

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 8995

CALL No. Sa8Km/G.N.B.

D.G.A. 79

'Vyāsa'

The
Mahābhārata with the commentāy
"Bhāvadīpa" of Nīlakantha
ED. by Vasudev Balācharya Ainspore
and Published by Gopal Narayan & Co
Bombay, 1901

169
22.7.57

~~D 3204.2^o~~

Parts 1 & 2 (Ādi & Sabhā)

॥ अथ श्रीमहाभारतं सटीकं प्रारभ्यते ॥

Pt 1 & 2 Adi & Sahasparva

G.N.B.
S. 8 km

॥ अथ श्रीमहाभारते सटीकं आदिपर्व प्रारभ्यते ॥

11/15

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 8995

Date 23-7-57

Call No. Sa 8 Kr

G.N.B

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॥ यैवक्रेमुकुराहवैद्विषमनोमायाः पराहृष्यतां निम्बुस्तत्स्थविमादिनापिचविराट्सुवेदशभावंगतम् ॥ तं प्रत्यग्रहृष्यमस
रमणुत्पत्तोपनेत्रप्रयाः श्रीगोपालमुपास्महे श्रुतिशिरोवंशीरवेदीक्षितम् ॥ १ ॥ वाङ्मतेनाभिभाषीबहिरुदवसितं पातितकौऽप्रतिष्ठीमी मांसाप्रातिहार्यमजनिगुणगणयस्वसंख्यातिसांख्यः ॥ हृत्पौठे
योगशब्दे निहितमुपनिषद्वाहवृन्दैः परमेभ्यस्त्रीलक्ष्मणार्यौ जगति विजयते यस्य लेशः शिवाद्याः ॥ २ ॥ हरिविधिवसिष्ठशक्तिपराशरव्यासशङ्खदेवान् ॥ वैशंपायनमुग्रश्रवसंचनुमः पुराणगुरुमुख्यान्
॥ ३ ॥ कणभक्षमक्षचरणजैमिनिकपिलौपतजालिचनुमः ॥ श्रीमद्भासवचांबुधिनयसीकरवर्षिणोमुदिरान् ॥ ४ ॥ सर्वविद्येशतामाविश्रिकीर्णपूर्वपुरुषौ ॥ श्रीनारायणधीरेशरूपौ हरेहरोनुमः
॥ ५ ॥ बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशाश्विनिश्चित्य च पाठमध्यम ॥ प्राचांगुरुणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावादीपः ॥ ६ ॥ टीकांतराणीदुरविप्रभाणि बाह्यार्थरत्नानि च कासयंतु ॥ अंत
र्निगूढार्थचयप्रकाशे दीपः क्षमो भारतमंदिरिऽस्मिन् ॥ ७ ॥ ईशप्रसादादवितुस्त्वं श्यान्भगीरथेनेवमया प्रणीता ॥ एषामहाभारततीर्थगंगालोकप्रयी जाड्यमलंधुनोतु ॥ ८ ॥ उत्तानोऽपि हकोशवि
ग्रहबलं पथे पुनैवाश्रितं गंभीरे पुनसेतवोनविहिताः कूटाननस्फोटिताः ॥ न छिन्नानतमश्चराननततिर्भक्ताननाह्लादितानोर्दीनानविभोषणाश्च विहिताः श्रीलक्ष्मणार्यैश्चितैः ॥ ९ ॥ इह स्वभूगवान्
पाराशर्यैः परमकारुणिको मंदमध्यममतीननुग्रहीतुं चतुर्दशविद्यास्थानरहस्यान्येकत्र प्रदिदर्शयिषुर्माहाभारताख्यमितिहासं प्रणेप्यन् प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्य निष्पत्त्युद्धारि पूरणाय प्रचयमनाय च कृतं
मंगलं शिष्यशिक्षायै श्लोकरूपेण निबद्धं अर्थोत्तमं प्रज्ञावत्प्रवृत्त्यंगमभिधेयादिदर्शयति नारायणमिति । नरोऽविद्यावच्छिन्नचेतन्यं जीवः तेन विषयीकृतेऽनवच्छिन्नचेतन्यरूपे ब्रह्मणि शुक्लोरजतवत्कल्पि

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

तैश्चराचरमप्यशब्दवाच्यं नारतदेवाय नं शुक्तादमंशस्य रजतमिव प्रवेशस्थानं यस्य स नारायणः । स्वस्मिन् जीवकल्पितस्य प्रपंचस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन कारणीभूत इत्यर्थः । यथोक्तं । 'आपो नाराहतिमो
क्ता आपो वै नरमुनवः ॥ अयनंतस्य ताः पूर्वतेन नारायणः स्मृतः' इति । तं नारायणं नमस्कृत्य तत्स्थानं भुक्त्वा नमस्कृत्य एनं विशिनष्टि नरोत्तममिति । जीवो हि चेतनत्वेन जडवर्गादुत्कृष्टस्ततः उत्कृष्टतरः
कारणात्माना नारायणस्ततोऽप्युत्कृष्टतमं निरुपाधिचेतन्यं 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमनंदं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिपुमसिद्धं तदेव नरोत्तमस्य निरस्ताविद्यस्य जीवस्य निष्प्रपंचं पारमार्थिकरूपमिति युक्तं तत्रोत्तमत्व
विशेषणं । यथोक्तं । 'पिंडब्रह्मांडनेतृत्वात् नरो जीवेश्वरावुभौ । तयोश्च नयनाच्छुद्धं ब्रह्मापिनर उच्यते ॥ नरजानामपां कार्यं नारं ब्रह्मांडमिष्यते ॥ तद्यस्य वसतिस्थानं तेन नारायणो विभुः ॥ स्वा
विद्याच्छुद्धिपिंडेन तादात्म्ययोगतो नरः ॥ स जीवः स परं ब्रह्म नरोत्तमपदाभिधं ॥ तदचोतिकां गिरं नत्वा ततोऽप्याप्तस्तये वसन् ॥ संसारजयिनं ग्रंथं जयनामानं गीरयेत्' इति । एवं च जीवाविद्याकल्पितत्वाज्जग
तो मिथ्यात्वं ब्रह्मणश्च तत्र सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सत्पत्वं जीवस्य तदभिन्नत्वं चेति विषयो दर्शितः । अविद्यानिवृत्तौ तत्कृतस्य प्रपंचस्य त्रैकालिकाभादात्पतित्वं निगूतिः प्रयोजनं । अर्थात्तत्कामोऽधि
कारी । ग्रंथस्योक्तविषयस्य च ज्ञाप्यज्ञापकभावः संबंध इति च दर्शितं । देवीं नरनारायणनरोत्तमतत्त्वमथोत्तरीं सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततोऽप्याप्तस्तये वसन् सरस्वत्या परमकारुणिकया जनबोधाया विदो
जयेजयो नामेतिहासो यमिति वक्ष्यमाणत्वाज्जयसंज्ञं भारतख्यमितिहासं वा । 'अष्टादशपुराणानिरामस्य चरितं तथा ॥ कार्णवेदं पंचमं च यन्महाभारतं विदुः ॥ तथैव विष्णुधर्माश्च शिवधर्माश्च शाश्व
ताः ॥ जयेति नामंतेषां च यद्वर्तमानं नीपिणः' इति भविष्यवचनात्पुराणादिकं वा । 'चतुर्णां पुरुषार्थानामपि हेतोर्जयोऽसि यः' इति कोशादयं वा सर्वपुरुषार्थमतिपादकं ग्रंथं शरीरकमुग्रभाष्यादिरूपमुदीरयेत्-

॥ ३ ॥

॥ २ ॥

यत ॥ तद्वन्तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितं इति तन्निर्वचनं द्रष्टव्यं । शौनकस्य शौनः सर्वविवेकहगिति लीलावत्यां शौन एव शौनकस्तस्य कुलपतेः । 'एकोदशसहस्राणि योजनानि नाभरेत् ॥ सर्वकुलपतिः' इत्युक्तलक्षणस्य सत्रेयजमानास्त एतच्छ्रुतिजोयस्मिन् बहु कर्तृकैकतौ ससत्रसंज्ञः । यथोक्तं । 'बहुभ्यो दीयते यत्र तृप्यंति प्राणिनो बहु ॥ कर्तारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते' इति १ सुखासीनानिति कर्मच्छिद्रेषु सुखस्वरूपानंदविचारयितुमासीनान् अभ्यगच्छत् अभिमुख्येन स्वयमेव तेषां पुरः कथावस्तुं कौतूहलितया गतवान् । 'नानाहृतोऽध्वरंगच्छेदन्यत्र तु कुतूहलात्' इत्युक्तेः । संशितव्रतान् सम्यक् शितं तीक्ष्णं स्वङ्गधारावदनास्कंदनीयं व्रतं ब्रह्मचर्यादिकं येषां तान् २ नैमिषारण्यवासिनामाश्रममनुप्राप्तं तपस्विनः परिववरितसंबंधः । अनुप्राप्त इति पाठे तूत्तरार्थे तमित्यध्याहार्यं ३ तपोधनानां तपोवृद्धिरेव प्रष्टव्याऽतस्तांस्तपोवृद्धिं मपृच्छत् पृच्छेद्विकर्मकत्वात् । तपोवृद्धानिति पाठे तपोऽपृच्छदित्यन्वयः ४ निर्दिष्टमिहोपविश्यतामिति दर्शितं ५ प्रस्तावयन्नुपोद्धातयन् । प्राप्तवया इति पाठे वृद्ध इत्यर्थः ६ उपोद्धातमेवाह कुत इति विद्वतो नीतः ७ एवमिति सम्यक्शब्दतः शुद्धं यथावदर्थतः शुद्धं वचनसंपन्नः शब्दप्रयोगकोशल युक्तः तेषां चरिताश्रयं तेषां मुनीनां चाद्वयं पाराजादीनां च संबंधीनानि चरितानि तेषामाश्रयभूतं वचनम् ८

भावितात्मनांविशोधितचित्तानां । सौतिरुवाच जनमेजयस्यराजर्षेःरित्यक्षराधिक्यमार्थं यत्तुजन्मनेवातिशुद्धेनशत्रूनेजितवान्यतः । एजृकंपनेधातुर्हिजन्मेजयइतिश्रुतइतिनिरुच्यचतुस्सरना
मेत्याहुस्तन्निर्मूलं जनमेजयःपारिक्षितइतिश्रीताक्षरसंख्याविरोधान् जन्मशब्दस्यानुपसर्गत्वाच्चैडिपररूपं दुर्लभं । युक्तं तु जनशब्दपूर्वादेजृभ्राजृदीप्तावितिदीप्यार्थान्ण्यतादेजेःखशितिखशिमु
मागमेजनमेजयइति ९ पार्थिवेंद्रस्यसमीपेकृष्णद्वैपायनप्रोक्तावैशंपायनेनकथिताश्रितिसंबंधः १० विशंप्रजांपातीतिविशंपोजनमेजयस्तस्यायनं गुरुत्वेनाश्रयभूतोविशंपायनःसएववैशंपायनः
स्वार्थेतद्धितः यद्वाविरिवविर्जीवः पक्षिवेहंतांतरसंक्रमणात् शंपःसुखस्यपालकईशः तयोरयनमधिष्ठानंशुद्धं ब्रह्म तदधीतेतद्देदितिवैशंपायनस्तेनवैशंपायनेन ताःश्रुत्वातंदेदंशंगतवानस्मीतिसंबं
धः । महाभारतं । चत्वारएकतोवेदामहाभारतमेकतः ॥ महर्षिभिःसमागत्यतुलामारोपितंपुरा ॥ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्चमहाभारतमुच्यते'इत्युक्तलक्षणं तत्रसंश्रिताःसम्यक्श्रिताः सर्ववेदा
र्धगर्भाइत्यर्थः तत्पर्वमरुद्भ्यामित्यन्यत्रस्मृतोमत्वर्थीयस्तत्प्रत्ययोबाहुलकाद्भारवत्त्वाद्भादपीतिज्ञेयं ११ तीर्थानिजलप्राधान्यात्पुष्करादीनि आयतनानिस्थलप्राधान्यान्नेमिवादीनि १२ । १३

तस्मिन्सदसिविस्तीर्णेमुनानांभावितात्मनाम् ॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयस्यराजर्षेःसर्पसत्रेमहात्मनः ९ समीपेपार्थिवेंद्रस्यसम्यक्पारिक्षितस्यच ॥ कृष्णद्वैपायनप्रो
क्ताःसुपुण्याविविधाःकथाः २० कथिताश्चापेविधिवद्यवैशंपायनेनैव ॥ श्रुत्वाऽहंताविचित्रार्थमहाभारतसंश्रिताः ११ बहूनि संपरिक्रम्यतिथ्यान्यायतनानिच ॥
समंतपंचकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम् १२ गतवानस्मितं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ॥ कुरूणां पांडवानांच सर्वेषांच महीक्षिताम् १३ दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवता
मिह ॥ आयुष्मंतः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः ॥ अस्मिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः १४ कृताभिषेकाः शुचयः कृतजप्याहुताग्रयः ॥ भवंत आसने स्वस्था ब्रवी
मिकिमहं द्विजाः १५ पुराणसंहिताः पुण्याः कथाधर्मार्थसंश्रिताः ॥ इतिवृत्तं नरेन्द्राणामृषीणांच महात्मनाम् १६ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परम
र्षिणा ॥ सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् १७ तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वणः ॥ सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च १८ भारतस्येति
हासस्य पुण्याग्रंथार्थसंयुताम् ॥ संस्कारोपगतां ब्राह्मीनां शास्त्रोपबृंहिताम् १९

१४ कृतेति । आसने स्वस्था भवंतो भवत्विति शेषः । आसते इति पाठे स्वास्थ्यं पृच्छति कथां प्रस्तोतुमित्यर्थः अहंच पुराणादिष्वन्यनमं किं ब्रवीमीत्याज्ञापयतेति शेषः १५ पुराणेति । 'सर्गश्च
तिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च ॥ वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणं' इति स्मृत्युक्तं पुराणं पुरापिनव वर्णपदानुपूर्वी विभंशेऽपि प्रतिकल्पतं दर्शनां सगादीनां समाननामरूपत्वात् । 'सूर्याचंद्रमसौ घातायथा
पूर्वमकल्पयत' इति श्रुतेः पुराणस्य संहिताः धर्माश्रिताः कथादानमोक्षधर्माद्याः अर्थाश्रिताराजधर्माद्याः नरेन्द्राणां नरामादीनामिति वृत्तमाचारप्रकारं ऋषीणां भृगवादीनांचात्पतिव्रतादीनां १६
सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्च यदभिपूजितं स्वस्वलोके इति शेषः १७ विचित्राणि स्वरूपतोऽर्थतश्चरम्याणि पदानि वाक्यादेरुपलक्षणं पर्वणि पौण्यपौलोमादीन्यादिसभादीनि वा यत्र तस्य । सूक्ष्मा अतर्क्या अर्था
आत्मतत्त्वादयः । 'अचित्याः खलु ये भावानतांस्तर्केण योजयेत् ॥ नाप्रतिष्ठितं केण गंभीरार्थस्य निश्चयः ॥ नैपातर्केण प्रतिरापनेया' इति स्मृतिभ्यां । न्यायस्तत्प्रतीत्यनुकूला युक्तिः वेदार्थैर्वेदता
त्पर्यविषयभूतेरर्थैर्भूषितस्य १८ संस्कारोपगतां पदादिव्युत्पत्तिमतीं ब्राह्मीनां । 'ब्राह्मी गौर्भारती भाषा' इत्यमरः । नानाशास्त्ररूपवृंहितामुदीपितां शास्त्रांतरा विरुद्धा मित्यर्थः १९

राज्ञोऽग्रे इति शेषः २० वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तां चतुर्वेदार्थवतीं संमितामिति पाठे तुल्यामित्यर्थः पुण्यांश्रेयोवार्धनीं पापभयापहं चित्तशोधिकां २१ मंगलाचरणपूर्वकं मुनिभिः प्रार्थितमर्थवक्तुं प्रति
जानीति आद्यमित्यादि चतुर्भिः । हरिर्नमस्कृत्य महर्षेर्मतं प्रवाक्ष्यामीति तृतीयचतुर्थयोरन्वयः अत्र भूवी जांकुरतरुफलोपमाः पंच ईश्वरपुरुषाः शुद्धशवलसूत्रविराट् विष्णुसंज्ञाः निरुपाधिमायोपाधिमाया
कार्यापंचोक्तमहाभूतोपाधिपंचोक्तमहाभूतोपाधिपुरुषाकारमूर्त्युपाधिविशिष्टचेतन्यरूपाः । तत्र ग्रीनत्रोदिशति नमस्कार्यत्वेन आद्यं पुरुषं निरुपाधिचेतन्यमीशानं मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिप्र
सिद्धं पुरुहूतं यज्ञे पुरुभिर्वहुभिर्होतृभिर्हूतमाहूतं पुरुभिः सामगैः स्तुतं अर्घ्यं भिरिष्टं चेत्यपि द्रष्टव्यं । 'यदेनमृग्भिः शंसंति यजुर्भिर्जंतिसामभिः स्तुवंति' इति स्मृतेश्च । 'पुरुहं पुरुभूयिष्ठं' इत्यमरः । एतदे
अन्युत्क्रमेण विशिनष्टि व्यक्ताव्यक्तसनातनमिति व्यक्तं सूत्रात्माहविर्भोक्तृत्वफलप्रदातृत्वादियोगात्
अव्यक्तं ईशानः सुप्तिप्रलययोः सर्वलयात्मत्वात् सनातनमखंडदंडायमानं एतेन तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमिति स्मृतेश्चैतरोत्पत्तिमत्त्वेन लयोदाशितः कृतं यथाभूतं यथास्फटिके स्वतः शब्दे हिं गुलाश्रयत्वेरक्तत्वं
तत्रैव स्फटिकांशमपेक्ष्य परागत्वं तत्रैव चंद्रिकायामिंद्रनीलत्वं चाव्यस्यते तथा चेतन्ये मायायोगादीशत्वमीशोऽप्यविद्याम्योगात् सूत्रत्वं सूत्रेण विद्यादादौ द्विराट्त्वं चाव्यस्यते तत्रोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वकृतं
परमर्तत्वाद्यः पुरुष एव एकमिति मायाद्युपाधिकृतभेदनिरासः । अक्षरं अशोः सरन् व्यापकं तेन आकाशात् पृथिव्यादेरिव नास्मात् पृथगुपाधेरपि सत्वमस्तीति दाशितं अतएव ब्रह्म निरवधिकबृहत्त्वादेशतः

जनमेजयस्याराज्ञोवैशंपायन उक्तवान् ॥ यथावत्संक्राप्तेस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया २०
वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तां व्यासस्याहुतकर्मणः ॥ संहितां श्रोतुमिच्छामः पुण्यां पापभयापहाम् २१
॥ सौतिरुवाच ॥ आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तसना
तनम् २२ असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् ॥ परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् २३

कालतोवस्तुतश्च परिच्छेदशून्यम् २२ चतुर्थे विराजमाह असचेति यत्सदसत्परं सदसच्चकार्यकारणाभ्यां सूत्रे शाब्दं परमव्यत्सनातनारव्यंतदेववस्तुविश्वं विराट्पमित्यर्थः । ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि श्रुतेः ।
किंभूतं विश्वं सत् दृश्यमानत्वात् असच्च नेहनानास्तिकिंचनेतितत्त्वज्ञानबाध्यत्वश्रुतेः । नन्वाद्यंतयोरसत्तमव्येचसत्पटादिकं दृष्टेनेत्याह असचेति रज्जुगवत्प्रतिभासमानमपि कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः
फलोपमं पंचमं विष्णुमाह परेति परे सूत्रात्मानः अवरे विराडाविद्यताः बहुत्वमनंतशक्तिवसूचनार्थं तेषां स्रष्टारं नन्वंडांतरुत्पन्नस्य कथं परादिष्वपृत्वमत आह पुराणमिति पुराऽपिनव
अनादिरेव सन् ब्रह्मांडांतश्चतुर्भुजेन रूपेणाविर्भूतोऽनंतशक्तिः परिणतबीजगर्भफलमं कुरादीनामिव परावराणां स्रष्टा भवतीत्यर्थः अतएव परमव्ययमत्यंतव्ययशून्यं संसारस्यानंत्यात्तत्कारणीभूतस्य त
स्यव्ययोनयुज्यतइत्यर्थः । ननु सोयमात्मा चतुष्पादित्यादिनानिरुपाधितुर्यप्रतिपत्तये परमात्मनस्वीण्येव सोपाधिकानिरुपाणि विश्वे जसमाज्ञसंज्ञानि मां क्वयादिपुश्रूयंतेन तु चतुर्थमिति चेत् सत्यं ।
तथापि । 'यएपांतरादित्येहिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः । अरश्चण्यश्चार्णवो तृतीयस्यामितो दिवो त्यादिप्रभुमितं वैश्व' इति च्छांदोग्ये पुरुषाकृते ब्रह्मणस्तलोकादेश्च श्रवणात् । कौपीत
किंब्राह्मणे च पर्येकस्य ब्रह्मणस्तेन सह संवादादेश्च श्रवणात्तदप्यस्तीति गम्यते । आरण्यकेऽपि गंधमादनप्रवेशे योम्यवाक्ये महा मेरुर्महाभागेत्यादिना मेरुपृष्ठे ब्रह्मलोकादन्यं विष्णुलोकं प्राच्यां नारायणस्थानं
मेरावति विराजते' इत्यादिनास्था' नमेतन्महाभागध्रुवमक्षयमव्यय' इत्येतेन ग्रंथेनोक्तविशेषणमामनीति तत्रैव च तत्प्राप्तानामनावृत्तिः स्मृता । 'तत्र गत्वा पुनर्नैर्मलोकमायांति भारत' इति । स्थानांतरे
न्यश्चावृत्तिर्मातासुक्ता । 'आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन' इति । इमावेव ब्रह्मविष्णुलोकावभिप्रेत्य चितितंचतुर्थे कार्यवादेरित्यत्र छांदोग्ये ह्याचैरादिमार्गप्रकृत्य श्रूयते स एतान् ब्रह्मणमयती-

—त्यत्रमानवः पुरुषोपासकान् कार्यब्रह्मप्रापयत्युतविष्णुर्वाक्यपरमिति । प्राणोब्रह्मकैवल्यब्रह्मेतिप्रकृत्ययदाचकतदेवस्वयं देवस्वतदेव कमिति कखयोरभेदमुक्ताप्राणं चहास्मैतदाकाशोचोचुरिति प्राणाकाशा
ख्ययोः कार्यकारणब्रह्मणोरुपास्यत्वेनोपसंहारात्संशयः तत्रपरस्मिन्ब्रह्मणि नतस्यप्राणाउत्क्रांमैत्यत्रैवसमवनीयते' इतिश्रुतिप्रसिद्धं पारमार्थिकं गत्यभावमभिप्रेत्यकार्यब्रह्मेवगतिप्राप्यमितिपूर्वः पक्षः
दृश्यतेपरमिसिद्धांतः अस्मिन्पक्षेश्रुतिसूत्रयोःस्वारस्यंकतकेऽवगतव्यं ईक्षतिकर्माधिकरणेभाष्येऽपिहिर्वाविधौपूर्वोत्तरपक्षौसर्वत्रदृश्येते यत्तुत्तंपरमेश्वरेहिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणंनोपपद्यतेइति
तत्रब्रूमः स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयंरूपंसाधकानुग्रहार्थमित्यादिनातद्विहापिज्ञेयं तत्रपूर्वपक्षेफलंइमंमानवमावर्तनावर्ततइत्यंतंइममितिविशेषणान्मानवांतरंआवृत्तिरिति सिद्धांते
तुनचपुनरावर्ततइतिश्रुत्यंतरात्यतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिविदिदंशब्दोपप्रदर्शनार्थइत्यनावृत्तिरिति । कथंतर्हिभाष्येसूत्रक्रममुल्लंघ्यपरंगतिप्राप्यमितिप्राप्यकार्यमेवगतिप्राप्यमिति सिद्धांतितं ।
शृणु । नोव्योमापरोऽयदितिपरव्योमाख्यस्याव्याकृताकाशस्यसर्वजगत्कारणस्यापिसृष्टेः प्राद्विषेयश्रवणात्तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमितितदुत्पत्तिश्रुतेर्हिरण्यश्मश्रुत्वादिमतोऽपिकारणब्रह्मणःशुद्धापे
क्षयाकार्यत्वंविवक्षित्वातद्विषयत्वंगतिश्रुतीनांवर्णितं परशब्देनचशुद्धंविवक्षित्वातत्रगत्ययोगश्चदर्शितइति । नचहिरण्यश्मश्रुत्वादिश्रवणंकार्यब्रह्मविषयमेवेतिवाच्यं अंतस्तद्धर्मोपदेशात्तद
हरउत्तरेभ्यइत्यादिन्यायेस्तस्यजगत्कारणत्वसिद्धेः । इयमेवर्गभिःसामवागेवर्कप्राणःसामेत्यादिनाक्त्सामात्मकत्वेननिरूपितस्यकृत्स्नस्याधिदेविकाध्यात्मिकप्रपंचस्यतस्यर्कसामचगेष्णा
वितितदंगुलिपर्वमात्रत्वोक्तेश्चतस्माच्छास्त्रांत्यन्यायेनयदधीनजगद्व्यापारवर्जमितरेषामुपासनासिद्धानां हिरण्यगर्भादीनामैश्वर्येनसहतेषांभोगसाम्यंयथैतांदेवतांसर्वाणिभूतान्यवत्येवंहैवविदंसर्वाणिभू
तान्यवतीतिर्लिगाद्रम्यते यस्यसभृमिसर्वतोवृत्त्वाऽत्यतिदृशंगुलमितिघटादिभ्योमृदइवइंद्रजालादैंद्रजालिकस्येवचविकारवर्तितदवर्तितरूपंस्थितिश्चश्रूयते यल्लोकप्राप्तानामनावृत्तिस्तद्वृत्तमृतचतु
र्वक्त्रेणसहमुक्तिराधिकारिकाणामभुक्तविद्याफलानांतल्लोकगतानामपियावदधिकारंरूपांतरेऽप्यवस्थितिश्चेतिश्रूयते तस्यविग्रहादिकंसर्वंशास्त्रप्राप्त्यादभ्युपेयं अयमेवभगवत्पादीयेवेदांतसा
रेवनवृक्षदृष्टांतेनस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदेनत्रिविधेसमष्टिव्यष्टीप्रतिपाद्यसमष्टिर्वनदृष्टांतेनप्रतिपादितः । किंचशुद्धेब्रह्मणिप्रणिधीयमानंचित्तंस्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वचिदात्मनिप्रविलापयेदितिपं
चीकरणोक्तक्रमेणस्वाभाविकपरिच्छेदाभिमानंत्यक्त्वाऽहमेवेदंसर्वोऽस्मीतिमन्यते । सोऽस्यपरमोलोकइतिशास्त्रीयसार्वात्म्याभिमानयुक्तंन्यक्तभावनामंतरेणसहसाकर्तुमशक्यं । 'अव्यक्ता
हिगतिर्दुःखंदेहवद्विरवाप्यते'इत्युक्तेः । देहवद्विदेहाभिमानवद्भिः तस्मात्भावनामयंप्रणिधानमयंचेतिद्विविधमपिप्यानंशुद्धंवस्तुप्रतिस्तरावश्यकं तत्रार्थनष्टवनितावदसन्निहितविषयंपुरुष
व्यापारतंत्रं तेनवशीकृतंचित्तंक्रमशोमूर्त्याकारतःप्रच्याव्याव्यक्तमात्रालंबनोभूत्वाविराडादौकारणेब्रह्मणिचित्तंप्रणिदध्यात् अयमेवध्यानक्रमःश्रीमद्भागवतादिसर्वपुराणेषुक्तः । प्रणिधानं
चवस्तुतत्त्वविषयंपूर्वोक्तस्फटिकदृष्टांतेनआत्मन्यव्यस्तस्यविराडादित्रयस्परज्जुसर्पस्येवचित्तस्थिरीकरणेनाधिष्ठानभूतशुद्धवस्तुदर्शनेनप्रविलापनकरणं तच्चदर्शनंदग्धेनानलवत्स्वयमुपशांतंचे
त्सुषुप्तिसरूपाकाचिदानंदावस्थाविर्भवति । साचश्रूयते 'यथामिरिधनोवद्भिःस्वयोनावुपशाम्यति' । एवंवृत्तिक्षयाचित्तंस्वयोनावुपशाम्यति'इति । तत्रमांहुक्यादौयद्यपिप्रणिधानगोचरमेव
रूपत्रयमुक्तं तथापिमंदाधिकारिणांभावनागोचरमपिचतुर्थसोपाधिकमेश्वररूपंश्रुत्युक्तंप्रत्याख्येयं । नन्वस्मनित्यत्वेतल्लोकादिकमपिनित्यंवाच्यंतथाचसृष्टेःप्राक्सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवा
द्वितीयमितित्रिविधभेदशून्यसन्मात्रसद्भावावधारणविरुध्येतेतिचेन्न व्यवहारपरमार्थदृष्टिभ्यामुभयोपपत्तेः । तथाहि । 'नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा । अश्वत्थ
मेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनच्छिद्य' । अस्यार्थः 'नरूपमस्यनांतोस्यच्छित्त्वेनमितिचेन्नरः । इंद्रजालोपमत्वेनभवाश्वत्थंन्यरूपयत् ? सम्यग्दृशावीक्ष्यमाणंरूपंनास्योपलभ्यते ।

एतत्प्रयोक्तुंनित्यत्वादयमाद्यंतवर्जितः ॥ २ ॥ रज्जुसर्पसमस्यास्यतुच्छाज्ञानोद्भवत्वतः ॥ प्रतिष्ठाख्यंलभ्यस्थानेनास्तिकुंभस्यसृष्टयथा ॥ ३ ॥ अस्यदेहेंद्रजालस्ययदुपादानकारणम् ॥ अज्ञानंतदुपा
श्रित्यब्रह्मकारणमुच्यते ॥ ४ ॥ इत्येवंवार्तिकचार्यैरुपचारात्परात्मनः ॥ उक्तोपादानतातस्मादप्रतिष्ठोभवद्रुमः ॥ ५ ॥ दुःस्वप्नप्रवृत्तिसंसारःसंगमात्रेणदुःखदः ॥ तमसंगासिनाच्छित्त्वाप्रयाहिपरमं
पदम् ॥ ६ ॥ नित्यंवृद्धशामिंद्रजालंशुद्धदृशांत्वदम् ॥ कालत्रयेऽपिनास्तीतिन्यायमत्रापियोजयेत् ॥ ७ ॥ प्रवाहनिर्त्यजगदित्याहुर्मौमांसकाःस्फुटम् ॥ व्यवहारेभाट्टनयोव्यस्माकमपिसंमतः
॥ ८ ॥ नकार्यत्वादित्योऽयंनंदनंनविग्रहः ॥ उपचाराद्विकार्यत्वंतत्रपौराणिकाजगुः ॥ ९ ॥ देवानांकार्यसिद्धयर्थमाविर्भवतिसापदा ॥ उत्पत्तेतदालोकेसानित्याप्यभिधीयते ॥ १० ॥
दुर्गाविनायकोविष्णुर्भवोभानुरितीहहि ॥ नामरूपांतराण्यस्यशृणुमःपार्थसारथेः ॥ ११ ॥ वेदान्तेष्वपिनित्यत्वंस्वादोनांव्यावहारिकम् ॥ सिद्धवत्कृत्यदृष्टांतेकीर्त्यतेहिपरिस्फुटम् ॥ १२ ॥
तथाव्याकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइत्याकाशात्मनोर्दृष्टांतदाष्टीतिकयोःसर्वगतत्वनित्यत्वेसंगच्छेते अन्यथाद्वयोरपिसत्यत्वेसर्वगतत्वस्येवासंभवइत्यास्तांतावत् । ततश्चयथाऽस्मदादिसुषुप्तिकालेसयदास्व
पितितदेववाक्सर्वैर्नाभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वरूपैःसहाप्येतीत्यादिनाश्रूयमाणेऽपिसर्वनामरूपप्रलयेइतरेषांन्यवहारोनाविच्छिद्यते । एवंब्राह्मप्रलयकालेऽपिवैकुण्ठवासिनामिति । सदेवसोम्येत्यादि
कमपि'आदावतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथा'इतिन्यायेननेहनानास्तिकंचनेतिश्रूयमाणस्यव्यवहारकालेऽपिप्रपंचासत्वस्यप्रदर्शनार्थंनतुकादाचित्कस्यतदसत्वस्यज्ञापनार्थं । नासतोविद्यतेभावइत्यस
दुत्पत्तिनिषेधात् । नांतोनचादिरितिगीताविरोधाच्च । तस्मादखंडदंडायमानंद्रजालतुल्यस्यजगतोदर्शनादर्शनेएवोदयलयावित्यभिप्रायेणसृष्टिश्रुतयइत्याकाशवद्व्यावहारिकंविष्णुमूर्त्यादरेपिनित्य
त्वमितिसिद्धं । परमार्थतस्तुननिर्विशेषचिन्मात्रादन्यकालत्रयेऽप्यस्तीतिदिक् । 'रज्ज्वज्ञानात्सर्पभीतिपातस्तमिवक्रमात् ॥ आत्माज्ञानादहंसंक्रियादेहंसमुत्थितम् ॥ १ ॥ घृतवल्लीयते
सुप्तोवासनामात्रदेहकः ॥ बोधेसहस्यतेचैवपुनःपुनरहंभ्रमः ॥ २ ॥ अहंतद्वासनाधारानाज्ञानेसतिशाम्यति ॥ संगक्रियादेहचकंनानंदेऽहंविनश्यति ॥ ३ ॥ रज्जुज्ञानाद्भयंनश्ये
अनुपातोद्भवस्तम् ॥ आत्मज्ञानात्तथासंगोनतुकर्मोद्भवपुः ॥ ४ ॥ यावत्कर्मवपुस्तावद्यावदेहश्चतिष्ठति ॥ तावत्कर्माहंभ्रमश्चवर्ततेदग्धवत्खवत् ॥ ५ ॥ तत्रैवंसतिकर्मो'थकर्म
नाशात्प्रणश्यति ॥ अकर्मजंतुबोधेनबाध्यतेनतुनश्यति ॥ ६ ॥ एवंश्रीकृष्णदेहोऽयमकर्मोत्थोननश्यति ॥ बोधेनबाध्यतेचैवस्वप्नेदृष्टइवेश्वरः ॥ ७ ॥ अन्योन्यबाधकोजाग्रत्स्व
प्रावात्मनिकल्पितो ॥ नोत्पद्येतेननश्येतेरज्ज्वांसर्पज्ञाविव ॥ ८ ॥ आत्मेवहीश्वरोऽस्माकंधीदर्पणपृथक्कृतः ॥ धीनाशएवतद्वाधःकार्यत्वाद्धीश्चनश्यति ॥ ९ ॥ नन्वेवम
कार्यत्वात्प्रनश्येत्प्रत्यगात्मनः ॥ वादंवाधस्तुतस्यस्यान्मायावाधेनसर्वथा' ॥ १० ॥ अत्रोक्तंवार्तिकसारे ॥ 'ब्रह्मत्वादेवजीवस्यभ्रांतजीवत्ववारणात् ॥ वाशित्वाद्याब्रह्मधर्माःशिष्यंते
ऽतोऽयमीश्वरः ॥ ११ ॥ निवृत्तत्वाजीवधर्माभासंतेनैवकस्याचित् ॥ अनिवृत्ताईशधर्माजकर्मपादितत्वतः ॥ १२ ॥ भांतितेत्वीश्वरस्यापिबुद्धानांचस्वबुद्धितः । ईश्वरस्यततो
धर्माःसंतुनत्वहविस्मयः ॥ १३ ॥ तिष्ठत्स्वपीशधर्मेपुधर्माणांमायिकत्वतः । ईशोनिर्वर्णकोबोध्योविमुक्तयर्थमुमुक्षुभिः'इति । प्रपंचस्तुतत्रैवदृष्टव्यः कस्यचिद्देहमुक्तादेः अयंचेश्वरोऽयम
धर्मवत्स्वस्वबुद्धिभेदाद्वर्णइवलिपिभेदादाकारभेदेनविष्णुरितिसांबइतिचशास्त्राद्भूयतेएवंतल्लोकोऽपिवैकुण्ठइतिकेलासइतिच । 'एकंसंतंबहुधाकल्पयन्तियोदेवानांनामथाएकएव'इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
'तंयथायथोपासतेतथेतःप्रेत्यभवति'इतिश्रुतेस्तद्भावनावतांतत्सारूप्यप्राप्तिःकोटभृग्न्यायेनभवतिनतुतदैक्यप्राप्तिरितिपुत्पादितंवेदांतकतके । केचित्तुपूर्वोक्तमनःप्रणिधानात्मकध्यानसंप्रदायानभि
ज्ञाएतल्लोकप्राप्तिरेवमुक्तिरयमेवेश्वरोनसमदृष्टारूपोऽन्यईश्वरोऽस्तीतिवदन्ति तेसर्वशास्त्रप्रसिद्धमुक्तोद्देशादर्शनबाधमानाःस्वाप्ययसंपत्योरित्यादिन्यायेननहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशिचात्रतु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तंपश्येदितिसुप्तिकैवल्ययोरविशेषाद्वेदादर्शनश्रयणेनचविरुध्यते । अनयैवचश्रुत्याद्वितीयाभावादेववेदादर्शनंनतुदृष्टलोपादितिवदंत्पाद्वेतस्येंद्रजालतुल्यत्वदर्शितं तेन-

ईदृशहरिणमस्कृत्यव्यासस्यमतमथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिसूत्रैर्निर्णयं दृष्ट्वा द्वैततत्त्वकर्षणनानोपाख्यानोपबृंहणेन वक्ष्यामि । तत्र श्रद्धोत्पादनार्थं महर्षेरित्यादिव्यासविशेषणं ऋषीणां मंत्रद्रव्यां महत इति तन्मतस्य श्रोतव्यमुक्तं अद्भुतकर्मण इति ब्रह्मा द्वैतप्रतिपत्त्युपायभूतेन नानाख्यानदृष्टान्तप्रणयनेन विचित्रग्रंथकारित्वमुक्तं २५ आचख्युरिति कवयः क्रांतदर्शिनः २६ त्रैकालिकानामपि कवी नामेतदाख्याने गुणमाह इदमिति ज्ञानज्ञानसाधनं त्रयीरूपं द्विजातिभिर्ब्रह्मणैर्कैर्यद्धार्यते तदिदमिति हासरूपेण त्रिपुलोकेषु जातित उत्तममध्यमाधमजनेषु प्रतिष्ठितं ज्ञानकरत्वेनेत्यर्थः २७ समयैः संके तेः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंविदः' इत्यमरः । दिव्यमानुषैर्वैदिकलौकिकैः संस्कृतप्राकृतेर्वा तथा ह्यमृतमथनादौ जलदिपुवृतादिपदप्रयोगो वेदनिघंटुप्रसिद्धो दृश्यते तथा जतुगृहदाहोपायचरादि पुक्क्षप्रादिशब्दाभ्येच्छप्रसिद्धा दृश्यन्ते छंदोवृत्तैस्त्रिषु बादिच्छंदोतर्गतैरिंद्रवज्रादिभिर्वृत्तैः २८ निष्प्रभे इति यत्प्रजानां बीजजगदुपादानमेकं निमित्तं तानपेक्षमव्ययमपरिणामिकूटस्थं वस्तु तद्बृहदंब्रह्मां ढरूपमभूत् । 'तदात्मानं स्वयमकुरुत । सच्चत्यच्चाभावत्' इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मण एव सर्वभावावगमात् कदां डमभूदित्याकांक्षायामस्मिन् प्रजानां बीजे निष्प्रभे प्रकर्षेण भानं विशेषविज्ञानं रूपाधाकारतद् हिते सति प्रलयकाले बुद्धिबोद्धव्ययोरभावात् निरालोके आलोक्यतेऽनेनेत्यालोकः सत्त्वमीश्वरोपाधिभूतविशेषशक्तिमन्मायाख्यं तद्रहितं मायाया अप्यभावे कुतोऽडोत्पत्तिरत आह सर्वतस्तमसावृत

महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोकैर्महात्मनः ॥ प्रवक्ष्यामि मतं पुण्यं व्यासस्याद्भुतकर्मणः २५ आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ॥ आख्यास्यंति तथैवान्ये इति हासमिमं भुवि २६ इदं त्रिपुलोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ॥ विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद्विजातिभिः २७ अलंकृतं शुभैः शब्दैः समयैर्दिव्यमानुषैः ॥ छंदोवृत्तैश्च विविधैरन्वितं विदुषां प्रियम् २८ निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते ॥ बृहदंडमभूदेकं प्रजानां बीजमव्ययम् २९ युगस्यादौ निमित्तं तन्महदिव्यं प्रचक्ष ते ॥ यस्मिन् संश्रूयते सत्यं ज्योतिर्ब्रह्म सनातनम् ३० अद्भुतं चाप्यचिंत्यं च सर्वत्र समतांगतम् ॥ अव्यक्तं कारणं सूक्ष्मं यत्तत्सदसदात्मकम् ३१ यस्मात्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥ ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ च ३२ प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त वै ॥ ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ३३

इति मायाया आवरणशक्तिरूपात्तच्छातमस एव स्वप्नप्रपंचवदंबमुत्पन्नमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । नोव्योमापरो यदिति घृष्टेः प्रागव्याकृताख्यमायाया अपि सत्त्वं निषिध्य 'तुच्छेनाभ्वपि हितं यदासीत् तमसस्तन्महिना जायते कं' इति तन्मोमात्रात्सृष्टिर्दृश्यति २५ युगस्य ब्रह्मकल्पस्यादौ जातं तन्निमित्तं चतुर्विधं भूतग्रामोपादानं यस्मिन् ब्रह्मे ब्रह्मप्रविष्टमिति शेषः । 'तत्सृष्टातदेवानुमाविशत्' इति श्रुतेः । किंतु तत्सत्यं विकारत्वं हीनं । वाचारंभणं विकार इति विकारस्यानृतत्वश्रुतेः । किंजडप्रकृतिरूपं न ज्योतिश्चिद्रूपं सनातनं सततं करूपं ३० अद्भुतं प्रत्यगात्मत्वेऽपि दृश्यत्वात् आचिंत्यं वाङ्म नसातीतत्वात् सर्वत्र देशकालेवस्तु निचसमतां साम्यं ऐक्यमिति यावत् गतं प्राप्तं अव्यक्तमव्याकृतं । कारणहेतुः सूक्ष्मं वाच्यं द्रियाविषयत्वात् सदसदात्मकं तुच्छातुच्छव्यावृत्तस्वरूपं अनिर्वचनी यमित्यर्थः ३१ यस्मादंडात्पितामहः संवेशरीराप्रथमः 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः अस्य रजःसत्त्वतमोगुणप्रधानानि त्रीणि रूपाण्याह ब्रह्मा सुरगुरुर्विष्णुः स्थाणुरुद्रः ब्रह्मणो विभृतीः सृष्टिकर्मप्रधाना आह मनुरित्यादिना ३२ दक्षपुत्राः सप्त । 'क्रोधस्तमोदमश्चैव विक्रीतो थांगिरास्तथा ॥ क्रदमोश्च शसप्तैते दक्षपुत्राः प्रकीर्तिताः' इत्यप्यत्रोक्ताः । एकविंशतिर्मरीच्यादयः सप्त मनवश्चतुर्दशेति यथोक्तं ब्रह्मांडपुराणे । ऋषयः सप्तपूर्वमेमनवश्चतुर्दश ॥ एते प्रजानां पतय एभिः कल्पः समाप्यते' इति ३३

विष्णोर्विभृतिपालनकर्मप्रधाना मर्त्यतामाह पुरुषश्चेति यं मत्स्यकूर्ममेरालादिविग्रहं ३४ स्थाणोर्विभृतीः संहारकर्मप्रधाना आह पक्षा इति । ततो ब्रह्मांडाद्ब्रह्मर्ष्याद्याः कृत्स्नसंसारसंहारकज्ञान प्रधानाः ३५ आप इत्यादिकं पट्कं वद्विपुरुषयोरप्युपलक्षणं दिशः चौरित्येताभ्यां तदभिमानिनो चंद्रसूर्यौ गृह्येते अंतरिक्षमाकाशः एतच्च मूर्त्यष्टकं स्थाणोरेव विभृतिः ३६ संवत्सरादिः कालोऽपि संहारकत्वात् स्थाणोरेव विभृतिः यच्चान्यदपि दृष्टं श्रुतं वा तत्सर्वत एवांडात्संभूतमिति पूर्वेण संबंधः ३७ यदिदं दृश्यते ब्राह्मरूपादि आंतरं चाहंकारतद्धर्मसुखदुःखादिसाक्षिदृश्यं तत्सर्वं युगक्षये कल्पान्ते पुनः संक्षिप्यते कूर्मांगवत्तिरोभवति स्वाधिष्ठाने ब्रह्मण्येव शुक्ताविवरजतं ३८ प्रतिकल्पं घृष्टेः समाननामरूपत्वमाह यथेति ३९ कल्पानाम्मर्त्यमाह एवमिति अनाद्यंतं परमात्मावगत्य वसानं ४० एवं पिंडब्र ह्मांडात्मिकां जडसृष्टिमुक्ता तदभिमानिचेतनसृष्टिमाह त्रयस्त्रिंशदिति । शाकल्यब्राह्मणे त्रयश्च त्रीचशतात्रयश्च त्रीचसहस्रेत्याद्युपक्रम्य महिमानं वैवामेते त्रयस्त्रिंशदेव देवा इत्युक्ते त्रयस्त्रिंशदेव देवास्तावन्ति शतानि सहस्राणि वा तेषां मेव विभृतिरित्यर्थः ते चाष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः इंद्रः प्रजापतिश्च तत्र वसवः पृथिव्यग्नी अंतरिक्षवायु आदित्यदिवौ चंद्रो नक्षत्राणि च रुद्रा एकादशेन्द्रियाणि आदित्या द्वादशमासाः इंद्रः पर्जन्यः प्रजापतिर्यज्ञः एतेषां महिमानि नश्चेतना अत्र विवक्षिताः शरीरघृष्टेः प्रागुक्तत्वात् सौर्यसृष्टिसंक्षेपः विस्तरस्त्वप्यत्रोक्तः । 'तिस्रः कोट्यस्तुरुद्राणामादित्या

पुरुषश्चाप्रमेयात्मायं सर्वऋषयो विदुः ॥ विश्वे देवास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ३४ यक्षाः साध्याः पिशाचाश्च गृह्यकाः पितरस्तथा ॥ ततः प्रसूता विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मर्षिस्तमाः ३५ राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ आपो द्यौः पृथिवी वायुरंतरिक्षं दिशस्तथा ३६ संवत्सरर्तवो मासाः पक्षा होरा त्रयः क्रमात् ॥ यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ३७ यदिदं दृश्यते किंचिद्भूतं स्थावरजंगमम् ॥ पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ३८ यथर्तावृत्तुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यंते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ३९ एवमेतदनाद्यंतं भूतसंहारकारकम् ॥ अनादिनिघनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ४० त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥ त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ४१ दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्च क्षुरात्मा विभावसुः ॥ सविता सऋची कोऽर्को भानु राशावहो रविः ४२ पुत्रा विस्वतः सर्वे स ह्यस्तेषां तथा वरः ॥ देवभ्रातृ नयस्तस्य सुभ्राडितिततः स्मृतः ४३

नादंशस्मृताः ॥ अग्नीनां पुत्रपौत्रं तु संख्यातुं नैव शक्यते' इति ४१ कतम एकादेव तेति प्राण इति स ब्रह्मेत्युपसंहारे तत्रैवोक्तमेकं सूत्रात्मानं चेतनं विवक्षित्वा तद्विभूतयोऽन्ये चेतना इत्याह दिवः पुत्र इत्यादि नासु विस्तरा इत्यनेन दिवो नानारूपेण द्योतमाना यामायायाः पुत्र इव पुत्रो गर्भस्थत्वात् मायायां चित्प्रतिबिंबः सूत्रात्मेत्यर्थः तस्यैवावयवा बृहद्भान्वादय एकादशसमनस्कंद्रियाधिष्ठातृदेवताः । दि ग्वातार्कमचेतोऽश्विर्द्विपेन्द्रमित्रप्रजापतिर्बृहस्पतिस्तं ज्ञा अप्यत्र सूर्यपर्यायैरेवाभिधीयते सूर्यात्मा जगत्सत्स्थुषश्चेति श्रुतेस्तद्विभूतयोऽन्यादेवता इति स्मृतेश्च दिगादीनां सूर्यविभूतित्वात् । स बृहत्सभानुः सचक्षुरिति प्रत्येकं तच्छब्दः संबध्यते अत्र बृहदादिपदार्थस्तु । 'बृहद्ब्रह्मो मम यत्त्वेन श्रोत्रमिन्द्रियमुच्यते ॥ द्रव्याणां भासनाद्भानुशब्देनोक्तत्वं गिन्द्रियं ॥ १ ॥ चक्षुः प्रसिद्धमात्मा तु मेयत्वाद्रसनं द्रियं ॥ वागग्निदेवत्वेन विभावसुपदोदिता ॥ २ ॥ कर्मणां प्रसवात्पाणीमतोऽसवितुः शब्दितो ॥ विशिष्टगतिमत्त्वादप्यर्कः पादेंद्रियमतं ॥ ३ ॥ उपस्थः स्यादृचोऽकारव्यक्त्यां सर्वांगतेजसां ॥ संगमो र तिकाले त्रैत्येव मेव मरीचिकः ॥ ४ ॥ वायुराशावहः प्रोक्तो भासनादवनाचसः ॥ भानूरविश्चोच्यते तौ प्राणपायुपदोदिता' इति ॥ ५ ॥ ४२ पुत्राः प्रतिबिंबाः विवस्वतः सूर्यवत्सर्वावभासकचै तन्यस्य । यद्वा विशेषणवस्ते आच्छादयति सर्वज्ञं व्याप्नोतीति विवो ज्ञानं तद्भान् आजानसिद्धज्ञानवान् ब्रह्मा । 'ज्ञानमप्रतिमं यस्य वेदार्थं यजगत्पतेः ॥ ऐश्वर्यं चैव यमैश्च सहसिद्धं चतुष्टयं' इति स्मृतेः ।-

तस्यपुत्र्यपिभार्याभूताद्यौः । 'प्रजापतिर्वैस्वांदुहितरमभ्यः' इति श्रुतेस्तस्यामुत्पन्ना बृहद्वा दय इति ज्ञेयं । पुराविवस्वत इति पाठे विवस्वतः संबन्धीदिवः पुत्र इति योज्यं । महामेवम
 त्थोमनुः स्वार्थेऽद्यत् तेषामभ्येवरः श्रेष्ठो बुद्धितत्त्वाभिमानात्पथः तस्यतनयो देवभ्रातृदेवे रिरिद्विभ्राजते दीप्यते इत्यहंकारो देवभ्रातृ । अहमिदं पश्याम्यहमिदं शृणोमीत्याद्यनुभवात् । तस्य पुत्रः सुभ्रातृभौ
 तिकं मनस्तद्वि संकल्प विकल्पात्मकं सत्सर्वविषयप्रकल्पकं तद्विषयरूपेण सुतरां स्पष्टं भ्राजते इति सुभ्रातृपदवाच्यं यथोक्तमक्षपादैः रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति । रत्नगर्भस्तु तत्र सृज्यसंसार्ययोरतिवा
 हुल्येव कुंतन्मभ्ये संक्षेपतो देवानां सृष्टिमाह त्रयस्त्रिंशदिति त्रयस्त्रिंशदानितान्येव शतानि निबिदुः त्रययुक्तानि पुनस्तान्येव त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि च बिदुः चतुष्टययुक्तानि तदा त्रयोत्त्रिंशत्कोटय इत्यर्थः देवानां सृष्टिः सृज्य
 माना देवाः । कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति न्यायात् । यद्वा त्रयस्त्रिंशाधिकशतत्रययुक्तपट्टं त्रिंशत्सहस्राणि देवानां संक्षेपतः । तत्र तावद्ब्रह्मणो जन्म समनंतरमेव प्रथमकल्पे सृष्टिक्रममाह दिवः पुत्र इत्या
 दिना अतएवेतत्कल्पीयसूर्यवंशसृष्टिक्रमविरोधो नाशं कनीयः । दिवः पुत्र इत्येकं नाम दिवः पुत्रादयो द्वादशविवस्वतः सूर्या जाताः नकारलोपश्छांदसः तेषां सख्योऽवरः कनिष्ठः मध्य इति च पाठः तस्य पृथक्
 निर्देशो वंशकरत्वात् तेभ्यः सहस्रवंश्येभ्य एवायमेतत्कल्पीयकुरुवंशादिसहस्रस्तस्मिन्कल्पेऽप्येषां वंशानां संभवात् अतएव यदुभरतययाति वंशानां पृथगुपादानं यद्वतिभ्य एवेदानीमिहोत्पन्नेभ्यः कुरुवंशा
 दय इत्यर्थः । विमलबोधव्याख्याऽत्र दिवः पुत्र इत्यारभ्य संभूता बहवो वंशा इत्येतेन । ननु द्वौ वंशौ राज्ञा मिहोक्तौ सूर्यवंशश्चंद्रवंशश्च तत्रादित्यवंशस्तावत् ब्रह्मणो मरीचिर्मरीचिः कश्यपः कश्यपादिवस्वान्विवस्व
 तोमनुर्मनोरिश्वाकुरिश्वाकोर्विकुक्षिः स एव शशादस्ततः काकुत्स्थस्तस्मादनेनास्ततः पृथुः पृथोराद्रस्ततो बृहदथस्तस्माद्धुमारादयो यावन्मरुत्त इति तावदादित्यवंशः । सोमवंशस्तावत् ब्रह्मणोऽत्रिरेः
 सोमः सोमाहुधस्ततः पुरुरवाः पुरुरवस आयुरायोर्नहुषस्ततो ययातिर्ययातेः पुरुषभृतयो यावदेव वज्रपुत्र इति । एतौ द्वौ राजवंशौ ततः केमीदिवः पुत्रादयो राजानः तथा पुराविवस्वतश्चेति न संगतं विवस्वतः
 पूर्वकश्यपस्ततः पूर्वब्रह्माततश्च कथमुच्यते पुराविवस्वतश्चेति तथा सुभ्राजश्च त्रयः पुत्रादशज्योतिरादय इत्यपि न संगतं ते हि दशज्योतिरादयः पार्थिवा उभयोरपि वंशयोः पुराणेतिहासादिपुनश्च्यते अत्रोच्यते
 काचिदसंगतिर्नात्र तत्र दिवः पुत्रस्तावदादित्य एव स्वरश्मिभिर्दिवः पूरणात् बृहद्भानुरपि स एव बृहंतो विश्वव्यापका भानवोऽस्येति बहुविधप्रकाशकत्वादात्मा च स एव । सहिब्रह्मजोतिरित्यागमप्रामाण्या
 दिभावसुश्रस एव ऋतुपुवि विधमकारारश्मयो यस्य सविता च स एव ऋतुक्रेमणलोकोपकारार्थं सलिलगर्भप्रसवात् मरीचिकः स एव लोकोपकारार्थं मरीचीन्कायतिकीर्तयति प्रकाशयतीति यावत् मरीचिभिः
 सहस्ररश्मिभिः कीर्त्यते इति वा अर्कः ऋतुगतोऽस्मृतो धातुस्तस्मात्कप्रत्ययः स्मृतः । गतो यस्मात्परो नास्ति तस्मादर्कः स उच्यते । भानुः स एव लोकोपका
 रार्थं भाः नोति प्रस्तौतीति आशावह इति लोकानामाशा मावहत्या राभ्यमानः सफलीकरोति । रविरिति । 'अवेतिरक्षणे धातुः प्रत्ययेऽस्य रुडागमः । अवतित्रीनिर्माहोकांस्तेनासौरविरुच्यते' इति । पुरेति
 पुराकल्पे एते दिवः पुत्रादयः पुंशब्दाविवस्वतो वाचकाः पठ्यन्ते पुराकल्पविद्धिः तेषां शब्दानां भ्येऽवरोजघ्नो मध्यशब्दः मध्यशब्दोऽपि गर्भधारकत्वाच्च कतया पावनाद्वा अनघतया पठ्यते मध्यो महीगर्भाधायक
 त्वात् । उक्तं च । 'पौषस्य कृष्णसप्तम्यां मत्वा सहस्रवेदविः । देवभ्रातृ तनयस्त्रयः' इति तस्य मत्वा नंतरं देवान् भ्राजयति रश्मिभिः तनयो विस्तारकः तस्मादनंतरं सुभ्राडिति सुष्टुशीलः पुत्रः सुभ्राजसोऽनंतरं त्रयः
 पुत्रादशज्योतिरादयो ग्रहनक्षत्रतारकाप्रकाशकारश्मयः प्रादुरासन् तेषूप्राणाजगतस्त्राणाद्वा पावनाद्वाऽनघयो नित्वात् पुत्रा उच्यन्ते बहुशश्चास्य वामीये सूक्ते पुत्रशब्दो रश्मिपुष्टो विस्तरातिशयात्प
 ठ्यते अत्र दशशतसहस्रशब्दारश्मिबहुत्ववाचकास्तेभ्योऽयं कुरुवंशश्चेत्याद्युच्चावचोभयवंशप्रभवरजाभिधानमस्तु सूर्यस्यैवोभयवंशहेतुत्वकथनपरं । तथाहि आदित्यान्मनुर्मनोरिश्वाकुरित्या
 दिपौत्रः सूर्यवंशः तथाऽऽदित्यान्मनुर्मनोरिडाइडातः पुरुरवा इत्यादिदौहित्रः सोमवंश इति । अतएभिः श्लोकेरादित्यस्तुतिभिस्तन्मूलकत्वं कथितं । उक्तं च 'आदित्यमूलमखिलं त्रैलोक्यं यदुनंदन ।
 भवत्यस्माज्जगत्सर्वं स देवा सुरमानुषं' इत्यादिसर्वमवदातम् ४३

दशज्योतीं पि 'धूम्राऽर्चिरुष्माज्ज्वलिनीज्वालिनीविस्फुलिगिनी । सुश्रीः सुरुपाकपि लाहव्यकव्यवहातथा' इति दशकलारूपाण्यस्य सदशज्योतिरग्निः । शतज्योतिश्चंद्रः सहिहृदयायतनः । 'चंद्रमामनसो
 भूत्वा हृदयं प्राविशत्' इति श्रुतेः । हृदयस्य च शतं चैकाचनाड्यस्तासां मूर्धन्यासौरीक्रममुक्तिस्थानप्रापिका इतराः शतं जन्मानंतरं हेतुगतिप्रदास्तासां प्रकाशकत्वाच्चंद्रः शतज्योतिः । सहस्रज्योतिः सूर्यः ।
 ज्योतिरिति तत्त्वमार्प ४५ तेभ्यः समष्टिमनः कल्पितेभ्योऽग्निचंद्रसूर्येभ्यः क्रमादयं पुरोवर्ती ब्राह्मणवंशः कुर्वदिवंशश्चाकुवंशश्च संभूता इति योज्यं तादृशादग्नेर्ब्राह्मणउत्पन्न इति चकाराद्वा लभ्यते ।
 आग्नेयो वै ब्राह्मणश्रुतेर्ब्राह्मणस्याग्निवंश्यत्वं इतरेषां चंद्रसूर्यवंश्यत्वं प्रसिद्धमेव ४६ राजर्षीणां राज्ञा मृषीणां चैतिर्द्वंद्वः भूतसर्गाः जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जसृष्टयः ४७ भूतस्थानानि तिनृणां वासस्थाना
 नि राजकृतानि दुर्गनगरादीनि ब्राह्मणकृतानि तीर्थक्षेत्रादीनि त्रिविधं रहस्यं धर्मरहस्यं कृष्णद्रोहिणोऽपिशिशुपालस्य कृष्णैरुत्प्राप्तिस्तत्र रहस्यं यथा कथंचिती प्राभिनीवेशेन ध्यानमेव श्रेय इति सोऽधर्मा
 भासोऽपि धर्म एव तथा हि साफलो धर्मोऽप्यधर्म एव यथा सत्यवादिनश्चोरेभ्यः कार्पटिकमार्गं तत्वेनोपदिशत इति । एवमर्थकामयोरपि रहस्यमूर्ध्ना । वेदाः कर्मकांडः योगउपासनाकांडः सविज्ञानो

सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावंतो बहुश्रुताः ॥ दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरेव च ४४ दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ॥ ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्यो
 ते रिहात्मजाः ४५ भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ॥ तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदुनां भरतस्य च ४६ ययातीक्ष्वाकुवंशश्च राजर्षीणां च सर्वशः ॥ संभू
 ता बहवो वंशा भूतसर्गाः सुविस्तराः ४७ भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं त्रिविधं च यत् ॥ वेदायोगः सविज्ञानो धर्मोऽर्थः काम एव च ४८ धर्मकामार्थयुक्तानि शास्त्राणि
 विविधानि च ॥ लोकयात्राविधानं च सर्वं तद्दृष्टवानृषिः ४९ इतिहासाः सवैयाख्याविविधाः श्रुतयोऽपि च ॥ इह सर्वमनुक्रांतमुक्तं ग्रंथस्य लक्षणम् ५० विस्तीर्य
 तन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ॥ इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ५१ मन्वादिभारतं केचिदास्तीकादितथापरे ॥ तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः
 सम्यगधीयते ५२ विविधं संहिताज्ञानं दीपयंति मनीषिणः ॥ व्याख्यातुं कुशलाः केचिद्व्याख्यानधारयितुं परे ५३ तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ॥
 इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवती सुतः ५४

ज्ञानकांडसहितः । धर्मः स्मार्तः अर्थकामौ लोकप्रसिद्धौ ४८ धर्मेति एतत्र यमतिपादकानि शास्त्राणि मीमांसाकोककामंदकानि । लोकयात्राविधानं च लोकयात्रायेन निर्वहति तस्याऽऽयुर्वेदधनुर्वेदगंधर्व
 वेदादेर्विधानं ज्ञापनं च एतत्सर्वं तेभ्यः संभूतमिति पूर्वोक्तसंबन्धः सर्वतद्दृष्टवान् योगबलेन ऋषिर्ष्यासः ४९ सवैयाख्याः व्याख्यामधिकृत्य कृतो ग्रंथो वेद्याख्यस्तद्युक्ताः यथा ब्रह्मविदाप्रोतिपरमिति सूत्र
 स्य व्याख्यासत्यं ज्ञानमिति मेवः अनुव्याख्यानं तस्माद्वा एतस्मादिति ब्राह्मणं । एवमत्रापि प्रथमेऽध्याये सूत्रितस्यार्थस्य द्वितीयतृतीयाध्यायां व्याख्यानमुत्तरग्रंथेनानुव्याख्यानं च विविधाः लिंभा
 दिनार्थप्रत्यायकाः प्रपाः कर्तव्या इत्यादि स्मृतिमूलभूताः धन्वन्निव प्रपा असित्वमग्रे इत्यादयः । हे अग्ने त्वं धन्वन्निरुदके प्रवेशे प्रवेष्टुं सिकरोऽसीति तदर्थः प्रपा असीत्यत्रासंघिच्छांदसः । इहेति
 अनुक्रांतमनुक्रमेणोक्तमिदमेव यथोक्तं ग्रंथस्य लक्षणं विषयः प्रतिपाद्योर्थः ५० समासः संक्षेपः व्यासो विस्तरः ५१ वर्णानुपूर्वीभेदेऽपि प्रतिकल्पमर्थानां समानानामरूपक्रमत्वाद्वा रतारं भेदमाह
 मन्वादीति मनुर्मेघो नारायणं नमस्कृत्येति आनमो भगवते वासुदेवायेति वा तदादि इति प्राञ्चः । दिवः पुत्रो वैवस्वतमह्यसंज्ञो मनुस्तदादीति तत्त्वं आस्तीकमास्तीकचरितं तदादि उपरिचरो वसुस्तच्चरिता
 दिवा ५२ बह्वर्थत्वादि विविधज्ञानं दीपयंति प्रकाशयंति ५३ व्यस्य वेदमाध्वर्मवादि कांडशो विभज्य तेन वेदार्थोऽत्र संगृहीत इति दर्शितं ५४

म.भा.टी.

|| < ||

क्षसुर्विदुस्तस्य १०० धार्मराष्ट्राणांदुर्योधनादीनां १०१ । १०२ नावत्तावत्संख्याकं अभ्यर्धशतं सार्धशतम् ३ शुक्रग्रहणंतत्सहशायैव देयमिति ज्ञापनार्थं ४ षड्विंशतसहस्राणि पट्टिक्षाणि श्लोकाः
५ । ६ । ७ । ८ मयोच्यमानं वैशंपायनेनोक्तं निबोधत अर्थतो बुध्यन् ९ इदानीं भारततात्पर्यसंग्राहकोद्घोषो कौपठति दुर्योधन इति मन्थुः क्रोधः तेन द्वे वेण्यां स्यादिकमपि ग्राह्यं तन्मयो महान्
बुद्धेयोद्घोषो दुर्योधनस्तेन सहात्यंतमेकयं प्राप्ताः कर्णशकुनिदुःशासनास्तस्य स्कंधशाखा पुष्पादितुल्यास्ता दृशा एव तस्य मूर्धं राजा धृतराष्ट्रः सचा मनीषी मनोनिग्रहा समर्थः तेनैव हि पुत्रस्नेहं येन दत्ताव
सरो दुर्योधनो दृढमूलोऽभवत् अन्यथा बाह्य एव विदुरादिव च सातस्य त्यागे कृते सति गराग्निदानद्रौपदी च ग्रहणादि मूलः कुलक्षयो न जातः स्यात् । एतेन दृढाज्ञानमूलो दैन्यतरुः क्रोधलोभादिस्कंधो हि सास्ते
यादिशाखो वधबंधनरकादिफलपुष्पः पुरुषार्थकामिर्मूलज्ञानच्छेदेन नाशनीय इति सूचितं । 'मन्थुः पुमान् क्रुधि दैन्येशो केच यज्ञे च' इति मेदिनीकोशः ११० युधिष्ठिर इति धर्मः पुण्यं तेन तत्कारणीभूतं श

क्षतुःप्रज्ञाघृतिंकुत्याःसम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ वासुदेवस्यमाहात्म्यं पांडवानांचसत्यताम् १०० दूर्वतं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृषिः ॥ इदंशतसह
स्रंतुलोकानांपुण्यकर्मणाम् १०१ उपाख्यानैःसहज्ञेयमाद्यंभारतमुत्तमम् ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रींचक्रेभारतसंहिताम् १०२ उपाख्यानैर्विनातावद्भार
तंप्रोच्यतेबुधैः ॥ ततोऽध्यर्धशतंमूयःसंक्षेपंकृतवानृषिः ३ अनुक्रमणिकाध्यायंवृत्तांतानांसंपर्णाम् ॥ इदंद्वैपायनःपूर्वपुत्रमध्यापयच्छुकम् ४ त
तोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यःशिष्येभ्यःप्रददौविभुः ॥ षष्टिशतसहस्राणिचकारान्यांसंहिताम् ५ त्रिंशच्छतसहस्रंचदेवलकेप्रतिष्ठितम् ॥ पित्र्येपंचदश
प्रोक्तंगंधर्वेषुचतुर्दश ६ एकंशतसहस्रंतुमानुषेषुप्रतिष्ठितम् ॥ नारदोऽश्रावयद्देवानसितोदेवलःपितृन् ७ गंधर्वयक्षरक्षांसिश्रावयामासवैशुकः ॥
अस्मिंस्तुमानुषेलोकेवैशंपायनउक्तवान् ८ शिष्योव्यासस्यधर्मात्मासर्ववेदविदांवरः ॥ एकंशतसहस्रंतुमयोक्तैर्वैनिबोधत ९ दुर्योधनोमन्यु
मयोमहाबुमःस्कंधःकर्णःशकुनिस्तस्यशाखाः ॥ दुःशासनःफलपुष्पेसमृद्धेमूलंराजाघृतराष्ट्रोऽमनीषी ११० युधिष्ठिरोधर्ममयोमहादुमःस्कं
धोऽर्जुनोभीमसेनोऽस्यशाखाः ॥ माद्रीसुतौपुष्पफलेसमृद्धेमूलंकृष्णोब्रह्मचब्राह्मणाश्च ११ पांडुर्जित्वाबहून्देशान्बुद्ध्याविक्रमणेनच ॥
अरण्येसृगयाशीलोन्यवसन्मुनिभिःसह ११२

मदमसत्याहिंसादिकंग्राह्यं तन्मयोमहादुमोयुधिष्ठिरः तदेकात्मानोऽर्जुनभीममाद्रेयास्तस्यस्कंधादितुल्यास्तादृशाएव तस्यमूलंकृष्णः शुद्धसत्वमयज्ञानविग्रहः परमात्मा तेनहिहृदंज्ञातेनचर्मोदहृदमु
लोभवेदन्यथाकामादिभिरुपहतः स्यात् । 'योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्मिँहोकेयजतिददाति तपस्तप्यतेऽपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवति' इति श्रुतेः । ज्ञानस्यमूलं ब्रह्मवेदः । वेदाद्वियोग
क्रत्वाख्यपरापरधर्मज्ञानं जायते धर्मस्यशब्दमूलत्वादिति न्यायात् । वेदस्यापिमूलंब्राह्मणास्तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वात् एवं च ब्राह्मणानामुपदे त्वेन वेदस्य प्रमाणत्वेन परमात्मानोऽनुग्राहकत्वेन च यर्म
मूलत्वं । एतेन वेदब्राह्मणभक्तेन संपाद्यमानो वेदोक्तो योगादिधर्मवृक्षोऽहिंसासत्यादिस्कंधोधारणाभ्यानादिशास्त्रस्तत्त्वसाक्षात्कारफलः पुरुषार्थकामेन भगवदाराधनबलेन संपादनीय इति सूचितं ११ मातु
नियोगादिति पूर्वोक्तस्यैव सूत्रभूतस्य श्लोकत्रयस्य वृत्तिरूपोऽभ्यायशेषस्तत्रदुर्धनस्य मन्त्रुमपत्वादिकं युधिष्ठिरस्य धर्ममयत्वादिकं च व्याख्यायते पांडुर्जित्वेत्यादि ११२

मृगव्यवायनिधनान्मृगरूपिणोऽप्येव्यवायनिधनंमैथुनकालेमारणतस्माद्धेतोः कृच्छ्रमतिक्रामापदं प्रजोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वमपिव्यवायकाले मरिष्यसीति शापं प्राप तत्रापदिष्वसत्यामपि पार्थानां पांडवानां जन्म प्रभृति जातकर्मादि संस्कारः प्रभृति शब्दार्थः तच्चाऽऽचारविधेः क्रमश्च शीलरक्षारूपोऽभूदिति शेषः १३ न चैतद्वयविरुद्धमित्याह मात्रोरिति च शब्दे हेतो यस्माद्धर्मोऽपि निषेधप्रतिधर्मः कुलस्त्रीभिरापद्यत्पार्थैर्विशिष्टः पुमान्प्रार्थनीय इत्येवं रूपो व्यासवसिष्ठादिभ्योऽपत्यवत्सु विचित्रवीर्यैकलयापपादादिराजदरे पुष्टस्तस्य संरक्षणार्थं जपनिषदुर्वाससादत्ताविद्यातामावर्तितां प्रतीप्रतित्यथ मदीनां मात्रोऽमातरौ प्रति अभ्युपपत्तिः रेतःसेकार्थं गमनमुपपन्नं तस्मात्सत्यामप्यापदि पांडोः पुत्रजन्मादिकं न विरुद्धमेतदित्यर्थः १४ अत्र मातृभ्यामित्यनेन पितुर्मरणं सूच्यते १५ ऋषिभिरिति यत् मदीनां मात्रोऽमातरौ प्रति अभ्युपपत्तिः रेतःसेकार्थं गमनमुपपन्नं तस्मात्सत्यामप्यापदि पांडोः पुत्रजन्मादिकं न विरुद्धमेतदित्यर्थः १६ पुत्राश्चेत्यादि धृतराष्ट्रादीन् प्रति यथायोग्यं योज्यं पांडवाः पांडोः पुत्रा एते १७ तानिति शिक्षाः स्नायवः १८ न त

स्येतइतिपित्रपेक्षयाअत्युदास्मृतिवत् तस्येतइतिमात्रोःसतीत्वात् अतिदुष्टानामुक्तिर्येदेति चिरमृतश्चिरंशापदगधोऽल्पकालाश्चशिशवइतिसंदेहबीजं । यद्वाचिरंक्रतोदीप्तःकामेनेतिशेषः विप्रशा
पात् 'क्रतुमुच्छिलेजले सत्येदीप्तेपूजितेस्यात्'इतिमेदिनी । यद्वा क्रतात्सत्यमुपैमीतिप्रतीपायनीयमंत्रालिङ्गादतंत्रद्वयार्थव्यसत्यंतद्वान् १९ स्वागतंशोभनमागमनंयुष्माकंयतोवयंदिष्ट्याभागेनपां
डोःसंततिपश्यामेतिपौरैरुक्तेस्वागतंसम्पगागतमस्माभिर्युष्मानूपतीतिउच्यतांब्रह्मपांडवानामपिवाचौऽश्रूयंत सर्वशःसर्वैः १२० संदिग्धानांसंदेहापनोदकंतदादेवचेष्टितमाहृद्भाभ्यां तस्मिन्निति निः
स्वनोनिश्चितस्वनःपांडवाएतइत्येवंरूपःशब्दः २१ अद्भुतंदिव्यपुष्पवृद्धादिअत्याश्चर्यं २२ तत्प्रीत्यातेपुपांडवेपुष्पेणा हर्षसंभवःसाधुशब्दः दिवस्पृक्षस्पष्टा २३ अकुतोभयानिर्भयाः १२४ शौ
चेनेति । 'आचारापरिहारश्चसंसर्गश्चाप्यानिर्दितेः ॥ आचारेचव्यवस्थानंशौचमित्यभिधीयते' । शीलेनेतिपाठेशीलमप्येतदेव । 'इष्टानिष्टार्थसंपन्नौचित्तस्याविकृतिर्भूतिः ॥ सर्वादिशयसाम
र्थ्यविक्रमंपरिचक्षते' १२५

वृत्तानुवृत्तिः शुश्रूषाक्षातिरामस्यविक्रिया ॥ जितेन्द्रियत्वं विनयोऽथवाऽनुद्धतशीलता ॥ शौर्यमभ्यवसायः स्याद्बलिनोऽपि पराभवे १२६ समवायेततोराज्ञांकन्याभर्तृस्वयंवरां कर्म
अथोमुखेनोपरिस्थस्य भ्रमतोमत्स्यस्यवेधनं २७ पूज्यः समरेषु दुष्प्रेक्ष्योऽपि चाभवदित्यन्वयः २८ पार्थिवानेकैकशः गणान्संघीभूतांश्च जित्वा आजहार संपादितवान् २९ गुणैः कृत्विगात्प्रयनजा
याबुद्ध्यादिभिः १३० जरासंधं भीमेन चैद्यं शिशुपालं कृष्णेन च घातयित्वा युधिष्ठिरेण राजसूयः प्राप्त इति पूर्वोक्तसंबंधः ३१ अर्हणान्युपायनानि मणयो विपरीगादिहरादिव्योपलाः रत्नानि वज्रवैदूर्यादी
नि ३२ प्रावाराण्युपरिवस्त्राणि आवरणानि परिधानीयानि यद्वा वासः शब्देनैव तेषां ग्रहणात् प्रावाराणि शिबिराणि आवरणानि जवनिकाः कंबलरत्नान्यजिनरत्नानि च कंबलादिष्वत्युत्कृष्टानि

गुरुशुश्रूषयाक्षांत्यायमयोर्विनयेन च ॥ तुतोषलोकः सकलस्तेषां शौर्यगुणेन च १२६ समवायेततोराज्ञांकन्याभर्तृस्वयंवरां ॥ प्राप्तवानर्जुनः कृष्णांकृत्वा कर्मसु दु
ष्करम् २७ ततः प्रभृतिलोकेऽस्मिन् पूज्यः सर्वधनुष्मताम् ॥ आदित्यद्वदुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वपि चाभवत् २८ ससर्वान् पार्थिवान् जित्वा सर्वांश्च महतो गणान् ॥ आज
हारार्जुनोराज्ञो राजसूयं महाक्रतुम् २९ अत्रवान्दक्षिणावांश्च सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ युधिष्ठिरेण संप्राप्तो राजसूयो महाक्रतुः १३० सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ॥
घातयित्वा जरासंधं चैद्यं च बलगर्वितम् ३१ दुर्योधनं समागच्छन्नर्हणानिततस्ततः ॥ मणिकांचनरत्नानि गोहस्त्यश्च धनानि च ३२ विचित्राणि च वासांसि प्रावारा
वरणानि च ॥ कंबलाजिनरत्नानि रां कवास्तरणानि च ३३ समृद्धां तां तथा दृष्ट्वा पांडवानां तदा श्रियम् ॥ ईर्ष्यासमुत्थः सुमहांस्तस्य मन्थुरजायत ३४ विमानप्रति
मां तत्र मयेन सुकृतां सभाम् ॥ पांडवानां सुपहतां स दृष्ट्वा पर्यतप्यत ३५ तत्रावहसितश्चासीत्प्रस्कंदं निवसंभ्रमात् ॥ प्रत्यक्षं वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ३६ स
भोगान् विविधान् भुंजन्नरत्नानि विविधानि च ॥ कथितो घृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ३७ अन्वजानात्ततो द्यूतं घृतराष्ट्रः सुतप्रियः ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः
समभवन्महान् ३८ नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ॥ द्यूतादीननयान् घोरान् विविधांश्चाप्युपैक्षत ३९ निरस्य विदुरं भीष्मद्रोणं शाक्यं द्रुपदं ॥
विग्रहे तु मुले तस्मिन् दहनक्षत्रं परस्परम् ४० जयत्सु पांडुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ४१ घृतराष्ट्रश्चिरंध्यात्वासंजयं वाक्यम्
ब्रवीत् ॥ शृणु संजय सर्वमेन चासूयितुमर्हसि १४२

जातो जातौ यदुत्कृष्टं तद्वलमिति कोशात् रां कवास्तरणानि रं कुः पशुविशेषस्तद्धोमजानि पश्मलाभ्यास्तरणानि ३३ ईर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं तदुत्थो मन्थुः क्रोधः सुमहान्पावदेहभावी ३४ सुकृ
तांपुण्यकृतां ३५ अनभिजातवद्गामीणवदवहसितः जलेस्थलभ्रमात्स्थले जलभ्रमादद्वारेदारभ्रमाच्च प्रस्कंदं नृस्त्वलन् किंकृत्वेव संभ्रमादिव संभ्रमं भ्रमियंत्रं प्राप्येव ३६ हरिणः पांडुरः । 'हरिणः पांडुरः
पांडुः' इत्यमरः ३७ ततः पुत्रकाश्यादिज्ञानानंतरं सुतप्रियो न तु धर्मप्रियः ३८ नातीति यद्विवादान्वमोदत यच्चानयानुपैक्षत तत्र हेतुः दहनक्षत्रं परस्परमित्युत्तरेण संबन्धः हेतोः शत्रुप्रत्ययः क्षत्रस्य दा
हायेत्यर्थः दुष्टसंहारार्थत्वात्तदवतारस्य ३९ निरस्याऽवगणय्य प्रवृत्ते सतीति शेषः ४० दुर्योधनमतं जयत्युवाऽस्तु न तुराज्यार्थं देयमिति ४१ ध्यात्वा वृत्तमर्थमनुस्मृत्य असूयितुं मदीयं प्रज्ञाच
सुष्टं दूषयितुं नार्हसि १४२

तत्र हेतुः श्रुतवानसीति । श्रुतवानधीती मेधावीपाठतोऽर्थतश्च ग्रंथधारकः बुद्धिमान्हापोहकुशलः अतएव प्राज्ञानां पंडितानां संमतः न च प्रीयेनैव प्रीतिमानस्मि ४३ । ४४ अचक्षुः कार्पण्यादां ध्येन दीन
त्वात् पुत्रप्रीत्या च तत्सहामिसहे अचेतनमल्पबुद्धिं ४५ सभायामारोहणे दर्शने च ४६ अमर्षणः अशांतः निरुत्साहोऽभूदिति शेषः सुश्रियं शोभनाश्रियं स्यतं युधिष्ठिरं संप्राप्तुं वशं कर्तुं श्रियमसत्रियो
यथेति पाठांतरे स्पष्टोर्थः ४७ गांधारराजः शकुनिः तत्र तस्मिन् द्यूते मंत्रिते सति पूर्वपश्चाद्ययज्जातं जयाशाप्रतिरोधकं तत्सर्वमयानि गद्यमानं शृणु ४८ लोकद्वयहितज्ञानाभावेऽपि मूढा लौकिकवृत्ता
र्थस्मृतिमात्रेण स्वात्मानं स्तुवंतीति घृतराष्ट्रोक्तिव्याजेन दर्शयति श्रुत्वेति केचित्तु प्रज्ञाचक्षुषमिति विशेषणादनागतार्थकथनं घृतराष्ट्रेण क्रियते यदाऽश्रोषमित्यादिनेत्याहुस्तत्र अश्रोषमिति भूतार्थे

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान् प्राज्ञसंमतः ॥ नाविग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुलक्षये १४३ न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पांडुसुतेषु वा ॥ वृद्धं मामभ्यसूयंति पुत्रामन्युपरायणाः
४४ अहं चक्षुः कार्पण्यात् पुत्रप्रीत्या सहामितव ॥ मुह्यंतं चानुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम् ४५ राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पांडवस्य महौजसः ॥ तच्चावहसनं प्राप्य
समारोहणदर्शने ४६ अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः पांडवानरणे ॥ निरुत्साहश्च संप्राप्तुं सुश्रियं क्षत्रियोऽपि सन् ४७ गांधारराजसहितश्छद्मदूतममंत्रयत् ॥ त
त्र यद्यथा ज्ञातं मया संजय तच्छृणु ४८ श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमिथुत ४९ यदाऽश्रौषं धनुरायम्य
चित्रं विद्धं लक्ष्यं पातितं वै पृथिव्याम् ॥ कृष्णां हतां प्रेक्षतां सर्वराज्ञां तदानाशं सेविजयाय संजय १५० यदाऽश्रौषं द्वांरकायां सुभद्रां प्रसह्योढां माधवीमर्जुनेन ॥
इंद्रप्रस्थं वृष्णिवीरौ च यातौ तदानाशं सेविजयाय संजय ५१ यदाऽश्रौषं देवराजं प्रवृष्टं शरैर्दिव्यैर्वारितं चार्जुनेन ॥ अग्रितथा तर्पितं खांडवे च तदानाशं सेविजयाय
संजय ५२ यदाऽश्रौषं जातुषा द्वे श्मनस्तान्मुक्तान्पार्थान्पंचकुंत्या समेतान् ॥ युक्तं चैषां विदुरं स्वार्थसिद्धौ तदानाशं सेविजयाय संजय ५३ यदाऽश्रौषं द्रौपदीं रंगम
ध्ये लक्ष्यं भित्त्वानिर्जितामर्जुनेन ॥ शूरान्पंचालान्पांडवेयांश्च युक्तांस्तदानाशं सेविजयाय संजय ५४ यदाऽश्रौषं मागधानां वरिष्ठं जरासंधं क्षत्रमध्ये ज्वलंतम् ॥
दोभ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा तदानाशं सेविजयाय संजय ५५ यदाऽश्रौषं दिग्जये पांडुपुत्रैर्वशीकृतान्भूमिपालान्प्रसह्य ॥ महाक्रतुराजसूयं कृतं च तदानाशं से
विजयाय संजय १५६

लुरुप्रयोगानुपपत्तेः ४९ सकृदपि केनचिन्निमित्तेन स्थालीपुलकन्यायेन परमावस्थेति श्रिते प्राकृता अपि बलवता सह प्रसंगं कुर्वीति घृतराष्ट्रपुत्रस्तु जयाशाविच्छेदे केवलनेकेषु निमित्तेषु दृष्टेष्वापि तां जहो अ
होमोहस्यमाहात्म्यमिति वर्णयन् अर्थाद्भारतार्थं च संगृह्णाति यदाऽश्रौषं धनुरित्यादिभिः सप्तपद्यश्चोक्तैः । प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानां ताननाहत्य लक्ष्यं पातितं तथैव द्रुपदेन प्रतिज्ञातत्वात् विजयाय विज
यार्थं तदा तदारभ्य नाशं सेविजयाय करोमि १५० माधवीं मधुवंशजां प्रसह्य दूनप्यभिभाव्य वृष्णिवीरौ रामकृष्णौ महत्यप्यपराधेन सौहार्दगतौ तत्र काऽस्माकं जयाशेति भावः ५१
प्रवृष्टं वर्णं प्रवृत्तं कर्तरिक्तः ५२ जातुषा क्षामयात् विदुरं चैषां पांडवानां स्वार्थसिद्धौ युक्तं यदाऽश्रौषं ५३ केवलं अप्यस्माकमजयाः पांडवाः किमु तपंचालैरतिशूरैः समेता इति भावः ५४
ज्वलंतं भासमानं दोभ्यां मेव न शस्त्रेण ५५ प्रसह्य दंडेनैव न तु भेदादिना १५६

यदाऽश्रौषद्रौपदीमिति पतिव्रताकोपात्पांडवानांशोभाचनशजवाशेत्यर्थः ५७ यदावाससामितिअचित्यमहिमत्वाद्द्वौपद्यानास्माकंजयः कितवःआक्षिकोभूतः ५८ अक्षवत्यांपाशवत्यांचूतक्रीडायां सौबलेनशकुनिनाअन्वामतंअनुगतं ५९ चेष्टाःबाहुवीक्षणायाः ६० ब्राह्मणानुग्रहादपितेपामेवजयइत्याह यदाऽश्रौषंस्नातकानामितिद्वाभ्यां स्नातकाःसमापितविद्याव्रताः ६१ यदाऽश्रौषमर्जुनमित्यादिचतुर्भिरर्जुनस्यामानुषीशक्तिर्दीक्षिता ६२ शंसितंप्रशंस्यं सत्यसंधमवितथमतिज्ञं ६३ । ६४ । ६५ । ६६ यदाऽश्रौषंधोषेति वल्कलधारिभ्यःपांडवेभ्यःस्वैश्वर्यप्रकाशयितुंवत्सांक

यदाऽश्रौषद्रौपदीमश्रुकंठीसभांतीतांदुःखितामेकवस्त्राम् ॥ रजस्वलांनाथवतीमनाथवत्तदानाशंसेविजयायसंजय १५७ यदाऽश्रौषंवाससांतत्रराशिसमाक्षिपत्कितवोमंदबुद्धिः ॥ दुःशासनोगतवान्नैवचांतंतदानाशंसेविजयायसंजय ५८ यदाऽश्रौषंहतराज्यंयुधिष्ठिरंपराजितंसौबलेनाक्षवत्याम् ॥ अन्वागतंभ्रातृभिरप्रमेयैरतदानाशंसेविजयायसंजय ५९ यदाऽश्रौषंविषास्तत्रचेष्टाधर्मात्मनांप्रस्थितानांविनाय ॥ ज्येष्ठप्रीत्याक्रियतांपांडवानांतदानाशंसेविजयायसंजय १६० यदाऽश्रौषंस्नातकानांसहस्रैरन्वागतंधर्मराजंवनस्थम् ॥ भिक्षाभुजां ब्राह्मणानांमहात्मनांतदानाशंसेविजयायसंजय ६१ यदाऽश्रौषमर्जुनंदेवदेवंकिरातरूपंयंत्रवकंतोप्ययुद्धे ॥ अवाप्तवंतंपाशुपतंमहास्रंतदानाशंसेविजयायसंजय ६२ यदाऽश्रौषंत्रिदिवस्थंधनंजयंशक्रात्साक्षादिव्यमस्त्रंयथावत् ॥ अधीयानंशंसितंसत्यसंधंतदानाशंसेविजयायसंजय ६३ यदाऽश्रौषंकालकेयास्ततस्तेपौलोमानोवरदानाच्चदत्ताः ॥ देवैरजेयानिर्जिताश्चार्जुनेनतदानाशंसेविजयायसंजय ६४ यदाऽश्रौषमसुराणांवधार्थेकिरीटिनंयांतममित्रकर्शनम् ॥ कृतार्थंचाप्यागतंशक्रलोकांतदानाशंसेविजयायसंजय ६५ यदाऽश्रौषंवैश्रवणेनसार्धंसमागतंभीममन्यांश्चपार्थान् ॥ तस्मिन्देहेमानुपाणामगम्येतदानाशंसेविजयायसंजय ६६ यदाऽश्रौषंधोषयात्रागतानांबंधंगंधर्वैर्मोक्षणंचार्जुनेन ॥ स्वेषांसुतानांकर्णबुद्धौरतानांतदानाशंसेविजयायसंजय ६७ यदाऽश्रौषंयक्षरूपेणधर्मसमागतंधर्मराजेनसूत ॥ प्रश्नान्कांश्चिद्ब्रुवाणंचसम्यक्तदानाशंसेविजयायसंजय १६८ यदाऽश्रौषंविदुर्मामकास्तान्प्रच्छन्नरूपान्वसतःपांडवेयान् ॥ विराटराष्ट्रेसहकृष्णयाचतदानाशंसेविजयायसंजय ६९ यदाऽश्रौषंमामकानांवरिष्ठान्वनंजयेनैकरथेनभग्नान् ॥ विराटराष्ट्रेवसतामहात्मनातदानाशंसेविजयायसंजय ७० यदाऽश्रौषंसत्कृतांमत्स्यराज्ञासुतांदत्तासुतरामर्जुनाय ॥ तांचार्जुनःप्रत्यगृह्णात्सुतार्थंतदानाशंसेविजयायसंजय ७१ यदाऽश्रौषंनिर्जितस्याधनस्यप्रवाजितस्यस्वजनात्प्रच्युतस्य ॥ अक्षौहिणीःसप्तयुधिष्ठिरस्यतदानाशंसेविजयायसंजय १७२

नव्याजेनधोषयात्रागतानांधार्तराष्ट्राणां येर्मत्सुतावद्वास्तेपामपिजेतन्नमत्सुनाजेतुंशक्ताइत्यर्थः ६७ धर्मानुग्रहादपितेपामेवजयइत्याह यदाऽश्रौषंयसेति १६८ कृष्णायाद्रौपद्यावेदनेपुनर्द्वादशवर्षाणिवनवासस्त्रयोदशेप्रच्छन्नचर्येतिप्रसिद्धानात् ६९ विराटराष्ट्रेगोग्रहे ७० मत्स्यराज्ञाविराटेन समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच् ७१ निर्जितत्वादिनात्यंतपराभूतस्यापिसत्ताक्षौहिणीसंपत्तेर्देवानुकूल्यात्तेषामजयत्वंहमितिर्थाः ७२

इमां गां पृथिवीं यस्य एकं विक्रमं पदमात्रमाहुः यस्येन्द्राद्या इति पाठे विक्रमं पराक्रमं एकमसाधारणं ७३ वदतो नारदस्य मुखे दितिशेषः ७४ । ७५ बहुधा वैश्वरूप्येण ७६ पृथांकुन्ती ७७ तेषां पांडवानां ७८ स्वययुध्यकलहोऽपि पराजयावहइत्याह यदाऽश्रौषंकर्णइति ७९ गंडोऽस्यास्तीति गंडीखड्गमृगः गंडः स्यात्पुंसि खड्गिनि इति मेदिनी तेन सह वातिगच्छतीति गंडिवंतस्य पृष्ठवंशंतदि

यदाऽश्रौषंमाधवंवासुदेवंसर्वात्मनापांडवार्थेनिविष्टम् ॥ यस्येमां गांविक्रममेकमाहुस्तदानाशंसेविजयायसंजय ७३ यदाऽश्रौषंनरनारायणौतौकृष्णार्जुनौवदतोनारदस्य ॥ अहं द्रष्टा ब्रह्मलोकेशसम्यक्तदानाशंसेविजयायसंजय ७४ यदाऽश्रौषंलोकहितायकृष्णंशमार्थिनमुपयांतंकुरूणाम् ॥ शमंकुर्वाणमकृतार्थंचयातंतदानाशंसेविजयायसंजय ७५ यदाऽश्रौषंकर्णदुर्योधनाभ्यां बुद्धिं कृतानिग्रहेकेशस्य ॥ तंचात्मानंबहुधादर्शयानंतदानाशंसेविजयायसंजय ७६ यदाऽश्रौषंवासुदेवेप्रयातेरथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् ॥ आर्तापृथांसां त्वितां केशवेनतदानाशंसेविजयायसंजय ७७ यदाऽश्रौषंमंत्रिणंवासुदेवंतथाभीष्मंशांतनवंचतेषाम् ॥ भारद्वाजंचाशिषोऽनुबुवाणंतदानाशंसेविजयायसंजय ७८ यदाऽश्रौषंकर्णउवाचवाक्यं नाहं योत्स्येयुध्यमानेत्ययीति ॥ हित्वासेनामपचक्रामचापितदानाशंसेविजयायसंजय ७९ यदाऽश्रौषंवासुदेवार्जुनौतौतथाधनुर्गांडिवमप्रमेयम् ॥ त्रीण्युग्रवीर्याणिसमागतानितदानाशंसेविजयायसंजय १८० यदाऽश्रौषंकश्मलेनाभिपन्नेरथोपस्थेसीदमानेऽर्जुनैव ॥ कृष्णंलोकान्दर्शयानंशरीरेतदानाशंसेविजयायसंजय ८१ यदाऽश्रौषंभीष्मममित्रकर्शनंविघ्नंतमाजावयुत्तरथानाम् ॥ नैषांकाश्चिद्ध्यतेख्यातरूपस्तदानाशंसेविजयायसंजय ८२ यदाऽश्रौषंचापगेयेनसंख्येस्वयंमृत्युंविहितंधार्मिकेण ॥ तच्चाकारुःपांडवेयाःप्रहृष्टास्तदानाशंसेविजयायसंजय ८३ यदाऽश्रौषंभीष्ममत्यंतशूरहंतपार्थेनाहवेष्प्रपृष्यम् ॥ शिखंडिनंपुरतःस्थापयित्वातदानाशंसेविजयायसंजय ८४ यदाऽश्रौषंशरतल्पेशयानंवृद्धंवीरंसादितंचित्रपुंखैः ॥ भीष्मंकृत्वासोमकानल्पशेषांस्तदानाशंसेविजयायसंजय ८५ यदाऽश्रौषंशांतनवेशयानेपानीयार्थंचोदितेनार्जुनेन ॥ भूमिंभित्वातर्पितंतत्रभीष्मंतदानाशंसेविजयायसंजय ८६ यदावायुश्चंद्रसूर्यौचयुक्तौकौतेयानामनुलोमाजयाय ॥ नित्यंचास्मान्श्वापदाभीषयंतितदानाशंसेविजयायसंजय ८७ यदाद्रोणोविविधानस्त्रमार्गात्रिदंशयन्समरेचित्रयोधी ॥ नपांडवानश्चेष्टतरात्रिहंतितदानाशंसेविजयायसंजय ८८ यदाऽश्रौषंचास्मदीयान्महारथान्व्यवस्थितानर्जुनस्यांतकाय ॥ संशप्तकात्रिहतानर्जुनेनतदानाशंसेविजयायसंजय ८९ यदाऽश्रौषंव्यूहमभेद्यमन्यैर्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेणुत्तम् ॥ भित्त्वासौभद्रवीरमेकंप्रविष्टंतदानाशंसेविजयायसंजय १९०

कारो गां द्विवं दीर्घमध्योऽप्ययंशब्दः कचिदस्ति तदार्थं १८० कश्मलेन मोहेन ८१ अयुतंदशसहस्राणि ८२ आपगेयेनभीष्मेणविहितंप्रकाशितं तच्चमृत्युप्रापकंद्वारं ८३ तदेवाह यदाऽश्रौषंभीष्ममिति ८४ सोमकानेवाल्पशेषान्कृत्वा नित्यं ८५ भूमिंभित्त्वात्यलौकिकं कर्म ८६ वायोरानुलोम्यं दक्षिणपृष्ठवाहित्वंचंद्रसूर्ययोर्लाभस्थानस्थत्वेन । शक्रसूर्याविति पाठे शक्रस्यानुकूल्यं परेषांसेन्येऽज्ञानिपातादिना स्थापदाः श्वकपिकोद्गादयः ८७ । ८८ । ८९ । १९०

पार्थमशक्रुवंतोहंतुमिति शेषः तैर्न अर्जुनकोपाग्रैरत्यंतं प्रदीपनास्माकं जयाशेत्यर्थः ९१ मृदानेन स्वेपांक्षय एव भविष्यतीति जयोऽप्ययं पराजय एवेत्यजानतः सैधवेजयद्वये उक्तमर्थे न न हनिष्या
मिच्छेदग्निप्रवेक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं ९२ । ९३ । ९४ । ९५ युयुधानं युध्यमानं वाष्प्यैर्यसात्यैः ९६ कर्णमासाद्य पिबधाम्मुक्तमप्राप्तमृत्युं भीमं यदाऽश्रौषमिष्यन्वयः आतुय सर्वतोऽप्यथयित्वा
वचोभिर्न तु मनसा कुत्सयित्वा मृदु औदरिकेत्यादि शब्दैर्निदित्वोपेक्षितमिति शेषः ९७ अमर्षयन्मर्षणं सहनं कृतवन्तः अशक्त्या ९८ व्यसितां व्यर्थं कृतां माधवेन कर्णस्यापि धियः प्रवर्तकेन घोररूपे इति

यदाऽभिमन्युं परिवार्य बालं सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभूवुः ॥ महारथाः पार्थमशक्रुवंतस्तदानां सेविजयाय संजय १९१ यदाऽश्रौषमभिमन्युं निहत्य हर्षान्मृदान् क्रोश
तो धार्तराष्ट्रान् ॥ क्रोधादुक्तं सैधवे चार्जुनेन तदानां सेविजयाय संजय ९२ यदाऽश्रौषं सैधवार्थं प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातां तद्रथायार्जुनेन ॥ सत्यांतीर्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदानां सेविजयाय संजय ९३ यदाऽश्रौषं श्रांतं हये धनं जयेमुक्ता हयान्पाययित्वा पवृत्तान् ॥ पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं तदानां सेविजयाय संजय ९४ य
दाऽश्रौषं वाहनेष्वक्षमे पुरथोपस्थेतिष्ठता पांडवेन ॥ सर्वान्यो धान्वा रितान् अर्जुनेन तदानां सेविजयाय संजय ९५ यदाऽश्रौषं नागबलैः सुदुःसहं द्रोणानीकं युयु
धानं प्रमथ्य ॥ यातं वाष्प्यैर्यत्र तौ कृष्णपार्थौ तदानां सेविजयाय संजय ९६ यदाऽश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं वधाद्रीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ॥ धनुष्कोट्या तु
द्य कर्णेन वीरं तदानां सेविजयाय संजय ९७ यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च कर्णो द्रौणिर्मद्राजश्च शूरः ॥ अमर्षयन्सैधवं व्यमानं तदानां सेविजयाय संजय ९८
यदाऽश्रौषं देवराजेन दत्तां दिव्यां शक्तिं व्यसितां माधवेन ॥ घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे तदानां सेविजयाय संजय ९९ यदाऽश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां युद्धे मुक्तां सू
तपुत्रेण शक्तिम् ॥ ययावद्व्यसमरे सव्यसाची तदानां सेविजयाय संजय २०० यदाऽश्रौषं द्रोणमाचार्यमेकं घृष्टदुग्धेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ॥ स्थोपस्थे प्रायग
तं विशस्तं तदानां सेविजयाय संजय २०१ यदाऽश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं माद्री सुतं न कुलं लोकमध्ये ॥ समं युद्धे मंडलेभ्यश्चरंतं तदानां सेविजयाय संजय २०२ यदा
द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ॥ नैषामंतं गतवान्पांडवानां तदानां सेविजयाय संजय २०३ यदाऽश्रौषं भीमसेनेन पीतं रक्तं भ्रातुर्युधिष्ठिरः शा
सनस्य ॥ निवारितं नान्यतमेन भीमं तदानां सेविजयाय संजय २०४ यदाऽश्रौषं कर्णमत्यंतं शूरं हतं पार्थेना हवेष्वप्रघृष्यम् ॥ तस्मिन् भ्रातृणां विग्रहे देवगुह्ये त
दानां सेविजयाय संजय २०५ यदाऽश्रौषं द्रोणपुत्रं च शूरं दुःशासनं कृतवर्माणमुग्रम् ॥ युधिष्ठिरं धर्मराजं जयंतं तदानां सेविजयाय संजय २०६ यदाऽश्रौषं नि
हतं मद्राजं रणेश्वरं धर्मराजेन सूत ॥ सदा संग्रामे स्पर्धते यस्तु कृष्णं तदानां सेविजयाय संजय २०७

घटोत्कचस्यापि वध्यत्वेन तद्वधेनापि कृष्णस्य हर्ष एव न क्षतिरिति भावः ९९ यदा कर्णघटोत्कचाभ्यां युद्धे क्रियमाणे इति शेषः अर्जुनस्यावध्यत्वे सिद्धे काजयाशेति भावः २०० प्रायगतं मरणार्थं मनसा
नंप्रायस्तत्र गतं तदर्थं निश्चलं स्थितं विशस्तं छिन्नं १ द्रोणिना न कुलमिति द्रोणे निरकृष्टत्वमुक्तं २ । ३ । ४ देवगुह्ये पार्थनां कर्णे सोदर्यत्वा ज्ञानात् प्रवृत्ते विग्रहे युद्धे ५ युधिष्ठिरं द्रोणपुत्रादीन् जयं
तमिति न्वयः ६ मद्राजं शल्यं स्पर्धते जेतुमिच्छतीत्यर्थः २०७

यदाऽश्रौषं कलहं द्यूतमूलं मायावलं सौवलं पांडवेन ॥ हतं संग्रामे सहदेवेन पापं तदानां सेविजयाय संजय २०८ यदाऽश्रौषं श्रांतं मेकं शयानं हृदंगत्वास्तं भयित्वा तदंभः ॥
दुर्योधनं विरथं भग्नशक्तिं तदानां सेविजयाय संजय ९ यदाऽश्रौषं पांडवांस्तिष्ठमानान् गत्वा हृदे वासुदेवेन सार्धम् ॥ असर्पणं धर्षयतः सुतं मे तदानां सेविजयाय संज
य २१० यदाऽश्रौषं विविधांश्चित्रमार्गान् गदायुद्धे मंडलश्चरंतम् ॥ मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या तदानां सेविजयाय संजय ११ यदाऽश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तै
र्हतान्पंचालान् द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ॥ कृतं वीभत्समयशस्यं च कर्म तदानां सेविजयाय संजय १२ यदाऽश्रौषं भीमसेनानुयातेनाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ॥ कुद्धे
नैषीकमवधीनं गतं तदानां सेविजयाय संजय १३ यदाऽश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन स्वस्तीत्युक्त्वाऽस्त्रमस्त्रेण शांतम् ॥ अश्वत्थामा गिरन् च दत्तं तदानां सेविजयाय
संजय १४ यदाऽश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे वैराट् च वैपात्यमाने महास्रैः ॥ द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं परस्परं गेहाभिः शशाप १५ शोच्या गांधारीपुत्रपौत्रैर्विही
ना तथा बंधुभिः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ॥ कृतं कार्यं दुष्करं पांडवेयैः प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः १६ कष्टं युद्धे दशशेषाः श्रुता मे त्रयोऽस्माकं पांडवानां च सप्त ॥ द्रुपदो
विंशतिराहताऽक्षौहिणीनां तस्मिन् संग्रामे भैरवैश्च त्रियाणाम् १७ तमस्त्वतीव विस्तीर्णं मोह आविशतीव माम् ॥ संज्ञानोपलभे सूतमनो विह्वलतीव मे १८ ॥ सौ
तिरुवाच ॥ इत्युक्त्वा घृतराश्रोऽथ विलप्य बहु दुःखितः ॥ मूर्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमब्रवीत् १९ ॥ घृतराश्र उवाच ॥ संजयैवंगते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि
माचिरम् ॥ स्तोत्रं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे २२० ॥ सौतिरुवाच ॥ तं तथा वादिनं दीनं विलपंतं महिपतिम् ॥ निःश्वसंतं यथानागं मुह्यमानं पुनः पुनः
२१ गावल्गणिरिदं धीमान् महार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ संजय उवाच ॥ श्रुतवानसि वैराजन्महोत्साहान्महाबलान् २२ द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ॥ मह
त्सुराजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च २३ जातान् दिव्यास्त्रविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ धर्मेण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वाऽऽप्तदक्षिणैः २२४

द्रुपदाप्यस्तत्त्वाच्च दुर्योधनक्षेत्रे पुत्रजननद्वारा राज्याभिरूपजयाशंसापि नास्तीति सूच्यते यदा शशाप तदानां सेविजयायेत्यंतिमं श्लोके पूर्वानुक्तेष्वान्वयः १३ । १४ । १५ शोच्या गांधारी अहंतु
तामपिशोचन् शोच्यतर इति भावः । यद्गांधार्यैव शोच्यानत्वमुदासीनत्वात् न मे विशेष इति प्रागुक्तः अतः पांडवानां जयोऽपि मेव जय इति भावः १६ त्रयः कृपोऽश्वत्थामा कृतवर्मा च सप्त कृष्ण
सात्यकीपंच पांडवाश्च १७ तमः शोकाविशाचक्षुरावरणं बाह्यं मोहः कार्याकार्ययोरप्रतिपत्तिः अतएव संज्ञाविशेषविज्ञानं नोपलभे विह्वलति शोकेनाकुलीभवति १८ अतएव मूर्छितोऽतः संज्ञाशून्यः
१९ । २२० । २१ गावल्गणस्यापत्यं गावल्गणः संजयः २२ । २३ । २२४

२५ । २६ । २७ । २८ चित्येचयनवतिरुतौविहिताश्चैत्यास्तेचतेयुपाश्चैतरेकिता २९ चतुर्विंशदितिकारलोपस्त्वार्थः २३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ तवपुत्रा
इवेतिनिधनेदृष्टांतःअतएवतवपुत्रादुरात्मानहत्युच्यते ४० त्यागोदानं आस्तिक्यं गुरुवेदवाक्यादिपुफलावश्यंभावनिश्चयः सत्यंभूतद्रोहवर्जितंयथार्थभाषणं दयापरदुःस्वप्रहाणेच्छा आर्जवमक्रौ

अस्मिँलोकेयशःप्राप्यततःकालवशंगतान् ॥ शैव्यमहारथंवीरंसृजयंजयतांवरम् २२५ सुहोत्रंरतिदेवंचकाक्षीवंतमथौशिजम् ॥ बाल्हीकंदमनंचैद्यंश
र्यातिमजितंनलम् २२६ विश्वामित्रममित्रघ्नंमंवरिषंमहाबलम् ॥ मरुतंमनुमिक्ष्वाकुंगयंभरतमेवच २७ रामंदाशरथिंचैवशशविंदुंभगीरथम् ॥
कृतवीर्यमहाभागंतथैवजनमेजयम् २८ ययातिंशुभकर्माणंदेवैर्योयाजितःस्वयम् ॥ चैत्ययूपाकिताभूमिर्यस्येयंसवनाकरा २९ इतिराज्ञाचतुर्विंशन्नार
देनसुरार्षिणा ॥ पुत्रशोकाभितप्तायपुराश्चैत्यायकीर्तितम् २३० तेभ्यश्चान्येगताःपूर्वराजानोबलवतराः ॥ महारथामहात्मानःसर्वैःसमुदितागुणैः ३१
पूरुःकुर्यदुःशूरोविष्वगश्चोमहाद्युतिः ॥ अणुहोयुवनाश्वश्चकुत्स्थोविक्रमीरघुः ३२ विजयोवीतिहोत्रोऽगोभवःश्वेतोबृहदुरुः ॥ उशीनरःशतरथःकं
कोदुलिदुहोदुमः ३३ दंभोद्भवःपरोवेनःसगरःसंकुतिर्निमिः ॥ अजेयःपरशुःपुंड्रःशंभुर्देवावृधोऽनघः ३४ देवाह्वयःसुप्रतिमःसुप्रतीकोबृहद्रथः ॥ महोत्सा
होविनीतात्मासुकृतुर्नैषधोनलः ३५ सत्यव्रतःशांतभयःसुमित्रःसुबलःप्रभुः ॥ जानुजंघोऽनरण्योऽर्कःप्रियभृत्यःशुचिव्रतः ३६ बलवंधुर्निरामर्दःकेतुशृं
गोबृहद्वलः ॥ घृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः ३७ अविक्षिप्तपलोधूर्तःकृतबंधुर्दृढेषुधिः ॥ महापुराणसंभाव्यःप्रत्यंगःपरहाश्रुतिः ३८ एतेचान्ये
चराजानःशतशोऽथसहस्रशः ॥ श्रूयंतेशतशश्चान्येसंख्याताश्चैवपद्मशः ३९ हित्वासुविपुलान्भोगान्बुद्धिमंतोमहाबलाः ॥ राजानोनिधनंप्राप्तास्त
वपुत्राहवप्रभो २४० येषांदिव्यानिकर्माणिविक्रमस्त्यागएवच ॥ माहात्म्यमपिचास्तिक्यंसत्यंशौचंदयार्जवम् ४१ विद्वद्भिःकथ्यतेलोकेपुराणेकविस
त्तमैः ॥ सर्वदिग्गुणसंपन्नास्तेचापिनिधनंगताः ४२ तवपुत्रादुरात्मानःप्रतप्ताश्चैवमन्युना ॥ लुब्धादुर्वृत्तभूयिष्ठानताञ्छोचितुर्महसि ४३ श्रुतवान
सिमेधावीबुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ येषांशास्त्रानुगाबुद्धिर्नतेमुह्यंतिभारत ४४ निग्रहानुग्रहौचापिविदितौतेनराधिप ॥ नात्यंतमेवानुवृत्तिःकार्यतेपुत्रर
क्षणे ४५ भवितव्यंतथातच्चनानुशोचितुर्महसि ॥ दैवंप्रज्ञाविशेषेणकोनिवर्तितुर्महति २४६

टिल्यं ४१ तेचापितथाविधाअपि ४२ दुरात्मानोदुष्टचित्ताः प्रतप्तास्तीक्ष्णाः दुर्वृत्तमेवभूयिष्ठंयेपांतेतथा ४३ स्वयंकृतेऽनर्थेकिंशोकेनेत्याह श्रुतवानसीत्यादिना ४४ निग्रहःपांडवेषु
अनुग्रहःस्वपुत्रेषु तौत्वत्कृतौतवैवविदितावतःस्वपुत्राणांरक्षणेत्वयाऽनुवृत्तिर्ध्यानंनकार्यं श्रूयतइतिपाठेअन्यैःकृतेतिनश्रूयतेऽतस्त्वयापिनकार्या गराभिदानादिपापकृतांनाशस्यावश्यंभावित्वादितिभा
वः ४५ बुद्धिःकर्मानुसारिणीतिन्यायेनप्राकृतस्यकर्मणोदुर्निवारत्वाच्चस्वकृतेऽपिनात्यंतंपश्चात्तापेनशोकःकर्तव्यइत्याह भवितव्यमिति २४६

मार्गमवश्यमेवभोक्तव्यंकृतंकर्मशुभाशुभमित्येवंरूपांपद्धतिं । ननुप्राकृतमेवशौचामीतिचेन्नेत्याह कालेति यथातरुपुफलपुष्पाद्युद्गमःकालैकहेतुस्तथापुरुषेषुसदसद्बुद्धयुद्गमोऽपीत्यर्थः भावाभा
वौवस्तूनामुद्भवामुद्भवामैश्वर्यानेश्वर्येवा २४७ कालोनिमेषादिवत्सरांतोभूतानिजरायुजादीनिस्जतिसंहर्ततेचप्रजास्ताएव । एवंशोचंतंभृतरांप्रतरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेरात्मज्ञानप्रदानेननिःशोकं
कर्तुंप्रथमंजीवानांकालादृष्टादिपारतंत्र्यप्रदर्शनेनाकिंचित्करत्त्वप्रबोधनेनचतस्यैवराज्यमुत्पाद्यात्मानमुपदिशति । संहर्तंतंप्रजाःकालकालःशमयतेपुनरिति । मृत्युमृत्युनमाम्यहमितिश्रुतेःकालस्यापिका
लःपरमात्मास्तीत्यर्थः निर्देहतंप्रजाःकालइतिपाठेयुनिर्देहकालस्तमपिकालःशमयतइतियत्तच्छब्दाध्याहारेणयोज्यं ४८ कालोहीति अयमहाकालोह्यतिप्रसिद्धोवेदे । 'एषत्येवसाधुर्मकारय
तितंयमेभ्योलेकेभ्योऽग्निनीपतएषत्येवासाधुर्मकारयतितंयमधोनिनीपते'इत्यादौ कुरुतेभावानर्थान्कचित्प्रयोजकत्वेनकचित्प्रयोज्यत्वेन ईशानीशरूपोऽयमेवेत्यर्थः प्रजाअव्यक्तमहदादयः ४९
सुप्तेषुतेष्वेवलीनेपुजागतिं सुप्तोप्रलयेमोक्षेचालुसहस्रशक्तिरास्ते । 'नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोदृश्यतेऽविनाशित्वात्'इतिश्रुतेः कालोहिप्रसिद्धदुरतिक्रमोऽलंघनीयः । 'पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाशासा
परागतिः'इतिश्रुतेः चरतिशास्यशास्त्वभावेन । 'अंतःप्रविष्टःशास्ताजनानां'सर्वात्मा'इतिश्रुतेः अविधृतोनकेनचित्विधृतः सर्वाधिष्ठानत्वात् अतएवसमआत्मा । समआत्मेतिविद्यात् निर्दोषंहि

विधातुविहितंमार्गंनकश्चिदतिवर्तते ॥ कालमूलमिदंसर्वभावाभावौसुखासुखे २४७ कालःसृजतिभूतानिकालःसंहर्ततेप्रजाः ॥ संहर्तंतंप्रजाःकालकालःशमयते
पुनः ४८ कालोहिकुरुतेभावान्सर्वलोकेशुभाशुभान् ॥ कालःसंक्षिपतेसर्वाःप्रजाविसृजतेपुनः ४९ कालःसुप्तेषुजागतिंकालोहिदुरतिक्रमः ॥ कालःसर्वेषुभूतेषु
चरत्यविधृतःसमः २५० अतीतानागताभावायेचवर्ततिसांप्रतम् ॥ तान्कालनिर्मितान्बुद्धानसंज्ञाहातुर्महसि ५१ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्येवंपुत्रशोकार्त्तंभृतरांप्रं
जनेश्वरम् ॥ आश्वास्यस्वस्थमकरोत्सूतोगावल्गणिस्तदा ५२ अत्रोपनिषदंपुण्याकृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ विद्वद्भिःकथ्यतेलोकेपुराणेकविसत्तमैः २५३
भारताध्ययनंपुण्यमपिपादमधीयतः ॥ श्रद्धधानस्यपूयंतैसर्वपापान्यशेषतः २५४

समं ब्रह्मेतिप्रत्यगभिन्नेब्रह्मणिसमशब्दप्रयोगात् २५० सर्वमात्मप्रभवमितिबुद्ध्यासंज्ञाज्ञाननिष्ठानत्यक्तुर्महसि इतोऽन्यस्यशोकतरणोपायस्याभावादित्यर्थः ५१ स्वस्थंशोकहेतुंदेहाद्यभिमानंत्या
जयित्वानिरुपाधौस्वस्वरूपेप्रतिष्ठितमकरोदित्यर्थः ५२ अत्रशोकार्त्तानांस्वास्थ्यकरणेविषयेउपनिषदं । 'उपनीयेममात्मानंब्रह्मापास्तद्वयंयतः । निहंत्यविद्यांतजंचतस्मादुपनिषद्वेत'इति । 'यथोक्त
विद्याहेतुत्वाद्भूतोऽप्युपनिषद्वेत'इतिचवचनात् ब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपादकंग्रंथंस्त्रवृत्त्योःप्रागुक्तयोर्वार्तिकस्थानीयमुपनिषच्छब्दवाच्यमब्रवीत् यद्यप्यत्रपुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादनंदृश्यतेतथाप्यर्थ
कामयोर्लोकप्रसिद्धयोरेवस्वरूपव्याक्रियेवपराक्रियेतिन्यायेनहानार्थमनुवादाद्धर्मस्यचविविधितयज्ञेनेत्यादिश्रुत्याविद्याशेषत्वस्यदर्शितत्वात्परमतात्पर्यंविद्यायामेवेतिध्येयं अस्याःसांप्रदायिकत्व
माह विद्वद्भिरिति कथ्यते अनादिसिद्धमेवकीर्त्यतेनतुकार्दंबर्यादिवदभिनवकथाकल्प्यते कविसत्तमैःपूर्वपूर्वकल्पीयेव्यासादिभिः एवंचव्यासादिशब्दानांसेनापत्यादिशब्दवदधिका
रिक्वचनत्वेनव्यक्तयनित्यत्वेऽपितर्धानांनित्यत्वान्नपुराणानांसकर्तृकत्वमात्रादनित्यत्वं अतएवसुमंतुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्याइतिमंत्रस्यपुराणादिप्रणेत्राचार्यसं
ग्रहवतोनित्येनतर्पणविधिनासंयोगःसंगच्छते अन्यथानित्यानित्यसंयोगविरोधोदुर्वारःस्यात् अतएवपुराणेपुरापिनवे ५३ भारतेति नित्येब्रह्मयज्ञेऽधीतेपयआहुतिभिरेवदेवतास्तर्पयतीत्युगादीना
मिवइतिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिरितितदध्ययनफलश्रुतिरपिबुज्यतइत्वभिप्रेत्याह पुण्यमिति पूयंतैर्नश्यंति अस्यश्लोकस्यचतुर्थीशोचरणमात्रादीपसर्वपापनाशःकिंवाच्यंकृत्स्नाध्ययनात्तदर्थ
स्यज्ञानात्साक्षात्काराद्वेतिभावः २५४

एवंग्रंथस्य स्वास्थ्यं मुख्यं फलं पापसंयुक्तं फलं चोक्ताऽत्र प्रतिपाद्यं विषयमाह देवा इति । देवादीनां शुभकर्माणोऽतिविशेषेण ते पांशुभक्तमैवोपादेयं विवक्षितं तस्यैव परंपरया परमपुरुषार्थहेतुत्वात् ५५ मुख्यं विषयमाह भगवानिति । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च धर्मस्य यण्णां भगवतो गताः' इत्युक्तरूपं यद्गुणैश्चैव न परमात्मा वासुदेवो वासुदेवोऽप्यनशरीरोपाधिः सर्वशरीरोपाधिः पितृनशरीरेणातिमानुपाणिवद्विपानादीनां कर्माणि कृतवानिति तदुपादानं । तथाहि ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यं 'विश्वेऽहं सर्वोऽस्मि ब्रजपृथुक् गोवत्सवदहं विभो मि ब्रह्मांडगिरिव दहमग्निज्वलनवत् । सृजा मि द्वौ पद्यावसनवदहं प्राणभृदहं यदत्राहं तृप्तो मुनिरिति मदस्य न किं मपि' इति । तस्य वास्तवं रूपमाह सनातन इति आकाशादिवत् प्रवाहनिवत् तया वामायाया आर्यतश्च न्यत्वाद्वा तन्मयस्य भगवच्छरीरस्य नित्यत्वापरपर्यायसनातनत्वं युज्यत इत्यर्थः सवासुदेवो हि प्रसिद्धं सत्यमनुष्ठीयमानं कर्म कृतं तदेव देवात् ज्ञायमानं पवित्रं पापनाशकं पुण्यं अभ्युदयहेतुः सर्वकर्मफलभूतं ब्रह्मांडसंवेति भावः ५६ अस्यैव निर्विशेषत्वमाह शाश्वतं शश्वत्तरं भवं शाश्वतं तेन वस्तुते देशतश्चापरिच्छिन्नं अतएव ब्रह्मवृहत् परमं कार्यकारणात् तं ध्रुवं कूटस्थं ज्योतिश्चिन्मात्रं सनातनं कालतोऽपरिच्छिन्नं यस्येदं शस्या पिमायया विग्रहवतः ५७ ईदृशादपि यस्मादसदनिर्वचनीयं सदसचकार्यकारणं च तदुभयात्मकं विभज्यते संततिर्ब्रह्मादिः प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ५८ आत्मनोऽप्यप्यत्मे देहे यत्पंचभूतकार्यरूपा गुणाः

देवादेवर्षयो ह्यत्र तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ कीर्त्यंते शुभकर्माणस्तथा यक्षामहो रगाः ५५ भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यंतेऽत्र सनातनः ॥ सहिसत्यमृ तंचैव पवित्रं पुण्यमेव च ५६ शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ॥ यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयंति मनीषिणः ५७ असच्च सदसच्चैव यस्मा द्विश्वं प्रवर्तते ॥ संततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ५८ अध्यात्मं श्रूयते यच्च पंचभूतगुणात्मकम् ॥ अव्यक्तादिपर्यञ्च स एव पारिगीयते ५९ यत्तद्यतिवरा मुक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ॥ प्रतिविंबमिवादं शेषं श्रूयंत्यात्मन्यस्य स्थितम् २६० श्रद्धाधानः सदा युक्तः सदा धर्मपरायणः ॥ आसे वन्निममध्यायं नरः पापात् प्रमुच्यते ६१ अनुक्रमणिका ध्यायं भारतस्येममादितः ॥ आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ६२ उभे संध्ये जप न्किंचित्सद्यो मुच्येत किल्विपात् ॥ अनुक्रमण्यायावत्स्यादन्हारा व्याचसंचितम् ६३

श्रोत्रादयस्तदात्मकः 'सप्राणश्चैव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः' इत्यादि श्रुतौ च श्रूयते जीवरूपमिति त्वं पदार्थं मनूयत त्वं पदार्थमाह अव्यक्तादि अव्यक्तस्याऽऽदिभूतं यत्परं निर्विशेषं च तयोरभेदमाह स एवेति परिगीयते वेदे अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीत्यादौ । नन्वेतः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति शास्त्रशास्यभावेन श्रुतयोरीशजीवचोराजभृत्यवदभेदोपचारिको ननु तात्त्विक इति चेन्न अंतःप्रविष्ट इति श्रुतेः किं जीवोऽणुर्विभुर्वा नायः अणूरे शास्तुः प्रवेशायैवात् प्रवेशे च सांतरालस्याणुत्वायोगात् मध्यमस्य च सावयवत्वेन घटादिवदनिवत्त्वावश्यभावात् । न द्वि तीयः विभुनोश्च तयोः कालाकाशादेरिव तुल्यत्वेन मिथः शास्यशास्त्रत्वायोगात् तस्मादुपादानोपादयभावेन वा विप्रानाध्यस्तभावेन वा ईशजीवयोः प्रवेशप्रवेशभावेन शास्त्रशास्यभावस्तेने शस्यांतःप्रति ष्ट्वसंगच्छते तथा च तयोरभेदोऽपि तात्त्विक एव ५९ अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणमिति यत्तदिति आत्मनि हादां काशेषं श्रूयंति प्रत्यगभेदेन प्रतिविंबमिव आदर्श इत्यसंदिग्धं वेदश्रुतौ न तु दृश्यत्वे अन्यथा दृश्यस्य जडत्वापत्त्या वा ह्यमनसातीतत्वं श्रुतिव्याकोप एव ६० युक्तो नियमवान् आसे वन्न जपन् ६१ आदितः नारायणं नमस्कृत्येत्यारभ्यानेन भारतकथां समाप्तं पराशरात्मजो विद्वानित्यत एवारभ्यतद्व क्तव्यमिति तदार्थव्यमिति भावः ६२ जपन् किंचिदनुक्रमण्याः कांश्चिदपि श्लोकान् ६३

एतद्भारतस्य वपुः शरीरं सत्यं ब्रह्म अमृतं देवभावश्चात्रैवास्तीत्यर्थः उत्तरग्रंथस्त्वस्य राज्ञश्च परिवारस्थानीयः तत्त्वं तत्रैव सूत्रितमित्यर्थः ६४ आरण्यकमुपनिषत् ओषधिभ्यो यवादिभ्यः अमृतं यज्ञो पे ६५ इति हासानां शिवरहस्यादीनां मध्ये ६६ इति हासेति । 'यद्धृत्यं मायिनं मृगं तमुत्वं मायया वधीति' इति मंत्रावयवो हिरामायणीयमारीचवज्जनेनैवोपनृंहितुं शक्यो न त्वन्येना तस्मादल्पश्रुतादेव स्य भयमुचितमेव वेदार्थजिज्ञासुनेदमवश्यमन्येत इत्यर्थः ६७ कार्णिकृष्णेन व्यासेन प्रोक्तं वेदं पुरुषार्थचतुष्कं वेदयंतं ६८ । ६९ । ७० । ७१ तुलयाधृतं न्यूनाधिकभावेन परीक्षितं सरहस्येभ्यः सोप निषत्केभ्यः अधिकमर्थमोरवयुक्तं ७२ महत्त्वे ग्रंथत आधिक्ये गुरुत्वे अर्थत आधिक्ये ७३ । २७४ नन्वत्रानर्थको युद्धादिप्रलापो भूयान् दृश्यते कणिकनीत्यादिश्चाधर्मप्रवर्तकोऽपि ग्रंथोऽस्ति त तश्च किंचिद्मादिकथने सत्यपि विषयसंपृक्ता न्न वक्तुं न मन्येत द्वेयमेव स्यादित्याशंक्याह तप इति तपः कृच्छ्रं चात्रायणादि कल्कः पापं तदभावो न कल्कः 'कल्कोऽस्त्री शमलेन सोः' इत्यमरः न भ्राडादिवन्नः प्रकृतिभावः तपो निर्मलं नैर्मल्यसाधनमित्यर्थः विरोधित्वं नानर्थः तेन तपः पापनाशकमित्यर्थः अभ्ययनं वेदस्य स्वाभाविकः स्वस्ववर्णाश्रमादिपुरस्कारेण विहितः शमोदमस्तपः शौचमित्यादिवेदे विधिवे भारतस्य वपुर्होतस्य चामृतमेव च ॥ नवनीतं यथा दध्ना द्विपदां ब्राह्मणो यथा २६४ आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्यो मृतं यथा ॥ हृदानासुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्प दाम् ६५ यथैतानीति हासानां तथा भारतमुच्यते ॥ यश्चैनं श्रावयेच्छास्त्रे ब्राह्मणान्पादमंततः ६६ अक्षय्यमन्नपानं वैपितंस्तस्योपतिष्ठते ॥ इति हासपुराणाभ्यां वे दंसमुपबृंहयेत् ६७ विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥ कार्णिकं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वा र्थमश्रुते ६८ हूणहत्यादिकं चापि पापं जह्याद संशयम् ॥ यद्मं शु चिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ६९ अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मेमतिः ॥ यश्चैनं शृणुयान्नित्यमार्षश्च द्वासमन्वितः २७० सदीर्घमायुः कीर्तिचस्वर्गतिं चाप्नुया न्नरः ॥ एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः ७१ पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलयाधृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽह्यधिकं यदा ७२ तदा प्रभृतिलोकेऽस्मिन्म हा भारतमुच्यते ॥ महत्त्वे च गुरुत्वे च प्रियमाणं यतोऽधिकम् ७३ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महा भारतमुच्यते ॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ७४ तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ॥ प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः २७५ ॥ इति श्रीमन्महाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणिका पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अनुक्रमणी पर्वसमाप्तम् ॥

दोक्तो विधिरग्निहोत्रसंध्योपासनादिः प्रसत्यप्रकर्षेण सोऽहं ह्युधादिदुःखमपि सोऽहं विचिंत्य आहरणं शिलोच्छादिना अर्जनं तदपि न कल्को नैर्मल्यसाधनं तान्येव न पञ्चादीनि भावेन चित्ताभिप्रायेणोपहतानि कल्कः पापं पापहेतुर्भवति यथा शीतादिसहनं वानप्रस्थैः कठकस्थैश्च तुल्यवक्रियते तथापि भावभेदात्तदेकस्य स्वर्गायान्यस्य नरकाय भवति वक्ष्यति च । 'चत्वारिंशत्कर्माभ्यं करानि भयं प्रयच्छत्यथ कृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुतमानमौनं मानेनाधीतमुतमानयज्ञः' इति पूर्वशिलोच्छादिकमपि दर्भेन कृतं पापायान्यथा श्रेयसे भवति एवं भारतेऽपि धर्मब्रह्मप्रतिपादने एव परमतात्पर्यं अर्थवादजातमपि युधि ष्ठिरादिवद्वचनं हर्तव्यं न दुर्योधनादिवदित्याशयेनोक्तं तत्र हीनं पक्षमुपाददानः स्वार्थाच्च इत्यतितेनाधीतमपि भारतं पापायैव भवतीत्यर्थः तथा च सर्वस्मादपि ग्रंथात्सारमेवादेयमितरत्पाज्यमिति श्रूयते । 'ग्रंथमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ॥ पलालमिव धान्यार्थोऽप्यजेद्ग्रंथमशेषतः' इति २७५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावेदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

एवंप्रथमेऽध्यायेऽनुष्ठितानामर्थानां प्रकरणशो विभागशिल्प्याणामवधानाय प्रदर्शयिष्यन्वैराग्यमुत्पादयितुं कुरुपुपरशुरामकृतं क्षत्रक्षयं प्रसंगात्प्रदर्शयति समंतेति । 'समंतपंचकं नाम पुण्यं द्विजनिवेदितं ॥ गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा' इत्यादिनायुक्तमेतत्सर्वतः देशं तद्वत् श्रोतुमिच्छामहेवयं १ मम मत्तः कथा अन्याः २ क्षत्रं क्षत्रियजातिं अमर्षः स्वपितुः क्षत्रियेण हतत्वा जातस्य क्रोधस्यासहनंते न चोदितः मेरितः ३ रौधिरान् रुधिरपूर्णान् ४ नोऽस्माभिः रुधरेण पितृणां तर्पणात्सर्वा हिंसा पितृभ्याद्युद्देशेनैव कर्तव्या न कामकारेणैति सूचितं ५ । ६ । ७ यदितिसार्धेन क्रोधकृतं सर्वपापायै

॥ अथ पर्वसंग्रहपर्व ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ समंतपंचकमिति युक्तं सूतनंदन ॥ एतत्सर्वं यथा तत्त्वं श्रोतुमिच्छामहेवयम् १ ॥ सौतिरुवाच ॥ शृणु ध्वं मम भो विप्राबुवतश्च कथाः शुभाः ॥ समंतपंचकारणं च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः २ त्रेताद्वापरयोः संधौरामः शस्त्रभृतां वरः ॥ असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ३ ससर्वक्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ॥ समंतपंचके पंचचकार रौधिरान् हृदान् ४ सते पुरुधिरांभः सुहृदेषु क्रोधमूर्च्छितः ॥ पितृन्संतर्पयामास रुधरेणैति नः श्रुतम् ५ अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरोराममबुवन् ॥ रामराममहाभाग प्रीताः स्मृतवर्मागव ६ अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते यमिच्छासि महाद्युते ७ ॥ राम उवाच ॥ यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुग्राह्यतामयि ॥ यच्च रौषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ८ अतश्च पापान्मुच्येऽहमेवमेप्रार्थितो वरः ॥ हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विभुताः ९ एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्तमथाबुवन् ॥ तं क्षमस्वेति निषिषिधुस्ततः स विरराम ह १० तेषां समीपे यो देशो हृदानां रुधिरांभसाम् ॥ समंतपंचकमिति पुण्यं तत्परिकीर्तितम् ११ येनाल्लिगेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ॥ तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः १२ अंतरे चैव संप्राप्तैक लिङ्गापरयोरभूत् ॥ समंतपंचके युद्धं कुरुपांडवसेनयोः १३ तस्मिन्परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ॥ अष्टादश समाजगुरुरक्षौहिण्यो युयुत्सया १४ समेत्य तं द्विजा स्ताश्च तत्रैव निधनंगताः ॥ एतन्नामाभिनिर्वृत्तं तस्य देशस्य वै द्विजाः १५ पुण्यश्चरमणीयश्च सदृशोऽवः प्रकीर्तितः ॥ तदेतत्कथितं सर्वमया ब्राह्मणसत्तमाः ॥ यथा देशः स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु सुव्रताः १६ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनंदन ॥ एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथा तथम् १७ अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्चरथ दंतिनाम् ॥ यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव १८ ॥ सौतिरुवाच ॥ एको रथो गजश्चैको नराः पंचपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते १९ पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ॥ त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते २० त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ॥ स्मृतास्ति सस्तु वा हि न्यः पृतनेति विचक्षणैः २१ चमूस्तु पृतनास्ति सस्ति सश्च स्वस्वनीकिषु ॥ अनीकिर्ना दशगुणां प्राहुरक्षौहिणी बुधाः २२

वहीनबलेषु शस्त्रनिक्षेपादिति भावः ८ । ९ निषिषिधुर्निषिद्धवतः अक्षराधिक्यमार्थं अभ्यासलोपोवाचार्थः सिषिधुरिति पाठेशशासुः हिंसातो विरमस्वेति शिक्षितवत इत्यर्थः १० । ११ । १२ १३ भूदोषाः निम्नोन्नतकंठकित्वाद्यस्तद्वहिते १४ समंते हृदानां पंचकं समंतपंचकं तत्परिसरवर्त्तदेशोऽपि तन्नामेत्युक्तं तत्र समंतशब्दस्यावयवार्थदर्शयति समेत्येति समेतानामंतोनाशोयस्मिन्नि तिसमंत इत्यर्थः अभिनिर्वृत्तं निर्वृद्धं १५ । १६ । १७ । १८ पदातय इति रथादिगतानां नराणां ग्युदासः १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ । २६ 'अक्षौहिण्याः परीमाणं स्वादिष्टुत्यक्षिभिर्गजैः २१८७० ॥ रथैरेतै २१८७० हयैश्चित्रैः ६५६१० पंचवैः १०९३५० श्वपदातिभिः' इति संग्रहः २७ पिंडिता ए कीभृताः संथिरार्थः २८ । २९ । ३० । ३१ द्रौणिश्वत्थामा हार्दिक्यः कृतवर्मा गौतमः कृपाचार्यः ३२ पर्वसंग्रहं वक्तुं प्रस्तौति युशोनकेत्यादिना हे शोनक हे वृद्ध तम श्वयते वृद्ध चर्याभि घ्रायां शूना वृद्धास्तेषु वृद्धतरत्वेन विदितः शोनकः बुद्ध्यादिसूत्रेणारोहणादिर्वुञ्ज । तेतवसत्रेयद्भारताख्यानं मत्तः प्रवृत्तं जनमेजयस्य सत्रे व्यासशिष्येण कथितमित्युत्तरेण संबंधः ३३ ननु सर्पसत्रे जनमेज यंप्रतियद्देशं पायनेनोक्तं तदेव शोनकं प्रति सूतेन वक्तुं प्रतिज्ञातं तत्र पौष्यपौलोममास्तीकंचकिमित्यप्रतिज्ञातमप्युच्यते सूतेनेति चेत्तत्राह कथितमिति सत्रे व्यासशिष्येण यत्कथितं तत्र भारते पौष्यपौलो ममास्तीकंचमहीक्षितां यशोवीर्यचवक्तुमिति शेषः आदितः स्मृतमित्युज्ज्वला स्मरणं तु विस्तरार्थं । अयं भावः तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समिप्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं अविद्यामृत्युं तीर्त्वेत्या दिश्रुते गुरुसेवामाहात्म्यं गुरुणांच माहात्म्यं यज्ञादीनां विद्यार्थत्वं च निरूपणीयं तेष्वन्यतमाभावेऽपि विद्यानेवोदेतुमर्हतीति तदर्थं मत्राचार्येणाख्यायिका मुखेनेव पौष्ये गुरुशुश्रूषामाहात्म्यं पौलोमेभार्गवाणां

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यातारथानां द्विजसत्तमाः ॥ संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः २३ शतान्युपरि चैवाष्टौ तथाभूयश्च सत्ततिः ॥ गजानां च परीमाणं मेतदेव विनिर्दिशेत् २४ ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि नैव तु ॥ नराणामपि पंचाशच्छतानि त्रीणि चानघाः २५ पंचषष्टिसहस्राणि तथा श्वानां शतानि च ॥ द शोत्तराणि षट्प्रादुर्यथावदिह संख्याया २६ एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ॥ यावः कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधनाः २७ एतया संख्याया ह्यास न्कुरुपांडवसेनयोः ॥ अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिंडिताष्टादशैव तु २८ समेतास्तत्रैव देशे तत्रैव निधनंगताः ॥ कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाहुतकर्मणा २९ अ हानियुयुधेभीष्मोदशैव परमास्त्रवित् ॥ अहानि पंचद्रोणस्तुरक्षकुरुवाहिनीम् ३० अहनीयुयुधेद्वेतुर्कर्णः परबलार्दनः ॥ शल्योऽर्धदिवसं चैव गदायुद्धमतः परम् ३१ तस्यैव दिवसस्यांते द्रौणिहार्दिक्यगौतमाः ॥ प्रसुप्तं निशिवि श्वस्तं जघ्र्यौ धिष्ठिरंबलम् ३२ यत्तु शोनकसत्रे ते भारताख्यानमुत्तमम् ॥ जनमेजयस्य तत्सत्रे व्या सशिष्येण धीमता ३३ कथितं विस्तरार्थं च यशोवीर्यमहीक्षिताम् ॥ पौष्यं तत्र च पौलोममास्तीकंचादितः स्मृतम् ३४ विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम् ॥ प्रतिपन्नं नरैः प्राज्ञैर्वैराग्यमिव मोक्षिभिः ३५ आत्मैव वेदितव्येषु प्रियेष्विवाहिजीवितम् ॥ इति हासः प्रधानार्थः श्रेष्ठः सर्वांगमेष्वयम् ३६ अनाश्रित्येदमाख्यानं कथाभुवि न विद्यते ॥ आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ३७ तदेतद्भारतं नाम कविभिस्तूपजीव्यते ॥ उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैराभेजात इवेश्वरः ३८

गुरुणां महाभाग्यमुक्तं आस्तीकेजरत्कारो रप्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याकृतार्थत्वदर्शनेन यज्ञादीनामाविद्यकानामपि विद्यांगत्वमुक्तं । विविदिष्यति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः । तस्मान्महोपनिषदार्भे एतन्नयक थनमावश्यकमित्याख्यायिका मुखेन कथ्यमानगहनोऽप्यर्थः मुग्रहो भवतीत्यभिप्रेत्य महीभृतां यशोवीर्यचोक्तमिति ३४ मोक्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्नरैः प्रतिपन्नं शरणीकृतं वैराग्यमिव यथा परवैराग्यस्यानां तरीयकं फलं कैवल्यमेवमेतच्छ्रवणस्यापीति भावः ३५ आत्मैति आत्मज्ञानमेव स्वतः पुरुषार्थ इत्यात्मैव मुख्यं वेदितव्यं तत्प्रमाणस्य तत्त्वावेदकत्वात् अन्यतज्ज्ञानं तु सर्वपुरुषसंस्कारद्वारा कर्मांगं । यथो क्तं भट्टपादेः । 'सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ॥ परांगं चात्मविज्ञानादप्यत्रैव धार्यतां' इति । प्रधानार्थो ब्रह्मावाप्तिप्रयोजनः ३६ । ३७ कविभिः काव्यकर्तृभिः व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वमिति प्रसिद्धे स्तेषामहुतकाव्यरचने इदमेवांलंबनमित्यर्थः अभिजातः कुलीनः ३८

उत्तमाचरमाबुत्रिब्रह्मविद्याख्यातः करणवृत्तिः ३९ प्रज्ञायाऽभिपन्नप्राप्तस्य ४० पर्वणामुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना एकमथपूर्यांतिकात्स्यनेप्रातिपादयति तानि पर्वणि प्रकरणा नितेषां संग्रहः सम्यक् विच्यग्रहोयस्मिन्सर्वसंग्रहोद्वितीयपर्व ४१ अत्रकेवलस्यसोपाख्यानस्यचभारतस्यस्मरणेआद्ययोःपर्वणोस्तात्पर्यपौष्यादित्रयस्यतुक्तमेवेतिपर्वपंचकतात्पर्यमुक्तं तत्रास्तीकेकर्मप्राधान्यमुक्तं तत्कर्मणोदेवभावंप्राप्यापीहजन्मलभेतेत्यादावंशावतरणमुक्तं पृष्ठे अंशावतारणं देवानां भूमौ भागशोऽवतरणमादिः प्रथमपर्वेत्यर्थः तेन पूर्वोक्तासुतप्रतिज्ञासंगच्छते संभवेअत्रलब्धजन्मनामपिनतेषांनियमेनस्वर्गतिः किंतुसर्पनागादितामसयोनिप्राप्तिरपिकर्मवशाद्भवतीत्युक्तंसप्तमे तत्राप्यर्थार्थिनोबधून्पुन्यायेनघ्नंतीतिजातुपेदांशितमष्टमे तथाकामुकाःस्त्रियोबधून्पिघातयंतीत्यविश्वसनीयास्ताइ

इतिहासोत्तमेयस्मिन्नपि तावद्विरुत्तमा ॥ स्वरव्यंजनयोः कृत्स्नालोकवेदाश्रयेववाक् ३९ तस्यप्रज्ञाभिपन्नस्यविचित्रपदपर्वणः ॥ सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्यवेदार्थं भूषितस्यच ४० भारतस्येतिहासस्यश्रूयतांपर्वसंग्रहः ॥ पर्वानुक्रमणीपूर्वद्वितीयःपर्वसंग्रहः ४१ पौष्यपौलोममास्तीकमादिरंशावतारणम् ॥ ततःसंभवपर्वोक्तमहुतरोमहर्षणम् ४२ दाहोजतुग्रहस्यात्रैहिकं पर्वचोच्यते ॥ ततोवक्त्रधःपर्वपर्वचैत्ररथंततः ४३ ततःस्वयंवरोदेव्याःपांचाल्याःपर्वचोच्यते ॥ क्षात्रधर्मणनिर्जित्यततोवैवाहिकंस्मृतम् ४४ विदुरागमनंपर्वराज्यलंभस्तथैवच ॥ अर्जुनस्यवनेवासःसुभद्राहरणंततः ४५ सुभद्राहरणादूर्ध्वज्ञेयाहरणहारिका ॥ ततःखांडवदाहख्यंतत्रैवमयदर्शनम् ४६ सभापर्वततःप्रोक्तंमंत्रपर्वततःपरम् ॥ जरासंधवधःपर्वपर्वदिग्विजयंतथा ४७ पर्वदिग्विजयादूर्ध्वराजसूयिकमुच्यते ॥ ततश्चाधर्माभिहरणंशिशुपालवधस्ततः ४८ द्यूतपर्वततःप्रोक्तमनुद्यूतमतःपरम् ॥ ततआरण्यकंपर्वकिर्मीरवधउच्यते ४९ अर्जुनस्याभिगमनंपर्वज्ञेयमतःपरम् ॥ ईश्वरार्जुनयोर्युद्धंपर्वकैरातसंज्ञितम् ५० इंद्रलोकाभिगमनंपर्वज्ञेयमतःपरम् ॥ नलोपाख्यानमपिचधार्मिकंकरुणोदयम् ५१ तीर्थयात्राततःपर्वकुरु राजस्यधीमतः ॥ जटासुरवधःपर्वयक्षयुद्धमतःपरम् ५२ निवातकवचैर्युद्धंपर्वचाजगरंततः ॥ मार्कंडेयसमास्याचपर्वानंतरमुच्यते ५३ संवादश्चततःपर्वद्रौपदीसत्यभामयोः ॥ घोषयात्राततःपर्वमृगस्वप्नोद्भवंततः ५४ ब्रीहिट्रौणिकमाख्यानमैन्द्रयुद्धंतथैवच ॥ द्रौपदीहरणंपर्वजयद्रथविमोक्षणम् ५५

तिहंदिबेनवमेदांशितं शशुकरभक्ष्यस्यापिशरीरस्यार्थेपरप्राणानपिपामराःप्रत्यहमाददतइतिवक्त्रधेदशमेसुचितं ततःकष्टतरंगतितमःप्रधानाःप्राणिनःप्राप्नुवंतीतिप्रबंधेन परीक्ष्यलोकान्कर्मचि तान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायात्रास्त्यकृतःकृतेनेतिश्रुत्यर्थेउपबृंहितः एवमप्रेऽपितत्तदाख्यानतात्पर्योन्नयनेनराजसानांसात्विकानांचगतिःपरीक्षणीया अत्रेप्रतिप्रकरणवक्ष्यमाणत्वादिहग्रंथविस्तरभयान्न प्रपंच्यते ४२ चैत्ररथमंगारपर्णचरितंपर्व ४३ । ४४ विदुरागमनंराज्यलंभश्चैकंपर्व लंभोलाभः ४५ हरणंदायःपारिवर्हमितिवावत् तस्यहारिकासमानयनं खांडवदाहोमयदर्शनंचैकंपर्व ४६ सभापर्वसभारचनंपर्व मंत्रोराजसूयार्थमंत्रणं ४७ । ४८ अनुद्यूतंपुनर्द्यूतं ४९ अभिगमनंतपसेगमनं ५० यक्षयुद्धंभीमेन ५१ । ५२ समास्यासहावस्थानं ५३ घोषयात्रा कौरवाणां मृगस्वप्नोधर्मराजस्य ५४ ऐन्द्रयुद्धमित्यत्रक्रमोनविवक्षितःसंख्यायंतात्पर्यात् समास्यांतर्गतंचैदंपर्व ५५

५६ कुंडलाहरणंकर्णस्य आरण्येयमरणीहरणंब्राह्मणस्य धर्मेणप्रवेशोविराटनगरे समयस्यप्रतिज्ञातस्यप्राक्प्रवेशाद्यर्थस्य ५७ अभिमन्योरर्जुनपुत्रस्य ५८ संजययानंपांडवान्प्रति ५९ ६० भगवद्धानं कौरवान्प्रति ६१ । ६२ । ६३ विवादपर्वकृष्णकर्णसंवादरूपंपर्व ६४ संख्याभीष्मकृता उलूकदूतस्यपांडवान्प्रत्यागमनं ६५ अभिषेचनंसैनापत्ये ६६ जंबूखंड

पतिव्रतायामाहात्म्यंसावित्र्याश्चैवमहुतम् ॥ रामोपाख्यानमत्रैवपर्वज्ञेयमतःपरम् ५६ कुंडलाहरणंपर्वततःपरमिहोच्यते ॥ आरण्यंततःपर्ववैराटंतदनंतरम् ॥ पांडवानांप्रवेशश्चसमयस्यचपालनम् ५७ कीचकानांवधःपर्वपर्वगोग्रहणंततः ॥ अभिमन्योश्चवैराट्याःपर्ववैवाहिकंस्मृतम् ५८ उद्योगपर्वविज्ञेयमतः ऊर्ध्वमहाहुतम् ॥ ततःसंजययानाख्यंपर्वज्ञेयमतःपरम् ५९ प्रजागरंतथापर्वधृतराष्ट्रस्यचितया ॥ पर्वसानत्सुजातंवैगुह्यमध्यात्मदर्शनम् ६० यानसंधिस्ततः पर्वभगवद्धानमेवच ॥ मातलीयमुपाख्यानंचरितंगालवस्यच ६१ सावित्रवामदेव्यंचवैन्योपाख्यानमेवच ॥ जामदग्न्यमुपाख्यानंपर्वषोडशराजकम् ६२ सभाप्रवेशःकृष्णस्यविदुलापुत्रशासनम् ॥ उद्योगःसैन्यनिर्याणंविश्वोपाख्यानमेवच ६३ ज्ञेयंविवादपर्वत्रकर्णस्यापिमाहात्मनः ॥ निर्याणंचततःपर्वकुरुपांडव सेनयोः ६४ रथातिरथसंख्याचपर्वोक्तंतदनंतरम् ॥ उलूकदूतागमनंपर्वमर्षविवर्धनम् ६५ अंबोपाख्यानमत्रैवपर्वज्ञेयमतःपरम् ॥ भीष्माभिषेचनंपर्वततश्चाहुतमुच्यते ६६ जंबूखंडविनिर्माणंपूर्वोक्तंतदनंतरम् ॥ भूमिपर्वततःप्रोक्तंद्वीपविस्तारकीर्तनम् ६७ पूर्वोक्तंभगवद्गीतापर्वभीष्मवधस्ततः ॥ द्रोणाभिषेचनंपर्वसंशप्तकवधस्ततः ६८ अभिमन्युवधःपर्वप्रतिज्ञापर्वचोच्यते ॥ जयद्रथवधःपर्वघटोत्कचवधस्ततः ६९ ततोद्रोणवधःपर्वविज्ञेयलोमहर्षणम् ॥ मोक्षो नारायणास्त्रस्यपर्वानंतरमुच्यते ७० कर्णपर्वततोज्ञेयंशल्यपर्वततःपरम् ॥ हृदप्रवेशनंपर्वगदायुद्धमतःपरम् ७१ सारस्वतंततःपर्वतीर्थवंशानुकीर्तनम् ॥ अत ऊर्ध्वसुकीर्तनंपर्वसौप्तिकमुच्यते ७२ ऐपीकंपर्वचोदिष्टमतःऊर्ध्वसुदारुणम् ॥ जलप्रदानिकंपर्वस्त्रीविलापस्ततःपरम् ७३ श्राद्धपर्वततोज्ञेयंकुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ॥ चार्वाकनिग्रहःपर्वरक्षसोब्रह्मरूपिणः ७४ आभिषेचनिकंपर्वधर्मराजस्यधीमतः ॥ प्रविभागोऽष्टाणांचपर्वोक्तंतदनंतरम् ७५ शांतिपर्वततोयत्रराजधर्मानुशासनम् ॥ आपद्धर्मश्चपर्वोक्तंमोक्षधर्मस्ततःपरम् ७६ शुकप्रश्नाभिगमनंब्रह्मप्रश्नानुशासनम् ॥ प्रादुर्भावश्चदुर्वासःसंवादश्चैवमायया ७७ ततःपर्वपरिज्ञेयमानुशासनिकंपरम् ॥ स्वर्गारोहणिकंचैवततोभीष्मस्यधीमतः ७८ ततोऽश्वमेधिकंपर्वसर्वपापप्रणाशनम् ॥ अनुगीताततःपर्वज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ७९ पर्वचाश्रम वासाख्यंपुत्रदर्शनमेवच ॥ नारदागमनंपर्वततःपरमिहोच्यते ८० मौसलंपर्वचोदिष्टंततोघोरंसुदारुणम् ॥ महाप्रस्थानिकंपर्वस्वर्गारोहणिकंततः ८१

विनिर्माणंजंबूद्वीपसन्निवेशः भूमिपर्वण्येवद्वीपविस्तारकीर्तनं ६७ । ६८ प्रतिज्ञाजयद्रथवधार्थं ६९ । ७० =हृदप्रवेशनंदुर्योधनस्य गदायुद्धंतस्यैवभीमेन ७१ । ७२ जलप्रदानि केएवस्त्रीविलापनं ७३ कुरूणामौर्ध्वदेहिकंश्राद्धंपर्व चार्वाकस्यब्रह्मरूपिणोराक्षसस्यविप्रक्षोभाभिग्रहःपर्व ७४ । ७५ शांतिपर्वोद्वाह्यां शांतीति ७६ भामयेतिपाठांतरं उभयत्रापि सुलभेत्यर्थः ७७ अनुशासनंधर्माधर्मोपदेशस्तत्संबद्धमानुशासनिकं ७८ । ७९ । ८० । ८१

हरिवंशःपुराणं प्राक्प्रवृत्तं पर्वखिलसंज्ञितं शाखांतरस्थं शाखातरेयदपेक्षावशात्पठ्यते तत्खिलमिति वैदिकी प्रसिद्धिः । यथा बह्वचानां श्रीसूक्तमेधासूक्तादीनां संहिताकालेषां दृश्यते एवमस्मिन्नितिहासे यत्पुराणांतरस्थमाकांक्षावशात्पठ्यते तत्खिलं हरिवंशाख्यमित्याह हरिवंश इति अतएवाख्यखिलस्य पुराणमिति विशेषणं तर्थाहि अत्र विष्णुचर्या विष्णुपुराणोक्ता सा कल्पेन दृश्यते ८२ एवं भविष्यपुराणकथा च खिलेष्वेवाद्भुतं महदिति पृथग्वक्तव्यं अद्भुतं पुष्करवाराहनासिंहवामनप्रादुर्भावादिकैलासयात्रात्रिपुरवधांत एतदेव पर्वशतं एकैकस्मिन् महाप्रकरणे अवांतरप्रकरणानामंतर्भावविवक्षया षष्टादशसंख्यात्वेन लोमहर्षिनाोक्तं ८३।८४ तत्र कस्मिन् महापर्वणि कत्यवांतरपर्वणि ते पुचके केऽर्थाः प्रतिपाद्या एकैकस्मिन् महापर्वणि श्लोकसंख्या च का इत्येतद्वक्तुमुपक्रमते समास इति अयं बुद्धिस्थोऽनुक्रमण्यध्यायः स च भारतस्य समासः संक्षेपपर्वेत्यर्थः अत्र प्रस्तुते द्वितीयेऽध्याये पर्वसंग्रहः एवं पौष्पादिभिश्चमयदर्शनांतैः सप्तदशभिश्चैव मेकोनविंशत्या पर्वभिरादिपर्व आदित्वं चास्य न प्राथम्यात् किंतु सर्वेषामादिरुत्पत्तिरिह कीर्त्यते इति एवं सभादीनामपि संज्ञातत्तदेकैकार्थप्राधान्याद्बोद्धव्या अत्रायं संग्रहः । आदौ सभारण्यविराट् उद्यमेभीष्मे गुरौ सूर्यजशल्यसौप्तिके । स्त्रीशांतिदानाश्वमेधश्चमयस्थितौ मोसल्यया

हरिवंशस्ततः पर्वपुराणं खिलसंज्ञितम् ॥ विष्णुपर्वशिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ८२ भविष्यपर्वचाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ॥ एतत्पर्वशतं पूर्णव्यासेनोक्तं महात्मना ८३ यथा वत्सूतपुत्रेण लोमहर्षिना ततः ॥ उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वान्यष्टादशैव तु ८४ समासो भारतस्यायमत्रोक्तः पर्वसंग्रहः ॥ पौष्पपौलोममास्तीकमादिंशावतारणम् ८५ संभवोजतुवेश्मारव्यंहिडिंबवकयोर्वधः ॥ तथा चैत्ररथदेव्याः पांचाल्याश्च स्वयंवरः ८६ क्षात्रधर्मेण निर्जित्यततो वैवाहिकं स्मृतम् ॥ विदुरागमनं चैव राज्यालंभस्तथैव च ८७ वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणंततः ॥ हरणाहरणं चैव दहनं खांडवस्य च ८८ मयस्य दर्शनं चैव आदिपर्वणिकथ्यते ॥ पौष्पे पर्वणि माहात्म्यमुक्तं कस्योपवर्णितम् ८९ पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्तितः ॥ आस्तीके सर्वनागानां गण्डस्य च संभवः ९० क्षीरोदमथनं चैव जन्मोच्चैः श्रवसस्तथा ॥ यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ९१ कथेयमभिनिर्वृत्ता भरतानां महात्मनाम् ॥ विविधाः संभवाराजा मुक्ताः संभवपर्वणि ९२

नद्युगमे खिलेषु च ॥ पर्वणिष्ट १८ त्यं क ९ नृप १६ वार्ध ४ २ ११ धी ५ मे ८ क १ केरु ४ त्रि ३ धीः ५ ॥ वार्ध ४ दु १ द्वि २ त्रि ३ भू १ भू १ भू १ ग्रामा ३ श्रेतिशतं क्रमात् इति ८५ ८६ । ८७ । ८८ अत्र प्राधान्यतस्तत्तदाख्यानतात्पर्याणि गाणेश्यासंगृहीतानि कुड्यवदृषवद्रूपव्याप्यत्रोयः सेवते गुरु । तं विद्यादेवताश्चानुगृहीतव्याप्यत्रोयः । खलोनप्राथम्यात् सच देवेन ताडितः । अभ्येति मृदुतां पश्चादुक्तं कक्षकोयथा ८९ शाखोलंघनतो वन्दिपुलोमानाववापतुः । शापनृत्य इति पुनः पौलोमे तुर्य ईरितं । लोकान्मंत्रान्महेंद्राचब्राह्मणे वीर्यमद्भुतं । तक्षको येन खेतस्था वित्यास्तीकेऽनुवर्णितं । अन्यायमपि मात्रोक्तं सद्यो यो नानुतिष्ठति । तं भस्मीकुर्वते विप्रवेदाश्चादिगणयथा । मिथ्यावादेन ये दासीकृतास्तत्संततिः स्वकां । संततिनाशयत्येव गरुडानिव पन्नगान् । आयुर्हानिर्महान् शोको हि सायां चातिसंभ्रमः । रुरीरिव भवत्येवदारसक्तस्य दुर्मतेः । प्रजयापैतुकमृण्छेत्तुं दारान् करोति चेत् । तदा जरत्कारुरिव कार्यति प्रमज्जेदृहात् ९० तत्त्वानृतं शास्त्रसिंधोः समलब्धं सुरासुरैः । आस्वादितं विष्णुभक्तेः सुरैर्नान्यैः स्त्रियाजितैः । देवपंक्तौ सुधां लेभे दैत्यो देहच्छिद्रासमं । सूचितश्चित्तचक्षुर्भ्यां काश्यामिव महेश्वरात् ९१ । ९२

स्त्रियामार्थतिसंतोऽपीऽस्त्युक्तं व्यासस्य जन्मानि ॥ देवासुरनरेष्वेवं संतीत्यंशावतारणे ९३ अत्यल्पस्यापि पापस्य विपाकमतिदारुणं । अन्यभूतां चिरं ब्रह्मज्जणीमांडव्यदुंभौ ९४ । ९५ शिष्टानां चेतसस्तुष्टिर्धर्मप्राप्त्याप्यमश्रुते ॥ शकुंतलामीह मानंदुष्यंतस्य मनोयथा ९६ पितुर्दुःसंहरन् पुत्रः श्रेयो लक्ष्मीं च विंदति ॥ भीष्मवत्पुरुषवन्मानात्पतंतितचययातिवत् ९७ । ९८ । ९९ १०० क्षेत्रबीजे विनाद्रोणे धृष्टद्युम्नवपुर्जनिः ॥ केवलात्कर्मण इति प्रोक्तं संभवपर्वणि १ विषवार्यं भिर्भुङ्क्त्वा घातयंति स्म बांधवान् ॥ ईश्वरस्तानवत्येवेत्युक्तं जातुपपर्वणि २ । ३ । ४ । ५

अन्येषां चैव शूराणां मृष्टेर्द्वैपायनस्य च ॥ अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ९३ दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ नागानामथ सर्पाणां गंधर्वाणां पतत्रिणाम् ९४ अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्रवः ॥ महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः ९५ शकुंतलायां दुष्यंताद्वरतश्चापि जज्ञिवान् ॥ यस्य लोकेषु नाग्नेदं प्रथितं भारतं कुलम् ९६ वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागिरथ्यां महात्मनाम् ॥ शांतनोर्वैशमनिपुनस्तेषां चारोहणं दिवि ९७ तेजोऽशानां च संपातो भीष्मस्याप्यत्र संभवः ॥ राज्यान्निवर्तनं तस्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ९८ प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षाचित्रांगदस्य च ॥ हतो चित्रांगदे चैव रक्षाभ्रातुर्य वीयसः ९९ विचित्रवीर्यस्य तथाराज्ये संप्रतिपादनम् ॥ धर्मस्य नृपुंसंभूतिरणीमांडव्यशापजा १०० कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा ॥ घृतराष्ट्रस्य पांडोश्च पांडवानां च संभवः १ वारणावतयात्रायां मंत्रोदुर्योधनस्य च ॥ कूटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषणं पांडवान् प्रति २ हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ॥ विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं स्लेच्छभाषया ३ विदुरस्य च वाक्येन सुरंगोपक्रमाक्रिया ॥ निषाद्याः पंचपुत्रायाः सुतायाजतुवेश्मनि ४ पुरोचनस्य चात्रैव दहनं संप्रकीर्तितम् ॥ पांडवानां वने घोरे हिडिंबायाश्च दर्शनम् ५ तत्रैव च हिडिंबस्य वधो भीमान् महाबलात् ॥ घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्तिता ६ महर्षेर्दर्शनं चैव व्यासस्यामिततेजसः ॥ तदाज्ञयैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ७ अज्ञातचर्यावासो यत्र तेषां प्रकीर्तितः ॥ बकस्य निधनं चैव नागराणां च विस्मयः ८ संभवश्चैव कृष्णाया घृष्टद्युम्नस्य चैव ह ॥ ब्राह्मणात्समुपश्रुत्य व्यासवाक्यप्रचोदिताः ९ द्रौपदीं प्रार्थयंतस्ते स्वयंवरदिदृक्षया ॥ पंचालानभितोजग्मुर्यत्र कौतूहलान्विताः १० अंगारपर्णी निर्जित्य गंगाकूलेऽर्जुनस्तदा ॥ सख्यं कृत्वा ततस्तेन तस्मादेव च शुश्रुवे ११ तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वेचारव्यानमुत्तमम् ॥ आट्टमिः सहितः सर्वैः पंचालानभितो ययौ १२

अविश्वास्याः स्त्रियः कामाद्वातयं त्यपि बांधवान् ॥ इति दर्शितवान्यासो हिडिंबवधपर्वणि ६ । ७ यस्मिन् गेहे पुरे वापि वसेत्पुण्यतमोजनः ॥ उपकुर्यात्तमित्येव मुक्तं बकवधेऽपि च ८ । ९ ११० ब्राह्मणानुग्रहादेव क्षत्रजयति नान्यथा ॥ इति तापसदृष्टांतादाहचरथे मुनिः १२ सूर्यस्य कन्यातपती नष्टराज्यं च लब्धवान् ॥ वसिष्ठस्य प्रसादेन राजा संवरणो यथा ॥ वसिष्ठस्य शतं पुत्रा आशयामास कौशिकः ॥ नैनं बबाधिर ब्रह्महत्यास्तास्तपसो बलात् ॥ प्राज्ञः खलार्दितो देहसंत्यक्त्यतिनतुक्ष्मां ॥ नशशापवसिष्ठो हि पुत्रघ्नमपि कौशिकं ॥ कौशिके कौर्यतपसीराधे येशीर्यभीरुते ॥ खले च वाचिमाधुर्यं बीजसंस्कारसंकरात् ॥ ब्राह्मणो गार्भसंस्थोऽपि माननीयो मनीषिणां ॥ और्वो हि मातुर्गुरुस्थः क्षत्रमधमचीकरत् १२

‘लोकवैदविरोधेऽपिमातुर्वाक्यनलंघयेत् ॥ इत्येकस्यांरोमिरेऽमीपंचेत्युक्तस्वर्यवरे ॥ ननुवेदविरुद्धेयमेकस्याबहुभर्तृता ॥ नैकस्यैवहवोनेकाद्रौपतीइतिचश्रुती ॥ नैकस्यैवहवःसहपतयइति तस्मात्त्रैकाद्रौपतीविदतेइतिचश्रुतिविशेषः ‘अग्नीन्पंचक्रमात्प्राप्यहव्यमेतिमनुष्वातां ॥ अग्नयस्त्वग्निर्कःश्मापुरुषोयोपिदित्यपि ॥ अग्नोप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याजायतेवृष्टि र्वृष्टेरन्ततःप्रजाः ॥ द्रोणोवद्विचतुष्कोत्थोयोषिदग्नेरभावतः ॥ अग्नित्रयोत्थितासीताभूत्थापित्रोरभावतः ॥ अग्निद्वयोत्थितादेवानस्पृशंतिक्षितिहिते ॥ देवजाःपार्थमादेयाभूष्मप्रिविवर्जिताः ॥ क्षिप्तमात्रंहविर्वद्वौमिथुनत्वमुपागतं ॥ एकाग्निजावतःपुत्रौद्रूपदस्यसुराधिकौ ॥ सर्वेसर्वात्मकादेवाविरजोवयवायतः ॥ सर्वेएवसमाःसर्वेऽन्ताइतिहिवेदगीः ॥ नतेपांन्यभिचारोऽस्तिनचेत्सूर्यमौकथं ॥ पितापुत्रौसर्तौकुंतीमुपेयातांसुरोत्तमौ ॥ द्रौपदीदेवजापार्थदेवजायदिभुंजते ॥ नतेपामत्रदोषोऽस्तिदेवाएवहितेस्वयं ॥ श्रूयतेनहिवेदेवान्पापंगच्छतिसर्वथा ॥ तस्माद्यज्ञे देवभावंप्रार्थयितनिरेनसं ॥ एतद्देवाहिकेन्यासोनानाख्यानोपबृंहणेः ॥ दर्शयामासलोकानांसंशयस्यापनुत्तये १३ । १४ । १५ । १६ । १७ प्रणमंतिजिघांसंतोऽप्यनुकलेविधात

पांचालनगरेचापिलक्ष्यंभित्त्वाधनंजयः ॥ द्रौपदीलब्धवानत्रमध्येसर्वमहीक्षिताम् १३ भीमसेनार्जुनौयत्रसंरब्धान्पृथिवीपतीन् ॥ शल्यकर्णौचतरसाजि तवंतौमहामृधे १४ दृष्ट्वातयोश्चतद्वीर्यमप्रमेयममानुषम् ॥ शंकमानौपांडवांस्तान्तरामकृष्णौमहामती १५ जग्मतुस्तैःसमागंतुंशालाभार्गववेश्मनि ॥ पंचानामेकपत्नीत्वेविमर्शोदुपदस्यच १६ पंचेंद्राणामुपाख्यानमत्रैवाहुतमुच्यते ॥ द्रौपद्यादेवविहितोविवाहश्चाप्यमानुषः १७ क्षत्रुश्चधार्तराष्ट्रेणप्रे षण्पांडवान्प्रति ॥ विदुरस्यचसंप्राप्तिर्दर्शनंकेशवस्यच १८ खांडवप्रस्थवासश्चतथाराज्यार्थसर्जनम् ॥ नारदस्याज्ञयाचैवद्रौपद्याःसमयक्रिया १९ सुंदो पसुंदयोस्तद्वदारख्यानंपरिकीर्तितम् ॥ अनंतरंचद्रौपद्यासहासीनंयुधिष्ठिरम् २० अनुप्रविश्यविप्रार्थेफाल्गुनोद्युध्यायुधम् ॥ मोक्षयित्वागृहंगत्वाविप्रार्थं कृतनिश्चयः २१ समयंपालयन्वीरोवनंयत्रजगामह ॥ पार्थस्यवनवासेचउलूच्यापथिसंगमः २२ पुण्यतीर्थानुसंयानंबभूवाहनजन्मच ॥ तत्रैवमोक्षया मासपंचसोऽप्सरसःशुभाः २३ शापाद्ग्राहत्वमापन्नाब्राह्मणस्यतपास्विनः ॥ प्रभासतीर्थेपार्थेनकृष्णस्यचसमागमः २४ द्वारकायांसुभद्राचकाम यानेनभामिनी ॥ वासुदेवस्यानुमतेप्राप्ताचैवकिरीटिना २५

रि ॥ पांडुपुत्रान्वार्तराष्ट्राइत्युक्तंविदुरागमे ॥ यान्स्वलादग्धुमिच्छंतितान्वर्धयतिकेशवः ॥ निरस्ताःपांडवादारान्राज्यंकीर्तितलेभिरे १८ । १९ एकात्मानोऽपिभिद्यंतेस्त्रीभिःसुंदोपसुं दवत् ॥ तस्मात्सख्युरपिस्त्रीभिर्नसंभाषेतबुद्धिमान् ॥ विप्रार्थान्पालयेज्ज्ञात्वाप्यापदंद्वादशाब्दिकं ॥ इतिदर्शितवान्प्यासआर्जुन्यातीर्थयात्रया २० । २१ । २२ । २३ । २४ नज्ञातीनांवचःप्रेक्ष्यंवरेश्रेयस्युपागते ॥ इतीवकृष्णोविजयंस्वस्वसारमहारयत् ॥ मातुलस्यसुतांपार्थोयर्मतोभगिनींसतां ॥ कथंजहारधर्मात्माऽपीतिचेत्तच्छृणुष्वमे ॥ भ्रातृस्वभ्रातृःसुतोभ्रातृ स्वसारोयदिशोनक ॥ सप्तमादूर्ध्वमप्येषसंबंधश्छिद्यतांकथं ॥ तस्मात्तपोःस्वसृभ्रातृभावोभाक्तोविगोत्रयोः ॥ दांपत्यभावस्तुतयोर्मत्रलिंगात्परिस्फुटः ॥ आयाहींदपथिभिरीक्षितेभिर्यज्ञ मिर्मनोभागधेयंजुषस्व ॥ तृप्तांजहुर्माबुलस्येवयोषाभागस्तेपैतृष्वसेयवपामिव । योदापत्यंमातुलीयंवधाभागःपितृष्वसुः ॥ पुत्रस्यैवंपातंऽशंजुषस्वैतृपिर्जगौ २५

मानसस्यापिजामातुर्मनसंवर्द्धयेद्बुधः । स्वसुहृन्त्रैऽर्जुनायाषिददुर्विस्तानिबृष्णयः २६ । २७ अग्निमप्यग्निमाद्यात्तैरनारायणावृषी ॥ खांडवोपधिदानेननीरोगंचक्रतुर्यथा ॥ देवोऽपिदेवदुःखार्तोमानु षादेस्तुकाकथा ॥ शरणीकरणीयोऽतःसर्वदुःखापहोहरिः ॥ भुजंगस्याश्वसेनस्य २८ ‘पिड्याहृणादमुक्तस्यसकलंमुकृतंवृथा ॥ वियोनावप्यतःपुत्रान्जनयेन्मंदपालवत् ॥ शार्ङ्गकान्स्वतपोरक्ष ञ्मागमातुर्नोमयं ॥ भवान्निर्तुंकामोऽतस्त्रीनेतान्शरणंब्रजेत्’ २९ । ३० चतुराशीतीतिदेव्यर्थापम् । ‘इत्यादिपर्वतात्पर्यसंक्षेपेणोपवर्णितं’ ३१ ‘सभापर्वदितात्पर्यमुख्यतःकथ्यतेऽधुना ॥ दानवेंद्रेणतुष्टेनसभादत्ताऽहुताभुवि ॥ दिविदेवीसभायज्ञप्राप्यातस्याःशताधिका ३२ ततःज्ञतगुणाब्राह्मीलभ्याविष्णोःसमर्चनात् ॥ इत्युक्तयानारदःपार्थयज्ञेशार्चामचीकरत् ॥ बहूनांयो वधेयस्तस्तंछलेनापिनिर्देहत् ॥ जरासंधवधेनेतदंशितंमुनिनामुने ३३ वित्तार्जनंमत्वायेवमहर्तामितिदर्शयन् ॥ छत्रेदिग्वजयाधूर्ध्वराजसूयक्रतुक्रियां ३४ तत्रैवार्चाभिररणेविष्णुर्देवनर

गृहीत्वाहरणंप्राप्तेकृष्णेदेवाकेनंदने ॥ अभिमन्योःसुभद्रायांजन्मचोत्तमतेजसः २६ द्रौपद्यास्तनयानांचसंभवोऽनुप्रकीर्तितः ॥ विहारार्थंचगतयोःकृष्णयोर्यमु नामनु २७ संप्राप्तिश्चक्रधनुषोःखांडवस्यचदाहनम् ॥ मयस्यमोक्षोज्वलनाहुजंगस्यचमोक्षणम् २८ महर्षेर्मंदपालस्यशाङ्गार्चातनयसंभवः ॥ इत्येतदादिप र्वाक्तंप्रथमंभुविस्तरम् २९ अध्यायानांशतेद्वेदुसंख्यातेपरमर्षिणा ॥ सप्तविंशतिरध्यायाव्यासेनोत्तमतेजसा ३० अष्टौश्लोकसहस्राणिअष्टौश्लोकशतानिच ॥ श्लोकाश्चचतुराशीतिर्मुनिनोक्तामहात्मना ३१ द्वितीयंतुसभापर्वबहुवृत्तांतमुच्यते ॥ सभाक्रियापांडवानांकिंकराणांचदर्शनम् ३२ लोकपालसभा ख्यानंनारदादेवदर्शिनः ॥ राजसूयस्यचारंभोजरासंधवधस्तथा ३३ गिरिव्रजेनिरुद्धानांराज्ञांकृष्णेनमोक्षणम् ॥ तथादेग्विजयोऽत्रैवपांडवानांप्रकीर्ति तः ३४ राज्ञामागमनंचैवसार्हणानांमहाक्रतौ ॥ राजसूयेऽर्चसंवादेशिशुपालवधस्तथा ३५ यज्ञेविभूतितांदृष्ट्वादुःखामर्षान्वितस्यच ॥ दुर्योधनस्या वहासोभीमेनचसभातले ३६ यत्रास्यमन्युरुद्धूतोयेनभूतमकारयत् ॥ यत्रधर्मसुतंभूतेशकुनिःकितवोऽजयत् ३७ यत्रभूतार्णवेमगनांद्रौपदीनौरिवार्णवात् ॥ घृत राश्रोमहाप्राज्ञःसुषांपरमदुःखिताम् ३८ तारयामासतांस्तीर्णान्ज्ञात्वादुर्योधनोन्मृषः ॥ पुनरेवततोभूतसमाह्वयतपांडवान् ३९ जित्वासवनवासायप्रेषयामासतां स्ततः ॥ एतत्सर्वसभापर्वसमाख्यातंमहात्मना ४० अध्यायाःसप्ततिज्ञेयास्तथाचाष्टौप्रसंख्यया ॥ श्लोकानांद्विसहस्रेतुपंचश्लोकशतानिच ४१ श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाःपर्वण्यस्मिन्निद्रजोत्तमाः ॥ अतःपरंतृतीयंतुज्ञेयमारण्यकंमहत् ४२ वनवासंप्रयातेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ पौरानुगमनंचैवधर्मपुत्रस्यधीमतः ४३

पिपु ॥ आदौपृज्योऽथतद्वेष्टासद्योऽनश्येदितिर्तितं ॥ गोप्यःक्रामाद्गपात्कंसोद्वेष्टाचैद्यादयोन्मृषाः ॥ तीव्रध्यानाद्धरेःसाम्यंलेभिरेकीटभृगवत् ३५ नतथाशूलयश्माद्याःपीडयंतिगदानरा न् ॥ यथापरेषामुत्कर्षःपापिनंधार्तराष्ट्रवत् ३६ कितवोऽभूतकारः ३७ द्रौपदीतारयामासेत्युत्तरेणान्वयः । ‘नबाह्योनांतरःशत्रुर्बाधतेभगवज्जनं ॥ क्रोधदुःशासनौकृष्णामापयपिनते रतुः ३८ ज्ञात्वापिपरमाहात्म्यंनखलःखलतांत्यजेत् ॥ दृष्ट्वापिपृष्णमहात्म्यंनैवाशाम्यत्सुयोधनः’ ॥ द्यूतेद्यूतनिमित्तं ३९ ‘सत्यंसतांमहान्पाशोयेनबद्धाःपदात्पदं ॥ वंचिताअपिनो वेहुःसमर्थीअपिपांडवाः’ ४० । ४१ । ४२ पौरानुगमनंपोरकर्तृकमनुगमनं ४३

विमर्शभास्करं भजेन तुराज्याय धर्मराट् ॥ धर्मायाम्यर्चयेद्देवं नराज्यायेति दर्शयन् ॥ प्रजाजितः पथिरिपुंयद्वयान्मंगलायतत् ॥ पांडवानां प्रवसतां किमिरोन्मथनं यथा ४४ उपदेशो हि मूर्खा
पांप्रकोपायनशांतये ॥ भ्रातरं पथ्यवक्तारं धृतराष्ट्रो व्यवासायत् ४५ । ४६ । ४७ । ४८ शत्रुस्तव ऊरुभ्येत्स्यतीति शपोत्सर्गः ४९ अत्र धृतराष्ट्रसमीपे कथित इति शेषः ५० निकृत्या

अन्नौषधीनां च कृते पांडवेन महात्मना ॥ द्विजानां भरणार्थं कृतमाराधनं रवेः ४४ धौम्योपदेशातिगमांशुप्रसादादन्नसंभवः ॥ हितं च बुवतः क्षतुः परित्यागोऽविका
सुतात् ४५ त्यक्तस्य पांडुपुत्राणां समीपगमनं तथा ॥ पुनरागमनं चैव धृतराष्ट्रस्य शासनात् ४६ कर्णप्रोत्साहनाच्चैव धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ वनस्थान् पांडवानां हंतुं
त्रोदुर्योधनस्य च ४७ तदुष्टभावं विज्ञाय व्यासस्यागमनं हुतम् ॥ निर्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याख्यानमेव च ४८ मैत्रेयागमनं चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् ॥ शा
पोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञोदुर्योधनस्य च ४९ किमिरोन्मथनं यथा ॥ वृष्णीनामागमश्चात्र पंचालानां च सर्वशः ५० श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या
निर्जितांश्चतान् ॥ कुड्मस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना ५१ परिदेवनं च पांचाल्यावासुदेवस्य सन्निधौ ॥ आश्वासनं च कृष्णेन दुःखार्तायाः प्रकीर्तितम् ५२
तथा सौभवाख्यानमत्रैवोक्तं महर्षिणा ॥ सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकापुरीम् ५३ नयनं द्रौपदेयानां दृष्टुमेन चैव ह ॥ प्रवेशः पांडवेयानां रम्ये द्वैतव
नेततः ५४ धर्मराजस्य चात्रैव संवादः कृष्णया सह ॥ संवादश्च तथा राज्ञाभीमस्यापि प्रकीर्तितः ५५ समीपं पांडुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा ॥ प्रति
स्मृत्याथ विद्यायादानं राज्ञो महर्षिणा ५६ गमनं काम्यकेचापिव्यासे प्रतिगतं ततः ॥ असह्यतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ५७ महादेवेन युद्धं च किरा
तव पुषा सह ॥ दर्शनं लोकपालानामस्त्रप्राप्तिस्तथैव च ५८ महेंद्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः ॥ यत्र चिंतासमुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी ५९ दर्शनं
बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसनं परिदेवनम् ६० नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ॥ दमयंत्याः स्थितिर्यत्र नलस्य चरि
तं तथा ६१ तथाऽक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः ॥ लोमशस्यागमस्तत्र स्वर्गात्पांडुसुतान् प्रति ६२ वनवासगतानां च पांडवानां महात्मनाम् ॥ स्व
र्गप्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्यैव ६३ संदेशार्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया ॥ तीर्थानां च फलप्राप्तिः पुण्यत्वं चापि कीर्तितम् ६४ पुलस्त्यतीर्थयात्रा
च नारदेन महर्षिणा ॥ तीर्थयात्रा च तत्रैव पांडवानां महात्मनां ६५ कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुंडलाभ्यां पुरंदरात् ॥ तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ६६ आ
गस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापि भक्षणम् ॥ लोपासुद्राभिगमनमपत्यार्थं मृषेस्तथा ६७

छलेन ५१ परिदेवनं विलापः ५२ महर्षिणा कृष्णेन ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ 'देवतासु प्रसन्नासु देवशत्रून् विनाशयेत् ॥ इतीव देवैर्देवतास्त्रो निर्जघानार्जुनोऽसुरान् ॥ अकामे
कामिनीशापो देहगुप्त्यैकचिद्भवेत् ॥ पार्थस्यैवोर्वशीशापः प्रच्छन्नं वासमीप्सतः' ५८ । ५९ व्यसनं द्यूतजमनर्थं ६० 'स्थितिर्विपद्यपि सतां मर्यादाप्रतिपालनं ॥ दुःखे दुःखाधिकान्पश्येत्तेन शो
कोऽपनीयते ॥ इतीव श्रावितो राजानलोपाख्यानमहुतं' ६१ । ६२ स्वर्गप्रवृत्तिः स्वर्गाय वृत्तांतः ६३ । ६४ । ६५ । ६६ ऋषेरगस्त्यस्य ६७

'क्रोधी पुत्रान्कलत्रं च हंतिलोकाश्च भूरिशः ॥ जमदग्निः सपुत्रोऽत्र निदर्शनमुदीरितं' १६८ । ६९ देववर्षदेवतानां हि ब्राह्मण्याश्च वनो यतः ॥ शर्यातियज्ञेनासत्यौकृतवान्सोमपीति नौ । सोमस्य पी
तं पानं तद्वत्सोमपीति नौ ७० । ७१ पुत्रेण पशुभूतेन । 'याजको न रकं याति न याज्यः पापमाश्नन् ॥ जंतुं हत्वा सोमकायज्ञात् पुत्रान्ददद्यथा' ७२ अजिज्ञासत्परीक्षितवान् 'उत्कृत्यापि स्वमांसा
भिदत्त्वा वाप्यखिलं वपुः ॥ शिबिः कपोतमिव च त्रायेत शरणागतं ७३ । ७४ नैयायिकानां मुख्येन युक्तिरेव बलीयसी' न तु श्रुतिरिति मन्यमानेन ७५ सागरं प्रापं सागरं गतं पितरं कडोडं अपिरष्टावक्रः ।

ऋश्यशृंगस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ॥ जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः १६८ कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ॥ प्रभासतीर्थे पांडूनां वृष्णिभिश्च स
मागमः ६९ सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ॥ शर्यातियज्ञेनासत्यौकृतवान्सोमपीति नौ ७० ताभ्यां च यत्र समुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ॥ मांधा
तुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ७१ जंतूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ॥ पुत्रार्थमयजद्राजाले भेषु त्रशतं च सः ७२ ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यान
मनुत्तमम् ॥ इंद्राग्रीयत्र धर्मश्चाप्यजिज्ञासच्छिबिं नृपम् ७३ अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ७४ नैयायिका
नां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च ॥ पराजितो यत्र वंदी विवादेन महात्मना ७५ विजित्य सागरं प्रापं पितरं लब्धवानृषिः ॥ यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महा
त्मनः ॥ गंधमादनयात्रा च वासोनारायणाश्रमे ७६ नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्यां गंधमादने ॥ व्रजन्पथि महाशूरे धृष्टवान्पवनात्मजम् ७७ कदलीपंडमध्य
स्थं हनू मंतं महाबलम् ॥ यत्र सौगंधिकार्थेऽसौ नलिनीतामधर्षयत् ७८ यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसैः सह ॥ यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ७९ ज
टासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् ॥ वृषपर्वणो राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम् १८० आर्षिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च ॥ प्रोत्साहनं च पांचाल्याभीमस्या
त्र महात्मनः ८१ कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्वलोकितैः ॥ युद्धमासीन्महाधोरं मणिमत्प्रमुखैः सह ८२ समागमश्च पांडूनां यत्रैव श्रवणेन च ॥ समागमश्चा
र्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह ८३ अवाप्य दिव्यान् यस्त्राणि गुर्वर्थस्य साविना ॥ निवातकवचैर्युद्धं हिरेण्यपुरवासिभिः ८४ निवातकवचैर्धोरैर्दानवैः सुरशत्रु
भिः ॥ पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः ८५ वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता ॥ अस्त्रसंदर्शनं रंभोधर्मराजस्य संनिधौ ८६ पार्थस्य प्रतिषेधश्च
नारदेन सुरर्षिणा ॥ अवरोहणं पुनश्चैव पांडूनां गंधमादनात् ८७ भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ॥ भुजगेंद्रेण बलिना तास्मिन्सुगहनेवने ८८
अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्ता युधिष्ठिरः ॥ काम्यकागमनं चैव पुनस्तेषां महात्मनाम् १८९

'नवेद्यं युक्तिस्तो लभ्यं न च वेदो गुरुं विना ॥ अष्टावक्रस्य वक्रीतकथाभ्यामे

तदीरितं ७६ निर्गुणः परमात्माऽयं देहं व्याप्यावतिष्ठते ॥ इत्युक्त्वा ह कर्षो द्रायनावमन्वेन लंघये' ७७ सौगंधिकार्थे कलहाराथे । 'सौगंधिकं तु कलहारे पशुरागेऽपि कच्छुणे' इति मेदिनी । नलिनीं पुष्करिणीं
अधर्षयदा कुलीकृतवान् ७८ । ७९ 'तीर्थयात्रा खलवधोऽसमानाविति दर्शयन् ॥ पपाठतीर्थयात्रां तेजटासुरवधादिकं' ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ राज्ञोऽग्रइति शेषः तेनैवार्जुनेनैव एषां दानवानां
वध आख्यातः ८६ । ८७ 'शारीराद्भूतो ब्रह्मन्बलं वेद्यं महत्तमं । भीमं यजगरस्तं धर्मराजोऽप्यमोचयत्' ॥ पर्वतवत् आभोगः परिपूर्णत्वं यस्य तादृशं वर्ष्म शरीरं यस्य तेन पर्वततुल्यं नेत्यर्थः ८८ । १८९

१९० समास्यायांसहोपवेशने ११ । १२ 'यावत्कीर्तिरकीर्तिर्वीतावत्स्वर्नरेकेऽथवा ॥ पुमानस्तीतिजानीयादिदं धुमनिदर्शनात् १३ पित्रोःशुश्रूषयान्याधःसिद्धःपत्युःपतिव्रता ॥ सिद्धयतिब्राह्मणा
वद्वेयोगिनस्त्वात्मसेवया ॥ पतिव्रतानांधर्माश्चद्रौपदीसत्यभामयोः ॥ संवादादधिगत्याःसेव्यास्तासांसुखावहाः १४ । १५ साधूनभिभुमृषुर्हिस्वयमेवाभिभूयते ॥ इतिसंदर्शयन्नाहघोषया
यात्रांमहामुनिः ॥ नदेवब्राह्मणार्थेऽपिहिंसाबहोप्रशस्यते ॥ इतिसंदर्शयन्नाहमृगस्वप्ननिदर्शनं १६ व्रीहिद्रौणिकहृष्टांतादृत्तिशुद्धोऽतिथिमियः ॥ अत्यल्पेनापिदानेनसिद्धयतीत्येतदीरितं
१७ दौर्वाससेतुसार्वभौम्यकारुण्यंचेरितहरेः ॥ तत्तृप्याहिजगत्तृप्तमत्यल्पेनापितृप्यतः' १८ भीमोभयंकरः भीमःपांडवः पंचसटमितिपाठेऽपिसएवार्थः 'परस्त्रीस्पर्शमात्रेणजयदधदशास्ययोः ।

तत्रस्थांश्चपुनर्द्रुं पांडवान्पुरुषर्षभान् ॥ वासुदेवस्यागमनमत्रैवपरिकीर्तितम् १९० मार्कंडेयसमास्यायामुपाख्यानानिसर्वशः ॥ पृथोर्वैन्यस्ययत्रोक्तमा
ख्यानं परमर्षिणा ११ संवादश्चसरस्वत्यास्ताक्ष्यपैःसुमहात्मनः ॥ मत्स्योपाख्यानमत्रैवप्रोच्यतेतदनंतरम् १२ मार्कंडेयसमास्याचपुराणंपरिकीर्त्यते ॥
ऐंद्रमुमुपाख्यानं धौधुमारंतथैवच १२ पतिव्रतायाश्चाख्यानंतथैवांगिरसंस्मृतम् ॥ द्रौपद्याःकीर्तितश्चात्रसंवादःसत्यभामया १४ पुनर्द्रैतवनंचैवपांडवाः
समुपागताः ॥ घोषयात्राचगंधर्वैर्वयत्रवद्धःसुयोधनः १५ हियमाणस्तुमंदात्मा मोक्षितोऽसौकिरीटिना ॥ धर्मराजस्यचात्रैवमृगस्वप्ननिदर्शनात् १६ का
म्यकेकाननश्रेष्ठेपुनर्गमनमुच्यते ॥ व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैवबहुविस्तरम् १७ दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैवपरिकीर्तितम् ॥ जयद्रथेनापहारोद्रौपद्याश्चा
श्रमांतरात् १८ यत्रैनमन्वयाद्रीमोवायुवेगसमोजवे ॥ चक्रेचैनंपंचशिखंयत्रभीमोमहाबलः १९ रामायणमुपाख्यानमत्रैवबहुविस्तरम् ॥ यत्ररामेणवि
क्रम्यनिहतोरावणोयुधि २०० सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैवपरिकीर्तितम् ॥ कर्णस्यपरिमोक्षोऽत्रकुंडलाभ्यांपुरंदरात् १ यत्रास्यशक्तिंतुष्टोऽसावदादेकव
धायच ॥ आरण्यमुपाख्यानंयत्रधर्मोऽन्वशात्सुतम् २ जग्मुर्लब्धवरायत्रपांडवाःपश्चिमांदिशम् ॥ एतदारण्यकंपर्वतृतीयंपरिकीर्तितम् ३ अत्राध्यायश
तेद्वेतुसंख्ययापरिकीर्तिते ॥ एकोनसप्ततिश्चैवतथाध्यायाःप्रकीर्तिताः ४ एकादशसहस्राणिश्लोकानांपटशतानिच ॥ चतुःषष्टिस्तथाश्लोकाःपर्व
ण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ५ अतःपरंनिबोधेदेवैराटंपर्वविस्तरम् ॥ विराटनगरेगत्वाश्मशानेविपुलांशमीम् ६ दृष्ट्वासन्निदधुस्तत्रपांडवाह्यायुधान्युत ॥
यत्रप्रविश्यनगरंछद्मनान्यवसंस्तुते ७ पांचालीप्रार्थयानस्यकामोपहतचेतसः ॥ दुष्टात्मनोवधोयत्रकीचकस्यट्टकोदरात् ८ पांडवान्वेषणार्थंचरा
ज्ञोदुर्योधनस्यच ॥ चाराःप्रस्थापिताश्चात्रनिपुणाःसर्वतोदिशम् ९

आद्यःपंचसटोजातःसकुटुंबोहतःपरः १९ कार्यार्थीमित्रमन्विच्छन्नृशंसःस्यान्महानपि ॥ जघानवालिनंरामोनिर्दोषमपिसाहसात् ॥ पतिव्रतायामाहात्म्यंकुलद्रुपसुखावहं ॥ भर्तृमृत्युहरंचैवसा
वित्रीहनिदर्शनं' परिमोक्षोवियोगः १ 'कर्णोदातापात्रमिंद्रोदेयस्वात्मसंभर्तु' ॥ शक्त्याविनिमयात्तज्जोधर्मोनाम्यभवद्रिपुं' ॥ आरण्येअरणीहरणं धर्मेणमृगरूपिणा । 'सर्वत्रचोदितार्थो
नामुपसंहारवर्णनं ॥ आरण्येधर्मपार्थसंवादव्याजतःकृतं ॥ आदिरेकोनविंशत्यापर्वभिर्नवभिःसभा ॥ आरण्यकंपोडशभिर्धर्मैर्वन्यरूपयत् ३ । ४ । ५ धर्मोक्तस्त्रिभिःसेवानीतियुद्धाहिहेतुकं ॥
शोकभोगफलंचार्थवक्तिपर्वभिरष्टभिः ६ । ७ विराटप्रथमंप्रोक्तःसंवाधर्मःप्रवेशने ॥ तत्रापिखलबाधास्तीत्युक्तकीचकदारणे' ८ । ९

२१० । ११ 'पौरुषंक्षोषित्वेवस्वामिनेगोत्रनामनी ॥ प्रकीर्तयेदितिप्रोचेमुनिर्गोत्रहपर्वणि १२ । १३ धर्मेणैवापदंतीत्वापरंसंभ्राग्यमश्रुते ॥ अभिमन्योर्विवाहाख्येपर्वण्येतत्प्रदर्शितं' १४ । १५
१६ । १७ । १८ । १९ । २० मंदात्मास्वार्थानभिज्ञः । दुर्मतिर्विक्षिप्तचित्तः । 'एकएवंसहायोऽलमीशःकिंसेन्यकोटिभिः ॥ इतिवद्रेऽर्जुनःकृष्णनसेन्यंघातंरावत्' २१ । २२ । २३
२४ वैचित्रवीर्यस्यपांडवस्यपुरोधसःसकाशात्वचःइंद्रविजयतात्पर्यंपुरोहितप्रेषणोचित्यंचसमादायाभ्युपेत्यसंजयंप्रेषयामासेत्युत्तरेणसंबंधः । 'भवेत्सहायवान्पूर्वसान्नाशानुमथार्थयेत् ॥ उद्योग

नचप्रवृत्तिस्तैर्लब्धापांडवानांमहात्मनाम् ॥ गोग्रहश्चविराटस्यत्रिगैःप्रथमंकृतः २१० यत्रास्ययुद्धंसुमहत्तैरासिलोमहर्षणम् ॥ हियमाणश्चयत्रासौभीमसेनेनमो
क्षितः ११ गोधनंचविराटस्यमोक्षितंयत्रपांडवैः ॥ अनंतरंचकुरुभिस्तस्यगोग्रहणंकृतम् १२ समस्तायत्रपार्थेनानिर्जिताःकुरवोयुधि ॥ प्रत्याहृतंगोधनंचवि
क्रमेणकिरीटिना १३ विराटेनोत्तरादत्तास्तुपायत्रकिरीटिनः ॥ अभिमन्युंसमुद्दिश्यसौभद्रमारिघातिनम् १४ चतुर्थमेतद्विपुलंवैराटंपर्ववर्णितम् ॥ अत्रापि
परिसंख्याताअध्यायाःपरमर्षिणा १५ सप्तषष्टिरथोपूर्णाश्लोकानामपिमेशृणु ॥ श्लोकानांद्विसहस्रेतुश्लोकाःपंचाशदेवतु १६ उक्तानिवेदविदुषापर्वण्यस्मिन्मह
र्षिणा ॥ उद्योगपर्वविज्ञेयंपंचमंशृण्वतःपरम् १७ उपप्लव्येनिविष्टेषुपांडवेषुजिगीषया ॥ दुर्योधनोऽर्जुनश्चैववासुदेवमुपास्थितौ १८ सहाय्यमस्मिन्समरेभवान्नौ
कर्तुमर्हति ॥ इत्युक्तेवचनेकृष्णोयत्रोवाचमहामतिः १९ अयुध्यमानमात्मानंमंत्रिणंपुरुषर्षभौ ॥ अक्षौहिणींवासैन्यस्यकस्यकिंवाददाम्यहम् २२० ववेदुर्योध
नःसैन्यंमंदात्मायत्रदुर्मतिः ॥ अयुध्यमानंसचिवंववेकृष्णंधनंजयः २१ मद्रराजंचराजानमायांतं पांडवान्प्रति ॥ उपहारैर्वचयित्वावर्त्मन्येवसुयोधनः २२ वरदं
तंवरेवसाहाय्यंक्रियतांमम ॥ शल्यस्तस्मैप्रतिश्रुत्यजगामोद्दिश्यपांडवान् २३ शांतिपूर्वंचाकथयद्यत्रेद्रविजयंनृपः ॥ पुरोहितप्रेषणंचपांडवैःकौरवान्प्रति २४
वैचित्रवीर्यस्यवचःसमादायपुरोधसः ॥ तथेद्रविजयंचापियानंचैवपुरोधसः २५ संजयंप्रेषयामासशमार्थीपांडवान्प्रति ॥ यत्रदूतंमहाराजोदृतराष्ट्रःप्रताप
वान् २६ श्रुत्वाचपांडवान्यत्रवासुदेवपुरोगमान् ॥ प्रजागरःसंप्रजज्ञेदृतराष्ट्रस्यचितया २७ विदुरोयत्रवावयानिविचित्राणिहितानिच ॥ श्रावयामासराजानंघृ
तराष्ट्रंमनीषिणम् २८ तथासनत्सुजातेनयत्राध्यात्ममनुत्तमम् ॥ मनस्तापान्वितोराजाश्रावितःशोकलालसः २९ प्रभातेराजसमितौसंजयोयत्रवाविभो ॥
ऐकात्म्यंवासुदेवस्यप्रोक्तवानर्जुनस्यच २३० यत्रकृष्णोदयापन्नःसंधिमिच्छन्महामतिः ॥ स्वयमागाच्छमंकर्तुंनगरंनगासाह्वयम् ३१ प्रत्याख्यानंचकृष्ण
स्यराज्ञादुर्योधनेनैव ॥ शमार्थेयाचमानस्यपक्षयोरुभयोर्हितम् २३२

संजयप्रेष्यपर्वभ्यामेतदीरितं' २५ । २६ । २७ । २८ शोकेलालसाआसक्तिर्यस्यसतथाभूतस्तापहरमभ्यात्मश्रावितोऽपितापनंजहावितिभावः ॥ 'ननिद्रातिपरार्थार्थानचबुध्यतिबोधितः ॥
इतिप्रजागरेसानत्सुजातेचापिर्वर्णितं' २९ समितौसभायां ऐकात्म्यमेकचित्तत्वं वस्तुतस्तुयत्रकुत्रचित्प्रसंगेवासुदेवार्जुनयोर्जिविशयोर्ऐकात्म्यमभेदमेवशास्तिंसंजयः तज्ज्ञानंविनाराज्ञःशोकतरणासंभ
वात् राजातुमोहचादिलोकपरतयेवतमर्थेनिगृह्णातीतिनास्यशोकोनश्यतीतिशास्त्रहृदयं २३० संधिमविरोधं नागोहस्तीतिनसमानसंज्ञं हस्तिनापुरमित्यर्थः ३१ । २३२

३३ । ३४ दुष्टकृष्णनिग्रहरूपं योगेश्वरत्वं वैश्वरूपं । 'ऐश्वर्यवैश्वरूप्यं च हरेः श्रुत्वाऽवबोधय च ॥ दुर्योधनो मयेनेऽस्य वाक्यं म्लेच्छः श्रुतेरिव' ३५ अनुमंत्रित उपजापितः । उपायपूर्वमे
दपूर्व । शौटीर्यातगर्वात् । 'अपित्रैलोक्यराज्यस्य हेतोर्विश्वस्तमाश्रितं । न त्यजेद्देहनाशेऽपीत्युक्तं कर्णोपज्ञापतः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ निर्दयसंतोऽपि सतो वैडालव्रतिका इति ॥ युधिष्ठिरमि
वोल्क इत्युच्चेवा दरायणः ४० यद्वा ज्ञायमाशास्ते धार्तराष्ट्रस्तमर्कजं । प्राहार्द्धरथ हत्युच्चेभीष्मस्तेजो वधेऽप्या । न किंचित्तपसोऽसाध्यं यतो जन्मांतरं विना । पुंस्त्वं शिखंडिनी प्रापेत्वं बोपाख्या

दंभोद्भवस्य चारुव्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ॥ वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्वमहात्मनः ३३ महर्षेश्चापि चरितं कथितं गालवस्य वै ॥ विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्य
नुशासनम् ३४ कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मंत्रितम् ॥ योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र गज्ञां प्रदर्शितम् ३५ रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमंत्रितः ॥ उपायपूर्वशौटी
र्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन सः ३६ आगम्य हास्तिनपुरा दुपप्लव्यमरिंदमः ॥ पांडवानां यथावृत्तं सर्वमारख्यातवान् हरिः ३७ ते तस्य वचनं श्रुत्वा मंत्रयित्वा च य
द्वितम् ॥ सांग्रामिकं ततः सर्वसज्जं चक्रुः परंतपाः ३८ ततो युद्धाय निर्यातानराश्चरथदंतिनः ॥ नगराद्वास्तिनपुराद्वलसंख्यानमेव च ३९ यत्र राजा ह्युल्कस्य
प्रेषणं पांडवान् प्रति ॥ श्वोभाविनि महायुद्धे दौत्येन कृतवान् प्रभुः २४० रथातिरथसंख्यानमंबोपाख्यानमेव च ॥ एतत्सु बहुवृत्तांतं पंचमं पर्वभारते ४१ उद्योग
पर्वनिर्दिष्टं संधिविग्रहमिश्रितम् ॥ अध्यायानां शतं प्रोक्तं षडशीतिर्महर्षिणा ४२ श्लोकानां षट्सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥ श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ
महात्मना ४३ व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिन्स्तपोधनाः ॥ अतः परं विचित्रार्थभीष्मपर्वप्रचक्षते ४४ जंबूखंडविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ यत्र यौधिष्ठिरसै
न्यं विषादमगमत्परम् ४५ यत्र युद्धमभूद्रोरं दशाहानि सुदारुणम् ॥ कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ४६ मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदांशभिः ॥ समी
क्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः ४७ रथादाहृत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ॥ प्रतोद पाणिराधावद्भीष्मं हंतुं व्यपेतभीः ४८ वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पां
डवः ॥ गांडीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ४९ शिखंडिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ॥ विनिघ्न निशितैर्बाणैरथा द्भीष्मपातयत् २५० शरतल्पगतश्चैव भी
ष्मो यत्र बभूव ह ॥ षष्ठमेतत्समारख्यातं भारते पर्वविस्तृतम् ५१ अध्यायानां शतं प्रोक्तं तथा सप्तदशापरे ॥ पंचश्लोकसहस्राणि संख्यायाऽष्टौ शतानि च ५२ श्लोकाश्च
चतुराशीतिरस्मिन्पर्वणिकीर्तिताः ॥ व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ५३

न ईरितं ४१ संधिविग्रहमिश्रितं कृष्णदौत्येन संधिरुल्कदौत्येन विग्रहस्ताम्यां मिश्रितं ४२ । ४३ । ४४ । ४५ 'अभ्येत्पतिं विनासेना कूर्मामलकमुष्टिवत् । इति सेनापतिं भीष्मचक्रैकौ रत्नं दनः ।
वैराजदर्शनादूर्ध्वपरब्रह्मान्ववेक्षणं । इतीव जंबूखंडादिगीतायाः पूर्वमीरितं । कश्मलं विषादं ४६ मोहजं ममतोत्थं समीक्ष्य भीष्मस्य दुर्जयत्वमिति शेषः ४७ 'श्रुतिः स्मृतेर्बलवती भक्तौ त्वेति द्विपर्ययः ।
भीष्मजिघांसता पार्थसूतेनेतत्प्रदर्शितं ४८ । ४९ । ५० न देहमनुशीर्षते वैष्णवा जितभृत्यवः । भीष्मः कालांतरा कांक्षी शरतल्पेऽवसधिरं' ५१ । ५२ । ५३

'क्षत्राद्वाहमहः श्रेष्ठमिति मत्वा मुयोधनः ॥ जयाशयास्वमाचार्यं सैन्यापत्येऽभ्यवेचयत्' ५४ संशप्तकास्तु ये सर्वे संध्याप्यनिवर्तिनस्ते अपि निभूरुपहतवतः रणजिराट्पणस्थानात् ५५ । ५७
५८ 'संशप्तकवधोत्साही जिष्णुः पुत्रवधादितः ॥ प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा तीर्णः श्रीपतिमायया ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ संतोऽप्यसाधुतां पांतिप्रतिकूले विधातरि ॥ द्रोणस्य मृत्यु
काले हि धर्मोऽप्यनृतभागभूत् ॥ अनृतेन हतो द्रोणो न त्यानारायणास्त्रकं । नानोपावैररीरुहत्वा स्वीयान् रक्षितवान् हरिः' ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१

द्रोणपर्वततश्चिं वहुवृत्तांतमुच्यते ॥ सैन्यापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्यः प्रतापवान् ५४ दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ग्रहणं धर्मराजस्य पांडुपुत्रस्य
धीमतः ५५ यत्र संशप्तकाः पार्थमपि निभूरुणा जिरात् ॥ भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ५६ सुप्रतीकेन नागेन सहिशांतःकिरीटिना ॥ यत्राभिमान्युं बह
वोजगुरेकं महारथाः ५७ जयद्रथमुखावालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ हवेऽभिमान्यौ कुद्वेन यत्र पार्थेन संयुगे ५८ अक्षौहिणीः सप्तहत्वाहतो राजा जयद्रथः ॥ यत्र भी
मो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः ५९ अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरं नृपाज्ञया ॥ प्रविष्टौ भारती सैन्यामप्रष्टुष्यां सुरैरपि २६० संशप्तकावशेषं च कृतानिः
शेषमाहवे ॥ संशप्तकानां वीराणां कोट्योनवमहात्मनाम् ६१ किरीटिनाभिनिष्क्रम्य प्रापिताय मसादनम् ॥ घृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ६२
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ अलंबुषः श्रुतायुश्च जलसंधश्च वीर्यवान् ६३ सौमदत्तिर्विराटश्च दुपदश्च महारथः ॥ घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रो
णपर्वणि ६४ अश्वत्थामाऽपि चात्रैव द्रोणे युधिनिपातिते ॥ अस्त्रं प्रादुश्चकारो ग्रं नारायणममर्षितः ६५ आग्नेयं कीर्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ व्यासस्य चा
प्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः ६६ सप्तमं भारते पर्वमहदेतदुदाहृतम् ॥ यत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः ६७ द्रोणपर्वण्येश्वरानिर्दिष्टाः पुरुषर्ष
भाः ॥ अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथाऽध्यायाश्च सप्ततिः ६८ अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथानवशतानि च ॥ श्लोकानवतथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ६९ पाराशर्ये
ण मुनिना संचित्य द्रोणपर्वणि ॥ अतः परं कर्णपर्वप्रोच्यते परमाहुतम् २७० सारथ्ये विनियोगश्च मद्राजस्य धीमतः ॥ आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपात
नम् ७१ प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः ॥ हंसकाकीयमारख्यातं तत्रैवाक्षेपसंहितम् ७२ वधः पांडवस्य च तथा अश्वत्थामा महात्मना ॥ दंडसे
नस्य च ततो दंडस्य च वधस्तथा ७३ द्वैरथेयत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ संशयंगमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् ७४ अन्योन्यं प्रतिचक्रौ धोयुधिष्ठिरकिरी
टिनोः ॥ यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य हि ७५ प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षोदुःशासनस्य च ॥ भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान्यत्र संयुगे ७६ द्वैरथेयत्र पार्थ
नहतः कर्णो महारथः ॥ अष्टमं पर्वनिर्दिष्टमेतद्भारतचिंतकैः ७७

७२ । ७३ मिषतां पश्यतां ७४ । ७५ 'कार्याकार्यविचारं हि क्रोधाविष्टान् कुर्वते ॥ अपि वच्छोर्णितं भ्रातुर्मामसेनो हि संयुगे ७६ सौरिरींद्रिजज्ञे मागिदानां तद्विपर्ययः ॥
सहायो हंतुरीशानः पक्षपातविवर्जितः' ७७

७८ । ७९ । २८० । ८१ । ८२ 'जयाशार्जीविताशास्वसुक्षीणस्यापिदुस्त्यजा ॥ शल्यं हृदं च शरणं कृतवान् सुयोधनः' ८३ । ८४ । ८५ समवाये समये । 'युद्धांते तीर्थयात्राय

एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ॥ चत्वार्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च ७८ चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्तिताः ॥ अतः परं विचित्रार्थशल्य
पर्वप्रकीर्तितम् ७९ हतप्रवीरे सैन्ये तु नेतामद्रेः श्वरोऽभवत् ॥ यत्र कौमारमारुह्य नमभिषेकस्य कर्म च २८० वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यते यत्र भागशः ॥ विनाशः कुरुसु
ख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ८१ शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महात्मनः ॥ शकुने श्वधोऽत्रैव सह देवेन संयुगे ८२ सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधनः ॥
हृदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः ८३ प्रवृत्तिस्तत्र चारुव्यातायत्र भीमस्य लब्धकैः ॥ क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ८४ हृदात्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्सह ८५ समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ॥ सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यतापरि कीर्तिता ८६ गदायु
द्धं च तु मुलमत्रैव परिकीर्तितम् ॥ दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे ८७ ऊरुभग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ॥ नवमं पर्वं निर्दिष्टमेतदुतमर्थवत् ८८ एकोन
षष्टिरध्यायाः पर्वण्यत्र प्रकीर्तिताः ॥ संख्याता बहुवृत्तांताः श्लोकसंख्याऽत्र कथ्यते ८९ त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्विशते विंशतिस्तथा ॥ मुनिना संप्रणीतानि कौ
रवाणां यशोभूता २९० अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्वदारुणम् ॥ भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ९१ अपयातेषु पार्थेऽपुत्रयस्तेऽभ्याययूराः ॥
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः साया द्वे रुधिरौ क्षितम् ९२ समेत्य ददृशुर्भूमौ पतितं रणमूर्धनि ॥ प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ९३ अहत्वा सर्वपंचालान् दृष्ट
युष्मदुरोगमान् ॥ पांडवांश्च सहामात्यान् विमोक्ष्यामि दंशनम् ९४ यत्रैव मुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयोरथाः ॥ सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ॥
९५ न्यग्रोधस्याथ महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः ॥ ततः काकान्वहू चरात्रौ दृष्ट्वा लूकेन हिंसितान् ९६ द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् ॥ पं
चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनोदधे ९७ गत्वा च शिविरद्वारिदुर्दृशं तत्र राक्षसम् ॥ घोररूपमपश्यत्सदिवमावृत्य धिष्ठितम् ९८ तेन व्याधा तमस्त्राणां क्रि
यमाणमवेक्ष्य च ॥ द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः ९९ प्रसुप्तान् निशि विश्वस्तान् दृष्ट्युष्मदुरोगमान् ॥ पंचालान्सपरीवारान् द्रौपदेयांश्च सर्वशः ३००

स्मृते वा द्वायणः ॥ तेन जानीमहे हिंसाधर्म्यापिदुरितप्रदा ८६ नाधर्मेण विनाशः शक्यो निर्जेतुमुल्बणः ॥ भीमसेनोऽथोनाभेः प्रजहार सुयोधनम् ८७ । ८८ । ८९ । २९० । ९१
९२ । ९३ दंशनं कवचं ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ 'विदुषो ब्राह्मणस्यापि देव्यात्स्याद्धारुणामतिः ॥ अश्वत्थामाऽपि यत्सुप्तान् भीमश्च न्यवधीदुपा' ३००

कृतवर्मणेति ३०१ । २ । ३ उपाविश दर्शनं नुपुरुषवती ४ । ५ । ६ । ७ । ८ अतः काशिनो जयश्लाघिनः ९ । १० । ११ सौप्तिकैर्वीके आख्याने अत्र पर्वणिसंबन्धे इत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ आयोधनं
मुद्रस्थानं १६ । १७ क्षत्रियाः क्षत्रियस्त्रियः १८ । १९ । २० 'अर्थार्थो वधमाप्नोति विलपति च तत्त्वयः ॥ तस्मादर्थं न लिप्सेत श्रेयोर्थांश्चार्त्तराष्ट्रवत् ॥ दिनवाप्तो हि निहत्वा लेभे राज्ञं युधिष्ठिरः ॥ एवं भूतसंयेगे
कृतवर्मणा च सहितः कृपेण च निजघ्नवान् ॥ यत्रामुच्यंत ते पार्थाः पंचकृष्णबलाश्रयात् ३०१ सात्यकिश्च महेश्वासः शेषाश्च निधनंगताः ॥ पंचालानां प्रसुप्तानां य
त्र द्रोणसुता द्वधः २ दृष्ट्युष्मस्य सूतेन पांडवेषु निवेदितः ॥ द्रौपदीपुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधादिता ३ कृतानशनसंकल्पायत्र भर्तुं नुपाविशत् ॥ द्रौपदीव
चनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ४ प्रियंतस्याश्चि कीर्षन् चैव दामादाय वीर्यवान् ॥ अन्वधावत्सु संकुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ३०५ भीमसेनभयाद्यत्र देवेनाभिप्रचो
दितः ॥ अपांडवा येतिरुपाद्रौणिरस्त्रमवासृजत् ३०६ मैवमित्यब्रवीत् कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ॥ यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ३०७ द्रौणे
श्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तदा ॥ द्रौणिद्वैपायनादीनां शापान् श्रान्त्यो न्यकारिताः ३०८ मणितथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ॥ पांडवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौ
पद्यैजितकाशिनः ३०९ एतद्वै दशमं पर्वसौप्तिकं समुदाहृतम् ॥ अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्तमहात्मनाम् ३१० श्लोकानां कथितान्यत्र शतान्यष्टौ
प्रसंख्यया ॥ श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता मुनिना ब्रह्मवादिना ३११ सौप्तिकैर्वीके संबन्धे पर्वण्युत्तमतेजसि ॥ अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्वकरुणोदयं ३१२ पुत्रशोका
भिसंतप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम् ३१३ भीमसेनद्रोहबुद्धिर्घृतराष्ट्रो वभंजह ॥ तथा शोकाभितप्तस्य घृतराष्ट्रस्य धीमतः
१४ संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ विदुरेण च यत्रास्य राज्ञा आश्वासनं कृतम् १५ घृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ॥ सांतःपुरस्य गमनं शोकार्त
स्य प्रकीर्तितम् १६ विलापो वीरपत्नीनां यत्राति करुणः स्मृतः ॥ क्रोधावेशः प्रमोहश्च गांधारी घृतराष्ट्रयोः १७ यत्र तान् क्षत्रियाः शूरान्संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥
पुत्रान् भ्रातृन् पितृन् चैव ददृशुर्निहतान् रणे १८ पुत्रपौत्रवधार्ता यास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ॥ गांधार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया १९ यत्र राजामहाप्राज्ञः स
र्वधर्मभृतां वरः ॥ राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ३२० तोयकर्मणि चाराब्धे राज्ञा मुदकदानिके ॥ गूढोत्पन्नस्य चारुव्यानं कर्णस्य पृथयाऽऽत्मनः २१ सुतस्य
तदिह प्रोक्तं व्यासेन परमर्षिणा ॥ एतदेकादशं पर्वशोकवैकृत्यकारणम् २२ प्रणीतं सज्जनमनोवैकृत्यशुप्रवर्तकम् ॥ सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्तिताः
२३ श्लोकसप्तशती चापि पंचसप्ततिसंयुता ॥ संख्यया भारताख्यानमुक्तं व्यासेन धीमता २४ अतः परं शांतिपर्वद्विदशं बुद्धिवर्धनम् ॥ यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो यु
धिष्ठिरः २५ घातयित्वा पितृन् भ्रातृन् पुत्रान्संबन्धिमातुलान् ॥ शांतिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याता शारतलिपकाः ३२६

वभक्त्यर्थः सतामपि ॥ बंधून् पिनयेद्युद्धे स्वर्गं प्राप्ते श्वतर्प
येत् । इत्येवं निर्मलं क्षात्रं कर्मोक्तं तोयकर्मणि २१ । २२ । २३ । २४ अर्थार्थो वधमाप्नोति विलपति च तत्त्वयः ॥ तदा पुः पांडवाः क्रुशैर्लेभ्य राज्याः पृथग्गृहाः ॥ चतुर्भिरेवं वैराट्मेकादशमिच्छाम ॥ पंचभिर्भाष्म
मष्टाभिर्द्रोणेन मेकेन सूर्यजं ॥ चतुस्त्रीपंचभिः शल्यसौ पुत्ररूपमिधानि च ॥ पर्वभिर्दोषं यत्पार्थांस्त्यादिः कामदीपिका ॥ निर्वेदं दुःखं २५ शारतलिपकाः शरा एव तत्सोयस्य तेन भीष्मेण व्याख्याता इत्यर्थः ३२६

‘यथोक्तं दंडयन्द्वा न्धर्ममस्यमश्नुते ॥ भूपत्येवतद्धर्माः सापद्धर्मानिरूपिताः’ ॥ कालहेतुप्रदर्शिनः कालोदुर्भिक्षादिहेतुर्वैरोगादिश्रुतप्रदर्शिनः देशकालाद्यपेक्षयावर्तितव्यमित्यर्थः २७ सर्वज्ञत्वकार्या
कार्यविभागज्ञत्वं २८ । २९ । ३० । ३१ प्रकृतिस्वाभाविकीमवस्था । ‘सर्वाधिकारिकामोक्षधर्माः सम्यगुदीरिताः’ ॥ तत्राधिकारसिद्धयर्थदानधर्माश्चकीर्तिताः ३२ व्यवहारआचारः धर्मार्थयो
धर्मार्थयोर्हितः ३३ सत्यस्य हिंसाशून्यस्य यथार्थभाषणस्य परागतिः पराकाष्ठा ३४ महाभाग्यमहात्म्यं रहस्यमल्पायासेनापिमहाफलप्रदत्वं देशकालोपसंहिततीर्थपर्वोपधानात् ३५ ‘स्वच्छं
दमरणः सर्वयोगीभीष्मसमो भवेत् ॥ इतिप्रदर्शयन् भीष्मनिर्याणं चाप्यवर्णयत् ३६ । ३७ । ३८ वाराणस्यामविज्ञातो वसेद्विघ्नभयात्सुधीः ॥ व्यासमेतरेयसंवर्तरेतत्सम्यक्प्रदर्शितं ॥ काश्यां

राजभिर्वेदितव्यास्ते सम्यग्ज्ञानबुभुक्षुभिः ॥ आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शिनः २७ यान्बुद्धापुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥ मोक्षधर्माश्च कथिताविचि
त्रा बहुविस्तराः २८ द्वादशपर्वानिर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ॥ अत्रपर्वणिविज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् २९ विंशच्चैव तथाध्यायानवचैव तपोधनाः ॥ चतुर्द
शसहस्राणितथासप्तशतानि च ३३० सप्तश्लोकास्तथैवात्रपंचविंशतिसंख्यया ॥ अत ऊर्ध्वंच विज्ञेयमनुशासनमुत्तमम् ३१ यत्र प्रकृतिमापन्नः शुक्लाधर्मविनि
श्चयम् ॥ भीष्माद्वागीरथीपुत्रात्कुराजोयुधिष्ठिरः ३२ व्यवहारोऽत्रकात्स्न्येन धर्मार्थीयः प्रकीर्तितः ॥ विविधानां च दानानां फलयोगाः प्रकीर्तिताः ३३ त
थापात्रविशेषाश्च दानानां च परोर्विधिः ॥ आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परागतिः ३४ महाभाग्यं गवांचैव ब्राह्मणानां तथैव च ॥ रहस्यं चैव धर्माणामेव देशकालोप
संहितम् ३५ एतत्सुबहुवृत्तांतमुत्तमं चानुशासनम् ॥ भीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ३६ एतत्रयोदशपर्वधर्मनिश्चयकारकम् ॥ अध्यायानां श
तं त्वत्रषड्चत्वारिंशदेव तु ३७ श्लोकानां तु सहस्राणि प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया ॥ ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्वप्रोक्तं चतुर्दशम् ३८ तत्संवर्तमरुतीयं यत्राख्यानममुत्त
मम् ॥ सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्मचोक्तं परीक्षितः ३९ दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वकृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ चर्यायां ह्यमुत्सृष्टं पांडवस्यानुगच्छतः ३४० तत्रतत्र च
युद्धानिराजपुत्रैर्मर्षणैः ॥ चित्रांगदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनं जयः ३४१ संग्रामे बहुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ॥ अश्वमेधे महायज्ञेन कुलाख्यानमेव च ४२
इत्याश्वमेधिकं पर्वप्रोक्तमेतन्महाहुतम् ॥ अध्यायानां शतं चैव त्रयोऽध्यायाश्च कीर्तिताः ३४३ त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावत्येव शतानि च ॥ विंशतिश्च तथा श्लोकाः
संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ३४४ ततस्त्वाश्रमवासाख्यं पर्वपंचदशं स्मृतम् ॥ यत्र राज्ञ्यं समुत्सृज्य गांधार्या सहितो वृषः ३४५ वृतराष्ट्रोऽश्रमपदं विदुरश्च जगाम
ह ॥ यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यानुययौ तदा ३४६

मृतस्य कुणपं शिवलिङ्गत्वमृच्छति ॥ अपूर्वमेतत्संवर्तमरुतीयं प्रकाशितं ॥ क्रममुक्तिप्रसिद्धयर्थं मन्त्रधेयोऽपि कीर्तितः ॥ तत्त्वस्य दुर्ग्रहत्वाच्च पुनरध्यात्ममीरितं । तत्पुराणप्रसिद्धं संवर्तमरुतीयं
३९ चर्यायां पर्यटने ३४० । ४१ संशयप्राणांतं गंगाशापमोक्षार्थं धनं जयो दर्शितः । ‘कृशेन श्रद्धया दत्तमत्यल्पमपि सज्जने ॥ अश्वमेधादिकं पुण्यं तत्तद्व्याहनाकुले’ ४२ । ४३ । ४४ । ४५ धृ
तराष्ट्रोऽश्रमपदं मित्यत्राकारस्य पूर्वरूपमार्थः । ‘तपोहिततमं नृणां भोगानरकयो नयः ॥ इतीव कुंतीपुत्राणां राज्ञ्यं त्यक्त्वा वनं पयो’ ४६

४७ ‘मायामात्रं मुतादीनि विज्ञायाश्चर्यपर्वतः । धृतराष्ट्रवत्यक्ताशोकं मोक्षं समाश्रयेत्’ ४८ । ४९ संजयश्च सुगतिगत इत्यनुवर्तते ३५० । ५१ पंचश्लोकशतानि चेत्यत्र पंचश्लोकशतं चेति समासः
पंचाधिकं शतमित्यर्थः तेनात्र एकादशशतीह श्लोकसंख्याज्ञेया तावत्या एव पुस्तके पूर्यमाना ५२ । ५३ । ५४ आपाने सुरापानस्थाने पानकलिताः सुरापानेन वशीकृताः एरकानिर्भीधितृणं
५५ रामकृष्णो महत्परं ब्रह्मापि संतो कालं नातिचक्रामतुः समर्थावपि मर्यादानो ह्यतिवृत्तावित्यर्थः । ‘ब्राह्मसो भ्रातुरापानाद्दिनष्टाः सर्वयादवाः । तस्मादेतद्व्यसं हि नैव कार्यं कदाचन’ ५६ आ

पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता ॥ यत्र राजा हतान् पुत्रान् पौत्रान् पौत्रान्याश्च पार्थिवान् ३४७ लोकांतरगतान् वीरानपश्यत्पुनरागतान् ॥ ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्ट्वाऽऽ
श्चर्यमनुत्तमम् ४८ त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकांगतः ॥ यत्र धर्मसमाश्रित्य विदुरः सुगतिगतः ४९ संजयश्च सहामात्यो विद्वान्गावल्गुनिर्वशी ॥ ददर्शनारदं
यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ३५० नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत् ॥ एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं महद्हुतम् ५१ द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वतदभिसंख्यया ॥
सहस्रमेकं श्लोकानां पंचश्लोकशतानि च ५२ पडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ अतः परं निबोधेदमौ सलं पर्वदारुणम् ५३ यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्श
हतायुधि ॥ ब्रह्मदंडविनिष्पिष्टाः समीपेलवणांभसः ५४ आपाने पानकलिता देवेनाभिप्रचोदिताः ॥ एरका रूपाभिर्वज्रैर्निजगुरितरेतरम् ५५ यत्र सर्वक्ष
यं कृत्वा तावुभौरामकेशवौ ॥ नातिचक्रामतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं महत् ५६ यत्रार्जुनो द्वावतीमेत्यवृष्णिं विनाकृताम् ॥ दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिनरर्षभः ५७
स संस्कृत्य नरश्रेष्ठमातुलं शौरिमात्मनः ॥ ददर्श यदुवीराणामापाने वैशंसमहत् ५८ शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ॥ संस्कारं लंभयामास वृष्णीनां च प्रधान
तः ५९ स वृद्धबालमादाय द्वावत्यास्ततोजनम् ॥ ददर्श पदिकं घायां गंडीवस्य पराभवम् ३६० सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ॥ नाशं वृष्णिकलत्रा
णां प्रभावानामनित्यताम् ६१ दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ॥ धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ६२ इत्येतन्मौ सलं पर्वपोडशं परिकीर्तितम् ॥
अध्यायाऽष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ६३ श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ६४ यत्र राज्ञ्यं परि
त्यज्य पांडवाः पुरुषर्षभाः ॥ द्रौपद्या सहिता देवामहाप्रस्थानमास्थिताः ६५ यत्र तेऽग्निदृष्टिरेलौहित्यं प्राप्य सागरम् ॥ यत्राग्निना चोदितश्च पार्थस्तस्मै महात्म
ने ६६ ददौ संपूज्य तद्विव्यं गंडीवंधनुरुत्तमम् ॥ यत्र भातृनिपतितान् द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ६७ दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् ॥ एतत्सप्तदशं पर्वमहाप्र
स्थानिकं स्मृतम् ६८ यत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतत्रयम् ॥ विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ३६९

तिपीडां ५७ वैशंसं परस्परं विशसनं ५८ । ५९ ‘सर्वेक्षयां तानि च यावृष्णीनामपि संख्यात् ॥ परामवादर्जुनस्य पतनांताः समुच्छ्रयाः’ ३६० अप्रसन्नतामस्फुरणं ६१ संन्यासं राज्ञ्यत्यागं
६२ अध्यायाष्टौ संधिरार्थः ६३ । ६४ महाप्रस्थानं देहत्यागार्थमुदगमनं ६५ । ६६ ‘स्त्रस्य मृत्युं विनिश्चित्य परं शोचेतकः पुमान् । युधिष्ठिर इवोपेक्षां कुर्याद्द्वयोर्मुमूर्षतः’ ६७ । ६८ श
तं च त्रयं चेति समासे शतत्रयमित्यस्य अधिकं शतमित्यर्थः ततश्च त्रयो विंशत्यधिकं शतं श्लोका इत्यर्थः कृत्वामेवोपलब्धात् ६९

३७० अतुशस्यात्कारुण्यात् । 'आनुशस्यपरीधर्मोयेनराजायुधिष्ठिरः । धानंभ्रातृन्विनादेवरथंस्वर्गोचनारुहत् ७१ एवं सर्वप्रताप्यैकथापामुन्नयेद्यतः । नप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यांविनावाचःकृतार्थं ता । अर्थोधर्मायभोगायधर्मःस्वर्गायमुक्तये । कामोधर्मार्थनाशायमोक्षःस्वार्थस्त्रिवर्गजित्स्वर्गमिति स्त्र्यंतेमहतामपियातनाप्राप्तिरस्तीतिदर्शितमितिभावः ७२ । ७३ निदेशेयमस्यशासनेयातना यामित्यर्थः अनुदर्शितः ईदृक्फलमैश्वर्यसुखमस्तीतिबोधितः ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ खिलेषुआख्यानांतरेषुसत्त्वपिहरिवंशभविष्ययोग्रहणतयोरभ्यर्हितत्वप्रदर्शनार्थं दशश्लोकसहस्राणिद्विदश शिवंशभविष्यांतग्रंथस्यद्वादशसहस्रोन्मितत्वंनतुक्रुत्स्नहरिवंशस्यअधिकस्यग्रंथस्यदर्शनात्तावन्मात्रविवक्षायांचल्लक्षपूर्वतरेयोगात् तथात्रकंठोक्तायाःसंख्यायाःसंकलनेषणवतिःसहस्राणिद्विशतेषोड

स्वर्गपर्वततोज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ॥ प्राप्तदैवरथंस्वर्गान्नेष्टवान्यत्रधर्मराट् ३७० आरोढुंसुमहाप्राज्ञानृशस्याच्छुनाविना ॥ तामस्याविचलांज्ञात्वास्थितिं धर्मेमहात्मनः ७१ श्वरूपंयत्रतत्तत्काधर्मेणाऽसौसमान्वितः ॥ स्वर्गप्राप्तःसचतथायातनाविपुलाभशम् ७२ देवदूतेननरकंयत्रव्याजेनदर्शितम् ॥ शुश्रावयत्र धर्मात्माभ्रातृणांकरुणागिरः ७३ निदेशेवर्तमानानांदेशेतत्रैववर्तताम् ॥ अनुदर्शितश्चधर्मेणदेवराज्ञाचपांडवः ७४ आहुत्याकाशगंगायांदेहं त्यक्त्वासमानुषम् ॥ स्वधर्मनिर्जितंस्थानंस्वर्गं प्राप्यसधर्मराट् ७५ मुमुदेपूजितःसर्वैःसैद्रैःसुरगणैःसह ॥ एतदष्टादशपर्वप्रोक्तं व्यासेनधीमता ७६ अध्यायाःपंचसंख्याताःपर्वण्य स्मिनमहात्मा ॥ श्लोकानांद्विशतेचैवप्रसंख्यातेतपोधनाः ७७ नवश्लोकास्तथैवान्येसंख्याताःपरमर्षिणा ॥ अष्टादशैवमेतानिपर्वण्येतान्यशेषतः ७८ खिले पुहरिवंशश्चभविष्यंचप्रकीर्तितम् ॥ दशश्लोकसहस्राणिविंशच्छ्लोकशतानिच ७९ खिलेषुहरिवंशेचसंख्यातानिमहर्षिणा ॥ एतत्सर्वसमाख्यातंभारतेपर्वसंग्रहः ३८० अष्टादशसमाजसुरक्षौहिण्योयुयुत्सया ॥ तन्महादारुणंयुद्धमहान्यष्टादशभवत् ८१ योविद्याच्चतुरोवेदान्सांगोपनिषदोद्विजः ॥ नचारख्यानमिदंविद्या नैवसस्यां द्विचक्षणः ८२ अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ॥ कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितशुद्धिना ८३ श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्नरोचते ॥ पुंस्कोकिलगिरिश्रुत्वा रूक्षाध्वाक्षस्यवागिव ८४ इतिहासोत्तमादस्माज्जायंतेकविबुद्धयः ॥ पंचम्यद्वभूतेभ्योलोकसंविधयस्त्रयः ८५ अस्याख्यानस्यविषये पुराणंवर्ततेद्विजाः ॥ अंतरिक्षस्यविषयेप्रजाइवचतुर्विधाः ८६ क्रियागुणानांसर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ॥ इंद्रियाणांसमस्तानांचित्राइवमनःक्रियाः ८७ अना श्रित्यैतदाख्यानंकथाश्रुतिविद्यते ॥ आहारमनपाश्रित्यशरीरस्येवधारणम् ३८८

शचश्लोकाः । परिशेषात्पुष्करप्रादुर्भावाद्युपरितनग्रंथेकेलासयात्रासहितेकिंचिदूर्नसहस्रचतुष्टयंज्ञेयं तेनततोप्यर्धशंभूयःसंक्षेपंकृतवानृषिःअनुक्रमणिकाध्यायमित्यादौभूयःशब्दादध्यर्धशताधिकं लक्षंपरिपूर्णंज्ञेयं । अष्टादशसहस्राणीत्यादयोविगीतपाठास्त्वष्टसंख्याप्राप्तिकूल्यादुपेक्षणीयाः ७९ । ३८० युयुत्सवायोद्धमिच्छया ८१ अंगानिशिक्षाकल्पादीनि उपनिषदोरहस्यविद्यास्तत्सहितान् सांगोपनिषदः विचक्षणःस्वार्थज्ञः ८२ । ८३ ध्वाक्षस्यकाकस्य ८४ लोकसंविधयस्त्रयआध्यात्माधिभूताधिदेवानांसम्यग्विधयोरचनाः ८५ विषयेदेशेअंतरित्यर्थः पुराणमष्टादशभेदप्राप्तादि चतुर्विधा जरायुजांडजस्वेदजोद्भिजाः ८६ क्रियालौकिकयोर्वैदिक्यश्चतासांगुणात्कृष्टफलसाधनानि अथवाक्रियादामध्यानादयःगुणाःशमादयःमनसिइंद्रियाणीवात्रसर्वेसास्त्रार्थाःप्रतिष्ठिताइत्यर्थः ८७ । ३८८

इदं कविभिर्नृपजीव्यते एतच्छायाहरणेनैवकाव्यनिर्वाहात् ८९ विशेषणेअतिशयकरणे अनेनग्रंथस्यसर्वोत्कृष्टत्वमुक्तं ३९० भारतसंप्रदायप्रवर्तकानुवाचकानाशिषाऽभिर्नंदति धर्मेइति ९१ श्रो तुप्रोत्साहयति द्वेपायनेति अप्रमेयनास्तिप्रकृष्टंमेयंविज्ञेयंयस्मादित्यप्रमेयं अवश्यंश्राव्यमित्यर्थः पुण्यंपुण्यहेतुः पवित्रंपवित्रिपवित्रंजतुल्योमृत्युस्तस्मात्रायतइतिपवित्रं मृत्युतरणमित्यर्थः यस्मात्पापहरं पुण्यहेतुत्वादेवशिवंकल्याणं समधिगच्छतिशब्दतोर्यतश्चजानाति यद्वा अप्रमेयमाशयस्यगंभीरत्वादगार्थं पुण्यंज्योतिष्टोमादिवत्स्वर्गं पवित्रं संध्योपासनादिवच्चित्तशुद्धिकरं पापहरंप्राप्यश्चित्तवृद्धहृत्पादितोपन्नं शिवयोगाभ्यासवत्सर्वकल्याणप्रदं पुष्करमादितीर्थंशुंडाग्रंवातदुपाहृतजलैः एतच्छृण्वतस्तीर्थफलंसांप्राज्यफलंचानायाससिद्धंभवतीतिभावः ९२ संख्यांसं ध्यायांअत्यंतसंयोगेद्वितीया आख्यायपठित्वाप्रमुच्यते तस्मात्पापादितिशेषः ९३ । ९४ । ९५ आख्यानमिति इदमाख्यानंपर्वसंग्रहेणकृतेनसुखावगाहंसुखग्राह्यंभवतीतिशेषः द्विण्यायमित्यपठि द्वैशब्दार्थोऽन्याय्योऽन्यायावनपेतोयस्मिंस्तद्विण्यायं अन्येतुद्वाभ्यांसंक्षेपविस्तराभ्यांकृतेनपर्वसंग्रहेणशतपर्वोष्टादशपर्वरूपेणन्याय्यं एतच्छृण्वेनकृत्स्नग्रंथार्थावधारणादितिब्याचल्युः तत्रपर्वसंग्रहो

इदं कविवरैःसर्वैराख्यानमुपजीव्यते ॥ उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजातइवेश्वरः ८९ अस्यकाव्यस्यकवयोनसमर्थाविशेषणे ॥ साधोरिवगृहस्थस्यशेषास्त्रयइवा श्रमाः ३९० धर्मेमतिर्भवतुवःसततोत्थितानांसहोकेएवपरलोकगतस्यबंधुः ॥ अर्थाःस्त्रियश्चनिपुणैरपिसेव्यमानानैवाप्तभावमुपयांतिनचस्थिरत्वम् ९१ द्वेपायनौष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयंपुण्यंपवित्रमथपापहरंशिवंच ॥ योभारतंसमधिगच्छतिवाच्यमानंकिंतस्यपुष्करजलैरभिषेचनेन ९२ यदन्हाकुरुतेपापंब्राह्मण स्त्विद्विधैश्वरन् ॥ महाभारतमाख्यायसंध्यामुच्यतिपश्चिमाम् ९३ यद्रात्रौकुरुतेपापंकर्मणाममसागिरा ॥ महाभारतमाख्यायपूर्वासंध्यांप्रमुच्यते ९४ योगोऽतंकनकशृंगमयंददातिविप्रात्यवेदविदुषेचबहुश्रुताय ॥ पुण्यांचभारतकथांशृणुयाच्चनित्यंतुल्यंफलंभवतितस्यचतस्यचैव ९५ आख्यानंतदिदमनुत्तमंमहा र्थंविज्ञेयमहदिहपर्वसंग्रहेण ॥ श्रुत्वाऽऽदौभवतिचृणांसुखावगाहंविस्तीर्णलवणजलयथाप्लवेन ३९६ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संग्रहपर्वणिद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ध ॥ ॥ समाप्तपर्वसंग्रहपर्व ॥

वररुचिप्रोक्तयाकादिनवटादिनवपादिपंचयाद्यष्टावितिपरिभाषयाक्रियते । 'आदिध्यान १९ सभाधनं ९ वनचर्यं १६ वैराट्भू ४ योगयुक् ११ भीष्मद्रोणम् ५ जं ८ चकर्णकु १ तथाश्लेष ४ सौपुत्र ३ म् ॥ स्त्रीशं ५ शांतिभ ४ दानधर्मकु १ ह्येज्यारा २ श्रमावासमं ३ कं १ कं १ मौसल्यानयोद्युगतिकं १ वंशेख २ मेतच्छतं' आदिपर्वणि एकोनविंशतिःपर्वणीत्यर्थः एवमग्रेपि भीष्मे ५ द्रोणेज ८ ह्येज्याआश्वमेधिकं २ यानंमहाप्रस्थानिकं द्युगतिःस्वर्गारोहणं वंशेहरिवंशे एतच्छतंपर्वणामितिशेषः शेषस्पष्टं श्लोकसंख्यापिप्रागुक्तैवज्ञेया अथसर्वपर्वतात्पर्यसंग्रहः 'आदौसर्वेद्वयोःकृतवृत्तवृत्तिगुरुसत्तीर्थसेवोत्थधर्मःसेवानीत्यार्यहृत्पाप्रमुखदुरितजःशोकदोऽर्थोऽष्टसूक्तः ॥ एकस्मिन्काममोक्षावसुखमयसुखोपटुमुक्तयेदद्रीज्यातापोवैराग्यहानेस्वरपिनिखिलकृत्कृष्णभ क्तिःखिलेषु' ॥ इतिदर्शनं तापःकृद्वादिदं तापआश्रमवासेउक्तइतिसर्वत्रानुपजते दानंत्यागः स्वःस्वर्गतिरपिक्रममुक्तयेभवतीत्यर्थः । 'यःसर्गप्रतिसर्गवंशतइदंचिद्योनिचित्कर्तृकंचिद्रूपजडमात्थतंतुपटवलू तोर्णवद्दीजवत् ॥ सत्वात्पैमनुभेदपूर्वचरितैर्वैराग्ययोगोदिशन्भोःपंचांगपुराणकर्तृरमलंव्यासस्वहृद्देहिमे' ३९६ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जनमेजयस्यसर्पसत्रेकथेयप्रवृत्तेत्युक्तं तदुपोद्धातत्वेन जनमेजयस्यसर्पमाशापादिकमाह जनमेजयः पारिक्षित इत्यादिना दीर्घसर्पबहुवार्पिकसत्रमुपास्ते अनुतिष्ठति सारमेयः १ रोरुयमाणोभृशं रुदन् २ । ३ । ४ । ५ नावेक्षेहविषामवेक्षणमपिन कृतं तत्रावलेहने दूरतोऽपास्तमित्यर्थः । 'कुक्कुटः पक्षवातेन श्वाहृष्टं प्रदूषयेत्' इति वचनाच्छुनादृष्टमपि हविर्दुष्यतीत्याहुः ६ । ७ । ८ सा

॥ अथपौष्यपर्व ॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयः पारिक्षितः सहभ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वगच्छत् सारमेयः १ जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरुयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् २ ॥ तं मातारोरुयमाणमुवाच ॥ किं रोदिषिकेनास्यमिहत इति ३ स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति ४ तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यमिहत इति ५ स तां पुनरुवाच नापरा ध्यामि किंचिन्नावेक्षेहवींषिनावलिह इति ६ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता तत्सत्रमुपागच्छत् स जनमेजयः सहभ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ७ स तया कुद्वया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति नावेक्षेहवींषिनावलेढि किमर्थममिहत इति ८ न किंचिदुक्तं वं तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति ९ जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं संभ्रातो विषण्णश्चासीत् १० स तस्मिन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विष्यमाणः परं यत्नमकरोद्योमे पापकृत्यां शमयेदिति ११ सकदाचिन्मृगयांगतः पारिक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्स्वविषय आश्रममपश्यत् १२ तत्र कश्चिदपि रासांचक्रे श्रुतश्रवानाम ॥ तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवानाम १३ तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारिक्षितः पौरोहित्याय ववे १४ स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयंतव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति १५ स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भोजनमेजयपुत्रोऽयं मम सपर्याजातो महातपस्वी स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः १६ समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुं मंतरेण महादेवकृत्याम् १७ अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः किंचिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसेत तो नयस्वैनमिति १८ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति १९ स तं पुरोहितमुपादायो पातुतो भ्रातृनुवाच मयाऽयं व्रत उपाध्यायो यदयं ब्रूयात् तत्कार्यमविचारयद्भिर्भवद्भिरिति ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथाच कुः स तथा भ्रातृन्सांदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे तं च देशं शोस्थापयामास २०

तानुवाच साधुनीतानभिलक्ष्य जनमेजयं प्रत्युवाचेत्यर्थः अदृष्टमतिकृतं ९ संभ्रातोऽत्यंतं भीतः विषण्णो वाङ्मनः कायक्रियाविकलः एतेन निरपराधिनां हिंसा हिंसकस्य सद्यो दुःखावहेति दर्शितं १० पापकृत्यां शाप रूपां बलायुष्माणानि कृतं नीतिवतां शमयेदको भनां कुर्यात् ११ । १२ । १३ । १४ । १५ सपर्याजं सर्पजातीयायां जातत्वाद्विचित्रोत्पत्तिमत्त्वादलौकिकशक्तिमानिति भावः १६ । १७ उपांशुव्रतं निगूढवन्नियमः १८ । १९ उपावृत्तः स्वदेशं प्रत्यागतः तक्षशिलां देशविशेषं विजेतुमिति शेषः २०

एतास्मिन्निति एवं गुरुप्रसादादपेतभयो विजयीत्संकेन प्रोत्साहितः सर्पसत्रं कृतवानिति वक्तुं तदुरोर्वदस्य प्रशंसा प्रसंगादितरावपि तत्सहाध्यायिना वारुण्युपमन्युप्रस्तौति तेन च गुरुभक्तिमाहात्म्यं मन्त्रमुत्तर्य प्रमेयं ज्ञेयं धोम्योनाम तः अपोऽस्तीत्यपोदः अभ्यक्षस्तस्यापत्यमापोदः अयोद इति पाठे अयोदो लोहदंतः दच्छब्दात्समासांतोऽड् उपाध्यायस्य ते काष्णायसादंता इति वाक्यशेषात् कूरवचा इत्यर्थः २१

एतस्मिन्नंतरे कश्चिदपि धौम्योनामापोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुः २१ उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति स एकं शिष्यमारुणिं पांचाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखंडं वधानेति २२ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पांचाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखंडं वदुनाशकत् ॥ सक्रियमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेवं कारिष्यामि २३ स तत्र संविशे केदारखंडे शयाने च तथा तस्मिन्स्तदुदकं तस्थौ २४ ततः कदाचिदुपाध्याय आपोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् क आरुणिः पांचाल्योगत इति २५ ते तं प्रत्युचुर्भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखंडं वधानेति ॥ स एवमुक्तस्तान् शिष्यानप्रत्युवाच तस्मात्तत्र सर्वे गच्छामो यत्र सगत इति २६ स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार ॥ भो आरुणे पांचाल्यकासिवत्सै हीति २७ स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखंडात्सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे २८ प्रोवाच चैनमयमस्म्यत्र केदारखंडे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोडुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वा सहसा विदार्य केदारखंडं भवंतमुपस्थितः २९ तदभिवादये भगवंतमाज्ञापयतु भवान्कमर्थं करवाणीति ३० स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्माद्भवान्केदारखंडं विदार्योत्थितस्तस्मादुद्दालक एवनाम्ना भवान् भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः ३१ यस्माच्च त्वया मद्भवनमनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि ॥ सर्वे च ते वेदाः प्रतिमास्यंति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ३२ स एवमुक्त उपाध्यायेन पृष्ठं देशं जगाम ॥ अथापरः शिष्यस्तस्यैवापोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम ३३ तंचोपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो गारक्षस्वेति ३४ स उपाध्यायवचनादरक्षद्वाः सचाहनि गारक्षित्वादिव सक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वानमश्चक्रे ३५ तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो केन वृत्तिकल्पयसि पीवानसि दृढमिति ३६ स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो भैक्ष्येण वृत्तिकल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ३७ मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति ॥ स तथेत्युक्तो भैक्ष्यं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ३८ स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् ॥ स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्वा अहनि रक्षित्वानि शामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वानमश्चक्रे ३९ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा वाच ॥ वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिकल्पयसीति ४० स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच ॥ भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामितेन वृत्तिकल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ४१

केदारो महाक्षेत्रांतर्गतं चतुरस्रं तस्य खंडो जलनिरोधमिति स्तां बधानं ब्रूहि केदारे बहजलप्रवेशेन बीजनाशो माभूदिति भावः २२ नाशकत् शिष्यपरीक्षार्थं गुरुणा योगबलेन जलप्रवाहस्य दुर्वारत्वं संपादनादित्यर्थः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० उत्तरार्धं केदारयतीत्युद्दालकः रलयोरभेदादुद्दालक इति निरुक्तिः प्लुल् ३१ श्रेय एहिकामुष्मिकसुखमपवर्गश्च सर्वे चेति विनाप्यध्ययनमैकाग्र्येण गुरुमाराधयता सर्वाऽपि विद्यालभ्यत इति भावः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ पीवानं पुष्टं भूयोन्नादिरसं पीतं बतमित्यर्थः वृत्तिं जीविकां ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

वृत्त्युपरोधोवृत्तिप्रतिबंधः ४२ । ४३ चरसिभक्षयसि ४४ उपयोक्तुंभीक्तं ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ अर्कपत्राण्यर्कवृक्षपत्राणि ५० सारंति अन्यदपि क्षारादिरूपद्रव्यंचक्षुरूपचा
तकमेवेतिभावः । तीक्ष्णविपाकैःपाककालेउदरेऽग्निज्वालोत्थापकैः ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ कर्तारवितिलुडंतं तौत्वांचक्षुष्मंतंकरिष्यतइत्यर्थः अत्रगुर्वनुज्ञातउपमन्युर्गभिभरश्विनोतृष्टावे
तिस्मर्यते एतासामृचां कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वंतत्समानार्थक्रमांतरोदाहरणपूर्वकं कर्ममीमांसकाः प्राहुः तदनुरागवलेनचानेतत्वादीनिब्रह्मलिंगान्यन्यधानिभ्युस्तमंदं आसां कर्मणि विनियोगस्या
दर्शनात् प्रत्यक्षब्रह्मलिंगैरर्थवत्त्वोपपत्तौलिंगमात्रात्मकमणस्तत्रग्विनिर्गोस्यचकल्पनायाअनुदयात् । किंच । 'समारोप्यस्वरूपेणविषयोरूपवान्भवेत् ॥ विषयस्यतुरूपेणसमारोप्यनरूपवत्'इति

नैवान्याय्यागुरुवृत्तिरन्येषामपिभैक्ष्योपजीविनांवृत्त्युपरोधंकरोषिइत्येवंवर्तमानोलुब्धोऽसीति ४२ सतथेत्युक्त्वागाअरक्षद्रक्षित्वाचपुनरुपाध्यायगृहमागम्योपा
ध्यायस्याग्रतःस्थित्वानमश्चक्रे ४३ तमुपाध्यायस्तथापिपीवानमेवदृष्ट्वापुनरुवाच ॥ वत्सोपमन्योअहंतेसर्वभैक्ष्यंगृह्णामिनचान्यच्चरसिपीवानसिभृशंकेनवृत्तिकल्प
यसीति ४४ सएवमुक्तस्तमुपाध्यायंप्रत्युवाच ॥ भोएतासां गवांपयसावृत्तिकल्पयामीति ॥ तमुवाचोपाध्यायो नैतन्न्याय्यंपयउपयोक्तुंभवतोमयानाभ्यनुज्ञातमि
ति ४५ सतथेतिप्रतिज्ञायगारक्षित्वापुनरुपाध्यायगृहमेत्यगुरोरग्रतःस्थित्वानमश्चक्रे ४६ तमुपाध्यायःपीवानमेवदृष्ट्वावाच ॥ वत्सोपमन्योभैक्ष्यंनश्रासिन
चान्यच्चरसिपयोनपिबसिपीवानसिभृशंकेनेदानींवृत्तिकल्पयसीति ४७ सएवमुक्तउपाध्यायंप्रत्युवाच ॥ भोःफेनंपिबामियमिमेवत्सामातृणांस्तनात्पिबंतउद्विरं
ति ४८ तमुपाध्यायःप्रत्युवाच ॥ एतेवदनुकंपयागुणवंतोवत्साःप्रभूततरंफेनमुद्विरंति ॥ तदेषामपिवत्सानांवृत्त्युपरोधंकरोप्येवंवर्तमानः ॥ फेनमपिभवान्नपा
तुमर्हतीतिसतथेतिप्रतिश्रुत्यपुनररक्षद्वाः ४९ तथाप्रतिषिद्धोभैक्ष्यंनश्रातिनचान्यच्चरतिपयोनपिबतिफेनंनोपयुक्तेसकदाचिदरण्येक्षुधातौर्कपत्राण्यभक्षयत्
५० सतैरर्कपत्रैर्भक्षितैःक्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽधोबभूव ॥ ततःसोऽधोऽपिचक्रम्यमाणःकूपेपपात ५१ अथतस्मिन्ननागच्छतिसूर्येचा
स्ताचलावलंबिनिउपाध्यायःशिष्यानवोचत् ॥ नायात्युपमन्युःतऊर्ध्वनंगतोगारक्षितुमितितानाहउपाध्यायः ५२ मयोपमन्युःसर्वतःप्रतिषिद्धःसनियतंकुपित
स्ततोनागच्छतिचिरंततोऽन्वेष्यइत्येवमुक्त्वाशिष्यैःसार्धमरण्यंगत्वातस्याह्वानायशब्दंचकारभोउपमन्योक्वासिवत्सैहीति ५३ सउपाध्यायवचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचोच्चैर
यमस्मिन्कूपेपतितोऽहमितितमुपाध्यायःप्रत्युवाचकथंत्वमस्मिन्कूपेपतितइति ५४ सउपाध्यायंप्रत्युवाचअर्कपत्राणिभक्षयित्वाऽधीभूतोऽस्म्यतःकूपेपतितइतितमु
पाध्यायःप्रत्युवाच ५५ अश्विनौस्तुहितौदेवभिषजौत्वांचक्षुष्मंतंकर्तारविति ॥ सएवमुक्तउपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौस्तोतुमुपचक्रमेदेवावश्विनौवाग्भिर्ऋग्भिः ५६

न्यायेनयथारोपितमुजंगधर्मेणभीषणत्वादिनारज्जुर्विशेष्यतेनतुरज्जुधर्मेणाभिगम्यत्वादिनाभुजंगोविशेष्यंशक्यःतत्स्वरूपलोपप्रसंगात् एवंब्रह्माध्यस्ताश्विदेवताधर्मेणविग्रहवत्त्वादिनाब्रह्मविशेष्यंशक्यं नतु
ब्रह्मधर्मेणास्थूलत्वादिनादेवताविशेष्यंशक्यं तत्स्वरूपलोपप्रसंगात् । अतएवाकाशश्रुतिः 'सर्वाणिहवाइमानिभूताम्याकाशदेवसमुत्पद्यते' इत्यन्यथासिद्धभूतोपादानत्वप्रकाशनसामर्थ्यरूपब्रह्मलिंगाद्रहस्य
परतयानीताआकाशस्तल्लिंगादित्यत्र । इत्येतेचउभाउनुनमितिमंत्रेवितन्वातेथियइत्यश्विनोरंतर्पामित्वंतचधियोयोनःप्रचोदयादित्यनेनतुल्यार्थब्रह्मलिंगं सृण्येवेतिमंत्रेजर्भरीतुर्फीरुतुइतिभर्तृत्वहंतृत्वे-

ब्रह्मलिंगे 'जर्भरीभर्तारवित्यर्थस्तुफैरीतुहंतारो'इतियास्कीयनिर्वचनात् नचैतान्यसतिबाधकेसंकोचयितुंशक्यानि शास्त्रदृष्टिन्यायेनाश्विविग्रहोपलक्षितब्रह्मोपदेशार्थत्वोपपत्तेः अत्रहींद्रेणप्रतर्दनंप्रति
मामेवविजानीहीत्युक्तेदेवतात्मनएववेद्यत्वापत्तौयच्छास्त्रदृष्टंशुद्धं ब्रह्मतदभिप्रायेणामुपदेशोदेवतात्माभिप्रायेणेतिस्थितं अश्विनावितिद्वित्वंतुद्रासुपर्णेत्यस्यामृचितयोरन्यःपिपलंस्वाद्वीतिसत्त्वम
नश्रन्नन्योऽभिपश्यतिज्ञइतिपैंगिरहस्यव्याख्यातप्रकारेणोपाध्यायुपधेयभूतसत्त्वचेतन्यभेदाभिप्रायेण तेनात्रमायोपाधिकंजगत्कारणंब्रह्मप्रतिपाद्यते तज्ज्ञानस्यपरमपुरुषार्थहेतुत्वात् चक्षुःप्राप्तिस्तु'त
स्माअक्षीनासत्याविचक्षआधत्तंदक्षभिषजावनर्वन्'इतिमंत्रेऽश्विनोऽश्वःप्रदत्वदर्शनादवांतरफलं विचक्षेविचक्षुषे आधत्तंदत्तवर्तो अनर्वन्वाहनशून्येकुंठितगतावपिभिषजौभैषज्यकरणेनानुग्राहकौअतएव
लिंगात्सूर्यचंद्रपरत्वमस्याःस्तुतेर्विरुद्धं आख्यायिकातुगुरुदेवताभक्तेर्विद्याप्राप्त्यर्थत्वसूचनार्था । भिषक्तमत्वाभिषजांशृणोमीतिपरमेश्वरेभिषक्तश्रवणादेवभिषजावित्युक्तं शेषंस्पष्टार्थं ५६ अ
भिभरित्युक्तंताम्रचःपठति प्रपूर्वगोसृष्टेःप्राग्विद्यमानो । 'सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं'इतिश्रुतेः । पूर्वजोतावेवहिरण्यगर्भात्मकतांगतौपूर्वोत्पन्नौ । 'सवेशरीरोप्रथमः'इतिश्रुतेः । चित्रभानू
विचित्रप्रपंचाकारेणभासमानो 'ऐतदात्म्यमिदंसर्वं'इतिश्रुतेः गिराश्रवणजज्ञानेन वाशब्दश्चार्थं तपसामननध्यानात्मकेनालोचनेन आशंसामिप्रत्यगात्मत्वेनप्राप्तुमिच्छामि हियस्मादनंतोदेशकाल
वस्तुभिरपरिच्छिन्नोएतेनसत्त्वस्यावस्तुत्वमुक्तमन्यथाचितोवस्तुपरिच्छेदापत्तेः यस्मादनंतोतस्मादाशंसाम्यभयाय ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः तज्ज्ञानादहमप्यनंतःस्यामित्यर्थः । अन्यथाद्वितीयाद्वैभयं

प्रपूर्वगौपूर्वजौचित्रभानूगिरावाऽऽशंसामितपसाह्वनंतौ ॥

दिव्यौसुपणाविरजौविमानावधिक्षिपंतौभुवनानिविश्वा १ ॥ ५७

हिरण्ययौशकुनीसांपरायौनासत्यदस्रौसुनसौवैजयंतौ ॥ शुक्लं

वयंतौतरसासुवेमावधिव्ययंतावसितंविस्वतः २ ॥ ५८

भवतीतिश्रुतेःसंसारभयानिवृत्तिप्रसंगः । दिव्यौवृत्तितुपाख्येनैवतत्त्वरूपेणद्योतमानौ सुपर्णौपक्षिवच्छरीरवृक्षारूढौ अधिक्षिपंतौभुवनानिविश्वा सत्त्वगतविक्षेपशतयासर्वाणिभुवनानिविक्षिपंतौतदेत
त्सत्त्वयेनस्वप्नप्रपश्यतीतिश्रुतेःविश्वाविश्वाणि सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः विरजोरजःशब्दिताःपरमाणवोवारजःप्रधानंसांख्याभिमतंगुणत्रयंवातद्रहितौ मृष्टौतदनपेक्षावित्यर्थः बहुस्यांप्रजायेयेतितदा
त्मानंस्वयमकुरुतेतिस्वस्यैवबहुभवनंशंसनकरणश्रवणात् विमानौविगतमानंप्रमासाधनंयतस्तौतुच्छेनोभ्वपिहितंयदासीदिति सत्त्वस्यतुच्छत्वान्मानासहिष्णुत्वेनविमानत्वं चित्तस्तुयतोवाचो
निवर्त्ततेअप्राप्यमनसासहेतिवाहमनसातीतद्वादमानत्वं ५७ अस्यैवसूत्रभूतस्यविवरणार्थोउत्तरश्लोकाःप्रपूर्वगावितिश्रुतेःप्राक्पूर्वशब्देनकालसत्ताप्रतीयतेतानिराचेकालस्यैवाश्विप्रवर्त्यत्वंवदन् हिरण्य
याविति हिरण्ययौशकुनी'हिरण्ययःशकुनिर्ब्रह्मनामा'इतिश्रुतेःरमणीयावसंगोचेत्यर्थः सांपरायौसर्वस्पर्शलाघिष्ठानभूतौ स्वयंचनासत्यदस्रौ असत्यंरज्जुमुजंगादिदस्रमुपक्षयधर्मकंघटादि तदुभयाभाव
रूपौ सुनसौशोभननासिकौविग्रहधर्मौऽयं वेनिश्चितं जयंतौकालं एतदेवाह विवस्वतः ह्यबलोपेचमी विवस्वतंसूर्यसृष्टातद्वाराअसितंकृष्णारात्रिजातंशुक्लंदिनजातंचतंतुस्थानीयंतेनसंवत्सररूपं
पटवंयंतौतंतुवायाविव तेनचपटेनतरसावेगेनसुवेमौसुमार्गौ वेतिलोकोयेनसुवेमः वेतेरौणादिकोमन् तौदेवपितृयाणावधिव्ययंतावुपस्थापयंतौ 'शुक्लकृष्णो गतीह्यतेजगतःशाश्वतेमते'इतिभगवद्वचना
त् । एतावेवकर्मफलोपभोगायतत्तल्लोकमार्गप्रदोऽकालस्यचप्रवर्तको तस्मान्नद्वैततत्त्वक्षतिरितिभावः ५८

भावः । तदेवं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति चेत्तन्नांतरनिषेधात्तत्त्वमसीति जीवेशयोरेभेदश्रवणात्पंचस्य च वाचारभणविकारो नामधेयमित्यनृतत्वश्रवणाच्चाद्वैतब्रह्मशास्त्रसिद्धमत्रापि अश्विनोर्जगदुपादानत्वोक्त्या
बोमास्त्याविति पदद्वयेन तत्त्वपदार्थयोः पूर्वापरार्थयोस्तुल्यशब्दोपादानेन जीवेशाभेदप्रतिपादनेन च प्रसाधितं ६६ एवं ब्रह्मविद्यां समाप्य केषां चिन्मते संघात एव चेत्तयते नान्यस्ततश्चेतनोऽस्तीति तद्रूपेण
पूर्वकस्त्वस्य चक्षुःप्रार्थयते । युवानो मातापितरौ । अन्नात्पुरुष इति श्रुतेः मुखेनान्नरूपं गर्भं प्रथमं लभेतां तत एतदेतं गर्भं छांदसं ह्रीं बत्वं पुंसिरेतोरुपेण योषिति शोणितरूपेण परिणतंगता सुरचेतनो दे
हः प्रपदेन प्रकर्षेण पद्यते सुखमनेनेति प्रपदमुपस्थेन्द्रियं । सर्वेषामानंदानामुपस्थकायनमिति श्रुतेः तेन पूर्वरेतःसिक्तेपश्चात्स्त्री अतः संघातस्य मलपिंडवदचेतनत्वं सिद्धं सद्योजात उत्पन्नमात्रो ग
र्भो बालो मातरमस्ति स्तनपानेन प्रवर्तत इत्यर्थः तदेतज्जन्मांतरीयानुभवाहितसंस्कारमंतरेण न संभवतीत्यस्ति पूर्वसिद्धः संघातादन्यश्चेतनस्तत्प्रवर्तक इति सिद्धं तावदश्विनौस्तः अश्व्युपलक्षितं ब्रह्म ताविति

मुखेन गर्भं लभेतां युवानौ गता सुरेतत्प्रपदेन सूते ॥ सद्योजातो मातरमस्ति गर्भस्तावदश्विनौ मुंचथो जीवसे गाः ११ ॥ ६७ स्तोतुं न शक्रो मिगुणैर्भवंतौ चक्षुर्विहीनः पथिसं
प्रमोहः ॥ दुर्गेऽहमस्मि न्यपतितोऽस्मि कूपे युवांशरण्यौ शरणं प्रपद्ये १२ ॥ ६८ इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विना वाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्वएष तेऽपूपोऽज्ञानेन मिति ६९
स एव मुक्तः प्रत्युवाच नानृतमूचतुर्भगवंतौ न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति ७० ॥ ततस्तमश्विनावूचतुः ॥ आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उध्याये नैव मे वाभि
ष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्तः स तेना निवेद्य गुरवे त्वमपितथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति ७१ स एव मुक्तः प्रत्युवाच एतत्प्रत्यनुनये भवंतावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गु
रवेऽपूपमुपयोक्तुमिति ७२ तमश्विनावूचतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या ॥ उपाध्यायस्य ते कार्णाय सादंता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यंति चक्षुष्मांश्च भविष्यसी
ति श्रेयश्वावाप्स्यसीति ७३ स एव मुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्याभ्यवा दयत् ७४ आचक्षे च स चास्य प्रीतिमान् बभूव ७५ आह चैनं यथाऽश्वि
ना वाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसि ७६ सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यंति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ७७ अथापरः शिष्यस्तस्यैवापो
दस्य धौम्यस्य वेदो नाम तमुपाध्यायः समादिदेश वत्स वेद इहास्यतां तावन्मम गृहे कंचित्कालं शुश्रूषुणा च भवितव्यं श्रेयस्ते भविष्यतीति ७८ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घ
कालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् ॥ गौरिव नित्यं गुरुणा धूर्धुनियोज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम ७९

विधेयापेक्षया द्वित्वं शैत्यं ह्यित्सा प्रकृतिर्जलस्येति वत् एतेन तत्त्वमसीति वाक्यार्थ उक्तः जीवसे जीवनाय गाश्चक्षुःपिमुंचथश्चक्षुःप्रतिबंधापनयनं क्रियास्तामित्यर्थः ६७ । ६८ अपूपो बहुच्छिद्रं स्ने
हपकं भक्ष्यं यावंत्यपूपच्छिद्राणीति तत्र विशेषे प्रसिद्धेः मधुविद्यायां मधुपूषणशब्देन मधुपेक्षया बहुविलायाग्रहणात्तत्त्वज्ञेनैवापूपद्रव्येण भवितव्यमिति च अज्ञानभक्षय ६९ । ७० । ७१ । ७२
दंता इव दंताः सुखदुःखभोजकत्वात् कर्माणि कृष्णमयो मलिनत्वाद्भक्षकत्वाच्चाविद्यातन्मयाः उपाध्यायः केवलकर्माजिते एव सुखदुःखेभुंक्ते इत्यर्थः तव तु हरतीति हिरण्यं संकल्पस्तन्मयास्तत्प्रधानादंता
अतस्त्वं 'सयदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवा स्य पितरः समुत्तिष्ठंति' इति श्रुतेः संकल्पमात्रसिद्धविषयोपनीतं सुखं भोक्ष्यसि ब्रह्मविस्वादित्यर्थः एतेनानात्मज्ञस्यापि गुरोराधनादात्मज्ञानं भक्तस्य भ
वति एकलन्यस्येव मृन्मयद्रोणाराधनादिति दर्शितं श्रेयोज्ञानं ७३ । ७४ । ७५ यथाश्विनावित्युक्त्या स्वस्वतादृक् श्रेयःप्रदाने सामर्थ्याभावः सूचित उपाध्यायेन ७६ एषा तस्येति सूतवाक्यं ७७
शुश्रूषुणा सेव्यापरेण ७८ गोर्बलीवर्दः ७९

अत्रोद्दालकपरीक्षापास्तात्पर्यमत्यल्पमपि गुरुकार्ये देहत्यागेनापि कर्तव्यं । उपमन्युपरीक्षाया अत्यावश्यकमप्याहारादिकं गुरुणा प्रतिषिद्धं चेत्त्यक्तव्यमेवेति । वेदपरीक्षाया अनर्हेऽपि कर्माणि गुरुणा नि
युक्तः शीतोष्णादिना वाध्यमानोऽपि न विषीदेदनुग्रह इत्येवमत्वातिष्ठेदिति एवमग्रेऽप्याख्यायिका तात्पर्याप्युक्तानि ८० अथ सेवामनिच्छंतं गुरुमर्थेन तोषयेत् । गुर्वर्थेयतमानं तमनुगृह्णति देवताः इत्ये
तदर्थं यितुमुक्तं कार्यायिकामाह स उपाध्यायेनेत्यादिना । स वेदः समावृतो मेखलाजिनादि ब्रह्मचर्याश्रमलिङ्गं त्यक्त्वा स्नातकत्वं प्राप्तः नेयेन कामितवान् ८१ । ८२ नियोजयामास अग्निशुश्रूषादावि

तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप ॥ एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ८० स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृतस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्ब्रह्मश्रमं प्रत्यपद्यत तस्यापि स्वगृहे
सतस्त्रयः शिष्या बभूवुः स शिष्यान् किंचिदुवाच कर्मवाक्यतां गुरुशुश्रूषा चेति ॥ दुःखाभिज्ञो हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान् परिक्षेपेन योजयितुं नेयेष ८१ अथ कस्मि
श्चित्काले वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्चक्षत्रियाधुपेत्य वरयित्वोपाध्यायं चक्रतुः ८२ सकदा चिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उतंकनामानं शिष्यं नियोजयामास ८३
भोयत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीयमानं भवता क्रियमाणमिति स एव प्रतिसंदिश्योत्तंकं वेदः प्रवासं जगाम ८४ अथोत्तंकः शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुति
ष्ठमानो गुरुकुले वसति स्म ॥ स तत्र वसमान उपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः ८५ उपाध्यायिनी तेऽस्तु मती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्यायथाऽयमृतुर्वयोनभ
वतितथा क्रियतामेषा विषीदतीति ८६ एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच ॥ नमयास्त्रीणां वचनादिदमकार्यं करणीयम् ॥ न ह्यहमुपाध्यायेन संदिष्टोऽकार्यमपित्वया कार्य
मिति ८७ तस्य पुनरुपाध्यायः कालांतरेण गृहमाजगाम तस्मात्प्रवासात् ॥ स तु तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमान् बभूव ८८ उवाच चैनं वत्सोत्तंकं किं ते प्रियं कर्वा
णीति ॥ धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता तेन प्रीतिः परस्परेण नौ संवृद्धा तदनुजाने भवंतं सर्वानेव कामानवाप्स्यसि गम्यतामिति ८९ स एव मुक्तः प्रत्युवाच किं ते प्रियं
करवाणीति एवमाहुः ९० यश्चाधर्मेण वैब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ॥ तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ९१ सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं कुर्वथमुपहर्तु
मिति ॥ तेनैव मुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच वत्सोत्तंक उष्यतां तावदिति ९२ सकदा चिदुपाध्यायमाहोत्तंक आज्ञापयतु भवान् किं ते प्रियमुपाहरामि कुर्वथामिति ९३
तमुपाध्यायः प्रत्युवाच वत्सोत्तंक वदशो मां चोदयसि कुर्वथमुपाहरामीति तद्गच्छेनां प्रविश्योपाध्यायिनीं पृच्छ किमुपाहरामीति ९४

तिशेषः ८३ । ८४ वसमानो वसन् उपाध्यायस्त्रीभिरुपाध्यायाश्रमस्थाभिः ८५ वंच्य उपगम्य शून्यः पाठांतरे एतत्कर्म विषीदति परिहीयते ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । आहुर्वृद्धाः
९० यश्चेति । 'याजने हि ददते वेते तमयाजयंस्तस्माद्दद्याज्यः प्रतिगृह्णते वेते तमयाजयंस्तस्मात्प्रतिगृह्णतायाज्यमुभयेराधुवंति' इति श्रूयते तद्दद्यापनेऽपियाजने प्रतिग्रहवर्जीविकारूपे ददेद्वाध्याप्यः
प्रतिगृह्णते वाध्याप्यमिति धर्मः तत्रयोदक्षिणाया अग्रहणेनाधर्मणो ब्रूयादध्यापयेत् यश्चाधर्मेण तस्या असमर्पणेन पृच्छत्यधीति अन्यतरः अदाता अप्रतिग्रहीताच्चा प्रैति भ्रियते विद्वेषं चान्यतरोऽदानादप्रति
ग्रहादाधिगच्छति मत्तदक्षिणाया अग्रहेतव अधर्मः स्यान्मम चत्त्वपिद्वेषः स्यादहमनेन कृतार्थो न कृत इति भावः ९१ उष्यतामिति कालांतरे एतस्य गुरुदक्षिणाज्ञाननिर्बंधमपनेन्यामीति भावः ९२ । ९३ । ९४

९५ पिनद्धेपरिहिते ९६ पुण्यकं व्रतविशेषः परिवेषणमन्त्रादिदानं ९७ अन्नभोजनभक्ष्यस्वाध्यायाध्ययनजोधर्मः तमविरुद्धः पुमांस्तदधिष्ठातापरमेश्वरः ९८ तेन प्रेरित उत्तंकः पुरीषधर्मफलममृतमरण
भयनिवृत्तये भक्षयस्वांगीकुरुष्व ९९ सतदनिच्छन्नपिबलादिद्वेणवर्मफलप्राप्तितः १०० सतुपुरीषमेवेदमिति मत्वा भक्षयित्वा उत्थितोऽनुपविश्येवाप उपस्पृश्य कार्ष्णैर्व्यात्प्रतस्थे अन्नक्रवभादिरूपकेण

एषायद्रवीतितदुपाहरस्वेति ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छद्भगवत्युपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गंतुमिच्छामीष्टे तु गर्वर्थमुपहृत्या नृणो गंतुमिति ९५
तदाज्ञापयतु भवती किमुपाहरामि गर्वर्थमिति ॥ सैवमुक्तोपाध्यायिनी तमुत्तंकं प्रत्युवाच ॥ गच्छ पौष्यप्रतिराजानं कुंडले भिक्षितुं तस्य क्षत्रिययापिनद्धे ९६ आनयस्व
चतुर्थेऽहनि पुण्यकं भविता ताभ्यामाबद्धाभ्यां शोभमाना ब्राह्मणान् परिवेषुमिच्छामि ॥ तत्संपादयस्व एवं हि कुर्वतः श्रेयो भविताऽन्यथा कुतः श्रेय इति ९७ स एवमुक्त
स्तया प्रातिष्ठतोत्तंकः सपथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमविरुद्धं च पुरुषमतिप्रमाणमेव स पुरुष उत्तंकमभ्यभाषत ९८ भो उत्तंकैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षय
स्वेति स एवमुक्तो नैच्छत् ९९ तमाह पुरुषो भूयो भक्षयस्वोत्तंकमाविचार्योपाध्यायेनापिते भक्षितं पूर्वमिति १०० स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य मूत्रं
पुरीषं च भक्षयित्वोत्तंकः संप्रमादुत्थित एवाप उपस्पृश्य प्रतस्थे १ यत्र स क्षत्रियः पौष्यस्तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तंकः ॥ स उत्तंकस्तमुपेत्याशीर्भिरभिनंद्योवाच २
अर्थी भवंतमुपागतोऽस्मीतिस एनमभिवाद्योवाच ॥ भगवन् पौष्यः खल्वहं किं करवाणीति ३ तमुवाच गर्वर्थं कुंडलयोरर्थेनाभ्यागतोऽस्मीति ॥ ये वै ते क्षत्रियया
पिनद्धे कुंडले ते भवान् दातुमर्हतीति ४ तं प्रत्युवाच पौष्यः प्रविश्यांतः पुरं क्षत्रियाया च्यतामिति ॥ स तेनैव मुक्तः प्रविश्यांतः पुरं क्षत्रियाणां पश्यत् ५ स पौष्यं पुनरु
वाचनयुक्तं भवताऽहमनृतेनोपचरितुं न हितं स्तः पुरे क्षत्रियासन्निहितनैनां पश्यामि ६ स एवमुक्तः पौष्यः क्षणमात्रं विमृश्योत्तंकं प्रत्युवाच ॥ नियतं भवानुच्छिष्टः स्म
रता वन्न हि साक्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिनाशक्याद्रुपतिवता त्वात्सैषानाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ७ अथैवमुक्त उत्तंकः स्मृत्योवाचास्ति खलु मयोत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता
चेति ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच एष ते व्यतिक्रमो नोत्थितेनोपस्पृष्टं भवतीति शीघ्रं गच्छता चेति ८ अथोत्तंकस्तत्थेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवद
नोनिःशब्दाभिरफेनाभिरनुष्णाभिर्हृताभिरद्भिस्त्रिःपीत्वा द्विःपरिमृज्य खान्यद्विरुपस्पृश्याचांतः पुरं प्रविशेत् ९ ततस्तां क्षत्रियामपश्यत्सा च दृष्ट्वोत्तंकं प्रत्युत्था
याभिवाद्योवाच स्वागतं ते भगवन्नाज्ञापय किं करवाणीति ११० सतामुवाचैते कुंडले गर्वर्थमे भिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ साप्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणी
यश्चेति मत्वा ते कुंडलेऽवमुच्यस्मै प्रायच्छदाह चैनमेते कुंडले तक्षको नागराजः सुभृशं प्रार्थयत्यप्रमत्तो नैतुमर्हसीति ११

धर्मबलादनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च भवतीति दर्शितं १ । २ । ३ । ४ तावत्तेवापराधेन क्षत्रियाणां पश्यत् अशुचित्वदोषादेवेदानां तनानां देवर्षिदर्शनादिकं न जायत इति भावः ५ । ६ पतिव्रतात्वादिति
पातिव्रत्यादेव तावदल्पापराधेऽपि स्त्रियो दुर्लक्ष्या भवतीति तद्वर्माहात्म्यं दर्शितं ७ अथेति तिष्ठता गच्छता चोपस्पृष्टमाचमनं कृतं तदकृतमेवेत्यर्थः ८ खानिर्द्भिः पाणि ९ । ११० सद्भावेन गुरुभक्त्या ११

हे भगवत् त्वेति निवृत्तानि श्रिता भवत्युवाचेति संबंधः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अन्नसर्वत्र शापव्याजेन सत्पात्रे के शकीटाद्यवपन्नमन्नं ददंशो भवतीति दर्शितं तस्मात्परीक्ष्य दे
यमिति भावः विनापराधं दत्तः शापोऽपि निष्फलो भवतीत्युक्तं राज्ञा दत्तस्य शापस्य वेयर्थं दर्शनात् १२० नचिराच्छीघ्रं २१ प्रत्यादातुमुपसंहर्तुं २२ नवनीतवत्शीघ्रद्रावि वाक्कुरुवत्सद्यो
स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच भगवति सुनिवृता भव ॥ न मां शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुमिति १२ स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामामं न्यपौष्य सकाशमागच्छत् ॥
आह चैनं भोः पौष्य प्रीतोऽस्मीति तमुत्तंकं पौष्यः प्रत्युवाच १३ भगवं श्विरेण पात्रमासाद्य ते भवांश्च गुणवानतिथिस्तदिच्छे श्राद्धं कर्तुं क्रियतां क्षण इति १४ तमुत्तंकः प्र
त्युवाच कृतक्षणा एवास्मि शीघ्रमिच्छामि ॥ यथोपपन्नमन्नमुपस्कृतं भवते तिसत्थेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनाग्नेन नंभोजयामास १५ अथोत्तंकः स केशं शीतमन्नं दृष्ट्वा अशुच्येतदि
ति मत्वा तं पौष्यमुवाच ॥ यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि तस्मादंभो भविष्यसीति १६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच ॥ यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मात्त्वमनपत्यो भविष्य
सीति तमुत्तंकः प्रत्युवाच १७ न युक्तं भवताऽन्नमशुचिदत्त्वा प्रतिशापं दातुं तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ॥ ततः पौष्यस्तदन्नमशुचिदृष्ट्वा तस्याशुचिभावमपरोक्षयामा
स १८ अथ तदन्नमुत्तंकैर्यास्त्रियायुक्तमनुष्णं स केशं चाशुच्येतदिति मत्वा तमृषिमुत्तंकं प्रसादयामास १९ भगवन्नेतदज्ञानादन्नं स केशमुपाहृतं शीतं तत्क्षामये भवंतं न
भवेयमंघ इति ॥ तमुत्तंकः प्रत्युवाच १२० नमृपाब्रवीमि भूत्वा त्वमंघो नचिरादंभो भविष्यसीति ॥ ममापि शापो भवता दत्तो न भवेदिति २१ तं पौष्यः प्रत्युवाच
नचाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुं न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति किंचैतद्भवतान ज्ञायते तथा २२ नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः तदुभयमेत
द्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्मनवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारमिति २३ तदेवं गतेन शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं शापमन्यथा कर्तुं गम्यतामिति तमुत्तंकः प्रत्युवाच ॥ भवताऽहम
न्नस्याशुचिभावमालक्ष्य प्रत्यनुनीतः प्राकृचतेऽभिहितम् २४ यस्माददुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति ॥ दुष्टे चान्नैषममशापो भविष्यतीति २५
साधयामस्तावदित्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तंकस्ते कुंडले गृहीत्वा सोऽपश्यदथ पथिनग्रं क्षपणकमागच्छंतं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानं च २६ अथोत्तंकस्ते कुंडले सन्यस्य
भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ एतस्मिन्नंतरे क्षपणकस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुंडले गृहीत्वा प्राद्रवत् २७ तमुत्तंकोऽभिसृत्य कृतोदककार्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च
कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् २८ तस्य तक्षको दृढमासन्नः सतं जग्राह गृहीतमात्रः सतद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाविलं प्रविशेत् २९ प्रवि
श्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् ॥ अथोत्तंकस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् ३० सतद्विलं दंडकाष्ठेन च खाननं चाशकत् ॥ तं क्लिश्यमानमि
द्रोऽपश्यत्स वज्रं प्रेषयामास ३१ गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति ॥ अथ वज्रं दंडकाष्ठमनुप्रविश्य तद्विलमदारयत् ३२

विच्छेदिका सुखजीवितादेरित्यर्थः २३ गम्यतां त्वयेति शेषः तेत्वया २४ । २५ साधयामः शापभावं निश्चिनुमः क्षपणकं पाखंडभिक्षुकं २६ उदकार्थं शौचाचमनादिप्रचक्रमे कर्तुमिति शेषः २७
नमस्कृत्वेति संबंधः २८ दृढमासन्नः अत्यंतसन्निहितः २९ अन्वगच्छदाज्ञातवान् ३० । ३१ ३२

प्रासादादेवन्देवगृहाणि हर्म्याणिधनिकानांगृहाणि । वलभ्योमध्योच्छ्रिताउभयतोमत्पक्षागृहविशेषाः । निर्यूहाःपट्टशालाः ३३ ऐरावतोरजायेषां समितोरणेशोभनाःश्लाघिनः जी
मृताइवशस्त्रधाराःक्षरंतः सविद्युतःपवनस्येवईरितंगमनयासांताःशीघ्राःसफालाश्च शस्त्रधाराइत्यध्याहारः ३४ कल्माषकुंडलाश्चित्रकुंडलाः ३५ । ३६ अर्कोशूनामतितीक्ष्णानां अयंभूतराष्ट्रैरावतभ्रा
तायदाजतिदीप्यते । एजृभ्रेजृभ्राजृदीप्तावित्यस्यधातोरूपं । तदाष्टाधिकान्यष्टाविंशतिसहस्राणिसर्पाणांप्रग्रहाःसूर्यहयरश्मिभूतानागायांति सौरंतेजोपिष्यतेजसानिरुद्धंप्रग्रहसर्पांजदग्धुमीइत्यर्थः
सार्धः ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ महद्युम्नितीर्थविशेषइतिप्राश्नः महद्युम्निस्सूर्येतस्मीपेनागमुख्यतांमार्थयन्कुरुक्षेत्रेऽवसदितिपूर्वेषंबंधः कुरुक्षेत्रवासमात्रादेवमहत्स्थानंमाप्यत
इत्याशयः द्युमानित्यत्रेमनिचआदिलोपआर्षः अत्रायमाख्यायिकातात्पर्यार्थः कुंडलरत्नवस्तुतत्त्वतःक्षेत्रेणवपाखंडिनाअपहृतंपरमेश्वरप्रसादलब्धविवेकब्रजवलेनपाखंडमतविलम्बवदार्थविवेकमनु
नागराजबिलतुल्यमांतरमांतरकोशपूर्वपूर्वकोशाद्रमणीयतरंपविश्यतत्रत्यांसत्यसंकल्पत्वादिसंपदंद्वातदभिमानिनांसर्पतुल्यानामिन्द्रियबुद्ध्यादिस्थानोपानामनुनयेनापितत्स्वरत्नपदानप्राप्तंता

तमुत्तंकोऽनुविवेशतेनैवविलेनप्रविश्यचतंनागलोकमपर्यंतमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसंकुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् ३३ सतत्रनागां
स्तानस्तुवदेभिःश्लोकैः ॥ यऐरावतराजानःसर्पाःसमितिशोभनाः ॥ क्षरंतइवजीमूताःसविद्युत्पवनोरिताः ३४ सुरूपावदुरूपाश्चतथाकल्माषकुंडलाः ॥ आ
दित्यवन्नाकपृष्ठेरेजुरैरावतोद्भवाः ३५ बहूनिनागवैशमानिगंगायास्तीरउत्तरे ॥ तत्रस्थानपिसंस्तौमिमहतःपन्नगानहम् ३६ इच्छेत्कोऽर्कोशुसेनायांचर्तुमैराव
तंविना ॥ शतान्यशीतिरष्टौचसहस्राणिचविंशतिः ३७ सर्पाणांप्रग्रहायांतिघृतराशेऽयदैजति ॥ येचैनमुपसर्पतियेचदूरपथंगताः ३८ अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृ
भ्योऽकरवंनमः ॥ यस्यवासःकुरुक्षेत्रेखांडवेचाभवपुरा ३९ तंनागराजमस्तौषकुंडलार्थयतक्षकम् ॥ तक्षकश्चाश्वसेनश्चनित्यंसहचराबुभौ ४० कुरुक्षेत्रंचवसतां
नदीमिक्षुमतीमनु ॥ जघन्यजस्तक्षकश्चश्रुतसेनेतियःसुतः ४१ अवसद्योमहद्युम्निप्रार्थयन्नागमुख्यताम् ॥ कर्वाणिसदाचाहंनमस्तस्मैमहात्मने ४२ एवंस्तुत्वा
सविप्रार्षिरुत्तंकोभुजगोत्तमान् ॥ नैवतेकुंडलेमेततश्चितामुपागमत् ४३ एवंस्तुवन्नपिनागान्यदातेकुंडलेनालभतदाऽपश्यत्स्त्रियौतंत्रेअधिरोप्यसुवेमेपटव्यंयौ ॥
तस्मिंस्तंत्रेऽरुणाःसिताश्चतंतवश्चक्रंचापश्यद्वादशारंषड्भिःकुमारैःपरिवर्त्यमानंपुरुषंचापश्यदश्वंचदर्शनीयम् ४४

संकटस्थःस्वयमेवपूर्वाजितसांगाध्ययनधर्मबलादालोचितवानिति तत्रवेदेऽपिच्छांदोग्यादोगुरुश्रूषयातुष्टःपरमात्मास्वयमेवानुगृह्णातीतिहृदं यथासत्यकामस्यउपाध्यायगङ्गीरभिरक्षतोऽमानुषेभ्य
ऋषभादिभ्योविद्यालाभः तथाउपकोसलस्यगुरोरग्रींसेवमानस्याग्निभ्यएवविद्यालाभः एवमुत्तंकस्यापिब्रह्मचर्यदाहर्षोत्पजापतेरिवस्वतएवज्ञानमुद्भूतावितियुज्यतएवेति ४२ । ४३ तत्रसंव
त्सरात्मकपट्टरूपकेणप्रपंचस्वरूपमत्रनिरूप्यते तत्रस्त्रियोचितिर्मायाच तंत्रयत्रदीर्घतंतवःप्रोताभवतितत्स्थानीयमविद्याकामकर्मात्मकंवासनाजालंतत्रयेतत्सर्वंप्रतिष्ठितं षट्ःसंसारस्तंवयंत्पाव
विच्छिन्नतंतुसंतानेननिर्वर्त्यंत्यौ प्रकाशाप्रकाशाभ्यामेवरज्जुर्गादिजायतेनत्वन्तरेणतादृशत्वात्संसारस्यचिदचिद्वपुवतीद्वयनिर्वर्त्यतंत्रंयुक्तं तांस्मस्तंत्रेसुवेमेशोभनेवेमेतियंक्तंतुविक्षेपेणतत्तुल्येपुण्य
पापे तत्प्रयोज्येसितकृष्णतंतुस्थानीयेसुखदुःखे चक्रंतत्स्थूलशरीरं पञ्चभिवैश्वर्याणिःकुमारैःपरिवर्त्यमानंसंचार्यमाणंपुरुषंचतदधिष्ठातास्मंतर्थाभिषिंमायाविनं अश्वंचाध्रुवस्वभावंबुद्धिचशर्वतित्वा
त्तिरोहितासंगस्वभावजीवं चातुर्दर्शनीयमहंप्रत्ययमोचरंचापश्यत् ४४

सतान्सर्वास्तुष्टावएभिर्वैश्वर्याणैःश्लोकैः मंत्रवेदेदगतमग्नभागवत् तत्त्वार्थप्रकाशकैरितिशेषः मंत्रवादेतिपाठेमंत्रवादोमंत्रस्वरूपं १४५ श्लोकानेवाह त्रीणीति । अत्रसंवत्सरःप्रजापतिरितिश्रुतेःसं
वत्सररूपकेणप्रजापतिविश्वत्मानंकृत्स्नसंसारभिमनिनंसमष्टिजीवस्तौति तत्रसंवत्सरस्यषष्ठ्यधिकशतत्रयमहोरात्रादर्शपूर्णमासाख्यानिचतुर्विंशतिपर्वणिषड्भूतवश्चेत्यवयवाः एवंप्रजापतेरपिचतु
र्विंशतेस्तत्त्वानांयोगेसंघातरूपेचक्रेस्थूलसूक्ष्मशरीरात्मके तत्त्वानिचमूलप्रकृतिर्माहान्अहंकारःपंचतन्मात्राणिएकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीति तत्रध्रुवेयावमोक्षस्थापिनि चक्रेचक्रवदनिशंभ्राम्यमा
णं मध्येअंत्योनित्यंचरतिविषयान्मुक्तैर्भोक्तात्माअत्रस्मिन्नेवप्रत्यग्रूपेत्रीणिशतानिषड्विश्वासानांतुयूथानिसमर्पितानि । तथाहृदयस्यहितानाड्योद्गासतिःसहस्राणीतिश्रूयमाणसंख्याकानाड्य
स्तत्तल्लोकगतिप्रदाःसंति तासांचैकैकस्मिंल्लोकेशब्दादीनांपंचानामपिसत्त्वात्प्रत्येकंपंचविधत्वं तथाचविस्तरेणतावत्सहस्रसंख्याकाअपिसंक्षेपात्रीणिशतानिषड्विश्रोच्यंते एवंचास्मिन्भोक्तरिता
वत्योवासनाअर्पिताइत्यर्थः षट्कुमाराःजीवगताअविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः 'तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रोहंधसंज्ञितः । अविद्यापंचपर्वेषामादुर्भूतामहात्मनः' इतिस्मृत्युक्ततमआद्याख्या
वापंचक्रेःशः । अनित्याश्चिदुःखानात्मसुनित्यश्चिदुःखात्मधीरविद्या अहमेवमहानस्मीतिधीरस्मिता शेषाःप्रसिद्धाः षष्ठीऐश्वरीमायाच एतेषट्कुमाराविवेकवैराग्यबलवतासुजेयाअपि
तेपरिवर्तयंतिजन्ममरणप्रबंधघटीयंत्रवदनिशंचालयंत्यर्थः ॥ १ ॥ ४६ तंत्रचेदमिति इदंतंत्रवासनाजालंविश्वरूपेविश्वरूपातावन्मायेवतामनुचितरपिविश्वरूपा । इन्द्रोमायाभिःपुरुषपश्यते

सतान्सर्वास्तुष्टावएभिर्वैश्वर्याणैःश्लोकैः १४५ त्रीण्यार्पितान्यत्रशतानिमध्येषाष्टिश्चनित्यंचरतिध्रुवेऽस्मिन् ॥ चक्रेचतुर्विंशतिपर्वयोगेषट्कुमाराःपरिवर्तयं
ति ॥ १ ॥ ४६ तंत्रचेदंविश्वरूपेयुवत्यौवयतस्तंतून्सततंवर्तयंत्यौ ॥ कृष्णान्सितांश्चैवविवर्तयंत्यौभूतान्यजस्रंभुवनानेचैव ॥ २ ॥ ४७ वज्रस्यभर्ताभु
वनस्यगोप्तावृत्रस्यहंतानमुचेर्निहंता ॥ कृष्णेवसानोवसनेमहात्मासत्यामृतयोविविनक्तिलोके ॥ ३ ॥ १४८

रूपंरूपंप्रतिरूपोवभूव'इत्यादिश्रुतिभ्यः । युवत्यौबाल्यवार्धक्यकृतापकर्षशून्ये वयतःसंतनुतः कथंस्ततंतंतुन्वासनामयान्वर्तयंत्यौचालयंत्यौ तंतुवायाविवदमेवबुद्धिचिदाभासरूपाभ्यांघटादिकं
कवलीकृत्यतद्विषयांवासनांद्रव्यतइत्यर्थः । यदा युवत्यौधाताविधातारौ तत्रधातामायीपाधिरीश्वरःपर्जन्यवत्साधारणकारणं विधाताविविधवासनामयत्वेनविचित्ररूपःसन्कर्ताजीवस्ततद्ब्रजिव
दसाधारणकारणं तावेतोप्रयोज्यप्रयोजकरूपेणेतंत्रसंसारारब्धवयतइत्यादियथायोग्यव्याख्येयं कृष्णान्दुःखरूपान्सितांमुख्यमयान् विवर्तयंत्यौ वैपरीत्येनसुखदुःखबुद्धिदुःखसुखबुद्धि
चसंपादयंत्यौ तथाऽऽजस्रंभूतानिजरायुजादीनिभुवनानितदाश्रयरूपाणिचतुर्दशतानिसर्वाणिबिबर्तयंत्यावित्यनुकूप्यते ऊर्ध्वाधरीभावेनचालयंत्यावित्यर्थः ॥ २ ॥ ४७ एवंबंधस्वरूपंप्रदर्शयत्स्या
ज्ञानकार्यत्वेनज्ञानमात्रापनोयत्वमाह वज्रस्येति योऽयंचक्रेचरतिमोहचक्षुषायांसएवसाधकदशायांवज्रस्यविवेकस्यभर्ताभवति शास्त्रश्रवणेनगुर्वानुग्रहात् अतएवभुवनस्यगोप्ताविवेकवत्त्वा
देवसर्वभूताभयदायी वृत्रस्यस्वरूपावरकस्याज्ञानस्यनिहंता सर्वत्रंद्रवृत्रवज्रशब्दानामात्ममायाविवेकवाचित्वमाश्रमेधिकेस्पष्टीभविष्यति अनयैवदिशाकृत्स्नोवेदाऽर्थोऽपिनिर्वोदव्यः । नमुचेः
नमुंचतीत्यावरणापगमेसत्यपिप्रतिबिंबभ्रमवदित्यज्ञानगतविक्षेपशक्तिर्नमुचिस्तस्यापिनिहंता भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिसत्यपि विद्ययाऽविद्योच्छेदेतद्विक्षेपशक्तेर्देहांतएवनाशश्रवणात् कृष्णे
विद्यविद्येमायाकार्यत्वाद्भेदपिकृष्णे यथोक्तंश्रीमद्भागवते । 'विद्याविद्येममत्तनूवित्युद्धवशरीरिणां ॥ मोक्षबंधकरोआधेमापयामेविनिर्मिते' इति । वसतेवसनवदावरके वसानकरीकृतवान्-

उभेअपिस्वरूपाद्भिर्भूतेइत्यर्थः अतएवमहात्मान्यापकस्तेनत्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तं अस्यचिद्रूपत्वमाह सत्यानृते सत्यमवाधितप्रत्यगात्मतत्त्वंअनृतमहंकारादितदुभययोविविक्तपृथक्कारो
तियस्तस्मैनेमइत्युत्तरेणसंबंधः स्थूलसूक्ष्मकारणारूपोपाधिप्रयनिरस्यस्वमहिमप्रतिष्ठोभवतीत्यर्थः एतेनदृश्यस्याहंकारादेःपृथक्करणेनदृष्टमात्रमात्मतत्त्वमितिदिशितं ॥ ३ ॥ ४८ अस्यैवंभूतस्याचि
दात्मनःसमष्टिव्यष्टिपिंडांतःप्रविष्टत्वंदर्शयति यइति य आत्मापूर्वोक्तोवैश्वानरंविराजंविश्वंवावाहनंस्वारोहणस्थानमभ्युपैतिअभितउपैत्युपगच्छति । तत्सृष्टातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः उपाध्या
त्मातांघत्तेइत्यर्थः । आकस्मिकत्वमभ्युपगंतव्याभ्युपगमयोर्वारयति पुराणमिति कार्यरूपेणक्षयिष्णुमपिकारणरूपेणसततंसंतमित्यर्थः अपांगर्भमिवगर्भप्रतिबिंबभूतं नतुब्रह्मैकदेशभूतं तस्यासंगत्वादर्न
शत्वाच्च वाजिनं इंद्रियंवेवीर्यंवाजिनमितिश्रुतेश्चिदात्मनोजडशक्तिरूपं यएवंभूतोऽपिजीवत्वंमित्येवप्रतिबिंबरूपेणापयतेतस्मैनमोऽस्तु जगदीश्वरायचतुर्दशभुवननियंत्रे लोकत्रयंजाग्रत्स्वप्नसुषु

योवाजिनंगर्भमपांपुराणंवैश्वानरंवाहनमभ्युपैति ॥ नमोऽस्तुतस्मैजगदीश्वरायलोकत्रयेशायपुरंदराय ॥ ४ ॥ ४९ ततःसएनंपुरुषःप्राहप्रितो
ऽस्मितेहमनेनस्तोत्रेणकिंतेप्रियंकरवाणीतिसतमुवाच १५० नागामेवशमीयुरितिसचैनंपुरुषःपुनरुवाचएतमश्वमपानेधमस्वेति ५१ ततोऽश्व
स्यापानमधमततोऽश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यःपावकार्चिषःसधूमानिष्पेतुः ५२ ताभिर्नागलोकउपधूपितेऽथसंभ्रांतस्तक्षकोऽग्नेस्तेजोभयाद्विष
ण्णःकुंडलेष्टहीत्वासहसाभवनाभिष्क्रम्योत्तंकमुवाच ५३ इमेकुंडलेष्टह्लातुभवानितिसतेप्रतिजग्राहोत्तंकःप्रतिगृह्यचकुंडलेऽर्चितयत् ५४ अद्यत
त्पुण्यकुमुपाध्यायिन्यादूरंचाहमभ्यागतःसकथंसंभावयेयमितिततएनंचिंतयानमेवसपुरुषउवाच ५५ उत्तंकएनमेवाश्वमधिरोहत्वाक्षणेनैवोपाध्या
यकुलंप्रापयिष्यतीति ५६ सतथेत्युक्तातमश्वमधिरुह्यप्रत्याजगामोपाध्यायकुलंउपाध्यायिनीचस्नाताकेशानावापयंत्युपविष्टोत्तंकोनागच्छतीति
शापायास्यमनोदधे ५७ अथैतस्मिन्नंतरेसउत्तंकःप्रविश्यउपाध्यायकुलंउपाध्यायिनीमभ्यवादयतेचास्यैकुंडलेप्रायच्छत्साचैनंप्रत्युवाच ५८ उ
त्तंकदेशेकालेऽभ्यागतःस्वागतंतेवत्सत्वमनागसिमयानशतःश्रेयस्तवोपस्थितंसिद्धिमाप्नुहीति ५९ अथोत्तंकउपाध्यायमभ्यवादयत् ॥ तमुपाध्यायः
प्रत्युवाचवत्सोत्तंकस्वागतंतेकिंचिरंकृतमिति १६०

प्रानितेषामीशाय एवतत्त्वंपदवाच्यार्थरूपित्वमुक्तंतल्लक्ष्यार्थरूपित्वमाह पुरंदरायेति पुराणिष्यष्टिसमष्ट्यात्मकानित्रीणित्रीणिशरीराणिदारयतिविद्ययाऽविद्योच्छेदेनसमूलमुन्मूलयतीतितथा
सर्वोपाधिःशून्यचिन्मात्रायेत्यर्थः पुराणिदारयतीतिस्थितेवाच्यमपुरंदरोचेतिखशुमागमश्चनिपात्यते ॥ ४ ॥ ४९ । १५० एतमश्वमपानेधमस्वेतिवैराजमैश्वर्यप्रदर्शयेत्यर्थः ५१ स्रो
तोभ्यःशरीरंश्रेभ्यः १५२ उपधूपितेधूमेनव्याधे ततएवसर्वेश्वरत्वाविर्भावात्तक्षकःशरणागतोबभूवेतितात्पर्यं १५३ । १५४ । १५५ । १५६ ततएवसत्यसंकल्पत्वात्संप्रवैराजं
भावमारूढःक्षणेनगुरुकुलंप्राप । आवापयंतीदंतपत्रिकयावेणीरूपेणसंग्रथनंकेशानांकारयती १५७ । १५८ यदिक्षणनागतःस्यास्तर्ह्यनागसिअपराधाभावेऽपिमयाशतःस्यादित्यर्थः श्रेय
स्तत्त्वज्ञानं सिद्धिमणिमायेत्यर्थं १५९ । १६०

६१ इदानींस्वयमपरोक्षीकृतमर्थगुरुमुखेनाधिगंतुमुत्तंकःपृच्छति तत्रचेत्यादिना ६२ सोपचारसानुनयं ६४ 'आचार्याद्वैविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापत्'इतिश्रुतेरमानुषैरुक्ताऽपिविद्यागुरुमुखेनदृढीकृता
बाढंफलवतीभवतीतिभावः ६५ स्त्रियोधाताविधाताचेति दधातिसत्तास्फूर्तीकार्येष्वितिधाताचितिः विविधरूपेणदधातिधारयत्यात्मानमित्यनेकविकारवतीमायाविधाता रात्रिवद्व्यामोहकत्वा
द्दुःखरात्रिः अहर्वत्प्रसादकत्वात्सुखमहः ऋतुवदनिशंभ्रममाणत्वादतुशब्देनाविद्यादिपंचकंमायाचेतिपूर्वोक्तमेवषट् संवत्सरःप्रजापतिःसर्वोपाधित्वसाम्यादुदाहृतश्रुतेश्च नहिसंवत्सराख्यःकालो
नामकिंचित्सूर्यादिपरिस्पंदाल्पत्वबहुत्वादिनानुमेयवस्तुनिर्जीर्णत्वनूतनत्वादिव्यवहारहेतुतयासिद्धमिदानींतदानीमित्यादिव्यवहारालंबनंद्रव्यमस्ति घटादिद्रव्यस्यैवपूर्वापरदेशसंबंधेननूतनत्वातीत

तमुत्तंकउपाध्यायंप्रत्युवाच ॥ भोस्तक्षकेणमेनागराजेनविघ्नःकृतोऽस्मिन्कर्मणितेनास्मिनागलोकंगतः ६१ तत्रचमयादष्टोस्त्रियौतंत्रेऽधिरोप्यपटंवयंत्यौतस्मिंश्च
कृष्णाःसिताश्चतंतवःकितत् ६२ तत्रचमयाचक्रंदष्टंद्वादशारंषड्वैकुमाराःपरिवर्तयंतितदपिकिम् ॥ पुरुषश्चापिमयादष्टःसचापिकः ॥ अश्वश्चातिप्रमाणो
दष्टःसचापिकः ६३ पथिगच्छताचमयाऋषभोदष्टस्तंचपुरुषोऽधिरुढस्तेनास्मिसोपचारमुक्तउत्तंकस्यऋषभस्यपुरीषंभक्षयउपाध्यायेनापितेभक्षितमिति
६४ ततस्तस्यवचनान्मयातदष्टभस्यपुरीषमुपयुक्तंसचापिकः ॥ तदेतद्भवतोदिष्टमिच्छेयंश्रोतुंकिंतदिति ॥ सतेनैवमुक्तउपाध्यायःप्रत्युवाच ६५
येतेस्त्रियौधाताविधाताचयेचतेकृष्णाःसितास्तंतवस्तेरात्र्यहनी ॥ यदपितच्चक्रंदष्टंद्वादशारंषड्वैकुमाराःपरिवर्तयंतितेपिषड्भक्तवःसंवत्सरश्चक्रम् ६६ यःपुरुषः
सपर्जन्यःयोऽश्वःसोऽग्निःयऋषभस्त्वयापथिगच्छतादष्टःसऐरावतोनागराट् ६७ यश्चैनमधिरुढःपुरुषःसचंद्रःयदपितेभक्षितंतस्यऋषभस्यपुरीषंतदमृतंते
नखल्बसितस्मिन्नागभवनेनव्यापन्नस्त्वम् ६८ सहिभगवनिंद्रोममसखात्वदनुक्रोशादिममनुग्रहंकृतवान् ॥ तस्मात्कुंडलेष्टहीत्वापुनरागतोऽसि ६९
तत्सौम्यगम्यतामनुजानेभवंतंश्रेयोऽवाप्स्यसीति ॥ सउपाध्यायेनानुज्ञातोभगवानुत्तंकःकुद्धस्तक्षकंप्रतिचिकीर्षमाणोहास्तिनपुरंप्रतस्थे १७० सहा
स्तिनपुरंप्राप्यनचिराद्विप्रसत्तमः ॥ समागच्छतराजानमुत्तंकोजनमेजयम् १७१

त्वाद्यवस्थाभेदेनचतदुपपत्तेःकिमंतर्गडुनाकालेनेतिप्रजापतिरेवसंवत्सरशब्दार्थः ६६ यःपुरुषःसपर्जन्यः पर्जन्यवत्तापनाशकत्वादाचार्यरूपीईश्वरः योऽश्वःसोऽग्निर्भोक्ताजीवइत्यर्थः इराअन्नं
तद्वानिरावाक्कृतस्ततउमन्नोऐरावतोधर्मः नागराडिवाप्रकंप्यः शेषमुक्तार्थं ६७ नव्यापन्नोनमृतः ६८ सहीति ममजीवस्यसखा परमेश्वरोह्यंतरात्मत्वात्सर्वेषांसखा । द्वासुपर्णासियुजास
खायेतिमंत्रवर्णात् सहिसर्वान्स्वधर्मस्थाननुगृह्णाति तत्प्रतिकूलस्यतक्षकस्येवकुलक्षयंचकरोतीत्याख्यायिकातात्पर्यं 'खलेनप्रार्थनासाध्यःसचदेवेनदंडितः । अभ्येतिमृदुतांपश्चादुत्तंकैतक्षकोयथा' ६९
प्रतिचिकीर्षमाणः हेतोःशानच् तक्षकंवाधितुमित्यर्थः १७० हर्षकालेराजानमर्थयेतेतिभावः १७१

१७२ शब्दतद्विषयस्येति संपन्नयाविशिष्टार्थवत्या ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ योऽस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विष्मस्तहन्मीति मंत्रं लिखामुमिते शत्रुहंतव्य एवेत्यस्मिन् विधौ साध्ये
६ ष्टयत्कर्मसर्पसत्राख्यं तस्य कार्यस्यावश्यानुष्ठेयस्य कर्तव्यतायावाकालं मन्ये अपचितिप्रतिक्रियां ७९ । १८० । ८१ मुख्यमपराधमाह पिपासुमिति विपहरणाय जिगमिषुमर्थदानेन न्यव
र्तयत् पिपासुमिति पाठेरिरिषुमित्यर्थः ८२ । ८३ । ८४ । ८५ वाक्यहविषावाक्यरूपेणोद्दीपकेन हविषा घृतादिना ८६ । ८७ वृत्तं मृतं 'वृत्तोऽतीते दहेत्यातेव तुल्येऽपि मृते

पुरातक्षशिलासंस्थानिवृत्तमपराजितम् ॥ सम्यग्विजयिनंद्वयासंमंतान्मंत्रिभिर्दृतम् १७२ तस्मै जयाशिषः पूर्वयथान्यायं प्रयुज्यसः ॥ उवाचैनं वचः कालेशब्द
संपन्नयागिरा ७३ ॥ उत्तंक उवाच ॥ अन्यस्मिन् करणीये तु कार्ये पार्थिवसत्तम ॥ बाल्यादिवा न्यदेवत्वं कुरुष्वेष्टपसत्तम ७४ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तस्तु वि
प्रेण सराजा जनमेजयः ॥ अर्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तमम् ७५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ आसां प्रजानां परिपालनेन स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ॥ प्रभू
हि मे किं करणीयमद्य येनासि कार्येण समागतस्त्वम् ७६ ॥ सौतिरुवाच ॥ स एवमुक्तस्तु नृपो तमेन द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ॥ उवाच राजानमदीनसत्वं स्वमे
व कार्यं नृपते कुरुष्व ७७ ॥ उत्तंक उवाच ॥ तक्षकेण महीं द्रेद्रयेन ते हिंसितः पिता ॥ तस्मै प्रतिकुरुष्वत्वं पन्नगाय दुरात्मने ७८ कार्यकालं हि मन्येऽहं विधिदृष्टस्य
कर्मणः ॥ तद्गच्छापचितिराजन्पितुस्तस्य महात्मनः ७९ तेन ह्यनपराधी सदष्टोदुष्टांतरात्मना ॥ पंचत्वमगमद्राजावज्राहत इव दुमः १८० बलदर्पसमुत्सि
क्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ॥ अकार्यकृतवान्पापो योऽदशत्पितरंतव ८१ राजर्षिवंशगोप्ता रममरप्रतिमं नृपम् ॥ यियासुं कश्यपं चैव न्यवर्तय तपापकृत् ८२ होतुम
र्हसितं पापं ज्वलिते हव्यवाहने ॥ सर्पसत्रे महाराज त्वरितं तद्विधीयताम् ८३ एवं पितुश्चापचितिं कृतवांस्त्वं भविष्यसि ॥ मम प्रियं च सुमहत् तं राजन भविष्यति
८४ कर्मणः पृथिवीपालमयेन दुरात्मना ॥ विघ्नः कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ८५ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नृपतिस्तक्षकाय चुकोप ह ॥ उत्तंक वाक्य
हविषा दीप्तोऽग्निर्हविषायथा ८६ अपृच्छत्स तदाराजामंत्रिणस्तान्सुदुःखितः ॥ उत्तंकस्यैव सान्निध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रति ८७ तदैव हि सराजं द्रोदुःख
शोका लुतोऽभवत् ॥ यदैव वृत्तं पितरमुत्तंकादशृणोत्तदा १८८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौष्यपर्वणि पौष्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
॥ समाप्तं च पौष्यपर्व ॥ ॥ ॥

वृत्ते' इति विश्वः तक्षकविषेणेति शेषः 'धर्मोद्यमेऽनुकूलाः स्युर्देवस्तत्प्रतिबध्नतः । तक्षकस्यैव दुःखाभिरिति पौष्ये व्यवस्थितम्' इति रत्नगर्भः १८८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं कृतोपादांतं भारतमारभते लोमहर्षणेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयं अत्र सौतिरुवाचेति पाठे लोमहर्षणपुत्रादीनां सृष्टिप्रवाहनादितया प्रतिकल्पसमाननामरूपाधिकारपुरुषविशेषवचनानां । सूर्याचंद्रमसौधाता
यथा पूर्वमकल्पयदित्यादि श्रुतिभ्यः स्थानपतिसेनापत्यादि शब्दवदधिकारविशेषवाचित्वादेतत्कल्पीयसौतिवचनं पूर्वकल्पीयलोमहर्षणपुत्रादिपरमिति एवं सर्पसत्रादिकथाऽपि कृतत्रेतादियुगस्थानरु
प्रभृतीन् प्रत्युच्यमाना पूर्वकल्पीयसर्पसत्रादिपरेति ध्येयं १ पौराणिकः पुराणं पण्यं जीविकास्येति व्युत्पत्तिं निराकरोति पुराणे कृतश्रम इति । अत्र ब्राह्मण्यां सत्रियात्सूत इति स्मृत्युक्तो विलोमजो जातिः सृज्य
धिरथादिरन्यः यस्य जीविकासारव्यं वा पुराणराज्ञां शौर्यौदार्यादिवर्णनेन स्वाभिप्रोत्साहनं च । अतएवास्य पौराणिक इति संज्ञा उग्रश्रवास्तु सौतिरेव न जातिः सृज्यतथा त्वेतत्रापि सूतशब्दप्रयोगोपपत्तेः सौ
तिरित्यपत्यार्थस्य तद्धितस्यानर्थक्यं स्यात् किं हि अग्रिकुंडसमुद्रतूतनिर्मलमानसोतिरोमहर्षणं प्रति शौनकवचनस्य पुराणांतरे दर्शनादग्निरौमहर्षणः सतस्तस्य च ब्राह्मणसंकल्पाद्ब्रह्मासनाहंत्वं घृष्टघुम्र
स्य क्षत्रियत्ववत् ब्रह्मासनं च वैशंपायनशांतिव्रतमार्गे देयादितुल्यस्तत्सजातीय एवार्हतिर्न हीनः न हि महांतः शौनकादयो हीनात्परं रहस्यं जगृहुरिति वक्तुं युक्तं न हीनतः परमभ्याददीत्यत्रैव तन्निषेधात् । नीचाद

॥ अथ पौलोमपर्व ॥ लोमहर्षपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीन्भ्यागतानुपतस्थे १ पौराणिकः पुराणे कृत
श्रमः स कृतांजलिस्तानुवाच ॥ किं भवंतः श्रोतुमिच्छंति किमहं ब्रवाणीति २ ॥ तमृषय ऊचुः ॥ परमं लोमहर्षणे वक्ष्यामस्त्वं नः प्रति वक्ष्यसि वचः शुश्रूषतां कथा
योगं नः कथायोगे ३ तत्र भगवान्कुलपतिस्तु शौनकोऽग्निराणमध्यास्ते ४ योऽसौ दिव्याः कथावेददेवतासुरसंश्रिताः ॥ मनुष्यो रगंधर्वकथावेदचसर्वशः ५
स चाप्यस्मिन्मखे सौते विद्वान्कुलपतिर्द्विजः ॥ दक्षो घृतवतो धीमान् शास्त्रे चारण्यके गुरुः ६ सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतव्रतः ॥ सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत्प्र
तिपाल्यताम् ७ तस्मिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम् ॥ ततो वक्ष्यसि यत्त्वांसं प्रक्ष्यति द्विजसत्तमः ८ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तुर्गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे
महात्मनि ॥ तेन पृष्ठः कथाः पुण्यावक्ष्यामि विविधाश्रयाः ९ सोऽथ विप्रर्षभः सर्वकृत्वा कार्यं यथाविधि ॥ देवान्वाग्भिः पितृन् द्विस्तर्पयित्वाऽऽजगाम ह १० यत्र ब्र
ह्मर्षयः सिद्धाः सुखासीना घृतव्रताः ॥ यज्ञाय तनमाश्रित्य सूतपुत्रपुरःसराः ११ ऋत्विक्ष्वथ सदस्येषु सवै गृहपतिस्तदा ॥ उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवी
दिदम् १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

पुत्तमाविद्याग्राह्येति त्वापद्विषयमेतत् अतएव तद्व्याख्येयं ब्रह्महत्याव्रतं चोर्णमिति स्मर्यते तत्र सूतशब्दस्तु कथाप्रवक्तृत्वसामान्यात् तस्माद्ब्राह्मण एव पुराणप्रवक्तृत्वेन वरणीयः श्रोतुकामैर्न हीनः पौराणि
कपदं न जातिः सूतपरमपितुपुराणाध्येतृ ब्राह्मणपरमिति २ परममिति हे लोमहर्षणे त्वां परमं वचो वक्ष्यामः परमं ब्रह्मवक्ष्यामस्त्वत्प्रयोजकत्वेन वाचयिष्यामः शौनके समागते इति शेषः कथायोगं कथास
मुदायं शुश्रूषतां त्वं प्रति वक्ष्यसीति ज्ञात्वेति शेषः नोऽस्माकं कथायोगे कथाप्रसंगे इति व्यवहितान्वयेन योज्यं ३ अग्निराणमग्निगृहे ४ वेदतात्पर्यं बोद्धुमिति शेषः ५ शास्त्रे विधिनिषेधप्रधाने कर्मकांडे
आरण्यके उपनिषदि ज्ञानकांडे ६ प्रतिपाल्यतां प्रतीक्ष्यतां ७ ततः तत्प्रथमार्थे तसिः ८ । ९ वाग्भिर्ब्रह्मयज्ञीयाभिः यद्वचोऽधीते पयजाहुतिभिरेव तदेव तास्तर्पयतीत्यादिवचनात् आजगामेति च्छेदः
१० । ११ । १२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

पुराणमिति पुराणपुरावृत्तं १ । २ कल्याःसमर्थाः तवत्वत्तःश्रोतुमितिसंबंधः ३ कथितमह्यमितिशेषः ४ ततोमयेति पितुःसकाशान्मयाऽधीतमित्यावर्तनीयं ५ । ६ पुराणस्याश्रयःउपोद्धात
स्तत्संयुतं ७ । ८ । ९ पूर्वपितामहःकुलप्रधानपुरुषः १० नियतःशमादिमान् नियताशनःहितमित्तमेध्यंवाऽश्राति नत्वनशनमेवेतिभावः नियतंश्रियइतिपाठेयमनियमयुक्तः ११ । १२ । १३

॥ शौनकउवाच ॥ पुराणमखिलंतातपितातेऽधीतवान्पुरा ॥ कच्चित्त्वमपितत्सर्वमधीषेलोमहर्षणे १ पुराणेहिकथादिव्याआदिवंशाश्चधीमताम् ॥ कथ्यंतेये
पुराऽस्माभिःश्रुतपूर्वाःपितुस्तव २ तत्रवंशमहंपूर्वश्रोतुमिच्छामिभार्गवम् ॥ कथयस्वकथामेतांकल्याःस्मश्रवणेतव ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ यदधीतपुरासम्यक्
द्विजश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥ वैशंपायनविप्राग्र्यैस्तैश्चापिकथितंयथा ४ यदधीतंचपित्रामेसम्यक्कैवततोमया ॥ तावच्छृणुष्वयोदेवैःसंदैःसर्षिमरुद्गणैः ५ पूजितःप्रव
रोवंशोभार्गवोभृगुनंदन ॥ इमंवंशमहंपूर्वभार्गवंतेमहामुने ६ निगदामियथायुक्तंपुराणाश्रयसंयुतम् ॥ भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणावैस्वयंभुवा ७ वरुणस्यक्रतौजातः
पावकादितिनःश्रुतम् ॥ भृगोःसुदयितःपुत्रश्च्यवनोनामभार्गवः ८ च्यवनस्यचदायादःप्रमतिर्नामधार्मिकः ॥ प्रमतेरप्यभूत्पुत्रोऽष्टताच्यांरुरारित्युत ९ रुरोरपिसुतो
जज्ञेशुनकोवेदपारगः ॥ प्रमद्वरायाधर्मात्मातवपूर्वपितामहः १० तपस्वीचयशस्वीचश्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ॥ धार्मिकःसत्यवादीचनियतोनियताशनः ११
॥ शौनकउवाच ॥ सूतपुत्रयथातस्यभार्गवस्यमहात्मनः ॥ च्यवनत्वंपरिख्यातंतन्ममाचक्ष्वपृच्छतः १२ ॥ सौतिरुवाच ॥ भृगोःसुदयिताभार्यापुलोमेत्यभि
विश्रुता ॥ तस्यांसमभवद्भर्माभृगुवीर्यसमुद्भवः १३ तस्मिन्गर्भेऽथसंभूतेपुलोमायांभृगूद्वह ॥ समयेसमशीलिन्याधर्मपत्न्यांयशस्विनः १४ अभिषेकायनिष्क्रां
तेभृगौधर्मभृतांवे ॥ आश्रमंतस्यरक्षोऽथपुलोमाभ्याजगामह १५ तंप्रविश्याश्रमंदृष्ट्वाभृगोर्भार्यामनिदिताम् ॥ हृच्छयेनसमाविष्टोविचेताःसमपद्यत १६
अभ्यागतंतुतद्रक्षःपुलोमाचारुदर्शना ॥ न्यमंत्रयतवन्येनफलमूलादिनातदा १७ तांतुरक्षस्तदाब्रह्मन्हृच्छयेनाभिपीडितम् ॥ दृष्ट्वाहृष्टमभूद्राजन्जिहीर्षुस्ताम
निदिताम् १८ जातमित्यब्रवीत्कार्यंजिहीर्षुर्मुदितःशुभाम् ॥ साहिपूर्ववृतातेनपुलोमातुशुचिस्मिता १९ तांतुप्रादात्पितापश्चाद्भृगवेशास्त्रवत्तदा ॥ तस्यतत्कि
ल्विपंनित्यंहृदिर्वर्ततिभार्गव २० इदमंतरमित्येवंहृदुचक्रेमनस्तदा ॥ अथाग्निशरणेऽपश्यज्ज्वलंतंजातवेदसम् २१ तमपृच्छत्तोरक्षःपावकंज्वलितंतदा ॥ शंस
मेकस्यभार्येयमप्रेच्छेत्क्रतेनैव २२ मुखंत्वमसिदेवानांवेदपावकपृच्छते ॥ मयाहीयंतृतापूर्वभार्यार्थेवरवर्णिनी २३ पश्चादिमांपिताप्रादाद्भृगवेऽनृतकारकः ॥ सेयं
यदिवरारोहाभृगोर्भार्यारहोगता २४ तथासत्यंसमाख्याहिजिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥ समन्युस्तत्रहृदयंप्रददन्नितिष्ठति ॥ मत्पूर्वभार्यायदिमांभृगुरापसुमध्यमाम् २५

१४ । १५ हृच्छयेनकामेन १६ । १७ । १८ कथंपरदारपुत्रकामइत्यतआह साहीति बाल्येकिलरुदतोंकन्यांरोदननिवृत्त्यर्थंभीषयितुंपित्राउक्तंरक्षणांगृहाणेतितावतेवगृहेसन्निहितेनरक्षसा
वृताममेयंभार्येतिभावः १९ । २० । २१ । २२ । २३ अतएवतस्याःपिताअनृतकारकः अनृतकारिणेइतिपाठेभृगोरेवविशेषणं । परिहासेनापिददामीत्युक्तवानदत्तंचेदोपोभवती
तिभावः वरारोहाश्रेष्ठनितंवा २४ । २५

शंकमानंछलवचनेनपूर्वमहंदात्तापश्चाद्विपूर्वकंभृगवेदताऽतोममवाह्यंभृगोर्वेतिस्दिहानं २६ कवेसर्वज्ञ २७ यदित्येति मत्पूर्वासाचेद्भृगुश्चातृत्काराचेत्तार्हसत्यंब्रूहि २८ । २९ भृगोरित्युक्तेऽनृतपूर्वं
रक्षःपरिग्रहत्वात्तस्याः रक्षसइत्युक्तेभृगुतःशापभयं ३० । ३१ । ३२ । ३३ सेयमिति यात्वयापूर्ववृतासेयंत्वदीयेवैयमित्यर्थः ३४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भा० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ एवंप्रक्षस्तमामंयज्ज्वलितंजातवेदसम् ॥ शंकमानंभृगोर्भार्यापुनःपुनरपृच्छत २६ त्वमग्रेसर्वभूतानामंतश्चरसिनित्यदा ॥ साक्षिवत्पुण्यपापे
पुसत्यंब्रूहिकवेवचः २७ मत्पूर्वाऽपहृताभार्याभृगुणाऽनृतकारिणा ॥ सेयंयदितथामेत्वंसत्यमाख्यातुमर्हसि २८ श्रुत्वात्वतोभृगोर्भार्याहरिष्याम्याश्रमादिमाम् ॥
जातवेदःपश्यतस्तेवदसत्यांगिरंमम २९ ॥ सौतिरुवाच ॥ तस्यैतद्वचनंश्रुत्वासत्तार्चिर्दुःखितोऽभवत् ॥ भीतोऽनृताच्चशापाच्चभृगोरित्यब्रवीच्छनैः ३०
॥ अग्रिरुवाच ॥ त्वयावृतापुलोमेयंपूर्वदानवनंदन ॥ किंत्वियंविधिनापूर्वमंत्रवन्नृतात्वया ३१ पित्रातुभृगवेदतापुलोमेयंयशस्विनी ॥ ददातिनपितातुभ्यंवर
लोभान्महायशाः ३२ अथेमांवेददृष्टेनकर्मणाविधिपूर्वकम् ॥ भार्यामृषिर्भृगुःप्रापमांपुरस्कृत्यदानव ३३ सेयमित्यवगच्छामिनानृतंतवकुमुत्सहे ॥ नानृतंतंहिसदा
लोकेपूज्यतेदानवोत्तम ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणिपुलोमाग्निसंवादेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सौतिरुवाच ॥ अग्रेरथवचःश्रुत्वातद्रक्षःप्रज
हारताम् ॥ ब्रह्मन्वराहरूपेणमनोमारुतरंहसा १ ततःसगर्भोनिवसन्कुक्षौभृगुकुलोद्वह ॥ रोषान्मातुश्च्युतःकुक्षेऽश्रयवनस्तेनसोऽभवत् २ तंदृष्ट्वामातुरुदराच्च्युत
मादित्यवर्चसम् ॥ तद्रक्षोभस्मसाहूतंपपातपरिमुच्यताम् ३ सातमादायसुश्रोणीससारभृगुनंदनम् ॥ च्यवनंभार्गवंपुत्रंपुलोमादुःखमूर्च्छिता ४ तदिदंस्वयं
ब्रह्मासर्वलोकपितामहः ॥ रुदतीवाष्पपूर्णाक्षीभृगोर्भार्यामनिदिताम् ५ सांत्वयामासभगवान्वधूंब्रह्मापितामहः ॥ अश्रुर्विदूद्भवातस्याःप्रावर्ततमहानदी ६
आवर्ततीसृतिंतस्याभृगोःपत्न्यास्तपस्विनः ॥ तस्यामार्गंसृतवतीदृष्ट्वातुसारितंतदा ७ नामतस्यास्तदानद्याश्चक्रेलोकपितामहः ॥ वधूसरेतिभगवांश्च्यवनस्या
श्रमंप्रति ८ सएवंच्यवनोजज्ञेभृगोःपुत्रःप्रतापवान् ॥ तंददर्शपितातत्रच्यवनंतांचभाविनीम् ॥ सपुलोमांततोभार्यापप्रच्छकुपितोभृगुः ९ ॥ भृगुरुवाच ॥
केनासिरक्षसेतस्मैकथितात्वंजिहीर्षते ॥ नहित्वांवेदतद्रक्षोमद्भार्याचारुहासिनीम् १० तत्त्वमाख्याहितंहृद्यशुमिच्छाम्यहंरुपा ॥ विभेतिकोनशापान्मेकस्य
चार्यंव्यतिक्रमः ११ ॥ पुलोमोवाच ॥ अग्निनाभगवंस्तस्मैरक्षसेऽहंनिवेदिता ॥ ततोमामनयद्रक्षःक्रोशंतीकुररीमिव १२ साऽहंतवसुतस्यास्यतेजसापरिमो
क्षिता ॥ भस्मीभूतंचतद्रक्षोमामुत्सूज्यपपातवै १३ ॥ सौतिरुवाच ॥ इतिश्रुत्वापुलोमायाभृगुःपरममन्युमान् ॥ शशापाग्नितिकुद्धःसर्वभक्षोभाविष्यसि १४
॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि अग्निशापेष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

छलवचनोद्धेयविविधःश्रेयान् तयोःसाम्यंषड्यन्नभिःशापंप्राप आद्यस्यप्राबल्यंमन्वानोराक्षसोनाशंचप्रापेतिपष्टाध्यायतात्पर्यं अग्रेरथेति १ तेनचुच्यावेतियोगेन २ । ३ । ४ । ५ । ६ सृतिंमार्गं ७
८ । ९ मद्भार्यामियंममेवभार्यानतुभृगोरित्येवंरूपेणत्वंराक्षोनवेदेत्यर्थः तवेयंभार्येतिक्वेनकथितासि १० । १२ । १३ । १४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शमस्त्विति १ सत्यंचवदतःसमं सत्यंयथार्थं समंपक्षपातहीनं व्यभिचारःअपराधः २ । ३ । ४ । ५ योगेनयोगसिद्धिबलेन मूर्तिपुगाहपत्यदक्षिणाद्यादिषु सन्नेष्वनेकवर्तकेषु गवामयनादिषु क्रियासुस्मार्तासुगर्भाधानादिषु मखेज्योतिष्टोमादौ ६ । ७ आपःसोमाज्यपयःप्रभृतयोऽग्नौहूयमानादेवपितृरूपाः । आपःपुरुषवचसोभवतीतिश्रुतेरग्नौहुताआपएवदेवताशरीररूपेणपरिणमंतइत्यर्थः ८ देवादिभावस्यापिकर्मप्राप्यत्वाद्देवानांपितृणांचमिथोभेदीनास्त्येवतुल्यहेतुत्वादित्याह देवताइति ९ । १० अमावास्याममावास्यायां हृतंतेइज्यंते १ संहारं

॥ सौतिरुवाच ॥ शतस्तुष्टुगुणावन्हिःकुद्धोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ किमिदंसाहसं ब्रह्मन्कृतवानसिमांप्रति १ धर्मेप्रयतमानस्यसत्यंचवदतःसमम् ॥ पृष्टोयदब्रुवंस त्यव्यभिचारोऽत्रकोमम २ पृष्टोहिसाक्षीयःसाक्ष्यंजानानोऽप्यन्यथावदेत् ॥ सपूर्वानात्मनःसप्तकुलेहन्त्यात्तथापरान् ३ यश्चकार्यार्थतत्त्वज्ञोजानानोऽपिनभा पते ॥ सोऽपितेनैवपापेनलिप्यतेनात्रसंशयः ४ शक्तोऽहमपिशुंत्वांमान्यास्तुब्राह्मणामम ॥ जाननोऽपिचतेब्रह्मन्कथयिष्येनिबोधतत् ५ योगेनबहुधात्मानं कृत्वातिष्ठामिभूर्तिषु ॥ अग्निहोत्रेषुसत्रेषुक्रियासुचमखेषुच ६ वेदोक्तेनविधानेनमयियदूयतेहविः ॥ देवताःपितरश्चैवतेनटप्ताभवन्तिवै ७ आपोदेवगणाःसर्वेआपःपितृ गणास्तथा ॥ दर्शश्चपौर्णमासश्चदेवानांपितृभिःसह ८ देवताःपितरस्तस्मात्पितरश्चापिदेवताः ॥ एकीभूताश्चदृश्यंतेपृथक्केनचपर्वसु ९ देवताःपितरश्चैवभुंजतेम यियदुत्तमम् ॥ देवतानांपितृणांचमुखमेतदहंस्मृतम् १० अमावास्यांहिपितरःपौर्णमास्यांहिदेवताः ॥ मन्मुखेनैवहूयंतेभुंजतेचदुतंहविः ११ सर्वमक्षःकथंतेषांभवि ष्यामिमुखंत्वहम् ॥ सौतिरुवाच ॥ चिंतयित्वाततोवाहिश्वक्रेसंहारमात्मनः १२ द्विजानामग्निहोत्रेषुयज्ञसत्रक्रियासुच ॥ निरोकारवषट्काराःस्वधास्वाहाविवाजिताः १३ विनाऽग्निनाप्रजाःसर्वास्ततआसन्सुदुखिताः ॥ अथर्षयःसमुद्विग्नादेवानगत्वाब्रुवन्चः १४ अग्निनाशात्क्रियाभ्रंशाद्भ्रांतालोकास्त्रयोऽनघाः ॥ विधध्वमत्रय त्कार्यनस्यात्कालात्ययोयथा १५ अथर्षयश्चदेवाश्चब्रह्माणमुपगम्यतु ॥ अग्नेरावेदयन्शांपक्रियासंहारमेवच १६ भृगुणावैमहाभागशतोऽग्निःकारणांतरे ॥ कथंदेवमु खोभूत्वायज्ञभागाग्रभुक्तथा १७ हुतभुवसर्वलोकेषुसर्वमक्षत्वमेष्यति ॥ श्रुत्वातुतद्वचस्तेषामग्निमाहूयविश्वकृत् १८ उवाचवचनंशृक्षंभूतभावनमव्ययम् ॥ लोकाना मिहसर्वेषांत्वंकर्ताचांतएवच १९ त्वंधारयासिलोकांस्त्रीनाक्रियाणांचप्रवर्तकः ॥ सतथाकुरुलोकेशनोच्छिद्येरन्यथाक्रियाः २० कस्मादेवंविभूदस्त्वमीश्वरःसन्हुताशन ॥ त्वंपवित्रंसदालोकेसर्वभूतगतिश्चह २१ नत्वंसर्वशरीरेणसर्वमक्षत्वमेष्यसि ॥ अपानेह्यर्चिषोयास्तेसर्वमक्षयंतिताःशिखिन् २२ क्रव्यादाचतनुर्यातेसासर्वमक्षायि ष्याति ॥ यथासूर्यांशुभिःस्पृष्टंसर्वंशुचिविभाव्यते २३ तथात्वदर्चिर्निर्दग्धंसर्वंशुचिमविष्यति ॥ त्वमग्नेपरमंतेजःस्वप्रभावाद्भिर्निर्गतम् २४

तिरोभावं १२ । १३ । १४ क्रियाभ्रंशादग्निहोत्रादिलोपात् भ्रांताःकर्तव्याकर्तव्यविमृष्टाः १५ । १६ । १७ । १८ भूतभावनंजरायुजादिभूतकर्तारं १९ । २० । २१ भक्षयंति भक्षयिष्यंति शिखिन्अग्ने २२ क्रव्यादामनुष्याद्यमेध्यमांसभक्षिणी २३ स्वप्रभावाद्भिर्निर्गतंशांपसत्यंकुर्वितिभावः । यथोक्तंशिक्षायां 'आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुक्तेविवक्षया । मनःकायाग्नि माहंतिसमेत्यतिमारुतं । मारुतस्तूरसिचरन्मर्मत्रंजनयतिस्वरम्'इत्याद्युक्तत्वाद्भेदाभिप्रायतत्वाच्च २४

२५ । २६ । २७ ब्राह्मणेनपराधबाधितोऽपिनतेषुप्रतीकारंप्रयुज्यतेत्यध्यायतात्पर्यं २८ । २९ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सचापीति १ । २ । ३ । ४ । ५ स्वतेजसैवतंशांपंकुरुसत्यमृषेर्विभो ॥ देवानांचात्मनोभागंगृहाणत्वंमुखेदुत्तमम् २५ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ एवमस्त्वितितं वन्हिःप्रत्युवाचपितामहम् ॥ जगा मशासनंकर्तुंदेवस्यपरमेष्ठिनः २६ देवर्षयश्चमुदितास्ततो जगमुयथागतम् ॥ ऋषयश्चयथापूर्वक्रियाःसर्वाःप्रचक्रिरे २७ दिविदेवासुमुदिरेभूतसंघाश्चलौकि काः ॥ अग्निश्चपरमांप्रीतिमवापहतकल्मषः २८ एवंसभगवाञ्छापलेभेऽग्निर्भृगुतःपुरा ॥ एवमेषपुरावृत्तइतिहासोऽग्निशापजः ॥ पुलोमश्चविनाशोऽयंच्यवन स्यचसंभवः २९ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिपौलोमपर्वणि अग्निशापमोचने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ सचापिच्यवनोब्रह्मन्भा र्गवोजनयत्सुतम् ॥ सुकन्यायामहात्मानंप्रमर्तिदीप्ततेजसम् १ प्रमतिस्तुरुहं नामधृताच्यांसमजीजनत् ॥ रुरुःप्रमद्वरायांतुशुनवंसमजीजनत् २ शुनकस्तु महासत्वःसर्वभार्गवनंदनः ॥ जातस्तपसितीव्रेचस्थितःस्थिरयशास्ततः ३ तस्यब्रह्मनरुरोःसर्वचरितंभूरितेजसः ॥ विस्तरेणप्रवक्ष्यामितच्छृणुत्वमशेषतः ४ ऋषिरासीन्महापूर्वतपोविद्यासमन्वितः ॥ स्थूलकेशइतिख्यातःसर्वभूतहितेरतः ५ एतस्मिन्नेवकालेतुमेनकायांप्रजज्ञिवान् ॥ गंधर्वराजोविप्रर्षेविश्वावसुरिति स्मृतः ६ अप्सरामेनकातस्यतंगर्भंभृगुनंदन ॥ उत्ससर्जयथाकालंस्थूलकेशाश्रमंप्रति ७ उत्सृज्यचैवतंगर्भंनद्यास्तीरेजगामसा ॥ अप्सरामेनकाब्रह्मर्षिर्देयानिर पत्रपा ८ कन्याममरगर्भाभांज्वलंतीमिवचश्रिया ॥ तांददर्शसमुत्सृष्टानंदीतीरेमहानृषिः ९ स्थूलकेशःसतेजस्वीविजनेबंधुवर्जिताम् ॥ सतांदृष्ट्वातदाकन्यांस्थूलकेशोम हाद्विजः १० जग्राहचमुनिश्रेष्ठःकृपाविष्टःपुपोषच ॥ ववृधेसावरारोहातस्याश्रमपदेशुभे ११ जातकाद्याःक्रियाश्चास्याविधिपूर्वयथाक्रमम् ॥ स्थूलकेशोमहाभा गश्चकारसुमहानृषिः १२ प्रमदाभ्योवरासातुसत्वरूपगुणान्विता ॥ ततःप्रमद्वरेत्यस्यानामचक्रेमहानृषिः १३ तामाश्रमपदेतस्यरुरुर्दृष्ट्वाप्रमद्वराम् ॥ बभूवकिलधर्मा त्मामदनोपहतस्तदा १४ पितरंसखिभिःसोऽथश्रावयामासभार्गवम् ॥ प्रमतिश्चाम्ययाचतांस्थूलकेशंयशस्विनम् १५ ततःप्रादात्पिताकन्यांरुवेतांप्रमद्वराम् ॥ विवाहंस्थापयित्वाग्नेनक्षत्रेभगदैवते १६ ततःकतिपयाहस्यविवाहेसमुपस्थिते ॥ सखीभिःक्रीडतीसार्धसाकन्यावरवर्णिनी १७ नापश्यत्संप्रसुतंवैभुजंगंतिर्यगाय तम् ॥ पदाचैनंसमाक्रामन्मुमूर्षुःकालचोदिता १८ सतस्याःसंप्रमत्तायाश्चोदितःकालधर्मणा ॥ विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमंगेन्यपातयत् १९ सादृष्टातेनसर्पे णपपातसहसाभुवि ॥ विवर्णाविगतश्रीकाप्रष्टाभरणचेतना २० निरानंदकरीतेषांबंधूनामुक्तमूर्धजा ॥ व्यसुरप्रेक्षणीयासाप्रेक्षणीयतमाऽभवत् २१ प्रसुप्ते वाभवच्चापिभुविसर्पविषादिता ॥ भूयोमनोहरतराथभूवतनुमध्यमा २२

प्रजज्ञिवानुत्पादितवान् ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ १४ । १५ भगदैवतेपूर्वयोःफलगुणोरितिलौकिकाः फलगुणीनक्षत्रमयमादेवताफलगुणीनक्षत्रभगोदेवतेतिश्रुतेरुत्तराफलगुणोर्वाविवाहंस्थापयित्वानिश्रित्य १६ विवाहेसमुपस्थितेप्रागेवविवाहोच्छ्रितः परिग्रहमात्रेणभार्यात्वेनकल्पितायाअपिनाशेहरोर्दुरंतदुःखावामिरितिपरिग्रहस्यदुःखदत्तव्यक्तं १७ । १८ कालधर्मणा मृत्युना विषोपलिप्तान्सविषान् १९ । २० व्यसुर्विगतप्राणा २१ । २२

२३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावेदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ महामहिषाया युषः क्षणोऽपि दुर्लभ इत्यर्थमध्याय आरभ्यते ते पुत्रवत्यादिः १
 २ । ३ । ४ । ५ । ६ गतायुष आयुर्लोभो नास्ति ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ रुरोरेव नान्यस्य दंपत्योरेकात्मकत्वात् १५ । १६ न चैवमायुषोऽर्धप्रदा
 ददर्शतां पिता चैव ये चैवान्येतपस्विनः ॥ विचेष्टमानां पतितां भूतले पद्मवर्चसम् २३ ततः सर्वे द्विजवराः समाजगुः कृपान्विताः ॥ स्वस्त्यात्रेयो महाजानुः कुशिकः
 शंखमेखलः २४ उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशः ॥ भरद्वाजः कौणकुत्स्य आर्षिषेणोऽथ गौतमः २५ प्रमतिः सहपुत्रेण तथान्ये वनवासिनः ॥ तांति कन्यां व्य
 सुं दृष्ट्वा भुजंगस्य विषादिताम् २६ रुरुदुः कृपयाऽऽविष्टारुरुस्त्वार्तो बहिर्ययौ ॥ ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठास्तत्रैवोपाविशंस्तदा २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौ०
 प० प्रमद्वरासर्पदंशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु महात्मसु ॥ रुरुशुक्रोऽगहनं वनं गत्वाऽतिदुःखितः १ शोकेनाभिह
 तः सोऽथ विलपन् करुणं बहु ॥ अब्रवीद्वचनं शोचन् प्रियां स्मृत्वा प्रमद्वराम् २ शोकेनाभिवितन्वंगीममशोकविधिर्धनी ॥ बांधवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ३ यदि
 दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वामयायदि ॥ सम्यगाराधितास्तेन संजीवितुमप्रिया ४ यथा च जन्मप्रभृतियतात्माऽहं दृष्टव्रतः ॥ प्रमद्वरा तथा ह्येषा समुत्तिष्ठतु भामिनी ५
 एवं लालप्यतस्तस्य भार्या र्थे दुःखितस्य च ॥ देवदूतस्तदाऽभ्येत्य वाक्यमादरुं वने ६ ॥ देवदूत उवाच ॥ अभिधत्से ह्यद्वाचारुरोदुःखेन तन्मृषा ॥ यतो मर्त्य
 स्य धर्मात्मनायुरस्ति गतायुषः ७ गतायुरेषा कृपणा गंधर्वाप्सरसोऽसुता ॥ तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ८ उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ॥
 तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीह प्रमद्वराम् ९ ॥ रुरु उवाच ॥ कउपायः कृतो देवैर्ब्रूहितत्वेन खेचर ॥ करिष्येऽहं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् १० ॥ देवदूत उवाच ॥
 आयुषोऽर्धं प्रयच्छ त्वं कन्यायै भृगुनंदन ॥ एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ११ ॥ रुरु उवाच ॥ ॥ आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम ॥ शृंगाररूपा
 भरणा समुत्तिष्ठतु मे प्रिया १२ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ ततो गंधर्वराजश्च देवदत्तश्च सत्तमौ ॥ धर्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् १३ धर्मराजायुषोर्धेन रुरो भार्या प्रम
 द्वरा ॥ समुत्तिष्ठतु कल्याणी मृतैर्वयं दिमन्यसे १४ ॥ धर्मराज उवाच ॥ प्रमद्वरा रुरो भार्या देवदूतयदीच्छसि ॥ उत्तिष्ठत्यायुषोऽर्धेन रुरो रेवमन्विता १५ ॥ सौ
 तिरुवाच ॥ एवमुक्ते ततः कन्या सोऽतिष्ठत्प्रमद्वरा ॥ रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेन सुप्ते वरवर्णिनी १६ एतद्वृष्टं भविष्ये हि रुरो रुतमतेजसः ॥ आयुषोऽतिप्रद्वदस्य भार्या
 र्थेऽर्धमलुप्यत १७ तत इष्टेऽहनि तयोः पितरौ चक्रतुर्मुदा ॥ विवाहं तौ चरेमाते परस्परहितैषिणौ १८ सलब्ध्वा दुर्लभां भार्यां पद्मकिंजल्कसुप्रभाम् ॥ व्रतं च क्रेविनाशा
 यजिह्वगानां दृष्टव्रतः १९ सदृष्ट्वा जिह्वगान् सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः ॥ अभिहंतियथा सत्त्वं गृह्य प्रहरणं सदा २० सक्त्वा चिद्वनं विप्रोरुरुरभ्यागमन्महत् ॥ शयानं
 तत्र चापश्यत् दुंडुभं वयसाऽग्वितम् २१

नेनेतरेषामप्यायुर्लोभो भवतीत्याह भविष्ये रुरो रेव जातके इदं दृष्टं नान्यत्रेत्यर्थः १७ । १८
 एवं कामप्रतीयाते क्रोधावेशादिविवेकेनाधर्ममपि महातोऽनुतिष्ठतीत्याह व्रतमिति व्रतनियमं जिह्वगानां सर्पाणां १९ गृह्यगृहीत्वा २० दुंडुभं निविषं स्थूलसर्पं वयसान्वितं वृद्धं २१

२२ संरंभादावेशात् २३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावेदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ममेति १ । २ अहिर्गंधेन सर्पसाहस्यमात्रेण ३ अत्राप्याये विधेयांश्चमाह एकानर्थानिति अनर्थो हानिः
 अर्थो लाभः तत्रार्थः सुखं च कर्तुं भोक्तुं भवति अनर्थो दुःखं चैकस्यापराधेन सर्वेषां तत्सजातीयानां भवतीत्यर्थः धर्मवित्तस्यापराधः स एव दंडो नान्य इति धर्मस्तज्ज्ञः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ ॥ इति आदि
 तत उद्यम्य दंडं सकालं दंडोपमंतदा ॥ जिघांसुः कुपितो विप्रस्तमुवाचाऽथ दुंडुभः २२ नापराध्यामिते किंचिदहमद्यतपोधन ॥ संरंभाच्च किमर्थं मामभिहंसि रूपाऽ
 न्वितः २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौ० प० प्रमद्वराजीवने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ रुरु उवाच ॥ मम प्राणसमाभार्या दष्टासीद्भुजगेन ह ॥ तत्र मे समयो
 घोर आत्मनो रगवैरुतः १ भुजंगं वै सदा हन्यां यं पश्येयमित्युत ॥ ततोऽहं त्वां जिघांसांमि जीविते माद्यमोक्ष्यसे २ ॥ दुंडुभ उवाच ॥ अन्ये ते भुजगा ब्रह्मन्ये दंशंतीह
 मानवान् ॥ दुंडुभान् हि गंधेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ३ एकानर्थान् पृथगर्थानेक दुःखान् पृथक् सुखान् ॥ दुंडुभान् धर्मविह्वलान् त्वं हिंसितुमर्हसि ४ ॥ सौतिरुवाच ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजंगस्य रुरुस्तदा ॥ नावधीद्वयसंविप्रमृषिं मत्वाऽथ दुंडुभम् ५ उवाच चैनं भगवान् रुरुः संशमयन्निव ॥ कामं मां भुजग ब्रह्मिकोऽसीमां विक्रियां
 गतः ६ ॥ दुंडुभ उवाच ॥ अहं पुरारुरो नाम्राक्कपिरासं सहस्रपात् ॥ सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजगत्वमुपागतः ७ ॥ रुरु उवाच ॥ किमर्थं शप्तवान् कुद्वो द्विजस्त्वां भुजगो
 त्तम ॥ कियंतं चैव कालं तेव पुरेत द्रविष्यति ८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि रुरुदुंडुभसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ दुंडुभ उवाच ॥
 सखा बभूव मे पूर्वखगमो नाम वै द्विजः ॥ भृशं संशित्वा कृता ततपो बलसमन्वितः १ समयाक्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णं भुजंगमम् ॥ अग्निहोत्रे प्रसक्तस्तुभीषितः प्रमुमो
 ह वै २ लब्ध्वासच पुनः संज्ञां मा मुवाच तपोधनः ॥ मिदं हन्निव कोपेन सत्यवाक्यं संशितव्रतः ३ यथा वीर्यं स्वयासर्पः कृतोऽयं मदिभीषया ॥ तथा वीर्यो भुजंगस्त्वं ममशा
 पाद्रविष्यसि ४ तस्याहं तपसो वीर्यं जानन्ना संतपोधन ॥ भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचमहंतदा ५ प्रणतः संभ्रमाच्चैव प्रांजलिः पुरतः स्थितः ॥ सखे तिसहस्रं दंतेन मां
 र्थं वैरुतं मया ६ क्षंतुमर्हसि मे ब्रह्मनशापोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ सोऽथ मामब्रवीद्वृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ७ मुदुरुणां विनिःश्वस्य सुसंभ्रांतस्तपोधनः ॥ नानृतं वै मया
 प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ८ यदुवक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मेतपोधन ॥ श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदं मस्तु सदाऽनघ ९ उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ॥ तं दृष्ट्वा
 शापमोक्षस्ते भवितानां चिरादिव १० सत्त्वं रुरुरितरेख्यातः प्रमतेरात्मजोऽपि च ॥ स्वरूपं प्रतिपद्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ११ सडौ दुंडुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभ
 स्तदा ॥ स्वरूपं भास्वरं भूयः प्रतिपेदे महायशः १२ इदं चोवाच वचनं रुरुमप्रतिमौ जसम् ॥ अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां वर १३ तस्मात्प्राणभृतः
 सर्वांश्च हिंस्याद्ब्राह्मणः कचित् ॥ ब्राह्मणः सौम्य एवैव भवतीति पराश्रुतिः १४

पर्वणि नीलकंठीये भारतभावेदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ नर्मपूर्विकाऽपि परपीडानकर्तव्या किमुत वास्तवीसाप्यधर्मो ज्ञेया हाध्यायेन सखा बभूवेत्यादिना खगमो नाम वाडव इति पाठे वाडवो ब्राह्मणः
 संशितवाक्तीक्ष्णवचनः १ तार्णं तृणमर्थं २ । ३ । ४ । ५ संभ्रमाच्चैव प्रांजलिः पुरतः इत्यर्थम् ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ सौम्योऽतीक्ष्णस्वभावः १४

अहिंसाअविधिस्पृष्टहिंसायाअभावः १५ । १६ । १७ परित्राणं दृष्टमिति शेषः परेहिंस्यमानस्यब्राह्मणेनप्राणं कर्तव्यं न तु हिंसेत्यर्थः १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावे दोषे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति १ । २ । ३ नटमंतर्हितं ४ । ५ सद्रोहसत्यवचनमतिरागश्चोपपत्ति ॥ अनागसामपिद्रोहः पौलोमेऽर्थाद्विनिर्दिष्टः इति रत्नमर्भः ६ ॥ इति
वेदवेदांगविनामसर्वभूताभयप्रदः ॥ अहिंसासत्यवचनं क्षमाचेति विनिश्चितम् १५ ब्राह्मणस्य परोधर्मो वेदानां धारणाऽपि च ॥ क्षत्रियस्य हियोधर्मः सहिनेष्येत वै
तव १६ दंडधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्मवैशृणुमेरुः १७ जनमेजयस्य यज्ञेऽस्मिन् सर्पाणां हिंसनं पुरा ॥ परित्राणं च भीतानां
सर्पाणां ब्राह्मणादपि १८ तपोवीर्यबलोपेताद्वेदवेदांगपारगात् ॥ आस्तीकाद्विजमुख्याद्वैसर्पसत्रे द्विजोत्तम १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि
डुंडुभशापमोक्षे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रुरुवाच ॥ कथं हिंसितवान्सर्पान्सराजा जनमेजयः ॥ सर्पावा हिंसितास्तत्र किमर्थं द्वि
जसत्तम १ किमर्थं मोक्षिताश्चैव पन्नगास्तेन धीमता ॥ आस्तीकेन द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः २ ॥ ऋषिरुवाच ॥ श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ॥
ब्राह्मणानां कथयतामित्युक्त्वांतरधीयत ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ रुरुश्चापिवनं सर्वपर्यधावसमंततः ॥ तमृषिं नष्टमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपत दुवि ४ समो हं परमं
गत्वानष्टसंज्ञइवाभवत् ॥ तद्वपेर्वचनं तथ्यंचितयानः पुनः पुनः ५ लब्धसंज्ञोरुरुश्चायात्तदा च ख्यौ पितुस्तदा ॥ पिता चास्य तदा ख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ६
॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि सर्पसत्रप्रस्तावनायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥ ॥ ७ ॥ अथास्तीकपर्व ॥
॥ शौनक उवाच ॥ किमर्थं राजशार्दूलः सराजा जनमेजयः ॥ सर्पसत्रेण सर्पाणां गतौ स्तंतद्रदस्वमे १ निखिलेन यथा तत्त्वं सौते सर्वमशेषतः ॥ आस्तीकश्च द्विज
श्रेष्ठः किमर्थं जयतांवरः २ मोक्षयामास भुजगान्प्रदीप्ताद्गुरेतसः ॥ कस्य पुत्रः स राजासीत्सर्पसत्रं य आहरत् ३ सच द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रोऽभिधत्स्वमे ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ महदारख्यानमास्तीकं यथैतच्छ्रोच्यते द्विज ४ सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदतांवर ॥ शौनक उवाच ॥ श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम्
५ आस्तीकस्य पुराणं वै ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ इति हासमिमं विप्राः पुराणं परिचक्षते ६ कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं नैभिषारण्यवासिषु ॥ पूर्वप्रचो
दितः सूतः पिता मे लोमहर्षणः ७ शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणेऽपि दमुक्तवान् ॥ तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथा तथम् ८ इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृ
च्छते ॥ कथयिष्याम्यशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ९ आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिः समः प्रभुः ॥ ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युग्रैरतः सदा १०

आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावे दोषे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ पौलोमेदारपरिग्रहस्य महाद्रोहे तु त्वमुक्त्वा संततिमात्रार्थे स आवश्यको न तु भोगार्थमिति दर्शयितुमास्तीकारख्यानमारभते
किमर्थमिति अंतमंतकरत्वं १ जयतां जितेन्द्रियाणां यद्वा अराजासन्विद्यया समंततः सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायेति ब्राह्मणाद्विषयैव जयतामिति व्याख्येयं जपतामिति पिकेचित्पठति २ वमुरेतसोऽग्नेः आहरत्
कृतवान् ३ । ४ । ५ परिचक्षते मादृशा इति शेषः ६ तदेवाह पूर्वमिति ७ तस्मादित्यनेन स्वस्य संप्रदायवित्त्वं स्फुटं कृतं ८ । ९ ब्रह्मचारी अकृतदारत्वा नित्यं वेदाध्ययनमात्रपरः १०

यायावराणां ग्रामेकरात्रवासिनां गृहस्थानां येभ्योऽयं पक्षहोमसंप्रदायः प्रवृत्तः तथा च भरद्वाजः । 'यायावरानामब्राह्मणा आसंस्तेऽर्थमासायाशिहोत्रमजुहवन्निति' ११ यत्र सायं गृहहृत्येकं पदं यत्रैव सायं
कालस्तत्रैव गृहमस्येति स तथा १२ दीक्षां व्रतनियमं चरन् १३ वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्ननिमेषो मुनिः ॥ इतस्ततो वृक्षादिभ्यः शोणं पर्णीदिकं परितः काले
सर्वदा चरन्नश्रन् १४ अटमानो नित्यं पर्यटनकरः अत्र प्रक्षीण संतानस्य वंशस्य गतिमनेन रूपकेण प्रदर्शयति लंबमानानित्यादिना १५ । १६ वीरणस्तं वकेलुणस्तं वै अत्र गतं भूलोकः उर्ध्वपादत्वाधोमुख

जरत्कारुरिति ख्यात उर्ध्वरेतामहातपाः ॥ यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संशितव्रतः ११ सकदा चिन्महाभागस्तपोबलसमन्वितः ॥ चचार पृथिवीं सर्वो यत्र सायं गृहो मु
निः १२ तीर्थेषु च समाप्लावं कुर्वन्नटति सर्वशः ॥ चरन् दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः १३ वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्ननिमेषो मुनिः ॥ इतस्ततः परिचरन् दीक्षपा
वकसप्रभः १४ अटमानः कदाचित्स्वान्सददर्शयितामहान् ॥ लंबमानान् महागते पादैरुर्ध्वं स्वाङ्मुखान् १५ तान् ब्रवीत्सद्वैव जरत्कारुः पितामहान् ॥ के भवंतोऽ
वलंबं ते गते ह्यस्मिन्नधोमुखाः १६ वीरणस्तं वकेलग्राः सर्वतः परिभक्षिते ॥ मूषकेन निगूढेन गतेऽस्मिन्नित्यवासीना १७ ॥ पितर ऊचुः ॥ यायावरानामवयमृषयः
संशितव्रताः ॥ संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधोगच्छाममेदिनीम् १८ अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति स्मृतः ॥ मंदभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव संमास्थितः १९
मसपुत्रान् जनयितुं दारान् मूढश्चि कीर्षति ॥ तेन लंबामहे गते संतानस्य क्षयादिह २० अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ कस्त्वं बंधुरिवास्माकमनुशोचसि
सत्तम २१ ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन्को भवानिह नः स्थितः ॥ किमर्थं चैव नः शोच्याननुशोचसि सत्तम २२ ॥ जरत्कारुवाच ॥ मम पूर्वमेवंतो वै पितरः सपितामहाः ॥
ब्रूतं किं क्वाण्यद्य जरत्कारुहं स्वयम् २३ ॥ ॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ यतस्वयन्वास्ता संतानाय कुलस्य नः ॥ आत्मनोऽर्थे स्मदर्थे च धर्म इत्येव वा विभो २४ न
हि धर्मफलैस्तातनतपोभिः सुसंचितैः ॥ तां गतिं प्राप्नुवंतीह पुत्रिणो यां व्रजंति वै २५ तद्धारग्रहणे यत्नं संतत्यां च मनः कुरु ॥ पुत्रकास्मन्नियोगात्त्वमेतन्नः परमं
हितम् २६ ॥ जरत्कारुवाच ॥ न दारान्वै करिष्येऽहं न धनं जीवितार्थतः ॥ भवतां तु हितार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् २७ समयेन च कर्ताऽहमनेन विधिपूर्वकम् ॥
यथायदुपलप्स्यामि करिष्ये नान्यथा ह्यहम् २८ सनाम्रीया भवित्री मे दित्सिता चैव बंधुभिः ॥ भैक्ष्यवत्तामहं कन्यामुपयं स्ये विधानतः २९ दरिद्राय हि मे भार्या कीदा
स्यति विशेषतः ॥ प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदिकाश्चित्प्रदास्यति ३० एवं दारक्रियाहेतोः प्रयतिष्ये पितामहाः ॥ अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहमन्यथा ३१

त्वाभ्यां स्वर्गस्थत्वेऽपि पातभयेन व्याकुलत्वमुक्तं वीरणस्तं बोवंशस्तोमः मूषकः कालः १७ । १८ । १९ । २० । २१ नः स्थितोऽस्माकं स्वामी वेति शेषः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ न दारानित्यभ्या
यतात्पर्यमुक्तं भोगाय धनदारसंग्रहो न कार्यः किंतु पुत्रकृत्वोरेवार्थ इति भावः २७ । २८ सनाम्रीति प्रायेण वस्तुनां यथार्थनामत्वा जरत्कारुशब्देन तपसा जीर्यमाणशरीरत्वं विवक्षितं तादृशोऽहं सदृशीमे
व भार्यां स्वीकरिष्यामि बंधुभिर्दित्सितामिति ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य सदैवोगोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत्स आर्षः इत्यादि ज्यमोमिथुनपूर्वयोर्देवार्पयोर्विवाहयोर्व्यावृत्तिर्दाशिता भैक्ष्यवादितितस्या ब्राह्म
प्राज्ञापत्यविधिना अलंकृताया अनलंकृताया वा लाभेऽप्यन्नखादिना भरणे मम धनादिकं नास्तीति च दर्शितं उपयं स्येपरिष्ये २९ । ३० । ३१

३२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ततश्च निवेशायदारसंज्ञायाः पाठांतरेयतिर्ब्रह्मचारी १ तिष्ठोवाचः कृपाभिर्सां देहीत्येवंपाः २ । ३ । ४ । ५ प्रतीच्छप्र
तिगृहीत्वा ६ । ७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ एवमास्तीकोत्पत्तिप्रकारमुक्त्वा सर्पसत्रनिमित्तसर्पाणां मातृशापमुपक्षिपति मात्राहीत्यादिना अनिलसार
तत्रचोत्पत्त्यतेजंतुर्भवतां तारणायैव ॥ शाश्वतं स्थानमासाद्य मोदंतां पितरो मम ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुता पितृसंवादे त्रयो
दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततो निवेशाय तदा सविप्रः संशितव्रतः ॥ महीं च चारुदरार्थं न च दारान विंदत १ सकदा चिद्रनंगत्वा विप्रः पितृवचः
स्मरन् ॥ चुक्रोश कन्याभिक्षार्थं तिस्रो वाचः शनैरिव २ तं वा सुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ॥ न सतां प्रतिजग्राह न सनाग्नीति चिंतयन् ३ सनाग्नीं चोद्यतां भा
र्यां गृह्णीयामिति तस्य हि ॥ मनो निविष्टमभवत् जरत्कारोर्महात्मनः ४ तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ॥ किं नाग्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ५ ॥ वासुकि
रुवाच ॥ जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजामम ॥ प्रतिगृह्णीष्व भार्यार्थं मया दत्तां सुमध्यमाम् ॥ त्वदर्थं रक्षिता पूर्वप्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ६ एवमुक्त्वा ततः प्रादाद्वा
र्यार्थं वरवर्णिनीम् ॥ सचतां प्रतिजग्राह विविधेष्टेन कर्मणा ७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि वासुकिस्वसृवरणे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वब्रह्मविदां वर ॥ जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः १ तस्य शापस्य शांत्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ॥ स्वसारमुप
येत स्मै सुव्रताय महात्मने २ सचतां प्रतिजग्राह विविधेष्टेन कर्मणा ॥ आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महामनाः ३ तपस्वी च महात्मा च वेदे वेदांगपारगः ॥ समः सर्व
स्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ४ अथ दीर्घस्य कालस्य पांडवे योनिराधिपः ॥ आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः ५ तस्मिन् प्रवृत्ते स त्रेतु सर्पाणामंतकायैव ॥ मो
चयामास तान्नागानास्तीकः सुमहातपाः ६ भ्रातृंश्च मातुलंश्चैव तथैवान्यान्सपन्नान् ॥ पितृंश्च तारयामास संतत्यातपसा तथा ७ व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन्स्वाध्यायैश्च
नृणोऽभवत् ॥ देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधैर्दक्षिणैः ८ ऋषींश्च ब्रह्मचर्येण संतत्याचपितामहान् ॥ अपहृत्य गुरुभारं पितृणां संशितव्रतः ९ जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सहितः
स्वैः पितामहैः ॥ आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं मुनिः १० जरत्कारुः सुमहातपा कालेन स्वर्गं मेयिवान् ॥ एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कथितं मया ॥ प्रब्रूहि भृगु
शार्ङ्गल किमन्यत्कथयामि ते ११ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकप० सर्पाणां मातृशापप्रस्तावे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ शौनका उवाच ॥ सौ
ते त्वं कथयस्वैमां विस्तरेण कथां पुनः ॥ आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषापरमाहिनः १ मधुरं कथ्यते सौम्यशृङ्गणाक्षरपदं त्वया ॥ प्रीयामहे भृशं तात पिते वेदं प्रभाषसे
२ अस्मच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ॥ आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ३

थिर्वक्त्रिः धक्ष्यति दाहं करिष्यति १ । २ जज्ञे जातः ३ पितृमातृपत्नीयाणां भयापहः पितृमातृभयापह इति मध्यमपदलोपः ४ आजहार चको ५ । ६ भ्रातृमातुलपुत्रान् ७ । ८ । ९ । १० । ११
॥ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ सौते इति शुश्रूषाश्रोतुमिच्छा १ । २ अस्मच्छुश्रूषणे अस्माकं श्रावणे आचष्टैसाकश्येन व्यक्तं कथितवान् ३

कथयतः पितुः सकाशात् ४ देवयुगे सत्ययुगे रूपेण प्रकाशेनाद्भुते इति संबंधः । 'रूपं स्वभावे सौंदर्ये आलोकेषु वृंदयोः' इति मेदिनी अद्भुत इत्यादेः पूर्वरूपमार्थ ५ । ६ वरातिसर्गं वरदानं ७ । ८ तेजसावी
प्या विक्रमेण पराभिभवसामर्थ्येन ओजसा तेजसेति पाठे ओजसा इति यबलेन ९ पुत्रं पुनातीति तं पवित्रं वरं दिव्यपुत्रद्वयलाभरूपं १० । ११ । १२ यथा दशावृत्तानवनवतिः तथा दशावृत्तादशदशतिः
शतमित्यर्थः दशदशतीर्दशशतानीत्यर्थः १३ । १४ सोपस्वेदेषु ऋष्यवत्सु तत्र ह्यं डांतर्जलमृष्मणाशीघ्रघनीभयतीति पंचशते पंचशत्याः पूरणे काले संवत्सरे पूर्णं सतीति शेषः १५ मिथुने निःसृतं सत् नव्यद

॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ॥ यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ४ पुरा देवयुगे ब्रह्मन् प्रजापति सुतेशु मे ॥ आस्तां भगि
न्यौरूपेण समुपेतोऽद्भुतेऽनघ ५ ते भार्यैकश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनवाचह ॥ प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापति समः पतिः ६ कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां सुदापरमया युतः ॥
वरातिसर्गं श्रुत्वा वैकश्यपादुत्तमं चते ७ हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स्मरस्त्रियौ ॥ ववेकद्रुः सुतात्रागान्सहस्रं तुल्यवर्चसः ८ द्वौ पुत्रौ विनताववेकद्रुपुत्राधिकौ बले ॥
तेजसावपुषा चैव विक्रमेणाधिकौ चतौ ९ तस्यैव तं वरं प्रादादत्यर्थं पुत्रमीप्सितम् ॥ एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनतातदा १० यथा वत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाऽभ
वत्तदा ॥ कृतकृत्या तु विनतालब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ११ कद्रुश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यवर्चसाम् ॥ धार्यौ प्रयत्नतोगर्भावि युक्ता समहातपाः १२ ते भार्यै वरं संतु
ष्टे कश्यपो विनमाविशत् ॥ सौतिरुवाच ॥ कालेन महता कद्रुं डानां दशतीर्दश १३ जनयामास विप्रेन्द्र द्वे चांडे विनतातदा ॥ तयो रंडानि निदधुः प्रहृष्टाः परिचा
रिकाः १४ सोपस्वेदेषु भांडेषु पंचवर्षशतानि च ॥ ततः पंचशते काले कद्रुपुत्रा विनिःसृताः १५ अंडाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं नव्यदृश्यत ॥ ततः पुत्रार्थिनी देवी
वीडिता च तपस्विनी १६ अंडं विभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत् ॥ अध्यर्धकाय संपन्नमिति तरेणा प्रकाशता १७ सपुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ योऽहमेवं
कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया १८ शरीरेणा समग्रेण तस्माद्दासी भविष्यसि ॥ पंचवर्षशतान्यस्यायया विस्पर्धसे सह १९ एष च त्वां सुतो मातर्दासी त्वान्मोचयिष्य
ति ॥ यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवांडविभेदनात् २० न करिष्यस्य न गंवाव्यं गंवापितपस्विनम् ॥ प्रतिपालयितव्यं स्तेजन्मकालोऽस्य धीरया २१ विशिष्टं बलमी
प्सत्या पंचवर्षशतात्परः ॥ एवं शब्वाततः पुत्रो विनतामंतरिक्षगः २२ अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये यदा ॥ आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् २३
गरुडोऽपि यथा कालं जज्ञे पन्नगभोजनः ॥ सजातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् २४ आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमभ्ययत् ॥ विधात्रा भृगुशार्ङ्गल
धितः पतगेश्वरः २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पादीनामुत्पत्तौ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शतनष्टं स्वरूपेण तिष्ठेयः वीडिता सपत्न्याः पुत्रसमृद्ध्या लजिता १६ अपश्यत् अपश्यत् अध्यर्धेति च चरणादारभ्याऽर्धादुपरितनेन देहेन कृतस्नोऽन्येनाकृतस्न इत्यर्थः पूर्वार्धेति पाठः सुगमः १७ क्रोध
संरब्धः क्रोधेन द्वेषेण संरब्धोऽभिनिविष्टः १८ । १९ । २० अन्नं गमां विवद्याव्यं गमदवायवं प्रतिपालयितव्यः प्रतीक्षणीयः २१ । २२ । २३ । २४ भर्तृशुश्रूषयेव नारीणां मनोरथसिद्धिरीर्ष्यायाचसिद्धम
पि सुखं दीयत इत्यध्यायतात्पर्यं विधात्रा विहितमिति योजना २५ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नाति समायातेऽस्मिन्नेति १।२।३।४ ज्वलंतमेतस्मागम्यदिवौकसोऽमृतायमंत्रयितुमारब्धादिति षष्ठेनाग्नयः किंकृत्वा तस्य मेरोः शृंगमुपाह्वयेतिसंबंधः ५ अग्रमेयमतिमनोहरत्वाग्मनसा वाचावाकलयितुमशक्यं ६ आवारितमाचीर्णं ७ अग्नयमप्राप्य अन्यैः प्राकृतेः ८ अनंतकल्पं अनंतो विष्णुराकाशो वाततर्हपच्युर्न बहुगुणाद्वत्त्वादतिप्रमाणत्वाच्च ईषदसमाग्नौ कल्प उद्धिद्धमुच्च ९ १० ११ कलशवकलशोर्मथनाधारत्वादुदधिः समुद्रः कलशोदधिः क्षीरसमुद्र इति केचित् कलाः पाषाणमयाः पर्वताग्नेनाकादयः क्षेरतेऽस्मिन्नितिकलशः समुद्रः सचोदधिः उदकानिधीयते

॥ सौतिरुवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ॥ अपश्यतां समायाते उच्चैः श्रवसमंतिकात् १ यंतं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपमपूजयन् ॥ मथ्यमानेऽमृते जा तमश्वरत्नमनुत्तमम् २ अमोघबलमश्वानामुत्तमं जगतां वरम् ॥ श्रीमंतमजरं दिव्यं सर्वलक्षणपूजितम् ३ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ कथं तदमृतं देवैर्मथितं कचशं समे ॥ यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ४ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ ज्वलंतं न चलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ आक्षिपंतं प्रभाभानोः स्वशृंगैः कांचनोज्ज्व लैः ५ कनकाभरणं चित्रं देवगंधर्वसेवितम् ॥ अग्रमेयमनाष्टप्यमधर्मबहुलैर्जनैः ६ व्यालैरावारितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ॥ नाकमावृत्य तिष्ठंतमुच्छ्रयेण महा गिरिम् ७ अगम्यं मनसाऽप्यन्यैर्न दीवृक्षसमन्वितम् ॥ नानापतगसंचैश्चनादितं सुमनोहरैः ८ तस्य शृंगमुपाह्वय बहुरत्नाचितं शुभम् ॥ अनंतकल्पमुद्धिद्धं सुराः सर्वमहौजसः ९ ते मंत्रयितुमारब्धास्तत्रासीनादिवौकसः ॥ अमृताय समागम्य तपोनियमसंयुताः १० तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ चिंतयत्सुसुरे ष्वेवं मंत्रयत्सुचसर्वशः ११ देवैरसुरसंचैश्च मथ्यतां कलशोदधिः ॥ भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ १२ सर्वौषधीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव ॥ मथ्यत्सुद धिदेवावेत्स्यध्वममृतं ततः १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि अमृतमंथने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततोऽब्र शिखराकारैर्गिरिशृंगैरलंकृतम् ॥ मंदरं पर्वतवरं लताजालसमाकुलम् १ नानाविहंगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाकुलम् ॥ किन्नरैरप्सरभिश्च देवैरपि च सेवितम् २ एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ॥ अधोभूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ३ तमुद्धर्तुमशक्तवै सर्वदेवगणास्तदा ॥ विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ४ भ वंतावत्र कुर्वीतां बुद्धिनैः श्रेयसीपराम् ॥ मंदरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ५ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ॥ अचोदयदमे यात्मा फणींद्रं पद्मलोचनः ६ ततोऽनंतः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ॥ नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन् कर्मणि वीर्यवान् ७ अथ पर्वतराजानंतमनंतो महाबलः ॥ उज्जहार बलाद्ब्रह्मणः सवनं सवनौकसम् ८ ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ॥ तमूचुरमृतस्यार्थे निर्मथिष्यामहे जलम् ९

ऽस्मिन्नित्येवागाजलसमुद्र इत्यर्थः विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः कलशोदधिदृष्टिर्होलादेषु सौम्यतां कलशः सर्वैरिति वाक्यशेषात् आर्यप्रसिद्धश्च भविष्येच्छप्रसिद्धश्चाप्यर्थनिर्णयान्मुपगमात् १२ वेत्स्यध्वं लप्स्यध्वं १३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारते भावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अ. ॥ तत इति १।२।३।४।५।६ अनंतः शेषः ७ पर्वतराजानं अनित्यत्वात् समासांतश्च सवनं मतेनेनेत्यमृतप्रसन्नार्थं वनेः सहिते वा ८ तेन पर्वतभृताऽनंतं तं समुद्रमुचुः जलं तवेति शेषः ९

१० अकूपारिसमुद्रसमीपे द्वितीयांतपाठे उपेत्येत्याहारः अधिष्ठानं गौरवासंलक्षितमिषमंतं मंदरस्थाधारः ११ ॥ १२ मथानं मंथनं दंडं नेत्रं मंथनं रज्जुं १३ एकमंतं एकं प्रदेशं मुखभागं उपाश्लिष्टाः दंडे वृत्तवतः १४ अनंत इति शेषो विष्णुपक्षीयः वासुकेः क्षिरउक्षिप्योत्क्षिप्य भूमावाक्षिपंतस्तुम्बुनिःसृतिं विषं स्वयंसोढवानिति भावः १५ वासुकिमुखोत्थं वाग्वादिदेवोपकारायाभूदित्याह वासुकेरिति द्वाभ्यां आक्षिप्यत आक्षिप्यमाणस्य एतेन मेघस्य धूमज्योतिर्वीतवारिमयत्वमुक्तं १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ जलचरामत्स्यादयः अस्मदादिवत्पार्थिवांश्च प्रधानशरीराः २० वारुणानि वारुणलोकस्थानि आप्यांश्च

अपां पतिर्यो वाचममाप्यं शोभेत्ततः ॥ सोढाऽस्मि विपुलं मंदं मंदरभ्रमणादिति १० ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारिसुरासुराः ॥ अधिष्ठानं गिरेरस्य भवान्भवितुम हति ११ कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ॥ तं शैलं तस्य पृष्ठस्थं यंत्रेणेंद्रोन्यपीडयत् १२ मंथानं मंदरं कृत्वा तथानेत्रं च वासुकिम् ॥ देवामथितुमारब्धाः समु द्रं निधिमं भसाम् १३ अमृतार्थे पुरा ब्रह्मंस्तथैवासुरदानवाः ॥ एकमंतमुपाश्लिष्टानागराजो महासुराः १४ विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छंततः स्थिताः ॥ अनंतो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः ॥ शिरउक्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् १५ वासुकेरथ नागस्य सहसाऽऽक्षिप्यतः सुरैः ॥ सधूमाः सार्चिषो वातानि ष्ये तुरसकृन्मुखात् १६ ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सविद्युतः ॥ अभ्यवर्षन्सुरगणान् श्रमसंतापकं शितान् १७ तस्माच्च गिरिकूटाग्रात्प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः ॥ सुरा सुरगणान्सर्वान्समंतात्समवाकिन् १८ बभूवात्र महानादो महामेघरवोपमः ॥ उद्धर्मे मथ्यमानस्य मंदरेण सुरासुरैः १९ तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ॥ विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणांभसि २० वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ॥ पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् २१ तस्मिन् भ्राम्यमाणेऽद्रौ संपृष्यं तः परस्परम् ॥ न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान् महादुमाः २२ तेषां संघर्षजश्चाग्निर्चिर्मिः प्रज्वलन्मुहुः ॥ विद्युद्गिरिव नीलाभमावृणोन्मंदरं गिरिम् २३ ददाहं जुंज रांस्तत्र सिंहांश्चैव विनिर्गतान् ॥ विगतासु नि सर्वाणि सत्वानि विविधानि च २४ तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहंतमितस्ततः ॥ वारिणामेघजेनेंद्रः शमयामास सर्वशः २५ ततो नानाविधास्तत्र सुसुबुः सागरांभसि ॥ महादुमाणानिर्यासावहवश्चौषधीरसाः २६ तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ॥ अमरत्वं सुराजग्मुः कांचनस्य च निःस्र वात् २७ ततस्तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ॥ रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्दृष्टम् २८ ततो ब्रह्माणमासीनं देवावरदमब्रुवन् ॥ श्रांताः स्मसुभृशं ब्रह्मन्नोद्भ वत्यमृतं च तत् २९ विनानारायणं देवं सर्वे ज्येदेवदानवाः ॥ चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मंथनम् ३० ततो नारायणं देवं ब्रह्मावचनमब्रवीत् ॥ विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ३१ ॥ विष्णुरुवाच ॥ बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ॥ क्षोभ्यतां कलशः सर्वमंदरः परिवर्त्यताम् ३२

प्रधानं देहानि २१ पर्वताग्रात्पतमानानां द्रुमाणां संघर्षां जातोऽग्निः पर्वतं व्यापुर्वस्तत्र स्थान्पश्वादीन्ददादित्याह त्रिभिस्तस्मिन्नित्यादिभिः २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ तेषां द्रुमोषधीनां येऽमृतवीर्या रसास्तज्जेन पयसा क्षीरेण कंचनस्य स्वर्णमयस्य पर्वतस्य निःस्रवात् दिव्यप्रभावानेकमणिम्यानिःसृता जलाश्च सुराऽमृतत्वं जग्मुः २७ ततः पयोनिःस्रवं प्राप्य समुद्रस्य तत्क्षारं उदकं लवणांभसीत्युपक्रमात् पयः क्षीरं जातं यथा क्षारमक्षारं वा जलं गवितृणादिरसं प्राप्य क्षीरं भवति तद्वदित्यर्थः पयोऽपिरसो तमैर्विमिश्रमस्ति ततो हेतोः क्षीरादभूत्तुत् २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२

11 3 9 11

१४

दीप्तोयोऽग्निस्तस्मैतोयहव्यप्रदं गाधः पारश्वनास्तियस्यसोऽमाधपारस्तं अतएवविस्तीर्णं विशेषेणस्तीर्णं समंततवास्तीर्णं १६ अभिसार्यमाणमभितोमग्न्यमानं १७ तेकद्रुविनते अगार्यपूर्वरूप
मार्चं १८ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ नामाश्वसंविदंकृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्नपठन्ति कांश्चिदत्रत्यान्श्लोकान्पूर्वत्रैवचपठन्ति अन्येतुपंचपा
न्यठंत्यपीत्यत्रकोशशुद्धिर्नप्रतीमः संविदंमिथालोचनं १।२ षण्णितेपणंकृतवत्यो ३।४ उक्तानुक्तविशेषणैः पुनःस्तौतिसमुद्रं अश्लोभ्यमित्यादिना ५।६।७।८।९

१० । ११ । १२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावेदीये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ तमिति १ शशांककिरणवत्प्रख्यादीप्तिर्यस्यततादृशमपिकालवालकृष्णकेशं २ निशम्य
दृष्ट्वा ३ । ४ । ५ कामरूपः इच्छाकृतमेवरूपं यस्य स तथा ६ उद्भासवत्कर्मणभासमानः ७ और्वोवाडवः ८ विभावसंवर्द्धि ९ अग्नेमात्वमितिदेवानांभ्रमवर्णनमग्निगुरुयोरतिसादृश्यकथनार्थं
१० । ११ । १२ । १३ । १४ अत्रापिपूर्ववत्सुपर्णोपाधिकं ब्रह्मैवस्तुयते नहिविष्णुवाहनेपक्षिमात्रेप्रकृतानिसर्वाणिविशेषणान्यजसासंगच्छते । 'इंद्रमित्रवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यः सत्सुपर्णो गिरु

शुभ्रं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ॥ अप्रमेयमचित्यंचसुपुण्यजलसंमितम् १० महानदीभिर्ब्रह्मीभिस्तत्रतत्रसहस्रशः ॥ आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यंतमिवचो
मिभिः ११ इत्येवंतरलतर्रोर्मिसंकुलंतेगभीरं विकसितमंबरप्रकाशम् ॥ पातालज्वलनशिखाविदिपितांगं जेतुं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते १२ ॥ इति श्रीमहाभारते
आदिपर्वणि सौपर्णे समुद्रदर्शनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ तं समुद्रमतिक्रम्य कर्द्वीनतया सह ॥ न्यपततुरगाभ्यां शेनचिरादिवशीघ्रगा
१ ततस्तेतंहयश्रेष्ठं ददृशाते महाजवम् ॥ शशांककिरणप्रख्यंकालवालमुभेतदा २ निशम्य च बहून्वालान् कृष्णान् पुच्छसमाश्रितान् ॥ पिषण्णरूपां विनतां कर्द्वी
स्येन्ययोजयत् ३ ततः साविनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ॥ अभवदुःखसंतप्ता दासी भावं समास्थिता ४ एतस्मिन्तरे चापि गुरुः काल आगते ॥ विनामात्रामहा
तेजाविदार्यां डमजायत ५ महासत्वबलोपेतः सर्वाविद्योतयन् दिशः ॥ कामरूपः कामगमः कामवीर्यो विहंगमः ६ अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ॥ विद्यु
द्विस्पष्टपिंगाक्षो युगांताभिसमप्रभः ७ प्रवृद्धः सहस्रापक्षी महाकायो न भोगतः ॥ घोरोघोरस्वनोरौद्रो वन्हिरौर्वदवापरः ८ तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुर्देवाः सर्वे विभावसुम् ॥
प्रणिपत्या ब्रुवन्श्चेन मासीनं विश्वरूपिणम् ९ अग्नेमात्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ॥ असौ हिराशिः समुहान्समिद्धस्तव सर्पति १० ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥
नैतदेवं यथायुयं मन्यन्मम सुरार्दनाः ॥ गरुडो बलवानेष मम तुल्यश्च तेजसा ११ जातः परमतेजस्वी विनतानंदवर्धनः ॥ तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोहः समा
विशत् १२ नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः ॥ देवानां च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् १३ नभीः कार्या कथंचात्र पश्यध्वंसहितामम ॥ एवमुक्तास्त
दागत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् १४ ते दूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्पिणस्तदा ॥ देवा उचुः ॥ त्वमपि स्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः १५ त्वं प्रभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी
प्रजापतिः ॥ त्वमिंद्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः १६ त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ॥ त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः १७

त्मान् । एकं स हि प्राबहुयावदत्यभिप्रममातरि श्वानमाहुः 'इति श्रुते रेंद्रादिवहुप्रकारेण स देवैः कमुच्यत इत्यवगमात् ऋषिः प्रणवरूपो मंत्रः मंत्राणां सर्वेषां द्रष्टामधुच्छंद आदिरूपो वा महाभागः कृत्स्नस्य यज्ञ
स्य भोक्ता देवोद्योतमानः पतगानां जीवपक्षिणामीश्वरोऽतिशीघ्रगोवा । तद्भावतोऽन्यानत्येति शब्द इति श्रुतेः १५ प्रभुश्चेतनाचेतनस्य कृत्स्नस्याधिष्ठाता तपनस्तपतीतितपनोऽतर्कता सूर्यः सृते
इति सूर्योत्पादकः उपादानमित्यर्थः परमेष्ठी हिरण्यगर्भरूपेण प्रजापतिर्देसादिरूपेण न निमित्तमपीत्यर्थः त्वमिंद्रो देवराजः हयमुखो हयग्रीवावतारः त्वं शरो महादेवस्य त्रिपुरवधे बाणभूतो विष्णुः १६
त्वं मुखं 'प्राक्कणोऽस्य मुखमासीत्' इति श्रुतेः पद्मजश्चतुर्मुखः विप्रो विज्ञानवान् अग्निर्वीर्युश्चेत्यादिसर्वदेवतात्मा धाता चितिः विधाता मायेति प्राग्व्याख्यातमेव विष्णुर्व्यापकः सुरसत्तमो देवेश्वरः १७

महान्महत्तत्वं अभिभूः अभितो भवतीत्यभिभूरभिमानोऽहंकार इत्यर्थः । शश्वत्सर्वदा अमृतमविकृतं महद्यशः । तस्य नाम महद्यश इति श्रुतेर्निर्गुणं ब्रह्म त्वं प्रभाः सूर्यादीनां तेजांसि त्वमभिप्रेतं बुद्धि वृत्तिः
प्राणरक्षणं १८ बलस्य पुण्यस्य ऊर्मिमान्सागरः अतएवादीर्गज आदिनाऽनुपक्षीणं सत्त्वं यस्य सः अतएव समृद्धि रैश्वर्यं तद्वान् दुर्ध्वपहोयुद्धे त्वत्तः सृतेर्निर्गतं सर्वं अधीनकीर्तेपुण्यश्लोक अनागतादि च त्वमेव
१९ उत्तमश्चिन्मात्रः चराचरं चेतनाचेतनस्यावरजंगमं वा गमस्ति भिर्वृत्तिज्ञानैः भानुरिव किरणेः अवभाससे घटादिज्ञानरूपेण यथोक्तं । 'परागर्थं प्रमेयेषु या फलत्वेन संमता । संवित्स्वेवेह मेयोऽर्थो विदां
तोक्तिप्रमाणतः' इति । भानुमतः सूर्यस्य अंतको मृत्युः ध्रुवाद्युर्वक्षराक्षरं प्रधानपुरुषात्मकं २० युगपरिवर्तनं सहस्रकृत्वो जायमानं तस्यां तस्तत्कर्ता कालस्यापि काल इत्यर्थः २१ खगेश्वरमुपेत्य समीपे गत्वा

त्वमहानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः ॥ त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नृणां मनुत्तमम् १८ बलोर्मिमान्साधुरदीनसत्त्वः समृद्धिमान् दुर्विषहस्त्वमेव ॥ त्वत्तः सृते सर्वमही
नकीर्ते ह्यनागतं चोपगतं च सर्वम् १९ त्वमुत्तमः सर्वमिदं चराचरं गमस्ति भिर्भानुरिवावभाससे ॥ समाक्षिपन् भानुमतः प्रभां मुहुस्त्वमंतकः सर्वमिदं ध्रुवाधुवम् २० दिवा
करः परिकुपितो यथा दहेत्प्रजास्तथा दहसि दृताशनप्रभ ॥ भयंकरः प्रलय इवाग्निरुत्थितो विनाशयन् युगपरिवर्तनांतकः २१ खगेश्वरं शरणमुपागता वयं महौजसं ज्व
लनसमानवर्चसम् ॥ तडित्प्रभं वितिमिरमभ्रगोचरं महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरम् २२ परावरं वरदमज्यय विक्रमंतवौ जसा सर्वमिदं प्रतापितम् ॥ जगत्प्रभो तत्सुवर्णं
वर्चसा त्वं पाहिसर्वांश्च सुरान्महात्मनः २३ भयान्वितानभसि विमानगामिनो विमानिता विपथगतिं प्रयाति ते ॥ ऋषेः सुतस्त्वमसि दयावतः प्रभो महात्मनः खगवर
कश्यपस्य ह २४ समाकुपः कुरु जगतो दयां परां त्वमीश्वरः प्रशममुपैहि पाहिनः ॥ महाशानिस्फुरितसमस्वनेन ते दिशोऽंबरं त्रिदिवमियंच मेदिनी २५ चलंति नः खग
हृदयानि चानि शनिगृह्यतां विपुरिदमग्निसन्निभम् ॥ तव दुर्तिकुपिततां तसन्निभानि शम्यन् श्वलति मनोऽव्यवस्थितम् ॥ प्रसीदनः पतगपते प्रयाचतां शिवश्च नो भवभ
गवः सुखावहः २६ एवंस्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्पिणस्तदा ॥ तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः सचकार ह २७ ॥ इति श्रीम० आ० आ० सौपर्णे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ सश्रुत्वाऽथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ॥ शरीरप्रतिसंहारमात्मनः संप्रचक्रमे १ ॥ सुपर्ण उवाच ॥ न मे सर्वाणि भूतानि विभियुर्देहदर्शनात् ॥ भी
मरूपात्समुद्दिग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे २ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततः कामगमः पक्षी कामवीर्यो विहंगमः ॥ अरुणं चात्मनः पृष्ठमारोप्य सपितुर्गृहात् ३ मातुरंतिकमागच्छ
त्परं तीरं महोदधेः ॥ तत्रारुणश्च निक्षिप्तो दिशं पूर्वां महाद्युतिः ४ सूर्यस्तेजोभिरत्युग्रैर्लोकांन्दग्धुमनायदा ॥ रुरुवाच ॥ किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकांन्दग्धुमनास्तदा ५

वयं शरणमुपागता इति संबंधः २२ परावरं कारणं कार्यं च अज्यो जेतुमशक्यो विक्रमो यस्य तं २३ विमानगामिनो देवाः विमानिताः पराजिताः विपथगतिं हीममार्गानुसृतिं २४ सत्त्वं माकुपः क्रोधं माकापीः
महाशनेः स्फुरितं तं तं समस्तुल्यः स्वनः शब्दस्तेन दिशश्चलंतीत्युत्तरादपकृष्यते २५ निगृह्यतां संक्षिप्तं क्रियतां अव्यवस्थितमिति च्छेदः न्याकुलमित्यर्थः २६ । २७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भार
तभावेदीये त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ स इति समुपर्णः स्तुतिव्याजेन देवैर्बोधितस्तेभ्य आत्मनो देहं स्वरूपं श्रुत्वा प्रेक्ष्यानुभूय च सर्वभूताभयाय सोम्यो बभूवेत्यर्थः १ समुद्दिग्ना जना इति शेषः
२ अरुणं मातुर्विदशतया यत्र कुत्रापि स्थितं ३ सूर्यो दग्धुमना यदाऽभूत्तदा पूर्वादिशंगत्वा तत्र सूर्यस्याग्रेऽरुणो निक्षिप्त इति योज्यं ४ । ५

आदित्यस्यमूर्तिवद्वेनचंद्रादित्यैरितिबहुवचनं ६ चंद्रादित्यैकत्वंचसमाहारात् ग्रहेणराहुणाग्रहेणवा ७ सुराणामर्थायहिताय ८ सहंतेमर्षयंति सहदेवैरितिपाठेदिवौकसउपदेवामरीच्यादयःप्रजाप
तयः ९ तस्मादस्ताचलंगत्वेतिल्यब्लोपेपंचमो १० संतापयतसमतापयत अदभावार्थः तिरोभूतएवसन्नेवेदहृत्युदयेतुभस्मीकरिष्यतिलोकानित्याह ततइत्यादिना ११ । १२ । १३ । १४ दृश्य

किमस्यापहृतं देवैर्येनेमं न्युराविशत् ॥ प्रमतिरुवाच ॥ चंद्रादित्यैर्यदाराहुराख्यातो ह्यमृतं पिबन् ६ वैरानुबंधं कृतवांश्चंद्रादित्येतदा ज्ञघ ॥ वध्यमाने ग्रहेणा
थ आदित्ये न्युराविशत् ७ सुरार्थाय समुत्पन्नो रोपोराहोस्तुमां प्रति ॥ बह्वनर्थं करं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ८ सहाय एव कार्ये पुनश्च कच्छ्रेषु दृश्यते ॥ पश्यंति ग्रस्य
मानं मां सहंते वै दिवौकसः ९ तस्माच्छोकविनाशार्थं ह्यवतिष्ठेन संशयः ॥ एवं कृतमतिः सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्विरिम् १० तस्माच्छोकविनाशाय संतापयत भास्करः ॥
ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेवं महर्षयः ११ अद्यार्घरात्र समये सर्वलोकभयावहः ॥ उत्पत्स्यते महान् दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशनः १२ ततो देवाः सर्पिगणा उपगम्य
पितामहम् ॥ अब्रुवन्किमिवेहाह्यमहदाहकृतं भयम् १३ न तावद्दृश्यते सूर्यः क्षयोऽयं प्रतिभाति च ॥ उदिते भगवन् भानौ कथमेतद्भविष्यति १४ ॥ पितामह उवाच ॥
एष लोकविनाशाय रविरुद्यंतु मुद्यतः ॥ दृश्यन्नेवाहिलोकान्सभस्मराशीकरिष्यति १५ तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि ॥ कश्यपस्य सुतो धीमानरुणेत्यभि
विश्रुतः १६ महाकायो महातेजाः सस्थास्यातिपुरोरेवे ॥ करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति १७ लोकानां स्वस्ति चैवं स्यादृषीणां च दिवौकसाम् ॥
॥ प्रमतिरुवाच ॥ ततः पितामहाज्ञातः सर्वं च कृतदाऽरुणः १८ उदितश्चैव सविता ह्यरुणेन समावृतः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं तं सूर्यं न्युराविशत् १९ अरुणश्च य
थैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभुः ॥ भूय एवापरं प्रश्नं शृणु पूर्वमुदाहृतम् २० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ ततः काममभः पक्षी महावीर्यो महाबल ॥ मातुरंतिकमागच्छत्परंपारं महोदधेः १ यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ॥ अतीव दुः
ख संतप्ता दासी भावमुपागता २ ततः कदाचिद्विनतां प्रणतां पुत्रसन्निधौ ॥ काले चाहूय वचनं कद्वरिदमभाषत ३ नागानामालयं भद्रे सुरम्यं चारुदर्शनम् ॥
समुद्रकुक्षावेकांतितत्र मां विनतेन य ४ ततः सुपर्णमातातामवहत्सर्पमातरम् ॥ पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ५ समूर्यमभितो याति वै न ते यो विहंगमः ॥
सूर्यरश्मिप्रतप्ताश्च मूर्छिताः पन्नगाऽभवन् ६ तदवस्थान्मुतान् दृष्ट्वा कङ्क्षन् शक्रमथास्तुवत् ॥ नमस्ते सर्वदेवेश नमस्ते बलसूदन ७ नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्षश
चीपते ॥ सर्पाणां सूर्यतप्तानां वारिणां त्वं ह्रस्वो भव ८ त्वमेव परमं त्राणमस्माकममरोत्तम ॥ ईशो ह्यसि पयः स्रष्टुं त्वमनल्पं पुरंदर ९

नृपश्यन् कंदूदेराकृतिगणत्वाद्दृशोरपि स्वाथेयक १५ प्रतिविधानं प्रतीकारः १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥
ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ अभितः संमुखं पन्नगाऽभवन् संशिरार्यः ६ अत्रापींशोपाधिकं ब्रह्मस्तूपते नमस्ते इत्यादिना लोकस्रष्टृत्वसंघर्षत्वादेस्तद्विगदर्शनात् ७ । ८ । ९

१० । ११ ज्योतिश्चिद्रूपं १२ सर्वममृतं मोक्षः आपेक्षिकेह्यमृतत्वे सर्वत्वं नास्ति मोक्षेऽवशिष्यमाणं यद्रूपं तत्त्वमेवेत्यर्थः सोमईश्वरः परमैः श्रेष्ठैरर्चितः । 'सोमः पवते जनितामतीनां जनिता दिवोजनि
ता पृथिव्याः । जनिता प्रजैर्जनिता सूर्यस्य जनिता तद्रस्य जनिता तविष्णोः' इति श्रुतिप्रसिद्धः १३ बहुलः कृष्णपक्षः १४ कालोपादानत्वात्तद्रूपत्वमुक्त्वा भूयो मां बुरूपत्वमाह त्वमुत्तमेति १५ यज्ञभीक्ताऽ
पितृत्वमेवेत्याह महायशा इति १६ यज्ञफलदोऽपित्वमेवेत्याह त्वं विमैरिति त्वद्धेतोस्त्वत्प्राप्तये । विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः वेदांगानि पद्यज्ञसाहुष्यार्थं तत्र शिक्षापाठशुद्ध्यर्थं । कल्पः प्रयोगज्ञानार्थः ।

त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमग्निर्विद्युतौऽवरे ॥ त्वमभ्रगणविश्लेष्ता त्वमेवाहुर्महाघनम् १० त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥ स्रष्टा त्वमेव लोकानां सहर्ता चापरा
जितः ११ त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसुः ॥ त्वं महद्भूतमाश्चर्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः १२ त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ॥ त्वं सर्वममृतं दे
वत्वं सोमः परमर्चितः १३ त्वं मुहूर्तस्तिथिस्त्वं च त्वं लवस्त्वं पुनःक्षणः ॥ शुक्लस्त्वं बहुलस्त्वं च कलाकाष्ठाशुटिस्तथा ॥ संवत्सरर्तवो मासारजन्यश्च दिनानि च १४
त्वमुत्तमासगिरिव नावसुंधरा सभास्करं वितिभिरमंबरं तथा ॥ महोदधिः सतिमिति मिगिलस्तथामहोर्मिमानवहुमकरोद्गपाकुलः १५ महायशास्त्वमितिसदाऽभि
पूज्यसे मनीषिभिर्मुदितमना महर्षिभिः ॥ अभिभुतः पिबसि च सोममध्वरेषु दृक्तान्यपि च हवींषिभूतये १६ त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं वेदांगेष्वतुलबलौघगी
यसे च ॥ त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेंद्रा वेदांगान्यभिगमयंति सर्वयत्नैः १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ एवंस्तु तस्तदा कद्वभगवान्हरिवाहनः ॥ नीलजीमूतसंघातैः सर्वमंबरमावृणोत् १ मेघानां ज्ञापयामास वर्षध्वममृतं शुभम् ॥ ते मेघा मुमुचुस्तो
यं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः २ परस्परमिवात्यर्थं गर्जतः सततं दिवि ॥ संवर्तितमिवाकाशं जलदैः सुमहादुतैः ३ सृजद्विरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ॥ संप्रवृत्तमिवाकाशं
धारोर्मिभिरनेकशः ४ मेघस्तनितनिर्घोषैर्विद्युत्पवनकंपितैः ॥ तैर्मैघैः सततासारं वर्षाद्विरनिशंतदा ५ नष्टचंद्रार्ककिरणमंबरं समपद्यत ॥ नागानामुत्तमो हर्षस्त
थावर्षति वासवे ६ आपूर्यत मही चापि सलिलेन समंततः ॥ रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् ७ तदा भूरभवच्छन्ना जलोर्मिभिरनेकशः ॥ रामणीयकमाग
च्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ संप्रहृष्टास्ततो नागा
जलधाराश्रुतास्तदा ॥ सुपर्णेनोद्यमानास्ते जग्मुस्तं द्वीपमाशुवै १ तं द्वीपं मकरावांसं विहितं विश्वकर्मणा ॥ तत्र तेलवणं घोरं ददृशुः पूर्वमागताः २

व्याकरणमूहादिसिद्धयर्थः । छंदोगायत्र्यो याज्यानुवाक्याभवंतीति विध्यपेक्षितगायत्र्यादिज्ञानार्थः । निरुक्तं वेदार्थज्ञानार्थः । ज्योतिषं कर्मकालज्ञानार्थमिति एतान्येव वेदांगानि १७ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ एवमिति हरयोऽश्वावाहने रथेयस्य हरिवाहनः १ । २ संवर्तितं संवर्तः कल्पांतः संजातोऽस्मिन्नितिसंवर्तितमिव ३ । ४ सततासारमनव
च्छिन्नधारासंपातं तथा स्यात्तथा ५ । ६ । ७ रामणीयकं द्वीपविशेषः ८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ संप्रहृष्टा
इति तं द्वीपं रामणीयकमेव १ लवणं लवणासुरं पूर्वददृशुः पुनर्गमने सनास्तीति भावः २

३ पञ्चाकरैःसरोभिः ४ हृदेर्नदीषुगंभीरप्रदेशैः ५ । ६ । ७ मनःसंहर्षायजातमनःसंहर्षजं जनेःसर्वविभक्त्युपपदादुः । प्रजापतेर्योमनःसंहर्षःसंकल्पोह्लासस्तज्जवा ८ सर्वैर्गुणैरिति शेषः ९ । १०
सुरम्यमितोऽपिरमणीयं ११ । १२ दुर्योगादुष्टभावात् वितथंशुक्लेऽपिकृष्णत्वंदृष्ट्वा सपैर्वालभूतैः उपधिनाच्छलेन १३ । १४ धनक्रीतोविद्यार्थीपणजितोवादास्यं करोति तेषामुक्तिर्दानेन विद्याया
सुपर्णसहिताःसर्पाःकाननंचमनोरम् ॥ सागरांबुपरिक्षिप्तं पक्षिसंघनिनादितम् ३ विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिभिरावृतम् ॥ भवनैरावृतंरम्यैस्तथापद्माकरै
पि ४ प्रसन्नसलिलैश्चापिहृदैर्दिव्यैर्विभूषितम् ॥ दिव्यगंधवहैःपुण्यैर्मरुतैरुपवीजितम् ५ उत्पतद्भिरिवाकाशंवृक्षैर्मलयजैरपि ॥ शोभितं पुष्पवर्षाणिमुंचाद्भि
र्मरुतोद्धतैः ६ वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथाऽन्यैरपिपादपैः ॥ किरद्भिरिवतत्रस्थान्नागान्पुष्पांबुदृष्टिभिः ७ मनःसंहर्षजं दिव्यगंधर्वाप्सरसांप्रियम् ॥ मत्तभ्रमरसं
घुष्टमनोज्ञाकृतिदर्शनम् ८ रमणीयं शिवं पुण्यं सर्वैर्जनमनोहरैः ॥ नानापक्षिरुतंरम्यंकद्रुपुत्रप्रहर्षणम् ९ तत्तेवनंसमासाद्यविजहःपन्नगास्तदा ॥ अब्रुवंश्चमहा
वीर्यसुपर्णपतंगेश्वरम् १० ब्रह्मास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विमलोदकम् ॥ त्वंहि देशान्बहून् रम्यान् वज्रजन्पश्यसिखेचर ११ सविचित्राब्रवीत्पक्षीमातरं विनतां तदा ॥ किं
कारणं मयामातःकर्तव्यं सर्पभाषितम् १२ ॥ विनतोवाच ॥ दासीभूतास्मि दुर्योगात्सपत्न्याःपतंगोतम ॥ पणंवितथमास्थाय सपैरुपाधिनाकृतम् १३ तस्मिंस्तु
कथितेमात्राकारणे गगनेचरः ॥ उवाच वचनं सर्पास्तेन दुःखेन दुःखितः १४ किमाहृत्य विदित्वा वा किं वाकृत्वेह पौरुषम् ॥ दास्याद्भो विप्रमुच्येयं तथ्यं वदत लेलिहाः १५
॥ सौतिरुवाच ॥ श्रुत्वा तमब्रुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ॥ ततो दास्याद्भिप्रमोक्षो भविता तव खेचर १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्युक्तो गरुडः सपैस्ततो मातरमब्रवीत् ॥ गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् १ ॥ विनतोवाच ॥
समुद्रकुक्षौ वेकांते निषादालयमुत्तमम् ॥ निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय २ न च ते ब्राह्मणं हंतुं कार्या बुद्धिः कथंचन ॥ अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो
ह्यनलोपमः ३ अग्निरकोविषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः ॥ गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः ४ एवमादिभीरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः ॥ सतेतात न हंतव्यः
संकुद्धेनापि सर्वथा ५ ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्तव्यः कथंचन ॥ न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्यात्तथाऽनघ ६ यथा कुर्यादभिकुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ तदेतैर्विविधै
र्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् ७ भूतानामग्रभूर्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥ ॥ गरुड उवाच ॥ ॥ किं रूपो ब्राह्मणो मातः किं शीलः किं पराक्रमः ८ किं स्विद
ग्निनिभो भाति किं स्वित्सौम्यप्रदर्शनः ॥ यथाऽहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः ९ तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तुमर्हसि ॥ विनतोवाच ॥ यस्ते कंठमनुप्राप्तो
निर्गणं वडिशं यथा १० दहेदंगारवत्पुत्रं तं विद्याद्ब्राह्मणं भवम् ॥ विप्रस्त्वयान हंतव्यः संकुद्धेनापि सर्वदा ११

भेन पणांतरजयेन वा भवतीति किमेतेषु मया कर्तव्यमित्याह किमेति लेलिहाः भो सर्पाः १५ । १६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभादीये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ इत्युक्त इति १ । २ ॥
३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ वडिशं मत्स्यादिधरणाथो गलग्रहः १० । ११

हार्दोत्स्नेहात् १२ । १३ विप्रकृतावस्थिता १४ । १५ इहासतीति पाठे आसीना । चक्षिहो हित्करणाज्ज्ञापकादमुदात्ते त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वादासेः शत्रुप्रत्ययः । स्वास्तिकारेकल्याणकरणे
अरिष्टं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा १६ काले समये १७ भूधरजात्पर्वतजान्बृहन् १८ भुजंगभोजिनो गरुडस्य १९ । २० परिचपलस्तेषां ग्रहणाय सर्वतोभ्रमन् २१ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नी
प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्दादिदं वचः ॥ जठरेन च जीर्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम् १२ पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्दादिदं वचः ॥ जानंत्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादपरा
यणा १३ प्रीता परमदुःखार्तानां गैर्विप्रकृता सती ॥ ॥ विनतोवाच ॥ ॥ पक्षौ ते मारुतः पातु चंद्रसूर्यौ च पृष्ठतः १४ शिरश्च पातु वह्निस्ते वसवः सर्वतस्तनुम् ॥
अहंचते सदा पुत्रशांतिस्वस्ति परायणा १५ इहासीना भविष्यामि स्वस्ति कारेरता सदा ॥ अरिष्टं जपं थानं पुत्रकार्यार्थं सिद्धये १६ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततः
समातुर्वचनं निश्म्य वितत्य पक्षौ न भउत्पपात ॥ ततो निषादान्बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवांतकोऽपरः १७ सतां निषादानुपसंहरंस्तदारजः समुद्रयनभः स्पृ
शं महत् ॥ समुद्रकुक्षौ च विशेष्यन्पयः समीपजान्भूधरजान् विचालयन् १८ ततः सचक्रे महदानं तदानीं निषादमार्गं प्रातिरुध्य पक्षिराट् ॥ ततो निषादास्त्वरिताः
प्रवव्रजुर्द्यतो मुखंतस्य भुजंगभोजिनः १९ तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत्सम्ययुर्गगनमिवादिताः खगाः ॥ सहस्रशः पवनरजो विमोहिता यथाऽनिलप्रचलितपाद
पेवने २० ततः खगो वदनमभिन्नतापनः समाहरत्परिचपलो महाबलः ॥ निषूदयन्बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आ
दिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ तस्य कंठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सहभार्यया ॥ दहन्दी स इवांगारस्तमुवाचां
तारिक्शगः १ द्विजोत्तम विनिर्गच्छतूर्णमास्यादपावृतात् ॥ नहि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपिरतः सदा २ ब्रुवाण मे वंगरुडं ब्राह्मणः प्रत्यभाषत ॥ निषादी मम भार्येयं
निर्गच्छतु मया सह ३ ॥ ॥ गरुड उवाच ॥ ॥ एतामपि निषादीं त्वं परिगृह्याशु निष्पत ॥ पूर्णसंभावयात्मानमजीर्णं मम तेजसा ४ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥
ततः सविप्रो निष्क्रांतो निषादी सहितस्तदा ॥ वर्जयित्वा च गरुडमिष्टं देशं जगाम ह ५ सहभार्ये विनिष्क्राते तस्मिन्चिप्रेच पक्षिराट् ॥ वितत्य पक्षावाकाशमुत्पपात मनो
जवः ६ ततोऽपश्यत्सपितरं पृष्ठश्चाख्यातवान्पितुः ॥ यथान्यायममेयात्मा तंचोवाच महानृषिः ७ ॥ कश्यप उवाच ॥ कश्चिद्रः कुशलं नित्यं भोजने बहुलं सुत ॥
कश्चिच्च मानुषे लोके तवान्नं विद्यते बहु ८ ॥ ॥ गरुड उवाच ॥ ॥ माता मे कुशला शश्वतथा भ्राता तथा ह्यहम् ॥ नहि मे कुशलं तात भोजने बहुले सदा ९ अहं हि सर्पैः
प्रहितः सोममाहर्तुमुत्तमम् ॥ मातुर्दास्य विमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै १० मात्राचात्र समादिष्टो निषादान्भक्षयेति ह ॥ न च मे दृष्टिर्भवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ११
तस्माद्भक्षंत्वमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ॥ यदुक्त्वाऽमृतमाहर्तुं समर्थः स्याम हं प्रभो १२

लंकंठीये भारतभादीये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ तस्येति १ । २ । ३ संभावय संजीवय ४ । ५ । ६ पृष्ठ आख्यातवांश्च वक्ष्यमाणरीत्या ७ वीर्युष्माकं मातृभ्रात्रे
क्षयावहुत्वं ८ भोजने बहुले विषये मम कुशलं न हि पूर्णाहारस्याभावात् ९ सोमममृतं १० । ११ । १२

१३ कूर्माग्रजं कूर्मभूतज्येष्ठभ्रातरं १४ । १५ । १६ विभागं कारुण्यामीतिकीर्तयत्येव ननु कृतवान् १७ । १८ । १९ अंतरेषु चिच्छिद्रेषु पतन्ति अन्योऽप्यस्य चिच्छिदाणि बहुलीकृत्य नाशहेतुं वैरमु
हीपयतीत्यर्थः २० 'कनिष्ठान् पुत्रवत्पश्येज्ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' इति गुरुशास्त्रेऽलंघनीये शासनेऽनिबद्धानामतिशकिनां मया दाभंगभयेन २१ । २२ । २३ आख्यानतात्पर्यमाह एवमिति
क्षुत्पिपासाविधातार्थं भक्ष्यमारुह्य तु मे भवान् ॥ ॥ कश्यप उवाच ॥ ॥ इदं सरोमहापुण्यं देवलोकेऽपि विश्रुतम् १३ यत्र कूर्माग्रजं हस्तीसदाकर्षत्यवाङ्मुखः ॥ तयो
जन्मांतरे वैरं संप्रवक्ष्याम्य शेषतः १४ तन्मे तत्त्वं निबोध स्वयत्प्रमाणौ च तावुभौ ॥ आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् १५ भ्राता तस्यानुजश्चासीत् सुप्रतीको
महातपाः ॥ सनेच्छति धनं भ्राता सैकस्थं महा मुनिः १६ विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीको हि नित्यशः ॥ अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः १७ विभागं बहवो मो
हात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यशः ॥ ततो विभक्तास्त्वन्योऽन्यं विकुध्यन्तेऽर्थमोहिताः १८ ततः स्वार्थपरान्मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः ॥ विदित्वा भेदं यत्ते तान मित्रा मित्र
रूपिणः १९ विदित्वा चापरो मित्रानंतरेषु पतन्त्यथ ॥ मित्रानाम तु लोनाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते २० तस्माद्विभागं भ्रातृणां न प्रशंसन्ति साधवः ॥ गुरुशास्त्रे निबद्धाना
मन्योन्येनाभिंशकिनाम् २१ नियंतुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ॥ यस्मात्तस्मात्सुप्रतीकहस्तित्वं समवाप्स्यसि २२ शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसु मथाब्र
वीत् ॥ त्वमप्यंतर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि २३ एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू ॥ गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं भूतचेतसौ २४ रोषदोषानुपगणेन तिर्य
ग्योनिगतावुभौ ॥ परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ २५ सरस्यस्मिन् महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ॥ तयोरन्यतरः श्रीमान्समुपैति महागजः २६ यस्य बृंहितश
ब्देन कूर्मोऽप्यंतर्जलेशयः ॥ उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं विक्षोभयन्सरः २७ यं दृष्ट्वा वेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ॥ दंतहस्ताग्रलांगूलपादवेगेन वीर्यवान् २८
विक्षोभयंस्ततो नागः सरोवरदुरुषाकुलम् ॥ कूर्मोऽप्यभ्युद्यत शिरायुद्धायाभ्येति वीर्यवान् २९ षड्छित्तो योजनानि गजस्तद्विगुणायतः ॥ कूर्मस्त्रियोजनोत्से
धो दशयोजनमंडलः ३० तावुभौ युद्धं समतौ परस्परवधैषिणौ ॥ उपयुज्याथुर्कर्मदंसाधये हितमात्मनः ३१ महाभयं संकाशं तं भुक्त्वाऽमृतमानय ॥ महागिरिसम
प्रख्यं घोररूपं च हस्तिनम् ३२ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा गुरुं सोऽथ मांगल्यमकरोत्तदा ॥ युध्यतः सह देवैस्ते युद्धे भवतु मंगलम् ३३ पूर्णकुंभो द्विजागा
वो यज्जान्यत्किंचिदुत्तमम् ॥ शुभं स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवांज ३४ युध्यमानस्य संग्रामे देवैः सार्धं महाबल ॥ ऋचो यजूंषिसामानि पवित्राणि हवींषि च ३५
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ॥ इत्युक्तो गुरुः पित्रागतस्तं हृदमंतिकात् ३६ अपश्यन्निर्मलजलं नानापक्षिसमाकुलम् ॥ सतस्मृत्वा पितुर्वाक्यं भी
मवेगोऽस्तरिक्षगः ३७ नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ३८

लोभात्तामसीयोनिं गच्छतीति भावः २४ । २५ । २६ । २७ आवेष्टितकरः कुंडलीकृतशृङ्गादंढः २८ । २९ । ३० उपयुज्यभुक्त्वा ईहितमीप्सितं ३१ । ३२ । ३३
३४ । ३५ ते तुभ्यं बलं दास्यतीति शेषः ३६ । ३७ । ३८

सोऽलंबं सः अलंबं निरालंबं यथा स्यात्तथा गगनमार्गेण तीर्थं भक्षणार्थं मे रुद्रं गच्छेत्प्रमासाद्य वृक्षानारोहं १९ कनककेशाखिनः ४० । ४१ रोहो वरोहिणौ वटः स्वार्थे त
द्वितः राक्षसवायसाविवत् । 'रोहीरोहितकेऽन्धत्थवष्टपादपयोः पुमान्' इति मेदिनी ४२ । ४३ । ४४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये कनकशिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ स्पृष्टमात्रेति
सोऽलंबं तीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ तेभीताः समकंपन्तस्तस्य पक्षानिलाहताः ३९ ननोभंन्यादितितदादिव्याः कनकशाखिनः ॥ प्रचलांगान्सतान् दृष्ट्वा मनो
रथफलद्रुमान् ४० अन्यानतुलरूपांगानुपचक्राम खेचरः ॥ कांचनैराजतैश्चैव फलैव दूर्यशाखिनः ॥ सागरांश्च परिक्षितान् भ्राजमानान् महाद्रुमान् ४१ तमुवाच
खगश्चेष्टतत्र रौहिणपादपः ॥ अतिप्रवृद्धः सुमहानापतंतं मनोजवम् ४२ ॥ रौहिण उवाच ॥ यैवामममहाशाखाशतयोजनमायता ॥ एतामास्थाय शाखां त्वं खादे
मौ गजकच्छपौ ४३ ततोऽमुं पतंगसहस्रं सेवितं महीधरप्रतिमवपुः प्रकंपयन् ॥ खगोत्तमोऽमुं तमभिपत्य वेगवान् बभूव जतामविरलपत्रसंचयाम् ४४ इति श्रीमहाभारते
आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णेऽनर्निशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ स्पृष्टमात्रा तु पद्म्यां सागरुडेन बलीयसा ॥ अभज्यत तरोः शाखाभग्रांचै
कामधारयत् १ तां भंक्त्वा समहाशाखां स्मयमानो विलोकयन् ॥ अथाप्रलंबतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोमुखान् २ ऋषभो ह्यत्र लंबं तेन हन्यामिति तानृषीन् ॥ तपो
रतान् लंबमानान् ब्रह्मर्षीन् भिवीक्ष्य सः ३ हन्यादेतां संपतन्तीं शाखेत्यथ विचिंत्य सः ॥ नखैर्दृढतरं वीरः संपृह्य गजकच्छपौ ४ सतद्विनाशसंत्रासादभिपत्य खगा
धिपः ॥ शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्वेक्षया ५ अतिदैवं तु तत्तस्य कर्मदृष्ट्वा महर्षयः ॥ विस्मयोत्कंपहृदयानामच कुर्महाखगे ६ गुरुभारं समासाद्योऽङ्गीन एष
विहंगमः ॥ गरुडस्तु खगश्चेष्टस्तस्मात्पद्मगभोजनः ७ ततः शनैः पर्यपतत्यक्षैः शैलान् प्रकंपयन् ॥ एवं सोऽन्यपतद्देशान् बभूव न स गजकच्छपः ८ दयार्थं वालखिल्या
नान् च स्थानमविंदत् ॥ सगत्वा पर्वतश्रेष्ठं गंधमादनमंजसा ९ ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् १० तेजोवीर्यबलो
पेतं मनोमारुतरं हसम् ॥ शैलशृंगप्रतीकांश्च ब्रह्मदंडमिवोद्यतम् ११ अचिंत्य मनोभिर्ध्येयं सर्वभूतभयं करम् ॥ महावीर्यधरं रौद्रं साक्षादग्निमिवोद्यतम् १२ अप्रपृष्य
मजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ भेतारं गिरिशृंगाणां समुद्रजलशोषणम् १३ लोकसंलोडनं घोरं कृतांतसमदर्शनम् ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान् कश्यपस्तदा ॥ विदित्वा
चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् १४ ॥ कश्यप उवाच ॥ पुत्रमासाह संकाशीर्मासद्योलप्स्यसे व्यथाम् ॥ मात्वां दहेषुः संकुद्धा वालखिल्या मरीचिपाः १५
॥ सौतिरुवाच ॥ ततः प्रसादयामास कश्यपः पुत्रकारणात् ॥ वालखिल्यान् महाभागांस्तपसा हतकल्मषान् १६

१ । २ । ३ । ४ । ५ अतिदैवं देवैरपि कर्तुं महाकर्म ६ गुरुमिति । गुरुशब्दपूर्वाङ्गीकृतविहाय सागता वस्माद्दः आदेरकारश्च पृथोदरादित्वात् गरुडशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ७ । ८ । ९ । १० । ११ अचिंत्य
मद्भुताकारत्वात् अनभिध्येयं करमूर्तित्वात् तदेवाह सर्वेति १२ । १३ । १४ वालखिल्यानामतः मरीचिपाः सूर्यमरीचानेव पीत्वा तृप्यन्ति । असौ वा आदित्यो देवमधुरइत्यादिना छांदोग्यप्रसिद्धम
धुविद्याविदइत्यर्थः १५ शाखां मुक्त्वा गिरिसमम्यधुरितिसंबन्धः १६

१७। १८ शाखायामुखस्थयाव्याप्तिर्मेविकलं वदनं वचनक्रियायस्यसतथा अव्यक्तवर्णयथास्यात्तथाऽपृच्छदित्यर्थः १९। २०। २१। २२ गजकच्छपयोः परिमाणमुक्तं शाखायास्तदाह नतामिति परिणहेत्परितोब्रवीमात्वेष्टयेत् वधीएकतुकाचर्मरज्जुः सतचर्मैकेनगोचर्मणाकृतयारज्ज्वाभाक्रांताभूगोचर्ममात्रादयंतुशतगोचर्मरज्ज्वाप्यनाक्रमणीयेत्यतिपृष्टत्वमुक्तं शाखायाः २३। २४। २५

॥ कश्यपउवाच ॥ प्रजाहितार्थमारंभोरुडस्यतपोधनाः ॥ चिकीर्षतिमहत्कर्मतदनुज्ञातुमर्हथ १७ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्ताभगवतामुनयस्तेसमभ्ययुः ॥ मुक्ताशाखांगिरिपुण्यं हिमवतंतपोऽर्धिनः १८ ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतासुतः ॥ शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्यपृच्छतकश्यपम् १९ भगवन्कविमुंचामित रोःशाखामिमामहम् ॥ वर्जितमानुषैर्देशमाख्यातु भगवान्मम २० ततोनिःपुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकंदरम् ॥ अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ सकश्यपः २१ तंपर्वतं महाकुक्षिमुदिश्य समहाखगः ॥ जवेनाभ्यपतत्ताक्ष्यः सशाखागजकच्छपः २२ नतांवधीपरिणहेच्छतचर्ममहातनुम् ॥ शाखिनो महतीं शाखायां प्रगृह्य यौखगः २३ सततः शतसाहस्रं योजनांतरमागतः ॥ कालेन नातिमहतागरुडः पतगेश्वरः २४ सतंगत्वाक्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितुः ॥ अमुंचन्महतीं शाखां सस्वनंतत्र खेचरः २५ पक्षानिलहतश्चास्य प्राक् पतसशैलराट् ॥ मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः २६ शृंगाणि च व्यशीर्यत गिरेस्तस्य समंततः ॥ माणि कांचनचित्राणि शोभयंति महागिरिम् २७ शाखिनो बहवश्चापि शाखायाऽभिहतास्तथा ॥ कांचनैः कुसुमैर्भाति विद्युत्तंत इवांबुदाः २८ ते हेमविकचाभूमौ युताः पर्वतधातुभिः ॥ व्यराजच्छाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरजिताः २९ ततस्तस्य गिरेः शृंगमास्था बसखगोत्तमः ॥ भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ३० तावुभौ भक्षयित्वा तु सताक्ष्यः कूर्मकुंजरौ ॥ ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात महाजवः ३१ प्रावर्तताथ देवानामुत्पाताभयशंसिनः ॥ इंद्रस्य वज्रं दयितं प्रज्ज्वालभयात्ततः ३२ सधूमान्यपतत्सार्चिर्दिवोल्कानमसश्च्युताः ॥ तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ३३ साध्यानां मरुतांचैव ये चान्ये देवतागणाः ॥ स्वस्वंप्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ३४ अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ॥ ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः सहस्रशः ३५ निरभ्रमेव चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ॥ देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षत शोणितम् ३६ मम्लुर्माल्यानि देवानां निशुस्ते जांसि चैव हि ॥ उत्पातमेवारौ द्राक्ष्ववृष्टुः शोणितं वदुः ३७ रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ततस्त्राससमुद्भिन्नः सह देवैः शतक्रतुः ॥ उत्पातान्दारुणान्पश्यन् त्रित्युवाच बृहस्पतिम् ३८ ॥ इंद्र उवाच ॥ किमर्थं भगवन् घोरा उत्पाताः सहसोत्थिताः ॥ न च शत्रुं प्रपश्यामि युधियोनः प्रधर्षयेत् ३९ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ तवापराधादेवेंद्र प्रमादाच्च शतक्रतो ॥ तपसावालखिल्यानां महर्षीणां महात्मनाम् ४०

२६। २७। २८ हेमविकचाः हेमवदुज्ज्वलाः २९। ३०। ३१। ३२ सधूमेति दिवाजहि ३३ अभूतपूर्वं यथास्यात्तथाप्राद्रवत् प्रहरणमायुधं जात्यभिप्रायेणैकवचनं ३४ सनिर्घाता अशनिनिर्घात सहिताः उल्काः वद्विस्फुल्लिगसंघाः ३५ देवानां देवः परमेश्वरः ३६। ३७। ३८। ३९ अपराधाद्वालखिल्यावमानात् प्रमादात्स्वबलद्वयेणानवधानात् ४०

४१ असाध्यमन्वेपांसाधयेत् ४२। ४३। ४४। ४५ कवचानि धातुमयानि कंठादिनाभिघ्राणानि ४६ चर्मोणिचर्ममयानि हस्तावापोर्ध्वमुखीप्रभृतानि भानुमंतिदीप्तिमंति ४७। ४८ स्वदेहरूपाणि स्वेदेहानुरूपाणि ४९। ५० ज्वलनवत्समिद्धेदोप्यमानैर्वपुर्भिः प्रकाशिनः ५१ विगलितमिव चक्रमादागतमिव ५२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ कश्यपस्य मुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेचरः ॥ हर्तुं सोममभिप्राप्तो बलवान्कामरूपदृक् ४१ समर्थो बलिनां श्रेष्ठो हर्तुं सोमं विहंगमः ॥ सर्वसंभावयाम्यस्मिन्नसाध्यमपि साधयेत् ४२ ॥ सौतिरुवाच ॥ श्रुत्वेतद्वचनं शक्रः प्रोवाचा मृतरक्षिणः ॥ महावीर्यबलः पक्षी हर्तुं सोममिहोद्यतः ४३ युष्मान्संबोधयाम्येष यथानसहरेद्रलात् ॥ अतुलं हि बलं तस्य बृहस्पतिरुवाच ह ४४ तच्छ्रुत्वा विबुधावाक्यं विस्मिताय तन्मास्थिताः ॥ परिवार्यामृतं तस्थुर्वज्रीचेंद्रः प्रतापवान् ४५ धारयंतो विचित्राणि कांचनानि मनस्विनः ॥ कवचानि महार्हाणि वैदूर्यविकृतानि च ४६ चर्मोण्यपि च गत्रेषु भानुमंतिदृढानि च ॥ विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकशः ४७ शि ततीक्ष्णाग्रधाराणिसमुद्यम्य सुरोत्तमाः ॥ सविस्फुल्लिगज्वालानिसधूमानि च सर्वशः ४८ चक्राणि परिधांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥ शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान् ॥ स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोद्य प्रदर्शनाः ४९ तैः शस्त्रैर्भानुमद्विस्तेदिव्याभरणभूषिताः ॥ भानुमंतः सुरगणास्तस्थुर्विगतकल्मषाः ५० अनुपमबलवीर्यतेजसोऽष्टमनसः परिरक्षणे मृतस्य ॥ असुरपुरविदारणाः सुरज्वलनसमिद्धवपुः प्रकाशिनः ५१ इति समरवरं सुराः स्थितास्ते परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ॥ विगलितमिव चक्रांतरंतपनमरीचिविकाशितं बभासे ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ कोऽपराधो महेंद्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ॥ तपसावालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् १ कश्यपस्य द्विजातेश्चैवैपक्षिराट्सुतः ॥ अष्टपथः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् २ कथंच कामचारी सकामवीर्यश्च खेचरः ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणेयदि पठ्यते ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ विषयोऽयं पुराणस्य यन्मात्वं परिपृच्छसि ॥ शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ४ यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ साहाय्यमृषयो देवा गंधर्वाश्च ददुःखिल ५ तत्रेष्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ॥ मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ६ शक्रस्तु वीर्यसदृशमिधमभारंगिरिप्रभम् ॥ समुद्यम्या नयामास नातिरुच्छादिवप्रभुः ७ अथापश्यदृषीन् हस्वानं गुष्ठोदरवर्ष्मणः ॥ पलाशवर्तिकामेकां बहतः संहतान्पाथि ८ प्रलीनान्स्वेष्टिवांगेषु निराहारांस्तपोधनान् ॥ क्लिश्यमानान्मंदबला न्गोष्पदे संकुतोदके ९ तान्सर्वान् विस्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ॥ अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लंघयित्वाऽवमन्य च १० तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ॥ आरेभिरेमहत्कर्मतदा शक्रमयं करम् ११ जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् ॥ मंत्रैरुच्चावचैर्विगायेन कामेन तच्छृणु १२

कोपराध इति १। २। ३। ४ यजतो यजमानस्य वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवर्तिदेशः यियक्षमाणस्येत्यर्थः ५ इष्मान्यग्निसमिधनार्थाः समिधः ६। ७ अंगुष्ठोदरप्रमाणं वर्ष्मं शरीरं येषां तान् वर्तिकान् दीर्घयष्टिं संहतान् एकीभूतान् ८ स्वेष्टिवांगेषु प्रलीनानि वातिकृद्भानित्यर्थः क्लिश्यमानानिति मोष्यदमात्रेऽपि जलेमज्जनेनेत्यर्थः ९। १० जातमन्यवो दीनाः। 'मन्युर्दैन्येकतो कृचि' इति कोशः ११। १२

यावदिच्छतेवीर्यगतिश्चप्येतिकामवीर्यः कागमश्च १३ दारुणः इन्द्रप्रत्येव १४ । १५ कर्मसिद्धिमपृच्छत सिद्धिः कर्मस्यपृच्छदित्यर्थः १६ एवमस्तुसिद्धमस्तु १७ । १८ । १९ पत
प्रीणांपक्षिणां । पतेरत्रिन्वह्योणादिकत्रिन्प्रत्ययांतोऽयं विविष्णुरपतत्रयः इत्यमरः २० । २१ । २२ । २३ । २४ पुंसवनेऽनुकाले २५ । २६ । २७ । २८ कारयिष्यतइति

कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ॥ इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदित्यतव्रताः १३ इन्द्राच्छतगुणः शौर्यवीर्यैश्चैव मनोजवः ॥ तपसो नः फलेनाद्यदारुणः संभवत्वि
ति १४ तद्ब्रह्माभ्युदयसंतप्तो देवराजः शतक्रतुः ॥ जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् १५ तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ॥ बालखिल्यानुपागम्य कर्मसि
द्धिमपृच्छत १६ एवमस्त्वितितंचापि प्रत्युचुः सत्यवादिनः ॥ तान्कश्यप उवाचे दंसां त्वपूर्वप्रजापतिः १७ अयमिन्द्रास्त्रिभुवनेनियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ॥ इन्द्रार्थे च
भवंतोऽपियत्नवंतस्तपोधनाः १८ नामेय्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुं मह्यं सत्तमाः ॥ भवतां हि न मिथ्याऽयं संकल्पो वैचिकीर्षितः १९ भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिवलस
त्त्वान् ॥ प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः २० एषमुक्ताः कश्यपेन बालखिल्यास्तपोधनाः ॥ प्रत्युचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् २१ ॥ बालखिल्या
ऊचुः ॥ ॥ इन्द्रार्थोऽयं समारंभः सर्वेषां नः प्रजापते ॥ अपत्यार्थं समारंभो भवतश्चायमीप्सितः २२ तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिष्ठ्यताम् ॥ तथा चैवं विधत्स्वात्रय
थाश्रेयोऽनुपश्यसि २३ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षणी शुभा ॥ विनतानामकल्याणी पुत्रकामायशास्विनी २४ तपस्तप्त्वा व्रतपरास्त्रा
तापुंसवने शुचिः ॥ उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः २५ आरंभः सफलो देवि भवितायस्त्वयेप्सितः ॥ जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ २६ तपसा बाल
खिल्यानां मम संकल्पजौ तथा ॥ भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ २७ उवाच चैनां भगवान्कश्यपः पुनरेव ह ॥ धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः २८
एतौ सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥ लोकसंभावितौ वीरौ कामरूपौ विहंगमौ २९ शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ॥ त्वत्सहायौ महावीर्याभ्रातरौ ते भवि
ष्यतः ३० नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुनरंदर ॥ व्येतु तेशक्रसंतापस्त्वमेवैन्द्रो भविष्यसि ३१ नचाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ॥ नचावमान्यादर्पात्ते वा
ग्वज्राभ्युदयोपनाः ३२ एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशंकस्त्रिविष्टपम् ॥ विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ३३ जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥ विकलां
गोऽरुणस्तत्र भास्वरस्य पुरःसरः ३४ पतत्रीणां च गरुडमिन्द्रत्वेनाऽभ्यर्षितम् ॥ तस्यैतत्कर्म सुमहच्छ्रूयतां भृगुनंदन ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आ
स्तीकपर्वणि सौपर्णे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ ततस्तस्मिन् न द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णेतथा विधे ॥

स्वार्थेण च रामो राज्यमचीकरदितिवत् २९ । ३० । ३१ दर्पात्तेत्या ३२ । ३३ । ३४ गरुडं इन्द्रत्वे नानरः हिरण्यगर्भः अभ्यर्षितः गरुडं इन्द्रत्वेनाभ्यर्षित्येति पाठे हिरण्यगर्भेणेति शेषः ३५
॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ तत इति तस्मिन् देवानीके तथा विधेनाना युधाद्युपेक्षे समुदीर्णेतं ग्रामायोद्वतेति १

ततस्तेषां षष्ठ्यर्थे तसिः २ भौमनः विश्वकर्मा ३ विनिहतोऽमृतकल्पः कृतः ४ । ५ । ६ संलोडयामास आकुलचिकार ७ । ८ अपोवाह अपसारितवान् ९ । १० अंतरिक्षस्थं गरुडं
मिति शेषः ११ । १२ । १३ व्यक्षिपत् विशेषेण क्षिप्तवान् १४ । १५ । १६ । १७ अश्वक्रं दादयोनवयक्षाः १८ । १९ । २० । २१ अतएव उक्तांतजीवितान्कृत्वेत्याह २२ । २३

तं दृष्ट्वाऽतिवलंचैव प्राकंपंतसुरास्ततः ॥ परस्परं च प्रत्यघ्नन् सर्वप्रहरणान्युत २ तत्र चासीदमेवात्मा विदुदग्निसमप्रभः ॥ भौमनः सुमहावीर्यः सोमस्य परिरक्षिता ३
स तेन पतंगेद्रेण पक्षतुंडनखक्षतः ॥ मुहूर्तम तुलं युद्धं कृत्वा विनिहतो युधि ४ रजश्चोद्धूय सुमहत्पक्षवातेन खेचरः ॥ कृत्वा लोकात्रिरालोकांस्तेन देवानवाकिरत् ५
तेनावकीर्णं रजसा देवामोहमुपागमन् ॥ न चैवं ददृशुश्छन्नारजसाऽमृतारक्षिणः ६ एवं संलोडयामास गरुडस्त्रिदिवालयम् ॥ पक्षतुंडप्रहारैस्तु देवान्सविददारह ७
ततो देवः सहस्राक्षस्त्वूर्णवायुमचोदयत् ॥ विक्षिपे मां रजोवृष्टित्वेदं कर्म मारुत ८ अथवायुरपोवाहतद्रजस्तरसावली ॥ ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ९
ननादोचैः सबलवान्महामेघइवावरे ॥ वध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् १० उत्पपात महावीर्यः पक्षिराट्परवीरहा ॥ समुत्पत्यांतरिक्षस्थं देवानामुपरि
स्थितम् ११ वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ पट्टिशैः परिचैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः १२ क्षुरप्रैर्ज्वलितैश्चापि चक्रेरादित्यरूपिभिः ॥ नानाशस्त्रविसर्गै
स्तैर्वध्यमानः समंततः १३ कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पक्षिराट्पन्नव्यकंपत ॥ निर्दहन्निवचाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ॥ पक्षाभ्यामुपसाचैव समं ताद्व्यक्षिपत्सुरान् १४ ते
विक्षिप्तास्ततो देवा दुष्टुर्गुरुडादिताः ॥ नखतुंडक्षताश्चैव सुसुबुः शोणितं बहु १५ साध्याः प्राचीं सगंधर्वावसवो दक्षिणां दिशम् ॥ प्रजग्मुः सहितारुद्राः पतंगेद्रप्र
घर्षिताः १६ दिशं प्रतीचीमादित्याना सत्यावुत्तरां दिशम् ॥ मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युद्धमाना महौजसः १७ अश्वक्रं देववीरेण रेणुकेन च पक्षिराट् ॥ क्रथनेन च शूरेण
तपनेन च खेचरः १८ उलूकश्च सनाभ्यां च निमेषेण च पक्षिराट् ॥ प्ररुजेन च संग्रामं च कारपुलिनेन च १९ तान्पक्षनखतुंडाग्रैरभिनद्धिनता सुतः ॥ युगांतकाले
संकुद्धः पिनाकीव परंतप २० महाबलामहोत्साहास्तेन ते बहुधा क्षताः ॥ रेजुरग्रघनप्रख्यारुधिरौघप्रवर्षिणः २१ तान्कृत्वा पतंगश्रेष्ठः सर्वानुक्तांतजीवितान् ॥
अतिक्रांतोऽमृतस्यार्थं सर्वतोऽग्निमपश्यत् २२ आवृण्वानं महाज्वालमर्चिर्भिः सर्वतोऽंबरम् ॥ दहंतमिव तीक्ष्णां शुचं दवायुसमीरितम् २३ ततो नवत्यानवतीर्मुखा
नां कृत्वा महात्मा गरुडस्तपस्वी ॥ नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन २४ ज्वलंतमग्निं तमभिज्जतापनः समास्तरत्पत्ररथो नदीभिः ॥ ततः
प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं प्रवेष्टुं कामोऽग्निमभिप्रशाम्य २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

नवत्याः नवतीः शताधिकाः सहास्री नवतीरिति बहुवचनात्साप्यनेकगुणा ततश्चानंतैर्मुखैरित्यर्थः नवत्यो नवतीरिति पाठे हितामाडभावः आर्यः २४ समास्तरत् आच्छादितवान् शामितवान् अग्निमभिप्र
शाम्य प्रवेष्टुं कामः सोमसमीपमिति शेषः २५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

जांबनदमयइति प्रविवेशचक्रमित्युत्तरेणान्वयः १ चक्रं यत्रं क्षुरपर्यंतं समंततः कंदं वमुकुलवत् क्षुरसहस्रयुतं चक्रवर्द्धेन वैभ्रम्यमाणं यत्रं प्रविष्टो मशकोऽपि सहस्रधा छिद्यते परिभ्रमंतमिति पुंस्त्वमार्प
अयस्मयं लोहमयं अयस्मयादीनि छंदसीति भत्वमार्प २।३ अराः चक्रस्य नाभिनेभ्योः संभेदकाष्टानि ते पामंतरेण मध्यतः अंगं संक्षिप्याणुतरं कृत्वा ४।५।६।७।८ तयोः अंगे देहौ आच्छिन्नत्

॥ सौतिरुवाच ॥ जांबूनदमयो भूत्वामरीचिनि करोज्ज्वलः ॥ प्रविवेश बलात्पक्षीवारिवेग इवार्णवम् १ सचक्रं क्षुरपर्यंतं मपश्यदमृतांतिके ॥ परिभ्रमंतमनिशंती
क्षणधारमयस्मयम् २ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ॥ घोररूपं तदत्यर्थं यंत्रं देवैः सुनिर्मितम् ३ तस्यांतरं सहस्रैव पर्यवर्तत खेचरः ॥ अरांतरेणाभ्यपतत्सं
क्षिप्यांगक्षणेन ह ४ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ॥ विद्युज्जिह्वामहावीर्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ५ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्यं कुद्वौ तरस्विनौ ॥ रक्षार्थमेवा
मृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ६ सदा संरब्धनयनौ सदा चानिभिषेक्षणौ ॥ तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ७ तयोश्चक्षुषि रजसा सुपर्णः सहसाऽऽवृणोत् ॥ ता
भ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः समताडयत् ८ तयोरेकं समाक्रम्य वै ते योऽंतरिक्षगः ॥ आच्छिन्नतरसामध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ९ समुत्पाट्यामृतं तत्र वै ते यस्ततो ब
ली ॥ उत्पपात जवेनैव यंत्रमुन्मथ्य वीर्यवान् १० अर्पित्वैवामृतं पक्षीपरिगृह्याशुनिःसृतः ॥ आगच्छदपरिश्रान्त आवार्यार्कप्रभांततः ११ विष्णुना च तदाऽऽका
शे वै ते यः समेयिवान् ॥ तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा १२ तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ॥ सवनेतवतिष्ठेयमुपुरीत्यंतरिक्षगः १३
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ॥ अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाऽप्यहम् १४ एवमस्त्विति तं विष्णुर्वाच विनता सुतम् ॥ प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो
विष्णुमब्रवीत् १५ भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि ॥ तं वदेवाहनं विष्णुर्गुरुमंतं महाबलम् १६ ध्वजं च चक्रं भगवानुपरिस्थास्यसीतितम् ॥ एवमस्त्व
तितं देवमुक्त्वा नारायणं खगः १७ वराजतरसावेगा द्वायुं स्पर्धन्महाजवः ॥ तं व्रजंतं खगश्चेष्टं वज्रेणेंद्रोऽभ्यताडयत् १८ हरंतं ममृतं रोषाद्गरुडं पक्षिणां वरम् ॥ तमुवा
चेंद्रमाक्रंदे गरुडः पततां वरः १९ प्रहसन् शृङ्गयावाचा तथा वज्रसमाहतः ॥ ऋषेर्मानं करिष्यामिव ज्ञं यस्यास्थि संभवम् २० वज्रस्य च करिष्यामि तवैव च
शतक्रतो ॥ एतत्पत्रं त्यजाम्येकं यस्यांतं नो पलप्स्यसे २१ न च वज्रनिपातेन रुजामेऽस्तीह काचन ॥ एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्सर्ज्य स पक्षिराट् २२ तदुत्सृष्टम
भिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ॥ हृष्टानि सर्वभूतानि नाम च कुर्गुरुमतः २३ सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ खगो
महदिदं भूतमिति मत्वाऽभ्यभाषत २४ ॥ शक्र उवाच ॥ बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ॥ सख्यं चानंतमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम २५ ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

खंडशः कृतवान् ९ यंत्रमुन्मथ्य अमृतं अमृतकुंभं समुत्पाट्य उत्पपातेत्यन्वयः १०
आवार्यवारयित्वा तिरस्कृत्येत्यर्थः ११ समेयिवान्संगतः अलौल्येनामृतपानलोभराहित्येन १२ उपरिष्वजेत्यर्थः १३।१४।१५।१६।१७ स्पर्धावानिवाचरतीति स्पर्धन् वायुं जेतुमि
च्छन्वित्यर्थः १८ आक्रंदेकलकले १९ ऋषेः दधीचेः २० पत्रं पक्षं २१।२२।२३ सुपर्णशब्दनिर्वक्ति सुरूपमिति २४।२५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

सख्यमिति १ कामं स्वेच्छया बलं शरीरसामर्थ्यं गुणो बुद्धिसामर्थ्यं ज्ञानोदायोदि २ निमित्तेरण भूमीश्वरोऽपि कर्तव्य इति भावः ३।४ संपिंडितान् एकीकृतान् संपिंडितानि त्यपपातः
स्थाणुस्थावरं ५ किरीटोद्भेदः सर्वलोकहितः संपेभ्योऽमृतं दातुमनिच्छत्वात् ६।७ नकार्यमिति विष्णुनाऽमृतं विनाप्यमरत्वस्य दत्तत्वात् ८ किंचित्कारणमातुर्दास्यविमोक्षरूपमिति भावः समादातुं पातुं

॥ गरुड उवाच ॥ सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ॥ बलं तु मम जानीहि महत्त्वासह्यमेव च १ कामं नैतत्प्रशंसंति संतः स्वबलं संस्तवम् ॥ गुणसंकीर्तनं चापि
स्वयमेव शतक्रतो २ सखेति कृत्वा तु सखेष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया ॥ न ह्यात्मस्तव संयुक्तं वक्तव्यमिति ततः ३ सपर्वतवनासुर्वीससागरजलमिमाम् ॥ वहेपक्षेण वै श
क्रत्वामप्यत्रावलं विनम् ४ सर्वान्संपिंडितान् चापिलोकान्सस्थाणुजंगमान् ॥ वहेयमपरिश्रान्तो विद्धि दं मे महद्वलम् ५ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीम
तां वरः ॥ आह शौनके देवेंद्रः सर्वलोकहितः प्रभुः ६ एवमेव यथाऽऽस्थत्वं सर्वं संभाव्यते त्वयि ॥ संगृह्यतामिदानीं मे सख्यमत्यंतमुत्तमम् ७ नकार्यं यदि सोमेन मम सोमः
प्रदीयताम् ॥ अस्मांस्ते हि प्रवाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ८ ॥ गरुड उवाच ॥ किंचित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया ॥ न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचि
दप्यहम् ९ यत्रैवं तु सहस्राक्षानि शिपेयमहं स्वयम् ॥ त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदिवेश्वर १० ॥ शक्र उवाच ॥ वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहांडज ॥ यमि
च्छसि वरं मत्तस्तं गृहाण खगोत्तम ११ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दं कद्रुपुत्राननुस्मरन् ॥ स्मृत्वा चैवोपधिरुतं मातुर्दास्यमिति ततः १२ ईशोऽहमपि सर्व
स्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ॥ भवेयुर्भुजगाः शक्रमममक्ष्यामहाबलाः १३ तथेत्युक्त्वाऽन्वगच्छतं ततो दानवसूदनः ॥ देवदेवं महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम् १४
स चान्वमोदतं चार्थयथोक्तं गरुडेन वै ॥ इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वरः १५ हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्यतम् ॥ आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरं
तिकम् १६ अथ सर्पानुवाचे दं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ इदमानीतममृतं निक्षेप्यामि कुशेषु वः १७ स्नाता मंगलसंयुक्तास्ततः प्राश्रीतपन्नगाः ॥ भवद्भिरिदमासी
नैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा १८ अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृतिचास्तु मे ॥ यथोक्तं भवता मे तद्वचो मे प्रतिपादितम् १९ ततः स्नातुंगताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ॥ शक्रो
ऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः २० अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ॥ स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमंगलाः २१ यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं
कुशसंस्तरे ॥ तद्विज्ञाय हतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् २२ सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ ततो द्विधा कृता जिह्वाः सर्पाणां तेन कर्मणा २३

नहि मम कश्चिदेवेभ्य आप्तोऽस्तीति भावः ९।१०।११ उपधिरुतं छलकृतं दास्यमिति ततः निमित्ताभिद्राक्ष्य कृष्णकेशत्वं दास्यमिति पाठे निमित्ततोऽरुणशापात् १२ ईशः समर्थः अर्थितां अन्यस्मै
अमृतं न देयमित्यर्थेऽनुतां १३ तं गरुडं तथेत्युक्त्वा हरिं मन्वगच्छन्नुत्तवान् स्वोक्तिनिर्वाहार्थमिति भावः १४।१५ विनिक्षिप्तं त्वयेति शेषः अनुभाष्य हे गरुडेति संबोध्य १६ इदं वः युष्माकममृतं न तु मम
कुशेषु निक्षेप्यामि गृहीतेति भावः १७।१८ भवतां भवद्भिः मेमया १९।२०।२१ प्रतिमायाकृतं मायाकृतं यथा दास्यं तथाऽमृतदानमपीतरेण कृतमित्यर्थः २२।२३

पवित्रममृतविद्यतेपुतेपवित्रिणः हृतदेवलोकादाहृतसर्पसमीपे २४ । २५ 'पदमहत्प्राप्तुमिच्छन्नीचोनीचतरं वजेत् । अमृतप्रेप्सवोयाताभुजंगास्तास्यैभक्ष्यता' । रत्नगर्भस्तु । विप्रस्यावज्ञयाशक्रोमातुः सर्पाविपद्रताः । सुपर्णस्त्वभयः प्रीत्याहरेरप्युपरिस्थितः २६ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ भुजंगमानामिति भुजंगमानां मात्राशापोदत्तस्तस्यकारणं अवज्ञायामातुराज्ञा

अभवंश्चासृत्तस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथपवित्रिणः ॥ एवंतदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ॥ द्विजिह्वाश्चकृताः सर्पांगरुडेन महात्मना २४ ततः सुपर्णः परमप्रहर्षवान्विहृत्य मात्रासहतत्रकानने ॥ भुजंगभक्षः परमार्चितः खगैरहीनकीर्तिर्विनतामनंदयत् २५ इमां कथां यः शृणुयान्नरः सदा पठेत्तवा द्विजगणमुख्यसंसदि ॥ असंशयं त्रिदिव मियात्सपुण्यभाद्भहात्मनः पतंगपतेः प्रकीर्तनात् २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ भुजंगमानां शापस्य मात्राचैव सुतेन च ॥ विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनंदन १ वरप्रदानं भर्त्राचक्रुर्विनतयोस्तथा ॥ नामनीचैव ते प्रोक्ते पक्षिणोर्वैनतेययोः २ पन्नगानां तु नामानि न कीर्तयसि सूतज ॥ प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन ॥ न कीर्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु ४ शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनंतरम् ॥ ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनंजयौ ५ कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ॥ नागस्तथा पिंजरक एलापत्रोऽथ वामनः ६ नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ॥ आर्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः ७ सुमना ख्योदधिमुखस्तथा विमलपिंडकः ॥ आसः कर्कोटकश्चैव शंखो वालिशिखस्तथा ८ निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिंगलस्तथा ॥ बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिंडकः ९ कंबलाश्च तरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ॥ वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ १० नागः शंखमुखश्चैव तथा कूश्मांडकोऽपरः ॥ क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिंडारकस्तथा ११ करवीरः पुष्पदंशे विल्वको विल्वपांडुरः ॥ मूषकादः शंखशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः १२ अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा ॥ कौरव्यो घृतराष्ट्रश्च शंखपिंडश्च वीर्यवान् १३ विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिंडश्च वीर्यवान् ॥ हस्तिपिंडः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः १४ कुठरः कुंजरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥ कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिहलिकस्तथा १५ कर्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः ॥ कर्कराकर्करौ नागौ कुंडोदरमहोदरौ १६ एते प्राधान्यतो नागाः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ बहुत्वान्नामधेयानामितरेनानुकीर्तिताः १७ एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च संततिः ॥ असंख्येयेति मत्वा तां ब्रवीमि तपोधन १८ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ अशक्यान्येव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पनामकथने पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ आख्याता भुजंगास्ता तवीर्यवंतो दुरासदाः ॥ शापं तं तेऽभिविज्ञाय कृतवंतः किमुत्तरम् १

कारित्वं विनतायाः सुतेन शापोदत्तस्तस्य कारणं सप्तजीर्ण्य १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ पित्राचार्यादिभ्यः पूज्यतमाऽपि माताऽनृताभिर्संधिनी चेत्याज्येवेति दर्शयितुं शेषाध्यायमारभते आख्याता इत्यादिना उत्तरप्रनंतरं १

२ । ३ । ४ स्नायुः शिरा ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ प्रेत्यभावेऽपि देहांतरेऽपि १२ । १३ । १४ । १५ । १६ धर्मे वेदबोधितेऽर्थे शमेन नोजयेत्तपसितत्वालोचने १७ दमेन बाह्यं त्रियजयेन प्रश्रयेण च ॥ सौतिरुवाच ॥ तेषां तु भगवाञ्छेषः कद्रूत्यक्कामहायशाः ॥ उग्रंतपः समात्स्थे वायुभक्षो यतव्रतः २ गंधमादनमासाद्य बर्ध्यां च तपोरतः ॥ गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ३ तेषु ते पुचपुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ॥ एकांतशीलो नियतः सततं विजितेन्द्रियः ४ तप्यमानं तपोधोरंतं ददर्श पितामहः ॥ संशुष्कमां सत्वकस्त्रा युंजटाचीरधरं मुनिम् ५ तमब्रवीत्सत्यवृत्तिं तप्यमानं पितामहः ॥ किमिदं कुरुष्वेशेषप्रजानां स्वस्तिवैकुरु ६ त्वंहि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ॥ ब्रूहि कामं च मेशेष्यस्ते हृदि व्यवस्थितः ७ ॥ शेष उवाच ॥ सोदर्यामम सर्वे हि भ्रातरों मंदचेतसः ॥ सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ८ अभ्यसूयंति सततं परस्परम मित्रवत् ॥ ततोऽहंतप आतिष्ठनैतान् पश्येयमित्युत ९ नमर्षयंति ससुतां सततं विनतां च ते ॥ अस्माकं चापरो भ्राता वैनतेयोऽतरिक्षगः १० तंच द्विपंतिसततं सचापि बलवतरः ॥ वरप्रदानात्सपितुः कश्यपस्य महात्मनः ११ सोऽहंतपः समास्थाय मोक्ष्यामीदं कलेवरम् ॥ कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्यात्सहसंगमः १२ तमे वंवादिनं शेषं पितामह उवाच ह ॥ जानामि शेष सर्वेषां भ्रातृणां तेषु विचेष्टितम् १३ मातुश्चाप्यपराधाद्भ्रातृणां तिमहद्भयम् ॥ कृतोऽत्र परिहारश्च पूर्वमेव भुजंगम् १४ भ्रातृणां तव सर्वेषां न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ वृणीष्व च वरं मत्तः शेष्यतेऽभिकांक्षितम् १५ दास्यामि हिवरं तेऽद्य प्रीतिर्मे परमात्वायि ॥ दिष्ट्या बुद्धिश्च ते धर्मे निविष्टा पन्नगोत्तम ॥ भूयो भूयश्च ते बुद्धिर्धर्मे भवतु सुस्थिरा १६ ॥ शेष उवाच ॥ एष एव वरो देवकांक्षितो मे पितामह ॥ धर्मे मे रमतां बुद्धिः शमे तपसि चेश्वर १७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ प्रीतोऽस्म्यनेन ते शेष दमेन च शमेन च ॥ त्वया त्विदं वचः कार्यं मन्त्रियोगात् प्रजाहितम् १८ इमां महीं शैलवनोपपन्नां ससागरग्रामविहारपत्तनाम् ॥ त्वं शेष सम्यक्चलितां यथावत्संगृह्यातिष्ठ स्वयथाऽचला स्यात् १९ ॥ शेष उवाच ॥ यथाह देवो वरदः प्रजापतिर्महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ॥ तथामहीं धारयिताऽस्मिन्निश्चलां प्रयच्छतां मेशिरसि प्रजापते २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अधो महीं गच्छ भुजंगमोत्तमस्वयं तवैषां विवरं प्रदास्यति ॥ इमां धरां धारयता त्वया हि मे महत्प्रियं शेष कृतं भाविष्यति २१ ॥ सौतिरुवाच ॥ तथैव कृत्वा विवरं प्रविश्य सप्रभुर्भुवो भुजंगवराग्रजस्थितः ॥ विभर्ति देवीं शिरसामहीमिमां समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः २२ ब्रह्मोवाच ॥ शेषोऽसि नागोत्तम धर्मे देवो महीं मिमां धारयसे यदेकः ॥ अनंतभोगैः परिगृह्य सर्वां यथाऽहमेवं बलमिदं यथावा २३ ॥ सौतिरुवाच ॥ अधो भूमौ वसत्येवं नागोऽनंतः प्रतापवान् ॥ धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विदुः २४ सुपर्णच सहायं वै भगवानमरोत्तमः ॥ प्रादादं तां यतदा वैनतेयं पितामहः २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि शेषवृत्तकथने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥

तिपाठे प्रश्रयो विनयः १८ तिष्ठस्व । प्रकाशनस्थे पारुष्यपोश्चेति तद् १९ प्रयच्छतामुत्थाप्य भवानिति शेषः २० । २१ । २२ अनंतभोगैः फणाभिः २३ । २४ सहायं मित्रं २५ ॥ इति आदि० नी० भा० षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

मातुरिति पत्यतेवशीक्रियतेनगोत्तमोयेनपन्नगोत्तमः अमृतमंधनकालेमंदरपरिवर्तयन्वासुकिःपूर्वोक्तंरूपमातुःशापंश्रुत्वा १ ततोयोगबलेनशरीरांतरमादायसमंत्रयामास । अयंभावः मंधनव्यापृतेनागरा जेप्रथमोत्पन्नमर्धनिमित्तोक्त्यक्तः पुत्रान्शशापं तच्चशापंनिवर्तयितुंमंत्रयत्सुसर्पेष्वेलापत्रेणतत्प्रतीकारोपायेउक्तेऽपिकार्यगौरवादप्रत्ययामृतमंधनान्तेवासुकिर्ब्रह्माणगतवान् । तेनचएलापत्रोक्तमेवव चनमुक्तासांत्वितः अतएवाथदेवासुराःसर्वेइत्यादिरिमाभ्यायस्थाविचारानंतरमप्यमृतमंधनकथासंगच्छते २ । ३ अभिशप्तानांसाक्षाच्छप्तानां ४ सत्यस्यसत्यलोकपतेरग्रतः । अव्ययस्यजरामरणव

॥ सौतिरुवाच ॥ मातुःसकाशातंशापंश्रुत्वावैपन्नगोत्तमः ॥ वासुकिश्चित्तमायासशापोऽयंनभवेत्कथम् १ ततःसमंत्रयामासभ्रातृभिःसहसर्वशः ॥ ऐरावतप्रभृतिभिः सर्वधर्मपरायणैः २ ॥ वासुकिरुवाच ॥ अयंशापोयथोद्दिष्टोविदितंस्तथाऽनघाः ॥ तस्यशापस्यमोक्षार्थमंत्रयित्वायतामहे ३ सर्वेषामेवशापानांप्रतिघातोहिविद्य ते ॥ नतुमात्राभिज्ञानांमोक्षःकचनविद्यते ४ अव्ययस्याप्रमेयस्यसत्यस्यचतथाग्रतः ॥ शप्ताइत्येवमेश्रुत्वाजायतेहृदिवेपथुः ५ नूनंसर्वविनाशोऽयमस्माकं समुपागतः ॥ नह्येतांसोव्ययोदेवःशपंतीप्रत्यषेधयत् ६ तस्मात्समंत्रयामोऽद्यभुजंगानामनामयम् ॥ यथाभवेद्विसर्पेषांमानःकालोऽत्यगादयम् ॥ सर्वएवहि नस्तावदुद्धिमंतोविचक्षणाः ७ अपिमंत्रयमाणाहिहेतुंपश्याममोक्षणे ॥ यथानष्टपुरादेवागूढमग्निगुहागतम् ८ यथासयज्ञोनभवेद्यथावाऽपिपराभवः ॥ जनमे जयस्यसर्पाणांविनाशकरणायवै ९ ॥ सौतिरुवाच ॥ तथेत्युक्त्वाततःसर्वेकाद्रवेयाःसमागताः ॥ समयंचक्रिरेतत्रमंत्रबुद्धिविशारदाः १० एकेतत्राबुवन्नागा वयंभूत्वादिजर्षभाः ॥ जनमेजयंतुभिक्षामोयज्ञस्तेनभवेदिति ११ अपरेत्वबुवन्नागास्तत्रपंडितमानिनः ॥ मंत्रिणोऽस्यवयंसर्वमविष्यामःसुसंमताः १२ सनः प्रक्ष्यतिसर्वेषुकार्येष्वर्थविनिश्चयम् ॥ तत्रबुद्धिप्रदास्यामोयथायज्ञोनिवर्त्यति १३ सनोबहुमतानराजाबुद्ध्याबुद्धिमतांवरः ॥ यज्ञार्थंप्रक्ष्यतिव्यक्तंनेतिवक्ष्या महेवयम् १४ दर्शयंतोबहुन्दोषान्प्रेत्यचेहचदारुणान् ॥ हेतुभिःकारणैश्चैवयथायज्ञोभवेन्नसः १५ अथवायउपाध्यायःक्रतोस्तस्यभविष्यति ॥ सर्पसत्रविधा नज्ञोराजकार्यहितेरतः १६ तंगत्वादशतांकश्चिहुजंगःसमरिष्यति ॥ तस्मिन्मृतेयज्ञकारेऋतुःसनभविष्यति १७ येचान्येसर्पसत्रज्ञाभविष्यंत्यस्यचर्त्विजः ॥ तांश्चसर्वान्दशिष्यामःऋतमेवंभविष्यति १८ अपरेत्वबुवन्नागाधर्मात्मानोदयालवः ॥ अबुद्धिरेषाभवतांब्रह्महत्यानशोभनम् १९

जितस्थ । अप्रमेयस्यानंतमाहात्म्यस्य । ब्रह्मणोऽग्रेषाप्ताइतिश्रुत्वा ५ सोऽव्ययोदेवोब्रह्मा ६ अनामयंकुशलं । मानःकालोऽत्यगात्माक्सत्रारंभात्प्रतीकारःकर्तव्यइत्यर्थः ७ अपीति यथागूढमग्निमंत्रे णदेवाअपश्यन्नेवंमोक्षणेहेतुंपश्यामत्यर्थः । गुहागतंस्वकारणेवायौलीनमतएवमष्टमदर्शनगतं ८ जनमेजयस्यसयज्ञोयथानभवेद्यथावायज्ञस्यपराभवःस्यात्तथापश्यामत्यनुषज्यते विनाशकरणायप्रवृत्त इतिशेषः ९ समयंचैकमत्यं मंत्रबुद्धिविशारदानीतिनिश्चयनिपुणाः १० भिक्षामोयाचयामहे ११ । १२ निवर्त्यतिनिवृत्तोभविष्यति १३ । १४ प्रेत्यदोषाःहिंसाकृतानरकाः इहदोषाःपुरराष्ट्रदंशादयः हेतुभिर्विप्रशापामोघत्वादिभिःकारणैस्तन्मूलेविमावज्ञादिभिःप्रदर्शितेरितिशेषः । तथाचनसर्पस्यापराधोस्तीत्युक्त्यायज्ञंनिषेत्स्यामइत्यर्थः १५ । १६ । १७ । १८ । १९

सम्यगिति सम्यगविकलःसतांधर्मोदेवब्राह्मणप्रार्थनातन्मूला व्यसनेआपदि शांतिरापन्नाशः । एकभूपहत्यादोषोऽनेर्काविगादिवधेनमाज्यतेचेत्तावदोषापमार्जनेकृत्स्नजगद्धःकर्तव्योभविष्यतीत्याह अधर्मेति सधर्ममूलेतिपाठेमूलकृष्णोब्रह्मचब्राह्मणाश्चेत्युक्तेर्विष्णुवेदब्राह्मणरूपंधर्ममूलसमानमविरुद्धंयस्यांसासधर्ममूलेत्यर्थः २० । २१ सुग्भांडंनिशिगत्वाचअपरेभुजगोत्तमाः २२ यज्ञेवाभुजगास्तस्मिन्नशतशोऽथसहस्रशः ॥ जनान्दशंतुवै सर्वेनैवत्रासोभविष्यति २३ अथवासंस्कृतंभोज्यंदूषयंतुभुजंगमाः ॥ स्वेनमूत्रपुरीषेणसर्वभोज्यविनाशिना २४ अपरेत्वबुवंस्तत्रऋत्विजोऽस्यभवामहे ॥ यज्ञ विघ्नंकरिष्यामोदीयतांक्षिणाइति २५ वश्यतांचगतोऽसौनःकरिष्यतियथेप्सितम् ॥ अपरेत्वबुवंस्तत्रजलेप्रकीडितंनृपम् २६ गृहमानीयबध्नीमःऋतुरेवंभवे न्नसः ॥ अपरेत्वबुवंस्तत्रनागाःपंडितमानिनः २७ दशामस्तंप्रगृह्याशुकृतमेवंभविष्यति ॥ छिन्नमूलमनर्थानांमृतेतस्मिन्भविष्यति २८ एषानोनैष्ठिकीबुद्धिः सर्वेषामीक्षणश्रवः ॥ अथयन्मन्यसेराजन्नुतंतत्संविधीयताम् २९ इत्युक्त्वासमुदैक्षंतवासुकिंपन्नगोत्तमम् ॥ वासुकिश्चापिसंचित्यतानुवाचभुजंगमान् ३० नैषावोनैष्ठिकीबुद्धिर्मताकर्तुंभुजंगमाः ॥ सर्वेषामेवमेबुद्धिःपन्नगानानरोचते ३१ किंतत्रसंविधातव्यंभवतांस्याद्वितंतुयत् ॥ श्रेयःप्रसादनंमन्येकश्यपस्यमहात्मनः ३२ ज्ञातिवर्गस्यसौहार्दादात्मनश्चभुजंगमाः ॥ नचजानातिमेबुद्धिःकिंचित्कर्तुंवचोहिवः ३३ मयाहीदंविधातव्यंभवतांयद्वितंभवेत् ॥ अनेनाहंभृशं तप्येगुणदोषामदाश्रयौ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणि आस्तीकपर्वणिवासुध्यादिमंत्रणे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ सर्पाणांतु वचःश्रुत्वासर्वेषामितिचेतिच ॥ वासुकिश्चवचःश्रुत्वाएलापत्रोऽब्रवीदिदम् १ नसयज्ञोनभवितानसराजातथाविवः ॥ जनमेजयःपांडवेयोयतोऽस्माकंमहद्भयम् २ दैवेनोपहतोराजन्योभवेदिहपूरुषः ॥ सदैवमेवाश्रयतेनान्यत्तत्रपरायणम् ३ तदिदंचैवमस्माकंभयंपन्नगसत्तमाः ॥ दैवमेवाश्रयामोऽत्रशृणुध्वंचवचोमम ४ अहं शापेसमुत्सृष्टेसमश्रौषंवचस्तदा ॥ मातुरुत्संगमारूढोभयात्पन्नगसत्तमाः ५ देवानांपन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णाइतिप्रभो ॥ पितामहमुपागम्यदुःस्वार्तानांमहा युते ६ ॥ देवाऊचुः ॥ काहिलब्ध्वाप्रियान्पुत्रान्शपेदेवंपितामह ॥ ऋतेकश्चंदीक्ष्णरूपां देवदेवतवाग्रतः ७

३३ मयेति ज्ञातिरक्षानाशनिमित्तोऽगुणदो

पौमदाश्रयौज्येष्ठत्वान्ममेत्यर्थः ३४ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ सर्पाणामिति इतिचेतिचेतितद्वचनाभिनयप्रदर्शनं १ नेति भवितेवेत्यर्थःनतथाविवो यस्यराष्ट्रमृत्विजःस्वरूपंवाद्दुःशक्यतादृशनंभवति मंत्रवीर्यसंपन्नत्वात् २ दैवेमेति दृष्टदोषाभावेऽप्यागताविप्रब्रह्मदोषायपरिहायेत्यर्थः ३ । ४ अहमितिपुण्यं व कुर्व्याकुलत्वात्समानार्थसंबोधनद्वयं देवानांवचःसमश्रौषमितिस्वयं वचएवाह तीक्ष्णास्तीक्ष्णाइति श्रियइतिशेषः पुत्रमपिशपंतीनांस्त्रीणांदौष्ट्यमालक्ष्य हाकंठकथंस्त्रीसंगिनांसुखस्यादितिचितपादुःस्वार्तानां ५ । ६ । ७

तथेति चवचस्तस्यास्त्वयाऽप्युक्तं पितामह ॥ एतदिच्छामविज्ञातुं कारणं नवारिता ८ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ बहवः पन्नगास्तीक्ष्णाघोररूपाविषोल्बणाः ॥ प्रजानां हित
कामोऽहं न च वारितवांस्तदा ९ ये दंशकाः क्षुद्राश्च पापाचाराविषोल्बणाः ॥ तेषां विनाशो भवितानुयेधर्मचारिणः १० यन्निमित्तं च भवितामोक्षस्तेषां महामया
त ॥ पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन्काले समागते ११ यायावरकुलेषु मानभविष्यति महानृषिः ॥ जरत्कारुरिति ख्यातस्तपस्वी नियतेन्द्रियः १२ तस्य पुत्रो जर
त्कारो भविष्यति तपोधनः ॥ आस्तीको नाम यज्ञं संप्रतिषेत्स्यति ततदा ॥ तत्र मोक्षंति भुजगा ये भविष्यंति धार्मिकाः १३ ॥ देवा ऊचुः ॥ समुनि प्रवरो ब्रह्म जरत्का
रुर्महातपाः ॥ कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् १४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सनामायां सनामा सकन्यायां द्विजसत्तमः ॥ अपत्यं वीर्यं संपन्नं वीर्यवान् जन
यिष्यति १५ वासुकेः सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसाकिल ॥ सतस्यां भविता पुत्रः शापान्नागांश्च मोक्षयति १६ ॥ एलापत्र उवाच ॥ एवमस्त्विति तं देवाः पितामहम
थाबुवन् ॥ उक्तैर्वचनं देवान् विरिंचिस्त्रिदिव्ययौ १७ सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनी तव ॥ जरत्कारुरिति ख्याता तां तस्मै प्रतिपादय १८ भैक्षवद्विज्ञमाणा य
नागानां भयशांतये ॥ ऋषये सुव्रता ये नामेष मोक्षः श्रुतो मया १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि एलापत्रवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ सौतिरुवाच ॥ एलापत्रवचः श्रुत्वा तेनागा द्विजसत्तम ॥ सर्वे प्रहृष्टमनसः साधुसाध्वित्यथाबुवन् १ ततः प्रभृतितां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ॥ जरत्कारुस्वसारं वै परं
हर्षमवाप च २ ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ॥ अथ देवासुराः सर्वे ममं युर्वरुणालयम् ३ तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्वलिनांवरः ॥ समाप्यैव च तत्कर्म पिताम
हमुपागमन् ४ देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाबुवन् ॥ भगवन् शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ५ अस्यैतन्मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ॥ जनन्याः शापजं
देवज्ञातीनां हितमिच्छतः ६ हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट् ॥ प्रसादं कुरु देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मयैव तद्वितीर्णं वैवचनं मनसाऽ
मराः ॥ एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ८ तत्करोत्वेष नागेंद्रः प्राप्तकालं वचः स्वयम् ॥ विनशिष्यंति ये पापानुयेधर्मचारिणः ९ उत्पन्नः स जरत्कारुस्तप
स्युग्रैरतो द्विजः ॥ तस्यैव भगिनीकाले जरत्कारुं प्रयच्छतु १० एलापत्रेण यत्प्रोक्तं वचनं भुजगेन ह ॥ पन्नगानां हितं देवास्तत्तथानतदन्यथा ११ ॥ सौतिरुवाच ॥
एतच्छ्रुत्वा तु नागेंद्रः पितामहवचस्तदा ॥ संदिश्य पन्नगान्सर्वान् वासुकिः शापमोहितः १२

एलापत्रेति १ । २ समतीत इव अत्यल्पत्वात् शापात् प्राक् ह्योत्पासिततोऽपि प्राक् प्रवृत्तं मथनमनुवदति शापमोक्षोपायं प्रदर्शयितुं अथेत्यादिना ३ नेत्ररज्जुः ४ । ५ शल्यं शापजं ६
प्रियकारी प्रतिकल्पं नेत्रीभूयमंथनोपयोगित्वात् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

जरत्कारो जरत्कारुनिमित्तं तद्वेषणायेत्यर्थः समादधत्सम्पत्कन्यो जितवान् १३ अन्वेषणं फलमाह जरत्कारुरिति १४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ जरत्कारुरिति १ । २ जरत्कारुनामनिर्वक्ति जरेति जरच्छब्दः क्षयवाची कारुशब्दोदारुणवाची तस्यास्तीकपितुः शरीरं कारुकां माद्युद्रवमूलत्वात् तदारुणं
मासीत् तस्य तेन तपसा क्षेपणं कृतमतोऽसौ जरत्कारुरित्यर्थः ३ वासुकेर्भगिनी तथेति तादृश्येव । अभर्तुं कायायुवत्याः शरीरक्षेपणमेव श्रेयस्करमिति भावः ४ प्राहसत् अतिजोर्णयोरपि ब्रह्मचर्यविनाशः प्रसक्त

स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ॥ सर्पान्वहन् जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् १३ जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्दरयितुं प्रभुः ॥ शीघ्रमेत्यतदा ख्येयं तन्नः श्रेयो
भविष्यति १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुवेषणे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ जरत्कारुरिति
ख्यातो यस्त्वया सूतनंदन ॥ इच्छामि तदहं श्रोतुं ऋषेस्तस्य महात्मनः १ किं कारणं जरत्कारो न मैतत्प्रथितं भुवि ॥ जरत्कारुनिरुक्तिं त्वं यथा वदस्व मुहूर्तसि २
॥ सौतिरुवाच ॥ जरेति क्षयमाहुर्वदारुणं कारुसंज्ञितम् ॥ शरीरं कारुतस्यासीत् तत्सर्पमानं शनैः शनैः ३ क्षपयामास तीव्रेण बपसेत्यत उच्यते ॥ जरत्कारुरिति
ब्रह्मन् वासुकेर्भगिनी तथा ४ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राह सत्तदा ॥ उग्रश्रवसमामंज्य उपपन्नमिति बुवन् ५ ॥ शौनक उवाच ॥ उक्तं नाम यथा पूर्वसर्वतच्छ्रुतवा
नहम् ॥ यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामिवेदितुम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्त्रतः ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ संदिश्य पन्नगान्सर्वान् वासुकिः सुसमाहितः ॥
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ७ अथ कालस्य महतः समुनिः संशितव्रतः ॥ तपस्यभिरतो धीमान्सदारात्राभ्यकांक्षत ८ स तूर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः स्वा
ध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा ॥ चचार सर्वां पृथिवीं महात्मानचापि दारान् मनसाऽध्यकांक्षत ९ ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेवतु ॥ परिक्षिन्नामराजासीद्ब्र
ह्मन् कैरववंशजः १० यथा पांडुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरोयुधि ॥ बभूव मृगयाशीलः पुराऽस्य प्रपितामहः ११ मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षून्महिषांस्तथा ॥ अन्यांश्च
विविधान्वन्यांश्च चारपृथिवीपतिः १२ सकदाचिन्मृगं विद्वाबाणेनानतपर्वणा ॥ पृष्ठतो धनुरादाय ससारगहनेवने १३ यथैव भगवान् रुद्रो विद्वायज्ञमृगं दिवि ॥
अन्वगच्छद्वनुष्पाणिः पर्यन्वेष्टुमिति स्ततः १४ न हितेन मृगो विद्धो जीवन् गच्छति वैवने ॥ पूर्वरूपं तु तूर्णं सोऽगात्स्वर्गगतिं प्रति १५ परिक्षितो नैर्द्रस्य विद्धो यन्नष्ट
वान्मृगः ॥ दूरं चापहतस्तेन मृगेण समहीपतिः १६ परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद मुनिवने ॥ गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् १७ मूयिष्ठमुपयुजानं फेन
मापि वतां पयः ॥ तमभिदुत्यवेगेन सराजा संशितव्रतम् १८ अपृच्छद्वनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छमान्वितः ॥ भो भो ब्रह्मन् हं राजा परीक्षिदमिमन्युजः १९

इत्याश्चर्यमत्वेति भावः आमंज्येह उग्रश्रव इति संबोध्य उपपन्नं युक्तं यत्तुल्यवयोरूपयोर्विवाह इति भावः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ सर्पसत्रकारणं वत्समाह तत इत्यादिना ततो वासुकेराश्वासनानंतरं अपरस्मि
न्पश्चाद्भूते कस्मिंश्चित्काले । अमंगलत्वात् नामाप्यवाच्यं कलेस्तदादौ इत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ पूर्वरूपमिति परिक्षितः तूर्णं स्वर्गगतिं प्रति तत्तृमस्यादर्शनं पूर्वरूपं कारणं सराजा अगात्प्रा
प्तवान् तत एव हि मूढो राजा विप्रावमाननां शापमूलभूतां कृतवानित्यर्थः १५ । १६ प्रचारेषु गोष्ठेषु १७ उपयुजानं भक्षयितुं १८ । १९

तथेति वयाप्येतन्नोपेक्षणीयमितिभावः ८ उपेक्षाकारणं ब्रह्मोवाच बहव इति ९ देवशुकाः दंशनशीलाः । क्षुद्रा अल्पेऽपि निमित्तप्राणप्राहकाः । पापाचारानिर्निमित्तार्हसकाः । मातापिपापिष्ठान्दिति किमुतान्येतिभावः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ स्वसाभिगिनी मोक्षयतिमोक्षयिष्यति १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥४९॥

तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाऽप्युक्तं पितामह ॥ एतदिच्छामविज्ञातुं कारणं न्नवारिता ८ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ बहवः पन्नगास्तीक्ष्णाधोरूपाविषोल्बणाः ॥ प्रजानां हितं कामोऽहं न च वारित्वांस्तदा ९ ये देवशुकाः क्षुद्राश्च पापाचाराविषोल्बणाः ॥ तेषां विनाशो भवितानुयेधर्मचारिणः १० यन्निमित्तं च भवितामोक्षस्तेषां महामया त ॥ पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन्काले समागते ११ यायावरकुले धीमान् भविष्यति महानृषिः ॥ जरत्कारुरिति ख्यातस्तपस्वी नियतेन्द्रियः १२ तस्य पुत्रो जरत्कारो भविष्यति तपोधनः ॥ आस्तीको नाम यज्ञं सप्रतिषेत्स्यति तंतदा ॥ तत्र मोक्षयंति भुजगा ये भविष्यंति धार्मिकाः १३ ॥ देवा ऊचुः ॥ समुनिप्रवरो ब्रह्म जरत्कारुर्महातपाः ॥ कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् १४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सनामायां सनामा सकन्यायां द्विजसत्तमः ॥ अपत्यं वीर्यसंपन्नं वीर्यवान् जनयिष्यति १५ वासुकेः सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसाकिल ॥ सतस्यां भविता पुत्रः शापान्नागांश्च मोक्षयति १६ ॥ एलापत्र उवाच ॥ एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ॥ उक्तैर्वचनं देवान् विरिंचिस्त्रिदिव्ययौ १७ सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनी तव ॥ जरत्कारुरिति ख्याता तां तस्मै प्रतिपादय १८ भैक्षवद्विद्विषमाणां नागानां भयशांतये ॥ ऋषये सुव्रता ये नामेष मोक्षः श्रुतो मया १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि एलापत्रवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एलापत्रवचः श्रुत्वा तेनागा द्विजसत्तम ॥ सर्वे प्रहृष्टमनसः साधुसाध्वित्यथाब्रुवन् १ ततः प्रभृतितां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ॥ जरत्कारुस्वसारं वै परं हर्षमवाप च २ ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ॥ अथ देवासुराः सर्वे ममंथुर्वरुणालयम् ३ तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्विलिनांवरः ॥ समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ४ देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ॥ भगवन् शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ५ अस्यैतन्मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ॥ जनन्याः शापजं देवज्ञातीनां हितमिच्छतः ६ हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट् ॥ प्रसादं कुरु देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मयैव तद्वितीर्णं वैवचनं मनसाऽमराः ॥ एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ८ तत्करोत्वेपनागैर्द्रः प्राप्तकालं वचः स्वयम् ॥ विनशिष्यंति ये पापाननुयेधर्मचारिणः ९ उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रैरतो द्विजः ॥ तस्यैव भगिनी काले जरत्कारुं प्रयच्छतु १० एलापत्रेण यत्प्रोक्तं वचनं भुजगेन ह ॥ पन्नगानां हितं देवास्तत्तथानतदन्यथा ११ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नागैर्द्रः पितामहवचस्तदा ॥ संदिश्य पन्नगान्सर्वान् वासुकिः शापमोहितः १२

एलापत्रेति १ । २ समतीत इव अत्यल्पत्वात् शापात् प्राकृष्टयोत्पात्तितोऽपि प्राक्प्रवृत्तं मथनं नुवदति शापमोक्षोपायं प्रदर्शयितुं अथेत्यादिना ३ नेत्रं रज्जुः ४ । ५ शल्यं शापजं ६ प्रियकारी प्रतिकल्पने त्रीभूयमथनोपयोगित्वात् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

जरत्कारो जरत्कारुनिमित्तं तद्वेषणायेत्यर्थः समादधत्सम्पन्नं नियोजितवान् १३ अन्वेषणं फलमाह जरत्कारुरिति १४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ अ ॥ ॥ जरत्कारुरिति १ । २ जरत्कारुनामनिर्वक्ति जरेति जरच्छब्दः क्षयवाची कारुशब्दोदारुणवाची तस्यास्तीकपितुः शरीरं कारुकां माद्युद्धवमूलत्वात् तदारुणं मासीत् तस्य तेन तपसाक्षेपणं कृतमतोऽसौ जरत्कारुरित्यर्थः ३ वासुकेर्भगिनी तथेति तादृश्येव । अमर्तुकाया युवत्याः शरीरक्षेपणमेव श्रेयस्करमिति भावः ४ प्राहसत् अतिजोषयोरपि ब्रह्मचर्यविनाशः प्रसक्तः

स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिप्रति ॥ सर्पान्वहन् जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् १३ जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्भरयितुं प्रभुः ॥ शीघ्रमेत्यतदाख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुवेषणे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ जरत्कारुरिति ख्यातो यस्त्वया सूतनंदन ॥ इच्छामितदंश्रोतुं ऋषेस्तस्य महात्मनः १ किं कारणं जरत्कारो न मैतत्प्रथितं भुवि ॥ जरत्कारुनिरुक्तिं त्वं यथा वदस्व मर्हसि २ ॥ सौतिरुवाच ॥ जरेति क्षयमाहुर्वदारुणं कारुसंज्ञितम् ॥ शरीरं कारुतस्यासीत् तत्सर्पमान्शनैःशनैः ३ क्षपयामास तीव्रेण बपसेत्यत उच्यते ॥ जरत्कारुरिति ब्रह्मन् वासुकेर्भगिनी तथा ४ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राह सत्तदा ॥ उग्रश्रवसमामंथ्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ५ ॥ शौनक उवाच ॥ उक्तं नाम यथा पूर्वसर्वतच्छ्रुतवानहम् ॥ यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामिवेदितुम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्त्रतः ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ संदिश्य पन्नगान्सर्वान् वासुकिः सुसमाहितः ॥ स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिप्रति ७ अथ कालस्य महतः समुनिः संशितव्रतः ॥ तपस्यभिरतो धीमान्सदारात्राम्यकांक्षत ८ स तूर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः स्वाध्यायवान् नीतभयः कृतात्मा ॥ चचार सर्वां पृथिवीं महात्मानचापि दारान् मनसाऽध्यकांक्षत् ९ ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेवतु ॥ परिक्षिन्नाम राजा सीद्धहन्कौरवंशजः १० यथा पांडुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरोयुधि ॥ बभूव मृगया शीलः पुराऽस्य पितामहः ११ मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षुन्महिषांस्तथा ॥ अन्यांश्च विविधान्वन्यांश्च चारपृथिवीपतिः १२ सकदाचिन्मृगं विद्धा बाणेनानतपर्वणा ॥ पृष्ठतो धनुरादाय ससारगहने वने १३ यथैव भगवान् रुद्रो विद्धाय जमृगं दिवि ॥ अन्वगच्छद्भनुष्पाणिः पर्यन्वेष्टुमिच्छतस्ततः १४ न हितेन मृगो विद्धो जीवन् गच्छति वैवने ॥ पूर्वरूपं तु तूष्णीं सोऽगात्स्वर्गगतिं प्रति १५ परिक्षितो नरेन्द्रस्य विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ दूरं चापहतस्तेन मृगेण समहीपतिः १६ परिश्रान्तः पिपासार्त आस सादमुनिं वने ॥ गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् १७ भूयिष्ठमुपयुजानं फेनमापिबतां पयः ॥ तमभिदुत्यवेगेन सराजा संशितव्रतम् १८ अपृच्छद्भनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छमान्वितः ॥ भो भो ब्रह्मन् हरं राजा परीक्षिदमिमं न्युजः १९

इत्याश्चर्यमत्वेति भावः आमंथ्येऽग्रश्रव इति संबोध्य उपपन्नं युक्तं यत्तुल्यवयोरूपयोर्वैवाह्येति भावः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ सर्पसत्रकारणं वत्तुमाह तत इत्यादिना ततो वासुकेराश्वासनानंतरं अपरस्मिन्पश्चाद्भूते कस्मिंश्चित्काले । अमंगलत्वान्नामाप्यवाच्यं कलेस्तदादौ इत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ पूर्वरूपमिति परिक्षितः तूष्णीं स्वर्गगतिं प्रति तत्तुम्भस्यादर्शनं पूर्वरूपं कारणं सराजा अगात्प्राप्तवान् तत एव हि मृगो राजा विप्रावमाननां शापमूलभूता कृतवानित्यर्थः १५ । १६ प्रचारेषु गोष्ठेषु १७ उपयुजानं भक्षयंतं १८ । १९

२० समासजत् आरोपयामास धनुष्कोट्याधनुष्पांतेन २१ सराजेति तंतथागतं हृदसमाधिं हृद्वाक्रोधमुत्सृज्य व्यथितः स नृजगामनगरं व्यथितेनापि सर्पापसारणेन कृतं दीर्घद्रोहिवात्सल्यप्रसक्तं किंचित्कोपोऽ
नुवर्तत एवेति ज्ञेयं तथोक्तं पौष्पेण क्षत्रियस्य वाक्मूलात् हृदयं तीक्ष्णधारमिति २२ तदिदमुक्तं स्वधर्मनिरतमिति स्वधर्मस्तीक्ष्णहृदयत्वं तन्निरतं जातिस्वभावज्ञो मुनिः समाक्षिप्तोऽप्यवर्षयत् धृष्टत्वको
मया विद्वोष्टमो नष्टः कच्चितं दृष्टवानसि ॥ समुनिस्तंतुनो वाच किंचिन्मौनव्रते स्थितः २० तस्य स्कंधे मृतं सर्पं कुद्धो राजा समासजत् ॥ समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या सचैनं
समुपैक्षत २१ नस किंचिदुवाचैनं शुभं वायादिवाऽशुभम् ॥ सराजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तंतथागतम् ॥ दृष्ट्वा जगाम नगरं मृषिस्त्वासीत् तथैव सः २२ न हितं रा
जशा दूर्लक्षमाशीलो महा मुनिः ॥ स्वधर्मनिरतं भूपं समाक्षिप्तोऽप्यवर्षयत् २३ न हितं राजशा दूर्लक्षस्तथा धर्मपरायणम् ॥ जानाति भरतश्रेष्ठस्तत्पुनमवर्षयत्
२४ तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजामहातपाः ॥ शृंगीनाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः २५ स देवं परमासीनं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले
सुसंयतः २६ स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमेयिवान् ॥ सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल २७ संरंभात् कोपनोऽतीव विषकल्पो मुनेः सुतः ॥ उद्दिश्य पितरं त
स्य यच्छुत्वारोषमाहरत् ॥ ऋषिपुत्रेण धर्मार्थे कृशेन द्विजसत्तम २८ ॥ कृश उवाच ॥ तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ॥ शवं स्कंधेन वहति मां शृंगिर्गर्वितो
भव २९ व्याहरत् ऋषिपुत्रेण मास्म किंचिद्वचो वद ॥ अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मविस्तुतपस्विषु ३० कते पुरुषमाने त्वं कते वाचस्तथा विधाः ॥ दर्पजाः पितरं द्रष्टुं
स्त्वं शवधरं तथा ३१ पित्रा च तव तत्कर्म नानुरूपमिवात्मनः ॥ कृतं मुनिजनश्रेष्ठे येनाहं भृशदुःखितः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि
परिक्षिप्तपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी शृंगी कोपसमन्वितः ॥ मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना १ स तं कृशम
भिप्रेक्ष्य सूचतां वाचमुत्सृजत् ॥ अपृच्छ तं कथं तातः समेऽद्य मृतधारकः २ ॥ कृश उवाच ॥ राज्ञा परीक्षिता तात मृगयां परिधावता ॥ अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः
स्कंधे भुजंगमः ३ ॥ शृंग्युवाच ॥ किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः ॥ ब्रूहि तत्कृतं त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ४ ॥ कृश उवाच ॥ सराजा मृगयां यातः
परिक्षिप्तमिमं न्युजः ॥ स सारमृगमेकाकी विद्धावाणेन शीघ्रगम् ५ न चापश्यन्मृगं राजा चरन्तस्मिन्महावने ॥ पितरं ते स दृष्ट्वैव प्रच्छानभिभाषिणम् ६ तं स्था
णुभूतं तिष्ठंतं क्षुत्पिपासाश्रमातुरः ॥ पुनः पुनर्भृगं नष्टं प्रच्छ पितरं तव ७ स च मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ॥ तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कंधे समासजत् ८
शृंगिस्तव पिता सोऽपि तथैवास्ते यतव्रतः ॥ सोऽपि राजा स्वनगरं प्रस्थितो गजसाह्वयम् ९

पश्य निग्रहे चैव मकरोत् २३ । २४ । २५ । २६ । २७ संरंभात् कोपनस्तीक्ष्णः २८ । २९ । ३० । ३१ पित्रा चेति तत्तत्र धर्मो विषयेऽपराधात्पुण्यं च तव पित्रा न कृतं येन तव पितुर्धर्मो नाहं
भृशदुःखितोऽस्मि आत्मन इव दृष्टांतः । विनापराधं तव पितुर्धर्मो नाहं दृष्टांतपितुर्धर्मो नाहं भृशदुःखितोऽस्मीत्यर्थः ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
एवमुक्त इति मन्युना क्रोधेन १ । २ । ३ । ४ । ५ अनभिभाषिणं मौनशीलं ६ नष्टं पलायनेनादर्शनगतं ७ । ८ गजसाह्वयं हस्तिनापुरं ९

१० क्रोधवेगबलात्कृतः क्रोधावेशपरवशः ११ कृच्छ्रगतस्य मौनव्रतधरस्य राजा चासौ किल्विषीच राजकिल्विषी १२ आशीविषोर्दृष्टाविषः १३ नेतानेव्यति १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ विषयेवेशो
२० तस्य पापं द्रोहं सर्वथा अस्मात्स्वपराधेनापि वर्तमानस्य २१ हतो नाशितो धर्मो हंत्येव धर्मनाशमेवाह यदीत्यादिना २२ । २३ । २४ राज्ञा परीक्षितारक्षितव्याः अस्य नाशे प्रजोच्छेदकृतं पापं तव
॥ सौतिरुवाच ॥ श्रुत्वैव मृषिपुत्रस्तु शवं स्कंधे प्रतिष्ठितम् ॥ कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना १० आविष्टः सहिकोपेन शशाप नृपतिं तदा ॥ वार्युपस्पृश्यते
जस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ११ ॥ शृंग्युवाच ॥ योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य ह ॥ स्कंधे मृतं समास्त्राक्षीत्पन्नगराजकिल्विषी १२ तं पापमति संकुद्ध
स्तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥ आशीविषस्तिग्मतेजामद्राक्यबलचोदितः १३ स सारात्रादितो नेतायमस्य सदनं प्रति ॥ द्विजानामवमं तारं कुरुणामयशस्करम् १४
॥ सौतिरुवाच ॥ इति शम्वाऽतिसंकुद्धः शृंगी पितरमन्यगात् ॥ आसीनं गोव्रजे तस्मिन्वहंतं शवपन्नगम् १५ स तमालक्ष्य पितरं शृंगी स्कंधगतेन वै ॥ शवेन भुजगे
नासीदूयः क्रोधसमाकुलः १६ दुःखाच्चाश्रुणिमुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ॥ श्रुत्वे मां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना १७ राज्ञा परीक्षिता कोपादशपंतमहं नृपम् ॥ यथा
ऽर्हति स एवो ग्रंशापंकुरुकुलाधमः ॥ स तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः १८ वैवस्वतस्य सदनं नेता परमदारुणम् ॥ तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम्
१९ ॥ शमीक उवाच ॥ न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मस्तपस्विनाम् ॥ वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे २० न्यायतोरक्षितास्तेन तस्य पापं न रोचये ॥ सर्वथा वर्त
मानस्य राज्ञो ह्यस्मद्विधैः सदा २१ क्षंतव्यं पुत्रधर्मो हि हतो हंतिन संशयः ॥ यदि राजानं संरक्षेत्पीडानः परमाभवेत् २२ न शकुयामचरितुं धर्मपुत्रयथा सुखम् ॥ रक्ष
माणाय वंता ताराजभिर्धर्मदृष्टिभिः २३ चरामो विपुलं धर्मं तेषां भागोऽस्ति धर्मतः ॥ सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञः क्षंतव्यमेवाह २४ परिक्षिप्तुविशेषेण यथाऽस्य प्रपिता
महः ॥ रक्षत्यस्मांस्तथाराज्ञारक्षितव्याः प्रजाविभो २५ तेनेह क्षुधितेनाद्यश्रांतिन च तपस्विना ॥ अजानता कृतं मन्ये व्रतमेतदिदं मम २६ अराजके जनपदे दो
षा जायंति वै सदा ॥ उद्धृतं सततं लोकं राजा दंडेन शास्तिवै २७ दंडात्प्रतिभयं भूयः शांतिरुत्पद्यते तदा ॥ नो द्विग्रथरते धर्मो नो द्विग्रथरते क्रियाम् २८ राज्ञा प्रतिष्ठि
तो धर्मो धर्मात्स्वर्गः प्रतिष्ठितः ॥ राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्वा यज्ञादेवाः प्रतिष्ठिताः २९ देवा इष्टिः प्रवर्तते तद्विष्टे रोषधयः स्मृताः ॥ ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयन्सततं हितम्
३० मनुष्याणां च यो धाताराजाराज्यकरः पुनः ॥ दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुरब्रवीत् ३१ तेनेह क्षुधितेनाद्यश्रांतिन च तपस्विना ॥ अजानता कृतं मन्ये व्रत
मेतदिदं मम ३२ कस्मादिदं त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृतं कृतम् ॥ न ह्यर्हति नृपः शापमस्मत्तः पुत्रसर्वथा ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि
परिक्षिच्छापे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥

तिभावः २५ व्रतमजानतेतिसंबंधः २६ दोषादस्युपीडादयः जायंत उद्भवन्ति २७ । २८ । २९ धारयन् कुर्वन्मनुष्याणां हितं ३० धातापोषकः श्रोत्रियो वेदाध्यायी अक्षराधिक्यमार्थ ३१ । ३२
बाल्यादविवेकात् ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥

यद्येतदिति १ स्वैरेष्वपिपरिहासादिवच २ । ३ वयस्थोऽपिप्रौढोऽपिवाच्यः शास्यः ४ प्रभवतोयोगैश्वर्यवतांकोपोऽतीववर्धते ५ सचतपोनाशकइतिशिक्षणीयएवंत्वमयेत्याशयेनाह सोऽहमिति बालतांविवेकशून्यतां साहसमाकस्मिकप्रकार्यकारित्वंपुत्रत्वंचावेक्ष्यत्वयिवक्तव्यमुपदेश्यत्वंपश्यामि ६ सत्वमिति क्रोधाहननेधर्महास्यस्वेवेत्यर्थः ७ यतीनामामुष्मिकहितार्थयतमानानां ८ । ९

॥ शृंग्युवाच ॥ यद्येतत्साहसंतातयादिवादुष्कृतं कृतम् ॥ प्रियंवाऽप्यप्रियंवातेवागुक्तानमृषाभवेत् १ नैवान्यथेदंभवितापितरेषब्रवीमि ॥ नाहंमृषाब्रवीम्येवं स्वैरेष्वपिकुतःशपन् २ ॥ शमीकउवाच ॥ जानाम्युग्रप्रभावंत्वांतातसत्यगिरंतथा ॥ नाहृतंचोक्तपूर्वतेनैतन्मिथ्याभविष्यति ३ पित्रापुत्रोवयस्थोऽपिसततं वाच्यएवतु ॥ यथास्यादुणसंयुक्तःप्रापुयाच्चमहदशः ४ किंपुनर्बालएवत्वंतपसाभावितःसदा ॥ वर्धतेचप्रभवतांकोपोऽतीवमहात्मनाम् ५ सोऽहंपश्यामिवक्तव्यं त्वयिधर्मभृतांवर ॥ पुत्रत्वंबालतांचैवतवावेक्ष्यचसाहसम् ६ सत्वंशमपरोभूत्वावन्यमाहारमाचरन् ॥ चरक्रोधमिमंहत्वानैवंधर्मप्रहास्यसि ७ क्रोधोहिधर्महरति यतीनांदुःखसंचितम् ॥ ततोधर्मविहीनानांगतिरिष्टानविद्यते ८ शमएवयतीनांहिक्षमिणांसिद्धिकारकः ॥ क्षमावतामयंलोकःपरश्चैवक्षमावताम् ९ तस्माच्चरेथाः सततंक्षमाशीलोजितेंद्रियः ॥ क्षमयाप्राप्स्यसेलोकान्ब्रह्मणःसमनंतरान् १० मयातुशममास्थाययच्छक्यंकर्तुमद्यै ॥ तत्करिष्याम्यहंतातप्रेषयिष्येनृपायै ११ ममपुत्रेणशतोसिबालेनकृशबुद्धिना ॥ ममेमांधर्षणांत्वत्तःप्रेक्ष्यराजन्नमर्षिणां १२ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमादिश्यशिष्यंसप्रेषयामाससुव्रतः ॥ परिक्षितेनृप तयेदयापन्नोमहातपाः १३ संदिश्यकुशलप्रश्नंकार्यवृत्तांतमेवच ॥ शिष्यंगौरमुखंनामशीलवंतंसमाहितम् १४ सोऽभिगम्यततःशीघ्रंनरेद्रं कुरुवर्धनम् ॥ विवेशम वनंराज्ञःपूर्वद्वारस्थैर्निवेदितः १५ पूजितस्तुनरेंद्रेणद्विजोगौरमुखस्तदा ॥ आचर्य्यौचपरिश्रान्तोराज्ञःसर्वमशेषतः १६ शमीकवचनंघोरंयथोक्तंमंत्रिसन्निधौ ॥ गौरमुखउवाच ॥ शमीकोनामराजेंद्रवर्ततेविषयेतव १७ ऋषिःपरमधर्मात्मादांतःशांतोमहातपाः ॥ तस्यत्वयानरव्याघ्रसर्पःप्राणैर्वियोजितः १८ अवसक्तो धनुष्कोट्यास्कंधेमौनान्वितस्यच ॥ क्षांतवांस्तवतत्कर्मपुत्रस्तस्यनचक्षमे १९ तेनशतोऽसिराजेंद्रपितुरज्ञातमद्यै ॥ तक्षकःसप्तरात्रेणमृत्युस्तवभविष्यति २० तत्ररक्षांकुरुष्वेतिपुनःपुनरथाऽब्रवीत् ॥ तदन्यथानशक्यंचकर्तुंकेनचिदप्युत २१ नहिशक्रोतितंयंतुंपुत्रंकोपसमन्वितम् ॥ ततोऽहंप्रेषितस्तेनतवराज न्हितार्थिना २२ ॥ सौतिरुवाच ॥ इतिश्रुत्वावचोघोरंसराजाकुरुनंदनः ॥ पर्यतप्यततत्पापंकृत्वाराजामहातपाः २३ तंचमौनव्रतंश्रुत्वावनेमुनि वरंतदा ॥ भूयएवाभवद्राजाशोकसंतप्तमानसः २४

ब्रह्मणःसमनंतरान्प्रत्यासन्नानक्रममुक्तिप्रदानित्यर्थः १० प्रेषयिष्येसंदेशहरमितिशेषः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ परिश्रान्तः परिवर्जने श्रमहीनः १६ । १७ । १८ नचक्षमेनक्षांतवान् १९ तेनच पितुरज्ञांतंयथास्यात्तथाशतोऽसि २० । २१ । २२ पापंकृत्वेवपर्यतप्यतनतुमृत्युंश्रुत्वा २३ ब्राह्मणस्यावज्ञांतत्रापिमौनिनस्तत्रापिमिदयालोरित्यालोच्यशोकोऽतीवतस्यवृद्धेइत्याहर्तचेत्यादिना २४

अनुक्रोशात्मतांदयालुता २५ । २६ । २७ । २८ सर्वतएवात्मानंगोपायेदितिशास्त्रादात्मरक्षार्थंयत्नंकृतवानित्याह प्रासादमित्यादिना २९ । ३० । ३१ आरूढंप्रासादारूढं नलभतेद्रुमपिनशक्रोति आरोहुमितिपाठेर्णंप्रासादमितिदृष्टव्यं राजसत्तमराज्ञःसमीचीनतमम् ३२ चिकित्सितुंनिर्विषकर्तुं ३३ । ३४ अर्थःस्पष्टएवभविता भर्माऽपिसर्वलोकोपकारकस्यराज्ञोजीवनेन एतेनमृत्यस्या

अनुक्रोशात्मतांतस्यशमीकस्यावधार्यच ॥ पर्यतप्यतभूयोऽपि कृत्वातत्किल्बिषमुनेः २५ नहिमृत्युंतथाराजाश्रुत्वावैसोऽन्वतप्यत ॥ अशोचदमरप्रख्योयथा कृत्वेहकर्मतत् २६ ततस्तंप्रेषयामासराजागौरमुखंतदा ॥ भूयःप्रासादंभगवान्करोत्विहममेतिवै २७ तस्मिंश्चगतमात्रेऽथराजागौरमुखेतदा ॥ मंत्रिमिर्मत्रया माससहसंविग्रमानसः २८ संमंत्र्यमंत्रिमिश्रैवसतथामंत्रतत्त्वावित् ॥ प्रासादंकारयामासएकस्तंभंसुरक्षितम् २९ रक्षांचविदधेतत्रभिषजश्चौषधानिच ॥ ब्राह्मणा न्मंत्रसिद्धांश्चसर्वतोवैन्ययोजयत् ३० राजकार्याणितत्रस्थःसर्वाण्येवाकरोच्चसः ॥ मंत्रिभिःसहधर्मज्ञःसमंतात्परिरक्षितः ३१ नचैनंकाश्चिदारूढंलभतेराजसत्त मम् ॥ वातोऽपिनिश्चरंस्तत्रप्रवेशेविनिवार्यते ३२ प्राप्तेचदिवसेतस्मिन्सप्तमेद्विजसत्तमः ॥ काश्यपोऽभ्यागमाद्विद्वांस्तराजानंचिकित्सितुम् ३३ श्रुतंहितेनतद भूद्यथातराजसत्तमम् ॥ तक्षकःपन्नगश्रेष्ठोनेप्यतेयमसादनम् ३४ तंदष्टंपन्नगेंद्रेणकरिष्येऽहमपञ्चरम् ॥ तत्रमेऽर्थश्चधर्मश्चभवितेतिविचिंतयन् ३५ तंददर्शसनागें द्रस्तक्षकःकाश्यपंपथि ॥ गच्छंतमेकमनसंद्विजोभूत्वावयोऽतिगः ३६ तमब्रवीत्पन्नगेंद्रःकाश्यपंमुनिपुंगवम् ॥ कभवांस्त्वरितोयातिकिंचकार्यंचिकीर्षाते ३७ ॥ काश्यपउवाच ॥ नृपंकुरुकुलोत्पन्नंपरीक्षितमार्दमम् ॥ तक्षकःपन्नगश्रेष्ठस्तेजसाऽद्यप्रधक्ष्यति ३८ तंदष्टंपन्नगेंद्रेणतेनाग्निसमतेजसम् ॥ पांडवानांकुलकरंरा जानममितौजसम् ॥ गच्छामित्वरितंसौम्यसद्यःकर्तुमपञ्चरम् ३९ ॥ तक्षकउवाच ॥ अहंसतक्षकोब्रह्मंस्तंधक्ष्यामिमहीपातिम् ॥ निवर्तस्वनशक्तस्त्वमयादष्टांचि कित्सितुम् ४० ॥ काश्यपउवाच ॥ अहंतंनृपतिंगत्वात्वयादष्टमपञ्चरम् ॥ करिष्यामीतिमेडुद्विर्विद्याबलममन्विता ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिआस्ती कपर्वणिकाश्यपागमनेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ तक्षकउवाच ॥ यदिदष्टमयेहत्वंशक्तःकिंचिच्चिकित्सितुम् ॥ ततोवृक्षंमयादष्टमिमंजीवयकाश्यप १ परंमंत्रबलंयत्तेतददर्शयतस्वच ॥ न्यग्रोधमेनंबक्ष्यामिपश्यतस्तेद्विजोत्तम २ ॥ काश्यपउवाच ॥ दशनागेंद्रवृक्षंत्वंयद्येतदभिमन्यसे ॥ अहमेनंत्वयादष्टंजी वयिष्येभुजंगम ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तःसनागेंद्रःकाश्यपेनमहात्मना ॥ अदशदृक्षमन्येत्यन्यग्रोधंपन्नगोत्तमः ४ सवृक्षस्तेनदष्टस्तुपन्नगेनमहात्मना ॥ आशीविषविषोपेतःप्रज्वालसमततः ५ तंदग्ध्वाऽनगंनागःकाश्यपंपुनरब्रवीत् ॥ कुरुयत्नंद्विजश्रेष्ठजीवयैनंवनस्पतिम् ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ भस्मीभूतं ततोवृक्षंपन्नगेंद्रस्यतेजसा ॥ भस्मसर्वसमाहृत्यकाश्यपोवाक्यमब्रवीत् ७ विद्याबलंपन्नगेंद्रपश्यमेऽद्यवनस्पतौ ॥ अहंसंजीवयाम्येनंपश्यतस्तेभुजंगम ८

पिनिष्कपटमहत्सेवांकुर्वतोधर्मवृद्धिरस्तीतिज्ञेयं ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीये द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ अ ॥ यदीति १ । २ दशदर्शंकुरु ३ । ४ । ५ नगंवृक्षं ६ । ७ । ८

॥५२॥

मृत्वावतथापारहृतमवत् ३३ तच्चनमन्वततमात्रणःकालवादिताः ॥ इषुमुखासरागिद्रापापातामरिपः २८
 केराजानप्रतिराज्ञोमृत्पुमुहिइयेत्यर्थः १८ । १९ समयेनकालेनसंकेतविशेषेणग्रुप्तवेपणेतिवा २० । २१ गदैर्दशस्थानेक्षुरेणोत्कीर्णेर्मर्यामानैरोपधिविशेषैः २२ । २३ । २४ । २५ आपःअपः २६
 तेषांकार्याणिपारितोषिकदानानि २७ । २८ आदातुंभक्तिं २९ विधिनाह्वेन तमेवतरेव ३० =ह्रस्वकःकुत्सितोऽहरवः ३१ । ३२ परिहृतंपरिहारःब्राह्मणावमाननादोपस्यभवेत् ३३ । ३४

यस्याइतिवा भावेनानुरागातिशयेन । अनुभूतमिहाकूतमृगयापदमापदां । विष्णुरातोऽपियद्रागादगानक्षकभक्ष्यताम् इतिरत्नगर्भः ११ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलवंदीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ एतस्मिन्निति १ । २ । ३ । ४ स्वप्नार्णस्वरक्षां दीनरूपः करुणापीडितत्वात् ५ । ६ । ७ पतितारःपतिष्यथ ८ कृच्छ्रेतुस्तरेयथास्यात्तथाआपदंआपन्नाप्राप्तान् ९

१० । ११ तत्त्वपोहितुं अस्मदीयं कृच्छ्रं अपनेतुं १२ प्रवदतां प्रवृत्तुणां अध्यापकानां १३ ज्ञानसंज्ञयात्वांजानीमः मूर्धितकल्पाः स्मृत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ नियतात्मा जितचित्तः
महात्मा महामतिः १९ कृच्छ्रसंकटं आपादिताः प्रापिताः २० नाथवत्तयादयमापरवशतया २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ मंदात्मानमदीर्घदर्शिनं अचेतसंपापाणतुल्यं २७ । २८ । २९

॥५॥

तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनाथवा पुनः ॥ अर्धेन वापि निस्तर्तुमापदं ब्रूतमाचिरम् १० अथवाऽपि समग्रेण तरंतु तपसामम् ॥ भवंतः सर्वेष्वेह काममेवं विधीयताम् १
॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ वृद्धो भवान् ब्रह्मचारी यो न स्वातुमिहेच्छसि ॥ न तु विप्राग्र्यतपसा शक्यते तद्व्यपोहितम् १२ अस्ति न स्तातपसः फलं प्रवदतां वर ॥ संतानप्र
क्षयाद्ब्रह्मन्पतामनिरयेऽशुचौ १३ संतानं हि परो धर्म एव माह पितामहः ॥ लंबतामिह न स्तातन ज्ञानं प्रतिभाति वै १४ येन त्वानाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम् ॥
वृद्धो भवान् महाभागो यो नः शोच्यान्सुदुःखितान् १५ शोचते चैव कारुण्याच्छृणुयेवैवयं द्विज ॥ यायावरानामवयमृषयः संशितव्रताः १६ लोकात्पुण्यादिह भ्रष्टाः संता
नप्रक्षयान्मुने ॥ प्रनष्टं न स्तपस्तीव्रं न हि न स्तं तुरस्ति वै १७ अस्ति त्वेकोऽद्य न स्तं तुः सोपि नास्ति यथा तथा ॥ मंदभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव संमास्थितः १८ जर
त्कारुरिति ख्यातो वेदे देवांगपारगः ॥ नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहात्तपाः १९ तेन स्मृतपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ न तस्य भार्या पुत्रो वा बांधवो वाऽस्ति
कश्चन २० तस्मात्लंबामहे गतेन प्रसंज्ञा ह्यनाथवत् ॥ सवक्तव्यस्त्वया दृष्टो ह्यस्माकं नाथवत्तया २१ पितरस्तेऽवलंबं ते गते दीना अधोमुखाः ॥ साधुदारान्कुरुष्वे
ति प्रजामुत्पादयेति च २२ कुलतंतुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ यस्त्वं पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तं वमाश्रितान् २३ एषोऽस्माकं कुलस्तं व आस्तेऽस्वकुलवर्धनः ॥
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः २४ एतेन स्तं तव स्तातकालेन परिभक्षिताः ॥ यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् २५ यत्र लंबामहे गते सोऽप्ये
कस्तप आस्थितः ॥ यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः २६ सतंतपो रतं मंदं शनैः क्षपयते तु दन ॥ जरत्कारुंतपो लब्धं मंदात्मानमचेतसम् २७ नाहिन
स्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सततम् ॥ छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः २८ अधः प्रविष्टान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ अस्मासु पतितेष्वत्र सहस्रैः स
बांधवैः २९ छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गंतवैनरकंततः ॥ तपो वाऽप्यथ वा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् ३० तत्सर्वमपरं तात न संतत्यासमं मतम् ॥ सतातद्वद्वा ब्रूयास्तं ज
रत्कारुंतपोधन ३१ यथा दृष्टमिदं चात्र त्वयाऽऽख्येयमशेषतः ॥ यथादारान्प्रकुर्यात्स पुत्रानुत्पादयेद्यथा ३२ तथा ब्रह्मं स्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया ॥
बांधवानां हितस्येह यथा चात्मकुलं तथा ३३

३० अपरं ज्ञानादवां चीनं । 'किं प्रजया करिष्यामो ये पांनोऽयमात्मार्यलोकः' इति श्रुतेः । 'किमर्थो वयमभ्येण्यामहे किमर्थो वयं यस्यामहे वाचिहि प्राणं जुहुमः' इत्यादि श्रुतेः अपि त्राद्युणमज्ञाना मेवेति भावः ३१
३२ बांधवानामित्यादिसार्धः श्लोकः तस्य बांधवानामस्माकं सर्वेषां मध्ये कस्त्वं यथा आत्मकुलं तथा बांधुमिव वा अस्मान् अनुशोचसितस्तस्माच्छ्रोतुमिच्छामः को भवानिह तिष्ठतीति योजना ३३

३४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ एतदिति १ । २ दुष्टाकृतिर्येऽप्यतस्य दुष्कृतेः ३ दिष्ट्या भाग्येन ४ । ५ भावितं भावयुक्तं ६ निवेक्ष्ये निवेशं विवा
हं करिष्ये ७ । ८ न भरेयं धारणपोषणेन कुर्या ९ शाश्वतानित्याः अव्यया अपक्षयशून्याः १० । ११ । १२ याचामि याचै १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ जरत्कारौ समाहिताः जरत्कारोरन्वेषणे

कस्त्वं बंधुमिवास्माकमनुशोचसि सततम् ॥ श्रोतुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुपितृ
दर्शने पंचषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्धृशं शोकपरायणः ॥ उवाच तान्पितृन्दुःखाद्वाप्सं दिग्धया गिरा १ ॥ जरत्का
रुरुवाच ॥ मम पूर्वमेवं ते वै पितरः सपितामहाः ॥ तद्भूतयन्मया कार्यं भवतां प्रियकाम्यया २ अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः ॥ ते दंडधारयत मे दुष्कृते रक्त
तात्मनः ३ ॥ पितर ऊचुः ॥ पुत्रदिष्ट्याऽसि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ॥ किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्कृतोदारसंग्रहः ४ ॥ जरत्कारुरुवाच ॥ ममायं पितरो नित्यं हृदयैः परिव
र्तते ॥ ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ५ न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः ॥ एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुंतानि वलंबतः ६ मयानि वर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पिता
महाः ॥ करिष्येवः प्रियं कामं निवेक्ष्येऽहमसंशयम् ७ सनाम्रीयद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ भविष्यति च याकाचिद्वैक्ष्यवत्स्वयमुद्यता ८ प्रतिग्रहितातामस्मि न
भरेयं च यामहम् ॥ एवं विधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ॥ अन्यथान करिष्येऽहं सत्यमेतत्पितामहाः ९ तत्र चोत्पत्स्यते जंतुर्भवतां तारणाय वै ॥ शाश्वताश्चाव्यया
श्चैव तिष्ठंतु पितरो मम १० ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्त्वा तु सपितृंश्च चारुप्रथिवीं मुनिः ॥ न च स्मलभते भार्या वृद्धोऽप्यमिति शौनक ११ यदानि वेदमापन्नः पितृभिश्चो
दितस्तथा ॥ तदाऽरण्यं सगत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः १२ सत्वरण्यगतः प्राज्ञः पितृणां हितकाम्यया ॥ उवाच कन्यायाचामिति स्त्रोवाचः शनैरिमाः १३ यानि
भूतानि संतीह स्थावराणि चराणि च ॥ अंतर्हि तानि वायानि तानि गृण्वंतु मे वचः १४ उग्रेतपसि वर्तते पितरश्चोदयंति माम् ॥ निविशस्वेति दुःखार्ताः संतानस्याचि
कीर्षया १५ निवेशायाखिलां भूमिं कन्याभैक्ष्यं च रामिभोः ॥ दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः सन्नियोजितः १६ यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्तिताः ॥ ते मे क
न्यां प्रयच्छंतु चरतः सर्वतो दिशम् १७ मम कन्या सनाम्रीया भैक्ष्यवच्चोदिता भवेत् ॥ भरेयं चैव यांनाहं तामेकन्यां प्रयच्छत १८ ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समाहिताः ॥
तामादाय प्रवृत्तिते वासुकेः प्रत्यवेदयन् १९ तेषां श्रुत्वा सनाम्रीयं द्रुस्तां कन्यां समलंकृताम् ॥ प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पन्नगः २० तत्र तामेक्ष्य वत्कन्यां प्रादात्तस्मै
महात्मने ॥ नागेंद्रो वासुकिर्ब्रह्मसतां प्रत्यगृह्यत २१ असनामिति वै मत्वा भरणे चाविचारिते ॥ मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वंद्वभूतः परिग्रहे २२ ततो नाम सकन्यायाः प
प्रच्छ भृगुनंदन ॥ वासुकिं भरणं चास्यान कुर्यामित्युवाच ह २३ ॥ इति श्रीम० आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि वासुकिजरत्कारुसमागमेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

यत्ताः १९ । २० । २१ असनामिति मोक्षे स्थितस्य परिग्रहो दुःखायेति पितृमयोजनमात्रं कार्यमित्याशयः २२ । २३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पट्षत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

आदि. १

अ०

118311

॥२४॥

॥२४॥

३९

३७ । ३८ संप्रयोगःसंबंधः प्रोद्योनिष्फलः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ मतमात्रमिति ॥

८ जरत्कारुस्ततोवाक्यमित्युक्ताप्रत्यभाषतेतिवाक्यवचनीयमयोच्यतइतिशेषःइत्युक्ताप्रत्यभाषतमुख्यवचनारंभेदेवंकारोभवंतिपश्चात्संदेशंवदति । यथोक्तं ब्रह्मवैवर्ते 'इदं वचनमुक्त्वाऽप्रेवाक्यं वाक्यविशारदः । चकारावश्यं कर्मनर्मदातीरमाश्रितः' इति ९ ममेदं कार्यमुद्दिश्य अस्तीत्युत्तरं दत्तवानिति शेषः १० वितथं तेन उक्तपूर्वेन स्मरामि सांपराये संकटे । 'सांपरायोरणापदोः' इति कोशः ११ । १२

आचक्ष्वभद्रेभर्तुःस्वं सर्वमेव विचेष्टितम् ॥ उद्धरस्व च शल्यं मे धोरं हृदि चिरस्थितम् ८ जरत्कारुस्ततोवाक्यमित्युक्ताप्रत्यभाषत ॥ आश्वासयंती संततं वासुकिं पन्नगे श्वरम् ९ ॥ ॥ जरत्कारुवाच ॥ ॥ पृष्ठो मयाऽपत्यहेतोः समहात्मा महातपाः ॥ अस्तीत्युत्तरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः १० स्वैरेष्वपि न तेनाहं स्मरामि वितथं वचः ॥ उक्तपूर्वकुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ११ न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रतिभुजंगमे ॥ उत्पत्स्यति च ते पुत्रो ज्वलनार्कसमप्रभः १२ इत्युक्त्वा सहिमां भ्रातर्ग तो भर्ता तपोधनः ॥ तस्माद्येतु परंदुःखं तवेदं मनसि स्थितम् १३ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा स नागेंद्रो वासुकिः परया मुदा ॥ एवमस्त्विति तद्वाक्यं भ गिन्याः प्रत्यगृह्यत १४ सांत्वमानार्थदानैश्च पूजया चारुरूपया ॥ सोदर्या पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः १५ ततः प्रवृद्धे गभो महातेजामहाप्रभः ॥ यथासीमो द्वि जश्रेष्ठशुक्लपक्षो दितो दिवि १६ अथ काले तु सा ब्रह्मन् प्रजज्ञे भुजगस्वसा ॥ कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् १७ वृद्धे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने ॥ वेदांश्चापि जगेसां गान्भार्गवाद्यवनान्मुने १८ चीर्णवतो बाल एव बुद्धिस्तत्त्वगुणान्वितः ॥ नामचास्या भवत्ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत १९ अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् ॥ वनंतस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम् २० स बाल एव तत्र स्थश्चरन्मित्रमिदं बुद्धिमान् ॥ गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्परिरक्षितः २१ भगवानि वदेवेशः शूलपाणिर्हिरण्मयः ॥ विवर्धमानः सर्वास्त्रान्पन्नगान्महर्षयत् २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि आस्तीकोत्पत्तौ अष्टचत्वारिंशो ध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ यदपृच्छत्तदाराजामंत्रिणो जनमेजयः ॥ पितुः स्वर्गगतं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद १ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ शृणु ब्रह्मन्यथाऽपृच्छन्मंत्रिणो नृपतिस्तदा ॥ यथाचाख्यातवं तस्ते निधनं तत्परीक्षितः २ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ जानंति स्म भवंतस्तद्यथा वृत्तं पितुर्मम ॥ आ सीद्यथा स निधनं गतः काले महायशाः ३ श्रुत्वा भवत्सकाशाद्विपितुर्वृत्तमशेषतः ॥ कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातु चित् ४ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ मंत्रि णोऽथाबुवन्वाक्यं पृष्ट्वा स्तेन महात्मना ॥ सर्वे धर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ५ ॥ ॥ मंत्रिण उचुः ॥ ॥ शृणु पार्थिव यद्ब्रूषे पितुस्तव महात्मनः ॥ चरितं पा र्थिवेन्द्रस्य यथानिष्ठां गतश्च सः ६ धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ॥ आसीदिह यथा वृत्तः समहात्मा शृणुष्व तत् ७

१३ । १४ । १५ । १६ प्रजज्ञे जनयामास १७ । १८ बुद्धिः कार्यनिष्ठा सत्त्वगुणवृत्तिसत्त्वकार्याणि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणितैरन्वितः १९ । २० । २१ हिरण्मयः दीप्तिमान् २२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ सर्पसत्रं प्रस्तावयन् शौनक उवाच यदपृच्छदिति १ निधनं मरणं २ । ३ कल्याणं सर्वलोकहितं चेत्प्रतिप त्स्यामि प्रतीकारं करिष्यामि नान्यथेत्यर्थः ४ । ५ ब्रूषे पृच्छद्भि निष्ठां समाप्तिं ६ धर्मात्मा उदारचित्तः महात्मा महाबुद्धिः कलिनिग्राहकत्वात् ७

चातुर्वर्ण्यं चतुरोवर्णान् ८ । ९ । १० स्वविधिताः सुष्ठुपालिताः बभारुपोषितवान् ११ । १२ शारद्वतस्य कृपाचार्यस्य १३ सोत्तरायामिति पादपूरणार्थः संधिः अजीजनजातः १४ रा जधर्मो ग्रंथस्तस्यार्थः फलंतदुक्तानुष्ठानं शाब्दभावनायां प्रवृत्तेरेव भाव्यत्वात् तत्र कुललोदसः १५ आत्मवान् बुद्धिमान् मेधावी बहुग्रंथधारणसमर्थः षडुर्गैः कामादिस्तस्य जेता षडुर्गजित् नीति

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ॥ धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ८ ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमान् तुलविक्रमः ॥ द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्सचद्वेष्टिनकंचन ९ समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु १० स्थिताः सुमनसो राजस्तेन राज्ञा स्वाधिष्ठिताः ॥ विधवानाथ विकलान्कृप णांश्च बभारसः ११ सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोमइयापरः ॥ तुष्टपुष्टजनः श्रीमान् सत्यवाग्दृढविक्रमः १२ धनुर्वेदे तु शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ गोविंदस्य प्रि यश्चासीत् पिता ते जनमेजय १३ लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन् महायशाः ॥ परिक्षीणे पुकुरुषु सोत्तरायामजीजनत् १४ परिक्षिदभवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ राजधर्मार्थं कुशलो युक्तः सर्वगुणैर्वृतः १५ जितेंद्रियश्चात्मवांश्च मेधावी धर्मसेविता ॥ षडुर्गजिन्महाबुद्धिर्नीतिशास्त्रविदुत्तमः १६ प्रजाइमास्तव पिता षष्ठिवर्षाण्य पालयत् ॥ ततो दिष्टांतमापन्नः सर्वेषां दुःखमावहन् १७ ततस्त्वं पुरुषश्चेष्टधर्मेण प्रतिपेदिवान् ॥ इदं वर्षं सहस्राणि राज्यं कुरुकुलागतम् ॥ बाल एवाभिषिक्तस्त्वं सर्व भूतानुपालकः १८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ नास्मिन्कुले जातु बभूव राजायोनं प्रजानां प्रियलप्प्रियश्च ॥ विशेषतः प्रेक्ष्य पिता महानां वृत्तं महद्वृत्तपरायणानाम् १९ कथं निधनमापन्नः पिता मम तथा विधः ॥ आचक्ष्वं यथा वन्मेश्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः २० ॥ सौतिरुवाच ॥ एवं संचोदिताराज्ञामंत्रिणस्तेन राधिपम् ॥ ऊचुः सर्वे यथा वृत्तं राज्ञः प्रियहितैषिणः २१ ॥ ॥ मंत्रिण उचुः ॥ ॥ सराजा पृथिपालः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ बभूव मृगयाशीलस्तव राजन पिता सदा २२ यथा पांडुर्महा बाहुर्धनुर्धरवरोयुधि ॥ अस्मास्वासज्यसर्वाणिराजकार्याण्यशेषतः २३ सकदा चिद्वनगतो मृगं विव्याध पत्रिणा ॥ विद्ध्वा चान्वसरत् पूर्णं तं मृगं गहने वने २४ पदाति र्वद्धनिर्लिशस्ततायुतकलापवान् ॥ न चाससाद गहने मृगं नष्टं पिता तव २५ परिश्रान्तो वयस्थश्च षष्ठिवर्षो जरां न्वितः ॥ क्षुधितः समहारण्येदं दर्शमुनि सत्तमम् २६ सतंप्रच्छराजेंद्रो मुनिमौनव्रते स्थितम् ॥ न च किंचिदुवाचेदं पृष्ठोऽपि स मुनिस्तदा २७ ततो राजा क्षुच्छमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ॥ मौनव्रतधरं शांतं सद्यो मन्युवशंगतः २८ न बुबोध च तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ॥ सतं क्रोधसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता २९ मृतं सर्पधनुष्कोट्या समुक्षिप्य धरातलात् ॥ तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कंधे भरत सत्तम ३०

शास्त्रं कामंदकीयपालकाव्यादि १६ षष्ठिवर्षाणि जन्मतः षष्ठिवर्षपर्यंतं तनुराज्यलाभात् अपालयत्पालितवान् षट्त्रिंशे वर्षे लब्धराज्यश्चतुर्विंशतिवर्षपर्यंतं तत्पालनस्य दृष्टत्वादित्यर्थः दिष्टं धर्मार्थमौ तयोरंतमवसानं विदेहकैवल्यमित्यर्थः १७ । १८ पिता महानां पांडवानां १९ आचक्ष्वं भवादेराकृतिगणत्वाच्छपो लुब्ध २० । २१ । २२ । २३ गहने दुर्गमे २४ निर्लिशः खड्गः ततायुधकलापवान् ततो विस्तीर्णायुधानां बाणादीनां कलापस्तद्वान् । 'कलापः संहतो बह्वैकांशीभूषणतूणयोः' इति मेदिनी २५ वयस्थो वृद्धः २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

३१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावादीये एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

तत इति १ । २ ब्रह्माणमाचार्ये पूजांतस्यैव चकार तेनामुज्ञातस्तत्राऽऽचार्ये गृहेतसर्पधरं स्वपितरं सख्युः

नचोवाच समेधावीतमथोसाध्वसाधुवा ॥ तस्थौ तथैव चाकुद्धः सर्पस्कंधेन धारयन् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि पारिक्षितीये एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ ततः सराजराजेंद्रस्कंधे तस्य भुजंगमम् ॥ मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुत्रं प्रययौ पुनः १ ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्भविजातो महायशः ॥ शृंगीनाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः २ ब्रह्माणं समुपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ॥ सोऽनुज्ञातस्ततस्तत्र शृंगीशु श्रावतंतदा ३ सख्युः सकाशात्पितरं पित्राते धर्षितपुरा ॥ मृतं सर्पसमासक्तं स्थाणुभूतस्य तस्य तम् ४ वहंतं राजशार्दूलस्कंधेनानपकारिणम् ॥ तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ५ जितेंद्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाहुतम् ॥ तपसाद्योतितात्मानं स्वेष्टं गेयुतंतदा ६ शुभाचारं शुभकथं सुस्थितं तमलोलुपम् ॥ अक्षुद्रमनसूयं च वृद्धं मौनव्रते स्थितम् ॥ शरण्यं सर्वभूतानां पित्रा विनिकृतं तव ७ शशापथमहातेजाः पितरं ते रुषान्वितः ॥ ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरद्युतिः ८ सक्षिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच ह ॥ पितरं तेऽभिसंधाय तेजसा प्रज्वलन्निव ९ अनागसि गुरौ यो मे मृतं सर्पमवासृजत् ॥ तं नागस्तक्षकः कुद्धस्तेजसा प्रदहिष्यति १० आशीविषस्तिग्मतेजामद्राक्यबलचोदितः ॥ सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम् ११ इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्राऽस्य सोऽभवत् ॥ दृष्ट्वा च पितरं तस्मै तं शापं प्रत्यवेदयत् १२ सचापि मुनिशार्दूलः प्रेरयामास ते पितुः ॥ शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवंतं गुणान्वितम् १३ आचख्यौ स च विश्रांतो राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भवमहीपते १४ तक्षकस्त्वं महाराज तेजसाऽसौ दहिष्यति ॥ श्रुत्वा च तद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय १५ यतोऽभवत्परित्रस्तस्तक्षकात्पन्नगोत्तमात् ॥ ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते १६ राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गंतुमैच्छत् ॥ तं ददर्शाथ नागेंद्रस्तक्षकः काश्यपं तदा १७ तमब्रवीत्पन्नगेंद्रः काश्यपं त्वरितं द्विजम् ॥ कभवांस्त्वरितो याति किंच कार्यं चिकीर्षति १८ काश्यप उवाच ॥ यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परिक्षिन्नाम वै द्विज ॥ तक्षकेण भुजंगेन धक्ष्यते किल सोऽद्य वै १९ गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ मयाऽभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति २० ॥ तक्षक उवाच ॥ किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ॥ अहं स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे वीर्यमहुतम् २१ न शक्तस्त्वं मया दष्टं संजीवयितुं नृपम् ॥ इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदृश द्वैवनस्पतिम् २२ सदष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः ॥ काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् २३ ततस्तं लोभयामास कामं ब्रूहीति तक्षकः ॥ स एव मुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तक्षकं पुनः २४

सहाध्यायिनः सकाशाच्छत्वेति संबन्धः ३ । ४ । ५ अंगे पुत्रागादिपुत्रं नित्यं तं शमदमवंतमित्यर्थः ६ अक्षुद्रं गंभीरं अनसूयं परगुणे पुत्रोपाधिष्करणं नृपं तव पित्रा विनिकृतं मपकृतं ७ । ८ । ९ प्रदहिष्यति प्रधक्ष्यति १० पश्य हे मत्पितृदोहिन् ११ । १२ । १३ । १४ दहिष्यति धक्ष्यति १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अभिपन्नं त्रातं धर्षयिष्यत्यभिधक्ष्यति २० । २१ । २२ । २३ कामं काम्यमानमर्थं २४

२५ । २६ द्विपदां पुरुषाणां निवृत्तेति वृत्तः २७ । २८ । २९ । ३० एवं पार्थिवस्योक्तं तक्षकपराभवं श्रुत्वा ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ संहतविषः सस्य कुहंतं नृद्विपयस्य स तथा संहतविष इति पाठे स्पष्टोर्थः ३६ । ३७ । ३८ यस्य दास्यामि यातनां यस्य प्रयासं कृत्वा यमुप्रयत्ने अस्मादसमासेऽप्यार्पत्वात् कोल्यप् यातनां प्रतिक्रियां समागतं समागमं भावे निष्ठा ३९ । ४० पुरुषं द्विजाविति पाठे द्विजावंडजः धनलिप्सु रंहतत्रयामीत्युक्तं श्वतेनसः ॥ तमुवाच महात्मानं तक्षकः शृङ्गयागिरा २५ यावद्धनं प्रार्थयसे राज्ञस्तस्मात्ततोऽधिकम् ॥ गृहाण मत्त एव त्वं सन्निवर्तस्व चानव २६ स एव मुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ॥ लब्ध्वा वित्तं निवृत्ते तक्षकाद्यावदीप्सितम् २७ तस्मिन् प्रतिगते विप्रेच्छन्नोपेत्य तक्षकः ॥ तं नृपं नृपतिश्रेष्ठं पितरं धार्मिकं तव २८ प्रासादस्थं यत्तमपि दुग्धवान् विषवाद्भिना ॥ ततस्त्वं पुरुषव्याघ्रविजयायाभिपेक्षितः २९ एतदृष्टं श्रुतं चापि यथा वृषसत्तम ॥ अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं तेऽतिदारुणम् ३० श्रुत्वा चैनं नरश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ॥ अस्य चर्षे रूतं कस्य विधत्स्वयदन्तरम् ३१ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सराजा जनमेजयः ॥ उवाच मंत्रिणः सर्वानिदं वाक्यमरिदमः ३२ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अथ तत्कथितं केन यदृत्तं तद्वनस्पतौ ॥ आश्चर्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ३३ यदृक्षं जीवयामास काश्यपस्तक्षकेण वै ॥ नूनं मंत्रैर्ह तविषो न प्रणश्येत् काश्यपात् ३४ चित्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ॥ दष्टं यदिमया विप्रः पार्थिवं जीवयिष्यति ३५ तक्षकः संहतविषो लोके यास्यति हास्यताम् ॥ विचिंत्यैवं कृता तेन भुवं तुष्टिर्द्विजस्य वै ३६ भविष्यति तु पायेन यस्य दास्यामि यातनाम् ॥ एकं तु श्रोतुमिच्छामि तद्वृत्तं निर्जने वने ३७ संवादं पन्नगेंद्रस्य काश्यपस्य च कस्तदा ॥ श्रुतवान् दष्टं वा श्वापिमवः सुकथमागतम् ॥ श्रुत्वा तस्य विधास्येऽहं पन्नगातिकरीमिति ३८ ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ शृणुराजन्यथाऽस्माकं येन तत्कथितं पुरा ॥ समागतं द्विजेंद्रस्य तन्नगेंद्रस्य चाध्वनि ३९ तस्मिन् नृक्षे नरः कश्चिद्विधनार्थाय पार्थिव ॥ विचिन्वन् पूर्वमारूढः शुष्कशाखा वनस्पतौ ४० न बुध्येतो मुभौ तौ च न गस्थं पन्नगद्विजौ ॥ सह तेनैव नृक्षेण भस्मीभूतोऽभवन्नृप ४१ द्विजप्रभावाद्वा जेंद्रव्यजीवत्सवनस्पतिः ॥ तेनागम्य द्विजश्रेष्ठं पुंसां स्मासु निवेदितम् ४२ यथा वृत्तं तु तत्सर्वं तक्षकस्य द्विजस्य च ॥ एतत्ते कथितं राजन्यथा दष्टं श्रुतं च यत् ॥ श्रुत्वा च नृपशार्दूलविधत्स्वयदन्तरम् ४३ ॥ सौतिरुवाच ॥ मंत्रिणां तु वचः श्रुत्वा सराजा जनमेजयः ॥ पर्यतप्यत दुःखात्तः प्रत्यर्पिषत्करं करे ४४ निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ॥ मुमोचा श्लणिचतदाने त्राभ्यां प्ररुदन्नृपः ४५ उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ दुर्धरं वाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ४६ मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसानृपः ॥ अमर्षामंत्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ४७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मैस्वर्गतिं प्रति ॥ निश्चितेयं मम मतिर्याचतां मे निबोधत ॥ अनंतरं च मन्येऽहं तक्षकाय दुरात्मने ४८ प्रतिकर्तव्यमित्येवं येन मे हिंसितः पिता ॥ शृंगिणं हेतुमात्रं यः कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ४९

सर्पो विप्रश्च । इति विमांडजा द्विजाः इत्युक्तेः अर्थभेदेऽपि सत्त्वादेकशेषः ४१ व्यजीवतं विशेषेणात्युल्लसितेन रूपेण जीवितवान् आगम्य आगत्य । वाक्यपीतिपक्षेऽनुनासिकलोपाभावः द्विजश्रेष्ठं सात्राहणदासेन ४२ । ४३ करं करे निधाय मत्पितृपत् कोधावेशात् धर्षितवानित्यर्थः ४४ । ४५ । ४६ । ४७ अनंतरं मन्यवहितं यथा स्यात्तथा ४८ । ४९

आदि. १
अ०
॥५१॥

म.भा.टी.
॥५७॥

५०।५१ मोहान्मदीयसामर्थ्याज्ञानात् ५२ 'यदिक्षितायुर्देवापरेतोयदिमृत्योरतिक्रान्तिरिति ॥ तमाहरामिनिर्ऋतेरुपस्थादस्पापैर्मेनंशतशारदाय' इतिमंत्रवर्णाद्राहणस्यायुःप्रदानेऽपिसामर्थ्यमस्त्यतस्तं बहुयनदानेननिवर्तयतस्तत्क्षकस्यैवापराधोऽयमित्याह महानिति दददितिहेतोःशतप्रत्ययः द्रव्यं दत्त्वाऽपितेनैव नृपोबलान्मारित इत्यर्थः ५३ अपश्चितिवैरनिर्यातनम् ५४ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये

इयंदुरात्मतातस्यकाश्यपंयोन्यवर्तयत् ॥ यद्यागच्छेत्सवैविप्रोननुजीवेत्पितामम ५० परिहीयेत्किंतस्ययदिजीवेत्सपार्थिवः ॥ काश्यपस्यप्रसादेनमंत्रिणांविन येनच ५१ सतुवारितवान्मोहात्काश्यपंद्विजसत्तमम् ॥ संजिजीवयिषुंप्रातराजानमपराजितम् ५२ महानतिक्रमोहोषतक्षकस्यदुरात्मनः ॥ द्विजस्थयोददद्रव्यमा नृपंजीवयेदिति ५३ उत्तंकस्यप्रियंकर्तुमात्मनश्चमहाप्रियम् ॥ भवतांचैवसर्वेषांगच्छाम्यपश्चितिपितुः ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि पारिक्षिन्मंत्रिसंवादेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्त्वाततःश्रीमान्मंत्रिभिश्चानुमोदितः ॥ आरुरोहप्रतिज्ञांसर्पसत्रायपार्थिवः १ ब्रह्मन् भरतशार्दूलोराजापारिक्षितस्तदा ॥ पुरोहितमथाह्वयक्रत्विजोवसुधाधिपः २ अब्रवीद्वाक्यसंपन्नःकार्यसंपत्करंवचः ॥ योमेहिंसितवांस्तातंतक्षकःसदुरात्मवान् ३ प्रतिकुर्यात्तथातस्यतद्भवंतोब्रुवंतुमे ॥ अपितत्कर्मविदितंभवतांयेनपन्नगम् ४ तक्षकंसंप्रदीतेऽग्नौप्रक्षिपेयंसवांधवम् ॥ यथातेनपितामहंपूर्वदग्धोविषाग्निना ॥ तथा ऽहमपितंपापंदग्धुमिच्छामिपन्नगम् ५ ॥ ऋत्विजऊचुः ॥ अस्तिराजन्महत्सत्रंत्वदर्थं देवानिर्मितम् ॥ सर्पसत्रमितिख्यातंपुराणेपरिपठ्यते ६ आहर्तातस्यसत्रस्यत्व ब्रान्योऽस्तिनराधिप ॥ इतिपौराणिकाःप्राहुरस्माकंचास्तिस्क्रतुः ७ एवमुक्तःसराजर्षिर्मेनेदग्धंहितक्षकम् ॥ हुताशनमुखेदीप्तेप्रविष्टमितिस्तम ८ ततोऽब्रवीन्मं त्रविदस्तानराजाब्राह्मणांस्तदा ॥ आहरिष्यामिस्तत्रसंभाराःसंभ्रियंतुमे ९ ततस्तत्क्रत्विजस्तस्यशास्त्रतोद्विजसत्तम ॥ तंदेशमापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् १० यथावद्वेदविद्वांसःसर्वेबुद्धेःपरंगताः ॥ ऋद्ध्यापरमयायुक्तमिष्टंद्विजगैर्युतम् ११ प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिःसुनिषेवितम् ॥ निर्मायचापिविधिवद्यज्ञायतन मीप्सितम् १२ राजानंदीक्षयामासुःसर्पसत्राप्तयेतदा ॥ इदंचासीत्तत्रपूर्वसर्पसत्रेभविष्यति १३ निमित्तमहदुत्पन्नंयज्ञविघ्नकरंतदा ॥ यज्ञस्यायतनेतस्मिन् क्रियमाणेबधोऽब्रवीत् १४ स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नोवास्तुविद्याविशारदः ॥ इत्यब्रवीत्सूत्रधारःसूतःपौराणिकस्तदा १५ यस्मिन्देशेचकालेचमापनेयंप्रवर्तिता ॥ ब्राह्मणंकारणंकृतवानायंसंस्थास्यतेक्रतुः १६ एतच्छ्रुत्वातुराजाऽसौप्राग्दीक्षाकालमब्रवीत् ॥ क्षतारंनहिमेकाश्चिदज्ञातःप्रविशेदिति १७ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रोपक्रमे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भारतभावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वेति १।२।३।४ मह्यंमम ५।६ त्वन्नान्यस्त्वमेवनान्यः यद्वात्त्वत्त्वत्तोनान्योऽस्ति ७।८ आहरिष्यामि करिष्यामि संभ्रियंतु संभ्रियंतां ९।१०।११ दीक्षयामासुर्दीक्षां प्राहितवंतः सर्पसत्राप्तयेसर्पसत्रफलामये भविष्यतिभाविनि १३।१४ इतिवक्ष्यमाणं यस्मिन्देशेइत्यादि सूतोजात्या पौराणिकःशिल्पागमवेत्ता १५ नार्यसंस्थास्यतेनसमाप्यते १६ दीक्षाकालस्यप्रागितिप्राग्दीक्षाकालंक्षत्तारंद्वास्थं १७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥५७॥

ततइति पर्यक्रममपराक्रान्तवंतः १ मंत्रवर्णमंत्रयुक्तंयथास्यात्तथा २ आजुहुवुःआहूतवंतः ३।४ चित्रभानुमर्षिं ५।६ प्रमाणतःप्रमाणप्राप्य ७।८।९ परिघोमहाद्वारार्गलादंडस्तत्तुल्याः

॥ सौतिरुवाच ॥ ततःकर्मप्रवृत्तेसर्पसत्रविधानतः ॥ पर्यक्रमंश्चविविधत्वेस्वेकर्मणियाजकाः १ प्रावृत्यकृष्णवासांसिधूमसंरक्तलोचनाः ॥ जुहुवुर्मंत्रवच्चैवस मिदंजातवेदसम् २ कंपयंतश्चसर्वेषामुरगाणामनांसिच ॥ सर्पानाजुहुवुस्तत्रसर्वानग्निमुखेतदा ३ ततःसर्पाःसमापेतुःप्रदीप्तेहव्यवाहने ॥ विचेष्टमानाःकृपणमा ह्वयंतःपरस्परम् ४ विस्फुरंतःश्वसंतश्चवेष्टयंतःपरस्परम् ॥ पुच्छैःशिरोभिश्चभृशंचित्रभानुंप्रेदिरे ५ श्वेताःकृष्णाश्चनीलाश्चस्थविराःशिशवस्तथा ॥ नदंतो विविधान्नादान्पेतुर्दीप्तेविभावसौ ६ क्रोशयोजनमात्राहिगोर्कणस्यप्रमाणतः ॥ पतंत्यजसंवेगेनवन्हावग्निमतांवर ७ एवंशतसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ अवशा निविनष्टानिपन्नगानांतुतत्रैव ८ तुरगाइवतत्रान्येहस्तिहस्ताइवापरे ॥ मत्ताइवचमातंगामहाकायामहाबलाः ९ उच्चावचाश्चबहोनानावर्णाविषोल्बणाः ॥ घोरा श्वपरिघप्रख्यादंदंशुकामहाबलाः ॥ प्रपेतुरग्रावुरगामातृवाग्दंडपीडिताः १० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रोपक्रमेद्विपंचाशत्तमोऽ ध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ शौनकउवाच ॥ सर्पसत्रेतदारान्नःपांडवेयस्यधीमतः ॥ जनमेजयस्यकेत्वासृत्विजःपरमर्षयः १ केसदस्यावभूवुश्चसर्पसत्रेसुदा रुणे ॥ विषादजननेऽत्यर्थपन्नगानांमहाभये २ सर्वविस्तरशस्तातभवाच्छंसितुमर्हति ॥ सर्पसत्रविधानज्ञविज्ञेयाःकेचसूतज ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ हंततेकथयिष्या मिनामानीहमनीषिणाम् ॥ येऋत्विजःसदस्याश्चतस्यासन्नपतेस्तदा ४ तत्रहोतावभूवाथब्राह्मणश्चंडभार्गवः ॥ च्यवनस्यान्वयेख्यातोजातोवेदविदांवरः ५ उद्गाताब्राह्मणोवृद्धोविद्वान्कौत्सोऽथजैमिनिः ॥ ब्रह्माऽभवच्छार्ङ्गुरवोऽथाध्वर्युश्चापिपिंगलः ६ सदस्यश्चाभवद्व्यासःपुत्रशिष्यसहायवान् ॥ उद्दालकःप्रमतकःश्वे तकेतुश्चपिंगलः ७ असितोदेवलश्चैवनारदःपर्वतस्तथा ॥ आत्रेयःकुंडजठरौद्विजःकालघटस्तथा ८ वात्स्यःश्रुतश्रवावृद्धोऽजपस्वाध्यायशीलवान् ॥ कोहलोदे वशर्माचमौद्रल्यःसमसौरभः ९ एतेचान्येचबहवोब्राह्मणविदपारगाः ॥ सदस्याश्चाभवस्तत्रसत्रेपारिक्षितस्यह १० जुह्वत्स्त्विक्ष्वथतदासर्पसत्रेमहाक्रतौ ॥ अहयःप्रापतंस्तत्रघोराःप्राणिभयावहाः ११ वसामेदोवहाःकुल्यानागानांसंप्रवर्तिताः ॥ ववौगंधश्चतुमुलोदह्यतामनिशंतदा १२ पततांचैवनागानांधिष्ठितानां तथांवरे ॥ अश्रूयतानिशंशब्दःपच्यतांचाग्निनाभृशम् १३ तक्षकस्तुसनागेंद्रःपुरंदरनिवेशनम् ॥ गतःश्रुत्वैवराजानंदीक्षितंजनमेजयम् १४ ततःसर्वयथावृत्त मारुत्यायभुजगोत्तमः ॥ अगच्छच्छरणंभीतआगच्छत्वापुरंदरम् १५ तमिंद्रःप्राहसुप्रीतो नतवास्तीहतक्षक ॥ भयंनार्गेद्रतस्माद्वैसर्पसत्रात्कदाचन १६

मातृवाग्दंडपीडिताइतिर्येमांस्तुर्वचननानुष्ठितंएवपेतुरित्यर्थः १० ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ सर्पसत्रइति ऋत्विजोपज्ञेकर्मकराः १ सदस्याऽपद्रष्टारः २ विधामज्ञेपुविज्ञेयाःश्रेष्ठाः ३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ पच्यतांपच्यमानानां १३।१४ आगःआपराधंकृत्वा १५।१६

॥५८॥

भावदीपे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ सोमस्येति स्वस्तिनोऽस्तुप्रियेभ्यः न इति यजमानादीन्वासुकिप्रभृतींश्चात्मीयत्वेनाभिसंधायतेभ्यः स्वस्तिकल्याणमस्त्वित्याशास्ते १ शक्रस्येति यथाशतंशतक्रतोर्यज्ञाः यथावाततोऽपि परंतुस्य संख्यंशतंशतक्रतवो वातथाऽयंतवयज्ञोऽयुतक्रतुत्वरूप इत्यर्थः २ । ३ । ४ । ५ देवस्य धर्मराजस्य ६ । ७

मेषामिति ज्ञानशब्दः कर्मव्युत्पन्नो ज्ञेयवचनः अथसंप्रतिज्ञातुं ज्ञेयं विद्यते सर्वस्य ज्ञातत्वादित्यर्थः अतएव तेभ्यो दत्तं साक्षाद्ब्रह्मण्येवाप्येतत्तत्तत्स्य कदाचिदपि दानजपुण्यस्य नाशो नास्तीत्यर्थः ८ लोकेषु प
रलोकाधनेषु । दीक्षाः दीक्षावतः कुशलाः दक्षा इत्यपि पाठः ९ अग्निस्तोति विभावसुरिति वटिकामयते वटिदेवानिति पाठे प्रापयितुमिति शेषः १० त्वं वावरुण इत्यत्र त्वं वाराजेत्यपि पाठः ११
न च त्वदन्यस्मात्ताभूपतिरस्ति इदानीं । न च जज्ञे मागपि । अस्ति यज्ञ इत्यपि पाठः तथासति यज्ञे त्राताऽस्तीति योज्यं तेन प्रकृतद्विसानिवृत्तिः कर्त्तव्येति व्यज्यते १२ । १३ निभृतं गुप्तं नियतो निगृहीतः १४

इमे च ते सूर्यसमानवर्चसः समामते वृत्रहणः कृतं यथा ॥ नैषां ज्ञातुं विद्यते ज्ञानमद्य दत्तं येभ्यो न प्रणश्येत्कदाचित् ८ ऋत्विक्सनो नास्ति लोकेषु चैव द्वैपायानेनेति विनिश्चि
तं मे ॥ एतस्याशिष्या हि क्षितिं संचरंति सर्वं त्विजः कर्म सुस्वे पुदीक्षाः ९ विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा हिरण्यरेता हुतभुक् कृष्णवर्त्मा ॥ प्रदक्षिणावर्तशिखः प्रदीप्तो हव्यंत
वेदं हुतभुग्वष्टिदेवः १० नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके समो नृपः पालयिता प्रजानाम् ॥ घृत्याचते प्रीतमनाः सदाऽहं त्वं वावरुणो धर्मराजो यमो वा ११ शक्रः साक्षाद्ब्रह्मपा
णिर्यथेह त्राता लोकेऽस्मिन्स्त्वंतथेह प्रजानाम् ॥ मतस्त्वं नः पुरुषेद्रेह लोके न च त्वदन्यो भूपतिरस्ति जज्ञे १२ खट्वांगना भागदिलीपकल्पययाति मां धातुसमप्रभाव ॥
आदित्यतेजः प्रतिमानते जाभीष्मो यथाराजसि सुव्रतस्त्वम् १३ वाल्मीकिवत्ते निभृतं स्ववीर्यवसिष्ठवत्ते नियतश्चकोपः ॥ प्रभुत्वमिन्द्रत्वसमं मतं मे द्युतिश्च नारायणव
द्विभाति १४ यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ॥ श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् १५ दंभो द्रवेनासि समो बलेन रामो
यथा शास्त्रविदस्त्रविच्च ॥ और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यते जादुष्प्रेक्षणीयोऽसि भर्गिरथेन १ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवंस्तु ताः सर्व एव प्रसन्नाराजा सदस्याऽऽत्विजो हव्यवाहः ॥
तेषां दृष्ट्वा भावितानि गितानि प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रे आस्तीककृतराजस्तवे पंचपंचाशत्तमोऽ
ध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ बालोऽप्ययं स्थविर इवावभाषते नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे ॥ इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं तन्मे विप्राः संविदध्वं यथावत् १
॥ सदस्या ऊचुः ॥ बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राजा विद्वान्यो वै स पुनर्वै यथावत् ॥ सर्वान् कामांस्त्वत्त एवार्हतेऽद्य यथा च नस्तक्षक एतिशीघ्रम् २ ॥ सौतिरुवाच ॥
व्याहर्तुं कामेवरदेव त्वेदं द्विजं वरं वृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच ॥ होता वाक्यं नातिहृष्टांतरात्मा कर्मण्यस्मिन्स्तक्षको नैतितावत् ३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ यथा चेदं कर्म
समाप्यते मे यथा च वै तक्षक एतिशीघ्रम् ॥ तथा भवंतः प्रयतंतु सर्वे परं शक्त्या सह मे विद्विषाणः ४

वसूनां श्रियां निवासोऽसि वसवोऽष्टौ तत्संबन्धिनीनां श्रियां १५ रामो भार्गवः और्वत्रितावृषी १६ तेषां ऋत्विगादीनां भावितानि मनसि संकल्पितानि । इंगितानि बहिः श्रेष्ठितानि वक्त्रादिचिह्नानि आ
स्तीकातिथ्यविषयाणि । भारतस्त्विंगितानीति पाठे भारतो राजा भरतवंशजत्वात् १७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
बालोऽपीति संविदध्वमैकमत्यं कुरुष्व ११ एतिशीघ्रं प्राग्वरदानादिति तथा कर्त्तव्यमिति भावः २ तक्षकस्तावन्नैतीति वाक्यं होता उवाचेति संबन्धः तावद्गुरोर्न देय इति भावः ३ विद्विषाणः द्वेषकृतवान् ।
लिटः कानच अभ्यासलोप आर्यः विद्विषाण इति वा पाठः ४

शस्त्राणि शंसनमंत्रदेवताः । शाखाणीति पाठे पुराकल्परूपा अर्थवादाः ५ । ६ पुराणं पूर्वकल्पीयवृत्तार्तं आगम्य ज्ञात्वा तेनास्मिन्नपि कल्पे तथैव भवितेति भावः ७ । ८ । ९ । १० विभावसौ

॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ यथा शस्त्राणि प्रादुर्यथा शंसति पावकः ॥ इंद्रस्य भवने राजस्तक्षको भयपीडितः ५ यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा पौराणिको वेदितवान् पुर
स्तात् ॥ सराजानं प्राहृष्टस्तदानीं यथा हुर्विप्रास्तद्वदेत वृदेव ६ पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं दत्तं तस्मै वरमिद्रेण राजन् ॥ वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो न पावकस्त्वां प्रद
हिष्यतीति ७ एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान आस्ते होतारं चोदयन् कर्मकाले ॥ होता च यतोऽस्या जुहावाथमंत्रैरथो महेंद्रः स्वयमाजगाम ८ विमानमारुह्य महानुभा
वः सर्वदेवैः परिसंस्तूयमानः ॥ बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो विद्याधरैरप्सरसांगणैश्च ९ तस्योत्तरीये निहितः सनागो भयोद्विग्नः शर्मनैवाभ्यगच्छत् ॥ ततो राजा मंत्र
विदोऽब्रवीत्पुनः कुद्धो वाक्यं तक्षकस्यांतमिच्छन् १० ॥ जनमेजय उवाच ॥ इंद्रस्य भवने विप्राय दिनागः स तक्षकः ॥ तमिद्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ११
॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन राजा तु नोदितस्तक्षकं प्रति ॥ होता जुहावतत्र स्थंतक्षकं पन्नगं तथा १२ हूयमाने तथा चैव तक्षकः स पुरंदरः ॥ अकाशे दृष्टो चैव क्षणेन
व्यथितस्तदा १३ पुरंदरस्तु तं यज्ञं हृष्टो रुभयमाविशत् ॥ हित्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भवनं ययौ १४ इंद्रे गते तुराजेंद्र तक्षको भयमोहितः ॥ मंत्रशक्त्या पावकार्चिः स
मीपमवशोगतः १५ ॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ वर्तते तव राजेंद्र कर्मैतद्विधिवत्प्रभो ॥ अस्मै तु द्विजसुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि १६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ बालाभिरूपस्य तवा प्रमेय
वरं प्रयच्छामि यथालुरूपम् ॥ वृणीष्वयत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् १७ ॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ अयमायाति तूर्णं स तक्षकस्ते वशं नृप ॥ श्रूयतेऽस्य महा
त्रादो न दतो भैरवरं वम् १८ नूनं मुक्तो वज्रभृता सनागोऽष्टो नाकान्मंत्रविस्त्रस्तकायः ॥ घूर्णन्नाकाशेन षष्ठं ज्ञोऽभ्युपैति तीव्रान्निःश्वासान्निःश्वसन्पन्नगैर्द्विः १९ सौतिरुवा
च ॥ पतिष्यमाणेनार्गेद्रे तक्षके जातवेदसि ॥ इदमंतरमित्येवं तदाऽऽस्तीकोऽभ्युचोदयत् २० ॥ आस्तीक उवाच ॥ वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ॥ सत्रं ते
विरमत्वेत्तत्र पतेयुरिहो रगाः २१ एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मन्पारिक्षितस्तु सः ॥ नातिहृष्टमना श्वेदमास्तीकं वाक्यमब्रवीत् २२ सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्यमसो विभो ॥
तत्ते दद्यां वरं विप्रन निवर्तेत्कतुर्मम २३ ॥ आस्तीक उवाच ॥ सुवर्णं रजतं गाश्च नत्वां राजन् वृणोम्यहम् ॥ सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः २४ ॥ सौतिरुवाच ॥
आस्तीकेनैव मुक्तस्तुराजा पारिक्षितस्तदा ॥ पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरः २५ अन्यं वरय भद्रं ते वरं द्विजवरोत्तम ॥ अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनंदन २६ ततो
वेदविदस्तातसदस्याः सर्व एव तम् ॥ राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् २७ ॥ इति श्री ० आदि ० आस्तीक ० आस्तीकवरप्रदानं नाम षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ५६

वन्दौ । ११ । १२ । १३ भयं आविशत्प्राप्तवान् १४ । १५ इदं अपि ब्राह्मणसामर्थ्यमधिकं तथाऽपि ब्राह्मणेर्देवे हेलनं न कर्त्तव्यमित्याशयेन ऋत्विज ऊचुः वर्तते इति १६ हे बाल १७ । १८
नाकास्त्वर्गात् १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ शौनकउवाच ॥ येसर्पाःसर्पसत्रेऽस्मिन्पतिताहव्यवाहने ॥ तेषांनामानिसर्वेषांश्रोतुमिच्छामिसूतज १ ॥ सौतिरुवाच ॥ सहस्राणिबहून्यस्मिन्प्रयुतान्य
 बुद्धानिच ॥ नशक्यंपरिसंख्यातुंबहुत्वाद्द्विजसत्तम २ यथास्मृतितुनामानिपन्नगानांनिबोधमे ॥ उच्यमानानिमुख्यानांहुतानांजातवेदांसि ३ वासुकेःकुलजाता
 स्तुप्राधान्येननिबोधमे ॥ नीलरक्तान्सितान्धोरान्महाकायान्विषोल्बणान् ४ अवशान्मातृवाग्दंडपीडितान्कृपणान्हुतान् ॥ कोटिशोमानसःपूर्णःशलःपालो
 हलीमकः ५ पिच्छलःकौणपश्वकःकालवेगप्रकालनः ॥ हिरण्यबाहुःशरणःक्षकःकालदंतकः ६ एतेवासुकिजानागाःप्रविष्टाहव्यवाहने ॥ अन्येचबहवोविप्रत
 थावैकुलसंभवाः ॥ प्रदीप्ताग्रौहुताःसर्वेधोरूपामहाबलाः ७ तक्षकस्यकुलेजातान्प्रक्षयामिनिबोधतान् ॥ पुच्छांडकोमंडलकःपिंडसेत्तारभेणकः ८ उच्छि
 खःशरभोभंगोबिल्वतेजाविरोहणः ॥ शिलीशलकरोमूकःसुदुमारःप्रवेपनः ९ मुद्गरःशिशुरोमाचसुरोमाचमहाहनुः ॥ एतेतक्षकजानागाःप्रविष्टाहव्यवाह
 नम् १० पारावतःपारियातःपांडरोहरिणःकृशः ॥ विहंगःशरभोमेदःप्रमोदःसंहतापनः ११ ऐरावतकुलादेतेप्रविष्टाहव्यवाहनम् ॥ कौरव्यकुलजानागान्शृणु
 मेत्वंद्विजोत्तम १२ एरकःकुंडलोवेणीवेणीस्कंधःकुमारकः ॥ बाहुकःशृंगवेरश्चधूर्तकःप्रातरातकौ १३ कौरव्यकुलजास्त्वेतेप्रविष्टाहव्यवाहनम् ॥ घृतराष्ट्रकुले
 जातान्शृणुनागान्यथास्तथम् १४ कीर्त्यमानान्मयाब्रह्मन्वातवेगान्विषोल्बणान् ॥ शंकुकर्णःपिठरकःकुठारमुखसेचकौ १५ पूर्णांगदःपूर्णमुखःप्रहासःशकुनि
 र्देरिः ॥ अमाहठःकामठकःसुषेणोमानसोऽव्ययः १६ भैरवोमुंडवेदांगःपिशंगश्चोद्रपारकः ॥ ऋषभोवेगवान्नामःपिंडारकमहाहनुः १७ रक्तांगःसर्वसारंगःसमृद्धप
 ट्वासकौ ॥ वराहकोवीरणकःसुचित्रश्चित्रवेगिकः १८ पराशरस्तरुणकोमणिःस्कंधस्तथाऽरुणिः ॥ इतिनागामयाब्रह्मन्कीर्तिताःकीर्तिवर्धनाः १९ प्राधान्ये
 नबहुत्वात्तुनसर्वेपरिकीर्तिताः ॥ एतेषांप्रसवोयश्चप्रसवस्यचसंततिः २० नशक्यंपरिसंख्यातुंयेदीप्तपावकंगताः ॥ त्रिशीर्षाःसप्तशीर्षाश्चदशदीर्षास्तथाऽपरे २१
 कालानलविषाघोराहुताःशतसहस्रशः ॥ महाकायामहावेगाःशैलशृंगसमुच्छ्रयाः २२ योजनायामविस्ताराद्वियोजनसमायताः ॥ कामरूपाःकामबलादीप्ता
 नलविषोल्बणाः २३ दग्धास्तत्रमहासत्रेब्रह्मदंडनिपीडिताः २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पनामकथने सप्तपंचाशत्त
 मोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ इदमत्यहुतंचान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुम् ॥ तथावरैश्छंद्यमानेराज्ञापारिक्षितेनाहि
 १ इंद्रहस्ताच्युतोनागःखण्डवदतिष्ठत ॥ ततश्चितापरोराजाबभूवजनमेजयः २

सगतसमुद्रवद्ब्रह्मोपवेशयोग्याभवन्ति २३ ब्रह्मवेदस्तत्तुल्यमातृवाक्यंतदूपोदंजोब्रह्मदंडस्तेननिपीडिताः २४ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाष्येदीपेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ इदमिति १।२

१।४।५ खंभगांचातरायावापृथिव्योर्मध्येअंतरिक्षइत्यर्थः ६।७।८।९।१० सयज्ञउपररामेत्यन्वयः ११ स्थपतवैशिलिपने १२।१३ अवभृथयज्ञसमाप्तिं १४ सुसंस्कृतं

हूयमानेभृशंदीप्तेविधिवदसुरेतासि ॥ नस्मसप्रापतद्वन्हौतक्षकोभयपीडितः ३ ॥ शौनकउवाच ॥ किंसूततेषांविप्राणांमंत्रग्रामोमनीषिणाम् ॥ नप्रत्यभातदाऽग्रौ
 यत्सपपातनतक्षकः४ ॥ सौतिरुवाच ॥ तमिंद्रहस्ताद्वित्रस्तंविस्मंजपन्नगोत्तमम् ॥ आस्तीकस्तिष्ठतिष्ठेतिवाचस्तिस्त्रोऽभ्युदैरयत् ५ वितस्थेसोऽंतरिक्षेचहृदयेन
 विद्वयता ॥ यथातिष्ठतिवैकश्चित्त्वंचगांचांतरानरः ६ ततोराजाऽब्रवीद्वाक्यंसदस्यैश्वोदितोभृशम् ॥ काममेतद्भवत्वेवंयथाऽऽस्तीकस्यभाषितम् ७ समाप्यता
 मिदंकर्मपन्नगाःसंत्वंनामयाः ॥ प्रीयतामयमास्तीकःसत्यंसूतवचोऽस्तुतत् ८ ततोहलहलाशब्दःप्रीतिदःसमजायत ॥ आस्तीकस्यवरेदत्तेतथैवोपररामच ९ सयज्ञः
 पांडवेयस्यराज्ञःपारिक्षितस्यह ॥ प्रीतिमांश्चाभवद्राजामारतोजनमेजयः१० ऋत्विग्न्यःससदस्येभ्योयेतत्रासन्समागताः ॥ तेभ्यश्चप्रददौवित्तंशतशोऽथसहस्रशः
 ११ लोहिताक्षायसूतायतथास्थपतयेविभुः ॥ येनोक्तंतस्यतत्राग्रेसर्पसत्रनिवर्तने १२ निमित्तंब्राह्मणइतितस्मैवित्तंददौबहु ॥ दत्त्वाद्रव्यंयथान्यायंभोजनाच्छा
 दनान्वितम् १३ प्रीतस्तस्मैनरपतिरप्रमेयपराक्रमः ॥ ततश्चकारावभृथंविधिदृष्टेनकर्मणा १४ आस्तीकंप्रेषयामासगृहानेवसुसंस्कृतम् ॥ राजाप्रीतमनाःप्रीतंरुत
 कृत्यंमनीषिणम् १५ पुनरागमनंकार्यमितिचैनंवचोऽब्रवीत् ॥ भाविष्यसिसदस्योमेवाजिमेधेमहाक्रतौ १६ तथेत्युक्त्वाप्रदुद्रावतदाऽऽस्तीकोमुदायुतः ॥ कृत्वास्व
 कार्यमतुलंतोषयित्वाचपार्थिवम् १७ सगत्वापरमप्रीतोमातुलंमातरंचताम् ॥ अभिगम्योपसंगृह्यतथावृत्तंन्यवेदयत् १८ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाप्रीयमाणाःस
 मेतायेतत्रासन्पन्नगावीतमोहाः ॥ आस्तीकैवैप्रीतिमंतोबभूवुर्बुध्वैनंवरमिष्टंवृणीष्व १९ भूयोभूयःसर्वशस्तेऽबुवंस्तंकिंतेप्रियंकरवामाद्यविद्वन् ॥ प्रीतावयंभो
 क्षिताश्चैवसर्वेकामंकिंतेकरवामाद्यवत्स २० ॥ आस्तीकउवाच ॥ सायंप्रातर्येप्रसन्नात्मरूपालोकेविप्रामानवायेपरेऽपि ॥ धर्मारव्यानंयेपठेयुर्ममेदंतेषांयुष्मन्नैवकिं
 चिद्रयंस्यात् २१ तैश्चाप्युक्तोभागिनेयःप्रसन्नैरेतत्सत्यंकाममेवंवर्तते ॥ प्रीत्यायुक्ताःकामितंसर्वशस्तेकर्तारःस्मप्रवणाभागिनेय २२ असितंचार्तिमंतंचसुनीथं
 चापियःस्मरेत् ॥ दिवावायदिवारात्रौनास्यसर्पभयंभवेत् २३ योजरत्कारुणाजातोजरत्कारौमहायशः ॥ आस्तीकःसर्पसत्रेवःपन्नगान्योऽभ्यरक्षत ॥ तंस्मरंतंम
 हाभागानमांहिसितुमर्हथ २४ सर्पापसर्पभद्रंतेगच्छसर्पमहाविष ॥ जनमेजयस्ययज्ञांतेआस्तीकवचनंस्मर २५ आस्तीकस्यवचःश्रुत्वायःसर्पोननिवर्तते ॥ शतधा
 भिद्यतेमूर्ध्निशिशृक्षफलंयथा २६ ॥ सौतिरुवाच ॥ सएवमुक्तस्तुतदाद्विजेंद्रसमागतैस्तैर्भुजेंद्रमुख्यैः ॥ संप्राप्यप्रीतिविपुलंमहात्माततोमनोगमनायाथदध्रे २७

वस्त्रालंकरणदिभिःशोभितं १४।१५ प्रदुद्रावशीघ्रमातुलावहर्षमाख्यातुं १७।१८।१९।२०।२१ प्रवणानन्नाः २२ प्रसंगात्सर्पभयनिवर्तकान्मंत्रान्पठति
 असितमित्यादीन् तत्रद्वितीयःषट्पादः २३।२४।२५।२६।२७

दिष्टांतमोक्षं २८ । २९ । ३० । ३१ कौतूहलकीहक्सर्पसत्रमित्याश्रयै । 'रहस्येसौपण्येकुमतिमुमतीकदुविनतेभुजंगाःकामाद्याःसुकृतमरुणस्तापशमनः ॥ सुपण्यःप्रत्यग्धीःकृतकममृतनेच्छतिफणीतदि
च्छन्वंध्याशोव्यजनहरिशक्रौपरनरो १ अमृतमथनगुह्ययत्नतौल्येऽपिदेवैरमृतमसुरसंघःस्त्रीमनस्कोनलेभे । अपिफणिमखगोप्यसाध्वसाध्वोरपिस्तोभयमभयमवश्यंविप्रहेलाश्रयाभ्यां' २ रत्नगर्भ
स्तु । 'संततिस्तुतिरास्तीकेतथासर्वापदामपि । निवृत्तिर्ब्राह्मणात्तस्यशक्तिश्चातीवकथ्यते' ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥

मोक्षयित्वातुभुजगान्सर्पसत्राद्विजोत्तमः ॥ जागामकालेधर्मात्मादिष्टांतपुत्रपौत्रवान् २८ इत्याख्यानंमयाऽऽस्तीकंयथावत्तवकीर्तितम् ॥ यत्कीर्तयित्वासर्पेभ्यो
नभयंविद्यतेकचित् २९ ॥ सौतिरुवाच ॥ यथाकथितवान्ब्रह्मन्प्रमतिःपूर्वजस्तव ॥ पुत्रायरुरवेप्रीतःपृच्छतेभार्गवोत्तम ३० यद्वाक्यंश्रुतवांश्चाहंतथाचकथि
तंमया ॥ आस्तीकस्यकवेर्विप्रश्रीमच्चरितमादितः ३१ श्रुत्वाधर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकंपुण्यवर्धनम् ॥ यन्मांत्वंपृष्टवान्ब्रह्मन्श्रुत्वाडुडुभभाषितम् ॥ व्येतुतेसु
महद्ब्रह्मकौतूहलमरिंदम ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ समाप्तंआस्तीकपर्व ॥
॥ अथांशावतरणपर्व ॥ शौनकउवाच ॥ भृगुवंशात्प्रभृत्येवत्वयामेकीर्तितंमहत् ॥ आख्यानमखिलंतातसौतेप्रीतोऽस्मितेनते १ वक्ष्यामिचैवभूयस्त्वांयथावत्सू
तनंदन ॥ याःकथाव्याससंपन्नास्ताश्चभूयोविचक्ष्वमे २ तस्मिन्परमदुष्पारेसर्पसत्रेमहात्मनाम् ॥ कर्मांतरेषुयज्ञस्यसदस्यानांतथाऽध्वरे ३ यावभूवुःकथाश्चि
त्रायेष्वर्थेषुयथातथम् ॥ त्वत्तच्छामहेश्रोतुंसौतेत्वंवैप्रचक्ष्वनः ४ ॥ सौतिरुवाच ॥ कर्मांतरेष्वकथयन्दिजावेदाश्रयाःकथाः ॥ व्यासस्त्वकथयच्चित्रमाख्यानं
भारतंमहत् ५ ॥ शौनकउवाच ॥ महाभारतमाख्यानंपांडवानांयशस्करम् ॥ जनमेजयेनपृष्टःसन्नृष्णद्वैपायनस्तदा ६ श्रावयामासविधिवत्तदाकर्मांतरेतुसः ॥
तामहंविधिवत्पुण्यांश्रोतुमिच्छामिवैकथाम् ७ मनःसागरसंभूतांमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ कथयस्वसतांश्रेष्ठसर्वरत्नमयीमिमाम् ८ ॥ सौतिरुवाच ॥ हंततेकथयि
ष्यामिमहदाख्यानमुत्तमम् ॥ कृष्णद्वैपायनमतंमहाभारतमादितः ९ शृणुसर्वमशेषेणकथ्यमानंमयाद्विज ॥ शंसितुंतन्महान्दर्शममापीहप्रवर्तते १० ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि कथानुबंधेएकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ सौतिरुवाच ॥ श्रुत्वातुसर्पसत्रायदीक्षितंजनमेजयम् ॥ अभ्यग
च्छद्विषिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा १ जनयामासयंकालीशक्तेःपुत्रात्पराशरात् ॥ कन्यैवयमुनाद्वीपेपांडवानांपितामहम् २

शृण्वति १ विचक्ष्वविशेषेणस्पष्टंकथय २ । ३ । ४ कर्मांतरेष्विति वेदाश्रयाःशौनःशेषारख्यानादयः अकथयद्वैपायनंकथाःकथयितुंप्रयोजितवान् वेदाश्रयाभ्योऽपिकथाम्येताःकथाः
श्रेष्ठतरादितिभावः ५ । ६ । ७ भावितःयोगसंस्कृतआत्माप्रनोयस्यसभावितात्मातस्य । पाठांतरे नहिरुप्यामिकथयित्वयिकथयतिसति ८ । ९ । १० ॥ इति आदिपर्वणि नील
कंठीये भारतभावदीपे एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रुत्वेति १ कालीसत्यवती २

इष्ट्याइच्छयादेहंसयोऽवीवृधत्तवर्धितवान् देवीमितिपाठे देवीमातरंवरदानेनवासरस्वर्तौवाउपवृंहणैरवीवृधत्तवर्धितवान् देवीवृद्धिमेवाह वेदानिति चाद्वैदार्थान् अधिजगेअधिगतवान् ३ यन्नैतीति
यत्तपआदिनाकाश्चिन्नैतिनात्येतिनातिशेतेतिप्राञ्चः यद्वस्तुतपआदिनाकाश्चिन्नैतिनाप्रामोतितदप्या मतत्वमधिजगेइतिपूर्वेणसंबंधः । तथाच'नकर्मणानप्रजयाधनेन नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधया
नबहुनाश्रुतेन'इत्यादिश्रुतिभ्यस्तपआदिनाऽपिदुष्प्रापमात्मतत्त्वंजातमात्रएवाधिगतवानित्यर्थः मन्थुनायज्ञेन ४ विव्यासविभक्तवान् हीत्राध्वर्यवौद्वात्राणिकांडानित्रेताऽनुपयुक्तंकांडंचपृथक्कृतवा
नित्यर्थः । परावरेनिरुपाधिसोपाधिब्रह्मणीजानातीतिपरावरज्ञःब्रह्मर्षिःब्राह्मणश्चासौमंत्रद्रष्टाचेत्यर्थः । कविःक्रांतंअतीतादितदर्शी ५ पुण्यकीर्तिर्महायशाः । योगुणौघःश्रूयमाणस्तादृशंगुणार्जनं
पुरुषंन्यापारयतिसाकीर्तिः यथायुधिष्ठिरस्यधर्मनिष्ठत्वं । कृविक्षेपेऽस्मात्संज्ञायांक्तिच् । यश्चगुणौघोऽगृह्यमाणःपुरुषमाह्लादयत्येवंप्रवर्तयतिसयशःयथाज्योत्स्नाचंद्रस्य । यथाविष्णोर्लोकत्रया

जातमात्रश्चयःसद्यइष्ट्यादेहमवीवृधत् ॥ वेदांश्चाधिजगेसांगान्सेतिहासान्महायशाः ३ यन्नैतितपसाकाश्चिन्नवेदाध्ययनेनच ॥ नवतैर्नोपवासैश्चनप्रसूत्यानम
न्युना ४ विव्यासैकंचतुर्धायोवेदंवेदविदांवरः ॥ परावरज्ञोब्रह्मर्षिःकविःसत्यवतःशुचिः ५ यःपांडुंघृतराष्ट्रंचविदुरंचाप्यजीजनत् ॥ शांतनोःसंतर्तितन्वन्पुण्यकी
र्तिर्महायशाः ६ जनमेजयस्यराजर्षेःसमहात्मासदस्तथा ॥ विवेशसहितःशिष्यैर्वेदवेदांगपारगैः ७ तत्रराजानमासीनंददर्शजनमेजयम् ॥ वृत्तंसदस्यैर्बहुभिर्देवै
रिवपुरंदरम् ८ तथामूर्धाभिषिक्तैश्चनानाजनपदेश्वरैः ॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्चकुशलैर्यज्ञसंस्तरे ९ जनमेजयस्तुराजर्षिर्दृष्ट्वातमृषिमागतम् ॥ सगणोऽभ्युद्य
यौतूर्णप्रीत्याभरतसत्तमः १० कांचनंविष्टरंतस्मैसदस्यानुमतःप्रभुः ॥ आसनंकल्पयामासयथाशक्रोबृहस्पतेः ११ तत्रोपविष्टंवरदंदेवर्षिगणपूजितम् ॥ पूजया
मासराजेंद्रःशास्त्रदृष्टेनकर्मणा १२ पाद्यमाचमनीयंचअर्घ्यगांचविधानतः ॥ पितामहायकृष्णायतदर्हायन्यवेदयत् १३ प्रतिगृह्यतुतांपूजांपांडवाज्जनमेजयात् ॥
गांचैवसमनुज्ञाप्यव्यासःप्रीतोऽभवत्तदा १४ तथाचपूजयित्वातंप्रणयात्प्रपितामहम् ॥ उपोपविश्यप्रीतात्मापर्यपृच्छदनामयम् १५ भगवानपितंद्वाकुशलंप्र
तिवेद्यच ॥ सदस्यैःपूजितःसर्वैःसदस्यान्प्रत्यपूजयत् १६ ततस्तुसहितःसर्वैःसदस्यैर्जनमेजयः ॥ इदंपश्चाद्विजश्रेष्ठंपर्यपृच्छत्कृतांजलिः १७ ॥ जनमेजयउवाच॥
कुरूणांपांडवानांचभवान्प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ तेषांचरितमिच्छामिकथ्यमानंत्वयाद्विज १८

क्रमणंपदत्रयेण वसिष्ठस्यवाक्षमा रामस्यसेतुर्गशः ६ सदःयज्ञमंडपं ७ देवैरित्यत्रमेधैरितिपाठेमेधाशब्दान्मत्वर्थोयोऽर्शआद्यच् मेधावद्भिर्बहुभिर्बृहस्पतिभिरिवेत्यभूतोपमा बृहस्पतेरेकत्वात् ८ मूर्ध्नि
पट्टस्थानेऽभिषिक्तैर्मूर्धाभिषिक्तैः यज्ञसंस्तरेयज्ञांगानारचनानुष्ठानेइत्यर्थः ९ । १० । ११ । १२ पितामहायब्रह्मत्तुल्यायकृष्णायव्यासाय १३ विष्टरादिभिर्मधुपर्कार्चनंदर्शितं तत्रनिवेदितांगांसमनु
ज्ञापितवान्व्यासोमागामनागामितिमंत्रलिगात्तस्याअवध्यत्वंमन्यमानः । 'तद्यथेवादोमनुष्यराजआगतेऽन्यस्मिन्वाहृत्युक्षाणवावेहतंवासदंते'इत्यर्थवादस्तुरागमाप्तानुवादसरूपोनविधायकः । माव
धिष्ठेतिनिषधलिगस्यअनागामितिनिरपराधत्वेहेतूपोदलितस्यप्रबलतरत्वात् । वेहतंवंध्यांगां क्षदंतेहिंसंति १४ उपोपविश्यसमीपेउपविश्य १५ प्रतिवेद्यप्रतिख्याप्य अत्रपूजास्तुतिरेव १६ इदंवक्ष्य
माणं १७ प्रत्यक्षदर्शिवान्प्रत्यक्षदर्शी । अन्येभ्योऽपिदृश्यंतइतिवनिप् १८

भेदेविरं आहिरागद्वेषादिशून्यकर्मयेषांतेषामहिकर्मणां १९ पितृमहानांप्रपितामहानां २० । २१ । २२ । २३ भेदेवैर्मूलसर्वविनाशचतुर्फलं २४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावे
दीपे षष्ठिमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ गुरवइति मनोबुद्धिसमाधिभिः मनस्यष्टांगोपलक्षणं । बुद्धीतिभक्तिश्रद्धयोः । समाधिश्चित्तेकाग्र्यं । संपूज्यनमस्कारादिनामानयित्वा १ । २
प्रोत्साहतीवप्रोत्साहयतीव । परिस्पंदंमुत्प्रोत्साहयतीवमेतिपाठेपरिस्पंदशब्देऽङ्गीकृत्यमात्रं गुरोर्वक्त्रपरिस्पंदस्त्वकथाकथयेत्याज्ञावचनंतज्जन्यामुत्पत्तिः साप्रोत्साहयति ३ । ४ । ५ नचिरातशीघ्रं

कथंसमभवद्देदस्तेषामहिकर्मणाम् ॥ तच्चयुद्धकथं वृत्तं भूतांतकरणं महत् १९ पितृमहानांसर्वेषां देवेनानिष्टचेतसाम् ॥ कात्स्न्येनैतन्ममाचक्षयथावृत्तं द्विजो
तम २० ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ तस्यतद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ शशासशिष्यमासीनं वैशंपायनमंतिके २१ ॥ व्यासउवाच ॥ ॥ कुरूणां पांडवानां
चयथाभिदोऽभवत्पुरा ॥ तदस्मै सर्वमाचक्षयन्मतः श्रुतवानसि २२ गुरोर्वचनमाज्ञायसतु विप्रर्षभस्तदा ॥ आचक्षेततः सर्वमिति हासं पुरातनम् २३ राज्ञेत
स्मै सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः ॥ भेदं सर्वविनाशं च कुरुपांडवयोस्तदा २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणिकथानुबन्धे षष्ठिमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ गुरवे प्राज्ञं नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ॥ संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तथान्यान्विदुषो जनान् १ महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीमतः ॥ प्रवक्ष्या
मिमंतं कृत्स्नं व्यासस्यास्य महात्मनः २ श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारती कथाम् ॥ गुरोर्वक्त्रपरिस्पंदो मनः प्रोत्साहतीव मे ३ शृणुराजन्यथा भेदः कुरुपांडवयोर
भूत् ॥ राज्यार्थं भूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ४ यथाच युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् ॥ तत्तेऽहंकथयिष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ५ मृते पितरिति वीरावनादेत्यस्वमंदि
रम् ॥ नचिरादेव विद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन् ६ तांस्तथा सत्ववीर्यैः संपन्नान्पौरसंमतान् ॥ नामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पांडवान् श्रीयशोभृतः ७ ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्ण
श्च सहसौबलः ॥ तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ८ ततो दुर्योधनः शूरः कुलिंगस्य मते स्थितः ॥ पांडवान्विविधोपायैराज्यहेतोरपीडयत् ९ ददावथ विषं
पापो भीमाय घृतराष्ट्रजः ॥ जरयामास तद्वीरः सहा नैनवृकोदरः १० प्रमाणकोट्यां संसृतं पुनर्वद्वा वृकोदरम् ॥ तोयेषु भीमं गंगायाः प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ११ यदा
विबुद्धः कौंतेयस्तदा संछिद्य बंधनम् ॥ उदतिष्ठन् महाबाहुर्भीमसेनो गतव्यथः १२ आशीविषैः कृष्णसर्पैः संसृतं चैनमदंशयत् ॥ सर्वेष्वेवांगदेशेषु नममारचशत्रुहा १३
तेषां तु विप्रकारेषु ते पुतेषु महामतिः ॥ मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरो महितोऽभवत् १४ स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथाशक्नुः सुखावहः ॥ पांडवानां तथानित्यं विदुरोऽपि सुखा
वहः १५ यदा तु विविधोपायैः संवृत्तैर्विवृतैरपि ॥ नाशकं द्विनिहतुं तान् देवभाव्यर्थं रक्षितान् १६

विद्वांसोऽभवन् ६ सत्वं देहबलं वीर्यमुत्साहः ओजश्चित्तैर्द्रियबलं ७ । ८ कुलिंगस्य पक्षिणो मते साहसे सहसिंहं दंष्ट्रां तर्गतं मांसमादातुं यतते कर्लिग्रस्येत्यपपाठ ९ साहसमेवाह ददावित्यादि
ना १० प्रमाणकोट्यां गंगायास्तीर्थविशेषे । वृकनामा बहुभक्षोऽग्निरुदरे यस्य स वृकोदरः ११ । १२ । १३ विप्रकारेष्वपकारेषु । मोक्षणे प्राप्तापनिवारणे प्रतिकारे प्रातिभट्टेन शत्रोरप्याप
दिनिपातने १४ । १५ संवृत्तैर्गुप्तैः विवृतैः प्रकाशैः । देवभाव्यर्थं रक्षितान् देवेनादृष्टेन भावी कुरुक्षयपांडवराज्यलाभादिरर्थस्तस्मै रक्षितान् १६

वृषः कर्णः जातुर्बलाक्षमय १७ । १८ क्षत्ता विदुरः १९ तेन क्षत्तुर्मेत्रणेन २० । २१ पुरोचनादात्मानं रक्षमाणाः रक्षतः सुरंगाभयतो बिलं विवरं २२ । २३ वननिर्गरे वननिर्गरे समीपे अवबोधनात्
प्राकट्यात् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ निहत्य नागराणां शोकमपनीतवानित्यर्थः २९ स्वयं वृणुते इति स्वयं वरातां ३० । ३१ शान्तनवेन भीष्मेण ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९
ततः संमंत्र्य सचिवैर्वृषदुःशासनादिभिः ॥ घृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुर्बलमादिशत् १७ सुतप्रियैर्षीतान् राजा पांडवानं बिकासुतः ॥ ततो विवासयामास राज्याभोगबुभु
क्षया १८ ते प्रातिष्ठंत सहितान् गरात्रागसाह्वयात् ॥ प्रस्थाने चाभवन् मंत्रीक्षत्ता तेषां महात्मनाम् १९ तेन मुक्ता जतु गृहात्रिंशथि प्राद्रवन् वनम् ॥ ततः संप्राप्य कौंतेया
नगरं वारणावतम् २० न्यवसंत महात्मानो मात्रासहपरंतपाः ॥ घृतराष्ट्रेण चाज्ञाता उषिता जातुषे गृहे २१ पुरोचनाद्रक्षमाणाः संवत्सरमंतं द्रिताः ॥ सुरंगाकारयि
त्वा तु विवरेण प्रचोदिताः २२ आदीप्य जातुर्बलमदग्ध्वा चैव पुरोचनम् ॥ प्राद्रवन् भयसंविश्रामात्रासहपरंतपाः २३ ददृशुर्दार्ढ्यं रक्षोहिडिं वननिर्गरे ॥ हत्वा च
तराक्षसैर्द्रुमैः समबोधनात् २४ निशिसंप्राद्रवन्पार्थाधार्तराष्ट्रभयार्दिताः ॥ प्राप्ता हिडिं बाभीमेन यत्र जातो घटोत्कचः २५ एकचक्रांततोगत्वा पांडवाः संशित
व्रताः ॥ वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन् ब्रह्मचारिणः २६ ते तत्र नियताः कालं कंचिद् पुनरर्षभाः ॥ मात्रासहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने २७ तत्राससादक्षुधितं पुरु
षादं वृकोदरः ॥ भीमसेनो महाबाहुर्वकं नाम महाबलम् २८ तं चापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पांडवः ॥ निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसां वयत् २९ ततस्ते शुश्रुवुः
कृष्णां पंचालेषु स्वयं वराम् ॥ श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छंत गत्वा चैवालभंत ताम् ३० ते तत्र द्रौपदीं लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिताः ॥ विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्मुररिदमाः ३१
ते उक्ता घृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ ब्राह्मणैर्विग्रहस्तात कथं वोन भवेदिति ३२ अस्माभिः खांडवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचितः ॥ तस्माज्जनपदोपेतं सुविभक्तम
हापथम् ३३ वासाय खांडवप्रस्थं व्रजध्वंगतमत्सराः ॥ तयोस्ते वचनाज्जग्मुः सहस्रैः सुहृज्जनैः ३४ नगरं खांडवप्रस्थं रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ तत्र ते न्यवसन्पार्थाः संव
त्सरगणान्वहन् ३५ वशेशस्त्रप्रतापेन कुर्वतोऽन्यान्महीभृतः ॥ एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः ३६ अप्रमत्तोत्थिताः क्षांताः प्रतपंतोऽहितान्वहन् ॥ अजय
द्रीमसेनस्तु दिशंप्रार्चामहायशाः ३७ उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीनकुलस्तथा ॥ दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा ३८ एवं च कुरिमां सर्वशो कृत्स्नान् वसुंधराम् ॥
पंचभिः सूर्यसंकाशैः सूर्येण च विराजता ३९ षट्सूर्यैर्वाभवत्पृथ्वीपांडवैः सत्यविक्रमैः ॥ ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद् धर्मराजो युधिष्ठिरः ४० वनं प्रस्थापयामास तेजस्वी
सत्यविक्रमः ॥ प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं भ्रातरं सव्यसाचिनम् ४१ अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् ॥ सवै संवत्सरं पूर्णमासं चैवं वने वसन् ४२ ततोऽगच्छद्दृषी
वेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ लब्ध्वांस्तत्र वीभत्सुर्भार्या राजीवलोचनाम् ४३ अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ सा शचीवमहेंद्रेण श्रीः कृष्णेन वसंगता ४४

४० । ४१ सवै संवत्सरं पूर्णमासं चैवं वने वसदिति । दशसंख्यापूरकत्वात् पूर्णशब्देन दशगुणमुच्यते संवत्सरं पूर्णं एकचक्रं तथामासं पूर्णमेव । तेन एकादशसंवत्सरादशमासाश्च भवन्ति । तेषां च सौराणां
प्रत्यब्दं सपादपंचदिनवृद्ध्या सावनाद्वादशाब्दा भवन्ति । अथेतु मासशब्देन द्वादशसंख्यां लक्षयंत एकशब्देनैवार्थमेकवचनानुपपातित्वेन संते । वने इत्युपलक्षणं नगरस्यापि ४२ । ४३ । ४४

॥६३॥

सुभद्रायुजुजुप्रतीत्यापांडवेनार्जुनेनह ॥ अतर्पयच्चकौतेयःस्वांढवेहव्यवाहनम् ४५ बीभत्सुर्वासुदेवेनसहितोत्पसत्तम ॥ नातिभारोहिपार्थस्यकेशवेनसहाभवत् ४६
व्यवसायसहायस्यविष्णोःशत्रुवधेष्विव ॥ पार्थायामिदं दौचापिगांडीवंधनुस्तमम् ४७ इषुधीचाक्षयैर्वाणैरथंचकपिलक्षणम् ॥ मोक्षयामासबीभत्सुर्मयंयत्रमहा
सुरम् ४८ सचकारसभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ तस्यांदुर्योधनोमंदोलोभंचक्रेसुदुर्मतिः ४९ ततोऽक्षैर्वचयित्वाचसौवलेनयुधिष्ठिरम् ॥ वनंप्रस्थापयामा
ससप्तवर्षाणिपंचच ५० अज्ञातमेवंराष्ट्रेचततोवर्षत्रयोदशम् ॥ ततश्चतुर्दशेवर्षेयाचमानाःस्वकंवसु ५१ नालभंतमहाराजततोयुद्धमवर्तत ॥ ततस्तेक्षत्रमुत्सा
द्यहत्वादुर्योधनंनृपम् ५२ राज्यंविहृतभूयिष्ठंप्रत्यपद्यंतपांडवाः ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंतेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ भेदोराज्यविनाशायजयश्चजयतांवर ५३ ॥ इतिश्री
महाभारतेआदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणिभारतसूत्रंनामएकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथितं वैसमासेनत्व
यासर्वद्विजोत्तम ॥ महाभारतमारव्यान्कुरूणांचरितंमहत् १ कथांस्वनघचित्रार्थाकथयस्वतपोधन ॥ विस्तरश्रवणेजातंकौतूहलमतीवमे २ सभवान्विस्तरणे
मांपुनराख्यातुमर्हति ॥ नहिरप्यामिपूर्वेषांशृण्वानश्चरितंमहत् ३ नतत्कारणमल्पवैधर्मज्ञायत्रपांडवाः ॥ अवध्यान्सर्वशो जघ्नुःप्रशस्यंतेचमानवैः ४ किमर्थंते
नरव्याघ्राःशक्ताःसंतोह्यनागसः ॥ प्रयुज्यमानान्संक्रेशान्क्षांतवंतोदुरात्मनाम् ५ कथंनगायुतप्राणोबाहुशालीवृकोदरः ॥ परिक्षिन्नपिक्रोधंघृतवान्वैद्विजोत्त
म ६ कथंसाद्रौपदीकृष्णाक्लिश्यमानादुरात्मभिः ॥ शक्तासतीधार्तराष्ट्रान्नादहक्रोधचक्षुषा ७ कथंव्यसनिनंदूतेपार्थोमाद्रीसुतौतदा ॥ अन्वयुस्तेनरव्याघ्रावा
ध्यमानादुरात्मभिः ८ कथंधर्मभृतांश्रेष्ठःसुतोधर्मस्यधर्मवित् ॥ अनर्हःपरमंक्रेशंसोढवान्सयुधिष्ठिरः ९ कथंचबहुलाःसेनाःपांडवःकृष्णसारथिः ॥ अस्यत्रेकोऽन
यत्सर्वाःपितृलोकंधनंजयः १० एतदाचक्ष्वमेसर्वयथावृत्तंतपोधन ॥ यद्यच्चरुतवंतस्तेतत्रतत्रमहारथाः ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ क्षणंकुरुमहाराजविपुलोऽय
मनुक्रमः ॥ पुण्याख्यानस्यवक्तव्यःकृष्णद्वैपायनेरितः १२ महर्षेःसर्वलोकेषुपूजितस्यमहात्मनः ॥ प्रवक्ष्यामिमंतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः १३ इदंशतसह
स्रं हिश्लोकानांपुण्यकर्मणाम् ॥ सत्यवत्यात्मजेनेहव्याख्यातममितौजसा १४ यदंश्रावयेद्विद्वान्येचेदंशृणुयुर्नराः ॥ तेब्रह्मणःस्थानमेत्यप्राप्तुयुर्देवतुल्यताम् १५
इदं हि वेदैःसमितंपवित्रमपिचोत्तमम् ॥ श्राव्याणामुत्तमंचेदंपुराणमृषिसंस्तुतम् १६ अस्मिन्नर्थश्चकामश्चनिखिलेनोपदेक्ष्यते ॥ इतिहासेमहापुण्ये बुद्धिश्चपरिनेष्टिकी १७
णादीन् ४ । ५ बाहुशालीबाहुबलवान् कथंक्रोधंघृतवान्निरुद्धवान् ६ शक्तादग्धुमितिशेषः ७ । ८ । ९ अस्यनृशरान्क्षिपन् सकथंक्रेशंसोढवानित्यनुपज्यते १० । ११ । १२
१३ । १४ । १५ ऋषिभिर्मंत्रैस्तद्ब्रह्मविर्भासंस्तुतंसंस्तुतंवा १६ परिनेष्टिकीपरिनिष्ठा मोक्षस्तदुचिता १७

१८ । १९ । २० पुंसवनंपुमांसःसूर्यतेऽस्मिन्श्रुते २१ महिषीपट्टराज्ञी २२ । २३ । २४ । २५ अनसूयतांगुणेषुदोषारोपमकुर्वतां २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

अक्षुद्रान्दानशीलांश्चसत्यशीलाननास्तिकान् ॥ कार्णवेदमिमंविद्वान्ब्रूवायेत्वाऽर्थमश्रुते १८ ब्रूणहत्याकृतंचापिपापंजह्यादसंशयम् ॥ इतिहासमिमंश्रुत्वा
पुरुषोऽपिसुदारुणः १९ मुच्यतेसर्वपापेभ्योराहुणाचंद्रमायथा ॥ जयोनामेतिहासोऽयंश्रोतव्योविजिगीषुणा २० महींविजयतेराजाशत्रूंश्चापिपराजयेत् ॥ इदं
पुंसवनंश्रेष्ठमिदंस्वस्त्ययनंमहत् २१ महिषीयुवराजाम्यांश्रोतव्यंबहुशस्तथा ॥ वीरंजनयतेपुत्रंकन्यांवाराज्यभागिनीम् २२ धर्मशास्त्रमिदंपुण्यमर्थशास्त्रमिदं
परम् ॥ मोक्षशास्त्रमिदंप्रोक्तंव्यासेनामितबुद्धिना २३ संप्रत्याचक्षतेचेदंतथाश्रोष्यांतिचापरे ॥ पुत्राःशुश्रूषवःसंतिप्रेष्याश्चप्रियकारिणः २४ शरीरेणकृतंपापं
वाचाचमनसैवच ॥ सर्वसंत्यजतिक्षिप्रंयदंशृणुयान्नरः २५ भरतानांमहज्जन्मशृण्वतामनसूयताम् ॥ नास्तिव्याधिभयंतंषांपरलोकभयंकुतः २६ धन्यंयशस्य
मायुष्यंपुण्यंस्वर्ग्यंतथैवच ॥ कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतंपुण्यचिकीर्षुणा २७ कीर्त्तिप्रथयतालोकेपांडवानांमहात्मनाम् ॥ अन्येषांक्षत्रियाणांचभूरिद्रविणतेजसाम् २८
सर्वविद्यावदातानांलोकेप्रथितकर्मणाम् ॥ यदंमानवोलोकेपुण्यार्थंब्राह्मणाञ्जुचीन् २९ श्रावयेत्महापुण्यंतस्यधर्मःसनातनः ॥ कुरूणांप्रथितंवंशंकीर्त्तयन्सततं
शुचिः ३० वंशमाप्रोतिविपुलंलोकेपूज्यतमोभवेत् ॥ योऽधीतेभारतंपुण्यंब्राह्मणोनियतव्रतः ३१ चतुरेवार्षिकान्मासान्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ विज्ञेयःसचवेदानां
पारगोभारतंपठन् ३२ देवाराजर्षयोह्यत्रपुण्याब्रह्मर्षयस्तथा ॥ कीर्त्त्यंतेधूतपाप्मानःकीर्त्त्यंतेकेशवस्तथा ३३ भगवांश्चापिदेवेशोयत्रदेवीचकीर्त्त्यते ॥ अनेकज
ननोयत्रकार्तिकेयस्यसंभवः ३४ ब्राह्मणानांगवांचैवमाहात्म्यंयत्रकीर्त्त्यते ॥ सर्वश्रुतिसमूहोऽयंश्रोतव्योधर्मबुद्धिभिः ३५ यदंश्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिहपर्वसु ॥ धूत
पाप्माजितस्वर्गोब्रह्मणच्छतिशाश्वतम् ३६ श्रावयेद्ब्राह्मणान्श्राद्धेयश्चेमंपादमंततः ॥ अक्षय्यंतस्यतच्छ्राद्धमुपावर्त्तेत्पितृनिह ३७ अन्हायदेनःक्रियतेइंद्रियैर्मन
साऽपिवा ॥ ज्ञानादज्ञानतोवापिप्रकरोतिनरश्चयत् ३८ तन्महाभारतारव्यान्श्रुत्वैवप्रविलीयते ॥ भरतानांमहज्जन्ममहाभारतमुच्यते ३९ निरुक्तमस्ययोवेद
सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ भरतानायतश्चायमितिहासोमहादुतः ४० महतोह्येनसोमर्त्यान्मोचयेदनुकीर्त्तितः ॥ त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामःकृष्णद्वैपायनोमुनिः ४१ नि
त्योत्थितःशुचिःशक्तोमहाभारतमादितः ॥ तपोनियममास्थायकृतमेतन्महर्षिणा ४२ तस्मान्नियमसंयुक्तैःश्रोतव्यंब्राह्मणैरिदम् ॥ कृष्णप्रोक्तामिमांपुण्यांभार
तीमुत्तमां कथाम् ४३ श्रावयिष्यंतियेविप्रायेचश्रोष्यंनिमानवाः ॥ सर्वथावर्त्तमानावैनतेशोच्याःकृताकृतैः ४४

सिद्धिर्धर्मफलं चित्तशुद्ध्यादिः ४५ नतामिति स्वर्गादप्येतच्छ्रवणमुत्कर्षमुक्तिहेतुत्वादिति भावः ४६ श्राद्धः श्रद्धावान् ४७ । ४८ श्रव्यमर्थतौरम्यं ४९ । ५० । ५१ सदोत्थायीसदोद्युक्तः ५२ अद्भुतत्वमेवाह धर्मेचेति धर्मादिवत्तुष्टयेउपादेयेचकारचतुष्टयोक्तेअधर्मानर्थदुःखसंसाररूपेचतुष्ट्येकहातव्येचविषयेहेयमुपादेयेचकृत्स्नमत्रैवानिरूपितं । इतोऽधिकं प्रथांतेरेनास्तीति कात्स्न्येन सर्वे पांशास्त्राणामर्थज्ञातुकामेनेतदेवादर्थव्यमित्यर्थः ५३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ राजेति रंजकत्वाद्वाजा महीपतिः पृथ्वीपालकः

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि ॥ निखिलेनेति हासोऽयंततः सिद्धिर्भवामुयात् ४५ नतां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ॥ यांश्च त्वैव महापुण्यमिति हासमु पाश्रुते ४६ शृण्वन् श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ॥ नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ४७ यथा समुद्रो भगवान्यथामे रुर्महागिरिः ॥ उभोरव्यातौरत्न निधीतथा भारतमुच्यते ४८ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ॥ श्रव्यं श्रुतिमुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ४९ यद्दं भारतं राजन वाचकाय प्रयच्छति ॥ तेन सर्वा महीदत्ता भवेत्सागरमेखला ५० पारिक्षितकथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च ॥ कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ५१ त्रिभिर्वै र्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ५२ धर्मचार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ॥ यदि हास्ति तदप्यत्र यत्रेहास्ति न तत्कचित् ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि महाभारतप्रशंसायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ राजोपरिचरो नाम धर्मनिव्यो महीपतिः ॥ बभूवष्ट गयां गंतुं सदा किल घृतवतः १ सचेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनंदनः ॥ इन्द्रोपदेशाज्जग्राहरमणीयं महीपतिः २ तमाश्रमेन्यस्तशस्त्रं निवसंतं तपोनिधिम् ॥ देवाः शक्रपुरो गावैराजानमुपतस्थिरे ३ इन्द्रत्वमहो राजास्यंतपसेत्यनुचित्य वै ॥ तं सत्त्वेन नृपं साक्षात्तपसः संन्यवर्तयन् ४ ॥ देवा उचुः ॥ न संकीर्येत धर्मोऽप्यं पृथिव्यां पृथिवीपते त्वया हि धर्मो विदुतः कृत्स्नं धारयते जगत् ५ ॥ इन्द्र उवाच ॥ लोके धर्मपालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः ॥ धर्मयुक्तस्ततो लोकान् पुण्यान्पश्यासि शाश्वतात् ६ दिविष्ठस्य भुविष्ठस्त्वं सखा भूतो मम प्रियः ॥ रम्यः पृथिव्यां यो देशस्तमावसनराधिप ७ पशव्यश्चैव पुण्यश्च प्रभूतधनधान्यवान् ॥ स्वारक्ष्यश्चैव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ८ अर्थवानेपदेशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ॥ वसुपूर्णा च वसुधा वसचेदिषु चेदिप ९ धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ॥ न च मिथ्या प्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा १० न च पित्रा विभज्यंते पुत्रा गुरुहिते रताः ॥ युंजते धुस्निगाश्च कृशान्संघुक्षयंति च ११ सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिपुमानद ॥ न तेऽस्त्यविदितं किंचिच्चिपुलोकेषु यद्भवेत् १२

१ वसुः उपरिचरः २ । २ साक्षात्पत्यक्षीभूय ४ न संकीर्येत निर्नायकत्वात् ५ । ६ । ७ पशव्यः पशुभ्यो हितः स्वारक्ष्यः स्वः स्वर्गस्तत्तुल्यः अतएव रक्ष्यः ८ । ९ । १० माः बलीव दान् देशोऽकृष्टपच्य इति हलधुरि न युंजते नापिशकटधुरि । पृष्ठवाहैरेव तत्कार्यं सिद्धिरिति भावः कृशान् दीनानां आदीनां संघुक्षयंति पृष्ठान् कुर्वन्ति । यद्वा वृषभान् कृशान् धुरियुंजते प्रत्युत संघुक्षयंतीति । अन्ये तु गाः स्त्रीगवाः तासामप्यां प्रादिदुर्देशेषु धुरियोजनं दृष्टं विदनास्तीत्याहुः ११ नत इति आत्मज्ञानात्सर्वज्ञो भविष्यसीत्यर्थः १२

उपपत्स्यते उपस्थास्यते १३ । १४ वैजयंतीं विजयहेतुं अविशतमेव धारयिष्यति पालयिष्यति न तु विसृतं । अनया शस्त्रमैव त्वानं बाधिष्यति इति भावः १५ लक्षणं चिह्नं १६ इष्टप्रदानं प्रीतिदानम् दिश्य यष्टिददौ १७ शक्रस्य पूजार्थं मानार्थं तस्यायष्टेः गते संवत्सरे संवत्सरांते यष्टिप्रवेशोऽप्यपि महाराष्ट्रादिषु दृश्यते १८ । १९ अपरेद्युः प्रतिपदि द्वितीयसंवत्सरादौ । अत्युच्छ्रय ऊर्ध्वस्थापनं । पिष्टकैः मं

दैवोपभोग्यं दिव्यं त्वामाकाशे स्फाटिकं महत् ॥ आकाशं गत्वा महत्तं विमानमुपपत्स्यते १३ त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ॥ चरिष्यस्युपरि स्थो हि देवो वि ग्रहवानिव १४ ददामिते वैजयंतीं मालामम्लानपंकजाम् ॥ धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् १५ लक्षणं चैतदेव भविता तेन राधिप ॥ इन्द्रमालेति वि ख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् १६ यष्टिं चैवैव तस्मै ददौ वृत्रनिषूदनः ॥ इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालिनीम् १७ तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ॥ प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा १८ ततः प्रभृतिचाद्यापि यष्टेः क्षितिपसत्तमैः ॥ प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः १९ अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युच्छ्रयो नृपैः ॥ अलंकृतायाः पिष्टकैर्गंधमाल्यैश्च भूषणैः २० माल्यदामपरिक्षिप्त्वा विधिवत्क्रियतेऽपि च ॥ भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण चेश्वरः २१ स्वयमेव गृहीते नवसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ सतां पूजां महेंद्रस्तु हृद्वा देवः कृतां शुभाम् २२ वसुनाराजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत्प्रभुः ॥ ये पूजयिष्यन्ति नाराजानश्च महं मम २३ कार यिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति २४ तथा स्फीबोजनपदो मुदितश्च भविष्यति ॥ एवं महात्मना तेन महेंद्रेण नराधि प २५ वसुः प्रीत्या मधवता महाराजोऽभिसक्तः ॥ उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः २६ भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते ॥ वरदानमहायज्ञै स्तथा शक्रोत्सवेन च २७ संपूजितो मधवता वसुश्चेद्दीश्वरो नृपः ॥ पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् २८ इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेंद्रमहं वसुः ॥ पुत्रा श्वास्य महावीर्याः पंचासन्नमितौजसः २९ नानाराज्येषु च सुतान्ससद्भाडभ्यषेचयत् ॥ महारथो मागधानां विश्रुतो यो बृहद्रथः ३० प्रत्यग्रहः कुशांश्च यमाहुर्म णिवाहनम् ॥ मावेह श्वयदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ३१ एते तस्य सुताराज नरा जर्षेर्भूरिति जसः ॥ न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च ३२ वासवाः पंच राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ॥ वसंतमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् ३३ उपतस्थुर्महात्मानं गंधर्वाप्सरसो नृपम् ॥ राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रु तम् ३४ पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ॥ अरौत्सीं चेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल ३५

जूषारूपैर्वस्त्रमयैः कोशैः । यद्वा कांच्यमिव पिष्टकाः स्वर्णादिमया वेष्टकाः पेटय इति भाषायां प्रसिद्धा ग्राह्याः । 'पिष्टकः पेटकः पेटा मंजूषाऽथ विहंगिका' इत्यमरः २० हंसरूपेण युक्तोऽहं हंसरूपी तस्यैव बुद्धिरस्य रूपस्य विशेषणं स्वयमेव गृहीतेनेति । हंसरूपेण वासव इति पाठे स्पष्टोऽर्थः २१ देवः कृतामिति पाठः विसर्गाभावे तु देवेति जनमेजयसंबोधनं २२ महमृत्सवं । 'महउद्भवउत्सवः' इत्यमरः २३ २४ । २५ । २६ वरदानं च महायज्ञाश्चैतः २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ वासवा वसुपुत्राः । इन्द्रप्रासादे इन्द्रदेवे विमाने ३३ । ३४ पुरोपवाहिनीं पुरस्समीपे वहती मरौत्सी दातमन्ये वाचरुषो ३५

३६ नदीराज्ञेन्यवेदयन्मिथुनमित्यनुषज्यते ३७ । ३८ । ३९ पुंसवनेपुंसवयोग्येकाले तदहस्तस्मिन्दिने ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ सिंहावलोकनेनाशोकमेवविशिनष्टि
मधुगंधैरिति ४८ वायुनाकामोदीपकेन धूम्रमलिनंरतिकर्मतदर्थं मुदंक्षीविषयांप्रीतिमनुसृत्यतामेवमनसाऽगात्तयासहमानसंभुरतमकरोदित्यर्थः प्रचस्कंदपपात ४९ मिथ्याप्रसवशून्यत्वेनालीकप्रायं

गिरिकोलाहलंतंतुपदावसुरताडयत् ॥ निश्चक्रामततस्तेनप्रहारविवरेणसा ३६ तस्यानद्यांसजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ॥ तस्माद्विमोक्षणात्प्रीतानदिराज्ञेन्यवे
दयत् ३७ यः पुमानभवत्तत्रतंसराजर्षिसत्तमः ॥ वसुर्वसुप्रदश्चक्रसेनापतिमरिंदमः ३८ चकारपत्नीकन्यांतुतथातांगिरिकानृपः ॥ वसोःपत्नीतुगिरिकाकामकालं
न्यवेदयत् ३९ ऋतुकालमनुप्राप्तास्नातापुंसवनेशुचिः ॥ तदहःपितरश्चैनमूचुर्जहिमृगानिति ४० तंराजसत्तमंप्रीतास्तदामतिमतांवर ॥ सपितृणांनियोगंतमनति
क्रम्यपार्थिवः ४१ चकारमृगयांकामीगिरिकामेवसंस्मरन् ॥ अतीवरूपसंपन्नांसाक्षाच्छ्रियमिवापराम् ४२ अशोकैश्चंपकैश्चतैरनेकैरतिमुक्तैः ॥ पुत्रागैःकर्णिकारै
श्चबकुलैर्दिव्यपाटलैः ४३ पाटलैर्नारिकेलैश्चचंदनैश्चार्जुनैस्तथा ॥ एतैरन्यैर्महावृक्षैःपुण्यैःस्वादुफलैर्युतम् ४४ कोकिलादुलसन्नादंमत्तभ्रमरनादितम् ॥ वसंतका
लेततस्यवनंचैत्ररथोपमम् ४५ मन्मथाभिपरीतात्मानापश्याद्विरिकांतदा ॥ अपश्यन्कामसंततश्चरमाणोयदृच्छया ४६ पुष्पसंछन्नशाखाग्रंपल्लवरूपशोभितम् ॥
अशोकंस्तवकैश्छन्नंरमणीयमपश्यत् ४७ अधस्तात्तस्यच्छायायांसुखासीनोनराधिपः ॥ मधुगंधैश्चसंयुक्तंपुष्पगंधमनोहरम् ४८ वायुनाप्रेर्यमाणस्तुधूमाय
मुदमन्वगात् ॥ तस्यरेतःप्रचस्कंदचरतोगहनेवने ४९ स्कन्नमात्रंचतद्रेतोवृक्षपत्रेणभूमिपः ॥ प्रतिजग्राहमिथ्यामेनपतेद्रेतइत्युत ५० इदंमिथ्यापरिस्वन्नं
रेतोमेनभवेदिति ॥ ऋतुश्चतस्याःपत्न्यामेनमोघःस्यादितिप्रभुः ५१ संचित्यैवंतदाराजाविचार्यचपुनःपुनः ॥ अमोघत्वंचविज्ञायरेतसोराजसत्तमः ५२ शुक्र
प्रस्थापनेकालंमहिष्याःप्रसमीक्ष्यवै ॥ अभिमंज्याथतच्छुक्रमारात्तिष्ठंतयाशुगम् ५३ सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञोगत्वाश्येनंततोऽब्रवीत् ॥ मत्प्रियार्थमिदंसौम्यशुक्रमम
गृहंनय ५४ गिरिकायाःप्रयच्छाशुतस्याह्यार्तवमद्यवै ॥ गृहीत्वाततदाश्येनस्तूर्णमुत्पत्यवेगवान् ५५ जवंपरममास्थायप्रदुद्रावविहंगमः ॥ तमपश्यदथायांतं
श्येनंश्येनस्तथाऽपरः ५६ अभ्यद्रवच्चतंसद्योद्वैवामिषशंकया ॥ तुंडयुद्धमथाकाशेतावुभौसंप्रचक्रतुः ५७ युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापियमुनांभसि ॥ तत्राद्रिकेति
विख्याताब्रह्मशापाद्वराप्सराः ५८ मीनभावमनुप्राप्तावभूवयमुनाचरी ॥ श्येनपादपरिभ्रष्टंद्वायिर्मथवासवम् ५९ जग्राहतरसोपेत्यसाऽद्रिकामत्स्यरूपिणी ॥
कदाचिदपिमत्सीतांबंधुर्मत्स्यजीविनः ६० मासेचदशमेप्राप्तेतदाभरतसत्तम ॥ उज्ज्वलदरात्तस्याःस्त्रीपुमांसंचमानुषम् ६१ आश्चर्यभूतंतद्रत्नारान्नेस्थप्रत्य
वेदयन् ॥ कायेमत्स्याइमौराजन्संभूतौमानुषाविति ६२ तयोःपुमांसंजग्राहराजोपरिचरस्तदा ॥ समत्स्योनामराजाऽसीद्वार्मिकःसत्यसंगरः ६३

५० । ५१ । ५२ अभिमंज्यपुत्रोत्पत्तिलिंगैर्मित्रैःस्पृष्टा आरातविमानैकदेशसमीपे ५३ । ५४ आर्तवमृतुकालीनंस्नानम् ५५ । ५६ । ५७ युध्यतोःसतोः अद्रिकागिरिकेतिनामसाम्यादेकस्याएवाप्सर
सोव्यूहभेदेनवेदयंज्ञायं । अन्यथाराज्ञोमिथ्यासंकल्पत्वापत्तेः ५८ । ५९ । ६० मासेदशमेप्राप्तेबंधुरितिसंबंधः उज्ज्वलःउज्ज्वलवंतः ६१ कायेदेहे मत्स्याःमत्स्ययोपायाः ६२ । ६३

६४ । ६५ । ६६ मत्स्यसंगंधिनीमत्स्यसमानगंधा दाशायकैवर्त्ताय ६७ । ६८ । ६९ । ७० चक्रमेकामितवान् ७१ । ७२ नीहारंभूमिकां ७३ । ७४ पितुर्वंशइच्छातदनुसारिणींपितृवशानुगां ७५
७६ नस्थातुंजीवितुंनोत्सहे कन्यात्वदूषणादित्यर्थः ७७ । ७८ । ७९ । ८० स्त्रीभावेयोगुणःपुष्पवत्तातेनभूषिता सद्यःपुष्पवत्यभूदित्यर्थः ८१ । ८२ वरंकन्याभावंसौगंध्यंचलब्ध्वासद्योगर्भंचमुषा

साऽप्सरामुक्तशापाचक्षणेनसमपद्यत् ॥ यापुरोक्ताभगवतातिर्यग्योनिगताशुभा ६४ मानुषौजनयित्वात्वंशापमोक्षमवाप्स्यसि ॥ ततःसाजनयित्वातौविश
स्तामत्स्यघातिना ६५ संत्यज्यमत्स्यरूपंसादिव्यरूपमवाप्यच ॥ सिद्धिर्षिचारणपथंजगामाथवराप्सराः ६६ साकन्यादुहितातस्यामत्स्यामत्स्यसंगंधिनी ॥
राज्ञादत्ताचदाशायकन्येयंतेभवत्विति ६७ रूपसत्वसमायुक्तासर्वैःसमुदितागुणैः ॥ सातुसत्यवतीनाममत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ६८ आसीत्सामत्स्यगंधैवकांचित्का
लंशुचिस्मिता ॥ शुश्रूषार्थंपितुर्नान्वाहयंतीजलेचताम् ६९ तीर्थयात्रांपरिक्रामन्नपश्यद्वैपराशरः ॥ अतीवरूपसंपन्नांसिद्धानामपिकांक्षिताम् ७० दृष्ट्वैवसच
तांधीमांश्चक्रमेचारुहासिनीम् ॥ दिव्यांतावासवीकन्यांरंभोरुमुनिपुंगवः ७१ संगमंममकल्याणिकुरुष्वेत्यभ्यभाषत ॥ साऽब्रवीत्पश्यभगवन्पारावारेस्थिता
नृपीन् ७२ आवयोर्दृष्टयोरेभिःकथंतुस्यात्समागमः ॥ एवंतयोक्तोभगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ७३ येनदेशःससर्वस्तुतमोभूतइवाभवत् ॥ दृष्ट्वासृष्टंतुनीहारंतत
स्तंपरमर्षिणा ७४ विस्मितासाऽभवत्कन्याव्रीडिताचतपास्विनी ॥ सत्यवत्युवाच ॥ विद्धिमांभगवन्कन्यांसदापितृवशानुगाम् ७५ त्वत्संयोगाच्चदुष्येतकन्या
भावोममाऽनघ ॥ कन्यात्वेदूषितेवाऽपिकथंशक्ष्योद्विजोत्तम ७६ गृहंमंतुमृषेचाहंधीमन्नस्थातुमुत्सहे ॥ एतत्संचित्यभगवन्विधत्स्वयदनंतरम् ७७ एवमुक्तवतीं
तांतुप्रीतिमानृषिसत्तमः ॥ उवाचमत्प्रियंकृत्वाकन्यैवत्वंभविष्यसि ७८ वृणीष्वचवरंभीरुयंत्वमिच्छसिभाविनि ॥ वृथाहिनप्रसादोमेभूतपूर्वःशुचिस्मिते ७९
एवमुक्तावरंव्रवेगात्रसौगंध्यमुत्तमम् ॥ सचास्यैभगवान्प्रादान्मनसःकांक्षितंभुवि ८० ततोलब्धवराप्रीतास्त्रीभावगुणभूषिता ॥ जगामसहसंसर्गमृषिणाऽहुतक
र्मणा ८१ तेनगंधवतीत्येवंनामास्याःप्रथितंभुवि ॥ तस्यास्तुयोजनाद्वंधमाजिघ्रंतनराभुवि ८२ तस्यायोजनगंधेतिततोनामापरंस्मृतम् ॥ इतिसत्यवती
हृष्टालब्धावरमनुत्तमम् ८३ पराशरेणसंयुक्तासद्योगर्भसुषावसा ॥ जज्ञेचयमुनाद्वीपेपाराशर्यःसवीर्यवान् ८४ समातरमनुज्ञाप्यतपस्येवमनोदधे ॥ स्मृतोऽ
हंदर्शयिष्यामि कृत्येष्टितिचसोऽब्रवीत् ८५ एवंद्वैपायनोजज्ञेसत्यवत्यांपराशरात् ॥ न्यस्तोद्वीपेसद्यदालस्तस्माद्वैपायनःस्मृतः ८६ पादापसारिणंधर्मस
तुविद्वान्युगेयुगे ॥ आयुःशक्तिंचमर्त्यानांयुगावस्थामवेक्ष्यच ८७ ब्रह्मणोब्राह्मणानांचतथाऽनुग्रहकांक्षया ॥ विव्यासवेदान्यस्मात्सतस्माद्व्यासइतिस्मृतः ८८

वेतिसंबंधः ८३ । ८४ । ८५ द्वीपमेवाऽयनंन्यासस्थानंयस्यद्वीपायनः स्वायेंतद्धितः द्वीपायनएवद्वैपायनइतिनामनिर्वक्ति न्यस्तइति ८६ पादापसारिणंयुगेयुगेपादशःक्षीयमाणं कलेरादोपादमा
त्रमवशिष्टमित्यर्थः एवमायुरादिहासंचावेक्ष्य ८७ ब्रह्मणोवेदस्य । अनुग्रहोरक्षणं । विव्यासशाखाभेदेनविस्तारितवान् अतोव्यासइत्यपितस्यनामेत्यर्थः ८८

महाभारतपंचमानेतिभारतपंचमोवेदः सर्वश्रुतिसमूहोऽयमित्यसकृदुक्तेः इतरपुराणवदिदंमंतव्यमित्यर्थः ८९ भारतस्यमूलभूताःसंहितामंत्रब्राह्मणरूपवेदाः तैःसुमंतुप्रभृतिभिः प्रकाशिताइदमस्य
मूलमिदमस्यमूलमितिस्पष्टीकृतास्तेनप्रत्यक्षवेदमूलमेतदितिभावः ९० वसुवीर्यादृष्टानांमहामहायशाः ९१ ९२ आहूयसमीपमानीय आहूयेतिपाठेअधिक्षिप्य ९३ ९४ वधःपीडाऽपमानोवा ९५
९६ ९७ कुंतिभोजस्यकन्यायांकुंत्यां ९८ ९९ अनादिनिधनइतिस्थूलदेहधर्मयोर्जन्ममरणयोर्व्यावृत्तिःदेवोदीव्यमानोजगत्कर्ता । किंतेजसोनप्रभुर्जीवस्यस्वप्नेऽपिजगत्कर्तृत्वाभावात् । अन्यथा
स्वप्नेप्रतिकूलसृष्ट्यनुपपत्तिः । एतेनकर्मद्वाराऽपिजगत्कर्तृत्वंजीवस्यलांगलंगवादीनुद्गृहीतवितिभिन्नं तत्त्वमत्रिणनत्वीश्वरत्वेनेतिदर्शितं । अव्यक्तमव्याकृतं । किंसौपुत्रंकारणं । यथोक्तं'सुपुमारव्यंतमोऽ
ज्ञानंयद्वीजस्वप्रबोधयोः'इतितद्व्यावृत्तयतिअक्षरमितिनक्षरत्यपरिणामित्वात्तत्तुल्ययोद्भवयुक्तं । एतेनव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणदेहव्यावृत्तेनेनत्वंपदार्थशोधउक्तः । अन्यथाभगवतिजन्माद्यप्रसक्तेस्त
द्वारकमनादिनिधनइतिविशेषणमनुपपन्नं । तत्पदार्थमाह ब्रह्मबृहत्प्रधानंप्रणीयतेऽस्मिन्सर्वमितिलयस्थानंत्रिगुणात्मकंसत्त्वजस्तमोमयं १०० अस्यसांख्याभिमतमनात्मत्वंपरिणामित्वंचवारय

वेदानध्यापयामासमहाभारतपंचमान् ॥ सुमंतुजैमिनिपैलंशुकंचैवस्वमात्मजम् ८९ प्रभुर्वरिष्ठोवरदोवैशंपायनमेवच ॥ संहितास्तैःपृथक्त्वेनभारतस्यप्रकाशिताः
९० तथाभीष्मःशांतनवोगंगायाममित्युतिः ॥ वसुवीर्यात्समभवनमहावीर्योमहायशाः ९१ वेदार्थविश्वभगवानृषिर्विप्रोमहायशाः ॥ श्रुलेप्रोतःपुराणर्षिरचौ
रश्चौरशंक्या ९२ अणीमांडव्यइत्येवंविख्यातःसमहायशाः ॥ सधर्ममाहूयपुरामहर्षिरिदमुक्तवान् ९३ इषीक्यामयाबाल्याद्विद्वाह्येकाशकुंतिका ॥ तत्किल्बिषं
स्मरेधर्मनान्यत्पापमहंस्मरे ९४ तन्मेसहस्रममितंकस्मान्नेहाजयतपः ॥ गरीयान्ब्राह्मणवधःसर्वभूतवधाद्यतः ९५ तस्मात्त्वंकिल्बिषीधर्मशूद्रयोर्नौजनिष्यसि ॥
तेनशापेनधर्मोऽपिशूद्रयोनावजायत ९६ विद्वान्विदुररूपेणधार्मीतनुरकिल्बिषी ॥ संजयोमुनिकल्पस्तुजज्ञेसूतोगवल्गणात् ९७ सूर्याच्चकुंतिकन्यायांजज्ञेकर्णो
महाबलः ॥ सहजंकवचंविभ्रकुंडलोद्योतिताननः ९८ अनुग्रहार्थंलोकानांविष्णुर्लोकनमस्कृतः ॥ वसुदेवानुदेवक्यांप्रादुर्भूतोमहायशाः ९९ अनादिनिधनोदेवःस
कर्ताजगतःप्रभुः ॥ अव्यक्तमक्षरंब्रह्मप्रधानंत्रिगुणात्मकम् १०० आत्मानमव्ययंचैवप्रकृतिंप्रभवंप्रभुम् ॥ पुरुषंविश्वकर्माणंसत्त्वयोगंध्रुवाक्षरम् १०१

त्यात्मानमव्ययमितिविशेषणाभ्यां प्रधानत्वादेवप्रकृतिमुपादानं । प्रभवमुत्पत्तिनिमित्तं । प्रभुमधिष्ठातारं । ननुषटावेर्दुपादानंचकमिमित्तंकुलालःकर्ता । अत्रतुत्रयमपिदेवएवेत्युक्तंतत्कथ
मित्याशंक्य । तत्तद्भातदेवानुप्राविशदितिश्रुत्यर्थमाह पुरुषंपूर्णवसतीतिपुरुषः । पुरुषंज्ञानंत्रियाणिखलुपंचतथापराणिकर्मद्वियाणिमनआदिचतुष्टयंच । प्राणादिपंचकमथोवियदादिकंचकामश्चकर्म
चतमःपुनरष्टमीपूःइत्युक्ताः । आत्मानमेवस्वाविद्ययापूर्णकृत्वातत्रप्रविष्टइत्यर्थः एवमैश्वरीप्रवेशांतांसृष्टिमुक्ताजगदादिविमोक्षांतांजैवींसृष्टिं 'तदनुप्रविश्यसचत्यचाभवत्'इतिश्रुत्युक्तांसं
गृह्णातिविश्वकर्माणमिति विश्वंपृथिव्यप्तेजोरूपसच्छब्दवाच्यंवाय्वाकाशादिरूपसच्छब्दवाच्यंचेत्येवमादिरूपकर्मघटादिवक्रियाफलभूतंस्येतिविश्वकर्मात् । एवंविशेषणैरेवब्रह्मणएवजीवभावंप्रदर्शयत
त्रिवृत्युपायमपितैरेवप्रत्यायतिसत्त्वयोगंसत्त्वेनैवधर्मज्ञानवैराग्यमूलेनयोगःप्रसिरस्यत । सत्त्ववतोब्रह्मभावप्राप्तावाल्बनमाह ध्रुवाक्षरंप्रणवाख्यवर्णस्वरूपं । वाच्यवाचकयोर्भेदात्प्रणवमात्राभिरकारो
कारमकारार्थमात्राभिरुपासिताभिस्तदर्थभूताविराट्सूत्रांतर्पामितुरीयाख्याःप्राप्यतइतिभावः १०१

एतेपुक्तमोमूख्यःप्राप्यइत्यतआह अनंतमिति देशतःकालतोवस्तुतश्चापरिच्छिन्नंतुष्यमित्यर्थः । ननुतत्तदवस्थायांसर्वेषामानंत्यमविशिष्टमित्याशंक्याह अचलमनाधितंहरेर्पांवाधोऽस्तीत्यापेक्षि
कमनंतत्वमितिभावः । नन्वेवंकारणत्वादिनिषेधेन्यमेवस्यान्तेत्याह देवद्योतमानंचिद्रूपमित्यर्थः । एवंतर्कुरबीजद्वाराभुवइवविराट्सूत्रेशद्वारातुरीयप्राप्तिमुक्त्वातत्रैवद्वारांतरमाह हंसंसंन्या
साश्रमरूपं तत्रह्यविशेषेणश्रवणादिकंसिध्यतीतिसोऽपिद्वारं । नारायणफलस्थानीयंपंचममहाविष्णुं । एतद्विग्रहध्यानद्वारेवहिविराडादिभावमारोहंतिध्यायिनः । फलमर्भवीजानीवास्वर्गर्भेऽनं
तानिकारणानिसंतीत्येनंतुरीयविशेषणैरेवविशिष्टं प्रभुंप्रभवत्यस्मात्कार्यमितिजगज्जमाधिष्ठानं । धातारंकार्यसत्तास्फुर्योःसम्पर्कं । अजमुरगोपादानभूतरज्जुवदजातं । अव्यक्तमप्रकटं ।

अनंतमचलं देवंहंसंनारायणंप्रभुम् ॥ धातारमजमव्यक्तंयमाहुःपरमव्ययम् १०२ कैवल्यंनिर्गुणंविश्वमनादिमजमव्ययम् ॥ पुरुषःसविभुःकर्तासर्वभूतपितामहः ३
धर्मसंवर्धनार्थायप्रजज्ञेऽध्वकृष्णिषु ॥ अस्त्रज्ञौतुमहावीर्यौसर्वशास्त्रविशारदौ ४ सात्यकिःकृतवर्माचनारायणमनुवतौ ॥ सत्यकादृदिकाचैवजज्ञातेऽध्वविशार
दौ ५ भरद्वाजस्यचस्कन्नद्रोण्यांशुक्रमवर्धत ॥ महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्रोणोव्यजायत ६ गौतमान्मिथुनंजज्ञेशरस्तंवाच्छरद्वतः ॥ अश्वत्थाम्रश्चजननीरुपश्चैव
महाबलः ७ अश्वत्थामाततो जज्ञेद्रोणादेवमहाबलः ॥ तथैवष्टष्टुष्टोऽपिसाक्षादग्निसमद्युतिः ८ वैतानेकर्मणेततेपावकात्समजायत ॥ वीरोद्रोणविनाशायधनु
रादायवीर्यवान् ९ तत्रैववेद्यांरुष्णाऽपिजज्ञेतेजस्विनीशुभा ॥ विभ्राजमानावपुषाविभ्रतीरूपमुत्तमम् ११० प्रहादशिष्योनग्रजित्सुबलश्चाभवत्ततः ॥ तस्यप्रजा
धर्महंत्रीजज्ञे देवप्रकोपनात् ११ गांधारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिःसौबलस्तथा ॥ दुर्योधनस्यजननीजज्ञातेऽध्वविशारदौ १२ रुष्णद्वैपायनाजज्ञेष्टतराश्रोजनेश्वरः ॥
क्षेत्रेविचित्रवीर्यस्यपांडुश्चैवमहाबलः १३ धर्मार्थकुशलोधीमान्मेधावीधूतकल्मषः ॥ विदुरःशूद्रयोर्नौतुजज्ञेद्वैपायनादपि १४ पांडोस्तुजज्ञिरेपंचपुत्रादेवसमाः
पृथक् ॥ द्वयोःस्त्रियोगुणन्येष्टस्तेषामासीद्युधिष्ठिरः १५ धर्माद्युधिष्ठिरोजज्ञेमारुताच्चवृकोदरः ॥ इंद्राद्धनंजयःश्रीमान्सर्वशस्त्रधृतावरः १६ जज्ञातेरूपसंपन्नाव
श्विभ्यांचयमावपि ॥ नकुलःसहदेवश्चगुरुशुश्रूषणेस्तै १७ तथापुत्रशतंजज्ञेष्टतराष्ट्रस्यधीमतः ॥ दुर्योधनप्रभृतयोयुयुत्सुःकरणस्तथा ११८

अधिष्ठानव्यक्तौद्वयस्तमेवलुप्येताऽतोऽव्यक्तं । परं आदित्यवर्णतिस्रसःपरस्तादित्यादयोमंत्रांप्रकारणात्परंप्राहुः । अतएवाव्ययंनारायणंआम्पांहीनं १०२ कैवल्यंकैवल्यमेवकैवल्यमसंगं । निर्गुणं
रूपादिभिश्चक्षुरादिभिश्चहीनं । अत्रविग्रहवत्त्वात्प्रसक्तंपरिच्छिन्नत्वंकारणवत्त्वजन्ममरणंचेतितचतुष्कंक्रमेणव्यावर्तयति विश्वमनादिमजमव्ययमिति मायिकत्वादिग्रहस्यनतत्कृतपरिच्छेदादयो
ऽस्मिन्संभवतीत्यर्थः । एवंप्रकोपनारायणःसएवदेवकीमुनिरित्याह पुरुषइत्यादिसार्थेन सएवभूतोऽस्त्रज्ञौरामकृष्णौजज्ञे तदुभयरूपेणजातइत्यर्थः ३ ४ विशारदौप्रयोगकुशलौ ५ द्रोण्यांगिरिद
यी ६ शरस्तंवाच्छरस्तंबस्कन्नद्रोणीभूतादेतसः ७ ८ वैतानेत्रेताग्निसाध्ये ९ ११० तस्यसुबलस्यप्रजापुंरूपेवशकुनिरूपा दुर्योधनमातुर्धर्महंतृत्वंपुत्रद्वारेव ११ १२ १३ प्रसं
गात्पुर्वाविदुरजन्मोक्तिः १४ १५ १६ १७ युयुत्सुःशताधिकः । करणस्तु वैश्यापांशत्रियाज्जातःकरणःपरिकीर्तितःइतिस्मृत्युक्तः ११८

ततोदुःशासनश्चैवदुःसहश्चापेभारत ॥ दुर्मर्षणोविकर्णश्चचित्रसेनोविंशतिः ११९ जयःसत्यव्रतश्चैवपुरुमित्रश्चभारत ॥ वैश्यापुत्रोयुयुत्सुश्चएकादशमहारथाः
१२० अभिमन्युःसुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत ॥ स्वस्त्रीयोवासुदेवस्यपौत्रःपांडोर्महात्मनः २१ पांडवेभ्योहिपांचाल्याद्रौपद्यापंचजज्ञिरे ॥ कुमारारूपसंपन्नाः
सर्वशास्त्रविशारदाः २२ प्रतिविध्योयुधिष्ठिरात्सुतसोमोवृकोदरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तुशतानीकस्तुनाकुलिः २३ तथैवसहदेवाश्चश्रुतसेनःप्रतापवान् ॥
हिडिंबायांचभीमेनवनेजज्ञेघटोत्कचः २४ शिखंडीदुपदाज्ज्ञेकन्यापुत्रत्वमागता ॥ यांयक्षःपुरुषंचक्रेस्थूणःप्रियाचिकीर्षया २५ कुरूणांविग्रहेतस्मिन्समागच्छ
न्वहून्यथ ॥ राज्ञांशतसहस्राणियोत्स्यमानानिसंयुगे २६ तेषामपरिमेयानानामधेयानिसर्वशः ॥ नशक्यानिसमाख्यातुंवर्षाणामयुतैरपि ॥ एतेतुकीर्तितासु
ख्यायैराख्यानमिदंततम् १२७ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणिव्यासाद्युत्पत्तौत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥
यएतेकीर्तिताब्रह्मन्येचान्येनानुकीर्तिताः ॥ सम्यक्तानश्रोतुमिच्छामिराज्ञश्चान्यान्सहस्रशः १ यदर्थमिहसंभूतादेवकल्पामहारथाः ॥ भुवितन्मेमहा
भागसम्यगाख्यातुमर्हसि २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ रहस्यंखल्विदंराजन्देवानामितिनःश्रुतम् ॥ तनुतेकथयिष्यामिनमस्कृत्वास्वयंभुवे ३ त्रिःसप्तकृत्वःपृथि
वीकृतवानिःक्षत्रियांपुरा ॥ जामदग्न्यस्तपस्तेपेमहेंद्रेपर्वतोत्तमे ४ तदानिःक्षत्रियेलोकेभार्गवेणकृतेसति ॥ ब्राह्मणानक्षत्रियाराजन्सुतार्थिन्योऽभिचक्रमुः ५ ता
भिःसहसमापेतुर्ब्राह्मणाःसंशितव्रताः ॥ ऋतावृतौनरव्याघ्रनकामान्नानृतौतथा ६ तेभ्यश्चलेभिरेगर्भक्षत्रियास्ताःसहस्रशः ॥ ततःसुपुविरेराजन्क्षत्रियान्वीर्यव
त्तरान् ७ कुमारश्चकुमारीश्चपुनःक्षत्राभिवृद्धये ॥ एवंतद्ब्राह्मणैःक्षत्रंक्षत्रियासुतपस्विभिः ८ जातंवृद्धंचधर्मेणसुदीर्घेणायुषाऽन्वितम् ॥ चत्वारोऽपिततोवर्णा
बभूवुर्ब्राह्मणोत्तराः ९ अभ्यगच्छतौनारीत्रकामान्नानृतौतथा ॥ तथैवान्यानिभूतानितिर्यग्योनिगतान्यपि १० ऋतौदारांश्चगच्छंतिततथाभरतर्षभ ॥ त
तोऽवर्धतधर्मेणसहस्रशतजीविनः ११ ताःप्रजाःपृथिवीपालधर्मव्रतपरायणाः ॥ आधिभिर्व्याधिभिश्चैवविमुक्ताःसर्वशोनराः १२ अथेमांसागरापांगीगांगजेंद्रगता
खिलाम् ॥ अध्यतिष्ठत्पुनःक्षत्रंसशैलवनपत्तनाम् १३ प्रशासतिपुनःक्षत्रेधर्मेणैवावसुंधराम् ॥ ब्राह्मणाद्यास्ततोवर्णालेभिरेमुदमुत्तमाम् १४ कामक्रोधोद्भवान्दो
षान्निरस्यचनराधिपाः ॥ धर्मेणदंडदंडेषुप्रणयंतोऽन्वपालयन् १५ तथाधर्मपरेक्षत्रेसहस्राक्षःशतक्रतुः ॥ स्वादुदेशेचकालेचवर्षेणापालयत्प्रजाः १६ नबालएव
भ्रियतेतदाकश्चिज्जनाधिप ॥ नचस्त्रियंप्रजानातिकश्चिदप्राप्तयौवनः १७

४। ५। ६। ७। ८ ब्राह्मणोत्तराःब्राह्मणप्रधानाः ९। १० जीविनोजीविन्यः

११ आधिभिःशोकादिभिः व्याधिभिर्ज्वरादिभिः २२ अपांगइवापांगःप्रांतःसागरांतामित्यर्थः २३ अप्यतिष्ठदधिष्ठितवान् २४ गजेंद्रगत २५ १४। १५ स्वादुरोचकंयथास्यासथा १६। १७

१८। १९ ब्रह्मवेदनविक्रीणते भृतकाध्यापनंनकुर्वतइत्यर्थः २० वैश्याःस्वयंधुरिगाबलीबर्दीन्नपुंजते २१ फेनपान्बतृणादानभिलक्ष्यनदुर्हतिधेनूरितिशेषः कूटमानैःकपटतुलाप्रस्थादिभिः
२३। २४ ऋतुपुवसंतादिपुस्वस्वकाले २५। २६ समुदितेमुदितपामीत्यासहिते २७। २८ देवत्वराज्यंदेवभावका २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६

एवमायुष्मतीभिस्तुप्रजाभिर्भरतर्षभ ॥ इयंसागरपर्यंतासमापूर्यतमेदिनी १८ ईजिरेचमहायज्ञैःक्षत्रियाबहुदक्षिणैः ॥ सांगोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयतेतदा १९
नचविक्रीणतेब्रह्मब्राह्मणाश्चतदानृप ॥ नचक्षद्रसमम्यासेवेदानुच्चारयंत्युत २० कारयंतःऋषिगोभिस्तथावैश्याःक्षिताविह ॥ युंजतेधुरिनोगाश्चकृशांगांश्चाप्यजीव
यन् २१ फेनपांश्चतथावत्सान्नदुर्हतिस्ममानवाः ॥ नकूटमानैर्वणिजःपण्यंविक्रीणतेतदा २२ कर्माणिचनरव्याघ्रधर्मोपेतानिमानवाः ॥ धर्ममेवानुपश्यंतश्चकुर्धर्मपरा
यणाः २३ स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्ववर्णानराधिप ॥ एवंतदानरव्याघ्रधर्मोन्वसतेकचित् २४ कालेगावःप्रसूयंतैनार्यश्चभरतर्षभ ॥ भवंत्युतपुवृक्षाणांपुष्पाणिच
फलानिच २५ एवंकृतयुगेसम्यग्वर्तमानेतदानृप ॥ आपूर्यतमहीरुत्स्नाप्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् २६ एवंसमुदितेलोकेमानुषेभरतर्षभ ॥ असुराजज्ञिरेक्षेत्रेराज्ञांतुम
नुजेश्वर २७ आदित्यैर्हितदादैत्याबहुशोनिर्जितायुधि ॥ ऐश्वर्याद्भंशिताःस्वर्गात्संबभूवुःक्षिताविह २८ इहदेवत्वमिच्छंतोमानुषेपुमनस्विनः ॥ जज्ञिरेभुविभूते
षुतेषुतेष्वसुराविभो २९ गोव्यश्चेषुचराजेंद्रखरोष्ट्रमहिषेषुच ॥ क्रव्यात्सुचैवभूतेषुगजेषुचमृगेषुच ३० जातैरिहमहीपालजायमानैश्चतैर्मही ॥ नशशाकात्मना
ऽऽत्मानमियंधारयितुंधरा ३१ अथजातामहीपालाःकेचिद्बहुमदान्विताः ॥ दितेःपुत्रादनोश्चैवतदालोकद्वहाऽच्युताः ३२ वीर्यवंतोऽजलिप्तास्तेनानारूपधरा
मही ॥ इमांसागरपर्यंतांपरीयुररिमर्दनाः ३३ ब्राह्मणानक्षत्रियान्वैश्यान्क्षत्रांश्चैवाप्यपीडयन् ॥ अन्यानिचैवसत्वानिपीडयामासुरोजसा ३४ त्रासयंतोऽभिनि
घ्नंतःसर्वभूतगणांश्चते ॥ विचेरुःसर्वशोराजन्महीशतसहस्रशः ३५ आश्रमस्थान्महर्षींश्चधर्षयंतस्ततस्ततः ॥ अब्रह्मण्यावीर्यमदामतामदबलेनच ३६ एवंपीर्य
बलोत्सिक्तैर्भूरियत्नैर्महासुरैः ॥ पीडयमानामहीराजन्ब्रह्माणमुपचक्रमे ३७ नह्यमीभूतसत्वौघाःपन्नगाःसनर्गामहीम् ॥ तदाधारयितुंशेकुःसंक्रांतांदानवैर्बलात्
३८ ततोमहीमहीपालभारताभयपीडिता ॥ जगामशरणंदेवंसर्वभूतपितामहम् ३९ सासंवृतंमहाभागैर्देवद्विजमहर्षिभिः ॥ ददर्शदेवंब्रह्माणंलोककर्तारमव्ययम्
४० गंधर्वैरप्सरोगैश्चैवकर्मसुनिष्ठितैः ॥ वंद्यमानंमुदोपेतैर्वंदेचैनमेत्यसा ४१ अथविज्ञापयामासभूमिस्तंशरणार्थिनी ॥ सन्निधौलोकपालानांसर्वेषामेव
भारत ४२ तत्प्रधानात्मनस्तस्यभूमेःकृत्यंस्वयंभुवः ॥ पूर्वमेवाभवद्राजन्विदितंपरमेष्ठिनः ४३

महीउपचक्रमेगंतुमितिशेषः महाराजेतिपाठांतरेतुमहीतिशेषः ३७ नह्यमीइति भूतसत्वौघाः भूतानांशेषकूर्मदिग्गजानांधराभूतांसत्वौघाबलसंघाः पन्नगाःशेपाः बहुवचनंतेपांप्रत्येकंबहूनाम
प्यसामर्थ्यंकिंपुनरेकैकस्येतिमूचनार्थः । नद्येनामितिपाठेएनांबुद्धिस्थांभूमिं ३८। ३९ अव्ययमजरत्वादपक्षयशून्यं ४० एनंब्रह्माणं सापृथ्वी ४१। ४२ तद्भूमेःकृत्यं प्रधानात्मनःप्रधानजयी
आत्मानमनोपस्यतस्य सांख्ययोगानांहिप्रधानजयिनःसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वंचभवतीतिप्रसिद्धं सर्वज्ञस्यनाविदितंकिंचिदस्तीत्यर्थः प्रधानात्मनःकारणात्मनस्तद्भूमेःकृत्यमितिवाऽर्थः ४३

तदेवाह स्रष्टाहिति ३४ अस्मिन्निर्गुणत्वमाह प्रभवइति ईशोविष्णुः ४५ । ४६ । ४७ विरोधायविरोधमूलकाय भूभारनाशायेत्यर्थः ४८ । ४९ तथ्यंयथार्थ । अर्थ्यप्रार्थनीय । पथ्यंहितकरं ५०
कृतक्षणाःकृतनिपमाः ५१ पृथुचावचितेक्षणःपृथुनीचावचितेसदयनिपातेईक्षणेयस्यसः । पृथुवक्ष्यचितेक्षणहतिपाठेवक्षःशब्दोऽकारांतः पृथुनि वक्षेवक्षस्यचितंगमनंययोस्तेध्यानारूढतयाईक्षणेयस्यसः

स्रष्टाहितिजगतःकस्मान्नसंबुध्येतभारत ॥ ससुरासुरलोकानामशेषेणमनोगतम् ४४ तामुवाचमहाराजभूमिभूमिपतिःप्रभुः ॥ प्रभवःसर्वभूतानामीशःशंभुःप्रजा
पतिः ४५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यदर्थमभिसंप्राप्तामत्सकाशंवसुंधरे ॥ तदर्थसन्नियोक्ष्यामिसर्वानेवादिबौकसः ४६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वासमर्हदेवो
ब्रह्माराजन्विसृज्यच ॥ आदिदेशतदासर्वान्विबुधान्मृतकृत्स्वयम् ४७ अस्याभूमेनिरसितुंभारंभागेःपृथक्पृथक् ॥ अस्यामेवप्रसूयध्वंविरोधायेतिचाब्रवीत्
४८ तथैवचसमानीयगंधर्वाप्सरसांगणान् ॥ उवाचभगवान्सर्वानिदं वचनमर्थवत् ४९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ स्वैःस्वैरंशैःप्रसूयध्वंयथेष्टमानुषेषुच ॥ अथशकादयःसर्वे
श्रुत्वासुरगुरोर्वचः ॥ तथ्यमर्थ्यचपथ्यंचतस्यतेजगदुस्तदा ५० अथतेसर्वशोऽशैःस्वैर्गंतुंभूमिकृतक्षणाः ॥ नारायणमभिप्रपन्नैकुंठमुपचक्रमुः ५१ यःसचक्रमदा
पाणिःपीतवसाःशितिप्रभः ॥ पद्मनाभःसुरारिघ्नःपृथुचावचितेक्षणः ५२ प्रजापतिपतिर्देवःसुरनाथोमहाबलः ॥ श्रीवत्सांकोहपीकेशःसर्वदेवतपूजितः ५३
तंभुवःशोधनायेंद्रउवाचपुरुषोत्तमम् ॥ अंशेनावतरेत्येवंतथेत्याहचतंहारिः ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिअंशावतरणपर्वणिचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥
॥ समाप्तमंशावतरणपर्व ॥ अथसंभवपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथनारायणेनेंद्रश्चकारसहसंविदम् ॥ अवतर्तुमर्होस्वर्गादंशतःसहितःसुरैः १ आदिश्यचस्वयं
शक्रःसर्वानेवादिबौकसः ॥ निर्जगामपुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्यह २ तेऽमरारिविनाशायसर्वलोकहितायच ॥ अवतेरुःक्रमेणैवमर्होस्वर्गादिबौकसः ३ ततोब्रह्म
र्षिर्वंशेषुपार्थिवर्षिकुलेषुच ॥ जज्ञिरेराजशार्दूल्यथाकामंदिबौकसः ४ दानवान्पराक्षसांश्चैवगंधर्वापन्नगास्तथा ॥ पुरुषादानिचान्यानिजघ्नुःसत्वान्यनेकशः ५
दानवाराक्षसाश्चैवगंधर्वाःपन्नगास्तथा ॥ नतान्वलस्थान्बाल्येऽपिजघ्नुर्भरतसत्तम ६ ॥ जनमेजयउवाच ॥ देवदानवसंधानांगंधर्वाप्सरसांतथा ॥ मानवानांच
सर्वेषांतथावैयक्षरक्षसाम् ७ श्रोतुमिच्छामितत्त्वेनसंभवंकृत्स्नमादितः ॥ प्राणिनांचैवसर्वेषांसंभवंकुंठमर्हसि ८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ हंततेकथयिष्यामिनमस्कृत्य
स्वयंभुवे ॥ सुरादीनामहंसम्यग्लोकानांप्रभवाप्ययम् ९ ब्रह्मणोमानसाःपुत्राविदिताःषण्महर्षयः ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःऋतुः ॥ मरीचेःकश्यपःपुत्रः
कश्यपात्तुङ्माःप्रजाः ॥ प्रजज्ञिरेमहाभागादक्षकन्यास्त्रयोदश ११ अदितिर्दितिर्दनुःकालादनायुःसिंहिकातथा ॥ क्रोधाप्राधाचविश्वाचविनताकपिलमुनिः १२

५२ । ५३ शोधनायकंठकभूतखलोन्मूलनाय ५४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
अथेति १ क्षयात्स्थानात् २ । ३ । ४ । ५ दानवादयोब्राह्मणेयदेवान्कुतोनेहतवंतइत्याशंक्याह दानवाइति बाल्येऽपिब्रह्मलिनएवदेवाइतितेषामवध्याएवेत्यर्थः ६ । ७ । ८
इतिवाक्यारंभे प्रभवाप्ययमुत्पत्तिप्रलयं ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ जघन्यजःपश्चाज्जातः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ कुरायाःक्रोधायाः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ मुणभूतमप्रधानरूपं ३९ । ४० । ४१ । ४२

कद्रुश्चमनुजव्याघ्रदक्षकन्यैवभारत ॥ एतासांवीर्यसंपन्नं पुत्रपौत्रमनंतकम् १३ अदित्याद्वादशादित्याःसंभूताभुवनेश्वराः ॥ येराजन्नामतस्तांस्तेकीर्तयि
ष्यामिभारत १४ धातामित्रोऽर्यमाशक्रोवरुणस्त्वंशएवच ॥ भगोविवस्वान्पूषाचसवितादशमस्तथा १५ एकादशस्तथात्वष्टाद्वादशोविष्णुरुच्यते ॥
जघन्यजस्तुसर्वेषामादित्यानांगुणाधिकः १६ एकएवदितेःपुत्रोहिरण्यकाशिपुःस्मृतः ॥ नाम्नाख्यातास्तुतस्येमेपंचपुत्रामहात्मनः १७ प्रहादःपूर्वज
स्तेषांसंहादस्तदनंतरम् ॥ अनुहादस्तृतीयोभूतस्माच्चशिविवाष्कलौ १८ प्रहादस्यत्रयःपुत्राःख्याताःसर्वत्रभारत ॥ विरोचनश्चकुंभश्चनिकुंभश्चेति
भारत १९ विरोचनस्यपुत्रोऽभूदलिरैकःप्रतापवात् ॥ बलेश्वप्रथितःपुत्रोवाणोनाममहासुरः २० रुद्रस्यानुचरःश्रीमान्महाकालेतियंविदुः ॥ चत्वारि
शदनोःपुत्राःख्याताःसर्वत्रभारत २१ तेषांप्रथमजोराजाविप्रचित्तिर्महायशः ॥ शंभरोनमुचिश्चैवपुलोमाचेतिविश्रुतः २२ असिलोमाचकेशीच
दुर्जयश्चैवदानवः ॥ अयःशिराअश्वशिराअश्वशंकुश्चवीर्यवात् २३ तथागगनमूर्धाचवेगवान्चेतुर्माश्वसः ॥ स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाऽजकस्तथा २४ अश्व
ग्रीवश्चसूक्ष्मश्चतुर्दंशश्चमहाबलः ॥ इपुपादेकचक्रश्चविरूपाक्षहराहौ २५ निचंद्रश्चनिकुंभश्चकुपटःकपटस्तथा ॥ शरभःशलभश्चैवसूर्याचंद्रमसौतथा ॥ एते
ख्यातादनोर्वंशेदानवाःपरिकीर्तिताः २६ अन्यौतुखलुदेवानांसूर्याचंद्रमसौस्मृतौ ॥ अन्यौदानवमुख्यानांसूर्याचंद्रमसौतथा २७ इमेचवंशाःप्रथिताः
सत्ववंतोमहाबलाः ॥ दनुपुत्रामहाराजदशदानववंशजाः २८ एकाक्षोमृतपावीरःप्रलंबनरकावपि ॥ वातापीशवुतपनःशठश्चैवमहासुरः २९ गविष्ठश्चवनायुश्च
दीर्घजिह्वश्चदानवः ॥ असंख्येयाःस्मृतास्तेषांपुत्राःपौत्राश्चभारत ३० सिंहिकासुपुत्रेपुत्रंराहुंचंद्रार्कमर्दनम् ॥ सुचंद्रंचंद्रहर्तारंतथाचंद्रप्रमर्दनम् ३१ कूरस्वभा
वंकुरायाःपुत्रपौत्रमनंतकम् ॥ गणःक्रोधवशोनामकूरकर्माऽरिमर्दनः ३२ दनायुषःपुनःपुत्राश्चत्वारोसुरपुंगवाः ॥ विक्षरोबलवीरोचवृत्रश्चैवमहासुरः ३३
कालायाःप्रथिताःपुत्राःकालकल्पाःप्रहारिणः ॥ प्रविख्यातामहावीर्यादानवेषुपरंतपाः ३४ विनाशनश्चक्रोधश्चक्रोधहंतातथैवच ॥ क्रोधशत्रुस्तथैवान्येकालके
याइतिश्रुताः ३५ असुराणामुपाध्यायःशुक्रस्तृपिसुतोऽभवत् ॥ ख्याताश्चोशनसःपुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः ३६ त्वष्टाधरस्तथाऽग्निश्चद्वावन्यौरौद्रकर्मिणौ ॥
तेजसासूर्यसंकाशाब्रह्मलोकपरायणाः ३७ इत्येषवंशप्रभवःकथितस्तेतरस्विनाम् ॥ असुराणांसुराणांचपुराणेषुश्रुतोमया ३८ एतेषांयदपत्यंतुनशक्यं
तदशेषतः ॥ प्रसंख्यातुंमहीपालगुणभूतमनंतकम् ३९ ताक्ष्यश्चारिष्टनोमिश्चतथैवगरुडारुणौ ॥ आरुणिर्वारुणिश्चैवैनतेयाःप्रकीर्तिताः ४० शेषो
नंतोवासुकिश्चतक्षकश्चभुजंगमः ॥ कूर्मश्चकुलिकश्चैवकाद्रवेयाःप्रकीर्तिताः ४१ भीमसेनोग्रसेनौचसुपर्णोवरुणस्तथा ॥ गोपतिर्दृतराष्ट्रश्चसूर्यवर्चाश्चसत्तमः ४२

॥ ६९ ॥

वसोरेवधूम्नादीनिनामांतराणिकल्पभेदात् । अन्याएतानदक्षकन्याइतिवा १९ । २० । २१ । २२ । २३ कृत्तिकानांषण्णामातृत्वेनाभ्युपपत्तेरङ्गीकारात् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ त्रयइति अत्रधर्मसंतानानांसर्वेषांनान्यन्वर्थकानि ३२ । ३३ । ३४ वडवाभश्वा अंतरिक्षेअभिनावसूत नासिकयाशुक्रप्रक्षेपात् ३५ । ३६

त्रयस्त्रिंशत् अष्टौवसवैकादशरुद्राद्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ शुक्रो ग्रहत्वादेव लोकानां प्राणयात्रायां वर्षाऽवर्षादिकापनियुक्तः ४२ योगाचार्ये इति
चाऽपीव्यस्तौ सुराणामपि च गुरुरितिसंबन्धः देवानां गुरुरेव योगाचार्यो योगबलेन कायद्वयंकृत्वा देवानामप्याचार्योऽभवदित्यर्थः । तथा च मेत्रायणीये समाम्नातं । बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वं दस्याभया
यासुरेभ्यः क्षयाये मामविद्याममृजदिति ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ धर्मप्रधानासृष्टिरुक्ताऽथा धर्मप्रधानां विवशुस्तत्र श्रोतुणामनादरनिवृत्त्यर्थं भुभयसाधारणीं सृष्टिं
मध्ये प्राह द्वाविति ययोर्लक्षणं लोके तिष्ठति तावन् यौ धर्मा धर्ममया त्कार्यात्पराबुदासीनौ ब्रह्मणः पुत्रौ यौ धाता विधाता चेति संज्ञावंतौ मनुना सह नित्यं स्थिताः स्थितियोजना । इयमत्र प्रक्रिया । 'वृत्तितत्स्थ
चिदाभासाबुभौव्यामुवतो घटं । तत्राज्ञानं धियानश्येदाभासेन घटः स्फुरेत्' । अस्यार्थः यथा दीपप्रभाचक्षुर्भ्यां युगपद्दोषा व्याप्यते तत्र प्रभया घटावरकं तमो नश्यति चक्षुषा घटः प्रकाशते तद्वद्वृत्तितत्स्थचिदा
भासाभ्यां घटज्ञाननाशघटास्फुरणे क्रियेतेति ते अत्र क्रमाद्वातुविद्यातृसंज्ञे तयोर्लक्षणं ज्ञाद्वयस्फुरणात्मकं लोके दृश्यते । जडो घटः स्फुरति घट इति स्फुरणजन्यहर्षविषादयोर्मता जीवो मनुस्तेन सह नित्यसंबन्धो

त्रयस्त्रिंशत्तइत्येतेदेवास्तेषामहंतव ॥ अन्वयंसंप्रवक्ष्यामिपक्षैश्चकुलतोगणान् ३७ रुद्राणामपरःपक्षःसाध्यानांमरुतांतथा ॥ वसूनांभार्गवंविद्याद्विश्वेदेवांस्तथै
वच ३८ वैनतेयस्तुगरुडोबलवानरुणस्तथा ॥ बृहस्पतिश्चभगवानादित्येष्वेवगण्यते ३९ अश्विनौगुह्यकान्विद्विष्वोषध्यस्तथापशून् ॥ एतेदेवगणाराजन्की
र्तितास्तेऽनुपूर्वशः ४० यान्कीर्तयित्वामनुजःसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ब्रह्मणोहृदयंभित्त्वानिःसृतोभगवानभृगुः ४१ भृगोःपुत्रःकविर्विद्वान्जुक्रःकविसुतोग्रहः ॥
त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थवर्षावर्षेभयाभये ॥ स्वयंभुवानियुक्तःसन्भुवनंपरिधावति ४२ योगाचार्योमहाबुद्धिर्देत्यानामभवद्गुरुः ॥ सुराणांचापिमेधावीब्रह्मचारीयत
व्रतः ४३ तस्मिन्नियुक्तेविधिनायोगक्षेमायभार्गवे ॥ अन्यमुत्पादयामासपुत्रंभृगुरनिंदितम् ४४ च्यवनंदीप्ततपसंधर्मात्मानंयशस्विनम् ॥ यःसरोषाच्युतोगर्भा
न्मातुर्मोक्षायभारत ४५ आरुषीतुमनोःकन्यातस्यपत्नीमनीषिणः ॥ और्वस्तस्यांसमभवद्रुंभित्त्वामहायशाः ४६ महातेजामहावीर्योबालएवगुणैर्युतः ॥ ऋची
कस्तस्यपुत्रस्तुजमदग्निस्ततोऽभवत् ४७ जमदग्नेस्तुचत्वारआसन्पुत्रामहात्मनः ॥ रामस्तेषांजघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ॥ सर्वशस्त्रेषुकुशलःक्षत्रियांतकरो
वशी ४८ और्वस्यासीत्पुत्रशतंजमदग्निपुरोगमम् ॥ तेषांपुत्रसहस्राणिवभूवुर्भुविविस्तरः ४९ द्वौपुत्रौब्रह्मणस्त्वन्यौययोस्तिष्ठतिलक्षणम् ॥ लोकेधाताविधाता
चयौस्थितौमनुनासह ५० तयोरेवस्वसादेवीलक्ष्मीःपद्मगृहाशुभा ॥ तस्यास्तुमानसाःपुत्रास्तुरगाव्योमचारिणः ५१

धाताविधातारौ । सुपुष्पावपिसूक्ष्मवृत्तिस्फुरणयोः सत्त्वात् । आनन्दभुक्तेतोमुखइति श्रुतेः । सुखमहमस्वाप्समित्यनुभूतसौपुप्तसुखपरामर्शाच्च ततश्च सर्वदृष्टं श्रुतं ब्रह्मपुत्राभ्यां व्यासं ब्रह्मैव । तत्र दीपवदुदासी-
नोऽपि चिदात्मा बुद्धितादात्म्याध्यासात् दीयदोषाक्रांतो रागद्वेषादिमानि भवति । विद्वांस्तु सर्वस्य चिद्विलासत्वं मत्वा अधर्मादिकथादिभ्योऽपि नो द्विजेतेति भावः ५० ननु केयं विद्यायया सर्वं चिन्मात्र-
मित्येव पश्यति तस्याः कर्मजन्यत्वे उपासनाजन्यत्वे वाऽनित्यत्वापत्तिः प्रकारांतरस्य चासंभवादित्याशंक्याह तयोरेवेति यथाधीस्फुरणे प्रमाणपरतंत्रेन कर्तुं मकर्तुं मयथा कर्तुं वा शक्येतथैवेयं विद्येति सादृश्यं
स्वसृशब्देन लक्ष्यते । देवीद्योतमाना शुद्धसत्त्वमयी अहंब्रह्मास्मीति वाक्यजन्या धीवृत्तिर्देशमस्त्वमिति वाक्यजावृत्तिर्देशमस्त्वमिव ब्रह्मभावं जीवस्य गोचरयंती । लक्ष्मीः परब्रह्मोपलक्षकत्वात् । पद्मग्रहाहृदयगु-
ह्यायामेव स्फुरंती । शुभाबंधनिवर्त्तकत्वात् । न चैवं वृत्तिविषयत्वे ब्रह्मणोऽनात्मत्वं घटादिवत्स्यादिति वाच्यं । वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वानंगीकारात् । यथोक्तं 'फलव्याप्यत्वमेवास्वशास्त्रकुट्टिर्नि-

राकृतं । ब्रह्मण्यज्ञाननाशायवृत्तिव्याप्तिरपेक्ष्यते' इति । तथाच बस्तुतत्त्वविषयिण्येव विद्याअविद्योन्मूलिकानकर्मोपास्तिरूपायेनानित्यास्यादितिभावः । अस्याःफलमाह तस्याइति तस्याविद्यायाः पुत्राइवपुत्राःफलानि । मानसामनःसंकल्पमात्रजन्याःपित्रावयः । 'संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंति' इतिश्रुतेः । अस्यहार्दब्रह्मविदः । तुरगाःतुरंगच्छंतितेतुरगाःसद्योमनःसंहार्याएव । यतो व्योमचारिणः व्योमनिहार्दाकाशेचारिणः । 'यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवति' इतिश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानात्सर्वात्म्यंस्वोयमवगच्छतःसर्वंप्राप्तिरस्तीत्यर्थः । तस्मादधर्मप्रभवसृष्टिश्रवणेऽपिनविगानंकार्यंसर्वं

वरुणस्यभार्यायाज्येष्ठाशुक्रादेवीव्यजायत ॥ तस्याःपुत्रंवलंविद्धिसुरांचसुरनंदिनीम् ५२ प्रजानामन्नकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ॥ अधर्मस्तत्रसंजातःसर्व
भूतविनाशकः ५३ तस्यापिनिर्ऋतिर्भार्यानेर्ऋतायेनराक्षसाः ॥ घोरास्तस्यास्त्रयःपुत्राःपापकर्मरताःसदा ५४ भयोमहाभयश्चैवमृत्युर्भूतांतकस्तथा ॥ नतस्य
भार्यापुत्रोवाकश्चिदस्यंतकोहिसः ५५ कार्कीश्येनीतथाभासीधृतराष्ट्रीतथाशुकीम् ॥ ताम्रातुसुपुवेदेवीपंचैतालोकविश्रुताः ५६ उलूकान्सुपुवेकाकीश्येनीश्ये
नान्व्यजायत ॥ भासीभासानजनयद्वृष्टांश्चैवजनाधिप ५७ धृतराष्ट्रीतुहंसांश्चकलहंसांश्चसर्वशः ॥ चक्रवाकांश्चभद्रातुजनयामाससैवतु ५८ शुकीचजनयामासशु
कानेवयशस्विनी ॥ कल्याणगुणसंपन्नासर्वलक्षणपूजिता ५९ नवक्रोधवशानारीःप्रजज्ञेक्रोधसंभवाः ॥ मृगीचमृगमंदाचहरीभद्रमनाअपि ६० मातंगीत्वथशा
र्दूलीश्वेतासुरभिरेवच ॥ सर्वलक्षणसंपन्नासुरसाचैवभामिनी ६१ अपत्यंतुमृगाःसर्वेमृग्यानरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्चमृगमंदायाःसृमराश्चपरंतप ६२ ततस्त्वैरावतं
नागंजज्ञेभद्रमनाःसुतम् ॥ ऐरावतःसुतस्तस्यादेवनागोमहागजः ६३ हर्याश्चहरयोऽपत्यंवानराश्चतरस्विनः ॥ गोलांगूलांश्चभद्रंतेहर्याःपुत्रान्प्रचक्षते ६४
प्रजज्ञेत्वथशार्दूलीसिंहान्व्याघ्राननेकशः ॥ द्वीपिनश्चमहासत्वान्सर्वानेवनसंशयः ६५ मातंग्यपिचमातंगानपत्यानिनराधिप ॥ दिशांगजंतुश्चेताख्यंश्चेताऽ
जनयदाशुगम् ६६ तथादुहितरौराजन्सुरभिर्वैव्यजायत ॥ रोहिणीचैवभद्रंतेगंधर्वीतुयशस्विनी ६७ विमलामपिभद्रंतेअनलामपिभारत ॥ रोहिण्यांजज्ञिरेगा
वोगंधर्व्यांवाजिनःसुताः ॥ सप्तपिंडफलान्वृक्षाननलाऽपिव्यजायत ६८ अनलायाःशुकीपुत्रीकंकस्तुसुरसासुतः ॥ अरुणस्यभार्याश्येनीतुवीर्यवंतौमहाबलौ ६९
संपातिंजनयामासवीर्यवंतंजटायुषम् ॥ सुरसाऽजनयन्नागान्कद्रुःपुत्रांस्तुपन्नगान् ७० द्वौपुत्रौवेनतायास्तुविख्यातौगरुडारुणौ ॥ इत्येषसर्वभूतानांमहतां
मनुजाधिप ॥ प्रभवःकीर्तितःसम्यग्मयामतिमतांवर ७१ यंश्रुत्वापुरुषःसम्यग्मुक्तोभवतिपाप्मनः ॥ सर्वज्ञतांचलभतेगतिमग्र्यांचविंदति ७२ ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

स्यब्रह्ममात्रत्वात् ५१ एवमुपपादितारंभसृष्ट्यन्तरं वक्तुमुपक्रमते वरुणस्येत्यादिना वरुणस्यशुक्रात्ज्येष्ठाबलपुत्रंमुरांचपुत्रींन्यजायतेतिसंबंधः ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ पिंडफलास्तप्त । 'स्वर्जूरतालहिंतालीखर्जूरिकातथा । गृवाकानारिकेलश्चसप्तपिंडफलादुमाः' इत्युक्तंरूपान् । इहपुराणांतरविरोधोनामभेदात्कल्पमेवास्तेऽपनेयः ६८ ६९ । ७० । ७१ ७२ ॥ इति आदिपर्वणि मीलकंठीये भारतभावदीपे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥

॥ जनमेजयउवाच ॥ देवानां दानवानां च गंधर्वो रगरक्षसाम् ॥ सिंहव्याघ्रमृगाणां च पन्नगानां पतत्रिणाम् १ सर्वेषां चैव भूतानां संभवं भगवन्नहम् ॥ श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ॥ जन्मकर्मचभूतानामेतेषामनुपूर्वशः २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ मानुषेषु मनुष्येन्द्रसंभूताये दिवौकसः ॥ प्रथमं दानवांश्चैव तांस्तेव
क्ष्यामि सर्वशः ३ विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्वानवर्षभः ॥ जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ४ दितेः पुत्रस्तु यो राजन्निहण्य कशिपुः स्मृतः ॥ स जज्ञे मा
नुषेलोकेशि शुपालो न र्षभः ५ सहाद इति ख्यातः प्रहादस्यानुजस्तु यः ॥ सशल्य इति ख्यातः जज्ञे वाहीकपुंगवः ६ अनुहादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघ
न्यजः ॥ घृष्टकेतुरिति ख्यातः सवभूवनरेश्वरः ७ यस्तुराज न शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ॥ इम इत्यभि ख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ८ बाष्कलो नाम यस्तेषां
मासीदसुरसत्तमः ॥ भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभः ९ अयः शिरा अश्वशिरा अयः शंकुश्च वीर्यवान् ॥ तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पंचमः १० पंचैते जज्ञिरे
राजन्वीर्यवंतो महासुराः ॥ केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ केतुमानिति ख्यातः यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ११ अमितौ जाइति ख्यातः सोऽग्रकर्मानराधिपः ॥
स्वर्भानुरिति ख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः १२ उग्रसेन इति ख्यातः उग्रकर्मानराधिपः ॥ यस्त्वश्व इति ख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः १३ अशोको नाम राजाऽ
भून्महावीर्योऽपराजितः ॥ तस्मादवरजो यस्तुराजन्नश्वपतिः स्मृतः १४ दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ वृषपर्व इति ख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः १५
दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ अजकस्त्ववरो राजन्य आसीद्दृषपर्वणः १६ सशाल्व इति ख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः ॥ अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्ववा
न्यो महासुरः १७ रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन्कीर्तिमान्यः प्रकीर्तितः १८ बृहद्रथ इति ख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥
तुहुंड इति ख्यातः यो आसीदसुरोत्तमः १९ सेनाविंदुरिति ख्यातः सवभूवनराधिपः ॥ इषुपान्नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः २० नग्नजिन्नाम राजाऽसीद्भुवि वि
ख्यातविक्रमः ॥ एकचक्र इति ख्यातः आसीद्यस्तु महासुरः २१ प्रतिविध्य इति ख्यातः बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः २२ चित्रध
र्मेति ख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः २३ सुबाहुरिति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥ अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्ष
क्षयंकरः २४ बाह्लिको नाम राजा सवभूवप्रथितः क्षितौ ॥ निचंद्रश्चंद्रवक्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः २५ मुंजकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥ निकुंभस्त्व
जितः संख्येमहामतिर जायत २६ भूमौ भूमिपतिश्चेष्टो देवाधिप इति स्मृतः ॥ शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः २७ पौरवो नाम राजर्षिः सवभूवनरोत्तमः ॥
कुपटस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन्महासुरः २८ सुपार्श्व इति ख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ॥ कपटस्तुराजन् राजर्षिः क्षितौ जज्ञे महासुरः २९

३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९

पार्वतेय इति ख्यातः कांचनाचलसन्निभः ॥ द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह ३० प्रल्हादो नाम बाल्हीकः सवभूवनराधिपः ॥ चंद्रस्तु दिति जश्चेष्टोलोके
ताराधिपोपमः ३१ चंद्रवर्मेति ख्यातः कांबोजानां नराधिपः ॥ अर्क इत्यभि ख्यातः यस्तु दानवपुंगवः ३२ ऋषिको नाम राजर्षिर्वभूव नृपसत्तमः ॥ मृतपा
इति ख्यातः यो आसीदसुरोत्तमः ३३ पश्चिमानूपकं विद्धितं नृपं नृपसत्तम ॥ गविष्ठस्तु महातेजायः प्रख्यातो महासुरः ३४ इमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभव
न्नृपः ॥ मयूर इति ख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ३५ सविश्व इति ख्यातः बभूव पृथिवीपतिः ॥ सुपर्ण इति ख्यातः तस्मादवरजस्तु यः ३६ कालकीर्तिरि
ति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ चंद्रहंतेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ३७ शुनको नाम राजर्षिः सवभूवनराधिपः ॥ विनाशनस्तु चंद्रस्य य आख्यातो महासुरः
३८ जानकिर्नाम ख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ दीर्घजिह्वस्तु कौरव्ययउक्तो दानवर्षभः ३९ काशिराजः सविख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ग्रहंतु सुषुवेयंतु
सिंहिकाऽर्केऽदुर्मदनम् ॥ सकाथ इति ख्यातः बभूव मनुजाधिपः ४० दनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः ॥ विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः ४१ द्विती
योऽविक्षराद्यस्तु नराधिप महासुरः ॥ पांड्यराष्ट्राधिप इति ख्यातः सोऽभवन्नृपः ४२ बलीवीर इति ख्यातः यो स्त्वासीदसुरोत्तमः ॥ पांडुमात्स्यक इत्येवं बभूव स
नराधिपः ४३ वृत्र इत्यभि ख्यातः यस्तुराजन्महासुरः ॥ मणिमान्नाम राजर्षिः सवभूवनराधिपः ४४ क्रोधहंतेति यस्तस्य बभूव वरजोऽसुरः ॥ दंड इत्यभि
ख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ४५ क्रोधवर्धन इत्येवं स्त्वन्यः परिकीर्तितः ॥ दंडधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः ४६ कालेयानां तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ नरा
धिपाः ॥ जज्ञिरे राजशार्दूलशार्दूलसमविक्रमाः ४७ मगधेषु जयत्सेनस्तेषामासीत्स पार्थिवः ॥ अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः ४८ द्वितीयस्तु ततस्ते
षां श्रीमान्हरिहयोपमः ॥ अपराजित इत्येवं सवभूवनराधिपः ४९ तृतीयस्तु महातेजामहामायो महासुरः ॥ निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः ५० तेषाम
न्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ॥ श्रेणिमानिति ख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ५१ पंचमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महासुरः ॥ महौजा इति ख्यातः बभूव ह परंतपः
५२ षष्ठस्तु मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः ॥ अभीरुरिति ख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ५३ समुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवामवद्गणात् ॥ विश्रुतः सागरांतायां क्षितौ
धर्मार्थतत्त्ववित् ५४ बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप ॥ बभूव राजा धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ५५ कुक्षिस्तुराजन् ख्यातः यो दानवानां महाबलः ॥ पार्वती
य इति ख्यातः कांचनाचलसन्निभः ५६ ऋथनश्चमहावीर्यः श्रीमान् राजा महासुरः ॥ सूर्याक्ष इति ख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ५७ असुराणां तु यः सूर्यः श्रीमांश्चै
व महासुरः ॥ दरदो नाम बाल्हीको वरः सर्वमहीक्षिताम् ५८ गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन् प्रकीर्तितः ॥ ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविहनराधिपाः ५९

६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ अत्रेति

मद्रकः कर्णवेष्टश्चसिद्धार्थः कीटकस्तथा ॥ सुवीरश्चसुबाहुश्चमहावीरोऽथबालिहकः ६० क्रथोविचित्रः सुरथः श्रीमान्नीलश्चभूमिपः ॥ चीरवासाश्चकौरव्यभूमिपाल
श्चनामतः ६१ दंतवक्रश्चनामासीदुर्जयश्चैवदानवः ॥ रुक्मीचतुपशार्दूलोराजाचजनमेजयः ६२ आषाढोवायुवेगश्चभूरितेजास्तथैवच ॥ एकलव्यः सुमित्रश्च
वाटधानोऽथगोमुखः ६३ कारूपकाश्चराजानः क्षेमधूर्तिस्तथैवच ॥ श्रुतायुरुद्रहश्चैवबृहत्सेनस्तथैवच ६४ क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषुनराधिपः ॥ मतिमांश्चम
नुष्येद्रईश्वरश्चेतिविश्रुतः ६५ गणात्कोधवशादेपराजपूगोऽभवत्क्षितौ ॥ जातः पुरामहाभागो महाकीर्तिर्महाबलः ६६ कालनेमिरितिख्यातोदानवानां महाबलः ॥
सकंसइतिविख्यातऊग्रसेनसुतोबली ६७ यस्त्वासीद्देवकोनामदेवराजसमद्युतिः ॥ संगंधर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञेनराधिपः ६८ बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षोर्विद्विभारत ॥
अंशाद्गोणंसमुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ६९ धन्विनां नृपशार्दूल्यः सर्वास्त्रविदुत्तमः ॥ महाकीर्तिर्महातेजाः सजज्ञेननुजेश्वर ७० धनुर्वेदेचवेदेचयंतं वेदविदो
विदुः ॥ वरिष्ठं चित्रकर्माणं द्रोणं स्वकुलवर्धनम् ७१ महादेवांतकाम्यांचकामात्कोधाच्चभारत ॥ एकत्वमुपपन्नानां जज्ञेश्वरः परंतपः ७२ अश्वत्थामामहावीर्यः शत्रुपक्षम
यावहः ॥ वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासी त्रिराधिपः ७३ जज्ञिरेवसवस्त्वष्टौ गंगायानां शान्तनोः सुताः ॥ वसिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ७४ तेषामवरजोभीष्मः
कुरूणामभयंकरः ॥ मतिमान्वेदविद्वान्मीशत्रुपक्षक्षयंकरः ७५ जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुपावरः ॥ योऽप्युध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना ७६ यस्तुराजन्त
पोनामब्रह्मर्षिर्भवत्क्षितौ ॥ रुद्राणां तु गणाद्विद्विंसंभूतमतिपौरुषम् ७७ शकुनिर्नामयस्त्वासीद्राजालोके महारथः ॥ द्वापरं विद्वितं राजन्संभूतमस्मिर्दनम् ७८
सात्यकिः सत्यसंधश्च योऽसौ वृष्णि कुलोद्बहः ॥ पक्षात्सजज्ञे मरुतां देवानामस्मिर्दनः ७९ द्रुपदश्चैव राजर्षिस्ततएवाभवद्गणात् ॥ मानुषे नृपलोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां
वरः ८० ततश्चरुतवर्माणं विद्विराजन् जनाधिपम् ॥ तमप्रतिमकर्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् ८१ मरुतां तु गणाद्विद्विंसंजातमस्मिर्दनम् ॥ विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्र
तापनम् ८२ अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंसइत्यभिविश्रुतः ॥ संगंधर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविध्वनः ८३ धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः ॥ दीर्घबाहुर्महातेजाः
प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ मातुर्दोषादृषेः कोपादंध एव व्यजायत ८४ तस्यैवावरजोभ्राता महासत्वो महाबलः ॥ स पांडुरिति विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः ८५ अत्रेस्तु
सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ॥ विदुरं विद्वितं लोके जातं बुद्धिमतां वरम् ८६ कलेरंशस्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ॥ दुर्बद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ८७ जगतो
यस्तु सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ॥ यः सर्वाघातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ८८ उद्दीपितं येन वैरंभूतांतकरणं महत् ॥ पौलस्त्याभ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह ८९

‘यश्चेदितोभास्करेऽभूत्प्रनष्टे सोप्यत्रात्रिभगवानाजगाम’ इत्यत्रेभस्करकार्यकारित्वस्मरणादत्रिशब्देन सूर्यो गृह्यते तस्य पुत्रं धर्मं विदुरं विद्वीत्यर्थः ८६ । ८७ । ८८ । ८९

९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्येनानुकीर्तिताः ९० दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्याभरतर्षभ ॥ वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः श
ताधिकः ९१ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ज्येष्ठानुज्येष्ठतामेषां नाम धेयानि वा विभो ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपुर्व्येण कीर्तय ९२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ दुर्योधनो युयु
त्सुश्च राजदुःशासनस्तथा ॥ दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथापरः ९३ विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ विंदानुविंदौ दुर्वर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ९४ दुर्मर्ष
णो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रांगदश्च ९५ दुर्मदो दुःप्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ ऊर्णनाभः पद्मनाभस्तथानंदोपनंदकौ
९६ सेनापतिः सुषेणश्च कुंडोदरमहोदरौ ॥ चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विरोचनः ९७ अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुंडलौ ॥ भीमवेगो भीमबलो बलाकी भीमवि
क्रमः ९८ उग्रायुधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः ॥ दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ९९ जरासंधो दृढसंधः सत्यसंधः सहस्रबाहुः ॥ उग्रश्च वा उग्रसेनः क्षेमधूर्तिस्त
थैव च १०० अपराजितः पंडितको विशालाक्षो दुराधनः १ दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ आदित्यकेतुर्बृहद्वाशीनागदत्तानुयायिनौ २ कवचीनिषंगिदंडी
दंडधारो धनुर्ग्रहः ॥ उग्रो भीमिरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ३ अभयोरौ द्रक्कर्मा च तथा दृढरथश्च यः ॥ अनाष्टप्यः कुंडभेदी विरावी दीर्घलोचनः ४ दीर्घबाहुर्महाबाहु
र्व्यूढोरुः कनकांगदः ॥ कुंडजश्चित्रकश्चैव दुःशलाचशताधिका ५ वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ॥ एतदेकशतं राजन्कन्याचैका प्रकीर्तिता १०६ नाम
धेयानुपुर्व्यांच ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ॥ सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ७ सर्वे वेदविदश्चैव राजन्शास्त्रे च पारगाः ॥ सर्वे संग्रामविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ८
सर्वेषामनुरूपाश्च कृतादारामहीपते ॥ दुःशलांसमये सजन्सिधुराजायकौरवः ९ जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ॥ धर्मस्यांशं तुराजानं विद्विराजन् युधिष्ठिरम्
११० भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ११ नकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ॥ यस्तु वर्चा इति ख्यातः सोम
पुत्रः प्रतापवान् १२ सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्तिर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीदिदम् १३ नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं मम प्राणिर्गरीयसम् ॥ समयः
क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् १४ सुरकार्याहिनः कार्यमसुराणां क्षितौ वधः ॥ तत्र यास्यत्ययं वर्चानचस्थास्यति वैचिरम् १५ ऐंद्रिर्नस्तु भवितायस्य नारायणः
सखा ॥ सोर्जुनेत्यभिविख्यातः पांडोः पुत्रः प्रतापवान् १६ तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ॥ ततः षोडशवर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः १७ अस्य षोड
शवर्षस्य संग्रामो भविष्यति ॥ यत्रांशावः करिष्यंतिकर्मवीरनिषूदनम् १८ नरनारायणाभ्यां तु संग्रामो विनाकृतः ॥ चक्रव्यूहं समास्थाय यो धायिष्यति वः सुराः
१९ विमुखाच्छात्रवान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुतः ॥ बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचारिष्यति १२०

॥ ७३ ॥

एवमिहापिनांशावतरणेतात्पर्यमस्ति किंतु तद्वारा ब्रह्मद्वैतप्रतिपत्तावेव । तथा सृष्टिस्मृतीनां विरोधः कल्पभेदाभिप्रायेण वा वर्णनीय उपेक्षणीयो वा स्वार्थे तात्पर्याभावादिति दिक् ६४ ॥ इति आदिपर्वणिनी
रुद्रं दीये भारत भावदीपे सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ त्वत्तद्वति १ । २ चतुरंतायाश्चतुःसमुद्रावच्छिन्नायाः ३ चतुर्भागांश्चतुर्ष्वं सर्वा मितियावत् ४ । ५ न कृष्याकरकृत्कृषिकृत् । सुवोऽकृष्टपच्यत्वात् ।
आकारः सुवर्णादिधातुत्पत्तिस्थानं । तत्रापि यत्नं न करोति पृथिव्यारत्नैर्वातुभिश्च पूर्णत्वात् ६ । ७ । ८ देवे कर्मणि वृष्ट्याद्यर्थे कारीयांदि काम्यकर्मणि ९ तदेवाह कालेति वसुमतीति पाठे धनवती १०

२० महाकच्छः महातुल्यकैः बृहद्भिः पुष्टैः । 'अथकच्छः स्यादनुपेतुल्यकद्रुमे' इति मेदिनी । मालिनीमन्त्रित आश्रममध्ये नैव मालिनी गच्छति न तु प्रांतेन २१ । २२ अप्रतिरथः अप्रतिमः २३ । २४ । २५ काश्यपस्य काश्यपगोत्रस्य कण्वस्य २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ वितते पुर्वे तानि के पुष्टिपशुसोमादिषु प्रवर्तमानेषु ३७ यज्ञविद्यायामंगभूतानि कल्पसूत्रादीनि ३८ भारुडसामानि पूगयज्ञियसामानि च सान्नामवांतरभेदाः ३९ । ४० शब्दसंस्कारः यथास्थानकरणप्रयत्नमुच्चारणं । स्थानं तात्वादि । करणं जिह्वाग्रादि । प्रयत्नो घोषादिः ४१ यज्ञसंस्तरः इष्ट

यतिभिर्वालिखित्यैश्वर्यतमुनिगणान्वितम् ॥ अग्न्यगारैश्चबहुभिःपुष्पसंस्तरसंस्तृतम् २० महाकच्छैर्बृहद्भिश्चविभ्राजितमतीवच ॥ मालिनीमभितोराजन्नर्दापु
ण्यांसुखोदकाम् २१ नैकपाक्षिगणाकीर्णातपोवनमनोरमाम् ॥ तत्रव्यालमृगान्सौम्यान्पश्यन्प्रीतिमवापसः २२ तंचाप्रतिरथःश्रीमानाश्रमंप्रत्यपद्यत ॥ देव
लोकप्रतीकाशंसर्वतःसुमनोहरम् २३ नर्दाचाश्रमसंश्लिष्टांपुण्यतोयांददर्शसः ॥ सर्वप्राणभृतांतत्रजननीमिवधिष्ठिताम् २४ सचक्रवाकपुलिनांपुष्पफेनप्रवाहि
नीम् ॥ सकिन्नरगणावासांवानरक्षेनिषेविताम् २५ पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टांपुलिनैरुपशोभिताम् ॥ भक्तवारणशार्दूलभुजगेंद्रनिषेविताम् २६ तस्यास्तीरेभगवतः
काश्यपस्यमहात्मनः ॥ आश्रमप्रवरंरम्यंमहर्षिगणसेवितम् २७ नदीमाश्रमसंबद्धांदृष्ट्वाऽऽश्रमपदंतथा ॥ चकाराभिप्रवेशायमर्तिसन्नपतिस्तदा २८ अलंकृतं
द्वीपवत्यामालिन्यारम्यतीरया ॥ नरनारायणस्थानंगंगेयोपशोभितम् २९ भक्तवर्हिणसंघुष्टंप्रविवेशमहद्वनम् ॥ तत्सचैत्ररथप्रख्यंसमुपेत्यनरर्षभः ३० अती
वगुणसंपन्नमनिर्देश्यंचवर्चसा ॥ महर्षिकाश्यपंद्रष्टुमथकण्वंतपोधनम् ३१ ध्वजिनीमश्वसंवाधांपदातिगजसंकुलाम् ॥ अवस्थाप्यवनद्वारिसेनामिदमुवाचसः ३२ मु
निर्विरजसंद्रष्टुंगमिष्यामितपोधनम् ॥ काश्यपंस्थीयतामत्रयावदागमनंमम ३३ तद्वनंनंदनप्रख्यमासाद्यमनुजेश्वरः ॥ क्षुत्पिपासेजहौराजामुदंचावापपुष्क
लाम् ३४ सामात्योराजलिंगानिसोऽपयनीयनराधिपः ॥ पुरोहितसहायश्चजगामाश्रममुत्तमम् ३५ दिदृक्षुस्तत्रतमृषितपोराशिमथाव्ययम् ॥ ब्रह्मलोकप्र
तीकाशमाश्रमंसोऽभिवीक्ष्यह ॥ षट्पदोद्गीतसंघुष्टंनानाद्विजगणायुतम् ३६ ऋचोबृहचमुख्यैश्चप्रेर्यमाणाःपदक्रमैः ॥ शुश्रावमनुजव्याघ्रोविततेष्विहकर्मसु
३७ यज्ञविद्यांगविद्विश्चयजुर्विद्विश्चशोभितम् ॥ मधुरैःसामगीतैश्चऋषिभिर्नियतव्रतैः ३८ भारुंडसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः ॥ यतात्मभिःसुनियतैःशु
शुभेसतदाऽऽश्रमः ३९ अथर्ववेदप्रवराःपूगयज्ञियसाममाः ॥ संहितामीरयंतिस्मपदक्रमयुतांतुते ४० शद्रसंस्कारसंयुक्तैर्बुवद्विश्वापरैर्द्विजैः ॥ नादितःस
वभौश्रीमानब्रह्मलोकइवापरः ४१ यज्ञसंस्तरविद्विश्चक्रमशिक्षाविशारदैः ॥ न्यायतत्त्वात्मविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ४२ नानावाक्यसमाहारसमवायविशा
रदैः ॥ विशेषकार्यविद्विश्चमोक्षधर्मपरायणैः ४३

काद्युपधानक्रमः न्यायतत्त्वंयुक्तेर्मर्यादा । आत्मविज्ञानंस्वानु

भवः ४२ नानावाक्यानामेकशाखागतानांसमिधोजतीत्यादिप्रयाजाद्यंगविधिपराणां प्रयोगविधिपराणांप्रयोगविधिनादर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्यादिनाएकवाक्यत्वंसमाहारः । भिन्नशाखास्थानां गुणविधीनामेकस्यांशाखायामुपसंहारःसमवायः तत्रविशारदैः विशेषकार्यमुपासनाब्रह्मलोकफला कर्मभ्योविशिष्टत्वात्तस्याः मोक्षधर्मेतिपृथगुपादानेनमोक्षस्यविशेषकार्यत्वंनिरस्तं ४३

स्थापनं प्रथमं स्वसिद्धांतव्यवस्था । ततस्तत्र शंकाक्षेपः । तस्याः परिहारः सिद्धांतस्तैर्यापरमार्थज्ञातांगतैः । शब्दो व्याकरणं । कालेति ज्योतिषं । शिक्षा कल्पावप्येतरेष्वोपलक्षणीयौ ४४ द्रव्यं व्रीह्यादि । कर्म निर्वापादि । गुणोऽष्टाकपालत्वादिः । कार्यं फलं स्वर्गादि । कारणं यागादि । पक्षीति द्रव्यादीनां प्रकाशकं ईषेत्वेत्यादिवाक्यं । पक्षिवानरुतमिवाव्यक्तार्थं मंत्रादिरूपतदर्थभित्तिः व्यासग्रंथोऽविस्तृतप्रबंध इषेत्वेति शाखामाच्छिन्नभीति तदपि ब्राह्मणादिस्तं सम्पगाश्रितैः न तु स्वकपोलकल्पितैः प्रकौरमैः ब्रान्वाचसत इत्यर्थः ४५ लोके एव आयतं तेलोकायतिकाः तेषु लोकरंजनपरिषु मुख्यैः ४६ । ४७

स्थापनाक्षेपसिद्धांतपरमार्थज्ञतांगतैः ॥ शब्दच्छंदोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ४४ द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्चकार्यकारणवेदिभिः ॥ पक्षिवानररुतज्ञैश्चव्यासग्रंथसमा
श्रितैः ४५ नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्रावस्वनमीरितम् ॥ लोकायतिकमुख्यैश्च समंतादनुनादितम् ४६ तत्रतत्रचविप्रेन्द्रात्रियतानसंशितव्रतान् ॥ जपहोमपरा
न्विप्रान्ददर्शपरवीरहा ४७ आसनानिविचित्राणिरुचिराणिमहीपतिः ॥ प्रयत्नोपहितानिस्मदृष्टाविस्मयमागमत् ४८ देवतायतनानांचप्रेक्ष्यपूजांकृतांद्विजैः ॥
ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तमः ४९ सकाश्यपतपोगुप्तमाश्रमप्रवरं शुभम् ॥ नादृष्यत्प्रेक्षमाणो वै तपोवनगुणैर्युतम् ५० सकाश्यपस्यायतनं महाव्रतैर्वृतं स
मंतादृषिभिस्तपोधनैः ॥ विवेश सामात्यपुरोहितोऽरिहा विविक्तमत्यर्थमनोहरं शुभम् ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिसंभवपर्वणि शकुंतलोपाख्याने सप्तति
तमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो गच्छन् महाबाहुरेकोऽमात्यान् विसृज्यतान् ॥ नापश्यच्चाश्रमे तस्मिंस्तमृषिसंशितव्रतम् १ सोऽपश्यमा
नस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तथाऽऽश्रमम् ॥ उवाच कइहेत्युच्चैर्वनं सन्नादयन्निव २ श्रुत्वाऽथ तस्य तं शब्दं कन्याश्रीरिव रूपिणी ॥ निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसविषेधारिणी ३
सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुष्यंतमसितेक्षणा ॥ स्वागतं तं इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ४ आसनेनार्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि ॥ पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधि
पम् ५ यथावदर्चयित्वाऽथ पृष्ट्वा चानामयं तदा ॥ उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति ६ तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां भधुरभाषिणीम् ॥ दृष्ट्वा चैवानवद्यांगीयथा
वत्प्रतिपूजितः ७ आगतोऽहं महाभागमृषिकण्वमुपासितुम् ॥ कगतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्वशोभने ८ ॥ शकुंतलोवाच ॥ गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमा
श्रमात् ॥ मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रष्टास्येनमुपागतम् ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अपश्यमानस्तमृषितथाचोक्तस्तया च सः ॥ तां दृष्ट्वा च वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीं
१० विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च ॥ रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ११ कालं कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं चागतावनम् ॥ एवं रूपगुणोपेता कुतस्त्वम
सि शोभने १२ दर्शनादेव हि शुभे त्वयामेऽपहृतं मनः ॥ इच्छामित्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्वशोभने १३

४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ सतइति १ । २ । ३ । ४ अनामयमारोग्यं कुशलंराष्ट्रादिक्षेमं ५ । ६ । ७ । ८ द्रष्टा सिद्धस्यसि ९ अपश्यमानइति तथाचस्वागतदिप्रकारेणविजनेसंलापरूपाभ्यांसतयामोहितइत्यर्थः १० । ११ । १२ दर्शनादेवेति शुभेकल्याणावहे एतेनस्वस्यतत्परिग्रहाधिकारोऽस्तीतिदर्शितं तत्रप्रमाणंस्वचेतसःप्रवृत्तिरेव यथोक्तमभियुक्तैः । 'असंशयंक्षत्रपैरग्रहक्षमायदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः ॥ सतांहिसिंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणस्यवृत्तयः'इति १३

हसतीहसती १४ । १५ । १६ । १७ आगमो गुरुपदेशः इदंमज्जमादिपुरायथाऽभूत्तथाशुभस्युत्तरेणान्वयः १८ अभ्यचोदयत्कृष्टवा १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ मेजविप्रमितिछेदः २५
२६ । २७ । २८ । २९ । ३० बभारपोषितवान् मतंगस्त्रिशंकुः । व्याघतांगतः विबाहविप्रदोषदर्शिनः पितुः कोपादितिशेषः ३१ आश्रममभ्येत्यतपस्तत्त्वतेशेषः नद्याः कोशिक्याः ३२ । ३३ शरणं

एवमुक्तातुसाकन्यातेनराज्ञातमाश्रमे ॥ उवाचहसतीवाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् १४ कण्वस्याहं भगवतो दुष्यंतदुहितामता ॥ तपस्विनोऽष्टमिमतो धर्मज्ञस्य महा
त्मनः १५ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ ऊर्ध्वरेतामहाभागे भगवांस्त्रैलोक्यपूजितः ॥ चलेद्विद्वतादमोऽपि न चलेत्संशितवतः १६ कथं त्वंतस्य दुहितासंभूतावरवर्णिनी ॥ सं
शयो मे महानत्र तन्मे छेतुमिहार्हसि १७ ॥ शकुंतलोवाच ॥ यथाऽयमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा ॥ शृणुराजन्यथा तत्त्वं यथाऽस्मि दुहितामुनेः १८ ऋषिः कश्चि
दिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् ॥ तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव १९ ॥ कण्व उवाच ॥ तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ॥ सुभृशं तापयामास
शक्रं सुरगणेश्वरम् २० तपसा दीप्तवीर्योऽयं स्थानान्मांश्चावयेदिति ॥ भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकाभिदमब्रवीत् २१ गुणैरप्सरसां दिव्यैर्मेनके त्वं विशिष्यसे ॥ श्रे
यो मे कुरुकल्याणियत्त्वांश्चावयेदिति तच्छृणु २२ असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः ॥ तप्यमानस्तपोधोरं मम कं पयते मनः २३ मेनके तव भारोऽयं विश्वामि
त्रः सुमध्यमे ॥ शंसितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रेतपसि वर्तते २४ समानं चावयेत्स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय ॥ चरतस्य तपोविघ्नं कुरु मेऽविघ्नमुत्तमम् २५ रूपयौवनमाधुर्य
चेष्टितस्मितभाषणैः ॥ लोभयित्वा वरारोहे तपसस्तं निवर्तय २६ ॥ मेनकोवाच ॥ महातेजाः स भगवांस्तथैव च महातपाः ॥ कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवान्
पि २७ तेजसस्तपसश्चैव कोपस्य च महात्मनः ॥ त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजे यमहं कथम् २८ महाभागं वसिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ॥ क्षत्रजातश्च यः पूर्वमभव
द्ब्राह्मणो वलात् २९ शौचार्थं यो नदीं चक्रे दुर्गमां बहुभिर्जलैः ॥ यांतां पुण्यतमालोके कौशिकीति विदुर्जनाः ३० बभारयत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः ॥ दारान्मतं
गोधर्मात्पाराजिष्यं व्याघतांगतः ३१ अतीतकाले दुर्भिक्षे अभ्येत्य पुनराश्रमम् ॥ मुनिः पारेति नद्यां वै नाम चक्रे तदा प्रभुः ३२ मतंगं याजयां चक्रे यत्र प्रीतमनाः स्व
यम् ॥ त्वंच सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वर ३३ चकारान्यंच लोके वैकुण्ठे नक्षत्रसंपदा ॥ प्रतिश्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि चकार यः ॥ गुरुशपहतस्यापि त्रिशंकोः
शरणं ददौ ३४ एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ॥ यथाऽसौ न दहेत्कुद्वस्तथा ज्ञापय मां विभो ३५ तेजसानिर्दहेल्लोकान्कंपयेद्वरणीपदा ॥ संक्षिपेच्च महामे
रुतूर्णमावर्तयेदिशः ३६ तादृशं तपसा युक्तं प्रदीक्षामिव पावकम् ॥ कथमस्मद्विधाना रीजितेन्द्रियमभिस्पृशेत् ३७ हुताशनमुखं दीप्तं सूर्यचंद्राक्षितारकम् ॥ कालजि
ह्वंसुरश्रेष्ठकथमस्मद्विधास्पृशेत् ३८ यमश्च सोमश्च महर्षयश्च साध्या विश्वे वा लखित्याश्च सर्वे ॥ एतेऽपि यस्योद्विजंते प्रभावात्तस्मात्कस्मान्मादृशीनोद्विजेत् ३९

त्राणं त्रिशंकोः त्रीणि पितुः कोपो वसिष्ठेनोर्वधो वृथा गोमांसभक्षणं चेति शंकुनिशंकुतुल्या विपापानि यस्य स त्रिशंकुस्तस्य । यथोक्तं हरिवंशे त्रिशंकुप्रतिवसिष्ठेन । 'पितुश्च परिरोषेण गुरोर्दोषी वधेन च ॥
अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः' इति ३४ तस्य तस्मात् ३५ आवर्तयेदिकी कुर्यात् ३६ । ३७ सूर्यचंद्रावेवाश्विनोः संबन्धिनीतारके यस्य तावपि भ्रमं गमात्रेण स्रष्टुं समर्थ इत्यर्थः ३८ । ३९

४० प्रक्रीडितायाः प्रकृष्टक्रीडितं यस्याः विवृणोत्वपसारयत् ४१ तस्मिन्कामवायुसाहाय्यके हृद्रेण विहिते संदिष्टे सति ४२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाषदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
एवमुक्त इति सदागतिं वायुं १ । २ । ३ । ४ । ५ गृद्धांसक्तां विवृतामनाच्छादितां ६ भावं संसर्गात्संश्रितां तस्यां मनश्चकार तमाहेतुभूतया ७ न्यमंत्रयत् एहीत्याकारितवान् व्यहरतां विहारं चक्रतः

त्वयैव मुक्ताचकथं समीपमृषेर्न गच्छेयमहं सुरेंद्र ॥ रक्षांतु मे चितय देवराज यथा त्वदर्थं रक्षिताऽहं चरेयम् ४० कामंतु मे मारुतस्तत्रवासः प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव ॥
भवेच्च मे मनश्च तत्र कार्ये सहायभूतस्तु तव प्रसादात् ४१ वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवायात्तस्मिन्काले तमृषिलोभयंत्याः ॥ तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मिन्स्ततो ययौ साश्च
मंकौशिकस्य ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुंतलोपाख्याने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ कण्व उवाच ॥ एवमुक्तस्तथा शक्रः
संदिदेश सदागतिं ॥ प्रातिष्ठतदा काले मेनका वायुना सह १ अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धा किलिबषम् ॥ विश्वामित्रं तप्यमानं मेनकाभीरुराश्रमे २ अभिवाद्य त
तः सा तं प्राक्रीडयिषा त्रिधौ ॥ अपोवाह च वा सोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम् ३ साऽगच्छत् चरिताभूमिं वासस्तदभिलिप्सती ॥ स्मयमाने वसव्रीडं मारुतं वरवर्णिनी
४ पश्यतस्तत्र तत्रैरप्यग्निसमतेजसः ॥ विश्वामित्रस्ततस्तांतु विषमस्थामनिदिताम् ५ गृद्धां वाससि संभ्रांतं मेनकां मुनिसत्तमः ॥ अनिर्देश्य वयोरूपामपश्य
द्विद्वतां तदा ६ तस्या रूपगुणान्दृष्ट्वा सतु विप्रर्षभस्तदा ॥ चकार भावं संसर्गात्तया कामवशंगतः ७ न्यमंत्रयत् चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिदिता ॥ तौ तत्र सुचिरं काल
मुभौ व्यहरतां तदा ८ रममाणौ यथा कामं यथैकादिव संतथा ॥ जनयामास मुनिर्मेनकायां शकुंतलाम् ९ प्रस्थे हि मवतोरम्ये मालिनीमभितोनदीम् ॥ जातमुत्सृ
ज्यतं गर्भमेनकामालिनीमनु १० कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ११ दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समं तात्पर्यं वारयन् ॥
नेमा हिं स्युर्वने वालां क्रव्यादामांसगृह्णिनः १२ पर्यरक्षंत तां तत्र शकुंता मेनकात्मजाम् ॥ उपस्पृष्टुंगतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् १३ निर्जने विपिने रम्ये शकुंतैः परि
वारिताम् ॥ आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वेन्यवेशयम् १४ शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चात्रानि भुंजते ॥ क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने १५ निर्जने तु वने य
स्माच्छकुंतैः परिवारिता ॥ शकुंतलेति नामास्याः कृतं चापिततो मया १६ एवं दुहितरं विद्धिममविप्रशकुंतलाम् ॥ शकुंतला च पितरं मन्यते मामनिदिता १७
॥ शकुंतलोवाच ॥ एतदा चष्टृष्टः सन्मम जन्ममहर्षये ॥ सुतां कण्वस्य मामेवं विद्वित्वं मनुजाधिप १८ कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ॥ इति ते कथितं राज
न्यथा वृत्तं श्रुतं मया १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुंतलोपाख्याने द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

८ । ९ । १० । ११ । १२ उपस्पृष्टुमाद्विक्रं जक्रकार्यं कर्तुं १३ । १४ शरीरकृत्प्राणदाता । प्राणदाताऽभयप्रदः १५ निर्जन इति शकुंतैः परिवारिता उपात्तेति । लाजादानेऽस्मात्कमत्य
ये शकुंतलेति नाम निर्वचनं १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाषदीपे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

सुव्यक्तमिति गोत्रप्रवर्तकोऽपितपसाब्राह्मणोऽपिजातितःक्षत्रियएवविश्वामित्रइतिभावः । इतज्ज्वैवातस्यब्राह्मणत्वमितिकल्प्य १ । २ । ३ गांधर्वोर्वरवध्वोरैकमत्येनकृतः ४ फलाहारः फलाह्याहर्तुगतः ५ । ६ नन्दीस्वातंत्र्यमर्हतीतिन्यायविरोधमाशंक्याह आत्मनइति ७ पूर्वोक्तगांधर्वविवाहस्यकर्तव्यतांवक्तुंविवाहभेदानाह अष्टाविति ब्राह्मोऽलंकृत्यकन्यादानम् । तद्वदेवयज्ञांतेऽस्त्वित्तेदानंदेवः । सहोभोधर्मचरतामितिवुद्ध्यादानंप्राजापत्यः । वराहोमियुनंशुलंकं गृहीत्वादानमार्घ्यः । बहुधनं गृहीत्वादानमासुरः ८ गांधर्वोर्व्याख्यातः । सुप्तानांप्रमत्तानांवाऽपहरेत्संपेशाचः । इत्वाभित्वाचशीर्षाणि रुदतीं रुदद्रथोहरेत्सराक्षसः इत्येतेऽष्टौ क्रमाद्व्याख्याताः ९ । १० पंचानांब्राह्मादीनां त्रयो ब्राह्मदेवप्राजापत्याधर्म्याः द्वावार्पासुरो कन्याशुलकप्रह

॥ दुष्यंत उवाच ॥ सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणिभाषसे ॥ भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणिते १ सुवर्णमालां वासांसि कुण्डले परिहाटके ॥ नानापत्तनजेशु मे मणि रत्ने च शोभने २ आहरामितवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ॥ सर्वराज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ३ गांधर्वेण च मां भीरुविवाहेनैहि सुंदरि ॥ विवाहानां हि रंभो रुगांधर्वः श्रेष्ठ उच्यते ४ ॥ शकुंतलोवाच ॥ फलाहारो गतो राजन्पितामे इत आश्रमात् ॥ मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व समां तुभ्यं प्रदास्यति ५ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानां निन्दिते ॥ त्वदर्थं मां स्थितं विद्वित्त्वं तं हि मनो मम ६ आत्मनो बंधुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ॥ आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुं महसि धर्मतः ७ अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ॥ ब्राह्मो देवस्तथैवार्घ्यः प्रजापत्यस्तथाऽऽसुरः ८ गांधर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाष्टमः स्मृतः ॥ तेषां धर्म्या न्यथा पूर्वमनुस्वायं भुवोऽब्रवीत् ९ प्रशस्तांश्चतुरः पूर्वां ब्राह्मणस्योपधारय ॥ षडानुपूर्व्यां क्षत्रस्य विद्विधर्म्यां निन्दिते १० राज्ञां तुराक्षसोऽप्युक्तो विद्वद्रेष्यासुरः स्मृतः ॥ पंचानां तु त्रयो धर्म्या अधर्म्यौ द्वौ स्मृता विह ११ पेशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ अनेन विधिना कार्यो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता १२ गांधर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ माविशं किंथाः ॥ पृथग्वाय दिवामिश्रौ कर्तव्यौ नात्र संशयः १३ सात्वतममसकामस्य सकामावरवर्णिनी ॥ गांधर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि १४ ॥ शकुंतलोवाच ॥ यदि धर्मपथस्त्वेषयदि चात्मा प्रभुर्मम ॥ प्रदाने पौरवश्चैष्ठशृणु मे समयं प्रभो १५ सत्यं मे प्रतिजानीहि यथा वक्ष्याम्यहं रहः ॥ मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनंतरः १६ युवराजो महाराज सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ यद्येतदेवं दुष्यंत अस्तु मे संगमस्त्वया १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमस्त्विति ताराजा प्रत्युवाचा विचारयन् ॥ अपि च त्वां हि नेष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते १८ यथा त्वमर्हसुश्रोणिसत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ एवमुक्त्वा सराजं पिस्तामनिन्दितगामिनीम् १९ जग्राह विधिवत्पाणाबुवास च तया सह ॥ विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः २०

णादधर्म्यौ ११ तयोरप्यासुरः पेशाचवदत्यंतं हेय इत्याह पेशाच इति १२ परिशेषाद्गांधर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य धर्म्या वित्याह गांधर्वेति मिश्रोरुक्मिणी विवाहे १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ उवाससंगं कृतवान् । अत्राधिको 'मृकाश्चैव किराताश्च कुब्जवामनकैः सह । सहितां कंचुकिं वैरवोहिनीं सतमागधैः' इति श्लोकः पठ्यते तस्यार्थः मृकाः अंतःपुररक्षणयोग्याहित मितभाषिणः किराताश्चामरवाहिन्यः स्त्रियः । 'किरतो म्लेच्छभेदे स्याद्वा निवेऽल्पतनावापि ॥ स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुट्टनी दुर्गयो रपि' इति मेदिनी । कुब्जवामनकाः चंदनपुष्पोदकादिकराश्चैव श्रेयाश्च कंचुकिनः अंतःपुराध्यक्षाः 'कंचुक्यंतः पुराध्यक्षे' इति मेदिनी वाहिनीं प्रेष्या इति शेषः २०

तया वाहिन्या २१ २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ परंशुं । चक्रं सैन्यं । 'चक्रः कोके पुमान् लीबं व्रजे सैन्यरथांगयोः' इति मेदिनी । इदमेव चक्रवर्तिशब्दप्रवृत्तये प्रेषयिष्येत वार्थाय वाहिनीं चतुरंगिणीम् ॥ तया त्वाऽऽनायायेष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपोजनमेजय ॥ मनसा चिंतयन् प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः २२ भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं कुरिष्यति ॥ एवं स चिंतयन्नेव प्रविशस्व वं पुरम् २३ मुहूर्तया ते तस्मिंस्तुकण्वोऽप्याश्रममागमत् ॥ शकुंतला च पितरं हि यानोपजगाम तम् २४ विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः ॥ उवाच भगवान् प्रीतः पश्यन् दिव्येन चक्षुषा २५ त्वयाऽद्य भद्रं रहसि मामनादृत्य यः कृतः ॥ पुंसां सहसमायोगेन सधर्मोपघातकः २६ क्षत्रियस्य हि गांधर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ॥ सकामायाः सकामेन निर्मत्रोरहसि स्मृतः २७ धर्मात्मा च महात्मा च दुष्यंतः पुरुषोत्तमः ॥ अभ्यगच्छः पतियत्त्वं भजमानं शकुंतले २८ महात्मा जनितालोके पुत्रस्तव महाबलः ॥ यइ मां सागरापां गच्छित्वा भोक्ष्यति मेदिनीम् २९ परं चाभिप्रयातस्य चक्रंतस्य महात्मनः ॥ भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ३० ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रांतं मुनिमब्रवीत् ॥ विनिधाय ततो भारं सन्निधाय फलानि च ३१ ॥ शकुंतलोवाच ॥ मया पतिवृत्तं तोराजा दुष्यंतः पुरुषोत्तमः ॥ तस्मै स साचिवायत्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ३२ ॥ कण्व उवाच ॥ प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ॥ गृहाण च वरं मतस्त्वं शुभेयदभीप्सितम् ३३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो धर्मिष्ठतां वरे राज्याच्चास्वलनंतथा ॥ शकुंतला पौरवाणां दुष्यंतं हितकाम्यया ३४ ॥ इति श्री महाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुंतलोपाख्याने त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रतिज्ञायतु दुष्यंते प्रतियते शकुंतलाम् ॥ गर्भं सुपाववामोः कुमारममि तौ जसम् १ त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमश्रुतिम् ॥ रूपौदार्यगुणोपेतं दौष्यंति जनमेजय २ जातकर्मादि संस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ॥ विधिवत्कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ३ दंतैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो महान् ॥ चक्रांकितकरः श्रीमान् महामूर्धामहाबलः ४ कुमारो देवगर्भाभिः सतत्राशुव्यवर्धत ॥ षड्वर्ष एव बालः सकण्वाश्रमपदं प्रति ५ सिंहव्याघ्रान्वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा ॥ बंधवृक्षे वलवानाश्रमस्य समीपतः ६ आरोहन् दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ॥ ततोऽऽस्य नाम च कुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ७ अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वहिदमयत्यसौ ॥ स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ८ विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्मचास्यातिमानुषम् ९ समयो यौ वराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुंतलाम् ॥ तस्य तद्रत्नमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह १० शकुंतलामिमांशीघ्रं सह पुत्रामि तो गृहात् ॥ भर्तुः प्रापयता गारं सर्वलक्षणपूजिताम् ११ नारीणां चिरवासो हि बांधवे पुनरोचते ॥ कीर्तिचारित्रधर्मं प्रस्तस्मान्नयत माचिरम् १२ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठंतमहौजसः ॥ शकुंतलां पुरस्कृत्य स पुत्रांगजसाह्वयम् १३

तिनिमित्तम् ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाषदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ प्रतिज्ञायति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ विक्रमः पराभिभवसामर्थ्यं ओजः व्रतंति । बलं श्लाघनीयम् ९ । १० । ११ नरोचते न शोभते । चारित्रं शीलं धर्मः पातिव्रत्यम् १२ । १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ धर्मार्थकामसंबंध । 'धर्मार्थकामेचनातिचरितव्यात्वयेयं नातिचरामि' इति विवाहमंत्रप्रकाशितं वैवाहिकसंबंध २० । २१ । २२ । २३ । २४
२५ साक्ष्येण साक्षिधर्मणो दासीन्यबोधरूपेण २६ । २७ हृच्छयमंतर्यामिणं मुनिनारायणं २८ । २९ । ३० निर्यातयति परिहरति दुष्कृतं पापं ३१ विद्यातयति विज्ञेययातनापीडां

गृहीत्वाऽमरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् ॥ आजगाम ततः सुभूदुष्यंतं विदिताद्वनात् १४ अभिसृत्य च राजानं विदिताच प्रवेशिता ॥ सह तेनैव पुत्रेण बालार्कसमतेजसा
१५ निवेदयित्वा ते सर्वं आश्रमं पुनरागताः ॥ पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीच्च शकुंतला १६ अयं पुत्रस्त्वयाराजन् यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्यु
त्पन्नः सुरोपमः ॥ यथा समयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम १७ यथामत्संगमे पूर्वयः कृतः समयस्तथा ॥ तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति १८ सोऽथ शुश्रूषे तद्वा
क्यंत स्याराजा स्मरन्नपि ॥ अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि १९ धर्मकामार्थसंबंधं न स्मरामित्वया सह ॥ गच्छ वातिष्ठ वाकामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु २० सैव
सुक्तावारो ह्यव्रीडिते वतः पस्विनी ॥ निःसंज्ञैव च दुःखेन तस्थौ स्थूणे वनिश्चला २१ संरंभामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणौष्ठसंपुटा ॥ कटाक्षैर्निर्दहंती वतिर्यथा जानमैक्षत
२२ आकारं गृहमाना च मन्युना च समीरिता ॥ तपसा संभृतं ते जोधारयामास वैतदा २३ सामुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ॥ भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य रुद्धा वचन
मब्रवीत् २४ जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ॥ न जानामीति निःशंक्यथाऽन्यः प्राकृतोजनः २५ अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ॥ कल्याणं वद साक्ष्येण
माऽऽत्मानमवमन्यथाः २६ योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा २७ एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं न हृच्छयं वे
त्सि मुनिपुराणम् ॥ यो वेदिता कर्मणः पापकस्य तस्यांति के त्वं वृजिनं करोषि २८ मन्यते पापकं कृत्वान कश्चिद्वेत्ति मामिति ॥ विदंति चैनं देवाश्च यश्चैवांतरपूरुषः २९
आदित्यचंद्रावनिलानलौ च द्यौर्मिरापो हृदयं यमश्च ॥ अहश्चरात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ३० यमो वै स्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ॥ ह
दि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तु प्यति ३१ न तु तु प्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः ॥ तं यमः पापकर्माणं विद्यातयति दुष्कृतम् ३२ यो वमन्यात्मानात्मानमन्यथा प्र
तिपद्यते ॥ न तस्य देवाः श्रेयांसो यस्यात्माऽपि न कारणम् ३३ स्वयं प्राप्तेति मामेवं माऽवमंस्थाः पतिव्रताम् ॥ अर्चाहीनार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ३४ किमर्थं मां प्रा
कृतवदुपप्रेक्षसि संसदि ॥ न खल्वहमिदं शून्ये रौमि किं न शृणोषि मे ३५ यदि मे याचमाना यावचनं न करिष्यसि ॥ दुष्यंतशतधामूर्धा ततस्तेऽद्य स्फुटिष्यति ३६ भार्यापतिः
संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ॥ जायायास्तद्विजाया त्वं पौराणाः कवयो विदुः ३७ यदा गमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ॥ तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ३८

करोति दुष्कृतं दुष्कृतमस्यतं ३२ नकारणं श्रेयसे इत्यर्थः ३३ । ३४ । ३५ । ३६ पौराणाः कवयो वैदिकास्तज्जायाजायाभवतियदस्यां जायते पुनरित्यादि मंत्रविदः ३७ आगमव
तो वेदोक्तमथादिकर्मविदो यत्तदमितप्रभावमपत्यं जायते तत्तत्सायति ३८

पुत्राभ्रइत्यतः परं 'पौत्रेण लोकान् जयते पौत्रेणानत्यमश्नुते ॥ अथ पौत्रस्य पुत्रेण मोदंते प्रपितामहाः' इति पठंति तत्र पुत्रेण न रकादुद्धृतः पौत्रेण स्वर्गं नीयते प्रपौत्रेण ततोऽप्युपरि नीयते । पुत्रेणैव स्वर्गं नीतः
पौत्रेण ब्रह्मलोके प्रापित आनंत्यं मोक्षं लभते तेनासौ प्रपौत्रमपेक्षत इत्यर्थः ३९ । ४० । ४१ । ४२ पितरः पितृवद्वितैः पिण्यः मातरो मातृवहुः खंडं यः ४३ । ४४ विषमे पुनरकेष्वेक एव पततीति तमे

पुत्राभ्रोनरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयं भुवा ३९ सा भार्याया गृहे दक्षा सा भार्याया प्रजावती ॥ सा भार्याया पतिप्राणा सा भार्याया
पतिव्रता ४० अर्धं भार्यामनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ॥ भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तारिष्यतः ४१ भार्यावंतः क्रियावंतः स भार्या गृहमोघिनः ॥ भार्यावंतः प्रमो
दंते भार्यावंतः श्रियाऽन्विताः ४२ सखायः प्रविविक्तेषु भवंत्येताः प्रियंवदाः ॥ पितरो धर्मकार्येषु भवंत्येतस्य मातरः ४३ कांतारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्यैव ॥
यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्वाराः परागतिः ४४ संसरंतमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ॥ भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ४५ प्रथमं संस्थिता भार्या पतिप्रेत्य प्र
तीक्षते ॥ पूर्वमृतं च भर्तारं पश्चात्सा ध्वन्यनुगच्छति ४६ एतस्मात्कारणाद्वा जन्पाणिग्रहणमिष्यते ॥ यदा प्रोतिपत्तिर्भार्यामिह लोके परत्र च ४७ आत्मात्मनैव ज
नितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ तस्माद्भार्या नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ४८ भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शं विवचाननम् ॥ लहादं ते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत
४९ दत्तमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरानराः ॥ लहादं ते स्वेष्टदारेषु धर्माः सलिलेष्विव ५० सुसंरब्धोऽपिरामाणां न कुर्यादप्रियं नरः ॥ रतिप्रीतिं च धर्मचता
स्वायत्तमेव क्षयहि ५१ आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ॥ ऋषीणामपिकाशक्तिः स्रष्टुं रामा मृते प्रजाम् ५२ प्रतिपद्यदा स नुर्धरणीरेणुं गठितः ॥ पितु
राश्लिष्यतेऽगानि किमस्त्यभ्यधिकंततः ५३ सत्वं स्वयमभिप्रातं साभिलाषमिमं सुतम् ॥ प्रेक्षमाणं कटाक्षेण किमर्थमवमन्यसे ५४ अंडानि विभ्रति स्वानि न भिंदंति
पिपीलिकाः ॥ न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ५५ न वा ससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा विधः ॥ शिशोरा लिंग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ५६ ब्राह्म
णो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ५७ स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ॥ पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके नावि
द्यते ५८ त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताऽहमस्मिदम् ॥ इमं कुमारं राजेंद्र तव शोकविनाशनम् ५९ आहर्ता वाजिमेघस्य शतसंख्यस्य पौरव ॥ इति वागंतरिक्षे मां सूतकेऽ
भ्यवदत्पुरा ६० ननु नामां कमारोप्यस्त्रेहाद्वा मां तरंगताः ॥ मूर्ध्नि पुत्रानुपाग्राय प्रतिनंदंति मनवाः ६१ वेदेष्वपि वदंती मंत्रग्रामं द्विजातयः ॥ जातकर्मणि पुत्राणां
तवापि विदितं तथा ६२ अंगादंगात्संभवासि हृदयादधिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवशरदः शतम् ६३ जीवितं त्वदधीनं मे संतानमपि चाक्षयम् ॥ तस्मा
त्वं जीवमेव पुत्रसुखी शरदां शतम् ६४

कपातिनमप्यनुगमनं करोति भर्तारं नरकादुद्धर्तुं । यथोक्तं । 'व्यालग्राही यथा व्यालं बह्लादुद्धरते विलात् ॥ नरकस्थं पतितं हृत्पतिप्राणानुगासती' इति ४५ । ४६ । ४७ मातृवज्जन्मभूमिवत् ४८ । ४९ । ५०
सुसंरब्धोऽप्यतिक्रुद्धोपि रामाणां रम्यस्त्रीणां ५१ । ५२ प्रतिपद्यत्येत्य ५३ । ५४ । ५५ शिशोरजातदंतस्य मूत्रोः ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ मंत्रग्राममेव पठति अंगादिति शरदो वर्षाणि ६३ । ६४

त्मानमात्मानं द्वितीयं प्रतिवेद्यतवसादृश्यमत्र पश्यति भावः ६५ एकः सन्पुत्रे जाते योर्मा द्विधा कृतो द्वैरूप्यमतः ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ सप्तप्रसिद्धा अजीजनतमाप्रतिशेषः ६९ अवकीर्षाऽथस्त्यक्ता अ
सती अपत्यस्नेहिनी ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ तवपितृसौनीचो उच्चैस्त्वत्वं मेव भावसद्व्याहृष्ट्यां सचेति ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० परोक्षमविश्वसनीयं ८१ ॥ ८२ ॥ ८३

त्वदंगेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ॥ सरसीवामलेत्मानं द्वितीयं पश्य वै सुतम् ६५ यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ॥ तथा त्वतः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्
द्विधा कृतः ६६ मृगावकृष्टेन पुरामृगयां परिधावता ॥ अहमासादिताराजन्कुमारीपितुराश्रमे ६७ उर्वशीपूर्वचित्तिश्च सहजं न्याच मे नका ॥ विश्वाची च घृताची
च षडेवाप्सरसां वराः ६८ तासां सामेन कानामब्रह्मयोनिर्वारप्सराः ॥ दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ६९ सामाहिमवतः प्रस्थे सुपुत्रे मे नकाऽप्सराः ॥
अवकीर्य च मायाता परात्मजमिवासती ७० किंनु कर्माशुभं पूर्वकृतवत्यन्यजन्मनि ॥ यदहं बांधवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ७१ कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्यामि
स्वमाश्रमम् ॥ इमं तु बालं संत्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मनः ७२ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ न पुत्रमभिजानामित्वयि जातं शकुंतले ॥ असत्यवचनानार्यः कस्ते श्रद्धास्यते व
चः ७३ मेनकानिरनुक्रोशाबंधकीजननी तव ॥ ययाहिमवतः पृष्ठे निर्माल्यमिव चोज्झिता ७४ सचापिनिरनुक्रीशः क्षत्रयोनिः पिता तव ॥ विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे
लुब्धः कामवशंगतः ७५ मेनकाऽप्सरसां श्रेष्ठामहर्षिणां पिता च ते ॥ तयोरपत्यं कस्मात्त्वं पुंश्चलं विप्रभाषसे ७६ अथ देवमिदं वाक्यं कथयंती न लज्जसे ॥ विशेषतो म
त्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ७७ कमहर्षिः सचैवाग्र्यः साऽप्सरा कचमेनका ॥ कचत्वमेवं कृष्णातापसी विषधारिणी ७८ अतिकायश्च ते पुत्रो बालोऽतिबलवानयम् ॥
कथमल्पेन कालेन शालस्तं भवोद्गतः ७९ सुनिरुष्टा च ते योनिः पुंश्चलं विप्रभाषसे ॥ यदृच्छया कामरागाज्जाता मे न कया ह्यसि ८० सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसिताप
सि ॥ नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ८१ ॥ शकुंतलोवाच ॥ राजन् सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ॥ आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नापि न पश्यसि
८२ मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानुमेनकाम् ॥ ममैवोद्विच्यते जन्म दुष्यंत तव जन्मनः ८३ क्षितावटसिरजिद्रं अंतरिक्षे चराम्यहम् ॥ आवयो रंतरं पश्य मे रुसर्षप
योरिव ८४ महेंद्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ भवनान्यनुसंधामि प्रभावं पश्य मे नृप ८५ सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि ते जनघ ॥ निदर्शनार्थं न द्वेषाच्छ्रु
त्वा तं क्षंतुमर्हसि ८६ विरूपो यावदादर्शनात्मनः पश्यते मुखम् ॥ मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ८७ यदा स्वमुखमादर्शं विवृतं सोऽभिवीक्षते ॥ तदांतरं
विजानीते आत्मानं चेत रं जनम् ८८ अतीव रूपसंपन्नो न कंचिदवमन्यते ॥ अतीव जल्पन् दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ८९ मुखो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ॥
अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव सूकरः ९० प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ॥ गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसश्चीरमिवांभसः ९१ अन्यान्परिवदन्साधुर्यथा हि
परितप्यते ॥ तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ९२ अभिवाद्य यथा वृद्धान् संतो गच्छंति निर्द्विषतिम् ॥ एवं सज्जनमाकुश्यमूर्खो भवति निर्द्विषतः ९३

८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ विहेठको निर्दकः परोपतापको वा हेमविभवायां ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ निर्द्विषतः सुखीः ९३

यत्र विषये परैः सद्भिर्वाच्यानि ध्याः संतो दुरात्मानः परासाधुभिश्चानाहुः ९४ ॥ ९५ अनास्तिकः आस्तिकाद्विजः ९६ इह श्रियं प्रति लोकानमुत्र ९७ ॥ ९८ स्वपत्नी प्रभवानन्यासु चोत्पन्नां श्रुत्वा विधानेवं
पंचपुत्रान्प्रवक्षते कृतान् उपनयनादिना संस्कृतान् ९९ ॥ १०० आत्मानं पालयन् पालनहेतोः १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ समयो नियमः संगतं सख्यं ६ ॥ ७ अत्र ॥ ऋतेऽपि गर्दभीक्षीरात्पयःपास्यति

सुखं जीवंत्यदोषज्ञासूखादोषानुदर्शिनः ॥ यत्र वाच्याः परैः संतः परानाहुस्तथा विधान् ९४ अतो हास्यतरं लोके किंचिदन्यत्र विद्यते ॥ यत्र दुर्जनमित्याह दुर्जनः सज्जनं
स्वयम् ९५ सत्यधर्मच्युतात्पुंसः दुद्धादाशीविषादिव ॥ अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किंपुनरास्तिकः ९६ स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं यो न मन्यते ॥ तस्य देवाः श्रियं
प्रति न च लोकानुपाश्रुते ९७ कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ॥ उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ९८ स्वपत्नी प्रभवान्पंचलब्धान् क्रीतान् चिर्वाधितान् ॥
कृतानन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान्वैमनुरब्रवीत् ९९ धर्मकीर्त्या वहानृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ त्रायं ते न रकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितृन् १०० सत्वं च पतिशार्दूलपु
त्रं न त्यक्तुमर्हसि ॥ आत्मानं सत्यधर्मो च पालयन् पृथिवीपते ॥ नरेन्द्रसिंहकपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि १ वरंकूपशताद्वापी वरं वापी शतात्क्रतुः ॥ वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं
पुत्रशताद्वरम् २ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया घृतम् ॥ अश्वमेधसहस्राद्वि सत्यमेव विशिष्यते ३ सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ॥ सत्यं च वचनं राजन् समं
वास्यान्नवासमम् ४ नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ॥ न हि तीव्रतरं किंचिद्वृत्तादिह विद्यते ५ राजन् सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः ॥ मात्याक्षीः समयं
राजन् सत्यं संगतमस्तुते ६ अत्र ते चेत्प्रसंगस्ते श्रद्धासिनचेत्स्वयम् ॥ आत्मना हंत गच्छामित्वा दशेनास्ति संगतम् ७ त्वामृतेऽपि हि दुष्यंत शैलराजा वतंसकाम् ॥
चतुरंतामिमामुर्वीपुत्रो मे पालयिष्यति ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा राजानं प्रातिष्ठत शकुंतला ॥ अथांतरिक्षादुष्यंतं वागुवाचा शरीरिणी ९ ऋत्विक्
पुरोहिताचायमैत्रिभिश्च वृतं तदा ॥ भस्त्रामातापितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ११० भरस्वपुत्रं दुष्यंतमावमंस्थाः शकुंतलाम् ॥ रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेवयम
क्षयात् ११ त्वंचास्यधातागर्भस्य सत्यमाह शकुंतला ॥ जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽगं द्विधा कृतम् १२ तस्माद्भरस्व दुष्यंतपुत्रं शकुंतलं च ॥ अभूतिरेषायत्यक्ता
जीवे जीवंतमात्मजम् १३ शकुंतलं महात्मानं दौष्यंति भरपौरव ॥ भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि १४ तस्माद्भवत्वयं नामाभरतो नाम ते सुतः ॥ तच्छ्रु
त्वा पौरवो राजा व्याहृतं त्रिदिवौकसाम् १५ पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ शृण्वंस्तेतद्भवंतोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् १६ अहं चाप्येवमेवैनं जा
नामि स्वयमात्मजम् ॥ यदहं वचनादेव गृहीयामि स्वमात्मजम् ११७

मे सुतः इति क्वचित्पठ्यते । तस्यायं भावः गर्दभीक्षीरवत्त्वया दत्तमपि राज्यं परित्यज्य स्वभुजबलेनैव मत्पुत्रो राज्यं कल्पिष्यतीति । त्वामिति चतुरंतां चतुःसमुद्रांतां ८ ॥ ९ भस्त्राचर्मको शस्त्रनिहितं बी
जं यथा तदीयं न भवति एवं माताऽपि भस्त्रेव येन हेतुना यो जातः स एव सः कार्यस्य कारणान्यत्वात् ११० भरस्वधारयस्व पोषयस्व वा रेतोधाः रेतः सेक्तायः स एव पुत्रः पितु रन्य एवेत्यर्थः उन्नयत्युर्ध्वं
नयति यमक्षयान्नरकात्पितृनिर्दिशेत् ११ धातानिषेक्ता १२ अभूतिरभारयं १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ गृहीयामि गृहीयां इतो लोपाभावात् ११७

११८ पितृकर्माणिपित्राकर्तव्यान्पुनर्यनादीनि १९ सभाज्यमानः पूज्यमानः १२०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८ चक्ररथचक्रं आज्ञावा अन्यतरेण सर्वव्याप्रीतिचक्रवर्तिसार्वभौमः
सर्वभूमिभरः २९ पद्मानांकोटिशतानां १३०। ३१। ३२ सत्यं ब्रह्म आर्जवं धर्मः ते एव परमवर्णं प्राप्य ये पातान् १३३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ १। २। ३ प्राचेतसः प्राचेदेशाय याज्ञक्रियया अततिसततं गच्छतीति प्राचेताः चतुर्ध्या अलुक् । अतसातत्यगमनेऽस्मात्समरे अतमाना इत्यादौ यज्ञ

भवेद्विशंक्योलोकस्य नैव शुद्धो भवेदयम् ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तं विशोध्य तदाराजादेव दूतेन भारत ॥ हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ११८ ततस्त
स्य तदाराजापितृकर्माणि सर्वशः ॥ कारयामास मुदितः प्रीतिमानात्मजस्य ह १९ मूर्ध्नि चैनमुपाधाय सन्नेहं परिष्वजे ॥ सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च वंदि
भिः ॥ समुदं परमालेभे पुत्रसंस्पर्जान् पृथः १२० तां चैव भार्यां दुष्यंतः पूजयामास धर्मतः ॥ अब्रवीच्चैव ताराजा सांत्वपूर्वमिदं वचः २१ कृतोलोकपरोक्षोऽयं संबन्धो
ऽयं त्वया सह ॥ तस्मादेतन्मया देवित्वच्छुद्धयर्थं विचारितम् २२ मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम् ॥ पुत्रश्चायं वृत्तो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् २३
यच्च कोपितयाऽत्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये ॥ प्रणयिन्या विशालाक्षितक्षांतं ते मया शुभे २४ तामेव मुक्त्वा राजर्षिर्दुष्यंतो महिषीं प्रियाम् ॥ वासोभिरन्नपानैश्च पूज
यामास भारत २५ दुष्यंतस्तु तदाराजा पुत्रं शकुंतलं तदा ॥ भरतं नाम तः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् २६ तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ॥ भास्वरं दिव्य
मजितं लोकसन्नादनं महत् २७ सविजित्यमहिपालं श्वकारवशवर्तिनः ॥ चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः २८ सराजा चक्रवर्त्यासीत् सार्वभौमः प्रतापवान् ॥ ईजे
च बहुभिर्यज्ञैर्यथाशक्रो मरुत्पतिः २९ याजयामास तं कण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ श्रीमान् गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ॥ यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ
१३० भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ॥ अपरे ये च पूर्वं वै भारता इति विश्रुताः ३१ भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पामहौजसः ॥ बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो रा
जसत्तमाः ३२ येषां भपरिमेयानि नाम धेयानि सर्वशः ॥ तेषां तु ते यथा मुख्यं कीर्तयिष्यामि भारत ॥ महाभागान् देवकल्पान्सत्याजं वपरायणान् १३३ ॥ इति श्रीम०
आदिप० संभवप० शकुंतलोपाख्याने चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ भरतस्य कुरोः
पूरो राजमीदृश्य चानघ १ यादवानां मिमं वंशं कौरवाणां च सर्वशः ॥ तथैव भरतानां च पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् २ धन्यं यशस्य मायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ तेजो
भिरुदिताः सर्वे महर्षि समतेजसः ३ दश प्राचेतसः पुत्राः संतः पुण्यजनाः स्मृताः ॥ मुखजेनाग्निनायैस्ते पूर्वदग्धामहौजसः ४

सातत्यार्थत्वेन दृष्टादमुन् तस्य प्राचेतसः प्राचीनवर्हिषः । यद्वा प्राचेतसं तृणमस्येति प्राचेतसः । नीचांतं धस्यत सन्नशुष्कमित्यादौ तृणेऽप्यतस्य शब्दो दृष्टः । अविमृष्टविधेयां शत्वदोषमाश्रित्य प्रचेतसाम
यं पिता प्राचेतस इति वा । अस्मिन्पक्षे सुपां सुलुगिति पृथ्याः सुः । अन्ये तु प्रचेतस इति पाठं प्रकल्प्य प्राचीनवर्हिष इत्यध्याहरति । पुण्यजनाः पुण्योत्पादकास्तपःशीला इत्यर्थः येस्तेमहौजसो महाप्रभावा
वृक्षोपधयोदग्धाः । येते पूर्वमिति पाठे तु ये पूर्वपुण्यजनाराक्षसाः स्मृतास्तेऽमीमहौजसो वृक्षाभूमिमावृत्य प्राणिनां पीडाकरादग्न्यायैरिति शेषः ४

५ वीरिण्यावीरणपुत्र्या ६ मोक्षमोक्षहेतुं सांख्यज्ञानं विवेकजं विज्ञानं तेन ज्ञात तत्त्वाः प्रज्ञानकामयंत इति दर्शितं । तथाच श्रुतिः 'किंप्रज्ञया करिष्यामीयेषां नोऽयमात्माऽर्थलोकः' इति ७ तत इति स्त्रियः प्रा
येण ज्ञानानर्हीति भावः । तथाच श्रुतिः स्त्रिया अशास्यं मन इति । अभिसंदधे पुत्रिका एव दोहित्रद्वारामपुत्रा इति मेने संकल्पितवान्वा ८। ९। १०। ११ मार्तंडस्य विवस्वतः यमश्चेति पुनरुक्तिर्मनुतः क
निष्ठत्वं प्रख्यापनार्थं १२। १३। १४। १५। १६ चतुर्थीनां भागादन्योऽयं नाभागारिष्टोदशमः १७ अन्योन्यभेदात्परस्परवेरात् १८ मार्तंडस्य भुवः भावाराज्यदानात्पिताऽप्यभूत्मुख्यः पिता वृद्ध

तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ॥ संभूताः पुरुषव्याघ्रसहिलोकपितामहः ५ वीरिण्यासहसंगम्यदक्षः प्राचेतसो मुनिः ॥ आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशि
तव्रतान् ६ सहस्रसंख्यान् संभूतान् दक्षपुत्रांश्च नारदः ॥ मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ७ ततः पंचाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ॥ प्रजापतिः प्र
जादक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ८ ददौ दशसधर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिर्मिदवे ९ त्रयोदशानां पत्नीनां यातुदाक्षायणीवरा ॥ मारीचः
कश्यपस्त्वस्यामादित्यान्समजीजनत् १० इंद्रादीन्वीर्यसंपन्नान् विवस्वतमथापिच ॥ विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ११ मार्तंडस्य मनुर्धर्मान जायत सुतः
प्रभुः ॥ यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रभुः १२ धर्मात्मा समनुर्धर्मान्यत्रवंशः प्रतिष्ठितः ॥ मनोर्विशोमानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् १३ ब्रह्मक्षत्राद
यस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ततोऽभवन्महाराजब्रह्मक्षत्रेण संगतम् १४ ब्राह्मणामानवास्तेषां सांगं वेदमधारयत् ॥ वेनंष्टृष्णं न रिष्यंतं नाभागे क्ष्वाकुमेव च
१५ कारूषमथ शर्यातिं तथा चैवाष्टमीमिलाम् ॥ पृषध्नं वमं प्राहुः क्षत्रधर्मपरायणम् १६ नाभागारिष्टदशमान् मनोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥ पंचाशनुमनोः पुत्रास्तथैवा
न्येऽभवन्क्षितौ १७ अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ॥ पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत् १८ सवैतस्याभवन्मातापिता चैवेति नः श्रुतम् १९ त्र
योदशसमुद्रस्य द्वीपान् श्रन्पूरुवाः १९ अमानुषैर्वृतः सत्वैर्मानुषः सन्महाबलाः ॥ विप्रैः सविग्रहं चक्रे वीर्योन्मतः पुरुरवाः २० जहार च सविप्राणां रत्नान्युत्कोश
तामपि ॥ सनत्कुमारस्तं राजन् ब्रह्मलोकादुपेत्य ह २१ अनुदर्शततश्चक्रे प्रत्यगृह्णान्नचाप्यसौ ॥ ततो महर्षिभिः कुद्वैः सद्यः शप्तो व्यनश्यत् २२ लोभान्वितो बलम
दानप्रसंज्ञेन राधिपः ॥ सहिगंधर्वलोकस्थानुर्वश्यासहितो विराट् २३ आनिनायक्रियार्थेऽग्रीन्यथावद्विहितां स्त्रिधा ॥ षट्सुताजज्ञिरे चैलादायुर्धर्मानमावसुः २४
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ नहुपं वृद्धशर्मणं रजिगयमनेन स २५ स्वर्भानवी सुतानेताना योः पुत्रान् प्रचक्षते ॥ आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान्सत्यपराक्र
मः २६ राज्यं शशास सुमहद्वर्मेण पृथिवीपते ॥ पितृन् देवानृषीन् विप्रान् गंधर्वो रगराक्षसान् २७

य एव त्रयोदशद्वीपाः अवांतरभेदात् । ते च स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लआवर्तनौरमणकोमंदरहरिणः पांचजन्यः सिंहलोलकारो मकपत्तनं सिद्धपुरं यमकोटिरित्येकादशजंबूद्वीपस्योपद्वीपाः द्वादशोजंबूद्वीपः पुष्पादिपट्टकं
चेत्यष्टादशद्वीपाः पुष्पादिपट्टकस्यैकत्वविवक्षया त्रयोदश १९। २०। २१ अनुदर्शदर्शो दर्शनं तपश्चायस्य श्रुतियुतयुपदेशोऽनुदर्शस्तंतस्तदुपदेशमित्यर्थः । पाठांतरे तु अनुदर्शोपां चक्रे पूर्वराजचारितमिति शेषः । तेषां
तयां प्रथममासपपातपश्चादित्यादौ दर्शनेनामं तानुप्रयोगोस्तत इति व्यवधानेऽपि न दोषः २२ विराड्विराजमानः २३ त्रिधागार्हपत्यदक्षिणाभ्याहवनीयभेदेन आयुः सव्यउकारांतः सांतश्च २४। २५। २६। २७

सहत्वेति अपिभ्यः करंजग्राहेत्यर्थः २८ कारयामासचकार स्वार्थेणिच् २९ तेजसादेहकांत्या । विक्रमेणपराभिभवसामर्थ्येन । ओजसायुद्धौद्रिघबलेन ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ शाश्वतीर्व
द्वीःसमावर्षाणिआच्छेत्प्राप्तवान् ३६ । ३७ साहसोदुम्भर्षितुयोग्यजराग्रहणजं दुःखं कुरुतर्जगीकुरुतसार्वसाहायकंवा ३८ कार्यप्रयोजनं । कार्यकर्तव्यम् ३९ । ४० वतनिर्विधाच्छुक्रशापाचक्रामरूपः पुरुषा
र्थोहीनः ४१ शरीरेणशरीरस्थजरायुक्तइतिशेषः वीर्युष्माकंमभ्येकार्मकामसुखम् ४२ । ४३ तेजयातमआज्ञया पूर्वरूपमाकारलोपोवार्षः ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ कामानां कामभोगेनअवेत्यका

नहुषःपालयामासब्रह्मक्षत्रमथोविशः ॥ सहत्वादस्युसंचातानृषीन्करमदापयत् २८ पशुवच्चैवतानृष्टेवाहयामासवीर्यवान् ॥ कारयामासचंद्रत्वमभिभूयदिवौ
कसः २९ तेजसातपसाचैवविक्रमेणौजसातथा ॥ यतिर्ययातिसंयातिमायातिमयतिध्रुवम् ३० नहुषोजनयामासषट्सुतान्प्रियवादिनः ॥ यतिस्तुयोगमा
स्थायब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ३१ ययातिर्नाहुषःसम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ॥ सपालयामासमहीमीजेचब्रह्मभिर्मखैः ३२ अतिभक्त्यापितूनचंदेवांश्चप्रयतःसदा
अन्वगृह्णात्प्रजाःसर्वाययातिरपराजितः ३३ तस्यपुत्रामहेष्वासाःसर्वैःसमुदितागुणैः ॥ देवयान्यामहाराजशर्मिष्ठायांचजज्ञिरे ३४ देवयान्यामजायेतांयदुस्तु
र्वसुरवेच ॥ ब्रह्मश्वानुश्वपुरुश्वशर्मिष्ठायांचजज्ञिरे ३५ सशाश्वतीःसमाराजन्प्रजाधर्मेणपालयन् ॥ जरामार्च्छन्महाघोरांनाहुषोरूपनाशिनीम् ३६ जराऽभि
भूतःपुत्रान्सराजावचनमब्रवीत् ॥ यदुंपूरुतुर्वसुंचहुंघुंचानुंचभारत ३७ यौवनेनचरन्कामान्युवायुवतिभिःसह ॥ विहर्तुमहमिच्छामिसाह्यंकुरुतपुत्रकाः ३८
तंपुत्रोदैवयानेयःपूर्वजोवाक्यमब्रवीत् ॥ किंकार्यंभवतःकार्यमस्माकंयौवनेनते ३९ ययातिरब्रवीत्तं वैजराभेप्रतिगृह्यताम् ॥ यौवनेनत्वदीयेनचरेयंविषयानहम् ४०
यजतोदीर्घसत्रैर्मेशापाञ्चोशनसोमुनेः ॥ कामार्थःपारिहीणोऽयंतप्येयंतेनपुत्रकाः ४१ मामकेनशरीरेणराज्यमेकःप्रशास्तुवः ॥ अहंतन्वाऽभिनवयायुवाकाममवा
पुयाम् ४२ तेनतस्यप्रत्यगृह्णन्पुत्रप्रभृतयोजराम् ॥ तमब्रवीत्ततःपूरुःकनीयान्सत्यविक्रमः ४३ राजंश्चराभिनवयातन्वायौवनगोचरः ॥ अहंजरांसमादायराज्ये
स्थास्यामितेऽऽज्ञया ४४ एवमुक्तःसराजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् ॥ संचारयामासजरांतदापुत्रेमहात्मानि ४५ पौरवेणाथवयसाराजायौवनमास्थितः ॥
यायातेनापिवयसाराज्यंपूरुरकारयत् ४६ ततोवर्षसहस्रांतिययातिरपराजितः ॥ स्थितःसप्तपशादूलःशार्दूलसमविक्रमः ४७ ययातिरपिपत्नीभ्यांदीर्घकाः
लंबिहृत्यच ॥ विश्वाच्यासहितोरेमेपुनश्चैत्ररथेवने ४८ नाध्यगच्छतदावृत्तिकामानांसमहायशाः ॥ अवेत्यमनसाराजन्निमांगाथांतदाजगौ ४९ नजातुकामः
कामानामुपभोगेनशान्त्यति ॥ हविषाकृष्णवर्मेवभूयएवाभिवर्धते ५० पृथिवीरत्नसंपूर्णाहिरण्यपशवःस्त्रियः ॥ नालमेवस्यतत्सर्वमितिमत्वाशमंब्रजेत् ५१
यदानकुरुतेपापंसर्वभूतेषुकार्हेचित् ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ५२

मसेवयातुप्यभावंज्ञात्वा ४९ हविषासमिदाज्यादिना ५० एकस्यकामिनःसर्वेनालमपर्याप्तम् । शमंकामशांतिं ५१ सर्वथाकामशमेब्रह्मभवतीत्याह यदेति पापंकामंभूतेषुपंचभूतात्मकेषुलुपादिषुविष
येषु । चतस्रोहिकामस्यावस्थाः प्रसुप्तातन्वीविच्छिन्नाउदाराच तत्रसुप्तिप्रलययोर्बीजमात्रावशेषाप्रसुप्तावासनामात्रशेषेनमनसिस्थिता । तन्वीतुल्यवृत्तिकेमनसिरूपादिवर्शनेनोद्धृतामनोरथात्मिका ।

विच्छिन्नाचसमाधिकाले तदामूलज्ञानस्याभावात् । उदाराभोगकाले तत्रकर्मणेतिउदारायाव्यावृत्तिः । वाचेतितन्व्याः । मनसेतिप्रसुप्तायाः । यदैवंतदेवब्रह्मसंपद्यतेसमाधौविदेहकैवल्यंच । तथाचश्रुतिः
'यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः । अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते'इतिसर्वेउदारायाः ५२ अयमेवकामःकिंचिद्विघ्नितःकोयोभवतिसोऽपिस्वपरभयदायीनाशनीयइत्याह यदाचेति भयेच्छादे
पराहित्यादेवब्रह्मसंपद्यतइत्यर्थः ५३ कामप्रवणंमनोबुद्ध्याकामतुच्छत्वनिश्चयेनसमाधायनिगृह्य ५४ अतुष्टइति द्विधाहिकामनिवृत्तिःदोषदृष्ट्यातुष्ट्याच तेचविवेकविज्ञानोत्थेइतिविवेकवतोरज्ञौ
यदाचायंनविभेति यदाचास्मान्नाविभ्यति ॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ५३ इत्यवेक्ष्यमहाप्राज्ञःकामानांफलगुतांनृप ॥ समाधायमनोबुद्ध्याप्रत्यगृह्णा
त्जरांसुतात् ५४ दत्त्वाचयौवनंराजापूरुराज्येऽभिषिच्यच ॥ अतुष्टएवकामानांपूरुपुत्रमुवाचह ५५ त्वयादायादवानस्मित्वंमेवंशकरःसुतः ॥ पौरवोवंशइति
तेख्यातिलोकैगमिष्यति ५६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसप्तपशादूलपूरुराज्येभिषिच्यच ॥ ततःसुचरितंरुत्वाभृगुतुंगेमहातपाः ५७ कालेनमहतापश्चा
त्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ कारयित्वात्वनशनंसदारःस्वर्गमाप्तवान् ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
जनमेजयउवाच ॥ ययातिःपूर्वजोऽस्माकंदशमोयःप्रजापतेः ॥ कथंसशुकतनयांलेभेपरमदुर्लभम् १ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणतपोधन ॥ आनुपूर्व्याचमे
शंसराज्ञोवंशकरान्पृथक् २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ययातिरासीन्नृपतिर्देवराजसमद्युतिः ॥ तंशुकवृषपर्वणौववातेवैयथापुरा ३ ततेऽहंसंप्रवक्ष्यामिपृच्छतेजनमेजय
देवयान्याश्चसंयोगंययातिर्नाहुषस्यच ४ सुराणामसुराणांचसमजायतवैमिथः ॥ ऐश्वर्यप्रतिसंघर्षस्त्रैलोक्येसचराचरे ५ जिगीषयाततोदेवावविरेऽगिरसंमुनिम् ॥
पैरोहित्येनयाज्यार्थेकाव्यंतूशनसंपरे ६ ब्राह्मणौतावुभौनित्यमन्योन्यस्पर्धिनौभृशम् ॥ तत्रदेवानिजघुर्यान्दानवान्युधिसंगतान् ७ तान्पुनर्जीवयामासकाव्यो
विद्यावलाश्रयात् ॥ ततस्तेपुनरुत्थाययोध्यांचक्रिरेसुरान् ८ असुरास्तुनिजघुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ॥ नतान्संजीवयामासबृहस्पतिरुदारधीः ९ नहिवेदसतांवि
द्यायांकाव्योवेतिवीर्यवान् ॥ संजीविनीततोदेवाविषादमगमन्परम् १० तेतुदेवाभयोद्विग्नाःकाव्यादुशनसस्तदा ॥ ऊचुःकचमुपागम्यज्येष्ठपुत्रंबृहस्पतेः ११
भजमानान्भजस्वास्मान्कुरुनःसाह्यमुत्तमम् ॥ यासांविद्यानिवसतिब्राह्मणेऽमिततेजसि १२ शुक्रेतामाहरक्षिप्रंभागभाङ्गनोभाविष्यसि ॥ वृषपर्वसमीपेहिशक्यो
द्रष्टुंत्वयाद्विजः १३ रक्षतेदानवांस्तत्रनसरक्षत्यदानवान् ॥ तमाराधयितुंशक्तोभवान्पूर्ववयाःकविम् १४ देवयानींचदयितांसुतांतस्यमहात्मनः ॥ त्वमाराधयि
तुंशक्तोनान्यःकश्चनविद्यते १५ शीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेणदमेनच ॥ देवयान्यांहितुष्टायांविद्यांतांप्राप्स्यसिध्रुवम् १६

दोषदृष्ट्याकामेभ्योनिवृत्तावपिब्रह्मज्ञानाभावादवृत्तिरितिभावः ५५ दयादवान्पुत्रवान् ५६ सुचरितंसत्कर्म भृगुतुंगेपर्वतविशेषे ५७ कारयित्वाकृत्वा पारयित्वेतिपाठेसमाप्य ५८ ॥ इति आदिपर्व
णिनीलकण्ठेभ्ये भारतभावदीपे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ययातिरिति १ । २ विप्रदानवौववातेजामातृत्वेनेतिशेषः ३ । ४ सुराणामिति त्रैलोक्येश्वर्येविषयेप्रतिसंघर्षो
वयमीश्वरसमविष्यामोवयमीश्वराभविष्यामइतिस्पर्धा ५ जिगीषयेतिसार्यश्लोकः वाज्यार्थेऽन्योन्यस्पर्धिनौवितिसंबंधः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ रक्षते कर्मव्यतिहारेतद् शुकं हि
दानवारक्षस्यमस्मत्तोमगादिति शुकस्तुतान्रक्षत्येव अदानवान्देवान् मृतसंजीवित्वानरक्षति १४ । १५ । १६

१७। १८। १९। २०। २१ भृगोःपुत्रःकविस्तपुत्रःशुक्रःकाव्यः सकविरित्यप्युपचारादुच्यते शुक्रेणरुद्रशुक्ररूपेण २२ प्राप्तःकालं प्राप्तापन्नेचद्वितीययेतिसमाप्तः प्राप्तकालकचं २३। २४ प्रेषणेःप्रेष्यत्वादिभिः २५। २६ अतीतुःब्राह्मणस्यावध्यत्वमतिक्रान्तवन्तइत्यर्थः २७। २८। २९ उवाचशुक्रमिति ३०। ३१। ३२ संशयशब्दकृत्वा ३३। ३४ भाविनिहेतुभाववति

तथेत्युक्त्वाततःप्रायाहृहस्पतिसुतःकचः ॥ तदाऽभिपूजितोदेवैःसमीपेषपर्वणः १७ सगत्वात्वरितोराजन्देवैःसंप्रेषितःकचः ॥ असुरेन्द्रपुरेशुक्रं दृष्ट्वावाक्यमु
वाचह १८ ऋषेरंगिरसःपौत्रं पुत्रं साक्षाद्ब्रह्मस्पतेः ॥ नाम्नाकचमितिख्यातंशिष्यं गृह्णातुमांभवान् १९ ब्रह्मचर्यं चरिष्यामित्यग्यहंपरमंगुरौ ॥ अनुमन्यस्वमां
ब्रह्मन्सहस्रं परिवत्सरान् २० ॥ शुक्रउवाच ॥ कचसुस्वागतंतेऽस्तुप्रतिगृह्णामितेवचः ॥ अर्चयिष्येऽहमर्च्यत्वामर्चितोऽस्तुब्रह्मस्पतिः २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
कचस्तुतंतथेत्युक्त्वाप्रतिजग्राहतद्रुतम् ॥ आदिष्टं कविपुत्रेणशुक्रेणोशनसास्वयम् २२ व्रतस्यप्राप्तकालंसयथोक्तं प्रत्यगृह्णत ॥ आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं
चभारत २३ नित्यमाराधयिष्यंस्तौ युवायौवनगोचरे ॥ गायन्त्यन्वादयंश्च देवयानीमतोषयत् २४ सशीलयन्देवयानीकन्यांसंप्राप्तयौवनाम् ॥ पुष्पैःफलैःप्रेषणे
श्चतोषयामासभारत २५ देवयान्यपितंविप्रंनियमव्रतधारिणम् ॥ गायंतीचलंतीचरहःपर्यचरत्तथा २६ पंचवर्षशतान्येवंकचस्यचरतोव्रतम् ॥ तत्रातीयुर
श्रोतुद्वादानवास्तंततःकचम् २७ गारक्षंतं वनेद्वारहस्येकममर्षिताः ॥ जघृष्टहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेवच २८ हत्वाशालावृकेभ्यश्चप्रायञ्छल्लवशःकृतम् ॥
ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाःस्वं निवेशनम् २९ सादृष्ट्वारहितागाश्चकचेनाभ्यागतावनात् ॥ उवाचवचनं काले देवयान्यथभारत ३० ॥ देवयान्युवाच ॥ आहुतं
चाग्निहोत्रंतेसूर्यश्चास्तंगतःप्रभो ॥ अगोपाश्चागतागावःकचस्तातनदृश्यते ३१ व्यक्तं हतोमृतोवापिकचस्तातभविष्यति ॥ तं विनानचजीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते
३२ ॥ शुक्रउवाच ॥ अयमेहीतिसंशब्दमृतं संजीवयाम्यहम् ॥ ततःसंजीविनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ३३ भित्वा भित्त्वा शरीराणि वृकाणां सविनिर्मतः ॥ आहुतः
प्रादुरभवत्कचो हृष्टोऽथ विद्यया ३४ कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्गवीम् ॥ समिधश्चकुशादीनिकाष्ठभारं च भाविनि ३५ गृहीत्वाऽऽश्रममारातं वटवृक्षं
समाश्रितः ॥ गावश्चसहिताःसर्वा वृक्षच्छायामुपाश्रिताः ३६ असुरास्तत्रमाहं दृष्ट्वा कस्त्वमित्यम्यचोदयन् ॥ ब्रह्मस्पतिसुतश्चाहं कच इत्यभिविश्रुतः ३७ इत्युक्तमा
त्रेमाहत्वापेपीठत्वात्तुदानवाः ॥ दत्त्वाशालावृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुःस्वमालयम् ३८ आहुतो विद्यया भद्रे भार्गवेण महात्मना ॥ त्वत्समीपमिहायातः कथंचित्समजी
वितः ३९ हतोऽहमिति चाचरन्त्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ॥ सपुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया ४० वनं ययौ कचो विप्रो ददृशुर्दानवाश्चतम् ॥ पुनस्तं पेषयित्वा तु
समुद्रांभस्यमिश्रयन् ४१ चिरं गतं पुनःकन्यापित्रेतं संन्यवेदयत् ॥ विप्रेण पुनराहुतो विद्यया गुरुदेहजः ॥ पुनरावृत्य तदृत्तं न्यवेदयत तद्यथा ४२

३५। ३६। ३७ पेषःपिष्टं पिष्टीकृत्येत्यर्थः। पेषीकृतेतिसमासेपिक्त्वोल्थवादेशाभावार्थः ३८ समंसंपूर्णजीवितं यस्य सः अंतरामरणेन प्राप्तविद्यत्वाद्वर्धयंजीवनमितिभावः ३९
४०। ४१ गुरुदेहजःकचः। आवृत्य आगत्य। तदृत्तमसुरप्रेषितं ४२

ब्राह्मणायशुक्राय ४३ प्रेषणकृतकार्यकर्ता ४४। ४५। ४६ मर्त्यं त्वंतुमत्प्रभावादमरकल्पाऽसि ब्रह्मवेदः तस्य नमनं स्वार्थप्रकाशेन ४७ प्रभावान्ममेति शेषः उपस्थानेसंध्योपस्थानकाले त्रिसंध्यमित्यर्थः
४८। ४९। ५० समाह्वयदाक्रोशं कृतवान् संरंभात्क्रोधात् सर्वान्देत्यानेकत्राहूयोपालब्धवानित्यर्थः उपालभमेवाह असंशयमिति द्विपंतीति मध्यमपुरुषाप्रयोगः क्रोधावेशसूचनार्थः ५१ मामब्राह्मणमु
दरेकचस्यपाकेन ब्रह्महत्याप्रसंजनेन कर्तुमिच्छंति व्यभिचरंति विरुद्धमाचरंति मद्दरे ब्राह्मणप्रवेशनेन अंतःपरिपाकः ५२। ५३ तपसःसंक्षयो गुरुदरविदारणात् क्लेशसंकीर्णोदरेवासजं ५४ चाहं वीमायां

ततस्तृतीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः ॥ प्रायच्छन्नब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तथा ४३ देवयान्यथभूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ पुष्पाहारःप्रेषणकृतकच
स्तातनदृश्यते ४४ व्यक्तं हतोमृतोवापिकचस्तातभविष्यति ॥ तं विनानचजीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ४५ ॥ शुक्रउवाच ॥ ब्रह्मस्पतेःसुतःपुत्रिकचःप्रेतगतिंगतः ॥
विद्ययाजीवितोऽप्येवंहन्यतेकरवामकिम् ४६ मैवंशुचोमारुददेवयानिनित्वा दृशीमर्त्यमनुप्रशोचते ॥ यस्यास्तव ब्रह्मचब्राह्मणाश्चसैन्द्रादेवावसवोऽथाश्विनौ च ४७ सु
रद्विषश्चैव जगच्चसर्वमुपस्थाने सन्नमंति प्रभावात् ॥ अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः संजीवितो वध्यते चैव भूयः ४८ ॥ देवयान्युवाच ॥ यस्यांगिरावृद्धतमःपिताम
हो ब्रह्मस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः ॥ ऋषेःपुत्रं तमथोवापि पौत्रं कथं नु शोचेयमहं न रुद्याम् ४९ सब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ॥ कचस्य मार्गं
प्रतिपत्स्येन भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ५० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सपीडितो देवयान्यामहर्षिःसमाह्वयत्संरंभाच्चैव काव्यः ॥ असंशयं मामसुराद्विपंति ये
मेशिष्यानागतान्सूदयंति ५१ अब्राह्मणं कर्तुमिच्छंति रौद्रास्ते मां यथाव्यभिचरंति नित्यम् ॥ अप्यस्य पापस्य भवेदिहांतः कंब्रह्महत्या न दहेदपींद्रम् ५२ गुरोर्हि भी
तो विद्यया चोपहृतः शनैर्वाक्यं जठरे व्याजहार ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमब्रवीत्केन पथोपनीतस्त्वं चोदरेति षासि ब्रूहि विप्र ५३ ॥ कचउवाच ॥ तव प्रसादान्न जहा
ति मां स्मृतिः स्मरामि सर्वयज्ञयथा च वृत्तम् ॥ न त्वेवं स्यात्तपसःसंक्षयो मे ततः क्लेशघोरमिमं सहामि ५४ असुरैःसुरायां भवतोऽस्मि दतो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च का
व्य ॥ ब्राह्मीमायां चासुरीं विप्रमायां त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्तेत् ५५ ॥ शुक्रउवाच ॥ किं ते प्रियं करवाण्यद्यवत्सेवधेन मे जीवितं स्यात्कचस्य ॥ नान्यत्र कुक्षेर्मम मे
दनेन दृश्येत्कचो मद्गतो देवयानि ५६ ॥ देवयान्युवाच ॥ द्वौ मां शोकावग्रिक्लपौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ॥ कचस्य नाशे मम शर्मनास्तितवोपघाते जी
वितुं नास्मि शक्ता ५७ ॥ शुक्रउवाच ॥ संसिद्धरूपोऽसि ब्रह्मस्पतेःसुतयत्त्वांभक्तं भजते देवयानी ॥ विद्यामि मां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं न चेदिंद्रः कचरूपी त्वमद्य ५८ न
निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ॥ ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ५९ पुत्रोभूत्वा भावय भावितो मामस्मद्देहादुपनिष्क्रम्यतात ॥ समीक्षेथा धर्मव
तीमवैशांगुरोःसकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ६०

मायात्रयविदित्वयिसतिको देवोऽसुरो ब्राह्मणो वाऽतिक्रामेदतस्त्वदुदरे भेदनं मम दुःसाध्यमेवे
तिभावः ५५। ५६। ५७ नचेदिंद्रः इंद्रश्च त्वं तं हित्वा मुक्ते जीर्णं करिष्याम्येवेतिभावः ५८ नेति त्वंतु ब्राह्मणत्वावध्याममेत्यर्थः ५९ भावयजीवय भावितो मया जीवितः कृतघ्नो माभूरितिभावः ६०

हृत्कस्यान्धोरवेर्वाअत्ययेऽप्युक्तात्पये ६१ ब्रह्मराशिंवेदराशिं ६२ यःश्रोत्रयोरिति यथाममश्रोत्रयोरयंशुक्रोऽमुनममरणसाधनीविद्यानिपित्तवान्तरथान्योऽपियोमेममनविद्यस्यविद्याशून्यस्य समासेऽ
पिनजोनभ्राडादिवत्प्रकृतिभावःश्रोत्रयोःसदस्तुनिषिंचेत् योयस्तत् पुंस्त्वमार्पे अमृतंमोक्षरूपं तंनिषेकारमहंपितरंमातरंचमन्ये तस्मैनिषेक्त्रेनदुयेत् अस्यकृतप्रनेनोपकृतंजानन्नदुयेऽहं कुचद्रुहेष्येति
संप्रदानत्वं ६३ अतस्यकर्मोपास्तिज्ञानकांडात्मकस्यवेदस्य निधीनांविद्यानांनिधिमाश्रयं । विद्यायानिधित्वं गोपायमाशेषधिष्टेऽहमस्मीतिविद्यावचनात् । मामां शेषधिर्निधिः । प्रतिष्ठाविद्याफलं

॥ वैशंपायनउवाच ॥ गुरोःसकाशात्समवाप्याविद्यांभित्वाकुक्षिनिर्विचक्रामविप्रः ॥ कचोऽभिरूपस्तत्क्षणाद्ब्राह्मणस्यशुक्लात्ययेपौर्णमास्यामिवेंदुः ६१ दृष्ट्वाच
तंपतितंब्रह्मराशिमुत्थापयामासमृतंकचोऽपि ॥ विद्यांसिद्धांतामवाप्याभिवाद्यततःकचस्तंगुरुमित्युवाच ६२ यःश्रोत्रयोरमृतंसन्निषिंचेद्योमेनविद्यस्ययथाममा
यम् ॥ तमन्येऽहंपितरंमातरंचतस्मैनुद्वेष्टतमस्यजानन्न ६३ अतस्यदातारमनुत्तमस्यनिधिनिधीनामपिलब्धविद्याः ॥ येनाद्रियंतेगुरुमर्चनीयंपापांल्लोकां
स्तेव्रजंत्यप्रतिष्ठाः ६४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सुरापानाद्वचनांप्राप्यविद्वान्संज्ञानाशंचैवमहातिथोरम् ॥ दृष्ट्वाकचंचापितथाभिरूपंपीतंतदासुरयामोहितेन
६५ समन्युरुत्थायमहानुभावस्तदोशनाविप्रहितंचिकीर्षुः ॥ सुरापानंप्रतिसंजातमन्युःकाव्यःस्वयंवाक्यमिदंजगाद ६६ योब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीहकश्चिन्मोहात्सु
रांपास्यतिमंदबुद्धिः ॥ अपेतधर्माब्रह्महाचैवसस्यादस्मिंल्लेखिर्गर्हितःस्यात्परेच ६७ मयाचैतांविप्रधर्मोक्तिसीमांमर्यादांवेस्थापितांसर्वलोके ॥ संतोविप्राःशुश्रुवां
सोगुरुणांदेवालोकाश्चोपशृण्वंतुसर्वे ६८ इतीदमुक्त्वासमहानुभावस्तपोनिधीनांनिधिप्रमेयः ॥ तान्दानवान्दैवविमूढबुद्धीनिदंसमाहूयवचोऽभ्युवाच ६९ आ
चक्षेवोदानवावालिशाःस्थसिद्धःकचोवत्स्यतिमत्सकाशे ॥ संजीविनींप्राप्यविद्यांमहात्मातुल्यप्रभावोब्राह्मणोब्रह्मभूतः ७० एतावदुक्त्वावचनंविहरामसभार्गवः ॥
दानवाविस्मयाविष्टाःप्रययुःस्वनिवेशनम् ७१ गुरोरुप्यसकाशेतुदशवर्षशतानिसः ॥ अनुज्ञातःकचोगंतुमियेषत्रिदशालयम् ७२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणि
संभवपर्वणिययात्युपाख्यानेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ समावृतव्रतंतंतुविसृष्टंगुरुणातदा ॥ प्रस्थितंत्रिदशावासंदेवान्यब्र
वीदिदम् १ ऋषेरंगिरसःपौत्रवृत्तेनाभिजनेनच ॥ आजसेविद्ययाचैवतपसाचदमेनच २ ऋषिर्यथांगिरामान्यःपितुर्मममहायशाः ॥ तथामान्यश्चपूज्यश्चमम
भूयोबृहस्पतिः ३ एवंज्ञात्वाविजानीहियद्वर्षीमितपोधन ॥ व्रतस्थेनियमोपेत्यथावर्तान्यहंत्वयि ४ ससमावृतविद्योर्माभक्तांभाजितुमर्हसि ॥ गृहाणपाणिंविधि
वन्मममंत्रपुरस्कृतम् ५ ॥ कचउवाच ॥ पूज्योमान्यश्चभगवान्यथातवपितामम ॥ तथात्वमनवद्यांगिपूजनीयतरामम ६

तच्छून्याप्रतिष्ठाः । निधीनांचतुरन्वयानामितिपाठेअध्ययनमर्थज्ञानमनुष्ठानंशिष्येभ्यःप्रतिपादनंचेतितत्त्वार्थिकर्माणितेष्वन्वयःसंबंधोयेषांनिधीनांविद्यानामित्यर्थः ६४ । ६५ । ६६ । ६७
६८ । ६९ बालिशाममोदरेकचंपातयित्वाशोघ्रंतत्कार्यसिद्धंकृतवंतः ७० । ७१ उष्यउषित्वा ७२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥
समावृतव्रतमिति समावृतव्रतंसमाव्रतं १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

७ । ८ गुरुःपुत्रोयस्यअंगिरसःपुत्रःपौत्रः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ उत्थिताअनलसा १५ । १६ अननुज्ञातस्वदुक्तकार्ये १७ आर्षमृषिप्रणीतं सोदरयोरविवाहं कामतःशप्तो
ऽस्मिन्धर्मतः १८ । १९ । २० । २१ । २२ प्रणशिताप्रणश्यति भागभाक्भागोऽयमेवकचोवेदेशंयुशब्देनोच्यते । यदेवब्राह्मणोक्तोश्रद्धानोच्यते । यजातेशंयुमेवतस्यवार्हस्पत्यंयज्ञस्याशीर्गं
प्राणेश्योऽपिप्रियतराभार्गवस्यमहात्मनः ॥ त्वंभद्रेधर्मतःपूज्यागुरुपुत्रीसदामम ७ यथाममगुरुर्नित्यमान्यःशुक्रःपितातव ॥ देवयानितथैवत्वंनैवंमांवकुमर्हसि ८
॥ देवयान्युवाच ॥ गुरुपुत्रस्यपुत्रोवैतत्वंपुत्रश्चमेपितुः ॥ तस्मात्पूज्यश्चमान्यश्चममापित्वंद्भिजोत्तम ९ असुरैर्हन्यमानेचकचत्वयिपुनःपुनः ॥ तदाप्रभृतिप्राप्ति
तिस्तांत्वमद्यस्मरस्वमे १० सौहार्देचानुरागेचवेत्थमेभक्तिमुत्तमाम् ॥ नमामर्हसिधर्मज्ञत्यक्तुंभक्तामनागसम् ११ ॥ कचउवाच ॥ अनियोज्येनियोगेमानियुनं
क्षिशुभ्रवते ॥ प्रसीदसुभ्रुत्वमहंगुरोर्गुरुतराशुभे १२ यत्रोषितंविशालाक्षित्वयाचंद्रनिभानने ॥ तत्राहमुषितोभद्रेकुक्षौकाव्यस्यभाविनि १३ भगिनीधर्मतोमेत्वंमे
वंवोचःसुमध्यमे ॥ सुखमस्म्युषितोभद्रेनमन्युर्विद्यतेमम १४ आपृच्छेत्वांगमिष्यामिशिवमाशंसमेपथि ॥ अविरोधेनधर्मस्यस्मर्तव्योऽस्मिक्थांतरे ॥ अप्रम
तोत्थितानित्यमाराधयगुरुंमम १५ ॥ देवयान्युवाच ॥ यदिमांधर्मकामार्थेप्रत्याख्यास्यसियाचितः ॥ ततःकचनतेविद्यासिद्धिमेपागमिष्यति १६ ॥ कचउवाच ॥
गुरुपुत्रीतिकृत्वाऽहंप्रत्याचक्षेनदोषतः ॥ गुरुणाचाननुज्ञातःकाममेवंशपस्वमाम् १७ आर्षधर्मंभुवाणोऽहंदेवयानियथात्वया ॥ शप्तोनाहोऽस्मिशापस्यकामतो
ऽद्यनधर्मतः १८ तस्माद्भवत्यायःकामोनतथासभाविष्यति ॥ ऋषिपुत्रेनतेकश्चिज्जातुपाणिंग्रहीष्यति १९ फलिष्यतिनतेविद्यायत्वंमामात्थतत्तथा ॥
अध्यापयिष्यामितुयंतस्यविद्याफल्यति २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाद्रिजश्रेष्ठोदेवयानीकचस्तदा ॥ त्रिदशेशालयंशीघ्रंजगामाद्रिजसत्तमः २१
तमागतमभिप्रेक्ष्यदेवाइंद्रपुरोगमाः ॥ बृहस्पतिसभाज्येदंकचंचवनमब्रुवन् २२ ॥ देवाउचुः ॥ यत्त्वयास्मद्वितंकर्मकृतंवैपरमाहुतम् ॥ नतेयशःप्रणशिताभाग
भाक्कभविष्यसि २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृतविद्येक
चेप्राप्तेहृष्टरूपादिवौकसः ॥ कचादधीत्यतांविद्यांकृतार्थाभरतर्षभ १ सर्वेषुसमागम्यशतक्रतुमथाब्रुवन् ॥ कालस्तेविक्रमस्याद्यजहिशून्पुरंदर २ एवमुक्तस्तुस
हितैस्त्रिदशैर्मधवांस्तदा ॥ तथेत्युक्त्वाप्रचक्रामसोऽपश्यतवनेस्त्रियः ३ क्रीडंतीनांतुकन्यानांवनेचैत्ररथोपमे ॥ वायुभूतःसवस्त्राणिसर्वाण्येवव्यमिश्रयत् ४
ततोजलात्समुत्तीर्यकन्यास्ताःसहितास्तदा ॥ वस्त्राणिजगृहस्तानियथासन्नान्यनेकशः ५

च्छतिपुत्रमेत्येवब्रवीत्किमेप्रजायाइतियोऽपगुरातेशतेनयातयायोनिहन्त्सहस्रेणयातयालोहितंकरवधावतःप्रस्कंदपांसूंसंगृह्णात्तावतःसंवत्सरान्पितृलोकंनप्राजानादितितस्माद्ब्राह्मणायनापगुरेतननि
हन्यान्नलोहितंकुर्यादितिश्रुतोवरस्तद्वाक् अपगुरेतनगालयेत् शतादयोनरकविशेषाः २३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥
कृतविद्यइति १ । २ मधवानिन्द्रः मलेपुमधवानसावितिभट्टिः प्रचक्रामभूतलंप्रतीतिशेषः ३ वायुभूतइंद्रः कन्याद्वयद्वाराशुक्रदानवयोर्विरोधोत्पादनार्थं ४ । ५

६ । ७ समुदाचारः सदाचारः ८ । ९ । १० आदुन्वस्वेति अत्रयथाहरेणयुजातरुपेनवृत्रमित्यत्र उःसिपुशप्वेतिबहुलंछंदसीतिबाहुलकादिकरणत्रयमेवमिहाप्यार्पत्वात्शुःशप्वेतिविकरण
द्वयं । आदुन्वस्वआभिमुख्येनवक्षस्ताडनादिनासंतापं प्राप्नुहि । विदुन्वस्वपांसुपुलुङ्गनादिना । द्रव्यद्रोहचिरकालिकक्रोधं कुरु । कुप्यस्वसद्यः परानिष्टफलोत्पन्नः कोपस्तंकुरु । रिक्तादरिद्रा ११ प्रति

तत्रवासोदेवयान्याः शर्मिष्ठाजगृहेतदा ॥ व्यतिमिश्रमज्जानंतीदुहितावृषपर्वणः ६ ततस्तयोर्मिथस्तत्रविरोधः समजायत ॥ देवयान्याश्चराजेंद्रशर्मिष्ठायाश्च
तच्छते ७ ॥ देवयान्युवाच ॥ कस्माद्ब्रह्मासिमेवक्षंशिष्याभूत्वाममासुरि ॥ समुदाचारहीनायानतेसाधुमविष्यति ८ ॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ आसीनंचशयानंच
पितातेपितरंमम ॥ स्तौतिवंदीवचाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत् ९ याचतस्त्वं हि दुहितास्तुवतः प्रतिगृह्यतः ॥ सुताहंस्तूयमानस्यददतोऽप्रतिगृह्यतः १०
आदुन्वस्वविदुन्वस्वद्रव्यकुप्यस्वयाचकि ॥ अनायुधासायुधायारिक्ताक्षुभ्यसिभिक्षुकि ११ लप्स्यसेप्रतियोद्धारंनहिवांगणयाम्यहम् ॥ वैशंपायनउवाच ॥
समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्तांचवाससि १२ शर्मिष्ठाप्राक्षिपत्कूपेततः स्वपुरमागमत् ॥ हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठापापनिश्चया १३ अनवेक्ष्यययौवेश्मक्रोधवेगपरा
यणा ॥ अथतं देशमभ्यागाद्ययातिर्नुष्पात्मजः १४ श्रांतयुग्यः श्रांतहयोमृगलिप्सुः पिपासितः ॥ सनाहुषः प्रेक्षमाणउदपानंगतोदकम् १५ ददर्शराजातांतत्रक
न्यामग्निशिखामिव ॥ तामपृच्छत्सदृष्टैवकन्याममरवर्णिनीम् १६ सांत्वयित्वाष्टपश्रेष्ठः साम्नापरमवल्लुना ॥ कात्वंताम्रनखीश्यामासुमृष्टमणिकुंडला १७ दी
र्घध्यायसिचात्यर्थकस्माच्छोचसिचातुरा ॥ कथंचपतिताऽस्यस्मिन्कूपेवीरुतृणावृते १८ दुहिताचैवकस्यत्वंदसत्यंसुमध्यमे ॥ ॥ देवयान्युवाच ॥ ॥ यो
ऽसौदेवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयतिविद्यया १९ तस्यशुक्रस्यकन्याऽहंसमानूननंबुध्यते ॥ एषमेदक्षिणोराजन्पाणिस्ताम्रनखांगुलिः २० समुद्धरगृहीत्वामांकुलीन
स्त्वं हि मेमतः ॥ जानामिहत्वांसंशांतं वीर्यवंतं यशस्विनम् २१ तस्मान्मां पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तामथोब्राह्मणोराजाविज्ञायन
हुष्पात्मजः २२ गृहीत्वा दक्षिणेपाणाबुज्जहारततोऽवदात् ॥ उद्धृत्यचैनांतरसातस्मात्कूपान्नराधिपः २३ आमंत्रयित्वासुश्रोणीययातिः स्वपुरंययौ ॥ गतेतुनाहु
षेतस्मिन् देवयान्यप्यनिदिता २४ उवाचशोकसंतप्ताधूर्णिकामागतांपुरः ॥ देवयान्युवाच ॥ त्वरितं धूर्णिकेगच्छशीघ्रमाचक्ष्वमपितुः २५ नेदानींसंप्रवेक्ष्यामि
नगरं वृषपर्वणः ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ सातत्रत्वरितंगत्वाधूर्णिकाऽसुरमंदिरम् २६ दृष्ट्वाकाव्यमुवाचेदंसंभ्रमाविष्टचेतना ॥ आचक्ष्वमहाप्राज्ञं
देवयानीं वनेहताम् २७ शर्मिष्ठयामहाभागदुहित्रावृषपर्वणः ॥ श्रुत्वादुहितरंकाव्यस्तत्रशर्मिष्ठयाहताम् २८ त्वरयानिर्ययौदुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥
दृष्ट्वादुहितरंकाव्यो देवयानीं ततो वने २९

योद्धारं प्रहर्तारं शत्रुं मामेव समुच्छ्रयं सत्यवचनेन महत्त्वं १२ । १३ । १४ युग्यारथवाहकाः । हयाः केवलाश्वाः । उदकं पीयतेऽस्मादित्युदपानं कूपं १५ । १६ वल्लुनामंजुना । श्यामापोडशवर्णि
कीयोबनारुढा । सुमृष्टानि दिव्यानि १७ वीरुधोलताः १८ । १९ । २० । २१ । २२ अवदाहतात् २३ । २४ धूर्णिकां दासीं २५ । २६ हतां ताडितां २७ । २८ । २९

नियच्छंतिप्रयच्छंतिआत्मदोषैर्हेतुभिः स्वकर्मभिरेवसुखदुःखेजनात्प्राप्येतेनतुजनस्यापराधइत्यर्थः ३० एतदेवाह मन्येइति निष्कृतिः फलभोगेननिरसर्न ३१ । ३२ तीक्ष्णंमर्मभित् यतःपरुषंनिष्ठुरा
क्षरं ३३ । ३४ इदंपूर्वोक्तं ३५ । ३६ । ३७ नाहुषोययातिः ममऐश्वर्यनिर्द्वंद्वमप्रतिपक्षंबलमस्ति ३८ ईश्वरत्वमेवाह यद्येति स्वयंभुवातत्त्वमसीत्यादिनावेदेनकरणेनतुष्टेनगुरुणेत्येतिशेषः ३९ अहं

बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यदुःखितोवाक्यमब्रवीत् ॥ आत्मदोषैर्नियच्छंति सर्वेदुःखसुखेजनाः ३० मन्येदुश्चरितंतेऽस्तित्यस्येयंनिष्कृतिः कृता ॥ देवयान्युवाच ॥ निष्कृ
तिर्मेऽस्तुवामास्तुशृणुष्ववहितोमम ३१ शर्मिष्ठयायदुक्ताऽस्मिदुहित्रावृषपर्वणः ॥ सत्यंकिलैतत्साम्राहदैत्यानामसिगायनः ३२ एवं हि मेकथयति शर्मिष्ठावृषप
र्वणी ॥ वचनंतीक्ष्णपरुषंक्रोधरक्तेक्षणाभृशम् ३३ स्तुवतोदुहितानित्यंयाचतःप्रतिगृह्यतः ॥ अहंतुस्तूयमानस्यददतोऽप्रतिगृह्यतः ३४ इदंमामाहशर्मिष्ठादुहिता
वृषपर्वणः ॥ क्रोधसंरक्तनयनार्दपूणांपुनःपुनः ३५ यद्यहंस्तुवतस्तातदुहिताप्रतिगृह्यतः ॥ प्रसादयिष्येशर्मिष्ठाभित्युक्तातुसखीमया ३६ ॥ शुक्रउवाच ॥
स्तुवतोदुहितानित्यंयाचतःप्रतिगृह्यतः ॥ अस्तोतुःस्तूयमानस्यदुहितादेवयान्यसि ३७ वृषपर्ववतद्वेदशक्रोराजाचनाहुषः ॥ अचित्यंब्रह्मनिर्द्वंद्वमैश्वरं हि बलंमम
३८ यच्चकिंचित्सर्वगतंभूमौवायदिवादिवि ॥ तस्याहमीश्वरोनित्यंतुष्टेनोक्तःस्वयंभुवा ३९ अहंजलंविमुंचामिप्रजानांहितकाम्यया ॥ पुष्णाम्यौषधयः सर्वाइति
सत्यंब्रवीमि ते ४० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंविषादमापन्नामन्युनासंप्रप्रीडिताम् ॥ वचनैर्मधुरैःशुद्धैःसांत्वयामासतांपिता ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदि
पर्वणि संभवपर्व० ययात्युपाख्यानेऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ शुक्रउवाच ॥ यः परेषांनरोनित्यमतिवादांस्तितिक्षते ॥ देवयानिविजानीहितेनसर्वमिदंजि
तम् १ यःसमुत्पतितंक्रोधंनिगृह्णातिहयंयथा ॥ सयंत्युच्यतेसद्भिर्नयोरश्मिपुलंबते २ यःसमुत्पतितंक्रोधमक्रोधेननिरस्यति ॥ देवयानिविजानीहितेनसर्व
मिदंजितम् ३ यःसमुत्पतितंक्रोधंक्षमयेहनिरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचंजीर्णं सवैपुरुषउच्यते ४ यःसंधारयतेमन्युंयोऽतिवादांस्तितिक्षते ॥ यश्चतप्तोनतपतिदृढं
सोऽर्थस्यभाजनम् ५ योयजेदपरिश्रांतोमासिमासिशतंसमाः ॥ नकुद्ध्येद्यश्चसर्वस्यतयोरक्रोधनोऽधिकः ६ यत्कुमाराःकुमार्यश्चवैरंकुर्युरचेतसः ॥ नतत्प्राज्ञोऽ
नुकुर्वीतनविदुस्तेबलाबलम् ७ ॥ देवयान्युवाच ॥ वेदाहंतातवालाऽपिधर्माणांयदिहांतरम् ॥ अक्रोधेचापिवादेचवेदचापिवलाबलम् ८ शिष्यस्याशिष्यवृ
त्तेस्तुनक्षंतव्यंभूषता ॥ तस्मात्संकीर्णवृत्तेषुवासोममनरोचते ९ पुमांसोयेहिनिंदंतिवृत्तेनाभिजनेनच ॥ नतेषुनिवसेत्प्राज्ञःश्रेयोऽर्थीपापबुद्धिषु १० येत्वेनम
भिजानंतिवृत्तेनाभिजनेनवा ॥ तेषुसाधुषुवस्तव्यंसवासःश्रेष्ठउच्यते ११

मनुरभवंसूर्यश्चेतिवदन्वामदेवइवस्वस्यसार्वभौम्यानुभवमाह अहमिति ४० । ४१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ यइति अतिवादांनिंदावचनानि १
रश्मिपुक्रोधफलभूतास्वापत्सु पक्षेस्पष्टोऽर्थः २ अक्रोधेनक्रोधविरोधिन्याक्षमया ३ । ४ अर्थस्यपुरुषार्थंचतुष्टयस्य ५ यजेत्पितृयज्ञेन'तस्मान्मासिपितृभ्यःक्रियते'इतिश्रुतेः । एतेनअन्ययज्ञेभ्यःपितृ
यज्ञःश्रेष्ठइतिसूचितं ६ यदिति अचेतसोमूढाः बाल्यात्शर्मिष्ठयाकृतमस्माभिःक्षंतव्यमेवेत्यर्थः ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२। १३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ छ ॥ तत इति । काव्यः कविपुत्रः । समन्युः सक्रोधः १ । २ पुत्रेष्विति । ननु पित्रुत्तु पुत्रेण मु
ज्यते चेच्छास्त्रफलप्रयोक्तरीतिन्यायविरोधापत्तिरिति चेन्न । 'यो वै भागिर्न भागाच्चुदते चयते वै न सयदिवैर्न न चयते' इति धनमानभागिनांदूरीकरणादवश्यं स्वयंपुत्रः पौत्रो वानश्यतीति

वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वर्षपर्वणः ॥ मम मन्नातिहृदयमग्रिकामइवारणिम् १२ न ह्यतो दुष्करतरं मन्येलोकेष्वापि त्रिषु ॥ यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥
मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जनाविदुः १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह ॥ वृषपर्वणमासीनमित्युवाचाविचारयन् १ नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ॥ शनैरावर्त्यमानो हिकर्तुर्भूलानि कृतंति
२ पुत्रेषु वानमृषु वानचेदात्मनि पश्यति ॥ फलत्येव ध्रुवपापंगुरुभुक्तमिवोदरे ३ यदघातयिथा विप्रं कचमांगिरसं तदा ॥ अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मृहे रतम् ४ वधाद
न हतस्तस्य वधाच्च दुहितुर्मम ॥ वृषपर्वत्रिवोदेदं त्यक्ष्यामि त्वां सवाधवम् ॥ स्थातुं त्वद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ५ अहो मामभिजानासि दैत्यमिथ्या प्रला
पिनम् ॥ यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ६ ॥ वृषपर्वोवाच ॥ नाधर्मं नृषावा दं त्वयि जानामि भार्गव ॥ त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ७ यद्य
स्मानपहाय त्वमितोगच्छसि भार्गव ॥ समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ८ ॥ शुक्र उवाच ॥ समुद्रं प्रविशध्वं वादिशो वा द्रवतासुराः ॥ दुहितुर्नाप्रियं सोढुं
शक्तोऽहं दयिताहिमे ९ प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् ॥ योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः १० ॥ वृषपर्वोवाच ॥ यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते
वसु भार्गव ॥ भुवि हस्तिगवाश्च तस्य त्वं मम चेश्वरः ११ ॥ शुक्र उवाच ॥ यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ॥ तस्येश्वरोऽस्मि यद्येषां देवयानी प्रसाद्यताम्
१२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वमहाकविः ॥ देवयान्यंतिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः १३ ॥ देवयान्युवाच ॥ यदित्वमीश्वरस्तातराज्ञो
वित्तस्य भार्गव ॥ नाभिजानामितत्ते हं राजा तु वदतु स्वयम् १४ ॥ वृषपर्वोवाच ॥ यं काममभिकामासि देवयानी शुचिस्मिते ॥ तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदवापि हि दु
र्लभम् १५ ॥ देवयान्युवाच ॥ दासीकन्यासहस्रेण शर्मिष्ठा मभिकामये ॥ अनुमांतत्र गच्छेत्सायत्र दद्याच्च मे पिता १६ ॥ वृषपर्वोवाच ॥ उत्तिष्ठ त्वंगच्छ धा
त्रिशर्मिष्ठां शीघ्रमानय ॥ यंच कामयते कामं देवयानी करोतु तम् १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठ भद्रेशर्मिष्ठे ज्ञा
तीनां सुखमावह १८ त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान् देवयान्या प्रचोदितः ॥ सायं कामयते कामं सकार्योऽद्य त्वया ज्ञधे १९

श्रुतेः । न्यायस्य तु जातेऽद्यादिवत्पुत्रगतमपि फलं तदेकात्म्याभिमानात्पितर्यपि वक्तुं शक्यमतोनव्याकोपः । मृतेऽपि पितरि पुत्राणां दारिद्र्यदोर्जन्यादिना श्राद्धलोपादिकृतदुःखादिफलमन्वेत्येवेति
सुष्ठुक्तं पुत्रेषु वेत्यादि ३। ४। ५ उपेक्षसे शपथमात्रेण मांसांस्त्वयसि न तु हृदं दोषं निगृह्णासि ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२ महाकविरित्यादिपृथग्वाक्यं १३। १४। १५ दासीमिति इदं देव
यान्याप्रार्थितं दासीसहस्रं शर्मिष्ठापरिवारभृता दासीसहस्रादभ्यत् । द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यामिति वाक्यशेषात् १६। १७। १८। १९

२०। २१। २२। २३। २४। २५ विज्ञानं ब्रह्मानुभवः विद्यामृतसंजीविनी २६। २७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ छ ॥

॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ यं सा कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् ॥ यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानी कृतो हि माम् ॥ महोपा न्माज्जमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते २० ॥ वैशंपाय
न उवाच ॥ ततः कन्यासहस्रेण वृता शिविक्या तदा ॥ पितुर्नियोगात्त्वरितानि श्वक्रामपुरोत्तमात् २१ ॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ अहं दासीसहस्रेण दासीते परिचारिका ॥
अनुत्वांतत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता २२ ॥ ॥ देवयान्युवाच ॥ ॥ स्तुवतो दुहिताऽहं ते याचतः प्रतिगृह्यतः ॥ स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासीमविष्यसि २३
॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ येन केन चिदार्त्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ॥ अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रतिश्रुते दासमावेदु
हि त्रा वृषपर्वणः ॥ देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् २५ ॥ देवयान्युवाच ॥ प्रविशामि पुरं तात तुष्टाऽस्मि द्विजसत्तम ॥ अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलं च
ते २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः ॥ प्रविवेश पुं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि
संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ॥ वनंत देवनि
र्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी १ तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ॥ तमेव देशं संप्राप्ता यथा कामं च चारसा २ ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥ क्रीडं
त्योऽभिरताः सर्वाः पिबंत्यो मधुमाधवीम् ३ खादंत्यो विविधान् मक्ष्यान् विदशंत्यः फलानि च ॥ पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ४ तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी
श्रमकार्षितः ॥ ददृशे देवयानीं स शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ५ पिबंतीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः ॥ उपविष्टांच ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम् ६ रूपेणाप्रतिमां
तासां स्त्रीणां मध्ये वरांगनाम् ॥ शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ७ ॥ ययातिरुवाच ॥ द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां हि कन्ये परिवारिते ॥ गोत्रे च नामनी चैव द्वा
योः पृच्छाम्यहं शुभे ८ ॥ देवयान्युवाच ॥ आख्यास्याम्यहमादत्स्ववचनं मे नराधिप ॥ शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहितस्य माम् ९ इयंच मे सखी दासी यत्राहंत
त्र गामिनी ॥ दुहितादानं वेदस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः १० ॥ ययातिरुवाच ॥ कथं तु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ॥ असुरेन्द्रसुता सुभूः परं कौतूहलं हि मे ११ ॥ देव
यान्युवाच ॥ सर्व एव नरश्रेष्ठ विधानमनुवर्त्तते ॥ विधानविहितं मत्त्वामाविचित्राः कथाः कथाः १२ राजवद्रूपवेषौ ते ब्राह्मीवाचं बिभर्षिच ॥ कोनाम त्वंकुतश्चासि कस्य
पुत्रश्च शंसमे १३ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ब्रह्मचर्येण वेदो मे कृत्स्नः श्रुतिपथंगतः ॥ राजाऽहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः १४ ॥ ॥ देवयान्युवाच ॥ ॥ केनास्य
र्थेन नृपते इमं देशमुपागतः ॥ जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया १५

अथेति १ तेन स्वयंवृतेन शर्मिष्ठया स्वीयदासीसहस्रोपेतया २ मधुमाधवीं मधुसूक्तजाम् दित्वा ३। ४। ५ पिबंतीः पेयं । ललमानाः क्रीडंतीः ६। ७ द्वाभ्यामित्युक्तार्थं गोत्रेवंशकरावृ
त्ति ८। ९। १०। ११ विधानं देवं अनुवर्त्तते अनुसृत्यास्ति १२। १३ राजारूपं ब्राह्मीवाक्ये तत्र हेतुद्वयं व्युत्क्रमेणाह ब्रह्मेति १४ अर्थेन कार्येण वारिजं मीनं पद्मादिवा १५

अनुयुक्तोऽस्मिपलायितेभ्योऽन्तोऽस्मि १६ । १७ । १८ संसृष्टं उच्छिन्नस्यक्षत्रस्यब्राह्मणवीर्यादेवपुनरुद्भवाद्ब्राह्मणाक्षत्रसंसृष्टं क्षत्रियकन्यामुलोपामुद्रादिपुत्राह्मणानामुत्पत्तिदर्शनात्क्षत्रेणब्रह्मसंहि
तंसंमिश्रं ऋषिर्बुधादिलायांपुरुरवास्ततआयुस्ततोऽनुपस्ततस्त्वमिति क्षत्रियकन्यायांब्राह्मणाजातोब्राह्मणःक्षत्रियदारेपुत्राह्मणाजातस्तुक्षत्रियएवेत्याग्रहेपीलायांक्षत्रियदारत्वाभावाद्युष्माकमृषित्व
मेवतथ्यमित्यर्थः हेअंग वहस्वपरिणयस्व १९ एकस्येश्वरस्यदेहोदेहावयवामुखबाहुरुपादास्तदुद्भवाः २० प्रागेवत्वयामप्रपाणिग्रहणंकृतमतइदानींविचारावसरोनास्तीत्याशयेनाह पाणीति

॥ ययातिरुवाच ॥ मृगलिप्सुरहंभद्रेपानीयार्थमुपागतः ॥ बहुधाऽप्यनुयुक्तोऽस्मितदनुज्ञातुमर्हसि १६ ॥ देवयान्युवाच ॥ द्वाभ्यांकन्यासहस्राभ्यांदास्याश
मिष्ठयासह ॥ त्वदधीनाऽस्मिभद्रंतेसखाभर्ताचमेभव १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ विद्वद्यौशनसिभद्रंतेनत्वामर्होऽस्मिभाविनि ॥ अविवाह्याहिराजानोदेवयानिपि
तुस्तव १८ ॥ देवयान्युवाच ॥ संसृष्टं ब्रह्मणाक्षत्रंक्षत्रेणब्रह्मसंहितम् ॥ ऋषिश्चाप्यृषिपुत्रश्चनाहुषांगवहस्वमाम् १९ ॥ ययातिरुवाच ॥ एकदेहोद्भवावर्णाश्च
त्वारोऽपिवरांगने ॥ पृथग्धर्माःपृथक्शौचास्तेषांतुब्राह्मणोवरः २० ॥ देवयान्युवाच ॥ पाणिधर्मोनाहुषाऽयंनपुंभिःसेवितःपुरा ॥ तमेत्वमग्रहीरग्रेवृणोमित्वाम
हंततः २१ कथंनुमेमनस्विन्याःपाणिमन्यःपुमान्स्पृशेत् ॥ गृहीतमृषिपुत्रेणस्वयंवाप्यृषिणात्वया २२ ॥ ययातिरुवाच ॥ रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्व
तोमुखात् ॥ दुराधर्षतरोविप्रोज्ञेयःपुंसाविजानता २३ ॥ देवयान्युवाच ॥ कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ॥ दुराधर्षतरोविप्रइत्यात्थपुरुषर्ष
भ २४ ॥ ययातिरुवाच ॥ एकमाशीविषोहंतिशस्त्रेणैकश्चवध्यते ॥ हंतिविप्रःसराश्राणिपुराण्यपिहिकोपितः २५ दुराधर्षतरोविप्रस्तस्माद्भीरुमतोमम ॥ अतो
ऽदत्तांचपित्रात्वांभद्रेनविवाहम्यहम् २६ ॥ देवयान्युवाच ॥ दत्तांवहस्वतन्मात्वंपित्राराजन्वृतोमया ॥ अयाचतोभयंनस्तिदत्तांचप्रतिगृह्यतः २७ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ त्वरितंदेवयान्याऽथसंदिष्टंपितुरात्मनः ॥ सर्वंनिवेदयामासधात्रीतस्मैयथातथम् २८ शुत्वैवचसराजानंदर्शयामासभार्गवः ॥ दृष्ट्वैवचागतंशुक्रंययातिःपृथिवी
पतिः ॥ वंदेब्राह्मणंकाव्यंप्रांजलिःप्रणतःस्थितः २९ ॥ देवयान्युवाच ॥ राजाऽयंनाहुषस्तातदुर्गमेपाणिमग्रहीत् ॥ नमस्तेदेहिमाभस्मैलोकेनान्यंपतिवृणे ३०
॥ शुक्रउवाच ॥ वृतोऽनयापतिर्वीरसुतयात्वंममेष्टया ॥ गृहाणेमांमयादत्तांमहिर्षीनहुषात्मज ३१ ॥ ययातिरुवाच ॥ अधर्मोऽनस्पृशेदेषमहान्माभिहभार्गव ॥
वर्णसंकरजोब्रह्मन्नितित्वांप्रवृणोम्यहम् ३२ ॥ शुक्रउवाच ॥ अधर्मात्त्वांविमुंचामिवृणुत्वंरमीप्सितम् ॥ अस्मिन्निवाहेमाम्लासीरहंपापंनुदामिते ३३ वहस्व
भार्याधर्मेणदेवयानींसुमध्यमाम् ॥ अनयासहसंप्रीतिमतुलांसमवाप्नुहि ३४ इयंचापिकुमारीतेशर्मिष्ठावार्षपर्वणी ॥ संपूज्यासततराजन्माचैनांशयनेह्वये ३५

पाणिधर्मःपाणिग्रहणारूपधर्मः २१ । २२ ययातिस्तुस्वस्यशर्मिष्ठासक्त्यादेवयान्याःप्रकोपेसतिशुक्राद्भीतःसन्मनस्येवोवाच कुद्धादिति २३ । २४ । २५ अदत्तामितिच्छेदः २६
मामां भयंक्षत्रियेणब्राह्मणीपरिणयनदोषजं २७ । २८ । २९ दुर्गमेसंक्ते ३० । ३१ । ३२ ईप्सितंवरंचवृणीष्वेत्युक्तोऽपीदानींनवृतवान् पश्चात्त्वन्यत्रजरासंक्रमणसामर्थ्यरूपः
शुक्रेणैवस्वप्रतिज्ञासिद्धयेदत्तइतिध्येयं ३३ । ३४ । ३५

३६ । ३७ । ३८ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदोषे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ययातिरिति १ । २ । ३ । ४ व्यजायतअजनयत् ५ । ६ । ७ प्रजाताप्रजारू
पेणविततावलीवत् ८ । ९ । १० रहितेविजने ११ । १२ । १३ । १४ अवहंउद्भवानहं १५ नर्मयुक्तंपरिहासयुक्तंवचनमनृतमपिनहिनस्ति दोषजनकंभवतीत्यर्थः स्त्रीपुंगव्यास्वहमेनानरमयेहत्यु

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तोययातिस्तुशुक्रंलुत्वाप्रदक्षिणम् ॥ शास्त्रोक्तविधिनाराजाविवाहमकरोच्छुभम् ३६ लब्ध्वाशुक्रान्महद्वित्तंदेवयानींतदोत्तमाम् ॥
द्विसहस्रेणकन्यानांतथाशर्मिष्ठयासह ३७ संपूजितश्चशुक्रेणदैत्यैश्चनृपसत्तमः ॥ जगामस्वपुरंहृष्टोऽनुज्ञातोऽथमहात्मना ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि
संभवप० ययात्युपाख्यानेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ययातिःस्वपुरंप्राप्यमहेंद्रपुरसन्निभम् ॥ प्रविश्यांतःपुरंतत्रदेवयानीन्य
वेशयत् १ देवयान्याश्चानुमतेसुतांतांवृषपर्वणः ॥ अशोकवनिकाभ्याशेष्टहंतृत्वात्यवेशयत् २ वृतांदासीसहस्रेणशर्मिष्ठावार्षपर्वणी ॥ वासोभिरन्नपानैश्चसंविभ
ज्यसुसत्कृताम् ३ देवयान्यातुसहितःसन्वृपोनहुषात्मजः ॥ विजहारबहूनब्दान्देववन्मुदितःसुखी ४ ऋतुकालेतुसंप्राप्तेदेवयानीवरांगना ॥ लेभेगर्भप्रथमतःकुमा
रंचव्यजायत ५ गतेवर्षसहस्रेतुशर्मिष्ठावार्षपर्वणी ॥ ददर्शयौवनंप्राप्ताऋतुंसाचान्वर्चितयत् ६ ऋतुकालश्चसंप्राप्तोचमेऽस्तिपतिवृतः ॥ किंप्राप्तंकिनुकर्तव्यं
किंवाकृत्वाकृतंभवेत् ७ देवयानीप्रजाताऽसौवृथाऽहंप्राप्तयौवना ॥ यथातयावृतोभर्तातथैवाहंवृणोमितम् ८ राज्ञापुत्रफलंदेयमितिमेनिश्चितामतिः ॥ अपीदा
नींसधर्मात्माइयान्मेदर्शनंरहः ९ अथनिष्क्रम्यराजाऽसौतस्मिन्कालेयदृच्छया ॥ अशोकवनिकाभ्याशेशर्मिष्ठांप्रेक्ष्यधिष्ठितः १० तमेकरहितेदृष्ट्वाशर्मिष्ठाचारु
हासिनी ॥ प्रत्युद्गम्यांजलिंकृत्वाराजानंवाक्यमब्रवीत् ११ ॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ सोमस्येंद्रस्यविष्णोर्वायमस्यवरुणस्यच ॥ तववानाहुषगृहेकःस्त्रियंद्रुमुहति १२
रूपाभिजनशीलैर्हितंराजन्वेत्थमांसदा ॥ सात्वांयाचेप्रसाद्याहमृतुंदेहिनराधिप १३ ॥ ययातिरुवाच ॥ वेदित्वांशीलसंपन्नादैत्यकन्यामनिदिताम् ॥ रूपंच
तेनपश्यामिसूच्यग्रमपिनिदितम् १४ अब्रवीदुशनाकाव्योदेवयानीयदाऽवहम् ॥ नेयमाह्वयितव्यातेशयनेवार्षपर्वणी १५ ॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ ननर्मयुक्तंवचनंहि
नस्तिनस्त्रीपुराजन्मविवाहकाले ॥ प्राणात्ययेसर्वधनापहारेपंचानृतान्याहुरपातकानि १६ पृष्टुंसाक्ष्येप्रवदंतमन्यथावदंतिमिथ्यापतितंनरेन्द्र ॥ एकार्थतायांतु
समाहितायामिथ्यावदंतंत्वन्वृतंनहिनस्ति १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ राजाप्रमाणंभूतानांसनश्येदमृषावदन् ॥ अर्थकृच्छ्रमपिप्राप्यनमिथ्याकर्तुमुत्सहे १८

क्तिरनृताऽपिकृताचेन्नहिनस्ति धनेत्युपलक्षणंरूपादरेपि १६ स्त्रीष्वनृतंनहिनस्तिप्रत्युतसत्यादेरेणतस्यागएवहिनस्तीत्याह पृष्टंत्विति साक्ष्येपृष्टंसदस्यैरन्यथाप्रवदंतंपुरुषंपतितंयद्वदंतितन्मिथ्या । गो
ब्राह्मणस्त्रीदीनानाथाद्यर्थे कूटसाक्ष्यस्यापिपुण्यहेतुत्वात् । तथाचहिंसाहेतुःसत्यमप्यनृतमेवअहिंसाहेतुरनृतमपिसत्यमेवेतिभावः । प्रकृतमाह एकार्थतायामेकप्रयोजनतायांसमाहितायामावयोस्त्व
द्वाराधनरूपेप्रयोजनेतुल्यत्वेननिश्चितेसतिदेवयायेवममभार्यानिशर्मिष्ठेतिमिथ्यावदंतंत्वामेवानृतंनहिनस्तीत्यर्थः १७ । १८

३८ । ३९ । ४० ज्येष्ठस्यराज्याप्रदानजंषां ४१ । ४२ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्यदीपे ऽवशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ जरासिद्धि १ क्ली
त्वचःसंवर्धनं । पलितानिकेशरोम्णांशौक्ल्यं । पर्यगुःपरितःशरीरेगतानिप्राप्तानि । यौवनेयौवनसाध्यैकामभोगे २ पाप्मानंभोगसामर्थ्येऽपितदिच्छारूपंचित्तस्यदोषस्थं चरेयंभुजीय ३ । ४

॥ ययातिरुवाच ॥ अतृप्तोयौवनस्याहं देवयान्यांभृगूद्वह ॥ प्रसादंकुरुमेब्रह्मजरयेनविशेषमाम् ३८ ॥ शुक्रउवाच ॥ नाहंमृषाब्रवीम्येतज्जरांप्राप्तोऽसिभू
मिप ॥ जरांवेतांत्वमन्यस्मिन्संक्रामयदीच्छसि ३९ ॥ ययातिरुवाच ॥ राज्यभाक्समवेद्ब्रह्मपुण्यभाक्कीर्तिभाक्तथा ॥ योमेदद्याद्वयःपुत्रस्तद्भवाननुम
न्यताम् ४० ॥ शुक्रउवाच ॥ संक्रामयिष्यसिजरांयथेष्टंनहुषात्मज ॥ मामनुध्यायभावेननचपापमवाप्स्यसि ४१ वयोदास्यतितेपुत्रोयःसराजाभविष्यति ॥
आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैवबह्वपत्यस्तथैवच ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेऽवशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
जरांप्राप्यययातिस्तुस्वपुरंप्राप्यचैवहि ॥ पुत्रंज्येष्ठंवरिष्ठंचयदुमित्यब्रवीद्वचः १ ॥ ययातिरुवाच ॥ जरावलीचमांतातपलितानिचपर्यगुः ॥ काव्यस्योशनसः
शापान्नचतृप्तोऽस्मियौवने २ त्वंयदोप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासह ॥ यौवनेनत्वदीयेनचरेयंविषयानहम् ३ पूर्णवर्षसहस्रेतुपुनस्तेयौवनंत्वहम् ॥ दत्त्वास्वंप्र
तिपत्स्यामिपाप्मानंजरयासह ४ ॥ यदुरुवाच ॥ जरायांबहवोदोषाःपानभोजनकारिताः ॥ तस्माज्जरांनतेराजग्रहीष्यदितिमेमतिः ५ सितश्मशुर्निरानंदो
जरयाशिथिलीकृतः ॥ वलीसंगतगात्रस्तुदुर्दर्शोऽर्बुलःकृशः ६ अशक्तःकार्यकरणेपरिभूतःसयौवतैः ॥ सहोपजीविभिश्चैवतांजरांनाभिकामये ७ संतितेवहवःपुत्रामतः
प्रियतरानृप ॥ जरांग्रहीतुंधर्मज्ञतस्मादन्यंवृणीष्वै ८ ॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वंमेहृदयाज्जातोवयःस्वंनप्रयच्छसि ॥ तस्मादराज्यभाक्तातप्रजातवभविष्यति
९ तुर्वसोप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासह ॥ यौवनेनचरेयंविषयांस्तवपुत्रक १० पूर्णवर्षसहस्रेतुपुनर्दास्यामियौवनम् ॥ स्वंचैवप्रतिपत्स्यामिपाप्मानंजरयासह ॥
११ ॥ तुर्वसुरुवाच ॥ नकामयेजरांतातकामभोगप्रणाशिनीम् ॥ बलरूपांतवर्णांबुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् १२ ॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वंमेहृदयाज्जातोवयःस्वं
नप्रयच्छसि ॥ तस्मात्प्रजासमुच्छेदंतुर्वसोतवयास्याति १३ संकीर्णाचारधर्मेषुप्रतिलोमचरेषुच ॥ पिशिताशिषुचांत्येषुमूढराजाभविष्यसि १४ गुरुदारप्रसक्ते
पुतिर्यग्योनिगतेषुच ॥ पशुधर्मेषुपापेषुम्लेच्छेषुत्वंभाविष्यसि १५ वैशंपायनउवाच ॥ एवंसतुर्वसुंशस्वाययातिःसुतमात्मनः ॥ शर्मिष्ठायाःसुतंद्रुमिदंवचन
मब्रवीत् १६ ॥ ययातिरुवाच ॥ द्रुह्योत्वंप्रतिपद्यस्ववर्णरूपविनाशिनीम् ॥ जरांवर्षसहस्रमेयौवनंस्वंददस्वच १७ पूर्णवर्षसहस्रेतुपुनर्दास्यामियौवनम् ॥ स्वं
चादास्यामिभूयोऽहंपाप्मानंजरयासह १८ ॥ द्रुह्युरुवाच ॥ नगजंनरयंनानाश्वंजीर्णोभुक्तेनचस्त्रियम् ॥ वाक्संगश्चास्यभवतितंजरांनाभिकामये १९

दोषाःकफाद्याधिक्यादमनादयः ५ दोषानेवाह सितेति ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ तिर्यग्योनिनामिवगतंप्रकाशंमैथुनाद्याचरणंवेपांतेषु १५ । १६ । १७ । १८ वाक्संगोदे
तानांपतनात्कफादिवृद्धेश्चवाचःसंगइवसंगःसन्नत्वं अव्यक्तत्वमितियावत् १९

२० पीठकानांराजयोग्यानांनरयानविशेषाणां'तस्वतरावा'इतिम्लेच्छेषुप्रसिद्धानां २१ । २२ । २३ । २४ प्रतिलप्स्यसेप्रजास्ताश्वविनिशिष्वंतीतिद्वयोःसंबंधः २५ अग्निप्रस्कंदनंश्रौतस्मार्त्ताद्यग्निसाध्यकर्म
त्यागस्तत्परः २६ बरीयान्स्वभ्रातृभ्योमहान् । जरादेहेन्द्रियशक्तिघातः २७ । २८ । २९ अंजसाआर्जवेन ३० यथेप्सितानित्यस्ययावज्जीवमपीतिभावः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये
॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वंमेहृदयाज्जातोवयःस्वंनप्रयच्छसि ॥ तस्माद्द्रुह्योप्रियःकामोनेतेसंपत्स्यतेक्वचित् २० यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानांस्याद्गतंनच ॥ हस्तिनां
पीठकानांचगर्दभानांतथैवच २१ वस्तानांचगवांचैवशिविकायास्तथैवच ॥ उडुपष्टवसंतारोयत्रनित्यंभविष्यति ॥ अराजाभोजशद्वंनतत्रप्राप्स्यसिसान्वयः २२
॥ ययातिरुवाच ॥ अनोत्वंप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासह ॥ एकंवर्षसहस्रंतुचरेयंयौवनेनते २३ ॥ अनुरुवाच ॥ जीर्णःशिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ॥ न
जुहोतिचकालेऽग्निंतांजरांनाभिकामये २४ ॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वंमेहृदयाज्जातोवयःस्वंनप्रयच्छसि ॥ जरादोषस्त्वयाप्रोक्तस्तस्मात्त्वंप्रतिलप्स्यसे २५
प्रजाश्वयौवनप्राप्ताविनिशिष्यंत्यमोतव ॥ अग्निप्रस्कंदनपरस्त्वंचाप्येवंभविष्यसि २६ ॥ ययातिरुवाच ॥ पुरोत्वंमेप्रियःपुत्रस्त्वंवरीयान्भविष्यसि ॥ जरावली
चमांतातपलितानिचपर्यगुः २७ काव्यस्योशनसःशापान्नचतृप्तोऽस्मियौवने ॥ पुरोत्वंप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासह ॥ कंचित्कालंचरेयंविषयान्वयसातव २८
पूर्णवर्षसहस्रेतुपुनर्दास्यामियौवनम् ॥ स्वंचैवप्रतिपत्स्यामिपाप्मानंजरयासह २९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचपूरुःपितरमंजसा ॥ यथाऽऽत्थमां
महाराजतत्करिष्यामितेवचः ३० प्रतिपत्स्यामितेराजन्पाप्मानंजरयासह ॥ गृहाणयौवनंमत्तश्चरकामान्यथेप्सितान् ३१ जरयाऽहंप्रतिच्छन्नोवयोरूपधरस्तव ॥
यौवनंभवतेदत्त्वाचरिष्यामियथाऽऽत्थमाम् ३२ ॥ ययातिरुवाच ॥ पुरोप्रीतोऽस्मितेवत्सप्रीतश्चंददामिते ॥ सर्वकामसमृद्धातेप्रजाराज्येभविष्यति ३३ एवमु
क्ताययातिस्तुस्मृत्वाकाव्यमहातपाः ॥ संक्रामयामासजरांतदापूरौमहात्मनि ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेचतुरशी
तितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पौरवेणाथवयसाययातिर्नहुषात्मजः ॥ प्रीतियुक्तोत्पश्रेष्ठश्चचारविषयान्प्रियान् १ यथाकामंयथोत्साहंयथा
कालंयथासुखम् ॥ धर्माविरुद्धंराजेंद्रयथाऽर्हतिसएवहि २ देवानतर्पयद्यज्ञैःश्राद्धैस्तद्वत्पितृनपि ॥ दीनाननुग्रहैरिष्टैःकामैश्चद्विजसत्तमान् ३ अतिथीनन्नपानैश्च
विशश्चपरिपालनैः ॥ आनृशंस्येनशूद्रांश्चदस्यून्सन्निग्रहेणच ४ धर्मेणचप्रजाःसर्वायथावदनुरंजयन् ॥ ययातिःपालयामाससाक्षादिंद्रइवापरः ५ सराजासिंहवि
क्रांतोयुवाविषयगोचरः ॥ अविरोधेनधर्मस्यचचारसुखमुत्तमम् ६ ससंप्राप्यशुभान्कामांस्तृप्तःखिन्नश्चपार्थिवः ॥ कालंवर्षसहस्रांतंस्मरामनुजाधिपः ७ परिसं
ख्यायकालज्ञःकलाःकाष्ठाश्चवीर्यवान् ॥ यौवनंप्राप्यराजर्षिःसहस्रपरिवत्सरान् ८ विश्वाच्यासहितोरेमेव्यभ्राजन्नंदनेवने ॥ अलकायांसकालंतुमेरुशृंगेतथोत्तरे ९

भारतभाष्यदीपे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ पौरवेणेति चचारबुभोज १ । २ । ३ । ४ । ५ विषयादिव्यगंधादयोगोचरेवशेषस्यसविषयगोचरः ६ । ७ परीति सौरवर्षेहिप्रत्यवर्दंपंचदिनानिपंचदशनाड्यां
शपलानि एकत्रिंशदक्षराणि वर्धते सावनेः पृथक्चिकित्तत्रयदिनात्मकैर्वर्षैरायुर्गण्यतेऽतः कलाः काष्ठाश्च । 'अष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठात्रिंशजुताः कला' इत्युक्तरूपाः संख्यायेत्युक्तं ८ अलकायांकुबेरपुर्याम् ९

पश्यतेसकालं कालोऽपि तं प्रसिद्धं पश्यतीत्याशयेन कर्मव्यतिहारेत १० । ११ एतदेव ज्ञात्वा पश्चात्तापेनाह न जातिव्यादि १२ । १३ । १४ । १५ ब्रह्मज्ञानमेवात्यंतिकतृप्तिहेतुर्न विषयभोग इत्याशयेनाह तस्मादिति एनां तृष्णाद्वंद्वानि शीतोष्णमानापमानमुखदुःखादीनि तदहितो निर्द्वंद्वः द्वंद्वकल्पकस्य मानसस्य ब्रह्मणि निधानात् अतएव निर्ममोऽहंकारस्यैव ममता मूलस्य त्यागात् १६ । १७

यदा स पश्यते कालं धर्मात्मा तं महीपतिः ॥ पूर्णमत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच १० यथा कामं यथोत्साहं यथा कालमर्हं दम ॥ सेविता विषयाः पुत्रयौवनेन मया तव ११ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मकं भूय एवाभिवर्धते १२ यत्पृथिव्यां ग्रीहियं वंहिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात् तृष्णां परि त्यजेत् १३ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् १४ पूर्णवर्षसहस्रं मे विषयास्तत्चेतसः ॥ तथाप्यनुदिनं तृष्णामैतेष्वभिजायते १५ तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ॥ निर्द्वंद्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह १६ पुरोप्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ॥ राज्यं चेदं गृहाण त्वं त्वंहि मे प्रिय कृत्सुतः १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रतिपेदे जरां राजाययातिर्नाहुषस्तदा ॥ यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः १८ अभिषेक्तुं का मं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् ॥ ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाद्वंद्वं च न मनुवन् १९ कथं शुक्रस्य न सारं देवान्याः सुतं प्रभो ॥ ज्येष्ठं यदु मतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रयच्छसि २० यदु ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनुतुर्वसुः ॥ शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पूरुरेव च २१ कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति ॥ एतत्सं बोधयामस्त्वां धर्मं त्वं प्रति पालय २२ ॥ ययातिरुवाच ॥ ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वंतु मेव च ॥ ज्येष्ठं प्रतियथाराज्यं न देयं मे कथंचन २३ मम ज्येष्ठेन यदु नानियोगो नानुपालितः ॥ प्रति कूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः २४ मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ॥ स पुत्रः पुत्रवद्वत्तत्ते पितृमातृषु २५ यदु नाऽहमवज्ञातस्तथा तुर्वसु नाऽपि च ॥ द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् २६ पूरुणा तु कृतं वाक्यं मानितं च विशेषतः ॥ कनीयान् मम दायादो घृतायेन जरामम २७ मम कामः सच कृतः पूरुणा मित्ररू पिणा ॥ शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् २८ पुत्रो यस्य स्वाऽनुवर्तते स राजा पृथिवीपतिः ॥ भवतोऽनुनयाम्येवं पूरुराज्येऽभिषिच्यताम् २९ ॥ प्रकृतय ऊचुः ॥ यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ॥ सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स तमः ३० अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रिय कृत्तव ॥ वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ॥ अभ्यर्षिचत्ततः पूरुराज्ये स्वे सुतमात्मनः ३२ दत्त्वा च पूरुरेव राज्यं वनवासाय दीक्षितः ॥ पुरा त्सनिर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ३३ यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः स्मृताः ॥ द्रुह्योः सुतास्तु वैभोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ३४ पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातो ऽसि प्रार्थिव ॥ इदं वर्षसहस्राणि राज्यं कारयितुं वशी ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्यापु पुरव्याने पूर्वयायात समाप्तौ पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

१८ कनीयसं कनीयांसं १९ न सारं दोहित्रं २० । २१ । २२ । २३ नियोगः आज्ञा २४ मातेति अनौरसोऽपि यः पुत्रवद्वत्तते स एव पुत्रो न त्वन्यः २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ३२ । ३३ । ३४ । कारयितुं कर्तुं ३५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावादीपे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ अ ॥

एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ अंत्येषु म्लेच्छेषु १२ । १३ शिलोच्छृष्टिं । 'उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिले' । तच्च वने एव न तु नगरे क्षेत्रे पुवा १४ । १५ पंचाग्रय श्रवतारो ग्रयः पंचमः सूर्यः १६ आवृत्य व्याप्य । रोदसीया वा भूमी । पृथिव्या मित्रस्वर्गेऽपि मुख्यो भूदित्यर्थः १७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावादीपे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ स्वर्गत

॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं सनाहुपो राजाययातिः पुत्रमीप्सितम् ॥ राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः १ उपित्वा च वने वा सं ब्राह्मणैः संशितव्रतः ॥ फ लमूलाशनो दांतस्ततः स्वर्गमितोगतः २ सगतः स्वर्गं निवासं तं निवसन्मुदितः सुखी ॥ कालेन नातिमहता पुनः शक्रेण पातितः ३ निपतन् प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदि नीतिलम् ॥ स्थित आसीदंतरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ४ तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतम् ॥ राज्ञा वसुमता सार्धं मष्टकेन च वीर्यवान् ५ प्रतर्दनेन शिबिना समेत्य किल संसदि ॥ जनमेजय उवाच ॥ कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ६ सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ कथ्यमानं त्वया विप्रविप्रर्षिगणसंनिधौ ७ दे वराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ॥ वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसु समद्युतिः ८ तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च स र्वशः ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तमां कथाम् ॥ दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् १० ययातिर्नाहुपो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ॥ राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रववाज वनं तदा ११ अंत्येषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदु पुरोगमान् १२ फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसच्चिरम् १३ शंसितात्मा जितक्रोधस्तर्पय न्पितृदेवताः ॥ अग्नींश्च विधिवज्जुह्वानप्रस्थविधानतः १४ अतिथीन् पूजयामास वन्येन हविषा विभुः ॥ शिलोच्छृष्टिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः १५ पूर्णवर्ष सहस्रं च एवं वृत्तिरभूत्तृपः ॥ अन्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवा इमनाः १६ ततश्च वायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमंतर्दितः ॥ तथा पंचाग्रिमध्ये च तपस्तेपे सवत्सरम् १७ एकपादः स्थितश्चासीत्षण्मासाननिलाशनः ॥ पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गे जगामावृत्य रोदसी १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायातेषडशीति तमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स्वर्गतः स तुराजेंद्रो निवसन् देववेश्मनि ॥ पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा १ देवलोकं ब्रह्मलोकं च रन्पुण्यकृद्दशी ॥ अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः २ सकदा चिह्नपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ॥ कथां ते तत्र शक्रेण सपृष्टः पृथिवीपतिः ३ ॥ शक्र उवाच ॥ यदा स पूरुस्तवरूपेण राजन् जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ॥ तदा च राज्यं संप्रदायैव तस्मै त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ४ ॥ ययातिरुवाच ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नो ऽयं विषयस्तव ॥ मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽस्त्याधिपास्तव ५ अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषेभ्यो मानुषाश्चाप्रधा नाविद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ६ आकुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ॥ आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विदति ७

इति १ । २ । ३ । ४ अंत्याधिपाः प्रांत्यदेशाधिपाः ५ विदस्त्वाधिमाना तर्किमया सर्वज्ञस्यैव दस्य पुरोवक्तव्यमित्यविमृशन् ययातिराह अक्रोधन इति वैशिष्ट्यं पूजातारतम्यार्थमुच्यते । समासमाभ्यां विषम समे पूजातद्वतिसमयोर्विषमां विषमयोः समां च पूजां प्रयुजान स्यात्प्रांते यत्स्मरणात् ६ आकुश्यमान इति अस्य आक्रोष्टुः सुकृतं तितिक्षुर्विदति न त्वाक्रोशी । प्रत्याक्रोशी तु स्वायम्पि सुकृतं नाशयतीति भावः ७

अहमिवाप्येऽपिदिष्टाधीनाएवेत्याह संस्वेदजाइति एतेऽपिदिष्टक्षयेपुण्यपापोच्छेदेस्वांप्रकृतिपरं ब्रह्मभजतिप्राप्नुवन्ति आरोहक्रमेणमोक्षयोग्यांयोर्निप्राप्येतिशेषः । यद्वाजाबालोपानिषदि अविमुक्तमकृत्य'अत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तास्वैब्रह्मव्याचष्टेयनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवति'इति जंतुपदेनप्राणिमात्रसाधारणेनसंस्वेदजादीनामपिसाक्षाद्वाराणस्यांमोक्षाधिकारदर्शनात् । आथर्वणेरामतापनीयेमणिर्काणिकायांवातक्षेत्रेगायांवातटेपुनरित्युप क्रम्यकृमिकोटकादयोऽप्याशुमुक्ताःसंतुनचान्यथेतिजंतुशब्दविवरणाच्चास्तुसाक्षादेवस्वेदजादीनामपिदिष्टक्षयस्तेनमोक्षयोग्यांयोर्निप्राप्येत्यध्याहारदोषोऽप्यपास्तः । अत्राप्याश्वमेधिकेसंवर्त्तमरुत्तीयेएतद्वर्त्तितं । 'उन्मत्तवेपंविभ्रत्सचक्रमीतियथासुखं । वाराणस्यांमहाराजदर्शनेप्सुर्महेश्वरं । तस्याद्वारंसमासाद्यम्यसेथाःकुणपंकचित् । तंहृष्टायोनिवर्त्ते

संस्वेदजाअंडजाश्चोद्भिदश्चसरीसृपाःकृमयोऽथाप्सुमत्स्याः ॥ तथाश्मानस्तृणकाष्ठंचसर्वेदिष्टक्षयेस्वांप्रकृतिभजन्ति ११ अनित्यतांसुखदुःखस्यबुद्ध्याकस्मात्संतापमष्टकाहंभजेयम् ॥ किंकुर्याद्वैकिंचकृत्वानतप्येतस्मात्संतापंवर्जयाम्यग्रमतः १२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंब्रुवाणंनृपतिंययातिमथाष्टकःपुनरेवान्वपृच्छत् ॥ मातामहंसर्वगुणोपपन्नंतत्रस्थितंस्वर्गलोकेयथावत् १३ ॥ अष्टकउवाच ॥ येयेलोकाःपार्थिवेन्द्रप्रधानास्त्वयाभुक्तायंचकालंयथावत् ॥ तान्मेराजनब्रूहि सर्वान्यथावत्क्षेत्रज्ञवद्भाषसेत्वंहिधर्मान् १४ ॥ ययातिरुवाच ॥ राजाऽहमासमिहसर्वभौमस्ततोलोकान्महतश्चाजयं वै ॥ तत्रावसंवर्षसहस्रमात्रंततोलोकंपरमस्म्यभ्युपेतः १५ ततोदिव्यमजरंप्राप्यलोकंप्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ॥ तत्रावसंवर्षसहस्रमात्रंततोलोकंपरमस्म्यभ्युपेतः १७ सदेवदेवस्यनिवेशेनेचविहृत्यलोकानवसंयथेष्टम् ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशैःसमस्तैस्तुल्यप्रभावयुतिरीश्वराणाम् १८ तथावसंनंदनेकामरूपीसंवत्सराणामयुतंशतानाम् ॥ सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगंधान्पश्यन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् १९ तत्रस्थितंमांदेवसुखेषुसक्तंकालेऽतीतेमहतिमतोऽतिमात्रम् ॥ दूतोदेवानामब्रवीदुग्ररूपोध्वंसेत्युच्चैस्त्रिःश्रुतेनस्वरेण २० एतावन्मेविदितंराजसिंहततोभ्रष्टोऽहंनंदनाक्षीणपुण्यः ॥ वाचोऽश्रौषंचांतरिक्षेसुराणांसानुक्रोशःशोचतांमानरेन्द्र २१ अहोकष्टक्षीणपुण्योययातिःपतत्यसौपुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ॥ तानब्रुवंपतमानस्ततोऽहंसतांमध्येनिपतेयंकथंनु २२ तैराख्याताभवतांयज्ञभूमिःसमीक्ष्यचेमांस्त्वारितमुपागतोऽस्मि ॥ हविर्गंधदेशिकंयज्ञभूमेर्धूमापांगंप्रतिगृह्यप्रतीतः २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणि उत्तरयायातेएकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ अष्टकउवाच ॥ यदाऽवसो नंदनेकामरूपीसंवत्सराणामयुतंशतानाम् ॥ किंकारणंकार्तयुगप्रधानहित्वाचत्वंसुधामन्वपद्यः १

तसंसंवर्त्तौमहीपते' । इतिकुणपदर्शनेनमहेश्वरदर्शनसिद्धिसूचयतावाक्यजातेन ११ अहंतुदिष्टक्षयाभावात्प्राप्तेपिदुःखेनतप्येत्याह अनित्यतामिति १२ मातामहमिति तत्रस्थितमंतरिक्षेस्थितं १३ तानिति क्षेत्रज्ञवत्क्षेत्रंमहाभूतादिधृत्वंतंतज्ज्ञानंतोनारदादयःक्षेत्रज्ञास्तद्वत् १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ तैरिति देशिकमुपदेष्टारं धूमएवापांगइवसूचकोयस्यतंधूमापांगं प्रतीतोदृष्टः २३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ यदेति । कार्तयुगप्रधान कृतयुगेभवाःकार्तयुगावत्यंतनिष्पापास्तेषांमुख्यतमेत्यर्थः १

२ तस्मिन्निति मेमम । अपामसोमममृताअमृतेतिकर्मफलस्यनित्यत्वंश्रुतवतः । अत्रपातविषयेमनःसंमुख्यतइत्येकःप्रश्नः । नचपुनरावर्त्ततइतिप्रजापतिलोकादनावृत्तिःश्रुता । त्वयाप्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापमितितत्रावसंवर्षसहस्रमात्रमितितततोऽपिस्वस्यावृत्तिरुदिता । तत्रकस्यप्रजापतेःकिंघामविशिष्टाअनावृत्तियोग्याउपयांतीत्यन्यःप्रश्नः । तत्राद्यस्योत्तरं भूयस्तुकिंपृच्छसिराजसिंहेत्यंतं । शेषग्रंथोद्वितीयस्येतिविभागः ३ इमंभौममिति । भूमिरेवभौमोनरकआध्यात्मादितापत्रयवत्त्वात्तंततिप्राप्नुवन्ति इमंप्राप्ताश्चेतबहुधापुत्रपौत्रादिरूपेणविविधवासनामूलेनविबुद्धिर्विषमावृद्धिलभते । 'बहुप्रजानिर्कृतिमाविवेश'इतिश्रुतेः कालपाशमेवहृदयंतीत्यर्थः । तेके ये कंकेतिगृध्रादेरुपलक्षणं । गोमायुइतिश्वादेः । तेषांबलंसंघस्तस्याज्ञानंभस्यंशरीरंतस्यार्थक्षीणाः । दिव्येनभौमेनवादेहेनभोगान्भो'कृतश्रमाइत्यर्थः ४ तस्मादेतत्काम्यकर्मदुष्टंनिषिद्धंगर्हणीयमाभिचारिकंचवर्जनीयं ५ ननुकंकादिभक्षितस्यकथंस्वरूपसत्ताकथंवाशरीरंतरेणाविर्भावइतिदेहात्मवादमाश्रित्यशंकते भौमोनरकश्चइति पृच्छतिचयदातुतानिति ६ उत्तरमाह ऊर्ध्वमिति नदेहनाशेनात्मनाशःकृतहानादिप्रसंगात् किंतु । 'योनिमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वायदेहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयांति यथाकर्मयथाश्रुतं'

॥ ययातिरुवाच ॥ ज्ञातिःसुहृत्स्वजनोवायथेहक्षीणेवितेत्यज्यतेमानवैर्हि ॥ तथातत्रक्षीणपुण्यमनुष्यंत्यजंतिसद्यःशेखरादेवसंघाः २ ॥ अष्टकउवाच ॥ तस्मिन्कथंक्षीणपुण्याभवंतिसमुह्यतेमेऽत्रमनोऽतिमात्रम् ॥ किंवाविशिष्टाःकस्यधामोपयांतितद्वैब्रूहि क्षेत्रवित्त्वमतोमे ३ ॥ ययातिरुवाच ॥ इमंभौमंनरकंतेपतंतिलालप्यमानानरदेवसर्वे ॥ येकंकगोमायुबलाशनार्थेक्षीणाविवृद्धिबहुधाव्रजन्ति ४ तस्मादेतद्वर्जनीयंनरेन्द्रदुष्टलोकैर्गर्हणीयंचकर्म ॥ आख्यातंतेपार्थिवसर्वमेवभूयश्चेदानींवदकिंतेवदामि ५ ॥ अष्टकउवाच ॥ ॥ यदातुतान्वितुदंतेवयांसितथागृध्राःशितिकंठाःपतंगाः ॥ कथंभवंतिकथमाभवंतिनभौममन्यंनरकंशृणोमि ६ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ ऊर्ध्वदेहात्कर्मणाजृंभमाणाद्यक्तंपृथिव्यामनुसंचरन्ति ॥ इमंभौमंनरकंतेपतंतिनावेक्षंतैर्वर्षपूगाननेकान् ७ षष्टिसहस्राणिपतंतिव्योम्रितथाअशीतिंपारिवत्सराणि ॥ तान्वैतुदंतिपततःप्रपातंभीमाभौमाराक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ८ ॥ ॥ अष्टकउवाच ॥ ॥ यदेनस्तेपततस्तुदंतिभीमाभौमाराक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ कथंभवंतिकथमाभवंतिकथंभूतागर्भभूताभवंति ९ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ असंरतेःपुष्पफलानुपृक्तमन्वेतितद्वैपुरुषेणसृष्टम् ॥ सवैतस्यारजआपद्यतेवैसगर्भभूतःसमुपैतितत्र १०

इतिश्रुतेर्निमित्तभूतेनकर्मणामातुरुदरेजृंभमाणंदेहंप्राप्यनिर्गमादूर्ध्वंन्यक्तंसर्वलोकप्रत्यक्षंयथास्यात्तथापृथिव्यांसंचरन्ति तदेवसंचरणंभौमोनरकः । कुतोऽस्यमरकत्वमतआह नावेक्षंतैर्वर्षपूगाननेकान् यस्मादत्रपतितानंतंयोनिरुध्यंतैकर्मभूमिंप्राप्यापिस्वहितायनयतंतोऽतोऽतिमोदयप्रदोऽयंलोकोनरकएवेत्यर्थः । एतेनकंकादिभक्षितस्यापिसत्त्वंदेहयोगश्चास्तीत्युक्तं ७ स्वर्गतस्यापिपुनःपातावश्यंभावादयंलोकोदुष्परिहरइत्याह षष्टिमिति षष्टिसहस्राण्यशीतिंचसहस्राणिव्योम्रिस्वर्गेस्थित्वापतंतीतियोजना रक्षरक्षेतिवदंतोदारादयोभौमाराक्षसाः ८ स्वर्गच्युतिप्रकारंपृच्छति यदेनसस्तेपततस्तुदंति यत्तान् एनसःपापाद्धेतोःपततःस्वर्गाव्यवमानान्तेराक्षसास्तुदंतितेपुरुषाःकथंभवंतिप्रपातभ्रष्टाइवकथंनशीर्यते । कथंवाआभवंतिइंद्रियादिमंतोभवंति । कथंवागर्भत्वंप्राप्नुवंतीतिप्रश्नत्रयं ९ तत्रयावत्संपातमुपित्वाऽथेतमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्तयेत्येतमाकाशमाकाशाद्युंवायुंभूत्वाधूमोभवतिधूमोभूत्वाऽभ्रंभवतिअभ्रंभूत्वामेघोभवतिमेघोभूत्वाप्रवर्षतितइहव्रीहियवाओषधिवनस्पतयस्तिलमापाइतिजायंतेइतिश्रुत्यनुसार्युत्तरं । असंरतइति अक्षशब्दोदुःखाश्रुवाचीसजापःपुरुषवचसोभवंतीतिश्रुतेर्देहभ्रंकेवबहुलेपुभूतसूक्ष्मेपुवर्त्तते । स्वर्गाच्चान्यमानस्यदुःखाज्जरुमयंशरीरंभवतीतिपुण्यतेच-

तद्वन्नमेवरेतोदेहबीजं पुष्पफलस्थानीयेन चरणारुणेन कर्मशेषेणानुपृक्तं रमणीयचरणारमणीयां योनिमापद्यत इति श्रुतेरन्वेत्यनुसरति जीवः तज्जलानुगमं पुरुषेणरेतः सिचासृष्टं संसृष्टं भवतिसंभूतमूमावृत्तो जीवोरेतोभावं प्राप्तः संस्तस्याः स्त्रियोरजोगर्भे शीतामापद्यते प्राप्नोति ततो गर्भभूतो भवति १० कथमन्तरेतः सिचासं सृज्यते तदाह वनस्पतीनोपधीश्चाविशंति ओषधिपुंसं सृष्टमन्तर्द्रुजिसं सृज्यत इत्यर्थः । ओषधिसंसर्गोऽप्यस्य पृथिव्यं बुवाय्वन्तरेक्षकमेणोदाहृतश्रुतेरित्यर्थः । अपोवायुं पृथिवीमन्तरिक्षमित्यत्र पृथिवी अद्रव्यः पूर्वबोधा । वाय्वं बुनोर्मध्ये धूम्राग्निमेघा अपि बोध्याः उदाहृतश्रुतेरेव । एवमोषधिभूताः संतो द्विपदं मनुष्यशकुन्तादिचतुष्पदं पञ्चादिचाविश्येति शेषः ततो गर्भभूता भवन्ति ११ एवं यदेन सस्ते पतत इति श्लोकेन कृतस्य मन्त्रत्रयस्योत्तरमुक्तं । तेनैव स्थूलदेहादिवेचितं जीवं सूक्ष्मादपि विवेक्तुं प्रश्नमवतारयति अन्यद्वपु रिति । नरयोनिमापद्यमानो जीवः स्वेन कायेन जेवेनैव रूपेण गर्भमातुरुदरं याति उत तत्र प्रवेष्टुमन्यद्वपुरुपाधिभूतं विदधाति १२ शरीरेति । अन्यजन्मानं गीकारेशरीरविशेषं करणानि संज्ञाचनार्यलभेत् मलपिंडवत् । अंगीकारे च तेषां स्वाभाविकत्वादुपाधिसंतत्यविच्छेदादानीत्यसंसारित्वं स्यात् १३ तदेतदनाद्ये कोपाधिस्वीकारेण परिहरति वायुः समुत्कर्षतीति । वायुर्व्यष्टिलिङ्गं 'वायुर्वैगौतमतत्सूत्रं वायुरेव न्यष्टिर्वायुः समष्टिः' इति श्रुतिभ्यां । 'पंचप्राणमनो बुद्धिर्दशेंद्रियसमन्वितं । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम्' इत्युक्तं रूपं तत्कर्तुं । गर्भस्थानं मुख्यकर्मभूतं । ऋतोऽस्त्रीरजसि । रेतः पूर्वोक्तं । पुष्परसेन पुष्पकर्मफलोत्पादकत्वसाम्यात्तत्परसोऽपूर्वतेनानुपृक्तं गोणकर्मसमुत्कर्षति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्ततः

वनस्पतीनोपधीश्चाविशंति अपोवायुं पृथिवीं चांतरिक्षम् ॥ चतुष्पदं द्विपदं चातिसर्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ११ ॥ अष्टकउवाच ॥ अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भमुता होस्वित्स्वेन कायेन याति ॥ आपद्यमानो नरयोनिमेतामाचक्ष्वमे संशयात्प्रब्रवीमि १२ शरीरभेदादिसमुच्छ्रयं च चक्षुः श्रोत्रेलभते केन संज्ञाम् ॥ एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्वपृष्टः क्षेत्रज्ञत्वात्तातमन्यामसर्वे १३ ॥ ययातिरुवाच ॥ वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनिमृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ॥ सतत्र तन्मात्रकृताधिकारः क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् १४ सजायमानो विग्रहीतमात्रः संज्ञामधिष्ठाय ततो मनुष्यः ॥ स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं सैव रूपं पश्यति चक्षुषा च १५ घ्राणेन गंधं जिह्वयाऽथोरसंचत्वचास्पर्शमनसा वेदभावम् ॥ इत्यष्टके होपहितं हि विद्धिमहात्मनां प्राणभृतां शरीरे १६

प्रजाः' इति स्मृतेः । 'पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतेः । सोमाज्यपय आदिरूपाः कर्मसमवायिनी देहांतरारंभिका अपोरेतोरूपा गृहीत्वा लिङ्गोपाधिर्जीवो गर्भाशयं विशतीत्यर्थः । अन्यथा ऋतोऽस्त्रीरजसि रेतः पूयेन संभवेन्नस्थिरीभवेच्च । सवायुस्तत्र गर्भाशये तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि तैरूपादानभूतैः कृतोऽधिकारो यावदपवर्गमवस्थानं यस्य सतः प्राकृताधिकार एव भूतो वायुः क्रमेण गर्भं संवर्धयति यथाहर्नैरुक्ताः । 'शुक्रातिरेके प्रमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन न पुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति । एकरात्रोपितं कलं भवति पंचरात्राद्बुद्धिः सप्तरात्रात्पेशीद्विः सप्तरात्रादुदुः पंचविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिनो भवति दिमासाभ्यन्तरे शिरःसंघटते मासत्रयेण ग्रीवा व्यादेशो मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेशः पंचमे मासेन खरो मग्न्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवतिसप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याऽध्यवस्यति नवमे सर्वगं संपूर्णो भवति । मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः' इत्यादि जातश्चायुनास्पृष्टस्तन्नस्मरति जन्ममरणमते च शुभाशुभं कर्मैत्येतेन ग्रंथेन १४ सहित्युग्मं । सगर्भो जायमानो वर्धमानः । विग्रहीतमात्रो विग्रहेण सर्वांगकलापेन संपन्नमात्रः संज्ञां प्राग्भवीयां वासनामधिष्ठायानुसंधाय ततो जातः स न्योनेर्बहिर्निःसरणान्मनुष्यो हमित्यभिमानवान् भवति । एवं भूतस्य प्राणभृतो जीवस्य प्राणाख्यं लिङ्गं शरीरे स्थूले उपहितमुपाधिं विद्धि स्वतस्तु महात्मनो विभोः किंतु पहितं येन श्रोत्रादिरूपेण शब्दादीन् विषयान् जानीत इति द्वयोः श्लोकयोरन्वयः १५ । १६

१६ तन्मात्रकृताधिकार इति लिङ्गस्य यावन्मोक्षस्थायित्वमुक्तं तदाक्षिपति यः संस्थित इति संस्थितो मृतः स्थूलदेहदेहादेर्नैर्वालिङ्गदेहदाहः कुतो न भवतीत्यर्थः १७ स्वप्रवदेहांतरप्राप्तौ सत्यानां पदोपः संभवतीत्याह हित्वासोऽसूनुस्तव निष्ठानित्वा सः संस्थितः अमृप्राणान् हित्वा धारयित्वा गृहीत्वेत्यर्थः । धात्रः क्ताप्रत्यये परे दधाते हि रिति हिभावः । 'तमुत्कामंतं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्कामंतं सर्वप्राणा अनूत्कामंति' इत्यमुसहितस्यैव लोकांतरप्राप्तिश्रुतेः निष्ठानित्वा शब्दकृत्वा सुप्तवत् स्वप्रवदस्यां योनिं देहं भजते । हित्वात्यक्ता देहं स्थूलं १८ पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं वेत्युक्तं तद्विभजंते पुण्यां योनिमिति । आरोहे । 'अन्यं न वतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वागांधर्वं वा देवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मणं' इति श्रुतेः पित्र्याद्यन्यतमां योनिं । अवरोहे तु रमणीयचरणा अभ्याशो हयस्ते रमणीयां योनिं प्रपद्यंते ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वेति पुण्यां योनिं भजन्ति । एवं पापामपि पापकृतो नारकीं योनिं भुक्त्वा कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यंते श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चांडालयोनिं वेति श्रुतेः पापां योनिं भजन्ति । कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापाः पापैकस्वभावाः । अथैतयोः पथोर्न कतेरेण च न तानीमानि सुद्राण्यसकृदावर्त्तानि जायस्व भ्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति श्रुतेः कीटादियोनिमसकृद्भजन्ति अतः

॥ अष्टकउवाच ॥ यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा निखन्यते वाऽपि निरुप्यते वा ॥ अभावभूतः स विनाशमेत्यकेनात्मना चेतयते परस्तात् १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ हित्वासोऽसूनुस्तव निष्ठानित्वा पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं वा ॥ अन्यां योनिं पवनाग्रा नुसारी हित्वा देहं भजते राजसिंह १८ पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥ कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापानमेव विक्षाऽस्ति महानुभाव १९ चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च तथा भूता गर्भभूता भवन्ति ॥ आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वभूयस्तु किंपृच्छसि राजसिंह २० ॥ अष्टकउवाच ॥ किं स्विच्छत्वालभते तात लोकान्मर्त्यः श्रेष्ठास्तपसा विद्यया वा ॥ तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथा वच्छुभां लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण २१ ॥ ययातिरुवाच ॥ तपश्च दानं च शमो दमश्च हीरार्जवं सर्वभूतानु कं पा ॥ स्वर्गस्य लोकस्य वदंति संतो द्वाराणि सतैव महांति पुंसाम् ॥ नश्यंति मानेन तमोभिभूताः पुंसः सदैवेति वदंति संतः २२ अधीयानः पंडितं मन्यमानो यो विद्यया हंतियशः परेषाम् ॥ तस्यांतवंतश्च भवन्ति लोकानचास्यत ब्रह्मफलं ददाति २३ चत्वारि कर्माण्यभयं करणिभयं प्रयच्छं त्यथाकृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः २४ नमानमान्यो मुदमाददीत न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ॥ संतः सतः पूजयंतीह लोकेनासाधवः साधु बुद्धिं लभन्ते २५ इति दयामिति यज इत्यधीय इति वतम् ॥ इत्येतानि भयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि सर्वशः २६

एव योनिं संचारस्य दुःखबहुलत्वाज्जमेव विवक्षाऽस्ति महानुभाव जायामेस्यादथ प्रजायेय विचिंत्ये स्यादथ कर्म कुर्वीथेति श्रयमाणजायादिभारं वोढुमिच्छाममनास्ति किंतु भूमिं प्राप्य नैककर्म्यमेव साधयिष्यामीति भावः १९ । २० एवं स्थूलात्सूक्ष्माच्च देहादिवेचितस्य देहिनस्तत्संबंधादुत्क्रांतिगत्यागतयोर्दिशिताः आगते श्रममेव विवक्षास्तीति तुच्छत्वं चोक्तं अतुच्छस्थानं प्रापकमुपायं पृच्छति किं स्विदिति । श्रेष्ठान् आवृत्तिशून्यान् । तपसा कर्मणा विद्यया उपास्त्या वा २१ उत्तरमाह सार्धेन तपश्च दानं चेति । नश्यंति मानेन तमोभिभूताः पुंस इति तप आदयः सप्तस्वर्गस्य द्वारभूता अपि पुंसः पुरुषस्य मानेनाह मेव श्रेष्ठः कर्त्तव्यभिमानेन नश्यंति यतस्ते तमोभिभूता मानरूपेण तमसाऽभिभूताः पंडीकृताः २२ दर्पवता कृतमध्ययनादिनमोक्षोपयोगिनापि स्वर्गदंप्रत्युत भयावहमित्याह द्वाभ्यां अधीयान इति २३ चत्वारि तप्यत्र अधीतं ब्रह्मचारिणो धर्मः । मोनं यतेः । यज्ञाग्निहोत्र इतरयोर्द्वयोरपि साधारणे २४ अतो मानापमानादिद्वंद्वसहिष्णुर्भवेदित्याह नमानमान्य इति २५ इति दयामिति दांभिकस्य स्वयं प्रकाशनाभिनयः अतस्तप आदिदं भविवर्जितं चेन्मोक्षद्वारं नान्यथेत्यर्थः २६

तपसाविद्ययावेतितपोविद्ययोः कतरदावृत्तिशून्यस्थानप्रापकमिति पृष्ठे तपस्तत्रादुपकारकत्वमुक्त्वा विद्यायाः साक्षादेव तत्प्रापकत्वमाह येचेति । मनीषिणो मनीषिणो निग्रहशीलस्य प्रमातुराश्रयं स्वाध्यासाधिष्ठानं । पुराणपुराणि नवकूटस्थं । कार्यकारणवद्विकारिन भवतीत्यर्थः मानसस्य मार्गः पराकमावर्ण्यते न रुद्धमावृत्तं यद्वस्तु ये विद्वांसो वेदयन्ते विदन्ते स्वार्थेणि च । तमेवैकं जानयन् आत्मानं न चेदवेदीन्महती विनष्टिः । निष्कलं निष्क्रियं शातमित्याद्यागमेनानुमानानुभवाभ्यां च जानन्ति तद्वस्तु बोधुं प्राक् श्रेयः यस्मात्ते ब्रह्मणा संयोगमेत्येक्यं प्राप्य परां शांतिं कैवल्यं प्राप्नुयुस्ते ह जीवत्येव वेदे प्रेत्य देहाभिमानाद्बन्धुत्वाय । तथा च श्रुतिः 'शरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति २७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावेदीपे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ चरन्निति अस्मिन्धर्मविषये बहूनि प्राप्तिद्वाराणि वेदयन्ति वेदिकाः १ चत्वारिकर्माण्यभयं करणीत्याश्रमकर्मणामभयं करत्वं मुक्तं तदेव विस्तरणाह आहूताध्यायीत्यादिना २ । ३ । ४ अनोकशायी

येचाश्रयं वेदयन्ते पुराणं मनीषिणो मानसमार्गरुद्धम् ॥ तद्वः श्रेयस्तेन संयोगमेत्यपरां शांतिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ अष्टकउवाच ॥ चरन्गृहस्थः कथमेति धर्मात्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ॥ वानप्रस्थः सत्पथे सन्निविष्टो बहून् यस्मिन्संप्रतिवेदयन्ति १ ॥ ययातिरुवाच ॥ आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोदः पूर्वोत्थायी चरमंचोपशायी ॥ मृदुर्दातो घृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी २ धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत दद्यात्सदैवातिथीं न भोजयेच्च ॥ अनाददानश्च परैरदत्तं सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ३ स्ववीर्यजीवी वृजिना भ्रित्तो दाता परेभ्यो न परोपतापी ॥ तादृग्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ४ अशिल्पजीवी गुणवांश्चैव नित्यं जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रयुक्तः ॥ अनोकशायी लघुरल्पप्रचारश्च रन्देशानेकचरः स भिक्षुः ५ राज्याय यावाऽभिजिताश्च लोका भवन्तिका माभिजिताः सुखाश्च ॥ तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वानरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ६ दशैव पूर्वा न्दशचापरांश्च ज्ञातीन् तथात्मानमथैकविंशम् ॥ अरण्यवासी सुकृते दधाति विमुच्यारण्ये स्वशरीरघातून् ७ ॥ अष्टकउवाच ॥ कतिस्विदेव मुनयः कति मौनानि चाप्युत ॥ भवन्तीति तदा चक्ष्वश्रोतुमिच्छामहे वयम् ८ ॥ ययातिरुवाच ॥ अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ग्रामे वा वसतोऽरण्यं समुनिः स्याज्जाधिप ९ ॥ अष्टकउवाच ॥ कथंस्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः १०

शून्यागारदेवालयकुलालशालादौ गृहस्थगारभिक्षुस्थाने शयीत ओकहति सलोप आर्षः लघुः परिग्रहशून्यः ५ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रजयेदिति श्रुत्युक्तं परिग्रहत्यागकालमाह राज्येति लोक्यं तद्वितिलोकाः शब्दाद्याविषयायैव राज्येयदेवाभिजितास्तुच्छीकृताः सुखाः सुखावहा अपि कामाभिजितावशवर्तिनोऽपि तामेव रात्रिं तदेव सर्वपरिग्रहसंन्यसारण्यसंस्थः । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव 'तदरश्च हवेण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि' इति श्रुतिप्रसिद्धां ब्रह्मनिष्ठां कर्तुं यतेत्यर्थः ६ अरण्यवासी हार्दब्रह्मनिष्ठस्तत्रैव हार्दशरीरघातून् स्थूलसूक्ष्मभूतरूपानि विमुच्य प्रविलाप्य तमपि हार्दसुकृते निष्कले ब्रह्मणि तस्मात्सुकृतमुच्यते इति श्रुतिप्रसिद्धे चिदेकरसे दधाति प्रविलापयति ७ सर्वेष्वाम्रेषु सिद्धिरस्तीत्युक्तं राज्येति संन्यासे चात्यादरो दर्शितस्तत्किंतत्रैव मोक्षोऽस्त्युताश्रमांतरेष्वपीति संशयानः पृच्छति कतीति मुनयो मोक्षिणः । मौनानि मोक्षमार्गाः ८ योगीजानी चेति द्वौ मुनीहत्याह अरण्यइति अरण्ये वसतोऽर्तनिष्ठस्य योगिनो ग्रामो बाह्यं वस्तु पृष्ठतः समीपतएव भवति योगप्रभावात्सर्वमस्यास्तीत्यर्थः ग्रामे लोके वसतो मायापुरदर्शिन इव द्विचंद्रन्यावेन तद्वाधेनाधिष्ठानदृष्टिर्नित्यमप्रमुषिताऽस्तीत्यर्थः ९ द्वयमप्येतदाश्चर्यमिति मत्वा पृच्छति कथमिति १०

आद्यं तीव्रवैराग्यपूर्वकं योगमभ्यस्यतः सुलभमित्याह न ग्राम्यमिति ११ द्वितीयं विवेकिनः संन्यासिनः सुलभमित्याह अनग्रिनि केतइति । अनग्रिः संन्यासी अनिकेतः कुटीचकव्यावृत्तः परमहंसः अतएवागोत्रचरणगोत्रजन्मवंशश्चरणं विद्यावंशस्तद्व्यपदेशशून्यः कौपीनेति स्पष्टार्थः १२ एवं प्रकारेण ग्रामेऽपि वसतो विवेकिनोऽरण्यमेव समीपेऽस्तीत्याह तथास्येति त्यक्तकर्माजितेन्द्रियो मनीषी गविवेकान्यतरदम्यस्य न्निधयतीत्याह यस्त्विति १४ धौतदंतं शुद्धाहारं । आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति श्रुतेस्तदपेक्षणात् । कृत्तनखं त्यक्तर्हिंसासाधनं अतएव सदा स्नातं नित्यं शुद्धचित्तं । अलंकृतं यो गैश्वर्येण शमादिना च । असितं वासनाबंधशून्यं । सितकर्माणं हिंसायुक्तं धर्ममपि त्यजंतं । 'यं यं लोकं मनसा संविभाविशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ॥ तंतं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं त्वच्येद्भुक्तिकामः' इति श्रुतेः सर्वोऽपि तमर्चितुमर्हतीति १५ मंदाधिकारिणा कामादिजयाय तपोऽपि कर्त्तव्यमित्याह तपसेति इमं वैराग्येण जित्वा तुच्छकृतं परं स्वर्गं विजयते प्राप्नोति १६ मध्यमं प्रतिप्राह यदा तु निर्द्वंद्वः सुखदुःखमानापमानादिद्वंद्वदुःखरहितो मोक्षसमास्थितोऽप्यनमनुतिष्ठन्नमलोकं जित्वा प्रविलाप्य परं लोकं ब्रह्म विजयते प्राप्नोति १७ उत्तमं प्रतिप्राह आस्येनेति मुखेनैवाहारं भृगयते न गुरसे सज्जते एवं सुवालः स्तनपानवद्विष्यान् गृह्णन् पिनगृह्णाति प्रत्यङ्मात्रनिष्ठत्वात् । स च भुरचः भुरिवेत्यादि श्रुतेः । 'अथास्यलोकः सर्वोऽयमात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति सर्वमस्यात्मा भवति' इति श्रुतेः ।

॥ ययातिरुवाच ॥ न ग्राम्यमुपयुंजीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ॥ तथाऽस्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ११ अनग्रिनि केतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ॥ कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च वीरम् १२ यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेच्च भोजनम् ॥ तथाऽस्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः १३ यस्तुकामान्परित्यज्य त्यक्तकर्माजितेन्द्रियः ॥ आतिष्ठेच्च मुनिर्मानसलोके सिद्धिमाप्नुयात् १४ धौतदंतं कृत्तनखं सदा स्नातमलंकृतम् ॥ असितं सितकर्माणं कस्तमर्हति नार्चितुम् १५ तपसा कर्शितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः ॥ सच लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् १६ यदा भवति निर्द्वंद्वो मुनिर्मानसमास्थितः ॥ अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् १७ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ॥ अथास्यलोकः सर्वोऽयं सोऽमृतत्वाय कल्पते १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्व० संभवपर्व० उत्तरयायाते एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ अष्टकउवाच ॥ कतरस्त्वनयोः पूर्वदेवानामेति सात्मताम् ॥ उभयोर्धावतोरजन्मसूर्याचंद्रमसोरिव १ ॥ ययातिरुवाच ॥ अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ॥ ग्रामे एव सन्निष्ठस्तयोः पूर्वतरंगतः २ अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् ॥ तप्यते यदि तत्कृत्वा चरेत् सोऽन्यत्तपस्ततः ३

अतः सोमृतत्वाय कल्पते १८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावेदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ अ ॥ कतरइति एतयोर्योगिज्ञानिनोर्मध्ये देवानां सात्मतां ब्रह्मप्राप्तिं । आत्मा तेषां संभवतीति श्रुतेः एषां देवानां सविज्ञानिति श्रुतिपदयोर्थः । धावतो यत्र मानयोः कः पूर्वकृतकृत्यो भवतीत्यर्थः १ उत्तरं अनिकेतइति संयतो धारणाध्यानसमाधिमान् । अनिकेतो भिक्षुर्य गृहस्थो वा योगी मुच्यते इति पूर्वार्थः ज्ञानी पूर्वोक्त रूपस्तु सद्यो मुच्यते इत्युत्तरार्थः । अयं भावः ज्ञानिनः श्रुतियुक्तिभ्यां जगन्मिथ्यात्वनिश्चयात्क्षणिकेनापि निर्विकल्पसाक्षात्कारेण ब्रह्माद्वैतनिश्चयो भवति योगिनस्तु तदभावात् निर्विकल्पसमाध्यभ्यासबलेनैव द्वैतविस्मरणं संपादनीयमिति विलंबाच्छ्रमसाध्यामुक्तिरिति गृहस्थेषु वसन्नपि स्वयं संयतः २ अस्मैव मस्मिन् जन्मन्यल्लवोत्तमभूमेर्जन्मांतरे पितृहोऽस्तीत्याह अप्राप्येति आयुःसाधनं कालं वा दीर्घमुक्तविधिनिष्ठापर्याप्तं विकृतिं विन्यादिव्यविषयभोगं योगसिद्धिचलेन चरेत् सोऽपीसोभर्षा दिवत्पश्चात्तापं प्राप्तः स पुनर्मोर्गं चरति इह जन्मनि जन्मांतरे वा योगभ्रष्टः स्मृतिप्रामाण्यादित्यर्थः ३

ज्ञानिनस्तत आधिक्यमाह पापानामित्यस्तुमानवो ज्ञानी नित्यमविनाशिवस्तु ब्रह्माख्यं विभृयात्तत्त्वमसीति शास्त्रात्प्रत्यगात्मत्वेनावधारयेत्स पापानां कर्मणां कर्मणिषट्ता तानिसुखयथेष्टचामरत्रापि मुच्यत एवेत्यर्थः । न लिप्यते कर्मणा पापकेन हत्वाऽपि स ह्यलोकाऽहंति न निबद्धयते इत्यादि शास्त्रात् ४ इदं पदमप्राप्नोमोक्षेच्छया धर्ममेव सेवेतेत्याह सदाहति यः पुरुषोऽनर्थबुद्धिर्नास्त्यर्थमेवेति बुद्धिर्यस्य स तथाभूतः सन् स्वर्गाद्यर्थधर्मसेवते । तत्सेवनं नृशंसमसत्यं च मुमुक्षाहीनत्वादनित्यफलत्वाच्च । विविदिषति यज्ञेन दानेनेत्यादि श्रुतिसिद्धिर्धर्मस्य मोक्षहेतुत्वं परित्यज्य काम्यधर्मकृतं आत्मानं नानातुः स्वमये संसारे पातयित्वा प्रतीत्यर्थः । एवमनीशस्याजितेन्द्रियस्यार्थो धनमपि नृशंसमसत्यं च । यत्तु मोक्षार्थं कर्मकरणं तदार्जवं कर्मणामुचितं फलं । तदेव समाधिर्योगसिद्धिर्भूलं । तदार्यतदेव गम्यं प्राप्य ज्ञानसाधनमित्यर्थः । अगतौ अस्मात्कहलोर्णत् । द्वयोरपियोगज्ञानमार्गयोर्भूलनिष्कामधर्म एवेत्यर्थः ५ केन कतरस्यां विशिष्टादितोऽसीत्यन्वयः ६ विप्रहीणश्च्युतः । उक्त्वा आपृच्छ ७ । ८

पापानां कर्मणां नित्यं विभृयाद्यस्तुमानवः ॥ सुखमप्याचरन्नित्यं सोऽत्यंतं सुखमेधते ४ तद्वै नृशंसंतदसत्यमाहुर्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ॥ अर्थोऽप्यनीशस्य तथैव राजंस्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ५ ॥ अष्टक उवाच ॥ केना सिद्धतः प्रहितोऽसिराजं न्युवास्व ग्वीदर्शनीयः सुवर्चाः ॥ कुत आयातः कतरस्यां दिशित्वमुताहोस्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ६ ॥ ययातिरुवाच ॥ इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः प्रवेष्टुं मुर्वीगगनाद्विप्रहीणः ॥ उक्त्वाऽहं वः प्रपतिष्याम्यनंतरं त्वरंति मां लोकपात्रहणो ये ७ सतां सकाशे तु वृतः प्रपातस्ते संगता गुणवंतस्तु सर्वे ॥ शक्राच्च लब्धो हिवरो मयैष पतिष्यतामू मितलं नरेन्द्र ८ ॥ अष्टक उवाच ॥ पृच्छामित्वां मा प्रपत प्रपातं ये दि लोकाः पार्थिवसंति मेऽत्र ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्य धर्मस्य मन्ये ९ ॥ ययातिरुवाच ॥ यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वंसहारण्यैः पशुभिः पार्वतैश्च ॥ तावद्लोकादिविते संस्थिता वै तथा विजानीहि नरेन्द्र सिंह १० ॥ अष्टक उवाच ॥ तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोका दिविराजेंद्र संति ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थितास्तानाक्रमक्षिप्रमपेत मोहः ११ ॥ ययातिरुवाच ॥ नास्मद्विधो ब्राह्मणो ब्रह्मविच्च प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ॥ यथा प्रदेयं स ततं द्विजेभ्यस्तथाऽददं पूर्वमहं नरेन्द्र १२ ना ब्राह्मणः कृपणो जातु जीवेद्याच्चाऽपि स्याद्ब्राह्मणीवीरपत्नी ॥ सोऽहं नैवाकृत पूर्वचरेयं विधित्समानः किमु तत्र साधु १३ ॥ प्रतर्दन उवाच ॥ पृच्छामित्वां स्पृष्ट्वाणी यरूपं प्रतर्दनोऽहं यद्विमे संतिलोकाः ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्य धर्मस्य मन्ये १४ ॥ ययातिरुवाच ॥ संतिलोका बहवस्ते नरेन्द्र अप्येकैः सप्तसप्तप्यहानि ॥ मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोकास्ते नान्तवंतः प्रतिपालयंति १५ ॥ प्रतर्दन उवाच ॥ तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवंतु ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थितास्तानाक्रमक्षिप्रमपेत मोहः १६

प्रपातं पतित्वा मा प्रपत पातं मा प्राप्नुहीत्यर्थः । कपादित्वा दनुप्रयोगः समूलघातं न्यवधीदरं श्रेत्यादिवत् । लोकाभोग्यविषयाः । दिवि मेरुपृष्ठे । अंतरिक्षे नक्षत्रमंडलादौ । क्षेत्रसिद्धं स्थानं तदभिज्ञं ९ १० आक्रम आक्रमस्व ११ ब्राह्मणोऽपि ब्रह्मविद्वेदविदेव प्रतिग्रहे वर्तते न त्वन्यः अस्माद्विधस्तु नेव वर्ततेत्यर्थः १२ कृपणो याच्चा देन्ययुक्तः । वीरस्य विद्यया दिग्विजयिनः पत्नी । तत्र कर्मभूतो साधु सत्कर्मविधित्समानः कर्तुमिच्छन् किमु कथं चरेयं नैव कुर्यामित्यर्थः । विवित्समान इति पाठे तत्र सर्गोऽप्युल्लेख्यमिच्छन् १३ । १४ प्रत्येकं सप्तसप्तप्यहानि सेविताः संतो नान्तवंतः । मधुच्युतः सुखस्रवाः घृतपृक्तास्ते ज्ञेयुक्ताः । तेषां प्रतिपालयंति प्रतीक्षते १५ । १६

नृशंसं निर्धे १७ । १८ अन्यैराजभिर्यत्प्रतिग्रहाख्यं न कृतं तदपूर्वमथ मम हमेव कथं कुर्यामिति भावः १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावरूपे दिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ७३ ॥ पृच्छामीति १ यत्तान् तपते प्रकाशयति २ । ३ शिशुकात् शिशुमारप्रधानात्कालचक्रात् संक्रमानः । 'अहश्चरात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च ज्ञानातिनरस्य वृत्तं' इत्युक्तेः । मिथ्याक्रियात्मकं कापट्यं

॥ ययातिरुवाच ॥ न तु ल्यते जाः सुकृतं कामयेत योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ॥ दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वांश्चरे नृशंसं न हि जातुराजा १७ धर्म्यमार्गं यतमानो यशस्यं कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ॥ नमद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजानं कुर्यादेवं कृपणं मां यथाऽऽत्थ १८ कुर्यादपूर्वं कृतं यदन्यैर्विधित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ब्रुवाण मे वं नृप तिययाति नृपो त्तमो वसुमान ब्रवीत्तम् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते दिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ वसुमानुवाच ॥ पृच्छामित्वां वसुमानौ षडश्विर्यद्यस्तिलोको दिवि मे नरेन्द्र ॥ यद्यंतरिक्षे प्रथितो महात्मन क्षेत्रज्ञत्वांतस्य धर्मस्य मन्ये १ ॥ ययातिरुवाच ॥ यद्यंतरिक्षं पृथिवीदि शश्वयते जसातपते भानुमांश्च ॥ लोकास्तावंतो दिवि संस्थिता वै ते नान्तवंतः प्रतिपालयंति २ ॥ वसुमानुवाच ॥ तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवंतु ॥ क्रीणीष्वैतां स्तृणकेनापिराजन् प्रतिग्रहस्ते यदधि मन्प्रदुष्टः ३ ॥ ययातिरुवाच ॥ नमिथ्याऽहं विक्रयं वै स्मरामि वृथा गृहीतं शिशुकाच्छंक्रमानः ॥ कुर्यां न चैवाकृत पूर्वमन्यैर्विधित्समानः किमु तत्र साधु ४ ॥ वसुमानुवाच ॥ तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्य स्वराजन्मया दत्तान्यदिनेष्टः क्रयस्ते ॥ अहं न तान् च प्रतिगंतान नरेन्द्र सर्वे लोकास्तव ते वै भवंतु ५ ॥ शिविरुवाच ॥ पृच्छामित्वां शिविरौ शीनरोऽहं ममापि लोकायदिसंतीहतात ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्य धर्मस्य मन्ये ६ ॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वं वाचा हृदयेनापि साधून् परीप्समाना ब्रावमं स्थानं नरेन्द्र ॥ ते नानंता दिविलोकाः श्रितास्ते विदुष्टपाः स्वनवंतो महांतः ७ ॥ शिविरुवाच ॥ तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्य स्वराजन्मया दत्तान्यदिनेष्टः क्रयस्ते ॥ न चाहं तान् प्रतिपत्स्ये हृदत्वाय त्रगत्वानानुशोचंति धीराः ८ ॥ ययातिरुवाच ॥ यथा त्वमिद्रप्रतिमप्रभावस्ते चाप्यनंतान नरे देवल्लोकाः ॥ तथाऽहं लोके नरमेऽन्यदत्ते तस्माच्छिन्वेनाभि नंदामि देयम् ९ ॥ अष्टक उवाच ॥ न चेदेकैकशो राजेंद्र लोकाः प्र तिनंदसि ॥ सर्वे प्रदाय भवते गंतारो नरकं वयम् १० ॥ ययातिरुवाच ॥ यदहोऽहं तद्यत्तत्त्वं संतः सत्याभिनां दिनः ॥ अहं तन्नाभिजानामि यत्तत्तं नमयापुरा ११ ॥ अष्टक उवाच ॥ कस्यैते प्रतिदृश्यंते रथाः पंचहिरण्मयाः ॥ यानां रुह्यनरो लोकानभिवांछति शाश्वतान् १२ ॥ ययातिरुवाच ॥ युष्मानेते वहिष्यंति रथाः पंचहिरण्मयाः ॥ उच्चैः संतः प्रकाशं ते ज्वलंतोऽग्निशिखा इव १३ ॥ अष्टक उवाच ॥ आतिष्ठ स्वस्थानं राजन् विक्रमस्व विहाय सम् ॥ वयमप्यनुयास्यामो यदा का लोभविष्यति १४ ॥ ययातिरुवाच ॥ सर्वैरिदानीं गंतव्यं सहस्वर्गं जितो वयम् ॥ एष नो विरजः पंथादृश्यते देव सन्नः १५

दुस्तरमिति भावः । 'शिशुकः शिशुमारे स्यात्' इति मेदिनी । शिशुकान्मदबालकादिति वा ४ । ५ । ६ परीप्समानान्याचकान् नावमं स्थानावमानं कृतवानासि स्वनवंतः प्रख्याता इत्यर्थः ७ । ८ ९ गंतारो मृत्वा प्राप्स्यामः नरकं भूलोकं १० यत्तत्त्वं कर्तुं नाभिजानामि नांगीकरोमि ११ । १२ प्रकाशं ते दृश्यंते । ज्वलंतो दीप्यमानाः १३ । १४ । १५

१६ । १७ देवयानाय ब्रह्मलोकमार्गमाप्नोष्यावत्सर्वस्वमदत्सर्वव्यागीत्यर्थः अन्येपितृयानेनैव गता इत्यर्थः १८ सौम्यप्रकृतत्वं विधित्वापालनेच्छा १९ सत्यमेव श्रेयःसाधनमिति विधातुं पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरे अनुवदति अथाष्टकइत्यादिना २० । २१ प्रकाशं प्रागुक्तमपि स्पष्टतरं २२ छात्रं जीविकात्वेन परिधानं अतीतफलत्वावस्थयमस्त्वमुखेन कीर्तनं न दोषः । अन्यथा धर्मः सरित्कीर्तनादि

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेऽधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयातान् पसतमाः ॥ आक्रमंतो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी १६ ॥ अष्टक उवाच ॥ अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गतास
खाचेंद्रः सर्वथा मे महात्मा ॥ कस्मादेवं शिविरौशीनरोऽयमेकोऽत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ अददद्देवयानाय यावद्विदितमविदत् ॥ उशीनरस्य
पुत्रोऽयंतस्माच्छ्रेष्ठो हिवः शिविः १८ दानंतपः सत्यमथाऽपि धर्मोऽहीः श्रीः क्षमासौम्यमथो विधित्वा ॥ राजत्रेतान्यप्रमेयाणि राज्ञः शिवेः स्थितान्यप्रतिमस्य बुद्ध्या
१९ एवं वृत्तोऽहीनिषेवश्च यस्मात्तस्माच्छिविरत्यगाद्वैरथेन ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छन्मातामहं कौतुकेनैन्द्रकल्पम् २० पृच्छामित्वा
नृपते ब्रह्मसत्यं कुतश्च कश्चासि सुतश्च कस्य ॥ कृतं त्वया यद्विनतस्य कर्ता लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा २१ ॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पुरोः
पिता सार्वभौमस्त्वहासम् ॥ गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि मातामहो हं भवतां प्रकाशम् २२ सर्वामिमां पृथिवीं निर्जिगाय प्रादामहं छादनं ब्राह्मणेभ्यः ॥ मे ध्यानश्वाने
कशतान्सुरूपान्स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति २३ अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः पूर्णामिमामखिलां वाहनेन ॥ गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यैस्तदाऽददं गाः शतमर्बुदानि
२४ सत्येन मे यौश्वसुं धराचतथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ॥ न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं सत्यं हि संतः प्रतिपूजयन्ति २५ यदष्टकप्रब्रवीमि ह सत्यं प्रतर्दनं चौषदश्चित्तैव ॥
सर्वे च लोकामुनयश्च देवाः सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् २६ योनः स्वर्गजितः सर्वान्यथा वृत्तं निवेदयेत् ॥ अनसूयुर्द्विजाभ्येभ्यः सलमेन्नः सलोकताम् २७
॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं राजा समहात्मा ह्यतीव स्वैर्दौहित्रैस्तारितो मित्रसाहः ॥ त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा स्वर्गगतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् २८ ॥ इति श्रीम
हाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायातसमाप्तौ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि पुरोर्वंशकरा नृपान् ॥
यद्वीर्यान् यादृशांश्चापियावतो यत्पराक्रमान् १ न ह्यस्मिन्शीलहीनो वानिर्वीर्यो वानराधिपः ॥ प्रजाविरहितो वाऽपि भूतपूर्वः कथंचन २ तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां वि
ज्ञानशालिनाम् ॥ चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ पुरोर्वंशधरान् वीराञ्छक्रप्रतिम
तेजसः ॥ भूरिद्रविणविकांतान्सर्वलक्षणपूजितान् ४ प्रवीरेश्वरौ द्राक्षास्त्रयः पुत्रामहारथाः ॥ पुरोः पौष्ट्यामजायंत प्रवीरो वंशकृत्ततः ५ मनस्युरभवत्तस्माच्छू
रसेनी सुतः प्रभुः ॥ पृथिव्याश्चतुरंताया गोप्ता राजविलोचनः ६ शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरितनयास्त्रयः ॥ मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्वमहारथाः ७

त्युक्तेरश्रेयसेत्यात् । प्रस्थेदत्वा विपिनं ब्राह्मणेभ्य इति पाठे ब्राह्मणेभ्यो दत्वा विपिनं वनं प्रस्थे प्रतस्थेऽहं प्रस्थानं कृतवानस्मि अभ्यासलोप आर्यः । मे ध्यानश्वान्यदा देवेभ्य उच्छ्रजितदा देवास्तं पुण्यवर्तं
भजंतीत्यर्थः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भारतभावादीये त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ भगवन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ चतुरंतायाश्चतुःसमुद्रावच्छिन्नायाः ६ । ७

१ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० वितथं विगतस्तथाभावो जनकसाहस्यं यत्र तदा दृशं पृत्रजन्म २१ । २२ । २३ । २४ । २५ सर्वैः सवसंज्ञैर्यज्ञैः २६ । २७
अन्वग्भानुप्रभृतयो मिश्रकेऽयामनस्विनः ॥ रौद्राश्चस्यमहेष्वासादशाप्सरसिसूनवः ८ यज्वानोज्जिरे शूराः प्रजावंतो बहुश्रुताः ॥ सर्वे सर्वास्त्रविदांसः सर्वधर्मपरा
यणाः ९ ऋचेयुरथ कक्षेयुः कृकण्येयुश्च वीर्यवान् ॥ स्थंडिलेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशाः १० ते जेयुर्वलवान्धीमान्सत्येयुश्चैद्रविक्रमः ॥ धर्मेयुः सन्नतेयुश्च दशमोदे
वविक्रमः ११ अनाष्टाष्टिभूतेषां विद्वान्भुवितथैकराट् ॥ ऋचेयुरथ विकांतो देवानामिव वासवः १२ अनाष्टाष्टिसुतस्त्वासीद्राजसूयाश्च मेधकृत् ॥ मतिनारद इति
ख्यातो राजा परमधार्मिकः १३ मतिनारसुताराजश्च त्वारोऽमितविक्रमाः ॥ तं सुर्महानतिरथो दुहुश्चाप्रतिमद्युतिः १४ तेषां तं सुर्महार्थिः पौरवंशमुद्रहन् ॥ आ
जहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् १५ ईलिनंतु सुतं तं सुर्जनयामास वीर्यवान् ॥ सोऽपि कृत्स्नामेमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः १६ रथं तयां सुतान् पंचपंचभृतोपमां
स्ततः ॥ ईलिनोजनयामास दुष्यंतप्रभृती नृपान् १७ दुष्यंतं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च ॥ तेषां श्रेष्ठो भवद्राजा दुष्यंतो जनमेजय १८ दुष्यंताद्भरतोज्ज्ञे विद्वान्शा
कुंतलो नृपः ॥ तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः १९ भरतस्ति सृष्टुस्त्रीपुनवपुत्रानर्जुनतः ॥ नाभ्यनंदततान् राजानानुरूपाममेत्युत २० ततस्तान्मातरः
कुद्धाः पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् ॥ ततस्तस्मिन्नेन्द्रस्य वितथं पुत्रजन्मतत २१ ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ॥ लेभे पुत्रं भरद्वाजा हुमन्युं नाम भारत २२ ततः
पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवन्दनः ॥ भुमन्युं भरतश्रेष्ठयौ वराज्येभ्यषेचयत् २३ ततो दिविरथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा
२४ पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन्सुताः ॥ तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तुराज्यमापमहीक्षिताम् २५ राजसूयाश्च मेधाद्यैः सोऽप्यजद्बहुभिः सवैः ॥ सुहोत्रः पृथिवीकृ
त्स्नां भुजे सागरां वराम् २६ पूर्णहिस्तिगजाश्चैश्वर्यदुरन्तसमाकुलाम् ॥ मम ज्वेवमहीतस्य भूरिभारावपीडिता २७ हस्त्यश्चरथसंपूर्णामनुष्यकलिलाभृशम् ॥ सु
होत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः २८ चैत्ययूपांकिता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ॥ प्रवृद्धजनसस्या च सर्वदेवव्यरोचत २९ ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीप
तेः ॥ अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ३० अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ॥ षट्पुत्रान्सोऽप्यजनयत्ति सृष्टुस्त्रीपु भारत ३१ ऋक्षं धूमिन्यथानीलीदु
ष्यंतं परमेष्ठिनौ ॥ केशिन्यजनय जन्हुं सुतौ व्रजनरूपिणौ ३२ तथेमे सर्वपंचाला दुष्यंतं परमेष्ठिनोः ॥ अन्वयाः कुशिकाराजं जन्होरमिततेजसः ३३ व्रजनरूपि
णयोर्ज्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ॥ ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरः सुतः ३४ आर्क्षे संवरणो राजन् प्रशासति वसुंधराम् ॥ संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति नः श्रुतम्
३५ व्यशीर्यत ततो राक्षसैर्नानाविधैस्तदा ॥ क्षुन्मृत्युभ्यामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ३६ अभ्यघ्नन् भारतांश्चैव सपत्नानां वलानि च ॥ चालयन् वसुधां
चेमां वलेन चतुरंगिणा ३७ अभ्ययात्तं च पांचाल्यो विजित्य तरसामहीम् ॥ अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरे जयत् ३८

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ व्रजनरूपिणयोरित्यक्षराधिक्यमार्थं ३४ आर्क्षे संवरणो ३५ क्षयेर्नाशहेतुभिः क्षुत्प्रभृतिभिः ३६ । ३७ अभ्ययात्तं संवरणं एनं संवरणमेव ३८

१६ । १७ देवयानायब्रह्मलोकमार्गप्राप्तयेयावत्सर्वस्वमवदत्सर्वत्यागीत्यर्थः अन्येपितृयानेनैवगताइत्यर्थोऽज्ञेयं १८ सौम्यमक्रुत्वं विधित्सापालनेच्छा १९ सत्यमेवश्रेयःसाधनमिति विधातुं पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरेअनुवदति अथाष्टकइत्यादिना २० । २१ प्रकाशंप्राप्तुमपिस्पष्टतरं २२ छात्रंजीविकात्वेनपारिधानं अतीतफलत्वावस्थधर्मस्यस्वमुखेनकीर्तननदोषः । अन्यथाधर्मःक्षरतिर्कीर्तनादि ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेऽधिरुह्यरथान्सर्वेप्रयातानृपसत्तमाः ॥ आक्रमंतोदिवंभाभिर्धर्मेणावृत्यसेदसी १६ ॥ अष्टकउवाच ॥ अहंमन्येपूर्वमेकोऽस्मिगंतास खाचेंद्रःसर्वथामेमहात्मा ॥ कस्मादेवंशिविरौशीनरोऽयमेकोऽत्यगात्सर्ववेगेनवाहान् १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ अददहेवयानाययावद्वित्तमविंदत ॥ उशीनरस्य पुत्रोऽयंतस्माच्छ्रेष्ठोहिबिःशिविः १८ दानंतपःसत्यमथाऽपिधर्मोऽहीःश्रीःक्षमासौम्यमथोविधित्सा ॥ राजन्नेतान्यप्रमेयाणिराज्ञःशिवेःस्थितान्यप्रतिमस्यबुद्ध्या १९ एवंवृत्तोऽहीनिषेवश्चयस्मात्तस्माच्छिविरत्यगाद्वैरथेन ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथाष्टकःपुनरेवान्वपृच्छन्मातामहंकौतुकेनैन्द्रकल्पम् २० पृच्छामित्वां नृपतेबृहिसत्यंकुतश्चकश्चासिसुतश्चकस्य ॥ कृतंत्वयायद्विनतस्यकर्तालोकेत्वदन्यःक्षत्रियोब्राह्मणोवा २१ ॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मिन्नुषस्यपुत्रःपूरोः पितासार्वभौमस्त्वहासम् ॥ गुह्यंचार्थमामकेभ्योब्रवीमिमातामहोहंभवतांप्रकाशम् २२ सर्वाभिमांष्टथिर्वीनिर्जिगायप्रादामहंछादनंब्राह्मणेभ्यः ॥ मेध्यानश्चाने कशतान्सुखांस्तदादेवाःपुण्यभाजोभवन्ति २३ अदामहंपृथिवींब्राह्मणेभ्यःपूर्णामिमामखिलांवाहनेन ॥ गोभिःसुवर्णेनधनैश्चमुख्यैस्तदाऽदंगाःशतमर्बुदानि २४ सत्येनमेद्यौश्चवसुंधराचतथैवाग्निर्वलतेमानुषेषु ॥ नमेवृथाव्याहृतमेववाक्यंसत्यंहिसंतःप्रतिपूजयन्ति २५ यदष्टकप्रब्रवीमीहसत्यंप्रतर्दनंचौषदश्वितथैव ॥ सर्वेचलोकासुनयश्चदेवाःसत्येनपूज्याइतिमेमनोगतम् २६ योनःस्वर्गजितःसर्वान्यथावृत्तंनिवेदयेत् ॥ अनसूयुर्द्विजाभ्येभ्यःसलभेन्नःसलोकताम् २७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंराजासमहात्माह्यतीवस्वैर्दौहित्रैस्तारितोमित्रसाहः ॥ त्यक्त्वामर्होपरमोदारकर्मास्वर्गगतःकर्मभिर्यप्यपृथ्वीम् २८ ॥ इति श्रीम हाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायातसमाप्तौत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिपूरोर्वंशकरानृपान् ॥ यद्वीर्यान्यादृशांश्चापियावतोयत्पराक्रमान् १ नह्यस्मिन्शीलहीनोवानिर्वीर्योवानराधिपः ॥ प्रजाविरहितोवाऽपिभूतपूर्वःकथंचन २ तेषांप्रथितवृत्तानांराज्ञांवि ज्ञानशालिनाम् ॥ चरितंश्रोतुमिच्छामि विस्तरेणतपोधन ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ हंततेकथयिष्यामियन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ पुरोर्वंशधरान्वीराच्छक्रप्रतिम तेजसः ॥ भूरिद्रविणविक्रांतान्सर्वलक्षणपूजितान् ४ प्रवीरेश्वररौद्राश्चास्त्रयःपुत्रामहारथाः ॥ पूरोःपौष्ट्यामजायंतप्रवीरोर्वंशकृत्ततः ५ मनस्युरभवत्तस्माच्छू रसेनीसुतःप्रभुः ॥ पृथिव्याश्चतुरंतायागोप्ताराजविलोचनः ६ शक्तःसंहननोवाग्मीसौवीरितनयास्त्रयः ॥ मनस्योरभवन्पुत्राःशूराःसर्वेमहारथाः ७

त्युक्तेरश्रेयसेत्यात् । प्रस्थेदत्वाविपिनंब्राह्मणेभ्यइतिपाठेब्राह्मणेभ्योदत्वाविपिनंबनंप्रस्थेप्रतस्थेऽहंप्रस्थानंकृतवानस्मि अभ्यासलोपआर्षः । मेध्यानश्चान्यदादेवेभ्यउत्सृजतितदादेवास्तंपुण्यवर्तं भजंतीत्यर्थः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इतिआदिपर्वणिनी०भारतभावदीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ भगवन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ चतुरंतायाश्चतुःसमुद्रावच्छिन्नायाः ६ । ७

१ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० वितथंविगतस्तथाभावोजनकसादृश्यंयत्रतदाहंशंपुत्रजन्म २१ । २२ । २३ । २४ । २५ सवैःसवसंज्ञैर्धैः २६ । २७ अन्वग्भानुप्रभृतयोमिश्रकेश्यामनस्विनः ॥ रौद्राश्चस्यमहेष्वासादशाप्सरसिसूनवः ८ यज्वानोजज्ञिरेशूराःप्रजावंतोबहुश्रुताः ॥ सर्वेसर्वास्त्रविद्वांसःसर्वधर्मपरा यणाः ९ ऋचेयुरथकक्षेयुःकृकण्युश्चवीर्यवान् ॥ स्थंडिलेयुर्वनेयुश्चजलेयुश्चमहायशाः १० तेजेयुर्वलवान्धीमान्सत्येयुश्चंद्रविक्रमः ॥ धर्मयुःसन्नतेयुश्चदशमोदे वविक्रमः ११ अनाष्टष्टिरभूत्तेषांविद्वान्भुवितथैकराट् ॥ ऋचेयुरथाविक्रांतोदेवानामिववासवः १२ अनाष्टष्टिसुतस्त्वासीद्राजसूयाश्चमेधकृत् ॥ मतिनारइति ख्यातोराजापरमधार्मिकः १३ मतिनारसुताराजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ तंसुर्महानतिरथोद्बुधुश्चाप्रतिमश्रुतिः १४ तेषांतंसुर्महावीर्यःपौरवंशमुद्रहन् ॥ आ जहारयशोदीप्तंजिगायचवसुंधराम् १५ ईलिनंतुसुतंतंसुर्जनयामासवीर्यवान् ॥ सोऽपि कृत्स्नामेमांभूमिंविजिग्येजयतांवरः १६ रथंतयांसुतान्पंचपंचभूतोपमां स्ततः ॥ ईलिनोजनयामासदुष्यंतप्रभृतीनृपान् १७ दुष्यंतंशूरभीमौचप्रवसुं वसुमेवच ॥ तेषांश्रेष्ठोभवद्राजादुष्यंतोजनमेजय १८ दुष्यंताद्भरतोजज्ञेविद्वान्शा कुंतलोनृपः ॥ तस्माद्भरतवंशस्यविप्रतस्थेमहद्यशः १९ भरतस्तिष्ठपुष्टीपुनवपुत्रानजीजनत् ॥ नाभ्यनंदततानराजानानुरूपांममेत्युत २० ततस्तान्मातरः कुद्धाःपुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् ॥ ततस्तस्यनरेन्द्रस्यवितथंपुत्रजन्मतत् २१ ततोमहद्भिःकृतुभिरीजानोभरतस्तदा ॥ लेभेपुत्रंभरद्वाजाहुमन्युनामभारत २२ ततः पुत्रिणमात्मानंज्ञात्वापौरवनंदनः ॥ भुमन्युंभरतश्रेष्ठयौवराज्येऽभ्यषेचयत् २३ ततोदिविरथोनामभुमन्योरभवत्सुतः ॥ सुहोत्रश्चसुहोताचसुहविःसुयजुस्तथा २४ पुष्करिण्यामृचीकश्चभुमन्योरभवन्सुताः ॥ तेषांज्येष्ठःसुहोत्रस्तुराज्यमापमहीक्षिताम् २५ राजसूयाश्चमेधाद्यैःसोऽयजद्रुमिःसवैः ॥ सुहोत्रःपृथिवीकृ त्स्त्रांभुजेसागरांवराम् २६ पूर्णाहस्तिगजाश्चैश्वर्यदुरलसमाकुलाम् ॥ ममज्जेवमहीतस्यभूरिभारावपीडिता २७ हस्त्यश्चरथसंपूर्णामनुष्यकलिलाभृशम् ॥ सु होत्रेराजनिताधर्मतःशासतिप्रजाः २८ चैत्ययूपांकिताचासीदूमिःशतसहस्रशः ॥ प्रवृद्धजनसस्याचसर्वदेवव्यरोचत २९ ऐक्ष्वाकीजनयामाससुहोत्रात्पृथ्वीप तेः ॥ अजमीढंसुमीढंचपुरुमीढंचभारत ३० अजमीढोवरस्तेषांतस्मिन्वंशःप्रतिष्ठितः ॥ षट्पुत्रान्सोऽप्यजनयत्सिद्धिपुष्टीपुभारत ३१ ऋक्षंभूमिन्यथानीलीदु ष्यंतपरमेष्ठिनौ ॥ केशिन्यजनयज्जहंसुतौवजनरूपिणौ ३२ तथेमेसर्वपंचालादुष्यंतपरमेष्ठिनोः ॥ अन्वयाःकुशिकाराजन्जहोरमिततेजसः ३३ वजनरूपि णयोर्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ॥ ऋक्षात्संवरणोजज्ञेराजन्वंशकरःसुतः ३४ आक्षेपंवरणराजन्प्रशासतिवसुंधराम् ॥ संक्षयःसुमहानासीत्प्रजानामितिनःश्रुतम् ३५ व्यशीर्यतततोराष्ट्रंक्षयैर्नानाविधैस्तदा ॥ क्षुन्मृत्युभ्यामनाष्टृष्ट्याव्याधिभिश्चसमाहृतम् ३६ अभ्यघ्नन्भारतांश्चैवसपत्नानांबलानिच ॥ चालयन्वसुधां चेमांवल्लेनचतुरंगिणा ३७ अभ्ययात्तंचपांचाल्योविजित्यतरसामहीम् ॥ अक्षौहिणीभिर्दशभिःसएनंसमरेजयत् ३८

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ वजनरूपिणयोरित्यक्षराधिक्यमार्थं ३४ आक्षेपसपुत्रे ३५ क्षयेर्नाशहेतुभिःश्रुत्प्रभृतिभिः ३६ । ३७ अभ्ययात्तंसंवरणं एनंसंवरणमेव ३८

ततःसदारःसामात्यःसपुत्रःससुहृज्जनः ॥ राजासंवरणस्तस्मात्पलायतमहाभयात् ३९ सिंधोर्नदस्यमहतोनिकुंजेन्यवसतदा ॥ नदीविषयपर्यन्तेपर्वतस्यसमीपतः
४० तत्रावसन्बहून्कालान्भारतादुर्गमाश्रिताः ॥ तेषानिवसतांतत्रसहस्रंपरिवत्सरान् ४१ अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठोभगवानृषिः ॥ तमागतंप्रयत्नेनप्रत्युद्गम्या
भिवाद्यच ४२ अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मैतेसर्वेभारतास्तदा ॥ निवेद्यसर्वमृषयेसत्कारेणसुवर्चसे ४३ तमासनेचोपविष्टंराजावब्रूवस्वयंतदा ॥ पुरोहितोभवान्नोऽस्तुरा
ज्यायप्रयतेमहि ४४ ओमित्येवंवसिष्ठोऽपिभारतान्प्रत्यपद्यत ॥ अथाभ्यर्षिचत्साम्राज्येसर्वक्षत्रस्यपौरवम् ४५ विषाणभूतंसर्वस्यांपृथिव्यामितिःश्रुतम् ॥
भरताध्युषितंपूर्वसोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ४६ पुनर्बलिभृतश्चैवचक्रैस्सर्वमहीक्षितः ॥ ततःसपृथिवींप्राप्यपुनरीजेमहाबलः ४७ आजमीढोमहायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षि
णैः ॥ ततःसंवरणात्सौरीतपतीसुषुबेकुरुम् ४८ राजत्वेतंप्रजाःसर्वाधर्मज्ञइतिवविरे ॥ तस्यनाम्नाऽभिविख्यातंपृथिव्यांकुरुजांगलम् ॥ कुरुक्षेत्रंसतपसापुण्यंचक्र
महातपाः ॥ अश्ववंतमभिष्यंतंतथाचैत्ररथंमुनिम् ५० जनमेजयंचविख्यातंपुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम् ॥ पंचैतान्वाहिनीपुत्रान्व्यजायतमनस्विनी ५१ अविक्षितः
परिक्षितुशबलाश्वस्तुवीर्यवान् ॥ आदिराजोविराजश्चशाल्मलिश्चमहाबलः ५२ उच्चैःश्रवामंगकारेजितारिश्चाष्टमःस्मृतः ॥ एतेषामन्ववायेतुख्यातास्तेक
र्मजैर्गुणैः ॥ जनमेजयादयःसप्ततथैवान्येमहारथाः ५३ परीक्षितोऽभवन्पुत्राःसर्वेधर्मार्थकोविदाः ॥ कक्षसेनोग्रसेनौतुचित्रसेनश्चवीर्यवान् ५४ इंद्रसेनःसुषेणश्च
भीमसेनश्चनामतः ॥ जनमेजयस्यतनयाभुविख्यातामहाबलाः ५५ घृतराष्ट्रःप्रथमजःपांडुर्बाल्हीकएवच ॥ निषधश्चमहातेजास्तथाजांबूनदोवली ५६ कुंडो
दरःपदातिश्चवसातिश्चाष्टमःस्मृतः ॥ सर्वेधर्मार्थकुशलाःसर्वभूतहितेरेताः ५७ घृतराष्ट्रोऽथराजाऽऽसीत्तस्यपुत्रोऽथकुंडिकः ॥ हस्तीवितर्कःक्राथश्चकुंडिनश्चा
पिपंचमः ५८ हविःश्रवास्तथेंद्राभोभुमन्युश्चापराजितः ॥ घृतराष्ट्रसुतानांतुत्रीनेतान्प्रथितान्भुवि ५९ प्रतीपंधर्मनेत्रंचसुनेत्रंचापिभारत ॥ प्रतीपःप्रथितस्ते
षांवभूवाप्रतीभोभुवि ६० प्रतीपस्यत्रयःपुत्राजज्ञिरेभरतर्षभ ॥ देवापिःशांतनुश्चैवबाल्हीकश्चमहारथः ६१ देवापिश्चप्रववाजतेषांधर्महितेप्सया ॥ शांतनुश्चम
र्हिलेभेबाल्हीकश्चमहारथः ६२ भरतस्यान्वयेजाताःसत्त्ववंतोनराधिपाः ॥ देवर्षिकल्पानृपतेबहवोराजसत्तमाः ६३ एवंविधाश्चाप्यपरेदेवकल्पामहारथाः ॥
जातामनोरन्ववायेषेलवंशविवर्धनाः ६४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिपूरुवंशानुकीर्तने चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥
श्रुतस्त्वत्तोमयाब्रह्मन्पूर्वेषांसंभवोमहान् ॥ उदाराश्चापिवंशोऽस्मिन्नराजानोमेपरिश्रुताः १

वाविसिदितिसंज्ञांतरं ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ सुतानांकुंडिकादीनांमध्येप्रथितानाहुरितिशेषः सुतानाहुरितिपाठेतुएतांस्तेभ्योग्यान्वक्ष्यमाणान्प्रथितानाहुरितिव्याख्येयं ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावदीपे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुतइति ?

11 ९६ 11

२ । ३ । ४ गुणादावृत्तादयः । प्रभावोदेवतादिवशित्वं । वीर्येशारीरबलं । ओजोमानसंसाधनं चैवैषादि । सत्त्वमदीनत्वं । उत्साहः प्रयत्नमानता ५ । ६ 'अदितेर्दक्षोऽजायतदक्षाददितिः' इतिपरिश्रुत
किंतुलध्वर्थसंयुक्तंप्रियाख्यानंनमामति ॥ प्रीणात्यतोभवान्भूयोविस्तरेणब्रवीतुमे २ एतामेवकथांदिव्यामाप्रजापतितोमनोः ॥ तेषामाजननंपुण्यंकस्यनप्रीति
भावहेत् ३ सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिर्वर्धितमुत्तमम् ॥ विष्टम्यलोकांस्त्रिनिषांयशःस्फीतमवस्थितम् ४ गुणप्रभाववीर्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम् ॥ नटप्यामिकथांशृ
ण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ शृणुराजन्पुरासम्यङ्मयाद्वैपायनाच्छ्रुतम् ॥ प्रोच्यमानंमयाकृत्स्नंस्ववंशजननंशुभम् ६ दक्षाददितिरदिते
र्विवस्वान्विवस्तोमनुर्मनोरिलाइलायाःपुरूरवाःपुरूरवसआयुरायुषोनहुषोनहुषाद्ययातिर्ययातेर्द्वाभार्येवभूवतुः ७ उशनसोदुहितादेवयानीवृषपर्वणश्चदुहिताश
र्मिष्ठानाम ८ अत्रानुवंशश्लोकोभवति ॥ यदुंचतुर्वसुंचैवदेवयानीव्यजायत ॥ द्रुमुंचानुंचपूरुंचशर्मिष्ठावार्षपर्वणी ९ तत्रयदोर्यादवाःपूरोःपौरवाः १० पूरोस्तु
भार्याकौसल्यानामतस्यामस्यजज्ञेजनमेजयोनामयस्त्रीनश्वमेधानाजहारविश्वजिताचेष्टावनंविशे ११ जनमेजयःखल्वनंतानामोपयेमेमाधर्वीतस्यामस्यजज्ञेप्रा
चिन्वानयःप्राचींदिशंजिगाययावत्सूर्योदयात्ततस्तस्यप्राचिन्वत्वम् १२ प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमेयादर्वीतस्यामस्यजज्ञेसंयातिः १३ संयातिःखलुदृषद्वतोदु
हितरंवरंगीनामोपयेमेतस्यामस्यजज्ञेअहंयातिः १४ अहंयातिःखलुकृतवीर्यदुहितरमुपयेमेभानुमर्तीनामतस्यामस्यजज्ञेसार्वभौमः १५ सार्वभौमःखलुजित्वाज
हारकैकेयीसुनंदांनामतमुपयेमेतस्यामस्यजज्ञेजयत्सेनोनाम १६ जयत्सेनःखलुवैदर्भीमुपयेमेसुश्रवांनामतस्यामस्यजज्ञेअवाचीनः १७ अवाचीनोऽपिवैदर्भीम
परामेवोपयेमेमर्यादांनामतस्यामस्यजज्ञेअरिहः १८ अरिहःखल्वंगीमुपयेमेतस्यामस्यजज्ञेमहाभौमः १९ महाभौमःखलुप्रासेनजितिमुपयेमेसुयज्ञांनामत
स्यामस्यजज्ञेअयुतनायीयःपुरुषमेधानामयुतमानयतेनास्यायुतनायित्वम् २० अयुतनायीखलुपृथुश्रवसोदुहितरमुपयेमेकामांनामतस्यामस्यजज्ञेअक्रोधनः
२१ सखलुकालिंर्गीकरंभांनामोपयेमेतस्यामस्यजज्ञेदेवातिथिः २२ देवातिथिःखलुवैदेहीमुपयेमेमर्यादांनामतस्यामस्यजज्ञेअरिहोनाम २३ अरिहःखल्वंगेयी
मुपयेमेसुदेवांनामतस्यांपुत्रमजीजनदक्षम् २४ ऋक्षःखलुतक्षकदुहितरमुपयेमेज्वालानामतस्यांपुत्रंमतिनारंनामोत्पादयामास २५ मतिनारःखलुसरस्वत्यांगु
णसमन्वितंद्वादशवार्षिकंसत्रमाहरत् ॥ समाप्तेचसत्रेसरस्वत्यभिगम्यतंभर्तारंवरयामासतस्यांपुत्रमजीजनतंसुनाम २६ अत्रानुवंशश्लोकोभवति ॥ तंसुसरस्व
तीपुत्रंमतिनारादजीजनत् ॥ ईलिनंजनयामासकालिंर्यातंसुरात्मजम् २७ ईलिनस्तुरथंतर्यादुष्यंत्ताद्यान्पंचपुत्रानजीजनत् २८ दुष्यंतःखलुविश्वामित्रदुहित
रंशकुंतलानामोपयेमेतस्यामस्यजज्ञेभरतः २९ अत्रानुवंशश्लोकोभवतः ॥ भस्त्रामातापितुःपुत्रोयेनजातःसएवसः ॥भरस्वपुत्रंदुष्यंतमाश्वमेवस्थाःशकुंतलाम् ३०
योःसृष्टिक्रमयोरंत्यमाह दक्षाददितिरिति । आद्यस्तुहरिवंशेवक्ष्यते । अदितेर्दक्षोद्वादशइति । अनयोश्चपक्षयोःकल्पभेदेनव्यवस्था ७ । ८ । ९ । १० । ११ यावत्सूर्योदयादुदयाचरुपर्यंत । एकेनैवाद्वा
इतितुभावः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

रेतोधाः पुत्रउन्नयति नरदेवयमक्षयात् ॥ त्वंचास्यधातागर्भस्यसत्यमाहशकुंतला ३१ ततोऽस्यभरतत्वंभरतः खलुकाशेयीमुपयेमेसार्वसेनीसुनंदां नामतस्यामस्यज
ज्ञेभुमन्युः ३२ भुमन्युः खलुदाशार्हीमुपयेमेविजयानामतस्यामस्यजज्ञेसुहोत्रः ३३ सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकु कन्यामुपयेमेसुवर्णानामतस्यामस्यजज्ञेहस्ती ॥ यद्दं
हास्तिनपुरंस्थापयामास एतदस्यहास्तिनपुरत्वम् ३४ हस्तीखलुत्रैगतीमुपयेमेयशोधरानामतस्यामस्यजज्ञेविकुंठनोनाम ३५ विकुंठनः खलुदाशार्हीमु
पयेमेसुदेवानामतस्यामस्यजज्ञेअजमीढोनाम ३६ अजमीढस्यचतुर्विंशपुत्रशतंबभूवकैकेय्यागांधार्याविशालायामृक्षायंचेतिपृथक्पृथक्वंशधरानृपतयः ॥
तत्रवंशकरः संवरणः ३७ संवरणः खलुवैवस्वतीतपतीनामोपयेमेतस्यामस्यजज्ञेकुरुः ३८ कुरुः खलुदाशार्हीमुपयेमेशुभांगीनामतस्यामस्यजज्ञेविदूरः ३९
विदूरस्तुमाधवीमुपयेमेसंप्रियानामतस्यामस्यजज्ञेअनश्वानाम ४० अनश्वखलुमागधीमुपयेमेअमृतां नामतस्यामस्यजज्ञेपरीक्षित ४१ परीक्षितखलुबाहुदामुपये
मेसुयशानामतस्यामस्यजज्ञेभीमसेनः ४२ भीमसेनः खलुवैकेयीमुपयेमेकुमारीनामतस्यामस्यजज्ञेप्रतिश्रवानाम ४३ प्रतिश्रवसः प्रतीपः खलुशैव्यामुपयेमेसुनंदां
नामतस्यापुत्रानुत्पादयामास देवापिंशांतनुं बाल्हीकंचेति ४४ देवापिः खलुबालएवारण्यं विवेश शांतनुस्तुमहीपालो बभूव ४५ अत्रानुवंशश्चोकोभवति ॥
यंयंकराभ्यांस्पृशतिजीर्णससुखमश्रुते ॥ पुनर्युवाचभवतितस्मात्तंशांतनुंविदुः ॥ इतितदस्यशांतनुत्वम् ४६ शांतनुः खलुगंगाभागीरथीमुपयेमेतस्यामस्य
जज्ञेदेवव्रतोनामयमाहुर्भीष्ममिति ४७ भीष्मः खलुपितुः प्रियचिकीर्षयासत्यवतीमातरमुदवाहयतयामाहुर्गंधकालीमिति ४८ तस्यांपूर्वकानीनो गर्भः पराशराद्वै
पायनोऽभवत् ॥ तस्यामेवशांतनोरन्यौद्वौपुत्रौबभूवतुः ४९ विचित्रवीर्यश्चित्रांगदश्च तयोरप्राप्तयौवनएवचित्रांगदोगंधर्वेणहतः विचित्रवीर्यस्तुराजासीत् ५०
विचित्रवीर्यः खलुकौसल्यात्मजं विंकां बालिकेकाशिराजदुहितरावुपयेमे ५१ विचित्रवीर्यस्त्वनपत्यएवविदेहत्वंप्राप्तस्ततः सत्यवत्यचितयन्मादौष्यंतोवंशउच्छे
दं व्रजेदिति ५२ साद्वैपायनमृषिमनसाचितयामास सतस्याः पुरतः स्थितः किंकरवाणीति ५३ सातमुवाचभ्रातातवानपत्यएवस्वर्यातोविचित्रवीर्यः साध्वप
त्यंतस्योत्पादयेति ५४ सतथेत्युक्त्वात्रीन्पुत्रानुत्पादयामास घृतराष्ट्रपांडुं विदुरं चेति ५५ तत्रघृतराष्ट्रस्यराज्ञः पुत्रशतंबभूवगांधार्यावरदानाद्वैपायनस्य ५६
तेषांघृतराष्ट्रस्यपुत्राणांचत्वारः प्रधाना बभूवुः दुर्योधनोदुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ५७ पांडोस्तुद्वेभार्ये बभूवतुः कुंतीपृथानाममाद्रीचित्युभेस्त्रीरत्ने ५८
अथपांडुर्मृगयांचरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यांवर्तमानंतथैवाहुतमनासादितकामरसमहत्तंचवाणेनाजघान ५९

सवाणविद्धउवाचपांडुंचरताधर्ममिमेनत्वयाऽभिज्ञेनकामरसस्याहमनवाप्तकामरसोनिहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पंचत्वमाप्स्यसि क्षिप्र
मेवेतिसविवर्णरूपस्तथापांडुः शापंपरिहरमाणो नोपासर्पतभार्येवाक्यंचोवाच ६० स्वचापल्यादिदंप्राप्तवानहंशृणोमिचनानपत्यस्यलोकाः संतीति ॥ सात्वं
मदर्थेपुत्रानुत्पादयेतिकुंतीमुवाचसातथोक्तापुत्रानुत्पादयामास ॥ धर्माद्युधिष्ठिरमारुताद्वीमसेनंशक्रादुर्जुनमिति ६१ ॥ तांसंहृष्टः पांडुरुवाच ॥ इयंतं सपत्न्यनप
त्यासाध्वस्यापत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ एवमस्त्वितिकुंतीतांविद्यामाद्याः प्रायच्छत् ६२ माद्यामश्विभ्यांनकुलसहदेवावुत्पादितौ ६३ माद्रींखल्वलंकृतां दृष्ट्वापां
डुर्भावंचक्रेसतांस्पृष्ट्वैवविदेहत्वंप्राप्तः ६४ तत्रैनंचिताग्रिस्थंमाद्रीसमन्वारुरोह उवाचकुंतीयमयोरप्रमत्तयात्वयाभवितव्यमिति ६५ ततस्तेपांडवाः कुंत्यास
हिताहास्तिनपुरमानीयतापसैर्भीष्मस्यचविदुरस्यचनिवेदिताः ॥ सर्ववर्णानांचनिवेद्यांतर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानां तेषाम् ६६ तच्चवाक्यमुपश्रुत्यभगव
तामंतरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात देवदुंदुभयश्च प्रणेदुः ६७ प्रतिगृहीताश्चपांडवाः पितुर्निधनमावेदयंतस्तस्योर्ध्वदेहिकंन्यायतश्चकृतवंतस्तांस्तत्रनिवसतः पांडवा
न्बाल्यात्प्रभृतिदुर्योधनोनामर्षयत् ६८ पापाचारोराक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुंचव्यवसितोभावित्वाच्चार्थस्यनशक्वितास्तेसमुद्धर्तुम् ६९ ततश्चघृतरा
ष्ट्रेणव्याजेनवारणावतमनुप्रेषितागमनमरोचयन् ७० तत्रापिजतुगृहेदग्धुंसमारब्धानशकिताविदुरमंत्रितेनेति ७१ तस्माच्चहिडिंबमंतराहत्वाएकचक्रांगताः ७२
तस्यामप्येकचक्रायांबकंनामरक्षसंहत्वापांचालनगरमधिगताः ७३ तत्रद्रौपदीभार्यामविदन्स्वविषयंचाभिजग्मुः ७४ कुशलिनः पुत्रांश्चोत्पादयामासुः प्रतिविध्यं
युधिष्ठिरः सुतसोमंवृकोदरः श्रुतकीर्तिमर्जुनः शतानीकंनकुलः श्रुतकर्माणंसहदेवइति ७५ युधिष्ठिरस्तुगोवासनस्यशैव्यस्यदेविकानामकन्यांस्वयंवराळेभे तस्यां
पुत्रंजनयामासयौधेयं नाम ७६ भीमसेनोऽपिकाश्यांबलंधरानामोपयेमेवीर्यशुल्कांतस्यांपुत्रंसर्वगंनामोत्पादयामास ७७ अर्जुनः खलुद्वारवतीं गत्वाभगिनींवासुदे
वस्यसुभद्रांभद्रभाषिणींभार्यामुदावहत् ॥ स्वविषयंचाभ्याजगामकुशलीतस्यांपुत्रमभिमन्युमतीवगुणसंपन्नंदयितंवासुदेवस्याजनयत् ७८ नकुलस्तुचैद्यांकरेणुम
तीनामभार्यामुदावहत्तस्यांपुत्रंनिरमित्रं नामाजनयत् ७९ सहदेवोऽपिमाद्रीमेवस्वयंवरोविजयानामोपयेमेभद्रराजस्यद्युतिमतोदुहिरंतस्यांपुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ८०
भीमसेनस्तुपूर्वमेवहिडिंबायांराक्षसघटोत्कचंपुत्रमुत्पादयामास ८१ इत्येतएकादशपांडवानांपुत्रास्तेषांवंशकरोऽभिमन्युः ८२ सविराट्स्यदुहितरमुपयेमेउत्तरां
नाम ॥ तस्यामस्यपरासुर्गर्भोऽभवत्समुत्संगेनप्रतिजग्राहपृथानियोगात्पुरुषोत्तमस्यवासुदेवस्यषाण्मासिकं गर्भमहमेनंजीवयिष्यामीति ८३ सभवतावासुदेवेनासं
जातबलवीर्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निनादग्धस्तेजसास्वेनसंजीवितः ॥ जीवयित्वाचैनमुवाचपरिक्षीणेकुलेजातोभवत्वयंपरिक्षिन्नामिति ८४

८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ भीष्मोत्पत्तिवर्कतत्पितुः शांतनोरुत्पत्तिमाह इक्ष्वाकुवंशेति १ । २ । ३ परिक्षितखलुमाद्रवर्तानामोपयेमेत्वन्मातरंतस्यांभवान्जनमेजयः ८५ भवतोवपुष्टमायांद्वौपुत्रौजज्ञाते शतानीकः शंक्रुर्गर्गश्च शतानीकस्यैवेद्वापुत्रउत्पन्नोऽश्वमेधदत्तइति ८६ एषपूरोर्वेशः पांडवानांचकीर्तितोधन्यः पुण्यः परमपवित्रः सततं श्रोतव्यो ब्राह्मणैर्नियमवद्भिरनंतरं क्षत्रियैः स्वधर्मनिरतैः प्रजापालनतत्परैर्वैश्यैरपि च श्रोतव्योऽधिगम्यश्च तथा शूद्रैरपि त्रिवर्णशुश्रूषुभिः श्रद्धधानैरिति ८७ इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः श्रावयिष्यंति येनराः श्रोष्यंति वानियतात्मानो विमत्सरा मैत्रावेद परास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवंति सततं देवब्राह्मणमनुप्याणां मान्याः संपूज्याश्च ८८ परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्धधाना अमत्सरा मैत्रावेदसंपन्नाः श्रोष्यंति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृते भवंति ८९ भवति चात्र श्लोकः ॥ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमं ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ९० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पूरुवंशानुकीर्तने पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजाऽऽसीत् पृथिवीपतिः ॥ महाभिषइति ख्यातः सत्यवाकसत्यविक्रमः १ सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ॥ तोषयामास देवेशं स्वर्गं लेभेततः प्रभुः २ ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ॥ तत्र राजर्षयो ह्यासन्सचराजामहाभिषः ३ अथ गंगासरिच्छ्रेष्ठासमुपायात्पितामहम् ॥ तस्यावासः समुद्रतंमारु तेन शशिप्रभम् ४ ततोऽभवन्सुरगणाः सहसा ज्वाह्मुखास्तदा ॥ महाभिषस्तुराजं पिरंशं कोदृष्टवान्नदीम् ५ सोऽप्यध्यातो भगवता ब्रह्मणा तु महाभिषः ॥ उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ६ यया हतमनाश्चासि गंगया त्वंहि दुर्मते ॥ सा ते वैमानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ७ यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ॥ वैशंपायन उवाच ॥ संचितयित्वानृपतिर्नृपानन्यांस्तपोधनान् ८ प्रतीपरोचयामास पितरं भूरितेजसम् ॥ महाभिषंतु तं दृष्ट्वा नदीधैर्याच्च्युतं नृपम् ९ तमेव मनसा ध्यायंत्युपावर्तत्सरिद्वरा ॥ सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहता नृप १० ददर्श पथिगच्छंती वसून् देवान् दिवौकसः ॥ तथारूपांश्च तान् दृष्ट्वा प्रच्छस रितांवरा ११ किमिदं नष्टरूपाः स्थकच्चिक्षेमं दिवौकसाम् ॥ तामूर्ध्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि १२ अल्पेऽपराधे संरंभाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृषि सत्तमम् १३ संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेतिह १४ न तच्छक्यं निवर्तयितुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ त्वमस्मान्मानुषी भूत्वा सृज पुत्रान्वसून्भुवि १५ न मानुषीणां जठरं प्रविशे मयं शुभे ॥ इत्युक्ता तैश्च वसुभिस्तथेत्युक्त्वाऽब्रवीदिदम् १६ ॥ गंगोवाच ॥ मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ वसव उचुः ॥ प्रतीपस्य सुतो राजा शांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति १७ ॥ गंगोवाच ॥ ममाप्येवं मतं देवायथामां वदता नघाः ॥ प्रियंतस्य करिष्यामि युष्माकंचैतदीप्सितम् १८

४ । ५ अपध्यातः शप्तः ६ । ७ । ८ । ९ विध्वस्तवपुषो दिक्श्रुतत्वात् १० । ११ । १२ । १३ अस्य भिसृता अतिकांतवतः वक्ष्यमाणेन तद्धेनुहरणेनेति शेषः १४ सृज उत्पादय १५ । १६ । १७ । १८

नचिरकालं शीघ्रं नोऽस्माकं १९ । २० तुरीयार्धमष्टमांशं एवमष्टभिरष्टमांशैरेकोऽथौर्भविता यो मुख्योऽपराधी २१ । २२ । २३ ॥ इति आ० नीलकण्ठीये भारतभावदीपे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

॥ वसव उचुः ॥ जाता कुमारांस्वानप्सु प्रक्षेपुं वै त्वमर्हसि ॥ यथानचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे १९ ॥ गंगोवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ॥ नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह २० ॥ वसव उचुः ॥ तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ॥ तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः २१ न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ॥ तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् २२ एवं ते समयं कृत्वा गंगया वसवः सह ॥ जग्मुः संहृष्टमनसो यथा संकल्पमंजसा २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि महाभिषोपाख्याने षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रतीपो राजासीत् सर्वभूतहितः सदा ॥ निषसाद समावहीर्गगाद्वारगतो जपन् १ तस्य रूपगुणोपेता गंगास्त्रीरूपधारिणी ॥ उत्तीर्य सलिलात्तस्मादभनीयतमाकृतिः २ अधीयानस्य राजर्षेर्दि व्यरूपामनस्विनी ॥ दक्षिणं शालसंकाशमूर्धं भेजे शुभानना ३ प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच यशस्विनीम् ॥ करो भिर्किते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकांक्षितम् ४ ॥ रुयुवाच ॥ त्वामहं कामये राज न भजमानां भजस्व मम् ॥ त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ५ ॥ प्रतीप उवाच ॥ नाहं परस्त्रियं कामाद्दृच्छेयं वरवर्णिनि ॥ न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यमेतद्विमेव तम् ६ ॥ रुयुवाच ॥ नाश्रेयस्यऽस्मिन्नागम्यानवक्तव्या च कर्हिचित् ॥ भजंती भजमाराज न्दिव्या कन्या वरस्त्रियम् ७ ॥ प्रतीप उवाच ॥ त्वयानि वृत्तं ते तु यन्मां चोदयसि प्रियम् ॥ अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ८ प्राप्य दक्षिणमूर्धमेत्वमाश्लिष्टा वरांगने ॥ अपत्यानां स्नुषाणांच भूरिविद्धयेत दासनम् ९ सव्योरुः कामिनीभोग्यस्त्वया सच विवर्जितः ॥ तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वरांगने १० स्नुषामेभव सुश्रोणि पुत्रार्थं त्वावृणोम्यहम् ॥ स्नुषापक्षं हि वामोरुत्वमागम्य समाश्रिता ११ ॥ रुयुवाच ॥ एवमप्यस्तु धर्मज्ञसंयुज्येयं सुतेन ते ॥ त्वद्भक्त्या तु भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् १२ पृथिव्यां पार्थिवाये च तेषां यूयं परायणम् ॥ गुणानहिमया शक्या व कुं वर्षशतैरपि १३ कुलस्य येवः प्रथितास्तत्साधुत्वमथोत्तमम् ॥ समयेनेह धर्मज्ञाचरेयं च यद्विभो १४ तत्सर्वमेव पुत्रस्तेन मीमांसेत कर्हिचित् ॥ एवं संती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं रतिम् १५ पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चैव स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा तु साराजं स्तत्रैवांतरधीयत १६ पुत्रजन्मप्रतीक्षन्वै स राजा तदधारयत् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः १७ तपस्तेपे सुतस्यार्थं सभार्यः कुरुनंदन ॥ तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः समहाभिषः १८ शांतस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शांतनुः ॥ संस्मरंश्चाक्षयां लोकां चिजातान्स्वेन कर्मणा १९ पुण्यकर्मकृदेवासीच्छांतनुः कुरुसत्तमः ॥ प्रतीपः शांतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् २० पुरास्त्रीमां समभ्यागाच्छांतनो भूतयेतव ॥ त्वामाव्रजेद्यदिरहः सा पुत्रवरवर्णिनी २१

ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ दिव्यां दिविभवां ७ त्वया हेतुभूतया निवृत्तं निरस्तं ८ आश्लिष्टा संगता ९ । १० । ११ । १२ । १३ समयेन नियमेन १४ नमीमांसेतन विचारयेत् १५ । १६ । १७ १८ शांतनुश्च द्रव्युत्पत्तिमाह शांतस्येति शांतस्योपरतस्य वंशस्य संतानो विस्तारइति शांतनुः तकारलोपेन शांतनुरिति नाम संस्मरन्निति व्यवहितमपि ज्ञानबलेन जाततीत्यर्थः १९ । २० । २१

नानुयोक्तव्यानप्रव्या २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ सर्वैरूपौदायादावर्नितां २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥
 कामयानाऽभिरूपाद्यादिव्यस्त्रीपुत्रकाम्यया ॥ सात्वयानानुयोक्तव्याकाऽसिकस्यासिचांगने २२ यच्चकुर्यान्नतत्कर्मसाप्रव्यात्वयाञ्च ॥ मन्त्रियोगाद्भजंतीं
 तांभजेथाइत्युवाचतम् २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंसेदिश्यतनयंप्रतीपःशांतनुंतदा ॥ स्वेचराज्येऽभिषिच्यैनंवनंराजाविवेशह २४ सराजाशांतनुर्धोमा
 न्देवराजसमद्युतिः ॥ बभूवमृगयाशीलःसततंवनगोचरः २५ समृगान्महिषांश्चैवविनिघ्ननराजसत्तमः ॥ गंगामनुचचारैकःसिद्धचारणसेविताम् २६ सकदा
 चिन्महाराजददर्शपरमांस्त्रियम् ॥ जाज्वल्यमानांवापुषासाक्षाच्छ्रियमिवापराम् २७ सर्वानवद्यांसुदतींदिव्याभरणभूषिताम् ॥ सूक्ष्मांवरधरामेकांपद्मोदरसम
 प्रभाम् २८ तांदृष्ट्वाहृष्टोमाऽभूद्विस्मितोरूपसंपदा ॥ पिबन्निवचनेत्राम्यांनातृप्यतनराधिपः २९ साचद्वैवराजानंविचरंतंमहाद्युतिम् ॥ स्नेहादागतसौहार्दा
 नातृप्यतविलासिनी ३० तामुवाचततोराजासांत्वयनश्चक्षुष्यागिरा ॥ देवीवादानवीवात्वंगंधर्वीचाथवाऽप्सराः ३१ यक्षीवापन्नगीवाऽपिमानुषीवासुमध्यमे ॥
 याचेत्वासुरगर्भाभेभार्याभेभवशोभने ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिसंभवपर्वणि शांतनूपाख्यानेसप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
 एतच्छ्रुत्वावचोराज्ञःसस्मितंमृदुवल्गुच ॥ वसूनांसमयंस्मृत्वाऽथाभ्यगच्छदनिदिता १ उवाचचैवराज्ञःसाल्हादयंतीमनोगिरा ॥ भविष्यामिमहीपालमहिषी
 तेवशानुगा २ यत्तुक्रुयामहंराजनशुभंवायदिवाऽशुभम् ॥ नतद्वारयितव्याऽस्मिनवक्तव्यातथाऽप्रियम् ३ एवंहिवर्तमानेऽहंत्वयिवत्स्यामिपार्थिव ॥ वारितावि
 प्रियंचोक्तात्यजेयंत्वामसंशयम् ४ तथेतिसायदातूक्तातदाभरतसत्तम ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेप्राप्यतंपार्थिवोत्तमम् ५ आसाद्यशांतनुस्तांचभुजेकामतोवशी ॥
 नप्रष्टव्येतिमन्वानोनसतांकिंचिद्वचिवान् ६ सतस्याःशीलवृत्तेनरूपौदार्यगुणेनच ॥ उपचारेणचरहस्तुतोषजगतीपतिः ७ दिव्यरूपाहिसादेवीगंगात्रिपथगा
 मिनी ॥ मानुषंविग्रहंरुत्वाश्रीमंतंवरवर्णिनी ८ भाग्योपनतकामस्यभार्याचोपनताऽभवत् ॥ शांतनोर्नृपसिंहस्यदेवराजसमद्युतेः ९ संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्य
 मनोहरैः ॥ राजानंरमयामासयथारेमेतथैवसः १० सराजारतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हतः ॥ संवत्सरानृतून्मासान्बुधेनबहून्गतान् ११ रममाणस्तयासार्धयथा
 कामनरेश्वरः ॥ अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान् १२ जातंजातंचसापुत्रंक्षिपत्यंभसिभारत ॥ प्रीणाम्यहंत्वामित्युक्तांगंगास्रोतस्यमज्जयत् १३ तस्यतत्र
 प्रियंराज्ञःशांतनोरभवत्तदा ॥ नचतांकिंचनोवाचत्यागाद्रीतोमहीपतिः १४ अथैनामष्टमेपुत्रेजातेप्रहसतीमिव ॥ उवाचराजादुःखार्तःपरीप्सन्पुत्रमात्मनः १५
 मावधीःकस्यकाऽसीतिकिंनित्सुतानिति ॥ पुत्रमिसुमहत्पापंसंप्राप्तंतेसुगर्हितम् १६ ॥ रुयुवाच ॥ पुत्रकामनतेहन्मिपुत्रंपुत्रवतांवर ॥ जीर्णस्तुममवा
 सोऽयंयथासमयःकृतः १७ एतदिति अर्निदितांगंगा १ राज्ञःशांतनोः २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ भाग्योपनतकामस्यशुभादृष्टेनप्राप्ताभिलषितस्य ९ हावःशृंगारजोभावः लास्यं
 सुकुमारवृत्त्यं १० । ११ पाठांतरेअमराणामपिवर्णिनश्चित्रकरान् १२ प्रीणामिमानुषदेहवियोजनेनप्रीणयामि त्वांदेवतारूपं स्रोतसिप्रवाहे १३ । १४ । १५ तेत्वया १६ । १७

१८ । १९ धात्रीगर्भधारिणी २० तज्जननीहेतोर्ब्रह्मसभायामयितवाभिलाषात् २१ संश्रुतौगीकृतः २२ आपवस्यवसिष्ठस्य २३ एषपुत्रोमेमयावष्टानां वसूनांसन्निधौकृतस्त्वदर्थेसंप्रार्थितः किंभूतः
 वसूनांपर्यायारूपांतराण्येकैकस्याष्टमांशप्रदानात् तेषांवासःस्थानंसर्वेषामर्शैर्घटितोऽयंमयात्वदर्थेप्राथितइत्यर्थः २४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥
 अहंगंगाजन्मुसुतामर्हिषिगणसेविता ॥ देवकार्यार्थसिद्धयर्थमुषिताऽहंत्वयासह १८ इमेऽष्टौवसवोदेवमहाभागमहौजसः ॥ वसिष्ठशापदोषेणमानुषत्वमुपागताः
 १९ तेषांजनयितानान्यस्त्वद्वत्तेभुवि विद्यते ॥ मद्विधामानुषीधात्रीलोकेनास्तीहकाचन २० तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ॥ जनयित्वावसून्ष्टौजिता
 लोकास्त्वयाऽक्षयाः २१ देवानांसमयस्त्वेषवसूनांसंश्रुतोमया ॥ जातंजातंमोक्षयिष्येजन्मतोमानुषादिति २२ तत्तेशापाद्विनिर्मुक्ताआपवस्यमहात्मनः ॥ स्व
 स्तितेऽस्तुगमिष्यामिपुत्रंपाहिमहाव्रतम् २३ एषपर्यायवासोमेवसूनांसन्निधौकृतः ॥ मत्प्रसूतिंविजानीहिगंगादत्तमिमंसुतम् २४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदि
 पर्वणि संभ० भीष्मोत्पत्तावष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ शांतनुरुवाच ॥ आपवोनामकोन्वेषवसूनांकिंचदुष्कृतम् ॥ यस्यामिशपात्तेसर्वमानुषीयोनिमागताः
 १ अनेनचकुमारेणत्वयादत्तेनकिंकृतम् ॥ यस्यचैवकृतेनायंमानुषेषुनिदत्स्यति २ ईशावैसर्वलोकस्यवसवस्तेचैवैकथम् ॥ मानुषेषूपदपद्यंततन्ममाचक्ष्वजान्हावे ३
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तातदागंगाराजानमिदमब्रवीत् ॥ भर्तारंजान्हवीदेवीशांतनुंपुरुषर्षभ ४ ॥ गंगोवाच ॥ यंलेभेवरुणःपुत्रंपुराभरतसत्तम ॥ वसिष्ठना
 मासमुनिःख्यातआपवइत्युत ५ तस्याश्रमपदंपुण्यंमृगपक्षिसमन्वितम् ॥ मेरोःपार्श्वेनगेंद्रस्यसर्वर्तुकुसुमावृतम् ६ सवारुणिस्तपस्तेपेतस्मिन्भरतसत्तम ॥ व
 नेपुण्यकृतांश्रेष्ठःस्वादुमूलफलोदके ७ दक्षस्यदुहितायातुसुरभीत्यभिषिद्धितः ॥ गांप्रजातातुसादेवीकश्यपाद्भरतर्षभ ८ अनुग्रहार्थंजगतःसर्वकामदुहांवरा ॥
 तालेभेगांतुधर्मात्माहोमधेनुंसवारुणिः ९ सातस्मिंस्तापसारण्येवसंतीमुनिसेविते ॥ चचारपुण्येर्म्येचगौरपेतभयातदा १० अथतद्वनमाजग्मुःकदाचिद्भरतर्षभ ॥
 पृथ्वाद्यावसवःसर्वेदेवादेवर्षिसेवितम् ११ तेसदारावनंतच्चव्यचरंतसमंततः ॥ रेमिरेरमणीयेषुपर्वतेषुवनेषुच १२ तत्रैकस्याथभार्यातुवसोर्वासवविक्रम ॥ संचरंतीव
 नेतस्मिन्गांददर्शसुमध्यमा १३ नंदिनीनामराजेंद्रसर्वकामधुगुत्तमाम् ॥ साविस्मयसमाविष्टाशीलद्रविणसंपदा १४ द्येवैर्दशयामासतांगांगोवृषभेक्षण ॥ आ
 पीनांचसुदोग्ध्रांचसुवालधिसुरांशुभाम् १५ उपपन्नांगुणैःसर्वैःशीलेनानुत्तमेनच ॥ एवंगुणसमायुक्तावसवेवसुनंदिनी १६ दर्शयामासराजेंद्रपुरापौरवनंदन ॥
 द्यौस्तदातांतुद्वैवगांगजेंद्रेंद्रविक्रम १७ उवाचराजंस्तांदिवीतस्यारूपगुणान्वदन् ॥ एषागौरुत्तमादेवीवारुणेरासितेक्षणा १८ ऋषेस्तस्यवरारोहेयस्येदंवनमुत्त
 मम् ॥ अस्याःक्षीरंपिबेन्मर्त्यःस्वादुयोवैसुमध्यमे १९ दशवर्षसहस्राणिसजीवेत्स्थिरयौवनः ॥ एतच्छ्रुत्वातुसादेवीवृषोत्तमसुमध्यमा २० तमुवाचानवद्यांगी
 भर्तारंदीप्तितेजसम् ॥ अस्तिमेमानुषेलोकेनरदेवात्मजासखी २१

आपवोनामेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ गांप्रजातानंदिनीजनितवती ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ द्येवैरुसंज्ञायवसवे वारुणिःपुच्छः १५ वसुनंदिनीवसुमिया १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ प्रपातोवसिष्ठशापरूपोभृगुपतनवा । नतर्कितः रागांधत्वात् २८ । २९ । ३० । ३१ सुवालधिमुच्छां ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७
नाम्राजितवतीनामरूपयौवनशालिनी ॥ उशीनरस्यराजर्षेः सत्यसंधस्यधीमतः २२ बुहिताप्रथितालोकेमानुषेरूपसंपदा ॥ तस्याहेतोर्महाभागसवत्सांगांममे
प्सिताम् २३ आनयस्वामरश्रेष्ठत्वरितं पुण्यवर्धन ॥ यावदस्याः पयःपीत्वासासखीमममानद २४ मानुषेषुभवत्वेकाजरारोगविवर्जिता ॥ एतन्मममहाभागकर्तु
महस्यनिर्दिष्ट २५ प्रियंप्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यादेव्याः प्रियचिकीर्षया २६ पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदातांजहारगाम् ॥
तयाकमलपत्राक्ष्यानियुक्तो द्यौस्तदानृप २७ ऋषेस्तस्यतपस्तीव्रं शशाकनिरीक्षितम् ॥ हतागौः सातदातेन प्रपातस्तुनतर्कितः २८ अथाश्रमपदंप्राप्तः
फलान्यादायवारुणिः ॥ नचापश्यत्संगांतत्रसवत्सांकाननोत्तमे २९ ततः सभृगयामासवनेतस्मिस्तपोधनः ॥ नाध्यागमच्चमृगयंस्तांगांमुनिरुदारधीः ३० ज्ञा
त्वातथाऽपनीतांतां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ॥ ययौक्रोधवशंसद्यः शशापचक्सूस्तदा ३१ यस्मान्मेवसवोजन्तुर्गर्वोर्ध्नीसुवालधिम् ॥ तस्मात्सर्वेजनिप्यंतिमानुषेषु
नसंशयः ३२ एवंशशापभगवान्वसूस्तान्भरतर्षभ ॥ वशंक्रोधस्यसंप्राप्त आपवोमुनिसत्तमः ३३ शब्वाचतान्महाभागस्तपस्येवमनोदधे ॥ एवंशशतवानराज
न्वसूतष्टौतपोधनः ३४ महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्क्रोधसमन्वितः ॥ अथाश्रमपदंप्राप्तास्तेवैभूयोमहात्मनः ३५ शप्ताः स्मइति जानंत ऋषितमुपचक्रमुः ॥ प्रसाद
यंतस्तमृषिवसवः पार्थिवर्षभ ३६ लेभिरेनचतस्मात्तेप्रसादमृषिसत्तमात् ॥ आपवात्पुरुषव्याघ्रसर्वधर्मविशारदात् ३७ उवाचचसधर्मात्माशप्तायूयंधरादयः ॥
अनुसंवत्सरात्सर्वेशापमोक्षमवाप्स्यथ ३८ अयंतुयत्कृत्ययंमयाशप्ताः सवत्स्यति ॥ द्यौस्तदामानुषेलोके दीर्घकालं स्वकर्मणः ३९ नानृतंतच्चिकीर्षामिकुद्धोयु
ष्मान्यदब्रुवम् ॥ नप्रजास्यतिचाप्येषमानुषेषुमहामनाः ४० भविष्यतिचधर्मात्मासर्वशास्त्रविशारदः ॥ पितुः प्रियहितेयुक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ४१ एवमु
क्त्वावसून्सर्वान्सजगाममहानृषिः ॥ ततोमामुपजग्मुस्तेसमेतावसवस्तदा ४२ अयाचंतचमाराजन्वरं ब्रह्मयाकृतम् ॥ जातान्जातान्प्रक्षिपास्मान्स्वयंगंगेत्वमं
भसि ४३ एवंतेषामहंसम्यक्शप्तानाराजसत्तम ॥ मोक्षार्थमानुषालोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ४४ अयंशपादपेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ॥ द्यौराजन्मानुषेलोकेचि
रंवत्स्यतिभारत ४५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतदारुण्यायसादेवीतत्रैवांतरधीयत ॥ आदायचकुमारंतंजगामाथयथेप्सितम् ४६ सतुदेवव्रतानामगांगेयइतिचा
भवत् ॥ युनामाशांतनोः पुत्रः शांतनोरधिकोगुणैः ४७ शांतनुश्चापिशोकार्तो जगामस्वपुरंततः ॥ तस्याहंकीर्तयिष्यामिशांतनोरधिकान्गुणान् ४८ महाभाग्यं
चनृपतेर्भारतस्यमहात्मनः ॥ यस्येतिहासोद्युतिमान्महाभारतमुच्यते ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिसंभवपर्वणि आपवोपाख्यानेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९

३८ । ३९ नप्रजास्यत्यात्मनः प्रजेच्छानं करिष्यति कयंतोयं ४० ब्रह्मेष्टुः पितुरिति ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपे नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥

सराजेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ पृष्ठभेदेनेपत्तने । 'पत्तनं पृष्ठभेदेन' इत्यमरः १२ दानं बहिर्वदि । धर्मः स्वाचारः । तपोजपोषवासादि । योग आत्मानुसंधानं ।

॥ वैशंपायन उवाच ॥ सराजाशांतनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः ॥ धर्मात्मासर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः १ दमोदानं क्षमाबुद्धिर्हीर्षतिस्तेज उत्तमम् ॥ नित्या
न्यासन्महासत्त्वेशांतनौ पुरुषर्षभे २ एवंसगुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ॥ आसीद्भरतवंशस्य गोप्तासर्वजनस्य च ३ कंबुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ॥ अन्वि
तः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ४ तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नराः ॥ धर्म एव परः कामादर्थान्नेति व्यवस्थिताः ५ एतान्यासन्महासत्त्वेशांतनौ पुरुषर्षभे ॥
नचास्यसदृशः कश्चिद्धर्मतः पार्थिवोऽभवत् ६ वर्तमानं हि धर्मेषु सर्वधर्मभृतांवरम् ॥ तं महीपामहीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ७ वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नानि
बोधनाः ॥ पतिं भारतगोप्तां समपद्यंत भूमिपाः ८ तेन कीर्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा ॥ यज्ञदानक्रियाशीलाः समपद्यंत भूमिपाः ९ शांतनुप्रमुखैर्गुप्तेलोके
नृपतिभिस्तदा ॥ नियमात्सर्ववर्णानां धर्मोत्तरमवर्तत १० ब्रह्मपर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ॥ ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ११ सहास्तिनपुरेरम्ये
कुरूणां पृष्ठभेदेन ॥ वसन्सागरपर्यंतामन्वशासद्वसुंधराम् १२ सदेवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ॥ दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः १३ अरागद्वेषसंयुक्तः
सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुवेगसमोजवे ॥ अंतकप्रतिमः कोपेक्षमया पृथिवीसमः १४ वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥ शांतनौ पृथि
वीपालेनावर्तततथानृप १५ ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्येशांतनुर्विनयात्मवान् ॥ समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः १६ देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यंततदा क्रियाः ॥ नचा
धर्मेण केषांचित्प्राणिनामभद्रघः १७ असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ॥ स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता १८ तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे
सति ॥ श्रितावागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः १९ स समाः षोडशाष्टौ च तस्योऽष्टौ तथाऽपराः ॥ रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव न गोचरः २० तथारूपस्तथाचार
स्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ॥ गांगेयस्तस्य पुत्रोऽभूत्प्राप्ता देवव्रतो वसुः २१ सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्पितरेषु च ॥ महाबलो महासत्वो महावीर्यो महारथः २२ स कदा
चिन्मृगं विध्वा गंगामनुसरन्नदीम् ॥ भार्गि रथी मल्पजलांशांतनुर्दृष्ट्वा नृपः २३ तां दृष्ट्वा चितयामास शांतनुः पुरुषर्षभः ॥ स्यंदते किं त्वियं नाद्यसरिच्छ्रेष्ठायथापुरा
२४ ततो निमित्तमन्विच्छन्नददर्श समहामनाः ॥ कुमारं रूपसंपन्नं बृहंतं चारुदर्शनम् २५ दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ॥ कृत्स्नांगं समावृत्य शरैस्तीक्ष्णै
रवस्थितम् २६ तां शरैराचितां दृष्ट्वा नदीं गंगां तदंतिके ॥ अभवाद्दिस्मितो राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् २७ जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शांतनुस्तदा ॥ नोपलेभे स्मृतिं
धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् २८ सतु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ॥ संमोह्यतु ततः क्षिप्रंतत्रैवांतरधीयत २९

एतच्छ्रुत्वात् १३ । १४ । १५ ब्रह्मधर्मोत्तरे अहिंसाधर्मप्रधाने । विनयात्मवान् विनयवानात्मवान् जितचित्तश्च १६ । १७ । १८ वाक्सत्यं श्रिताऽभवत् १९ षोडशादीनां संकलने षट्त्रिंशत्समाः वर्षाणि
२० । २१ अस्त्रेषु मंत्रमयेषु शस्त्रेषु पार्थिवेषु धनुर्बाणमदादिपृथिवीविकारेषु शस्त्रेषु २२ शरसंधानेन गंगाप्रवाहस्य निरोधादल्पजलां २३ स्यंदते प्रस्रवति २४ । २५ । २६ । २७ अभिज्ञातुं परिवेष्टुं २८ । २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अधिजगेअधीतवान् ३५ उज्जनाः शुक्रः ३६ अंगिरसःपुत्रोवृहस्पतिः ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ सोऽऽत्मानंसजात्मानं ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६

तदहुतंततोद्वातत्राजासशांतनुः ॥ शंकमानःसुतंगंगामब्रवीदशयेतिह ३० दर्शयामासतंगंगाविभ्रतीरूपमुत्तमम् ॥ गृहीत्वादक्षिणेपाणौतंकुमारमलंकृतम् ३१ अलंकृतामाभरणैर्विरजोवरसंवृताम् ॥ दृष्टपूर्वामपिसतानाम्यजानात्सशांतनुः ३२ ॥ गंगोवाच ॥ यंपुत्रमष्टमंराजंस्त्वंपुरामय्यविंदथाः ॥ सचायंपुरुषव्याघ्रसर्वास्त्रविदनुत्तमः ३३ गृहाणेममहाराजमयासंवर्धितंसुतम् ॥ आदायपुरुषव्याघ्रनयस्त्वेनगृहंविभो ३४ वेदानधिजगेसांगानवसिष्ठादेषवीर्यवान् ॥ कृतास्त्रः परमेष्वासोदेवराजसमोयुधि ३५ सुराणांसमतो नित्यमसुराणांचभारत ॥ उशनावेदयच्छास्त्रमयंतद्वेदसर्वशः ३६ तथैवांगिरसःपुत्रःसुरासुरनमस्कृतः ॥ यद्वेदशास्त्रंतच्चापिकृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ३७ तवपुत्रेमहाबाहौसांगोपांगमहात्मनि ॥ ऋषिःपरैरनाष्टप्योजामदम्यःप्रतापवान् ३८ यदस्त्रंवेदरामश्वतदेतस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ महेष्वासमिमंराजनराजधर्मार्थकोविदम् ३९ मयादत्तंनिजंपुत्रंवीरंवीरगृहंनय ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथैवसमनुज्ञातःपुत्रमादायशांतनुः ४० आजमानंयथाऽऽदित्यमाययौस्वपुरंप्रति ॥ पौरवस्तुपुरीं गत्वापुरंदरपुरोपमाम् ४१ सर्वकामसमृद्धार्थमेनेसोऽऽत्मानमात्मना ॥ पौरवेपुततःपुत्रंराज्यार्थमभयप्रदम् ४२ गुणवंतंमहात्मानंयौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ पौरवान्शांतनोःपुत्रःपितरंचमहायशाः ४३ राष्ट्रं चरंजयामासवृत्तेनभरतर्षभ ॥ सतथासहपुत्रेणरममाणोमहीपतिः ४४ वर्तयामासवर्षाणिचत्वार्यमितविक्रमः ॥ सकदाचिद्धनंयातोयमुनामभितोनदीम् ४५ महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रंघमुत्तमम् ॥ तस्यप्रभवमन्विच्छन्नविचचारसमततः ४६ सददर्शतदाकन्यांदाशानांदिवरूपिणीम् ॥ तामपृच्छत्सहद्वैवकन्यामसितलोचनाम् ४७ कस्यत्वमसिकाचासिकिंचभीरुचिकीर्षसि ॥ साऽब्रवीद्दाशकन्याऽस्मिधर्मार्थंवाहयेतरीम् ४८ पितुर्नियोगाद्भद्रंतेदाशराज्ञोमहात्मनः ॥ रूपमाधुर्यगंधैस्तांसंयुक्तांदिवरूपिणीम् ४९ समीक्ष्यराजादाशेयीकामयामासशांतनुः ॥ सगत्वापितरंतस्यावरयामासतांतदा ५० पर्यपृच्छत्ततस्तस्याःपितरंसोऽऽत्मकारणात् ॥ सचतंप्रत्युवाचेदंदाशराज्ञोमहीपतिम् ५१ जातमात्रैवमेदेयावरायवरवर्णिनी ॥ हृदिकामस्तुमेकश्चित्तंनिबोधजनेश्वर ५२ यदीमांघर्मपत्नीत्वंमतःप्रार्थयसेऽनघ ॥ सत्यवागसिसत्येनसमयंकुरुमेततः ५३ समयेनप्रदद्यातिकन्यामहमिमामृष ॥ नहिमेत्वत्समःकश्चिद्रोजातुभाविष्यति ५४ ॥ शांतनुरुवाच ॥ श्रुत्वातववरंदाशव्यवस्थेयमहंतव ॥ दातव्यंचेत्प्रदास्यामिनत्वदेयंकथंचन ५५ ॥ दाशउवाच ॥ अस्यांजायेतयःपुत्रःसराजापृथिवीपते ॥ त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्योनान्यःकश्चनपार्थिव ५६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ नाकामयततंदातुंवरंदाशायशांतनुः ॥ शरीरजेनतीव्रेणदह्यमानोऽपिभारत ५७

दाशानांधीवराणां ४७ तस्मिन् ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ व्यवस्थेयंविनिश्चिनुपां देयंनवेति ५५ । ५६ शरीरजेनकामेन ५७

५८ । ५९ । ६० हरिणःपांडुगात्रः ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ विद्यासंतानंशिष्यप्रशिष्यद्वारा ६७ एवमिति एतत्संतानस्यश्रेयःसाधनत्वंमनुष्येषुतद्व्यासुप्रजासुपुत्रादिषुचमसिद्धं । 'नापुत्रस्यलोकोऽस्तीति तत्सर्वेषांविदुः । तस्मात्पुत्रोमातरंस्वसारंवाधिरहति' इतिमंत्रलिङ्गात् ६८ अपत्यंश्रेयःसाधनमित्यतत्रमेसंशयोनास्ति तस्मान्मंदपालवत्पथाकथंचित्प्रजोत्पासंचितयत्रेवतदाशकन्यामहीपतिः ॥ प्रत्ययाद्वास्तिनपुरंकामोपहतचेतनः ५८ ततःकदाचिच्छोचंतंशांतनुंध्यानमास्थितम् ॥ पुत्रोदेवव्रतोऽभ्येत्यपितरंवाक्यमब्रवीत् ५९ सर्वतोभवतःक्षेमंविधेयाःसर्वपार्थिवाः ॥ तत्किमर्थमिहभीक्ष्णंपरिशोचसिदुःखितः ६० ध्यायन्निवचमंराजन्नाभिभाषसिकिंचन ॥ नचाश्वेनविनिर्यासिविवर्णोहरिणःकृशः ६१ व्याधिमिच्छामितेज्ञातुंप्रसिद्धींहीतत्रैव ॥ एवमुक्तःसपुत्रेणशांतनुःप्रत्यभाषत ६२ असंशयंध्यानपरोयथावत्सतथाशृणु ॥ अपत्यंनस्त्वमेवैकःकुलेमहतिभारत ६३ शस्त्रनित्यश्चसततंपौरुषेपर्यवस्थितः ॥ अनित्यतांचलोकानामनुशोचामिपुत्रक ६४ कथंचित्तवगांगेयविपत्तौनास्तिनःकुलम् ॥ असंशयंत्वमेवैकःशतादपिवरःसुतः ६५ नचाप्यहंवृथाभूयोदारान्कर्तुमिहोत्सहे ॥ संतानस्याविनाशायकामयेभद्रमस्तुते ६६ अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ अग्निहोत्रंययौविद्यासंतानमपिचाक्षयम् ६७ सर्वाण्येतान्यपत्यस्यकलानांहीतिषोडशीम् ॥ एवमेतन्मनुष्येषुतच्चसर्वप्रजास्विति ६८ यदपत्यंमहाप्राज्ञतत्रमेनास्ति संशयः ॥ एषात्रयीपुराणानांदिवतानांचशाश्वती ६९ त्वंचशूरःसदामर्षीशस्त्रनित्यश्चभारत ॥ नान्यत्रयुद्धात्तस्मात्तेनिधनंविद्यते कचित् ७० सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयिशांतिकथंभवेत् ॥ इतितेकारणंतातदुःखस्योक्तमशेषतः ७१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तत्कारणंराज्ञोज्ञात्वा सर्वमशेषतः ॥ देवव्रतोमहाबुद्धिःप्रज्ञयाचान्वंचितयत् ७२ अभ्यगच्छत्तदेवाशुवृद्धामात्यं पितुर्हितम् ॥ तमपृच्छत्तदाऽभ्येत्यपितुस्तच्छोककारणम् ७३ तस्मैसकुरु मुख्याययथावत्परिपृच्छते ॥ वरंशशंसकन्यांतामुद्दिश्यभरतर्षभ ७४ ततोदेवव्रतोवृद्धैःक्षत्रियैःसहितस्तदा ॥ अभिगम्यदाशराजंकन्यांवरेपितुःस्वयम् ७५ तंदाशःप्रतिजग्राहविधिवत्प्रतिपूज्यच ॥ अब्रवीच्चैनमासीनंराजसंसदिभारत ७६ त्वमेवनाथःपर्याप्तःशांतनोर्भरतर्षभ ॥ पुत्रःशस्त्रभृतांश्रेष्ठःकिनुवक्ष्यामितेवचः ७७ क्रोहिसंबंधकंश्लाघ्यमीप्सितंयौनमीदृशम् ॥ अतिक्रामन्नतप्येतसाक्षादपिशतक्रतुः ७८ अपत्यंचैतदार्यस्यययुष्माकंसमोगुणैः ॥ यस्यशुक्रात्सत्यवतीसंभूतावरवर्णिनी ७९ तेनमेवदुःशस्तातपितातेपरिकीर्तितः ॥ अहं सत्यवतीं वीरं धर्मज्ञःसनराधिपः ८० असितोह्यपिदेवर्षिःप्रत्याख्यातःपुरामया ॥ सत्यवत्याभृशंचार्थीसआसीद्विषित्तमः ८१ कन्यापितृत्वात्किंचित्तुवक्ष्यामित्वानराधिप ॥ बलवत्सपत्नतामत्रदोषंपश्यामिकेवलम् ८२ यस्यहित्वंसपत्नःस्यागंधर्वस्यासुरस्यवा ॥ नसजातुचिरंजीवेत्त्वयिकुद्वेपरंतप ८३ एतावानत्रदोषोहिनान्यःकश्चनपार्थिव ॥ एतज्जानीहिभद्रंतेदानादानेपरंतप ८४

द्वर्नकर्तव्यमितिभावः त्रयीवेदः । सोऽयंलोकोःपुत्रेणैवजप्योनान्येनकर्मणा । कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकहत्यादिः । पुराणानांमूलभूता देवतानांप्रमाणभूता ६९ । ७० । ७१ ७२ । ७३ वरंवरणीयं ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४

८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ कौमारिकाणां कुमारीस्नेहवतां ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ भीष्मोऽयं भयंकरकर्मकारित्वात् ९८ । ९९ । १०० । १ । २ । १०३
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु गंगेयस्तदुक्तं प्रत्यभाषत ॥ शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ८५ इदं मे व्रतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ॥ नैव जातो न वाऽजा
 त ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ८६ एवमेतत्कारिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ॥ योऽस्यांजनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ८७ इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ॥ चिकी
 र्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थं भरतर्षभ ८८ त्वमेव नाथः संप्राप्तः शांतनो गमितद्युते ॥ कन्यायाश्चैव धर्मात्मन् प्रभुर्दानाय चेश्वरः ८९ इदं तु वचनं सौम्यकार्यं चैव निबोध मे ॥
 कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ९० यत्त्वया सत्यवत्यर्थं सत्यधर्मपरायण ॥ राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ९१ नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न
 कश्चन ॥ तवापत्यं भवेद्युतत्र नः संशयो महान् ९२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ॥ प्रत्यजानात्तदाराजन्पितुः प्रियचिकीर्षया
 ९३ ॥ गंगेय उवाच ॥ दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ॥ शृण्वतां भूमिपालानां यद्वीमिषितुः कृते ९४ राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिपाः ॥ अपत्य
 हेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयम् ९५ अद्य प्रभृति मे दाशब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥ अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षयादिवि ९६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य त
 द्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनू रूढः ॥ ददानीत्येवं तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ९७ ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ अम्यवर्षं तकुसुमैर्भीष्मोऽयमिति
 चाबुध्न ९८ ततः सपितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ॥ अधिरोहरथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ९९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तारथ
 मारोप्य भाविनीम् ॥ आगम्य हास्तिनपुरं शांतनोः संन्यवेदयत् १०० तस्य तदुष्करं कर्म प्रशंसुर्नराधिपाः ॥ समेताश्च पृथक् चैव भीष्मोऽयमिति चाबुध्न १
 तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शांतनुः ॥ स्वच्छंदमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने २ न ते मृत्युः प्रभविता यावज्जीवितुमिच्छसि ॥ त्वतो ह्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्र
 भविताऽनघ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि सत्यवती लभोपाख्याने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ध ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विवाहे निवृत्ते सराजा शांतनुर्नृपः ॥ तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे संन्यवेशयत् १ ततः शांतनवो धीमान् सत्यवत्यामजायत ॥ वीरश्चित्रां
 गदो नाम वीर्यवान् पुरुषेश्वरः २ अथापरं मे हेष्वांसं सत्यवत्यां सुतं प्रभुः ॥ विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ३ अप्राप्तवतितस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे ॥ सराजा
 शांतनुर्धोमान् कालधर्ममुपेयवान् ४ स्वर्गते शांतनो भीष्मश्चित्रांगदमरिंदमम् ॥ स्थापयामास वैराज्ये सत्यवत्यामते स्थितः ५ स तु चित्रांगदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पा
 र्थिवान् ॥ मनुष्यं न हि मेने सकंचित्सदृशमात्मनः ६ तं क्षिपंतं सुरांश्चैव मनुष्यान् सुरांस्तथा ॥ गंधर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाऽभ्ययात्तदा ७ तेनास्य सुमहदुद्धं कुरु
 क्षेत्रे बभूव ह ॥ तयोर्वलवतोस्तत्र गंधर्वकुरुमुख्ययोः ॥ नद्यास्तीरे सरस्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्गणः ८
 ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ तत इति १ । २ । ३ कालधर्ममृत्युं ४ । ५ । ६ तुल्यनामा चित्रांगदनामा ७ । ८

९ अंताय कृत्वा अंतं कर्तुं पुद्गलं कृत्वेत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ इति १ । २
 तस्मिन्विमर्दे तु मुलेशस्त्रवर्षसमाकुले ॥ मायाधिकोऽधीर्द्वीरं गंधर्वः कुरुसत्तमम् ९ सहत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्रांगदमरिंदमम् ॥ अंताय कृत्वा गंधर्वो दिवमाचक्रमेततः १०
 तस्मिन्पुरुषशार्दूले निहते भूरितेजसि ॥ भीष्मः शांतनवो राजप्रेतकार्याण्यकारयत् ११ विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ॥ कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यर्षिचंदनं
 तरम् १२ विचित्रवीर्यः स तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ॥ अन्वशासन्महाराजपितृपैतामहं पदम् १३ स धर्मशास्त्रकुशलं भीष्मं शांतनवं नृपः ॥ पूजयामास धर्मैर्गणैश्चै
 नं प्रत्यपालयत् १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि चित्रांगदोपाख्याने एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन
 उवाच ॥ हते चित्रांगदे भीष्मो बाले भ्रातरिकौरव ॥ पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्यामते स्थितः १ संप्राप्तयौवनं दृष्ट्वा भ्रातरं धीमतां वरः ॥ भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवा
 हायाकरोन्मतिम् २ अथ काशिपते भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः ॥ शुश्राव सहिताराजन्तृष्वानां वैस्वयं वरम् ३ ततः सरथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन शत्रुजित् ॥ जगामानु
 मते मातुः पुरीवाराणसीं प्रभुः ४ तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् ॥ ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शांतनुनंदनः ५ कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु तदानामसुसर्वशः ॥ ए
 काकिनं तदा भीष्मं वृद्धं शांतनुनंदनम् ६ सोद्वेगाद्वतं दृष्ट्वा कन्याः परमशोभनाः ॥ अपाक्रामंत ताः सर्वा वृद्ध इत्येव चिंतया ७ वृद्धः परमधर्मात्मा वलीपलितधारणः ॥
 किं कारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभः ८ मिथ्या प्रतिज्ञोलोकेषु किं वदिष्यति भारत ॥ ब्रह्मचारीति भीष्मो हितृथैव प्रथितो भुवि ९ इत्येवं प्रब्रुवंतस्ते ह संति स्म नृपा
 धमाः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ क्षत्रियाणां वचः श्रुत्वा भीष्मश्चक्रोध भारत १० भीष्मस्तदा स्वयं कन्यावरयामास ताः प्रभुः ॥ उवाच च महीपालान् राजन् जलदनिः
 स्वनः ११ रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः १२ अलंकृत्य यथा शक्तिप्रदाय च धनान्यपि ॥ प्रयच्छन्त्यपरेक
 न्यामिथुनेन गवामपि १३ वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ प्रमत्ता मुपयन्त्यन्ये स्वयमन्ये च विदते १४ आर्षे विधिं पुरस्कृत्य दारान्विदंति चापरे ॥ अष्टमं
 तमथो वित्तविवाहं कविभिर्वृतम् १५ स्वयं वरं तुराज्याः प्रशंसन्त्युपयाति च ॥ प्रमथ्य तु हता माहुर्ज्यायसी धर्मवादिनः १६ तद्दमाः पृथिवीपाला जिहीर्षां मिव लादितः ॥
 ते यतश्च परं शक्त्या विजयायेतराय वा १७ स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् १८ सर्वाः कन्याः सकौरव्योरथमारो
 प्य च स्वकम् ॥ आमंत्र्य च सतान् प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्यताः १९ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतु रमर्षिताः ॥ संस्पृशंतः स्वकान्वाहून् दशंतो दशनच्छदान् २० तेषामा
 भरणान्याशुत्वरितानां विमुंचताम् ॥ आमुंचतां च वर्माणि संप्रभुः सुमहानभूत् २१ ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ॥ भूषणानां च सर्वेषां कवचानां च सर्वशः २२

३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ आहूयति ब्राह्मः १२ मिथुनेन गृहीतेनेत्यर्थः १३ वित्तेनेत्यासुरः । बलेनेति राजसः । अनुमान्येति गांधर्वः । प्रमत्ता मितिपेशावः । स्वयमन्ये इति
 प्राजापत्यः १४ आर्षे विधिं यज्ञं तेन देव उक्तः एतेऽष्टौ विवाहाः प्राग्व्याख्याताः । अष्टमं राजसंविवाहं १५ प्रशंसन्त्येवमिति १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

प्रकीर्णद्विभूषणैरुपलक्षिता अनुसन्धुरितितृतीयेनान्वयः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ अन्यान्प्रतितत्पर्यथचारिणोलाघवंशैर्ध्वपरध्वजादिच्छेदेयतत्तत्तत्रवोऽप्यपूजयन्नि
सर्वमभिर्भूषणैश्चप्रकीर्णद्विरितस्ततः ॥ सक्रोधामर्षजिह्वभ्रुकषायीकृतलोचनाः २३ सूतोपकृतानरुचिरान्सदश्वैरुपकल्पितान् ॥ रथानास्थायतेवीराःसर्वप्रहरणा
न्विताः २४ प्रयांतमथकौरव्यमनुसत्सुरुदायुधाः ॥ ततःसमभवद्युद्धंतेपांतस्यचभारत ॥ एकस्यचबहूनांचतुमुलंलोमहर्षणम् २५ तेत्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मि
न्युगपदाक्षिपन् ॥ अप्राप्तांश्चैवतानाशुभीष्मःसर्वांस्तथांस्तरा २६ अच्छिनच्छरवर्षेणमहतालोमवाहिना ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेसर्वतःपरिवार्यतम् २७ वष्टुःशरव
र्षेणवर्षेणैवाद्रिमंबुदाः ॥ सतंबाणमयंवर्षशरैरवार्यसर्वतः २८ ततःसर्वान्महीपालान्पर्यविध्यत्रिभिस्त्रिभिः ॥ एकैकस्तुततोभीष्मराजन्विव्याधपंचभिः २९ सच
तान्प्रतिविव्याधद्वाभ्यांद्वाभ्यांपराक्रमन् ॥ तद्युद्धमासीत्तुमुलंघोरंदेवासुरोपमम् ३० पश्यतांलोकवीराणांशरशक्तिसमाकुलम् ॥ सधनूंषिध्वजाग्राणिवर्माणिच
शिंरांसिच ३१ चिच्छेदसमरेभीष्मःशतशोऽथसहस्रशः ॥ तस्यातिपुरुषानन्यांल्लाघवंरथचारिणः ३२ रक्षणंचात्मनःसंख्येशत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ तान्विनि
र्जित्यतुरणेसर्वशस्त्रभृतांवरः ३३ कन्याभिःसहितःप्रायाद्भारतोभारतान्प्रति ॥ ततस्तंपृष्ठतोरान्शाल्वराजोमहारथः ३४ अभ्यगच्छदमेयात्माभीष्मंशांतनवं
रणे ॥ वारणंजघनेभिर्दन्दताभ्यामपरोयथा ३५ वासितामनुसंप्राप्तोयूथपोबलिनांवरः ॥ स्त्रीकामस्तिष्ठतिष्ठेतिभीष्ममाहसपार्थिवः ३६ शाल्वराजोमहाबाहुरमर्षे
णप्रचोदितः ॥ ततःसपुरुषव्याघ्रोभीष्मःपरबलार्दनः ३७ तद्वाक्याकुलितःक्रोधाद्विधूमोऽग्निरिवज्वलन् ॥ विततेषुधनुष्पाणिर्विकुंचितललाटभृत् ३८ क्षत्रधर्म
समास्थायव्यपेतभयसंभ्रमः ॥ निवर्तयामासरथंशाल्वंप्रतिमहारथः ३९ निवर्तमानंतद्वद्वाराजानःसर्वएवते ॥ प्रेक्षकाःसमपद्यंतभीष्मशाल्वसमागमे ४० तौ
वृषाविवनर्दतौबलिनौवासितांतरे ॥ अन्योन्यमभिवर्तेतांबलविक्रमशालिनौ ४१ ततोभीष्मंशांतनवंशरैःशतसहस्रशः ॥ शाल्वराजोनरश्रेष्ठःसमवाकिरदाशुगैः
४२ पूर्वमभ्यर्दितंदद्वद्वाभीष्मंशाल्वेनतेनृपाः ॥ विस्मिताःसमपद्यंतसाधुसाध्वितिचाब्रुवन् ४३ लाघवंतस्यतेदद्वद्वासमरेसर्वपार्थिवाः ॥ अपूजयंतसंहृष्टावाग्भिः
शाल्वंनराधिपम् ४४ क्षत्रियाणांततोवाचःश्रुत्वापरपुरंजयः ॥ क्रुद्धःशांतनवोभीष्मस्तिष्ठतिष्ठेत्यभाषत ४५ सारथिंचाब्रवीत्क्रुद्धोयाहियत्रैषपार्थिवः ॥ याव
देनंनिहन्म्यद्यभुजंगमिवपक्षिराट् ४६ ततोऽस्त्रंवारुणंसम्यग्योजयामासकौरवः ॥ तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्वाच्छाल्वराजस्यभूपते ४७ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यशाल्वराज
स्यकौरवः ॥ भीष्मोन्तपतिशार्दूलन्यवधीतस्यसारथिम् ४८ अस्त्रेणचास्याथैद्रेणन्यवधीतुरगोत्तमान् ॥ कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठभीष्मःशांतनवस्तदा ४९ जित्वा
विसर्जयामासजीवंतंनृपसत्तमम् ॥ ततःशाल्वःस्वनगरंप्रययौभरतर्षभ ५०

संबंधः ३२ । ३३ । ३४ वासितांकरिणींप्राप्तंवारणंयथाऽपरोऽनुप्राप्तोज्जघनेभिदन्नितिसंबंधः । 'वासितास्त्रीकरेण्वोश्च'इत्यमरः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० वृषोरेतःसेककामौगजौ गोवृषा
वेववा तत्साहचर्याद्वासितापुष्पिणीगोस्तदंतरेतस्मिन्नितं ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ जीवतंप्राणमात्रावशेषितं ५०

५१।५२।५३।५४।५५ काश्यस्यकाशिराजस्य ५६ अनुजाःकनिष्ठाः ५७।५८।५९।६०।६१।६२ तस्यवैवाहिकस्यकर्मणःकाले ६३।६४।६५।६६ बृहत्पञ्चतेश्यामे
स्वराज्यमन्वशाच्चैवधर्मेणनृपतिस्तदा ॥ राजानोयेचतत्रासनस्वयंवरदिदृक्षवः ५१ स्वान्येवतेऽपिराष्ट्राणिजग्मुःपरपुरंजयाः ॥ एवंविजित्यताःकन्याभीष्मः
प्रहरतांवरः ५२ प्रययौहास्तिनपुरंयत्रराजासकौरवः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्माप्रशास्तिवसुधामिमाम् ५३ यथापिताऽस्यकौरव्यःशांतनुर्नृपसत्तमः ॥ सोऽचिरे
णैवकालेनअत्यक्रामन्नराधिप ५४ वनानिसरितश्चैवशैलांश्चविविधान्दुमान् ॥ अक्षतःक्षपयित्वाऽग्निंसंख्येयसंख्येयविक्रमः ५५ आनयामासकाश्यस्यसुताःसागरगा
सुतः ॥ स्नुषाइवसधर्मात्माभगिनीरिवचानुजाः ५६ यथादुहितरश्चैवपरिगृह्यययौकुरून् ॥ आनियेसमहाबाहुर्भ्रातुःप्रियचिकीर्षया ५७ ताःसर्वगुणसंपन्ना
भ्राताभ्रात्रेयवीयसे ॥ भीष्मोविचित्रवीर्यायप्रददौविक्रमाहताः ५८ एवंधर्मेणधर्मज्ञःकृत्वाकर्मातिमानुषम् ॥ भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्यविवाहायोपचक्रमे ५९ सत्य
वत्यासहमित्रःकृत्यानिश्चयमात्मवान् ॥ विवाहंकारयिष्यंतंभीष्मंकाशिपतेःसुता ॥ ज्येष्ठातासामिदंवाक्यमब्रवीद्धसतीतदा ६० मयासौभपतिःपूर्वमनसाहिवृतः
पतिः ॥ तेनचास्मिदृतापूर्वमेषकामश्चमेपितुः ६१ मयावरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ॥ एतद्विज्ञायधर्मज्ञधर्मतत्त्वंसमाचर ६२ एवमुक्तस्तयाभीष्मः
कन्ययाविप्रसंसदि ॥ चिंतामभ्यगमद्वीरोयुक्तांतस्यैवकर्मणः ६३ विनिश्चित्यसधर्मज्ञोब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ अनुजज्ञेतदाज्येष्ठामंबांकाशिपतेःसुताम् ६४ अंबिकां
बालिकेभार्येप्रादाद्भ्रात्रेयवीयसे ॥ भीष्मोविचित्रवीर्यायविधिदृष्टेनकर्मणा ६५ तयोःपाणीगृहीत्वातुरूपयौवनदर्पितः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्माकामात्मासमपद्यत ६६
तेचापिबृहतीश्यामेनीलकुंचितमूर्धजे ॥ रक्ततुंगनखोपेतेपीनश्रोणिपयोधरे ६७ आत्मनःप्रतिरूपोऽसौलब्धःपतिरितिस्थिते ॥ विचित्रवीर्यकल्याण्यौपूजयामा
सतुःशुमे ६८ सचाश्विरूपसदृशोदेवतुल्यपराक्रमः ॥ सर्वासामेवनारीणांचित्तप्रमथनोरहः ६९ ताभ्यांसहसमाःसप्तविहरन्पृथिवीपतिः ॥ विचित्रवीर्यस्तरुणोय
क्ष्मणासमगृह्यत ७० सुहृदांयतमानानामाप्तैःसहचिकित्सकैः ॥ जगामास्तमिवादित्यःकौरव्योयमसादनम् ७१ धर्मात्मासतुगांगेयश्चिताशोकपरायणः ॥
प्रेतकार्याणिसर्वाणितस्यसम्यगकारयत् ७२ राज्ञोविचित्रवीर्यस्यसत्यवत्यामतेस्थितः ॥ ऋत्विग्भिःसहितोभीष्मःसर्वैश्चकुरुपुंगवैः ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते
आदिपर्वणि संभवपर्वणि विचित्रवीर्योपरमे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसत्यवतीदीनाकृपणापुत्रद्विनी ॥
पुत्रस्यकृत्वाकार्याणिस्नुषाभ्यांसहभारत १ समाश्वास्यस्नुषेतेचभीष्मंशस्त्रभृतांवरम् ॥ धर्मचपितृवंशंचमातृवंशंचभाविनी ॥ प्रसमीक्ष्यमहाभागागंगेयंवा
क्यमब्रवीत् २ शांतनोर्धर्मनित्यस्यकौरव्यस्ययशस्विनः ॥ त्वयिपिंडश्चकीर्तिश्चसंतानंचप्रतिष्ठितम् ३

चमोदेअमसूतेच श्रुहतीपुष्पवद्रक्तश्यामेइत्यग्नये ६७ स्थितेतत्रैवनिष्ठावत्यौ ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकश
ततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ अ ॥ ततइति १ । २ । ३

४ इतरेणविस्तरेण ५ । ६ आश्वस्यविश्वासंप्राप्य ७ । ८ । ९ । १० राज्येचैवराज्यएववाआत्मानमभिषिच्यस्वअभिषेचय कुरुब्रह्मचर्यसंकल्पात्प्रभृतित्यक्तान् संतत्यर्थमंगीकुरु मानिमजीर्मानिम
यथाकर्मशुभंरुत्वास्वर्गोपगमनंध्रुवम् ॥ यथाचायुर्धुवंसत्येत्वायेधर्मस्तथाध्रुवः ४ वेत्थधर्माश्चधर्मज्ञसमासेनेतरेणच ॥ विविधास्त्वंश्रुतीर्वेत्थवेदांगानिचसर्वशः ५
व्यवस्थानंचतेधर्मकुलाचारंचलक्षये ॥ प्रतिपत्तिचक्रेषुशुक्रांगिरसयोरिव ६ तस्मात्सुभृशमाश्वस्यत्वयिधर्मभृतांवर ॥ कार्येत्वाविनियोक्ष्यामितच्छ्रुत्वाकर्तु
मर्हसि ७ ममपुत्रस्तवभ्रातावीर्यवान्सुप्रियश्चते ॥ बालएवगतःस्वर्गमपुत्रःपुरुषर्षभ ८ इमेमहिष्यौभ्रातुस्तेकाशिराजसुतेशुभे ॥ रूपयौवनसंपन्नेपुत्रकामेचभा
रत ९ तयोरुत्पादयापत्यंसंतानायकुलस्यनः ॥ मन्त्रियोगान्महाबाहोधर्मकर्तुमिहार्हसि १० राज्येचैवाभिषिच्यस्वभारताननुशाधिच ॥ दारांश्चकुरुधर्मणमानि
मज्जीःपितामहान् ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथोच्यमानोमात्राससुहृद्भिश्चपरंतपः ॥ इत्युवाचाथधर्मात्माधर्म्यमेवोत्तरंवचः १२ असंशयंपरोधर्मस्त्वयामा
तरुदाहतः ॥ त्वमपत्यंप्रतिचमेप्रतिज्ञावेत्थवैपराम् १३ जानासिचयथावृत्तंशुल्लहेतोस्त्वदंतरे ॥ ससत्यवतिसत्यंतेप्रतिजानाम्यहंपुनः १४ परित्यजेयंत्रैलो
क्यंराज्यंदेवेषुवापुनः ॥ यद्वाऽप्यधिकमेताभ्यांनतुसत्यंकथंचन १५ त्यजेच्चपृथिवीगंधमापश्चरसमात्मनः ॥ ज्योतिस्तथात्यजेद्रूपंवायुःस्पर्शगुणंत्यजेत् १६
प्रभांसमुत्सृजेदर्कोधूमकेतुस्तथोष्मताम् ॥ त्यजेच्छब्दं तथाऽऽकाशंसोमःशीतांशुतांत्यजेत् १७ विक्रमंवृत्रहाजह्याद्धर्मजह्याच्चधर्मराट् ॥ नत्वहंसत्यमुत्सृष्टुंयव
सेयंकथंचन १८ एवमुक्तातुपुत्रेणभूरिद्रविणतेजसा ॥ मातासत्यवतीभीष्ममुवाचतदनंतरम् १९ जानामितेस्थितिसत्येपरांसत्यपराक्रम ॥ इच्छन्सृजेथास्त्रींल्लो
कानन्यांस्त्वंस्वेनतेजसा २० जानामिचैवंसत्यंतन्मदर्थेयच्चभाषितम् ॥ आपद्धर्मत्वमावेक्ष्यवहपैतामहीधुरम् २१ यथातेकुलतंतुश्चधर्मश्चनपराभवेत् ॥ सुहृदश्च
प्रहृष्येरंस्तथाकुरुपरंतप २२ लालप्यमानांतामिवंकृपणांपुत्रवृद्धिनीम् ॥ धर्मादपेतंनृवर्तीभीष्मोभूयोऽब्रवीदिदम् २३ राज्ञिधर्मानवेक्षस्वमानःसर्वानव्यनीनशः ॥
सत्याच्च्युतिःक्षत्रियस्यनधर्मेषुप्रशस्यते २४ शांतनोरपिसंतानंयथास्यादक्षयंभुवि ॥ तत्तेधर्मप्रवक्ष्यामिक्षात्रंराज्ञिसनातनम् २५ श्रुत्वातंप्रतिपद्यस्वप्राज्ञैःसह
पुरोहितैः ॥ आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकंतत्रमवेक्ष्यच २६ ॥ इति श्रीम० आ० सं० भीष्मसत्यवतीसंवादेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ भीष्मउवाच ॥
जामदग्न्येनरामेणपितुर्वधममृष्यता ॥ राजापरशुनापूर्वहैहयाधिपतिर्हतः १ शतानिदशबाहूनांनिकृत्तान्यर्जुनस्यैव ॥ लोकस्याचरितोधर्मस्तेनातिकिलदुश्चरः २
पुनश्चधनुरादायमहास्त्राणिप्रभुंचता ॥ निर्दग्धंक्षत्रमसकृद्रथेनजयतामहीम् ३ एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेणमहात्मना ॥ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ४
एवंनिःक्षत्रियेलोकेकृतेतेनमहर्षिणा ॥ ततःसंभूयसर्वाभिःक्षत्रियाभिःसमंततः ५ उत्पादितान्यपत्यानिब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ पाणिग्राहस्यतन्मृदुतिवेदेषुनिश्चितम् ६

जय ११ । १२ । १३ त्वदंतरेत्वन्निमित्तं १४ । १५ । १६ । १७ । १८ भूरिद्रविणतेजसाबहुबलोत्साहवता १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपे ऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ जामदग्न्येनेति १ निद्रा चिह्नानि २ । ३ । ४ । ५ ब्राह्मणैःसंभूयसंगंकृत्वोत्पादितानीतिसंबंधः ६

ननुकर्तव्यं'माताभस्त्रापितुःपुत्रोयेनजातःसएवसः'इत्युक्तं । 'अन्योदयोमनसांमंतवा'इतिश्रुतेरन्योदयोमनसाऽपिनमंतव्योममायंपुत्रइतितर्जिर्वचनात्'नशेषोअग्रेअन्यजातमस्ति'इतिश्रुतेरन्यसेवेऽ
न्यस्मात्स्वस्माद्जातःशेषशब्दितोनस्वपुत्रःकिंतुक्षेत्रपतेरेवेतिनिश्चयात् । तेनदत्तक्रीतान्यक्षेत्रजादीनामपुत्रत्वंसिद्धमतआह धर्ममिति धर्मममायंपुत्रोभविष्यतीत्यभिलार्थ । अथखलुकृतमयःपुरुषइ
तिसंकल्पप्राधान्यश्रुतेःस्त्रीपुंसयोर्मध्येयस्यसंकल्पोदहस्तस्यैवपुत्रइत्यर्थः । माताभस्त्रेतिविविधाविषयं । नन्वेवंशालिषेत्रेयवबीजादपिशाल्यंकुरोपत्तिःस्यादितिचेन्न दावाग्निदग्धात्कदलीकांडाद
पिवेत्रांकुरोत्पत्तिदृष्टेःश्वमस्तकेन्युसगोधूमयावनालादेःपलांडुलशुनांकुरोत्पत्तिदृष्टेःश्वभावनाविशेषजन्यधर्मस्यैवविशेषाधायकत्वाभ्युपगमात् । धनादिनोपनिर्मंत्रणाक्षेत्रपतेरेवसांसंततिर्नविप्रस्य

धर्ममनसिसंस्थाप्यब्राह्मणांस्ताःसमन्ययुः ॥ लोकेऽप्याचरितोदृष्टःक्षत्रियाणांपुनर्भवः ७ ततःपुनःसमुदितंक्षत्रंसमभवत्तदा ॥ इमंचैवात्रवक्ष्येऽहमितिहासंपुरा
तनम् ८ अथोतथ्यइतिख्यातआसीद्दीमानृषिःपुरा ॥ ममतानामतस्यासीद्धार्यापरमसंमता ९ उतथ्यस्ययवीयांस्तुपुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ॥ बृहस्पतिर्बृ
हतेजाममतामन्वपद्यत् १० उवाचममतातंतुदेवरंवदतांवरम् ॥ अंतर्वत्नीत्वहंभ्रात्राज्येष्टेनारम्यतामिति ११ अयंचमेमहाभागकुक्षावेवबृहस्पते ॥ औतथ्योवे
दमत्रापिषडंगंप्रत्यधीयत् १२ अमोघरेतास्त्वंचापिद्वयोर्नास्त्यत्रसंभवः ॥ तस्मादेवंगतेत्वद्यउपारमितुमर्हसि १३ एवमुक्तस्तदासम्यक्बृहस्पतिरुदारधीः ॥
कामात्मानंतदाऽऽत्मानंनशशाकनियच्छितुम् १४ सबभूवततःकामीतयासार्धमकामया ॥ उत्सृजंतंतुतरेतःसगर्भस्थोऽभ्यभाषत् १५ भोस्तातमागमःकामंद्र
योर्नास्तीहसंभवः ॥ अल्पावकाशोभगवन्पूर्वचाहमिहागतः १६ अमोघरेताश्चभवात्रपीडांकर्तुमर्हति ॥ अश्रुत्वैवतुतद्वाक्यंगर्भस्थस्यबृहस्पतिः १७ जगाममै
थुनायैवममतांचारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गततोबुध्यातस्यागर्भगतोमुनिः १८ पद्मथामारोधयन्मार्गंशुक्रस्यचबृहस्पतेः ॥ स्थानमप्राप्तमथतच्छुक्रंप्रतिहतंतदा
१९ पपातसहस्राभूमौततःकुद्रोबृहस्पतिः ॥ तंदृष्ट्वापतितंशुक्रंशशापसरुषाऽन्वितः २० उतथ्यपुत्रंगर्भस्थंनिर्भर्त्यभगवानृषिः ॥ यन्मांत्वमीदृशकालेसर्वभूते
प्सितेसति २१ एवमात्थवचस्तस्मात्तमोदीर्घप्रवेक्ष्यसि ॥ सवैदीर्घतमानामशापादपिरजायत् २२ बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ जात्यंधोवेदविप्राज्ञः
पत्नीलेभेसविद्यया २३ तरुणीरूपसंपन्नांप्रद्रेषीनामब्राह्मणीम् ॥ सपुत्रान्जनयामासगौतमादीन्महायशाः २४ ऋषेरुतथ्यस्यतदासंतानकुलवृद्धये ॥ धर्मात्मा
चमहात्माचवेदेदांगपारगः २५ गोधर्मसौरभेयाच्चसोऽधीत्यनिखिलमुनिः ॥ प्रावर्तततदाकर्तुंश्रद्धावांस्तमशंकया २६ ततोवितथमर्यादंतंदृष्ट्वामुनिसत्तमाः ॥
कुद्धामोहाभिभूतास्तेसर्वेत्त्राश्रमौकसः २७ अहोऽयंभिन्नमर्यादोनाश्रमेवस्तुमर्हति ॥ तस्मादेनंवयंसर्वेपापात्मानंत्यजामहे २८

लोकेपीति कल्माषपादक्षेत्रमदयंत्यांवसिष्टेनपुत्राउत्पादिताइतिलोकेऽप्याचरितोऽनुष्ठितोदृष्टःक्षत्रियाणांभवउत्पत्तिर्ब्राह्मणेभ्यइतिशेषः ७ । ८ । ९ अन्वपद्यतउपगतवान् १० आरम्यतामुपरम्यतां
११ । १२ । १३ आत्मानंचित्तं नियच्छितुंनियतं १४ तयाकामनिग्रहाशक्त्या १५ काममैथुनंमागमः १६ । १७ । १८ । १९ तंशशापेतिसंबंधः २० । २१ दीर्घतमःअंधत्वं २२ । २३ । २४
सम्यक्तानंविस्तारोयस्यतस्यकुलस्यवृद्धयेविस्तीर्णस्यापिबृद्धयेइत्यर्थः २५ गोधर्मप्रकाशमैथुनसौरभेयात्कामधेनुपुत्रादधीत्याधिगम्य २६ मोहाभिभूतत्वमपापेपापदाशित्वात् २७ । २८

पुत्रलाभाच्छपुत्रा । तदागोधर्मकाले । ननुतोषतेमुनयःपत्नीचतंत्यक्तवतहृत्यर्थः यतःअतएवप्रद्वेषीतितस्थानम् २९ द्वेक्षेद्वेकरोपि पतिःपालनादुपसर्गम्भ्यः । भरणादन्नादिनाभर्त्ताच ३०
अहंतुप्रत्युतत्वद्भरणाशक्तासतीनभरेयं तदातदेव लुप्तोपमा पूर्ववदित्यर्थः ३१ । ३२ धनमर्थश्चोपभोगादिः ३३ नभरेयंयथापुरा भर्त्तरंकरिष्यामीत्याशयः ३४ एकएवेति । ननुयदेकस्मिन्पु
त्रेदेरानेपरिव्ययतितस्मादेकोद्वेजायेविंदेत्यन्नेकारंशनांद्वयोर्धूपयोःपरिव्ययतितस्मान्नेकाद्वोपतीविंदतइत्यार्थवादिकनिषेधविधेरेकस्याःपतिद्वयस्याप्राप्तत्वात्कथमियंदीर्घतमसामर्थ्यादाक्रियतेइतिचेत्तत्राह
मृतेइति । तस्मादेकस्यवद्वचोजायाभवेतिनैकस्यैवहवःसहपतयइति श्रुत्यंतरेसहशब्दात्पर्यायेणानैकपतित्वप्रसंजनाद्वागतःप्राप्तत्वाच्चतन्निषेधोपपत्तिः सहशब्दोऽपिरागतःप्राप्तानुवादएवनावि
इत्यन्योऽन्यंसमाभाष्यतेदीर्घतमसंमुनिम् ॥ पुत्रलाभाच्चसापत्नीननुतोषपतितदा २९ प्रद्विपंतीपतिभार्याकिमाद्वेक्षीतिचाब्रवीत् ॥ प्रद्वेष्युवाच ॥ भार्यायाम
रणाद्वर्त्तापालनाच्चपतिःस्मृतः ३० अहंतुद्भरणाशक्ताजात्यंधंसमुतंतदा ॥ नित्यकालेश्रमेणार्तानभरेयंमहातपः ३१ ॥ भीष्मउवाच ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वा
ऋषिःकोपसमन्वितः ॥ प्रत्युवाचततःपत्नीप्रद्वेषीसमुतांतदा ३२ नीयतांक्षत्रियकुलेधनार्थश्चभविष्यति ॥ प्रद्वेष्युवाच ॥ त्वयादत्तंधनंविप्रनेच्छेयंदुःखकार
णम् ३३ यथेष्टंकुरुविप्रेंद्रनभरेयंपुरायथा ॥ दीर्घतमाउवाच ॥ अद्यप्रभृतिमर्यादामयालोकेप्रतिष्ठिता ३४ एकएवपतिर्नार्यायावर्जीवंपरायणम् ॥ मृतेजीवति
वातस्मिन्नापरंप्राश्यान्नरम् ३५ अभिगम्यपरंनारीपतिप्यतिनसंशयः ॥ अपतीनांतुनारीणामद्यप्रभृतिपातकम् ३६ यद्यस्तिचेद्वनंसर्ववृथाभोगाभवंतुताः ॥ अ
कीर्तिःपरिवादाश्चनित्यंतासांभवंतुवै ३७ इतितद्वचनंश्रुत्वाब्राह्मणीभृशकोपिता ॥ गंगार्यानीयतामेषपुत्राद्व्येवमब्रवीत् ३८ लोभमोहाभिभूतास्तेपुत्रास्तंगौत
मादयः ॥ बद्धोडुपेपरिक्षिप्यगंगार्यासमवासृजन् ३९ कस्मादंधश्चवृद्धश्चभर्त्तव्योऽयमितिस्मते ॥ चिंतयित्वाततःकूराःप्रतिजग्मुरथोगृहान् ४० सोऽनुस्रोत
स्तदाविप्रःप्लवमानोयदृच्छया ॥ जगामसुबहून्देशानंधस्तेनोडुपेनह ४१ तंतुराजाबलिर्नामसर्वधर्मविदावरः ॥ अपश्यन्मज्जनगतःस्रोतसाऽभ्याशमागतम् ४२
जग्राहचैनंधर्मात्माबलिःसत्यपराक्रमः ॥ ज्ञात्वाचैवंसववेस्थपुत्रार्थेभरतर्षभ ४३ संतानार्थमहाभागभार्यासुमममानद ॥ पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि
४४ एवमुक्तःसतेजस्वीतंतथेत्युक्तवानृषिः ॥ तस्मैसराजास्वाभार्यासुदेष्णांप्राहिणोत्तदा ४५ अंधंवृद्धंचतंमत्त्वानसादेवीजगामह ॥ स्वांतुधात्रेयिकांतस्मैवृद्धाय
प्राहिणोत्तदा ४६ तस्यांकाक्षीवदादीन्सशूद्रयोनावृषिस्तदा ॥ जनयामासधर्मात्मापुत्रानेकादशैवतु ४७ काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वासर्वानधीयतः ॥ उवाच
तमृषिराजाममेमइतिभारत ४८ नेत्युवाचमहर्षिस्तंममेमइतिचाब्रवीत् ॥ शूद्रयोनौमयाहीमेजाताःकाक्षीवदादयः ४९

धायकः अन्यथाविहितप्रतिषिद्धत्वादेकपतित्वेविकल्पःस्यात् । कथंतर्हिद्वीपद्याःपंचपांडवामारिषायाश्चदशप्राचेतसइदानींतनानांनीचानांचद्वित्रादयःपतयोदृश्यंतइतिचेत् । नदेवचरितंचरेदितिन्या
येनदेवताकल्पेपुपर्यनुयोगायोगात् । नीचानांपशुप्रायाणांचाचारस्याप्राप्ताप्याच्चधिकारिविषयवत्त्वाच्चनियोगस्येतिदिक् ३५ । ३६ भोगःपुंयोगः । वृथाऐहिकप्रतिष्ठाकरसंततिशून्यः । प्रत्युतान्यथे
वतस्यादित्याहाकीर्तिश्चेति ३७ । ३८ उडुपेप्लवे । 'उडुपंतुप्लवःकोलः'इत्यमरः ३९ । ४० । ४१ मज्जनगतःस्नानार्थगतः स्रोतसाप्रवाहेण अभ्याशंसमीपं ४२ । ४३ । ४४ । ४५
धात्रेयिकांदासां ४६ । ४७ । ४८ । ४९

५० । ५१ अंगेषुस्पृष्टास्वरूपज्ञानार्थमितिभावः संघिराषः ५२ । ५३ । ५४ । ५५ यथेप्सितं ब्राह्मणेभ्योर्वंशवृद्धिमित्यर्थः ५६ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे चतुरधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ पुनरिति १ । २ संसज्जमानयास्त्वलनवत्या ३ विश्वासादंतरंगत्वबुद्धेः । संतानायविस्ताराय ४ आपद्धर्मवेत्येतेशेषः धर्मोधर्मस्तकः ५ सत्यवचन

अंधंवृद्धंचमादृष्ट्वासुदेष्णामहिषीतव ॥ अवमन्यददौमूढाशूद्रांधात्रेयिकांमम ५० ततःप्रसादयामासपुनस्तमृषिसत्तमम् ॥ बलिःसुदेष्णांस्वाभार्यातस्मैसप्राहि
णोत्पुनः ५१ तांसदीर्घतमांशेषुस्पृष्टादेवीमथाब्रवीत् ॥ भविष्यतिकुमारास्तेतेजसाऽऽदित्यवर्चसः ५२ अंगोवंगःकलिंश्चपुंङ्गुःसुहृश्चतेसुताः ॥ तेषांदेशाःस
माख्याताःस्वनामकथिताभुवि ५३ अंगस्यांगोऽभवदेशोवंगोवंगस्यचस्मृतः ॥ कलिंविषयश्चैवकलिंश्चसस्मृतः ५४ पुंङ्गुस्यपुंङ्गाःप्रख्याताःसुहृःसुहृ
स्यचस्मृताः ॥ एवंबलेःपुरावंशःप्रख्यातोवैमहर्षिजः ५५ एवमन्येमहेष्वासाब्राह्मणैःक्षत्रियाभुवि ॥ जाताःपरमधर्मज्ञावीर्यवंतोमहाबलाः ॥ एतच्छ्रुत्वात्वमप्यत्र
मातःकुरुयथेप्सितम् ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥
पुनर्भरतवंशस्यहेतुंसंतानवृद्धये ॥ वक्ष्यामिनीयतंमातस्तन्मेनिगदतःशृणु १ ब्राह्मणोगुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमंयताम् ॥ विचित्रवीर्यक्षेत्रेषुयःसमुत्पादयेत्प्र
जाः २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसत्यवतीभीष्मंवाचांसंज्जमानया ॥ विहसंतीवसवीडमिदंवचनमब्रवीत् ३ सत्यमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत ॥ विश्वासा
त्तेप्रवक्ष्यामिसंतानायकुलस्यनः ४ नतेशक्यमनाख्यातुमापद्धर्मतथाविधम् ॥ त्वमेवःकुलेधर्मस्त्वंसत्यंत्वंपरागतिः ५ तस्मान्निशम्यसत्यमेकुरुष्वयदनंतरम् ॥
धर्मयुक्तस्यधर्मार्थपितुरासीत्तरीमम ६ साकदाचिदहंतत्रगताप्रथमयौवनम् ॥ अथधर्मविदांश्रेष्ठःपरमर्षिःपराशरः७ आजगामतरींधीमांस्तरिष्यन्मुनानंदीम् ॥
सतार्यमाणोयमुनांमामुपेत्याब्रवीत्तदा ८ सांत्वपूर्वमुनिश्रेष्ठःकामार्तोमधुरंवचः ॥ उक्तंजन्मकुलंमह्यमस्मिदाशसुतेत्यहम् ९ तमहंशापभीताचपितुर्भीताचभार
त ॥ वरैरसुलभैरुक्तानप्रत्याख्यातुमुत्सहे १० अभिभूयसमांवालांतेजसावशमानयत् ॥ तमसालोकमावृत्यनौगतामेवभारत ११ मत्स्यगंधोमहानासीत्पुरामम
जुगुप्सितः ॥ तमपास्यशुभंगंधमिमंप्रादात्समेमुनिः १२ ततोमामाहसमुनिर्गर्भमुत्सृज्यमामकम् ॥ द्वीपेऽस्याएवसरितःकन्यैवत्वंभविष्यसि १३ पाराशर्योमहा
योगीसबभूवमहानृषिः ॥ कन्यापुत्रोममपुराद्वैपायनइतिश्रुतः १४ योव्यस्यवेदांश्चतुरस्तपसाभगवानृषिः ॥ लोकेव्यासत्वमापेदेकाष्ण्यात्कृष्णत्वमेवच १५ स
त्यवादीशमपरस्तपस्वीदग्धकिलिषः ॥ समुत्पन्नःसतुमहान्सहपित्राततोगतः १६

मितिशेषः तरीनौका ६ । ७ । ८ । ९ उक्ताप्रलोभित्यर्थः १० बालांपुंयोगमनिच्छंतींवालाभिव ११ । १२ मामकंगर्भमुत्सृज्यकन्यैवत्वंभविष्यासीतिमुनिवचनाज्जातापत्यायाअपिकन्या
त्वाविनाशात्पुनर्दाशंसर्गजंहीनवर्णत्वंनाभूत् कन्यात्वावस्थायांकामभसादिनिषेधाभावात् । किंचपृथासत्यवत्योरनिच्छंत्योरेवसूर्यपराशराभ्यामपत्योत्पादनंकृतमतोनतयोःकन्यात्वोच्छि
त्तिरितिभावः १३ । १४ काष्ण्यात्कृष्णत्वात् ईश्वरादन्यत्वादेवकृष्णत्वमित्यर्थः १५ । १६

व्यक्तनिःसंशय १७ । १८ । १९ । २० अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबंधः फलं परिणामे सुखकरमेवार्थादिकंतद्विपर्ययं वाऽर्थनाशादिकं पश्येत् । अत्यल्पदोषानुसंधानेन महतः फलस्य नाशो न कार्य इत्यसंयुक्तो मया व्यक्तं त्वया चाप्रतिमद्युतिः ॥ भ्रातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति १७ सहिमा सुक्तं वास्तत्र स्मरेः कृच्छ्रेषु मामिति ॥ तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्मत्वमिच्छसि १८ तव ह्यनुमते भीष्मनियतं समहातपाः ॥ विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ धर्ममर्थचकामं च त्रीने तान्योऽनुपश्यति २० अर्थमर्थानुबंधं च धर्मधर्मानुबंधनम् ॥ कामं कामानुबंधं च विपरीतान् पृथक् पृथक् २१ यो विचिंत्य धिया धीरो व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः २२ उक्तं भवत्यायच्छेयस्तन्महरोचते भृशम् ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनंदन २३ कृष्णद्वैपायनं कालीचिंतयामास वै मुनिम् ॥ स वेदान्वितुवनधीमान्मातुर्विज्ञाय चिंतितम् २४ प्रादुर्बभूवा विदितः क्षणेन कुरुनंदन ॥ तस्मै पूजां ततः कृत्वा सुताय विधिपूर्वकम् २५ परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्नैवैरभ्यर्षितम् ॥ मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तु २६ तामद्भिः परिषिच्य तां महर्षिं रमिवाद्य च ॥ मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् २७ भवत्यायदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ॥ शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियंतव २८ तस्मै पूजां ततोऽर्कापीतुरोधाः परमर्षये ॥ सच तां प्रतिजग्राह विधिवन्मंत्रपूर्वकम् २९ पूजितो मंत्रपूर्वतु विधिवत्प्रीतिमापसः ॥ तमासनगतं माता पृष्ठा कुशलमव्ययम् ३० सत्यवत्यथ वीक्ष्यैनमुवाचे दमनंतरम् ॥ माता पित्रोः प्रजायंते पुत्राः साधारणाः कवे ३१ तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता तान संशयः ॥ विधानविहितः सत्यं यथामे प्रथमः सुतः ३२ विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ३३ भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्रमन्यसे ॥ अयं शांत नवः सत्यं पालयन् सत्यविक्रमः ३४ बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्याऽनुशासने ॥ सत्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ३५ भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ३६ आनृशं स्याच्च यद्भूयांतच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्यै सुरसुतोपमे ३७ रूपयौवनसंपन्ने पुत्रका मे च धर्मतः ॥ तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ३८ अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ व्यास उवाच ॥ वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ३९ तथा तव महाप्राज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ४० ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्सनातनम् ॥ भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ४१ व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ९ संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ४२ न हि मामवतोपेता उपेयात्काचिदंगना ॥ सत्यवत्युवाच ॥ सद्यो यथा प्रपद्ये ते देव्यौ गर्भं तथा कुरु ४३ अराजके पुराष्ट्रे पुत्राऽनाथा विनश्यति ॥ नश्यंति च क्रियाः सर्वानास्ति वृष्टिर्न देवता ४४

भिप्रायः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ व्यपेक्षया स्नेहानुबंधेन ३५ नियोगादाज्ञातः । अनुक्रोशात् कृपातः ३६ आनृशं स्यादनेष्टुर्भात् ३७ । ३८ परधर्मनिवृत्तिरूपं । अपरधर्मप्रवृत्तिरूपं । आमुष्मिकमेहिकमिति वा ३९ । ४० । ४१ देव्यौ राजभार्ये ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ यथा भीष्मेणोक्तं तथा मां प्रापयद्दृष्टार्थेन योजय ५२ उद्दक्ष्यति धुरंधुर उद्दहनं करिष्यति ५३ एनां पुरुषांतरस्पर्शमनिच्छंतीति सूचयति कथंचिदिति ५४ कथंचाराजकं राशं शक्यं धारयितुं प्रभो ॥ तस्माद्धर्मसमाधत्स्व भीष्मः संवर्धयिष्यति ४५ ॥ व्यास उवाच ॥ यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया भ्रातुरकालिकः ॥ विरूपतां मे सहतां तयोरेतत्परं व्रतम् ४६ यदि मे सहते गंधं रूपं वेपं तथा वपुः ॥ अद्यैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ४७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ता महातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा ॥ शयने सा च कौसल्या शुचि वस्त्रा ह्यलंकृता ४८ समागमनमाकांक्षेदिति संज्ञितो मुनिः ॥ ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि संगताम् ४९ धर्म्यमर्थं समायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ कौसल्ये धर्मतंत्रं त्वां यद्ब्रवीमि निबोधत ५० भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ व्यथितां मां च संप्रेक्ष्यपि त्वं शं च पीडितम् ५१ भीष्मो बुद्धिमदान्महं कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ सा च बुद्धिस्त्वय्यधीना पुत्रि प्रापय मां तथा ५२ नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराज समप्रभम् ॥ सहिराज्यधुरं गुर्वीमुद्दक्ष्यति कुलस्य नः ५३ सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ॥ भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीं नतिर्योस्तथा ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि सत्यवत्युपदेशे पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सत्यवती कालेव धूंस्नातामृतौ तदा ॥ संवेशयंती शयने शनैर्वचनमब्रवीत् १ कौसल्ये देवस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वाऽनुप्रवेक्ष्यति ॥ अप्रमत्ता प्रतीक्षेन्न निशीथे ह्यागमिष्यति २ श्वश्रवास्तद्वचनं श्रुत्वा शयानाशयने शुभे ॥ साऽचिंतयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ३ ततोऽविकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ॥ दीप्यमाने पुदीपेषु शरणं प्रविवेश ह ४ तस्य कृष्णस्य कपिलां जटां दीप्ते चलोचने ॥ बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवीन्यमीलयत् ५ संवभूवतया सार्धमातुः प्रियचिकीर्षया ॥ भयात्काशिसुता तंतुना शक्रोदभिर्वीक्षितुम् ६ ततो निष्क्रान्तमागम्य माता पुत्रमुवाच ह ॥ अप्यस्यां गुणवान् पुत्रराज पुत्रो भविष्यति ७ निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः सत्यवती सुतः ॥ नागायुतसमप्राणो विद्वान् राजर्षिस्तमः ८ महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ तस्य चापिशतं पुत्रा भविष्यंति महात्मनः ९ किंतु मातुः सवैगुण्यादंघ एव भविष्यति ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् १० नांघः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितृणां वंशवर्धनम् ११ द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ सतथेति प्रतिज्ञाय निश्चकाम महायशाः १२ साऽपि कालेन कौसल्या सुपुर्वेऽधंतमात्मजम् ॥ पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः १३ ऋषिमावाहयत्सत्यायथा पूर्वमर्षिदम ॥ ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत् १४ अंबालिकामथाभ्यागादृष्ट्वा च साऽपितम् ॥ विवर्णापांडुसंकाशा समपद्यत् भारत १५ तां भीतां पांडुसंकाशां विषण्णां प्रेक्ष्य भारत ॥ व्यासः सत्यवती पुत्रद्वंद्वं वचनमब्रवीत् १६ यस्मात्पांडुत्वमापन्नाविरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥ तस्मादेष सुतस्ते वै पांडुरेव भविष्यति १७

॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावरीये पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ तत इति १ अनुप्रवेक्ष्यति पुत्ररूपेण तवोदरमागमिष्यति २ सा अचिंतयदित्यनेन गर्भधारणकाले यं पुरुषं स्त्री चिंतयति तादृगुणः पुत्रो भवतीति सूचितं ३ शरणं गृहं शरणं गृहं शिरोः इत्यमरः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ सत्यासत्यवती १४ । १५ । १६ । १७

१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६ अमुजिष्याअदासी २७ भ्राता मुजिष्यापुत्रस्यापिभ्रातृवंपित्रचयात् २८।२९ प्रलंभमात्मस्थानेदासीनियोजनं ३०।३१ एतद्विसे
 नामचास्यैतदेवेहभविष्यतिशुभानने ॥ इत्युक्त्वासनिराक्रामद्गन्वावृषिसत्तमः १८ ततोनिष्कांतमालोक्यसत्यापुत्रमथाब्रवीत् ॥ शशंससपुनर्मात्रितस्यबालस्य
 पांडुताम् १९ तंमातापुनरेवान्यमेकंपुत्रमयाचत ॥ तथेतिचमहर्षिस्तांमातरंप्रत्यभाषत २० ततःकुमारंसादेवीप्राप्तकालमजीजनत् ॥ पांडुलक्षणसंपन्नंदीप्य
 मानमिवश्रिया २१ यस्यपुत्रामहेष्वासाजज्ञिरेपंचपांडवाः ॥ ऋतुकालेततो ज्येष्ठां वधूंतस्मैन्ययोजयत् २२ सातुरूपचंगंधचमहर्षेःप्रविचिंत्यतम् ॥ नाकरोद्वचनं
 देव्याभयात्सुरसुतोपमा २३ ततःस्वैर्भूषणैर्दासीभूषयित्वाऽप्सररोपमाम् ॥ प्रेषयामासकृष्णायततत्काशिपतेःसुता २४ सातमृषिमनुप्राप्तंप्रत्युद्गम्याभिवाद्य
 च ॥ संविवेशभ्यनुज्ञातासत्कृत्योपचचारह २५ कामोपभोगेनरहस्तस्यांतुष्टिमगादधिः ॥ तयासहोषितोराजन्महर्षिःसंशितव्रतः २६ उतिष्ठन्नब्रवीदेनामभु
 जिष्याभविष्यसि ॥ अयंचतेशुभेर्गर्भःश्रेयानुदरमागतः ॥ धर्मात्माभवितालोकेसर्वशुद्धिमतांवरः २७ सजज्ञेविदुरोनामकृष्णद्वैपायनात्मजः ॥ धृतराष्ट्रस्यैवभ्रा
 तापांडोश्चैवमहात्मनः २८ धर्मोविदुररूपेणशापात्स्यमहात्मनः ॥ मांडव्यस्यार्थतत्त्वज्ञःकामक्रोधविवर्जितः २९ कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यैन्यवेदयत् ॥
 प्रलंभमात्मनश्चैवशूद्रायाःपुत्रजन्मच ३० सधर्मस्यानृणोभूत्वापुनर्मात्रासमेत्यच ॥ तस्यैगर्भसमावेद्यतत्रैवांतरधीयत् ३१ एतेविचित्रवीर्यस्यक्षेत्रेद्वैपायनाद
 पि ॥ जज्ञिरेदेवगर्भाभाःकुरुवंशविवर्धनाः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि विचित्रवीर्यसुतोत्पत्तौषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
 ॥ जनमेजयउवाच ॥ किंकृतं कर्मधर्मेणयेनशापमुपेयिवान् ॥ कस्यशापाच्चब्रह्मर्षेःशूद्रयोनावजायत १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ बभूवब्राह्मणःकश्चिन्मांडव्यइति
 विश्रुतः ॥ घृतिमान्सर्वधर्मज्ञःसत्येतपसिचस्थितः २ सआश्रमपदद्वारिवृक्षमूलमहातपाः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्महायोगीतस्थौमौनव्रतान्वितः ३ तस्यकालेनमहतातस्मि
 स्तपसिर्वर्ततः ॥ तमाश्रममनुप्राप्तादस्यवोलोप्त्रहारिणः ४ अनुसार्यमाणानुभूतिभिरक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ तेतस्यावसथेलोप्त्रंदस्यवःकुरुसत्तम ५ निधायचमयाह्नी
 नास्तत्रैवानागतेबले ॥ तेषुलीनेष्वथोशीघ्रतस्तद्रक्षिणांबलम् ६ आजगामततोऽपश्यंस्तमृषितस्करानुगाः ॥ तमपृच्छंस्ततोराजंस्तथावृत्तंतपोधनम् ७
 कतमेनपथायातादस्यवोद्विजसत्तम ॥ तेनगच्छामहेब्रह्मन्यथाशीघ्रतरंवयम् ८ तथातुरक्षिणांतेषांबुवतांसतपोधनः ॥ नकिंचिद्वचनंराजन्नब्रवीत्साध्वसाधुवा ९
 ततस्तेराजपुरुषाविचिन्वानास्तमाश्रमम् ॥ ददृशुस्तत्रलीनांस्तांश्चोरांस्तद्रव्यमेवच १० ततःशंकासमभवद्रक्षिणांतमुनिंप्राति ॥ संयम्यैनंततोराज्ञेदस्यूंश्चै
 वन्यवेदयन् ११ तंराजासहैश्वरैरेन्वशाद्व्यतामिति ॥ सरक्षिभिस्तैरज्ञातःशूलेप्रोतोमहातपाः १२

प्रत्वंदास्याअपीत्यनेनैवगम्यतइतिकेचित् ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठेये भारतभावदीपे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ किंकृतमिति १।२।३।४ लोप्त्रंलुप्य
 तइतिव्युत्पत्त्याचोरापहतं धनं ५।६।७।८।९।१० संप्रम्यचोरवन्निगृह्य ११।१२

१३।१४ अपीनवेदानसमुपानयतस्वाधीनानकरोत् चिरंवेदनातोऽपि वेदाक्षविस्मृतवानित्यर्थः । यद्वाअपीन्मुनीन्स्वसमीपेउपानयदित्युक्तं तदेवविबुधोति शूलाग्रइत्यादिना १५ दर्शयंतःस्वानिरू
 पाणिप्रकाशयंतः १६।१७ ॥ इति आ० नी० भा० सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ततइति दोषतो नकमपिदोषिणंकथयामि स्वकृतमेवमुंजेइत्यर्थः १।२।३।४।५ मूलेदेहांतःप्रविष्टशूलभा
 गस्यांतिके । 'मूलंवेत्तंतिके'इतिमेदिनी ६ व्यचस्दाचरत्तपइतिशेषः ७ अणीशूलाग्रंतद्युक्तोमांडव्यः ८ उपालभतगर्हितवान् ९।१०।११।१२।१३ दिशोदेशनाःधर्मशास्त्राणि यतो नप्रज्ञास्यंतिबाल

ततस्तेशूलमारोप्यतमुनिंरक्षिणस्तदा ॥ प्रतिजग्मुर्महीपालंधनान्यादायतान्यथ १३ शूलस्थःसतुधर्मात्माकालेनमहताततः ॥ निराहारोऽपिविप्रर्षिर्मरणान्भ्य
 पद्यत् १४ धारयामासचप्राणानृषींश्चसमुपानयत् ॥ शूलाग्रेतप्यमानेनतपस्तेनमहात्मना १५ संतापंपरमंजग्मुर्मुनयस्तपसाऽन्विताः ॥ तेरात्रौशकुनाभूत्वास
 त्रिपत्यतुभारत ॥ दर्शयंतोयथाशक्तितमपृच्छन्दिजोत्तमम् १६ श्रोतुमिच्छामहेब्रह्मन्किंपापंकृतवानसि ॥ येनेहसमनुप्राप्तंशूलेदुःखमयंमहत् १७ ॥ इति
 श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभ० अणीमांडव्योपाख्याने सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसमुनिशार्दूलस्तानुवाचतपोध
 नान् ॥ दोषतःकंगमिष्यामिनहिमेऽन्योपराध्यति १ तंद्वारक्षिणस्तत्रतथाबहुतिथेऽहनि ॥ न्यवेदयंस्तथाराज्ञेयथावृत्तंनराधिप २ श्रुत्वाचवचनंतेषांनिश्चित्यस
 हंमंत्रिभिः ॥ प्रसादयामासतदाशूलस्थमृषिसत्तमम् ३ ॥ राजोवाच ॥ यन्मयाऽपकृतंमोहादज्ञानादपिसत्तम ॥ प्रसादयेत्वांतत्राहंनमेत्वंक्रोदुर्महीसि ४ एवमुक्त
 स्ततोराज्ञाप्रसादमकरोन्मुनिः ॥ कृतप्रसादंराजातंततःसमवतारयत् ५ अवतार्यचशूलाग्रात्तच्छूलंनिश्चकर्षह ॥ अशकुवंश्चनिष्कटुंशूलंमूलेसचिच्छिदे ६ सतथा
 तर्गतेनैवशूलेनव्यचरन्मुनिः ॥ तेनातितपसालोकानविजिग्येदुर्लभान्परैः ७ अणीमांडव्यइतिचततोलेकेषुगीयते ॥ सगत्वासदनंविप्रोधर्मस्यपरमात्मवित् ८
 आसनस्थंततोधर्मद्वोपालभतप्रभुः ॥ किंतुतदुष्कृतं कर्ममयाकृतमजानता ९ यस्येयंफलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादितामया ॥ शीघ्रमाचक्ष्वमेतत्त्वंपश्यमेतपसोबलम्
 १० ॥ धर्मउवाच ॥ पतंगिकानांपुच्छेषुत्ययेषीकाप्रवेशिता ॥ कर्मणस्तस्यतेप्राप्तंफलमेतत्तपोधन ११ स्वल्पमेवयथादत्तंदानंबहुगुणंभवेत् ॥ अधर्मएवंविप्रर्षेवदु
 दुःखफलप्रदः १२ ॥ अणीमांडव्यउवाच ॥ कस्मिन्नकालेमयातनुकृतं ब्रह्मियथातथम् ॥ तेनोक्तोधर्मराजेनबालभावेत्वयाकृतम् १३ ॥ अणीमांडव्यउवाच ॥
 बालोहिद्वादशाद्वर्षाज्जन्मतोयत्कारिष्यति ॥ नभविष्यत्यधर्मोऽत्रनप्रज्ञास्यंतिवैदिशः १४ अल्पेऽपराधेऽपिमहान्ममदंडस्त्वयाघृतः ॥ गरीयान्ब्राह्मणवधः
 सर्वभूतवधादपि १५ शूद्रयोनावतोधर्ममानुषःसंभविष्यसि ॥ मर्यादांस्थापयाम्यद्यलोकेधर्मफलोदयाम् १६ आचतुर्दशकाद्वर्षान्नभविष्यतिपातकम् ॥
 परतःकुर्वतामेवदोषएवभविष्यति १७

त्वात् १४ ब्राह्मणवधोब्राह्मणपीडनं १५ मर्यादामिति बालोहीतिहेतुष्वन्यासपूर्वकंद्वादशवर्षपर्यंतंकृताकृतप्रत्यवायोनास्तीत्युत्सर्गउक्तःस्वयंतुवर्षद्वयंतत्राधिकंप्रचिक्षेप १६ चतुर्दशाद्वर्षपापमस्तीति
 पौराणमतमिदं । वस्तुतस्तुक्तहेतोःपुण्यपापविभागज्ञानपर्यंतमेवपापानुत्पत्तिः । तेनपंचवर्षांतरएवदोषोनास्तीत्यादिवचनंविद्वदभिप्रायं । अन्यथाकलिशेषेअल्पायुष्टेनपापाभावमसंगः स्यात् १७

१८ दीर्घदर्शसर्वकालपरामर्शो ज्ञापरोनिर्देशः १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ तेष्विति कुरुजांगलदेशः कुरुवः पुरुषाः कुरुक्षेत्रं तेषां वासस्था न १ देशस्तौति ऊर्ध्वेति ऊर्ध्वसस्याप्रचुरसस्या २ । १ कुरुस्तौति शूराश्चेति ४ । ५ । ६ । ७ स्थानंस्तौति तन्महेति ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ विमृज्य परराष्ट्राणां अपि सुखार्थं

॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ॥ धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत १८ धर्मचार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जितः ॥ दीर्घदर्शोऽपि रः कुरुणां च हितैरतः १९ ॥ इति श्रीम. आ. संभ. अणीमांडव्योपाख्याने अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेषु त्रिषु कुमारेषु जतेषु कुरुजांगलम् ॥ कुरुवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत १ ऊर्ध्वसस्याऽभवद्भूमिः सस्यानिरसवन्ति च ॥ यथर्तुवर्षा पर्जन्यो बहवः पुष्पफलादुमाः २ वाहनानि प्रहृष्टानि मुदितामृगपक्षिणः ॥ गंधवंति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ३ वणिग्भिश्चान्वकीर्यत नगराण्यथ शिल्पिभिः ॥ शूराश्च कृतविद्याश्च संतश्च सुखिनोऽभवन् ४ नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयोजनाः ॥ प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ५ धर्मक्रियायज्ञशीलाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ६ मानक्रोधविहीनाश्च नरालोभविवर्जिताः ॥ अन्योऽन्यमभ्यनन्दन्त धर्मोत्तरमवर्तत ७ तन्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वैव्यरोचत ॥ द्वारतोरणनिर्गुह्युक्तमभ्रचयोपमैः ८ प्रासादशतसंवाधं महेंद्रपुरसन्निभम् ॥ नदीषु वनखंडेषु वापीपल्लवसानुषु ॥ काननेषु च रम्येषु विजृम्भिता जनाः ९ उत्तरेः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरुवस्तथा ॥ विस्पर्धमाना व्यचरन्त तथा देवर्षिचारणैः १० नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्विधवाः स्त्रियः ॥ तस्मिन् जनपदे रम्ये कुरुभिर्वहलीकृते ११ कृपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ॥ बभूवुः सर्वर्षियुतास्तस्मिन् राष्ट्रे सदोत्सवाः १२ भीष्मेण धर्मतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ बभूव रमणीयश्चैत्यसूयशतांकितः १३ सदेशः परराष्ट्राणि विमृज्याभिप्रवर्धितः ॥ भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत १४ क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमारानां महात्मनाम् ॥ पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः परमोत्सुकाः १५ गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणां च नराधिप ॥ दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽभ्युपगच्छन्त सर्वशः १६ धृतराष्ट्रश्च पांडुश्च विदुरश्च महामतिः ॥ जन्मप्रभृतिभीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः १७ संस्कौरैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ॥ श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् १८ धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥ तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगाः १९ इति हासपुराणेषु नाना शिक्षासु बोधिताः ॥ वेदे वेदांगतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चयाः २० पांडुर्धनुर्विद्विः क्रांतो नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ अन्येभ्यो बलवानासीद् धृतराष्ट्रो महीपतिः २१ त्रिषु लोकेषु न त्वासीत् कश्चिद् विदुरसंमितः ॥ धर्मनित्यस्तथाराजन् धर्मचपरमंगतः २२ प्रनष्टं शांतं नोर्विशं समीक्ष्य पुनरुद्धतम् ॥ ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत २३ वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजांगलम् ॥ सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् २४ धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुः क्षुद्राद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ॥ पारसवत्त्वाद् विदुरो राजा पांडुर्वभूवह २५

नोऽत्रैव प्रविष्टा इत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ श्रमः शास्त्राभ्यासः । व्यायामो ब्राह्मणद्वाराभ्यासः १८ । १९ । २० । २१ धर्मचपरममात्मदर्शनं गतः प्राप्तः । 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनं' इति याज्ञवल्क्योक्तेः २२ निर्वचनं प्रशंसा २३ । २४ पारसवत्त्वाच्छुद्रायां ब्राह्मणाज्जातत्वात् । करणत्वाच्चेत्यपपाठः । लक्षणया वा तथा व्याख्येयं । शूद्रायां करणो वैश्यादितितन्निर्वचनात् २५

२६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ गुणैरिति १ । २ । ३ । ४ पादवीयादवस्पशूरस्य कुंतिभोजस्य वा अपत्यं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० कदाचिदथ गागेयः सर्वनीतिमतांवरः ॥ विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह्वयथोचितम् २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडुराज्याभिषेकेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ भीष्म उवाच ॥ गुणैः समुदितं सम्यग्निदंनः प्रथितं कुलम् ॥ अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् १ रक्षितं राजभिः पूर्वधर्मविद्विर्महात्मभिः ॥ नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् २ मया च सत्यवत्याच कृष्णेन च महात्मना ॥ समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतंतुषु ३ तच्चैतद्वर्धते मूयः कुलं सागरवद्वथा ॥ तथामया विधातव्यं त्वया चैव न संशयः ४ श्रूयते यादवीकन्यास्वनुरूपा कुलस्य नः ॥ सुवलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ५ कुलीनारूपवत्यश्च ताः कन्याः पुत्रसर्वशः ॥ उचिताश्चैव संवर्धेतेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ६ मन्येवरयितव्यास्ता इत्यहं भीमतांवर ॥ संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुरमन्यसे ७ ॥ विदुर उवाच ॥ भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ॥ तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरुयद्वितम् ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गांधारी सुबलात्मजाम् ॥ आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ९ गांधारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः १० ततो गांधारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ अचक्षुरिति तत्रासीत् सुबलस्य विचारणा ११ कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ॥ ददौ तां धृतराष्ट्राय गांधारीं धर्मचारिणीम् १२ गांधारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ॥ आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रामात्रा च भारत १३ ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा ॥ बंधने त्रेस्वेराजन्पतिव्रतपरायणा १४ नाम्न्यसूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ ततो गांधारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् १५ स्वसारं वयसालक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ॥ भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् १६ दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथा ह्येव परिच्छदम् ॥ पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः १७ गांधार्यपिवरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ॥ तुष्टिं कुरुणां सर्वेषां जनयामास भारत १८ वृत्तेनाराध्यतान्सर्वान्गुरुन्पतिपरायणा ॥ वाचाऽपि पुरुषानन्यान्सुव्रतानान्वकीर्तयत् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि धृतराष्ट्रविवाहे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ॥ तस्य कन्यापृथानामरूपेणाप्रतिमाभुवि १ पितृष्वस्त्रीयाय सतामनपत्याय भारत ॥ अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं ससत्यवाक् ॥ २ ॥ अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाक्षिणे ॥ प्रददौ कुंतिभोजाय सखासख्ये महात्मने ३ नियुक्ता सा पितुर्गैह ब्राह्मणातिथिपूजने ॥ उग्रं पर्यचरत्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ४ निगूढनिश्चयं धर्मयंतं दुर्वासं विदुः ॥ तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ५

प्रेषयामास दूतमिति शेषः ११ । १२ दित्सितं दातुमिष्टं १३ बहुगुणं बहुधा गुणितं १४ नाम्न्यसूयां पत्युरभिभवं कुर्यात् १५ । १६ । १७ । १८ नाम्न्यकीर्तयत न प्रत्युत्तरं दत्तवती १९ ॥ इति आदिपर्वणि नी. भा. दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ शूर इति १ अग्र्यमथर्था । अग्रजप्रसूतः । पूर्वप्रतिज्ञायमयापथममपत्यं तुभ्यं देयमिति प्रतिश्रुत्य २ । ३ । ४ धर्मनिगूढनिश्चयं बहिःक्रौर्यदर्शनपरत्वात् ५

आपद्धमोन्वेक्षयेतिभाविसंतानप्रतिबंधस्यानागतावेक्षणेन । अभिचारोवश्याकर्षणादिदृष्टफलतयुक्तं ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ स्वापराद्धाऽपि संधिरार्षः १२ । १३ मर्त्यमम १४ । १५ । १६

तस्यैसप्रददौमंत्रमापद्धमोन्वेक्षया ॥ अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैवतामुनिः ६ ययंदेवंत्वमेतेनमंत्रेणावाहयिष्यसि ॥ तस्यतस्यप्रभावेणतवपुत्रोभविष्यति ७
तथोक्तासातुविप्रेणकुंतीकौतूहलान्विता ॥ कन्यासतीदेवमर्कमाजुहावयशस्विनी ८ साददर्शतमायांतंभास्वरंलोकभावनम् ॥ विस्मिताचानवद्यांगीदृष्टातन्म
हदुतम् ९ तांसमासाद्यदेवस्तुविवस्वानिदमब्रवीत् ॥ अयमस्म्यसितापांगिब्रूहिकिकरवाणिते १० ॥ कुंत्युवाच ॥ कश्चिन्मेब्राह्मणःप्रादाद्वरंविद्यांचश
बुहन् ॥ तद्विजिज्ञासयाऽऽह्वानंकृतवत्यस्मितेविभो ११ एतस्मिन्नपराधेत्वांशिरसाऽहंप्रसादये ॥ योषितोहिसदारक्ष्याःस्वापराद्धाऽपिनिव्यशः १२ ॥ सूर्यउवाच ॥
वेदाहंसर्वमेवैतद्यदुर्वासावरंददौ ॥ संत्यज्यभयमेवेहक्रियतांसंगमोमम १३ अमोघंदर्शनंमह्यमाहूतश्चास्मितेशुभे ॥ वृथाह्वानेऽपितेभीरुदोषःस्यान्नात्रसंशयः
१४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्ताबहुविधंसांत्वपूर्वविवस्वता ॥ सातुनैच्छद्वारोहाकन्याऽहमितिभारत १५ बंधुपक्षभयाद्रीतालज्जयाचयशस्विनी ॥ तामर्कः
पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ १६ मत्प्रसादान्नतेराज्ञिभावितादोषइत्युत ॥ एवमुक्तासभगवान्कुंतिराजसुतांतदा १७ प्रकाशकर्तातपनःसंवभूवतयासह ॥ तत्रवीरः
समभवत्सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ आमुक्तकवचःश्रीमान्देवगर्भःश्रियाऽन्वितः १८ सहजंकवचंविभ्रक्तुंडलोदयोतिताननः ॥ अजायतसुतःकर्णःसर्वलोकेषुविश्रुतः
१९ प्रादाच्चतस्यैकन्यात्वंपुनःसपरमद्युतिः ॥ दत्वाचतपतांश्रेष्ठोदिवमाचक्रमेततः २० दृष्ट्वाकुमारंजातंसावार्ण्येयीदीनमानसा ॥ एकाग्रंचितयामासकिंलुत्वा
सुकृतंभवेत् २१ गृहमानाऽपचारंसाबंधुपक्षभयात्तदा ॥ उत्ससर्जकुमारंतंजलेकुंतीमहाबलम् २२ तमुत्सृष्टंजलेगर्भराधाभर्तामहायशाः ॥ पुत्रत्वेकल्पयामास
सभार्यःसूतनंदनः २३ नामधेयंचक्रातेतस्यबालस्यताबुभौ ॥ वसुनासहजातोऽयंवसुपेणोभवत्विति २४ सवर्धमानोबलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ॥ आपृष्ठता
पादादित्यमुपातिष्ठतवीर्यवान् २५ तस्मिन्कालेतुजपतस्तस्यवीरस्यधीमतः ॥ नादेयंब्राह्मणेष्वासीत्किंचिद्वसुमहीतले २६ तमिंद्रोब्राह्मणोभूत्वाभिक्षार्थीसमु
पागमत् ॥ कवचंप्रार्थयामासफाल्गुनस्यहितेरतः २७ स्वशरीरात्समुत्कृत्यकवचंस्वनिर्गजम् ॥ विप्ररूपायशक्रायददौकर्णःकृतांजलिः २८ प्रतिगृह्यतुदेवेश
स्तुष्टस्तेनास्यकर्मणा ॥ ददौशक्तिंसुरपतिर्वाक्यंचेदमुवाचह २९ देवासुरमनुष्याणांगंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ यमेकंजेतुमिच्छेथाःसोऽनयानभविष्यति ३० प्राङ्नाम
तस्यकथितंवसुपेणइतिक्षितौ ॥ कर्णोवैकर्तनश्चैवकर्मणातेनसोऽभवत् ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदि०संभवपर्वणिकर्णसंभवेएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१११॥

१७ । १८ । १९ । २० । २१ गृहमानाछादयती अपचारमनाचारं २२ । २३ वसुनाकुंडलकवचादिद्रव्येणबद्धइतिवसुपेणः २४ आपृष्ठतापान्मध्याह्नात्परतइत्यर्थः २५ । २६ । २७ । २८ । २९
३० कर्णइति सहजकवचकर्तनात्कर्णः । विशेषतःकर्तनेनवैकर्तनः स्वार्थतद्धितः । वस्तुतस्तुविकर्तनस्यसूर्यस्यापत्यत्वाद्वैकर्तनः ३१ ॥ इतिआदि०जी०भा०एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१११॥

सत्वेति धर्मारामाधर्मैकनिष्ठा १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ छ ॥

॥ वैशंपायनउवाच ॥ सत्वरूपगुणोपेताधर्मारामामहाव्रता ॥ दुहिताकुंतिभोजस्यपृथापृथुललोचना १ तांतुतेजस्विनीकन्यारूपयौवनशालिनीम् ॥ व्यावृ
ष्वन्पार्थिवाःकेचिदतीवस्त्रीगुणैर्युताम् २ ततःसाकुंतिभोजेनराज्ञाऽऽहूयनराधिपान् ॥ पित्रास्वयंवरेदत्तादुहिताराजसत्तम ३ ततःसारंगमध्यस्थंतेपाराज्ञांमन
स्विनी ॥ ददर्शराजशार्दूलपांडुंभरतसत्तमम् ४ सिंहदर्पमहोरस्कंवृषभाक्षंमहाबलम् ॥ आदित्यमिवसर्वेषाराज्ञांप्रच्छाद्यवैप्रभाः ५ तिष्ठंतंराजसमितौपुरंदरमि
वापरम् ॥ तंदृष्ट्वासाऽनवद्यांगीकुंतिभोजसुताशुभा ६ पांडुनवररंगेहृदयेनाकुलाऽभवत् ॥ ततःकामपरीतांगीसकृत्प्रचलमानसा ७ व्रीडमानास्त्रजंकुंतीराज्ञः
स्कंदेसमासजत् ॥ तंनिशम्यवृत्तंपांडुकुंत्यासर्वेनराधिपाः ८ यथागतंसमाजग्मुर्गजैरश्वैरथैस्तथा ॥ ततस्तस्याःपिताराजन्विवाहमकरोत्प्रभुः ९ सतयाकुंतिभो
जस्यदुहित्राकुरुनंदनः ॥ युयुजेऽमितसौभाग्यःपौलोम्यामघवानिव १० कुंत्याःपांडोश्चराजेंद्रकुंतिभोजोमहीपतिः ॥ कृत्वोद्वाहंतदातंतुनानावसुभिरर्चितम् ॥
स्वपुरंप्रेषयामाससराजाकुरुसत्तम ११ ततोबलेनमहतानानाध्वजपताकिना ॥ स्तूयमानःसचाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्चमहर्षिभिः १२ संप्राप्यनगरंराजापांडुःकौरवनं
दनः ॥ न्यवेशयततांभार्याकुंतीस्वभवनेप्रभुः १३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कुंतीविवाहेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःशांतनवोभीष्मोराज्ञःपांडोर्यशस्विनः ॥ विवाहस्यापरस्यार्थेचकारमतिमान्मतिम् १ सोऽमात्यैःस्थविरैःसार्धंब्राह्मणैश्चमहर्षिभिः ॥
बलेनचतुरंगेणययौमद्रपतेःपुरम् २ तमागतमभिभुत्यभीष्मवाहीकपुंगवः ॥ प्रत्युद्गम्यार्चयित्वाचपुरंप्रावेशयन्नृपः ३ दत्वातस्यासनंशुभ्रंपाद्यमर्घ्यतथैवच ॥ म
धुपर्कंचमद्रेशःपप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ४ तंभीष्मःप्रत्युवाचेदंमद्राजंकुरुद्रहः ॥ आगतंमांविजानीहिकन्यार्थिनमरिंदम ५ श्रूयतेभवतःसाध्वीस्वसामाद्रीयश
स्विनी ॥ तामहंवरयिष्यामिपांडोरर्थेयशस्विनी ६ युक्तरूपोहिसंबंधेत्वंनोराजन्यंतव ॥ एतत्संचित्यमद्रेशगृहाणास्मान्यथाविधि ७ तमेवंवादिनंभीष्मंप्रत्य
भाषतमद्रपः ॥ नहिमेऽन्योवरस्त्वतःश्रेयानितिमतिर्मम ८ पूर्वैःप्रवर्तितंकिंचित्कुलेऽस्मिन्नपसत्तमैः ॥ साधुवायदिवाऽसाधुतन्नातिक्रांतुमुत्सहे ९ व्यक्तंतद्रवत
श्चापिविदितंनान्नसंशयः ॥ नचयुक्तंतथावक्तुंभवान्देहीतिसत्तम १० कुलधर्मःसनोवीरप्रमाणंपरमंचतत् ॥ तेनत्वानब्रवीम्येतदसंदिग्धंवचोऽरिहन् ११ तंभीष्मः
प्रत्युवाचेदंमद्राजंजनाधिपः ॥ धर्मेषुपरोराजनस्वयमुक्तःस्वयंभुवा १२ नात्रकश्चनदोषोऽस्तिपूर्वैर्विधिरयंकृतः ॥ विदितेयंचतेशल्यमर्यादासाधुसंमता १३
इत्युक्तासमहातेजाःशातकुंभंकृताकृतम् ॥ रत्नानिचविचित्राणिशल्यायादात्सहस्रशः १४

ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ यद्यपिकन्याशुलकग्रहणमासुरेविवाहेदृष्टंथाऽपिकुलधर्मत्वादपरिहार्यमित्याह पूर्वैरिति ९ । १० । ११ धर्मेषुःआर्थेऽपिविवाहेकन्याशुलकत्वे
नगोमिथुनग्रहणस्यविधानात्तथाचशिष्टाहृतत्वादपिधर्मःस्वयंभुवावेदेनैवोक्तइत्यवसेयः । एतेनविगीतोऽपिकुलाचारोन्त्याज्यइत्युक्तं १२ । १३ शातकुंभंकांचनं कृताकृतंघटितमघटितं १४

व्यसजत्पादात् १५। १६। १७। १८। १९। २० त्रिदशाः त्रिदशत् २१। २२। २३। २४ आगस्कृतश्चोपपायाः पर्वताद्याश्रयित्वात् २५। २६। २७। २८। २९। ३० कुरुकर्मसुयोजिताः कुरुणां दासभृताः
 गजानश्वानरथाश्चैव वासांस्याभरणानि च ॥ मणिमुक्ताप्रवालंचगंगेयोव्यसृजच्छुभम् १५ तत्प्रगृह्यधनं सर्वशल्यः संप्रीतमानसः ॥ ददौ तां स मलंकृत्य स्वसारं कौरवर्ष
 भे १६ सतां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः ॥ आजगाम पुरीं धीमान्प्रविष्टो गजसाह्वयम् १७ तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसंमते ॥ जग्राह विधिवत्पाणिमाद्याः
 पांडुर्नराधिपः १८ ततो विवाहे निर्वृत्ते सराजा कुरुनंदनः ॥ स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् १९ सताम्यां व्यचरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः ॥ कुंत्या
 माद्याचराजेंद्रो यथाकामं यथासुखम् २० ततः सकौरवो राजा विहृत्य त्रिदशानि शाः ॥ जिगीषयामर्हो पांडुर्निरक्राम तपुरात्प्रभो २१ स भीष्मप्रमुखान् वृद्धान्
 भिवाद्यप्रणम्य च ॥ धृतराष्ट्रं च कौरव्यं तथाऽन्यान् कुरुसत्तमान् ॥ आमंत्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाप्यनुमोदितः २२ मंगलाचारयुक्ताभिराशीर्भिरभिनंदितः ॥
 गजवाजिरथौघेन बलेन महताऽगमत् २३ सराजा देवगर्भाभो विजिगीषुर्वसुंधराम् ॥ हृष्टपुष्टबलैः प्रायात्पांडुः शत्रून्नेकशः २४ पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जि
 ताः ॥ पांडुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता २५ ततः सेनामुपादाय पांडुर्नानाविधध्वजाम् ॥ प्रभूतहस्त्यश्वयुतां पदातिरथसंकुलाम् २६ आगस्कारीमहीपानां
 बहूनां बलदर्पितः ॥ गोप्तामगधराष्टस्य दीर्घो राजगृहे हतः २७ ततः कोशं समादाय वाहनानि च भूरिशः ॥ पांडुना मिथिलांगत्वा विदेहाः समरे जिताः २८ तथा का
 शिपुसुहृषुपुं द्रेषु च नरर्षभ ॥ स्वबाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यशः २९ तं शरौघमहाज्वालं शस्त्रार्चिषमरिंदमम् ॥ पांडुपावकमासाद्य दह्यंत नराधिपाः ३० ते
 ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबलानृपाः ॥ पांडुनावशगाः कृत्वा कुरुकर्मसुयोजिताः ३१ तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ तमेकं मे निरेश्वरं देवेष्विव पुरंद
 रम् ३२ तं कृतांजलयः सर्वे प्रणता वसुधाऽधिपाः ॥ उपाजग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ३३ मणिमुक्ताप्रवालंच सुवर्णं रजतं बहु ॥ गौरत्नान्यश्वरत्नानि रथर
 त्नानि कुंजरान् ३४ खरोश्च महिषीश्चैव यच्च किंचिदजा विकम् ॥ कंबलाजिनरत्नानि राक्वास्तरणानि च ॥ तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजानागपुराधिपः ३५ तदादाय
 ययौ पांडुः पुनर्मुदितवाहनः ॥ हर्षयिष्यन् स्वराष्ट्राणि पुरंच गजसाह्वयम् ३६ शांतनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ॥ प्रनष्टः कीर्तिजः शब्दः पांडुना पुनराहृतः ३७
 ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जन्तुः कुरुधनानि च ॥ तेनागपुरसिंहेन पांडुना करदीकृताः ३८ इत्यभाषंत राजानो राजा मात्याश्च संगताः ॥ प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः
 सह ३९ प्रत्युद्ययुश्च तं प्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः ॥ तेन दूरमिवाध्वानं गत्वानागपुरालयात् ४० आहृतं ददृशुर्हृष्टालोकं बहुविधैर्धनैः ॥ नानायानसमानीतैरत्नै
 रुच्चावचैस्तदा ४१ हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्टैस्तथाऽविभिः ॥ नातं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ४२ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानंदवर्धनः ॥
 यथाऽर्हमानयामास पौरजानपदानपि ४३

कृताः ३१। ३२। ३३। ३४। नागपुराधिपोहस्तिनापुरेशः ३५। ३६। ३७। ३८। प्रतीतमनसो निष्कलुषचिन्ताः अतएव हृष्टाः ३९। न दूरमिव न दूरमिव जयोत्साहेन मार्गश्रमाभावात् ४०। ४१। ४२। ४३

४४। ४५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ अ ॥ धृतराष्ट्रम्यमुज्जातइति १। २। ३। ४ अश्वमेधशतैस्तुल्यैर्महाम
 प्रमृद्य पुरराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ॥ पुत्रमाश्लिष्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ४४ स तूर्यशतशंखानां भेरीणां च महास्वनैः ॥ हर्षयन् सर्वशः पौरान्विवेश गजसा
 ह्वयम् ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडुदिग्विजये त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धृतराष्ट्रम्यनुज्ञातः
 स्वबाहुविजितंधनम् ॥ भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः १ विदुराय च वै पांडुः प्रेषयामास तद्धनम् ॥ सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् २ ततः सत्यवती
 भीष्मं कौसल्यां च यशस्विनीम् ॥ शुभैः पांडुजितैरर्थैस्तोषयामास भारत ३ ननंदमाता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ॥ जयंतमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ४
 तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ५ संप्रयुक्तस्तु कुंत्या च माद्या च भरतर्षभ ॥ जिततंद्रीस्तदा पांडुर्बभूव न गोचरः ६
 हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ॥ अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ७ स चरन् दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतगिरेः ॥ उवासगिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ८ रराज
 कुंत्यामाद्या च पांडुः सहवने चरन् ॥ करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान् पौरंदरोगजः ९ भारतं सह भार्याभ्यां खड्गबाणधनुर्धरम् ॥ विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ॥
 देवोऽयमित्यमन्यंत चरंत वनवासिनः १० तस्य कामाश्च भोगाश्च नरानित्यमंतं द्रिताः ॥ उपजन्तुर्वनातेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ११ अथ पारसवीं कन्यां देवकस्य म
 हीपतेः ॥ रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावा पगासुतः १२ ततस्तु वरयित्वा तामानीय भरतर्षभः ॥ विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः १३ तस्यां चोत्पादयामास वि
 दुरः कुरुनंदनः ॥ पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान् गुणैः १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि विदुरपरिणये चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः पुत्रशतं जज्ञे गांधार्या जनमेजय ॥ धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः १ पांडोः कुंत्यां च माद्यां च पुत्राः पंचमहारथाः ॥ देवे
 भ्यः समपद्यंत संतानाय कुलस्य वै २ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं पुत्रशतं जज्ञे गांधार्या द्विजसत्तम ॥ कित्यता चैव कालेन तेषामायुश्च किंपरम् ३ कथंचैकः स वैश्यायां
 धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ कथंच सदर्शी भार्या गांधारी धर्मचारिणीम् ४ आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽभ्यवर्तत ॥ कथंच शप्तस्य सतः पांडोस्तेन महात्मना ५ समुत्प
 न्नादैव तेभ्यः पुत्राः पंचमहारथाः ॥ एतद्विद्वन् यथान्यायं विस्तरेण तपोधन ६ कथयस्वन मे हृत्सिः कथ्यमानेषु बंधुषु ॥ वैशंपायन उवाच ॥ क्षुच्छमाभिपरिग्लानं
 द्वैपायनमुपस्थितम् ७ तोषयामास गांधारी व्यासस्तस्यैव रंददौ ॥ सा वने सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ८ ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ संवत्सरद्वयं
 तंतु गांधारी गर्भमाहितम् ९ अप्रजाधारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ श्रुत्वा कुंती सुतं जातं बालार्कं समतेजसम् १०

लेः पंचमहायज्ञैः गर्भाधस्य श्रोतयज्ञेऽप्यनधिकारात् ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११ पारसवीं व्याख्यातारूपां ब्राह्मणेन शूद्रायां जातां १२। १३। १४ ॥ इति आदिपर्व
 णि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ अ ॥ ततइति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०

११ लोहाष्टौलालोहमयीगंडिकातद्वत् संहताकठिना १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ अवदधेधृतवती २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ कुरावचननाद
उदरस्यात्मनःस्थैर्यमुपलभ्यान्वचितयत् ॥ अज्ञातंघृतराष्ट्रस्ययत्नेनमहताततः ११ सोदरंघातयामासगांधारीदुःखमूर्छिता ॥ ततो जज्ञेमांसपेशीलोहाष्टौलेव
संहता १२ द्विवर्षसंभृताकुक्षौतामुत्स्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ अथद्वैपायनोज्ञात्वात्वरितःसमुपागमत् १३ तांसमांसमर्यापेशीददर्शजपतांवरः ॥ ततोऽब्रवीत्सौबलेर्योकिमि
दंतेचिकीर्षितम् १४ साचात्मनोमतंसत्यंशशंसपरमर्षये ॥ गांधार्युवाच ॥ ज्येष्ठकुंतीसुतंजातंश्रुत्वारविसमप्रभम् १५ दुःखेनपरमेणेदमुदरंघातितंमया ॥ शतंच
किलपुत्राणांवितीर्णमेत्वयापुरा १६ इयंचमेमांसपेशीजातापुत्रशतायवै ॥ व्यासउवाच ॥ एवमेतत्सौबलेयिनैतज्जात्वन्यथाभवेत् १७ वितथंनोक्तपूर्वमेसैरेष्वपि
कुतोऽन्यथा ॥ घृतपूर्णकुंडशतंक्षिप्रमेवविधीयताम् १८ सुगुप्तेषुचदेशेषुरक्षाचैवविधीयताम् ॥ शीताभिरद्भिरष्टौलामिमांचपरिषिचय १९ ॥ वैशंपायनउवाच॥
सासिच्यमानात्वष्टौलावभूवशतघातदा ॥ अंगुष्ठपर्वमात्राणांगर्भाणांपृथगेवतु २० एकाधिकशतंपूर्णयथायोगंविशांपते ॥ मांसपेश्यास्तदाराजन्क्रमशःकालप
र्ययात् २१ ततस्तांस्तेषुकुंडेषुगर्भानवदधेतदा ॥ स्वनुगुप्तेषुदेशेषुरक्षावैव्यदधाततः २२ शशंसचैवभगवान्कालेनैतावतापुनः ॥ उद्धाटनीयान्येतानिकुंडानीति
चसौबलीम् २३ इत्युक्त्वाभगवान्व्यासस्तथाप्रतिनिधायच ॥ जगामतपसेधीमान्हिमवंतंशिलोच्चयम् २४ जज्ञेक्रमेणचैतेनतेषांदुर्योधनोत्तपः ॥ जन्मतस्तुप्रमाणे
नज्येष्टोराजायुधिष्ठिरः २५ तदाऽऽख्यातंतुभीष्मायविदुरायचधीमते ॥ यास्मिन्नहनिदुर्धर्षोजज्ञेदुर्योधनस्तदा २६ तस्मिन्नेवमहाबाहुर्जज्ञेभीमोऽपिवीर्यवान् ॥
सजातमात्रएवाथघृतराष्ट्रसुतोत्तप २७ रासभारावसदृशंरुरावचननादच ॥ तंखराःप्रत्यभापंतगृध्रगोमायुवायसाः २८ वाताश्चप्रववुश्चापिदिग्दाहश्चाभवत्तदा ॥
ततस्तुभीतवद्राजाघृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् २९ समानीयबहून्विप्रान्भीष्मंविदुरमेवच ॥ अन्यांश्चसुहृदोराजन्कुरून्सर्वांस्तथैवच ३० युधिष्ठिरोराजपुत्रोज्येष्ठोनः
कुलवर्धनः ॥ प्राप्तःस्वगुणतोराज्यंनतस्मिन्वाच्यमस्तिनः ३१ अयंत्वनंतरस्तस्मादपिराजाभविष्यति ॥ एतद्विब्रूतमेतथ्यंयदत्रभविताधुवम् ३२ वाक्यस्यैत
स्यनिधनेदिक्षुसर्वासुभारत ॥ क्रव्यादाःप्राणदन्धोराःशिवाश्चाशिवशंसिनः ३३ लक्षयित्वानिमित्तानितानिघोराणिसर्वशः ॥ तेऽब्रुवन्ब्राह्मणाराजन्विदुरश्चमहा
मतिः ३४ यथेमानिनिमित्तानिघोराणिमनुजाधिप ॥ उत्थितानिसुतेजातेज्येष्ठेतेषुरुषर्षभ ३५ व्यक्तंकुलांतरणोभवितैषसुतस्तव ॥ तस्यशांतिःपरित्यागे
गुप्तावपनयोमहान् ३६ शतमेकोनमप्यस्तुपुत्राणांतिमहीपते ॥ त्यजैनमेकंशांतिंचेत्कुलस्येच्छसिभारत ३७ एकेनकुरुवैक्षेमंकुलस्यजगतस्तथा ॥ त्यजेदेकं
कुलस्यार्थेग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत् ३८ ग्रामंजनपदस्यार्थेआत्मार्येपृथिवींत्यजेत् ॥ सतथाविदुरेनोक्तस्तैश्चसर्वैर्द्विजोत्तमैः ३९ नचकारतथाराजापुत्रस्नेहसम
न्वितः ॥ ततःपुत्रशतंपूर्णघृतराष्ट्रस्यपार्थिव ४० मासमात्रेणसंजज्ञेकन्याचैकाशताधिका ॥ गांधार्यांस्त्रिंशद्विंशत्यमानायामुदरेणविवर्धता ४१

अन्यक्तमन्यक्तचक्षुदंस्वरसदृशमेवाकरोत् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

४२ करणइवकरणःक्षत्रियादृश्यायांजातत्वाभ्रतुर्वैश्याच्छायां ४३ ॥ ४४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रस्येति १
धृतराष्ट्रमहाराजंवैश्यापर्यचरत्किल ॥ तस्मिन्संवत्सरेराजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ४२ जज्ञेधीमास्ततस्तस्यायुयुत्सुःकरणोत्प ॥ एवंपुत्रशतंजज्ञेधृतराष्ट्रस्यधीम
तः ४३ महारथानांवीराणांकन्याचैकाशताधिका ॥ युयुत्सुश्चमहातेजवैश्यापुत्रःप्रतापवान् ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि गांधारीपु
त्रोत्पत्तौपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्राणामादितःकथितंत्वया ॥ ऋषेःप्रसादानुशतंनचक
न्याप्रकीर्तिता १ वैश्यापुत्रोयुयुत्सुश्चकन्याचैकाशताधिका ॥ गांधारराजदुहिताशतपुत्रेतिचानघ २ उक्तामहर्षिणातेनव्यासेनामिततेजसा ॥ कथंत्विदानीं
भगवन्कन्यांवंतुब्रवीषिमे ३ यदिभागशतंपेशकृतातेनमहर्षिणा ॥ नप्रजास्यतिचेदूयःसौवलेयीकथंचन ४ कथंतुसंभवस्तस्यादुःशलायावदस्वमे ॥ यथावदि
हविप्रर्षेपरंमेऽत्रकुतूहलम् ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ साध्वयंप्रश्नउद्दिष्टःपांडवेयब्रवीमि ते ॥ तांमांसपेशींभगवान्स्वयमेवमहातपाः ६ शीताभिरद्भिरासिच्यभागंभा
गमकल्पयत् ॥ योयथाकल्पितोभागस्तंतंधात्र्यातथानृप ७ धृतपूर्णेपुकुंडेषुएकैकंप्राक्षिपत्तदा ॥ एतस्मिन्नंतरेसाध्वीगांधारीसुहृद्व्रता ८ दुहितुःस्नेहसंयोगमनु
ध्यायवरांगना ॥ मनसाऽर्चितयद्देवीएतत्पुत्रशतंमम ९ भविष्यतिनसंदेहोनब्रवीत्यन्यथामुनिः ॥ ममेयंपरमातुष्टिर्दुहितामेभवेद्यदि १० एकाशताधिकावाला
भविष्यतिकनीयसी ॥ ततोदौहित्रजालोकादबाह्योऽसौपतिर्मम ११ अधिकाकिलनारीणांप्रीतिर्जामातृजाभवेत् ॥ यदिनामममापिस्यादुहितैकाशताधिका
१२ कृतकृत्याभवेयंवैपुत्रदौहित्रसंवृता ॥ यदिसत्यंतपस्ततंदत्तंवाऽप्यथवाहुतम् १३ गुरवस्तोषितावाऽपितथाऽस्तुदुहितामम ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुकृष्ण
द्वैपायनःस्वयम् १४ व्यभजत्सतदापेशींभगवानृषिसत्तमः ॥ गणयित्वाशतंपूर्णमंशानामाहसौवलीम् १५ ॥ व्यासउवाच ॥ पूर्णपुत्रशतंत्वेतन्नमिथ्यावागु
दाहता ॥ दौहित्रयोगायभागएकःशिष्टःशतात्परः १६ एषातेसुभगाकन्याभविष्यतियथोप्सिता ॥ ततोऽन्यंघृतकुंभंचसमानाय्यमहातपाः ॥ तंचापिप्राक्षिप
त्तत्रकन्याभागंतपोधनः १७ एतत्तेकथितंराजन्दुःशलाजन्मभारत ॥ ब्रूहिराजेंद्रकिंभूयोवर्तयिष्यामितेऽनघ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवप
र्वणि दुःशलोत्पत्तौषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ ज्येष्ठाऽनुज्येष्ठतातेषांनानिचपृथक्पृथक् ॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्राणा
मानुषूर्व्यात्प्रकीर्तय १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुर्योधनोयुयुत्सुश्चराजन्दुःशासनस्तथा ॥ दुःसहोदुःशलश्चैवजलसंधःसमःसहः २ विदानुविदौदुर्धषःसुबाहुर्दु
ष्प्रधर्षणः ॥ दुर्मर्षणोदुर्मुखश्चदुष्कर्णःकर्णएवच ३ विविंशतिर्विकर्णश्चशलःसत्वःसुलोचनः ॥ चित्रोपचित्रौचित्राक्षश्चारुचित्रःशरासनः ४

५ । ३ । नप्रज्ञास्यति प्रज्ञामात्मनो नेच्छति क्यजंतोयंशद्रः । सर्वप्रतिपादिकेभ्यः क्यचिलालसायां सुगसुगाविति वार्तिकात्सुगागमः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० अवाच्यः दौहित्रजानपि
लोकां प्राप्स्यतीत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ज्येष्ठेति १ । २ । ३ । ४

३४ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्यदीपे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ तमिति राजाऽतिक्रम्यतर्पयदेवयदितिसंबंधः कीदृशतंव्यतीतमारितमित्यर्थः १ कामजाल विधित्साजालं २ । ३ । ४ देवैस्त्यक्तस्य अपुत्रतयास्वर्गमनानर्हत्वात् ५ मोक्षमोक्षमार्गव्यवस्थामिनिश्चिनोमिश्रेयस्करत्वेन । तत्रहिपुत्राद्यनपेक्षाहृष्टाकिंमजयाकरिष्यामोयेपांनोऽयमात्माऽयलो कइति । इदमेवैतज्जातमित्याह बंधोहीति बंधःपुत्रेषणादिः सुवृत्तिब्रह्मचर्याख्यावृत्ति । पितृव्यासस्य ६ तपसाश्रवणमननात्मकेनालोचनेन आत्मानंचित्तंयोजयिष्यामिसमाधातुमिच्छामि । तत्रसाधनान्याह तस्मादिति एकःस्त्रीहीनः एकाकीशिष्यादिभिःसहायेहीनः ७ इमान्वानप्रस्थाश्रमान्सन्निहितान् पांसुनेतिभूमिशायित्वमुक्तं ८ । ९ निराशीर्निर्नमस्कारः आशिर्नमस्कारवाने

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वासुदुःखार्तोनीवितात्सव्यमुच्यत ॥ मृगःपांडुश्चदुःखार्तःक्षणेनसमपद्यत ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिपां डुमृगशापेष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तंव्यतीतमतिक्रम्यराजास्वमिवबांधवम् ॥ सभार्यःशोकदुःखार्तःपर्यदेवयदा तुरः १ ॥ पांडुरुवाच ॥ सत्तामपिकुलेजाताःकर्मणावतदुर्गतिम् ॥ प्राप्नुवंत्यकृतात्मानःकामजालविमोहिताः २ शश्वद्धर्मात्मनाजातोवालेवपितामम ॥ जी वितान्तमनुप्राप्तःकामात्मैवेतिनःश्रुतम् ३ तस्यकामात्मनःक्षेत्रेराज्ञःसंयतवागृषिः ॥ कृष्णद्वैपायनःसाक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ४ तस्याद्यव्यसनेदुद्धिःसंजाते यममाधमा ॥ त्यक्तस्यदेवैरनयान्मृगयांपरिधावतः ५ मोक्षमेवव्यवस्थामिवंधोहिव्यसनमहत ॥ सुवृत्तिमनुवर्तिष्येतामहंपितुरव्ययाम् ६ अतीवतपसाऽऽ त्मानंयोजयिष्याम्यसंशयम् ॥ तस्मादेकोऽहमेकाकीएवैकस्मिन्वनस्पतौ ७ चरन्भैक्ष्यमुनिर्मुंडश्चरिष्याम्याश्रमानिमान् ॥ पांसुनासमवच्छन्नःशून्यागारकृ तालयः ८ वृक्षमूलनिकेतोवात्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ नशोचन्नप्रहृष्यंश्चतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ९ निराशीर्निर्नमस्कारोनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः ॥ नचाप्यवहसन्कं चिन्नकुर्वन्कुट्टाकचित् १० प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूताहिते रतः ॥ जंगमाजंगमं सर्वमविर्हंसश्चतुर्विधम् ११ स्वासुप्रजास्विवसदासमःप्राणभृतांप्राति ॥ एककालं चरन्भैक्ष्यंकुलानिदशपंचवा १२ असंभवेवामैक्ष्यस्यचरन्नशनान्यपि ॥ अल्पमल्पंचभुंजानःपूर्वालाभेनजातुचित् १३ अन्यान्यपिचरंल्लोभादलाभेसप्तपूरयन् ॥ अलाभेयदिवालाभेसमदशीमहातपाः १४ वास्यैकंतक्षतोबाहुंचंदनेनैकमुक्षतः ॥ नाकल्याणंनकल्याणंचित्तयुभयोस्तयोः १५ नजिजीविषुवर्त्किंचिन्नमुमूर्षु वदाचरन् ॥ जीवितंमरणंचैवनाभिनंदन्नचद्विषन् १६ याःकाश्चिज्जीविताशक्याःकर्तुमभ्युदयक्रियाः ॥ ताःसर्वासमतिक्रम्यनिमेषादिव्यवस्थिताः १७

छामीत्यर्थः । निर्द्वंद्वःसुखदुःखादिहीनः । निष्परिग्रहःकथापादुकादिहीनः १० । ११ पूर्वसंन्यासिधर्मानेवकरिष्यामीत्युक्तमिदानींसंन्यासमेवकरिष्यामीत्याह एककालमितिसार्थः पूर्वालाभेपूर्वमेकैकस्मिन्वनस्पतौचरन्भैक्ष्यमित्युक्तं तदभावेसति कुलानिगृहाणि १२ नजातुचिन्नकदाचित् १३ लोभादग्यानिदशाधिकानिचरन् अलाभेअपूतौ १४ वास्यावास्येन काष्ठतक्षणेन सुपोडादेशआर्षोविभक्तिलोपोवा १५ । १६ अभ्युदयक्रियाःस्वर्गादिहेतुदर्शपूर्णमासादयः । समतिक्रम्यप्राजापत्येष्ट्यादिपूर्वकंविविधवत्त्यक्ता । निमेषादिःकालस्तत्र व्यवस्थितानियतकालाः १७

अनवस्थास्वनित्यफलासुसंपरित्यक्तधर्मसाध्योऽर्थोब्रह्मलोकांतोयेनसः । मुनिर्निष्ठात्मकल्मषःपरमातृचर्मणसम्पक्कालितचित्तकल्मषरागादितस्मात्तेनकृतायेननतःपरंकार्यमस्तीत्यर्थः १८ रा गादिक्षयोऽपितन्मूलमृतपापक्षयादेवेत्याहनिर्मुक्तइति वागुराडववागुराबंधनान्यविद्याकामकर्मणि । सधर्माअसंगः १९ संस्थापयिष्यामिनाशयिष्यामि निर्भयमार्गंसेसारभयरहितं २० बाह्यसाध नाधीनेसुकृपणेमार्गेकर्ममार्गे । 'योवाहतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्मिन्लोक्येजतिददातिपस्तप्यतेऽपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतिपोवाएतसदरंगार्ग्यविदित्वाऽस्माद्धोकात्प्रेतिसकृपणः'इतिश्रु तिनिंदिते । स्ववीर्यक्षयशोचितेस्वस्यप्रत्यगात्मनोवीर्यं'सर्वस्ववशीसर्वस्वेषानःसर्वस्याधिपतिः'इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं वशित्वादितस्वस्योविपपसंगकृतोहासस्तेनशोचितेशोच्ये । ननु'न्यायागतवन

तासुचाप्यनवस्थासुत्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ॥ संपरित्यक्तधर्मार्थःमुनिर्निष्ठात्मकल्मषः १८ निर्मुक्तःसर्वपापेभ्योव्यतीतःसर्ववागुराः ॥ नवशोकस्यचित्तिष्ठ न्सधर्मामातरिश्चनः १९ एतयासततंघृत्याचरन्नेवंप्रकारया ॥ देहंसंस्थापयिष्यामिनिर्भयमार्गमास्थितः २० नाहंसुकृपणेमार्गेस्ववीर्यक्षयशोचिते ॥ स्वध र्मात्सततापेतेचरेयंवीर्यवर्जितः २१ सत्कृतोऽसत्कृतोवाऽपियोऽन्यंकृपणचक्षुषा ॥ उपैतिवृत्तिकामात्मासशुनावर्ततेपथि २२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वा सुदुःखार्तोनिःश्वासपरमोन्मत्तः ॥ अवेक्षमाणःकुंतीचमाद्रीचसमभाषत २३ कौसल्याविदुरःक्षताराजाचसहबंधुभिः ॥ आर्यासत्यवतीभीष्मस्तेचराजपुरोहिताः २४ ब्राह्मणाश्चमहात्मानःसोमपाःसंशितव्रताः ॥ पौरवृद्धाश्चयेतन्ननिवसंत्यस्मदाश्रयाः ॥ प्रसाद्यसर्वेक्तव्याःपांडुःप्रवजितोवनम् २५ निशम्यवचनंभर्तुर्वनवासे घृतात्मनः ॥ तत्समंवचनंकुंतीमाद्रीचसमभाषताम् २६ अन्येऽपिह्याश्रमाःसंतियेशक्याभरतर्षभ ॥ आवाभ्यांधर्मपत्नीभ्यांसहतमुंतपोमहत २७ शरीरस्या पिमोक्षायस्वर्ग्यप्राप्यमहाफलम् ॥ त्वमेवभविताभर्तास्वर्गस्यापिनसंशयः २८ प्रणिधायेंद्रियग्रामंभर्तृलोकपरायणे ॥ त्यक्त्वाकामसुखेह्यावांतपस्यावोविपुलं तपः २९ यदिचावामहाप्राज्ञत्यक्ष्यसित्वंविशंपते ॥ अद्यैवावांप्रहास्यावोजीवितंनान्नसंशयः ३० ॥ पांडुरुवाच ॥ यदिव्यवसितंह्येतयुवयोर्धर्मसंहितम् ॥ स्ववृत्तिमनुवर्तिष्येतामहंपितुरव्ययाम् ३१ त्यक्त्वाग्रामसुखाहारंतप्यमानोमहत्तपः ॥ वल्कलीफलमूलाशीचरिष्यामिमहावने ३२ अग्नौजुह्वशुभौकालावु भौकालावुपस्पृशन् ॥ कृशःपरिमिताहारश्चरिचर्मजटाधरः ३३ शीतवातातपसहःक्षुत्पिपासानवेक्षकः ॥ तपसादुश्चरेणेदंशरीरमुपशोषयन् ३४

स्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धकृतस्तप्यवादीचगृहस्थोऽपि विमुच्यते'इतिस्मृतेर्युहएवमोक्षसिद्धौकिंसंन्यासेनेत्याशंक्याह स्वधर्मादिति । जायामेस्यादथमजायेयेतिश्रुतेःप्रजोत्पादनमेवगृहस्थधर्म स्ततोऽपेतेगार्हस्थ्येकिमवस्थानेनेत्याशयः । वीर्यवर्जितोऽपत्योत्पादनसामर्थ्यरहितः २१ अपत्योत्पादनमपिब्राह्मणद्वारासुसंपाद्यमित्याशंक्याह सत्कृतइति अन्यंपुरुषं वृत्तिवृत्तिमदं । कृपणच क्षुपाअपत्यंमेदेहीतियाश्चादीनदृष्ट्या । कामात्माअपत्यकामआत्माचित्तंयस्यसः । कामपूर्वैतेजुनामिवापत्यकामानामपितत्कृतमहदुःखमस्यतःपारिवाज्यमेवश्रेयइतिभावः २२ । २३ क्षत्ताऽविदुरएवकौसल्याविसाहचर्यात् २४ । २५ तत्सममुक्तस्यधोर्ग्यं २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

विमृशन्निहादिदोषं । पक्षापकेन पक्षफलादि अपक्षकंवादि । पक्षापक्षेणेतिपाठेपक्षांतकर्मइष्टादिकंपक्षस्तद्व्यवहारेवादिपक्षः ३५ अप्रियाणिचनारिष्यामि तथाकुलवासिनांभ्रात्रादीनां ३६
आरण्यावानप्रस्थास्तेषांशास्त्राणिधर्मविधायकानितेषांमध्येविहितमुग्रमास्थास्येअंगीकरिष्ये आसमापनात्पावत्समाप्तिं ३७ निष्कंशेवेयकं ३८ । ३९ रतिस्त्रीसंगं परमात्मिकांपरमोनूतनत्वादुत्कृ

एकांतशीलीविमृशन्पक्षापकेनवर्तयन् ॥ पितृन्देवांश्चवन्नेनवाग्भिराद्रिश्चतर्पयन् ३५ वानप्रस्थजनस्यापिदर्शनंकुलवासिनाम् ॥ नाप्रियाण्याचरिष्यामिकिंपुन
ग्रामवासिनाम् ३६ एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरंविधिम् ॥ काक्षमाणोऽहमास्थास्येदेहस्यास्यासमापनात् ३७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवमुक्त्वाभार्यतेरा
जाकौरवनंदनः ॥ ततश्चूडामणिनिष्कमंगदेकुंडलानिच ३८ वासांसिचमहार्हाणिस्त्रीणामाभरणानिच ॥ प्रदायसर्वविप्रेभ्यःपांडुःपुनरभाषत ३९ गत्वानाग
पुरंवाच्यंपांडुःप्रव्रजितोवनम् ॥ अर्थकामंसुखंचैवरतिंचपरमात्मिकाम् ४० प्रतस्थेसर्वमुत्सृज्यसभार्यःकुरुनंदनः ॥ ततस्तस्यानुयातारस्तेचैवपरिचारकाः
४१ श्रुत्वाभरतसिंहस्यविविधाःकरुणागिरः ॥ भीममार्तस्वरंरुत्वाहाहेतिपरिचुकुशुः ४२ उष्णमश्रुविमुंचंतस्तंविहायमहीपतिम् ॥ ययुर्नागपुरंतूर्णसर्वमादायत
द्धनम् ४३ तेगत्वानगरंराज्ञोयथावृत्तंमहात्मनः ॥ कथयांचक्रिरेराज्ञस्तद्धनंविधिवदहुः ४४ श्रुत्वातेभ्यस्ततःसर्वयथावृत्तंमहावने ॥ धृतराष्ट्रोऽनरश्रेष्ठःपांडुमेवान्च
शोचत ४५ नशय्यासनभोगेषुरतिविंदतिकर्हिचित् ॥ भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थविचिंतयन् ४६ राजपुत्रस्तुकौरव्यपांडुर्भूलफलाशनः ॥ जगामसहपत्नीभ्यां
ततोनागशतंगिरिम् ४७ सचैत्ररथमासाद्यकालकूटमतीत्यच ॥ हिमवंतमतिक्रम्यप्रययौगंधमादनम् ४८ रक्ष्यमाणोमहाभूतैःसिद्धैश्चपरमर्षिभिः ॥ उवाससम
हाराजसमेषुविषमेषुच ४९ इंद्रद्युम्नसरःप्राप्यहंसकूटमतीत्यच ॥ शतशृंगेमहाराजतापसःसमतप्यत ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणि संभवप० पांडुचरिते
ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तत्रापितपसिश्चेष्टेवर्तमानःसर्वीर्यवान् ॥ सिद्धचारणसंधानांभूवप्रियदर्शनः १ शुश्रूषुरनहंवादीसं
यतात्माजितेंद्रियः ॥ स्वर्गं गंतुं पराक्रांतःस्वेनवीर्येणभारत २ केषांचिदभवद्भ्राताकेषांचिदभवत्सखा ॥ ऋषयस्त्वपरेचैनंपुत्रवत्परिपालयन् ३ सतुकालेनमहताप्राप्य
निष्कल्मषंतपः ॥ ब्रह्मर्षिसदृशःपांडुर्बभूवभरतर्षभ ४ अमावास्यांतुसहिताऋषयःसंशितव्रताः ॥ ब्रह्माण्डद्रष्टुकामास्तेसंप्रतस्थुर्महर्षयः ५ संप्रयातानृषीन्द्वापां
दुर्वचनमब्रवीत् ॥ भवंतःकगमिष्यंतिब्रूतमेवदत्तांवराः ६ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ समवायोमहानद्यब्रह्मलोकेमहात्मनाम् ॥ देवानांचऋषीणांचपितृणांचमहात्मनाम् ॥
वयंतत्रगमिष्यामोद्रष्टुकामाःस्वयंभुवम् ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पांडुरुत्थायसहसागंतुकामोमहर्षिभिः ॥ स्वर्गपारंतितीर्षुःसशतशृंगादुदङ्मुखः ८ प्रतस्थेसह
पत्नीभ्यामब्रुवंस्तंचतापसाः ॥ उपर्युपरिगच्छंतःशैलराजमुदङ्मुखाः ९ दृष्ट्वंतोगिरौरम्येदुर्गान्देशान्बहून्वयम् ॥ विमानशतसंवाधांगीतस्वरनिनादिताम् १०

हआत्मा आत्मवैपुत्रनामाऽसीतिश्रुतेःपुत्रःसययातां ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊनविंशत्यधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ तत्रापिती १ । २ परिपालयन् अडभावार्पः ३ । ४ अमावास्यांप्राप्य ५ । ६ । ७ । ८ । ९ विमानशतेनसंवाधंसंकटमस्यांसा । संवाधःसंकटेभगेइतिमेदिनी ३०

११ । १२ । १३ । सिद्धाश्चपरमर्षयइति वक्ष्यमाणऋषणचतुष्टयनिर्मुक्ताःसिद्धादिष्यज्ञानवंतःपरमर्षयस्तेऽपिपांति त्वंतुनतथेतिभावः । तत्रलोकदृष्टेहेतुमाह । गच्छत्याविति १४ तमेवमृनीनामाशये
बुद्धापांडुरुवाच अप्रजस्येति नपरिचक्षतेपरितःसर्वथानपश्यंति १५ । १६ नाशोममेव यतःपितृणामेषनिश्चयः । अप्रजस्यस्वर्गद्वारनिरोधेनयज्ञादिकंविफलीकृतव्यमित्येपनिश्चयःपितृणां
तेनतादृशोऽस्वर्गोभूमौसन्नपिनष्टप्रायएवकिमुतदेहनाशेइतिभावः एतदेवविष्णोति ऋगेरित्यादिना १७ । १८ । १९ ऋषिदेवमनुष्याणामृणादितिशेषः २० इतरेषांपितृणामृणास्तुनाशोऽप्र
काशताममआत्मनिदेहेनश्यतिसति । सौर्यलोकःपुत्रेणैवजय्योऽनान्येनकर्मणेतिश्रुतेः । स्वदेहनाशोऽपिपुत्ररूपेणास्त्येवपुत्राभावेतुनास्त्येवेत्यर्थः तदेवाह पित्र्याहणादिति २१ । २२ । २३
आक्रीडभूमिदेवानांगंधर्वाप्सरसांतथा ॥ उद्यानानिकुवेरस्यसमानिविषमाणिच ११ महानदीनितंवांश्चगहनान्गिरिगह्वरान् ॥ संतिनित्यहिमादेशानिर्वृक्ष
मृगपक्षिणः १२ संतिकचिन्महादयोर्दुर्गाःकाश्चिदुरासदाः ॥ नातिक्रामेतपक्षीयान्कुतएवेतरेष्टगाः १३ वायुरेकोहियात्यत्रसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ गच्छंत्यौशै
लराजेऽस्मिन्नराजपुत्र्यौकथंत्वमे १४ नसिदेतामदुःखार्हमागमोभरतर्षभ ॥ पांडुरुवाच ॥ अप्रजस्यमहाभागानद्वारंपरिचक्षते १५ स्वर्गेतेनाभितप्तोऽहम
प्रजस्तुब्रवीमिवः ॥ पित्र्याहणादनिर्मुक्तस्तेनतप्येतपोधनाः १६ देहनाशेभुवोनाशःपितृणामेषनिश्चयः ॥ ऋणैश्चतुर्भिःसंयुक्ताजायंतेमानवाभुवि १७ पितृदेव
र्षिमुजैर्देयंतेभ्यश्चधर्मतः ॥ एतानितुयथाकालंयोन्युध्यतिमानवः १८ नतस्यलोकाःसंतीतिधर्मविद्धिःप्रतिष्ठितम् ॥ यज्ञैस्तुदेवान्प्रीणातिस्वाध्यायतपसामु
नीन् १९ पुत्रैःश्राद्धैःपितृंश्चापिआनृशंस्येनमानवान् ॥ ऋषिदेवमनुष्याणांपरिमुक्तोऽस्मिधर्मतः २० त्रयाणामितरेषांतुनाशआत्मनिनश्यति ॥ पित्र्याहणाद
निर्मुक्तइदानीमस्मितापसाः २१ इहतस्मात्प्रजाहेतोःप्रजायंतेनरोत्तमाः ॥ यथैवाहंपितुःक्षेत्रेजातस्तेनमहर्षिणा २२ तथैवास्मिन्मक्षेत्रेकथंवेसंभवेत्प्रजा ॥
॥ ऋषय ऊचुः ॥ अस्तिवैतवधर्मात्मनविद्वदेवोपमंशुभम् २३ अपत्यमनघंराजन्वयंदिव्येनचक्षुषा ॥ दैवोद्दिष्टंनरव्याघ्रकर्मणेहोपपादय २४ अक्लिष्टंफलम
व्यग्रोविंदतेबुद्धिमान्नरः ॥ तस्मिन्द्दष्टेफलेराजनप्रयत्नंकर्तुमर्हसि २५ अपत्यंगुणसंपन्नंलब्धाप्रीतिकरंह्यसि ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छत्वातापसवचःपांडु
श्चितापरोऽभवत् २६ आत्मनोमृगशापेनजानुपहतांक्रियाम् ॥ सोऽब्रवीद्विजनेकुंतीधर्मपत्नीयशस्विनीम् ॥ अपत्योत्पादनेयत्नमापदित्वंसमर्थय २७ अ
पत्यंनामलोकेषुप्रतिष्ठाधर्मसंहिता ॥ इतिकुंतिविदुर्धोराःशाश्वतंधर्मवादिनः २८ इष्टंदत्तंपस्तसंनियमश्चस्वनुष्ठितः ॥ सर्वमेवानपत्यस्यनपावनमिहोच्यते
२९ सोऽहमेवंविदित्वैतंप्रपश्यामिशुचिस्मिते ॥ अनपत्यःशुभाल्लोकान्नप्राप्स्यामीतिचिंतयन् ३० मृगाभिशापान्नष्टमेजननंह्यकृतात्मनः ॥ नृशंसकारिणोभी
रुयथैवोपहतंपुरा ३१ इमेवैवंधुदायादाःषट्पुत्राधर्मदर्शने ॥ षडेवाबंधुदायादाःपुत्रास्ताञ्जलूमेष्टथे ३२

दैवोद्दिष्टंद्दष्टादृष्टकारणकलापजन्यत्वात्कार्यमात्रस्येत्यर्थः २४ अव्यग्रोविंदतेऽतोव्यग्रोमाभूदित्यर्थः २५ लभतेइतिलब्धातादृशोऽसिलप्स्यसीत्यर्थः २६ क्रियांपुत्रोत्पादिकां २७ धर्मसंहिताधर्ममयी
२८ । २९ । ३० मृगाभिशापान्नष्टमृगरूपस्यमुनेःशापान्नष्टमसद्रूपजातजननंस्त्रीसंगारूपरतिकर्मयतउपहृतं । यथामृगस्थतथेवांतरांमथुनंममापिमरणप्राप्तिनिश्चयात्तुह्यीबत्वात् ३१ धर्म
दर्शनेधर्मशास्त्रेउक्ताइतिशेषः बंधुदायादारिक्थहराः अबंधुदायादास्तद्व्ये ३२

२। ३ अनावृताःसर्वेष्टुयोग्याः । कामचारोत्तिष्ठतुर्विहारिण्यःपर्यटनशीलाः । स्वतंत्राभिव्यक्तिनिर्वाणाः ४ पत्नीन्युत्तरमाणांन्यामिचरतीनां ५ अनुविधीयतेअनुसार्यतेश्वरेण ६ दृश्यतेचवेदेनकांचनपरिहरेदितिवामदेव्यव्रतेपुमैथुनार्थिन्याःस्त्रियाःप्रत्याख्याननिषेधः ७ नचिरादल्पकालतः ८ । ९ । १० श्वेतकेतोर्मातरं पितुःसमक्षं ११ । १२ । १३ । १४ स्थिताव्यवस्थिताः । नक्षत्रमेनक्षमांकृतवान् । यथास्तेनोभूणहवमेपभवतियोऽयोनैरेतःसिचतीत्ययोनावदारेषुपुंसांगमनात्प्रत्यवायःश्रुतिसिद्धः । तथाअमीषानिष्कृतंजारिणीवेतिमंत्रेजारिण्यानिष्कृतेःपीडायाश्चदर्श

॥ पांडुरुवाच ॥ एवमेतत्पुराकुंतियुषिताश्चश्चकारह ॥ यथात्वयोक्तंकल्याणिसह्यासीदमरोपमः २ अथत्विदंप्रवक्ष्यामिधर्मतत्त्वंनिबोधमे ॥ पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ३ अनावृताःकिलपुरास्त्रियआसन्वरानने ॥ कामचारविहारिण्यःस्वतंत्राश्चारुहासिनि ४ तासांव्युत्तरमाणानांकौमारास्सुभगेपतीन् ॥ नाधर्मोऽभूद्रारोहेसहिधर्मःपुराऽभवत् ५ तंचैवधर्मपौराणंतिर्यग्योनिगताःप्रजाः ॥ अद्याप्यनुविधीयंतेकामक्रोधविवर्जिताः ६ प्रमाणदृष्टोधर्मोऽप्यपूज्यतेचमहर्षिभिः ॥ उत्तरेषुचरंभोरुकुरुष्वद्यापिपूज्यते ७ स्त्रीणामनुग्रहकरःसहिधर्मःसनातनः ॥ अस्मिंस्तुलोकेनचिरान्मर्यादेयंशुचिस्मिते ८ स्थापितायेनयस्माच्च तन्मेविस्तरतःशृणु ॥ बभूवोद्दालकोनाममहर्षिरितिःश्रुतम् ९ श्वेतकेतुरितिरुयातःपुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ मर्यादेयंकृतातेनधर्म्यावैश्वेतकेतुना १० कोपात्कमलपत्राक्षियदर्थतन्निबोधमे ॥ श्वेतकेतोःकिलपुरासमक्षंमातरंपितुः ११ जग्राहब्राह्मणःपाणौगच्छावइतिचाब्रवीत् ॥ ऋषिपुत्रस्ततःकोपंचकारामर्षचोदितः १२ मातरंतांतथादृष्टानियमानांवलदिव ॥ कुद्वंतंतुपितादृष्टाश्वेतकेतुमुवाचह १३ मातातकोपंकार्षीस्त्वमेषधर्मःसनातनः ॥ अनावृताहिसर्वेषांवर्णानामं गनाभुवि १४ यथागावःस्थितास्तातस्वेस्वेवर्णेतथाप्रजाः ॥ ऋषिपुत्रोऽथतंधर्मश्चैतकेतुर्नचक्षमे १५ चकारचैवमर्यादामिमांस्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ मानुषेषुमहाभागेनत्वेवान्येषुजंतुषु १६ तदाप्रभृतिमर्यादास्थितेयमितिःश्रुतम् ॥ व्युत्तरंत्याःपतिनार्याअद्यप्रभृतिपातकम् १७ भूणहत्यासमंधोरंभविष्यत्यसुखावहम् ॥ भार्यातथाव्युत्तरतःकौमारब्रह्मचारिणीम् १८ पतिव्रतामेतदेवभवितापातकंभुवि ॥ पत्यानियुक्तायाचैवपत्नीपुत्रार्थमेवच १९ नकरिष्यतितस्याश्चभविष्यतितदेवहि ॥ इतितेनपुराभीरुमर्यादास्थापिताबलात् २० उद्दालकस्यपुत्रेणधर्म्यावैश्वेतकेतुना ॥ सौदासेनचरंभोरुनियुक्तापुत्रजन्मनि २१ दमयंतीजगामर्षिवसिष्ठमितिःश्रुतम् ॥ तस्माल्लेभेचसापुत्रमश्मकंनामभाविनी २२ एवंकृतवतीसापिभर्तुःप्रियचिकीर्षया ॥ अस्माकमपितेजन्मविदितंक्वमलेक्षणे २३ कृष्णद्वेपायनाद्भीरुकुरूणांवंशद्वये ॥ अतएतानिसर्वाणिकारणानिसमीक्ष्यवै २४ ममैतद्वचनंधर्म्यंकर्तुमर्हस्यनिर्दिते ॥ ऋतावृत्तौराजपुत्रिस्त्रियाभर्तापातिव्रते २५ नातिवर्तव्यइत्येवंधर्मधर्मविदोविदुः ॥ शेषेष्वन्येषुकालेषुस्वातंत्र्यंस्त्रीकिलार्हति २६

नात्स्त्रीणामपिपरसंगेदोषोऽस्त्येवोक्तःतथापिश्रौतार्थस्यैवकयाचिद्व्याख्यावस्थेयंविहितेतिज्ञेयं । अथवाव्युत्तरणेतेजस्विनांनदोषःकिंतुपृथग्जनानामेवेतितात्पर्यं अन्यथाकृष्णस्यापिपारदार्यदोषप्रसक्तः । अहल्यादिजाराणाभिद्रादीनांतदप्रसक्तेस्त्यास्तांतावत् १५ । १६ । १७ । १८ प्रकृतोपयुक्तमाह पत्येति । अयुक्तमपिभर्ताज्ञास्त्रीभिरवश्यंकर्तव्यमितिभावः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

पुराणयुगांतरीयं २७ । २८ रक्तांगुलिभिर्नितरांभातीतिरक्तांगुलिनिभः । पद्मपत्रनिभाउपमायस्यसतथा २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अभिचारोदेवताकर्षणशक्तिस्तद्युक्तं ३५ । ३६ । ३७ ३८ । ३९ विलंबासहःपांडुरुवाचाद्यैवेति ४० नःक्षत्रियाणांधर्मःपालनमधर्मेणनसंयुज्यतिसंभवत्यतःकेवलद्वर्मादेवपुत्रएष्टव्यइतिभावः । पंधर्मइतिमन्यतेलोकःसनोधर्मइतिसंबंधः ४१ धार्मिकधर्ममेवंजनाःसंतःपुराणपरिचक्षते ॥ भर्ताभार्याराजपुत्रिधर्म्यवाऽधर्म्यमेववा २७ यद्व्याततथाकार्यमितिवेदविदोविदुः ॥ विशेषतःपुत्रगृहीहीनःप्रजननात्स्वयम् २८ यथाऽहमनवद्यांगिपुत्रदर्शनलालसः ॥ तथारक्तांगुलिनिभःपद्मपत्रनिभःशुभे २९ प्रसादार्थमयातेज्यंशिरस्यभ्युद्यतोऽजलिः ॥ मन्त्रियोगात्सुकेशांतेद्विजातेस्तपसाऽधिकात् ३० पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ॥ त्वत्कृतेऽहंपृथुश्रोणिगच्छेयंपुत्रिणांगतिम् ३१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्ताततःकुंतीपांडुपरपुरंजयम् ॥ प्रत्युवाचवरारोहाभर्तुःप्रियहितेरता ३२ पितृवेश्मन्यहंबालानियुक्ताऽतिथिपूजने ॥ उग्रपर्यचरंतत्रब्राह्मणंसंशितव्रतम् ३३ निगूढनिश्चयंधर्मयंतदुर्वाससंविदुः ॥ तमहंसंशितात्मानंसर्वयत्नैरतोषयम् ३४ समेऽभिचारसंयुक्तमाचष्टभगवान्वरम् ॥ मंत्रंस्त्रिमंचमेप्रादादब्रवीच्चैवमामिदम् ३५ ययंदेवंत्वमेतेनमंत्रेणावाहयिष्यसि ॥ अकामोवासकामोवावशंतेसमुपैष्यति ३६ तस्यतस्यप्रसादात्तेराज्ञिपुत्रोभविष्यति ॥ इत्युक्ताऽहंतदातेनपितृवेश्मनिभारत ३७ ब्राह्मणस्यवचस्तथ्यंतस्यकालोऽयमागतः ॥ अनुज्ञातात्वयादेवमाह्वयेयमहंनृप ३८ तेनमंत्रेणराजर्षेयथास्यान्नौप्रजाहिता ॥ आवाहयामिकदेवंब्रूहिसत्यवतांवर ॥ त्वतोऽनुज्ञाप्रतीक्षांमांविद्वद्यस्मिन्कर्मणिस्थिताम् ३९ ॥ पांडुरुवाच ॥ अद्यैवत्वंवरोहेप्रयतस्वयथाविधि ॥ धर्ममावाहयशुभेसहिलोकेषुपुण्यभाक् ४० अधर्मेणननोधर्मःसंयुज्यतिकथंचन ॥ लोकश्चायंवरारोहेधर्मोऽयमितिमन्यते ४१ धार्मिकश्चकुरूणांसभविष्यतिसंशयः ॥ धर्मेणचापिदत्तस्यनाधर्मेरस्यते मनः ४२ तस्माद्धर्मपुरस्कृत्यनियतात्वंशुचिस्मिते ॥ उपचाराभिचाराभ्यांधर्ममावाहयस्ववै ४३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सातथोक्तातथेत्युक्तातेनभर्तावरांगना ॥ अभिवाद्याभ्यनुज्ञाताप्रदक्षिणमवर्तत ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कुंतीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ संवत्सरधृतेगर्भेगांधार्याजनमेजय ॥ आह्वयामासवैकुंतीगर्भार्थंधर्ममच्युतम् १ साबलित्वरितादेवीधर्मायोपजहारह ॥ जजापविधिवज्जप्यंदत्तदुर्वाससापुरा २ आजगामततोदेवोधर्मोमंत्रबलात्ततः ॥ विमानेसूर्यसंकाशेकुंतीयत्रजपस्थिता ३ विहस्यतांततोब्रूयाःकुंतिकितेददाम्यहम् ॥ सातंविहस्यमानाऽपिपुत्रंदेह्यब्रवीदिदम् ४

कश्चेत्तत्रहेतुमाह । धर्मेणेति धर्मेणस्वविहितेनलौकिकवेदिकाचारेण ४२ उपचारआदरः अभिचारोव्याख्यातस्ताभ्यां ४३ भर्तातथोक्तासतीतथेत्युक्तेतियोजना प्रदक्षिणमाज्ञानुकूलमवर्ततवर्तनंकृतवती ४४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावदोषेद्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ अ ॥ ॥ संवत्सरधृतेइति १ जप्यंमंत्रंधर्मदेवतारूपं २ विमानेस्थित्वाआजगामेत्यन्वयः जपस्थिताजपनिष्ठा ३ ततोविहस्यतामब्रवीदित्यपकृष्यते । हेकुंतिकितेददामित्युवाहिसंबंधः । ब्रूयादित्यपपाठोकारण्यत्ययोवाऽऽर्थः । विहस्यमानाधर्मेण ४

६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८ ॥ इति आदि० नी० भा० त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ कुंतीति १ विष्णुप्रेमोत्पादनानधिकृतेऽवरत्वेकानि
 असिताचसुबाहुश्चसुप्रियाचवपुस्तथा ॥ पुंडरीकासुगंधाचसुरसाचप्रमाथिनी ६३ काम्याशारद्वर्तचैव नृत्तुस्तत्रसंघशः ॥ मेनकासहज्याचकार्णिकापुंजिक
 स्थला ६४ ऋतुस्थलाघृताचीचविश्वाचीपूर्वचित्यपि ॥ उम्लोचेतिचविख्याताप्रम्लोचेतिचतादश ६५ उर्वश्येकादशीतासांजगुश्चायतलोचनाः ॥ धाताऽ
 र्यमाचमित्रश्चवरुणोऽशोभगस्तथा ६६ इंद्रोविस्वान्पूपाचत्वष्टाचसवितातथा ॥ पर्जन्यश्चैवविष्णुश्चआदित्याद्वादशस्मृताः ॥ महिमानं पांडवस्यवर्धयंतोऽवरे
 स्थिताः ६७ मृगव्याधश्चसर्पश्चनिर्ऋतिश्चमहायशाः ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यःपिनाकीचपरंतप ३८ दहनोऽथेश्वरश्चैवकपालीचविशांपते ॥ स्थाणुर्भगश्चभगवान्
 रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ३९ अश्विनौवसवश्चाष्टौमरुतश्चमहाबलाः ॥ विश्वेदेवास्तथासाध्यास्तत्रासन्परितःस्थिताः ७० कर्कोटकोऽथसर्पश्चवासुकिश्चभुजंगमः ॥
 कच्छपश्चाथकुंडश्चतक्षकश्चमहोरगः ७१ आययुस्तपसायुक्तामहाक्रोधामहाबलाः ॥ एतेचान्येचबहवस्तत्रनागाव्यवस्थिताः ७२ ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चगरुड
 आसितध्वजः ॥ अरुणश्चारुणिश्चैवैनतेयाव्यवस्थिताः ७३ तांश्चदेवगणान्सर्वास्तपःसिद्धामहर्षयः ॥ विमानगिर्यग्रगतान्ददृशुर्नरेजनाः ७४ तद्वद्वामहदा
 श्रयंविस्मितामुनिसत्तमाः ॥ अधिकांस्मततोवृत्तिमवर्तन्पांडवान्प्रति ७५ पांडुस्तुपुनरेवैनांपुत्रलोभान्महायशाः ॥ वकुमैच्छद्धर्मपत्नीकुंतीत्वेनमथाब्रवीत् ७६
 नातश्चतुर्थप्रसवमापत्स्वपिवदंत्युत ॥ अतःपरंस्वैरिणिस्त्याद्वंधकीपंचमेभवेत् ७७ सत्वंविद्वन्धर्ममिममधिगम्यकथंनुमाम् ॥ अपत्यार्थं समुत्कम्यप्रमादादिव
 भाषसे ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिसंभवपर्वणि पांडवोत्पत्तौ त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 ॥ कुंतीपुत्रेषुजातेषुष्टतराष्ट्रात्मजेषुच ॥ मद्रराजसुतापांडुरहोवचनमब्रवीत् १ नमेऽस्तित्वयिसंतापोविष्णुनेऽपिपरंतप ॥ नावरत्वेवराहायाःस्थित्वाचानघ
 नित्यदा २ गांधार्याश्चैव नृपतेजातंपुत्रशतंतथा ॥ श्रुत्वानमेतथादुःखममवत्कुरुनंदन ३ इदंतुमेमहदुःखंतुल्यतायामपुत्रता ॥ दिष्ट्यात्विदानींभर्तुर्मेकुंत्या
 मप्यस्तिसंततिः ४ यदित्वपत्यसंतानंकुंतिराजसुतामयि ॥ कुर्यादनुग्रहोमेस्यात्तवचापिहितंभवेत् ५ संरंभोहिसपत्नीत्वाद्रुक्तंकुंतिसुतांप्रति ॥ यदि
 तुत्वंप्रसन्नोमेस्वयमेनांप्रचोदय ६ ॥ पांडुरुवाच ॥ ॥ ममाप्येषसदामाद्रिहृदयर्थःपरिवर्तते ॥ नतुत्वांप्रसहेवकुमिष्टानिष्टविवक्षया ७ तवत्विदंमतंमत्वा
 प्रयतिष्याम्यतःपरम् ॥ मन्येधुवंमयोक्तासावचनंप्रतिपत्स्यते ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततःकुंतीपुनःपांडुर्विविक्तइदमब्रवीत् ॥ कुलस्य
 ममसंतानंलोकस्यचकुरुप्रियम् ९ ममचापिंडनाशायपूर्वेषामपिचात्मनः ॥ मत्प्रियार्थंचकल्याणिकुरुकल्याणमुत्तमम् १०

प्राप्ते वराहायाःकुंत्याअपेक्षया २।३।४।५ संरंभोऽभिमानः ६ ममेति इष्टमनिर्वाहक्यसीतिसंदेहेनत्वावक्तुंनप्रसहेइत्यर्थः ७ मत्वाज्ञात्वा प्रतिपत्स्यतेअंगीकरिष्यति ८ संतानमविच्छेदं लोकस्य
 प्रियं बलवत्प्रजात्वेननिर्भयत्वं ९ ममपूर्वेषांचापिंडविनाशायपिंडविनाशाभावात् बहुपुत्रेषुपुत्रस्यचिदपिपुत्रस्यसंततरेविच्छेदसंभवादित्यर्थः कल्याणं पुत्रांतरोत्पादनं १०

यशस इति कृतकृत्याअपियशोर्धेवगुर्वारिधनंकुर्वेतीत्यर्थः ११।१२।१३।१४ एवंपांडुं प्रत्युक्तवाकुंत्यामंत्रेकृतेसतिकुंतीमाद्रीमब्रवीदितियोजना १५।१६।१७ अत्यश्विनोअविभ्याम
 धिको १८।१९।२०।२१ अनुसंवत्सरसंवत्सरमनुष्याज्जाताअपिदेवताभावात्सर्वेषंचसंवत्सराइवाहश्यंत्यर्थः १ यद्वापंचापिपुत्राव्यराजंतसंवत्सराःप्रभवादयइवानुसंवत्सरंजाताइतियो
 यशसोऽर्थायचैवत्वंकुरुकर्मसुदुष्करम् ॥ प्राप्याधिपत्यमिंद्रेणयज्ञैरिष्टंयशोऽर्थिना ११ तथामंत्रविदोविप्रास्तपस्तप्त्वासुदुष्करम् ॥ गुरुनभ्युपगच्छंतियशसोऽर्थाय
 भाविनि १२ तथाराजर्षयःसर्वेब्राह्मणाश्चतपोधनाः ॥ चकुरुच्चावचंकर्मयशसोऽर्थायदुष्करम् १३ सात्वंमाद्रांस्त्वेनैवतारयैनामनिर्दिष्टे ॥ अपत्यसंविभागेनपरां
 कीर्तिमवाप्नुहि १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽब्रविन्माद्रांसकृच्चितयदैवतम् ॥ तस्मात्तेभविताऽपत्यमनुरूपमसंशयम् १५ ततोमाद्रीविचार्यैवंजगा
 ममनसाऽश्विनौ ॥ तावागम्यसुतौतस्यांजनयामासतुर्यमौ १६ नकुलंसहदेवंचरूपेणाप्रतिमौभुवि ॥ तथैवतावपियमौवागुवाचाशरीरिणी १७ सत्वरूपगु
 णोपेतौभवतोऽत्यश्विनाविति ॥ भासतस्तेजसाऽत्यर्थरूपद्रविणसंपदा १८ नामानिचक्रिरेतेषांशतशृंगनिवासिनः ॥ भक्त्याचकर्मणाचैवतथाऽऽशीर्भिविशांपते
 १९ ज्येष्ठंयुधिष्ठिरेत्येवंभीमसेनेतिमध्यमम् ॥ अर्जुनेतितृतीयंचकुंतीपुत्रानकल्पयन् २० पूर्वजंकुलेत्येवंसहदेवेतिचापरम् ॥ माद्रीपुत्रावकथयंस्तेविप्राःप्रीत
 मानसाः २१ अनुसंवत्सरंजाताअपितेकुरुसत्तमाः ॥ पांडुपुत्राव्यराजंतपंचसंवत्सराइव २२ महासत्वामहावीर्यामहाबलपराक्रमाः ॥ पांडुर्दृष्ट्वासुतांस्तांस्तुदेव
 रूपान्महौजसः २३ मुदंपरमिकालेभेननंदचनराधिपः ॥ ऋषीणामपिसर्वेषांशतशृंगनिवासिनाम् २४ प्रियावभूवुस्तासांचतथैवमुनियोपिताम् ॥ कुंतीमथपुनः
 पांडुर्माद्र्यर्थेसमचोदयत् २५ तमुवाचपृथाराजन्रहस्युक्तातदासती ॥ उक्तासकृद्वृद्धमेपालेभेतेनास्मिंचिता २६ विभेम्यस्याःपरिभवात्कुस्त्रीणांगतिरिदृशी ॥
 नाज्ञासिषमहंमूढाद्वृद्धाह्वानेफलद्वयम् २७ तस्मान्नाहंनियोक्तव्यात्यैषोऽस्तुवरोमम ॥ एवंपांडोःसुताःपंचदेवदत्तामहाबलाः २८ संभूताःकीर्तिमंतश्चकुरुवंशवि
 वर्धनाः ॥ शुभलक्षणसंपन्नाःसोमवत्प्रियदर्शनाः २९ सिंहदर्पामहेष्वासाःसिंहविक्रांतगामिनः ॥ सिंहग्रीवामनुष्येन्द्राववृधुर्देवविक्रमाः ३० विवर्धमानास्ते
 तत्रपुण्येहैमवतेगिरौ ॥ विस्मयंजनयामासुर्महर्षीणांसमेयुषाम् ३१ तेचपंचशतंचैवकुरुवंशविवर्धनाः ॥ सर्वेवृधुरल्पेनकालेनाप्स्विवनीरजाः ३२ ॥ इति श्री
 महाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडवोत्पत्तौ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ दर्शनीयांस्ततःपुत्रान्पांडुःपंच
 महावने ॥ तान्पश्यन्पर्वतरेम्येस्वबाहुबलमाश्रितः १ सपुष्पितवनेकालेकदाचिन्मधुमाधवे ॥ भूतसंमोहनेराजासभार्योव्यचरद्वनम् २ पलाशैस्तिलकैश्चूतै
 श्वंपकैःपारिभद्रकैः ॥ अन्यैश्चबहुभिर्वृक्षैःफलपुष्पसमृद्धिभिः ३ जलस्थानैश्चविविधैःपद्मिनीभिश्चशोभितम् ॥ पांडोर्वनंतत्संप्रेक्ष्यप्रजज्ञेहृदिमन्मथः ४

जयं २२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१ तेषंचपांडवाःशतंचान्येधार्तराष्ट्राः नीरजाःपद्माइव ३२ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशत्य
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ ॥ दर्शनीयानिति १ मधुमाधवेचैत्रवेशाखयोःसंघीतदात्मकेवसंते २।३।४

५ वयःस्थायुवर्ती तनुवाससंस्मृत्यस्त्रांकिचिद्विद्वतांगमित्यर्थः ६ । ७ । ८ कामपरीतात्माकामेनव्याप्तचित्तः ९ । १० बुद्धिर्भयनिश्चयःचेतसाविचारेण ११ कालस्यातीतत्वादिव्यवहारहेतोः
 प्रहृष्टमनसंतत्रविचरंतंयथाऽमरम् ॥ तंमाद्रुचनुजगामैकावसनंविभ्रतीशुभम् ५ समीक्षमाणःसतुतांविद्युत्स्थान्तनुवाससम् ॥ तस्यकामःप्रवृत्तेगहनेऽग्निरिवोद्ग-
 तः ६ रहस्येकांतुतांद्वाराजाराजीवलोचनाम् ॥ नशशाकनियंतुंतंकामंकामवशीकृतः ७ ततएनांबलाद्राजानिजग्राहरहोगताम् ॥ वार्यमाणस्तयादेव्यावि-
 स्फुरंत्यायथाबलम् ८ सतुकामपरीतात्मातंशापंनान्वबुध्यत ॥ माद्रौमैथुनधर्मेणसोऽन्वगच्छद्वलादिव ९ जीवितांतायकौरव्यमन्मथस्यवशंगतः ॥ शापजंभ-
 यमुत्सृज्यविधिनासंप्रचोदितः १० तस्यकामात्मनोबुद्धिःसाक्षात्कालेनमोहिता ॥ संप्रमथ्येंद्रियग्रामंप्रनष्टासहचेतसा ११ सतयासहसंगम्यभार्ययाकुरुनंदनः ॥
 पांडुःपरमधर्मात्मायुज्येकालधर्मणा १२ ततोमाद्रौसमालिङ्ग्यराजानंगतचेतसम् ॥ मुमोचदुःखजंशब्दंपुनःपुनरतीवहि १३ सहपुत्रैस्ततःकुंतीमाद्रौपुत्रौ
 चपांडवौ ॥ आजग्मुःसहितास्तत्रयत्रराजातथागतः १४ ततोमाद्रुचब्रवीद्राजवार्ताकुंतीमिदंवचः ॥ एकैवत्वमिहागच्छतिष्ठत्वत्रैवदारकाः १५ तच्छ्रुत्वावच-
 नंतस्यास्तत्रैवाधायदारकान् ॥ हताऽहमितिबिकुश्यसहसैवाजगामसा १६ दृष्ट्वापांडुंचमाद्रौचशयानौधरणीतले ॥ कुंतीशोकपरीतांगीविललापमुदुःखिता
 १७ रक्ष्यमाणोमयानित्यंवीरःसततमात्मवान् ॥ कथंत्वामत्यतिक्रान्तःशापंजानन्वनौकसः १८ ननुनामत्वयामाद्रिरक्षितव्योनराधिपः ॥ साकथंलोभितवतीवि-
 जनेत्वंनराधिपम् १९ कथंदीनस्यसततंत्वामासाद्यरहोगताम् ॥ तंविचिंतयतःशापंप्रहर्षःसमजायत २० धन्यात्वमसिबाल्हीकिमतोभाग्यतरातथा ॥ दृष्टव-
 त्यसिदंक्रं प्रहृष्टस्यमहीपतेः २१ ॥ माद्रुचवाच ॥ विलपंत्यामयादेवीवार्यमाणेनचासकृत ॥ आत्मानवारितोऽनेनसत्यंदिष्टंचिकीर्षुणा २२ ॥ कुंत्युवाच ॥
 अहंज्येष्ठाधर्मपत्नीज्येष्ठधर्मफलंमम ॥ अवश्यंभाविनोभावान्मामांमाद्रिनिवर्तय २३ अन्विष्यामीहभर्तारमहंप्रेतवशंगतम् ॥ उत्तिष्ठत्वंविसृज्यैनमिमान्पा-
 लयदारकान् २४ ॥ माद्रुचवाच ॥ अहमेवानुयास्यामिभर्तारमपलायिनम् ॥ नहिदृष्ट्वाऽस्मिकामानांज्येष्ठामामनुमन्यताम् २५ मांचाभिगम्यक्षीणोऽयं
 कामाद्भरतसत्तमः ॥ तमुच्छिद्यामस्यकामंकथंनुच्यमसादने २६ नचाप्यहंवर्तयंतीनिर्विशेषंमुतेषुते ॥ वृत्तिमार्येचरिष्यामिस्पृशेदेनस्तथाचमाम् २७
 तस्मान्मेसुतयोःकुंतिवर्तितव्यंस्वपुत्रवत् ॥ मांचकामयमानोऽयंराजाप्रेतवशंगतः २८ राज्ञःशरीरेणसहममापीदंकलेवरम् ॥ दग्धव्यंसुप्रतिच्छन्नमेतदार्येपि
 यंकुरु २९ दारकेष्वप्रमत्ताचभवेथाश्चहितामम ॥ अतोऽन्यत्रप्रपश्यामिसंदेष्टव्यंहिंविचन ३०

पष्टद्वयस्येवधर्मःकालनात्मकोयस्यमरणस्येतनकालधर्मणामृत्युना १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ त्वामत्यतिक्रान्तोबलादाक्रान्तवान् । शोकाकुलत्वादतिशयस्याभ्यासः १८
 त्वयाचरक्षितव्यः १९ प्रहर्षःकामः २० । २१ आत्माचित्तं दिष्टंशापजंदुरदृष्टं २२ । २३ प्रेतवशंप्रेतराजवशं अन्विष्याम्यनुगमिष्यामि २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

३१ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेपंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ पांडोरुपरमंदृष्टेति १ । २ । ३ देहदेहयोरस्थानि अग्रिहोत्राग्निभिःसंस्कारलभनार्थं ४ । ५ । ६
 ७ तद्गर्भनसंसृष्टममन्यत मुनीनांयोगप्रभावात्स्वदेशगमनोत्कण्ठयाद्वा ८ वर्धमानपुरद्वारमुत्पद्यारं ९ । १० चारणादेवगायकाद्युत्पादकाख्यास्तिपांसहस्राणांमुनीनांचागममितिचोऽध्याहर्षव्यः ।
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वातंचिताग्रिस्थंधर्मपत्नीनरर्षभम् ॥ मद्रराजसुतातूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिपांडुप-
 रमेपंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पांडोरुपरमंदृष्ट्वादेवकल्पामहर्षयः ॥ ततोमंत्रविदःसर्वेमंत्रयांचक्रिरेमिथः १॥तापसाऊचुः ॥
 हित्वाराज्यंचराष्ट्रंचसमहात्मासहायशाः ॥ अस्मिन्स्थानेतपस्तप्त्वातापसान्शरणंगतः २ सजातमात्रान्पुत्रांश्चदारांश्चभवतामिह ॥ प्रादायोपनिधिंराजापांडुः
 स्वर्गमितोगतः ३ तस्येमानात्मजान्देहंभार्याचसुमहात्मनः ॥ स्वराष्ट्रंशृण्वगच्छामोधर्मेषुहिनःस्मृतः ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेपरस्परमामंत्र्यदेवकल्पाम
 हर्षयः ॥ पांडोपुत्रान्पुरस्कृत्यनगरंनगसाह्वयम् ५ उदारमनसःसिद्धागमनेचक्रिरेमनः ॥ भीष्मायपांडवान्दातुंघृतराष्ट्रायचैवहि ६ तस्मिन्नेवक्षणेसर्वेतानादाय
 प्रतस्थिरे ॥ पांडोर्दारांश्चपुत्रांश्चशरीरेतेचतापसाः ७ सुखिनीसापुराभूत्वासततंपुत्रवत्सला ॥ प्रपन्नादीर्घमध्वानंसंक्षिप्तंतदमन्यत ८ सात्वदीर्घेणकालेनसंप्रा-
 ताकुरुजांगलम् ॥ वर्धमानपुरद्वारमाससादयशस्विनी ९ द्वारिणंतापसाऊचूराजानंचप्रकाशय ॥ तेतुगत्वाक्षणेनैवसभायांविनिवेदिताः १० तंचारणसहस्राणां
 मुनीनामागमंतदा ॥ श्रुत्वानागपुरेनृणांविस्मयःसमपद्यत ११ मुहूर्तोदितआदित्येसर्वेबालपुरस्कृताः ॥ सदारास्तापसान्द्रष्टुंनिर्ययुःपुरवासिनः १२ स्त्रीसंघाः
 क्षत्रसंघाश्चयानसंघसमास्थिताः ॥ ब्राह्मणैःसहनिर्जग्मुर्ब्राह्मणानांचयोषितः १३ तथाविट्शूद्रसंघानांमहान्व्यतिकरोऽभवत् ॥ नकश्चिदकरोदीर्घ्यामभवन्धर्म-
 बुद्धयः १४ तथाभीष्मःशांतनवःसोमदत्तोऽथबालिहकः ॥ प्रज्ञाचक्षुश्चराजर्षिःक्षत्ताचविदुरःस्वयम् १५ साचसत्यवतीदेवीकौसल्याचयशस्विनी ॥ राजदारैःपारि-
 वृतागांधारीचापिनिर्ययौ १५ घृतराष्ट्रस्यदायादादुर्योधनपुरोगमाः ॥ भूषिताभूषणैश्चित्रैःशतसंख्याविनिर्ययुः १७ तान्महर्षिगणान्दृष्ट्वाशिरोभिरभिवाद्यच्च ॥
 उपोपविविशुःसर्वेकौरव्याःसपुरोहिताः १८ तथैवशिरसाभूमावभिवाद्यप्रणम्यच ॥ उपोपविविशुःसर्वेपौरजानपदाअपि १९ तमकूजमभिज्ञायजनौघंसर्वशस्त-
 दा ॥ पूजयित्वायथान्यायंपाद्येनार्घ्येणचप्रभो २० भीष्मोराज्यंचराष्ट्रंचमहर्षिभ्योन्यवेदयत् ॥ तेषामथोद्वृद्धतमःप्रत्युत्थायजटाजिनी ॥ ऋषीणांमतमाज्ञाय
 महर्षिरिदमब्रवीत् २१ यःसकौरव्यदायादःपांडुर्नामनराधिपः ॥ कामभोगान्परित्यज्यशतशृंगमितोगतः २२ ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्यतस्यादिव्येनहेतुना ॥ साक्षा-
 द्दर्मादयंपुत्रस्तत्रजातोयुधिष्ठिरः २३ तथैनंवलिनश्चेष्टतस्यराज्ञोमहात्मनः ॥ मातरिश्वाददौपुत्रंभीमंनाममहाबलम् २४

पाठांतरेआरण्यानांसहस्रसंख्यानांमुनीनांचेतियोज्यं ११ । १२ । १३ व्यतिकरःसंघर्षः १४ । १५ कौसल्याकाशिराजसुता १६ । १७ उपोपविविशुःपरिवाप्योपविष्टवतः १८ । १९ अकूजनिःशब्दं
 २० । २१ । २२ दिव्येनहेतुनामंत्रेणदेवताह्वानाद्यलौकिककारणेन २३ । २४

२५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ प्रेतकार्येसंपिंडीकरणान्ते पितृमेधंयज्ञविशेषं वृषोत्सर्गादिकंवा ३३ । ३४ गंधर्वनगरंस्वपुरं यथोक्तंज्योतिःशास्त्रे । 'अनेकरत्नाकृतिस्वेप्रकाशतेपुरं
 पुरुहूतादयंजज्ञेकुंत्यामेवधनंजयः ॥ यस्यकीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभाविष्यति २५ यौतुमाद्रीमहेष्वासावसूतपुरुषोत्तमौ ॥ अश्विभ्यांपुरुषव्याघ्राविमौताव
 पिपश्यत २६ चरताधर्मनित्येनवनवासंयशस्विना ॥ नष्टःपैतामहोवंशःपांडुनापुनरुद्धतः २७ पुत्राणांजन्मवृद्धिचवैदिकाध्ययनानिच ॥ पश्यंतःसततंपांडोः
 परंप्रीतिमवाप्स्यथ २८ वर्तमानःसतां वृत्तेपुत्रलाभमवाप्यच ॥ पितृलोकंगतःपांडुरितःसप्तदशेऽहनि २९ तांचितागतमाज्ञायवैश्वानरमुखेदुतम् ॥ प्रविष्टापाव
 कंमाद्रीहित्वाजीवितमात्मनः ३० सागतासहतेनैवपतिलोकमनुव्रता ॥ तस्यास्तस्यचयत्कार्यक्रियतांतदनंतरम् ३१ इमेतयोःशरीरेद्वेपुत्राश्चेमेतयोर्वराः ॥
 क्रियाभिरनुगृह्यतांसहमात्रापरंतपाः ३२ प्रेतकार्येनिवृत्तेतुपितृमेधंमहायशाः ॥ लभतांसर्वधर्मज्ञःपांडुःकुरुकुलोद्धहः ३३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाकु
 रून्सर्वान्कुरुणामेवपश्यताम् ॥ क्षणेनांतर्हिताःसर्वेतापसागृह्यकैःसह ३४ गंधर्वनगराकारंतथैवांतर्हितंपुनः ॥ ऋषिसिद्धगणंदृष्ट्वाविस्मयंतंपरंययुः ३५ ॥ इ
 ति श्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसं०प० ऋषिसंवादेपट्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ पांडोर्विदुरसर्वाणिप्रेतकार्याणिकारय ॥ राजवद्राज
 सिंहस्यमाद्याश्चैवविशेषतः १ पशून्वासांसिरत्नानिधनानिविविधानिच ॥ पांडोःप्रयच्छमाद्राश्चयेभ्योयावच्चवांचितम् २ यथाचकुंतीसत्कारंकुर्यान्माद्या
 स्तथाकुरु ॥ यथानवायुर्नादित्यःपश्येतांतांसुसंवृताम् ३ नशोच्यःपांडुरनघःप्रशस्यःसनराधिपः ॥ यस्यपंचसुतावीराजाताःसुरसुतोपमाः ४ ॥ वैशंपा
 यनउवाच ॥ विदुरस्तंतथेत्युक्त्वाभीष्मेणसहभारत ॥ पांडुसंस्कारयामासदेशेपरमपूजिते ५ ततस्तुनगरात्तूर्णमाज्यगंधपुरस्कृताः ॥ निर्हृताःपावकादीप्ताःपां
 डोराजन्पुरोहितैः ६ अथैनामार्तवैःपुष्पैर्गंधैश्चविविधैर्वरैः ॥ शिबिकांतामलंकृत्यवाससाऽऽच्छाद्यसर्वशः ७ तांतथाशोभितांमाल्यैर्वासोभिश्चमहाधनैः ॥ अ
 मात्याज्ञातयश्चैनंसुहृदश्चोपतस्थिरे ८ नृसिंहंनरयुक्तेनपरमालंकृतेनतम् ॥ अवहनयानमुख्येनसहमाद्यासुसंवृतम् ९ पांडुरेणातपत्रेणचामरव्यजनेनच ॥ सर्व
 वादित्रनादैश्चसमलंचक्रिरेततः १० रत्नानिचाप्युपादायबहूनिशतशोनराः ॥ प्रददुःकांक्षमाणेभ्यःपांडोस्तस्यौर्ध्वदेहिके ११ अथछत्राणिशुभ्राणिचामराणिब्र
 ह्मन्तिच ॥ आजन्तुःकौरवस्यार्थेवासांसिरुचिराणिच १२ याजकैःशुक्लवासोभिर्हूयमानाहृताशनाः ॥ अगच्छन्नग्रतस्तस्यदीप्यमानाःस्वलंकृताः १३ ब्राह्मणाः
 क्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवसहस्रशः ॥ रुदंतःशोकसंतप्ताअनुजग्मुर्नराधिपम् १४ अयमस्मानपाहायदुःखेचाधायशाश्वते ॥ कृत्वाचास्माननाथांश्चक्रयास्यतिनरा
 धिपः १५ क्रोशंतःपांडवाःसर्वेभीष्मोविदुरएवच ॥ रमणीयेवनोद्देशेगंगातीरेसमेशुभे १६

पताकाभ्यजतोरणान्वितं ॥ यदातदानागमनुष्यवाजिनांपिबत्यसृग्भूरिणेषुधरा'इति ३५ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेपट्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ पांडोरिति १
 २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ नृसिंहंपांडुं नृसिंहंतिपांडेजनमेजयसंबोधनं ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ कालीयकादिग्धं कृष्णागुरुलिप्तं १८ । १९ । २० । २१ । २२ तुंगपद्मकौंगंधद्रव्यविशेषौ २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठी
 न्यासयामासुरथतांशिविकांसत्यवादिनः ॥ सभार्यस्यनृसिंहस्यपांडोरुष्टिकर्मणः १७ ततस्तस्यशरीरंतुसर्वगंधाधिवासितम् ॥ शुचिकालीयकादिग्धंदिव्यचंद
 नरूपितम् १८ पर्यपिचनजलेनाशुशातकुंभमयैर्घटैः ॥ चंदनेनचशुक्लेनसर्वतःसमलेपयन् १९ कालागुरुविमिश्रेणतथातुंगरसेनच ॥ अथैनंदेशजैःशुक्लैर्वासोभिः
 समयोजयन् २० संछन्नःसतुवासोभिर्जीवन्निवनराधिपः ॥ शुशुभेसनरव्याघ्रोमहार्हशयनोचितः २१ याजकैरभ्यनुज्ञातेप्रेतकर्मण्यनुष्ठिते ॥ घृतावसितंराजानं
 सहमाद्राश्चस्वलंकृतम् २२ तुंगपद्मकमिश्रेणचंदनेनसुगंधिना ॥ अन्यैश्चविविधैर्गंधैर्विधिनासमदाहयन् २३ ततस्तयोःशरीरेद्वेद्वामोहवशंगता ॥ हाहापुत्रेति
 कौसल्यापपातसहसाश्रुवि २४ तांप्रेक्ष्यपतितामार्तापौरजानपदोजनः ॥ रुरोददुःखसंततोराजभक्त्याकृपाऽन्वितः २५ कुंत्याश्चैवार्तनादेनसर्वाणिचविचुरुशुः ॥
 मानुषैःसहभूतानितिर्यग्योनिगतान्यपि २६ तथाभीष्मःशांतनवोविदुरश्चमहामतिः ॥ सर्वशःकौरवाश्चैवप्राणदंष्ट्रशुःखिताः २७ ततोभीष्मोऽथविदुरोराजा
 चसहपांडवैः ॥ उदकंचक्रिरेतस्यसर्वाश्चुरुयोषितः २८ चुकुशुःपांडवाःसर्वेभीष्मःशांतनवस्तथा ॥ विदुरोज्ञातयश्चैवचकुश्चाप्युदकाक्रियाः २९ कृतोदकांस्ता
 नादायपांडवाञ्छोककशितान् ॥ सर्वाःप्रकृतयोराजन्शोचमानान्यवारयन् ३० यथैवपांडवाभूमौसुपुःसहबांधवैः ॥ तथैवनागराराजन्शिशियरेब्राह्मणादयः ३१
 तद्गतानंदमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ॥ बभूवपांडवैःसार्धंनगरंद्वादशक्षपाः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिपांडुदाहेसप्तविंशत्यधिकशततमो
 ऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःकुंतीचराजाचभीष्मश्चसहबंधुभिः ॥ ददुःश्राद्धंतदापांडोःस्वधामृतमयंतदा १ कुरुंश्चविप्रमुख्यांश्चभोजयि
 त्वासहस्रशः ॥ रत्नौघान्चिप्रमुख्येभ्योदत्वाग्रामवरांस्तथा २ कृतशौचांस्ततस्तांस्तुपांडवान्भरतर्षभान् ॥ आदायविविशुःसर्वेपुरंवारणसाह्वयम् ३ सततंस्मा
 नुशोचंतस्तमेवभरतर्षभम् ॥ पौरजानपदाःसर्वेभृतंस्वमिवबांधवम् ४ श्राद्धावसानेतुतदादृष्ट्वातंदुःखितंजनम् ॥ संमूढांदुःखशोकातीव्यासोमातरमब्रवीत् ५
 अतिक्रान्तसुखाःकालाःपर्युपस्थितदारुणाः ॥ श्वःश्वःपापिष्ठदिवसाःपृथिवीगतयौवना ६ बहुमायासमाकीर्णानानादोषसमाकुलः ॥ लुप्तधर्मक्रियाचारोघोरः
 कालोभविष्यति ७ कुरुणामनयाच्चापिपृथिवीनभविष्यति ॥ गच्छत्वयोगमास्थाययुक्तावसतपोवने ८ माद्राक्षीस्त्वंकुलस्यास्यघोरसंक्षयमात्मनः ॥ तथेति
 समनुज्ञायसाप्रविश्याब्रवीत्स्नुषाम् ९ अंविकेतवपौत्रस्यदुर्नयात्किलभारताः ॥ सानुबंधाविनंद्यंतिपौराश्चैवेतिनःश्रुतम् १० तत्कौसल्यामिमामार्तापुत्रशो
 काभिपीडिताम् ॥ वनमादायभद्रंतेगच्छामियदिमन्यसे ११ तथेत्युक्त्वात्वंविक्रयाभीष्ममामंन्यसुव्रता ॥ वनंययौसत्यवतीस्नुषाभ्यांसहभारत १२

येभारतभावदीपे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ श्वःश्वःपूर्वपूर्वदिनापेक्षयाउत्तरमुत्तरंपापिष्ठं । गतयौवनासम्यक्फलशून्या ६
 ७ योगचित्तवृत्तिनिरोधप्रयाणोद्योगंवा युक्तासमाहिता ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ जवेघावनक्रीडायां । लक्ष्याभिहरणेअहंपूर्वमहंपूर्वमितिदृष्टफलादिग्रहणे । भोज्ये । पांसुविकर्षणेबालक्रीडाविशेषे । पारिमर्दति सर्वतउपमृष्टाति १६ । १७
१८ । १९ । २० । २१ । २२ योग्यासुशिक्षाम्यासेषु उत्तरमुत्कर्ष २३ । २४ । २५ । २६ निकृत्पाकपटेन २७ प्राणवान्बलवान् २८ । २९ प्रसह्यबलात्कारेण ३०

ताःसुघोरंतपस्तद्वादेव्योभरतसत्तम ॥ देहंत्यक्तामहाराजगतिमिष्टाययुस्तदा १३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथाप्तवंतोवेदोक्तान्संस्कारान्पांडवास्तदा ॥ संव्य
वर्धतभोगांस्तेभुञ्जानाःपितृवेश्मनि १४ धार्तराष्ट्रैश्चसहिताःक्रीडंतोमुदिताःसुखम् ॥ बालक्रीडासुसर्वासुविशिष्टास्तेजसाऽभवन् १५ जवेल्क्ष्याभिहरणेभोज्येर्पा
सुविकर्षणे ॥ धार्तराष्ट्रान्भीमसेनःसर्वान्सपरिमर्दति १६ हर्षात्प्रक्रीडमानांस्तान्गृह्यराजन्निलीयते ॥ शिरःसुविनिगृह्यैतान्योधयामासपांडवैः १७ शतमेको
त्तरंतेषांकुमाराणांमहौजसाम् ॥ एकएवनिगृह्णातिनातिरुच्छ्राद्धकोदरः १८ कचेषुचनिगृह्यैतान्विनिहत्यबलाद्वली ॥ चकर्षकोशतोभूमौघृष्टजानुशिरोसकान् ॥
१९ दशबालान्जलेक्रीडन्भुजाम्यापरिगृह्यसः ॥ आस्तेस्मसलिलेमग्नोमृतकल्पान्विमुंचति २० फलानिवृक्षमारुह्यविचिन्वन्तिचतेयदा ॥ तदापादप्रहारेणभी
मःकंपयतेहुमान् २१ प्रहारवेगाभिहताहुमाव्याघूर्णितास्ततः ॥ सफलाःप्रपतन्तिस्मदुतंत्रस्ताःकुमारकाः २२ नतेनियुद्धेनजवेनयोग्यासुकदाचन ॥ कुमाराउ
त्तरंचकुःस्पर्धमानावृकोदरम् २३ एवंसधार्तराष्ट्रांश्चस्पर्धमानोवृकोदरः ॥ अप्रियेऽतिष्ठदत्यंतबाल्यान्नद्रोहचेतसा २४ ततोबलमतिख्यातंधार्तराष्ट्रःप्रतापवान् ॥
भीमसेनस्यतज्ज्ञात्वादुष्टभावमदर्शयत् २५ तस्यधर्मादपेतस्यपापानिपरिपश्यतः ॥ मोहादैश्वर्यलोभाच्चपापामतिरजायत २६ अयंबलवतांश्रेष्ठःकुंतीपुत्रोवृको
दरः ॥ मध्यमःपांडुपुत्राणानिकृत्यासन्निगृह्यताम् २७ प्राणवान्चिक्रमीचैवशौर्येणमहताऽन्वितः ॥ स्पर्धतेचापिसहितानस्मानेकोवृकोदरः २८ तंतुसुप्तपुरोद्या
नेगंगायांप्रक्षिपामहे ॥ अथतस्मादवरजंश्रेष्ठंचैवयुधिष्ठिरम् २९ प्रसह्यबंधनेबत्वाप्रशासिष्येवसुंधराम् ॥ एवंसनिश्चयंपापःकृत्वादुर्योधनस्तदा ॥ नित्यमेवांतर
प्रेक्षीभीमस्यासीन्महात्मनः ३० ततोजलविहारार्थंकारयामासभारत ॥ चैलकंबलवेश्मानिविचित्राणिमहांतिच ३१ सर्वकामैःसुपूर्णानिपताकोच्छ्रायवन्तिच ॥
तत्रसंजनयामासनानागाराण्यनेकशः ३२ उदकक्रीडनंनामकारयामासभारत ॥ प्रमाणकोट्यांतदेशंस्थलंकिंचिदुपेत्यह ३३ मक्ष्यंभोज्यंचपेयंचचोष्यंलेह्यमथा
पिच ॥ उपपादितंनरैस्तत्रकुशलैःसूदकर्मणि ३४ न्यवेदयंस्तत्पुरुषाधार्तराष्ट्रायवैतदा ॥ ततोदुर्योधनस्तत्रपांडवानाहदुर्मतिः ३५ गंगांचैवानुयास्यामउद्या
नवनशोभिताम् ॥ सहिताभ्रातरःसर्वेजलक्रीडामवाप्नुमः ३६ एवमस्त्वितितंचापिप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ॥ तेरथैर्नगराकारैर्देशजैश्चगजोत्तमैः ३७ निर्ययुर्नगराच्छू
राःकौरवाःपांडवैःसह ॥ उद्यानवनमासाद्यविसृज्यचमहाजनम् ३८

३१ । ३२ प्रमाणकोट्यांगंगायांप्रदेशविशेषे स्थलंकिंचिदर्थजलेयंस्थलेचक्रीडागारं ३३ मक्ष्यंदंतैश्छित्त्वाछित्त्वाग्राह्यमपूपादि । भोज्यंजिह्वाव्यापारैकप्राह्यपायसादि । पेयंतदुभयानपेक्षपानका
दि । चोष्यंरसमात्रंगृहीत्वात्याज्यमिक्षुकांडादि । लेह्यंमुखलालयाद्रवीभावमापद्यमानंस्वेदशर्करादि । उपपादितं उपाहृतमित्यपिपठति ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ उपस्थानगृहैःयत्रराजानंकार्यिणःशूराश्चोपतिष्ठन्तिर्गृहैः । वलभीभिरुभयंतोनमत्पसाभिःस्तंभशालाभिः । ध्वजैर्जल्यंत्रैःशतधारादिभिः । यतोयुगपच्छतधाराउच्छलंत्योनीहारीभूयभवन्तो
दरं व्याप्नुवन्ति । सांचारिकैःसंचारयोग्यैः ४० दीर्घाकाभिःकुल्याभिः पुष्करिणीभिर्हिंतिउपांत्यस्यालघुत्वेऽप्यनुगृह्णन्त्वाहानेर्नदोषः ४१ उपच्छन्नासंछन्ना ४२ उपच्छन्नानुपागतान् कामान्
शब्दादिविपयान् ४३ वक्रैर्म्योवक्रेषु ४४ । ४५ । ४६ प्रतीक्षितंम्रीत्याऽवेक्षितंभक्षितंनतुशत्रोरितिनिरस्तं तत्रहेतुरजानतेति ४७ । ४८ । ४९ । ५० व्यायम्यश्रमंकृत्वा ५१ । ५२

विशंतिस्मसदावीराःसिंहाइवगिरेर्गुहां ॥ उद्यानमभिपश्यंतोभ्रातरःसर्वएवते ३९ उपस्थानगृहैःशुभ्रैर्वलभीभिश्चशोभितं ॥ गवाक्षकैस्तथाजालैर्यंत्रैःसांचारिकैरपि
४० संमार्जितंसौधकारैश्चित्रकारैश्चचित्रितं ॥ दीर्घिकाभिश्चपूर्णाभिस्तथापुष्करिणीभिर्हिं ४१ जलंतच्छुशुभेच्छन्नंफुल्लैर्जरुहैस्तथा ॥ उपच्छन्नावसुमतीतथापु
ष्पैर्यथर्तुकैः ४२ तत्रोपविष्टास्तेसर्वेपांडवाःकौरवाश्चह ॥ उपच्छन्नान्वहून्कामांस्तेभुञ्जंतिततस्ततः ४३ अथोद्यानवरेतस्मिस्तथाक्रीडागताश्चते ॥ परस्परस्यव
क्रैर्म्योददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ४४ ततोदुर्योधनःपापस्तद्भक्ष्येकालकूटकम् ॥ विषंप्रक्षेपयामासभीमसेनजिघांसया ४५ स्वयमुत्थायचैवाथहृदयेनक्षुरोपमः ॥ सवाचा
मृतकल्पश्चभर्तृवच्चसुहृद्यथा ४६ स्वयंप्रक्षिपतेमक्ष्यंबहुभीमस्यपापकृत् ॥ प्रतीक्षितंस्मभीमेनतंवैदोषमजानता ४७ ततोदुर्योधनस्तत्रहृदयेनहसन्निव ॥
कृतकृत्यमिवात्मानंमन्यतेपुरुषाधमः ४८ ततस्तेसहिताःसर्वेजलक्रीडामकुर्वत ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चतदामुदितमानसाः ४९ क्रीडावसानेतेसर्वेशुचिवस्त्राः
स्वलंकृताः ॥ दिवसांतेपरिश्रान्ताविहृत्यचक्रुर्ब्रह्माः ५० विहारावसथेष्वेववीरावासमरोचयन् ॥ खिन्नस्तुबलवान्भीमोव्यायम्याभ्यधिकंतदा ५१ वाहयित्वाकु
मारांस्तान्जलक्रीडागतांस्तदा ॥ प्रमाणकोट्यांवासाथीसुष्वापावाप्यतस्थलम् ५२ शीतंवातंसमासाद्यश्रांतोमदविमोहितः ॥ विषेणचपरीतांगोनिश्चेष्टःपांडु
नंदनः ५३ ततोबद्धालतापाशैर्भीमंदुर्योधनःस्वयम् ॥ मृतकल्पंतदावीरंस्थलज्जलमपातयत् ५४ सनिःसंज्ञोजलस्यांतमथैपांडवोऽविशत् ॥ आक्रामन्नाग
भवनेतदानागकुमारकान् ५५ ततःसमेत्यबहुभिस्तदानागैर्महाविषैः ॥ अदृश्यतभृशंभीमोमहादंष्ट्रैर्विषोल्वणैः ५६ ततोऽस्यदृश्यमानस्यतद्विषंकालकूटकम् ॥
हतंसर्वविषेणैवस्थावरजंगमेनतु ५७ दंष्ट्राश्चदंष्ट्रिणांतेषांमर्मस्वापिनिपातिताः ॥ त्वचंनैवास्यविभिदुःसारत्वात्पृथुवक्षसः ५८ ततःप्रबुद्धःकौतेयःसर्वसंछिद्यबंधनं
पोथयामासतान्सर्वान्केचिद्भीताःप्रदुहुवुः ५९ हतावशेषाभीमेनसर्वेवासुकिमभ्ययुः ॥ ऊचुश्चसर्पराजानंवासुकिंवासवोपमम् ६० अयंनरोवैनर्गेंद्रह्यप्सुबद्धाप्रवे
शितः ॥ यथाचनोमतिर्वीरविषपीतोभविष्यति ६१ निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्तःसचदष्टोऽन्वबुध्यत ॥ ससंज्ञश्चापिसंवृत्तश्छित्त्वाबंधनमाशुनः ६२ पोथयंतंमहाबाहुंत्वं
वैतंज्ञातुमर्हसि ॥ ततोवासुकिरभ्येत्यनागैरनुगतस्तदा ६३ पश्यतिस्ममहाबाहुंभीमंभीमपराक्रमं ॥ आर्यकेणचदृष्टःसपृथायाआर्यकेणच ६४

५३ । ५४ जलस्यांतमवसानं आक्रामच्छरीराभोगेननागानाक्रांतवान् ५५ ततस्तेभारस्त्रिभेददृश्यतदष्टः ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० विषपीतःपीतविषः ६१ । ६२ । ६३ आर्य
केणनागराजेन पृथायाआर्यकेणमातामहेन कुंतिभोजद्वाराऽयंसंबंधइतिगम्यते ६४

दौहित्रदौहित्रद्वित्वार्थकनागस्यदौहित्रःशूरस्तदौहित्रोभीमइत्यविरुद्धमेतत् अन्येतुशूरमातामहएवोपचारात्कुंतीमातामहोऽपीत्याहुः ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ नागदंतेभि
त्तितोवर्हिर्निर्गतेदारुणिकृतंयदासनस्थानंतत्र'झरोखा'इतिभाषयाप्रसिद्धे ७२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेअष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ततइति वृत्तःसमाप्तः १

तदादौहित्रदौहित्रःपरिष्वक्तःसुपीडितम् ॥ सुप्रीतश्चाभवत्तस्यवासुकिःसमहायशाः ६५ अब्रवीत्तंचनागैर्द्रुःकिमस्यक्रियतांप्रियम् ॥ धनौघोरत्ननिच
योवसुचास्यप्रदीयताम् ६६ एवमुक्तस्तदानागोवासुकिंप्रत्यभाषत ॥ यदिनागैर्द्रुष्टोऽसिकिमस्यधनसंचयैः ६७ रसंपिवेत्कुमारोऽयंत्वयिप्रीतेमहाबलः ॥ बलं
नागसहस्रस्ययस्मिन्कुंडेप्रतिष्ठितम् ६८ यावत्पिबतिबालोऽयंतावदस्मैप्रदीयताम् ॥ एवमस्त्वितितंनगंवासुकिःप्रत्यभाषत ६९ ततोभीमस्तदानागैःकृतस्व
स्त्ययनःशुचिः ॥ प्राङ्मुखश्चोपविष्टश्चरसंपिबतिपांडवः ७० एकोच्छ्वासात्ततःकुंडंपिबतिस्ममहाबलः ॥ एवमष्टौसकुंडानिह्यपिबत्पांडुनंदनः ७१ ततस्तुश
यनेदिव्येनागदंतेमहाभुजः ॥ अशेतभीमसेनस्तुयथासुखमरिंदमः ७२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिभीमसेनरसपानेअष्टाविंशत्यधिकशततमो
ध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तेकौरवाःसर्वेविनाभीमंचपांडवाः ॥ वृत्तक्रीडाविहारास्तुप्रतस्थुर्गजसाह्वयम् १ रथैर्गजैस्तथाचाश्वैर्या
नैश्चान्यैरनेकशः ॥ ब्रुवंतोभीमसेनस्तुयातोह्यग्रतएवमः २ ततोदुर्योधनःपापस्तत्रापश्यन्तृकोदरम् ॥ भ्रातृभिःसहितोहृष्टो नगरंप्रविवेशह ३ युधिष्ठिरस्तुधर्मा
त्माह्यविदन्पापमात्मनि ॥ स्वेनानुमानेनपरंसाधुंसमनुपश्यति ४ सोऽभ्युपेत्यतदापार्थोमातरंभ्रातृवत्सलः ॥ अभिवाद्याब्रवीत्कुंतीमंभभीमइहागतः ५ कगतोभ
वितामातर्नेहपश्यामितंशुभे ॥ उद्यानानिवनंचैवविचितानिसमंततः ६ तदर्थंनचतंवीरंष्ट्रवंतोवृकोदरम् ॥ मन्यमानास्ततःसर्वथातो नःपूर्वमेवसः ७ आगताः
स्ममहाभागेव्याकुलेनांतरात्मना ॥ इहागम्यक्नुगतस्त्वयावाप्रेषितःक्नु ८ कथयस्वमहाबाहुंभीमसेनंयशस्विनि ॥ नहिमेशुध्यतेभावस्तंवीरंप्रतिशोभने ९
यतःप्रसुप्तंमन्येऽहंभीमनेतिहतस्तुसः ॥ इत्युक्ताचततःकुंतीधर्मराजेनधीमता १० हाहेतिरुत्वासंभ्राताप्रत्युवाचयुधिष्ठिरम् ॥ नपुत्रभीमंपश्यामिनमामभ्येत्य
साविति ११ शीघ्रमन्वेपणेयत्नंकुरुतस्यानुजैःसह ॥ इत्युक्तातनयंज्येष्ठहृदयेनविदूयता १२ क्षत्तारमानाय्यतदाकुंतीवचनमब्रवीत् ॥ कगतोभगवन्क्षतभीमसे
नोनदृश्यते १३ उद्यानान्निर्गताःसर्वेभ्रातरोभ्रातृभिःसह ॥ तत्रैकस्तुमहाबाहुर्भीमोनाभ्येतिमामिह १४ नचप्रीणयतेचक्षुःसदादुर्योधनस्यसः ॥ क्रूरोऽसौदुर्म
तिःक्षुद्रोराज्यलुब्धोऽनपत्रपः १५ निहन्यादपितंवीरंजातमन्युःसुयोधनः ॥ तेनमेव्याकुलंचितंहृदयंदह्यतीवच १६ ॥ विदुरउवाच ॥ मैवंदस्वकल्याणिशेष
संरक्षणंकुरु ॥ प्रत्यादिष्टोहिदुष्टात्माशेषेऽपिप्रहरेत्तव १७ दीर्घायुषस्तवसुतायथोवाचमहामुनिः ॥ आगमिष्यतितेपुत्रःप्रीतिंचोत्पादयिष्यति १८

२ । ३ । ४ अंबहेमातः ५ । ६ । ७ । ८ भावश्चित्तंनशुच्यतेजीवतीतिनमनुते ९ यतोभीमंप्रसुप्तंमन्येऽपितुहतइत्येवमन्ये १० । ११ । १२ । १३ । १४ नचेति
दुर्योधनस्तंद्रष्टुंनशक्नोतीत्यर्थः १५ । १६ वदस्वविपरीतमन्येथाः प्रत्यादिष्टःकुतोभीमंहतवानसीत्युपाख्यः १७ । १८

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ तान्कुरुबालकान्पवेदयत् ४२ । ४३

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्ताययौविद्वान्विदुरःस्वंनिवेशनम् ॥ कुंतीचितापराभूत्वासहासीनासुतैर्गृहे १९ ततोऽष्टमेतुदिवसेप्रत्यबुध्यतपांडवः ॥ तस्मि
स्तदारसेजिर्णेसोऽप्रमेयबलोबली २० तंष्ट्वाप्रतिबुध्यंतपांडवंतेभुजंगमाः ॥ सांत्वयामासुरव्यग्रावचनंचेदमब्रुवन् २१ यत्तेपीतोमहाबाहोरसोऽयंवीर्यसंभृतः ॥
तस्मान्नागायुतबलोरणेऽष्टप्योभविष्यसि २२ गच्छाद्यत्वंचस्वगृहंस्नातोदिव्यैरिमैर्जलैः ॥ भ्रातरस्तेऽनुतप्यंतित्वांविनाकुरुपुंगव २३ ततःस्नातोमहाबाहुः
शुचिःशुक्लांबरस्रजः ॥ ततोनागस्यभवनेकृतकौतुकमंगलः २४ ओषधीभिर्विषघ्नीभिःसुरभीभिर्विशेषतः ॥ भुक्तवान्परमान्नंचनागैर्दंतंमहाबलः २५ पूजि
तोभुजगैर्वीरआशीर्भिश्चाभिनंदितः ॥ दिव्याभरणसंछन्नोनागानामन्यपांडवः २६ उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मानागलोकादरिंदमः ॥ उत्क्षिप्तःसतुनागेनजलाज्जल
रुहेक्षणः २७ तस्मिन्नेववनोद्देशेस्थापितःकुरुनंदनः ॥ तेचांतर्दधिरेनागाःपांडवस्यैवपश्यतः २८ ततउत्थायकौतेयोभीमसेनोमहाबलः ॥ आजगाममहाबाहु
र्मातुरंतिकमंजसा २९ ततोऽभिवाद्यजननींज्येष्ठभ्रातरमेवच ॥ कनीयसःसमाघ्रायशिरःस्वरिविमर्दनः ३० तैश्चापिसंपरिष्वक्तःसहमात्रानरर्षभैः ॥ अन्योन्य
गतसौहार्दादिष्ट्यादिष्ट्येतिचाब्रुवन् ३१ ततस्तत्सर्वमाचष्टदुर्योधनविचेष्टितम् ॥ भ्रातृणांभीमसेनश्चमहाबलपराक्रमः ३२ नागलोकेचयदृत्तंगुणदोषमशेषतः ॥
तच्चसर्वमशेषेणकथयामासपांडवः ३३ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीममाहवचोऽर्थवत् ॥ तूष्णींभवनतेजल्प्यमिदंकार्यंकथंचन ३४ एवमुक्तामहाबाहुर्धर्मराजोयुधि
ष्ठिरः ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैरप्रमतोऽभवत्तदा ३५ सारथिंचास्यदयितमपहस्तेनजघ्निवान् ॥ धर्मात्माविदुरस्तेषांपार्थानांप्रददौमतिम् ३६ भोजनेभीमसेनस्य
पुनःप्राक्षेपयद्विषम् ॥ कालकूटंनवंतीक्ष्णंसंभृतलोमहर्षणम् ३७ वैश्यापुत्रस्तदाचष्टपार्थानांहितकाम्यया ॥ तच्चापिभुक्ताऽजरयदविकारंतृकोदरः ३८ विका
रंनह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपितद्विषम् ॥ भीमसंहननेभीमेअजीर्यतवृकोदरे ३९ एवंदुर्योधनःकर्णःशकुनिश्चापिसौवलः ॥ अनेकैरभ्युपायैस्तान्निजिघांसंतिस्मपांड
वान् ४० पांडवाश्चापितत्सर्वप्रत्यजानन्नमर्षिताः ॥ उद्भावनमकुर्वतोविदुरस्यमतेस्थिताः ४१ कुमारान्क्रीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजाऽतिदुर्मदान् ॥ गुरुंशिक्षार्थम
न्विष्यगौतमंतान्न्यवेदयत् ४२ शरस्तंवेसमुद्धृतंवेदशास्त्रार्थपारगम् ॥ अधिजग्मुश्चकुरवोधनुर्वेदंरुपात्तुते ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिभी
मप्रत्यागमनेऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ रुपस्यापिममब्रह्मन्संभवंकुमर्हसि ॥ शरस्तंवात्कथंजज्ञेकथंवास्त्राप्यवा
प्तवान् १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नामगौतमः ॥ पुत्रःकिलमहाराजजातःसहशरैर्विभो २

॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ गुरुद्वारकमपिकौरवाणांमाहा
त्म्यवक्तुंशुर्वीःकृपद्रोणयोरप्युत्पत्तिविशिष्टासाहाय्याभ्यां कृपस्यापीत्यादिना १ शरद्वान्नामतः गौतमोमोत्रतः शरैःसहजातः शराएववाऽस्यबंधुवत्प्रियाइत्यर्थः २

तदेवाह नतस्येत्यादिना ३।४।५।६।७।८।९ समर्थनात्सामर्थ्यात् समन्वयादिति पाठान्तरं १०।११।१२।१३।१४।१५।२६ पुत्रीचपुत्रश्चपुत्री १७ प्रातिपेयः प्रतीपपुत्रः
 नतस्यवेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ॥ यथाऽस्य बुद्धिरभवद्भुवर्दे परंतप ३ अधिजगुर्म्यथावेदास्तपसा ब्रह्मचारिणः ॥ तथा सतपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवापह ४
 धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ॥ भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ५ ततो जानपदीनाम देवकन्यां सुरेश्वरः ॥ प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरुतस्येति कौरव ६
 साहिगत्वाऽऽश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः ॥ धनुर्बाणधरं बालालोभयामास गौतमम् ७ तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ॥ लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनय
 नोऽभवत् ८ धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन्भुवि ॥ वेपथुश्चापितां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ९ स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात् ॥ अवतस्थे महाप्राज्ञो
 धैर्येण परमेणह १० यस्तस्य सहसाराज न विकारः समदृश्यत ॥ तेन सुस्त्रावरेतोऽस्य स च तत्रान्वबुध्यत ११ धनुश्च स शरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च ॥ स विहाया
 श्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः १२ जगामरेतस्तत्तस्य शरस्तं वेपपात च ॥ शरस्तं वेच पतितं द्विधा तदभवत् १३ तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ मृगयां चर
 तो राज्ञः शांतनोस्तु यदृच्छया १४ कश्चित्सेनाचरोऽप्ये मिथुनं तदपश्यत् ॥ धनुश्च स शरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च १५ ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदांत गस्यह ॥
 सराज्ञे दर्शयामास मिथुनं स शरं धनुः १६ स तदा दायमिथुनं राजा च कृपयान्वितः ॥ आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति बुवत् १७ ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययो
 जयत् ॥ प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् १८ गौतमोऽपिततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति १९ तस्मात्तयो
 नाम चक्रेते देवसमहीपतिः ॥ गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविंदत २० आगत्य तस्मै गोत्रादिसर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधा
 नि च २१ निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ॥ सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः २२ ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ॥ घृतरा
 श्रात्मजाश्चैव पांडवाः सहयादवैः २३ वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विशेषार्थो ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेऽप्यस्य २४
 इष्यस्व ज्ञान्पर्यपृच्छ दाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानस्रकोविदः २५ नादेव सत्वो विनयेत्कुरुनस्त्रे महाबलान् ॥ इति संचित्य गंगेयः
 स दामरतसत्तमः २६ द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ॥ पांडवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्न र्षभ २७ शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ॥ सभी
 ष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः २८ प्रतिजग्राह तान्सर्वान् शिष्यत्वेन महायशाः ॥ शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः २९ तेऽचिरेणैव कालेन सर्वं शास्त्र
 विशारदाः ॥ बभूवुः कौरवाराजन्पांडवाश्चाभितौजसः ३०

१८।१९ गोपितौ राजापालितौ २० चतुर्विधं मुक्तममुक्तं मुक्तमुक्तं मंत्रमुक्तं चेति मुक्तं वाणादि । अमुक्तं स्वर्गादि । मुक्तमुक्तं सोपसंहारमस्त्रं । निरुपसंहारमस्त्रं मंत्रमुक्तं । यद्वा शस्त्रमस्त्रं प्रत्य
 स्तं परमास्त्रं च । यद्वा आदानं संधानं विमोक्षः संहारश्च २१।२२।२३ विनयेऽप्यस्य शिक्षेच्छया २४।२५ अदेव सत्वः नास्ति देवस्येव सत्त्वं नाम धर्म्यस्य सः २६।२७।२८।२९।३०

३१।३२।३३ सहति ततः पूर्वमेवाप्युतामिति संबंधः अंगलप्रवसां विवृतांगीददर्शेति भावः सार्धः ३४।३५।३६ द्रोणे द्रोणकलशाख्येयज्ञियपात्रविशेषे ३७ यतो द्रोणकलशोऽभव
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं समभवद्द्रोणः कथंचास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ कथंचागात्कुरुन्ब्रह्मन्कस्य पुत्रः सर्वीर्यवान् ३१ कथंचास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामाऽस्त्रवित्तमः ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गंगाद्वारं प्रतिमहान्बभूव भगवानृषिः ॥ भरद्वाज इति ख्यातः स ततं संशितव्रतः ३३ सोऽभिषे
 कुंत तो गंगां पूर्वमेवागमन्नदीम् ॥ महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ३४ ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमाभुतामृषिः ॥ रूपयौवनसंपन्नामदृष्टां मदालसाम् ३५
 तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्तत ॥ व्यपकृष्टां वरां दृष्ट्वा तामृषिश्चक्रे मततः ३६ तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमते ॥ ततोऽस्य रेतश्चस्कंदतद्विद्रोण आदधे ३७
 ततः समभवद्द्रोणः कलशेतस्य धीमते ॥ अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदांगानि च सर्वशः ३८ अग्निवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ॥ प्रत्यपादय दाग्रेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः
 ३९ अग्रेस्तु जातः समुनिस्ततो भरतसत्तम ॥ भारद्वाजं तदाग्रेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ४० भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिवः ॥ तस्यापि दुपदो नाम तदा समभव
 त्सुतः ४१ स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः ॥ चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ४२ ततो व्यतीति पृषते सराजा दुपदोऽभवत् ॥ पंचालेषु महाबाहुरुतरे
 पुनरेश्वरः ४३ भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ॥ तत्रैव च वसन् द्रोणस्तपस्तेपे महातपाः ४४ वेदवेदांगविद्वान्सतपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ततः पितृनियुक्तात्मा
 पुत्रलोभान्महायशाः ४५ शारद्वर्ती ततो भार्या कृपी द्रोणोऽन्वविंदत ॥ अग्निहोत्रे च धर्मं च दमे च स ततं रताम् ४६ अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ स जात
 मात्रो व्यनदद्यैवोच्चैः श्रवाहयः ४७ तच्छ्रुत्वा तर्हितं भूतमंतरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ अश्वस्येवास्य यत्स्थामनदतः प्रदिशोगतम् ४८ अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना
 भविष्यति ॥ सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ४९ तत्रैव च वसन् धीमान् धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ५० सर्वज्ञानविदं विघ्नं
 सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तदाराजं न्दित्संतं वसुसर्वशः ५१ सरामस्य धनुर्वेदं दिव्यान् यस्त्राणि चैव ह ॥ श्रुत्वा ते पुमनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ५२ ततः स व्रति
 भिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः ॥ वृतः प्रायान्महाबाहुर्महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ५३ ततो महेंद्रमासाद्य भारद्वाजो महातपाः ॥ क्षांतं दांतमभिघ्नमपश्यद्गुणं नंदनम् ५४
 ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य भूद्वहम् ॥ आचरन्त्यावात्मनो नाम जन्मचांगिरसः कुले ५५ निवेद्या शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ॥ ततस्तं सर्वमुत्सृज्य वनं जिग
 मिषुंतदा ५६ जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजोऽब्रवीदिदम् ॥ भरद्वाजात्समुत्पन्नं तथा त्वं मामयोनिजम् ५७ आगतं वित्तकामं मां विद्विद्रोणं द्विजोत्तमम् ॥ तमब्रवी
 न्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दनः ५८ स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ॥ एवमुक्तस्तुरामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वचः ५९

सतो द्रोण इति नाम निर्वर्तित इति ३८ भरद्वाज आग्रेयमस्त्रं अग्निवेशात्पददौ । सचाग्रेः पुत्रोऽग्निवेशो भारद्वाजं द्रोणं स्वगुरुपुत्रमाग्रेयमस्त्रमशिक्षयदिति श्लोकद्वयार्थः ३९।४०।४१।४२।४३।४४
 पितृभिः पुत्रमुत्पादयेति नियुक्त आत्मानो यस्य सपितृनियुक्तात्मा ४५।४६।४७ स्थामशब्दसकारस्य तकारादेशोऽश्वत्थामेति ४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९

रामप्रहरतांश्रेष्ठदिसंतंविधिवसु ॥ अहंधनमनंतंहिप्रार्थयेविपुलव्रत ६० ॥ रामउवाच ॥ हिरण्यममयच्चान्यद्वसुकिंचिदिहस्थितम् ॥ ब्राह्मणेभ्योमयादत्तंसर्व
मेतत्तपोधन ६१ तथैवेयंघरादेवीसागरांतासपत्तना ॥ कश्यपायमयादत्ताकृत्स्नानगरमालिनी ६२ शरीरमात्रमेवाद्यममेदमवशेषितम् ॥ अस्त्राणिचमहार्हाणि
शस्त्राणिविविधानिच ६३ अस्त्राणिवाशरीरंवावरयैतन्मयोद्यतम् ॥ वृणीष्वकिंप्रयच्छामितुभ्यद्रोणवदाशुतत् ६४ ॥ द्रोणउवाच ॥ अस्त्राणिमेसमग्राणिसं
हाराणिभार्गव ॥ सप्रयोगरहस्यानिदातुमर्हस्यशेषतः ६५ तथेयुक्तातस्तस्मैप्रादादस्त्राणिभार्गवः ॥ सरहस्यव्रतंचैवधनुर्वेदमशेषतः ६६ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वं
तास्त्रोद्विजसत्तमः ॥ प्रियंसखायंसुप्रीतो जगामदुपदंप्रति ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिद्रोणस्यभार्गवादस्त्रप्राप्तौत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः
॥ १३० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदुपदमासाद्यभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ अब्रवीत्पार्थिवंराजन्सखायंविद्धिमामिह १ इत्येवमुक्तःसख्यासंप्रीतिपूर्वजनेश्वरः ॥ भार
द्वाजेनपांचाल्योनामृष्यतवचोऽस्यतत् २ सक्रोधामर्षजिह्वभूःकषायीकृतलोचनः ॥ ऐश्वर्यमदसंपन्नोद्रोणंराजाऽब्रवीदिदम् ३ ॥ दुपदउवाच ॥ अकृतेयंतवप्रज्ञा
ब्रह्मन्नातिसमंजसा ॥ यन्मां ब्रवीषिप्रसभंसखातेऽहमितिद्विज ४ नहिराज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैःक्वचित् ॥ सख्यंभवतिमंदात्मनश्चियाहीनैर्धनच्युतैः ५ सौहृदान्यपि
जीर्यतेकालेनपरिजीर्यतः ॥ सौहृदमेत्वयाह्यासीत्पूर्वसामर्थ्यबंधनम् ६ नसख्यमजरंलोकेहृदितिष्ठतिकस्याचित् ॥ कालोह्येनंविहरतिकोधोवैनरह्युत ७
मैवजीर्णमुपास्वत्वंसख्यंभवत्वपाकृधि ॥ आसीत्सख्यंद्विजश्रेष्ठत्वयामेऽर्थनिबंधनम् ८ नदरिद्रोवसुमतोनाविद्वान्विदुषःसखा ॥ नशूरस्यसखाऽहिवःसखिपूर्व
किमिष्यते ९ ययोरेवसमं वित्तंययोरेवसमंश्रुतम् ॥ तयोर्विवाहःसख्यंचनतुपुष्टविपुष्टयोः १० नाश्रोत्रियःश्रोत्रियस्यनारथारथिनःसखा ॥ नाराजापार्थिवस्यापि
सखिपूर्वकिमिष्यते ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुपदेनैवमुक्तस्तुभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ मुहूर्तंचिंतयित्वातुमन्युनाऽभिपरिहृतः १२ सविनि
श्चित्यमनसापांचाल्यंप्रतिबुद्धिमान् ॥ जगामकुरुमुख्यानांनगरंनगसाह्वयम् १३ सनागपुरमागम्यगौतमस्यनिवेशने ॥ भारद्वाजोऽवसत्तत्रप्रच्छन्नंद्विजसत्तमः १४

जीर्णंभवत् जीर्णत्वंप्राप्नुवत्सख्यंमाउपास्वतुपुनः अपाकृधिदूरीकुरु । यद्वा भवतुजीर्णसख्यंतत्तुएवंपूर्ववन्माउपास्वत्किंत्वपाकृधिनाशयत्यजेत्यर्थः । हिंसार्थस्यस्वादिकृजोरुप । अत्रापिहे
तुः अर्थनिबंधनं ८ एतदेवविपुणोतिनदरिद्रहत्यादिना पूर्वसखाइतिसखिपूर्वजीर्णसख्यंतत्किमिष्यतेअपितुनेवेतिकाकायोज्यं ९ विपुष्टःकृशोनिर्धनोवा १० । ११ दुपदेनेति पांचाल्यं
मवितंचिंतयित्वातत्परामर्शोपायमनसाविनिश्चित्यप्रतिबुद्धिःप्रतीपबुद्धिःशत्रुबुद्धिस्तद्वान्सन्नागसाह्वयंजगामेतिद्वयोःसंबन्धः १२ । १३ । १४

अस्यतनुजोऽश्वत्थामा नाबुध्यंतद्रोणपुत्रोऽयमितिज्ञातवतः १५ । १६ वीटयायवाकारेणप्रादेशमात्रकाष्ठेन यत्तहस्तमात्रंदेनउपर्युपरिकुमाराःप्रसिपन्ति लोहगुलिकेत्यन्ये १७ । १८
ततोऽस्यतनुजःपार्थानकृपस्यानंतरंप्रभुः ॥ अस्त्राणिशिक्षयामासनाबुध्यंतचतंजनाः १९ एवंसत्तत्रगुह्यत्माकंचित्कालमुवासह ॥ कुमारास्त्वथनिष्क्रम्यसमे
तागजसाह्वयात् १६ क्रीडंतोवीटयातत्रवीराःपर्यचरन्मुदा ॥ पपातकूपेसावीटातेषांवीक्रीडतांतदा १७ ततस्तेयत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमाहताः ॥ नचतेप्रत्य
पद्यंतकर्मवीटोपलब्धये १८ ततोऽन्योन्यमवैक्षंतवीडयाऽवनताननाः ॥ तस्यायोगमविदंतोभृशंचोत्कंठिताऽभवन् १९ तेऽपश्यन्ब्राह्मणंश्याममापन्नंपालि
तंकृशम् ॥ कृत्यवंतमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् २० तेतं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्यकुमारकाः ॥ भग्नोत्साहक्रियात्मानोब्राह्मणंपर्यवारयन् २१ अथद्रोणःकुमारां
स्तानदृष्ट्वाकृत्यवतस्तदा ॥ प्रहस्यमंदपैशल्यादभ्यभाषतवीर्यवान् २२ अहोवोधिग्वलंक्षात्रंधिगेतांविःकृतास्त्रताम् ॥ भरतस्यान्वयेजातायेवीटांनाधिगच्छत २३
वीटांचमुद्रिकांचैवहृदमेतदपिद्वयम् ॥ उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनंमेप्रदीयताम् २४ एवमुक्त्वाकुमारांस्तान्द्रोणःस्वांगुलिवेष्टनम् ॥ कूपेनिरुदकेतस्मिन्नपातयद्
रिदमः २५ ततोऽब्रवीत्तदाद्रोणंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कृपस्यानुमतेब्रह्मन्भिक्षामाशुहिशाश्वतीम् २६ एवमुक्तःप्रत्युवाचप्रहस्यभरतानि
दम् ॥ द्रोणउवाच ॥ एषामुष्टिरिषीकाणांमयाऽस्त्रेणाभिमंत्रिता २७ अस्यावीर्यनिरीक्ष्यंदन्यस्यनविद्यते ॥ मेत्स्यामीषीकयावीटांतामिषीकांतथाऽन्यथा
२८ तामन्ययासमायोगेवीटयाग्रहणंमम ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोयथोक्तंद्रोणेनतत्सर्वकृतमंजसा २९ तदवेक्ष्यकुमारास्तेविस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ आश्चर्यं
मिदमत्यंतमितिमत्वावचोऽब्रुवन् ३० ॥ कुमाराञ्जुः ॥ मुद्रिकामपिविप्रपेशीघ्रमेतांसमुद्धर ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःशरंसमादायधनुर्द्रोणोमहायशाः ३१
शरेणविद्धामुद्रांतामूर्ध्वमावाहयत्प्रभुः ॥ सशरंसमुपादायकूपादंगुलिवेष्टनम् ३२ ददौततःकुमाराणांविस्मितानामविस्मितः ॥ मुद्रिकामुद्धर्तादृष्ट्वातमाहुस्तेकुमा
रकाः ३३ ॥ कुमाराञ्जुः ॥ अभिवादयामहेब्रह्मन्नेतदन्येषुविद्यते ॥ कोऽसिक्स्यासिजानीमोवयंकिंकरवामहे ३४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्ततो
द्रोणःप्रत्युवाचकुमारकान् ॥ द्रोणउवाच ॥ आचक्षध्वंचभीष्मायरूपेणचगुणैश्चमाम् ३५ सएवसुमहातेजाःसांप्रतंप्रतिपत्स्यते ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथे
त्युक्त्वाचगत्वाचभीष्मभूचुःकुमारकाः ३६ ब्राह्मणस्यवचस्तथ्यंतच्चकर्मतथाविधम् ॥ भीष्मःश्रुत्वाकुमाराणांद्रोणंतंप्रत्यजानत ३७ युक्तरूपःसहिगुरुरित्येवमनु
चिंत्यच ॥ अथैनमानीयतदास्वयमेवसुसल्लतम् ३८ परिपप्रच्छनिपुणंभीष्मःशस्त्रभृतांवरः ॥ हेतुमागमनेतच्चद्रोणःसर्वन्यवेदयत् ३९ ॥ द्रोणउवाच ॥ महर्षे
रग्निवेशस्यसकाशमहमच्युत ॥ अस्त्रार्थमगमंपूर्वधनुर्वेदचिकीर्षया ४० ब्रह्मचारीविनीतात्माजटिलोबहुलाःसमाः ॥ अवसंसुचिरंतत्रगुरुशुश्रूषणेरतः ४१

१९ । २० । २१ पेशल्यात्कोशल्यात् २२ । २३ मुद्रिकांचमयात्यज्यमानां २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५
सांप्रतंयुक्तंप्रतिपत्स्यतेज्ञास्यति ३६ । ३७ । ३८ । ३९ चिकीर्षयाजिज्ञासयाकृविज्ञानेइत्यस्यरूपं ४० । ४१

४२ सखावयस्यः उपकारकर्तृत्वादेवप्रियोबलमश्न वर्त्तयन्वसन् ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० दिशःसंदेहयतदिहमोहमजनयत् । अडभावआर्पःशत्रुतवा ५१ स्नातको
यःकश्चिदल्पगोधनःस्वधर्मलोपाप्तावसीदेतातोबहुगोधनवतोब्राह्मणस्यप्रतिग्रहमिच्छन् ५२ अंतादंतदेशादेशं ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ संभाषतासंभाषमाणानां अच्यवत्धर्मच्युता

पांचाल्योराजपुत्रश्चयज्ञसेनोमहाबलः ॥ इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसतस्मिन्नेवगुरौप्रभुः ४२ समेतत्रसखाचासीदुपकारीप्रियश्चमे ॥ तेनाहंसहसंगम्यवर्तयन्सुचिरंप्रभो ४३
बाल्यात्प्रभृतिःकौरव्यसहाध्ययनमेवच ॥ समेसखासदातत्रप्रियवादीप्रियंकरः ४४ अब्रवीदितिमांभीष्मवचनंप्रीतिवर्धनम् ॥ अहंप्रियतमःपुत्रःपितुर्द्रोणमहात्म
नः ४५ अभिषेक्ष्यतिमांराज्येसपांचाल्योयदातदा ॥ त्वद्गोयंभवितातातसखेसत्येनतेशपे ४६ ममभोगाश्चवित्तंचत्वदधीनंसुखानिच ॥ एवमुक्त्वाऽथवराज
कृतास्त्रःपूजितोमया ४७ तच्चवाक्यमहंनित्यंमनसाधारयंस्तदा ॥ सोऽहंपितृनियोगेनपुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ४८ नातिकेर्शोमहाप्रज्ञासुमयेमेमहावताम् ॥
अग्निहोत्रेचसत्रेचदमेचसततंरताम् ४९ अलभद्वातमीपुत्रमश्वत्थामानमौरसम् ॥ भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ५० पुत्रेणतेनप्रीतोऽहंभरद्वाजोम
यायथा ॥ गोक्षीरंपिवतोदृष्ट्वाधनिनस्तत्रपुत्रकान् ॥ अश्वत्थामाऽरुदद्वालस्तन्मेसंदेहयदिशः ५१ नस्नातकोवसीदेववर्तमानःस्वकर्मसु ॥ इतिसंचित्यमनसातं
देशंबहुशोभनम् ५२ विशुद्धमिच्छन्गगियधमपितंप्रतिग्रहम् ॥ अंतादंतंपरिक्रम्यनाध्यगच्छंपयस्विनीम् ५३ अथपिष्टोदकेनैनलोभयंतिकुमारकाः ॥
पीत्वापिष्टसंवालःक्षीरंपीतंमयाऽपिच ५४ ननर्तोत्थायकौरव्यहृष्टोबाल्याद्विमोहितः ॥ तं दृष्ट्वा नृत्यमानंतुवालैःपरिवृतंसुतम् ५५ हास्यतामुपसंप्राप्तंकश्मलंत
त्रमेऽभवत् ॥ द्रोणंधिगस्त्वधनिनंयोधनंनाधिगच्छति ५६ पिष्टोदकंसुतोयस्यपीत्वाक्षीरस्यदृष्ट्वा ॥ नृत्यतिस्ममुदाविष्टःक्षीरंपीतंमयाऽप्युत ५७ इतिसंभा
षतांवाचंश्रुत्वामेबुद्धिरच्यवत् ॥ आत्मानंचात्मनागर्हन्मनसेदंन्यचितयम् ५८ अपिचाहंपुराविप्रैर्वर्जितोर्गर्हतोवसे ॥ परोपसेवांपापिष्टानंचकुर्याधनेप्सया ५९
इतिमत्वाप्रियंपुत्रंभीष्मादायततोह्यहम् ॥ पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदारःसौमर्किगतः ६० अभिषिक्तंतुश्रुत्वैवकृतार्थोऽस्मीतिचितयन् ॥ प्रियंसखायंसुप्रीतोराज्य
स्थंसमुपागमम् ६१ संस्मरन्संगमंचैववचनंचैवतस्यतत् ॥ ततोऽपुपदमागम्यसखिपूर्वमहंप्रभो ६२ अब्रुवंपुरुषव्याघ्रसखायंविद्धिमामिति ॥ उपास्थितस्तुदुपदं
सखिवच्चास्मिसंगतः ६३ समांनिराकारमिवप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ अकृत्यंतवप्रज्ञाब्रह्मन्नातिसमंजसा ६४ यदात्यमांत्वंप्रसभंसखातेऽहमितिद्विज ॥ संगता
नीहर्जीयंतिकालेनपरिजीर्यतः ६५ सौहृदंमेत्वयाह्यासीत्पूर्वसामर्थ्यबंधनम् ॥ नाश्रोत्रियःश्रोत्रियस्यनारथीरथिनःसखा ६६ साम्याद्विसख्यंभवतिवैषम्यान्नो
पपद्यते ॥ नसख्यमजरंलोकेविद्यतेजातुकस्यचित् ६७ कालोवैनंविहरतिकोवोवैनंरहत्युत ॥ मैवंजीर्णमुपास्थत्वंसत्यंभवत्वपाकृधि ६८

ऽभूत् आत्मानंदरिद्रोपादात्मनामनसागर्हन् इदंन्यचितयम् ५८ । ५९ पुरापूर्वदरिद्रोऽयमितिगर्हतोऽपि वसे उपवासं कुर्वन्तुसेवांकुर्यामिति मत्त्वानि श्रित्यापि पुत्रस्य प्रियत्वात्सौमर्किद्रुपदंगत इति
संबंधः ६० । ६१ तत्तत्सवचनंममराज्यंत्वद्गोयंभविष्यतीति ६२ । ६३ निराकारंनिरस्तोत्तमरूपंहनिजनमिव अकृतेत्यादिप्राग्व्याख्यातं ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८

६९ । ७० । ७१ राज्यार्थेसंविदंत्वद्गोयंममराज्यमिति संकेतं ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ प्रतिपादय अस्मत्कुमारेभ्य इति शेषः कुरुक्षये कुरुगृहे ७७ । ७८ । ७९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठत्वयामेऽर्थनिबंधनम् ॥ नह्यनाढ्यःसखाढ्यस्यनाविद्वान्विदुःसखा ६९ नशूरस्यसखाकृबिःसखिपूर्वकिमिष्यते ॥ नहिराज्ञामुदीर्णानामेवंभू
तैर्नरैःकचित् ७० सख्यंभवतिमंदात्मनश्चिदाहीनैर्धनच्युतैः ॥ नाश्रोत्रियःश्रोत्रियस्यनारथीरथिनःसखा ७१ नाराजापार्थिवस्यापिसखिपूर्वकिमिष्यते ॥ अहंत्व
यानजानामिराज्यार्थेसंविदंकृताम् ७२ एकरात्रंतुतेब्रह्मन्कामंदास्यामिभोजनम् ॥ एवमुक्तस्त्वहंतेनसदारःप्रस्थितस्तदा ७३ तांप्रतिज्ञांप्रतिज्ञाययांकर्ताऽस्म्य
चिरादिव ॥ दुपदेनैवमुक्तोऽहंमन्युनाऽभिपरिभुतः ७४ अभ्यागच्छंकुरून्भीष्मशिष्यैरर्थीगुणान्वितैः ॥ ततोऽहंभवतःकामंसंवर्धयितुमागतः ७५ इदंनागपुरं
रम्यं बृहद्विक्रवाणिते ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तदाभीष्मोभारद्वाजमभाषत ७६ ॥ भीष्म उवाच ॥ अपज्यंक्रियतांचापसाध्वस्त्रंप्रतिपादय ॥ शुंक्ष्व
भोगान्भृशंप्रीतःपूज्यमानःकुरुक्षये ७७ कुरूणामस्तियद्वित्तराज्यंचेदंसराष्ट्रकम् ॥ त्वमेवपरमोराजासर्वेचकुरुवस्तव ७८ यच्चतेप्रार्थितं ब्रह्मन्कृतंतदितिचि
त्यताम् ॥ दिष्ट्याप्राप्तोऽसि विप्रर्षेमहान्मेऽनुग्रहःकृतः ७९ ॥ इति श्रीमहा० आ० संभवप० भीष्मद्रोणसमागमे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततःसंपूजितोद्रोणोभीष्मेणद्विपदांवरः ॥ विशश्राममहातेजाःपूजितःकुरुवेश्मनि १ विश्रान्तिऽथगुरौतस्मिन्पौत्रानादायकौरवान् ॥ शि
ष्यत्वेनददौभीष्मोवसूनिविविधानिच २ गृहंचसुपरिच्छन्नंधनधान्यसमाकुलम् ॥ भारद्वाजायसुप्रीतःप्रत्यपादयतप्रभुः ३ सतान्शिष्यान्महेष्वासःप्रतिजग्राह
कौरवान् ॥ पांडवान्धारतराशंश्चद्रोणोमुदितमानसः ४ प्रतिगृह्यचतान्सर्वान्द्रोणोवचनमब्रवीत् ॥ रहस्येकःप्रतीतात्माकृतोपसदनांस्तथा ५ ॥ द्रोण उवाच ॥
कार्यमेकांक्षितंकिंचिद्दिसंपरिवर्तते ॥ कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयंमेतदेतद्वदतानघाः ६ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वाकौरवेयास्तेतूष्णीमासन्विशांपते ॥ अर्जुनस्तुत
तःसर्वंप्रतिजज्ञेपरंतप ७ ततोऽर्जुनंतदामूर्धिसमाघ्रायपुनःपुनः ॥ प्रीतिपूर्वंपरिष्वज्यप्ररुरोदमुदातदा ८ ततोद्रोणःपांडुपुत्रानस्त्राणिविविधानिच ॥ ग्राहयामासदि
व्यानिमानुषाणिचवीर्यवान् ९ राजपुत्रास्तथाचान्येसमेत्यभरतर्षभ ॥ अभिजग्मुस्ततोद्रोणमस्त्रार्थेद्विजसत्तमम् १० वृष्णयश्चांधकाश्चैवनानादेश्याश्चपार्थिवाः ॥
सूतपुत्रश्चराधेयगुरुद्रोणमियातदा ११ स्पर्धमानस्तुपार्थेनसूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ॥ दुर्योधनंसमाश्रित्यसोऽवमन्यतपांडवान् १२ अभ्ययात्सततोद्रोणंधनुर्वेदचि
कीर्षया ॥ शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेपुसर्वेषुपांडवः १३ अस्त्रविद्यानुरागाच्चविशिष्टोऽभवदर्जुनः ॥ तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषुलाघवेसौष्ठवेषुच १४ सर्वेषामेवशिष्याणां
बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः ॥ ऐंद्रिमप्रतिमंद्रोण उपदेशेष्वभ्ययत् १५ एवंसर्वकुमाराणामिष्यस्त्रप्रत्यपादयत् ॥ कर्मडलुंचसर्वेषांप्रायच्छिचिरकारणात् १६

भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ तत इति १ । २ सुपरिच्छन्नं सुधायालिप्तं ३ । ४ प्रतीतात्मा हृष्टचित्तः कृतोपसदनां कृतपादग्रहणान् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२
धनुर्वेदस्यचिकीर्षयाजिज्ञासया शिक्षादिभिः पांडवोद्रोणमभ्ययादभिगतः तजुल्योऽभवदित्यर्थः १३ अतएवनेषुविशिष्टः एतदेवाह तुल्येष्विति १४ । १५ कर्मडलुंसूक्ष्ममुखत्वादिलंबेनपूरणीयं १६

कुंभविस्तीर्णमुखत्वात्सद्यः पूर्णाय तस्यफलमाह यावदिति १७ औहततर्कितवान् १८ विशेषोपचये गुणवृद्धौ अपृथक्सहवास्ते १९ अतो नव्यहीयतनविहीनोऽभूत् २० योगमैकाग्र्यं २१
सुदसूपकारप्रति अर्जनदेयं किंत्वंधकारेमुखादन्यत्रासाः पतिप्यतीतिनामदामीतिसत्वयावाच्यइतिभावः विजये अर्जुने । अयंभावः अत्यभ्यासान्मुखाद-यत्रासानपतयेवएवंतमपिशब्दा
दिलक्ष्यादन्यत्रशराअपिनपतेयुरित्युक्तोऽर्जुनोयदिकेनेदमुक्तमितिपृच्छेत्तर्हि लौकिक एवायमर्थइतितप्रतिवक्ष्यन्तुद्रोणवाक्यमेतदिति २२ एवंगुणाशिष्यस्याभ्यासेप्रवृत्तौज्ञापितायांततःप्रागेवाहुं

पुत्रायचदौकुंभमाविलंबनकारणात् ॥ यावतेनोपगच्छंतितावदस्मैपरांक्रियाम् १७ द्रोणआचष्टपुत्रायतत्कर्मजिष्णुरौहत ॥ ततःसवारुणास्त्रेणपूरयित्वाकर्म
डलुम् १८ सममाचार्यपुत्रेणगुरुमभ्येतिफाल्गुनः ॥ आचार्यपुत्रातस्मात्तुविशेषोपचयेऽपृथक् १९ नव्यहीयतमेधावीपार्थोऽप्यस्त्रविदांवरः ॥ अर्जुनःपरमंय
त्नमातिष्ठदुरुपूजने २० अस्त्रेचपरमंयोगंप्रियोद्रोणस्यचाभवत् ॥ तं दृष्ट्वानित्यमुक्तमिष्यस्त्रंप्रतिफाल्गुनम् २१ आहूयवचनंद्रोणोरहःसूदमभाषत ॥ अंध
कारेऽर्जुनायान्नंदेयंतेकदाचन ॥ नचाख्येयमिदंचापिमद्वाक्यंविजयेत्वया २२ ततःकदाचिहुंजानेप्रववौवायुरर्जुने ॥ तेनतत्रप्रदीपःसदीप्यमानोविलोपितः
२३ भुक्तएवतुकोतेयोनास्यादन्यत्रवर्तते ॥ हस्तस्तेजस्विनस्तस्यअनुग्रहणकारणात् २४ तदभ्यासकृतंमत्वारान्नावपिसपांडवः ॥ योग्यांचक्रेमहाबाहुर्धनुषापां
डुनंदनः २५ तस्यज्यातलनिर्घोषंद्रोणःशुश्रावमारत ॥ उपेत्यचैनमुत्थायपरिष्वज्येदमब्रवीत् २६ ॥ द्रोणउवाच ॥ प्रयतिष्येतथाकर्तुंयथानान्योधनुर्धरः ॥
त्वत्समोभवितालोकेसत्यमेतद्ब्रवीमि २७ वैशंपायनउवाच ॥ ततोद्रोणोऽर्जुनंभूयोहयेषुचगजेषुच ॥ रथेषुभूमावपिचरणशिक्षामशिक्षयत् २८ गदायुद्धेऽसि
चर्यायांतोमरप्रासशक्तिषु ॥ द्रोणःसंकीर्णयुद्धेचशिक्षयामासकौरवान् २९ तस्यतत्कौशलंश्रुत्वाधनुर्वेदजिघृक्षवः ॥ राजानोराजपुत्राश्चसमाजग्मुःसहस्रशः ३०
ततोनिषादराजस्यहिरण्यधनुषःसुतः ॥ एकलव्योमहाराजद्रोणमभ्याजगामह ३१ नसतंप्रतिजग्राहनैषादिरितिचिंतयन् ॥ शिष्यंधनुषिधर्मज्ञस्तेषामेवान्ववे
क्षया ३२ सतुद्रोणस्यशिरसापादौगृह्यपरंतपः ॥ अरण्यमनुसंप्राप्यलुत्वाद्रोणंमहीमयम् ३३ तस्मिन्नाचार्यवृत्तिचपरमामास्थितस्तदा ॥ इष्यस्त्रेयोगमातस्थेपरं
नियममास्थितः ३४ परयाश्रद्वयोपेतोयोगेनपरमेणच ॥ विमोक्षादानसंधानेलघुत्वंपरमापसः ३५ अथद्रोणाम्यनुज्ञाताःकदाचित्कुरुपांडवाः ॥ रथैर्विनिर्य
युःसर्वेभृगयामरिमर्दन ३७ तत्रोपकरणंमहानरःकश्चिद्वदच्छया ॥ राजन्ननुजगामैकःश्वानमादायपांडवान् ३८ तेषांविधरतांतत्रतत्तत्कर्मचिकीर्षया ॥ श्वाचर
न्सवनेमूढोनैषादिंप्रतिजग्मिवान् ३८ सकृष्णमलदिग्धांगंरुष्णाजिनजटाधरम् ॥ नैषादिंश्वासमालक्ष्यमपंतस्थौतदंतिके ३९

नःस्वदृष्टांतैर्नैवतज्ज्ञातवानित्याहद्राभ्यां ततइति २३ अनुग्रहणमभ्यासः २४ योग्यामभ्यासं २५ श्रवणोत्तरमुत्थायोपेत्येतिक्रमः २६ । २७ २८ संकीर्णयुद्धेयुगपदनेकायुधप्रयोगे
युगपदनेकैःसहयुद्धेवा २९ । ३० । ३१ तेषामन्ववेक्षयातेभ्योऽधिकोमाभूदितिबुद्ध्या ३२ महीमयंमृगमयं ३३ इष्यस्त्रेइषुप्रयोगे योगमैकाग्र्यं ३४ लघुत्वंशीघ्रप्रयत्नकृत्वं ३५ । ३६
उपकरणंश्ववागुरादिमुख्यंतुकरणमायुधमेव ३७ । ३८ । ३९

अस्त्रेप्रयोगेलाघवंकौशलं येनशरामुखेप्रविष्टाएवतुतद्विद्वन्तः ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ वेतनं गुरुदक्षिणारूपं ५४ । ५५ । ५६ । ५७ छित्त्वेति अविचार्येति

तदातस्याथभषतःशुनःसप्तशरान्मुखे ॥ लाघवंदर्शयन्नस्त्रेमुमोचयुगपद्यथा ४० सतुश्वाशरपूर्णास्यःपांडवानाजगामह ॥ तं दृष्ट्वापांडवावीराःपरंविस्मयमागताः ४१
लाघवंशब्दवेधित्वं दृष्ट्वातत्परमंतदा ॥ प्रेक्ष्यतंवीहिताश्वासन्प्रशंसुश्चसर्वशः ४२ तंततोऽन्वेषमाणास्तेवनेवननिवासिनम् ॥ ददृशुःपांडवाराजन्नस्यंतम
निशंशरान् ४३ नचैनमभिजानंस्तेतदाविकृतदर्शनम् ॥ तथैनंपरिपप्रच्छुःकोभवान्कस्यवेत्युत ४४ ॥ एकलव्यउवाच ॥ निषादाधिपतेवीराहिरण्यध
नुषःसुतम् ॥ द्रोणशिष्यंचमां वित्तधनुर्वेदकृतश्रमम् ४५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेतमाज्ञायतत्त्वेनपुनरागम्यपांडवाः ॥ यथावृत्तं वनेसर्वद्रोणायाचख्युरहु
तम् ४६ कौतेयस्त्वर्जुनोराजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ॥ रहोद्रोणंसमासाद्यप्रणयादिदमब्रवीत् ४७ ॥ अर्जुनउवाच ॥ तदाहंपरिरम्यैकःप्रीतिपूर्वमिदंवचः ॥ भव
तोक्तो नमेशिष्यस्त्वद्विशिष्टोभविष्यति ४८ अथकस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपिचवीर्यवान् ॥ अन्योऽस्तिभवतःशिष्योनिषादाधिपतेःसुतः ४९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
मुहूर्तमिवतंद्रोणश्चितयित्वाविनिश्चयम् ॥ सव्यसाचिनमादायनैषादिंप्रतिजग्मिवान् ५० ददर्शमलदिग्धांगंजटिलं चरिवाससम् ॥ एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यंत
मनिशंशरान् ५१ एकलव्यस्तुतं दृष्ट्वाद्रोणमायांतमंतिकात् ॥ अभिगम्योपसंगृह्यजगामशिरसामहीम् ५२ पूजयित्वाततोद्रोणंविधिवत्सनिषादजः ॥ निवेद्यशि
ष्यमात्मानंतस्थौप्राजलिरग्रतः ५३ ततोद्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदंवचः ॥ यदिशिष्योऽसिमेवीरवेतनंदीयतांमम ५४ एकलव्यस्तुतच्छ्रुत्वाप्रीयमाणोऽब्रवी
दिदम् ॥ एकलव्यउवाच ॥ किंप्रयच्छामिभगवन्नाज्ञापयतुमांगुरुः ५५ नहि किंचिददेयंमेगुरवेब्रह्मवित्तम् ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमब्रवीत्त्वयांगुष्ठोदक्षिणो
दीयतामिति ५६ एकलव्यस्तुतच्छ्रुत्वावचोद्रोणस्यदारुणम् ॥ प्रतिज्ञामात्मनोरक्षन्सत्येचनियतःसदा ५७ तथैवदृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ॥ छित्त्वाऽविचा
र्यंतंप्रादाद्रोणायांगुष्ठमात्मनः ५८ ततःशरंतुनैषादिंरंगुलीभिर्व्यकर्षत ॥ नतथाचसशीघ्रोऽभूद्यथापूर्वनराधिप ५९ ततोऽर्जुनःप्रीतमनावभूवविगतज्वरः ॥
द्रोणश्चसत्यवागासीन्नान्योऽभिभविताऽर्जुनम् ६० द्रोणस्यतुतदाशिष्यौगदायोग्यौबभूवतुः ॥ दुर्योधनश्चभीमश्चसदासंरब्धमानसौ ६१ अश्वत्थामारहस्येषुसर्वेष्व
भ्यधिकोऽभवत् ॥ तथातिपुरुषानन्यान्त्सारुकौयमजाबुभौ ६२ युधिष्ठिरोरथश्रेष्ठःसर्वत्रतुधनंजयः ॥ प्रथितःसागरांतायारथयूथपयूथपः ६३ बुद्धियोगबलोत्साहैः
सर्वास्त्रेषुचनिष्ठितः ॥ अस्त्रेगुर्वनुरागेचविशिष्टोऽभवदर्जुनः ६४ तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषुसौष्ठवेनचवीर्यवान् ॥ एकःसर्वकुमाराणांबभूवातिरथोऽर्जुनः ६५ प्राणाधिकंभी
मसेनंकृतविद्यं धनंजयम् ॥ धार्तराष्ट्रादुरात्मानोनामृष्यंतपरस्परम् ६६ तांस्तुसर्वान्समानीयसर्वविद्यास्त्रशिक्षितान् ॥ द्रोणःप्रहरणज्ञानेजिज्ञासुःपुरुषर्षभः ६७

च्छेदः । 'ससत्यसंधेनैषादिं दृष्ट्वाप्रीतोऽब्रवीदिदं ॥ एवं कर्त्तव्यमिति वा एकलव्यमभाषत' इति कश्चित्पठं पठति तत्र एवं कर्त्तव्यमिति तर्जनीमभ्यासाभ्यां शरं धृत्वा ज्याकर्षणं कर्त्तव्यमित्यभिधीयदर्शयति ५८ । ५९
६० गदायोग्यौ गदायुद्धेऽभ्यासवन्तौ ६१ त्सारुकौत्सरः गङ्गादिमुष्टिस्तद्ग्रहणमधानेयुद्धे कुशलौ ६२ रथश्रेष्ठः । सप्तमीशौडैरितिसमासः ६३ । ६४ । ६५ । ६६ प्रहरणज्ञानेकः कथं प्रहरतीति विचारे ६७

भासनीलपक्षिणं । शकुंतमित्यन्ये । मृगमित्यपरे ६८ । ६९ । ७० अंगिरसांवरोद्रोणः ७१ । ७२ । ७३ भासंपश्यतदेकाग्रदृष्टिर्भवेत्यर्थः ७४ । ७५ । ७६ तमिति वृक्षादिदर्श
 कृत्रिमंभासमारोप्यवृक्षाग्रेशिलिपिभिःकृतं ॥ अविज्ञातंकुमाराणांलक्ष्यभूतमुपादिशत् ६८ ॥ द्रोणउवाच ॥ शीघ्रंभवंतःसर्वेऽपिधनूंष्यादायसर्वशः ॥ भासमे
 तंसमुद्दिश्यातिष्ठध्वंसधितेषुः ६९ मद्राक्यसमकालंतुशिरोऽस्यविनिपात्यतां ॥ एकैकशोनियोक्ष्यामितथाकुरुतपुत्रकाः ७० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोयु
 धिष्ठिरंपूर्वमुवाचांगिरसावरः ॥ संघत्स्वबाणंदुर्धर्ममद्राक्यतिविमुंचतं ७१ ततोयुधिष्ठिरःपूर्वधनुर्गृह्यपरंतपः ॥ तस्थौभासंसमुद्दिश्यगुरुवाक्यप्रचोदितः ७२
 ततोविततधन्वानंद्रोणस्तंकुरुनंदनं ॥ समुहूर्तादुवाचेदंवचनंभरतर्षभ ७३ पश्यैनंतंडुमाग्रस्थंभासनरवरात्मज ॥ पश्यामीत्येवमाचार्यप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ७४
 समुहूर्तादिवपुनद्रोणस्तंप्रत्यभाषत ॥ द्रोणउवाच ॥ अथवृक्षमिमंमांवाभ्रातृन्वाऽपिप्रपश्यासि ७५ तमुवाचसकौतेयःपश्याम्येनंवनस्पतिं ॥ भवंतंचतथाभ्रातृन्
 भासंचेतिपुनःपुनः ७६ तमुवाचापसर्पेतिद्रोणोऽप्रतिमनाइव ॥ नैतच्छक्यंत्वयावेदुंलक्ष्यामित्येवकुत्सयन् ७७ ततोदुर्योधनादींस्तानधार्तराष्ट्रान्महायशाः ॥
 तेनैवक्रमयोगेनजिज्ञासुःपर्यपृच्छत ७८ अन्यांश्चशिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ॥ तथाचसर्वेत्सर्वपश्यामइतिकुत्सिताः ७९ ॥ इतिश्रीमहाभारते
 आदिपर्वणिसंभवपर्वणिद्रोणशिष्यपरीक्षायांद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोधनंजयंद्रोणःस्मयमानो
 ऽभ्यभाषत ॥ त्वयेदानींप्रहर्तव्यमेतलक्ष्यंवलोक्यताम् १ मद्राक्यसमकालंतेमोक्तव्योऽत्रभवेच्छरः ॥ वितत्यकार्मुकंपुत्रतिष्ठतावन्मुहूर्तकं २ एवमुक्तः
 सव्यसाचीमंडलीकृतकार्मुकः ॥ तस्थौभासंसमुद्दिश्यगुरुवाक्यप्रचोदितः ३ मुहूर्तादिवतंद्रोणस्तथैवसमभाषत ॥ पश्यस्येनंस्थितंभासंभूमामपिचा
 र्जुन ४ पश्याम्येकंभासमितिद्रोणंपार्थोऽभ्यभाषत ॥ नतुवृक्षंभवंतंवापश्यामीतिचभारत ५ ततःप्रीतिमनाद्रोणोमुहूर्तादिवतंपुनः ॥ प्रत्यभाषतदुर्धर्मःपांडवानां
 महारथम् ६ भासंपश्यसियद्येनंतथाब्रूहिपुनर्वचः ॥ शिरःपश्यामिभासस्यनगात्रमितिब्रवीत् ७ अर्जुनेनैवमुक्तस्तुद्रोणोहृष्टतनूरुहः ॥ मुंचस्वेत्यब्रवी
 त्पार्थसमुमोचाविचारयन् ८ ततस्तस्यनगस्थस्यक्षुरेणनिशितेनच ॥ शिरउत्कृत्यतरसापातयामासपांडवः ९ तस्मिन्कर्मणिसंसिद्धेपर्यष्वजतपांडवम् ॥
 मेनेचद्रुपदंसंख्येसानुबंधंपराजितम् १० कस्यचित्त्वथकालस्यसशिष्योऽंगिरसावरः ॥ जगामगंगामभितोमज्जितुंभरतर्षभ ११ अवगाढमथोद्रोणंसलिलेस
 लिलेचरः ॥ ग्राहोजग्राहवलवान्जंघांतिकालचोदितः १२ ससमर्थोऽपिमोक्षायशिष्यान्सर्वानचोदयत् ॥ ग्राहंहत्वातुमोक्ष्यध्वंमामितित्वरयन्निव १३ त
 द्वाक्यसमकालंतुबीभत्सुर्निशितैःशरैः ॥ अवार्यैःपंचभिर्ग्राहंमग्रमंभस्यताडयत् १४

नाद्वयग्रहद्वित्वेपांज्ञात्वासर्वानपिनिराचकार ७७ । ७८ । ७९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ततइति १ । २
 ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ तस्यभासस्य नगस्थस्यवृक्षाग्रस्थितस्य ९ सानुबंधंसहायं १० । ११ अवगाढंजलावगाहिनं १२ मोक्ष्यध्वंमोचयध्वं १३ । १४

क्रियोपेतंकृतकार्यं १५ । १६ । १७ । १८ । १९ असामान्यमसाधारणं २० । २१ । २२ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥
 कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्चेति १ । २ । ३ कर्मकुमारशिक्षालयं ४ ग्रन्थेऽस्त्रशिक्षादर्शनस्यकालं विधानायरंगभूमेः ५ निर्वेदादुःखात् सचक्षुषांस्पृहयामि सुखायेतिशेषः ६ हेक्षतःहेवि
 इतरेत्वथसंमूढास्तत्रतत्रप्रपेदिरे ॥ तंतुदृष्ट्वाक्रियोपेतंद्रोणोऽमन्यतपांडवम् १५ विशिष्टंसर्वशिष्येभ्यःप्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ सपार्थबाणैर्वहुधाखंडशःपरिकल्पि
 तः १६ ग्राहःपंचत्वमापेदेजंघांत्यक्कामहात्मनः ॥ अथाब्रवीन्महात्मानंभारद्वाजोमहारथम् १७ गृहाणेदंमहाबाहोविशिष्टमतिदुर्धरम् ॥ असंब्रह्मशिरोनामसप्र
 योगनिवर्तनम् १८ नचतेमानुषेवेतत्प्रयोक्तव्यंकथंचन ॥ जगद्भिनिर्देहेदेतदल्पतेजसिपातितम् १९ असामान्यमिदंतातलोकेष्वस्त्रंनिगद्यते ॥ तद्धारयेथाः
 प्रयतःशृणुचेदंवचोमम २० बाधेतामानुषःशत्रुर्यदित्वावीरकश्चन ॥ तद्वधायप्रयुंजीथास्तदस्त्रमिदमाहवे २१ तथेतिसंप्रतिश्रुत्यबीभत्सुःसकृतांजलिः ॥ जग्राह
 परमास्त्रंतदाहचैनंपुनर्गुरुः ॥ भवितात्वत्समोनान्यःपुमाल्लोकेधनुर्धरः २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिद्रोणग्राहमोक्षणेत्रयस्त्रिंशदधिकशततमो
 ऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्चपांडुपुत्रांश्चभारत ॥ दृष्ट्वादोणोऽब्रवीद्राजन्घृतराष्ट्रंजनेश्वरम् १ कृपस्यसोमदत्तस्य
 बाल्हीकस्यचधीमतः ॥ गंगेयस्यचसात्रिध्वेव्यासस्यविदुरस्यच २ राजन्संप्राप्तविद्यास्तेकुमाराःकुरुसत्तम ॥ तेदर्शयेयुःस्वांशिक्षाराजब्रनुमतेतव ३ ततोऽ
 ब्रवीन्महाराजःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ भारद्वाजमहत्कर्मकृतंतोद्विजसत्तम ४ यदानुमन्यसेकालंयस्मिन्देशेयथायथा ॥ तथातथाविधानायस्वय
 माज्ञापयस्वमाम् ५ स्पृहयाम्यद्यनिर्वेदात्पुरुषाणांसचक्षुषाम् ॥ अस्त्रहेतोःपराक्रांतान्येमेद्रक्ष्यंतिपुत्रकान् ६ क्षतयर्धुराचार्योब्रवीतिकुरुततथा ॥ नहीद
 शंप्रियमन्येभविताधर्मवत्सल ७ ततोराजानमामंन्यनिर्गतोविदुरोबहिः ॥ भारद्वाजोमहाप्राज्ञोमापयामासमेदिनीम् ८ समामवृक्षांनिर्गुल्मासुदक्षप्रस्रवणान्चि
 ताम् ॥ तस्यांभूमौवल्लिचक्रेतिथौनक्षत्रपूजिते ९ अवघुष्टेसमाजेचतदर्थंवदतांवरः ॥ रंगभूमौसुविपुलंशास्त्रदृष्टंयथाविधि १० प्रेक्षागारंसुविहितंचकुस्तेतस्य
 शिल्पिनः ॥ राज्ञःसर्वायुधोपेतंस्त्रीणांचैवनरर्षभ ११ मंचांश्चकारयामासुस्तत्रजानपदाजनाः ॥ विपुलानुच्छ्रयोपेतान्शिविकाश्चमहाधनाः १२ तस्मिंस्ततो
 ऽहनिप्राप्तेराजाससचिवस्तदा ॥ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाकृपंचाचार्यसत्तमम् १३ मुक्ताजालपरिक्षिप्तैर्वदूर्यमणिशोभितम् ॥ शातकुंभमयंदिव्यंप्रेक्षागारमुपागमत् ॥
 १४ गांधारीचमहाभागकुंतीचजयतांवर ॥ स्त्रियश्चराज्ञःसर्वास्ताःसप्रेष्याःसपरिच्छदाः १५ हर्षादारुरुहर्मचान्मेरुंदेवस्त्रियोयथा ॥ ब्राह्मणक्षत्रियाद्यंचचातुर्व
 र्ण्यपुरादुतम् १६ दर्शनेप्सुसमभ्यागात्कुमाराणांकृतास्त्रताम् ॥ क्षणेनैकस्थतांतत्रदर्शनेप्सुर्जगामह १७

दुर ७ । ८ निर्गुल्मांतृणसमृद्धमूलपिंडरहितां उदक्षप्रस्रवणान्वितासुदहनिष्ठां ९ तदर्थंबल्यर्थं समाजेवीरसमूहे अवघुष्टेडिंडोरवशब्देनाहूतसतिबल्लिचक्रेइतिपूर्वेणान्वयः १० राज्ञःस्त्रीणां
 प्रेक्षार्थमागारंमंचांश्चइतरेषांप्रेक्षार्थंरंगभूमौचक्रुरितिद्वयोःसंबंधः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ । १९ सांगारकःसभोमः अंशमान्चंद्रः २० । २१ । २२ बद्धकक्षाःवस्त्रादिनासंघृतांसृष्टोदराहृत्यर्थः कक्षाबाहुमूलं २३ अस्त्रमस्त्रविद्यांचक्रुःप्रादुश्चक्रुः २४ घृष्टनिर्भयंयथा
स्यात्तथा २५ लाघवोत्सृष्टैर्गतिचातुरीप्रयुक्तैः उलंघतःउल्लमानाः २६ गंधर्वनगराकारमद्भुतरूपं २७ । २८ धनुषिमागान्तिर्यग्ध्वान्चललक्ष्यपातनादीन् रथचर्यासुमार्गान्शोभंमतप्रत्याग
तप्रदक्षिणाप्रदक्षिणमंडलगत्यादिरूपान् २९ त्सरुमार्गान्तिर्यग्ध्वान्ःस्वप्नप्रचलनरूपान् सर्वाभूमिपुरथादिपृष्ठेषुभुविवा ३० लाघवंक्षेत्र्य । सौष्ठवंचातुरी एकेनेवखड्गेनसमंताद्भ्रामितेनयु

प्रवादितैश्चवादित्रैर्जनकौतूहलेनच ॥ महार्णवइवक्षुब्धःसमाजःसोऽभवत्तदा १८ ततःशुक्लांबरधरःशुक्लयज्ञोपवीतवान् ॥ शुक्लकेशःसितश्मश्रुःशुक्ला
ल्यानुलेपनः १९ रंगमयंतदाऽऽचार्यःसपुत्रःप्रविवेशह ॥ नभोजलधरेर्हीनंसांगारकइवांशुमान् २० सयथासमयंचक्रवर्लिबलवतांवरः ॥ ब्राह्मणांस्तुसुमंत्रज्ञा
न्कारयामासमंगलम् २१ सुखपुण्याहघोषस्यपुण्यस्यसमनंतरम् ॥ विविशुर्विविधंगृह्यशस्त्रोपकरणंनराः २२ ततोबद्धांगुलित्राणावद्धकक्षामहारथाः ॥ बद्धतू
णाःसधनुषोविविशुर्भरतर्षभाः २३ अनुज्येष्ठंतुतेतत्रयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ चक्रुरस्त्रंमहावीर्याःकुमाराःपरमाहुतम् २४ केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननाभिरे ॥
मनुजाष्टमपरेवीक्षांचक्रुःसुविस्मिताः २५ तेस्मलक्ष्याणिबिभिदुर्वाणैर्नामांकशोभितैः ॥ विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुल्लंघतोवाजिभिर्दुतम् २६ तत्कुमारबलंतत्रगृही
तशरकार्मुकम् ॥ गंधर्वनगराकारंप्रेक्ष्यतेविस्मिताऽभवन् २७ सहसाचक्रुश्चान्येनराःशतसहस्रशः ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनाःसाधुसाध्वितिभारत २८ कृत्वाधनु
षितेमार्गान्तरथचर्यासुचासकृत् ॥ गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठेचनियुद्धेचमहाबलाः २९ गृहीतखड्गचर्मणस्ततोभूयःप्रहारिणः ॥ त्सरुमार्गान्यथोदिष्टांश्चेरुःसर्वासुभूमिषु ॥
३० लाघवंसौष्ठवंशोभांस्थिरत्वंदृढमुष्टिताम् ॥ दृष्टशुस्तत्रसर्वेषांप्रयोगंखड्गचर्मणोः ३१ अथतौनित्यसंहृष्टौसुयोधनवृकोदरौ ॥ अवतीर्णौगदाहस्तावेकशृंगा
विवाचलौ ३२ बद्धकक्षौमहाबाहूपौरुषेपर्यवस्थितौ ॥ बृहंतौवासिताहेतोःसमदाविवकुंजरौ ३३ तौप्रदक्षिणसव्यानिमंडलानिमहाबलौ ॥ चेतुर्मंडलगतौसम
दाविवकुंजरौ ३४ विदुरोद्वेष्टराश्रायगांधार्याःपांडवारणिः ॥ न्यवेदयेतांतत्सर्वकुमाराणांविचेष्टितम् ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वण्यस्त्रदर्शनेच
तुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कुरुराजेहिरंगस्थेभीमेचबलिनावरे ॥ पक्षपातकृतस्नेहःसद्विधेवाभवज्जनः १ हीवीरकुरुराजेति
हीभीमइतिजल्पताम् ॥ पुरुषाणांसुविपुलाःप्रणादाःसहस्रोत्थिताः २ ततःक्षुब्धार्णवनिभंरंगमालोक्यबुद्धिमान् ॥ भारद्वाजःप्रियंपुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ३

गपदनेकायुधनिवारणं । शोभांसर्वतोऽलङ्कारालायमानैकस्वप्नंशुमंडलांतरगतत्वेनाभिनवां । स्थिरत्वमभीतत्वं । दृढमुष्टितांखड्गभृतांहस्तएवपरितश्चलतिनत्वंगुल्यइत्यर्थः । प्रयोगनिदर्शनं
३१ संहृष्टौपरस्परंजेतुंसकामौ ३२ बृहंतौशब्दकुर्वणौ वासिताहस्तिनी ३३ चेतुःपद्भ्यां मंडलगतावलातचक्रवद्भ्राम्यमाणगदापरिवेपांतर्गतौ निर्मलगदावितिपाठेस्पष्टोऽर्थः ३४ पां
डवारणिःकुंती ३५ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ कुर्विति कुरुराजेदुर्योधने १
हीविस्मये आश्चर्यभीमदुर्योधनोक्रुतहृत्यर्थः हाभीमेत्यपपाठः २ । ३

कृतयोष्योसुशिक्षितौ ४ । ५ । ६ ईद्रानुजसमोविष्णुतुल्यः ७ बद्धेगोधांगुलित्राणेयेन गोधातलाख्यंज्याघातवारणं अंगुलित्राणंप्रसिद्धंचर्ममयं ८ कांचनामिति तूणकार्मुककवचानांतत्प्रभाजालस्या
॥ द्रोणउवाच ॥ वारयैतौमहावीर्यौकृतयोग्याबुभावपि ॥ मामूद्रंगप्रकोपोऽयंभीमदुर्योधनोद्भवः ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तावद्यतगदौगुरुपुत्रेणवा
रितौ ॥ युगांतानिलसंक्षुब्धौमहावेलाविवर्णवौ ५ ततोरंगांगणगतोद्रोणोवचनमब्रवीत् ॥ निवार्यवादित्रगणंमहामेघनिभस्वनम् ६ योमेपुत्रात्प्रियतरः
सर्वशस्त्रविशारदः ॥ ऐंद्रिर्द्रानुजसमःसपार्थोदृश्यतामिति ७ आचार्यवचनेनाथकृतस्वस्त्ययनोयुवा ॥ बद्धगोधांगुलित्राणःपूर्णतूणःसकार्मुकः ८ कांचनंकव
चंविभ्रत्प्रत्यदृश्यतफाल्गुनः ॥ सार्कःसंद्रायुधतडित्संध्यइवतोयदः ९ ततःसर्वस्यरंगस्यसमुत्पिजलकोऽभवत् ॥ प्रावाद्यंतचवाद्यानिसंशंखानिसमंततः १०
एषकुंतीसुतःश्रीमानेपमध्यमपांडवः ॥ एषपुत्रोमहेंद्रस्यकुरूणामेषरक्षिता ११ एषोऽस्त्रविदुषांश्रेष्ठएषधर्मभृतांवरः ॥ एषशीलवतांचापिशीलज्ञाननिधिः
परः १२ इत्येवंतुमुलावाचःशुश्रुवुःप्रेक्षकेरिताः ॥ कुंत्याःप्रसन्नवसंयुक्तैरस्त्रैःक्षिन्नमुरोऽभवत् १३ तेनशब्देनमहतापूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ॥ दृतराष्ट्रोऽनरश्रेष्ठोविदु
रंहृष्टमानसः १४ क्षतःक्षुब्धार्णवनिभःकिमेपसुमहास्वनः ॥ सहसैवोत्थितोरंगेभिर्दन्निवनभस्तलम् १५ ॥ विदुरउवाच ॥ एषपार्थोमहाराजफाल्गुनःपांडुनं
दनः ॥ अवतीर्णःसकवचस्तत्रैषसुमहास्वनः १६ ॥ दृतराष्ट्रउवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मिरक्षितोऽस्मिमहामते ॥ पृथारणिसमुद्धूतैस्त्रिभिःपांडव
क्षिभिः १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्मिन्प्रमुदितेरंगेकथंचित्प्रत्युपस्थिते ॥ दर्शयामासवीभस्सुराचार्यायास्त्रलाघवम् १८ आग्नेयेनासृजद्विंवारुणेनासृज
त्पयः ॥ वायव्येनासृजद्राघुंपार्जन्येनासृजद्वनान् १९ भौमेनप्राविशदूर्मिपार्वतेनासृजद्विरीन् ॥ अंतर्धानेनचास्त्रेणपुनरंतर्हितोऽभवत् २० क्षणात्प्रांशुःक्षणाद्भ्र
स्वःक्षणाच्चरथधूर्गतः ॥ क्षणेनरथमध्यस्थःक्षणेनावतरन्महीम् २१ सुकुमारंचसूक्ष्मंचगुरुचापिगुरुप्रियः ॥ सौष्ठवेनाभिसंक्षिप्तःसोऽविध्यद्विविधैःशरैः २२ भ्रमत
श्ववराहस्यलोहस्यप्रमुखेसमम् ॥ पंचबाणानसंसक्तान्संभुमोचैकबाणवत् २३ गव्येविषाणकोषेचचलेरज्ज्वलंबिनि ॥ निचखानमहावीर्यःसायकानेकविंश
तिम् २४ इत्येवमादिसुमहत्खड्गेधनुषिचानघ ॥ गदायांशस्त्रकुशलोमंडलानिह्यदर्शयत् २५ ततःसमाप्तभूयिष्ठेतस्मिन्कर्मणिभारत ॥ मंदीभूतेसमाजेचवादि
त्रस्यचनिःस्वने २६ द्वारदेशात्समुद्धूतोमाहात्म्यबलसूचकः ॥ वज्रनिष्पेषसदृशःशुश्रुवेभुजनिःस्वनः २७ दीर्यतेकिंनुगिरयःकिंस्विदूर्मिर्विदीर्यते ॥ किंस्विदा
पूर्यतेव्योमजलधाराघनैर्धनैः २८ रंगस्यैवंमतिरभूत्क्षणेनवसुधाधिप ॥ द्वारंचाभिमुखाःसर्वेवभूवुःप्रेक्षकास्तदा २९ पंचभिर्प्रांशुभिःपार्थैर्द्रोणःपरिवृतोवभौ ॥
पंचतारेणसंयुक्तःसावित्रेणवचंद्रमाः ३० अश्वत्थाम्नाचसहितंभ्रातृणांशतमूर्जितम् ॥ दुर्योधनमभिप्रमुत्थितंपर्यवारयत् ३१ जुंनस्यचक्रमादकैद्रायुधतडित्संध्यातोपदे

रुपमा ९ समुत्पिजलकउत्फुल्लता प्रमुदितेरंगेइतिवाक्यशेषात् अन्येकलकलशब्दोव्याकुलत्वंचेत्याहुः १० । ११ । १२ अस्त्रैःप्रेमाश्रुभिः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१
सुकुमारंपूर्णघटकुक्कुटादीनिलक्ष्याण्यविचाल्याविध्यत् सूक्ष्मंगुजादिलक्ष्यंयुरुधनावपवचसोऽविध्यत् २२ । २३ गव्येगोसंबंधिनि २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ सावित्रेणहस्तनक्षत्रेण ३० । ३१

गदाग्रमालंबनयस्यतादृशःपाणिर्यस्यसगदाग्रपाणिः गदामात्रसहायइत्यर्थः अग्रपुरस्तादुपरीत्युपक्रम्य 'आलंबनेसमूहेच' इति मेदिनी ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचत्रिंशदधिकश
सतैस्तदाभ्रातृभिरुद्यतायुधैर्गदाग्रपाणिः समवस्थितैर्वृतः ॥ बभौ यथा दानवसंक्षये पुरा पुरंदरो देवगणैः समावृतः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभव० अ
खदर्शने पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ विवेश रंगं विस्तीर्णकर्मणः परपुरंज
यः १ सहजं कवचं विभ्रतुं डलोद्योतिताननः ॥ सधनुर्वद्धनिस्त्रिशः पादचारीवपर्वतः २ कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः ॥ तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः
कर्णोऽरिगणसूदनः ३ सिंहर्षभगजेंद्राणां बलवीर्यपराक्रमः ॥ दीप्तिकांतियुतिगुणैः सूर्यैर्दुज्वलनोपमः ४ प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ असंख्येयगु
णः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ५ सनिरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतोरंगमंडलम् ॥ प्रणामेंद्रोण कृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ६ ससमाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ॥
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ७ सोऽब्रवीन्मेघगंभीरस्वरेण वदतांवरः ॥ भ्राताभ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ८ पार्थयते कृतं कर्म विशेषवदहंत
तः ॥ करिष्ये पश्यतां तूणां माऽऽत्मना विस्मयंगमः ९ असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतांवर ॥ यंत्रोत्क्षिप्तद्वोत्तस्थौ क्षिप्रं वै सर्वतोजनः १० प्रीतिश्च मनोजव्याघ्रदुर्यो
धनमुपाविशत् ॥ हींश्चक्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वा विवेश ह ११ ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ॥ यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः १२ अथ दुर्योधन
स्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ॥ कर्णपरिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् १३ दुर्योधन उवाच ॥ स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ॥ अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमु
पभुज्यताम् १४ कर्ण उवाच ॥ कृतं सर्वमहं मन्ये सखित्वं च त्वया वृणे ॥ द्वंद्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहंप्रभो १५ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ भुंक्ष्व भोगान्मया सार्धं वधू
नां प्रिय कृद्व ॥ दुर्हंदां कुरु सर्वेषां भूषि पादमरिदम् १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ॥ कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव
स्थितम् १७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अनाहूतो पसृष्टानामनाहूतो पजल्पिनाम् ॥ येलोकास्तान्हतः कर्णमया त्वं प्रतिपत्स्यसे १८ ॥ कर्ण उवाच ॥ रंगोऽयं सर्वसामा
न्यः किमत्र तव फाल्गुन ॥ वीर्यश्रेष्ठाश्च राजानो बलधर्मोऽनुवर्तते १९ किंक्षेपैर्दुर्बलायासैः शरैः कथय भारत ॥ गुरोः समक्षं यावत्ते ह राम्यद्य शिरः शरैः २०
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ॥ भ्रातृभिस्त्वरयाऽऽश्लिष्टो रणा योपजगाम तम् २१ ततो दुर्योधनेनापि स भ्रात्रा समरोद्यतः ॥ परि
ष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः २२ ततः स विद्युत्स्तनितैः सेंद्रायुधपुरोगमैः ॥ आवृतं गगनं मेघैर्बलाकापंक्तिहासिभिः २३ ततः स्नेहाद्वरिहयं दृष्ट्वा रंगवलोकि
नम् ॥ भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् धनान् २४ मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत फाल्गुनः ॥ सूर्यात्पपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत २५ धार्तराष्ट्रायतः कर्ण
स्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः ॥ भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवत् २६ द्विधारंगः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ॥ कुंतिभोजसुतामो हं विज्ञातार्थाजगाम ह २७
ततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ दत्ते इति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७

२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे
तांतथामोहमापन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ कुंतीमाश्वासयामास प्रेष्याभिश्चंदनोदकैः २८ ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभौ परिदंशितौ ॥ पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंभ्रांतानां च पद्यत
किंचन २९ तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ॥ द्वंद्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ३० अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पांडुनंदनः ॥ कौरवो भवता
सार्धं द्वंद्वयुद्धं करिष्यति ३१ त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ॥ कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वंकुलभूषणम् ३२ ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वानवा ॥
वृथा कुलसमाचारैर्न युध्यते नृपात्मजाः ३३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ॥ बभौ वर्षांशुविक्रिन्नपद्ममागलितं यथा ३४ ॥ दुर्योधन
उवाच ॥ आचार्यान्निविधायो नीराज्ञां शास्त्रविनिश्चये ॥ सत्कुलीनश्च शूरश्च यश्चेनां प्रकर्षति ३५ यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञायोऽबुमिच्छति ॥ तस्मादेषोऽग
विषये मयाराज्येऽभिषिच्यते ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ॥ कांचनैः कांचनेपीठैर्मंत्रविद्भिर्महारथः ३७ अभिषिक्तो
ऽगराज्ये सश्रियायुक्तो महाबलः ॥ सच्छत्रवालव्यजनोजयशब्दोत्तरेण च ३८ उवाच कौरवं राजन्वचनं स वृषस्तदा ॥ अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किंददानिते ३९
प्रब्रूहि राजशार्दूलकर्ता ह्यस्मितथानृप ॥ अत्यंतं सख्यमिच्छामीत्याह तं समुयोधनः ४० एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्युवाच तं ॥ हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परामुद
मवापतुः ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सं० कर्णाभिषेके पट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः स्रस्तोत्तर
पटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ॥ विवेशाधिरथोरंगं यष्टिप्राणो ह्ययन्निव १ तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयंत्रितः ॥ कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवंदत २ ततः पादा
ववच्छाद्य पटांतेन संभ्रमः ॥ पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ३ परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्रवः ॥ अंगराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ४ तद्व
द्भासूतपुत्रोऽयमिति संचिंत्य पांडवः ॥ भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ५ न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्ररणे वधम् ॥ कुलस्य सदृशस्त्वूर्णप्रतोदोऽह्यतां त्वया ६ अं
गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ॥ श्वाहुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ७ एवमुक्तस्ततः कर्णः किंचित्प्रस्फुरिताधरः ॥ गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकर
मुदैक्षत ८ ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ॥ भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कटद्विपः ९ सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ॥ वृकोदरनयुक्तं ते
वचनं वक्तुमीदृशं १० क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठयोद्धव्यं क्षत्रबंधुना ॥ शूराणां च न दीनां च दुर्विदाः प्रभवाः किल ११ सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरं ॥ दधी
चस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् १२ आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गंगेय इत्यपि ॥ श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयोगुहः १३ क्षत्रियेभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते
च ते श्रुताः ॥ विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् १४

पट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ तत इति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४

१५ । १६ । १७ यस्य येन नक्षत्रं तं सोऽहं सोऽस्मत्समक्षं कार्मुकं पादेन स्पृष्ट्वा अस्मद्व्यतां वाया त्वस्मान्वाहं त्वितिस्रत्रमसिद्धां प्रतिज्ञां करोत्वित्यर्थः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ सचापिकर्णोऽपि
 आचार्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतांवरः ॥ गौतमस्यान्ववाये च शरस्तं वाञ्छ गौतमः १५ भवतां च यथा जन्मतदप्यागमितं मया ॥ सकुण्डलं सकवचं सर्वलक्षणल
 क्षितम् ॥ कथमादित्यसदृशं मृगीव्याघ्रं जनिष्यति १६ पृथिवीराज्यमर्होऽयं नागराज्यं नरेश्वरः ॥ अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना १७ यस्य वामनुजस्येदं
 नक्षत्रं तं द्विचेष्टितम् ॥ रथमारुह्य पद्भ्यां सविनामयतु कार्मुकम् १८ ततः सर्वस्य रंगस्य हाहाकरो महानभूत ॥ साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् १९
 ततो दुर्योधनः कर्णमालं व्याग्रकरे नृपः ॥ दीपिकाग्रिष्ठता लोकस्तस्माद्रंगादिनिर्ययौ २० पांडवाश्च सह द्रोणाः सकृपाश्च विशांपते ॥ भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं
 स्वं निवेशनम् २१ अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत ॥ कश्चिदुर्योधनेत्येवं ब्रुवंतः प्रस्थितास्तदा २२ कुंत्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम् ॥ पुत्रमं
 गेश्वरं स्नेहाच्छत्राप्रतिरजायत २३ दुर्योधनस्यापित दाकर्णमासाद्य पार्थिव ॥ भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमंतरधीयत २४ सचापिवीरः कृतशस्त्रनिश्रमः परेण साम्राऽ
 भ्यवदत्सु योधनम् ॥ युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदामतिर्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि अस्त्रदर्शने सप्तत्रिंशदधि
 कशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पांडवान् धार्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान् प्रसमीक्ष्य सः ॥ गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः १ ततः शिष्यान् स
 मानीय आचार्योऽर्थमचोदयत् ॥ द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थमहीपते २ पंचालराजं द्रुपदं गृहीत्वारणमूर्धनि ॥ पर्यायत भद्रं वः सास्यात्परमदक्षिणा ३ तथेत्यु
 क्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णप्रहारिणः ॥ आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ४ ततो भिजगमुः पंचालान्निघ्नंतस्ते नरर्षभाः ॥ ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ५
 दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ॥ दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ६ एते चान्ये च बहवः कुमारबाहुविक्रमाः ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ७
 ततो वररथारूढाः कुमाराः सादिभिः सह ॥ प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ८ तस्मिन्काले तु पांचालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्वलम् ॥ भ्रातृभिः सहितो राजंस्त्वरयानिर्य
 यौ गृहात् ९ ततस्तु कृतसन्नाहो यज्ञसेनो महधिरः ॥ शरवर्षाणि मुंचंतः प्रणेदुः सर्व एव ते १० ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ॥ यज्ञसेनः शरान्घोरान् च वर्षयुधिदु
 र्जयः ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पूर्वमेव तु संमन्य पार्थो द्रोणमथाऽब्रवीत् ॥ दर्पोऽत्रैकात्कुमाराणामाचार्यद्विजसत्तमम् १२ एषांपराक्रमस्यातिवयंकुर्यामसाहसम् ॥
 एतैरशक्यः पांचालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि १३ एवमुक्त्वा तु कौतेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्गहिरिव सः १४ द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समंततः ॥
 शरजालेन महता मोहयन् कौरवांच मूम् १५ तमुद्यतरथेनैकमाशु कारिणमाहवे ॥ अनेकमिव संत्रासान्मे निरेत त्रकौरवाः १६
 निश्रमो नितरांश्रमः २५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावेदीपे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ पांडवानिति अमन्यत इति तवान् १ अर्थगुरवे देयं दक्षिणार्थं दक्षिणायै
 २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ततो गृहात्निर्गम्य दूर्ध्वमार्गं कृतसन्नाहोऽभूत् तेषां दुर्यज्ञसेनमालक्ष्येति शेषः १० ११ १२ कुर्यामहं कुर्यामहि १३ १४ १५ १६

१७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ तमुल्लंघ्य मुपस्थितं श्रुत्वा चारमुखा जतु हृष्टा कौरवाः नद्वेतिच्छेदः न द्रवतीति नापि तु द्रवंत्येव पांडवान् प्रतीत्यर्थः तथानदतीत्यपि ज्ञेयं २४ । २५
 द्रुपदस्य शराघोरा विचेरुः सर्वतो दिशम् ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च मृदंगाश्च सहस्रशः १७ प्रावाद्यंत महाराज पंचालानां निवेशने ॥ सिंहनादश्च संजज्ञे पंचालानां महात्म
 नाम् १८ धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृश्य गगनं महान् ॥ दुर्योधनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः १९ दुःशासनश्च संकुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ सोऽतिविद्धो महेष्यासः
 पार्षतो युधिदुर्जयः २० व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ॥ दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् २१ नानावपसुतावीरान्सैन्यानि विविधानि च ॥
 अलातचक्रवत्सर्वचरन्वाणैरतर्पयत् २२ ततस्तु नागराः सर्वे सुसलैर्यष्टिभिस्तदा ॥ अन्यवर्षत कौरव्यान् वर्षमाणा घना इव २३ सवालवृद्धास्ते पौराः कौरवान्भ्ययुस्त
 दा ॥ श्रुत्वा सुतुमुल्लंघ्य कौरवानेव भारत २४ द्रवंति स्म न दंति स्म क्रोशंतः पांडवान् प्रति ॥ पांडवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां लोमहर्षणम् २५ अभिवाद्य ततो द्रोणं रथा
 नारुरुहस्तदा ॥ युधिष्ठिरं निवार्या शुमायुध्यस्वेति पांडवम् २६ माद्रेयौ च क्रूरौ तु फाल्गुनश्च तदाऽकरोत् ॥ सेनाग्रगोभीमसेनः सदाऽभृद्दया सह २७ तदा शत्रु
 स्वनं श्रुत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ आयाज्य वेन कौतेयोरथेनानादयन्दिशः २८ पंचालानां ततः सेनामुद्धूतार्णवनिःस्वनाम् ॥ भीमसेनो महाबाहुर्दंडपाणि र्वा
 तकः २९ प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥ स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीकं गदाधरः ३० सयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ॥ अहनत्कुंजरानीकं गदया
 कालरूपं पृच्छ ३१ ते गजागिरि संकाशाः क्षरंतोरुधिरंबहु ॥ भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकं पिंडकाः ३२ पतंति द्विरदाभूमौ वज्रघातादिवाचलाः ॥ गजानश्वा
 न्त्रथाश्चैव पातयामास पांडवः ३३ पदार्ताश्च रथाश्चैव न्यवधीदर्जुनाग्रजः ॥ गोपाल इव दंडेन यथापशुगणान्वने ३४ चालयन् रथनागांश्च संच चालवृकोदरः ॥ वैशंपाय
 न उवाच ॥ भारद्वाज प्रियं कर्तुमुद्यतः फाल्गुनस्तदा ३५ पार्षतं शरजालेन क्षिपन्नागात्स पांडवः ॥ हयौर्धाश्च रथौर्धाश्च गजौर्धाश्च समंततः ३६ पातयन् समरे राज
 न्युगांताग्रि रिवज्वलन् ॥ ततस्ते हन्यमाना वै पंचालाः संजयास्तथा ३७ शरैर्नानाविधैस्तूर्णपार्थसंछाद्य सर्वशः ॥ सिंहनादं मुखैः कृत्वा समयुध्यंत पांडवम् ३८ तयु
 द्धमभवद्घोरं सुमहादुत दर्शनम् ॥ सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नापृष्यत्पाकशासनिः ३९ ततः किरीटी सहस्रा पंचालान्समरेऽद्रवत् ॥ छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्नि
 व ४० शीघ्रमभ्यस्य तोवाणान्संदधानस्य चानिशम् ॥ नांतरं ददृशे किंचित्कौतेयस्य यशस्विनः ४१ सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः ॥ ततः पांचालराज
 स्तुतथा सत्यजिता सह ४२ त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेंद्रं शंबरो यथा ॥ महता शरवर्षेण पार्थः पांचालमावृणोत् ४३ ततो हलहलाशब्द आसीत् पांचालकेवले ॥ जिघृक्ष
 तिमहासिंहो गजानामिव यूथपम् ४४ दृष्ट्वा पार्थं तदाऽस्यांतं सत्यजित्सत्यविक्रमः ॥ पांचालं वै परिप्रेप्सुर्धनं जयमदुद्रवत् ४५ ततस्त्वर्जुन पांचालौ युद्धाय समुपाग
 तौ ॥ व्यक्षोभयेतां तौ सैन्यमिद्रवैरोचना विव ४६ ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ विव्याध बलवद्वा दंतदं हुतमिवाभवत् ४७

ततः शरशतैः पार्थपांचालः शीघ्रमार्दयत् ॥ पार्थस्तु शरवर्षेणच्छाद्यमानो महारथः ४८ वेगंचक्रे महवेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा राजानमभ्ययात् ४९ अथान्यद्दुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ॥ साश्वंससूतं सरथं पार्थविव्याध सत्वरः ५० सतनममृषे पार्थः पांचालेनार्दितो युधि ॥ ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ५१ हयान् ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्णिषारथी ॥ स तथाभिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ५२ हयेषु विनियुक्तेषु विमुखोऽभवदाहवे ॥ स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ५३ वेगेन महताराजं बभ्रुवर्षत पांडवम् ॥ तदाचक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतांवरः ५४ तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा ध्वजं चोर्व्यामपातयत् ॥ पंचभिस्तस्य विव्याध हयान् सूतं च सायकैः ५५ ततः उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ॥ खड्गमुद्धृत्य कौतेयः सिंहनादमथाकरोत् ५६ पांचालस्य रथस्येषामाभुत्य स हसापतत् ॥ पांचालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनंजयः ५७ विक्षोभ्यां भोनिधिं पार्थस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् ॥ ततस्तु सर्वपांचाला विद्रवंति दिशो दश ५८ दर्शयन् सर्वसैन्यानां सबाहोर्वलमात्मनः ॥ सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनंजयः ५९ आयातमर्जुनं दृष्ट्वा कुमारः सहितास्तदा ॥ ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः ६० ॥ अर्जुन उवाच ॥ संबन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः ॥ मावधीस्तद्वलं भीमगुरुदानं प्रदीयताम् ६१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेनस्तदाराजं नर्जुनेन निवारितः ॥ अत्र तोयुद्धमेषु न्यवर्तत महाबलः ६२ ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वारणमूर्धनि ॥ उपाजग्मुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभ ६३ भग्नदर्पं हतधनं तं तथा वशमागतम् ॥ स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ६४ विमृद्य तरसारां प्रपूरंते मृदितं मया ॥ प्राप्य जीवं रिपुवशं सखि पूर्वकिमिष्यते ६५ एवमुक्त्वा प्रहस्यैवं किंचित्स पुनरब्रवीत् ॥ माभैः प्राणभयाद्दीरक्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ६६ आश्रमे क्रीडितं तु त्वया बाल्ये मया सह ॥ तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ ६७ प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप ॥ वरं ददामि ते राजन राजस्यार्धमवाप्नुहि ६८ अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हसि ॥ अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ६९ राजाऽसि दक्षिणे कूले भागीरथ्याऽहमुत्तरे ॥ सखायं मां विजानाहि पांचालयदि मन्यसे ७० ॥ द्रुपद उवाच ॥ अनाश्रयं मिदं ब्रह्मन् विक्रान्तिषु महात्मसु ॥ प्रीये त्वयाऽहं त्वत्प्रतीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ७१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः सतं द्रोणो मोक्षयामास भारत ॥ सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ७२ माकंदीमथ गंगायास्तीरे जनपदायुताम् ॥ सोऽध्यावसद्दीनमनाः कापिल्यंच पुरोत्तमम् ७३ दक्षिणांश्चापि पंचालान् यावच्चर्मष्वतीनदी ॥ द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाथ पालितः ७४ क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मेण सबलेन तु ७५ पुत्रजन्मपरीप्सन् चैव पृथिवीमन्वसंचरत् ॥ अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ७६

संलग्नमहादरु ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६

७७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७७ ॥ ततः संवत्सरस्यांते इति १ धृतिः प्रजानां धारणं । स्थैर्यमचापलं । सहिष्णुत्वं तितिक्षा । समाहारद्वयोः । आनृशं स्पृमने पुंर्य । आर्जवमवक्रता । एतेभ्यो हेतुभ्यः प्रजानामनुकंपार्थं धृतराष्ट्रेण पांडुपुत्रो यो वराज्याय स्थापित इति द्वयोः संबंधः २ अदीर्घेणेतिच्छेदः शीलं विनयादिः सदाचारः । वृत्तं शौर्ये तेज आदिमत्त्वाविष्करणं । समाधिः प्रजानां समाधानं ३ । ४ । ५ क्षुरनाराचो पार्थवारतीक्ष्णा प्रावृज् । भल्लो बडिशवदुद्धरणकाले अत्राप्यु

एवं राजब्रह्मच्छत्रापुरी जनपदायुता ॥ युधिनिर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि द्रुपदशासनेऽष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः संवत्सरस्यांत्यौ वराज्याय पार्थिव ॥ स्थापितो धृतराष्ट्रेण पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः १ धृतिस्थैर्यसाहिष्णुत्वादानृशं स्यात्तथाऽऽर्जवात् ॥ भृत्यानामनुकंपार्थं तथैव स्थिरसौहृदात् २ ततोऽदीर्घेण कालेन कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ पितुरंतर्द्धे कीर्तिशीलवृत्तसमाधिभिः ३ असियुद्धे गदायुद्धे च युद्धे च पांडवः ॥ संकर्षणादशिक्षद्वैश्वच्छिक्षां वृकोदरः ४ समाप्तशिक्षो भीमस्तु युधामन्युसमो बले ॥ पराक्रमेण संपन्नो भ्रातृणामचरद्वशे ५ प्रगाढदृढमुष्टिखेलाघवे वेधने तथा ॥ क्षुरनाराचमल्लानां विपाठानां च तत्त्ववित् ६ ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ॥ लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते ७ बीभत्सु सदृशलोके इति द्रोणो व्यवस्थितः ॥ ततोऽब्रवीदुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि ८ अगस्त्यस्य धनुर्वेदेशिष्यो मम गुरुः पुरा ॥ अग्निवेश इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ९ तीर्थातीर्थगमयितुमर्हमेतत्समुद्यतः ॥ तपसायन्मया प्राप्तममो घमशनिप्रभम् १० अस्त्रं ब्रह्मशिरोनाम यद्दहेत्पृथिवीमपि ॥ ददता गुरुणा चोक्तं नमनुष्येऽपि दंत्यया ११ भारद्वाजविमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो ॥ त्वया प्राप्तमिदं वीरादिव्यं नान्योर्हति त्विदम् १२ समयस्तु त्वयारक्ष्यो मुनिसृष्टो विशांपते ॥ आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः १३ ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुने नाब्रवीदुदरुः ॥ युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयाऽनघ १४ तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ॥ उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् १५ स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ॥ अर्जुनस्य समोलोकेनास्तिकाश्चिद्धनुर्धरः १६ गदायुद्धेऽसि युद्धे च रथयुद्धे च पांडवः ॥ पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः १७ नीतिमान्सकलानीति विबुधाधिपतेस्तदा ॥ अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातृणां वृत्ते वशे १८ द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातृणां नुलः प्रियः ॥ चित्रयोधी स माख्यातो बभूवातिरथोदितः १९ त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गंधर्वाणामुपप्लवे ॥ अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरैः समरेहतः २०

द्रुहातीति वक्रः । विपाठो विशालो वैशाखीमुखवत् ६ । ७ गुडाकानि द्रातस्या ईशमर्जुनं जितनिद्रं ८ । ९ तीर्थात्प्रात्रात्प्रातरंगमयितुं संप्रदायाविच्छेदार्थमित्यर्थः १० । ११ अल्पवीर्येष्वमानुषेषु त्वया ग्राह्यान्मां मोचयता प्राप्तं प्रागेव १२ समयो विद्यालाभादनंतरं गुरवे दक्षिणादानं १३ । १४ उत्तरामुत्कृष्टतरां दिशमुपदेशं प्राप्यात्प्राप्तवान् चरणायुपसंगृह्याचार्या ब्रह्मशिरोऽस्त्रं लब्धवानित्यर्थः १५ । १६ । १७ विबुधाधिपते देवाचार्या द्रोणरूपात् १८ विनीतः शिक्षितः अतिरथेऽप्युदितः ख्यातः १९ त्रिवर्षेति । गंधर्वोपप्लवेऽपि यस्य सौवीरस्य यज्ञो न विभुता इत्यनेन तस्य दुर्जयत्वमुक्तं अतिदुर्जयोऽपि सोऽर्जुनेन महत्तत्त्ववपः २०

२१ शस्तोहिंसितः समुहिंसायां २२ । २३ । २४ । २५ ववृधुर्वधितवतः २६ । २७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥
 श्रुत्वेति उद्दिक्ताधिकान् १ राजशास्त्रदंडनीतिशास्त्रं २ उत्सक्ताउत्कर्षेणसर्वत्रव्याप्ताः पञ्चसंगेऽस्यरूपं । असूयेगुणवत्त्वेऽपिदोषवत्त्वेनपश्यामि । तेभ्यश्चित्तुर्थातेपुकोपादेवंपश्यामि
 नत्वज्ञानादितिगम्यते । कुधुहेतिस्मरणात् । पांडवेःसहसंधिकारणविग्रहकारणवातयोरुत्पत्तरप्रयोजकंसंधिविग्रहकारणत्वंममाचक्ष्व ३ । ४ ब्राह्मणोऽयंतीक्ष्णमेवोपायंवदतीतिप्रसक्ताऽस्य
 सूयानकार्येत्याह नमेइति ५ भीमसेनदुर्योधनयोरर्जुनकर्णयोश्चैवस्याचिकित्स्यत्वादसंभावनीर्यसंधित्यक्ताविग्रहमेवाश्रित्याह नित्यमिति उद्यतोनुक्षितोदंडोयेनसतथा अपकृष्टानभीपये
 देवनतुच्छिद्यान्नवाउपेक्षेतेतिभावः । समेपुनित्यविवृतपौरुषःस्यात् । समानउत्कृष्टबलसंपाद्यहत्यादेवेत्यर्थः । उत्कृष्टेषुचशत्रुष्वच्छिद्रःस्यात् । स्वस्यन्यूनकोशबलादिकंतेयथानजानतितथा
 नशशाकवशेकर्तुंयंपांडुरपिवीर्यवान् ॥ सोऽर्जुनेनवशंनीतोराजाऽऽसीद्यवनाधिपः २१ अतीवबलसंपन्नःसदामानीकुरुप्रति ॥ विपुलोनामसौवीरःशस्तःपार्थे
 नधीमता २२ दत्तामित्रइतिख्यातंसंग्रामेकृतनिश्चयम् ॥ सुमित्रंनामसौवीरमर्जुनाऽदमयच्छरैः २३ भीमसेनसहायश्चरथानामयुतंचसः ॥ अर्जुनःसमरेप्राच्या
 न्सर्वानेकरथोऽजयत् २४ तथैवैकरथोगत्वादक्षिणामजयदिशम् ॥ धनौघंप्रापयामासकुरुराष्ट्रधनंजयः २५ एवंसर्वमहात्मानःपांडवामनुजोत्तमाः ॥ परराष्ट्रा
 णिनिर्जित्यस्वराष्ट्रंवृधुःपुरा २६ ततोबलमतिख्यातंविज्ञायदृढधन्विनाम् ॥ दूषितःसहसाभावोघृतराष्ट्रस्यपांडुपु ॥ सचिंतापरमोराजाननिद्रामलमन्निशि २७
 ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिघृतराष्ट्रचिंतायामूनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वापांडुसुतान्वीरानबलोद्दि
 क्तान्महौजसः ॥ घृतराष्ट्रोमहीपालश्चितामगमदातुरः १ ततआहूयमंत्रंराजशास्त्रार्थवित्तमम् ॥ कणिकेमंत्रिणाश्रिष्टंघृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः २ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥
 उत्सक्ताःपांडवानित्यंतेभ्योऽसूयेद्विजोत्तम ॥ तत्रमेनिश्चिततमंसंधिविग्रहकारणम् ॥ कणिकत्वंममाचक्ष्वकारिष्येवचनंतव ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सप्रसन्नम
 नास्तेनपरिपृष्टोद्विजोत्तमः ॥ उवाचवचनंतीक्ष्णंराजशास्त्रार्थदर्शनम् ४ शृणुराजन्निदंतत्रप्रोच्यमानंमयाऽनघ ॥ नमेऽभ्यसूयाकर्तव्याश्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ५ नित्य
 मुद्यतदंडःस्यान्नित्यंविवृतपौरुषः ॥ अच्छिद्रश्छिद्रदर्शीस्यात्परेषांविवरानुगः ६ नित्यमुद्यतदंडाद्विभृशमुद्विजतेजनः ॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिदंडेनैवविधा
 रयेत् ७ नास्यच्छिद्रंपरःपश्येच्छिद्रेणपरमन्वियात् ॥ गूहेत्कूर्मइवांगानिरक्षेद्विवरमात्मनः ८ नासम्यकृतकारीस्यादुपक्रम्यकदाचन ॥ कंटकोह्यपिदुश्छिन्नआ
 स्त्रावंचनयोच्चिरम् ९ वधमेवप्रशंसंतिशत्रूणामपकारिणाम् ॥ सुविदीर्णसुविक्रान्तसुयुद्धंसुपलायितम् १०

स्थेयं । छिद्रदर्शीदूरामात्यत्वप्रतिकूलदेशवस्थितत्वादीनिच्छिद्राणितदृशीस्यात् । तथाभूत्वाचतदेवविवरमनुसृत्यशत्रुहत्यादित्याह परेषांविवरानुगइति ६ अस्यश्लोकस्यायंपादंव्याचष्टे
 नित्यमिति ७ तस्यैवोत्तरार्थंव्याचष्टे नास्येति अंगानिसहायसाधनोपायादीनिगूहेत्संवृणुयात् । तथाचैनमगणयन्शत्रुश्छिद्रेतैरेवांगैःप्रहर्तव्यइतिभावः आत्मनोविवरंरक्षेद्वहेत् ८ तथास्व
 यंसम्यक्कात्स्न्येनकृतंनिष्पादितंकार्यंतत्करणशीलःस्यात् । शत्रुशेषनावशेषयेदित्यर्थः । तत्रदृष्टान्तः कंटकइति दुश्छिन्नोऽर्थच्छिन्नः आस्त्रावंचनं ९ उपसंहरति वधमिति कथंवधःकर्तव्य
 हत्याह सुविदीर्णमिति सुविक्रान्तमपिशत्रुकालेआपद्यापन्नमालभ्यसुविदीर्णंविनष्टंकुर्वीत । तथासुयुद्धमपिशत्रुमापदिकालेसुपलायितंकुर्वीत । यस्यचभावेनभावलक्षणमितिप्रसंगी । आ
 पदाशत्रोर्विदारणकालोलक्षणीयइत्यर्थः । आपदिआपदीतिद्वित्वं यदशत्रोरापत्तदातदेतत्कर्तव्यंनतवनुबन्धादिकंसोभ्रात्रादिकंवाविचारयेत् सार्धश्लोकः १०

मध्यमंप्रत्येवमुक्ताऽधमोऽपिनोपेक्षणीयइत्याह नावज्ञेयइति ११ आश्रयोदुर्गादिः ईधनमग्नेस्तस्यसंश्रयाद्भलात् । आश्रयाभावेतुसर्किंकुर्यात्तत्राह अंधइति सत्यंधवेलायांरात्रौ । 'अंधंतुति
 मिरेह्मिवे'इतिमेदिनी । सामर्थ्यप्रतिघातसमयंऽधोहीनोपकरणःस्याद्भवेत् । शस्त्रंत्यक्त्वाशत्रुंशरणमेतीत्यर्थः । बाधिर्यमपिचाश्रयेत् तदानींधिक्कृतोऽप्यश्रुतवदेवतत्कृत्वास्मैत १२ अप्यंश
 मृश्रापंतृणवन्निष्प्रयोजनंकुर्यात् क्षात्रंधर्मैत्यक्त्वाशत्रुगृहेभिक्षाभुगपिस्यादित्यर्थः । ननुसिद्धस्तर्हिपुरुषार्थइतिचेत्तत्राह । शयीतमृगशायिकांमृगहंतुः शय्यांशयीतशेते । यथाव्याधोमृ
 गान्विश्वासयितुंमृगानिद्रातिविश्वस्तेषुचतेषुप्रहरत्येवंसंहंतुमेवाकारंगोपयतीत्यर्थः । उपसंहरति सांत्वेति तुतस्मात् तमेवंकपटेनवशेस्थितंस्वयमपिसांत्वादिन विश्वास्यहत्यादेवेत्यर्थः १३ । १४
 बलधिकमुद्दिश्याह हत्यादिति अमित्रंसहजशत्रुंदापाददानेनतत्परिचारकान्वशीकृत्यविषाद्युपायैर्हत्यात् । तथासंप्रतिदासभूतमपिपूर्वापकारिणंहत्यादेवेत्युक्तंभवति अत्रोपायमाह हत्यादिति

आपद्यापदिकालेचकुर्वीतनविचारयेत् ॥ नावज्ञेयोरिपुस्तातदुर्वलोऽपिकथंचन ११ अल्पोऽप्यग्निर्वनंरुत्स्रंदहत्याश्रयसंश्रयात् ॥ अंधःस्यादंधवेलायांवाधिर्यम
 पिचाश्रयेत् १२ कुर्यात्तृणमयंचापंशयीतमृगशायिकाम् ॥ सांत्वादिभिरुपायैस्तुहत्याच्छत्रुवशेस्थितम् १३ दयानतस्मिन्कर्तव्याशरणागतइत्युत ॥
 निरुद्धिग्रीहिभवतिनहताज्जायतेभयम् १४ हत्यादमित्रंदानेनतथापूर्वापकारिणम् ॥ हत्यात्रीनंपंचसप्तेतिपरपक्षस्यसर्वशः १५ मूलमेवादितश्छिद्यात्पर
 पक्षस्यनित्यशः ॥ ततःसहायांस्तत्पक्षान्सर्वाश्चतदनंतरम् १६ छिन्नमूलेह्यधिष्ठानेसर्वेज्जीविनोहताः ॥ कथंनुशाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूलेवनस्पतौ १७
 एकाग्रःस्यादविवृतो नित्यंविवरदर्शकः ॥ राजन्नित्यंसपत्नेषुनित्योद्विग्नःसमाचरेत् १८ अम्याधानेनयज्ञेनकाषायेणजटाजिनैः ॥ लोकान्विश्वासयित्वैवत
 तोलुंपेद्यथावृकः १९ अंकुशंशौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे ॥ आनाम्यफलितांशाखांपक्वंपक्वंप्रशातयेत् २० फलार्थोऽयंसमारंभोलोकेपुंसांविपश्चिताम् ॥
 वहेदमित्रंस्कंधेनयावत्कालस्यपर्ययः २१ ततःप्रत्यागतेकालेभिद्याद्वटमिवाश्मनि ॥ अमित्रो न विमोक्तव्यःरूपणं बह्वपिबुवन् २२ कृपानतस्मिन्कर्तव्या
 हत्यादेवापकारिणम् ॥ हत्यादमित्रंसांत्वेनतथादानेनवापुनः २३ तथैवभेददंडाभ्यांसार्वोपायैःप्रशातयेत् ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ कथंसांत्वेनदाने
 नभेदैर्दंडेनवापुनः २४

परपक्षस्यज्ञानार्थेभ्यर्मंत्रोत्साहान् ऐश्वर्यतदीयदुर्गाद्याक्रमणेन । मंत्रंचारेः । उत्साहमाप्तद्वारातेजोवधेन । तथापंचैतेत्वयायौवराज्याद्वंशनीयाइतिभावः तथापंच 'अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि
 कोशोदंडश्चपंचमः'इतिप्रकृतिपंचकहननेशत्रोरैश्वर्यभ्रंशोभवतीत्यर्थः । दंडोऽत्रसेन्यं । 'साम्राजानेनभेदेनदंडेनोद्धनेनवा ॥ विषेणवन्दिनावाऽपिप्रकृतीःपंचनिर्हरेत्'इत्याह । सप्तेति उद्धनेन
 मत्तस्यपाशेनमारणं । यद्वा उद्धनेनादिनामूलंशत्रुमेवनाशयेत् १५ अन्नपानतांबूलादिद्वारातद्वृत्त्यान्भेदयित्वाविषादिनानाशयेत्किमित्तोरित्याह मूलमेवेति १६ । १७ एकाग्रःएकःशत्रु
 वाऽग्रेदृष्टिगोचरोयस्यतादृशःस्यात् अन्यत्रमनोनदद्यात् । अविवृतोऽपिगुहांगः । विवरदर्शकः परच्छिद्रंद्रष्टुमित्यर्थः । नित्योद्विग्नः विश्वासंकृत्वाकचिदपिनिश्चितो न भवेदित्यर्थः । दर्शकइ
 तिक्रियायांक्रियाथीयांण्वुल् १८ दंभादिनाऽपिशत्रुर्जयइत्याह अद्याधानेनेति १९ अंकुशंअंकुशवत्परचित्ताकर्षणं । शौचमस्याधानादि । अत्रदृष्टान्तः आनाम्येति आनामयित्वा २० एतत्प्र
 योजनमाह फलार्थइति फलंशत्रुवधः प्रसिद्धंच सेवयानिर्दपत्वेनशत्रुंहत्यादित्याह वहेदित्यादिना २१ । २२ । २३ । २४

एवंनानोपायैः शत्रूणां दंडमुक्त्वा नीतिमाह त्रिवर्ग इति त्रिवर्गधर्मार्थकामेपुत्रिविधात्रिप्रकारापीडा । एकैकैकप्रकारेणपीडयितव्यः । तथाअनुपश्राद्धयतइत्यनुबंधःफलतदपितयैवात्र विधंशुभं । पीडास्तुननुभाः । त्रिवर्गपरस्परपीडयासेवेत्यर्थः ६९ तत्रपीडामाह धर्ममिति धर्ममत्यंतविचरतःपुंसोद्वाभ्यामर्थकामाभ्यांधनव्ययत्रह्यचर्योपक्षिमाभ्यांपीडाचित्तवैकल्यंभवति । साऽपिपुंसःपीडाधर्मनियच्छतिनिगृह्णाति । कर्तुःपीडैवधर्मपीडैत्यर्थः । एवमर्थचाप्यर्थलुब्धस्यकामचातिप्रवर्तिनइतिव्याख्येयं । लुब्धस्यार्थविचरतःपुंसोद्वाभ्यांकामधर्माभ्यांपीडिताभ्यांपीडाभवति । सापीडार्थनियच्छति । एवमतिप्रवर्तिनःकामविचरतःपुंसोद्वाभ्यांधर्मार्थाभ्यांपीडाभवति । साऽपिपीडाकामनियच्छतीतिव्योर्ज्यं । अर्थस्यकामस्येतिपठेकर्मणिपठ्यो ७० । ७१ समर्थो धर्मेमाचरेदित्यनेनपूर्वोक्तसर्वकौटिल्यादिकमापयेवकार्यनान्यथेत्युक्तं ७२ संशयप्राणसंकटं ७३ परिभवेतशोकेन तमतीतेननलरामाद्याख्यानेन । अनागतेनकालांतरेतवश्रेयोभविष्यतीत्याशा

त्रिवर्गेत्रिविधापीडाह्यनुबंधस्तथैवच ॥ अनुबंधाःशुभाज्ञेयाःपीडास्तुपरिवर्जयेत् ६९ धर्मविचरतःपीडासाऽपिद्वाभ्यांनियच्छति ॥ अर्थचाप्यर्थलुब्धस्यका मंचातिप्रवर्तिनः ७० अगर्वितात्मायुक्तश्चसांत्वयुक्तोऽनसूयिता ॥ अवेक्षितार्थःशुद्धात्माभंजयीतद्विजैःसह ७१ कर्मणायेनवेनैवमृदुनादारुणेनच ॥ उद्धरेदी नमात्मानंसमर्थोधर्ममाचरेत् ७२ नसंशयमनारुह्यनरोभद्राणिपश्यति ॥ संशयंपुनरारुह्यदिजीवतिपश्यति ७३ यस्यबुद्धिःपरिभवेतमतीतेनसांत्वयेत् ॥ अ नागतेनदुर्बुद्धिप्रत्युत्पन्नेनपंडितम् ७४ योऽरिणासहसंधायशयीतकृतकृत्यवत् ॥ सवृक्षाग्रेयथासुप्तःपतितःप्रतिबुध्यते ७५ मंत्रसंवरणेयत्नःसदाकार्योऽनसूयता ॥ आकारमभिरक्षेतचारेणाप्यनुपालितः ७६ नाच्छित्वापरमर्माणिनाकृत्वाकर्मदारुणम् ॥ नाहत्वामत्स्यघातीवप्राप्नोतिमहर्तोश्रियम् ७७ कर्शितं व्याधितं क्लि न्नमपानीयमघासकम् ॥ परिविश्वस्तमदंचप्रहर्तव्यमरेर्वलम् ७८ नार्थिकोर्थिनमभ्येति कृतार्थेनास्ति संगतम् ॥ तस्मात्सर्वाणिसाध्यानि सावशेषाणिकारयेत् ७९ संग्रहेविग्रहेचैवयत्नःकार्योऽनसूयता ॥ उत्साहश्चापियत्नेनकर्तव्योभूतिमिच्छता ८० नास्यकृत्यानिबुध्येरन्मित्राणिरिवस्तथा ॥ आरब्धान्येवपश्ये रन्सुपर्यवसितान्यपि ८१ भीतवत्संविधातव्यंयावद्भयमनागतम् ॥ आगतंतुभयंदृष्ट्वाप्रहर्तव्यमभीतवत् ८२ दंडेनोपनतंशत्रुमनुगृह्णातियोनरः ॥ समृत्युमुप गृह्णीयाद्भर्ममश्वतरीयथा ८३ अनागतं हिबुध्येतयच्चकार्यपुरःस्थितम् ॥ नतुबुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् ८४ उत्साहश्चापियत्नेनकर्तव्योभूति मिच्छता ॥ विभज्यदेशकालौचदैवधर्मादयस्त्रयः ॥ नैःश्रेयसौतुतौज्ञेयौदेशकालावितिस्थितिः ८५

प्रदर्शनेन । पंडितंप्रत्युत्पन्नेनवर्तमानेनधनादिनासांत्वयेत् ७४ संधिपण्डिनिदति योऽरिणेति ७५ मंत्रेति परचारेभ्योमंत्रस्यगृह्णं । आकारस्यक्रोधाद्यावेशस्यचगृह्णंकर्तव्यं । स्वयंचचारप्रधानः स्यादित्यर्थः ७६ दंडस्यैवप्राधान्यमाह नाच्छित्वेति ७७ विग्रहकालमाह कर्शितमिति अघासकमनाहारं ७८ नार्थिकइति संगतंसख्यं कार्यंपुसावशेषेषुकार्येणःस्ववशेतिवृत्त्यन्यथा नगणयतीत्यर्थः ७९ संग्रहेसहायादीनां विग्रहेरिपुभिःसार्थं ८० । ८१ संविधातव्यंप्रतिकर्तव्यं ८२ उपनतंवशीकृतं । अनुगृह्णातिधनमानादिना । अश्वतरीअश्वगर्दभसंकीर्णजातिः ८३ अनागतं कार्यंबुद्धयेतबुद्धाच्चतदनुगुणंकर्यादित्यर्थः । पुरःस्थितंवर्तमानं बुद्धिसपादनवधारणात् ८४ देशाद्यनुगुणउत्साहोऽपिकर्तव्योनत्वलसोभवेत् । दैवंप्राक्तनं कर्मयेधर्मादयस्त्रयस्तांश्चविभज्य तेषामध्येनैःश्रेयसौतुतौज्ञेयौदेशकालावितिस्थितिर्निश्चयः ८५

बालःअल्पोऽपि ८६ आत्मानंसंधुक्षयतिसहायादिनावधयति । संचयमिधनानां पक्षेशत्रूणां ८७ आशांकालवर्तीदद्यादित्यतःप्राग्दाक्षिणात्या'आदातव्यंनदातव्यमाशामेवप्रदापयेत्'इत्यर्थेपठति । कालवर्तीदीर्घावधिमतो निमित्ततोहेतुतः तमपिहेतवरेण ८८ क्षुरःक्षुरवत् निशितस्तीक्ष्णोनिर्देयइतियावत् पक्षेशाणोहीदः । कालसाधनश्छिद्रकालापेक्षः पक्षेकाललोहोपादानकः । प्रतिच्छ न्नोऽगृहाशयः । पक्षेचर्मपुटच्छन्नः लोमहारीअनुलोमसंग्रही पक्षेलोमच्छेदकः । लोमवाहीतिपाठेऽपितावेवार्थो ८९ । ९० कल्याणैर्धनपुत्रराज्यादिभिःसंपन्नः । विशिष्टःकुलशीलबलादि

तालवत्कुरुतेमूलबालःशत्रुरूपेक्षितः ॥ गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टःक्षिप्रंसंजायतेमहान् ८६ अग्निस्तोकमिवात्मानंसंधुक्षयतियोनरः ॥ सर्वधमानोग्रसतेमहांतमपि संचयम् ८७ आशांकालवर्तीकुर्यात्कालविघ्नेनयोजयेत् ॥ विघ्ननिमित्ततोब्रूयान्निमित्तंवाऽपिहेतुतः ८८ क्षुरोभूत्वाहरेत्प्राणान्निशितःकालसाधनः ॥ प्रतिच्छ न्नोलोमहारीद्विषतांपरिकर्तनः ८९ पांडवेषुयथान्यायमन्येषुचकुरुद्रह ॥ वर्तमानोनमज्जेस्त्वंतथाकृत्यंसमाचर ९० सर्वकल्याणसंपन्नोविशिष्टइतिनिश्चयः ॥ तस्मात्त्वंपांडुपुत्रेभ्योरक्षात्मानंनराधिप ९१ आहव्याबलिनोयस्मात्पांडुपुत्रानराधिप ॥ पश्चात्तापोयथानस्यात्तथानीतिविधीयताम् ९२ ॥ वैशंपायनउवाच॥ एवमुक्त्वासंप्रतस्थेकणिकःस्वगृहंततः ॥ घृतराश्रोऽपिकौरव्यःशोकार्तःसमपद्यत ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कणिकवाक्येचत्वा रिशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ समाप्तंचसंभवपर्व ॥ अथजतुगृहपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसुबलपुत्रस्तुराजादुर्योधनश्चह ॥ दुःशा सनश्चकर्णश्चदुष्टमंत्रममंत्रयन् १ तेकौरव्यमनुज्ञाप्यघृतराश्रंनराधिपम् ॥ दहनेतुसपुत्रायाःकुंत्याबुद्धिमकारयन् २ तेषामिगितभावज्ञोविदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ॥ आकारेणचतमंत्रंबुधेदुष्टचेतसाम् ३ ततोविदितवेद्यात्मापांडवानांहितेरतः ॥ पलायनेमर्तिचक्रेकुंत्याःपुत्रैःसहानघः ४ ततोवातसहानावंयंत्रयुक्तांपताकि नीम् ॥ ऊर्मिक्षमादृढांकृत्वाकुंतीमिदमुवाचह ५ एषजातःकुलस्यास्यकीर्तिवंशप्रणाशनः ॥ घृतराश्रःपरीतात्माधर्मत्यजतिशाश्वतम् ६ इयंवारिपथेयुक्ता तरंगपवनक्षमा ॥ नौर्ययामृत्युपाशात्त्वंसपुत्रामोक्षयसेशुभे ७ तच्छ्रुत्वाव्यथिताकुंतीपुत्रैःसहयशस्विनी ॥ नावमारुह्यगंगायांप्रययौभरतर्षभ ८ ततोविदु र्वाक्येननावंविक्षिप्यपांडवाः ॥ धनंचादायतैर्दत्तमरिष्टंप्राविशन्वनम् ९ निषादीपंचपुत्रातुजातुपेतत्रवेशमनि ॥ कारणाभ्यागतादग्धासहपुत्रैरनागसा १० सचम्लेच्छाधमःपापोदग्धस्तत्रपुरोचनः ॥ वंचिताश्चदुरात्मानोधार्तराश्राःसहानुगाः ११

भिःश्रेष्ठः ९१ । ९२ । ९३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ७ ॥ ततइति १ अनुज्ञाप्यपृष्ट्वा २ इंगितंचेष्टितेनभावंचित्ताभि प्रायंजानातीतिइंगितभावज्ञः । आकारेणचनेत्रादिविकारेण । यथाहुः'नेत्रवक्रविकारेणज्ञायतेतर्गतमनः'इति ३ विदितवेद्योज्ञाततत्त्वआत्माचित्तंयस्य ४ यंत्रमहत्यपिवातेजलाशयेनोकास्तंभकंलोह लांगलमयंसामुद्रिकप्रसिद्धं । एवंपताकावतीनौर्वायुनावेगेनझड्यमानानचोर्मिभिःपूरयितुंशक्याऽतउत्कंपताकिनीमृक्षिसमामिति ५ परीतात्माविपरीतबुद्धिः परीतोममताक्रांतआत्माचित्तंयस्येति वा ६ । ७ नावमारुह्यप्रययावितिजतुगृहेस्वदाहोमाभूदितिबिलमार्गेणवारणावतंत्यक्तांगमातीरप्राप्त्यनंतरं ८ अरिष्टंनिर्विघ्नं ९ । १० । ११

अविज्ञातामहात्मानोजनानामक्षतास्तथा ॥ जनन्यासहकौंतेयामुक्ताविदुरमंत्रिताः १२ ततस्तस्मिन्पुरेलोकानगरेवारणावते ॥ दृष्ट्वाजतुष्टहृदग्धमन्वशोचंत
दुःखिताः १३ प्रेषयामासूराजानंयथावृत्तंनिवेदितुम् ॥ संवृत्तस्तेमहान्कामःपांडवान्दग्धवानसि १४ सकामोभवकौरव्यशुंक्ष्वराज्यंसपुत्रकः ॥ तच्छ्रुत्वाघृत
राष्ट्रस्तुसहपुत्रेणशोचयन् १५ प्रेतकार्याणिचतथाचकारसहबांधवैः ॥ पांडवानांतथाक्षताभीष्मश्चकुरुसत्तमः १६ ॥ जनमेजयउवाच ॥ पुनर्विस्तरशःश्रोतु
मिच्छामिद्विजसत्तम ॥ दाहंजतुष्टहस्यैवपांडवानांचमोक्षणम् १७ सुवृत्तंशंसमिदंकर्मतेषांक्रूरोपसंहितम् ॥ कीर्तयस्वयथावृत्तंपरंकौतूहलंमम १८ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ शृणुविस्तरशोराजन्वदतोमेपरंतप ॥ दाहंजतुष्टहस्यैतत्पांडवानांचमोक्षणम् १९ प्राणाधिकंभीमसेनंरुतविद्यंधनंजयम् ॥ दुर्योधनोक्षयित्वापर्यत
प्यतदुर्मनाः २० ततोवैकर्तनःकर्णःशकुनिश्चापिसौबलः ॥ अनेकैरभ्युपायैस्तेजिघांसंतिस्मपांडवान् २१ पांडवाअपितत्सर्वंप्रतिचकुर्यथागतम् ॥ उद्भावनम
कुर्वंतोविदुरस्यमतेस्थिताः २२ गुणैःसमुदितानृदृष्ट्वापौराःपांडुसुतांस्तदा ॥ कथयांचकिरेतेषांगुणान्संसत्सुभारत २३ राज्यप्राप्तिंचसंप्राप्तंज्येष्ठंपांडुसुतंतदा ॥
कथयंतिस्मसंभूयचत्वरेषुसभासुच २४ प्रज्ञाचक्षुरचक्षुश्चावृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ राज्यंनप्राप्तवान्पूर्वसकथंनृपतिर्भवेत् २५ तथाशांतनवोभीष्मःसत्यसंधोमहा
व्रतः ॥ प्रत्याख्यायपुराराज्यंनसजातुग्रहीष्यति २६ तेवयंपांडवज्येष्ठंतरुणंवृद्धशीलिनम् ॥ अभ्यर्षिंचामसाध्वद्यसत्यकारुण्यवेदिनम् २७ सहिभीष्मंशांतनवं
घृतराष्ट्रंचधर्मवित् ॥ सपुत्रंविविधैर्भोगैर्योजयिष्यतिपूजयन् २८ तेषांदुर्योधनःश्रुत्वातानिवाक्यानिजल्पताम् ॥ युधिष्ठिरानुरक्तानांपर्यतप्यतदुर्मतिः २९ सत
प्यमानोदुष्टात्मातेषांवाचोचक्षमे ॥ ईर्ष्याचापिसंतप्तोघृतराष्ट्रमुपागमत् ३० ततोविरहितंदृष्ट्वापितरंप्रतिपूज्यसः ॥ पौरानुरागसंतप्तःपश्चादिदमभाषत
३१ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ श्रुत्वामेजल्पतांतातपौराणामशिवागिरः ॥ त्वामनादृत्यभीष्मंचपतिमिच्छंतिपांडवम् ३२ मतमेतच्चभीष्मस्यनसराज्यंभुक्षति ॥
अस्माकंतुपरांपीडांचिकीर्षंतिपुरेजनाः ३३ पितृतःप्राप्तवान्राज्यंपांडुरात्मगुणैःपुरा ॥ त्वमंधगुणसंयोगात्प्राप्तंराज्यंनलब्धवान् ३४ सएषपांडोर्दाया
द्यंयदिप्राप्नोतिपांडवः ॥ तस्यपुत्रोऽधुवंप्राप्तस्तस्यतस्यापिचापरः ३५ तेवयंराजवंशेनहीनाःसहसुतैरपि ॥ अवज्ञाताभविष्यामोलोकस्यजगतीपते ३६ सततं
निरयंप्राप्ताःपरपिंडोपजीविनः ॥ नभवेमयथाराजंस्तथानीतिर्विधीयताम् ३७

॥ ३३५ ॥

प्रज्ञाचक्षुरंधोऽतएवानधिकाराद्राज्यंनप्राप्तवान्सइदानीमपिपुत्रद्वाराकथंनृपतिर्भवेन्नकथमपि द्वारलोपादित्यर्थः २५ । २६ सत्यंकारुण्यंवेदश्चतद्व्रतं २७ । २८ । २९ । ३० विरहितमेकाकिनं ३१ । ३२
अस्माकंतुपरांपीडामितिमिथ्यैवोक्तंराज्ञःपांडवेपुत्रेषमुत्पादयितुं राज्यापहरणाद्वापीडां ३३ प्राप्तंज्येष्ठत्वात्प्राप्तमपि ३४ दायाद्यंदायादःपुत्रस्तद्योग्यंराज्यं तस्यपांडवस्य ३५ । ३६ निरयंदुःखं ३७

३८ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकवत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ।

यदित्वं हि पुरा राजन्निदं राज्यमवाप्तवान् ॥ ध्रुवंप्राप्स्यामचवयं राज्यमप्यवशेने ३८ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि दुर्योधनेर्ष्यायामेकचत्वारिंशदधि
कशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः १ घृतराष्ट्रो द्विधा चित्तः
शोकार्तः समपद्यत ॥ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौबलस्तथा २ दुःशासनचतुर्थास्ते मंत्रयामासुरेकतः ॥ ततो दुर्योधनो राजा घृतराष्ट्रमभाषत ३ पांडवेभ्यो भयं नः
स्यात्तान् विवासयतां भवान् ॥ निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ४ घृतराष्ट्रस्तु पुत्रेण श्रुत्वा वचनमीरितम् ॥ मुहूर्तमिव संचिंत्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ५ ॥ घृतरा
ष्ट्र उवाच ॥ धर्मनित्यः सदा पांडुस्तथा धर्मपरायणः ॥ सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयित्वासीद्विशेषतः ६ नासौ किंचिद्विजानातिभोजनादिचिकीर्षितम् ॥ निवेदयति नित्यं
हि मम राज्यं घृतव्रतः ७ तस्य पुत्रो यथा पांडुस्तथा धर्मपरायणः ॥ गुणवानलोकविख्यातः पौरवाणां सुसंमतः ८ सकथं शक्यतेऽस्माभिरपाकर्तुं बलादितः ॥ पितृ
पैतामहाद्राज्यात्सहायो विशेषतः ९ भृता हि पांडुनाऽमात्या बलं च सततं भृतम् ॥ भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः १० ते पुरा सत्कृतास्तात पांडुना नागरा
जनाः ॥ कथं युधिष्ठिरस्यार्थेन नो हन्युः सवांधवान् ११ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ॥ दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन पूजिताः १२
ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यंति प्रधानतः ॥ अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽयमहीपते १३ स भवान् पांडवानां शुविवासयितुमर्हति ॥ मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणाव
तम् १४ यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयिराजन् भविष्यति ॥ तदा कुंतीसहापत्या पुनरेष्यति भारत १५ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ दुर्योधन ममाप्येतद्दृढं संपरिवर्तते ॥ अभि
प्रायस्य पापत्वात् त्रैवंतु विवृणोम्यहम् १६ न च भीष्मो न च द्रोणो न च क्षत्तानगौ तमः ॥ विवास्यमानां कौंतेयाननुमंस्यंति कर्हिचित् १७ समाहिकौरवेयाणां वयं ते चैव
पुत्रक ॥ नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः १८ ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ॥ कथं न वध्यतां तात गच्छामजगतस्तथा १९ ॥ दुर्योधन उवाच ॥
मध्यस्थः सन्नतं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ॥ यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भवितानात्र संशयः २० कृपः शारद्वतश्चैव यत एतौ ततो भवेत् ॥ द्रोणं च भागिनेयं च न सत्यक्ष्य
ति कर्हिचित् २१ क्षत्ताऽर्थवद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं संयतः परैः ॥ न चैकः स समर्थोऽस्मान् पांडवार्थेऽधिवाधितुम् २२ सुविस्त्रब्धः पांडुपुत्रान्सहमात्रा प्रवासय ॥ वार
णावतमद्यैव यथायांति तथा कुरु २३ विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ शोकपावकमुद्धतं कर्मणैतेन नाशय २४ ॥ इति श्रीम० आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि
दुर्योधनपरामर्शो द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१० । ११ भावित्वार्थित १२ प्रधानतः प्राधान्येन अर्थवर्गीयनकोशः मत्संस्थो मद्धानः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ सुविस्मयोनिः
शंकः २३ । २४ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारत भावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सतइति प्रकृतयःप्रकृतीःसंजहारस्वाधीनाश्चक्रे १ । २ । समाजःपशुपतेःपूजार्थमेलकः ३ । ४ ५ जातकौतूहलाजातकौतुकदिहक्षाः ६ । ७ सगणाःसपरिवाराः सान्वयाः
अन्वयोवंशः संकुतीकाइत्यर्थः । सानुयात्राइतिपाठे यात्रामनुविधीयमानाःशिविकाकोशाद्युपस्करास्तत्सहिताः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ प्रसहिष्यतेस्पृष्टशक्तौ

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोदुर्योधनो राजा सर्वाः प्रकृतयः शनैः ॥ ॥ अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः १ घृतराष्ट्रप्रयुक्तास्ते केचित्कुशलमंत्रिणः ॥ क
थ्यांचक्रिरेर्म्यनगरं वारणावतम् २ अयं समाजः सुमहान् रमणीयतमो भुवि ॥ उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ३ सर्वरत्नसमाकीर्णेषु सांदेशे मनोरमे ॥ इत्ये
वं घृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरेकथाः ४ कथ्यमाने तथारम्ये नगरे वारणावते ॥ गमने पांडुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ५ यदा त्वमन्यत नृपोजातकौतूहला इति ॥ उ
वाचैतानेत्यत पांडवानं बिकासुतः ६ ममैते पुरुषानित्यं कथयंति पुनः पुनः ॥ रमणीयतमं लोके नगरं वारणावतम् ७ तेतातायदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ॥
सगणाः सान्वयाश्चैव विहरध्वं यथाऽमराः ८ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ॥ प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ९ कंचित्कालं विहृत्यैव मनुभूय परां
मुदं ॥ इदं वैहास्ति न पुरं सुखिनः पुनरेष्यथ १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ घृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुध्य युधिष्ठिरः ॥ आत्मनश्च सहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तं ११
ततो भीष्मं शांतं नवं विदुरं च महामतिं ॥ द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् १२ कृपमाचार्यपुत्रं च भूरिश्रवसमेव च ॥ मान्या नन्या न मात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान्
१३ पुरोहितांश्च पौत्रांश्च गांधारीं च यशस्विनीम् ॥ युधिष्ठिरः शनैर्दानं उवाचे दंवचस्तदा १४ रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ॥ सगणास्तत्र यास्यामो घृतराष्ट्रस्य
शासनात् १५ प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्यावाचो विमुंचत ॥ आशीर्भिर्ब्रूहि तानस्मान्न पापं प्रसहिष्यते १६ एवमुक्तास्तु ते सर्वे पांडुपुत्रेण कौरवाः ॥ प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽन्वव
र्तंत पांडवान् १७ स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ॥ माचवोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वशः पांडुनंदनाः १८ ततः कृतस्वस्त्ययनाराज्यलंभाय पार्थिवाः ॥ कृत्वा
सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुष्टहर्षणि वारणावतयात्रायां त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ वैशं
पायन उवाच ॥ एवमुक्ते पुराज्ञातु पांडुपुत्रेभ्यो भारत ॥ दुर्योधनः परं हर्षमगच्छत्स दुरात्मवान् १ सपुरोचनमेकांतमानीय भरतर्षभ ॥ गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वा
क्यमब्रवीत् २ ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा ॥ यथेयं मतद्वत्ते स तारक्षितुमर्हसि ३ नहि मे कश्चिदन्योऽस्ति विश्वासिकतरस्त्वया ॥ सहायो येन संधायमंत्रयेयं
यथा त्वया ४ संरक्षता तमंत्रं च सपत्न्यांश्च ममोद्धर ॥ निपुणेनाभ्युपायेन यद्वीमि तथा कुरु ५ पांडवा घृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ॥ उत्सवे विहरिष्यंति घृतराष्ट्रस्य शा
सनात् ६ सत्वंरासभयुक्तेन स्यंदनेनाशुगामिना ॥ वारणावतमद्यैव यथायासितथा कुरु ७ तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमं संवृतं ॥ नगरोपांतमाश्रित्य कारयेथामहाधनं ८

ति १६ । १७ । १८ राज्यलंभाय राज्यांशलाभाय १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति १ । २ सत्वं
तां च दीयां मदीयां च ३ विश्वासिकतरो विश्वासेनामतरः संधायमिलित्वा ४ उद्धर उन्मूलय ५ । ६ रासभेतितदुत्पन्नाश्च तरग्रहणं ७ महाधनं बहुधनसाध्यं ८

आग्नेयान्यग्निसंदीपकानि ९ । १० । ११ । १२ । १३ पित्रा घृतराष्ट्रः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽ
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणिकानि चित् ॥ आग्नेयान्युत संतीहितानि तत्र प्रदापय ९ सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षयाचाप्यनल्पया ॥ मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कु
ड्येषु दापय १० शणं तैलं घृतं चैव जतुदारूणि चैव हि ॥ तस्मिन्नेशमनिसर्वाणि निक्षिपेथाः समंततः ११ यथा च तत्र पश्येत्परीक्षंतोऽपि पांडवाः ॥ आग्नेयमिति
तत्कार्यमपि चान्येऽपि मानवाः १२ वेष्टमन्येवं कृते तत्र गत्वा तान् परमार्चितान् ॥ वासयेथाः पांडवेयान् कुंतीं च ससुहृज्जनाम् १३ आसनानि च दिव्यानि याना
नि शयनानि च ॥ विधातव्यानि पांडूनां यथा तुष्येत वै पिता १४ तथा च तत्र जानंति नगरे वारणावते ॥ तथा सर्वविधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः १५ ज्ञात्वा च तान्सु
विश्वस्तान् शयनान् कुतो भयान् ॥ अग्निस्त्वया ततो देयो द्वारतस्तस्य वेष्टमनः १६ दह्यमाने स्वकेगे हे देग्धा इति ततो जनाः ॥ नगर्हयेयुरस्मान् चैव पांडवार्थाय क
र्हिंचित् १७ सतथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ॥ प्रायाद्रासभयुक्तेन स्यंदनेनाशुगामिना १८ सगत्वा त्वरितं राजन दुर्योधनमते स्थितः ॥ यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं
चक्रे पुरोचनः १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुष्टहर्षे पुरोचनोपदेशे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
पांडवास्तुरथान् युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ॥ आरोहमाणाम् भीष्मस्य पादौ जगदुरार्तवत् १ राजश्च घृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ अन्येषां चैव वृद्धानां कृप
स्य विदुरस्य च २ एवं सर्वान् कुरुवृद्धानं भिवाद्ययतव्रताः ॥ समालिङ्ग्य समानान्वैवालैश्चाप्यभिवादिताः ३ सर्वा मातृस्तथाऽऽपृच्छ च कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ४ विदुरश्च महाम्राज्ञस्तथाऽन्ये कुरुपुंगवाः ॥ पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वीयुः शोककर्षिताः ५ तत्र केचिदुवंति स्म ब्राह्मणानिर्भ
यास्तदा ॥ दीनान् दृष्ट्वा पांडुसुतान् तीव्रशुद्धः खिताः ६ विषमं पश्यते राजा सर्वथा ससुमंदधीः ॥ कौरव्यो घृतराष्ट्रस्तु न च धर्मं प्रपश्यति ७ नहि पापमपापात्मारो
चयिष्यति पांडवः ॥ भीमो वा बलिनः श्रेष्ठः कौंतेयो वा धनंजयः ८ कुत एव महात्मानो माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ तान् राज्यापि हतः प्राप्तान् घृतराष्ट्रेण मृष्यते ९
अधर्म्यमिदं मत्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते ॥ विवास्यमानान् स्थानेन गुरोऽभिमान्यते १० पिते वहि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ॥ विचित्रवीर्यो राजर्षिः पां
डुश्च कुरुनंदनः ११ स तस्मिन् पुरुषव्याघ्रे देवभावं गते सति ॥ राजपुत्रानि मान्वा लान् घृतराष्ट्रेण मृष्यते १२ वयमेतदनिच्छंतः सर्वे एव पुरोत्तमात् ॥ गृहान्वि
हाय गच्छामो यत्र गंतायुधिष्ठिरः १३ तांस्तथावादिनः पौरान् दुःखितान् दुःखकर्षितः ॥ उवाच मनसा ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः १४ पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदा
हृष्टिर्वीपतिः ॥ अशंकमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् १५ भवंतः सुहृदोऽस्माकमस्मान् कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ प्रतिनंद्य तथाऽऽशीर्भिर्निवर्तध्वं यथा गृहम्
१६ यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ॥ तदा करिष्यथास्माकं प्रियाणि च हितानि च १७

ध्यायः ॥ १४४ ॥ पांडवा इति १ । २ । ३ प्रकृतयः प्रकृतीः ४ अन्वीयुर्नुजग्मुः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ अस्थाने अयुक्तं १० । ११ । १२ गंतान् अभिष्यति १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ पौरेष्विति पांडवश्रेष्ठं युधिष्ठिरबोधयन्नज्ञातं दुर्योधनकृतकपटं ज्ञापयन् इदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् १९ न केवलं पौरेष्वेव तद्वचनं गोपनीयमपि तु समीपस्थैरपि युधिष्ठिरादयैर्न ज्ञातुं शक्यमित्याह
प्राज्ञ इति प्राज्ञो बुद्धिमाननेकभाषाभिज्ञत्वात् । प्राज्ञत्वमेवाह प्राज्ञप्रलापज्ञ इति प्रकर्षेणाज्ञानां पशुप्रायाणां विदविरोधिनां म्लेच्छानां प्रलापोऽनर्थकं सम्यक्प्रकृतिप्रत्ययविभागेनानिष्पन्नत्वादर्थानव
बोधकं वचनं देशभाषारूपं लुप्तवर्णमधिकवर्णविकृतवर्णचपदजातं यत्र तादृशभाषाभिज्ञ इत्यर्थः । तत्र लुप्तवर्णकाण्यशतपथे ईद्रेणासुराः प्रतिभवतामग्रीहमां चित्राख्यां मदीयां इष्टकामुपयास्येति पृष्टेऽ
पहीत्यसुरवचनं तथा आदास्ये इत्युक्ते आहीतिप्रतिवचनं । तत्र उपधेहि आदेहीति वक्तव्ये वर्णलोपः । अधिकवर्णं तु गौरितिवक्तव्ये गावीगोणीगोतागोपोतलिकेति प्रयुजते । तथा विकृतवर्णं तु
ऽसुराहेलयोहेलय इति वदंतः पराबभूवुरिति अरय इत्यपेक्षितेरेफस्थाने लकारः प्रयुज्यते वेदेऽप्यसुरभाषानुवादे । तेनेयं शंकाप्यपास्ता । यद्यपि युधिष्ठिरं प्रति विदुरेण म्लेच्छभाषयोक्तं तथापि व्यासेन तत्सं
स्कृतेनेवोपनिबद्धमिति । आदिपर्वणि नानादेशभाषाश्राव्यं तदिति प्रतिज्ञानात् । सर्वप्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञश्च विदुरो युधिष्ठिरं प्रलापज्ञं म्लेच्छभाषाभिज्ञमिदं वक्ष्यमाणं वचो म्लेच्छभाषारूपं प्राज्ञः प्रक
र्षेणाज्ञानतः प्राज्ञं प्रकर्षेणाऽर्थतो ज्ञातुं शक्यमज्ञापकमर्थानामनवबोधकं वा । कथं तर्हि तेन वचनेनास्यापि बोधो भविष्यतीत्याशंक्याह प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिति प्रलापं जानतः प्रलापज्ञापकं । प्रलाप
ज्ञमिति पूर्वार्द्धे शब्दतो म्लेच्छभाषाभिज्ञत्वमुक्तं इह त्वर्थस्तदभिज्ञत्वमित्यपीनरुक्त्यं । प्राज्ञ इति प्रलापज्ञ इति चोत्तरार्द्धे किंच तस्य पृथक्तत्वरूपे । प्राज्ञं प्रलापज्ञमिति त्वंतर्भावितव्यं तत्तत्तथातोः

एवमुक्तास्तदा पौराः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ आशीर्भिश्चाभिनन्द्यैतान् जग्मुर्नगरमेव हि १८ पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ बोधयन् पांडवश्रेष्ठमिदं वचन
मब्रवीत् १९ प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ॥ प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् २० योजानातिपरप्रज्ञानीति शास्त्रानुसारिणीम् ॥ विज्ञायेह
तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा २१ अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ॥ यो वेत्ति न तु तं प्रति प्रतिघातविदं द्विषः २२

कप्रत्ययांतस्य रूपे । वचो वचनीयमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । अत एवाब्रवीत् अत्रोत्तरार्धे गोडपाठ एव दृश्यते । तदभावे तु पूर्वार्धे देवायमर्थः प्रत्येतव्यः । सर्वथापि म्लेच्छभाषयोक्तोऽर्थो म्लेच्छभाषयैव सं
गृह्यत इति तात्पर्यं । अन्यथा अलोहमित्याद्यपि व्यासो नावक्ष्यत् । यथा श्रुतं जातु प्रमेव गृहं भवद्वा हार्थं तत्र कृतमिति म्लेच्छभाषया विदुरेण युधिष्ठिरो बोधित इत्येव तेनोक्तं स्यात् २० तदेव वचनं श्रावयितुं
युधिष्ठिरमभिमुखीकरोति योजानातीति । परस्वशत्रोः प्रज्ञानीति शास्त्रं कपटेन विश्वासमुत्पाद्यापिशत्रुर्हंतव्य इति कणिकवचनरूपं तदनुसारिणीं योजानातिसंज्ञानि हयथा शत्रुकल्पितामापदं निस्तरेद्यथा
कुर्याद्यत्नमिति शेषः २१ तामेवापदमाह अलोहमित्यादिना । तं शत्रुणा कृतं वारणावतस्थं शस्त्रं सस्ति शस्त्रे अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रासादं बोधेति तद्विपोनं प्रति तीतिसंबंधः । शस्त्रमिति दंत्यसकारस्थानेता
लव्यशकारो म्लेच्छभाषात्वात् हेलय इति वदन् वर्णविकारः । पसस्वापे इत्यदादेस्त्वप्रत्ययांतस्य रूपं । तदेव विशिनष्टि अलोहमिति अलः अनलोहिः । आहि उपहीति वदन् वर्णलोपः तेन आग्नेयानि द्रव्या
णि जतु शणसर्जरसादीनि लक्ष्यंते तेषामूहः समूहो यस्मिन् । आग्नेयैर्दाहकैर्द्रव्यैरुपेतमित्यर्थः । तर्हि किं तानि ज्ञातुं शक्यानि न वेत्यत आह शरीरपरिकर्तनमिति शरीरं स्वरूपं म्लेच्छभाषात्वादविभाक्तिक
मिदं पदं । परिपरिलुप्य आच्छाद्य । वर्णद्वयलोपः परिवर्जनार्थे वा कर्तनं हिंसकं । तस्मिन् गृहं तर्हि तान्येवाग्नेयानि द्रव्याणि भित्त्यादीव सैतेन स्वरूपेण दृश्यंते ऽतस्तं शरीरपरिकर्तनं प्रासादं परित्याज्यं
यो वेत्ति कर्तनमिति हिंसार्थस्य कृणते रूपं न च्छेदनार्थस्य कृतं तरेति ज्ञेयं । कर्तनं कालमाह निशीति अत्र निशितं कर्तनमिति पदत्रयव्यतिरेकेण पूर्वार्धे म्लेच्छभाषयैवोक्तं । एवमग्रेपि श्लोके कतिपयपदान्येव
म्लेच्छभाषाभवति न सर्वैः श्लोक इति ज्ञेयं । यो वेत्ति तं प्रति घातविदं तस्य शस्त्रस्य प्रतिघातः प्रतीकारस्तद्विदं द्विषः शत्रुवोनं प्रति हंतुं शक्नुवंतीत्यर्थः २२

कस्तर्हि साहसी तस्मिन् गृहे वसतोऽस्मान् भस्मीकर्तुं यतिष्यतीत्यत आह कक्षग्र इति कक्षः कुक्षिः पार्श्व इति यावत् तत्र हंतिगच्छतीति कक्षग्रः पार्श्वचरः पुरोचन एव । अत्र स्वरस्यैव प्रथमपदे व्यत्ययो हंते
रप्रसिद्धं गत्यर्थत्वं च म्लेच्छभाषात्वात् । कक्षग्र एव शिशिरघ्नः शृणाति हि न स्तीति शिशिरोहिः । शृङ्गिंसायामित्यस्य रूपं तेन हंतीति शिशिरघ्नः । गावीगोणीति वदन् वर्णविकार इत्यर्थः । अप
मेव पार्श्ववर्त्तियुष्मानग्निना हंतुमायातीत्यर्थः । एवं तर्ह्ययमेव हंतव्य उत वारणावतेतद्गृहं वानप्रवेष्टव्यमुत वारणावतमगृहं वा स्तिनपुरं प्रत्येवागंतव्यमित्याशंक्याह महाकक्ष इति महति कं मुखं क्षेप्यतीति
कक्षयः शत्रुवर्णलोपेन कक्षे महति शत्रोस्त्येतन्नयं कर्तुं शक्यं । ज्ञातकपटो हि बलवान् शत्रुः प्रत्यक्षमेव प्रहरेदिति भावः । कस्तर्ह्यत्र उपाय इत्यत आह विलोक्यो विलोकांतः प्रविष्टान् युष्मान् स पुरोचनो न दहेत्
तत्र दाहसंभावना नास्ति । तत्र गृहांतां विलं कर्तव्यमित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणात्मानं पौरक्षतिसजीवति । तस्मात्त्वयाप्येवं ज्ञात्वा उपायेनात्मा संरक्षणीय इत्यर्थः २३ ननु विले प्रविष्टानामस्माकं
विलमुखे प्रदीप्तेन वद्भिना अंतरूष्मणानां शः कर्तव्य इत्याशंक्य विवेकं विना मार्गं ज्ञानं दिग्ज्ञानं च न भवति धैर्यं विना ऐश्वर्यं च न प्राप्यत इति विवेकं धैर्यं चाश्रयस्वेत्याह नाचक्षुरिति चक्षुःपश्यत्यनेनेति चक्षुर्विवेकः ।
संस्कृत एवायं श्लोको नीतिप्रदर्शनार्थः २४ तत्र मार्गं विवेकं तावदाह अनाप्तैरिति अनाप्तैः शत्रुभिर्दत्तं स्वीकारितं शस्त्रं गृहमलोहजं पूर्ववदाग्नेयद्रव्यसमूहजमादत्ते स्वीकरोति चेन्नरस्तर्हि चावित् शल्लस्तस्य शर

कक्षग्रः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे विलोकसः ॥ न दहेदिति चात्मानं योरक्षतिसजीवति २३ नाचक्षुर्वेत्ति पंथानं नाचक्षुर्विदते दिशः ॥ नाद्यतिर्बुद्धिमाप्रोति बुध्यस्वैव प्रवो
धितः २४ अनाप्तैर्दत्तमादत्तेनरः शस्त्रमलोहजम् ॥ श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् २५ चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विदते दिशः ॥ आत्मना चात्मनः
पंचपीडयन्ननुपीडयते २६ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पांडवः २७ अनुशिक्ष्यानुगम्यैतान् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
पांडवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् २८ निवृत्ते विदुरे चापि भीष्मे पौरजने तथा ॥ अजातशत्रुमासाद्य कुंतीवचनमब्रवीत् २९ क्षताय दध्नीद्व्यक्यं जनमभ्येक्षुव
न्निव ॥ त्वया च सतथेत्युक्तो जानीमोन च तद्वयम् ३० यदीदं शक्यमस्माभिर्ज्ञातुं न च स दोषवत् ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ३१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मां विदुरोऽब्रवीत् ॥ पंथाश्च वीना विदितः कश्चित्स्यादिति धर्मधीः ३२

पंगृहंत इत् तस्य हि विलमुभयतो मुखं भवति तादृशं विलमासाद्य प्राप्य हुताशनात् प्रमुच्येत आत्मानं मोचयेत् तेन विलप्रवेशेन मार्गं तरेण सद्य एव विलाद्गृहिर्निःसरतां युष्माकं नांतरूष्मणामरणं भविष्यती
त्युक्तं २५ विलाग्निः श्रुतानामपि मार्गं ज्ञानं कथं भवेदित्याशंक्य भृगुयाज्याजेन सर्वे मार्गा ज्ञातव्या इत्याशयेनाह चरन्मार्गान्विजानातीति एवं ज्ञातेष्वपि मार्गेषु हास्तिनपुरं प्रति नागंतव्यमित्याशयेना
ह नक्षत्रैर्विदते दिश इति । ननु कथमस्माभिलोकानामविदितं विलं कारयितुं शक्यं कथं वा विदेशे बंधुं श्रत्यक्त्वा स्थातव्यमित्याशंक्याह आत्मनेति आत्मनः अहं धर्मी शस्त्रं च धर्मपुत्रः अतोऽहंतव
आत्मा तस्य मम आत्मेवात्मा सखा कश्चिन्मयानियोक्तव्यस्तेन सहा येन विलादिसंपादयता हेतुना । पंचपीडयानि विदेशासादिष्टविषया समर्पणेन पीडयन् । हेतौ शत्रुप्रत्ययः । मत्प्रहितेन भृत्येन
स्वधैर्येणेतियावत् । एताभ्यां द्वाभ्यामुपेतो नानुतप्यते मया ऽकृत्यं कृतमिति पश्चात्तापं न प्राप्नोति । मदीय आप्तः सुरंगं कृत्वा दास्यति तेन मार्गेण देशांतरे एव गंतव्यं न तु हास्तिनपुरे प्रवेष्टव्यं । ज्ञातकपटो हि प्रच
लः शत्रुः प्रत्यक्षमेव प्रहरेदिति मायुक्त एवाशयः । धैर्यं सति पुनर्लक्ष्मीप्राप्तिर्भविष्यतीति भावः २६ । २७ । २८ । २९ । अत्रुवन्निव व्यक्तां वाचमकुर्वन्निव ३० । ३१ । ३२

३३ । ३४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ७ ॥ ततश्च १ आगतानितिच्छेदः २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० शिवमित्याख्यामात्रं अर्थतस्त्वशिवमारणार्थकृतत्वात् ११ । १२ । १३ । १४ मुंजःशरवल्कः १५ । १६ इमामापदंभाविनीं दृष्टवान्तर्कतः तेनहेतुनाअशिवं जितेंद्रियश्चवसुधांप्राप्स्यतीतिचमेऽब्रवीत् ॥ विज्ञातमितितत्सर्वप्रत्युक्तोषिदुरोमया ३३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अष्टमेऽहनिरोहिण्यांप्रयाताःफाल्गुनस्यते ॥ वारणावतमासाद्यददृशुर्नागरंजनम् ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिजतुष्टहपर्वणि वारणावतगमनेपंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसर्वाप्रकृतयोनगराद्वारणावतात् ॥ सर्वमंगलसंयुक्तायथाशास्त्रमतंद्रिताः १ श्रुत्वागतान्पांडुपुत्रान्नानायानैःसहस्रशः ॥ अभिजग्मुर्नर श्रेष्ठानश्रुत्वैवपरयामुदा २ तेसमासाद्यकौतेयान्वारणावतकाजनाः ॥ कृत्वाजयाशिषःसर्वेपरिवार्यावतस्थिरे ३ तैर्वृतःपुरुषव्याघ्रोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ विवभौ देवसंकाशोवज्रपाणिरिवामरैः ४ सत्कृताश्चैवपौरैस्तेपौरान्सत्कृत्यचानघ ॥ अलंकृतंजनाकीर्णंविशुर्वारणावतम् ५ तेप्रविश्यपुरींवीरास्तूर्णजग्मुर्गुह्यहान् ॥ ब्राह्मणानांमहीपालरतानांस्वेषुकर्मसु ६ नगराधिकृतानांचगृहाणिरथिनांतदा ॥ उपतस्थुर्नरश्रेष्ठावैश्यशूद्रगृहाण्यपि ७ अर्चिताश्चनरैःपौरैःपांडवाभर तर्षभ ॥ जग्मुरावसथंपश्चात्पुरोचनपुःसराः ८ तेभ्योभक्ष्याणिपानानिशयनानिशुभानिच ॥ आसनानिचमुख्यानिप्रददौसपुरोचनः ९ तत्रतेसत्कृतास्ते नसुमहार्हपरिच्छदाः ॥ उपास्यमानाःपुरुषैरूपुःपुरनिवासिभिः १० दशरात्रोषितानांतुतत्रतेषांपुरोचनः ॥ निवेदयामासगृहंशिवारव्यमशिवंतदा ११ तत्रते पुरुषव्याघ्राविविशुःसपरिच्छदाः ॥ पुरोचनस्यवचनात्कैलासमिवगुह्यकाः १२ तच्चागारमभिप्रेक्ष्यसर्वधर्मभृतावरः ॥ उवाचाग्रेयमित्येवंभीमसेनंयुधिष्ठिरः १३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ जिघ्राणोऽस्यवसागंधंसर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ कृतंहिव्यक्तमाग्रेयमिदंवेदमपरंतप १४ शणसर्जरसंव्यक्तमानीयग्रहकर्मणि ॥ मुंजबल्वजवं शादिद्रव्यंसर्वधृतोक्षितम् १५ शिल्पिभिःसुकृतंह्याप्तैर्विनीतैर्वैश्वकर्मणि ॥ विश्वस्तंमामयंपापोदग्धुकामःपुरोचनः १६ तथाहिवर्ततेमंदःसुयोधनवशे स्थितः ॥ इमांतुतांमहाबुद्धिर्विदुरोदृष्टवांस्तथा १७ आपदंतेनमांपार्थसंसंवोधितवान्पुरा ॥ तेवयंबोधितास्तेननित्यमस्मद्वितैषिणा १८ पित्राकनीयसास्त्रेहाडु द्विमंतोऽशिवंगृहम् ॥ अनायैःसुकृतंगूढैर्दुर्योधनवशानुगैः १९ ॥ भीमसेनउवाच ॥ यदीदंगृहमाग्रेयंविहितंमन्यतेभगवान् ॥ तथैवसाधुगच्छामोयत्रपूर्वोपि तावयम् २० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ इहयत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमितिरोचये ॥ अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टांधुवामितः २१ यदिविदेतचाकारमस्माकंसपुरोचनः ॥ क्षिप्रकारीततोभूत्वाप्रसह्यापिदहेतनः २२ नायंविभेत्युपकोशादधर्माद्वापुरोचनः ॥ तथाहिवर्ततेमंदःसुयोधनवशेस्थितः २३

गृहमित्यस्मान्बोधितवानितिसंबंधः १७ । १८ । १९ । २० योगरूपकेणगृहवासकर्तव्यतामाह इहेति निराकारैरनाविष्कृतबाह्यचेष्टैः । इष्टान्गतिंनिरुपद्रव्यमार्गं । पक्षेइहदेहेनिराकारे राकारविशेषमनालंब्यस्थेयं । यत्तैःशमादिपरैः । अप्रमत्तैःस्मृतिमद्भिः । प्रवांनतिमोक्षं २१ । २२ उपकोशाद्गर्हातः २३

अयंभीष्मःइतिसंबंधः २४ दग्धेष्वस्मास्वप्निदेषुकोपोधर्मइत्येवकारणकृत्वाभीष्मोऽन्येचकुप्येरन् २५ दाहस्यदाहात् स्पशैश्चारेः २६ अपददेशकोशाद्यक्षमत्वंतत्रस्थितान् अपक्षानसहायान् प्रयोगैरुपायैः २७ छन्नावासंगृहस्थानं वस्तव्यमधिष्ठातव्यं २८ । २९ क्वचित्कालेछन्नावासमेवाह भीममिति गूढःभासोऽपियेषांतान् इतरेरविदितकर्तव्यानित्यर्थः ३० अत्र

अपिचायंप्रदग्धेषुभीष्मोऽस्मासुपितामहः ॥ कोपंकुर्यात्किमर्थवाकौरवान्कोपयितसः २४ अथवाऽपीहदग्धेषुभीष्मोऽस्माकंपितामहः ॥ धर्मइत्येवकुप्ये रन्येचान्येकरुपुंगवाः २५ वयंतुयदिदाहस्यविभ्यतःप्रद्रवेमहि ॥ स्पशैर्निर्धातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धःसुयोधनः २६ अपदस्थान्पदेतिष्ठन्नपक्षानपक्षसंस्थितः ॥ हीनकोशान्महाकोशःप्रयोगैर्धातयेद्बुधम् २७ तदस्माभिरिमंपापंतंचपापंसुयोधनम् ॥ वंचयद्भिर्विवस्तव्यंछन्नावासंकचिक्वाचित् २८ तेवयंमृगयाशीलाश्वरामवसु धामिमाम् ॥ तथानोविदितामार्गमविष्यंतिपलायताम् २९ भौमंचविलमद्यैवकरवामसुसंवृतम् ॥ गूढश्वासान्ननस्तत्रहुताशःसंप्रधक्ष्यति ३० वसतोऽत्रयथाचा स्मान्बुध्येतपुरोचनः ॥ पौरोवापिजनःकश्चित्थाकार्यमतंष्टितैः ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिजतुष्टहपर्वणिभीमसेनयुधिष्ठिरसंवादेषट्चत्वारिंशदधिकशत तमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ विदुरस्यसुहृत्कश्चित्खनकःकुशलोनरः ॥ विविक्तेपांडवानराजन्निदंवनमब्रवीत् १ प्रहितोविदुरेणास्मि खनकःकुशलोह्यहम् ॥ पांडवानांप्रियंकार्यमितिक्विरवाणिवः २ प्रच्छन्नंविदुरेणोक्तःश्रेयस्त्वमिहपांडवान् ॥ प्रतिपादयविश्वासादितिक्विरवाणिवः ३ कृष्णप क्षेचतुर्दश्यांरात्रावस्यांपुरोचनः ॥ भवनस्यतवद्वारिप्रदास्यतिहुताशनम् ४ मात्रासहप्रदग्धव्याःपांडवाःपुरुषर्षभाः ॥ इतिव्यवसितंतस्यधार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः ५ किंचिच्चविदुरेणोक्तोऽम्लेच्छवाचाऽसिपांडव ॥ त्वयाचततथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ६ उवाचतंतस्यधृतिःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अभिजानामिसौम्यत्वांसुहृदं विदुरस्यवै ७ शुचिमांसंप्रियंचैवसदाचदृढभक्तिकं ॥ नविद्यतेकवेःकिंचिदविज्ञातंप्रयोजनम् ८ यथातस्यतथानस्त्वंनिर्विशेषावयंत्वयि ॥ भवतश्चयथातस्यपा ल्यास्मान्यथाकविः ९ इदंशरणमाग्रेयमदर्थमितिमेमतिः ॥ पुरोचनेनविहितंधार्तराष्ट्रस्यशासनात् १० सपापःकोपवांश्चैवससहायश्चदुर्मतिः ॥ अ स्मानपिचपापात्मानित्यकालंप्रबाधते ११ सभवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्मादुताशनात् ॥ अस्मास्विहदिदग्धेषुसकामःस्यात्सुयोधनः १२ समृद्ध मायुधागारमिदंतस्यदुरात्मनः ॥ वप्रांतंनिष्प्रतीकारमाश्रित्येदंकृतंमहत १३ इदंतदशुभंनूनंतस्यकर्मचिकीर्षितम् ॥ प्रागेवविदुरोवेदतेनास्मानन्व बोधयत् १४ सेयमापदमुप्राप्ताक्षत्तायांदृष्टवान्पुरा ॥ पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वंप्रतिमोचय १५

विले ३१ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ विदुरस्येति १ । २ प्रच्छन्नंयथास्यात्तथापांडवान्श्रेयःप्रतिपादये त्युक्तोऽहंवःक्विरवाणि ३ । ४ । ५ म्लेच्छवाचाम्लेच्छभाषया ६ । ७ कवेःसर्वज्ञस्यक्रांतदक्षिनोवा ८ यथावयंतस्यतथाभवतश्चपालनीयाः अतोऽस्मान्यथाकविःपालय तितथात्वमपिपालयेत्यर्थः ९ शरणंगृहं १० । ११ । १२ वप्रांतंमाकारमूलं निष्प्रतीकारंबहिर्निर्गमनप्रकारशून्यं १३ । १४ । १५

परिखाप्राकारपरिधिभूतोगर्तस्तां नामप्रसिद्धं । उत्किरन्परिखापरिष्कारव्याजेन बिलान्मृदमुत्किरन्बहिःसिपन्महाबिलसुरंगारूपचकार १६ मध्येनमध्यतः १७ व्यदधाद्विहितवान् सपुरोच
नस्तेचपंचगृहद्वारिषपां वसन्तिस्म १८ दिवाचमृगयांचरन्त्यतो नदग्धुपुरोचनश्छिद्रं प्रापेतिभावः १९ । २० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमा

सतथेतिप्रतिश्रुत्यखनकोयत्नमास्थितः ॥ परिखामुत्किरन्नामचकारचमहाबिलम् १६ चक्रेचवेश्मनस्तस्यमध्येनातिमहद्विलम् ॥ कपाटयुक्तमज्ञातंसमंभूम्याश्च
मारत १७ पुरोचनभयादेवव्यदधात्संवृतंमुखम् ॥ सतस्यतुष्टद्वारिवसत्यशुभधीःसदा ॥ तत्रतेसायुधाःसर्वेवसन्तिस्मक्षपांनृप १८ दिवाचरन्तिमृगयांपांडवेयावना
द्वनम् ॥ विश्वस्तवदविश्वस्तावंचयंतःपुरोचनम् ॥ अतुष्टास्तुष्टवद्राजभूपुःपरमविस्मिताः १९ नचैनानन्वबुध्यंतनरानगरवासिनः ॥ अन्यत्रविदुरामात्यात्तस्मा
त्वनकसत्तमात् २० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुष्टहपर्वणिजतुष्टहवासे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
तांस्तुष्टासुमनसःपरिसंवत्सरोषितान् ॥ विश्वस्तानिवसलक्ष्यहर्षचक्रेपुरोचनः १ पुरोचनेतथाहृष्टेकौतेयोऽथयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौचोभौयमौप्रोवाचधर्म
वित् २ अस्मानयंसुविश्वस्तान्वेतिपापःपुरोचनः ॥ वंचितोऽयंनृशंसात्माकालंमन्येपलायने ३ आयुधागारमादीप्यदग्ध्वाचैवपुरोचनम् ॥ षट्प्राणिनोनि
धायेहद्रवामोऽनभिलक्षिताः ४ अथदानापदेशेनकुंतीब्राह्मणभोजनम् ॥ चक्रेनिशिमहाराजआजग्मुस्तत्रयोषितः ५ ताविहृत्ययथाकामंभुक्त्वापीत्वाचभार
त ॥ जग्मुर्निशिगृहानेवसमनुज्ञाप्यमाधवीम् ६ निषादीपंचपुत्रातुतस्मिन्भोज्येयदृच्छया ॥ अन्नार्थिनीसमभ्यागात्सपुत्राकालचोदिता ७ सार्पित्वामदितां
मत्तासपुत्रामदविह्वला ॥ सहसर्वैःसुतैराजस्तस्मिन्नेवानिवेशने ८ सुष्वापविगतज्ञानासृतकल्पानराधिप ॥ अथप्रवातेतुमलेनिशिसुप्तेजनेतदा ९ तदुपादीप
यद्भीमःशेतेयत्रपुरोचनः ॥ ततो जतुष्टहद्वारं दीपयामासपांडवः १० समंततोददौपश्चादग्निं तत्रनिवेशने ॥ ज्ञात्वातुतद्वहंसर्वमादीप्तं पांडुनंदनाः ११ सुरंगांवि
विशुस्तूर्णमात्रासार्धमरिदमाः ॥ ततःप्रतापःसुमहाच्छब्दश्चैवविभावसोः १२ प्रादुरासीत्तदातेनबुधेसजनव्रजः ॥ तदवेक्ष्यगृहं दीप्तमाहुःपौराःकृशाननाः १३
॥ पौराऊचुः ॥ दुर्योधनप्रयुक्तेनपापेनाकृतबुद्धिना ॥ गृहमात्मविनाशायकारितंदाहितंचतत् १४ अहोधिगृहतराष्ट्रस्यबुद्धिर्नातिसमंजसा ॥ यःशुचीन्पांडुदा
यादान्दाहयामासशत्रुवत् १५ दिष्ट्यात्विदानीं पापात्मादग्धोऽयमतिदुर्मतिः ॥ अनागसःसुविश्वस्तानयोददाहनरोत्तमान् १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं
तेविलपन्तिस्मवारणावतकाजनाः ॥ परिवार्यगृहंतच्चतस्थूरात्रौसमंततः १७ पांडवाश्चापितेसर्वेसहमात्रासुदुःखिताः ॥ विलेनतेननिर्गत्यजग्मुर्दुर्मलक्षिताः १८
तेननिद्रोपरोधेनसाध्वसेनचपांडवाः ॥ नशेकुःसहसागंतुंसहमात्रापरंतपाः १९ भीमसेनस्तुराजेंद्रभीमवेगपराक्रमः ॥ जगामभ्रातृनादायसर्वान्मातरमेवच २०

ऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ तांस्त्विति १ । २ । ३ षट्प्राणिन इति अन्यथापलायनशंकया पुनरस्मदन्वेष्टेणोमतिः स्यात्सामाभूदितिभावः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०
११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ अ ॥ ॥ एतस्मिन्निति यथासंप्रत्ययंयथासंकेतं श्रुचिनाविकं मापयानान्जलपरि
स्कंधमारोप्यजननीयमावंकेनवीर्यवान् ॥ पार्थोऽगृहीत्वापाणिभ्यांभ्रातरौसुमहाबलः २१ उरसापादपानभंजन्मर्हीपश्चाविदारयन् ॥ सजगामाशुतेजस्वीवातरंहा
वृकोदरः २२ ॥ इति श्रीमहाभारतेआदिपर्वणिजतुष्टहपर्वणिजतुष्टहदाहेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतस्मिन्नेवकाले
तुयथासंप्रत्ययंकविः ॥ विदुरःप्रेषयामासतद्वनंपुरुषंशुचिम् १ सगत्वातुयथोद्देशं पांडवान्ददृशेवने ॥ जनन्यासहकौरव्यमापयानान्नदीजलम् २ विदितंतन्महा
बुद्धेर्विदुरस्यमहात्मनः ॥ ततस्तस्यापिचारेणचेष्टितंपापचेतसः ३ ततःप्रवासितोविद्वान्विदुरेणनरस्तदा ॥ पार्थानां दर्शयामासमनोमारुतगामिनीम् ४ स
र्ववातसहानावंयंत्रयुक्तापताकिनीम् ॥ शिवेभागीरथीतीरेनरैर्विस्त्रंभिभिःकृताम् ५ ततःपुनरथोवाचज्ञापकंपूर्वचोदितम् ॥ युधिष्ठिरनिबोधेदंसंज्ञार्थवचनंकवेः ६
कक्षघ्नःशिशिरघ्नश्चमहाकक्षेबिलौकसः ॥ नहंतीत्येवमात्मानंयोरक्षतिसजीवति ७ तेनमांप्रेषितंविद्विद्विश्चस्तंसंज्ञयाऽज्या ॥ भूयश्चैवाहमांक्षत्ताविदुरःसर्वतोऽर्थ
वित् ८ कर्णदुर्योधनंचैवभ्रातृभिःसहितंरणे ॥ शकुनिंचैवकौतेयविजेताऽसिनसंशयः ९ इयंवारिपथेयुक्तानौरप्सुसुखगामिनी ॥ मोचयिष्यतिवःसर्वानस्मादेशान्नसं
शयः १० अथतान्व्यथितान्दृष्ट्वासहमात्रानरोत्तमान् ॥ नावमारोप्यगंगायांप्रस्थितानब्रवीत्पुनः ११ विदुरोमूर्ध्वपाघ्रायपरिष्वज्यवचोमुहुः ॥ अरिष्टंग
च्छताव्यग्राःपंथानमितिचाब्रवीत् १२ इत्युक्त्वासतुतान्वीरान्पुमान्विदुरचोदितः ॥ तारयामासराजेंद्रगंगांनावानरर्षभान् १३ तारयित्वाततो गंगां पा
रंप्राप्तांश्चसर्वशः ॥ जयाशिषःप्रयुज्याथयथागतमगाद्विसः १४ पांडवाश्चमहात्मानःप्रतिसंदिश्यवैकवेः ॥ गंगामुत्तीर्यवेगेनजग्मुर्दुर्मलक्षिताः १५ ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुष्टहपर्वणि गंगोत्तरणेऊनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथरात्र्याव्यतीतायाम
शेषोनागरोजनः ॥ तत्राजगामत्वरितोदिदृक्षुःपांडुनंदनान् १ निर्वापयंतोज्वलनंतेजनाददृशुस्ततः ॥ जातुषंतद्वहंदग्धममात्यंचपुरोचनम् २ नूनंदुर्योधनेने
दंविहितंपापकर्मणा ॥ पांडवानांविनाशायेत्येवंतेचुक्षुर्जनाः ३ विदितेष्टतराष्ट्रस्यघातंराष्ट्रेणसंशयः ॥ दग्धवान्पांडुदायादान्नह्येनंप्रतिषिद्धवान् ४ नूनं
शांतनवोपीहनधर्ममनुवर्तते ॥ द्रोणश्चविदुरश्चैवकृपश्चान्येचकौरवाः ५ तेवयंष्टतराष्ट्रस्यप्रेषयामोदुरात्मनः ॥ संवृत्तस्तेपरःकामःपांडवान्दग्धवानसि ६ ततो
व्यपोहमानास्तेपांडवार्हेहुताशनम् ॥ निषादीददृशुर्दग्धांपंचपुत्रामनागसम् ७ खनकेनतुतेनैववेश्मशोधयताविलम् ॥ पांसुभिःपिहितंतच्चपुरुषैस्तैर्नलक्षि
तम् ८ ततस्तेज्ञापयामासुष्टतराष्ट्रस्यनागराः ॥ पांडवानग्निनादग्धानमात्यंचपुरोचनम् ९

माणंपरीक्षमाणान् १ । २ तस्यचेष्टितंचारेणविदुरस्यविदितंयतस्ततोहेतोर्विदुरेणततःस्वस्थानाभरःप्रवासितःप्रेषितइतिसार्धश्लोकोवाक्यं ३ सनरोदर्शयामास ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०
११ । १२ । १३ । १४ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भारतभावदीपे ऊनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ अथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ व्यपोहमानाःनिर्यापयंतः ७ । ८ । ९

१० । ११ । १२ कुल्यान्यस्थानि कारयंतु संस्कारयंतु । 'कलंजनपदेमोत्रेसजातीयगणेऽपिच । भवनेचतनोऽहोर्बकंठकार्यौपयोकुली' इति मेदिनी । 'कुल्यंस्यात्कीकसेऽपि' इति च । कुल्यानि चेत्यानीत्यनेमहावृक्षेणवामाहाप्रासादेनवाञ्कितानि चत्वारणीत्यर्थः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० पंचाशदधिकशततमोऽ

श्रुत्वा तु घृतराष्ट्रस्तद्राजासुमहदप्रियम् ॥ विनाशं पांडुपुत्राणां विललापसुदुःखितः १० अद्य पांडुर्भूतो राजाममभ्रातामहायशाः ॥ तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रासहविशेषतः ११ गच्छंतु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ॥ सत्कारयंतु तान् वीरान् कुंतिराजसुतांचिताम् १२ कारयंतु च कुल्यानि शुभानि च बृहन्ति च ॥ ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदो यां तु तानपि १३ एवं गते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ॥ पांडवानां च कुल्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः १४ एवमुक्त्वा ततश्च क्रेज्ञातिभिः परिवारितः ॥ उदकं पांडुपुत्राणां घृतराष्ट्रं विक्रासुतः १५ रुरुदुःसहिताः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ॥ हायुधिष्ठिरकौरव्यहाभीमइति चापरे १६ हाफाल्गुनेति चाप्यन्येहायमाविति चापरे ॥ कुंतीमार्ताश्च शोचंत उदकं च क्रिजेनाः १७ अन्ये पौरजनाश्चैव मन्वशोचंत पांडवान् ॥ विदुरस्त्वल्पशश्च केशो कंवेदपरं हिंसः १८ पांडवाश्चापि निर्गल्य नगराद्धारणावतात् ॥ नदीं गंगामनुप्राप्तमातृपशामहाबलाः १९ दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतो जवेन च ॥ वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् २० ततो नावंपरित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशम् ॥ विज्ञाय निशि पंथानं नक्षत्रगणसूचितम् २१ यतमाना वनं राजनगहनं प्रतिपेदिरे ॥ ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रांधाः पांडुनंदनाः २२ पुनरुचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ इतः कष्टतरं किं नुयद्वयं गहने वने ॥ दिशश्च न विजानीमो गंतुं चैव न शक्नुमः २३ तंच पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ॥ कथं तु विप्रमुच्ये मभयादस्मादलक्षिताः २४ पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रजभारत ॥ त्वं हि नो बलवानेको यथा स ततस्तथा २५ इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ॥ आदाय कुंतीभ्रातृश्वजगामास्तु महाबलः २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुष्टपर्वणि पांडववनप्रवेशे पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेन विक्रममाणेन ऊरुवेगसमीरितम् ॥ वनं स वृक्षविटपं व्याघ्रिणितमिवाभवत् १ जंघावातो ववौ चास्य शुचिशुक्रागमेयथा ॥ आवर्जितलता वृक्षमार्गं च केमहाबलः २ समुद्रं नुपि तांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ॥ अवरुज्य ययौ गुल्मान् पथस्तस्य समीपजान् ३ सरोपित इव कुद्वो वने भंजन् महादुमान् ॥ त्रिप्रसुतमदः शुष्मीषष्टिवर्षीमतं गराट् ४ गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्यमारुतरं हसः ॥ भीमस्य पांडुपुत्राणां मूर्छेव समजायत ५ असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ॥ पथि प्रच्छन्नमासे दुर्धर्ताराष्ट्रभयात्तदा ६ कृच्छ्रेण मातरं चैव सुकुमारीयशस्विनीम् ॥ अवहत्सतु पृष्ठेन रोधः सुविषमेषु च ७

ध्यायः ॥ १५० ॥ तेनेति १ शुचिशुक्रागमेज्येष्टाषाढयोः समये आवर्जिताः समीकृता लता वृक्षाश्च यस्मिन् २ अवरुज्य भंका ३ रोपितो रोपं प्रापितः त्रिपुण्ड्रकर्णमूलगुह्यदेशे पुप्रसुतो मदीयस्वसः शुष्मी तेजस्वी । 'शुष्मं तेजसि सूर्येना' इति मेदिनी । षष्टिवर्षीति पूर्णयौवनः ४ । ५ दूरपारं गंगाप्रवाहं वने पितृस्माद्विभ्यतीति भावः भुजप्लवैर्भुजाभ्यां प्लवनेः बहुत्वव्यापारभेदात् ६ रोधः सूचभागे ७

८ अनात्तैर्वैरनुभवेरुत्पातरूपैरित्यर्थः ९ गुल्मः स्तंभः क्षुपो ह्रस्वशास्त्रो वृक्षः अवभुजो नामितः १० । ११ तृपातृष्ण्या १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ गव्यूतिमात्रात्क्रोशद्वयात् अगमच्चवनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ॥ कूरपक्षि मृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभ ८ घोरासमभवत्संध्यादारुणामृगपक्षिणः ॥ अप्रकाशादिशः सर्वा वातैरासन्नार्तवैः ९ शीर्णपर्णफलैराजन्वहुगुल्मक्षुपैर्दुर्मैः ॥ भग्रावभुग्रभूयिष्ठैर्नानादुमसमाकुलैः १० तेश्रमेण च कौरव्यास्तृष्ण्याच प्रपीडिताः ॥ नाशकुवंस्तदा गंतुं निद्रया च प्रवृद्धया ११ न्यविशंत हिते सर्वे निरास्वादे महावने ॥ ततस्तृपापरिकृता कुंतीपुत्रानथा ब्रवीत् १२ मातासती पांडवानां पंचानां मध्यतः स्थिता ॥ तृष्ण्याहिपरीताऽस्मि पुत्रान् भृशमथा ब्रवीत् १३ तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम् ॥ कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे १४ ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ॥ न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह १५ तत्र निक्षिप्य तान् सर्वानुवाच भरतर्षभः ॥ पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो १६ एतेरुवंति मधुरं सारसाजलचारिणः ॥ ध्रुवमत्र जलस्थानं महच्चेति मतिर्मम १७ अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ॥ जगाम तत्र यत्र स्मसारसाजलचारिणः १८ स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ॥ तेषामर्थं च जग्राह भ्रातृणां भ्रातृवत्सलः ॥ उत्तरीयेण पानीयमानया मास भारत १९ गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ॥ शोकदुःखपरीतात्मानि शश्वा सोरगो यथा २० स सुतां मातरं दृष्ट्वा भ्रातृश्वसुधातले ॥ भृशं शोकपरीतात्मा विललाप वृकोदरः २१ अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भाविष्यति ॥ यत्पश्यामि महीसु स्नानभ्रातृनद्यसु मंदभाक् २२ शयनेषु पराद्वर्षेषु पुरा वारणावते ॥ नाधिजग्मुस्तदानीं द्रांति स्य सुप्ता महीतले २३ स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ॥ कुंतिराजसुतां कुंतीं सर्वलक्षणपूजिताम् २४ स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्या पांडोर्महात्मनः ॥ तथैव चास्मज्जननीं पुंडरीकोदरप्रभाम् २५ सुकुमारतरामेनां महार्हशयनोचिताम् ॥ शयानां पश्यतां ज्येष्ठपृथिव्या मत्थो चिताम् २६ धर्मादिद्राचवाताच्च सुषुवेया सुतानि मान् ॥ सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते प्रासादशायिनी २७ किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ॥ योऽहमद्य न रव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि भूतले २८ त्रिपुलोकेषु यो राज्यं धर्मनित्योऽर्हते नृपः ॥ सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २९ अयं नीलांबुदश्यामो नरेष्वप्रतिमोऽर्जुनः ॥ शेते प्राकृतवद्भूमौ ततो दुःखतरं नु किम् ३० अश्विनाविवदेवानां याविमौरूपसंपदा ॥ तौ प्राकृतवद्वेभौ प्रसुतौ धरणीतले ३१ ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ॥ स जीवेत सुखं लोके ग्रामदुर्मद्वैकजः ३२ एको वृक्षो ह्यिद्योग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ॥ चैत्यो भवति निर्जातिरर्चनीयः सुपूजितः ३३ येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिताः ॥ ते जीवंति सुखं लोके भवंति च निरामयाः ३४ बलवंतः समृद्धार्था मित्रबांधवनंदनाः ॥ जीवंत्यन्योन्यामाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ३५ वयं तु घृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ॥ विवासितान दग्धाश्च कथंचिद्देवसंश्रयात् ३६ तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ॥ कादिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः केशमनुत्तमम् ३७ सकामो भवदुर्द्वेधात्तराष्ट्राल्पदर्शन ॥ नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञामियुधिष्ठिरः ३८

२० । २१ सुमंदभागतिमंदभाग्यः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ एकज एक एव जातोऽसहायः ३२ । ३३ । ३४ बांधवानां नंदनाः सुखदाः ३५ । ३६ । ३७ । ३८

तुभ्यंतव ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ लक्षयेयामिकानामाक्रोशादिना ४४ । ४५ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावादीये एकपंचादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ॥
 प्रयच्छतिवधेतुभ्यंतेनजीवासिदुर्मते ॥ नन्वद्यससुतामात्यंसकर्णानुजसौवलम् ३९ गत्वाक्रोधसमाविष्टःप्रेषयिष्येयमक्षयम् ॥ किंनुशक्यंमयाकर्तुंयतेनकुध्यते
 नृपः ४० धर्मात्मापांडवश्रेष्ठःपापाचारयुधिष्ठिरः ॥ एवमुक्त्वमहाबाहुःक्रोधसंदीप्तमानसः ४१ करंकरेणनिष्पिष्यनिःश्वसन्दीनमानसः ॥ पुनर्दीनमनाभूत्वा
 शांताचिरिवपावकः ४२ भ्रातृन्महीतलेसुप्तानवैक्षतवृकोदरः ॥ विश्वस्तानिवसंविष्टानपृथग्जनसमानिव ४३ नातिदूरेणनगरंनदादस्माद्विलक्षये ॥ जागर्तव्ये
 स्वपंतीमेहतजागर्त्यहंस्वयम् ४४ प्राश्यंतीमेजलंपश्चात्प्रतिबुद्धाजितक्रमाः ॥ इतिभीमोव्यवस्यैवजजागारस्वयंतदा ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिजतुष्ट
 हपर्वणिभीमजलाहरणेएकपंचादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ॥ समाप्तंजतुष्टहपर्व ॥ ॥ अथाहिर्बिबवधपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तत्र
 तेषुशयानेषुहिर्बिबोनामराक्षसः ॥ अविदूरेवनात्तस्माच्छालवृक्षंसमाश्रितः १ कूरोमानुषमांसादोमहावीर्यपराक्रमः ॥ प्रावृज्जलधरश्यामःपिंगाक्षोदारुणाकृतिः
 २ दंष्ट्राकरालवदनःपिशितेप्सुःक्षुधार्दितः ॥ लंबस्त्रिगलंबजठरोरक्तश्मश्रुशिरोरुहः ३ महावृक्षगलस्कंधःशंकुकर्णोविभीषणः ॥ यदृच्छयातानपश्यत्पांडुपुत्रा
 न्महारथान् ४ विरूपरूपःपिंगाक्षःकरालोघोरदर्शनः ॥ पिशितेप्सुःक्षुधार्तश्चतानपश्यद्यदृच्छया ५ उर्ध्वागुलिःसकंदूयनधुन्वनरूक्षान्शिरोरुहान् ॥ जृंभमाणो
 महावक्रःपुनःपुनरवेक्ष्यच ६ दृष्टोमानुषमांसस्यमहाकायोमहाबलः ॥ आघ्रायमानुषंगंधंभगिनीमिदमब्रवीत् ७ उपपन्नश्चिरस्याद्यमक्षोऽयंममसुप्रियः ॥ स्नेह
 स्रवान्प्रसवतिजिह्वापर्येतिमेसुखम् ८ अष्टौदंष्ट्राःसुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ॥ देहेषुमज्जयिष्यामिस्त्रिगधेषुपिशितेषुच ९ आक्रम्यमानुषंकंठमाच्छिद्यधम
 नीमपि ॥ उष्णंनवंप्रपास्यामिफेनिलंरुधिरं बहु १० गच्छजानीहिकेत्वेतेशेरतेवनमाश्रिताः ॥ मानुषोवलवानगंधोग्राणंतर्पयतीवमे ११ हत्वैतान्मानुषान्सर्वा
 नानयस्वममांतिकम् ॥ अस्मद्विषयसुप्तेभ्योनैतेभ्योभयमस्तिते १२ एषामुत्कृत्यमांसानिमानुषाणांयथेष्टतः ॥ भक्षयिष्यावसहितौकुरुपूर्णवचोमम १३ भक्ष
 यित्वाचमांसानिमानुषाणांप्रकामतः ॥ नृत्यावसहितावावांदत्ततालावनेकशः १४ एवमुक्ताहिर्बिबातुहिर्बिबेनतदावने ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञायत्वरमाणेवराक्षसी ॥
 १५ जगामतत्रयत्रस्मपांडवाभरतर्षभ ॥ ददर्शतत्रसागत्वापांडवान्पृथयासह ॥ शयानानभीमसेनंचजाग्रतंत्वपराजितम् १६ दृष्ट्वैवभीमसेनंसाशालपोतमिवो
 द्रुतम् ॥ राक्षसीकामयामासरूपेणाप्रतिमंभुवि १७ अयंश्यामोमहाबाहुःसिंहस्कंधोमहाद्युतिः ॥ कंबुग्रीवःपुष्कराक्षोभर्तायुक्तोभवेन्मम १८ नाहंभ्रातृवचोजा
 तुकुर्याकूरोपसंहितम् ॥ पतिस्रोहोऽतिबलवान्नतथाभ्रातृसौहृदम् १९

तत्रेति १ । २ पिशितेप्सुमांसार्थो स्त्रिगजंघामूलं ३ । ४ । ५ । ६ । ७ पर्येतिमानुषमांसस्यलाभं सूचयंतीचलतीव ८ । ९ धमर्त्तनाडी १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५
 १६ शालपोतमिवशालांकुरमिव १७ श्यामस्तरुणः अग्नेनवहेमाभमितिवक्ष्यमाणत्वात् १८ कूरोपसंहितं हिंसायुक्तं १९

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ विभक्षयिष्यतामक्षयितुमिच्छता २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणि
 मुहूर्तमेवतृप्तिश्चभवेद्भ्रातुर्ममैवच ॥ हतैरेतैरहत्वातुभोदिष्येशाश्वतीःसमाः २० साकामरूपिणीरूपंकृत्वामानुषमुत्तमम् ॥ उपतस्थेमहाबाहुंभीमसेनंशनैःशनैः
 २१ लज्जमानेवललनादिव्याभरणभूषिता ॥ स्मितपूर्वमिदंवाक्यंभीमसेनमथाब्रवीत् २२ कुतस्त्वमसिसंप्राप्तःकश्चासिपुरुषर्षभ ॥ कइमेशेरतेचेहपुरुषादेवरू
 पिणः २३ केयंवैवृहतीश्यामासुकुमारीतवानघ ॥ शेतेवनमिदंप्राप्यविश्वस्तास्वगृहेयथा २४ नेदंजानातिगहनंवनंराक्षससेवितम् ॥ वसतिह्यत्रपापात्माहि
 र्बिबोनामराक्षसः २५ तेनाहंप्रेषिताभ्रात्रादुष्टभावेनरक्षसा ॥ विभक्षयिष्यतामांसंयुष्माकममरोपमाः २६ साऽहंत्वामभिसंप्रेक्ष्यदेवगर्भसमप्रभम् ॥ नान्यं
 भर्तारमिच्छामिसत्यमेतद्वीमिते २७ एतद्विज्ञायधर्मज्ञयुक्तंमयिसमाचर ॥ कामोपहतचित्तांगीभजमानांभजस्वमाम् २८ त्रास्यामित्वांमहाबाहोराक्षसात्पु
 रुषादकात् ॥ वत्स्यावोगिरिदुर्गेषुभर्ताभवममानघ २९ अंतरिक्षचरीह्यस्मिकामतोविचरामिच ॥ अतुलामाशुहिप्रीतिं तत्रतत्रमयासह ३० ॥ भीमसेनउवाच ॥
 मातरंभ्रातरंज्येष्ठंसुखसुप्तानकथंत्विमान् ॥ परित्यजेतकोन्वद्यप्रभवन्निहराक्षसि ३१ कोहिसुप्तानिमान्भ्रातृन्दत्ताराक्षसभोजनम् ॥ मातरंचनरोगच्छेत्कामार्त
 इवमद्विधः ३२ ॥ राक्षस्युवाच ॥ यत्तेप्रियंतत्कारिष्येसर्वानेतान्प्रबोधय ॥ मोक्षयिष्याम्यहंकांमंराक्षसात्पुरुषादकात् ३३ ॥ भीमसेनउवाच ॥ सुखसुप्तान्वनेभ्रातृ
 न्मातरंचैवराक्षसि ॥ नभयाद्रोधयिष्यामिभ्रातुस्तवदुरात्मनः ३४ नहिमेराक्षसाभीरुसोदुंशक्ताःपराक्रमम् ॥ नमनुष्यानगंधर्वानयक्षाश्चारुलोचने ३५ गच्छवा
 तिष्ठवाभद्रेयद्वाऽपीच्छसितत्कुरु ॥ तंवाप्रेषयतन्वांगिभ्रातरंपुरुषादकम् ३६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिहिर्बिबवधपर्वणिभीमहिर्बिबासंवादेद्विपंचाश
 दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तांविदित्वाचिरगतांहिर्बिबोराक्षसेश्वरः ॥ अवतीर्यदुमात्तस्मादाजगामाशुपांडवान् १ लोहि
 ताक्षोमहाबाहुरूर्ध्वकेशोमहाननः ॥ मेघसंघातवर्ष्माचतीक्ष्णदंष्ट्रोभयानकः २ तमापतंतदंष्ट्रैवतथाविकृतदर्शनम् ॥ हिर्बिबोवाचवित्रस्ताभीमसेनमिदंवचः ३
 आपतत्येषदुष्टात्मासंकुद्धःपुरुषादकः ॥ साऽहंत्वांभ्रातृभिःसार्द्धयद्रवीमितथाकुरु ४ अहंकांमगमावीररक्षोबलसमन्विता ॥ आरुहेमांममश्रोणिनेष्यामित्वांवि
 हायसा ५ प्रबोधयैतान्संसुप्तान्मातरंचपरंतप ॥ सर्वानेवगमिष्यामिगृहीत्वावोविहायसा ६ ॥ भीमउवाच ॥ माभैस्त्वंपृथुसुश्रोणिनैषकश्चिन्मयिस्थिते ॥ अहमे
 नंहनिष्यामिप्रेक्षंत्यास्तेसुमध्यमे ७ नायंप्रतिबलोभीरुराक्षसापसदोमम ॥ सोढुंयुधिपरिस्पंदमथवासर्वराक्षसाः ८ पश्यवाहसुवृत्तौमेहस्तिहस्तनिभाविमौ ॥
 ऊरुपरिघसंकाशौसंहतंचाप्युरोमहत ९ विक्रमंमेयथेन्द्रस्यसाऽद्यद्रक्ष्यसिशोभने ॥ मावमंस्थाःपृथुश्रोणिमत्वामामिहमानुषम् १०

॥ हिडिंबोवाच ॥ नावमन्येनरव्याघ्रत्वामहं देव रूपिणम् ॥ दृष्टप्रभावस्तु मयामानुषेष्वेवराक्षसः ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भा-
रत ॥ वाचः शुश्रावताः कुद्धो राक्षसः पुरुषादकः १२ अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिंबोमानुषं वपुः ॥ स्रग्दामपूरितशिखं समग्रं दुर्निभाननम् १३ सुभूनासाक्षिकेशां
तंसु कुमारनखत्वचम् ॥ सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्मावरवाससम् १४ तांतथामानुषं रूपं विभ्रतीं सुमनोहरम् ॥ पुंस्कामांशं कमानश्च कुक्रोधपुरुषादकः १५ संकुद्धो
राक्षसस्तस्याभगिन्याः कुरुसत्तम ॥ उत्फाल्यविपुलेनेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् १६ कोहि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ॥ न विभेषि हिडिंबे किं मत्कोपाद्विप्रमो-
हिता १७ धिक्त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ॥ पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि १८ यानि मानाश्रिताः श्वापीर्विप्रियं सुमहन्मम ॥ एष तानद्यवै सर्वा-
न्हनिष्यामि त्वया सह १९ एवमुक्त्वा हिडिंबां स हिडिंबो लोहितेक्षणः ॥ ववायाभिपपातै नानन्दं तैर्देतानुपस्पृशन् २० तमापतंतं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतांवरः ॥ भर्त्सयामा-
स तेजस्वीतिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ॥ भगिनीं प्रतिसंकुद्धमिदं वचनमब्रवीत् २२ किं ते हिडिंब एतैर्वा-
सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ॥ मामासादयदुर्द्वेतरसात्वनराशन २३ मय्येव प्रहरौ हित्वं न स्त्रियं हंतुमर्हसि ॥ विशेषतोऽनपठते परेणापठते सति २४ न हीयंस्व वशावाला-
कामयत्यद्यमाभिह ॥ चोदितैषा ह्यनंगेन शरीरांतरचारिणा २५ भगिनी तव दुर्द्वेतरक्षसां वैयशोहर ॥ त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च २६ कामयत्यद्यमां-
भीरुस्तव नैषा पराध्यति ॥ अनंगेन कृते दोषेनेमां गृहीतुमर्हसि २७ मयि तिष्ठति दुष्टात्मनस्त्रियं हंतुमर्हसि ॥ संगच्छस्व मया सार्द्धमेवेनैकोनराशन २८ अहमेको-
गमिष्यामि त्वामद्य मसादनम् ॥ अद्य मद्रुलनिष्पिष्टं शिरो राक्षसदीर्यताम् ॥ कुंजरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः २९ अद्य गात्राणिते कंकाः श्येनागोमायव-
स्तथा ॥ कर्षतु भुविसंहृष्टानिहतस्य मया मृधे ३० क्षणेनाद्य कारिष्येऽहमिदं वनमराक्षसम् ॥ पुराय दूषितं नित्यं त्वया भक्षयतानरान् ३१ अद्य त्वां भगिनी रक्ष-
कृप्यमाणं मायाऽसकृत् ॥ द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकांशं सिंहेन वमहाद्विपम् ३२ निरावाधास्त्वयि हते मयाराक्षसपांसन ॥ वनमेतच्चरिष्यंति पुरुषा वनचारिणः ३३ हिडिं-
ब उवाच ॥ गर्जितेन वृथा किं ते कथितेन च मानुष ॥ कृत्वैतत्कर्मणा सर्वकथ्येथामाचिरं कथाः ३४ बलिनं मन्यसे यच्चाप्यात्मानं स पराक्रमम् ॥ ज्ञास्यस्यद्य समाग-
म्य मयाऽऽत्मानं बलाधिकम् ३५ न तावदेतान् हिंसिष्ये स्वपत्वे ते यथा सुखम् ॥ एष त्वामेव दुर्द्वेनिहन्म्यद्याप्रियंवदम् ३६ पीत्वा तवा सृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमा-
नपि ॥ हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो वाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ॥ अभ्यद्रवत संकुद्धो भीमसेनमरिदमम् ३८

२८ गमिष्यामि गमयिष्यामि नयिष्यामीति वा पाठः ॥ २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । आकर्षतुः आचकर्षतुः ४४ । ४५ इति आदिपर्वणि नीलकंठे भारतभावे दीपे त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ प्रबुद्धादिति १ । २ । ३ । ४ । ५ जिघांसितुं हंतुं
तस्याभिद्रवतस्तूर्णभीमो भीमपराक्रमः ॥ वेगेन प्रहितं बाहुं निजग्राह सन्निव ३९ निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरंतं च कर्षह ॥ तस्मादेशाद्भूतं पृथौ सिंहाः क्षुद्रमृगं य-
था ४० ततः सराक्षसः कुद्धः पांडवेन बलादितः ॥ भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं वम् ४१ पुनर्भीमो बलादेन विचकर्ष महाबलः ॥ माशब्दः सुखसुप्तानां भात-
णामेभवेदिति ४२ अन्योन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ॥ हिडिंबो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ४३ बभञ्जतुस्तदा वृक्षां लताश्च कर्षतुस्तदा ॥ मत्ता वि-
वचसं रव्यौ वारणौ पृष्ठिहायनौ ४४ तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ॥ सहमात्राच ददृशुर्हिडिंबामग्रतः स्थिता ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि हि-
डिंबवधपर्वणि हिडिंबयुद्धे त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रबुद्धास्ते हिडिंबाया रूपं दृष्ट्वाऽतिमानुषम् ॥ विस्मिताः
पुरुषव्याघ्रावभूवुः पृथया सह १ ततः कुंती समीक्ष्यैनां विस्मितारूपसंपदा ॥ उवाच मधुरं वाक्यं सा त्वपूर्वमिदं शनैः २ कस्य त्वं सुरगर्भाभेकावाऽसि वरवर्णिनि ॥ केन
कार्येण संप्राप्ता कुतश्चागमनं तव ३ यदि वाऽस्य वनस्य त्वं देवताय दिवाऽप्सराः ॥ आचक्ष्व ममतत्सर्वं किमर्थं चेहतिष्ठसि ४ ॥ हिडिंबोवाच ॥ यदेतत्पश्यसि वनं नील-
मेघनिभं महत् ॥ निवासो राक्षसस्यैष हिडिंबस्य ममैव च ५ तस्य माराक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भाविनि ॥ भ्रात्रा संप्रेषिता मार्येत्वा स पुत्रां जिघांसितुं ६ क्रूर-
बुद्धेरहंतस्य वचनादागता त्विह ॥ अद्राक्षं न वहेम भंतव पुत्रं महाबलम् ७ ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ॥ चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ८ ततो वृ-
तो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ॥ अपनेतुं च यतितो न चैव शक्तो मया ९ चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ॥ स्वयमेवागतो हंतुमिमान् सर्वांस्तवात्मजान् १०
स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ॥ बलादितो विनिष्पिष्य व्यपनीतो महात्मना ११ विकर्षतौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परं ॥ पश्यैव युधिविक्रांता वेतौ च न ररा-
क्षसौ १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्याः श्रुत्वाैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ॥ अर्जुनो न कुलश्चैव सह देवश्च वीर्यवान् १३ तौ ते ददृशुः रासक्तौ विकर्षतौ परस्परं ॥
कांक्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव बलौ १४ अथान्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षतौ पुनः पुनः ॥ दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः १५ वसुधारेणुं संवीतौ वसुधाधरस-
न्निभौ ॥ बभ्राजतु र्यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ १६ राक्षसेन तदा भीमं क्रिश्यमानं निरीक्ष्य च ॥ उवाचे दं वचः पार्थः प्रहसञ्छनकैरिव १७ भीममाभैर्महाबाहो न-
त्वां बुध्यामहे वयं ॥ समेतं भीमरूपेण रक्षसाश्रमं कर्षिताः १८ साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थपातयिष्यामि राक्षसम् ॥ न कुलः सह देवश्च मातरं गोपयिष्यतः १९
भीम उवाच ॥ उदासीनो निरीक्षस्वनकार्यः संप्रमस्त्वया ॥ न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वंतरमागतः २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ किमनेन चिरं भीमजीवता पापरक्षसा ॥
गंतव्येन चिरं स्थातुमिह शक्यमरिदम २१ पुरा संरज्यते प्राची पुरा संव्याप्रवर्तते रौद्रेमुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवंत्युत २२

स्वार्थे सत् ६ । ७ भावे चित्ते ८ । ९ । १० व्यपनीतो दूरे नीतः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० गंतव्ये सति चिरं स्थातुं शक्यं २१ । २२

विभीषणंविशेषेणभयंकरं पुराप्रगेवमायाविकुरुतेरक्षोरौदेमुहूर्तेऽतःअस्मिन्सारंवलंअर्पयनिपातय एनंशोघ्नजहीत्यर्थः २३ । २४ आभ्रामयत्समंतादभ्रमितवान् २५ वृथावृद्धोदीर्घत्वंगतः
वृथामरणंवाहुयुद्धेनहतस्यस्वर्गकीर्त्योरभावात् २६ । २७ क्रोद्योदीपनायार्जुनउवाच यदिवेति २८ । २९ । ३० । ३१ योक्रयित्वानिबन्धयउरोदेशेगृहीत्वाप्रतीपंविनाम्ययष्टिवन्मध्यदेशेभंका
त्वरस्वभीममाक्रीडजहिरक्षोविभीषणम् ॥ पुराविकुरुतेमायांभुजयोःसारमर्पय २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अर्जुनेनैवमुक्तस्तुभीमोरोषाज्ज्वलन्निव ॥ बलमाहा
र्यामासयद्वायोर्जगतःक्षये २४ ततस्तस्यांबुदाभस्यभीमोरोषात्तुरक्षसः ॥ उक्षिप्याभ्रामयदेहंतूर्णंशतगुणंतदा २५ ॥ भीमउवाच ॥ वृथामासैवृथापुष्टोवृथा
वृद्धोवृथामतिः ॥ वृथामरणमर्हस्त्वंवृथाऽद्यनभविष्यसि २६ क्षेममद्यकरिष्यामियथावनमकंटकम् ॥ नपुनर्मानुषान्हत्वाभक्षयिष्यसिराक्षस २७ ॥ अर्जुनउवाच ॥
यदिवामन्यसेभारंत्वमिमंराक्षसंयुधि ॥ करोमितवसाहाय्यंशीघ्रमेषनिपात्यताम् २८ अथवाऽप्यहमेवैनंहनिष्यामिवृकोदर ॥ कृतकर्मापरिश्रान्तःसाधुतावदुपारम
२९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ निष्पिप्यैनंबलाद्भूमौपशुमारममारयत् ३० समार्यमाणोभीमेनननादविपुलंस्वनम् ॥
पूरयंस्तद्वनंसर्वजलाद्रैवदुंदुभिः ३१ बाहुभ्यांयोक्रयित्वातंबलवान्पांडुनंदनः ॥ मध्येभंक्तामहाबाहुर्हर्षयामासपांडवान् ३२ हिडिंबंनिहतंदृष्ट्वासंहृष्टास्तेतर
स्विनः ॥ अपूजयन्नरव्याघ्रंभीमसेनमरिंदमम् ३३ अभिपूज्यमहात्मानंभीमंभीमपराक्रमम् ॥ पुनरेवार्जुनोवाक्यमुवाचेदंवृकोदरम् ३४ नदूरंगंरमन्येवनाद
स्मादहंविभो ॥ शीघ्रंगच्छाममद्रंतेननोविद्यात्सुयोधनः ३५ ततःसर्वेतथेत्युक्त्वामात्रासहमहारथाः ॥ प्रययुःपुरुषव्याघ्राहिडिंबाचैवराक्षसी ३६ ॥ इति श्रीम
हाभारते आदिपर्वणि हिडिंबवधपर्वणि हिडिंबवधे चतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ भीमसेनउवाच ॥ स्मरंतिवैरंक्षांसिमायामाश्रित्य
मोहिनीम् ॥ हिडिंबेव्रजपंथानंत्वमिमंभ्रातृसेवितम् १ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कुद्धोऽपिपुरुषव्याघ्रंभीममास्मस्त्रियंवधीः ॥ शरीरगुह्यम्यधिकंधर्मगोपायपांडव
२ वधाभिप्रायमायांतमवधीस्त्वंमहाबलम् ॥ रक्षसस्तस्यभगिनीर्किनःकुद्धाकरिष्यति ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ हिडिंबातुततःकुंतीमभिवाद्यकृतांजलिः ॥
युधिष्ठिरंतुकोतेयमिदंवचनमब्रवीत् ४ आर्येजानासियदुःखमिहस्त्रीणामनंगजम् ॥ तदिदंमामनुप्राप्तंभीमसेनकृतंशुभे ५ सोढंतत्परमंदुःखंमयाकालप्रतीक्षया ॥
सोऽयमभ्यागतःकालोभवितामेसुखोदयः ६ मयाद्युत्सृज्यसुहृदःस्वधर्मस्वजनंतथा ॥ वृतोऽयंपुरुषव्याघ्रस्तवपुत्रःपतिःशुभे ७ वीरेणाऽहंतथाऽनेनत्वयाचापियश
स्विनी ॥ प्रत्याख्यातानजीवामिसत्यमेतद्वीमिते ८ तदर्हसिकृपांकर्तुमयित्वंवरवर्णिने ॥ मत्वाभूदेतितन्मातृभक्तावाऽनुगतेतिवा ९ भर्ताऽनेनमहाभागेसंयो
जयसुतेनह ॥ तमुपादायगच्छेयंयथेष्टंदेवरूपिणम् ॥ पुनश्चैवानयिष्यामिविस्त्रंभंकुरुमेशुभे १०

त्रोटयित्वापशुमारममारयत्पांडवांश्चहर्षयामासेत्यन्वयः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे चतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ॥
स्मरंतीति भ्रातृसेवितं पंथानं मृत्युं १ । २ । ३ अभिवाद्य आर्ये इत्याभ्यास्य चौरादिकस्य वदेरूपं ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ वहिष्यामिप्रापयिष्यामि आर्षहट् प्रवक्ष्यामीतिपाठेऽपिवेहेवरूपं गतिगर्भदेशं १२ आचृत्यांगीकृत्य १३ व्यसनंवाधकं १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१
२२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० शंकुकर्णीतीक्ष्णाग्रस्तब्धकर्णौ ३१ । ३२ दीर्घघोणं दीर्घनासिकं । विकटवक्त्रेऽङ्गद्वेजोर्षोडिके जानुगुल्फांतरेपाश्चात्यप्रदेशःपि
अहं हिमनसाध्यातासर्वात्रेप्यामिवःसदा ॥ वृजिनात्तारयिष्यामिदुर्गेषुविषमेषुच ११ पृष्ठेनवोवहिष्यामिशीघ्रंगतिमभीप्सतः ॥ यूयंप्रसादंकुरुतभीमसेनोभजे
तमाम् १२ आपदस्तरणेप्राणान्धारयेद्येनतेनवा ॥ सर्वमावृत्यकर्तव्यंतंधर्ममनुवर्तता १३ आपत्सुयोधारयतिधर्मधर्मविदुत्तमः ॥ व्यसनंहोवधर्मस्यधर्मिणा
मापदुच्यते १४ पुण्यंप्राणान्धारयतिपुण्यंप्राणदमुच्यते ॥ येनयेनाचरेद्धर्मतस्मिन्नगर्हानविद्यते १५ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ एवमेतद्यथाऽऽत्यत्वंहिडि
बेनात्रसंशयः ॥ स्थातव्यंतुत्वयासत्येयथाब्रूयांसुमध्यमे १६ स्नातंकृताह्निकंभद्रेकृतकौतुकमंगलम् ॥ भीमसेनंभजेथास्त्वंप्रागस्तगमनाद्रवेः १७ अहःसुवि
हरानेनयथाकामंमनोजवा ॥ अयंत्वानयितव्यस्तेभीमसेनःसदानिशि १८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथेतितत्प्रतिज्ञायभीमसेनोऽब्रवीदिदम् ॥ शृणुराक्ष
सिसत्येनसमयंतेवदाम्यहम् १९ यावत्कालेनभवतिपुत्रस्योत्पादनंशुभे ॥ तावत्कालंगमिष्यामित्वयासहसुमध्यमे २० ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथेतित
त्प्रतिज्ञायहिडिंबाराक्षसतिदा ॥ भीमसेनमुपादायसोर्ध्वमाचक्रमेततः २१ शैलशृंगेपुरम्येषुदेवतायतनेषुच ॥ मृगपक्षिविषुष्टेपुरमणीयेषुसर्वदा २२ कृत्वाचरू
पंपरमंसर्वाभरणभूषिता ॥ संजल्पंतीसुमधुरंरमयामासपांडवम् २३ तथैववनदुर्गेषुपुष्पितद्रुमवालिषु ॥ सरःसुरमणीयेषुपद्मोत्पलयुतेषुच २४ नदीद्वीपप्रदेशेषुवै
दूर्यसिकतासुच ॥ सुतीर्थवनतोयासुतथागिरिनीदीषुच २५ काननेषुविचित्रेषुपुष्पितद्रुमवालिषु ॥ हिमवाद्गिरिकुंजेषुगुहासुविविधासुच २६ प्रफुल्लशतपत्रेषुसरः
स्वमलवारिषु ॥ सागरस्यप्रदेशेषुमणिहेमचितेषुच २७ पल्लवेषुचरम्येषुमहाशालवनेषुच ॥ देवारण्येषुपुण्येषुतथापर्वतसानुषु २८ गुह्यकानानिवासेषुताप
सायतनेषुच ॥ सर्वतुफलरम्येषुमानसेषुसरःसुच २९ विभ्रतीपरमंरूपंरमयामासपांडवम् ॥ रमयंतीतथाभीमंतत्रतत्रमनोजवा ३० प्रजज्ञेराक्षसीपुत्रंभीमसेनान्म
हाबलम् ॥ विरूपाक्षंमहावक्रंशंकुकर्णंविभीषणम् ३१ भीमनादंसुताम्रोष्ठतीक्ष्णदंष्ट्रंमहाबलम् ॥ महेष्वासंमहावीर्यमहासत्त्वमहाभुजम् ३२ महाजवंमहाकायंमहामा
यमरिंदमम् ॥ दीर्घघोणंमहोरस्कंविकटोद्वहपिंडिकम् ३३ अमानुषमानुषजंभीमवेगंमहाबलम् ॥ यःपिशाचानतीत्यान्यान्बभूवातीवराक्षसान् ३४ बालोऽपि
यौवनंप्राप्तोमानुषेषुविशंपते ॥ सर्वास्त्रेषुपरवीरःप्रकर्षमगमद्वली ३५ सद्योहिगर्भानराक्षस्योलभंतेप्रसवांतित्च ॥ कामरूपधराश्चैवभवंतिबहुरूपिकाः ३६ प्रणम्यवि
क्वःपादावगृह्णात्सपितुस्तदा ॥ मातुश्चपरमेष्वासस्तौचनानामास्यचक्रतुः ३७ घटोहास्योत्कचइतिमातातंप्रत्यभाषत ॥ अब्रवीत्तेननामास्यघटोत्कचइतिस्मह ३८

डिका तेदेयस्यतंविकटोद्वहपिंडिकं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ विक्रमःकेशहीनः ३७ घटइति घटसादृश्याद्घटःशिरः । 'घटःसमाधिभेदेनाशिरःकूटकटेषुच'इतिमेदिनी । हस्पष्टं अस्यपुत्रस्यउ
त्कचःविकेशोयतस्ततोघटःउत्कचोयस्येतिथोगादोत्कचइतिनामाब्रवीत् ३८

आत्मनित्यःस्ववशः ३९. संवाससमयःसहवासकालः जीर्णोऽतीतः । पुत्रोत्पत्तिपर्यंतमेवतस्यकृतत्वात् ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ समयमेवाह कृत्येति ४५ घटोत्कचोत्पत्ति
 अनुरक्तश्चतानासीत्पांडवान्सघटोत्कचः ॥ तेषांचदयितोनित्यमात्मनित्योबभूवह ३९ संवाससमयोर्जीर्णइत्याभाष्यततस्तुतान् ॥ हिडिंबासमयंकृत्वास्वां
 गतिप्रत्यपद्यत ४० घटोत्कचोमहाकायःपांडवान्पृथयासह ॥ अभिवाद्यथान्यायमब्रवीच्चप्रभाष्यताम् ४१ किंकरोम्यहमार्याणानिःशंकंवदतानघाः ॥ तंभुवं
 तंभैमसेर्निहंतुंतिवचनमब्रवीत् ४२ त्वंकुरुणांकुलेजातःसाक्षाद्भीमसमोह्यसि ॥ ज्येष्ठःपुत्रोऽसिपंचानांसाहाय्यंकुरुपुत्रक ४३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पृथयाऽ
 प्येवमुक्तस्तुप्रणम्यैववचोऽब्रवीत् ॥ यथाहिरावणोलोकेहंद्रजिच्चमहाबलः ॥ वर्ष्मवीर्यसमोलोकेविशिष्टश्चाभवंचपु ४४ कृत्यकालउपस्थास्येपितुनितिघटोत्क
 चः ॥ आमंत्र्यरक्षसांश्रेष्ठःप्रतस्थेचोत्तरांदिशम् ४५ सहसृष्टोमधवताशक्तिहेतोर्महात्मना ॥ कर्णस्याप्रतिवीर्यस्यप्रतियोद्धामहारथः ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते
 आदिपर्वणि हिडिंबवधपर्वणि घटोत्कचोत्पत्तौ पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेवनेनवनंगत्वाघ्नंतोमृग
 गणान्वहन् ॥ अपक्रम्यययूराजंस्त्वरमाणामहारथाः १ मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पंचालान्कीचकानंतरेणच ॥ रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाःसरांसिच २ जटाःकृत्वा
 ऽऽत्मनःसर्वैवलकलाजिनवाससः ॥ सहकुंत्यामहात्मानोविभ्रतस्तापसंवपुः ३ कचिद्धहंतोजननीत्वरमाणामहारथाः ॥ कचिच्छंदेनगच्छंतस्तेजग्मुःप्रसमंपुनः ४
 ब्राह्मवेदमधीयानावेदांगानिचसर्वशः ॥ नीतिशास्त्रंचसर्वज्ञाददृशुस्तेपितामहम् ५ तेऽभिवाद्यमहात्मानंकृष्णद्वैपायनंतदा ॥ तस्थुःप्रांजलयःसर्वेसहमात्रापरं
 तपाः ६ ॥ व्यासउवाच ॥ मयेदंव्यसनंपूर्वविदितंभरतर्षभाः ॥ यथातुतैरधर्मेणधार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ७ तद्विदित्वाऽस्मिंसंप्राप्तश्चिकीर्षुःपरमंहितम् ॥ नविषादो
 ऽत्रकर्तव्यःसर्वमेतत्सुखायवः ८ समास्तेचैवमेसर्वैर्युयंचैवनसंशयः ॥ दीनतोबालतश्चैवस्नेहंकुर्वीतेमानवाः ॥ तस्मादभ्यधिकःस्नेहोयुष्मासुममसांप्रतम् ९ स्ने
 हपूर्वचिकीर्षामिहितंवस्तन्निबोधत ॥ इदंनगरमभ्याशेरमणीयंनिरामयम् ॥ वसतेहप्रतिच्छन्नाममागमनकांक्षिणः १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंसतान्स
 माश्वास्यव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ एकचक्रामभिगतःकुंतीमाश्वासयत्प्रभुः ११ ॥ व्यासउवाच ॥ जीवत्पुत्रिसुतस्तेज्यधर्मनित्योयुधिष्ठिरः ॥ धर्मेणपृथिवींजि
 त्वामहात्मापुरुषर्षभः ॥ पृथिव्यांपार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यतिधर्मराट् १२ पृथिवीमखिलांजित्वासर्वासागरमेखलाम् ॥ भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यतेनात्रसंशयः
 १३ पुत्रास्तवचमाद्याश्चसर्वेएवमहारथाः ॥ स्वराष्ट्रेविहरिष्यंतिसुखंसुमनसःसदा १४ यक्ष्यंतिचनरव्याघ्रानिर्जित्यपृथिवीमिमाम् ॥ राजसूयाश्वमेधाद्यैःक्रतु
 भिर्भूरिदक्षिणैः १५ अनुगृह्यसुहृद्गर्भोगैश्चर्यसुखेनच ॥ पितृपैतामहंराज्यमिमेभोक्ष्यंतितेसुताः १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वानिवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य
 निवेशने ॥ अब्रवीत्पांडवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा १७ प्रयोजनमाह सहीति ४६ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥
 तेइति वनेनवनंवनान्नं १।२।३।४ ब्राह्मवेदंब्रह्मप्रतिपादकमुपनिषद्ब्राह्मणयोग्यंवा पितामहंव्यासं ५।६।७।८।९।१० एकचक्रामभिगतः तेःसहेतितोष ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७

१८ । १९ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ एकचक्रामिति १ । २ पार्थिवान्पृथिवीसंबन्धिनः ३ भिक्षुभिक्षालब्धमन्नंचैरुर्भक्षितवंतः आपदिक्षत्रि
 इहमासंप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहंपुनः ॥ देशकालौविदित्वैवलप्यध्वंपरमांसुदम् १८ सतैःप्रांजलिभिःसर्वैस्तथेत्युक्तोनराधिप ॥ जगामभगवान्व्यासोयथा
 गतमृषिःप्रभुः १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिहिडिंबवधपर्वणि एकचक्राप्रवेशेव्यासदर्शनेषट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ समासंचहि
 डिंबवधपर्व ॥ अथवकवधपर्व ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ एकचक्रांगतास्तेतुकुंतीपुत्रामहारथाः ॥ अतऊर्ध्वद्विजश्रेष्ठकिमकुर्वतपांडवाः १ ॥ वैशंपायन
 उवाच ॥ एकचक्रांगतास्तेतुकुंतीपुत्रामहारथाः ॥ ऊपुर्नातिचिरंकालंब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ २ रमणीयानिपश्यंतोवनानिविविधानिच ॥ पार्थिवानपि
 चोद्देशान्सरितश्चसरांसिच ३ चेरुर्भक्षंतदातेतुसर्वेएवविशांपते ॥ बभूवुर्नागराणांचस्वैर्गुणैःप्रियदर्शनाः ४ निवेदयंतिस्मत्तदाकुंत्याभैक्षंसदानिनिशि ॥ त
 याविभक्तान्भागांस्तेभुंजतेस्मपृथक्पृथक् ५ अर्धतेभुंजतेवीराःसहमात्रापरंतपाः ॥ अर्धसर्वस्यभैक्षस्यभीमोभुंक्तेमहाबलः ६ तथातुतेषांवसतांतस्मिनराष्ट्रेम
 हात्मनां ॥ अतिचक्रामसुमहान्कालोऽथभरतर्षभ ७ ततःकदाचिद्वैक्षायगतास्तेपुरुषर्षभाः संगत्याभीमसेनस्तुतत्रास्तेपृथयासह ८ अथार्तिजंमहाशब्दं
 ब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ भृशमुत्पातितंधोरंकुंतीशुश्रावभारत ९ रोह्यमाणांस्तान्दृष्ट्वापरिदेवयतश्चसा ॥ कारुण्यात्साधुभावाच्चकुंतीराजन्नचक्षमे १० म
 ध्यमानेवदुःखेनहृदयेनपृथातदा ॥ उवाचभीमंकल्याणीरुपान्वितमिदंवचः ११ वसामसुसुखंपुत्रब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ अज्ञाताधार्तराष्ट्रस्यसल्लतावीतम
 न्यवः १२ साचित्तयेसदापुत्रब्राह्मणस्यास्यकिंनहम् ॥ प्रियंकुर्यामितिगृहेयत्कुर्युरुषिताःसुखम् १३ एतावान्पुरुषस्तातकृतंयस्मिन्ननश्यति ॥ यावच्च
 कुर्यादन्योऽस्यकुर्यादभ्यधिकंततः १४ तदिदंब्राह्मणस्यास्यदुःखमापातितंधुवम् ॥ तत्रास्ययदिसाहाय्यंकुर्यामुपकृतंभवेत् १५ ॥ भीमसेनउवाच ॥ ॥ ज्ञा
 यतामस्ययदुःखंयतश्चैवसमुत्थितम् ॥ विदित्वाव्यवसिष्यामियद्यपिस्यात्सुदुष्करम् १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंतौकथयंतौचभूयःशुश्रुवतुःस्वनम् ॥
 आर्तिजंतस्यविप्रस्यसभार्यस्यविशांपते १७ अंतःपुरंततस्तस्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ विवेशत्वरिताकुंतीवद्वत्सेवसौरभी १८ ततस्तंब्राह्मणंतत्रभार्ययाचसु
 तेनच ॥ दुहित्राचैवसहितंददर्शावनताननम् १९ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ धिगिदंजीवितंलोकेगतसारमनर्थकम् ॥ दुःखमूलंपराधीनंभृशमप्रियभागिच २० जीविते
 परमंदुःखंजिवितेपरमोज्वरः ॥ जीवितेवर्तमानस्यदुःखानामागमोभुवः २१ आत्माहोकोहिधर्मार्थौकामंचैवनिषेवते ॥ एतैश्चविप्रयोगोऽपिदुःखंपरमनंतकम् २२
 आहुःकेचित्परमोक्षंसचनास्तिकथंचन ॥ अर्थप्राप्तौतुनरकःकृत्स्नएवोपपद्यते २३ अर्थेप्सुतापरंदुःखमर्थप्राप्तौततोऽधिकम् ॥ जातस्नेहस्यचार्येषुविप्रयोगेमहत्तरं२४

यस्यापितदोचित्यात् ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ परिदेवयतःविविधंलालप्यमानान् १० । ११ । १२ गृहेसुखमुषिताः दुर्वासःप्रभृतयइव १३ कृतमुपकृतंननश्यतिप्रत्युपकारंविनानावसीदति एता
 वानेवपुरुषोनचान्यः १४ । १५ । १६ । १७ सौरभीकामधेनुसंततिर्गोः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

योगमुपायं २५ । २६ । २७ भूतपूर्वाःपूर्वेभूताः नष्टा इत्यर्थः २८ । २९ । ३० मातृसमांआदिभूमिसमां गोसमांवा । 'मातागौर्याऽऽदिजननीगोब्रह्माण्यादिभूमिषु' इति मेदिनी ३१ । ३२ । ३३ ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नेति वेद्यस्यविव्यावतः १ । २

नहियोगंप्रपश्यामियेनमुच्येयमापदः ॥ पुत्रदारेणवासार्धंप्राद्वेयमनामयम् २५ यतितं वैमयापूर्ववेत्थब्राह्मणित्तथा ॥ क्षेमंयतस्ततो गंतुं त्वया तुममनश्रुतम् २६
इहजाताविष्टाऽस्मिपिताचापिममेतिवै ॥ उक्तवत्यसिदुर्मेधेयाच्यमानामयाऽसकृत् २७ स्वर्गतोऽपिपितावृद्धस्तथामाताचिरंतव ॥ बांधवाभूतपूर्वाश्चतत्र
वासेतुकारतिः २८ सोऽयंतेबंधुकामायाअशृण्वंत्यावचोमम ॥ बंधुप्रणाशःसंप्राप्तोभृशंदुःखकरोमम २९ अथवामद्विनाशोऽयंनहिशक्ष्यामिकंचन ॥ परित्यक्तु
महंबंधुंस्वयंजीवन्मृशंसवत् ३० सहधर्मचरिदांतानित्यंमातृसमांमम ॥ सखायंविहितांदेवैर्नित्यंपरमिकांगतिम् ३१ पित्रामात्राचविहितांसदागार्हस्थ्यभागि
नीम् ॥ वरयित्वायथान्यायंमंत्रवत्परिणीयच ३२ कुलीनांशीलसंपन्नामपत्यजननीमपि ॥ त्वामहंजीवितस्यार्थेसाध्वीमनपकारिणीम् ३३ परित्यक्तुंनशक्ष्यामि
भार्यांनित्यमनुव्रताम् ॥ कुतएवपरित्यक्तुंसुतंशक्ष्याम्यहंस्वयम् ३४ बालमप्राप्तवयसमजातव्यंजनाकृतिम् ॥ भर्तुरर्थायनिक्षिप्तान्यासंधात्रामहात्मना ३५ यया
दौहित्रजौलोकानाशंसेपितृभिःसह ॥ स्वयमुत्पाद्यतांवालांकथमुत्सृष्टुत्सहे ३६ मन्यंतेकेचिदधिकंस्नेहंपुत्रेपितुर्नराः ॥ कन्यायांकेचिदपरेममतुल्यादुभौ
स्मृतौ ३७ यस्यांलोकाःप्रसूतिश्चस्थितानित्यमथोसुखम् ॥ अपापांतामहंवालांकथमुत्सृष्टुत्सहे ३८ आत्मानमपिचोत्सृज्यतप्स्यामिपरलोकगः ॥ त्यक्ताह्ये
तेमयाव्यक्तंनेहशक्ष्यंतिजीवितुम् २९ एषांचान्यतमत्यागोन्मृशंसोर्गर्हितोबुधैः ॥ आत्मत्यागेकृतेचेमेमरिष्यंतिमयाविना ४० सकृच्छमहमापन्नोनशक्तस्तर्तु
मापदम् ॥ अहोधिक्कांगतित्वद्यगमिष्यामिसबांधवः ॥ सर्वैःसहमृतंश्रेयोचमेजीवितंक्षमम् ४१ ॥ इति श्रीम० आदि० बकवधपर्वणि ब्राह्मणचिंतायांसप्तपंचा
शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ नसंतापस्त्वयाकार्यःप्राकृतेनेवकर्हिचित् ॥ नहिसंतापकालोऽयंवैद्यस्यतवविद्यते १ अवश्यंनिधनंसर्वैर्गत
व्यमिहमानवैः ॥ अवश्यभाविन्यर्थेवैसंतापोनेहविद्यते २ भार्यापुत्रोऽथदुहितासर्वमात्मार्यमिष्यते ॥ व्यथांजहिसुबुद्ध्यात्वंस्वयंयास्यामितत्रच ३ एतद्विपरमं
नार्याःकार्यंलोकेसनातनम् ॥ प्राणानपिपरित्यज्ययद्गर्हितमाचरेत् ४ तच्चतत्रकृतंकर्मतवापीदंसुखावहम् ॥ भवत्यमुत्रचाक्षय्यंलोकेऽस्मिंश्चयशस्करम् ५ एषचै
वगुरुर्धर्मोयंप्रवक्ष्याम्यहंतव ॥ अर्थश्चतवधर्मश्चभूयानत्रप्रदृश्यते ६ यदर्थमिष्यतेभार्याप्राप्तःसोऽर्थस्त्वयामयि ॥ कन्याचैकाकुमारश्चकृताऽहमनृणात्वया ७ समर्थः
पोषणेचासिसुतयोरक्षणेतथा ॥ नत्वहंसुतयोःशक्तातथारक्षणपोषणे ८ ममहित्वद्विहीनायाःसर्वप्राणधनेश्वर ॥ कथंस्यातांसुतौबालौभरेयंचकथंत्वहम् ९ कथंहिवि
धवाऽनाथाबालपुत्राविनात्वया ॥ मिथुनंजीवयिष्यामिस्थितासाधुगतेपथि १० अहंकृतावलितैश्चप्रार्थ्यमानामिमांसुताम् ॥ अयुक्तैस्तवसंबंधेकथंशक्ष्यामिरक्षितुम् ११
३ । ४ तत्रभर्तृहितनिमित्तं तच्चप्राणत्यागरूपं कर्म ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० अहंकृताः गर्विताः अवलिप्ताः कलंकिताः 'अवलेपस्तुगर्वेस्याल्लेपनेदूषणेऽपिच इति मेदिनी ११

१२। १३ मार्गसत्कुलसंबंधरूपे १४ गुणान्वित्यादीन् १५ । १६ ध्वांक्षाःकाकाः १७। १८। १९। २०। २१ पराव्युष्टिर्महद्भाग्यं । 'व्युष्टिः फलेसमृद्धौस्त्री' इति मेदिनी २२। २३। २४। २५
२६। २७ फलार्थविधातव्यमितिसंबंधः २८ आत्मनासमंसर्वेनेति एष बुधानां निश्चयः २९। ३०। ३१। ३२ त्वत्त्वत्तः प्रसूतिः संततिः अर्जाचितं मरणं ३३। ३४। ३५ पूर्वस्य लघनेतं विना भर्त्रे

उत्सृष्टमामिषंभूमौप्रार्थयंतियथाखगाः ॥ प्रार्थयंतिजनाःसर्वेपतिहीनांतथास्त्रियम् १२ साऽहंविचाल्यमानावैप्रार्थ्यमानादुरात्मभिः ॥ स्थातुंपथिनशक्ष्यामिस
ज्जनेष्टेद्विजोत्तम १३ कथंतवकुलस्यैकामिमांवालामनागसम् ॥ पितृपैतामहेमार्गेनियोकुमहमुत्सहे १४ कथंशक्ष्यामिबालेऽस्मिन्गुणानाधातुमीप्सितान् ॥ अना
थेसर्वतोलुप्तेयथात्वंधर्मदर्शिवान् १५ इमामपिचतेवालामनाथांपरिभूयमाम् ॥ अनर्हाःप्रार्थयिष्यंतिशूद्रावेदश्रुतियथा १६ तांचेदहंनदित्सेयंत्वदुणैरुपब्रंहि
ताम् ॥ प्रमथ्यैनांहरेयुस्तेहविध्वंक्षाइवाध्वरात् १७ संप्रेक्षमाणापुत्रंतेनानुरूपमिवात्मनः ॥ अनर्हवशमापन्नामिमांचापिसुतांतव १८ अवज्ञाताचलोकेपुत
थात्मानमजानती ॥ अवलिप्तैर्नैर्ब्रह्मन्मरिष्यामिनसंशयः १९ तौचहीनौमयाबालौत्वयाचैवतथात्मजौ ॥ विनश्येतांसंदेहोमत्स्याविवजलक्षये २० त्रितयं
सर्वथाऽप्येवंविनशिष्यत्यसंशयम् ॥ त्वयाविहीनंतस्मात्त्वमांपरित्यक्तुमर्हसि २१ व्युष्टिरेषापरास्त्रीणांपूर्वभर्तुःपरांगतिम् ॥ गंतुंब्रह्मन्सपुत्राणामितिधर्मविदो
विदुः २२ परित्यक्तःसुतश्चायंदुहितेयंतथामया ॥ बांधवाश्चपरित्यक्तास्त्वदर्थजीवितंचमे २३ यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्चविविधैस्तथा ॥ विशिष्यतेस्त्रियाभर्तु
र्नित्यंप्रियहितेस्थितिः २४ तदिदंयच्चिकीर्षामिधर्मपरमसंमतम् ॥ इष्टंचैवहितंचैवतवचैवकुलस्यच २५ इष्टानिचाप्यपत्यानिद्रव्याणिसुहृदःप्रियाः ॥ आप
द्धर्मप्रमोक्षायभार्यांचापिसतांमतम् २६ आपदर्थेधनंरक्षेद्वारान्नरक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानंसततंरक्षेद्द्वारैरपिधनैरपि २७ दृष्टादृष्टफलार्थंहिभार्यापुत्रोधनंगृहम् ॥
सर्वमेतद्विधातव्यंबुधानामेषनिश्चयः २८ एकतोवाकुलंकृत्स्नमात्मावाकुलवर्धनः ॥ नसमंसर्वमेवेतिबुधानामेषनिश्चयः २९ सकुरुष्वमयाकार्यंतारयात्मानमा
त्मना ॥ अनुजानीहिमामार्यसुतौमेपरिपालय ३० अवध्यांस्त्रियमित्याहुर्द्धर्मज्ञाधर्मनिश्चये ॥ धर्मज्ञानराक्षसानाहुर्नहन्त्यात्सचमामपि ३१ निःसंशयंवधःपुं
सांस्त्रीणांसंशयितोवधः ॥ अतोमामेवधर्मज्ञप्रस्थापयितुमर्हसि ३२ भुक्तंप्रियाण्यवाप्तानिधर्मश्चचरितोमहान् ॥ त्वत्प्रसूतिःप्रियाप्राप्तानमांतप्यत्यजीवितम्
३३ जातपुत्राचवृद्धाचप्रियकामाचतेसदा ॥ समीक्ष्यैतदहंसर्वव्यवसायंकरोम्यतः ३४ उत्सृज्यापिहिमामार्यप्राप्स्यस्यन्यामपिस्त्रियम् ॥ ततःप्रतिष्ठितोव
र्माभविष्यतिपुनस्तव ३५ नचाप्यधर्मःकल्याणबहुपत्नीकृतानृणाम् ॥ स्त्रीणामधर्मःसुमहान्भर्तुःपूर्वस्यलंघने ३६ एतत्सर्वंसमीक्ष्यत्वमात्मत्यागंचगर्हितम् ॥
आत्मानंतारयाद्याशुकुलंचेमौचदारकौ ३७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तयाभर्तातांसमालिङ्ग्यभारत ॥ सुमोचबाष्पंशनकैःसभार्योभृशदुःखितः ३८
॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वक्वधपर्वणि ब्राह्मणीवाक्ये अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥

तरकरणे ३६ । ३७ । ३८ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

तयोरिति १ । २ त्यक्तव्यांभवश्चदेयांपरित्यज्यस्तेदत्वा ३ पुत्रवत्नोक्तयेवमयातरध्वदुःसहदुःखनदीमतिकामध्व ४ । ५ पुत्रःपुत्रान्नोन्नतकात्रायतइतियोगात्पुत्रइत्यर्थः तत्स्वयमिति दौहित्रपेक्ष
यासंनिहितादुहितेवाहंतारयामीत्यर्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ फलसंस्थासफलमरणा १३ तत्रराक्षससमीपे १४ प्रसवार्थेवंशार्थे १५ । १६ अमृतेवजीवतीव इहलोकेकीर्तेःसत्त्वात् १७

वैशंपायनउवाच ॥ तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रंनिश्चयतु ॥ ततोदुःखपरीतांगिकिन्यातावन्मभाषत १ किमेवंभृशदुःखातौरौख्येतामनाथवत् ॥ ममापि
श्रूयतांवाक्यंश्रुत्वाचक्रियतांक्षमम् २ धर्मतोऽहंपरित्याज्यायुवयोर्नात्रसंशयः ॥ त्यक्तव्यांमांपरित्यज्यत्राहिसर्वमयैकया ३ इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यंतारयिष्यति
मामिति ॥ अस्मिन्नुपस्थितेकालेतरध्वंलुप्यन्मया ४ इहवातारयेदुर्गादुतवाप्रेत्यभारत ॥ सर्वथातारयेत्पुत्रःपुत्रइत्युच्यतेबुधैः ५ आकांक्षतेचदौहित्रान्मयि
नित्यंपितामहाः ॥ तत्स्वयंवैपरित्रास्येरक्षंतीजीवितंपितुः ६ भ्राताचममबालोऽप्यंगतेलोकममुंत्वयि ॥ अचिरेणैवकालेनविनश्येतेनसंशयः ७ तातेऽपिहिग
तेस्वर्गंविनष्टेचममानुजे ॥ पिंडःपितृणांव्युच्छिद्येततेषांविप्रियंभवेत् ८ पित्रात्यक्तातथामात्राभ्रात्राचाहमसंशयम् ॥ दुःखादुःखतरंप्राप्यम्रियेयमतथोचिता ९
त्ययित्वरोगेनिर्मुक्तेमाताभ्राताचमेशिशुः ॥ संतानश्चैवपिंडश्चप्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् १० आत्मापुत्रःसखाभार्याकृच्छ्रंतुदुहिताकिल ॥ सकृच्छान्मोचयात्मानंमां
चधर्मेनियोजय ११ अनाथाकृपणावालायत्रक्चनगामिनी ॥ भविष्यामित्वयातातविहीनाकृपणासदा १२ अथवाऽहंकरिष्यामिकुलस्यास्यविमोचनम् ॥ फलसंस्था
भविष्यामिकृत्वाकर्मसुदुष्करम् १३ अथवायास्यसेतत्रत्यक्तव्यामांदिजसत्तम ॥ पीडिताऽहंभविष्यामितद्वेक्षस्वमामपि १४ तदस्मदर्थधर्मार्थप्रसवार्थचसत्तम ॥
आत्मानंपरिरक्षस्वत्यक्तव्यामांचतंत्यज १५ अवश्यकरणीयेचमात्वाकालोऽत्यगादयम् ॥ किंत्वतःपरमंदुःखंयद्वयंस्वर्गतेत्वयि १६ याचमानाःपरादन्नंपरि
धावेमहिष्ववत् ॥ त्वयित्वरोगेनिर्मुक्तेकेशादस्मात्सबांधवे ॥ अमृतेवसतीलोकेभविष्यामिसुखान्विता १७ इतःप्रदानेदेवाश्चपितरश्चेतिनश्नुतम् ॥ त्वयादत्तेनतो
येनभविष्यंतिहितायवै १८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंबहुविधंतस्यानिश्चयपरिदेवितम् ॥ पितामाताचसाचैवकन्याप्ररुदुस्त्रयः १९ ततःप्ररुदितान्सर्वा
त्रिशम्याथसुतस्तदा ॥ उत्फुल्लनयनोबालःकलमव्यक्तमब्रवीत् २० मापितारुदमामातर्मास्वसस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ प्रहसन्निवसर्वास्तानेकैकमनुसर्पति २१ ततः
सतृणमादायप्रहृष्टःपुनरब्रवीत् ॥ अनेनाहंहनिष्यामिराक्षसंपुरुषादकम् २२ तथाऽपितेषांदुःखेनपरीतानांनिश्चयतत् ॥ बालस्यवाक्यमव्यक्तंहर्षःसमभवन्म
हान् २३ अयंकालइतिज्ञात्वाकुंतीसमुपसृत्यतान् ॥ गतासूनमृतेनेवजीवयंतीदमब्रवीत् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि बकवधपर्वणि
ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्येऽनपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

इतःप्रदानेअस्मिन्नराक्षसाहारायकन्यादानेदुर्दानत्वात्पितुर्दुर्मरणाच्चकन्यायादेवाश्चपितरश्चहितायनेतिश्रुतंयद्यपितथाऽपित्वयादत्तेनतोयेनतवममचहितायतेभविष्यंतीत्यर्थः १८ । १९ कलमधुरं २०
होपितःमारुदरोदनंमाकुरु एतेनबाललीलापिभाविशुभाशुभसूचिकेतिस्मृतिं २१ । २२ । २३ । २४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अनपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

कुतइति कुतोमूलंकुतउत्थितमित्यर्थः १ । २ । ३ । ४ । ५ शालिवाहोविंशतिखारीपरिमितशालितंडुलीदनः । वाहोविंशतिखारीकइत्युक्तेः ६ वारःपर्वोपागतोदिवसः ७ । ८ वेत्र
कीयगृहेस्थानविशेषे इतोऽदूरेराजाऽस्त्ययमिह्नगरेनयनंआस्थितः अस्यनगरस्यावेक्षानं करोतीत्यर्थः । स्वयंराक्षसंहंतुमशक्तत्वादुपायमप्यन्यद्वारानकुरुतेयतोमंदधीः ९ एतदर्हाःएतस्य
दुःखस्ययोग्यावयं तत्रहेतुःवसामइत्यादिः विषयेदेशेनित्यवास्तव्यानित्यंवासकर्तारः नित्यमुद्दिग्राइत्यपिपठंति १० कस्यकेनहेतुना कस्यकेनपुंसावक्तव्याइतोमागच्छतेतिवक्तुंशक्याः कृप्या

॥ कुंत्युवाच ॥ कुतोमूलमिदंदुःखंज्ञातुमिच्छामितत्त्वतः ॥ विदित्वाऽप्यपकर्षेयंशक्यंचेदपकर्षितुम् १ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ उपपन्नंसतामेतद्यद्वीपितपोधने ॥
नतुदुःखमिदंशक्यमानुषेणव्यपोहितम् २ समीपेनगरस्यास्यवकोवसतिराक्षसः ॥ ईशोजनपदस्यास्यपुरस्यचमहाबलः ३ पुष्टोमानुषमांसेनदुर्बुद्धिःपुरुषाद
कः ॥ रक्षत्यसुरराष्ट्रित्यमिमंजनपदंबली ४ नगरंचैवदेशंचरक्षोबलसमन्वितः ॥ तत्कृतेपरचक्राच्चभूतेभ्यश्चननोभयम् ५ वेतनंतस्यविहितंशालिवाहस्यभो
जनम् ॥ महिषौपुरुषश्चैकोयस्तदादायगच्छति ६ एकैकश्चापिपुरुषस्तत्रयच्छतिभोजनम् ॥ सवारोबहुभिर्वपैर्भवत्यसुकरोनरैः ७ तद्विमोक्षाययेकेचिद्यतंति
पुरुषाःकचित् ॥ सपुत्रदारांस्तान्हत्वातद्रक्षोभक्षयत्युत ८ वेत्रकीयगृहेराजानायनयमिहास्थितः ॥ उपायंतंनकुरुतेयत्नादपिसमंदधीः ॥ अनामयंजनस्या
स्ययेनस्यादद्यशाश्वतम् ९ एतदर्हावयंनूनंवसामोदुर्वलस्यये ॥ विषयेनित्यवास्तव्याःकुराजानमुपाश्रिताः १० ब्राह्मणाःकस्यवक्तव्याःकस्यवाच्छंदचारिणः ॥
गुणैरेतेहिवत्स्यंतिकामगाःपक्षिणोयथा ११ राजानंप्रथमंविदेततोभार्याततोधनम् ॥ त्रयस्यसंचयेनास्यज्ञातीन्पुत्रांश्चतारयेत् १२ विपरीतंमयाचेदंत्रयंसर्वमु
पार्जितम् ॥ तदिमामापदंप्राप्यभृशंतप्यामहेवयम् १३ सोऽप्यमस्माननुप्राप्तोवारःकुलविनाशनः ॥ भोजनंपुरुषश्चैकःप्रदेयंवेतनंमया १४ नचमेविद्यतेवित्तंसंके
तंपुरुषंकचित् ॥ सुहज्जनंप्रदातुंचनशक्ष्यामिकदाचन १५ गतिंचैवपश्यामितस्मान्मोक्षायरक्षसः ॥ सोऽहंदुःखार्णवेमग्नोमह्यसुकरेभृशम् १६ सहैवैतैर्गमि
ष्यामिबांधवैरद्यराक्षसम् ॥ ततोऽनःसहितान्शुद्रःसर्वानेवोपभोक्ष्यति १७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिबकवधपर्वणिकुंतीप्रश्नेषष्ठ्यधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ नविषादस्त्वयाकार्योभयादस्मात्कथंचन ॥ उपायःपरिहृष्टोऽत्रतस्मान्मोक्षायरक्षसः १ एकस्तवसुतोबालःकन्या
चैकातपस्विनी ॥ नचैतयोस्तथापल्यागमनंतवरोचये २ ममपंचसुताब्रह्मस्तेषामेकोगमिष्यति ॥ त्वदर्थंबलिमादायतस्यपापस्यरक्षसः ३ ब्राह्मणउवाच ॥
नाहमेतत्करिष्यामिजीवितार्थंकथंचन ॥ ब्राह्मणस्यातिथेश्चैवस्वार्थेप्राणान्वियोजयन् ४

विकारित्वाभावात् अतएवच्छंदचारिणः गुणैर्देशस्यराज्ञोवा वत्स्यंतिवासंकरिष्यंति नतुनिर्वधेनेत्यर्थः ११ संचयेनसमृत्त्या अराजकेहिराष्ट्रेकृताभार्याचोरहार्यास्यात् अभार्यस्याप्यज्वनोधनंरा
जहार्यस्यात् १२ विपरीतंकुराज्येभार्योद्दिहनादुद्दिहानंतरंधनालाभाच्च १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
नविषादइति १ । २ । ३ एतत्त्वदुक्तं अकुलीनास्वधर्मिष्ठास्वपिप्रजासुनविद्यतेतत्कथंमाहशेषुस्यादित्यर्थः ४

ब्राह्मणार्थमात्मादिविसर्जनमेव आत्मनः श्रेयोमया बोद्धव्यमिति संबन्धः ५ । ६ अबुद्धिपूर्वकब्रह्मवधाद्बुद्धिपूर्वकृते आत्मवधे स्वल्पपापं तदपि मम परेण कृते वैनास्तीत्याह साद्वेन अबुद्धीत्यादिना ७
 ८ अभिसंधिकृते बुद्धिपूर्वकृते ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ विप्रकुर्युर्वाधेन १७ नन्वयमपितान्वाधतानेत्याह गुरुणा चेति ग्राहयेद्ग्राहवदाचरेत्क्वलेत् समम
 नत्वेतदकुलीनासुनाधर्मिष्ठासुविद्यते ॥ यद्ब्राह्मणार्थं विप्रज्जेदात्मानमपि चात्मजम् ५ आत्मनस्तु मया श्रेयोबोद्धव्यमिति रोचते ॥ ब्रह्मवध्याऽऽत्मवध्यावाश्रेया
 नात्मवधो मम ६ ब्रह्मवध्यापरंपापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ॥ अबुद्धिपूर्वकृत्वाऽपि वरमात्मवधो मम ७ नत्वहं वधमाकांक्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ॥ परैः कृते वधे पापं न किं
 चिन्मयिविद्यते ८ अभिसंधिकृते तस्मिन् ब्राह्मणस्य वधे मया ॥ निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ९ आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ॥ याचमानस्य
 च वधो नृशंसो गार्हितो बुधैः १० कुर्यान्न निर्दिष्टं कर्म न नृशंसं कथंचन ॥ इति पूर्वमहात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ११ श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ॥ ब्रा
 ह्मणस्य वधं नाहमनुमं स्येकदा चन १२ ॥ कुंत्युवाच ॥ ममाप्येषामतिब्रह्मविप्रारक्ष्या इति स्थिरा ॥ नचाप्यनिष्ठः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् १३ नचासौराक्षसः
 शक्तो मम पुत्रविनाशने ॥ वीर्यवान्मंत्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम १४ राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ॥ मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः
 १५ समागता श्ववी रेण हृष्टपूर्वाश्वराक्षसाः ॥ बलवंतो महाकायानिहताश्चाप्यनेकशः १६ न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन् व्याहर्तव्यं कथंचन ॥ विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्र
 कुर्युः कुतूहलात् १७ गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यत्सुतो मम ॥ न सकुर्यात्तथा कार्यं विद्ययेति सतां मतम् १८ एवमुक्तस्तु पृथया सविप्रो भार्यया सह ॥ हृष्टः संपूजया
 मासतद्वाक्यममृतोपमम् १९ ततः कुंती च विप्रश्च सहिता वनिलात्मजम् ॥ तमब्रूतां कुरुष्वेति सतथेत्यब्रवीच्चतौ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वक्त्रवधपर्वणि भी
 मवक्त्रवधो गीकारे एकषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ करिष्ये इति भीमेन प्रतिज्ञाते स्थ भारत ॥ आजगमुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पांडवाः
 १ आकोरेणैव तं ज्ञात्वा पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ रहः समुपविश्यैकस्ततः प्रच्छभातरम् २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंचिकीर्षत्ययं कर्मभीमो भीमपराक्रमः ॥ भवत्यनुमते क
 चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति ३ ॥ कुंत्युवाच ॥ ममैव वचनादेष करिष्यति परंतपः ॥ ब्राह्मणार्थं महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमिदं साहसं तीक्ष्णं
 भवत्यादुष्करं कृतम् ॥ परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसंति साधवः ५ कथं परसुतस्यार्थं स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ॥ लोकवेदविरुद्धं हि पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ६ यस्य बाहू समा
 श्रित्य सुखं सर्वं शयामहे ॥ राज्यं चापहतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ७ यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिंतयन्नमि तौजसः ॥ न शोते रजनीः सर्वादुःखाच्छकुनिना सह ८ यस्य वी
 रस्य वीर्येण मुक्ता जतु गृहाद्वयम् ॥ अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ९ यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णा वसुंधराम् ॥ इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य घृतराष्ट्रजान् १०
 सुतस्तत्कार्यं तथान कुर्याद्यथा विद्यया शिक्षया गुर्वज्ञया कुर्यादिति १८ । १९ २० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ करिष्ये इति
 १ । २ । ३ मोक्षाय वक्त्रवधो गीकारे ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ । १३ । १४ विश्वासोऽसाध्यमपि साधयेदिति प्रत्ययः १५ निर्बुद्धावहिर्निष्कासिताः । निगृह्य इति पाठे गृह्यारक्षिताः वारणावताद्वारणावर्तत्यक्तापधीति शेषः १६ । १७ । १८ प्रतिकार्ये
 तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ॥ कश्चिद्बुद्धिः खैर्बुद्धिस्ते विलुप्ता गतचेतसः ११ ॥ कुंत्युवाच ॥ युधिष्ठिर न संतापस्त्वया कार्यो वृकोदरे ॥ नचायं बु
 द्धिर्दौर्बल्याद्भवसायः कृतो मया १२ इह विप्रस्य भवने वयं पुत्रसुखोपिताः ॥ अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां संकृता वीतमन्यवः १३ तस्य प्रतिक्रिया पार्थमये यं प्रसमीक्षिता ॥
 एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्ननश्यति १४ यावच्च कुर्यादन्योस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ॥ दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतु गृहे महत् ॥ हिडिंबस्य वधाच्चैवं विश्वासो मे वृको
 दरे १५ बाह्वोर्वलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ॥ येन यूयं गजप्रख्यानिर्व्यूढा वारणावता १६ वृकोदरेण सदृशो बलेनान्योनविद्यते ॥ यो व्यतीया युधिष्ठिरमपि
 चक्रधरं स्वयम् १७ जातमात्रः पुरा चैव ममांकात्पतितो गिरौ ॥ शरीरगौरवादस्य शिलागात्रैर्विचूर्णिता १८ तदहं प्रज्ञया ज्ञात्वा बलं भीमस्य पांडव ॥ प्रतिकार्ये च विप्र
 स्य ततः कृतवती मतिम् १९ नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्भिनिश्चितम् ॥ बुद्धिपूर्वतु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया २० अर्थोद्वापि निष्पन्नौ युधिष्ठिरमविष्यतः ॥
 प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् २१ यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ॥ क्षत्रियः स शुभं लोकानां पुत्रादिति मे मतिः २२ क्षत्रियस्यैव कुर्वाणः क्षात्रि
 यो वधो मोक्षणम् ॥ विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च २३ वैश्यस्यार्थे च साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो भुवि ॥ स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजानं जयते भुवम् २४ शूद्रं तु
 मोचयेद्वाजा शरणार्थिनमागतम् ॥ प्राप्नोतीह कुले जन्मसद्ब्रह्मैराजपूजिते २५ एवं मां भगवान्व्यासः पुरा पौरवन्दन ॥ प्रोवाचा सुकरप्रज्ञस्तस्मादेवं चिकीर्षि
 तम् २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वक्त्रवधपर्वणि कुंती युधिष्ठिरसंवादे द्विषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उपपन्नमिदं
 मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ॥ आर्तस्य ब्राह्मणस्यैतदनुक्रोशादिदं कृतम् १ ध्रुवमेप्यतिभीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोशवत्यसि २ य
 था त्विदं न विदेयुर्न रानगरवासिनः ॥ तथा ज्यं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यन्नतः ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो रार्था व्यतीता यामन्नमादाय पांडवः ॥ भीमसेनो
 ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ४ आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पांडवो बली ॥ आजुहावत तोनाम्ना तदन्नमुपपादयन् ५ ततः सराक्षसः क्रुद्धो भीमस्य वचनात्तदा ॥ आज
 गाम सुसंकुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ६ महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ॥ लोहिताक्षः करालश्च लोहितश्मश्रुमूर्धजः ७ आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शंकुकर्णो विभी
 षणः ॥ त्रिशिखां भुकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ८ भुंजामन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं सराक्षसः ॥ विवृत्यनयने कुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ९ कोऽयमन्नमिदं भुंक्ते मर्दयमुपक
 ल्पितम् ॥ पश्यतो मम दुर्बुद्धिं रियया सुर्यमसादनम् १०

शत्रौ मतिं कृतवती प्रतिकर्तुमिति शेषः १९ । २० प्रतीकारः प्रत्युपकारः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्विषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 उपपन्नमिति कृतं प्राणमिति शेषः १ । २ परिग्राह्योऽनुग्राह्यः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ भिन्नवक्त्रो विदीर्णवक्त्रः भुकुटिभ्रूमभ्यं त्रिशिखां त्रिरेखां ८ । ९ यिमा मुर्धं तु मिच्छुः यमसादनं यमगृहं १०

११ । १२ । १३ । १४ उपदेवत्वाद्वाक्षसस्यतत्पक्षेपिदोषाभावाद्भुक्तएवेतिभावः १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० परिजग्राहआलिङ्गितवान् २१ विस्फुरेतमितिपुस्त्ववकनाम
लिङ्गापेक्षया २२ । २३ । २४ । २५ शिरोधराकंधरां २६ चक्रेकृतं कटिकंधरयोर्जनेनपृष्ठवंशंभजेत्यर्थः रवंतमितिरववत् प्राग्वह्यं २७ । २८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये

भीमसेनस्ततःश्रुत्वाप्रहसन्निवभारत ॥ राक्षसंतमनादृत्यभुक्तएवपराङ्मुखः ११ रवंसभैरवंकृत्वासमुद्यम्यकराबुधौ ॥ अभ्यद्रवद्भीमसेनंजिघांसुःपुरुषादकः १२
तथाजपिपरिभूयैनेप्रेक्षमाणोवृकोदरः ॥ राक्षसंभुक्तएवान्नपांडवःपरवीरहा १३ अमर्षेणतुसंपूर्णःकुंतीपुत्रंवृकोदरम् ॥ जघानपृष्ठेपाणिभ्यामुभाभ्यांपृष्ठतःस्थितः
१४ तथाबलवताभीमःपाणिभ्यामृशमाहतः ॥ नैवावलोकयामासराक्षसंभुक्तएवसः १५ ततःसभूयःसंकुद्धोवृक्षमादायराक्षसः ॥ ताडयिष्यंस्तदाभीमंपुनरभ्यद्रव
द्वली १६ ततोभीमःशनैर्भुक्तातदन्नपुरुषर्षभः ॥ वार्युपस्पृश्यसंहृष्टस्तस्थौयुधिमहाबलः १७ क्षिप्तंकुद्धेनतंवृक्षंप्रतिजग्राहवीर्यवान् ॥ सव्येनपाणिनाभीमःप्रह
सन्निवभारत १८ ततःसपुनरुद्यम्यवृक्षान्वहुविधान्वली ॥ प्राहिणोद्भीमसेनायतस्मैभीमश्चपांडवः १९ तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ॥ घोररूपंमहारा
जनरराक्षसराजयोः २० नामविश्राव्यतुबकःसमभिदुत्यपांडवम् ॥ भुजाभ्यांपरिजग्राहभीमसेनंमहाबलम् २१ भीमसेनोऽपितद्रक्षःपरिरभ्यमहाभुजः ॥ विस्फु
रंतंमहाबाहुंविचकर्षवलाद्वली २२ सकृप्यमाणोभीमेनकर्षमाणश्चपांडवम् ॥ समयुज्यततीव्रेणक्रमेनपुरुषादकः २३ तयोर्वेगेनमहतापृथिवीसमकंपत ॥ पादपां
श्चमहाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा २४ हयमानंतुतद्रक्षःसमीक्ष्यपुरुषादकम् ॥ निष्पिप्यभूमौजानुभ्यांसमाजघ्नेवृकोदरः २५ ततोऽस्यजानुनापृष्ठमवपीडयवला
दिव ॥ बाहुनापरिजग्राहदक्षिणेनशिरोधराम् २६ सव्येनचकटीदेशेगृह्णवासासिपांडवः ॥ तद्रक्षोद्विगुणंचक्रेरवंतंभैरवंरवम् २७ ततोऽस्यरुधिरंक्वात्प्रादुरासी
द्विशांपते ॥ भज्यमानस्यभीमेनतस्यघोरस्यरक्षसः २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिबकवधपर्वणिबकभीमसेनयुद्धेत्रिपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥
वैशंपायनउवाच ॥ ततःसमग्रपार्श्वगोनदित्वाभैरवंरवम् ॥ शैलराजप्रतीकाशोगतासुरभवद्वकः १ तेनशब्देनवित्रस्तोजनस्तस्याथरक्षसः ॥ निष्पपातगृहा
द्राजन्सहैवपरिचारिभिः २ तानभीतान्विगतज्ञानान्भीमःप्रहरतांवरः ॥ सांत्वयामासबलवान्समयेचन्यवेशयत् ३ नहिंस्यामानुषाभूयोयुष्माभिरितिकर्हिचित् ॥
हिंसतांहिवधःशीघ्रमेवमेवभवेदिति ४ तस्यतद्वचनंश्रुत्वातानिरक्षांसिभारत ॥ एवमस्त्वितितंप्राहुर्जगृहुःसमयंचतम् ५ ततःप्रभृतिरक्षांसितत्रसौम्यानिभारत ॥
नगरेप्रत्यदृश्यंतनरैर्नगरवासिभिः ६ ततोभीमस्तमादायगतासुंपुरुषादकम् ॥ द्वारदेशेविनिक्षिप्यजगामानुपलक्षितः ७ दृष्ट्वाभीमबलोद्धूतंवकंविनिहतंतदा ॥
ज्ञातयोऽस्यभयोद्विग्राःप्रतिजग्मुस्ततस्ततः ८ ततःसभीमस्तंहत्वागत्वाब्राह्मणवेश्मतत् ॥ आचक्षेयथावृत्तराज्ञःसर्वमशेषतः ९

भारतभावदीपे त्रिपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ततइति भग्नानिपार्श्वानिपार्श्वोऽग्नानिचहस्तपादादीनियस्यसतथा १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ गत्वागतवान् ।
अन्येभ्योऽपिदृश्यंतइतिगमेःकनिष् ततोऽनुनासिकलोपेतुगागमेचैतद्वृषः । आचक्षेयथाब्राह्मणइतिशेषः ९

कल्प्यमातःकाले १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ आज्ञापितंराजकीयेरितिशेषः अशनेराक्षसस्यभोजनार्थं १६ । १७ । १८ । १९ ब्रह्ममहं ब्राह्मणेनराक्षसोहतइतिश्रुत्वाब्राह्मणानांसुखार्थमहम्
त्सर्वब्राह्मणपूजनादिकंचक्रुः २० । २१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुःषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ततथापुरुषव्याघ्राहिति १ ब्रह्मउपनिषदे

ततोनराविनिष्क्रांतानगरात्कल्यमेवतु ॥ ददृशुर्निहतंभूमौराक्षसंरुधिरोक्षितम् १० तमद्रिकूटसदृशंविनिकीर्णंभयानकम् ॥ दृष्ट्वासंहृष्टोमाणोवभूवुस्तत्रनगराः
११ एकचक्रांतोगत्वाप्रवृत्तिंप्रददुःपुरे ॥ ततःसहस्रशोराजन्नरानगरवासिनः १२ तत्राजग्मुर्वकंद्रुंसखीवृद्धकुमारकाः ॥ ततस्तेविस्मिताःसर्वैकर्मदृष्ट्वाऽते
मानुषम् ॥ दैवतान्यर्चयांचक्रुःसर्वएवविशांपते १३ ततःप्रगणयामासुःकस्यवारोऽद्यभोजने ॥ ज्ञात्वाचागम्यतंविप्रंप्रचक्षुःसर्वएवते १४ एवंपृष्ठःसबहुशो
रक्षमाणश्चपांडवान् ॥ उवाचनागरान्सर्वानिदंविप्रर्षभस्तदा १५ आज्ञापितंमामशनेरुदंतंसहबंधुभिः ॥ ददर्शब्राह्मणःकश्चिन्मंत्रसिद्धोमहामनाः १६ परिपृ
च्छ्यसमांपूर्वपरिकेशंपुरस्यच ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणश्चेष्टोविश्वास्यप्रहसन्निव १७ प्रापयिष्याम्यहंतस्माअन्नमेतदुरात्मने ॥ मन्निमित्तंभयंचापिनकार्यमितिचाब्रवीत्
१८ सतदन्नमुपादायगतोवकवनंप्रति ॥ तेननूनंभवेदेतत्कर्मलोकहितंकृतम् १९ ततस्तेब्राह्मणाःसर्वैक्षत्रियाश्चसुविस्मिताः ॥ वैश्याःशूद्राश्चमुदिताश्चकुर्व
हमहंतदा २० ततोजानपदाःसर्वेआजग्मुर्नगरंप्रति ॥ तदहुततमंदृष्ट्वापार्थास्तत्रैवचावसन् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि बकवधपर्वणि चतुःषष्ठ्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ समाप्तंचकवधपर्व ॥ अथचैत्ररथपर्व ॥ जनमेजयउवाच ॥ तेतथापुरुषव्याघ्रानिहत्यवकराक्षसम् ॥ अतऊर्ध्वं
ततोब्रह्मन्किमकुर्वतपांडवाः १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तत्रैवत्यवसनराजन्निहत्यवकराक्षसम् ॥ अधीयानाःपरंब्रह्मब्राह्मणस्यनिवेशने २ ततःकतिपयाहस्यब्राह्म
णःसंशितव्रतः ॥ प्रतिश्रयार्थीतद्वेश्मब्राह्मणस्याजगामह ३ ससम्यक्पूजयित्वातंविप्रंविप्रर्षभस्तदा ॥ ददौप्रतिश्रयंतस्मैसदासर्वातिथिव्रतः ४ ततस्तेपांडवाःसर्वे
सहकुंत्यानरर्षभाः ॥ उपासांचक्रिरेविप्रंकथयंतंकथाःशुभाः ५ कथयामासदेशांश्चतीर्थानिसरितस्तथा ॥ राज्ञश्चविविधाश्चर्यान्देशांश्चैवपुराणिच ६ सतत्राकथयाद्वि
प्रःकथांतेजनमेजय ॥ पंचालेष्वहुताकारंयाज्ञसेन्याःस्वयंवरम् ७ घृष्टयुग्नस्यचोत्पत्तिमुत्पत्तिंचशिखंडिनः ॥ अयोनिजत्वंकृष्णायादुपदस्यमहामखे ८ तदहुतत
मंश्रुत्वालोकेतस्यमहात्मनः ॥ विस्तरेणैवपप्रचक्षुःकथांतेपुरुषर्षभाः ९ ॥ ॥ पांडवाउचुः ॥ ॥ कथंहुपदपुत्रस्यघृष्टयुग्नस्यपावकात् ॥ वेदीमध्याच्चकृष्णायाः
संभवःकथमहुतः १० कथंद्रोणान्महेष्वासात्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत ॥ कथंविप्रसखायौतौभिन्नौकस्यकृतेनवा ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंतैश्चोदितोराजन्सविप्रः
पुरुषर्षभैः ॥ कथयामासतत्सर्वद्रौपदीसंभवंतदा १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसंभवे पंचषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

परमत्यंतमधीयानाहृतिसंबंधः २ संशितव्रतइतितालव्यादिदंत्यप्रभ्यपाठेसांसांसांजातायस्यतच्छंसितंव्रतंतस्यसः प्रशस्यव्रतइत्यर्थः प्रतिश्रयार्थीवासाथी ३ आतिथिव्रतोऽतिथिपूजनेकनिष्ठः
४ । ५ । ६ याज्ञसेन्याःद्रौपद्याः ७ । ८ । ९ । १० हेविम तौद्रोणद्वपदौ भिन्नौवैरंप्राप्तौ ११ । १२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे पंचषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

मंगाद्वारमिति १ ततो गंगामिति पाठे तु गंगां ततः पूर्वैर्भरद्वाजा गमनात् पूर्वमभिषेक्तुमागतामित्यर्थः २ व्यहरद्विशेषेण हतवान् । चक्रमेकमितवात् ३ कुमाराणां सनत्कुमारादीनां सभूहः कौमारं तनुल्यस्य ब्रह्मचारिणः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ एकतममेकतरं । अन्नसमुदायस्याविवक्षितत्वाद्वा तमप् १० । ११ । १२ समनुज्ञप्य निशम्य । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा इति

॥ ब्राह्मणउवाच ॥ गंगाद्वारंप्रतिमहान्वभूवर्षिर्महातपाः ॥ भरद्वाजोमहाप्राज्ञःसततंसंशितव्रतः १ सोऽभिषेकुंगतो गंगां पूर्वमेवागतां सतीम् ॥ ददर्शाप्सरसंत
त्रघृताचीमाभुतामृषिः २ तस्यावायुर्नदीतीरेवसनंव्यहरत्तदा ॥ अपकृष्टां वरां दृष्ट्वातामृषिश्चकमेतदा ३ तस्यांसं सक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ॥ चिरस्यरेत
श्चस्कंदतदृषिर्द्रोण आदधे ४ ततः समभवद्रोणः कुमारस्तस्यधीमतः ॥ अध्यगीष्टसवेदांश्चवेदांगानिचसर्वशः ५ भरद्वाजस्यतुसखापृषतोनामपार्थिवः ॥ तस्या
पिष्टपदोनामतदासमभवत्सुतः ६ सनित्यमाश्रमंगत्वाद्रोणेनसहपार्षतः ॥ चिक्रीडाध्ययनंचैवचकारक्षत्रियवर्षभः ७ ततस्तुपृषतेतीतेसराजाद्वपदोऽभवत् ॥ द्रोणो
ऽपिरामंशुश्चावदित्संतंवसुसर्वशः ८ वनंतुप्रस्थितंरामंभरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ॥ आगतंवित्तकामंमांविद्धिद्रोणं द्विजोत्तम ९ ॥ रामउवाच ॥ शरीरमात्रमेवाद्यमया
समवशेषितम् ॥ अस्त्राणिवाशरीरंवाब्रह्मत्रेकतमंवृणु १० ॥ द्रोणउवाच ॥ अस्त्राणिचैवसर्वाणितेषांसंहारमेवच ॥ प्रयोगंचैवसर्वेषांदातुमर्हतिमेभवान् ११
॥ ब्राह्मणउवाच ॥ तथेत्युक्त्वाततस्तस्मैप्रददौष्टुगुनंदनः ॥ प्रतिगृह्यतदाद्रोणःकृतकृत्योऽभवत्तदा १२ संप्रहृष्टमनाद्रोणोरामात्परमसंमतम् ॥ ब्रह्मास्त्रंसमनु
ज्ञप्यनरेष्वभ्यधिकोऽभवत् १३ ततोद्वपदमासाद्यभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रःसखायंविद्धिमामिति १४ ॥ द्रुपदउवाच ॥ नाश्रोत्रियःश्रोत्रिय
स्यनारथीरथिनःसखा ॥ नाराजापार्थिवस्यापिसखिपूर्वकिमिष्यते १५ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ सविनिश्चित्यमनसापांचाल्यंप्रतिबुद्धिमान् ॥ जगामकुरुमुख्यानां
नगरंनागसाह्वयम् १६ तस्मैपौत्रान्समादायवसूनिविविधानिच ॥ प्राप्तायप्रददौभीष्मःशिष्यान्द्रोणायधीमते १७ द्रोणःशिष्यांस्ततःपार्थानिदंवचनमब्रवीत् ॥
समानयितुतान्शिष्यान्द्रुपदस्यासुखायवै १८ आचार्यवेतनंकिंचिद्दृदियद्वर्ततेमम ॥ कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयस्यात्तद्वतंवदतानघाः ॥ सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथाऽस्त्व
तिगुरुस्तदा १९ यदाचपांडवाःसर्वेकृतास्त्राःकृतनिश्चयाः ॥ ततोद्रोणोऽब्रवीद्भूयोवेतनार्थमिदंवचः २० पार्षतोद्रुपदोनामच्छत्रवत्यांनरेश्वरः ॥ तस्मादा
कृष्यतद्राज्यंममशीघ्रंप्रदीयताम् २१ ततःपांडुसुताःपंचनिर्जित्यद्रुपदंयुधि ॥ द्रोणायदर्शयामासुर्वद्धाससचिवंतदा २२ ॥ द्रोणउवाच ॥ प्रार्थयामित्वयासरख्यं
पुनरेवनराधिप ॥ अराजाकिलनोराज्ञःसखाभवितुमर्हति २३ अतःप्रयतितंराज्येयज्ञसेनत्वयासह ॥ राजाऽसिदक्षिणेकृलेभागीरथ्याऽहमुतरे २४ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥
एवमुक्तोहिपांचाल्योभारद्वाजेनधीमता ॥ उवाचास्त्रविदांश्चिष्ठोद्रोणंब्राह्मणसत्तमम् २५ एवंभवतुभद्रंतेभारद्वाजमहामते ॥ सख्यंतदेवभवतुशश्वद्यदभिमन्यसे २६

मित्रात्तद्वस्वः । ज्ञाप्येत्यपपाठः प्राप्येत्यपि पठन्ति १३ । १४ पूर्वसखाहृतिसखिपूर्वं । बाल्येकृतंसख्यं किं कथमिष्यते प्राज्ञैर्न कथमपीत्यर्थः । बालो हि मौढ्यादतुल्येनापि सख्यमिच्छति न तु प्राज्ञ इति भावः १५ । १६ समादाय हस्ते गृहीत्वा मृदो १७ । १८ । १९ । २० छत्रवत्यामहिच्छत्रे २१ । २२ । २३ राज्ये राज्यार्थं त्वया सह संगम्येति शेषः भागीरथ्याऽहमितिसंधिरार्थः २४ । २५ । २६

उक्तावचनेनेवसत्यं कृत्वा न तु मनसा ब्राह्मणस्यादोहित्वे विप्रस्य दीर्घदोहित्वात् २७ तदेवाह असत्कार इति २८ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ अमर्षी
ति १ २ पुत्रान्वंशुश्च धिगित्यब्रवीदित्यन्वयः ३ ४ कल्मषीं कृष्णवर्णीयमुनामभितः गंगाकूले च परिभ्रमन् कल्मषपादस्य कल्मषीमभितः समीपे इत्यन्ये ५ ६ परमेष्ठमणिवेदेवास्थातुंशीलं
एवमन्योऽन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सत्यमनुत्तमम् ॥ जग्मतुर्दोणपांचाल्यौ यथागतमरिंदमौ २७ असत्कारः स तु महात्मुहूर्तमपितस्य तु ॥ नापैति हृदयाद्राज्ञो दुर्म
नाः सकृशोऽभवत् २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसंभवे षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अमर्षी दु
पदो राजा कर्मसिद्धान् द्विजर्षभान् ॥ अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान् बहून् १ पुत्रजन्मपरीप्सन् चैशोकोपहतचेतनः ॥ नास्ति श्रेष्ठमपत्यं मे इति नित्यमचिं
तयत् २ जातान् पुत्रान् सन्निर्वेदाद्विगंधूनि तिचाब्रवीत् ॥ निःश्वासपरमश्वासी द्रोणं प्रतिचिकीर्षयाः ३ प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ॥ क्षात्रेण च ब
लेनास्य चितयन्नाभ्यगच्छत् ४ प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ अभितः सोऽथ कल्मषीं गंगाकूले परिभ्रमन् ५ ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससादमहीपतिः ॥
तत्र नास्नातकः कश्चिन्नचासीदवती द्विजः ६ तथैव च महाभागः सोपश्यत्संशितव्रतौ ॥ याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शान्त्यंतौ परमेष्ठिनौ ७ संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चा
पिकाश्यपौ ॥ तारणेयौ युक्तरूपौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ८ सतावामंत्रयामास सर्वकामैरतंद्रितः ॥ बुद्ध्वा बलंतयोस्तत्र कनीयांसमुपहरे ९ प्रपेदेच्छंदयन्कामैरुप
याजं घृतव्रतम् ॥ पादशुश्रूषणे युक्तः प्रिववाक् सर्वकामदः १० अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ येन मे कर्मणा ब्रह्मन् पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ११ उपयाज
कृते तस्मिन् गवां दाताऽस्मितेऽर्जुनम् ॥ यद्वा तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ॥ सर्वतत्ते प्रदाताऽहं न हि मे त्रास्ति संशयः १२ इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्य
भाषत ॥ आराधयिष्यन् दुपदः सतंपर्यचरन् पुनः १३ ततः संवत्सरस्याते दुपदं स द्विजोत्तमः ॥ उपयाजोऽब्रवीत्काले राजन्मधुरयागिरा १४ ज्येष्ठो भ्राता ममाग्रहा
द्विचरन् गहने वने ॥ अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् १५ तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ॥ विमर्शं संकरादानेनायं कुर्यात्कदाचन १६ दृष्ट्वा फलस्य
नापश्यद्दोषान्पापानुबंधकान् ॥ विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् १७ संहिताध्ययनं कुर्वन् बसन् गुरुकुले च यः ॥ भैक्षमुत्सृष्टमन्येषां भुंक्ते स्म च यदा तदा
१८ कीर्तयन् गुणमन्त्रानामघृणी च पुनः पुनः ॥ तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा १९ तं वै गच्छस्व नृपते सत्त्वांसं याजयिष्यति ॥ जुगुप्समानो नृपतिर्मनसे दं विचिं
तयन् २० उपयाजवचः श्रुत्वा याजस्याश्रममभ्यगात् ॥ अभिसंपूज्य पूजार्हमथ याजमुवाच ह २१

ययोस्तौ ७ तारणेयौकुमारीप्रभवौ कर्णवत्कान्तिनौ'तरणिर्द्युमणौपुंसिकुमारीनोकयोःस्त्रीयाम्'इतिमेदिनी । सूर्यभक्तौवा । ब्राह्मणौब्रह्मविदौ । अपिसत्तमौमंत्रद्रष्टृश्रेष्ठौ ८ उपव्हरएकांते ९ प्रपेदेशरणगतवान् १० । ११ तस्मिन्कार्येकृतेसतिअर्जुनदशकोटीदातास्मिदास्यामि १२ । १३ । १४ । १५ असांपतंअयुक्तमनुब्रजजपश्यं विमर्शविचारं संकरादानेसंकरोदोषसंपर्कः तद्युक्तवस्त्वा दाने १६ । १७ उत्सृष्टंउच्छिष्टं १८ अधृणीलज्जाहीनः १९ हेनृषतेतंगच्छ हेस्वेहेआत्मीय मनसाहर्दयाजचरितंशुगुप्तमानोर्निदन् विचिंतयन्स्वकार्यंचैतिचैतिशेषः २० । २१

अष्टावयुतानिदधानि । रिक्तपाणिर्नपश्येतराजानंदेवतांगुरुमितिस्मृतेरुपायनमात्रमेतत्तदक्षिणाअर्चुदप्रतिज्ञानात् २२ पराजैष्टपराजितवान् । विपराभ्यांजैरितितत् २३ तस्यतस्मात् अग्रणीः
श्रेष्ठः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ब्रह्मक्षत्रेइतिसार्धःश्लोकः शोष्यर्थे ब्रह्मतेजःसहितक्षत्रतेजसिद्रोणगतेविहितेष्टेसत्यपिकेवलंब्राह्मत्वदीयविशिष्यतेक्षात्राद्रलात् अहंतुहीनोब्राह्मबलेन भीत
इतिपाठेब्राह्माद्रलाद्दीतोब्राह्मतेजःप्रपेदिवान्शरणंकृतवान् २९ । ३० येनपुत्रलभेयंतत्कर्मकुरु याज्यार्थेद्रुपदस्येष्टसाधनंयागमुपकल्पयन्मनसातत्प्रयोगंस्मृतवान् अडभावार्थः ३१ गुर्वर्थो
गुरुश्चासावर्थश्चेति अतिभारोऽयंयद्द्रोणहंतुःपुत्रसंयोत्पादनमितिहेतोरुपयाजमकाममप्यचोदयद्रुपकल्पनेप्रेरितवान् । आत्मन्यप्रत्ययंचेतइतिन्यायेनोपयाजमपिनिश्चयार्थंसंवादितवान् ३२ वै

अयुतानिददान्यष्टौगवांयाजयमांविभो ॥ द्रोणवैराभिसंतप्तंमहादयितुमर्हसि २२ सहिब्रह्मविदांश्रेष्ठोब्रह्मस्त्रेचाप्यनुत्तमः ॥ तस्माद्द्रोणःपराजैष्टमांवैससखि
विग्रहे २३ क्षत्रियोनास्तितस्यास्यांपृथिव्यांकश्चिदग्रणीः ॥ कौरवाचार्यमुख्यस्यभारद्वाजस्यधीमतः २४ द्रोणस्यशरजालानिप्राणिदेहराणिच ॥ षडरत्नि
धनुश्चास्यदृश्यतेपरममहत् २५ सहिब्राह्मणवेषेणक्षेत्रवेगमसंशयम् ॥ प्रतिहंतिमहेष्वासोभारद्वाजोमहामनाः २६ क्षत्रोच्छेदायविहितोजामदभ्यइवास्थितः ॥
तस्यह्यस्त्रबलंघोरमप्रघृप्यनरैर्भुवि २७ ब्राह्मसंधारयंस्तेजोहुताहुतिरिवानलः ॥ समेत्यसदहत्याजौक्षत्रधर्मपुरःसरः २८ ब्रह्मक्षत्रेचविहितेब्राह्मतेजोविशिष्यते॥
सोऽहंक्षत्राद्वलाद्दीनोब्राह्मतेजःप्रपेदिवान् २९ द्रोणाद्विशिष्टमासाद्यभवंतंब्रह्मवित्तमम् ॥ द्रोणांतकमहंपुत्रलभेयंयुधिदुर्जयम् ३० तत्कर्मकुरुमेयाजवितराम्यर्धु
दंगवाम् ॥ तथेत्युक्त्वातुतंयाजोयाज्यार्थमुपकल्पयत् ३१ गुर्वर्थइतिचाकाममुपयाजमचोदयत् ॥ याजोद्रोणविनाशायप्रतिजज्ञेतथाचसः ३२ ततस्तस्यनरेंद्र
स्यउपयाजोमहातपाः ॥ आचख्यौकर्मवैतानंतदापुत्रफलायवै ३३ सचपुत्रोमहावीर्योमहातेजामहाबलः ॥ इष्यतेयद्विधोराजनभवितातेतथाविधः ३४ भार
द्वाजस्यहंतारंसोऽभिसंधायभूपतिः ॥ आजहेतत्तथासर्वद्रुपदःकर्मसिद्धये ३५ याजस्तुहवनस्यांतेदेवीमाज्ञापयत्तदा ॥ मेहिमांराज्ञिपृषतिमिथुनंत्वामुपास्थितम्
३६ ॥ राह्युवाच ॥ अवलिप्तंमुखंब्रह्मन्दिव्यान्गंधान्विभर्मिच ॥ सुतार्थेनोपलब्धाऽस्मिनिष्टयाजममप्रिये ३७ ॥ याजउवाच ॥ याजेनश्रपितंहव्यमुपयाजा
भिमांत्रितम् ॥ कथंकामंनसंदध्यात्सात्वंविप्रेहितिष्ठवा ३८ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ एवमुक्त्वातुयाजेनहुतेहविषिसंस्कृते ॥ उत्तस्थौपावकात्तस्मात्कुमारोदेवसन्निभः
३९ ज्वालावर्णोघोररूपःकिरीटीवर्मचोत्तमम् ॥ विभ्रत्सखद्गुःसशरोधनुष्मान्विनदन्मुहुः ४०

तानंश्रोताप्रिसार्धं आचख्यौआख्यातवान् ३३ सचेतिउपयाजउवाच ३४ वैशंपायनउवाचभारद्वाजस्येति आजहेकृतवान् कर्मसिद्धयेकर्मफलसिध्यर्थे ३५ मेहिमकर्षेणशीघ्रमेहि हविर्ग्रीही
तुमितिशेषः पृषतिपृषतस्तुपे । इतएवसंबंधात्पुंयोगेहीष् । अन्येतुपार्पतीतिपाठकल्पयति ३६ अवलिप्तद्रुपितंलालादिना अमक्षालितत्वादितिभावः । 'अवलेपस्तुगर्वस्यालेपनेद्रुपणेपिच'इतिमे
दिनी । गंधानंगरागादिजान् । अस्नाताऽस्मीतिभावः । यादतोधावतेतस्यैश्यावदन्त्यास्नातितस्याअस्म्युमारुकइत्याद्युक्तातिस्मोरात्रीव्रतंचरेदितिविहितावस्पृश्याधर्मावितौ । तदेवाह नोपलब्धास्मि
उपलब्धुंस्प्रष्टुंयोग्यानास्मि । तस्मान्मलवद्वाससानसंबदेतितयासहसंवादस्यापिनिषेधात् अतोहेतोर्हैयाजममप्रियेइष्टसुतार्थेसुतरूपेप्रयोजनेतिष्ठ । शुद्धिकालंप्रतीक्षस्वेत्यर्थः ३७ श्रपितंपकं क्षेत्रं
रेतःसंकचविनाआवयोःसामर्थ्यान्मिथुनमुत्पत्स्यतइत्यर्थः । विप्रेहिदूरंवागच्छतिष्ठवा प्रयोगविधिस्तुनविलंबंसहतेइत्यर्थः ३८ । ३९ । ४०

४१ नेयंसेहेनसोऽवती अयोनिजस्यधृष्टद्युम्नस्यतेजसोदुःसहत्वादितिभावः ४२ । ४३ । ४४ । ४५ अमरवर्णिनीदेवकुमारीदुष्टवधाघोचतादुर्गेत्यर्थः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२
धृष्टत्वात् प्रगल्भत्वात् धृष्टुत्वादितिपाठेपालनेशक्तत्वात् । अत्यंतममर्षःशत्रूत्कर्षासहिष्णुत्वतद्वत्वात् । द्युम्नविशंतचराज्ञांबलमेवकवचकुंडलादिकंवासहोत्पन्नतदादिर्यस्यशस्त्रास्त्रशौर्योत्साहावे
सोऽध्यारोहद्रथवरंतेनचप्रययौतदा ॥ ततःप्रणेदुःपंचालाःप्रहृष्टाःसाधुसाध्विति ४१ हर्षाविष्टास्ततश्चैतान्नेयंसंहेवसुंधरा ॥ भयापहोराजपुत्रःपंचालानांयश
स्करः ४२ राज्ञःशोकापहोजातएषद्रोणवधायवै ॥ इत्युवाचमहद्भूतमदृश्यंखेचरंतदा ४३ कुमारीचापिपांचालीवेदीमध्यात्समुत्थिता ॥ सुभगादर्शनीयांगीस्व
सितायतलोचना ४४ श्यामापद्मपलाशाक्षीनीलकुंचितमूर्धजा ॥ ताम्रतुंगनखीसुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ४५ मानुषंविग्रहंरुत्वासाक्षादमरवर्णिनी ॥ नीलोत्पल
समो गंधोयस्याःक्रोशात्प्रधावति ४६ याविभर्तिपरंरूपंयस्यानास्त्युपमाभुवि ॥ देवदानवयक्षाणामीप्सितांदेवरूपिणीम् ४७ तांचापिजातांसुश्रोणीवागुवा
चाशरीरिणी ॥ सर्वयोषिद्राकृष्णानिनीषुःक्षत्रियान्क्षयम् ४८ सुरकार्यमियंकालेकरिष्यतिसुमध्यमा ॥ अस्याहेतोःकौरवाणांमहदुत्पत्स्यतेभयम् ४९ तलुत्वा
सर्वपंचालाःप्रणेदुःसिंहसंघवत् ॥ नचैतान्दर्षसंपूर्णानियंसंहेवसुंधरा ५० तौदृष्ट्वापार्पतीयाजंप्रपेदेवैसुतार्थिनी ॥ नवैमदन्यांजननीजानीयातामिमाविति ५१
तथेत्युवाचतांयाजोराज्ञःप्रियचिकीर्षया ॥ तयोश्चनामनीचकुर्द्विजाःसंपूर्णमानसाः ५२ धृष्टत्वादत्यमर्षित्वाद्युग्राद्युत्संभवादपि ॥ धृष्टद्युम्नःकुमारोयंद्रुपदस्यभव
त्विति ५३ कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णांकृष्णाऽभूत्साहिवर्णतः ॥ तथातन्मिथुनंजज्ञेद्रुपदस्यमहामखे ५४ धृष्टद्युम्नंतुपांचाल्यमानीयस्वंनिवेशनम् ॥ उपाकरोदस्त्रहे
तोर्भारद्वाजःप्रतापवान् ५५ अमोक्षणीयं देवंहिभावित्वामहामतिः ॥ तथातत्कृतवान्द्रोणआत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ५६ ॥ इति श्रीम० आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि
द्रौपदीसंभवेसप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वातुकौतेयाःशल्यविद्धाइवाभवन् ॥ सर्वेचास्वस्थमनसोवभूवुस्तेमहा
बलाः १ ततःकुंतीसुतान्दृष्ट्वासर्वास्तद्गतचेतसः ॥ युधिष्ठिरमुवाचेदंवचनंसत्यवादिनी २ ॥ कुंत्युवाच ॥ चिररात्रोपिताःस्मेहब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ रममाणाः
पुरेरम्येलब्धमैक्षामहात्मनः ३ यानीहरमणीयानिवनान्युपवनानिच ॥ सर्वाणितानिदृष्टानिपुनःपुनररिंदम ४ पुनर्द्रुंहितानहिप्रणिपत्यतिननस्तथ ॥ मैक्षंचनत
थावीरलभ्यतेकुरुनंदन ५ तेवयंसाधुपंचालान्गच्छामयदिमन्यसे ॥ अपूर्वदर्शनंवीररमणीयंभविष्यति ६ सुभिक्षाश्चैवपंचालाःश्रूयंतेशत्रुकर्शन ॥ यज्ञसेनश्चराजाऽ
सौब्रह्मण्यइतिशुश्रूम ७ एकत्रचिरवासश्चक्षमोनचमतोमम ॥ तेतत्रसाधुगच्छामोयदित्वंपुत्रमन्यसे ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ भवत्यायन्मतंकार्यतदस्माकंपरंहितम् ॥
अनुजास्तुनजानामिगच्छेयुर्नेतिवापुनः ९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःकुंतीभीमसेनमर्जुनंयमजौतथा ॥ उवाचगमनंतेचतथेत्येवाब्रुवन्तदा १०

स्तद्व्युग्रादितस्योत्संभवादुत्कर्षेणोत्पत्तेश्च ५३ । ५४ उपाकरोदुपकृतवान् अस्त्रहेतोर्ब्रह्मदानेनहेतुनाराज्यार्थस्यइतत्वात्तावतेवोपाकरोत् ५५ कीर्त्यनुरक्षणात् अन्यथाद्रोणोद्रेषाद्रयाचनविद्यांदत
वानित्यकीर्तिःस्यात् ५६ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुकौतेयाइतिस्पष्टार्थोऽध्यायः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भारतभावादीपेअष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ वसस्त्विति प्रतस्थेइत्युक्तंततःप्रागेवाजगामेत्यर्थः १ । २ । ३ अथीतिकोमलाम्रंघणे ४ । ५ विलग्नम
ध्याकृशमध्या ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ पार्वतीपार्यतदुहिता १५ । १६ ॥ इतिआदिपर्वणिनी०भा०ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ गतेइति १ सोमाश्रयश्चंद्रधरोरु
ताआमंयंतविप्रकुंतीराजन्सुतैःसह ॥ प्रतस्थेनगरींरम्यांदुपदस्यमहात्मनः ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वणिपांचालदेशयात्रायामष्टपद्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ वसस्त्वितिपुप्रच्छन्नंपांडवेपुमहात्मसु ॥ आजगामाथतान्द्रुंय्यासःसत्यवतीसुतः १ तमागतम
भिप्रेक्ष्यप्रत्युद्गम्यपरंतपाः ॥ प्राणिपत्याभिवाद्यैर्नंतस्थुःप्रांजलयस्तदा २ समनुज्ञाप्यतान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ॥ प्रच्छन्नंपूजितःपार्थःप्रीतिपूर्वमिदं वचः
३ अयिधर्मेणवर्तन्वंशास्त्रेणचपरंतपाः ॥ अयिविप्रेपूजावःपूजाहंपुनर्हीयते ४ अथधर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वासभगवानृषिः ॥ विचित्राश्चकथास्तास्ताःपुनरेवेदम
ब्रवीत् ५ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ आसीत्पोवनेकाचिदृषेःकन्यामहात्मनः ॥ विलग्नमध्यासुश्रोणीसुभूःसर्वगुणान्विता ६ कर्मभिःस्वकृतैःसातुदुर्भगासमपद्य
त ॥ नाध्यगच्छत्पतिसातुकन्यारूपवतीसती ७ ततस्तमुमथारेभेपत्यर्थमसुखाततः ॥ तोषयामासतपसासाकिलोग्रेणशंकरम् ८ तस्याःसभगवांस्तुष्टस्तासु
वाचयशस्विनीम् ॥ वरंवरयभद्रंतेवरदोऽस्मीतिशंकरः ९ अथेश्वरमुवाचेदमात्मनःसावचोहितम् ॥ पतिसर्वगुणोपेतमिच्छामीतिपुनःपुनः १० तामथप्रत्युवा
चेदमीशानोवदतांवरः ॥ पंचतेपतयोभद्रेभविष्यंतीतिभारताः ११ एवमुक्ताततःकन्यादेवंवरदमब्रवीत् ॥ एकमिच्छाम्यहंदेवत्वप्रसादात्पतिप्रभो १२ पुनरेवा
ब्रवीदेवददं वचनमुत्तमम् ॥ पंचकत्वस्त्वयायुक्तःपतिर्देहीत्यहंपुनः १३ देहमन्यंगतायास्तेयथोक्तंतद्भविष्यति ॥ दुपदस्यकुलेजज्ञेसाकन्यादेवरूपिणी १४ नि
र्दिष्टाभवतांपत्नीकृष्णापार्षत्यनिर्दिता ॥ पांचालनगरेतस्मान्निवसध्वंमहाबलाः ॥ सुखिनस्तामनुप्राप्यभविष्यथनसंशयः १५ एवमुक्त्वामहाभागःपांडवान्सपि
तामहः ॥ पार्थानामंयंकुंतीचप्रातिष्ठतमहातपाः १६ ॥ इतिश्रीमहाभा०आ०चै०द्रौपदीजन्मांतरकथनेऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ वैशंपा
यनउवाच ॥ गतेभगवतिव्यासेपांडवाहृष्टमानसाः ॥ तेप्रतस्थुःपुरस्कृत्यमातरंपुरुषर्षभाः १ आमंयब्राह्मणंपूर्वमभिवाद्यानुमान्यच ॥ समैरुदङ्मुखैर्मार्गेर्य
थोद्दिष्टंपरंतपाः २ तेत्वगच्छन्नहोरात्रात्तीर्थसोमाश्रयायणम् ॥ आसेदुःपुरुषव्याघ्रांगंगायांपांडुनंदनाः ३ उल्मुकंतुसमुद्यम्यतेषामग्रेधनंजयः ॥ प्रकाशार्थं
ययौतत्ररक्षार्थंचमहारथः ४ तत्रगंगाजलेरम्येविवित्तेकीडयन्स्त्रियः ॥ ईर्ष्युर्गंधर्वराजोवैजलक्रीडामुपागतः ५ शब्दंतेषांसशुश्रावनदीसमुपसर्पताम् ॥ तेनश
ब्देनचाविष्टश्चक्रोघबलवद्वली ६ सदृष्ट्वापांडवांस्तत्रसहमात्रापरंतपान् ॥ विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ७ संध्यासंरज्यतेघोरापूर्वरात्रागमेषुया ॥ अ
शीतिभिल्लैर्वैर्हीनंतन्मुहूर्तंप्रचक्षते ८

उल्मुकंज्वलकाष्ठं ४ । ५ बलवदतिशायितं ६ । ७ पूर्वरात्रागमेषुपश्चिमायांदिशिअर्धोस्तमितार्कमंडलरूपायासंध्यासंरज्यतेरक्ताभवतितत्पांडुहूर्तंप्रस्थानकालमशीतिभिल्लैर्वैर्हीनंप्रचक्षते ८

सदेवमुहूर्तंयक्षादीनांकर्मचारेषुविहितमन्यन्मनुष्याणांकर्मचारेषुस्मृतमित्यन्वयः संध्यायामशीतिलवोपरिरात्रौयक्षादीनामेवसंसारकालः अन्यदहर्मुष्याणामित्यर्थः ९ । १० जलप्राप्तुवतोनरान्
११ । १२ । १३ । १४ ननंहसाःशृंगिणोवाजश्चदेवांजनस्रजः ॥ कुबेरस्ययथोष्णीर्षकिंमांसमुपसर्पथ'इतिप्राचीनःपाठोदेवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् हसंतिविकसंतिहेसाः नर्मतोहसायेपातेनंहसाः
भक्तानुग्राहकादेवाःसर्वत्राप्रतिहतगतयस्तेभवंतो न भूचरत्वात् । कौणपाइतिपाठेतुराक्षसाःकरालाकृतयोयूनं रम्याकृतित्वात् । नकुलसाइतिपाठेऽपिसएवार्थः कुलंस्पतिभंतंनयंतिहेकुलसाः कुलकं
काइत्यर्थः । शृंगिणःकापालिकाआभिराकारिकादीरसाधनादिपरास्तेऽपिनिशीथेजलप्रवेशार्होः नचशृंगकपालादितचिदंशुष्मासुदृश्यते । नचदेवांजनस्रजः देवानांसंबंधीन्यंजनादीनिदिव्यदृष्टिप्रदा
विहितंकामचाराणांयक्षगंधर्वरक्षसाम् ॥ शेषमन्यन्मनुष्याणांकर्मचारेषुवैस्मृतम् ९ लोभात्प्रचारंचरतस्तासुवेलासुवैनरान् ॥ उपक्रांतानिष्टह्रीमोराक्षसैःसहबालि
शान् १० अतोरात्रौप्राप्तुवतो जलं ब्रह्मविदोजनाः ॥ गर्हयंतिनरान्सर्वान्बलस्थानृपतीनपि ११ आरातिष्ठतमामहंसमीपमुपसर्पत ॥ कस्मान्मानाभिजानीतप्राप्तं
भागीरथीजलम् १२ अंगारपर्णगंधर्ववित्तमांस्वबलाश्रयम् ॥ अहं हिमानीचेष्ट्युश्चकुबेरस्यप्रियःसखा १३ अंगारपर्णमित्येवंख्यातं चेदं वचनं मम ॥ अनुगंगंचर
न्कामांश्चित्रंयत्ररमाम्यहम् १४ नकौणपाःशृंगिणोवानदेवानचमानुषाः ॥ इदंसमुपसर्पतितत्किंसमनुसर्पथ १५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ समुद्रेहिमवत्पार्श्वेनद्याम
स्यांचदुर्मते ॥ रात्रावहनिसंध्यायांकस्यगुप्तःपरिग्रहः १६ भुक्तोवाऽप्यथवाऽभुक्तोरात्रावहनिलेखेचर ॥ नकालनियमोह्यस्तिगंगांप्राप्यसरिद्वराम् १७ वयंचश
क्तिसंपन्नाअकालेत्वामघृष्णुम ॥ अशक्ताहिरणेरुयुष्मानर्चंतिमानवाः १८ पुराहिमवतश्चैषाहेमशृंगाद्विनिःसृता ॥ गंगागत्वासमुद्रांभःसप्तधासमपद्यत १९ गं
गांचयमुनांचैवमृक्षजातांसरस्वतीम् ॥ स्थस्थांसरयूंचैवगोमतीगंडकीतथा २० अपर्युषितपापास्तेनदीःसप्तपिबंतिये ॥ इयंभूत्वाचैकवप्राशुचिराकाशगापुनः
२१ देवेषुगंगागंधर्वप्राप्नोत्यलकनंदताम् ॥ तथापितृचैतरणीदुस्तरापापकर्मभिः ॥ गंगाभवतिवैप्राप्यकृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् २२ असंबाधादेवनदीस्वर्गसंपा
दनीशुभा ॥ कथमिच्छसितारोडुनैषधर्मःसनातनः २३ अनिवार्यमसंबाधंतववाचाकथं वयम् ॥ नस्पृशेमयथाकामंपुण्यंभागीरथीजलम् २४ वैशंपायनउवाच ॥
अंगारपर्णस्तच्छ्रुत्वाकुद्धआनम्यकार्मुकम् ॥ मुमोचवाणान्निशितानहीनाशीविषानिव २५ उल्मुकंभ्रामयंस्तूर्णपांडवश्चर्मचोत्तरम् ॥ व्यपोहतशरांस्तस्यसर्वाने
वधनंजयः २६ ॥ अर्जुनउवाच ॥ विभीषिकावैगंधर्वनास्त्रज्ञेषुप्रयुज्यते ॥ अस्त्रज्ञेषुप्रयुक्तंयंफेनवत्प्रविलीयते २७

निस्रजश्चाकाशादिगतिप्रदायेपुसंतितेगंधर्वयक्षादयः उल्मुकधारित्वात् जलेशब्दकरत्वाच्चयक्षादिसंघविदामप्यज्ञातत्वात् कुबेरस्योष्णीर्षमिवोष्णीर्षशिरोमंडनभूतंसंतंमार्किसमनुसर्पथहेलयाउपपाथ ।
यद्वाकुबेरस्यकुत्सितशरीरस्यहीनशक्त्येथोष्णीर्षयःकश्चिद्धेलयाउपसर्पतितद्गन्मांकथंजानीथेत्यर्थः १५ यत्तुरात्रौजलंनस्पृश्यमित्युक्तंतत्राह समुदेइति १६ । १७ अहं हिमानीत्युक्तंतत्राह वयमिति
अघृष्णुमर्षयितवंतः १८ सप्तधावस्वोकसारानलिनीपावनीसीताचक्षुःसिंधुरलकनंदेतिसप्तधागत्वासमुद्रांभःसप्तपद्यतेतियोजना १९ । २० अपर्युषितपापानिःशेषितपापाः । एकमाकाशरूपं वधंतं तस्य
स्याःसा । 'तद्वधं' इतिमेदिनी २१ । २२ असंबाधानिःसंकटा इतरनदीवत्प्रावृषिरजस्वलात्वेनक्षणमप्यस्पृश्यत्वेनप्राप्नोतीत्यर्थः २३ । २४ अहीनसर्पान् आशीविषाग्विषदंष्ट्रान् २५ चर्मच्छत्रा
कारमायुधपातत्राणं व्यपोहतापसारितवान् २६ । २७

मानुषानतिमानुषाधिकान् लक्षयेत्तोदिव्येनास्त्रेणयोत्सवे २८ । २९ । ३० । ३१ विष्णुतरथाद्युतं अतएवप्रमृष्टं ३२ । ३३ । ३४ । ३५ स्त्रीनाथोरसितायस्यतं ३६ । ३७ अंगारवद्भास्वरं
दुःस्पर्शचपणैर्वाहनरथोयस्यसोऽंगारपर्णस्तस्यभावस्तत्तां ३८ लार्मलाभवत्सुखदसत्त्वाय ३९ । ४० संभृताऽजितातपसा ४१ प्राणैर्व्योजयेन्नह्यपात् ४२ । ४३ । ४४ । यदिति तद्धर्मिस्व
रूपं पश्येत् यादृशं यद्धर्मविशिष्टं सामान्यतोविशेषतश्च सर्वसर्वावस्थं वस्तुसर्वदास्वसंकल्पानुसारेण पश्येदित्यर्थः ४५ अनुनेप्यामिपश्चात्प्रापयिष्यामि ४६ विशेषिताः विशिष्टाः अविशिष्टास्तुल्याः

मानुषानतिगंधर्वान्सर्वान्गंधर्वलक्षये ॥ तस्मादस्त्रेणदिव्येनयोत्सवेहंनतुमायया २८ पुरास्त्रमिदमाग्रेयंप्रादात्किलहृहस्पतिः ॥ भरद्वाजायगंधर्वगुरुमान्यः शतक्र
तोः २९ भरद्वाजादग्निवेश्यअग्निवेश्यादुर्मम ॥ साध्विदंमह्यमददद्रोणोब्राह्मणसत्तमः ३० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वापांडवःकुद्वोगंधर्वायमुमोचह ॥
प्रदीप्तमस्त्रमाग्रेयंददाहास्यरथंतुतत् ३१ विरथंविभुतंतंतुसगंधर्वमहाबलः ॥ अस्त्रतेजःप्रमूढंचप्रपतंतमवाङ्मुखम् ३२ शिरोरुहेषुजग्राहमाल्यवत्सुधनंजयः ॥ भ्रातृ
न्प्रतिचकर्षार्थसोऽस्त्रपातादचेतसम् ३३ युधिष्ठिरंतस्यभार्याप्रपदेशरणार्थिनी ॥ नाम्नाकुंभीनसीनामपतित्राणमभीप्सती ३४ ॥ गंधर्व्युवाच ॥ त्रायस्वमामहाभा
गपतिंचेमंविमुंचमे ॥ गंधर्वीशरणंप्राप्तानाम्नाकुंभीनसीप्रभो ३५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ युद्धेजितंयशोहीनंस्त्रीनाथमपराक्रमम् ॥ कोनिहन्याद्रिपुंतातमुंचेमंरिपुसूद
न ३६ ॥ अर्जुनउवाच ॥ जीवितंप्रतिपद्यस्वगच्छगंधर्वमाशुचः ॥ प्रदिशत्यभयंतेज्यकुराजोयुधिष्ठिरः ३७ ॥ गंधर्वउवाच ॥ जितोऽहंपूर्वकंनाममुंचाम्यंगार
पर्णताम् ॥ नचश्वाधेवलेनांगननाम्राजनसंसदि ३८ साध्विमंलब्धवाँल्लभंयोऽहंदिव्यास्त्रधारिणम् ॥ गांधर्व्यामाययेच्छामिसंयोजयितुमर्जुनम् ३९ अस्त्राग्निनावि
चित्रोऽयंदग्धोमेरथउत्तमः ॥ सोऽहंचित्ररथोभूत्वानाम्रादग्धरथोऽभवम् ४० संभृताचैवविद्येयंतपसेहमयापुरा ॥ निवेदयिष्येतामद्यप्राणदायमहात्मने ४१ संस्तं
भयित्वातरसाजितंशरणमागतम् ॥ योरिपुंयोजयेत्प्राणैःकल्याणंकिंनसोऽर्हति ४२ चाक्षुषीनामविद्येयंयांसोमायददौमनुः ॥ ददौसविश्वावसवेममविश्वावसुर्ददौ ४३
सेयंकापुरुषंप्राप्तागुरुदत्ताप्रणश्यति ॥ आगमोऽस्यामयाप्रोक्तोवीर्यंप्रतिनिबोधमे ४४ यच्चक्षुषाद्रष्टुमिच्छेत्त्रिपुलोकेषुकिंचन ॥ तत्पश्येद्यादृशंचेच्छेतादृशंद्रष्टुम
र्हति ४५ एकपादेनपण्मासान्स्थितोविद्यालभेदिमाम् ॥ अनुनेप्याम्यहंविद्यांस्वयंतुभ्यंवतेकृते ४६ विद्यायाह्नयाराजन्वयंनृभ्योविशेषिताः ॥ अविशिष्टा
श्चदेवानामनुभावप्रदर्शिनः ४७ गंधर्वजानामश्वानामहंपुरुषसत्तम ॥ भ्रातृभ्यस्तवतुभ्यंचपृथग्दाताशतंशतम् ४८ देवगंधर्ववाहास्तेदिव्यवर्णामनोजवाः ॥
क्षीणाक्षीणाभवंत्येतेनहीयंतेचरंहसः ४९ पुराकृतंमहेंद्रस्यवज्रंवृत्रनिवर्हणम् ॥ दशधाशतधाचैवतच्छीर्णवृत्रमूर्धनि ५०

अनुभावस्याऽऽकाशगमनादृश्यत्वादेःप्रदर्शिनोदर्शनशीलाः ४७ । ४८ क्षीणाश्चाऽक्षीणाश्चक्षीणाक्षीणाः वृद्धास्तरुणावाएतेनभवन्ति रंहसोवेगाच्चनहीयंतेइतिनकारानुपगणयोज्यं । क्षीणाः
क्षीणाइतिपाठेसमर्थाःसमर्थाइत्यर्थः ऐश्वर्यार्थस्यक्षयतेःकर्तृरितिप्रापादेर्ध्वणत्वंच एवैरंहसोवेगातिशयाजहीयंतेअपित्वधिकमधिकंसमर्थाभवन्तीत्यर्थः ४९ अश्वोत्पत्तिमाहचतुर्भिः पुरेति ५०

भागीकृतः शीर्णत्वादेनेकधाभूतोवज्रभागस्तेषुतेपुस्थानेषुदेवैरुपास्यते । स्थानान्येवसामान्यतोविशेषतश्चाह लोकेइति यशोधनमुत्कृष्टंस्पृहणीयंसेववज्रतनुर्वज्रस्वस्वरूपं सैवेतिविधेयांलगापेक्षयांस्त्रीत्वं
तप्तेपयसिदधानयतिसावैश्वदेव्यामिक्षेतिबत् ५१ ब्राह्मणस्यपाणिर्हविःप्रदत्त्वाद्ब्रह्मः । इतरेषामात्विज्याभावेनहविःप्रक्षेपानर्हत्वात् । अतःसदेवैरुपास्यते । रथोहिदेवब्राह्मणद्विषांनाशहेतुत्वा
द्ब्रह्मदेवोपास्यं । दानकर्मणोरपिब्रह्मक्षत्रप्रीतिकरत्वाद्ब्रह्मत्वं । तेनवज्रवतोब्राह्मणादयोदेवैरुपजीव्यंतइत्यर्थः ५२ प्रकृतेकिमायातंतदाह क्षत्रेति क्षत्रवज्रंरथस्तस्यभागेनांशत्वेन अवध्याअवधिभूताः
वाजिनोवेगवतः । रथस्यवज्रत्वेअश्वोत्कर्षएवमुख्यकारणंनव्यजादिकमित्यर्थः । रथांगंरथचालकं । वज्रवाअश्व । येशूरास्तेचरथांगं । रथिनातुल्योऽश्वइत्यर्थः ५३ स्वीयेष्वश्वेषुविशेषमाह कामे

ततोभागीकृतोदेवैर्वज्रभागउपास्यते ॥ लोकेयशोधनंकिंचित्सैववज्रतनुःस्मृता ५१ वज्रपाणिर्ब्राह्मणःस्यात्क्षत्रंवज्ररथंस्मृतम् ॥ वैश्यावैदानवज्राश्चकर्मवज्राय
वीयसः ५२ क्षत्रवज्रस्यभागेनअवध्यावाजिनःस्मृताः ॥ रथांगंवडवासूतेशूराश्चाश्वेषुयेमताः ५३ कामवर्णाःकामजवाःकामतःसमुपस्थिताः ॥ इतिगंधर्वजाः
कामंपूरयिष्यंतिमेहयाः ५४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ यदिप्रीतेनमेदतंसंशयेजीवितस्यवा ॥ विद्याधनंश्रुतंवाऽपिनतद्रंघर्वरोचये ५५ ॥ गंधर्वउवाच ॥ संयोगोवै
प्रीतिकरोमहत्सुप्रतिदृश्यते ॥ जीवितस्यप्रदानेनप्रीतोविद्याददामिते ५६ त्वतोऽप्यहंग्रहीष्यामिअस्त्रमाग्रेयमुत्तमम् ॥ तथैवयोग्यंवीभत्सोचिरायभरतर्षभ ५७
॥ अर्जुनउवाच ॥ त्वतोऽस्त्रेणवृणोम्यश्वामसंयोगःशाश्वतोऽस्तुनौ ॥ सखेतद्ब्रह्मिगंधर्वयुष्मभ्योयद्भयंभवेत् ५८ कारणंब्रह्मिगंधर्वकितयेनस्मधर्षिताः ॥ यांतो
वेदविदःसर्वेसंतोरात्रावरिदमाः ५९ ॥ गंधर्वउवाच ॥ अनग्रयोऽनाहुतयोनचविप्रपुरस्कृताः ॥ यूयंततोधर्षिताःस्थमयावैपांडुनंदनाः ६० यक्षराक्षसगंधर्वाः
पिशाचोरगदानवाः ॥ विस्तरंकुरुवंशस्यधीमंतःकथयंतिते ६१ नारदप्रभृतीनांतुदेवर्षीणामयाश्रुतम् ॥ गुणान्कथयतांवीरपूर्वेषांतवधीमताम् ६२ स्वयंचा
पिमयादृष्टश्चरतासागरावराम् ॥ इमांवसुमर्तीकृत्स्नाप्रभावःसुकुलस्यते ६३ वेदेधनुषिचाचार्यमभिजानामितेऽर्जुन ॥ विश्रुतांत्रिपुलोकेषुभारद्वाजंयशस्विनम्
६४ धर्मवायुंचशक्रंचविजानाम्यश्विनौतथा ॥ पांडुंचकुरुशार्दूलषडेतान्कुरुवर्धनान् ॥ पितृनेतानहंपार्थदेवमानुषसत्तमान् ६५ दिव्यात्मानोमहात्मानः
सर्वशस्त्रभृतांवराः ॥ भवंतोभ्रातरःशूराःसर्वेसुचरितव्रताः ६६ उत्तमांचमनोबुद्धिभवतांभावितात्मनाम् ॥ जानन्नपिचवःपार्थकृतवानिहधर्षणाम् ६७ स्त्रीसका
शेचकौरव्यनपुमानक्षंतुमर्हति ॥ धर्षणामात्मनःपश्यन्वाहुद्रविणमाश्रितः ६८ नक्तंचबलमस्माकंभूयएवाभिवर्धते ॥ यतस्ततोमांकौतेयसदारंमन्युराविशत्
६९ सोऽहंत्वयेहविजितःसंख्येतापत्यवर्धन ॥ येनतेनेहविधिनाकीर्त्यमानंनिबोधमे ७०

ति गंधर्वजाः गंधर्वलोकजाः ५४ प्रीतेनदत्तमपिप्रतिप्रदानमंतरेणनरोचये । 'ददातिप्रतिगृह्णातिगुह्यमाख्यातिपृच्छति ॥ भुंक्तेभोजयतेचैवपडिधंप्रीतिलक्षणं'इत्युक्तेः । अम्यथाप्रणित्वंममस्यादि
तिभावः । पक्षांतरेतुममयशोहानिः ५५ आर्यपक्षमाहतेसंयोगइत्यादिना ५६ । ५७ युष्मभ्योयुष्मत्तःयद्यस्माद्धेतोः ५८ । ५९ अनग्रयोदारहीनत्वात् । अनाहुतयःसमावृतत्वात् । आश्रमविशेष
हीनोऽब्राह्मणोधर्षणीयइत्यर्थः ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ मनोबुद्धिमनःसहितांबुद्धिसंकल्पनिश्चयो भावितात्मनांशोधितचित्तानां ६७ बाहुद्रविणंबाहुबलं ६८ । ६९ । ७०

७१ कामवृत्तःकृतदारः ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ लाभलब्धवर्धन ७७ । ७८ । ७९ । ८० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥
 ब्रह्मचर्यपरोधर्मःसचापिनियतस्त्वयि ॥ यस्मात्तस्मादहंपार्थरणेऽस्मि विजितस्त्वया ७१ यस्तु स्यात्क्षत्रियःकश्चित्कामवृत्तःपरंतप ॥ नक्तंचयुधियुध्येतनसजी
 वेत्कथंचन ७२ यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि पार्थब्रह्मपुरस्कृतः ॥ जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्सपुरोहितधूर्गतः ७३ तस्मात्तापत्ययत्किंचिन्नृणांश्रियदहेप्सितम् ॥ तस्मि
 न्कर्मण्योक्तव्यादांतात्मानःपुरोहिताः ७४ वेदेषडंगेनिरताःशुचयःसत्यवादिनः ॥ धर्मात्मानःकृतात्मानःस्थुर्नृपाणांपुरोहिताः ७५ जयश्चनियतोरज्ञःस्व
 र्गश्चतदनंतरम् ॥ यस्यस्याद्धर्मविद्वान्मीपुरोधाःशीलवान्शुचिः ७६ लाभलब्धमलब्धुवालब्धुवापरिरक्षितम् ॥ पुरोहितंप्रकुर्वीतराजागुणसमन्वितम् ७७
 पुरोहितमतेतिष्ठेद्यच्छेदूतिमात्मनः ॥ प्राप्तुं वसुमतीं सर्वासर्वशःसागरांबराम् ७८ नहि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ॥ जयेद्ब्राह्मणःकश्चिद्भूमिभूमिपतिःक
 चित् ७९ तस्मादेवंविजानीहिकुरूणांवंशवर्धन ॥ ब्राह्मणप्रमुखंराज्यंशक्यंपालयितुंचिरम् ८० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्रस्थपर्वणि गंधर्वपराभवे
 सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ध ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ तापत्यइति यद्वाक्यमुक्तवानसिमामिह ॥ तदहंज्ञातुमिच्छामितापत्यार्थं
 विनिश्चितम् १ तपतीनामकाचैषातापत्यायत्कृतेवयम् ॥ कौंतेयाहिवयंसाधोतत्त्वमिच्छामिवेदितुम् २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तःसगंधर्वःकुंतीपुत्रंधनं
 जयम् ॥ विश्रुतं त्रिपुल्लोकेषु श्रावयामास वैकथाम् ३ ॥ गंधर्व उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ॥ यथावदखिलां पार्थ सर्वबुद्धिमतां वर ४ उक्त
 वानस्मियेन त्वां तापत्यइति यद्वचः ॥ तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना भव ५ य एष दिविधिष्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ॥ एतस्य तपतीनामवभूवसदृशी सुता
 ६ विवस्वतो वैदेवस्य सा विवस्वतः पत्नी ॥ विवस्वता त्रिपुल्लोकेषु तपती तपसा युता ७ न देवीनां सुरीचैव न यक्षी न च राक्षसी ॥ नाप्सरान च गंधर्वी तथारूपेण काचन ८
 सुविभक्तान वद्यां गीस्वसिताय तलोचना ॥ स्वाचाराचैव सा ध्वी च सुवेषाचैव भामिनी ९ न तस्याः सदृशं किंचि त्रिपुल्लोकेषु भारत ॥ भर्तारं स विता मेनेरूपशीलगुण
 श्रुतैः १० संप्राप्त्यौ वनां पश्यन् देयां दुहितरं तु ताम् ॥ नोपलेभेत तः शान्तिं संप्रदानं विचिंतयन् ११ अथर्क्षपुत्रःकौंतेयकुरूणामृषभो बली ॥ सूर्यमाराधयामास
 नृपः संवरणस्तदा १२ अर्घ्यमाल्योपहाराद्यैर्गंधैश्च नियतः शुचिः ॥ नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि १३ शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरव नंदन ॥ अंशुमंतं
 समुद्यंतं पूजयामास भक्तिमान् १४ ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणा सदृशं भुवि ॥ तपत्याः सदृशं मेनेरसूर्यः संवरणं पतिम् १५ दातुमिच्छत तः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ॥
 नृपोत्तमाय कौरव्यविश्रुताभिजनाय च १६

पुरोहितप्रसादो देवतापत्यत्वं व्यापयितुं तापत्येति संबोधनं कृतं तदर्थं पृच्छति तापत्यइति तापत्यार्थं तापत्यपदार्थं १ । २ । ३ । ४ । ५ धिष्येन मंडलेन ६ । ७ । ८ । ९ । १०
 संप्रदानं दानमात्रं ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ । १८ सुहृदां दुर्हृदामपि मध्ये श्रीमान् १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ सप्तःगुल्मःहस्वशाखाशिफःक्षुपःइत्यमरः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७
 यथाहि दिविदीप्तांशुःप्रभासयति तेजसा ॥ तथाभुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् १७ यथाऽर्चयंति चादित्यमुद्यंतं ब्रह्मवादिनः ॥ तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः
 प्रजाः १८ ससोममतिक्रान्त्वा दादित्यमति तेजसा ॥ बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि १९ एवं गुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ॥ तस्मै दातुं मनश्चक्रे तप
 ती तपनः स्वयम् २० सकदाचिदथो राजा श्रीमानमित विक्रमः ॥ चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल २१ चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासा समन्वितः ॥ ममारराज्ञः
 कौंतेय गिरावप्रतिमो हयः २२ समृताश्च श्वरन् पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ नृपः ॥ ददर्शा सदृशी लोके कन्यामाय तलोचनाम् २३ स एक एकामासाद्य कन्यां परबलार्दनः ॥
 तस्थौ नृपतिः शार्दूलः पश्यन्न विचलेक्षणः २४ सहितां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ॥ पुनः संतर्कयामास रवेर्धृष्टामिव प्रभाम् २५ वपुषा वर्चसा चैव शिखामिव वि
 भावसोः ॥ प्रसन्नत्वेन कां त्याच चंद्ररेखामिवामलाम् २६ गिरिष्ठे तु सायस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना ॥ विभ्राजमाना शुशुमे प्रतिमेव हिरण्मयी २७ तस्यारूपे
 ण स गिरिर्विषेण च विशेषतः ॥ स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् २८ अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वलोकेषु योषितः ॥ अवाप्तं चात्मनो मेने सराजा च क्षुपःफलम् २९ जन्म
 प्रभृतियत्किंचिद्दृष्ट्वान्समहीपतिः ॥ रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ३० तया बद्धमनश्चक्षुःपाशैर्गुणमयैस्तदा ॥ न च चालततो देशाद्बुधेन च किंचन
 ३१ अस्यानूनं विशालाक्ष्याः स देवासुरमानुषम् ॥ लोकं निर्मथ्य धात्रे दं रूपमाविष्टं तं कृतम् ३२ एवं संतर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ॥ कन्यामसदृशी लोके नृपः
 संवरणस्तदा ३३ तां च दृष्ट्वैव कल्याणी कल्याणाभिजनो नृपः ॥ जगाम मनसा चिंतां कामबाणेन पीडितः ३४ दह्यमानः सतीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ॥ अप्रगल्भां
 प्रगल्भस्तां तदोवाच मनोहराम् ३५ काऽसिकस्यासि रंभोरुकिमर्थं चेहतिष्ठसि ॥ कथंच निर्जने रण्ये च रस्ये का शुचिस्मिते ३६ त्वंहि सर्वान वद्यां गी सर्वाभरणभू
 षिता ॥ विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ३७ न देवीनां सुरीचैव न यक्षी न च राक्षसीम् ॥ न च भोगवतीं मन्ये न गंधर्वी न मानुषीम् ३८ याहि दृष्ट्वा मया काश्चि
 च्छ्रुता वाऽपि वरांगनाः ॥ न तासां सदृशी मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनी ३९ दृष्ट्वैव चारुवदने चंद्रात्कांततरंतव ॥ वदनं पद्मपत्राक्षं मां भ्राती विमन्मथः ४० एवतां समही
 पालो ब्रभापेन तु सा तदा ॥ कामार्तं निर्जने रण्ये प्रत्यभाषत किंचन ४१ ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ॥ सौदामिनी वचां भ्रेषु तत्रैवांतरधीयत ४२
 तामन्वेष्टुं स नृपतिः परिचक्राम सर्वतः ॥ वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ४३ अपश्यमानः स तु तां बहुतत्र विलप्य च ॥ निश्चेष्टः पार्थिवश्चेष्टो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत् ४४
 ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्रस्थपर्वणि तपत्युपाख्याने एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ध ॥ ॥ गंधर्व उवाच ॥ अथ तस्यामह
 श्यायानृपतिः काममोहितः ॥ पातनः शत्रुसंधानां पपात धरणी तले १ तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ॥ पुनः पीनाय तश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् २
 ३८ मत्तेव काशत इति मत्तकाशिनी ३९ । ४० । ४१ । ४२ वनजपत्राक्षीं जलजपत्राक्षीं ४३ । ४४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ अथेति १ । २

३ प्रहसनान्यद्वय ४ आविष्कृतः प्रख्यातः खीलिगपाठे तु आविर्भूताऽस्मि ५। ६। ७ प्रजहंति प्रजहति ८ अनाक्रंदेऽत्रातरिकाले । आक्रंदः क्रंदने हाने मित्रदारुणयुद्धयोः । आतर्पयिष्यं पुंसि स्यात् । इति मेदिनी ९। १०। ११। १२। १३ रोचते रुचिर्भवति १४। १५। १६। १७। १८। १९। २० भूयोऽधिकं अहरः हृतवानसि २१ तर्हि क्रियतां संगति चेत्तत्राह नचेति २२। २३। २४। २५

अथावभाषे कल्याणीवाचामधुरयानृपम् ॥ तंकुरुणांकुलकरं कामाभिहतचेतसम् ३ उवाचमधुरवाक्यंतपतीप्रहसन्निव ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठमद्रंतेनत्वमर्हस्यरिदम् ४ मोहं नृपतिशार्दूलगंतुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचामधुरयातदा ५ ददर्शविपुलश्रोणीतामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ अथतामसितापांगीमावभाषे स पार्थिवः ६ मन्मथाग्रिपरीतात्मासंदिग्धाक्षरयागिरा ॥ साधुत्वमसितापांगिकामार्तमत्तकाशिनि ७ भजस्वभजमानं मां प्राणाहिप्रजहंति माम् ॥ त्वदर्थं हि विशालाक्षिमामयं निशितैः शरैः ८ कामः कमलगर्भाभिप्रेतिविध्यन्नशाम्यति ॥ दष्टमेवमनाक्रंदेभद्रे काममहाहिना ९ सात्वंपीनायतश्रोणीमामागुहिवरानने ॥ त्वदधीनाहिमे प्राणाः किन्नरोद्गीतभाषिणि १० चारुसर्वानवद्यांगिपद्मेदुप्रतिमानने ॥ नह्यहं त्वद्वत्तेभीरुशक्ष्यामि खलु जीवितुम् ११ कामः कमलपत्राक्षिप्रतिविध्यति मामयम् ॥ तस्मात्कुरु विशालाक्षिमय्यनुक्रोशमंगने १२ भक्तं मामसितापांगिनपरित्यक्तुमर्हसि ॥ त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भाविनि १३ त्वदर्शनकृतस्नेहमनश्चलति मे भृशम् १४ नत्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणिरोचते १५ प्रसीद वशगोऽहं ते भक्तं मां भजभाविनि ॥ दृष्ट्वैव त्वावरारोहे मन्मथो भृशमंगने १६ अंतर्गतं विशालाक्षिविध्यति स्म पतत्रिभिः ॥ मन्मथाग्रिसमुद्भूतं दाहं कमललोचने १७ प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिः प्रल्हादयस्वमे ॥ पुष्पायुधंदुरावर्षप्रचंडशरकार्मुकम् १८ त्वदर्शनसमुद्भूतं विध्यंतं दुःसहैः शरैः ॥ उपशामय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि १९ गांधर्वेण विवाहेन मामुपैहिवरांगने ॥ विवाहानां हिरंभोरुगांधर्वः श्रेष्ठ उच्यते १९ ॥ तपत्युवाच ॥ नाहमीशात्मनो राजन्कन्यापितृमतीह्यहम् ॥ मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम २० यथाहिते मया प्राणाः संयुहीतानरेश्वर ॥ दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः २१ नचाहमीशादेहस्य तस्मात् नृपति सत्तम ॥ समीपं नोपगच्छामिनस्व तं त्राहियोषितः २२ काहिसर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ॥ कन्यानाभिलषेन्नार्थं भर्तारं भक्तवत्सलम् २३ तस्मादेवं ते काले याचस्व पितरं मम ॥ आदित्यं प्रणिपातेन तपसानियमेन च २४ सचेत्कामयते दातुं तव मामरिसूदन ॥ भविष्याम्यद्य ते राजन्सततं वशवर्तिनी २५ अहं हितपतीनामसावित्र्यवरजासुता ॥ अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्रस्थपर्वणि तपत्युपाख्याने द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ गंधर्व उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततस्तूर्णजगामोर्ध्वमनिदिता ॥ सतुराजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपातह १ अन्वेषमाणः सवलस्तं राजानं नृपोत्तमम् ॥ अमात्यः सानुयात्रश्च तं ददर्श महावने २ क्षितौ निपतितं कालेशक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरस्तं पतितं भुवि ३ बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीपदवाग्निना ॥ त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ४

२६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठे भा० द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ एवमिति १ अनुयात्रः शिविरभांडाद्याहर्तुभिः सहितः सानुयात्रः २ निरस्तं तपत्यात्यक्तं ३ आगतसंभ्रमो जातभयः ४

५। ६। ७। ८ पुंडरीकयुक्तेन सुगंधिना उशीरमूलेन निर्मितं मुकुटं दाहापनयनार्थं राज्ञः शिरसि निहितमात्रमस्फुटद्विशीर्णसद्यः शुष्कमभूदित्यर्थः पाठांतरे स्पष्टोर्थः ९ बलसैन्यं १० गिरिप्रस्थे शैलशिखरे ११। १२। १३ द्वादशमे द्वादशसंख्ययामिति १४ दिव्येन विधिना योगबलेन १५। १६ पश्यतः सतः पश्यतोऽर्थे वा १७। १८। १९। २०। २१। २२ विहंगमहेखेचर २३। २४

तंसमुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ५ प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या नयेन च ॥ अमात्यस्तंसमुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ६ उवाच चैनं कल्याण्यावाचामधुरयोत्थितम् ॥ मां भैर्मनुजशार्दूलभद्रमस्तु तवानघ ७ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास वै नृपम् ॥ पतितं पातनं संख्येशात्रवाणां महीतले ८ वारिणाचसुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषेचयत् ॥ अस्फुटन्मुकुटराज्ञः पुंडरीकसुगंधिना ९ ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्वलं बलवानृपः ॥ सर्वविसर्जयामास तमेकं सचिवं विना १० ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्वलम् ॥ सतुराजा गिरिप्रस्थे तस्मिन् पुनरुपाविशत् ११ ततस्तस्मिन् गिरिवरेशुचिर्भूत्वा कृतां जलिः ॥ आरिराधयिषुः सूर्यतस्थावूर्ध्वमुखः क्षितौ १२ जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ पुरोहितमभिप्रपन्नं तदा संवरणो नृपः १३ नक्तं दिनमथैकत्र स्थिते तस्मिन् जनाधिपे ॥ अथाजगाम विप्रं पितृदा द्वादशमेऽहनि १४ सविदित्वैव नृपतिं तपत्याहृतमानसम् ॥ दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृपिः १५ तथा तु नियतात्मानं तं नृपं मुनिसत्तमः ॥ आवभाषे सधर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया १६ सतस्य मनुजैर्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः ॥ उर्ध्वमाचक्रमेद्रष्टुं भास्करं भास्करयुतिः १७ सहस्रांशुं ततो विप्रः कृतां जलिरुपस्थितः ॥ वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या सचात्मानं न्यवेदयत् १८ तमुवाच महातेजा विवस्वान् मुनिसत्तमम् ॥ महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेप्सितम् १९ यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर ॥ तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् २० एवमुक्तः स तेन र्षिर्वसिष्ठः प्रत्यभाषत ॥ प्रणिपत्य विवस्वंतं भानुमंतं महातपाः २१ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ येषां ते तपतीनामसावित्र्यवरजासुता ॥ तां त्वां संवरणस्यार्थं वरयामि विभावसो २२ सहिराजा बृहत्कीर्तिर्धर्मा र्थविदुदारधीः ॥ युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहंगम २३ इत्युक्तः स तदा तेन ददानीत्येव निश्चितः ॥ प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रति नंद्य दिवाकरः २४ वरः संवरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने ॥ तपतीयोषितां श्रेष्ठा किमन्यदपवर्जनात् २५ ततः सर्वानवद्यांगीतपतीं तपनः स्वयम् ॥ ददौ संवरणस्यार्थं वसिष्ठाय महात्मने २६ प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ वसिष्ठोऽथ विसृष्टस्तु पुनरेवाजगाम ह २७ यत्र विख्यातकीर्तिः सकुरुणामृषभोऽभवत् ॥ सराजामन्मथाविष्टस्तद्वतेनांतरात्मना २८ दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ॥ वसिष्ठेन सहायांतीं सहृष्टोऽभ्यधिकं वभौ २९ रुरुचे साऽधिकं सुभूरापतंती नभस्तलात् ॥ सौदामनीव विभ्रष्टा द्योतयंती दिशस्त्विषा ३० कृच्छ्राद्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समाहिते ॥ आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ३१ तपसाऽऽराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ॥ लेभे संवरणो भार्या वसिष्ठस्यैव तेजसा ३२ ततस्तस्मिन् गिरिश्रेष्ठे देवगंधर्वसेविते ॥ जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः सनरर्षभः ३३

किमन्यच्छ्रेष्ठं अपवर्जनात्तानात् २५। २६। २७। २८। २९। ३० कृच्छ्रात्कृच्छ्रात् द्वादशरात्रसाध्ये समाहिते समाधौ नियमे समाप्ते सति ३१ गोपतिं सूर्यं ३२। ३३

३४ । ३५ । ३६ । ३७ नववर्ष राज्ञः कामासतयावार्षिकज्योतिषोमादिक्रियालोपात् ३८ । ३९ अवश्यायः नीहारोऽपिनपपात् कुतोवृष्टिरित्यर्थः ४० । ४१ । ४२ तततदा शवभूतैः मृतसदृशैः ४३
 वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेवधराधरे ॥ सोऽकामयतराजर्षिर्विहर्तुंसहभार्यया ३४ ततःपुरेचराष्ट्रेचवनेषूपवनेषुच ॥ आदिदेशमहीपालस्तमेवसाचिवंतदा ३५
 नृपतिंत्वभ्यनुज्ञाप्यवसिष्ठोऽथापचक्रमे ॥ सोऽथराजागिरौतस्मिन्विजहारामरोयथा ३६ ततोद्वादशवर्षाणिकाननेषुवनेषुच ॥ रेमेतस्मिन्गिरौराजातथैवसह
 भार्यया ३७ तस्यराज्ञःपुरेतस्मिन्समाद्वादशसत्तम ॥ नववर्षसहस्राक्षोराष्ट्रेचैवास्यभारत ३८ ततस्तस्यामनावृष्ट्यांप्रवृत्तायामरिंदम ॥ प्रजाःक्षयमुपाजग्मुः
 सर्वाःसस्थाणुजंगमाः ३९ तस्मिन्स्तथाविधेकालेवर्तमानेसुदारुणे ॥ नावश्यायःपपातोर्व्याततःसस्यानिनारुहन् ४० ततोविभ्रांतमनसोजनाःक्षुद्रयपीडिताः ॥
 गृहाणिसंपरित्यज्यबभ्रुःप्रदिशोदिशः ४१ ततस्तस्मिन्पुरेराष्ट्रेत्यक्तदारपरिग्रहाः ॥ परस्परममर्यादाःक्षुधार्ताजघ्निरेजनाः ४२ तत्क्षुधार्तानिराहारैःशवभूतैस्त
 थानरैः ॥ अभवत्प्रेतराजस्यपुरंप्रेतैरिवावृतम् ४३ ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वास एवभगवानृषिः ॥ अभ्यवर्षतधर्मात्मावसिष्ठोमुनिसत्तमः ४४ तंचपार्थिवशार्दूलमानया
 सतत्पुत्रम् ॥ तपत्यासहितंराजनव्युषितंशाश्वतीःसमाः ॥ ततःप्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वसुरारिहा ४५ तस्मिन्नृपतिशार्दूलेप्रविष्टेनगरंपुनः ॥ प्रवर्षसहस्राक्षःस
 स्यानिजनयन्प्रभुः ४६ ततःसराष्ट्रमुदेतत्पुरंपरयामुदा ॥ तेनपार्थिवमुख्येनभावितंभावितात्मना ४७ ततोद्वादशवर्षाणिपुनरीजेनराधिपः ॥ तपत्यासहितः
 पत्न्यायथाशच्यामरुत्पतिः ४८ ॥ गंधर्वउवाच ॥ एवमासीन्महाभागातपतीनामपौर्विकी ॥ तवैवस्वतीपार्थतापत्यस्त्वंययामतः ४९ तस्यांसंजनयामासकु
 रंसंवरणोऽनृपः ॥ तपत्यांतपताश्रेष्ठतापत्यस्त्वंततोऽर्जुन ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वणितपत्युपाख्यानसमाप्तौत्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्या
 यः ॥ १७३ ॥ ४४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ संगंधर्ववचःश्रुत्वाततदाभरतर्षभ ॥ अर्जुनःपरयाभक्त्यापूर्णचंद्रइवावभौ १ उवाचचमहेष्वासो गंधर्वकुरुसत्तमः ॥
 जातकौतूहलोऽतीववसिष्ठस्यतपोबलात् २ वसिष्ठइतितस्यैतद्वेषेर्नामत्वयेरितम् ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंयथावत्तद्वदस्वमे ३ यएषगंधर्वपतेपूर्वेषांनःपुरोहितः ॥
 आसीदेतन्ममाचक्ष्वकएषभगवानृषिः ४ ॥ गंधर्वउवाच ॥ ब्रह्मणोमानसःपुत्रोवसिष्ठोऽरुंधतीपतिः ॥ तपसानिर्जितौशश्वदजेयावमरैरपि ५ कामक्रोधाबुभौ
 यस्यचरणौसंववाहतुः ॥ इंद्रियाणांशकरोवसिष्ठइतिचोच्यते ६ यस्तुनोच्छेदनंचक्रेकुशिकानामुदारधीः ॥ विश्वामित्रापराधेनधारयन्मन्युमुत्तमम् ७ पुत्रव्य
 सनसंततःशक्तिमानप्यशक्तवत् ॥ विश्वामित्रविनाशायनचक्रेकर्मदारुणम् ८ मृतांश्चपुनराहर्तुंशक्तःपुत्रान्यमक्षयात् ॥ कृतांतनातिचक्रामवेलाभिवमहोदधिः ९
 यंप्राप्यविजितात्मानंमहात्मानंनराधिपाः ॥ इक्ष्वाकवोमहीपाललेभिरेपृथिवीमिमाम् १०

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥
 अपराधेनपुत्रशतवधरूपेण ७ । ८ । ९ । १०

॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

॥ संगंधर्वेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

११ । १२ । १३ । १४ प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति १५ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ किंनिमित्तमिति १ । २
 ३ । ४ मरुधन्वसुमरुसंज्ञकेष्वल्पजलप्रदेशेषु । 'धन्वातुमरुदेशेनाह्नीवेचापेस्थलेपिच' इतिमेदिनी ५ व्यायामकर्षितःश्रेष्ठेणम्लानः ६ श्रेष्ठभाक्पूज्यपूजकः ७ परिजग्राहनिर्मितवान् ८ । ९
 ग्राम्याग्नीत्यादयः । आरण्यानीवारादयः । पद्मसामधुरादयः । रसायनंदिग्धदेहतापादकं १० पेयानिक्षीरादीनि । भक्ष्याणिदंतैरवलंबनीयान्यपूपादीनि । लेह्यानिपायसादीनि । चो

पुरोहितमिमंप्राप्यवसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ईजिरेकतुमिश्रैवचतुपास्तेकुरुनंदन ११ सहितान्याजयामाससर्वाणृपतिसत्तमान् ॥ ब्रह्मर्षिःपांडवश्रेष्ठबृहस्पतिरिवाम
 रान् १२ तस्माद्धर्मप्रधानात्मावेदधर्मविदीप्सितः ॥ ब्राह्मणोगुणवान्कश्चित्पुरोधाःप्रतिदृश्यताम् १३ क्षत्रियेणाभिजातेनपृथिवीजेतुमिच्छता ॥ पूर्वपुरोहितः
 कार्यःपार्थराज्याभिवृद्धये १४ महींजिगीषताराज्ञाब्रह्मकार्यपुरःसरम् ॥ तस्मात्पुरोहितःकश्चिद्गुणवान्विजितेंद्रियः ॥ विद्वान्भवतुवोविप्रोधर्मकामार्थतत्त्ववित्
 १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वणिपुरोहितकरणकथनेचतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ किंनिमित्तमभूद्वै
 रंविश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥ वसंतोराश्रमेदिव्येशंसनःसर्वमेवतत् १ ॥ गंधर्वउवाच ॥ इदंवासिष्ठमारुह्यानंपुराणंपरिचक्षते ॥ पार्थसर्वपुलोकेषुयथावत्तन्निबोधमे २
 कान्यकुब्जेमहानासीत्पार्थिवोभरतर्षभ ॥ गाधीतिविश्रुतोलोकेकुशिकस्यात्मसंभवः ३ तस्यधर्मात्मनःपुत्रःसमृद्धबलवाहनः ॥ विश्वामित्रइतिख्यातोवभूवरिपु
 मर्दनः ४ सचचारसहामात्योमृगयांगहनेवने ॥ मृगान्विध्यन्वराहांश्चरन्त्येषुमरुधन्वसु ५ व्यायामकर्षितःसोऽथमृगलिप्सुःपिपासितः ॥ आजगामनरश्रेष्ठव
 सिष्ठस्याश्रमंप्रति ६ तमागतमभिप्रेक्ष्यवसिष्ठःश्रेष्ठभाषिः ॥ विश्वामित्रंनरश्रेष्ठंप्रतिजग्राहपूजया ७ पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तंस्वागतेनचभारत ॥ तथैवपरिजग्रा
 हवन्त्येनहविषातदा ८ तस्याथकामधुगधेनुर्वसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ उक्ताकामान्प्रयच्छेतिसाकामान्दुह्यतेसदा ९ ग्राम्यारण्याश्चौषधीश्चदुहेयएवच ॥ पद्मसंचा
 मृतनिभंरसायनमनुत्तमम् १० भोजनीयानिपेयानिभक्ष्याणिविविधानिच ॥ लेह्यान्यमृतकल्पानिचोप्याणिचतथाऽर्जुन ११ रत्नानिचमहार्हाणिवासांसिविवि
 धानिच ॥ तैःकामैःसर्वसंपूर्णःपूजितश्चमहीपतिः १२ सामात्यःसबलश्चैवतुतोषसभृशंतदा ॥ पद्मव्रतांसुपार्श्वोरुंष्टुपंचसमावृताम् १३ मंडूकनेत्रांस्वाकारां
 पीनोधसमर्निदिताम् ॥ सुवालर्षिशंकुकर्णाचारुगंगांमनोरमाम् १४ पुष्टायतशिरोग्रीवांविस्मितःसोऽभिवीक्ष्यताम् ॥ अभिनंद्यसताराजानंदिर्नागाधिनंदनः
 १५ अब्रवीच्चभृशंतुष्टःसराजातमृषितदा ॥ अर्जुदेनगवांब्रह्मन्ममराज्येमवापुनः १६

प्याणिहस्तुकांडादीनि ११ । १२ सबलःससैन्यः । पद्मव्रतांपडायतां । 'शिरोग्रीवासक्थिनीचसास्नापुच्छमथस्तनाः ॥ शुभान्येतानिधेनूनामायतानिप्रचक्षते' । तथापृथुभिःपंचभिर्गैःस
 मावृतांसुक्तां । 'ललाटंश्रवणौचेवनयनद्वितयंतथा ॥ पृथून्येतानिशस्यंतधेनूनांपंचसूरिभिः' १३ मंडूकस्येवोच्छ्रजेनेत्रेयस्याः । पीनमूषःक्षीराशयोयस्यास्तापीनोधसं । सुवालर्षिशोभ
 नपुच्छां । शंकूवतीक्ष्णाग्रौकर्णौयस्याःसा १४ नदिर्नागनामतः १५ । १६

१७ । १८ । १९ २० । २१ कशादंडप्रणुदितांकशाघातेनखेदंप्रापितां काल्यमानामितस्ततोनिरोध्यमानां २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०
 नंदिनीसंप्रयच्छस्वभुंक्ष्वराज्यमहामुने ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ देवतातिथिपित्रर्थयाज्यार्थचपयस्विनी १७ अदेयानंदिनीयवैराज्येनापितवानघ ॥ ॥ वि
 श्वामित्रउवाच ॥ क्षत्रियोऽहंभवान्विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः १८ ब्राह्मणेषुकुतोवीर्यप्रशंतेषुष्टतात्मसु ॥ अर्बुदेनगवांयस्त्वंनददासिममेप्सितम् १९ स्वधर्म
 नप्रहास्यामिनेप्यामिचबलेनगाम् ॥ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलस्थश्चासिराजाचबाहुवीर्यश्चक्षत्रियः २० यथेच्छसितथाक्षिप्रंकुरुमात्वंविचारय ॥ गंधर्वउ
 वाच ॥ एवमुक्तस्तथापार्थविश्वामित्रोबलादिव २१ हंसचंद्रप्रतीकाशानंदिनीतांजहारगां ॥ कशादंडप्रणुदितांकाल्यमानामितस्ततः २२ हंभायमानाकल्या
 णविसिष्ठस्याथनंदिनी ॥ आगम्याभिमुखीपार्थतस्थौभगवदुन्मुखी २३ भृशंचताड्यमानावैनजगामाश्रमाततः ॥ वसिष्ठउवाच ॥ शृणोमितेरवंभद्रेविनंदत्याः
 पुनःपुनः २४ ह्रियसेत्वंबलाद्भद्रेविश्वामित्रेणनंदिनी ॥ किंकर्तव्यमयातत्रक्षमावान्ब्राह्मणोह्यहम् २५ गंधर्वउवाच ॥ साभयान्नंदिनीतेषांबलानांभरतर्षभ ॥
 विश्वामित्रभयोद्विग्रावसिष्ठसमुपागमत् २६ ॥ गौरुवाच ॥ कशाग्रदंडाभिहतांक्रोशंतीमामनाथवत् ॥ विश्वामित्रबलैर्वैरैर्भगवन्विमुपेक्षसे २७ ॥ गंधर्वउवाच ॥
 नंदिन्यामेवंकंदंत्यांधर्षितायामहामुनिः ॥ नचुक्षुभेतदाधैर्यान्नचचालष्टवतः २८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ क्षत्रियाणांबलंतेजोब्राह्मणानांक्षमाबलम् ॥ क्षमामां
 भजतेयस्माद्भूम्यतांयदिरोचते २९ ॥ नंदिन्युवाच ॥ किंनुत्यक्ताऽस्मिभगवन्त्यदेवंत्वंप्रभाषसे ॥ अत्यक्ताऽहंत्वयाब्रह्मन्नेतुंशक्यासवैबलात् ३० ॥ वसिष्ठ
 उवाच ॥ नत्वांत्यजामिकल्याणिस्थीयतांयदिशक्यते ॥ दृढेनदाभ्रावद्धैषवत्सस्तेह्रियतेबलात् ३१ ॥ गंधर्वउवाच ॥ स्थीयतामितितच्छ्रुत्वावसिष्ठ
 स्यपयस्विनी ॥ ऊर्ध्वांचितशिरोग्रीवाप्रवभौरौद्रदर्शना ३२ क्रोधरक्तेक्षणासागौर्हभारवधनस्वना ॥ विश्वामित्रस्यतत्सैन्यंव्यद्रावयतसर्वशः ३३ कशाग्र
 दंडाभिहताकाल्यमानाततस्ततः ॥ क्रोधरक्तेक्षणाक्रोधंभूयएवसमाददे ३४ आदित्यइवमध्याह्नेक्रोधदीप्तवपुर्वभौ ॥ अंगारवर्षमुंचंतीमुदुर्वालधितोमहत ३५
 अमृजत्पलहवान्पुच्छात्प्रस्त्रवाद्वाविडाच्छकान् ॥ योनिदेशाच्चयवनान्शकृतःशबरान्वहून् ३६ मूत्रतश्चासृजत्कांश्चिच्छवरांश्चैवपार्श्वतः ॥ पौंड्रान्किराता
 न्यवनान्सिंहलान्वर्वरान्वसान् ३७ चिबुकांश्चपुलिंदांश्चचीनान्हृणान्सकेरलान् ॥ ससर्जफेनतःसागौर्लेच्छान्वहुविधानपि ३८ तैर्विसृष्टैर्महासैन्यैर्नानाम्लेच्छ
 गणैस्तदा ॥ नानावरणसंछनैर्नानायुधधैरैस्तथा ३९ अवाकीर्यतसंरब्धैर्विश्वामित्रस्यपश्यतः ॥ एवैकश्चतदायोधःपंचभिःसप्तभिर्वृतः ४० अस्त्रवर्षेणमहतावध्य
 मानंबलंतदा ॥ प्रभग्नंसर्वतस्त्रस्तंविश्वामित्रस्यपश्यतः ४१ नचप्राणैर्वियुज्यंतेकेचित्त्रास्यसैनिकाः ॥ विश्वामित्रस्यसंकुद्वैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ४२ सागौस्तत्सकलंसे
 न्यंकालयामासदूरतः ॥ विश्वामित्रस्यतत्सैन्यंकाल्यमानान्त्रियोजनम् ४३ क्रोशमानंभयोद्विग्नंत्रातारंनाध्यगच्छत ॥ दृष्ट्वातन्महदाश्चर्यंब्रह्मतेजोभवंतदा ४४
 ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ पल्लवाद्योम्लेच्छविशेषाः प्रस्नवादूधःप्रदेशात् शकृतोगोमयात् ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ विष्टभ्यव्याप्य ४७ । ४८ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीवैभारतभाष्यदीपेर्षचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ कल्माषपादशति असदृशोनास्तिसदृशस्तुल्योयस्यसः १
 २ । ३ याज्यार्थेअर्घ्यममयाज्योभवत्वित्येतदर्थ ४ एकायनगतएकस्पैवअयनममनयत्रतत्रगतः अतिसंकुचितमार्गेगतइत्यर्थः ५ । ६ पथोमार्गात् ७ धर्मःसनातनोराज्ञःपंथाब्राह्मणेनासमेत्यसमेत्यतु
 विश्वामित्रःक्षत्रभावान्निर्विण्णोवाक्यमब्रवीत् ॥ धिग्वलंक्षत्रियवलंब्रह्मतेजोबलंबलम् ४५ ॥ बलावलंविनिश्चित्यतपएवपरंबलम् ॥ सराज्यंस्फीतमुत्सृज्यतांच
 दीप्तान्पश्रियम् ४६ भोगांश्चपृष्ठतःकृत्वातपस्येवमनोदधे ॥ सगत्वातपसासिद्धिलोकान्विष्टभ्यतेजसा ४७ ततापसर्वान्दीप्तौजाब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ अपिव
 चततःसोममिद्रेणसहकौशिकः ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वणिवासिष्ठेविश्वामित्रपराभवेपंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥गंधर्व
 उवाच ॥ कल्माषपादइत्येवंलोकेराजाबभूवह ॥ इक्ष्वाकुवंशजःपार्थतेजसाऽसदृशोभुवि १ सकदाचिद्वनंराजामृगयांनिर्ययौपुरात् ॥ मृगान्विध्यन्वराहांश्च
 चचाररिपुमर्दनः २ तस्मिन्वनेमहाधोरेखद्वांश्चबहुशोऽहनत् ॥ हत्वाचसुचिरंश्रांतोराजानिवृत्तेततः ३ अकामयत्तयाज्यार्थेविश्वामित्रःप्रतापवान् ॥ सतु
 राजामहात्मानंवासिष्ठमपिसत्तमम् ४ तृपार्तश्चक्षुधार्तश्चएकायनगतःपथि ॥ अपश्यदजितःसंख्येमुनिंप्रतिमुखागतम् ५ शक्तिनाममहाभागंवसिष्ठकुलव
 र्धनम् ॥ ज्येष्ठपुत्रंपुत्रशताद्रासिष्ठस्यमहात्मनः ६ अपगच्छपथोऽस्माकमित्येवंपार्थिवोऽब्रवीत् ॥ तथाऋषिरुवाचैनंसात्वयन्श्रुक्षणागिरा ७ ममपंथा
 महाराजधर्मपुषसनातनः ॥ राज्ञासर्वेषुधर्मेषुदेयःपंथाद्विजायते ८ एवंपरस्परंतौतुपथोऽर्थवाक्यमूचतुः ॥ अपसर्पापसर्पेतिवागुत्तरमकुर्वताम् ९ ऋषिस्तुनापच
 क्रामतस्मिन्धर्मपथेस्थितः ॥ नापिराजामुनेर्मानात्क्रोधाच्चायजगामह १० असुंचंतंतुपंथानंतमृषिंनृपसत्तमः ॥ जघानकश्यामोहातदारक्षसवन्मुनिं ११ कशाप्र
 हाराभिहतस्ततःसमुनिसत्तमः ॥ तंशशापनृपश्रेष्ठंवासिष्ठःक्रोधमूर्च्छितः १२ हंसिराक्षसवद्यस्माद्राजापसदतापसम् ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृतिपुरुषादोभविष्य
 सि १३ मनुष्यपिशितेसक्तश्चरिष्यसिमहीमिमां ॥ गच्छराजाधमेत्युक्तःशक्तिनावीर्यशक्तिना १४ ततोयाज्यनिमित्तंतुविश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥ वैरमासीत्
 दातंतुविश्वामित्रोऽन्वपद्यत् १५ तयोर्विवदतोरेवंसमीपमुपचक्रमे ॥ ऋषिरुग्रतपाःपार्थविश्वामित्रःप्रतापवान् १६ ततःसबुधेष्वथातमृषिंनृपसत्तमः ॥ ऋषेः
 पुत्रंवसिष्ठस्यवसिष्ठमिवतेजसा १७ अंतर्धायततोऽऽत्मानंविश्वामित्रोऽपिभारत ॥ ताडुभावतिचक्रामचिक्कीर्षन्नात्मनःप्रियम् १८ सतुशप्तस्तदातेनशक्तिनावैष्टपो
 त्तमः ॥ जगामशरणंशक्तिंप्रसादयितुमर्हयन् १९ तस्यभावंविदित्वासनृपतेःकुरुसत्तम ॥ विश्वामित्रस्ततोरक्षआदिदेशनृपंप्रति २०

ब्राह्मणस्यैवपंथाः इत्यादिशास्त्रविहितः ८ । ९ मानात्क्रोधाच्चमुनेर्मानात्पचक्राम अथहृतातिशयानंतरं १० । ११ । १२ । १३ । १४ ततइति एवंविश्वामित्रःस्वविद्याबलाच्छक्तिनृपयोर्वैरमुत्पा
 द्यतंपाज्यंयदाविश्वामित्रोऽन्वपद्यततदातयोर्वैरमासीदित्यर्थः १५ तयोःशक्तिनृपयोर्विवदतोःसतोः ऋषीराजार्थः १६ पश्चाद्विश्वामित्रागमनानंतरं ऋषिशक्तिं १७ ततोऽत्मानंततआत्मानं उभौशक्ति
 राजानौ अतिचक्रामवंचितवान् १८ । १९ तस्यराज्ञोभावंशक्तिंप्रसादनपरंज्ञात्वातदंतरेरक्षःप्रवेशितवान् २०

३० वृत्तनिष्पन्नं एतत्तत्त्वयाकर्तव्यमस्मदिष्टं । विरुद्धलक्षणयादयमुक्तिः । त्वयैवरसोभिभूतेनममपुत्रशतभक्षितमितिभावः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४०
पंथानमित्यार्थपुस्तकं ४१ । ४२ । ४३ संविदमेकमत्यं संवभूवमिथुनीवभूव दिव्येनस्वर्ग्येणालोकेनेत्यर्थः ४४ । ४५ । ४६ पौदन्यपुरं वौदन्यमितितुपठितुमुक्तं आदिविकारोवा । वौदनं

सौदासोऽहं महाभागयाज्यस्तेमुनिसत्तम ॥ अस्मिन्कालेयदिष्टंतेब्रूहिर्विकरवाणिते ३० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ वृत्तमेतद्यथाकालंगच्छराज्यं प्रशाधिवै ॥ ब्राह्मणंतुम
नुष्येद्रमाज्यमंस्थाः कदाचन ३१ ॥ राजोवाच ॥ नावमंस्येमहाभागकदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ॥ त्वन्निदेशोस्थितः सम्यक्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ३२ इक्ष्वाकूणांच
येनाहमनृणः स्याद्विजोत्तम ॥ तत्त्वत्तः प्राप्नुमिच्छामि सर्ववेदविदां वर ३३ अपत्यमीप्सितं महांदातुमर्हसिसत्तम ॥ शीलरूपगुणोपेतमिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ३४
॥ गंधर्वउवाच ॥ ददानीत्येव तंतत्र राजानं प्रत्युवाचह ॥ वसिष्ठः परमेष्वासंस्त्यसंधोद्विजोत्तमः ३५ ततः प्रतिययौ कालेवासिष्ठः सहतेनवै ॥ ख्यातापुरीमिमालोके
ष्वयोध्यामनुजेश्वर ३६ तंप्रजाः प्रतिमोदत्यः सर्वाः प्रत्युद्रतास्तदा ॥ विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवैश्वरम् ३७ सुचिरायमनुष्येद्रोनगरीपुण्यलक्षणाम् ॥ विवे
शसहितस्तेन वसिष्ठेन महर्षिणा ३८ ददृशुस्तं महीपालमयोध्यावासिनो जनाः ॥ पुरोहितेन सहितं दिवाकरमिवोदितम् ३९ सचतां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां
वरः ॥ अयोध्यां व्योमशीतां शुः शरत्काल इवोदितः ४० संसिक्तमृष्टपंथानं पताकाध्वजशोभितम् ॥ मनः प्रल्हादयामास तस्य तत्पुरमुत्तमम् ४१ तुष्टपुष्टजनाकी
र्णासापुरीकुरुनंदन ॥ अशोभततदा तेन शक्रेण वामरावती ४२ ततः प्रविष्टे राजर्षौ तस्मिन्स्तत्पुरमुत्तमम् ॥ राज्ञस्तस्याज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ४३ महर्षिः संवि
दं कृत्वा संवभूवतया सह ॥ देव्या दिव्येन विधिनावसिष्ठः श्रेष्ठभाग्यविः ४४ ततस्तस्यां समुत्पन्ने गर्भे समुनिसत्तमः ॥ राज्ञाऽभिवादितस्तेन जगाम मुनिराश्रमम् ४५
दीर्घकालेन सा गर्भसुषुप्तेन तु तं यदा ॥ तदा देव्यश्मना कुक्षिनिर्विभेदयशस्विनी ४६ ततोऽपि द्वादशे वर्षे सज्जेतु पुरुषर्षभः ॥ अश्मको नाम राजर्षिः पौदन्यं योन्यवेश
यत् ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वासिष्ठे सौदाससुतोत्पत्तौ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ गंधर्वउवाच ॥ अश्रमस्था ततः
पुत्रमदृश्यंती व्यजायत ॥ शक्तेः कुलकरं राजन् द्वितीयमिव शक्तिनम् १ जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः समुनिसत्तमः ॥ पौत्रस्य भरतः श्रेष्ठचकार भगवान्स्वयम् २
परासुः सयतस्तेन वसिष्ठः स्थापितो मुनिः ॥ गर्भस्थेन तु तोलोके पराशर इति स्मृतः ३ अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं मुनिः ॥ जन्मप्रभृतितस्मिन्स्तु पितरीवान्ववर्तत
४ सतात इव विप्रर्षिवसिष्ठं प्रत्यभाषत ॥ मातुः समक्षं कौतयेददृश्यं त्याः परंतप ५ तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः ॥ अदृश्यं त्यश्रु पूर्णाक्षी शृण्वती तमुवाचह ६
माता ततात तातेति ब्रूह्येनं पितरं पितुः ॥ रक्षसाभक्षितस्तातवतातो वनांतरे ७ मन्यसे यंतु तातेति नैष तातस्तवानघ ॥ आर्येषु पिता तस्य पितुस्तव यशस्विनः ८

निशामन्तं दहं । वौदनमिति भाषायां प्रसिद्धं ४७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आश्रमस्थेति १ । २ परासुरिति
परासोराशासनमवस्थानं येन स पराशरः परां आहू पूर्वोत्तं शांसेर्भस्मत्ययः कल्प्यः १ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

९ भैत्रावरुणिर्मित्रावरुणयोः पुत्रः अंत्यधीः अंत्ये सिद्धांते साध्वी अंत्याधीर्यस्य सौत्यधीः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ तद्गर्भतस्यागर्भमुपलभ्य ब्राह्मणी
याकाचित् भयार्दिता ज्ञातस्यापि गर्भस्य किमिति गोपनं कृतमिति हेतोर्भाता २२ उपहरेसमीपे २३ दुहुवुस्तामनिदितामिति पठितुमिति शेषः २४ । २५ । २६ । २७ उपारम्य पापनिवृत्तिकृ

स एव मुक्तो दुःखार्तः सत्यवाग्विस्तमः ॥ सर्वलोकविनाशाय मतिचक्रमहामनाः ९ तंतथानिश्चितात्मानं समहात्मा महातपाः ॥ ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो भैत्रावरुणिरं
त्यधीः १० वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ वसिष्ठउवाच ॥ कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ११ याज्ये वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ सता
नग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च १२ सोमांते तर्पयामास विपुलेन विशांपतिः ॥ तस्मिन् पतिशार्दूले स्वर्गार्तिस्थ कथंचन १३ बभूव तत्कुले यानां द्रव्यकार्यमुपस्थि
तम् ॥ भृगूणां तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ते १४ याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्ततो भार्गवसत्तमान् ॥ भूमौ तु निदधुः केचिद्गवो धनमक्षयम् १५ ददुः केचिद्विजाति
भ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ॥ भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् १६ क्षत्रियाणां तदा तात कारणांतरदर्शनात् ॥ ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया १७
खनताऽधिगतं वित्तं केनचिद्गुणेश्मनि ॥ तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः १८ अवमन्यत तः क्रोधाद्गुंस्ताच्छरणागतान् ॥ निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्वास्ता
त्रिशितैः शरैः १९ आगर्भादवकृतं तं श्वेरुः सर्वावसुंधराम् ॥ तत उच्छिद्यमाने पुष्टगुण्वेवं भयात्तदा २० भृगुपत्न्यो गिरिर्दुर्गं हिमवंतं प्रपेदिरे ॥ तासामन्यत मागर्भं
भयादप्रेमहौजसम् २१ ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविवृद्धये ॥ तद्गर्भमुपलभ्या शुब्राह्मणीया भयार्दिता २२ गत्वेका कथयामास क्षत्रियाणामुपहरे ॥ ततस्ते क्षत्रि
या जग्मुस्तं गर्भं हंतुमुद्यताः २३ ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ अथ गर्भः सभिच्चोरुं ब्राह्मण्या निर्जगामह २४ मुष्णनृदृष्टीः क्षत्रियाणां मथ्यान्ह इव भास्करः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिर्दुर्गेषु वभ्रमुः २५ ततस्ते मोहमापन्न राजानो नष्टदृष्टयः ॥ ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिदिताम् २६ ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते वि
चेतसः ॥ ज्योतिः प्रहीणा दुःखार्ता शार्ता चिष इवाग्रयः २७ भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत्क्षत्रं सचक्षुषम् ॥ उपारम्य च गच्छेत्सहिताः पापकर्मिणः २८ सपुत्रात्वं प्रसा
दनं कर्तुमर्हसि शोभने ॥ पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः संत्रातुमर्हसि २९ ॥ इति श्रीम० आदि० चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपारम्याने अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ नाहं गृह्णामि वस्तातादृष्टीर्नास्मि रूपां चिता ॥ अयंतु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्यवः १ तेन चक्षुषि वस्ताता व्यक्तं कोपान्महात्मना ॥ स्मरतानिह
तान्बन्धूनादत्तानि न संशयः २ गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां प्रतपुत्रकाः ॥ तदा ज्यमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ३ षडंगश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेवह ॥ विवेश भृगुवंश
स्य भूयः प्रियचिकीर्षया ४ सोऽयं पितृवधा व्यक्तं क्रोधाद्गोहंतुमिच्छति ॥ तैजसा तस्य दिव्येन चक्षुषि मुपितानिवः ५ तमिमं तातया च ध्वमौर्वमसुतोत्तमम् ॥
अयं वः प्रणिपातेन तुष्टोदृष्टीः प्रमोक्षयति ६

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ माहमिति भोताताः १ आदत्तानि आत्तानि ददनेऽस्य रूपं २ । ३ । ४ । ५ तातहेताताः संबोधनार्थो निपातो वाऽयं ६

त्वापापकर्मिणोऽपि वर्यं २८ । २९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे

७ उरुतउत्पन्नऔर्वद्विनिरुक्तिमाह अनेनेति ८ । ९ आत्मनोमनःसर्वेषामपचितिकर्तुप्रवणमुमुखमिच्छन्स्वमनोपचितिकर्तुप्रयतीत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ विप्रकृष्टेनातिदू
खेनबहुना क्षत्रियैर्निमित्तमात्रैः १६ । १७ । १८ । १९ आत्महेति एतेनभृगुपतनादिनामरणब्राह्मणेतरविषयंदाक्षितं २० । २१ मावधीरिति क्षत्रियान्तदनिर्णयत्वेनानपराधिनः सप्तलोकान्भू

॥ वसिष्ठउवाच ॥ एसमुक्तास्ततःसर्वेराजानस्तेतमूरुजम् ॥ ऊचुःप्रसीदेतितदाप्रसादं चकारसः ७ अनेनैवचविरुद्धातोनामालोकेषुसत्तमः ॥ सऔर्वद्वि
तिविप्रर्षिरुंभित्वाव्यजायत ८ चक्षुषिप्रतिलब्धाचप्रतिजग्मुस्ततोऽष्टपाः ॥ भार्गवस्तुमुनिर्मेनेसर्वलोकपराभवम् ९ सचक्रेतातलोकानांविनाशायमहा
मनाः ॥ सर्वेषामेवकात्स्न्येनमनःप्रवणमात्मनः १० इच्छन्नपचितिकर्तुभृगूणांभृगुनंदनः ॥ सर्वलोकविनाशायतपसामहतेधितः ११ तापयामासतांल्लो
कान्सदेवासुरमानुषान् ॥ तपसोग्रेणमहतानंदयिष्यन्पितामहान् १२ ततस्तंपितरस्तातविज्ञायकुलनंदनम् ॥ पितृलोकादुपागम्यसर्वउचुरिदं वचः १३
॥ पितरऊचुः ॥ और्वद्विष्टःप्रभावस्तेतपसोग्रस्यपुत्रक ॥ प्रसादंकुरुलोकानांनियच्छक्रोधमात्मनः १४ नानीशैर्हितदातातभृगुभिर्भावितात्माभिः ॥ वधोऽहुपे
क्षितःसर्वैःक्षत्रियाणांविहिंसताम् १५ आयुषाविप्रकृष्टेनयदानःखेदआविशत् ॥ तदाऽस्माभिर्वधस्तातक्षत्रियैरीप्सितःस्वयम् १६ निखातंयच्चवैवितंकेन
चिद्भृगुवेश्मनि ॥ वैरायैवतदान्यस्तंक्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः १७ किंहिवित्तेनःकार्यंस्वर्गेप्सूनांद्विजोत्तम ॥ यदस्माकंधनाध्यक्षःप्रभूतंधनमाहरत् १८
यदातुभृत्युरादातुंननःशक्रोतिसर्वशः ॥ तदाऽस्माभिरयंष्टुपायस्तातसंमतः १९ आत्महाचपुमांस्तातनलोकौल्लभतेशुभान् ॥ ततोऽस्माभिःसमीक्ष्यै
वंनात्मनात्मानिपातितः २० नचैतन्नःप्रियंतातयदिदंकर्तुमिच्छसि ॥ नियच्छेदंमनःपापात्सर्वलोकपराभवात् २१ मावधीःक्षत्रियांस्तातनलोकान्सप्तपुत्रक ॥
दूषयंतं तपस्तेजःक्रोधमुत्पतितंजहि २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्ववारणे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥
॥ और्वउवाच ॥ उक्तवानस्मियांक्रोधात्प्रतिज्ञापितरस्तदा ॥ सर्वलोकविनाशायनसामेवितथाभवेत् १ वृथारोषप्रतिज्ञोवैनाहंभवितुमुत्सहे ॥ अनिस्तीर्णो
हिमारोषोदहेदग्रिवारणिम् २ योहिकारणतःक्रोधंसंजातंक्षंतुमर्हति ॥ नालंसमनुजःसम्यक्त्रिवर्गपरिरक्षितुम् ३ अशिष्टानांनियंताहिशिष्टानांपरिरक्षिता ॥
स्थानेरोषःप्रयुक्तःस्यान्नृपैःसर्वजिगीषुभिः ४ अश्रौषमहमूरुस्थोगर्भशय्यागतस्तदा ॥ आरावंमातृवर्गस्यभृगूणांक्षत्रियैर्वधे ५ संहारोहियदालोकेभृगूणांक्षत्रियाध
मैः ॥ आगर्भोच्छेदनात्क्रांतस्तदामांमन्युराविशत् ६

रादींश्चमावधीः किंतुतपःसंभृतंतेजोदूषयंतंक्रोधंजहि पाठांतरमुपेक्ष्यं २२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ उक्तवानिति १ अनि
स्तीर्णोऽकृतकार्यः २ वृथोत्पन्नःक्रोधोजेतव्योनतुसकारणकइत्याह योहीति ३ क्रोधकारणान्याह अशिष्टानामिति स्थानेयुक्तं ४ तद्विपरीतंक्षत्रियाश्चकुरित्याह अश्रौषमिति ५ क्रांतःउपक्रांतः ६

तद्विषयिणाएववध्यानतुलोकाइत्यतआह संपूर्णैतिद्वाम्यां कोशोजरायुरूपामांसपेशी । संपूर्णःकोशोयासांताः परिपक्वगर्भाइत्यर्थः । 'कोशोऽर्थसंचयेमांसपेश्यां'इतिविश्वः । संपूर्णशोकाइत्यपिपठति ।
लोकेःसत्यपिसामर्थ्येनमातृणांप्राणनकृतमतस्तेऽपिवध्याएवेत्यर्थः ७ । ८ एतदेवोपपादयति प्रतिषेद्धेति । प्रतिषेद्धरिसतिपापकृदेवनोपलभ्यते । असतितुसर्वोऽपिपापएवप्रवर्ततइतिश्लोकद्वयार्थः ९

संपूर्णकोशाःकिलमेमातरःपितरस्तथा ॥ भयात्सर्वेषुलोकेषुनाधिजग्मुःपरायणम् ७ तान्भृगूणांयदादारान्कश्चिन्नाभ्युपपद्यत ॥ मातातदादधारेयमूरुणैकेन
मांशुभा ८ प्रतिषेद्धाहिपापस्ययदालोकेषुविद्यते ॥ तदासर्वेषुलोकेषुपापलुप्तोपपद्यते ९ यदातुप्रतिषेद्धारंपापोनलभतेकचित् ॥ तिष्ठतिबहवोलोकास्तदा
पापेषुकर्मसु १० जानन्नपिचयःपापंशक्तिमान्ननियच्छति ॥ ईशःसन्सोऽपितेनैवकर्मणासंप्रयुज्यते ११ राजभिश्चेश्वरैश्चैवयदिवैपितरोमम् ॥ शक्तैर्नशकितास्त्रा
तुमिष्टंमत्वेहजीवितम् १२ अतएषामहंकुड्मोलोकानामीश्वरोह्यहम् ॥ भवतांचवचोनालमहंसमभिवर्तितुम् १३ ममापिचेद्भवेदेवमीश्वरस्यसतोमहत् ॥ उपेक्ष
माणस्यपुनर्लोकानांकिल्बिषाद्वयम् १४ यश्चायंमन्युजोमेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ॥ दहेदेषचमामेवनिगृहीतःस्वतेजसा १५ भवतांचविजानामिसर्वलोकहिते
प्सुताम् ॥ तस्माद्विध्वंयच्छ्रेयोलोकाणाममचेश्वराः १६ ॥ पितरऊचुः ॥ यएषमन्युजस्तेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ॥ अप्सुतंमुंचभद्रंतेलोकाह्यप्सुप्रति
ष्ठिताः १७ आपोमयाःसर्वरसाःसर्वमापोमयंजगत् ॥ तस्मादप्सुविमुंचेमंक्रोधाग्निंद्विजसत्तम १८ अयंतिष्ठतुतेविप्रयदीच्छसिमहोदधौ ॥ मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो
लोकाह्यापोमयाःस्मृताः १९ एवंप्रतिज्ञासत्येयंतवानघभविष्यति ॥ नचैवंसामरालोकागमिष्यंतिपराभवम् २० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ततस्तंक्रोधजंतातऔर्वोऽ
ग्निंवरुणालये ॥ उत्ससर्जसचैवापउपयुंक्तेमहोदधौ २१ महद्वयशिरोभूत्वायत्तदेदविदोविदुः ॥ तमग्निमुद्गिरद्वक्त्रात्पिबत्यापोमहोदधौ २२ तस्मात्त्वमपिभद्रंतेन
लोकान्हंतुमर्हसि ॥ पराशरपरांलोकान्जानन्ज्ञानवर्तावर २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्यानेऽशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥
॥ गंधर्वउवाच ॥ एवमुक्तःसविप्रर्षिर्वसिष्ठेनमहात्मना ॥ न्ययच्छदात्मनःक्रोधंसर्वलोकपराभवात् १ ईजेचसमहातेजाःसर्ववेदविदांवरः ॥ ऋषीराक्षससत्रेणशाक्ते
योऽथपराशरः २ ततोवृद्धांश्चबालांश्चराक्षसान्समहामुनिः ॥ ददाहयिततेयज्ञेशक्तेर्वधमनुस्मरन् ३ नहितंवारयामासवसिष्ठोरक्षसांवधात् ॥ द्वितीयामस्यमाभां
क्षंप्रतिज्ञामितिनिश्चयात् ४ त्रयाणांपावकानांचसत्रेतस्मिन्महामुनिः ॥ आसीत्पुरस्ताद्दीप्तानांचतुर्थइवपावकः ५ तेनयज्ञेनशुभ्रेणहूयमानेनशक्तिजः ॥ तद्वि
दीपितमाकाशंसूर्येणैवघनात्यये ६ त्वंसिष्ठादयःसर्वेमुनयस्तत्रमेनिरे ॥ तेजसादीप्यमानं वैद्वितीयमिवभास्करम् ७

१० पापपापकारिणं ११ । १२ । १३ किल्बिषादशासनजात् १४ । १५ । १६ अदातुमुच्छेत्तुं १७ आपोमयाइति । कारणीभूतास्वप्सुदग्वासुलोकाअपिदग्धप्रायाइत्यर्थः १८ । १९ । २० उपयुंक्ते
भक्षयति २१ हयशिरःबडवामुखं २२ । २३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति १ । २ । ३ माभांसंनना
शयेयं ४ । ५ शुभ्रेणपापिनांनिग्रहान्निर्मलेन तेनयज्ञेनयज्ञियेनद्रव्येणहूयमानेन ६ । ७

ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ॥ समापिपयिषुः सत्रंतमत्रिः समुपागमत् ८ तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुः ॥ तत्राजगुरमित्रघ्नरक्षसां जीविते प्स
या ९ पुलस्त्यस्तु वधात्ते पारक्षसां भरतर्षभ ॥ उवाचे देवचः पार्थ पराशरमरिदमम् १० कच्चितातापविघ्नं ते कच्चिन्नंदसि पुत्रक ॥ अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां
वधात् ११ प्रजोच्छेदमिमं मह्यं न हि कर्तुं त्वमर्हसि ॥ नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् १२ शम एव परो धर्मस्तमाचर पराशर ॥ अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्कुरुषे
त्वं पराशर १३ शक्तिं चापि हि धर्मज्ञनाति क्रांतुमिहार्हसि ॥ प्रजायाश्च ममोच्छेदं न चैवं कर्तुमर्हसि १४ शापाद्विशक्तेर्वासिष्ठतदा तदुपपादितम् ॥ आत्मजेन सदो
षेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् १५ न हितं राक्षसः कश्चिच्छक्तो भक्षयितुं मुने ॥ आत्मनैवात्मनस्तेन दृष्टो मृत्युस्तदा भवत् १६ निमित्तभूतस्तत्रासीद्विश्वामित्रः पराशर ॥
राजा कल्माषपादश्च दिवमारुह्य मोदते १७ ये च शक्त्यवराः पुत्रावसिष्ठस्य महामुने ॥ ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदंते सहिताः सुरैः १८ सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥
रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् १९ निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठं नंदनः ॥ तत्सत्रं मुंचमद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते २० ॥ गंधर्व उवाच ॥ एवमुक्तः पुलस्त्ये
न वसिष्ठेन च धीमता ॥ तदा समापयामास सत्रं शाक्तो महामुनिः २१ सर्वराक्षससत्राय संधृतं पावकं तदा ॥ उत्तरो हि मत्पार्श्वे उत्सर्जमहावने २२ स तत्राद्यापि रक्षां
सि वृक्षानश्मन एव च ॥ भक्षयन् दृष्ट्येव द्विः सदा पर्वणि पर्वणि २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्वापाख्याने एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १८१ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ राजा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ॥ कारणं किं पुरस्कृत्य भार्यावै सन्नि योजिता १ जानता वै परं धर्मवसिष्ठेन महात्मना ॥
अगम्या गमनं कस्मात्कृतं तेन महर्षिणा २ अधर्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतं चापि पुरा सखे ॥ एतन्मे संशयं सर्वं छेतुमर्हसि पृच्छतः ३ ॥ गंधर्व उवाच ॥ धनं जयनिबोधे दय
न्मात्वं परिपृच्छसि ॥ वसिष्ठं प्रति दुर्धर्षतया मित्रसहं नृपम् ४ कथितं ते मया सर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ॥ शक्तिना भरत श्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ५ स तु शापवशं प्राप्तः
क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ निर्जगाम पुरा राजा सहदारः परंतपः ६ अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ॥ नाना मृगगणाकीर्णं नाना सत्वसमाकुलम् ७ नाना गुल्म
लताच्छन्नं नाना द्रुमसमावृतम् ॥ अरण्यं घोरं सन्नादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ८ सकदा चित्क्षुधाऽऽविष्टो मृगयन् भक्षयन्मात्मनः ॥ ददर्श सुपारिक्लिष्टः कस्मिंश्चिन्निर्जने नवे ९
ब्राह्मणं ब्राह्मणीं चैव मिथुना योपसंगतौ ॥ तौ तं वीक्ष्य सुवित्रस्ताव कृतार्थौ प्रभाविता १० तयोः प्रद्रवतोर्विप्रं जगद्गृहं नृपतिर्वलात् ॥ दृष्ट्वा हृदी तं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ११

भक्षितवान् अतः शक्तेरेवायमपराधो न रक्षसामित्यर्थः १५।१६ मोदते शक्तिः १७।१८ समुच्छेदे एषत्वं निमित्तभूत इति योजना १९ मुंचत्यज २०।२१।२२।२३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये
टीये भारतभावदीपे एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ राज्ञोति १ अगम्यास्तु पातुल्यत्वात् २।३।४।५।६।७।८।९ अकृतार्थावकृतपुत्रत्वात् १०।११

१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ मर्दयत्यामहिष्या २४।२५।२६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
शृणुराजन्ममवचोयत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत ॥ आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हिलोके परिश्रुतः १२ अप्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ शापोपहतदुर्धर्षेन पापं कर्तुमर्हसि
१३ ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्तृव्यसनं कर्षिता ॥ अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थं समागता १४ प्रसीद नृपति श्रेष्ठ भर्ता ज्यं मे विसृज्यताम् ॥ एवं विक्रोशमाना यास्तस्या
स्तु स नृशंसवत् १५ भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ तस्याः क्रोधाभिभूता यायान्यश्रूण्य पतन्भुवि १६ सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥
ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनं कर्षिता १७ कल्माषपादं राजर्षिमश्नपद्मा ह्यणीरुषा ॥ यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्रनृशंसवत् १८ प्रेक्षंत्या भक्षितो मेऽद्य प्रियो
भर्ता महायशाः ॥ तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः १९ पत्नीमृता वनु प्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ यस्य चर्षे वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः २०
तेन संगम्यते भार्या तनयं जनयिष्यति ॥ स ते वंश्चकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम २१ एवं शम्बातुराजानं सातमांगिरसीशुभा ॥ तस्यैव सन्निधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम्
२२ वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदवैक्षत ॥ ज्ञानबोगेन महता तपसा च परंतप २३ मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः ॥ ऋतुकालेऽभिपतितो मर्दयत्यानिवारितः
२४ न हिसस्मार स नृपस्तं शापं काममोहितः ॥ देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा संभ्रांतो नृपसत्तमः २५ तं शापमनु संस्मृत्य पर्यतप्य हृशंतदा ॥ एतस्मात्कारणाद्राजा वसि
ष्ठं संन्ययोजयत् ॥ स्वदारेषु नरश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वसिष्ठोपाख्याने द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
॥ अर्जुन उवाच ॥ अस्माकमनुरूपो वैयः स्याद्गंधर्ववेदवित् ॥ पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव १ ॥ गंधर्व उवाच ॥ यवीयान् देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ॥
धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुष्वं यदीच्छथ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्रेयं प्रददौ तद्यथाविधि ॥ गंधर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ३ त्वय्येव ता
वतिष्ठंतु हया गंधर्वसत्तम ॥ कार्यकाले ग्रहीष्यामः स्वस्तितेऽस्त्विति चाब्रवीत् ४ तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गंधर्वः पांडवाश्च ह ॥ रम्याद्वागीरथीतीराद्यथाकामं प्रतस्थिरे
५ तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं त्रुते ॥ तं वनुः पांडवा धौम्यपौरोहित्याय भारत ६ तान् धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ॥ वन्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव
ह ७ ते समाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पांडवाः ॥ ब्राह्मणं तं पुरस्कृत्य पांचाली च स्वयं वरे ८ पुरोहितेन तेनाथ गुरुणा संगतास्तदा ॥ नाथवंतमिवात्मानं मे निरेभरत
र्षभाः ९ सहिवेदार्थं तत्त्वज्ञस्ते पांगुरु रुदारधीः ॥ तेन धर्मविदा पार्थायाज्या धर्मविदः कृताः १० वीरास्तु सहितान्मेने प्राप्तराज्यान् स्वधर्मतः ॥ बुद्धिर्वीर्यबलोत्साहै
र्युक्तान् देवानि वद्विजः ११ कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ॥ मे निरे सहिता गंतुं पांचाल्यास्तं स्वयं वरम् १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथप
र्वणि धौम्यपुरोहितकरणे द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ समाप्तं चैत्ररथपर्व ॥

अस्माकमिति १।२।३।४।५।६

प्रतिजग्राहंऽभीचकार ७ पांचालीं च ब्रह्मामाशंसिरे ८।९।१०।११।१२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्ते इति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३ दायान्देवानि तानेवाह धनमित्यादि १४।१५ नटावेपथेदकारिणः। वैतालिकामंगलपाठ

॥ अथस्वयंवरपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तेनरशार्दूलाभ्रातरःपंचपांडवाः ॥ प्रययुर्द्रौपदीद्रुपुंतंचदेशंमहोत्सवम् १ तेप्रयातानरव्याघ्राःसहमात्रापरंत
पाः ॥ ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गेगच्छतःसंगतान्वहून् २ तउचुर्ब्राह्मणाराजन्पांडवानब्रह्मचारिणः ॥ कभवंतोगमिष्यंतिकुतोवाऽभ्यागताइह ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
आगतानेकचक्रायाःसोदर्यानेकचारिणः ॥ भवंतोवैविजानंतुसहमात्राद्विजर्षभाः ४ ॥ ब्राह्मणा उचुः ॥ गच्छताद्यैवपंचालान्द्रुपदस्यनिवेशने ॥ स्वयं
वरोमहांस्तत्रभवितासुमहाधनः ५ एकसार्थप्रयाताःस्मवयंतत्रैवगामिनः ॥ तत्रह्यहुतसंकाशोभवितासुमहोत्सवः ६ यज्ञसेनस्यदुहिताद्रुपदस्यमहात्मनः ॥
वेदीमथ्यात्समुत्पन्नापद्मपत्रनिभेक्षणा ७ दर्शनीयाऽनवद्यांगीसुकुमारीमनस्विनी ॥ दृष्टुमस्यभगिनीद्रोणशत्रोःप्रतापिनः ८ योजातःकवचीखड्गीसशरःसशरा
सनः ॥ सुसामिद्धेमहाबाहुःपावकेपावकोपमः ९ स्वसातस्यानवद्यांगीद्रौपदीतनुमध्यमा ॥ नीलोत्पलसमोर्गंधोयस्याःक्रोशात्प्रवातिवै १० यज्ञसेनस्यचसुतां
स्वयंवरकृतक्षणां ॥ गच्छामोवैवयंद्रुपुंतंचदिव्यमहोत्सवम् ११ राजानोराजपुत्राश्चयज्वानोभूरिदक्षिणाः ॥ स्वाध्यायवंतःशुचयोमहात्मानोयतव्रताः १२ तरु
णादर्शनीयाश्चनानादेशसमागताः ॥ महारथाःकृतास्त्राश्चसमुपैष्यंतिसुमिपाः १३ तेतत्रविविधान्दायान्विजयार्थंनरेश्वराः ॥ प्रदास्यंतिधनंगाश्चभक्ष्यंभोज्यं
चसर्वशः १४ प्रतिगृह्यचतस्र्वदृष्ट्वाचैवस्वयंवरम् ॥ अनुभूयोत्सवंचैवगमिष्यामोयथेप्सितम् १५ नटावैतालिकास्तत्रनर्तकाःसूतमागधाः ॥ नियोधकाश्चदेशेभ्यः
समेप्यंतिसहावलाः १६ एवंकौतूहलंकृत्वाहृष्टाचप्रतिगृह्यच ॥ सहास्माभिर्महात्मानःपुनःप्रतिनिवत्स्यथ १७ दर्शनीयांश्चवःसर्वान्देवरूपानवस्थितान् ॥ समी
क्ष्यकृष्णावरयेत्संगत्यैकतमंवरम् १८ अयंभ्रातातवश्रीमानदर्शनीयोमहाभुजः ॥ नियुज्यमानोविजयेसंगत्याद्रविणंबहु ॥ आहरिष्यन्नयंनूनंप्रीतिंवोवर्धयिष्य
ति १९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ परमंभोगमिष्यामोद्रुपुंतंचैवमहोत्सवम् ॥ भवद्भिःसहिताःसर्वेकन्यायास्तंस्वयंवरम् २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिस्वयंवर
पर्वणिपांडवागमनेचतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ताःप्रयातास्तेपांडवाजनमेजय ॥ राज्ञादक्षिणपंचालान्द्रुपदेनाभिर
क्षितान् १ ततस्तेपुमहात्मानंशुद्धात्मानमकल्मषम् ॥ दृष्टुःपांडवावीरानुनिर्द्वैपायनंतदा २ तस्मैयथावत्सत्कारंकृत्वातेनचसत्कृताः ॥ कथांतेचाभ्यनुज्ञाताः
प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ३ पश्यंतोरमणीयानिवनानिचसरांसिच ॥ तत्रतत्रवसंतश्चशनैर्जग्मुर्महारथाः ४ स्वाध्यायवंतःशुचयोमधुराःप्रियवादिनः ॥ आनुपूर्व्येणसंप्रा
प्ताःपंचालान्पांडुनंदनाः ५ तेतुदृष्ट्वापुरंतच्चस्कंधावारंचपांडवाः ॥ कुंभकारस्यशालायांनिवासंचक्रिरेतदा ६

कारिणः। नर्तकाःप्रसिद्धाः। सूताः पौराणिकाः। ग्रामधावंशसूचकाः। नियोधकामह्लाः १६।१७ संगत्यादेवयोगेन १८।१९ परमंयथेष्टं २० ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्येचतुर
शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ एवमिति १।२।३।४।५ स्कंधावारंराज्यगृहप्राकारंलोकसमूहस्थानंवा। 'स्कंधःस्याचृपतावसेसांपरायसमूहयोः' इतिमेदिनी ६

नजज्ञिरेनज्ञातवतः ७।८ अनानम्यंनमयितुमशक्यं ९ वैहायसमंतरिक्षगर्तं। यंत्रंतीव्रवेगवत्तयाभ्रमणेनलक्ष्यमार्गसंकोचकमंतरावद्धं। समितंयंत्रच्छिद्रद्वारोपलक्षितं। लक्ष्यमपिवैहायसमित्यर्थः
अस्त्रशिक्षायामेकेनार्जुनेनैवचललक्ष्यपातनंकृतमतःसएवचल्यंत्रद्वारालक्ष्यंभेद्यतिनान्यद्वदितदस्त्रेपणायायंयत्नोद्रुपदेनकृतः। यद्यपिकर्णस्याप्येतत्सुकरंतथाऽपिहीनकुलत्वात्समुपरिहरइतिभावः १०

तत्रभैक्षंसमाज-हृर्ब्राह्मणीवृत्तिमाश्रिताः ॥ तान्संप्राप्तांस्तथावीरानजज्ञिरेननराःकचित् ७ यज्ञसेनस्यकामस्तुपांडवायकिरीटिने ॥ कृष्णांदद्यामितिसदानचैत
द्विवृणोतिसः ८ सोऽन्वेपमाणःकौतयेपांचाल्योजनमेजय ॥ दृढधनुरनानम्यंकारयामासभारत ९ यंत्रंवैहायसंचापिकारयामासकृत्रिमम् ॥ तेनयंत्रेणसमितंरा
जालक्ष्यंचकारसः १० ॥ द्रुपद उवाच ॥ इदंसज्यंधनुःकृत्वासज्जैरेभिश्चसायकैः ॥ अतीत्यलक्ष्यंयोवेद्वासलब्धामस्तुतामिति ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इति
सद्रुपदोराजास्वयंवरमघोषयत् ॥ तच्छ्रुत्वापार्थिवाःसर्वेसमीयुस्तत्रभारत १२ ऋषयश्चमहात्मानःस्वयंवरदिदृक्षवः ॥ दुर्योधनपुरोगाश्चसकर्णाःकुरवोऽनृप १३
ब्राह्मणाश्चमहाभागादेशेभ्यःसमुपागमन् ॥ ततोऽर्चिताराजगुणाद्रुपदेनमहात्मना १४ उपोपविष्टामंचेपुद्रुष्टुकामाःस्वयंवरम् ॥ ततःपौरजनाःसर्वेसागरोद्धतनिः
स्वनाः १५ शिशुमारशिरःप्राप्यन्यविशंस्तेस्मपार्थिवाः ॥ प्रागुत्तरेणनगराहूमिभागेसमेशुभे ॥ समाजवाटःशुशुभेभवनैःसर्वतोवृतः १६ प्राकारपरिखोपेतोद्वा
रतोरणमंडितः ॥ वितानेनविचित्रेणसर्वतःसमलंकृतः १७ तूर्योघशतसंकीर्णःपराध्यागुरुधूपितः ॥ चंदनोदकसिक्तश्चमाल्यदामोपशोभितः १८ कैलासशिखर
प्रखर्बेर्नभस्तलविलोखिभिः ॥ सर्वतःसंवृतःशुभैःप्रासादैःसुकृतोच्छ्रयैः १९ सुवर्णजालसंघर्षितैर्मणिकुट्टिमभूषणैः ॥ सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः २० स्रग्दा
मसमवच्छन्नैरगुरुत्तमवासितैः ॥ हंसांशुवर्णवहुभिरायोजनसुगंधिभिः २१ असंवाधशतद्वारैःशयनासनशोभितैः ॥ बहुधातुपिनद्धांगैर्हिमवच्छिखरैरिव २२
तत्रनानाप्रकारेषुविमानेषुस्वलंकृताः ॥ स्पर्धमानास्तदाऽन्योन्यानिषेदुःसर्वपार्थिवाः २३ तत्रोपविष्टान्दृष्टुर्महासत्वपराक्रमान् ॥ राजसिंहान्महाभागान्कृ
ष्णागुरुविभूषितान् २४ महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपारिरक्षिणः ॥ प्रियान्सर्वस्यलोकस्यसुकृतैःकर्मभिःशुभैः २५ मंचेषुचपराद्धैर्पुपौरजानपदाजनाः ॥
कृष्णादर्शनसिद्धयर्थंसर्वतःसमुपाविशन् २६ ब्राह्मणैस्तेचसहिताःपांडवाःसमुपाविशन् ॥ ऋद्धिपंचालराजस्यपश्यंतस्तामनुत्तमाम् २८ ततःसमाजोववृधेस
राजनदिवसान्वहून् ॥ रत्नप्रदानबहुलःशोभितोनटनर्तकैः २८ वर्तमानेसमाजेतुरमणीयेजन्दिषोडशे ॥ आश्रुतांगीसुवसनासर्वाभरणभूषिता २९ मालांचसमुपा
दायकांचनीसमलंकृताम् ॥ अवतीर्णाततोरंगंद्रौपदीभरतर्षभ ३०

सज्यंधनुःकृत्वाइदंयंत्रमतीत्यलक्ष्यंयोवेद्वावेद्दुंसमर्थः ११।१२।१३।१४ उपोपविष्टाः पादपूरणार्थोपेत्यस्यावृत्तिः। प्रसमुपोदःपादपूरणइति १५ शिशुमारोजलजंतुस्तदाकारस्तारास
महात्मकोविष्णुस्तस्यशिरःप्रदेशेऐशान्यादिशि। अतएवसाअपराजितादिक् तांदिशंप्राप्यन्यविशन् तामेवदिशमाह प्रागिति प्रागुत्तरेणप्रागुदीच्योर्नंतरालेनगरात्समीपे। एनवन्त्यतरस्यामदूरे
पंचग्येत्तेनब्रंतमिदं १६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ विमानेषुसप्तभूमिगृहेषु। 'विमानोऽन्योन्यानेचसप्तभूमिगृहेऽपिच' इतिमेदिनी २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०

परिस्तीर्यर्धमेःपरितःस्तीर्त्वा ३१ । ३२ । ३३ । ३४ इदं धनुः इदं च लक्ष्यं इमे च वाणाः चलयन्त्रच्छिद्रद्वारायुगपत्तुं च वाणां लक्ष्येयः समर्पयति तस्याद्यभार्याभगिनीममेयमिति द्वयोः संबन्धः व्योमचरैर्वा
पुरोहितः सोमकानां मंत्रविद्वाहणः शुचिः ॥ परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिवत्तदा ३१ संतर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यच ॥ वारयामास सर्वाणि वादि
त्राणिसमंततः ३२ निःशब्दे तु कृते तस्मिन् घृष्टुम्रो विशापते ॥ कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुंदुभिनिःस्वनः ३३ रंगमध्ये गतस्तत्र मेघगंभीरया गिरा ॥ वाक्यमुच्चैर्ज
गादेदं शृक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ३४ इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च वाणाः शृण्वंतु मे भूपतयः समेताः ॥ छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशाधः ३५ एतन्महत्कर्म करो
तियो वैकुलेन रूपेण बलेन युक्तः ॥ तस्याद्यभार्याभगिनीममेयं कृष्णामवित्रीनमृषाब्रवीमि ३६ तानेव मुक्त्वा दुपदस्य पुत्रः पश्चादिदं तां भगिनीमुवाच ॥ नाम्नाच गो
त्रेण च कर्मणा च संकीर्तयन् भूमिपतीन् समेतान् ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि घृष्टुम्रवाक्ये पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥
॥ घृष्टुम्र उवाच ॥ दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च सहोदुःशासनस्तथा ॥ युयुत्सुर्वायुवेगश्च भीमवेगरवस्तथा ॥ उग्रायुधो बलाकीच
करकायुर्विरोचनः २ कुंडकश्चित्रसेनश्च सुवर्चाः कनकध्वजः ॥ नंदको बाहुशाली च तुहंडो विकटस्तथा ३ एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रमहाबलाः ॥ कर्णेन
सहिता वीरास्त्वदर्धसमुपागताः ४ असंख्याता महात्मानः पार्थिवाः क्षत्रियर्षभाः ॥ शकुनिः सौबलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्वलः ५ एते गांधारराजस्य सुताः
सर्वे समागताः ॥ अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतांवरौ ६ समवेतौ महात्मानौ त्वदर्धसमलंकृतौ ॥ बृहंतो मणिर्माध्वे दंडधारश्च पार्थिवः ७ सहदेव जयत्सेनौ मे
घसंधिश्च पार्थिवः ॥ विराटः सहपुत्राभ्यां शंखेनैवोत्तरेण च ८ वार्धक्षेमिः सुशर्मा च सेनाविदुश्च पार्थिवः ॥ सुकेतुः सहपुत्रेण सुनाम्ना च सुवर्चसा ९ सुचित्रः सुकु
मारश्च वृकः सत्यवृतिस्तथा ॥ सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा १० अंशुर्माध्विकितानश्च श्रेणिर्माश्वमहाबलः ॥ समुद्रसेनपुत्रश्च चंद्रसेनः प्रतापवान् ११
जलसंधः पिता पुत्रौ विदंडो दंड एव च ॥ पौंड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् १२ कर्लिगस्ताम्रलितश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महा
रथः १३ रुक्मांगदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्रश्चास्यमहारथः १४ समवेतास्त्रयः शूराभूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ सुदक्षिणश्च कांबोजो दृढध
न्वाच पौरवः १५ बृहद्वलः सुषेणश्च शिविरौशीनरस्तथा ॥ पटच्चरनिहंता च कारूपाधिपतिस्तथा १६ संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ॥ सांबश्च चारुदे
ष्णश्च प्राद्युम्निः सगदस्तथा १७ अकूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महामतिः ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च १८ विदूरथश्च कंकश्च शकुश्च सगवेषणः ॥ आशा
वहोऽनिरुद्धश्च समीकः सारिमेजयः १९ वीरो वातपतिश्चैव झिल्लीपिंडारकस्तथा ॥ उशीनरश्च विक्रांतो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः २०
जेः ३५ । ३६ तान् नृपाप्मति ३७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावादीपे पंचाशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ दुर्योधन इत्यादिस्पष्टार्थो ग्रन्थः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७
८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भा० षष्ठशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ तेऽलंकृता इति १ । २ संकल्पजेन क्रामेन ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ अभितः पद्मालक्ष्मीर्येषां तान्

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैधवश्च जयद्रथः ॥ बृहद्रथो बाल्हिकश्च श्रुतायुश्च महारथः २१ उलूकः कैतवो राजा चित्रांगदश्च भांगदौ ॥ वत्सराजश्च मतिमान् कोसलाधिपतिस्त
था २२ शिशुपालश्च विक्रांतो जरासंधस्तथैव च ॥ एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः २३ त्वदर्धमागता भद्रक्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ एते भैरव्यंति विक्रांतास्त्वद
र्थे लक्ष्यमुत्तमम् ॥ विध्येत य इदं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि राजनामकीर्तने पडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तेऽलंकृताः कुंडलिनो युवानः परस्परं स्पर्धमाना नरेन्द्राः ॥ अस्त्रबलं चात्मनि मन्यमानाः सर्वे समुत्पेतु रुदायुधास्ते १ रूपेण वीर्येण
कुलेन चैव शीलेन वित्तेन च यौवनेन ॥ समिद्धदर्पा मदवेगभिन्ना मत्तायथा हैमवता गजेंद्राः २ परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः संकल्पजेनाभिपरिभृतांगाः ॥ कृष्णाममैवेत्य
भिभाषमाणान् नृपासनेभ्यः सहसोदतिष्ठन् ३ ते क्षत्रियारंगताः समेता जिगीषमाणा दुपदात्मजांताम् ॥ चकाशिरे पर्वतराजकन्यामुमां यथा देवगणाः समेताः ४ कंद
र्पवाणाभिनिपीडितांगाः कृष्णा गतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ॥ रंगावतीर्णा दुपदात्मजार्थं द्वेषं प्रचक्रुः सुहृदोऽपि तत्रा ५ अथाययुर्देवगणा विमानैरुद्रादित्यावसवोऽथाश्विनौ च ॥
साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ६ दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च देवर्षयो गुह्यकाश्च आरणाश्च ॥ विश्वावसुर्नरिदपर्वतौ च गंधर्वमुख्याः सहसाऽप्सरोग्भिः
७ हलायुधस्तत्र जनार्दनश्च वृष्ण्यंधकाश्चैव यथा प्रधानम् ॥ प्रेक्षां स्मचकुर्यु दुपुंगवास्ते स्थिताश्च कृष्णस्य मते महांतः ८ दृष्ट्वा तु तान् मत्तगजेंद्ररूपान् पंचाभिपद्मानिव
वारणेंद्रान् ॥ भस्मावृतां गानिव हव्यवाहान् कृष्णः प्रदध्यौ यदुवीरमुख्यः ९ शशंसरामाय युधिष्ठिरं स भीमं स जिष्णुं च यमौ च वीरौ ॥ शनैः शनैस्तान् प्रसमीक्ष्य रामो जना
र्दनं प्रीतमना ददर्श १० अन्ये तु वीरान् नृपपुत्रपौत्राः कृष्णा गतैर्नरेन्द्रमनःस्वभावैः ॥ व्यायच्छमाना ददृशुर्नतान् चैव संदष्टदंतच्छदताम्रनेत्राः ११ तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते
वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ॥ तांद्रौ पदौ प्रेक्ष्य तदा स्म सर्वे कंदर्पवाणाभिहता बभूवुः १२ देवर्षिगंधर्वसमाकुलं तत्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ॥ दिव्येन गंधेन समाकुलं
च दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणम् १३ महास्वने दुंदुभिनादितैश्च बभूव तत्संकुलमंतरिक्षम् ॥ विमानसंवाधमभूत्समं तात्सवेणुवीणापणवानुनादम् १४ ततस्तु ते राज
गणाः क्रमेण कृष्णानिमित्तं कृतविक्रमाश्च ॥ सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्यद्रौणायनिकाथसुनीथवक्राः १५ कर्लिगवंगाधिपपांड्यपौंड्राविदेहराजोयवनाधिपश्च ॥ अन्ये
च नानानृपपुत्रपौत्राराष्ट्राधिपाः पंकजपत्रनेत्राः १६ किरीटहारांगदचक्रवालैर्विभूषितांगाः पृथुबाहवस्ते ॥ अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता बलेन वीर्येण च नर्दमानाः १७

वीरगुंदरानित्यर्थः । अतिपद्मानिति पाठेऽपि स एवार्थः । अतिमत्तानित्यपपाठः ९ । १० व्यायच्छमाना व्याददानाश्चक्षुःप्रसार्य कृष्णामेव ददृशुर्न पांडवान् ११ तथैव पार्था इति कामाभिभूतत्वाद्रामकृ
ष्णादीन् ददृशु रिति भावः १२ । १३ विमानसंवाधं विमानसंकीर्णं १४ । १५ । १६ । १७

संहननोपपन्नमत्यंतकाठिन्येनयुक्तं स्फुरतानामयितुमसामर्थ्यात्करात्रिःसरत्कोटितया । अतएवविशिष्यमाणाःदंडेनवीटाइव धनुषाधनुष्कोट्या शमयांबभूवुरितिद्वयोःसंबंधः १८ । १९ चक्रवालं
मंडलं २० । २१ । २२ सामर्षहासं नीचकुलयोगादमर्षः सूर्यापराधत्वाद्वासः २३ । २४ धनुरादायमानःपरीक्षमाणः दैर्घ्यशोधनेऽस्यरूपं २५ अभ्याशंसर्षापं २६ धनुषाआकृष्यमाणेन २७ आ

तत्कार्मुकंसंहननोपपन्नसंज्यंनशेकुर्मनसाऽपिकर्तुम् ॥ तेविक्रमंतःस्फुरतादंडेनविशिष्यमाणाधनुषानरेंद्राः १८ विचेष्टमानाधरणीतलस्थायथावलंशैक्ष्यगुणक्र
माश्च ॥ गतौजसःस्तस्किरीटहाराविनिःश्वसंतःशमयांबभूवुः १९ हाहाकृतंतद्वनुषादंडेनविस्त्रस्तहारांगदचक्रवालम् ॥ कृष्णानिमित्तंविनिवृत्तकामंराज्ञां
तदामंडलमार्तमासीत् २० सर्वावृष्टास्तान्प्रसमीक्ष्यकर्णधनुर्धराणांप्रवरोजगाम ॥ उद्धृत्यतूर्णधनुरुद्यतंतत्सज्यंचकाराशुयुयोजवाणान् २१ दृष्ट्वासूतमेनिरे
पांडुपुत्राभित्वानीतलक्ष्यवरंधरायाम् ॥ धनुर्धरागकृतप्रतिज्ञमत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम् २२ दृष्ट्वातुतंद्रौपदीवाक्यमुच्चैर्जगादनाहंवरयामिसूतम् ॥ सामर्षहा
संप्रसमीक्ष्यसूर्यतत्याजकर्णःस्फुरितंधनुस्तत् २३ एवंतेषुनिवृत्तेषुक्षत्रियेषुसमंततः ॥ चेदीनामधिपोवीरोबलवानंतकोपमः २४ दमघोषसुतोधीरःशिशुपालो
महामतिः ॥ धनुरादायमानस्तुजानुभ्यामगमन्महीम् २५ ततोराजामहावीर्योजरासंधोमहाबलः ॥ धनुषोऽभ्याशमागत्यतस्थौगिरिरिवाचलः २६ धनुषापी
ड्यमानस्तुजानुभ्यामगमन्महीम् ॥ ततउत्थायराजासस्वराष्ट्राभ्यभिजग्मिवान् २७ ततःशल्योमहावीरोमद्राजोमहाबलः ॥ तदप्यारोप्यमाणस्तुजानुभ्या
मगमन्महीम् २८ तस्मिंस्तुसंभ्रांतजनेसमाजेनिक्षिप्तवादेपुजनाधिपेषु ॥ कुंतीसुतो जिष्णुरियेपकर्तुंसज्यंधनुस्तत्सशरंप्रवीरः २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदि
पर्वणिस्वयंवरपर्वणिसर्वराजपराङ्मुखीभवनेसप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ यदानिवृत्ताराजानोधनुषःसज्यकर्म
णः ॥ अथोदतिष्ठद्विप्राणांमध्याजिष्णुरुदारधीः १ उदकोशन्विप्रमुख्याविधुन्वंतोऽजिनानिच ॥ दृष्ट्वासंप्रस्थितंपार्थमिंद्रकेतुसमप्रभम् २ केचिदासन्विमनसः
केचिदासन्मुदाऽन्विताः ॥ आहुःपरस्परंकेचिन्निपुणाबुद्धिर्जीविनः ३ यत्कर्णशल्यप्रमुखैःक्षत्रियैर्लोकविश्रुतैः ॥ नानतंबलवद्भिर्हधनुर्वेदपरायणैः ४ तत्कथंत्व
कृतास्त्रेणप्राणतोदुर्बलीयसा ॥ वटुमात्रेणशक्यंहिसज्यंकर्तुधनुर्द्विजाः ५ अवहास्याभविष्यतिब्राह्मणाःसर्वराजसु ॥ कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धेचापलादपरीक्षिते ६
यद्येपदर्पाद्वर्पाद्वाऽप्यथब्राह्मणचापलात् ॥ प्रस्थितोधनुरायंतुंवार्यतांसाधुमागमत् ७ ॥ ब्राह्मणाउचुः ॥ नावहास्याभविष्यामोनचलाधवमास्थिताः ॥ नच
विद्विष्टतांलोकेगमिष्यामोमहीक्षिताम् ८ केचिदाहुर्धुवाश्रीमान्नागराजकरोपमः ॥ पीनस्कंधोरुवाहुश्चधैर्येणाहिमवानिव ९ सिंहखेलगतिःश्रीमान्मत्तनागेंद्रविक्र
मः ॥ संभाव्यमस्मिन्कर्मदमुत्साहाच्चानुमीयते १०

रोप्यमाणःसजीकर्तुमिच्छन् २८ निक्षिप्तवादेपुत्यक्तधनुरुद्यमनकथेषु २९ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठेभारतभावदीपेसप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ यदेति जिष्णुरर्जुनः १ । २ । ३ । ४
प्राणतःशक्तिः ५ । ६ । दर्पाद्वर्पात् हर्पादौत्सुक्यात् चापलादनवस्थितत्वात् ७ । ८ । ९ । १०

लोकेषुब्रह्मलोकांतेषु नृपुरुषेषु संस्थानचारिषुदेवासुराद्याकारैश्चरत्सुतत्कर्मनविद्यतेयत्ब्राह्मणानामसाध्यमितिसंबंधः ११ । १२ । १३ महद्भस्वमहदपिभुद्रंभवतिधनतत्कर्म तदेवोदाहरति
जामदग्न्येनेति १४ ब्राह्मणवचसाक्षुद्रेणापिमहत्कर्मकर्तुंशक्यमित्यभिप्रेत्यसर्वेऽप्येकमत्येनाहुः तस्मादिति १५ । १६ । १७ । १८ राधेयःकर्णः १९ । २० । २१ । २२ विन्य

शक्तिरस्यमहोत्साहानह्यशक्तःस्वयंव्रजेत् ॥ नचतद्विद्यतेकिंचित्कर्मलोकेषुयद्भवेत् ११ ब्राह्मणानामसाध्यंचनृपुसंस्थानचारिषु ॥ अब्भक्षावायुभक्षाश्चफला
हारादृढव्रताः १२ दुर्बलाअपिविप्राहिवलीयांसःस्वतेजसा ॥ ब्राह्मणोनावमंतव्यःसदसद्वासमाचरन् १३ सुखंदुःखमहद्भस्वंकर्मयत्समुपागतम् ॥ जामदग्न्येन
रामेणनिर्जिताःक्षत्रियायुधि १४ पीतःसमुद्रोऽगस्त्येनअगाधोब्रह्मतेजसा ॥ तस्माहुवंतुसर्वेऽब्रवदुरेषधनुर्महान् १५ आरोपयतुशीघ्रं वैतथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः ॥
एवंतेषांविलपतांविप्राणांविविधागिरः १६ अर्जुनोधनुषोऽभ्याशेतस्थौगिरिरिवाचलः ॥ सतद्वनुःपरिक्रम्यप्रदक्षिणमथाकरोत् १७ प्रणम्यशिरसादेवमी
शानंवरदंप्रभुं ॥ कृष्णंचमनसारुत्वाजगृहेचारुनोधनुः १८ यत्पार्थिवैरुक्मसुनीथवक्रैराधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ॥ तदाधनुर्वेदपरेर्चसिंहैःकृतंनसज्यंमहतो
ऽपियत्नात् १९ तदर्जुनोवीर्यवतांसदर्पस्तदैर्द्विरिंद्रावरजप्रभावः ॥ सज्यंचक्रेनिमिषांतरेणशरांश्चजग्राहदशार्धसंख्यान् २० विव्याधलक्ष्यंनिपपाततच्च
च्छिद्रेणभूमौसहसाऽतिविद्धं ॥ ततोऽतरिक्षेचवभूवनादःसमाजमध्येचमहान्निनादः २१ पुष्पाणिदिव्यानिववर्षदेवःपार्थस्यमूर्ध्निद्विषतांनिहंतुः २२ चैला
निविन्यधुस्तत्रब्राह्मणाश्चसहस्रशः ॥ विलक्षितास्ततश्चकुर्वाहाकारांश्चसर्वशः ॥ न्यपतंश्चात्रनभसःसमंतात्पुष्पवृष्टयः २३ शतांगानिचतूर्याणिवादकाः
समवादयन् ॥ सूतमागधसंधाश्चाप्यस्तुवंस्तत्रसुस्वराः २४ तद्वप्याहुपदःप्रीतोवभूवरिपुसूदनः ॥ सहसैन्यैश्चपार्थस्यसाहाय्यार्थमियेषसः २५ तस्मिं
स्तुशब्देमहतिप्रवृद्धेयुधिष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः ॥ आवासमेवोपजगामशीघ्रंसार्धयमाभ्यांपुरुषोत्तमाभ्याम् २६ विद्धंतुलक्ष्यंप्रसमीक्ष्यकृष्णापार्थचशक्रप्रतिमं
निरीक्ष्य ॥ आदायशुक्लांवरमाल्यदामजगामकुंतीसुतमुत्समयंती २७ सतामुपादायविजित्यरंगेद्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ॥ रंगान्निरकामदचित्यकर्मा
पल्यातयाचाप्यनुगम्यमानः २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिस्वयंवरपर्वणिलक्ष्यच्छेदनेऽष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ तस्मैदित्सतिकन्यांतुब्राह्मणायतदानृपे ॥ कोपआसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमंतिकात् १ अस्मानयमतिक्रम्यतृणीकृत्यचसंगतान् ॥ दातुमिच्छ
तिविप्रायद्रौपदीयोषितांवरं २ अवरोप्येहवृक्षंतुफलकालेनिपात्यते ॥ निहन्मैनंदुरात्मानंयोऽयमस्मान्नमन्यते ३

धुर्विजयध्वजवदुच्छिस्तवंतः विलक्षिताःविषमंलक्षितंदृष्टिर्पातेतथाभूताःशत्रवःलक्ष्येणविनाकृतावा २३ शतमनंतान्यंगानिनिखांगुलिदंडधनुर्ग्राहकादीनिवादोनोपायायेषांतानि । 'अंगंगात्रांति
कोपायप्रतीकेषु'इतिविश्वः २४ साहाय्यार्थं द्रौपद्यालाभात्क्षुब्धेनृपांतैर्युद्धप्रसक्तौसत्यां २५ । २६ उत्समयंतीउत्तमपतिलाभादत्यंतगर्वकुर्वती २७ । २८ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठे
भारतभावदीपेअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ तस्मैदित्सतीति १ । २ । ३

अवरोप्येत्यस्याख्यायक्यंहीतिव्यवहितलोकेन ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ संत्रासाद्वाहणकोपेनसर्वसत्रंनश्येदितिशंकोत्थाद्वायात् १३।१४।१५।१६।१७
 नहर्हत्पेषसमानंनपितृद्वक्रमंगुणैः ॥ हन्मैनसहपुत्रेणदुराचारंनृपाद्विषम् ४ अयंहिसर्वानाहूयसत्कृत्यचनराधिपान् ॥ गुणवद्भोजयित्वात्रंततःपश्चान्नमन्यते ५
 अस्मिन्नराजसमावायेदेवानामिवसन्नये ॥ किमयंसदृशंकंचिन्नृपतिर्नैवदृष्टवान् ६ नचविप्रेष्वधीकारोविद्यतेवरणंप्रति ॥ स्वयंवरःक्षत्रियाणामितीयंप्रथिताश्रुतिः
 ७ अथवायदिकन्येयंनचकंचिदुभूषति ॥ अग्रावेनांपरिक्षिप्ययामराष्ट्राणिपार्थिवाः ८ ब्राह्मणोयदिचापल्याल्लोभाद्वाकृतवानिदम् ॥ विप्रियंपार्थिवेन्द्राणानैष
 वध्यःकथंचन ९ ब्राह्मणार्थंहीनोराज्यंजीवितंहिवसूनिच ॥ पुत्रपौत्रंचयच्चान्यदस्माकंविद्यतेधनम् १० अवमानभयाच्चैवस्वधर्मस्यचरक्षणात् ॥ स्वयंवराणा
 मन्येषामाभूदेवंविधागतिः ११ इत्युक्त्वा राजशार्दूलदृष्टाःपरिचवाहवः ॥ द्रुपदंतुजिघांसंतःसायुधाःसमुपाद्रवन् १२ तान्गृहीतशरावापान्कुद्धानापततो
 बहून् ॥ द्रुपदोवीक्ष्यसंत्रासाद्ब्राह्मणाच्छरणंगतः १३ वेगेनापततस्तांस्तुप्रभिन्नानिवारणान् ॥ पांडुपुत्रोमहेष्वासौप्रतियातावर्दिमौ १४ ततःसमुत्पेतुरु
 दायुधास्तेमहीक्षितोवद्वगोधांगुलित्राः ॥ जिघांसमानाःकुरु राजपुत्रावमर्षयंतोऽर्जुनभीमसेनौ १५ ततस्तुभीमोऽहुतभीमकर्मामहाबलोवज्रसमानसारः ॥
 उत्पाट्यदोभ्यांद्रुममेकवीरोनिष्पत्रयामासयथागजेंद्रः १६ तंवृक्षमादायरिपुप्रमार्थीदंडीवदंडं पितृराजउग्रम् ॥ तस्थौसमीपेपुरुषर्षभस्यपार्थस्यपार्थःपृथुदी
 र्घबाहुः १७ तत्प्रेक्ष्यकर्मातिमनुष्यबुद्धिर्जिष्णुःसहिभ्रातुरचित्यकर्मा ॥ विसिस्मियेचापिभयंविहायतस्थौधनुर्गृह्यमहेंद्रकर्मा १८ तत्प्रेक्ष्यकर्मातिमनुष्यबुद्धिर्जिष्णोः
 सहभ्रातुरचित्यकर्मा ॥ दामोदरोभ्रातरमुग्रवीर्यहलायुधंवाक्यमिदंभाषे १९ यएषसिंहर्षभखेलगामीमहद्वनुःकर्षतितालमात्रम् ॥ एषोऽर्जुनोनात्रविचार्यमस्ति
 यद्यस्मिंसंकर्षणवासुदेवः २० यस्त्वेषवृक्षंतरसाज्ज्वल्यराज्ञानिकारेसहसाप्रवृत्तः ॥ वृकोदराब्रान्यइहेतदद्यकर्तुंसमर्थःसमरेपृथिव्याम् २१ योऽसौपुरस्तात्क
 मलायताक्षस्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ॥ गौरःप्रलंबोज्ज्वलचारुघोणोविनिःसृतःसोऽच्युतधर्मपुत्रः २२ यौतौकुमाराविवकार्तिकेयौद्वावाश्विनेयावितिमेवितर्कः ॥
 मुक्ताहितस्माज्जतुवेश्मदाहान्मयाश्रुताःपांडुसुबाःपृथाच २३ तमब्रवीन्निर्जलतोयदामोहलायुधोऽनंतरजंप्रतीतः ॥ प्रीतोऽस्मिद्वद्वाहिपितृष्वसारंपृथांविमुक्तांस
 हकौरवाग्र्यैः २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि कृष्णवाक्येऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अजिनानिविधु
 न्वंतःकरकांश्चद्विजर्षभाः ॥ ऊचुस्तेभीर्नकर्तव्यावयंयोत्स्यामहेपरान् १ तानेवंवदतोविप्रानर्जुनःप्रहसन्निव ॥ उवाचप्रेक्षकाभूत्वायूयंतिष्ठथपार्श्वतः २ अहमेना
 नजिह्वाग्रैःशतशोविकिरच्छरैः ॥ वारयिष्यामिसंकुद्धान्मंत्रैराशीविषानिव ३ इतितद्वनुरानम्यशुल्कावाप्तंमहाबलः ॥ आत्राभीमेनसहितस्तस्थौगिरिरिवाचलः ४
 १८।१९।२०।२१ घोणानासा २२ कार्तिकेयावित्पभूतोपमा २३।२४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥
 अजिनानीति १।२।३ शुल्कावाप्तंपणप्राप्तं ४

५।६।७।८।९।१०।११ विजिगीषिणोविजिगीषावतो १२ शूराणामर्थवद्विर्वचनैःशूरार्थवचनैः १३।१४ प्रतिहन्यप्रतिहत्य । वाल्यपीतिपक्षेऽनुनासिकलोपाभावाच्चतुक् । तत्प्रति
 ततःकर्णमुखान्द्विजस्ययानयुद्धदुर्मदान् ॥ संपेततुरभीतौतौगजौप्रतिगजानिव ५ ऊचुश्चवाचःपुरुषास्तेराजानोयुयुत्सवः ॥ आहवेहिद्विजस्यापिवधोदृष्टोयुयु
 त्सतः ६ इत्येवमुक्त्वा राजानःसहसादुडुर्द्विजान् ॥ ततःकर्णोमहातेजाजिष्णुंप्रतिययौरणे ७ युद्धार्थीवासिताहेतोर्गजःप्रतिगजंयथा ॥ भीमसेनंययौशल्योमद्रा
 णामीश्वरोवली ८ दुर्योधनादयःसर्वेब्राह्मणैःसहसंगताः ॥ मृदुपूर्वमयत्नेनप्रत्ययुध्यंस्तदाऽऽहवे ९ ततोऽर्जुनःप्रत्यविध्यदापतंतंशितैःशरैः ॥ कर्णवैकर्तनंश्रीमा
 न्विकृष्यवलवद्वनुः १० तेषांशराणांवेगेनशितानांतिग्मतेजसाम् ॥ विमुह्यमानोराधेयोयत्नात्तमनुधावति ११ तावुभावप्यनिर्देश्यौलाघवाज्जयतांवरौ ॥ अयु
 ध्येतांसुसंरब्धावन्योन्यविजिगीषिणौ १२ कृतेप्रतिकृतंपश्यपश्यबाहुबलंचमे ॥ इतिशूरार्थवचनैरभाषेतांपरस्परम् १३ ततोऽर्जुनस्यभुजयोर्वीर्यमप्रतिमंभुवि॥
 ज्ञात्वावैकर्तनःकर्णःसंरब्धःसमयोधयत् १४ अर्जुनेनप्रयुक्तांस्तान्वाणान्वेगवतस्तदा ॥ प्रतिहन्यननादोच्चैःसैन्यानितदपूजयन् १५ ॥ कर्णउवाच ॥ तुष्यामि
 तेविप्रमुख्यभुजवीर्यस्यसंयुगे ॥ अविषादस्यचैवास्यशस्त्रास्त्रविजयस्यच १६ किंत्वंसाक्षादनुर्वेदोरामोवाविप्रसत्तम् ॥ अथसाक्षाद्वरिहयःसाक्षाद्वाविष्णुरच्युतः
 १७ आत्मप्रच्छादनार्थं वैवाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ विप्ररूपंविधायेदमन्येमांप्रतियुध्यते १८ नहिमामाहवेकुद्धमन्यःसाक्षाच्छचीपतेः ॥ पुमान्योधयितुंशक्तःपांड
 वाद्वाकिरीटिनः १९ तमेवंवादिनंतत्रफाल्गुनःप्रत्यभाषत ॥ नास्मिकर्णधनुर्वेदोनास्मिरामःप्रतापवान् २० ब्राह्मणोऽस्मियुधांश्रेष्ठःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ब्राह्मे
 पौरंदरेचास्त्रेनिष्ठितो गुरुशासनात् २१ स्थितोऽस्म्यद्यरणेजेतुंत्वांवैवीरस्थिरोभव ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुराधेयोयुद्धात्कर्णोन्यवर्तत २२ ब्राह्मंतेज
 स्तदाऽज्यमन्यमानोमहारथः ॥ अपरस्मिन्वनोद्देशेवीरौशल्यवृकोदरौ २३ बलिनोयुद्धसंपन्नौविद्ययाचबलेनच ॥ अन्योन्यमाह्वयंतौतुमत्ताविवमहागजौ
 २४ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैवनिघ्नंतावितरेतरम् ॥ प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः २५ आचकर्षतुरन्योऽन्यंमुष्टिभिश्चापिजघ्नतुः ॥ ततश्चटचटाशब्दःसुघोरोह्य
 भवत्तयोः २६ पाषाणसंपातनिभैःप्रहौरैरभिजघ्नतुः ॥ मुहूर्ततौतदाऽन्योन्यंसमरेपर्यकर्षताम् २७ ततोभीमःसमुत्क्षिप्यबाहुभ्यांशल्यमाहवे ॥ अपातयत्कुरुश्रे
 ष्ठोब्राह्मणाजहसुस्तदा २८ तत्राश्चर्यंभीमसेनश्चकारपुरुषर्षभः ॥ यच्छल्यंपातितंभूमौनावधीद्वलीनंवली २९ पातितेभीमसेनेनशल्येकर्णेचशंकिते ॥ शंकि
 ताःसर्वराजानःपरिववृष्टकोदरम् ३० ऊचुश्चसहितास्तत्रसाध्विमौब्राह्मणर्षभौ ॥ विज्ञायेतांजन्मानौकनिवासौतथैवच ३१ कोहिराधासुतंकर्णशक्तोयोधायि
 तुरंगे ॥ अन्यत्ररामाद्गोणाद्वापांडवाद्वाकिरीटिनः ३२ कृष्णाद्वादेवकीपुत्रात्कृष्णाद्वाऽपिशरद्वतः ॥ कोवादुर्योधनंशक्तःप्रतियोधयितुरंगे ३३

हननं १५।१६।१७ मन्येत्वायंस्मान्मांप्रतियुध्यसे १८।१९।२०।२१।२२ वनोद्देशे रंगदृशानिवासस्थाने । 'वननपुंसर्वनीरेनिवासात्यकानने' इति मेदिनी २३।२४ प्रकर्षणं दूरेनोदनं ।
 आकर्षणमर्षाकर्षणं । अभ्याकर्षणमभिमुखमास्फालनं । विकर्षणंतिर्यक्पातनं २५।२६।२७ समुत्क्षिप्यकूर्मांडफलवदपातयत् २८।२९।३०।३१।३२।३३

३४ अवहारोयुद्धाभिवर्त्तनं ३५ सापराधाअपीतिसंधिरार्यः अथअथवाकालांतरेउपलभ्य ३६ संयुगेतत्कर्मकृत्वातुष्णींभूतावितिशेषः ३७ । ३८ । ३९ ब्रह्मब्राह्मणजातिःउत्तरंउत्कृष्टंयस्मि
स्सब्रह्मोत्तरः ४० । ४१ । ४२ । ४३ अभिगच्छतिउपस्थितेसति ४४ । ४५ । ४६ भार्गववेश्मकुलालगृहं ४७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभादीये नवत्यधिकशत

तथैवमद्राधिपतिशल्यंवलवतावरम् ॥ बलदेवाहतेवीरात्पांडवाद्वाट्टकोदरात् ३४ वीरादुर्योधनाद्वाऽन्यःशक्तःपातयितुंरणे ॥ क्रियतामवहारोस्मादुद्धाद्वाहणसं
वृतात् ३५ ब्राह्मणाहिसदारक्ष्याःसापराधाऽपिनित्यदा ॥ अथैनानुपलभ्येहपुनर्योस्यामहृष्टवत् ३६ तांस्तथावादिनःसर्वान्प्रसमीक्ष्यक्षितीश्वरान् ॥ अथान्या
न्पुरुषांश्चापिठ्ठातत्कर्मसंयुगे ३७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तत्कर्मभीमस्यसमीक्ष्यकृष्णःकुंतीसुतौतौपरिशंकमानः ॥ निवारयामासमहीपतीस्तान्धर्मणलब्धे
त्यनुनीयसर्वान् ३८ एवंतेविनिवृत्तास्तुयुद्धाद्युद्धविशारदाः ॥ यथावासंययुःसर्वेविस्मिताराजसत्तमाः ३९ वृत्तोब्रह्मोत्तरोरंगःपांचालीब्राह्मणैर्वृता ॥ इतिबुवंतः
प्रययुर्येतत्रासन्समागताः ४० ब्राह्मणैस्तुप्रतिच्छन्नोरौवाजिनवासिभिः ॥ कृच्छ्रेणजग्मतुस्तौतुभीमसेनधनंजयौ ४१ विमुक्तौजनसंवाधाच्छत्रुभिःपरिविक्ष
तौ ॥ कृष्णयाऽनुगतौतत्रनृवीरौतौविरजेतुः ४२ पौर्णमास्याधनैर्मुक्तौचंद्रसूर्याविवोदितौ ॥ तेषामाताबहुविधंविनाशंपर्यर्चितयत् ४३ अनागच्छत्सुपुत्रेषुभै
क्षकालेऽभिगच्छति ॥ धार्तराष्ट्रैर्हतानस्युर्विज्ञायकुरुपुंगवाः ४४ मायान्वितैर्वारक्षोभिःसुघोरैर्द्वैवैरिभिः ॥ विपरीतंमतंजातंव्यासस्यापिमहात्मनः ४५ इत्ये
वंचितयामाससुतस्नेहावृतापृथा ॥ ततःसुतजनप्रायेदुर्दिनेमेवसंभुते ४६ महत्यथापराह्मेतुधनैःसूर्यइवावृतः ॥ ब्राह्मणैःप्राविशत्तत्रजिष्णुर्भार्गववेश्मतत् ४७
॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि पांडवप्रत्यागमने नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ गत्वातुतां
भार्गवकर्मशालांपार्थोपृथांप्राप्यमहानुभावौ ॥ तांयाज्ञसेनींपरमप्रतीतौभिक्षेत्यथावेदयतांनराय्यौ १ कुटीगतासात्वनवेक्ष्यपुत्रौप्रोवाचभुंकेतिसमेत्यसर्वे ॥ पश्चा
च्चकुंतीप्रसमीक्ष्यकृष्णांकष्टंमयाभाषितमित्युवाच २ साऽधर्मभीतापरिचितयंतीतांयाज्ञसेनींपरमप्रतीताम् ॥ पाणौगृहीत्वोपजगामकुंतीयुधिष्ठिरंवाक्यमुवाचचे
दम् ३ ॥ कुंत्युवाच ॥ इयंतुकन्याद्वुपदस्यराज्ञस्तवानुजाभ्यामयिसन्निविष्टा ॥ यथोचितंपुत्रमयाऽपिचोक्तंसमेत्यभुंकेतितृपप्रमादात् ४ मयाकथंनानृतमुक्तम
द्यभवेत्कुरुणासृषभब्रवीहि ॥ पंचालराजस्यसुतामधर्मोचोपवर्तेतनविभ्रमेच्च ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सएवमुक्तोमतिमानृवीरोमात्रासुहृर्तुविचित्यराजा ॥
कुंतीसमाश्वास्यकुरुप्रवीरोधनंजयंवाक्यमिदंवभाषे ६ त्वयाजिताफाल्गुनयाज्ञसेनीत्वयैवशोभिष्यतिराजपुत्री ॥ प्रज्वाल्यतामग्निरभिन्नसाहयहाणपाणिंविधि
वत्त्वमस्याः ७ ॥ अर्जुनउवाच ॥ मामानरेद्रत्वमधर्मभाजंकथानधर्मोऽयमशिष्टदृष्टः ॥ भवान्विशेषःप्रथमतोऽयंभीमोमहाबाहुरचित्यकर्मा ८

तमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ गत्वेति १ । २ अधर्मोबहुभर्तृतारूपस्तस्माद्वीता ३ । ४ अधर्मोबहुभर्तृतारूपः विभ्रमेचतेनाधर्मणतिर्यग्योनौपुनःपुनर्विशेषेणभ्रमेत् ५
६ । ७ नधर्मोऽयंदृष्टः अयंकः यंभाभवानशिष्टशासितवान् । निवेश्यःविवाहः ८

१ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ भेदभयंयस्यश्रोपदीतस्येतरेशत्रवःस्युरितिभेदः १६ । १७ रौहिणेयोबलदेवः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ शत्रुसाहाःशत्रुवेगस्यसोढारः २४ यद्
अहततोऽनकुलोऽनंतरंमेपश्चादयंसहदेवस्तरस्वी ॥ वृकोदरोऽहंचयमौचराजत्रियंचकन्याभवतोऽनियोज्याः ९ एवंगतेयत्करणीयमत्रधर्म्यंयशस्यंकुरुतद्विचित्य ॥
पंचालराजस्यहितंचयत्स्यात्प्रशाधिसर्वेस्मवशोस्थितास्ते १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ जिष्णोर्वचनमाज्ञायभक्तिस्नेहसमन्वितम् ॥ दृष्टिनिवेशयामासुःपांचाल्यां
पांडुनंदनाः ११ दृष्ट्वातेतत्रपश्यंतींस्वैकृष्णांयशस्विनीम् ॥ संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीनाहृदयैस्तामधारयन् १२ तेषांतुद्रौपदीदृष्ट्वासर्वेषाममितौजसाम् ॥ संप्रमथ्ये
द्रियग्रामंप्रादुरासीन्मनोभवः १३ काम्यंहिरूपपांचाल्याविधात्राविहितंस्वयम् ॥ बभूवाधिकमन्याभ्यःसर्वभूतमनोहरम् १४ तेषामाकारभावज्ञःकुंतीपुत्रोयुधि
ष्ठिरः ॥ द्वैपायनवचःकृत्स्नंसस्मारमनुजर्षभः १५ अब्रवीत्सहितान्भ्रातृन्मिथोभेदभयानृपः ॥ सर्वेषांतुद्रौपदीभार्याभविष्यतिहिनःशुभा १६ ॥ वैशंपायनउवा
च ॥ भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्यसर्वेज्येष्ठस्यपांडोस्तनयास्तदानीम् ॥ तमेवार्थंध्यायमानामनोभिःसर्वेचतेतस्थुरदीनसत्वाः १७ वृष्णिप्रवीरस्तुकुरुप्रवीरानाशंस
मानःसहरौहिण्यः ॥ जगामतांभार्गवकर्मशालांयत्रासतेतेपुरुषप्रवीराः १८ तत्रोपविष्टंयुदीर्घबाहुंददर्शकृष्णःसहरौहिण्यः ॥ अजातशत्रुंपरिवार्यतांश्चाप्युपोप
विष्टान्ज्वलनप्रकाशान् १९ ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्यकुंतीसुतंधर्मभृतांवरिष्ठम् ॥ कृष्णोऽहमस्मीतिनिपीडयपादौयुधिष्ठिरस्याजमीढस्यराज्ञः २० तथैव
तस्याप्यनुरौहिण्यस्तौचापिहृष्टाःकुरवोऽभ्यनंदन् ॥ पितृष्वसुश्चापियदुप्रवीरावष्टब्धतांभारतमुख्यपादौ २१ अजातशत्रुश्चकुरुप्रवीरःपप्रच्छकृष्णकुशलंविलो
क्य ॥ कथंयंवासुदेवत्वयेहगृढावसंतोविदिताश्चसर्वे २२ तमब्रवीद्वासुदेवःप्रहस्यगूढोप्यग्निर्ज्ञायतएवराजन् ॥ तंविक्रमंपांडवेयानतीत्यकोऽन्यःकर्ताविद्यतेमानु
षेषु २३ दिष्ट्यासर्वेषावकाद्विप्रमुक्तायूयंघोरात्पांडवाःशत्रुसाहाः ॥ दिष्ट्यापापोधृतराष्ट्रस्यपुत्रःसहामात्योनसकामोऽभविष्यत् २४ भद्रंवोऽस्तुनिहितंयदुहायां
विवर्धंज्वलनाइवैधमानाः ॥ मावोविदुःपार्थिवाःकेचिदेवयास्यावहेशिविरायैवतावत् ॥ सोऽज्ञातःपांडवेनाव्ययश्रीःप्रायाच्छीघ्रंवलदेवेनसार्धम् २५ ॥ इतिश्री
महाभारतेआदिपर्वणिस्वयंवरपर्वणिरामकृष्णागमनेएकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दृष्ट्युन्नस्तुपांचाल्यःपृष्ठतःकुरुनंदनौ ॥
अन्वगच्छत्तदायांतौभार्गवस्यनिवेशने १ सोऽज्ञायमानःपुरुषानवधायसमंततः ॥ स्वयमारान्निलीनोऽभूद्भार्गवस्यनिवेशने २ सोयंचभीमस्तुरिपुप्रमाथीजिष्णु
र्यमौचापिमहानुभावौ ॥ भैक्षंचरित्वातुयुधिष्ठिरायनिवेदयांचकुरदीनसत्वाः ३ ततस्तुकुंतीद्रुपदात्मजातामुवाचकालेवचनंवदान्या ॥ त्वमग्रमादायकुरुष्वभद्रेव
लिंचविप्रायचदेहिभिक्षाम् ४ येचान्निच्छंतिददस्वतेभ्यःपरिश्रितायेपरितोमनुष्याः ॥ ततश्चशेषंप्रविभज्यशीघ्रमर्धंचतुर्धाममचात्मनश्च ५

द्रुगहायांबुद्धौवोनिहितंतदोऽस्तु २५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभादीये एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ दृष्ट्युन्नस्तु १ सःअज्ञायमानः पांडवैरितरैश्च आरात्समीपे २ । ३
अग्रप्रथममादायबलिकुरुष्वभिक्षांचदेहि ४ परिश्रिताःअन्येऽज्ञोपजीविनः चतुर्धाममचात्मनश्चेत्यर्थेभोदार्थभीमायेत्यर्थः ५

आदि. १
अ०
॥१९३॥

म.भा.टी.
॥१६६॥

संहननोपपन्नोदहः पुष्टश्च ६ साधुविशंकमानास्वस्थश्रेयस्तर्कयन्ती । 'शंकाप्रासेवितकैच' इति मेदिनी ७ । ८ अगस्त्येन शास्ता शिक्षितातां दक्षिणामभितः सर्वेऽपि दक्षिणामभितः पुरस्तात् शिरोदेशस्येव पादांतरेपादसमीपप्रदेशे ९ पादोपधानीवसर्वेषां पादस्पृशालभमाना कुशेषुकुशासनेषु १० पृतनाधिकाराः सेनाधीशयोग्याः ११ । १२ । १३ अप्रतिविंदमानः अजानन् १४ मूर्ध्नि पदं हीनवर्णयोगात् वे श्यपक्षेतुनपातित्वं । शूद्रपक्षेतु 'पद्युवाएतस्मशानं यच्छूद्रः' इति शूद्रस्य पापयुक्तश्मशानत्वश्रुतेस्तत्रमालावत्सुकुमारीबालापतितेति स्पष्टमुक्तं १५ सर्वर्णप्रवरः क्षत्रियश्रेष्ठः उद्विक्तवर्णो ब्राह्मणः

अर्धतुभीमायचदेहिभद्रेयएषनागर्षभतुल्यरूपः ॥ गौरोयुवासंहननोपपन्नएषोहिवीरोबहुभुक्तसदैव ६ साहृष्टरूपेवतुराजपुत्रीतस्यावचःसाधुविशंकमाना ॥ यथा वदुक्तंप्रचकारसाध्वीतेचापिसर्वेदुभुजुस्तदन्नम् ७ कुशैस्तुभूमौ शयनंचकारमाद्रीपुत्रःसहदेवस्तरस्वी ॥ यथास्वकीयान्यजिनानिसर्वेसंस्तीर्यवीराःसुपुपुर्धरण्याम् ८ अगस्त्यशास्तामभितोदिशंतुशिरांसितेषांकुरुसतमानाम् ॥ कुंतीपुरस्तात्तुवभूवतेषांपादांतरेचाथवभूवकृष्णा ९ अशेतभूमौसहपांडुपुत्रैःपादोपधानीवकृता कुशेषु ॥ नतत्रदुःखंमनसाऽपितस्यानचावमेनेकुरुपुंगवास्तान् १० तेतत्रशूराःकथयांबभूवुःकथाविचित्राःपृतनाधिकाराः ॥ अस्त्राणिदिव्यानिस्थांश्चनागान् खड्गान्गदाश्चापिपरश्वधांश्च ११ तेषांकथास्ताःपरिकीर्त्यमानाःपंचालराजस्यसुतस्तदानीम् ॥ शुश्रावकृष्णांचतदानिषण्णांतेचापिसर्वेददृशुर्मनुष्याः १२ घृष्टद्युम्नोराजपुत्रस्तुसर्ववृत्तंतेषांकथितंचैवरात्रौ ॥ सर्वैराज्ञेदुपदायाखिलेननिवेदयिष्यंस्त्वरितोजगाम १३ पंचालराजस्तुविषण्णरूपस्तान्पांडवानप्रतिविंदमानः ॥ घृष्टद्युम्नंपर्यपृच्छन्महात्माकसागताकेननीताचकृष्णा १४ कश्चिन्नशूद्रेणहीनजेनवैश्येनवाकरदेनोपपन्ना ॥ कश्चित्पदंमूर्ध्निनपंकदिग्धंकश्चिन्नमालापतिताश्म शाने १५ कश्चित्सर्वर्णप्रवरोमनुष्यउद्विक्तवर्णोऽप्युतएवकश्चित् ॥ कश्चिन्नवामोमममूर्ध्निपादःकृष्णाभिमर्शनकृतोऽद्यपुत्र १६ कश्चिन्नतपस्येपरमप्रतीतःसंयुज्य पार्थेननरर्षभेण ॥ वदस्वतत्त्वेनमहानुभावकोऽसौविजेतादुहितुर्ममाद्य १७ विचित्रवीर्यस्यसुतस्यकश्चित्कुरुप्रवीरस्यधियंतिपुत्राः ॥ कश्चितुपार्थेनयवीयसा ऽद्यधनुर्गृहीतंनिहतंचलक्ष्यम् १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिस्वयंवरपर्वणिघृष्टद्युम्नप्रत्यागमनेद्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ १९ ॥ समाप्तस्वयंवरपर्व ॥ ॥ अथवैवाहिकपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तथोक्तःपरिहृष्टरूपःपित्रेशशंसाथसराजपुत्रः ॥ घृष्टद्युम्नःसोमकानांप्रबर्होवृत्तंयथा येनहताचकृष्णा १ ॥ घृष्टद्युम्नउवाच ॥ योऽसौयुवाव्यायतलोहिताक्षःकृष्णाजिनीदेवसमानरूपः ॥ यःकार्मुकाग्र्यंकृतवानधिज्यंलक्ष्यंचयःपातितवान्पृथि व्याम् २ असज्जमानश्चततस्तरस्वीवृतोद्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः ॥ चक्रामवज्रीवदितेःसुतेषुसर्वैश्चदेवैर्ऋषिभिश्चजुष्टः ३ कृष्णाप्रगृह्याजिनमन्वयातंनगंयथाना गवधूःप्रहृष्टा ॥ अमृष्यमाणेषुनराधिपेषुकुद्धेषुवैतत्रसमापतसु ४

मूर्ध्निपादस्तुवेपमात्रेणब्राह्मणत्वानिश्चयात्शौर्यस्यचर्कणंकलन्ययोःसूतशूद्रयोरपिदृष्टत्वात्संभावितः १६ कश्चिदितिकामप्रवेदने । पार्थेनसंयुज्यपरमप्रतीतोत्यंतहृष्टोऽसि तादृशशौर्यस्याग्न्यत्रासंभवात् १७ धियंतिजीवंति १८ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे दिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ततइति प्रबर्होवृत्तमः १ । २ । ३ । ४

महीप्ररोहं वृक्षं ५ । ६ । ७ उक्ताताम्यामिति शेषः ८ ब्राह्मणसातब्राह्मणाधीनं ९ दर्भाणां अजिनाग्रमुपर्येजिनंचतदास्तरणंचेतिसमाप्तः १० । ११ । १२ । १३ विद्याम वेदितुमिच्छामः १४ । १५

ततोऽपरःपार्थिवसंधमध्येप्रवृद्धमारुज्यमहीप्ररोहं ॥ प्रकालयन्नेवसपार्थिवौघानकुद्धोऽतकःप्राणभृतोयथैव ५ तौपार्थिवानांमिषतानरेंद्रकृष्णामुपादायगतौन राग्र्यौ ॥ विभ्राजमानाविवचंद्रसूर्यौबाह्यांपुराद्गार्गवकर्मशालां ६ तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्यतेषांजनित्रीतिममप्रतर्कः ॥ तथाविधैरेवनरप्रवीरैरुपोपविष्टौस्त्रि भिरग्रिकल्पैः ७ तस्यास्ततस्तावभिवाद्यपादावुक्ताचकृष्णात्वभिवादयेति ॥ स्थितांचतत्रैवनिवेद्यकृष्णाभिक्षाप्रचारायगतानराग्र्याः ८ तेषांतुभैक्षंप्रतिगृ ह्यकृष्णादत्वावलिंब्राह्मणसाच्चकृत्वा ॥ तांचैववृद्धांपरिवेप्यतांश्चनरप्रवीरान्स्वयमप्यभुंक्त ९ सुप्तास्तुतेपार्थिवसर्वएवकृष्णाचतेषांचरणोपधाने ॥ आसी त्पृथिव्यांशयनंचतेषांदर्भाजिनाग्रास्तरणोपपन्नम् १० तेनर्दमानाइवकालमेघाःकथाविचित्राःकथयांबभूवुः ॥ नवैश्यशूद्रौपयिकीःकथास्तानचद्विजानांक थयंतिवीराः ११ निःसंशयंक्षत्रियपुंगवास्तेयथाहियुद्धंकथयंतिराजन् ॥ आशाहिनोव्यक्तमियंसमृद्धासुक्तान्निपार्थान्शृणुमोऽग्निदाहात् १२ यथाहिलक्ष्यं निहतंधनुश्चसज्यंकृतंतेनतथाप्रसह्य ॥ यथाहिभाषंतिपरस्परंतेछन्नाधुवंतेप्रचरंतिपार्थाः १३ ततःसराजाद्रुपदःप्रहृष्टःपुरोहितंप्रेषयामासतेषाम् ॥ विद्याम युष्मानितिभाषमाणोमहात्मनःपांडुसुतास्तुकश्चित् १४ गृहीतवाक्योन्मत्तःपुरोधागत्वाप्रशंसामभिधायतेषां ॥ वाक्यंसमग्रंनृपतेर्यथावदुवाचचानुक्रमविक्र मेण १५ विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरोवःपंचालराजोवरदोवरार्हाः ॥ लक्ष्यस्यवेद्धारमिमंहिदृष्ट्वाहर्षस्यनांतंप्रतिपद्यतेसः १६ आख्यातचज्ञातिकुलानुपूर्वीपदं शिरःसुद्विषतांकुरुध्वम् ॥ प्रल्हादयच्चंददयंममेदंपंचालराजस्यचसानुगस्य १७ पांडुर्हिराजाद्रुपदस्यराज्ञःप्रियःसखाचात्मसमोवभूव ॥ तस्यैषकामोदु हिताममेयंस्नुषांप्रदास्यामिहिकौरवाय १८ अयंहिकामोदुपदस्यराज्ञोद्विदिस्थितोनित्यमनिदितांगाः ॥ यदर्जुनोवैपृथुदीर्घबाहुर्धर्मेणविदेतसुतांममैताम् १९ कृतंहितत्स्यात्सुकृतंममेदंयशश्चपुण्यंचहितंतदेतत् ॥ अथोक्तवाक्यंहिपुरोहितंस्थितंततोविनीतंसमुदीक्ष्यराजा २० समीपतोभीममिदंशशासप्रदीयतांपाद्यम ध्वं तथाऽस्मै ॥ मान्यःपुरोधाद्रुपदस्यराज्ञस्तस्मैप्रयोज्याऽभ्यधिकाहिपूजा २१ भीमस्ततस्तत्कृतवान्नरेंद्रतांचैवपूजांप्रतिगृह्यहर्षात् ॥ सुखोपविष्टंतुपुरोहितं तदायुधिष्ठिरोब्राह्मणमित्युवाच २२ पंचालराजेनसुतानिसृष्टास्वधर्मदृष्टेनयथानकामात् ॥ प्रदिष्टशुल्काद्रुपदेनराज्ञासातेनवीरेणतथानुवृत्ता २३ नतत्रवर्णेषुक ताविवक्षानचापिशीलेनदुलेनगोत्रे ॥ कृतेनसज्येनहिकार्मुकेणविद्वेनलक्ष्येणहिसाविसृष्टा २४ सेयंतथाऽनेनमहात्मनेहकृष्णाजितापार्थिवसंधमध्ये ॥ नैवंगतेसौम किरद्यराजासंतापमर्हत्यसुखायकर्तुम् २५ कामश्चयोऽसौद्रुपदस्यराज्ञःसचापिसंपत्स्यतिपार्थिवस्य ॥ संप्राप्यरूपांहिनरेंद्रकन्यामिमामहंब्राह्मणसाधुमन्ये २६

१६ आख्यातकथयत १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ शुल्कंमूल्यपणं तेनैव अनुवृत्ता अनुसृता २३ तवेवाह कृतेनेति २४ सौमकिर्द्रुपदः २५ संप्राप्यरूपांस्तस्माकंयोग्यस्वरूपां २६

समयोनियमः २५ ज्वलनेज्वलनसमीपे करान्गृहातुपंचपाणिग्रहणानिकरोतु २६ पुंसःपुमांसः । यद्वापुंसःवेदकर्तुःपरमात्मनःसकाशाश्रूयते । तस्मान्नैकाद्वैपतीविदतइतिवेदविरुद्धं । अवि
हितंनिषिद्धंचेतदित्यर्थः २७ । २८ सूक्ष्मःनैकस्यैवहवःसहपत्यइतिश्रुत्यासहेतियुगपद्बहुपतित्वनिषेधोविहितोननुसमयभेदेनततश्चापिनिषिद्धं । मात्रासमेत्यभुंक्त्याज्ञसंचनलंघनीयं । पित्रोरा
ज्ञयानिषिद्धमपिकर्तव्यंपरशुरामकृतमातृवधवत्किमुतानिषिद्धमितिभावः । पूर्वेषांप्रचेतःप्रभृतीनां तैर्यातवर्त्मबहूनामेकपत्नीत्वमनुयामहे तच्चआनुपूर्व्येणैवत्वक्रमेण २९ । ३० । ३१ । ३२
एषनःसमयोरान्नस्यसहभोजनम् ॥ नचतंहातुमिच्छामःसमयंराजसत्तम २५ सर्वेषांधर्मतःकृष्णामहिषीनोभविष्यति ॥ आनुपूर्व्येणसर्वेषांशृङ्गातुज्वलने
करान् २६ ॥ दुपदउवाच ॥ एकस्यवह्न्योविहितामहिष्यःकुरुनंदन ॥ नैकस्यावहवःपुंसःश्रूयतेपतयःकचिद् २७ लोकवेदविरुद्धंत्वंनाधर्मधर्मविच्छुचिः ॥
कर्तुमर्हसिकौतेयकस्मात्तेदुद्धिरीदृशी २८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सूक्ष्मोधर्मोमहाराजनास्यविद्वोवयंगतिम् ॥ पूर्वेषामानुपूर्व्येणयातवर्त्मानुयामहे २९ नमेवा
गच्छतंप्राहनाधर्मधीयतेमतिः ॥ एवंचैवदत्यंवाममचैतन्मनोगतम् ३० एषधर्मोधुवोराजंश्वरैर्नमविचारयन् ॥ माचशंकातत्रतेस्यात्कथंचिदपिपार्थिव ३१
॥ दुपदउवाच ॥ त्वंचकुंतीचकौतेयदृष्टुमश्वमेसुतः ॥ कथयंत्वितिकर्तव्यंश्वःकालेकरवामहे ३२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेसमेत्यततःसर्वेकथयंतिस्मभारत ॥
अथद्वैपायनोराजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्वैपायनागमनेपंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तेपांडवाःसर्वेषांचाल्यश्चमहायशाः ॥ प्रत्युत्थायमहात्मानंकृष्णंसर्वेऽभ्यवादयन् १ प्रतिनंद्यसतांपूजांपृष्ठाकुशलमंततः ॥ आसनेकां
चनेशुद्धेनिषसादमहामनाः २ अनुज्ञातास्तुतेसर्वेकृष्णेनामिततेजसा ॥ आसनेषुमहार्हेषुनिषेदुर्द्विपदांवराः ३ ततोमुहूर्तान्मधुरांवाणीमुच्चार्यपार्षतः ॥ पप्रच्छ
तंमहात्मानंद्रौपद्यंविशांपते ४ कथमेकावहूनास्याद्धर्मपत्नीनसंकरः ॥ एतन्मेभगवान्सर्वप्रब्रवीतुयथातथम् ५ ॥ व्यासउवाच ॥ अस्मिन्धर्मेविप्रलब्धेऽलोके
दविरोधके ॥ यस्ययस्यमतंयद्यच्छ्रोतुमिच्छामितस्यतत् ६ ॥ दुपदउवाच ॥ अधर्मोऽयंमममतोविरुद्धोऽलोकेदयोः ॥ नह्येकाविद्यतेपत्नीबहूनाद्विजसत्तम ७
नचाप्याचरितःपूर्वरयंधर्मोमहात्मभिः ॥ नचाप्यधर्मोविद्वद्विश्वरितव्यःकथंचन ८ ततोऽहंनकरोम्येनंव्यवसायंक्रियांप्रति ॥ धर्मःसदैवसंदिग्धःप्रतिभातिहि
मेत्वयम् ९ ॥ दृष्टुमश्वमेसुतः ॥ यवीयसःकथंभार्याज्येष्ठोभ्राताद्विजर्षभ ॥ ब्रह्मन्समभिवर्तेतसद्वृत्तःसंस्तपोधन १० नतुधर्मस्यसूक्ष्मत्वाद्विद्विन्नःकथंचन ॥
अधर्मोधर्मइतिवाव्यवसायोनशक्यते ११ कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मस्ततोऽयंनव्यवस्यते ॥ पंचानांमहिषीकृष्णामवत्वितिकथंचन १२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नमेवाग
च्छतंप्राहनाधर्मधीयतेमतिः ॥ वर्ततेहिमनोमेऽत्रनैषोऽधर्मःकथंचन १३

३३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ततस्तेइति कृष्णव्यासं १ । २ । ३ । ४ । ५ विप्रलब्धेअतिगहनतयाशास्त्रीयेनकापट्येनहेते
अतएवलोकवेदविरोधके ६ । ७ । ८ क्रियांप्रतिव्यवसायंनिश्चयं ९ । १० । ११ । १२ नमेइति वक्तृत्वंवाचएवधर्मोनिपुरुषस्यनिर्दिशेषस्यअतउक्तंनमेवागिति । एवंप्रतिमनसोरपिज्ञेयं । वागादी
नांवक्तृत्वादिधर्मवतामसंगेनपुंसासंबंधस्तुनवास्तवःसंभवति । अतएवोक्तं । 'निःसंगस्यसंसंगेनकृत्स्नस्यविकारिणा ॥ आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवोऽनोपपद्यते'इति । अत्रपंचानामेकपत्नीत्वे १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० राजानंदुपदं २१ उभौव्यासदुपदौ २२ अत्रयत्तेवावददुरित्यादिनात्रिपथगोनदीमित्यंतोनारायण्युपाख्यानग्रंथोऽध्यायद्वयात्मकःकचित्पुस्तकेपठ्यत
२३ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ पुरेति शमितायज्ञेपशुवधकर्त्तातस्यकर्मशामित्रं १ यमोदीक्षितः सत्रेहियेयजमानास्तत्कृत्विजःसर्वे
श्रूयतेहिपुराणेऽपिजटिलानामगौतमी ॥ ऋषीनध्यासितवतीसप्तधर्मभृतांवरा १४ तथैवमुनिजावाक्षीतपोभिर्भावितात्मनः ॥ संगताऽभूदशभ्रातृनेकनाम्नःप्रचे
तसः १५ गुरोर्हिवचनंप्रादुर्धर्म्यधर्मज्ञसत्तम ॥ गुरूणांचैवसर्वेषांमातापरमकोगुरुः १६ साचाप्युक्तवतीवाचंभैक्षवहुज्यतामिति ॥ तस्मादेतदहंमन्येपरंधर्मोद्वि
जोत्तम १७ ॥ कुंत्युवाच ॥ एवमेतद्यथाप्राहधर्मचारीयुधिष्ठिरः ॥ अन्ततान्मेभयंतीवमुच्येऽहमन्ततात्कथम् १८ ॥ व्यासउवाच ॥ अन्ततान्मोक्षयसेभद्रेधर्म
शेषसनातनः ॥ ननुवक्ष्यामिसर्वेषांपांचालशृणुमेस्वयम् १९ यथाऽयंविहितोधर्मोयतश्चायंसनातनः ॥ यथाचप्राहकौतेयस्तथाधर्मोऽनसंशयः २० ॥ वैशंपा
यनउवाच ॥ ततउत्थायभगवान्व्यासोद्वैपायनःप्रभुः ॥ करेगृहीत्वाराजानंराजवेश्मसमाविशत् २१ पांडवाश्चापिकुंतीचदृष्टुमश्वपार्षतः ॥ विविशुर्यत्रतत्रैव
प्रतीक्षंतेस्मताबुभौ २२ ततोद्वैपायनस्तस्मैररेद्रायमहात्मने ॥ आचख्यौतद्यथाधर्मोबहूनामेकपत्निता २३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिवैवाहिकपर्वणि
व्यासवाक्ये षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ पुरावैनेमिषारण्येदेवाःसत्रमुपासते ॥ तत्रैवैवस्वतोरान्नशामित्रमकरोत्तदा १
ततोयमोदीक्षितस्तत्रराजन्नामारयत्कंचिदपिप्रजानाम् ॥ ततःप्रजास्तावहुलाबभूवुःकालातिपातान्मरणप्रहीणाः २ सोमश्चशक्रोवरुणःकुबेरःसाध्यारुद्रावसवो
ऽथाश्विनौच ॥ प्रजापतिर्भुवनस्यप्रणेतासमाजग्मुस्तत्रदेवास्तथाऽन्ये ३ ततोऽभुवन्लोकगुरुंसमेताभयातीवान्मानुषाणांविद्वद्वा ॥ तस्माद्भयादुद्विजंतःसुखे
प्सवःप्रयामसर्वेशरणंभवंतम् ४ ॥ पितामहउवाच ॥ किंभयंमानुषेभ्योयूयंसर्वेयदाऽमराः ॥ मावोमर्त्यसकाशाद्वैभयंभवितुमर्हति ५ ॥ देवाउचुः ॥ मर्त्याअ
मर्त्याःसंवृत्तानविशेषोऽस्तिकश्चन ॥ आविशेषादुद्विजंतोविशेषार्थमिहागताः ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वैवस्वतोव्यापृतःसत्रहेतोस्तेनत्वमेनम्रियंतेमनुष्याः ॥
तस्मिन्नेकाग्रेकृतसर्वकार्येततएषांभवितैवांतकालः७ वैवस्वतस्यैवतनुर्विभक्तावीर्येणयुष्माकमुतप्रवृद्धा ॥ सैषामंतोभविताहंतकालेनतत्रवीर्यंभवितानरेषु ८ ॥ व्यास
उवाच ॥ ततस्तुतेपूर्वजदेववाक्यंश्रुत्वाजग्मुर्नृदेवायजंते ॥ समासीनास्तेसमेतामहाबलाभागीरथ्यादृशुःपुंडरीकम् ९ दृष्ट्वाचतद्विस्मितास्तेबभूवुस्तेषामिंद्रस्त
त्रशूरोजगाम ॥ सोऽपश्यद्योषामथपावकप्रभायत्रदेवीगंगासततंप्रसूता १० सातत्रयोषारुदतीजलार्थिनीगंगादेवीव्यवगाह्यव्यतिष्ठत् ॥ तस्याऽश्रुविंदुःपातितो
जलेयस्तत्पद्ममासीदथतत्रकांचनम् ११ तदुत्तंप्रेक्ष्यवर्जितदानीमपृच्छतांयोषितमंतिकाद्वै ॥ कात्वंभद्रेरोदिषिकस्यहेतोर्वाक्यंतथ्यंकामयेऽहंब्रवीहि १२

पांतेपांडीक्षाऽस्तियजमानत्वात् कालातिपातान्मरणकालातिक्रमात् २ यत्रप्रजापतिस्तत्रसोमादयःसमाजग्मुः ३ । ४ । ५ । ६ तस्मिन्कृतसर्वकार्येसमापितयज्ञेसत्येपांलोकानामंतकालोभविता
७ अतःवैवस्वतस्यैवतनुःप्रवृद्धायोगबलेनविपुलाविभक्ताद्वैधीभावंगतासतीसाएषामंतोविनाशोभविता वीर्यदेवतासाम्यं ८ । ९ । १० तस्याःअश्रुविंदुः संधिरार्थः ११ कामयेश्रोतुं १२

१३ युवतीसहायकृद् १४ अक्षैर्हेतुभिः प्रमत्तमसावधानं १५ संस्तंभितो वज्रमोक्तमुद्यतः सन् । अतएवस्थाणुरिव १६ क्रीडयापर्याप्तक्रीडासमाप्ता १७ । १८ एनंबिलद्वारो धिनमद्रिराजनिवर्त्तयदूरीकुरु
यथाबलादिकंतवाप्रमेयं तथानिवर्त्तय १९ । २० ततः शीघ्रमप्रवेशाद्धेतोः २१ । २२ एवंदरीप्रविशेत्युक्तवाचहेभवअद्यत्वमशेषस्यभुवनस्यआद्यः पतिरसि । अद्येत्यनेनमांजित्वैव नत्वन्यथेति सूचितं

म.भा.टी.

॥१६९॥

॥ रुयुवाच ॥ त्वं वेत्स्यसे मामिहयाऽस्मि शक्रयदर्थं चाहरोदिमिमंदभाग्या ॥ आगच्छ राजन् पुरतो गमिष्ये द्रष्टुं सितद्रोदिमियत्कृतेश्चम् १३ ॥ व्यास उवाच ॥
तां गच्छंतीमन्व गच्छत दानीं सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ॥ सिद्धासनस्थं युवतीसहायं क्रीडंतमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि १४ तमब्रवीद्देवराजो ममेदं त्वं विद्धि विद्वन्भुवनं व
शे स्थितम् ॥ ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवीद्द्विधा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् १५ कुदं च शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो जहास शक्रं च शनैरुदक्षत ॥ संस्तंभितोऽभूदथ देवराजस्तेनेक्षि
तः स्थाणुरिवावतस्थे १६ यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया तदा देवीरुदतीतामुवाच ॥ आनीयतामेषयतोऽहमारात्रे नंदर्पः पुनरप्याविशेत् १७ ततः शक्रः स्पृष्टमात्र
स्तया तु स्रस्तैरंगैः पतितोऽभूद्वरण्याम् ॥ तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजामैव पुनः शक्रकथाः कथंचित् १८ निवर्त्तयेन च महाद्रिराजं बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ॥ छिद्रस्य चै
वाविश मध्यमस्य यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः १९ सतद्विद्वत्यविवरं महागिरेस्तुल्यवुतीं श्वतुरोऽन्यान्ददर्श ॥ सतानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः कच्चिन्नाहं भवितुं विषये मे
२० ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं विद्वत्यनेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ॥ दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् २१ उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः प्रावेपता
तो भृशमेवाभिपंगात् ॥ स्रस्तैरंगैरनिलेने वनुन्नमश्चत्पत्रंगिरिराजमूर्ध्नि २२ संप्राजलित्वैव वृषवाहनेन प्रवेपमानः सहसैव मुक्तः ॥ उवाच देवं बहुरूपमुग्रमद्याशेषस्य
भुवनस्य त्वं भवाऽऽद्यः २३ तमब्रवीदुग्रवर्चाः प्रहस्य नैवं शीलाः शेषमिहाभुवंति ॥ एतेप्येवं भवितारः पुरस्तात्तस्मादेतां दरीमाविश्य शेष २४ तत्र ह्येवं भवितारो न संश
यो योनिं सर्वमानुषीमाविश च ॥ तत्र यूयं कर्म कृत्वाऽविषहं बहून् न्यान्निधनं प्रापयित्वा २५ आगंतारः पुनरेवेंद्रलोकं स्वकर्मणा पूर्वचितं महाहम् ॥ सर्वमया भाषितमे
तदेवं कर्तव्यमन्यद्विविधार्थयुक्तम् २६ ॥ पूर्वद्राउचुः ॥ गमिष्यामो मानुषं देवलोकादुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ॥ देवास्त्वस्मानादधीरनजनन्याधर्मो वायुर्मधवा
नाश्विनौ च ॥ अस्मैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा आगंतारः पुनरेवेंद्रलोकम् २७ ॥ व्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ॥ वीर्येणाहं पुरुषं
कार्यहेतोर्दद्यामेषां पंचमं मत्प्रसूतम् २८ विश्वभुम्भूतधामाचशिविर्निद्रः प्रतापवान् ॥ शांतिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पंचमः स्मृतः २९ तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा प्रा
दादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ॥ तांचाप्येषां योषितं लोकं तांश्रियं भार्याव्यदधान्मानुषेषु ३० तैरेव सार्धं तु ततः स देवो जगाम नारायणमप्रमेयम् ॥ अनंतमव्यक्तम
जं पुराणं सनातनं विश्वमनंतरूपम् ३१

२३ शेषं प्रसादं 'शेषः संकर्षणेन वधे ॥ अनंतेनाप्रसादे च' इति मेदिनी २४ । २५ । २६ दुराधरो दुष्प्रापः २७ वीर्येण शुकद्वारा पुरुषमंशभूतं दद्यां । स्वयंतु आधिकारिकत्वादिहेतुतिष्ठेयमिति भावः २८ तेज
स्वी इन्द्रांशः २९ सन्निसर्गात्सु स्वभावात् श्रियमिति द्रौपदीस्वर्गश्रीः तां ३० तैर्विभुनादिभिः स देवो महादेवः ३१

व्यदधाद्विहितवान् आज्ञप्तवानित्यर्थः उद्बर्ह उद्धृतवान् ३२ अत्र केशावेवरेतोरूपौ पांडवानामिव रामकृष्णयोरपि प्रकरणसंगत्यर्थे साक्षादेवरेतमउत्पत्तेरवश्यवक्तव्यत्वात् । अतएव देवक्यां रोहि
ण्यां च साक्षात्केशप्रवेश उच्यते न तु वसुदेवे । तथा सति तु देवानां रेतोवर्षवर्षस्यरेतौषधय इत्यादिश्रौतप्रनाड्याऽस्मदादिवत्तयोरपि व्यवधानेन देवप्रभवत्वं स्यात् । तथाच एतज्ज्ञानावताराणां निधानं बीजम
व्ययमिति भगवतः साक्षान्मत्स्याद्यवतारबीजत्वमुच्यमानं विरुध्येत अपि च केशरेतसोर्दहजत्वे समानेऽपि रेतः प्रभवत्वेऽर्वाक्सो तस्त्वेन मनुष्यत्वं पुत्रत्वं च स्यात् । तथाच कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति श्रीमद्रा

सचापितद्व्यदधात्सर्वमेव ततः सर्वे संभूयुर्धरण्याम् ॥ सचापिकेशौ हरिरुद्बर्हश्च कृमेकमपरंचापिकृष्णम् ३२ तौ चापिकेशौ निविशेतां यदूनाकुले स्त्रियौ देवकीरो
हिणी च ॥ तयोरेको बलदेवो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ॥ कृष्णो द्वितीयः केशवः संभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ३३ येते पूर्वशक्ररूपानि बद्धास्त
स्यादर्यापर्वतस्योत्तरस्य ॥ इहैव ते पांडवा वीर्यवंतः शक्रस्यांशः पांडवः सव्यसाची ३४ एवमेते पांडवाः संभूयुर्देवराजन्पूर्वमिन्द्रावभूवुः ॥ लक्ष्मीश्चैषां पूर्वमेवोप
दिष्टा भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ३५ कथं हि स्त्रीकर्मणा ते महीतलात्समुत्तिष्ठेदन्यतो देवयोगात् ॥ यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं गंधश्चास्याः क्रोशमात्रात्प्रवाति ३६
इदंचान्यत्प्रीतिपूर्वनरेन्द्रददानिते वरमत्युत्तमं च ॥ दिव्यं चक्षुः पश्य कुंती सुतां स्वं पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहेरुपेतान् ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो व्यासः परमोदार
कर्माशुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ॥ चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तांश्च सर्वानराजाऽपश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ३८ ततो दिव्यान् हेमकिरीटमालिनः शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ॥
बद्धापीडांश्चारु रूपांश्च यूनो व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ३९ दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुगंधैर्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव ॥ साक्षाद्यक्षान्वावसूंश्चापिरुद्राना
दित्यान्वासर्वगुणोपपन्नान् ४० तान्पूर्वद्रानभिवीक्ष्याभिरूपान्शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य ॥ प्रीतो राजा दुपदो विस्मितश्च दिव्यामायां तामवेक्ष्या प्रमेयाम् ४१ तां
चैवाग्र्यां स्त्रियमतिरूपयुक्तां दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशाम् ॥ योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः पर्णामत्वा दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ४२ सतद्वद्वामहदाश्चर्यरूपं जग्राह पा
दौ सत्यवत्याः सुतस्य ॥ नैतच्चित्रं परमर्षत्वयीति प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ४३ ॥ व्यास उवाच ॥ आसीत्पोवने काचिदृषेः कन्यामहात्मनः ॥ नाध्यगच्छत्प
तिसातुकन्यारूपवती सती ४४ तोषयामास तपसा सा किलो ग्रेण शंकरम् ॥ तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणुकाममिति स्वयम् ४५ सैव मुक्ताऽब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ॥
पतिसर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ४६ ददौ तस्यै स देवेश स्तंवरं प्रीतमानसः ॥ पंचतेपतयो भद्रे भविष्यंतीति शंकरः ४७ सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभा
षत ॥ एकं पतिं गुणोपेतं ततोऽर्हामीति शंकर ४८ तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ पंचकृत्वस्त्वयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः ४९

भगवतोक्तिः संगच्छते । न च केशोद्धरणात्कृष्णस्याप्यंशत्वं प्रतीयत इति वाच्यं । केशस्य देहावयवत्वाभावात् । तस्मान्नमुचिर्वर्त्तव्येयथाऽपांफेनेव जस्य प्रवेश एव देवकीरोहिण्योर्जठरप्रवेशोर्कर्त्त
व्ये केशद्वयेन द्वारभूतेन भगवतः कात्स्न्येनैवा विर्भावो द्रष्टव्य इति युक्तं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ दिव्यं द्योतमानं दिविहितं वा सार्वज्ञ्यप्रदत्वात् ३७ तस्य राज्ञः तस्मै राज्ञे ३८ बद्धापीडान्प
रिहितालंकारान् तालमात्रान्तालवृक्षप्रमाणान् ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९

५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अश्रुत्वेति विहितस्यैवोपस्थापितस्य अप
यानं उपेक्षा तदेव विधानं प्राकृतं उपपन्नं कर्तुं युक्तं १ अंथिग्रथना स्वकर्मणा इदानीं तनेन विहितं सिद्धं निमित्तं तपः २ । ३ । ४ पौष्पं पुष्पं यत्पनेनेति तं न तु पुष्पं तस्यावेवाहिकत्वात् पौष्पमिति
तत्तथा भविता भद्रेव चस्तद्भद्रमस्तुते ॥ देहमन्यंगतायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति ५० द्रुपदै पाहिसाजज्ञे सुता वैदेवरूपिणी ॥ पंचानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्वत्यनि
दिता ५१ स्वर्गश्रीः पांडवार्थं तु समुत्पन्नामहामखे ॥ सेहतत्वात् पोषो रं दुहितृत्वं तवागता ५२ सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा पंचानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा ॥ सृष्टा स्व
यं देवपत्नी स्वयं भुवाश्रुत्वा राजद्रुपदं कुर्वन् ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पंचेंद्रोपाख्याने सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥
॥ द्रुपद उवाच ॥ अश्रुत्वेवं च न ते महर्षे मया पूर्वव्यति संविधातुम् ॥ न वै शक्यं विहितस्यापयानं तदेव मुपपन्नं विधानम् १ दिष्टस्य ग्रंथि रनिवर्तनीयः स्वकर्मणा
विहितं नेह किंचित् ॥ कृतं निमित्तं हि वैरकहेतोस्तदेव मुपपन्नं विधानम् २ यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्तात् त्रैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ॥ सचाप्येवं रमित्यब्रवीत्तां देवो
हि वेत्ता परमं यदत्र ३ यदि चैवं विहितः शंकरेण धर्मोऽधर्मो वानात्र ममापराधः ॥ गृह्णां त्विमे विधिवत्पाणिमस्यायथोपजोषं विहितैषां कृष्णा ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराजमद्यैव पुण्याहमुतवः पांडवेयाः ॥ अद्य पौष्पयोगमुपैति चंद्रमाः पाणि कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्यपूर्वम् ५ ततो राजायज्ञसेनः स पुत्रो जन्यार्थमुत्तं ब
हुततदग्र्यम् ॥ समानयामास सुतां च कृष्णामाष्टाव्यरत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ६ ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य समाजगुः सहिता मंत्रिणश्च ॥ द्रुपदं विवाहं परमप्रतीतां द्विजाश्वपौ
राश्वयथा प्रधानाः ७ ततोऽस्य वेदमाग्र्यजनोपशोभितं विस्तीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ॥ बलौघरत्नौघविचित्रमावभौनभोयथानिर्मलतारकान्वितम् ८ ततस्तु
ते कौरवराजपुत्रा विभूषिताः कुंडलिनो युवानः ॥ महार्हवस्त्रावरचंदनोक्षिताः कृताभिषेकाः कृतमंगलक्रियाः ९ पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा सहैव धौम्येन यथाविधि प्र
भो ॥ क्रमेण सर्वे विविशुस्ततः सदोमहर्षभागोष्ठमिवाभिनंदिनः १० ततः समाधाय स वेदपारगो जुहावमंत्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ॥ युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मंत्रविधि
योजयामास सहैव कृष्ण्या ११ प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी परिणाययामास वेदपारगः ॥ ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ १२ क्रमेण
चानेन नराधिपात्मजावरस्त्रियस्ते जगृहुस्तदाकरम् ॥ अहन्यहन्त्युत्तमरूपधारिणो महारथाः कौरववंशवर्धनाः १३ इदं च तत्राहुत रूपमुत्तमं जगाद देवर्षिरतीतमानु
षम् ॥ महानुभावा किल सासुमध्यमावभूवकन्यैव गते गतेऽहनि १४ कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ महारथेभ्यो बहु रूपमुत्तमम् ॥ शतरथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् १५

पाठे पृष्ठा यद्विहितं बहु संततिप्रदमित्यर्थः हे आद्यहे ज्येष्ठ ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ चतुर्युजामश्चतुष्टययुजां हेममयं खलीनमश्चतुष्टयस्थेनियामकं लगाम
इति भाषया प्रसिद्धं रथप्रसंगाद्वा खलीनं युगांतेन मालिनां १५

पद्मानि गजोत्तमलक्षणानि तद्गतां पद्मिनां श्रीमतां वा । यद्वा हेमशृंगिणामिति दृष्टांतानुगुण्यात्पद्मं प्राकारं गजपल्याणमष्टकोणमष्टस्तंभं शिखरकलशादियुक्तं तद्गतां १७ । १८ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपेऽष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ७ ॥ पांडवैरिति १ । २ सुमा अतसीतद्विकारभूतं वस्त्रं क्षौमं ३ । ४ । ५ । ६ जीवसूः आयुष्मत्संततिप्रसूः ७ । ८ अ
शतं गजानामपि पद्मिनां तथा शतं गिरीणामिव हेमशृंगिणाम् ॥ तथैव दासी शतमग्र्ययौवनं महार्हवेषाभरणं वस्त्रजम् १६ पृथक् पृथक् दिव्यदृशां पुनर्ददौ तदा धनं सौ
मकिरग्निसाक्षिकम् ॥ तथैव वस्त्राणि विभूषणानि प्रभावयुक्तानि महानुभावः १७ कृते विवाहे च ततस्तु पांडवाः प्रभूतरत्नामुपलभ्य तांश्रियम् ॥ विजन्दुरिद्रप्रतिमाम
हावलाः पुरेतु पांचालनृपस्य तस्य ह १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्रौपदी विवाहेऽष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ वैशं
पायन उवाच ॥ पांडवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य ह ॥ न वभूव भयं किंचिद्देवेभ्योऽपि कथंचन १ कुंतीमासाद्य तानार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ॥ नाम संकीर्तयंत्योऽस्याज
गुः पादौ स्वमूर्धभिः २ कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमंगला ॥ कृताभिवादानाश्च श्वातस्थौ प्रह्लाकृतांजलिः ३ रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ॥ द्रौप
दीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ४ यथेंद्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ॥ रोहिणी च यथा सोमे दमयंती यथानले ५ यथा वैश्रवणे भद्रावसिष्ठे चाप्यरुंधती ॥ य
थानारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भवभर्तृषु ६ जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ॥ सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ७ अतिथीनागतान्साधून् वृद्धान् बालान्स्त
थागुरून् ॥ पूजयंत्ययथान्यायं शश्वद्गच्छंतु ते समाः ८ कुरुजांगलमुख्ये पुराष्ट्रेषु नगरेषु च ॥ अनुत्तमभिषिच्य स्ववृत्तिधर्मवत्सला ९ पतिभिर्निर्जिता सुवीर्यक्रमेण
महाबलैः ॥ कुरुब्राह्मणसात्सर्वा मश्वमेधे महाक्रतौ १० पृथिव्यां यानिरत्नानि गुणवंति गुणान्विते ॥ तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदांशतम् ११ यथा च त्वा
मिनं दामिव ध्वक्षौ मसं वृताम् ॥ तथा भूयोऽभिनंदिष्ये जातपुत्रां गुणान्विताम् १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तु कृतदारेभ्यः पांडुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ॥ वैदूर्य
मणिचित्राणि हेमान्याभरणानि च १३ वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ॥ कंबलाजिनरत्नानि स्पर्शवंति शुभानि च १४ शयनासनयानानि विविधानि म
हांति च ॥ वैदूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च १५ रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ॥ प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः स्वलंकृताः १६ गजान्विनीतान्
भद्रांश्च सदृशं च स्वलंकृतान् ॥ रथांश्च दातान् सौवर्णैः शुभ्रैः पट्टैरलंकृतान् १७ कोटिशश्च सुवर्णं च ते पामकृतकं तथा ॥ वीथीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः १८
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ मुदा परमया युक्तो मोर्विदप्रियकाम्यया १९ इति श्रीम० आ० वैवा० ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९९ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

भिषिच्य स्वाभिषेकं प्राप्नुहि नृपतिं पट्टाभिषिक्तं राजानमनु ९ । १० । ११ हे वृद्ध अथ १२ । १३ । १४ । १५ प्रेष्याः दासीः १६ भद्रान् भद्रजातीयान् १७ अकृतकं जायून दमाकरेपुधमनादिना अनु
त्पादितं । वीथीकृतं धान्यराशिवत्पृथक्पृथक् मालयाराशीकृतं । राशीकृतमिति पाठेऽपि ङीकृतं । कृताकृतमिति पाठेऽपि दत्तमघटितं १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊननवत्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ततश्चैवैश्वर्यैः १।२।३ सेनांगानां रथगजादीनां पातनः ४।५ विस्मये हेतुमाह सपुत्रेति ६।७।८।९ अग्नीद्विच्छेदः । व्रीडन्निवेषाठः । अन्यथामंदमंदमित्यस्यानुपपत्तिः
 ॥ अथविदुरागमनराज्यलंभपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राज्ञां चरैरासैः प्रवृत्तिरुपनीयत ॥ पांडवैरुपसंपन्ना द्रौपदीपतिभिः शुभा १ येन तद्वनुरादाय लक्ष्यां वि
 द्वं महात्मना ॥ सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः २ यः शल्यं मद्राजं वै प्रोक्षिष्या पातयद्वली ॥ त्रासयामास संकुदो वृक्षेण पुरुषानरणे ३ न चास्य संभ्रमः क
 श्विदासीत् तत्र महात्मनः ॥ समीमो भीमसंस्पर्शः जनुसेनांगपातनः ४ ब्रह्मरूपधरान् श्रुत्वा प्रशान्ता न्पांडुनंदनान् ॥ कौंतेयान् मनोज्ञे द्राणां विस्मयः समजायत ५ सपु
 त्रा हिपुरा कुंती दग्धा जतु गृहे शुता ॥ पुनर्जातानि वचतांस्तेऽमन्यन्त नराधिपाः ६ धिगकुर्वन्त दाम्भीष्मं घृतराष्ट्रं च कौरवम् ॥ कर्मणाऽतिवृशं सेनपुरोचनकृतेन वै ७
 वृत्ते स्वयं वरे चैव राजानः सर्व एव ते ॥ यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पांडवान् चतान् ८ अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ॥ अश्वत्थामा तु लेन कर्णेन च रूपेण च
 ९ विनिवृत्तो वृत्तं दृष्ट्वा द्रौपद्याश्चेतवाहनम् ॥ तंतुदुःशासनोऽव्रीडो मंदमंदमिवाब्रवीत् १० यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विदेत द्रौपदी न सः ॥ न हितं तत्त्वतो राजन्वेदकश्चिद्ध
 नं जयम् ११ दैवं च परमं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ॥ धिगस्तु पौरुषं तात धियं ते यत्र पांडवाः १२ एवं संभाषणास्ते निंदन्तश्च पुरोचनम् ॥ विविशुर्हास्तिनपुरं
 दीना विगतचेतसः १३ त्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान् महौजसः ॥ मुक्तान् हव्यभुजश्चैव संयुक्तान् दुपदेन च १४ घृष्टुं संतु संचित्य तथैव चाशिखंडिनम् ॥ दुपद
 स्यात्पार्थांश्चान्यान् सर्वयुद्धविशारदान् १५ विदुरस्त्वथ तांश्चुत्वा द्रौपदी पांडवैर्वृताम् ॥ व्रीडितान् धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदंष्ट्रां नुपागतान् १६ ततः प्रीतमनाः क्षता घृतरा
 ष्ठं विशांपते ॥ उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धत इति विस्मितः १७ वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निश्म्य विदुरस्य तत् ॥ अब्रवीत् परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत १८ मन्यते स वृत्तं
 पुत्रं ज्येष्ठं दुपदकन्यया ॥ दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्न रेश्वरः १९ अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्याभूषणं बहु ॥ आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा २० अथास्य
 पश्चाद्विदुर आचख्यौ पांडवान् चतान् ॥ सर्वान् कुशलिनो वीरान् पूजितान् दुपदेन ह २१ तेषां संबन्धिनश्चान्यान् बहून् बलसमन्वितान् ॥ समागतान् पांडवैस्तस्मिन्नेव स्वयं
 वरे २२ घृतराष्ट्र उवाच ॥ यथैव पांडोः पुत्रास्तु तथैवाभ्यधिकामम ॥ यथा चाभ्यधिका बुद्धिर्ममतान् प्रतितच्छृणु २३ यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवंतश्च पांडवाः ॥ ते
 षां संबन्धिनश्चान्ये बहवश्च महाबलाः २४ कोहि दुपदमासाद्य मित्रं क्षतः स बांधवम् ॥ ननु भूषेद्वेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तंतथाभाषमा
 णं तु विदुरः प्रत्यभाषत ॥ नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजच्छतं समाः ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ राजन् विदुरः स्वं निवेशनम् २६ ततो दुर्योधनश्चापिराधेयश्च विशांपते ॥ घृतरा
 ष्ठमुपागम्य वचो ब्रूतामिदं तदा २७ सन्निधौ विदुरस्य त्वां दोषं वक्तुं न शक्नुवः ॥ विविक्तमिति वक्ष्यामः किं तवेदं चिकीर्षितम् २८

१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ वैचार्ये कृष्णाभूषणं चतत्परिधानार्थं मानीयतामित्यर्थः २०।२१।२२।२३।२४ गतश्रीर्नृपः को भवेन ऐश्वर्येणार्थान् ननु भूषेद्विदु
 मिच्छेदपितुसर्वोऽपीच्छेत् २५।२६।२७।२८

सपत्न्युद्धितत्त्वां बुद्धिः । बुद्धिमिति पाठः स्वच्छः । हेवरश्मि दिपतां दिपतः शत्रून् २९ । ३० प्राप्तकालस्य कर्मणश्चिकीर्षां कर्त्तव्यतां ३१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारत भावदीपे द्विशततमोऽ
 ध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ अहमिति विवेक्तुं व्यक्तीकर्तुं १ इंगिते श्रेष्ठितेः २ यच्च कर्त्तव्यं ३ आप्तकारिभिरवंचकेः ४।५।६ भिद्यमाना अस्मत्तः पृथग्भवतः ७।८ व्युत्थापनं तु स्वभर्तृणां त्यागः सच बहु

सपत्न्युद्धितत्तातमन्यसे वृद्धिमात्मनः ॥ अभिष्टौषिचयत्क्षनुः समीपे दिपतां वर २९ अन्यस्मिन् पकर्तव्ये त्वमन्यत्कुरुष्वेऽनघ ॥ तेषां बलविघातो हि कर्त्तव्यस्तात
 नित्यशः ३० तेवयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मंत्रयामहे ॥ यथानोनग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबांधवान् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि दु
 र्योधनवाक्ये द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामियथायुवाम् ॥ विवेक्तुं नाहमिच्छामित्वाकारं विदुरं प्रति १ तत
 स्तेषां गुणानेव कीर्त्तयामि विशेषतः ॥ नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिगितैः २ यच्च त्वमन्यसे प्राप्तं तद्ब्रवीहि सुयोधन ॥ राधेयमन्यसे यच्च प्राप्तकालं वदाशुमे ३
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ अद्य तान् कुशलैर्विप्रैः सुगुप्तैराप्तकारिभिः ॥ कुंतीपुत्रान् भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ४ अथवा दुपदो राजा महद्विर्वित्तसंचयैः ॥ पुत्राश्चास्य
 प्रलोभ्यतां ममात्याश्चैव सर्वशः ५ परित्यजेद्यथा राजा कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयंतु ते ६ इहैषां दोषवद्वा संवर्णयंतु पृथक् पृथक् ॥ तेभिद्यमा
 नास्तत्रैव मनः कुर्वतु पांडवाः ७ अथवा कुशलाः केचिदुपायानि पुणानराः ॥ इतरेतरतः पार्थान् भेदयन्तु नुरागतः ८ व्युत्थापयंतु वा कृष्णां बहुत्वात् सुकरं हितम् ॥ अ
 थवा पांडवांस्तस्यां भेदयंतु ततश्च ताम् ९ भीमसेनस्य वाराजनुपायकुशलैर्नरैः ॥ मृत्युर्विधीयतां छत्रैः सहितेषां बलाधिकः १० तमाश्रित्य हि कौंतेयः पुराचास्मान्
 मन्यते ॥ सहितीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ११ तस्मिन्स्त्वभिहते राजन् हतोत्साहा हतौजसः ॥ यतिप्यंते न राज्याय सहितेषां व्यपाश्रयः १२ अजेयो ह्यर्जुनः
 संख्येष्टगोपे वृकोदरे ॥ तस्मृते फाल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् १३ तेजानानास्तु दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् ॥ अस्मान् बलवतो ज्ञात्वा नयति प्यंति दुर्बलाः १४
 इहा गतेषु वातेषु निदेशवशवर्तिषु ॥ प्रवर्तिष्यामहे राजन् यथा शास्त्रं निर्वहणम् १५ अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ॥ एकैकस्तत्र कौंतेयस्ततः कृष्णा
 विरज्यताम् १६ प्रेष्यतां चैव राधेयस्तेषां मागमनाय वै ॥ तैस्तैः प्रकारैः सन्नीय पात्यंतां माप्तकारिभिः १७ एतेषामप्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ॥ तस्य प्रयो
 गमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते १८ यावद्व्यकृतविश्वासा दुपदे पार्थिवर्षभे ॥ तावदेव हितेशक्यान शक्यास्तु ततः परम् १९ एषामममतिस्तात निग्रहाय प्रव
 र्त्तते ॥ सार्धं वायदिवाऽसार्धं विवाराधेयमन्यसे २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि दुर्योधनवाक्ये एकाधिक
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥

त्वदोषेण सुकरः । अथवेति तस्याः भर्तृपुत्रेण प्रदर्श्य पांडवानेव वा तस्यां भेदयंतु ततश्च तालं प्यामहे इति शेषः ९।१०।११।१२ नपादभाक् न चतुर्थी शत्रुल्यः १३।१४।१५ एकैकः कौंतेयः प्रलो
 भनीयः तत्र तेषु ततः प्रलोभ्यमानात् १६ सन्नीय ऐक्यं नीत्वा १७।१८ शक्याः घातयितुमिति शेषः १९।२० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारत भावदीपे एकाधिक द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

॥ कर्णउवाच ॥ दुर्योधनतवप्रज्ञानसम्यगितिमेमतिः ॥ नहुपायेनतेशक्याःपांडवाःकुरुवर्धन १ पूर्वमेवहितेसूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ॥ निग्रहीतुंतदावरिनचै
वशकितास्त्वया २ इहैववर्तमानास्तेसमीपेतवपार्थिव ॥ अजातपक्षाःशिशवःशक्तिनैववाधितुम् ३ जातपक्षाविदेशस्थाविवृद्धाःसर्वशोऽद्यते ॥ नोपायसा
ध्याःकौतेयाममैषामतिरच्युत ४ नचतेव्यसनैर्योक्तुंशक्यादिष्टकृतेनच ॥ शकिताश्चेप्सवश्चैवपितृपैतामहंपदम् ५ परस्परेणभेदश्चनाधातुंतेषुशक्यते ॥ एक
स्यायिरताःपत्न्यांभिद्यंतेपरस्परम् ६ नचापिठण्णाशक्येततेभ्योभेदयितुंपरैः ॥ परिदूनान्वृत्तवतीकिमुताद्यमृजावतः ७ ईप्सितश्चगुणःस्त्रीणामेकस्याबहुभर्तृ
ता ॥ तंचप्राप्तवतीठण्णानसाभेदयितुंक्षमा ८ आर्यव्रतश्चपांचाल्योमसराजाधनप्रियः ॥ नसंत्यक्ष्यतिकौतेयानराज्यदानैरपिध्वम् ९ यथाऽस्यपुत्रोगुणवान
नुरक्तश्चपांडवान् ॥ तस्मान्नोपायसाध्यास्तानहंमन्येकथंचन १० इदंत्वद्यक्षमंकर्तुमस्माकंपुरुषर्षभ ॥ यावन्नरुतमूलास्तेपांडवेयाविशांपते ११ तावत्प्रहरणीया
स्तेतनुभ्यंतातरोचताम् ॥ अस्मत्पक्षोमहान्यावद्यावत्पांचालकोलघुः ॥ तावत्प्रहरणंतेषांक्रियतांमाविचारय १२ वाहनानिप्रभूतानिमित्राणिचकुलानिच ॥ या
वन्नतेषांगांधारेतावद्विक्रमपार्थिव १३ यावच्चराजापांचाल्योनोद्यमेकुरुतेमनः ॥ सहपुत्रैर्महावीर्यैस्तावद्विक्रमपार्थिव १४ यावन्नायातिवाष्ण्यैःकर्षण्यादववाहि
नीम् ॥ राज्यार्थेपांडवेयानांपांचाल्यसदनंप्रति १५ वसूनिविविधानभोगानराज्यमेवचकेवलम् ॥ नात्याज्यमस्तिठण्णस्यपांडवार्थेकथंचन १६ विक्रमेणमही
प्राप्ताभरतेनमहात्मना ॥ विक्रमेणचलोकांस्त्रीनजितवान्पाक्शासनः १७ विक्रमंचप्रशंसंतिक्षत्रियस्यविशांपते ॥ स्वकोहिधर्मःशूराणांविक्रमःपार्थिवर्षभ १८
तेबलेनवयंराजन्महताचतुरंगिणा ॥ प्रमथ्यदुपदंशीघ्रमानयामेहपांडवान् १९ नहिसाम्नानदानेननभेदेनचपांडवाः ॥ शक्याःसाधयितुंतस्माद्विक्रमेणैवतान्ज
हि २० तान्विक्रमेणजित्वेमामखिलांभुंक्ष्वमेदिनीम् ॥ अतो नान्यंप्रपश्यामिकार्योपायंजनाधिप २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वातुराधेयवचोघृतराष्ट्रःप्रताप
वान् ॥ अभिपूज्यततःपश्चादिदंवचनमब्रवीत् २२ उपपन्नमहाप्राज्ञेकृतास्त्रेसूतनंदने ॥ त्वयिविक्रमसंपन्नमिदंवचनमीदृशम् २३ भूयएवतुभीष्मश्चद्रोणोविदुर
एवच ॥ युवांचकुरुतंबुद्धिर्भवेद्यानःसुखोदया २४ ततआनान्यतान्सर्वान्मंत्रिणःसुमहायशाः ॥ घृतराष्ट्रोमहाराजमंत्रयामासैवतदा २५ ॥ ॥ इतिश्री
महाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्यलंभपर्वणिघृतराष्ट्रमंत्रणेद्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥

भोजित्वादिना मृजावतःसुवेयान् ७ । ८ । ९ । १० । ११ लघुरल्पकः १२ । १३ । १४ १५ । १६ । १७ । १८ आनयामस्ववशमितिशेषः । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५
॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ अ ॥

नरोचतेइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ मधुरेणप्रतिष्ठा ८ । ९ । १० । ११ । १२ ध्रियंतेजीवंति सकामोनासीत् अत्ययंनारा १३ । १४ दोषेणयुक्तं गच्छतिजाना
ति १५ संमंतव्यंसंमंतकर्तव्यं १६ । १७ अधर्मेणजहृगृहादिना १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २०३ ॥ मंत्रायेति हितोर्मंत्रैः

॥ भीष्मउवाच ॥ नरोचतेविग्रहोमेपांडुपुत्रैःकथंचन ॥ यथैवघृतराष्ट्रोमेतथापांडुरसंशयम् १ गांधार्याश्चयथापुत्रास्तथाकुंतीसुतामम् ॥ यथाचममतेरक्ष्याघृ
तराष्ट्रतथातव २ यथाचममराज्ञश्चतथादुर्योधनस्यते ॥ तथाकुरूणांसर्वेषामन्येषामपिपार्थिव ३ एवंगतेविग्रहतैर्नरोचेसंधायवीरैर्दीयतामर्धभूमिः ॥ तेषामपी
बंप्रपितामहानाराज्यंपितृश्चैवकुरुत्तमानां ४ दुर्योधनयथाराज्यंत्वमिदंतातपश्यसि ॥ ममपैतृकमित्येवंतेपिपश्यंतिपांडवाः ५ यदिराज्यंनतेप्राप्ताःपांडवेयायश
स्विनः ॥ कुतएवतवापीदंभारतस्यापिकस्यचित् ६ अधर्मेणचराज्यंत्वंप्राप्तवान्भरतर्षभ ॥ तेऽपिराज्यमनुप्राप्ताःपूर्वमेवेतिमेमतिः ७ मधुरेणैवराज्यस्यतेषाम
र्धंप्रदीयतां ॥ एतद्विपुरुषव्याघ्रहितंसर्वजनस्यच ८ अतोऽन्यथाचेत्क्रियतेनहितंनोभविष्यति ॥ तवाऽप्यकीर्तिःसकलभविष्यतिनसंशयः ९ कीर्तिरक्षणमाप्ति
ष्ठकीर्तिर्हिपरमंवलम् ॥ नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्यजीवितंह्यफलंस्मृतम् १० यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यनप्रपश्यतिकौरव ॥ तावज्जीवतिगांधारेनष्टकीर्तिस्तुनश्यति ११ त
मिमंसमुपातिष्ठधर्मकुरुकुलोचितम् ॥ अनुरूपमहाबाहोपूर्वेषामात्मनःकुरु १२ दिष्ट्याध्रियंतेपार्थाहिदिष्ट्याजीवतिसापृथा ॥ दिष्ट्यापुरोचनःपापोनसकामोऽ
त्ययंगतः १३ यदाप्रभृतिदग्धास्तेकुंतिभोजसुतासुताः ॥ तदाप्रभृतिगांधारेनशक्रोम्यभिवीक्षितुम् १४ लोकेप्राणभृतांकंचिच्छ्रुत्वाकुंतीतथागतां ॥ नचापिदोषे
णतथालोकोमन्येत्पुरोचनम् ॥ यथात्वांपुरुषव्याघ्रलोकोदोषेणगच्छति १५ तदिदंजीवितंतेषांतवकिल्बिषनाशनम् ॥ संमंतव्यंमहाराजपांडवानांचदर्शनम् १६
नचापितेषांवीराणांजीवतांकुरुनंदन ॥ पित्र्योऽशःशक्यआदातुमपिवन्नभृतास्वयम् १७ तेसर्वेऽवस्थिताधर्मेसर्वेचैवैकचेतसः ॥ अधर्मेणनिरस्ताश्चतुल्येराज्येविशेष
पतः १८ यदिधर्मस्त्वयाकार्योयदिकार्यंप्रियंचमे ॥ क्षेमंचयदिकर्तव्यंतेषामर्धंप्रदीयतां १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्यलंभपर्वणिभीष्मवा
क्येद्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ द्रोणउवाच ॥ मंत्रायसमुपानीतैर्घृतराष्ट्रहितैर्नृप ॥ धर्म्यमर्थ्ययशस्यंचवाच्यमित्यनुशुश्रुम् १ ममाप्येषामतिस्तात
याभीष्मस्यमहात्मनः ॥ संविभज्यास्तुकौतेयाधर्मेषसनातनः २ प्रेष्यतांदुपदायाशुनरःकश्चित्प्रियंवदः ॥ बहुलंरत्नमादायतेषामर्थायभारत ३ मिथः
कृत्यंचतस्मैसआदायवसुगच्छतु ॥ वृद्धिचपरमां ब्रूयात्त्वसंयोगोद्भवांतथा ४ संप्रीयमाणंत्वां ब्रूयाद्वाजन्दुर्योधनंतथा ॥ असकृदुपदेचैवघृष्टुमेचभारत ५
उचितत्वंप्रियत्वंचयोगस्यापिचवर्णयेत् ॥ पुनःपुनश्चकौतेयान्माद्रीपुत्रौचसांत्वयन् ६

१ । २ तेषांपांडवानां ३ मिथःकृत्यंसांबधिकंवरपक्षीयेर्वध्वलंकारादि कस्यापक्षीयेर्वरालंकारादि तस्मैदुपदायतदर्थे ऐतन्मिथःकृत्येएवमशुरोजामातृदार्पणं द्वीयान्नान्यथेतिनिर्दिष्टं वृद्धिचेति त्व
त्संयोगादस्माकंमहत्त्वात्तिर्जातेतिघृतराष्ट्रोदुर्योधनश्चमन्यतइतितत्रवक्तव्यमित्यर्थः ४ । ५ योगस्यसंबंधस्य ६

संप्रयच्छतुर्विधोऽमात्यविदः ७ तथा आभरणानि प्रयच्छेत्स्वित्यनुषङ्गप्रत्येकं द्रुपदपुत्राणामित्यादिषु योज्यं ८ । १ । १० । ११ औपयिकमवश्यकर्तव्यं १२ अनंतरौ अंतरंगौ भीष्मद्रोणौ १३ नन्वंतरंगौ चेत्कथं मच्छ्रेयो नानुमंत्रयेतामित्याशङ्क्यांतरंगाभासाविमोमत्वंतरंगावित्याह दुष्टेनेति दुष्टेन मित्रद्रोहवता । मनसा संकल्पेन । प्रच्छन्नेन शत्रुहितेऽपि स्वामिहितवदाभासमानेन । अंतरात्मना बुद्ध्या । योज्यान्मंत्रं । ससतांसाधूनां विश्वस्तानां स्वामिनां प्रतमिष्टानिः श्रेयसं कल्याणं कथं कुर्यान्न कथमपि । शठमित्रं हि पातयत्येव न हितायेत्यर्थः १४ ननु शठमित्रत्वं त्वस्य त्वय्यप्याशङ्क्येत तथा च सर्वत्रानाश्वासप्रसंग इत्याशङ्क्य देवमेव मुख्यं वृद्धिहासादिहेतुरित्याह न मित्राणीति मित्राणि साध्वसाधूनि अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसंकटेषु श्रेयसे इतरापनाशायवानप्रभवति हि य

हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ॥ वचनात्तव राजेंद्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ७ तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ॥ पांडवानां च सर्वेषां कुंत्यायुक्तानि यानि च ८ एवंसां त्वसमायुक्तं द्रुपदं पांडवैः सह ॥ उक्ता सोऽनंतरं ब्रूयात्तेषां मागमनं प्रति ९ अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ॥ दुःशासनो विकर्णश्चाप्यानेतुं पांडवा निह १० ततस्ते पांडवाः श्रेष्ठाः पूज्यमानाः सदा त्वया ॥ प्रकृतीनामनुमतेपदे स्थास्यंति पैतृके ११ एतत्तव महाराज पुत्रेषु पुत्रेषु चैव हि ॥ वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत १२ ॥ कर्ण उवाच ॥ योजिता वर्धमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनंतरौ ॥ नमंत्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरंततः १३ दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनांतरात्म ना ॥ ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् १४ न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे चेतराय वा ॥ विधिपूर्वमिह सर्वस्य दुःखं वायदिवामुखम् १५ कृतप्रज्ञोऽकृतप्र ज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ॥ ससहा योऽसहायश्च सर्वसर्वत्र विंदति १६ श्रूयते हि पुरा कश्चिदंशुवीच इतीश्वरः ॥ आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् १७ सहीनः करणैः सवः रुच्छासपरमो नृपः ॥ अमात्यसंस्थः सर्वेषु कार्येष्वेवाभवत्तदा १८ तस्यामात्यो महाकर्णिवर्ध्वैकेश्वरस्तदा ॥ सलब्धबलमात्मानं मन्यमानो ज्वमन्यते १९ सराङ्ग उपभोग्यानि स्त्रियोरत्नधनानि च ॥ आददे सर्वशो मूढ एष्वर्थं च स्वयंतदा २० तदा दायचलुब्धस्य लोभालोभोऽप्यवर्धत ॥ तथा हि सर्व मादाय राज्यमस्य जिहीर्षति २१ हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छासपरमस्य च ॥ यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् २२ किमन्यद्विहितानूनंतस्य सापु रुषेन्द्रता ॥ यदिते विहितं राज्यं भविष्यति विशांपते २३ मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयितद्भुवम् ॥ अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे २४ एवं वि द्रुपदादत्स्वमंत्रिणां साध्वसाधुताम् ॥ दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् २५ ॥ द्रोण उवाच ॥ विद्वते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ॥ दुष्टपांडवहेतो स्त्वं दोषमाख्यापयस्युत २६ हितं तु परमं कर्णव्रीमिकुलवर्धनम् ॥ अथ त्वमन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् २७

स्माद्विधिपूर्वपुण्यापुण्येकहेतुसर्वसुखादिकं १५ एतदेव स्पष्टयति कृतेति सर्वदेवोपनीतं सर्वप्रदेशे काले च १६ अत्राख्यायिकामाह श्रूयत इति । ईश्वरः समर्थः राजगृहे तन्नामकेन गरे १७ करणैश्च शुरादिभिर्हीनो विकलः । उच्छास एव परमो भवतीति ज्ञानहेतुर्न स्यसः । अमात्यसंस्थः अमात्याधीनः १८ अवमन्यते राजानमिति शेषः १९ । २० । २१ न शशाक इति मिति शेषः २२ आख्यायिका तात्पर्यमाह किमिति तस्य अंशुवीचस्य सापुरुषेन्द्रता तत्रैवं नूनं विहिता विधिमात्रेण न तु यत्नसंपादिता । किमन्यददृष्टात्परायणमस्ति न किमपीति भावः प्रकृते योजयति यदीति २३ । २४ । २५ तेतव मतं विद्वद्भावदोषेण चित्तगतद्वेषेण २६ । २७

अहं यद्ब्रवीमि अतोऽन्यथा २८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीषे चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राज्ञिति १ । २ । ३ आभ्यां भीष्मद्रोणाभ्यां पंचम्यंतमिदं ४ ५ अनवरो श्रेष्ठौ ६ अनयोः एताभ्यां कर्त्तरि षष्ठी ७ । ८ । ९ पक्षसंश्रितमन्यतरस्यैव हितं १० । ११ तेषु पांडवेषु १२ तेतवमंत्रिणस्तवांतरस्थं विशेषं विवृण्वानास्ते भुवशाश्वतं हितं कुरु । तव वै

अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ॥ कुरवो वै विनक्ष्यंति न चिरेणैव मेमतिः २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि द्रोणवाक्ये चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बांधवैः ॥ न त्वशूषमाणे वै वाक्यं संप्रति तिष्ठति १ प्रियं हितं च तद्वाक्यमुक्तवान् कुरुसत्तमः ॥ भीष्मः शांतनवो राजन्प्रतिगृह्णासितन्न च २ तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ॥ तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ३ चितयंश्च न पश्यामिराजंस्तव सुहृत्तमम् ॥ आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वास्यात्प्रज्ञयाऽधिकः ४ इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ॥ समौ च त्वयिराजेंद्र तथा पां डुसुतेषु च ५ धर्मे चानवरो राजन्सत्यतायां च भारत ॥ रामाद्वा शरथे श्वेव गया चैव न संशयः ६ न चोक्तवंताव श्रेयः पुरस्तादपि किंचन ॥ न चाप्यपकृतं किंचिद न योर्लक्ष्यते त्वयि ७ तावुभौ पुरुषव्याघ्रावनागसिद्धपेत्वयि ॥ नमंत्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ८ प्रज्ञावंतौ न श्रेष्ठावस्मिं लोके न राधिप ॥ त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्मं विदितः ९ इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनंदन ॥ न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् १० एताद्विपरमं श्रेयो मन्येऽहंतव भारत ॥ दुर्योध नप्रभृतयः पुत्राराजन्यथा तव ११ तथैव पांडवेयास्ते पुत्राराजन्न संशयः ॥ तेषु चेदहितं किंचिन्मंत्रयेयुरताद्विदः १२ मंत्रिणस्तेन च श्रेयः प्रपश्यंति विशेषतः ॥ अथ ते हृदये राजन्विशेषः स्वे पुर्वर्तते ॥ अंतरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते भुवम् १३ एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महायुती ॥ नो चतुर्विधं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः १४ यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ॥ ततथा पुरुषव्याघ्रतव तद्द्रुमस्तुते १५ कथं हि पांडवः श्रीमान्सव्यसाची धनंजयः ॥ शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवताऽपि हि १६ भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ॥ कथं स्मयुधिशक्येत विजेतुममरैरपि १७ तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुता विव ॥ कथं विजेतुं शक्यौ तौरणे जीवितुमिच्छता १८ यस्मिन् घृतिरनुक्रोशः क्षमासत्यं पराक्रमः ॥ नित्यानि पांडवे ज्येष्ठे स जीयेतरणे कथम् १९ येषां पक्षधरो रामो येषां मंत्री जनार्दनः ॥ किं नु तै रजितं संख्येयेषां पक्षे च सात्यकिः २० द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां स्यात्पार्श्वपाताः ॥ दृष्टुं मुखवीराभ्रातरो द्रुपदात्मजाः २१ सोऽशक्यतां च विज्ञायते पामग्रे च भारत ॥ दायाद्यतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर २२ इदं निर्दिष्टमयशः पुरोचनकृतं महत् ॥ तेषामनुग्रहेणाद्यराजन्प्रक्षालयात्मनः २३

पम्यदोषमेव ते प्रकाशयिष्यंति न तु कार्यं साधयिष्यंतीत्यर्थः १३ एतदर्थं पांडवानां श्रेयोर्थं विवृत्तं विस्पष्टं । विवृत्तमिति पाठे पुरुषं । एष पांडवानां श्रेयोभवत्वित्येवं रूपः । हिंसाद्वेन तत्र तस्यैव मतीति प्रमा णयति १४ यच्चेति अशक्यतामजयतां तव पुरस्तात् यच्चाह तुरितिसंबंधः तद्द्रुमस्तुते तत्तेभ्यः पांडवेभ्यस्तव भद्रमस्तु । कुद्धाः पांडवास्तव सर्वान् पुत्रान्माहिंस्युरिति भावः १५ । १६ । १७ १८ । १९ । २० । २१ अत्रेति त्विदं पांडवोः राज्यभागित्वकाले दायाद्यतां पितृधनभोजनादंतां २२ । २३

तेषामनुग्रहश्चायं सर्वेषां चैव नः कुले ॥ जीवितं च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्धनम् २४ द्रुपदोऽपि महाराजाकृतवैरश्च नः पुरा ॥ तस्य संग्रहणं राजनस्वपक्षस्य विवर्धनम्
२५ बलवंतश्च दाशार्हा ब्रह्मवश्च विशांपते ॥ यतः कृष्णस्ततः सर्वे यतः कृष्णस्ततोजयः २६ यच्च साम्नेव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ॥ कोदैव शप्तस्तत्कार्यं विग्रहेण समा
चरेत् २७ श्रुत्वा च जीवतः पार्थान् पौरजानपदाजनाः ॥ बलवद्दर्शने हृष्टास्तेषां राजनप्रियंकुरु २८ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापिसौवलः ॥ अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा
बाला मैषां वचः कृथाः २९ उक्तमेतत्पुराराजन्मया गुणवतस्तव ॥ दुर्योधनापराधेन प्रजेयैर्विविन्ध्यति ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमन
राज्यलंभपर्वणि विदुरवाक्ये पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भीष्मः शांतनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ॥ हितं च परमं वा
क्यं त्वंच सत्यं ब्रवीषि माम् १ यथैव पांडोस्ते वीराः कुंतीपुत्रा महारथाः ॥ तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रानसंशयः २ यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ॥ तथैव पांडुपुत्रा
णामिदं राज्यं न संशयः ३ क्षतरानय गच्छेत्तान्सहमात्रा सुसक्ततान् ॥ तथा च देव रूपिण्या कृष्णया सह भारत ४ दिष्ट्या जीवंतिते पार्था दिष्ट्या जीवितिसा पृथा ॥ दि
ष्ट्या द्रुपदकन्यांच लब्धवंतो महारथाः ५ दिष्ट्या वर्धमाना हे सर्वे दिष्ट्या शांतः पुरोचनः ॥ दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महायुते ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोजगाम
विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ सकाशं यज्ञसेनस्य पांडवानां च भारत ७ समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ॥ द्रौपद्याः पांडवानां च यज्ञसेनस्य चैव ह ८ तत्र गत्वा
सधर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ द्रुपदं न्यायतो राजन संयुक्तमुपतस्थिवाम् ९ स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरंततः ॥ चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् १० दद
र्शपांडवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ॥ स्नेहात्परिष्वज्य स तान् प्रच्छानामयंततः ११ तैश्चाप्यमितशुद्धिः स पूजितो हियथाक्रमम् ॥ वचनाद्भृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः
१२ प्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान् पांडुनंदनान् ॥ प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च १३ पांडवानां च कुंत्याश्च द्रौपद्याश्च विशांपते ॥ द्रुपदस्य च पुत्राणां य
था दत्तानि कौरवैः १४ प्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ॥ द्रुपदं पांडुपुत्राणां सन्निधौ केशवस्य च १५ ॥ विदुर उवाच ॥ राजञ्छृणु सहामात्यः स पुत्रश्च वचो
मम ॥ धृतराष्ट्रः स पुत्रस्त्वां सहामात्यः स बाधवः १६ अब्रवीत्कुशलं राजन प्रीयमाणः पुनः पुनः ॥ प्रीतिमांस्ते हृदं चापि संबंधेन नराधिप १७ तथा भीष्मः शांतनवः कौ
रवैः सह सर्वशः ॥ कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति १८ भारद्वाजो महाप्राज्ञो द्रोणः प्रियसखस्तव ॥ समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति १९ धृतराष्ट्रश्च पां
चाल्यत्वया संबंधमीयिवान् ॥ कृतार्थमन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः २०

५ । ६ । ७ । ८ न्यायतो ज्येष्ठानुक्रमेण संयुक्तमालिङ्गननमस्कारादिना मिलितम् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ मन्यतेऽत्मानं तं आत्मानमिति छेदः २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ निःसृष्टेष्वनुज्ञातेषु २६ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५

न तथाराज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरीमता ॥ यथासंबंधं प्राप्य यज्ञसेनत्वया सह २१ एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पांडवान् ॥ द्रष्टुं हि पांडुपुत्रांश्च त्वरंति कुरुवो
धृशम् २२ विप्रो पिता दीर्घकालमेते चापि न र्षभाः ॥ उत्सुकान् गच्छन्तं द्रुपदं भविष्यंति तथा पृथा २३ कृष्णामपि च पांचाली सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ॥ द्रष्टुकामाः प्रतीक्षंते पुरं
च विषयाश्च नः २४ स भवान्पांडुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ॥ गमनं सह दाराणामेतद्व्रतमंतमम् २५ निःसृष्टेष्वनुज्ञातं राजन पांडवेषु महात्मसु ॥ ततोऽहं प्रेषयि
ष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ॥ आगमिष्यंति कौंतेयाः कुंतीच सह कृष्णया २६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि विदुरद्रुपद
संवादे पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ ॥ द्रुपद उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथाऽऽस्थ विदुराद्यमाम् ॥ ममापि परमो हर्षः संबंधेऽस्मिन् कृ
ते प्रभो १ गमनं चापि युक्तं स्याद्दृढमेषां महात्मनाम् ॥ न तु तावन्मया युक्तमेतद्भक्तं स्वयंगिरा २ यदा तु मन्यते वीरः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च
पुरुषर्षभौ ३ रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पांडवाः ॥ एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ परवंतो वयं राजस्त्वयि सर्वे सहा
नुगाः ॥ यथावक्ष्यसि नः प्रीत्या तत्करिष्यामहे वयम् ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो ब्रवीद्वासुदेवो गमनं रोचते मम ॥ यथा वामन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ६
॥ ॥ द्रुपद उवाच ॥ ॥ यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ॥ प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ७ यथैव हि महाभागाः कौंतेया मम संप्रतम् ॥
तथैव वासुदेवस्य पांडुपुत्रानसंशयः ८ न तद्व्यायति कौंतेयः पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ यथैषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयोऽध्यायति केशवः ९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥
ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ॥ पांडवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महीपते १० आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुंतीं चैव यशस्विनीम् ॥ सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं
नाम साह्वयम् ११ श्रुत्वा चाप्यागतान् वीरान् धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ प्रतिग्रहाय पांडूनां प्रेषयामास कौरवान् १२ विकर्णं च महेश्वासं चित्रसेनं च भारत ॥
द्रोणं च परमेष्वासंगौ तमं कृपमेव च १३ तैस्ते परिहृता वीराः शोभमाना महाबलाः ॥ नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविशिशुस्तदा १४ कौतूहलेन नगरं दी
प्यमानमिव अभवत् ॥ तत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः १५ तत उच्चावचावचः पौरैः प्रियचिकीर्षुभिः ॥ उदीरिता अशृण्वंस्ते पांडवा हृदयं
गमाः १६ अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ॥ योनः स्वानिवदायादान् धर्मेण परिरक्षति १७ अद्य पांडुर्महाराजो वनादिव जनप्रियः ॥ आ
गतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः १८

६ । ७ । ८ । ९ । १० सविहारं सलीलम् ११ प्रतिग्रहाय प्रत्युद्गमनाय १२ । १३ । १४ कौतूहलेन दर्शनेच्छया १५ । १६ । १७ । १८

किंतुनःप्रियंनकृतमपितुसर्वकृतमेव किंत्वितिपाठेनुशब्दोवाक्यालंकारेपुनःशब्दार्थः किंपुनर्नकृतमपितुसर्वकृतमेवेतिपूर्ववदेवार्थः १९ । २० । २१ नगरेणसहकुशलप्रश्नकृत्वा नगरेणापि कृतकुशलप्रश्नाः २२ । २३ । २४ पार्थेनार्जुनेन २५ । २६ धोरंवनमितिभूमेरर्थस्यशून्योदेशःपांडवेभ्योदत्तइतिज्ञायते २७ तद्वैतद्वोरंवनसत्त्वर्गवन्मंडपांचकिरे २८ तदेवाह नगरं

किंतुनाद्यकृतंतातसर्वेषांनःपरंप्रियम् ॥ यत्रःकुंतीसुतावीरानगरंपुनरागताः १९ यदिदत्तंयदिदुतंविद्यतेयदिनस्तपः ॥ तेनतिष्ठंतुनगरेपांडवाःशरदांशतम् २० ततस्तेधृतराष्ट्रस्यभीष्मस्यचमहात्मनः ॥ अन्येषांचतदर्हाणांचकुःपादाभिवंदनम् २१ कृत्वातुकुशलप्रश्नंसर्वेणनगरेणच ॥ न्यविशंताथवेश्मानिधृतराष्ट्रस्य शासनात् २२ विश्रांतास्तेमहात्मानःकंचित्कालंमहाबलाः ॥ आहृताधृतराष्ट्रेणराज्ञाशांतनवेनच ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ भ्रातृभिःसहकौतेयनिबोधगद तोमम ॥ पुनर्नोविग्रहोमाभूत्त्वांडवप्रस्थमाविश २४ नचवोवसतस्तत्रकश्चिच्छक्तःप्रवाधितुम् ॥ संरक्ष्यमाणान्पार्थेनत्रिदशानिववज्जिणा २५ अर्धराज्यस्य संप्राप्यत्वांडवप्रस्थमाविश ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रतिगृह्यतुतद्वाक्यंनृपसर्वेप्रणम्यच २६ प्रतस्थिरेततोधोरंवनंतन्मनुजर्षभाः ॥ अर्द्धराज्यस्यसंप्राप्यत्वां डवप्रस्थमाविशन् २७ ततस्तेपांडवास्तत्रगत्वाकृष्णपुरोगमाः ॥ मंडपांचकिरेतद्वैपरस्वर्गवदच्युताः २८ ततःपुण्येशिवेदेशांतिष्ठत्वामहारथाः ॥ नगरंमाप यामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः २९ सागरप्रतिरूपाभिःपरिखाभिरलंकृतम् ॥ प्राकारेणचसंपन्नंदिवाव्याप्यतिष्ठता ३० पांडुराभप्रकाशेनहिमरश्मिनिभेनच ॥ शुशु भेतत्पुरश्रेष्ठंनगैर्भोगवतीमिव ३१ द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैःसौधैश्चशोभितम् ॥ गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मंदरोपमैः ३२ विविधैरपिनिर्विद्धैःशस्त्रोपैतैःसुसंवृतैः ॥ शक्तिभिश्चावृतंतद्विद्विजिह्वैरिवपन्नैः ३३ तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तंशुशुभेयोधरक्षितम् ॥ तीक्ष्णांकुशशतग्रीभिर्यत्रजालैश्चशोभितम् ३४ आयसैश्चमहाचक्रैःशुशु भेतत्पुरोत्तमम् ॥ सुविभक्तमहारथ्यंदेवतावाधवर्जितम् ३५ विरोचमानंविविधैःपांडुरैर्भवनोत्तमैः ॥ तत्रिविष्टपसंकाशमिंद्रप्रस्थंव्यरोचत ३६ मेघवृंदमिवाका शेविद्वंविद्युत्समावृतम् ॥ तत्ररम्येशिवेदेशेकौरव्यस्यनिवेशनम् ३७ शुशुभेवनसंपूर्णधनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ तत्रागच्छन्दिजाराजनसर्ववेदविदांवराः ३८ निवा संरोचयंतिस्मसर्वभाषाविदस्तथा ॥ वणिजश्चायधुस्तत्रनानादिग्भ्योधनार्थिनः ३९ सर्वशिल्पविदस्तत्रवासायाभ्यागमंस्तदा ॥ उद्यानानिचरम्यानिनगरस्य समंततः ४० आभ्रैराभ्रातकैर्नैपैरशोकैश्चंपकैस्तथा ॥ पुत्रागैर्नागपुष्पैश्चलकुचैःपनसैस्तथा ४१ शालतालतमालैश्चवकुलैश्चसकेतकैः ॥ मनोहरैःसुपुष्पैश्चफ लभारावनामितैः ४२ प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्कोलैश्चसुपुष्पितैः ॥ जंबूभिःपाटलाभिश्चकुब्जकैरतिमुक्तकैः ४३

मापयामासुरित्यादिना २९ । ३० भोगवतीमिवेतिप्रथमार्थेद्वितीया । ईमितिनिपातप्रश्नेपोवा । भोगवतीयथेत्यपेक्षितेप्रमादपाठोवा ३१ । ३२ निर्विद्धैरच्छिद्रैर्भेद्यैर्वा शक्तिभि र्हेतुक्षेप्याभिलोहमयीभिः ३३ तीक्ष्णाश्चेत्कुशाश्चशतश्रयश्चताभिः आभ्रयोषधबलेनोत्क्षिप्तेनदृष्टिपिण्डेनयायुगपच्छतसहस्रवामनुष्पादीन्प्रतिताभिःशतग्रीभिर्दुर्गारूढाभिः ३४ । ३५ । ३६ विद्वंमिथःक्षिप्रं ३७ क्षयोपमंगृहोपमं ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ अजगतिपर्वतेनृपलीलायात्रार्थःकृत्रिमैःपर्वतैः । 'अजशङ्कागेहरिब्रह्मविल्वस्मरहरेनृपे । गतिःस्त्रीमार्गदशयोर्ज्ञानेवात्राभ्युपाययोः' इतिचमेदिनी ४६ । ४७ वनावृताःवनैःआरामैरावृताः जलपूर्णावा ४८ पुण्येर्जनेरुपेतं ४९ राज्ञाधृतराष्ट्रेण धर्मस्ययुधिष्ठिरस्य प्रणयनेप्रापणे ५० । ५१ ५२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेसप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥
करवीरैःपारिजातैरन्यैश्चविविधैर्दुर्गैः ॥ नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतैः ४४ मत्तवर्हिणसंधुप्रकोकिलैश्चसदामदैः ॥ गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्चलतागृहैः ४५ मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथाऽजगतिपर्वतैः ॥ वापीभिर्विविधाभिश्चपूर्णाभिःपरमांभसा ४६ सरोभिरतिरम्यैश्चपद्मोत्पलसुगंधिभिः ॥ हंसकारंडवयुतैश्चक्रवाकोपशोभि तैः ४७ रम्याश्चविविधास्तत्रपुष्करिण्योवनावृताः ॥ तडागानिचरम्याणिबृहंतिसुबहूनिच ४८ तेषांपुण्यजनोपतंराष्ट्रमाविशतांमहत ॥ पांडवानांमहाराजश श्वत्प्रीतिरवर्धत ४९ तत्रभीष्मेणराज्ञाचधर्मप्रणयनेकृते ॥ पांडवाःसमपद्यंतत्त्वांडवप्रस्थवासिनः ५० पंचभिस्तेर्महेष्वासैरिंद्रकल्पैःसमन्वितम् ॥ शुशुभेतत्पुर श्रेष्ठंनगैर्भोगवतीयथा ५१ तान्निवेश्यततोवीरोरामेणसहकेशवः ॥ ययौद्वारवर्तीराजनपांडवानुमतेतदा ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्य लंभपर्वणिपुरनिर्माणेसप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ जनमेजयउवाच ॥ एवंसंप्राप्यराज्यंतदिंद्रप्रस्थंतपोधन ॥ अतउर्ध्वमहात्मानःकिमकुर्वतपांडवाः १ सर्वेष्वमहासत्त्वाममपूर्वपितामहाः ॥ द्रौपदीधर्मपत्नीचकथंतानन्ववर्तत २ कथंचपंचकृष्णायामेकस्यातिनराधिपाः ॥ वर्तमानामहाभागानाभिद्यंतपरस्परम् ३ श्रोतुमिच्छाम्यहंसर्वविस्तरंणतपोधन ॥ तेषांचिष्टितमन्योन्ययुक्तानांकृष्णयासह ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ धृतराष्ट्रम्यनुज्ञाताःकृष्णयासहपांडवाः ॥ रोमिरे खांडवप्रस्थेप्रातराज्याःपरंतपाः ५ प्राप्यराज्यंमहातेजाःसत्यसंधोयुधिष्ठिरः ॥ पालयामासधर्मेणपृथिवींभ्रातृभिःसह ६ जितारयोमहाप्रज्ञाःसत्यधर्मपरायणाः ॥ मुदंपरमिकांप्राप्तास्तत्रोषुःपांडुनंदनाः ७ कुर्वाणाःपौरकार्याणिसर्वाणिपुरुषर्षभाः ॥ आसांचकुर्महाहेंपुपार्थिवेष्व्वासनेषुच ८ अथतेषूपविष्टेषुसर्वेष्वेवमहात्मसु ॥ नारदस्त्वथदेवर्षिराजगामयदृच्छया ९ आसनंरुचिरंतस्मैप्रददौस्वंयुधिष्ठिरः ॥ देवर्षेरुपविष्टस्यस्वयमर्घ्यंयथाविधि १० प्रादाद्युधिष्ठिरोधीमानराज्यंतस्मैन्यवेद यत् ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजामृषिःप्रीतमनास्तदा ११ आशीर्भिवर्धयित्वाचतमुवाचास्यतामिति ॥ निषसादाम्यनुज्ञातस्ततोराजायुधिष्ठिरः १२ कथयामासकृष्णा यैभगवंतमुपस्थितम् ॥ श्रुत्वैतद्रौपदीचापिशुचिर्भूत्वासमाहिता १३ जगामतत्रयत्रास्तेनारदःपांडवैःसह ॥ तस्याभिवाद्यचरणौदेवर्षेधर्मचारिणी १४ कृतांजलिः सुसंवीतास्थिताऽथदुपदात्मजा ॥ तस्याश्चापिसधर्मात्मासत्यवाग्यपिसत्तमः १५ आशिषोविविधाःप्रोच्यराजपुत्र्यास्तुनारदः ॥ गम्यतामितिहोवाचभगवांस्ताम निदितां १६ गतायामथकृष्णायान्युधिष्ठिरपुरोगमान् ॥ विविक्तेपांडवान्सर्वानुवाचभगवानृषिः १७ ॥ नारदउवाच ॥ पांचालीभवतामेकाधर्मपत्नीयशस्विनी ॥ यथावोनात्रभेदःस्यात्तथानीतिर्विधीयतां १८

एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ तत्रोषुःतत्रहंद्रप्रस्थेऽपुर्वासंकृतवतः ७ आसांचकुः

स्थिरासनाबभूवुःपार्थिवेपुराजसंबंधिषु आसनेष्वधिकारविशेषेषु ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ सुसंवीतासम्यक्कृतावगुठना १५ । १६ । १७ । १८

१९।२० अन्योन्यप्रीतिभावकंपरस्परप्रीत्याभावोवृद्धिर्यस्यतत्तथा २१ अग्रतांहतवंतो २२ कस्यदेवस्यकन्या २३। २४ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावेदीपेअष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२०८॥

सुंदोपसुंदौहिपुराभ्रातरौसहिताबुभौ ॥ आस्तामवध्यावन्येषांत्रिषुलोकेषुविश्रुतौ १९ एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ॥ तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभि
जघ्नतुः २० रक्ष्यतांसौहृदंतस्मादन्योन्यप्रीतिभावकम् ॥ यथावोनात्रभेदःस्यात्तत्कुरुष्वयुधिष्ठिर २१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सुंदोपसुंदावसुरौकस्यपुत्रौमहामुने ॥
उत्पन्नश्चकथंभेदःकथंचान्योऽन्यमग्रताम् २२ अप्सरादेवकन्यावैकस्यचैषातिलोत्तमा ॥ यस्याःकामेनसंमतौजघ्नतुस्तौपरस्परम् २३ एतत्सर्वंयथावृत्तंविस्तरे
णतपोधन ॥ श्रोतुमिच्छामहेब्रह्मन्परंकौतूहलंहिमे २४ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्यलंभपर्वणियुधिष्ठिरनारदसंवादेऽष्टाधिकद्विशत
तमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ शृणुमेविस्तरेणेममितिहासंपुरातनम् ॥ भ्रातृभिःसहितःपार्थयथावृत्तंयुधिष्ठिर १ महासुरस्यान्ववाये
हिरण्यकशिपोःपुरा ॥ निकुंभोनामदैत्येद्रस्तेजस्वीबलवानभूत् २ तस्यपुत्रौमहावीर्यौजातौभीमपराक्रमौ ॥ सुंदोपसुंदौदैत्येद्रौदारुणौकूरमानसौ ३ तावेक
निश्चयौदैत्यावेककार्यार्थसंमतौ ॥ निरंतरमवर्तेतांसमदुःखसुखाबुभौ ४ विनान्योन्यंनभुंजातेविनाऽन्योन्यंनजल्पतः ॥ अन्योन्यस्यप्रियकरावन्योऽन्यस्य
प्रियंवदौ ५ एकशीलसमाचारौद्विवैकौऽभवत्कृतः ॥ तौविवृद्धौमहावीर्यौकार्येष्वप्येकानिश्चयौ ६ त्रैलोक्यविजयार्थायसमाधायैकनिश्चयम् ॥ दीक्षां कृत्वागतौ
विंध्यंताबुधंतेपतुस्तपः ७ तौतुदीर्घेणकालेनतपोयुक्तौबभूवतुः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौजटावल्लधारिणौ ८ मलोपचितसर्वांगौवायुभक्षौबभूवतुः ॥ आत्ममां
सानिशुहंतौपादांगुष्ठाग्रधिष्ठितौ ॥ ऊर्ध्वबाहूचानिमिषौदीर्घकालंघृतव्रतौ ९ तयोस्तपःप्रभावेणदीर्घकालंप्रतापितः ॥ धूमंप्रमुमुचेविंध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥
१० ततोदेवाभयंजगुरुग्रंथं दृष्ट्वातयोस्तपः ॥ तपोविघातार्थमथोदेवाविघ्नानिचक्रे ११ रत्नैःप्रलोभयामासुःस्त्रीभिश्चोभौपुनःपुनः ॥ नचतौचक्रतुर्भगंव्रतस्यसुम
हाव्रतौ १२ अथमायांपुनर्देवास्तयोश्चकुर्महात्मनोः ॥ भगिन्योमातरोभार्यास्तयोश्चात्मजनस्तथा १३ प्रपात्यमानाविस्त्रस्ताःशूलहस्तेनरक्षसा ॥ अष्टाभरण
केशांताभ्रष्टाभरणवाससः १४ अभिभाष्यततःसर्वास्तौत्राहीतिविचुक्रुशुः ॥ नचतौचक्रतुर्भगंव्रतस्यसुमहाव्रतौ १५ यदाक्षोभंनोपयातिनार्तिमन्यतरस्तयोः ॥
ततःस्त्रियस्ताभूतंचसर्वमंतरधीयत १६ ततःपितामहःसाक्षादभिगम्यमहासुरौ ॥ वरेणच्छंदयामाससर्वलोकहितःप्रभुः १७ ततःसुंदोपसुंदौतौभ्रातरौदृढविक्रमौ ॥
दृष्ट्वापितामहं देवंतस्थतुःप्रांजलीतदा १८ ऊचतुश्चप्रभुर्देवंततस्तौसहितौतदा ॥ आवयोस्तपसाऽनेनयदिप्रीतःपितामहः १९ मायाविदावस्त्रविदौबलिनौकामरू
पिणौ ॥ उभावप्यमरौस्यावःप्रसन्नोयदिनौप्रभुः २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ऋतेऽमरत्वंयुवयोःसर्वमुक्तंभविष्यति ॥ अन्यदृणीतंमृत्योश्चविधानममरैःसमम् २१

शृण्वति १।२।३ निरंतरंमतिभेदंविना ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० येनामरतुल्यत्वंभवेत्तादृशंविधानंमृषीतंज्ञापयतं २१

प्रभविष्यावःप्रभुत्वमेवैकंकरिष्यावः । यत्कामोपदारभेत्तत्समाप्तोतदेवलभतेनान्यदित्यर्थः २२ । २३ । २४ यथावद्वयथावदेव २५ । २६ । २७ । २८ मौलिनौकिरीटवंतौ । 'मौलिःकि
रीटधर्मिगृहे'इतिमेदिनी । ब्रीह्यादित्वादिभिः २९ । ३० । ३१ तलनादितेःकरतलध्वनिभिः वाद्यघोषैर्वा ३२ समाःबहूनिवर्षाणिएकंदिनमिवाभूत् ३३ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये

प्रभविष्यावइतियन्महदभ्युद्यतंतपः ॥ युवयोर्हेतुनाऽनेननामरत्वंविधीयते २२ त्रैलोक्यविजयार्थायभवद्भयामास्थितंतपः ॥ हेतुनाऽनेनदैत्येद्रौनवांकामंकरोम्यहम्
२३ ॥ सुंदोपसुंदावूचतुः ॥ त्रिषुलोकेषुयदूतंकिंचित्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वस्मान्नोभयंनस्यादृतेऽन्योऽन्यंपितामह २४ ॥ पितामहउवाच ॥ यत्प्रार्थितं
यथोक्तंचकाममेतददानिवाम् ॥ मृत्योर्विधानमेतच्चयथावद्वाभविष्यति २५ ॥ नारदउवाच ॥ ततःपितामहोदत्त्वावरमेतदातयोः ॥ निवर्त्यतपस्तौच
ब्रह्मलोकंजगामह २६ लब्ध्वावराणिदैत्येद्रावथौभ्रातराबुभौ ॥ अवध्यौसर्वलोकस्यस्वमेवभवनंगतौ २७ तौतुलब्धवरोदृष्ट्वाकृतकामौमनस्विनौ ॥ सर्वःसु
हृज्जनस्ताभ्यांप्रहर्षमुपजग्मिवान् २८ ततस्तौतुजटाभित्त्वामौलिनौसंबभूवतुः ॥ महार्हाभरणोपेतौविरजोवरधारिणौ २९ अकालकौमुदीचैवचक्रतुःसार्वका
लिकीम् ॥ नित्यःप्रमुदितःसर्वस्तयोश्चैवसुहृज्जनः ३० भक्ष्यतांभुज्यतांनित्यंदीयतांरम्यतामिति ॥ गीयतांपीयताचेतिशद्रश्वासीदृहेष्टहे ३१ तत्रतत्रमहानादैरु
त्कृष्टतलनादितैः ॥ हृष्टंप्रमुदितंसर्वदैत्यानामभवत्पुरम् ३२ तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानांकामरूपिणां ॥ समाःसंक्रुडतांतेषामहरेकमिवाभवत् ३३ ॥ इति श्रीमहाभा
रते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि सुंदोपसुंदोपाख्याने नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ नारदउवाच ॥ उत्सवेवृत्तमात्रेतुत्रैलोक्याकांक्षिणाबु
भौ ॥ मंत्रयित्वाततःसेनांतावज्ञापयतांतदा १ सुहृद्भिरप्यनुज्ञातौदैत्येद्रैश्चमंत्रिभिः ॥ कृत्वाग्रास्थानिकंरात्रौमघासुययतुस्तदा २ गदापट्टिशधारिण्याशूल
मुद्गरहस्तया ॥ प्रस्थितौसहवर्मिण्यामहत्यादैत्यसेनया ३ मंगलैःस्तुतिभिश्चापिविजयप्रतिसंहितैः ॥ चारणैःस्तूयमानौतौजग्मतुःपरयासुदा ४ तावंतरिक्षमु
त्कृत्यदैत्यौकामगमाबुभौ ॥ देवानामेवभवनंजग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ५ तयोरागमनंज्ञात्वावरदानंचतत्प्रभोः ॥ हित्वात्रिविष्टपंजगुर्ब्रह्मलोकंततःसुराः ६ ताविद्रलो
कंनिर्जित्ययक्षरक्षोगणांस्तदा ॥ खेचराण्यपिभूतानिजघ्नतुस्तीव्रविक्रमौ ७ अंतर्भूमिगतान्नागान्जित्वातौचमहरथौ ॥ समुद्रवासिनीःसर्वाम्लेच्छजातीर्विजि
ग्यतुः ८ ततःसर्वांमहीजितुमारब्धाबुधशासनौ ॥ सैनिकांश्चसमाहूयसुतीक्ष्णवाक्यमूचतुः ९ राजर्षयोमहायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ॥ तेजोबलंचदेवानांवर्ध
यंतिश्रियंतथा १० तेषामेवंप्रवृत्तानांसर्वेषामसुरद्विषाम् ॥ संभूयसर्वैरस्माभिःकार्यःसर्वात्मनावधः ११ एवंसर्वान्समादिश्यपूर्वतीरेमहोदधेः ॥ तूरांमर्तिसमा
स्थायजग्मतुःसर्वतोमुखौ १२ यज्ञैर्यजंतियेकेचिद्याजयंतिचयेद्विजाः ॥ तान्सर्वान्प्रसभंहत्वाबलिनौजग्मतुस्ततः १३

भारतभावेदीपेनवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ ॥ उत्सवेइति १ मघासुगमनार्थेनिषिद्धेऽपिनक्षत्रेअसुरत्वाद्ययतुः २ । ३ विजयप्रतिसंहितेर्विजयकथकेः ४
५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

१४ नाक्रामंतनव्याप्तवतः तयोस्तौ कर्मणिषष्टी १५ । १६ । १७ । १८ अदृश्यद्विर्लङ्घितैः अपिभिर्देतुभूतैस्तेविकुर्वन्तेविविधानि सिंहव्याघ्रादीनिरूपाणि जगृहातेतिरोभावाय ततस्तद्रूपाज्ञाना
त्प्रकटान्मुनीन्गजादिरूपैर्निजघ्नतुरित्यर्थः १९ तदेवाह प्रभिजेति प्रभिजोमदेन ह्निन्नोकरदौगंडदेशोययोस्तौ संलीनमपिमुनिं २० । २१ उत्सवोयात्राविवाहादिः २२ निवृत्तविपणाः क्रयविक्रयादि

आश्रमेष्वग्निहोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ गृहीत्वा प्रक्षिपंत्यप्सु विश्रब्धसैनिकास्तयोः १४ तपोधनैश्च ये कुक्षैः शापा उक्ता महात्मभिः ॥ नाक्रामंततयोस्ते
ऽपि वरदाननिराकृताः १५ नाक्रामंततदाशापावाणामुक्ताः शिलास्विव ॥ नियमान्संपारित्यज्यव्यद्रवंतद्विजातयः १६ पृथिव्यायेतपः सिद्धादांताः शमपराय
णाः ॥ तयोर्भयाद्बुद्धुस्तेवैनतेयादिवोरगाः १७ मथितैराश्रमैर्भगैर्विकीर्णकलशसुवैः ॥ शून्यमासीजगत्सर्वकालेनेवहतंतदा १८ ततो राजन्नदृश्यद्विर्लङ्घितैः अपिभिश्च महा
सुरैः ॥ उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वन्ते वधैः पिणौ १९ प्रभिन्नकरदौ मत्तौ भूत्वा कुंजररूपिणौ ॥ संलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् २० सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पु
नश्चांतर्हिता बुभौ ॥ तैस्तैरुपायैस्तौ कूरावृषीन् दृष्ट्वा निजघ्नतुः २१ निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाप्रणष्टपतिद्विजा ॥ उत्सन्नोत्सवयज्ञाचवभूववसुधातदा २२ हाहाभू
ताभयार्ताच निवृत्तविपणापणा ॥ निवृत्तदेवकार्याच पुण्योद्वाहविवर्जिता २३ निवृत्तकृषिगोरक्षाविध्वस्तनगराश्रमा ॥ अस्थिक्कालसंकीर्णा भूर्बभूवोऽग्रदर्शना २४
निवृत्तपितृकार्यच निर्वषट्कारमंगलम् ॥ जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा २५ चंद्रादित्यौ ग्रहास्तारानक्षत्राणि दिवौ कसः ॥ जग्मुर्विषादं तत्कर्मदृष्ट्वा सुंदो
पसुंदयोः २६ एवं सर्वादिशोदैत्योजित्वा कूरेण कर्मणा ॥ निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभ
पर्वणि सुंदोपसुंदोपाख्याने दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ जग्मुस्तदा परा
मार्तिदृष्ट्वा तत्कदनं महत् १ तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेंद्रियाः ॥ पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा २ ततो ददृशुरासीनं सहदेवैः पितामहम् ॥ सिद्धै
र्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समं तात्परिवारितम् ३ तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ॥ चंद्रादित्यौ च शक्रश्च पारमेष्ठ्यास्तथर्षयः ४ वैखानसावा लखिल्यावानप्रस्थामरी
चिपाः ॥ अजाश्चैवा विमूढाश्च ते जोगर्भास्तपस्विनः ५ ऋषयः सर्वे एवैते पितामहमुपागमन् ॥ ततोऽभिगम्य ते दीनाः सर्वे एवमर्षयः ६ सुंदोपसुंदयोः कर्मसर्वमेव शशं
सिरे ॥ यथा हृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ७ न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ८ तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥
ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ९ मुहूर्तमिव संचिंत्य कर्तव्यस्य च निश्चयम् ॥ तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् १० दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश
पितामहः ॥ सृज्यतां प्रार्थनीयैकाग्रमदेति महातपाः ११ पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनंद्य च ॥ निर्ममेयोपितं दिव्यांचितयित्वा पुनः पुनः १२

व्यवहारशून्या आपणा हृष्टा यस्यां २३ अस्थीनि हस्तपादादिसंबन्धीनि कंकालाः देहमध्यास्थीनि पार्श्वदिसहितानि २४ । २५ ग्रहाः कुजादयः ताराः सप्तर्ष्यादयः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि २६ । २७
॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ तस्यागात्रे सूक्ष्ममपितृवर्गनास्ति यच्छब्दस्तदर्थे रूपसंपदाहेतुभूतया यत्र नियुक्तानि रीक्षतां दृष्टिर्न सज्जतीति संबंधः १६ । १७ । १८ । १९ प्रलोभनमर्थोत्सुकोपसुंदयोरेव २० ताम्यां
तपोः २१ मंडलं समुदायं २२ भगवान्विष्णुः प्राह्मुखीभावादिनातेषामपितृमोहोद्योतितः २३ । २४ द्रष्टुकामस्य स्थानोः २५ । २६ । २७ । २८ देवनिकायानां देवसंघानां येन देशेन मार्गेण साया

त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्थावरजंगमम् ॥ समानयद्दर्शनीयं तत्तदत्र सविश्ववित् १३ कोटिशश्चैव रत्नानि तस्यागात्रे न्यवेशयत् ॥ तारत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपि
णीम् १४ साप्रयत्नेन महतानिर्मिता विश्वकर्मणा ॥ त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाऽभवत् १५ न तस्याः सूक्ष्ममप्यास्ति यद्वा त्रेरूपसंपदा ॥ नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न
सज्जति निरीक्षताम् १६ साविग्रहवती वश्रीः कामरूपा वपुष्मती ॥ जहार सर्वभूतानां चक्षुषि च मनसां च १७ तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ॥ तिलो
त्तमेति तत्तस्यानामचक्रे पितामहः १८ ब्रह्माणं सानमस्कृत्य प्राजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ किं कार्यमयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता १९ ॥ पितामह उवाच ॥ गच्छ
सुंदोपसुंदोऽभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ॥ प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् २० त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेनैव ॥ विरोधः स्याद्यथा ताम्यामन्योन्येन तथा कुरु
२१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ सातथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ॥ चकार मंडलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् २२ प्राह्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ॥
देवाश्चैवोत्तरेणासन् सर्वतस्तृषयोऽभवन् २३ कुर्वत्यातु तदा तत्र मंडलं तत्प्रदक्षिणम् ॥ इंद्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ २४ द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पा
श्वतस्तया ॥ अन्यदंचितपद्माक्षं दक्षिणं निःसृतं मुखम् २५ पृष्ठतः परिवर्तय्या पश्चिमं निःसृतं मुखम् ॥ गतया चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् २६ महेंद्रस्यापि
नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः ॥ रक्तांतानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् २७ एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ॥ तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः २८ त
था देवनिकायानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ मुखानि चाभ्यवर्तय न याति तिलोत्तमा २९ तस्यागात्रे निपतिता दृष्टिस्तेषां महात्मनाम् ॥ सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवां पिता
महम् ३० गच्छंत्यातु तया सर्वे देवाश्च परमर्षयः ॥ कृतमित्येव तत्कार्यमेतिरे रूपसंपदा ३१ तिलोत्तमायां तस्यां तु गतायां लोकभावनः ॥ सर्वान्विसर्जयामास दे
वान् कृषिगणांश्च तान् ३२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि सुंदोपसुंदोपाख्याने तिलोत्तमाप्रस्थापने एकादशाधिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ॥ कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः १ देवगंधर्वयक्षाणां
नागपार्थिवरक्षसाम् ॥ आदाय सर्वरत्नानि परांतुष्टिमुपागतौ २ यदानप्रतिपेद्धारस्तयोः संतीहकेचन ॥ निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजहातेऽमराविव ३ स्त्रीभिर्मा
ल्यैश्च गंधैश्च भक्ष्यभोज्यैः सुपुष्कलैः ॥ पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परांप्रीतिमवाप्तुः ४ अंतःपुरवनोद्याने पर्वतेषु वनेषु च ॥ यथेप्सितेषु देशेषु विजहातेऽमराविव ५

तितथामुखान्यभ्यवर्तत २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ॥ ॥ जित्वेति कृत्वा स्वाधीनं
अव्यग्रं निर्विशेषं यथा स्यात्तथा १ । २ । ३ । ४ । ५

प्रस्थेशिखरे ६ । ७ । ८ वेपथुं गारमाशयसाक्षिप्रमाक्षिप्रमाक्षेपोमनोवैकल्यतेन सहयथा स्यात्तथा । सूक्ष्मेकवाससोधारितत्वाद्विक्तावयवत्वेजनन्याकुल्यतीत्यर्थः ९ । १० व्यथितोक्रामेन ११
ततः कदाचिद्विध्यस्य प्रस्थे समाशिलातले ॥ पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ६ दिव्येषु सर्वकामेषु समतीतेषु तावुभौ ॥ वरासनेषु सहस्रौ सहस्राभिर्निषीदतुः ७
ततो वादित्रं नृत्याभ्यामुपातिष्ठततौ स्त्रियः ॥ गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्या समुपजग्मिरे ८ ततस्ति लोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ॥ वेपसाक्षिप्रमाधाय रक्तेनैके
नवाससा ९ नदीतीरेषु जातान् साकर्णिकारान् प्रचिन्वती ॥ शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तां तलोचनौ ॥ दृष्ट्वेव तां वरारोहां व्य
थितौ संभ्रूवतुः ११ तावुत्थायासनं हित्वा जग्मतु र्यत्र सा स्थिता ॥ उभौ च कामसंमतावुभौ प्रार्थयतश्चताम् १२ दक्षिणे तं करे सुधूं सुंदो जग्राह पाणिना ॥ उपसुंदोपि
जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् १३ वरप्रदानमतौ तावौ रसेन वलेन च ॥ धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च १४ सर्वैरेतैर्मदमत्तावन्योऽन्यं धुकुटीकृतौ ॥ मदकामस
माविष्टौ परस्परमथोचतुः १५ मम भार्या तव गुरुरिति सुंदोऽन्यभाषत ॥ मम भार्या तव वधूरुपसुंदोऽन्यभाषत १६ नैषा तव ममैषेति ततस्तौ मन्युराविशत ॥ तस्या
रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ १७ तस्याहेतोर्गदेभीमसंगृह्णतामुभौ तदा ॥ प्रगृह्य च गदेभीमेतस्यां तौ काममोहितौ १८ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योऽन्यं निजघ्नतुः ॥
तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले १९ रुधिरेणावसित्तांगौ द्वाविवाकौ न भ्रूयतौ ॥ ततस्ताविद्धतानार्यः सच दैत्यगणस्तथा २० पातालमगमत्सर्वो विषादभय
कंपितः ॥ ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः २१ आजगाम विशुद्धात्मा पूजयंश्च तिलोत्तमाम् ॥ वरेणच्छंदयामास भगवान्प्रपितामहः २२ वरं दित्सुः स तत्रै
नांप्रीतः प्राह पितामहः ॥ आदित्यचरितां लोकान् चिचरिष्यसि भाविनि २३ तेजसा च सुदृष्टां त्वान् करिष्यतिकश्चन ॥ एवं तस्यैव रंदत्वा सर्वलोकपितामहः २४ इ
द्रेत्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ नारद उवाच ॥ एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ २५ तिलोत्तमार्थं संकुद्धावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥ तस्माद्ब्रवीमि
वः स्नेहात्सर्वान् भरतसत्तमाः २६ यथावो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ॥ तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तामहात्मानो
नारदेन महर्षिणा ॥ समयं च क्रिरे राजस्तेन्योऽन्यवशमागताः ॥ समक्षं तस्य देवर्षे नारदस्यामितौजसः २८ द्रौपद्यानः सहासीनान्योऽन्ययोऽभिदर्शयेत् ॥ स नो
द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् २९ कृते तु समये तस्मिन्पांडवैर्धर्मचारिभिः ॥ नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महासुनिः ३० एवं तैः समयः पूर्वकृतो नारदचोदितैः ॥
न चाभिद्यंत ते सर्वे तदाऽन्योऽन्येन भारत ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभप० सुंदोपसुंदोपाख्याने द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः
॥ २१२ ॥ ॥ समाप्तं च विदुरागमनराज्यलंभपर्व ॥ ॥

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ तेजसाऽर्कवत्परदृष्ट्यभिभावकत्वात्सुदृष्टांसंस्पृष्टां न करिष्यतिकश्चित् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०
३१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठे भारते भावदीपे द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ अ ॥

एवमिति १ । २ नागैर्गजेः सरस्वतीवहुसरोयुक्तावनस्थली । साहिगजैर्युक्ताऽन्यैश्छेत्तुमशक्या तया च गजा बलिनः । एवं तैर्मिथो वृद्धिहेतव इत्यर्थः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ हस्त
धारणाक्रियतामभयं दीयतामित्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ उपक्षेपणजउपेक्षाजन्यः अधर्म इति छेदः १६ अनास्तिक्यमास्तिक्यभावः रक्षणे विषये प्रतितिष्ठेत्स्थिरः स्यात्
॥ अथार्जुनवनवासपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पांडवाः ॥ वशेशस्त्रप्रतापेन कुर्वंतोन्यान्महीक्षितः १ तेषां मनुजसिंहानां
पंचानाममितौजसाम् ॥ बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी २ ते तया तैश्च सावीरैः पतिभिः सह पंचभिः ॥ बभूव परमप्रीतानां गैरिव सरस्वती ३ वर्तमानेषु धर्मेण
पांडवेषु महात्मसु ॥ व्यवर्धन् कुरुवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ४ अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशांपते ॥ कस्यचित्त्स्वराजः कुकेचिद्राष्ट्रपसत्तम ५ हि
यमाणे धने तस्मिन् ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आगम्य खांडवप्रस्थमुद्रकोशत्सपांडवान् ६ हियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ प्रसह्य चास्मद्विषयादभ्यधा
वत पांडवाः ७ ब्राह्मणस्य प्रशांतस्य हविर्ध्याक्षैः प्रलुप्यते ॥ शार्दूलस्य गुहां शून्यानीचः क्रोष्टाऽभिमर्दति ८ अरक्षितारं राजानं बलिपद्भागहारिणम् ॥ तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ९ ब्राह्मणस्वेहते चोरे धर्मार्थे च विलोपिते ॥ रोह्यमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणा १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ रोह्यमा
णस्याभ्याशे भृशं विप्रस्य पांडवः ॥ तानि वाक्यानि शुश्राव कुंती पुत्रोधनं जयः ११ श्रुत्वैव च महाबाहुर्महैरित्याहतं द्विजम् ॥ आयुधानि च यत्रासन् पांडवानां महा
त्मनाम् १२ कृष्णया सह तत्रास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ संप्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पांडवः १३ तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ आक्रंदेत्तत्र कौंते
यश्चित्तयामास दुःखितः १४ हियमाणे धने तस्मिन् ब्राह्मणस्य तपस्विनः ॥ अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चयः १५ उपक्षेपणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ॥
यद्यस्य रुदतो द्वारिनकरोम्यद्वरक्षणम् १६ अनास्तिक्यं च सर्वेषां मस्माकमपिरक्षणे ॥ प्रतितिष्ठेत्तलोकैः स्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् १७ अनाहत्यतुराजानं गते मयि
न संशयः ॥ अजातशत्रोर्नृपतेर्मयि चैवानृतं भवेत् १८ अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ॥ सर्वमन्यत्परिहृतं धर्षणानुमहीपतेः १९ अधर्मो वै महानस्तु वने वाम
रणं मम ॥ शरीरस्य विनाशेन धर्म एव विशिष्यते २० एवं विनिश्चित्य ततः कुंती पुत्रोधनं जयः ॥ अनुप्रवेश्य राजानमापृच्छ च विशांपते २१ धनुरादाय सहस्रौ
ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ॥ ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैषिणः २२ न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छावहे सह ॥ यावन्निवर्तयाम्यद्य चौरहस्ताद्धनं तव २३ सोऽनुसृत्य
महाबाहुर्धन्वी र्मरिचीध्वजी ॥ शरैर्विध्वंस्यतां शौरान वजित्य च तद्धनम् २४ ब्राह्मणं समुपाकृत्य यशः प्राप्य च पांडवः ॥ ततस्तद्गोधनं पार्थोदत्वा तस्मै द्विजातये ॥
२५ आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची धनं जयः ॥ सोऽभिवाद्य गुरुन्सर्वान्सर्वैश्चाप्यभिनांदितः २६

तेन च नोऽस्माकमधर्मश्च महान् भवेत् १७

राजानं सखीकमायुधागारस्थं प्रतिमयि गते सति १८ अनुप्रवेशे एकस्मिन् स्थित्या सह समानेऽन्यस्य तत्र गमने । अन्यद्वनवासादिकं । परिहृतं तुच्छं । धर्षणाच्च धर्मो महानिति संबंधः १९ वाशब्दश्चाप्यर्थे
येनाधर्मेण मम वने मरणमिव स्यात्स एवास्तु यतोऽस्माद्ब्रह्मस्वरक्षणजोधर्मः श्रेष्ठः २० आपृच्छ धनुरादाय २१ । २२ । २३ । २४ समुपाकृत्य प्रसाद्य स्वपुरमाजगामेति द्वितीयेनान्वयः २५ । २६

२७ समयोऽनुप्रवेशोद्देशवार्षिकोवनवासनियमः २८ सज्जमानयास्खलत्या २९ । ३० अनुजानामिब्राह्मणार्थत्वेनगुणत्वेनैवांगीकरोमि व्यलीकमपि ३१ उपधातोऽनिष्टः विधिलोपकोधर्मः
३२ नचतेत्वया ३३ । २४ । ३५ ॥ इति आ०नी०भा०त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ तंप्रयांतमिति १ मैक्षाःभिक्षाजीविनोयतयोब्रह्मचारिणश्च चौक्षाहतिपाठेचोक्षाःशुचयस्तएवचोक्षाः

धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिशमेप्रभो ॥ समयःसमतिक्रांतोभवत्संदर्शनेमया २७ वनवासंगमिष्यामिसमयोहोपनःकृतः ॥ इत्युक्तोधर्मराजस्तुसहसावाक्यमप्रियम्
२८ कथमित्यब्रवीद्वाचाशोकार्तःसज्जमानया ॥ युधिष्ठिरोगुडाकेशंभ्राताभ्रातरमच्युतम् २९ उवाचदीनोराजाचधनंजयमिदं वचः ॥ प्रमाणमस्मिदितेमतः
शृणुवचोऽनघ ३० अनुप्रवेशोद्देशवार्षिकतवास्त्वममाप्रियम् ॥ सर्वतदनुजानामिव्यलीकंनचमेहदि ३१ गुरोरनुप्रवेशोद्देशोपधातोयवीयसः ॥ यवीयसोऽनुप्रवे
शोऽप्येष्टस्यविधिलोपकः ३२ निवर्तस्वमहाबाहोःकुरुष्ववचनंमम ॥ नहितेधर्मलोपोऽस्तिनचतेधर्षणाकृता ३३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नव्याजेनचरेद्धर्ममि
तिमेभवतःश्रुतम् ॥ नसत्याद्विचलिष्यामिसत्येनायुधमालभे ३४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सोऽभ्यनुज्ञायराजानंवनचर्यायदीक्षितः ॥ वनेद्वादशवर्षाणिवा
सायानुजगामह ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि अर्जुनतीर्थयात्रार्यात्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ तंप्रयांतमहाबाहुंकौरवाणांयशस्करम् ॥ अनुजग्मुर्महात्मानोब्राह्मणावेदपारगाः १ वेदेवेदांगविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचितंकाः ॥ मैक्षा
श्वभगवद्भक्तासूताःपौराणिकाश्चये २ कथकाश्चापरेराजनश्रमणाश्चवनौकसः ॥ दिव्याख्यानानियेचापिपठन्तिमधुरंदिजाः ३ एतैश्चान्यैश्चबहुभिःसहायैः
पांडुनंदनः ॥ वृत्तःशृङ्गकथैःप्रायान्मरुद्भिरिववासवः ४ रमणीयानिचित्राणिवनानिचसरांसिच ॥ सरितःसागरांश्चैवदेशानपिचभारत ५ पुण्यान्यपिच
तीर्थानिददर्शभरतर्षभः ॥ संगंगाद्वारमाश्रित्यनिवेशमकरोत्प्रभुः ६ तत्रतस्याहुतंकर्मशृणुत्वंजनमेजय ॥ कृतवान्यद्विशुद्धात्मापांडुनांप्रवरोहिसः ७
निविष्टेतत्रकौतेयेब्राह्मणेपुचभारत ॥ अग्निहोत्राणिविप्रास्तेप्रादुश्चकुरनेकशः ८ तेषुप्रबोध्यमानेषुज्वलितेषुहुतेषुच ॥ कृतपुष्पोपहारेषुतीरांतरगतेषुच ९
कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैःसत्पथिस्थितैः ॥ शुशुभेऽतीवतद्राजनगंगाद्वारंमहात्मभिः १० तथापर्याकुलेतस्मिन्निवेशेपांडवर्षभः ॥ अभिषेकायकौतेयोगंगामव
ततारह ११ तत्राभिषेकं कृत्वासतर्पयित्वापितामहान् ॥ उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया १२ अपकृष्टोमहाबाहुर्नागराजस्यकन्यया ॥ अंतर्जलेमहा
राजउलूच्याकामयानया १३ ददर्शपांडवस्तत्रपावकंसुसमाहितः ॥ कौरव्यस्याथनागस्यभवनेपरमार्चिते १४ तत्राग्निकार्यंकृतवान्कुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ अशं
कमानेनहुतस्तेनातुष्यदुताशनः १५ अग्निकार्यंसकृत्वातुनागराजसुतांतदा ॥ प्रहसन्निवकौतेयइदं वचनमब्रवीत् १६

चोक्षोमीतेशुचौदक्षेतथातीक्ष्णमनोज्ञयोः'इतिमेदिनी चौक्षाहत्येवमुख्यःपाठः २ श्रमणाउर्ध्वरेतसोयतयोब्रह्मचारिणश्च ३।४।५।६।७।८।९।१०।११ अग्निकार्यचिकीर्षयेतिपत्नीसा
भिष्याभावेऽपिप्रसवताओपासनहोमःकर्तव्यइतिदर्शितं १२ अपकृष्टोऽपनीतः कामयानयातंप्रतिमिच्छत्या १३।१४ अशंकमानेनआपद्धर्मनिश्चयवताविस्मयरहितेन १५।१६

१७।१८ समुद्रगंगंगां १९ अमंगलपितांकामेनपीडितं २०।२१।२२।२३ जानाम्यहंपांडवेत्यदिनास्वस्यातीर्दिष्यंज्ञानंदर्शयंतीर्दोषदीर्निमि तमेवतवब्रह्मचर्येनाम्यत्रेत्याहअतएवाप्रेऽपि

किमिदंसाहसंभीरुतवत्यसिभाविनि ॥ कश्चायंसुभगेदेशःकाचत्वंकस्यवाऽऽत्मजा १७ ॥ उलूप्युवाच ॥ ऐरावतकुलेजातःकौरव्योनामपन्नगः ॥ तस्यास्मि
दुहिताराजकुलूपीनामपन्नगी १८ साऽहंत्वामभिषेकार्थमवतीर्णसमुद्रगाम् ॥ दृष्ट्वैवपुरुषव्याघ्रकंदर्पेणाभिमूर्च्छिता १९ तामामनंगलपितांत्वत्कुरुनं
दन ॥ अनन्यामंदयस्वाद्यप्रदानेनात्मनोऽनघ २० ॥ अर्जुनउवाच ॥ ब्रह्मचर्यमिदंभद्रेममद्वादशवार्षिकम् ॥ धर्मराजेनचादिष्टंनाहमस्मिस्वयंवशः २१ तवचा
पिप्रियंकर्तुमिच्छामिजलचारिणि ॥ अनृतंनोक्तपूर्वचमयाकिंचनकहिंचित् २२ कथंचनानृतंमेस्यात्तवचापिप्रियंभवेत् ॥ नचपीडयेतमेधर्मस्तथाकुर्याभुजंगमे
२३ ॥ उलूप्युवाच ॥ जानाम्यहंपांडवेयथाचरसिमेदिनीम् ॥ यथाचतेब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः २४ परस्परंवर्तमानान्दुपदस्यत्माजांप्रति ॥ योनोऽनुप्र
विशेन्मोहात्सवैद्वादशवार्षिकम् २५ वनेचरेब्रह्मचर्यमितिबःसमयःकृतः ॥ तदिदंद्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्यप्रवासनम् २६ कृतवांस्तत्रधर्मार्थमत्रधर्मोनदुप्याति ॥
परित्राणंचकर्तव्यमार्तानांपृथुलोचन २७ कृत्वाममपरित्राणंतवधर्मोनलुप्यते ॥ यदिवाप्यस्यधर्मस्यसूक्ष्मोऽपिस्याद्व्यतिक्रमः २८ सचतेधर्मएवस्याहत्वा
प्राणान्ममार्जुन ॥ भक्तांचभजमांपार्थसतामेतन्मतंप्रभो २९ नकरिष्यसिचेदेवंमृतांमासुपधारय ॥ प्राणदानान्महाबाहोचरधर्ममनुत्तमम् ३० शरणंचप्रपन्नाऽ
स्मिन्त्वामद्यपुरुषोत्तम ॥ दीनाननाथान्कौतेयपरिरक्षसिनित्यशः ३१ साऽहंशरणमन्येमिरोरवीमिचदुःखिता ॥ याचेत्वांचाभिकामाऽहंतस्मात्कुरुममप्रियम् ॥
सत्वमात्मप्रदानेनसकामांकर्तुमर्हसि ३२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तु कौतेयःपन्नगेश्वरकन्यया ॥ कृतवांस्तत्रासर्वधर्ममुद्दिश्यकारणम् ३३ सनागभव
नेरात्रितामुपित्वाप्रतापवान् ॥ उदितेऽभ्युत्थितःसूर्येकौरव्यस्यनिवेशनात् ३४ आगतस्तुपुनस्तत्रगंगाद्वारंतयासह ॥ परित्यज्यगतासाध्वीउलूपीनिजमंदि
रम् ३५ दत्त्वावरमजेयत्वंजलेसर्वत्रभारत ॥ साध्याजलचराःसर्वेभविष्यतिनसंशयः ३६ ॥ इति श्रीम०आ०अर्जुनवनवासपर्वणिउलूपीसंगेचतुर्दशाधिकद्विश
ततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कथयित्वाचतत्सर्वब्राह्मणेभ्यःसभारत ॥ प्रययौहिमवत्पार्श्वततोवज्रधरात्मजः १ अगस्त्यवटमासाद्यवासिष्ठस्यचप
र्वतम् ॥ भृगुतुंगेचकौतेयःकृतवान्शौचमात्मनः २ प्रददौगोसहस्राणिसुबहूनिचभारत ॥ निवेशांश्चद्विजातिभ्यःसोऽदत्तकुरुसत्तमः ३ हिरण्यविंदोस्तीर्थेचस्रा
त्वापुरुषसत्तमः ॥ दृष्ट्वान्पांडवश्रेष्ठःपुण्यान्यायतनानिच ४ अवतीर्यनरश्रेष्ठोब्राह्मणैःसहभारत ॥ प्राचींदिशमभिप्रेप्सुर्जगामभरतर्षभः ५

चित्रांगदासुभद्रयोःपाणिग्रहणंसंगच्छते २४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४ परित्यज्यसुनिसमाजेतंविमृज्य ३५।३६ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदी
पेक्षतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथयित्वेति १ भृगुतुंगेचतुंगनाथइतिप्रसिद्धे २ निवेशान्गुहाणि ३।४।५

६ महानदीगयास्थामेवदी ७ । ८ । ९ राष्ट्रद्वारेषुपर्वतसंधिमागेषु कलिगस्थतीर्थानामनतिप्रशस्तत्वादुपावर्ततपरानुताः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ चैत्रवाहनीचित्रवाहनस्यदुहि
तरं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ हेतुविधिनापुत्रहेतोपुत्रिकायामपिपुत्रशङ्कप्रयोगविधानात् लांगलंजीवनमितिवत् तथाचलिगं । पुमांसएवमेपुत्राजायेरभिति । तेन

आनुपूर्व्येणतीर्थानिदृष्टवान्कुरुसत्तमः ॥ नदीचोत्पलिनीरम्यामरण्येनैमिषंप्रति ६ नंदामपरनंदांचकौशिकीचयशस्विनीम् ॥ महानदीगयाचैवगंगामपिच
भारत ७ एवंतीर्थानिसर्वाणिपश्यमानस्तथाऽऽश्रमान् ॥ आत्मनःपावनंकुर्वन्ब्राह्मणेभ्योददौचगाः ८ अंगवंगकलिगेषुयानितीर्थानिकानिचित्र ॥ जगामता
निसर्वाणिपुण्यान्यायतनानिच ९ दृष्ट्वाचविधिवत्तानिधनंचापिददौततः ॥ कलिगराष्ट्रद्वारेषुब्राह्मणाःपांडवानुगाः ॥ अभ्यनुज्ञायकौतेयमुपावर्ततभारत १०
सतुतैरभ्यनुज्ञातःकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ सहायैरल्पकैःशूरःप्रययौयत्रसागरः ११ सकलिगानतिक्रम्यदेशानायतनानिच ॥ हर्म्याणिरमणीयानिप्रेक्षमाणोय
यौप्रभुः १२ महेंद्रपर्वतंदृष्ट्वातापसैरुपशोभितम् ॥ समुद्रतीरेणशनैर्मणिपूरंजगामह १३ तत्रसर्वाणितीर्थानिपुण्यान्यायतनानिच ॥ अभिगम्यमहाबाहुरभ्यग
च्छन्महीपतिम् १४ मणिपूरेश्वरंराजनधर्मज्ञंचित्रवाहनम् ॥ तस्यचित्रांगदानामदुहिताचारुदर्शना १५ तांददर्शपुरेतस्मिन्विचरंतीयदृच्छया ॥ दृष्ट्वाचतां
वरारोहांचकमेचैत्रवाहनीम् १६ अभिगम्यचराजानमवदत्स्वंप्रयोजनम् ॥ देहिमेखल्विमांराजनक्षत्रियायमहात्मने १७ तच्छ्रुत्वात्वब्रवीद्राजाकस्यपुत्रोऽसि
नामकिम् ॥ उवाचतंपांडवोऽहंकुंतीपुत्रोधनंजयः १८ तमुवाचाथराजाससात्वपूर्वमिदंवचः ॥ राजाप्रभंजनोनामकुलेऽस्मिन्संवभूवह १९ अपुत्रःप्रसवेनार्थीतप
स्तेपेसउत्तमम् ॥ उग्रेणतपसातेनदेवदेवःपिनाकपृक् २० ईश्वरस्तोषितःपार्थदेवदेवउमापतिः ॥ सतस्मैभगवान्प्रादादेकंप्रसवंकुले २१ एकैकःप्रसवस्तस्मा
द्भवत्यस्मिन्कुलेसदा ॥ तेषांकुमाराःसर्वेपापूर्वेषाममजज्ञिरे २२ एकाचममकन्येयंकुलस्योत्पादनीभृशम् ॥ पुत्रोममायमितिमेभावनापुरुषर्षभ २३ पुत्रिकाहेतु
विधिनासंज्ञिताभतरर्षभ ॥ तस्मादेकःसुतोयोऽस्याजायतेभारतत्वया २४ एतच्छुल्लंभवत्वस्याःकुलकृज्जायतामिह ॥ एतेनसमयेनेमांप्रतिगृहीष्वपांडव २५
सतथेतिप्रतिज्ञायतांकन्यांप्रतिगृह्यच ॥ उवासनगरेतस्मिंस्तिष्ठःकुंतीसुतःसमाः २६ तस्यांसुतेसमुत्पन्नेपरिष्वज्यवरांगनाम् ॥ आमंत्र्यनृपतितंतुजगाम
परिवर्तितुम् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि चित्रांगदासंगमे पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ध ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसमुद्रेतीर्थानिदक्षिणेभरतर्षभः ॥ अभ्यगच्छत्सुपुण्यानिशोभितानितपस्विभिः १ वर्जयंतिस्मतीर्थानितत्रपंचस्मतापसाः ॥
अवकीर्णानियान्यासन्पुरस्तात्तुतपस्विभिः २ अगस्त्यतीर्थसौभद्रंपौलोमंचसुपावनम् ॥ कारंधमंप्रसन्नंचहयमेधफलंचतत्र ३

पुत्र्यपिपुत्रसंज्ञिता २४ शुल्लंमौल्यं अद्यापिपुत्रिकापुत्रस्येवराज्यमितिदक्षिणकेरलेष्वाचारोदृश्यते २५ समाःवर्षाणि । हिमा इतिपाठेऽपिहेमंतत्रयेणसएवार्थोल्लेखः । पश्येमत्वाशतं हिमा इति
वेदप्रयोगाच्च २६ । २७ ॥ इति आदि० नी० भा० पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ततइति १ पंचतीर्थान्यागस्त्यसौभद्रपौलोमकारंधमभारद्वाजीयानिपंचतीर्थानि २ । ३

४ धर्मबुद्धिभिर्दुर्मरणजंदोषंतीर्थानाप्यविनाश्यंषड्यद्विः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ उत्कृष्टएवउद्धृतमात्रः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

भारद्वाजस्यतीर्थतुपापप्रशमनंमहत् ॥ एतानिपंचतीर्थानिददर्शकुरुसत्तमः ४ विविक्तान्युपलक्ष्याथतानितीर्थानिपांडवः ॥ दृष्ट्वाचवर्ज्यमानानिमुनिभिर्धर्म
द्विभिः ५ तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्रांजलिःकुरुनंदनः ॥ तीर्थानीमानिवर्ज्यतेकिमर्थब्रह्मवादिभिः ६ ॥ तापसाउचुः ॥ ग्राहाःपंचवसंत्येपुहरंतिचतपोधनान् ॥
ततएतानिवर्ज्यतेतीर्थानिकुरुनंदन ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेषांश्रुत्वामहाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ॥ जगामतानितीर्थानिद्रष्टुंपुरुषसत्तमः ८ ततःसौभद्रमासा
द्यमहर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ॥ विगाह्यसहसाशूरःस्नानंचक्रेपरंतपः ९ अथतंपुरुषव्याघ्रमंतर्जलचरोमहान् ॥ जग्राहचरणेग्राहःकुंतीपुत्रधनंजयम् १० सतमादायकौ
तेयोविस्फुरंतंजलेचरम् ॥ उदतिष्ठन्महाबाहुर्वलेनबलिनावरः ११ उत्कृष्टएवग्राहस्तुसोऽर्जुनेनयशस्विना ॥ बभूवनारीकल्याणीसर्वाभरणभूषिता १२ दी
प्यमानाश्रियाराजनदिव्यरूपामनोरमा ॥ तदद्भुतंमहद्दृष्ट्वाकुंतीपुत्रोधनंजयः १३ तांस्त्रियंपरमप्रीतइदंवचनमब्रवीत् ॥ कावैत्वमसिकल्याणिकुतोवाऽसि
जलेचरी १४ किमर्थंचमहत्पापमिदंकृतवतीपुरा ॥ वर्गोवाच ॥ अप्सराऽस्मिमहाबाहोदेवारण्यविहारिणी १५ इष्टाधनपतेर्नित्यंवर्गानाममहाबल ॥ ममस
ख्यश्चतस्रोऽन्याःसर्वाःकामगमाःशुभाः १६ तामिःसार्धंप्रयाताऽस्मिलोकपालनिवेशनम् ॥ ततःपश्यामहेसर्वाब्राह्मणंसंशितव्रतम् १७ रूपवंतमधीयानमे
कमेकांतचारिणम् ॥ तस्यैवतपसाराजस्तद्वनंतेजसावृतम् १८ आदित्यइवतंदेशंकृत्स्नं सर्वव्यकाशयत् ॥ तस्यदृष्ट्वातपस्तादृशंपंचाहुतमुत्तमम् १९ अवती
र्णाःस्मतंदेशंतपोविप्रचिकीर्षया ॥ अहंचसौरभेयीचसमीचीबुद्धदालता २० यौगपद्येनतंविप्रमभ्यगच्छामभारत ॥ गायंत्योऽथहसंत्यश्चलोभयित्वाचतंद्वि
जम् २१ सचनास्मासुकृतवान्मनोवीरकथंचन ॥ नाकंपतमहातेजाःस्थितस्तपसिनिर्मले २२ सोऽशपत्कुपितोऽस्मासुब्राह्मणःक्षत्रियर्षभ ॥ ग्राहभूताजलेयूयं
चरिष्यथशतंसमाः २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि तीर्थग्राहविमोचने षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ ध ॥
॥ वर्गोवाच ॥ ततोवयंप्रव्यथिताःसर्वाभारतसत्तम ॥ अयामशरणंविप्रंतंतपोधनमच्युतम् १ रूपेणवयसाचैवकंदर्पेणचदर्पिताः ॥ अयुक्तंकृतवत्यःस्मक्षंतुमर्हसि
नोद्विज २ एषएववधोऽस्माकंसुपर्याप्तस्तपोधन ॥ यद्वयंसंशितात्मानंप्रलोब्धुंत्वामिहागताः ३ अवध्यास्तुस्त्रियःसृष्टामन्यंतेधर्मचारिणः ॥ तस्माद्धर्मणवर्द्ध
त्वंनास्मान्हिसितुमर्हसि ४ सर्वभूतेषुधर्मज्ञमैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ सत्योभवतुकल्याणएषवादोमनीषिणाम् ५ शरणंचप्रपन्नानांशिष्टाःकुर्वंतिपालनम् ॥ शरणं
त्वांप्रपन्नाःस्मत्तस्मात्त्वक्षंतुमर्हसि ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसधर्मात्माब्राह्मणःशुभकर्मकृत् ॥ प्रसादंकृतवान्वीररविसोमसमप्रभः ७

१९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ततोवयमिति अयामगतवत्यः १

२ प्रलोब्धुंप्रलोभयितुं ३ वर्धयधस्व ४ मैत्रःसर्वभूतसुहृत् एषवादोमैत्रोब्राह्मणइत्युद्रोपः ५ । ६ ७

॥ ब्राह्मणउवाच ॥ शतंशतसहस्रंतुसर्वमक्षय्यवाचकम् ॥ परिमाणंशतंत्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम् ८ यदाचवोग्राहभूतागृह्णीतिःपुरुषानजले ॥ उत्कर्षतिजलात्
स्मात्स्थलंपुरुषसत्तमः ९ तदायुयंपुनःसर्वाःस्वंरूपंप्रतिपत्स्यथ ॥ अनृतंनोक्तपूर्वमेहसताऽपिकदाचन १० तानिसर्वाणितीर्थानिततःप्रभृतिचैवह ॥ नारीती
र्थानिनाम्रेहख्यातिर्यास्यंतिसर्वशः ॥ पुण्यानिचभविष्यतिपावनानिभनीषिणाम् ११ ॥ वर्गोवाच ॥ ततोऽभिवाद्यतंविप्रंरुत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ आर्चितयामो
ऽपसृत्यतस्माद्देशात्सुदुःखिताः १२ कनुनामवयंसर्वाःकालेनाल्पेनतनरम् ॥ समागच्छेमयोनस्तद्रूपमापादयेत्पुनः १३ तावयंचितयित्वैवमुहूर्तादिवभारत ॥
दृष्टवत्योमहाभागंदेवर्षिमुतनारदम् १४ संप्रहृष्टाःस्मृतंद्वादेवर्षिममित्युतिम् ॥ अभिवाद्यचतंपार्थस्थिताःस्मव्रीडिताननाः १५ सनोऽपृच्छहुःखमूलमु
क्तवत्योवयंचतम् ॥ श्रुत्वातत्रयथावृत्तमिदंवचनमब्रवीत् १६ दक्षिणेसागरानूपेपंचतीर्थानिसंतिवै ॥ पुण्यानिर्मणीयानितानिगच्छतमाचिरम् १७ तत्रा
शुपुरुषव्याघ्रःपांडवेयोधनंजयः ॥ मोक्षयिष्यतिशुद्धात्मादुःखादस्मान्नसंशयः १८ तस्यसर्वावयंविरश्रुत्वावाक्यमितोगताः ॥ तदिदंसत्यमेवाद्यमोक्षिताऽहं
त्वयाऽनघ १९ एतास्तुममताःसख्यश्चतस्रोऽन्याजलेश्रिताः ॥ कुरुकर्मशुभंविरएताःसर्वाविमोक्षय २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्ताःपांडवश्रेष्ठःसर्वा
एवविशांपते ॥ तस्माच्छापाददीनात्सामोक्षयामासवीर्यवान् २१ उत्थायचजलात्तस्मात्प्रतिलभ्यवपुःस्वकम् ॥ तास्तदाऽप्सरसोराजन्नदृश्यंतयथापुरा २२
तीर्थानिशोधयित्वातुतथाऽनुज्ञायताःप्रभुः ॥ चित्रांगदांपुनर्द्रष्टुमणिपूरंपुनर्ययौ २३ तस्यामजनयत्पुत्रंराजानंबभुवाहनम् ॥ तंद्वापांडवोराजंश्चित्रवाहनम
ब्रवीत् २४ चित्रांगदायाःशुल्कंत्वंगृहाणवभुवाहनम् ॥ अनेमचभविष्यामिऋणान्मुक्तोनराधिप २५ चित्रांगदांपुनर्वाक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ॥ इहवैभवमद्रंतेव
धैर्यावभुवाहनम् २६ इंद्रप्रस्थनिवासंमेवंतत्रागत्यरंस्यसि ॥ कुंतीयुधिष्ठिरंभीमंभ्रातरौमेकनीयसौ २७ आगत्यतत्रपश्येथाअन्यानपिचबांधवान् ॥ बांधवैः
सहितासर्वैर्नंदसेत्वमनिदिने २८ धर्मस्थितःसत्यवृत्तिःकौतेयोऽथयुधिष्ठिरः ॥ जित्वातुपृथिवींसर्वांराजसूयंकरिष्यति २९ तत्रागच्छंतिराजानःपृथिव्यांनृपसंज्ञि
ताः ॥ बहूनिरत्नान्यादायआगमिष्यतितेपिता ३० एकसार्थंप्रयाताऽसिचित्रवाहनसेवया ॥ द्रक्ष्यामिराजसूयेत्वांपुत्रंपालयमाशुचः ३१ बभुवाहननाम्नातु
ममप्राणोमहीचरः ॥ तस्माद्भस्वपुत्रंवैपुरुषवंशवर्धनम् ३२ चित्रवाहनदायादंधर्मात्पौरवनंदनम् ॥ पांडवानांप्रियंपुत्रंतस्मात्पालयसर्वदा ३३ विप्रयोगे
नसंतापंमाकृथास्त्वमनिदिने ॥ चित्रांगदामेवमुक्त्वागोकर्णमभितोऽगमत् ३४

१८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

३५ ॥ ॥ इति आशिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ सहति अपरांतेपुपश्चिमसमुद्रतीरेषु १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

आद्यंपशुपतेःस्थानंदर्शनादेवमुक्तिदम् ॥ यत्रपापोऽपिमनुजःप्राप्नोत्यभयदंपदं ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिअर्जुनवनवासपर्वण्यर्जुनतीर्थयात्रायांसप्तदशा
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सोऽपरांतेपुतीर्थानिपुण्यान्यायतनानिच ॥ सर्वाण्येवानुपूर्व्येणजगामामितविक्रमः १ समुद्रेपश्चिमेया
नितीर्थान्यायतनानिच ॥ तानिसर्वाणिगत्वासप्रभासमुपजग्मिवान् २ प्रभासदेशंसंप्राप्तंविभित्सुमपराजितम् ॥ सुपुण्यंरमणीयंचशुश्रावमधुसूदनः ३ ततोऽभ्य
गच्छत्कौतेयंसखायंतत्रमाधवः ॥ दृष्ट्वातेतदाऽन्योऽन्यंप्रभासेऋष्णपांडवौ ४ तावन्योऽन्यंसमाश्लिष्यपृष्ठाचकुशलंवे ॥ आस्तांप्रियसखायौतौनरनारायणावृ
षी ५ ततोऽर्जुनवासुदेवस्तांचर्यापर्यपृच्छत ॥ किमर्थंपांडवैतानितीर्थान्यनुचरस्युत ६ ततोऽर्जुनोयथावृत्तंसर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ श्रुत्वोवाचचवार्ण्येयएवमेत
दितिप्रभुः ७ तौविहृत्ययथाकामंप्रभासेऋष्णपांडवौ ॥ महीधरंरैवतकंवासयैवाभिजग्मतुः ८ पूर्वमेवतुऋष्णस्यवचनात्तंमहीधरम् ॥ पुरुषामंडयांचकुरुपजहृश्च
भोजनम् ९ प्रतिगृह्यार्जुनःसर्वमुपभुज्यचपांडवः ॥ सहैववासुदेवेनदृष्टवान्नटनर्तकान् १० अभ्यनुज्ञायतान्सर्वानर्चयित्वाचपांडवः ॥ सत्कृतंशयनंदिव्यमम्यग
च्छन्महामतिः ११ ततस्तत्रमहाबाहुःशयानःशयनेशुभे ॥ तीर्थानांपल्वलानांचपर्वतानांचदर्शनम् ॥ आपगानांवनानांचकथयामाससात्वते १२ एवंसकथयन्ने
वनिद्रयाजनमेजय ॥ कौतेयोऽपिहृतस्तस्मिन्शयनेस्वर्गसन्निभे १३ मधुरेणैवगीतेनवीणाशब्देनचैवह ॥ प्रबोध्यमानोबुधेस्तुतिभिर्ममलैस्तथा १४ सकृत्वा
ऽवश्यकार्याणिवाण्येनाभिनांदितः ॥ रथेनकांचनांगेनद्वारकामभिजग्मिवान् १५ अलंकृताद्वारकातुवभूवजनमेजय ॥ कुंतीपुत्रस्यपूजार्थमपिनिष्कुटकेष्वपि १६
दिदृक्षंतश्चकौतेयंद्वारकावासिनोजनाः ॥ नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णंशतसहस्रशः १७ अवलोकेषुनारीणांसहस्राणिशतानिच ॥ भोजवृष्ण्यंधकानांचसमवायोमहान
भूत् १८ सतथासत्कृत्रःसर्वैर्भोजवृष्ण्यंधकात्मजैः ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्चसर्वैश्चप्रतिनांदितः १९ कुमारैःसर्वशोवीरःसत्कारेणाभिचोदितः ॥ समानवयसःसर्वाना
श्लिष्यसपुनःपुनः २० ऋष्णस्यभवनेरम्येर्त्नभोज्यसमावृते ॥ उवाससहृष्णेनबहुलास्तत्रशर्वरीः २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वण्यर्जुनवनवासपर्वण्यर्जुनद्वार
कागमनेऽष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ समाप्तंचार्जुनवनवासपर्व ॥ अथसुभद्राहरणपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःकतिपयाहस्यतस्मिन्नरै
वतकेगिरौ ॥ वृष्ण्यंधकानामभवदुत्सवोत्पसत्तम १ तत्रदानंददुर्वीराब्राह्मणेभ्यःसहस्रशः ॥ भोजवृष्ण्यंधकाश्चैवमहेतस्यगिरेस्तदा २

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ कांचनांगेनस्वर्णमयध्वजादिमता १५ निष्कुटेपुष्टुहारायेष्वप्यलंकृताकिमुतराजमार्गादिषु १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१
॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेअष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ततइति ॥ १ गिरेर्महेपर्वतदेवत्येउत्सवे २

३।४ चंचूर्यतेदेदीप्यते ५।६ क्षीबोमधुमत्तः ७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ वक्ष्यामिपितरंस्वयमिति कृष्णेन दापयिष्यामीति सूचितेऽपि प्राप्नोतु कउपाय इति
 प्रासादैरल्लचित्रैश्च गिरेस्तस्य समंततः ॥ सदेशः शोभितो राजन्कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ३ वादित्राणि च तत्रान्येवादकाः समवादयन् ॥ न नृत्तुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गेयानि गाय
 नाः ४ अलंकृताः कुमारश्च वृष्णीनां सुमहौजसां ॥ यानैर्हाटकचित्रैश्च चंचूर्यते स्म सर्वशः ५ पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ॥ सदाराः सानुयात्राश्च शतशो
 थसहस्रशः ६ ततो हलधरः क्षीबोरेव तीसहितः प्रभुः ॥ अनुगम्यमानो गंधर्वैश्च रत्नभारत ७ तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ॥ अनुगीयमानो गंधर्वैः स्त्रीस
 हस्रसहायवान् ८ रौक्मिणेयश्च सांवश्च क्षीबो समरदुर्मदौ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरौ विजहातेऽमराविव ९ अक्रूरः सारणश्चैव गदो वभुर्विदूरथः ॥ निशठश्चारुदेणश्च पृ
 थुर्विपृथुरेव च १० सत्यकः सात्यकिश्चैव भंगकारमहारवौ ॥ हार्दिक्य उद्धवश्चैव ये चान्येनानुकीर्तिताः ११ एते परितृताः स्त्रीभिर्गंधर्वैश्च पृथक् पृथक् ॥ तमुत्सवंरेव
 त केशोभयांचक्रिरेतदा १२ चित्रकौतूहले तस्मिन् वर्तमाने महाहुते ॥ वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः १३ तत्र चक्रममाणौ तौ वासुदेवसुतां शुभाम् ॥ अलंकृतां
 सखीमध्ये भद्रां ददृशुस्तदा १४ दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कंदर्पः समजायत ॥ तंतदैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् १५ अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः प्रहसन्निव भारत ॥ वने चरस्य
 किमिदं कामेनालोड्यते मनः १६ ममैषा भगिनी पार्थसारणस्य सहोदरा ॥ सुभद्रानामभद्रंते पितुर्मदयिता सुता ॥ यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् १७
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ दुहिता वासुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ॥ रूपेण चैषा संपन्ना कमिवैषानमोहयेत् १८ कृतमेव तु कल्याणं सर्वममभवेद्भुवम् ॥ यदि स्यान्मम वाष्णोऽपि म
 हिषीयं स्वसा तव १९ प्राप्नोतु कउपायः स्यात्तं ब्रवीहि जनार्दन ॥ आस्था स्यामिति दास्येयं दिशक्यं नरेण तत् २० वासुदेव उवाच ॥ स्वयं वरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्ष
 भ ॥ सच संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः २१ प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ॥ विवाहे हेतुः शूराणां मिते धर्मविदो विदुः २२ सत्वमर्जुन कल्याणो प्रसह्य
 भगिनीमम ॥ हरस्वयं वरेह्यस्याः को वै वेदचिकीर्षितम् २३ ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येति कृत्यताम् ॥ शीघ्रगान्पुरुषानन्यान्प्रेषयामास तुस्तदा २४ धर्मरा
 जायतत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ॥ श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पांडवः २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सुभद्राहरणपर्वणि युधिष्ठिरानुज्ञायामूनविंशत्यधिकद्वि
 शततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः संवादिते तस्मिन्नुज्ञातो धनंजयः ॥ गतारैव तके कन्यां विदित्वा जनमेजय १ वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयि
 त्वेति कृत्यताम् ॥ कृष्णस्य मतमादाय प्रययौ भरतर्षभः २ रथेन कांचनगिरेः कल्पितेन यथाविधि ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किंकिणीजालमालिना ३

पृच्छन्नर्जुनः प्रतिग्रहं नानुमन्यत इति गम्यते २० स्वभावस्यानिमित्ततः स्त्रीचित्तस्य शौर्यपांडित्याद्यनपेक्षत्वात् । स्त्रियोत्पत्तौ स्थितेऽपि पुंसि आपाततोरमणीये सद्यः सकामा भवन्तीति भावः २१ २२ २३ २४
 अनुजज्ञे अनुज्ञातवान् २५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे जनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ तत इति तस्मिन् विवाहसंदर्भे १ इति कृत्यतामप्रेतनीमिति कर्तव्यताम् २।३

४।५।६।७।८।९।१० भेरीदुंदुभि साभाहिकीं सन्नद्धाः सर्वे भवतेति सूचयन्ती ११।१२।१३।१४ सन्नये स सुदाये १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ श्रुत्वा पार्थस्य

सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ॥ ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षधातिना ४ सन्नद्धः कवचीखट्वावद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ मृगयाव्यपदेशेन प्रययौ पुरुषर्षभः ५
 सुभद्रात्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हिरेव तम् ॥ दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्य च ६ प्रदक्षिणां गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ तामभिद्रुत्य कौतेयः प्रसह्यारोपयद्र
 थम् ॥ सुभद्रां चारुसर्वांगीकामवाणप्रपीडितः ७ ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ॥ रथेन कांचनगिरेः प्रययौ स्वपुरं प्रति ८ हियमाणां तु तां दृष्ट्वा सु
 भद्रासैनिकाजनाः ॥ विक्रोशन्तोऽद्रवन् सर्वे द्वारकामभितः पुरीम् ९ ते समासाद्य सहिताः सुधर्माभितः सभाम् ॥ सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् १०
 तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सान्नाहिकीं ततः ॥ समाजघ्रे महाघोषां जांबूनदपरिष्ठिताम् ११ क्षुब्धास्तेनाथशब्देन भोजवृष्ण्यंधकास्तदा ॥ अन्नपानमपास्याथ समा
 पेतुः समंततः १२ तत्र जांबूनदांगानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ॥ मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च १३ भेजिरे पुरुषव्याघ्रावृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ सिंहास
 नानिशतशोधिष्यानीव हुताशनाः १४ तेषां समुपविष्टानां देवानामिव सन्नये ॥ आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः १५ तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदसं
 रक्तलोचनाः ॥ अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः १६ योजयध्वं रथानां शुप्रासानां हरतेति च ॥ धनं पिचमहार्हाणिकवचानि ब्रूहन्ति च १७ सूतानुबुक्शुः के
 चिद्रथान्योजयतेति च ॥ स्वयंचतुरगान्केचिदयुजन्हेमभूषितान् १८ रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ॥ अभिक्रंदन्तीराणां तदाऽऽसीत्तुमुलं महत् १९ वनमा
 लीततः क्षीबः कैलासशिखरोपमः ॥ नीलवासामदोत्सिक्तदं वचनमब्रवीत् २० किमिदं कुरुथा प्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ॥ अस्य भावमविज्ञाय संकुद्धामो घमार्ज
 ताः २१ एष तावदभिप्रायमाख्यातुं स्वमहामतिः ॥ यदस्य रुचिरं कर्तुं तत्कुरु ध्वमतं द्रिताः २२ ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ॥ तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे
 साधुसाध्विति चाब्रुवन् २३ समंवचो निशम्यैव बलदेवस्य धीमतः ॥ पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् २४ ततोऽब्रवीद्वासुदेवंचोरामः परंतपः ॥ किमवागुप
 विष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन २५ सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ॥ न च सोऽर्हतितां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः २६ को हितत्रैव भुक्त्वाऽन्नं भाजनं भेजुमर्हति ॥
 मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् २७ इच्छन्नेव हि संबंधं कृतं पूर्वच मानयन् ॥ को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् २८ सोऽयमन्यतथाऽस्माकमनाहत्य
 चकेशवम् ॥ प्रसह्य हतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः २९ कथं हि शिरसो मध्ये कृतं तेन पदं मम ॥ मर्षयिष्यामि गोविंदपादस्पर्शमिवोरगः ३० अद्य निष्कौरवामेकः
 करिष्यामिव सुंधराम् ॥ नहि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ३१

अन्वपद्यतनुमोदितवतः ३२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये आस्तभावदीपे विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ उक्तवतइति १ । २ अनाधृष्यकन्यालाभानियमादनादेयं ३ प्रदानं प्रतिप्र
होनीचक्रमेत्यर्थः ४ । ५ । ६ बुभूषेतप्रामुख्येच्छेत् ७ अद्यनिष्कारवामित्युक्तं तत्राह नचेति अहंभक्तयेवतेनजितोऽस्मिपरिशेषात्तुहरएवतत्प्रतियोद्धानान्यइतिभावः ८ । ९ । १० । ११
तंतथागर्जमानंतुमेवदुंभुभिनिःस्वनम् ॥ अन्वपद्यंततेसर्वेभोजवृष्ण्यंधकास्तदा ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारते आ० सुभद्राहरणपर्वणि बलदेवक्रोधेविंशत्यधिकद्विश
ततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ समाप्तंचसुभद्राहरणपर्व ॥ अथहरणाहरणपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ उक्तवंतोयथावीर्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवोवा
क्यंधर्मार्थसंयुतम् १ नावमानंकुलस्यास्यगुडाकेशःप्रयुक्तवान् ॥ समानोऽभ्यधिकस्तेनप्रयुक्तोऽयंनसंशयः २ अर्थलुब्धान्नवःपार्थोमन्यतेसात्वतान्सदा ॥ स्वयं
वरमनाधृष्यमन्यतेचापिपांडवः ३ प्रदानमपिकन्यायाःपशुवत्कोऽनुमन्यते ॥ विक्रयंचाप्यपत्यस्यकःकुर्यात्पुरुषोभुवि ४ एतान्दोषास्तुकौतेयोदृष्टवानितिमे
मतिः ॥ अतःप्रसह्यहृतवान्कन्याधर्मेणपांडवः ५ उचितश्चैवसंबंधःसुभद्रांचयशस्विनीम् ॥ एषचापीदृशःपार्थःप्रसह्यहृतवानिति ६ भरतस्यान्वयेजातंशां
तनोश्चयशस्विनः ॥ कुंतिभोजात्मजापुत्रंकोबुभूषेतनार्जुनम् ७ नचपश्यामियःपार्थविजयेतरणेवलात् ॥ वर्जयित्वाविरूपाक्षंभगनेत्रहरंहरम् ८ अपिसर्वेषुलो
केषुसंद्रुद्रेषुमारिष ॥ सचनामरथस्तादृग्मदीयास्तेचवाजिनः ९ योद्धापार्थश्चशीघ्रास्त्रःकोनुतेनसमोभवेत् ॥ तमभिदुत्यसात्विनपरमेणधनंजयम् १० न्यव
र्तयतसंहृष्टाममेषापरमामतिः ॥ यदिनिर्जित्यवःपार्थोबलाद्गच्छेत्स्वकंपुरम् ११ प्रणश्येद्वोयशःसद्योनतुसात्विपराजयः ॥ तच्छ्रुत्वावासुदेवस्यतथाचकुर्जना
धिप १२ निवृत्तश्चार्जुनस्तत्रविवाहंकृतवान्प्रभुः ॥ उषित्वातत्रकौतेयःसंवत्सरपराःक्षपाः १३ विहृत्यचयथाक्रमंपूजितोवृष्णिनंदनैः ॥ पुष्करेतुततःशेषका
लंवर्तितवान्प्रभुः १४ पूर्णेतुद्वादशेवर्षेखांडवप्रस्थमागतः ॥ अभिगम्यचराजानंनियमेनसमाहितः १५ अभ्यर्च्यब्राह्मणान्पार्थोद्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ तंद्रौ
पदीप्रत्युवाचप्रणयात्कुरुनंदनम् १६ तत्रैवगच्छकौतेययत्रसासात्वतात्मजा ॥ सुबद्धस्यापिभारस्यपूर्वबंधःशुभयते १७ तथाबहुविधंकृष्णाविलपंतोर्धनंजयः ॥
सात्वयामासभूयश्चक्षमयामासचासकृत् १८ सुभद्रांत्वरमाणश्चरक्तकौशेयवासिनीम् ॥ पार्थःप्रस्थापयामासकृत्वागोपालिकावपुः १९ साऽधिकंतेनरूपेणशोभमाना
यशस्विनी ॥ भवनंश्रेष्ठमासाद्यवीरपत्नीविरांगना २० वंदेपृथुताम्राक्षीपृथांभद्रायशस्विनी ॥ तांकुंतीचारुसर्वांगीमुपाजिघ्रतसूर्धनि २१ प्रीत्यापरमयायुक्ताआ
शीर्षिर्भुजतातुलाम् ॥ ततोऽभिगम्यत्वरितापूर्णदुसदृशानना २२ वंदेद्रौपदींभद्रांप्रेष्याऽहमितिचाब्रवीत् ॥ प्रत्युत्थायतदाकृष्णास्वसारंमाधवस्यच २३ परिष्व
ज्यावदप्रीत्यानिःसपत्नोऽस्तुतेपतिः ॥ तथैवमुदितामद्रातामुवाचैवमास्त्विति २४ ततस्तेहृष्टमनसःपांडवेयामहारथाः ॥ कुंतीचपरमप्रीताबभूवजनमेजय २५
१२ संवत्सरपराःसंवत्सरादधिकाः १३ शेषंद्वादशवर्षपूरणं १४ । १५ । १६ श्रुत्वायतेहृष्टतरेबंधांतरेसति १७ । १८ गोपालिकावपुःबह्वीवेषं गोपालकृष्णसंबंधात् पद्महिषीवेषेणद्रौपद्याः
कौपोमाभूदिति १९ । २० भद्रासुभद्रा २१ शृंगतअयुक्त २२ । २३ । २४ । २५

२६ महामात्रैःश्रेष्ठैः २७ । २८ दानपतिरित्यत्रस्वैवकर्मनाम् २९ । ३० । ३१ । ३२ हरणंप्रीतिदायं ३३ प्रतिग्रहार्थंसन्मानेनआनेतुं ३४ । ३५ । ३६ । ३७ प्रतिपेदेमासवान्
खांडवप्रस्थमितिसंबंधः ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ जन्मार्थेजनीवधुस्तामर्हतोजन्मवारपक्षीयास्तेपामर्थे ४४ चतुर्युजांवाहचतुष्कयुजां ४५ सहस्रंरथानां गवांशोऽग्नीणां ४६ बडवा
श्रुत्वातुपुंडरीकाक्षःसंप्राप्तंस्वंपुरोत्तमम् ॥ अर्जुनंपांडवश्रेष्ठमिंद्रप्रस्थगतंतदा २६ आजगामविशुद्धात्मासहरामेणकेशवः ॥ वृष्ण्यंधकमहामात्रैःसहवीरैर्महारथैः
२७ आट्टमिश्वकुमारैश्चयोधैश्चबहुभिर्वृतः ॥ सैन्येनमहताशौरिरभिगुप्तःपरंतपः २८ तत्रदानपतिर्धीमानाजगाममहायशः ॥ अकूरोवृष्णिवीराणांसेनाप
तिरारिंदमः २९ अनाघृष्टिर्महातेजाउद्धवश्चमहायशः ॥ साक्षाद्दृष्टपतेःशिष्योमहाबुद्धिर्महामनाः ३० सत्यकःसात्यकिश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ प्रद्युम्न
श्चैवसांश्चनिशठःशंकुरेवच ३१ चारुदेणश्चविक्रांतोझिह्वीविष्टथुरेवच ॥ सारणश्चमहाबाहुर्गदश्चविदुषांवरः ३२ एतेचान्येचबहवोवृष्णिभोजांधकास्तथा ॥
आजग्मुःखांडवप्रस्थमादायहरणंबहु ३३ ततोयुधिष्ठिरोराजाश्रुत्वामाधवमागतम् ॥ प्रतिग्रहार्थंकृष्णस्ययमौप्रास्थापयत्तदा ३४ ताभ्यांप्रतिगृहीतंतुवृष्णिचक्रं
महर्द्धिमत् ॥ विवेशखांडवप्रस्थंपताकाध्वजशोभितम् ३५ संमृष्टसिक्तपंथानंपुष्पप्रकरशोभितम् ॥ चंदनस्यरसैःशीतैःपुष्पगंधैर्निषेवितम् ३६ दह्यताऽगुरुणा
चैवदेशेदेशेसुगंधिना ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णवणिग्भिरुपशोभितम् ३७ प्रतिपेदेमहाबाहुःसहरामेणकेशवः ॥ वृष्ण्यंधकैस्तथाभोजैःसमेतःपुरुषोत्तमः ३८ सं
पूज्यमानःपौरैश्चब्राह्मणैश्चसहस्रशः ॥ विवेशभवनंराज्ञःपुरंदरगृहोपमम् ३९ युधिष्ठिरस्तुरामेणसमागच्छद्यथाविधि ॥ मूर्ध्निकेशवमाघ्रायबाहुभ्यांपरिष्व
जे ४० तंप्रीयमाणो गोविंदोविनयेनाभिपूजयन् ॥ भीमंचपुरुषव्याघ्रंविधिवत्पूजयत् ४१ तांश्चवृष्ण्यंधकश्रेष्ठान्कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ प्रतिजग्राहसत्कारैर्यथा
विधियथागतम् ४२ गुरुवत्पूजयामासकांश्चिद्वयस्यवत् ॥ कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णाकैश्चिदप्यभिवादितः ४३ तेषांददौहृषीकेशोजन्यार्थेधनमुत्तमम् ॥
हरणंवैसुभद्रायाज्ञातिदेयंमहायशः ४४ रथानांकांचनांगानांकिंकिणीजालमालिनाम् ॥ चतुर्युजामुपेतानांसूतैःकुशलशिक्षितैः ४५ सहस्रंप्रददौकृष्णोगवाम
युतमेवच ॥ श्रीमान्माथुरदेश्यानांदोग्नीणांपुण्यवर्चसाम् ४६ बडवानांचशुद्धानांचंद्रांशुसमवर्चसाम् ॥ ददौजनार्दनःप्रीत्यासहस्रंहेमभूषितम् ४७ तथैवा
श्वतरीणांचदांतानांवातरंहसाम् ॥ शतान्यंजनकेशीनांश्चेतानांपंचपंचच ४८ स्नानपानोत्सवेचैवप्रयुक्तंवयसान्वितम् ॥ स्त्रीणांसहस्रंगौरीणांसुवेषाणांसुव
र्चसाम् ४९ सुवर्णशतकंठीनामरोमाणांस्वलंकृताम् ॥ परिचर्यासुदक्षाणांप्रददौपुष्करेक्षणः ५० पृष्ठयानामपिचाश्चानांवाल्हिकानांजनार्दनः ॥ ददौशतसहस्रा
ख्यंकन्याधनमुत्तमम् ५१ कृताकृतस्यसुरव्यस्यकनकस्याग्रिवर्चसः ॥ मनुष्यभारान्दाशाहोददौदशजनार्दनः ५२

नामश्चानां ४७ । ४८ गौरीणामहृष्टरजसां ४९ सुवर्णशतंसुवर्णमणिशतंकंठेयासांतासां । अरोमाणांमनुद्भिन्नरोमावलीनां स्वलंकृतांसुतरामलंकृतानां ५० पृष्ठयानांपृष्ठवाहिनां बाल्हिकानां
वाल्हिकदेशजानां ५१ कृताकृतस्य कृतमाकरजंयमनादिनासाधितं । अकृतंजांबुनदस्वतःसिद्धंतस्य ५२

प्रभिवानांमत्तानां त्रिधागंडगुह्यकर्णमूलैः ५३।५४।५५ सरत्नौघःपांडुसागरप्रविवेशेति संबंधः ५६ आविद्धःसर्वतोविप्रकीर्णः महाधनोबहुमूल्यः ५७।५८।५९ तत्रेति तलस्तंत्रिनादः
गायंतोवारयंतश्चविजन्तुरित्यर्थः ६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६ अभीर्निर्भयः अभिरितिह्रस्वत्वमापि मन्थुमान्क्रोधवानतिशूरहत्यर्थः ६७ शमीगर्भाच्छमीगर्भेजातादधत्वात् । निर्म
थनेनाऽधरारण्यांसंघर्षणेन । अत्राश्वत्थवदजुनस्तस्याद्धौवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेरयःस्थार्द्धदेहरूपत्वादधरारणीवत्सुभद्राअश्विदभिमन्थुरितिसाम्यं ६८ निष्कान्सुवर्णमणिमालाः ६९
७० क्रियाःकालनपालनालंकरणदिकाः ७१ चतुष्पादमिति । मंत्रमुक्तंपाणिमुक्तंमुक्तामुक्तंतथैवच । अमुक्तंचधनुर्वेदचतुष्पाच्छस्त्रमीरितं । यस्यप्रयोगएवास्तिनतूपसंहारस्तदायं । बाणादि

गजानांतुप्रभिवानांत्रिधाप्रस्रवतामदम् ॥ गिरिकूटनिकाशानांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ५३ कृतानांपटुघंटानांचारूणाहेममालिनाम् ॥ हस्त्यारोहैरुपेतानांसहस्रं
साहसप्रियः ५४ रामःपाणिग्रहणिकंदौपार्थायलांगली ॥ प्रीयमाणोहलधरःसंबंधंप्रतिमानयन् ५५ समहाधनरत्नौघोवस्त्रकंबलफेनवान् ॥ महागजमहाग्राहः
पताकाशैवलकुलः ५६ पांडुसागरमाविद्धःप्रविवेशमहाधनः ॥ पूर्णमापूरयंस्तेषांद्विषच्छोकावहोऽभवत् ५७ प्रतिजग्राहतत्सर्वधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ पूजया
मासतांश्चैववृष्ण्यंधकमहारथान् ५८ तेसमेतामहात्मानःकुरुवृष्ण्यंधकोत्तमाः ॥ विजन्तुरमरावासेनराःसुकृतिनोयथा ५९ तत्रतत्रमहानादैरुत्कृष्टतलनादितैः ॥
यथायोगंयथाप्रीतिविजन्तुःकुरुवृष्ण्यः ६० एवमुत्तमवीर्यास्तेविहृत्यदिवसान्वहन् ॥ पूजिताःकुरुभिर्जग्मुःपुनर्द्वारवर्तीप्रति ६१ रामंपुरस्कृत्यययुर्वृष्ण्यं
धकमहारथाः ॥ रत्नान्यादायशुभ्राणिदत्तानिकुरुसत्तमैः ६२ वासुदेवस्तुपार्थेनतत्रैवसहभारत ॥ उवासनगरेरम्येशक्रप्रस्थेमहात्मना ६३ व्यचरद्यमुनाती
रेभृगयांसमहायशाः ॥ मृगान्विध्यन्वराहांश्चरेमेसाद्धीकिरीटिना ६४ ततःसुभद्रासौभद्रकेशवस्यप्रियास्वसा ॥ जयंतमिवपौलोमीख्यातिमंतमजीजनत् ६५
दीर्घबाहुंमहोरस्कं वृषभाक्षमरिंदमम् ॥ सुभद्रासुपुवेवरिमभिमन्थुनरर्षभम् ६६ अभिश्चमन्थुमांश्चैवततस्तमरिमर्दनम् ॥ अभिमन्थुमितिप्रादुरार्जुनिंपुरुष
र्षभम् ६७ ससात्वत्यामतिरथःसंबभूवधनंजयात् ॥ मखेनिर्मथनेनेवशमीगर्भाद्धुताशनः ६८ यस्मिन्जातेमहातेजाःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अयुतंगाद्विजाति
भ्यःप्रादान्निष्कांश्चभारत ६९ दयितोवासुदेवस्यबाल्यात्प्रभृतिचाभवत् ॥ पितृणामिवसर्वेषांप्रजानामिवचंद्रमाः ७० जन्मप्रभृतिरुष्णश्चक्रेतस्यक्रियाः
शुभाः ॥ सचापिववृधेवालःशुकपक्षेयथाशशी ७१ चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ॥ अर्जुनाद्वेदेदज्ञःसकलं दिव्यमानुषम् ७२

द्वितीयं । प्रयोगोपसंहाराभ्यांयुक्तं तृतीयं । चतुर्थमंत्रसाधितं च जादियदर्शनादेव शत्रवः पलायन्ते । यद्वा सूत्रशिक्षाप्रयोगरहस्यानीति च तत्वारो ग्रंथपादाः । दशविधं ग्रंथार्थानुष्ठानं यथा । आदानमथ
संधानं मोक्षणं विनिवर्तनं । स्थानं मुष्टिः प्रयोगश्चाप्यश्चित्तानि मंडलं । रहस्यं चैतिदशधा धनुर्वेदांगमिष्यते । आदानं मोक्षणं विनिवर्तनं । मोक्षणं लक्ष्ये निपातनं । विनिव
र्तनं हीनशक्तौ लक्ष्ये पातितस्यास्त्वस्य प्रत्यावर्तनं । स्थानं मध्यमुपममध्यं वा धनुषो ज्यायाश्च धारणे शरसंधाने च । मुष्टिर्यं गुलिश्चतुरंगुलिर्वा । प्रयोगस्तर्जनीमध्यमयोर्मध्यमांगुष्ठयोर्वाम्येन बाणसंयोजनं ।
प्रायश्चित्तानि स्वतः परतो वा प्राप्स्य प्राप्स्यमानस्य वा ज्याघातशरघातादेरभिघातार्थास्तलत्राणप्रत्यस्त्रादिविधयः । मंडलानि चक्रवच्चमत्तारथेन भ्राम्यमाणस्य लक्ष्यस्य वेधः । रहस्यं शस्त्रादिवेधोयु
गपदनेकेषु लक्ष्येषु शरपातइत्यादि । दिव्यं ब्रह्मास्त्रादि । मानुषं खड्गादि ७२

अस्त्राणामकाले प्रयोगाणां विज्ञाने विशिष्टज्ञाने । सौष्ठवे अन्येषां प्रयोगपटुत्वे क्रियासु शरीरापुत्सर्पणप्रसर्पणादिषु । विशेषान् आधिक्यानि । अभितः साकल्येनाशिक्षयदर्जुनः पुत्रं ७३ आगमेशास्त्रे ।
प्रयोगेऽनुष्ठाने ७४ सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ दुर्धर्ममृषमस्कंधं व्यात्ताननमिवोरगम् ७५ सिंहदर्पमहेष्वासंमतमातंगविक्रमम् ॥ मेघदुंदुभिनिर्घोषं पूर्ण
चंद्रनिभाननम् ७६ कृष्णस्य सदृशं शौर्यं वीर्यं रूपेतथाऽऽकृतौ ॥ ददर्शपुत्रं वीभत्सुर्मघवानिवतं यथा ७७ पांचाल्यपितृपंचभ्यःपतिभ्यःशुभलक्षणा ॥ लेभेपंच
सुतान्वीरान् श्रेष्ठान्पंचाचलानिव ७८ युधिष्ठिरात्प्रतिविध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकंचनाकुलिम् ७९ सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पंचम
हारथान् ॥ पांचालीसुपुवेवीरानादित्यानदितिर्यथा ८० शास्त्रतःप्रतिविध्यंतमृचुर्विप्रायुधिष्ठिरम् ॥ परप्रहरणज्ञानेप्रतिविध्योभवत्वयम् ८१ सुतेसोमसहस्रेतु
सोमार्कसमतेजसम् ॥ सुतसोममहेष्वासंसुपुवेभीमसेनतः ८२ श्रुतं कर्म महत्कृतवानिवृत्तेन किरीटिना ॥ जातःपुत्रस्तथेत्येवंश्रुतकर्माततोऽभवत् ८३ शतानी
कस्यराजर्षेःकौरव्यस्यमहात्मनः ॥ चक्रेपुत्रं सनामानं नकुलःकीर्तिवर्धनम् ८४ ततस्त्वजीजनत्कृष्णानक्षत्रेवह्निदैवते ॥ सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेतियं विदुः
८५ एकवर्षांतरास्त्वेतौद्रौपदेयायशस्विनः ॥ अन्वजायंतराजेंद्रपरस्परहितैषिणः ८६ जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्छुडोपनयनानिच ॥ चकारविधिवद्भौम्यस्ते
पांभरतसत्तम ८७ कृत्वाचवेदाध्ययनंततःसुचरितव्रताः ॥ जगृहुःसर्वमेष्वस्त्रमर्जुनादिव्यमानुषम् ८८ दिव्यगर्भोपमैःपुत्रैर्व्यूढोरस्वैर्महारथैः ॥ अन्विताराज
शार्दूलपांडवामुदमाधुवन् ८९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि हरणाहरणपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ समाप्तंचहरणाहरणपर्व ॥
अथखांडवदाहपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इंद्रप्रस्थेवसंतस्तेजधुरन्यान्नराधिपान् ॥ शासनादृतराष्ट्रस्यराज्ञःशान्तनवस्यच १ आश्रित्यधर्मराजानंसर्वलोकोज्ज्वस
त्सुखम् ॥ पुण्यलक्षणकर्माणंस्वदेहमिवदेहिनः २ ससमंधर्मकामार्थान्सिषेवेभरतर्षभ ॥ त्रीनिवात्मसमान्बंधून्त्रीतिमानिवमानयन् ३ तेषांसमविभक्तानांक्षितौदे
हवतामिव ॥ बभौधर्मार्थकामानांचतुर्थेद्वपार्थिवः ४ अध्येतारंपरंवेदान्प्रयोक्तारंमहाध्वरे ॥ रक्षितारंशुभांलोकान्लेभिरेतंजनाधिपम् ५

८९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावदीपे एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ इंद्रप्रस्थेवसंतस्तइति १ पुण्यानिलक्षणानि अर्धरेखादीनि गांभीर्यादीनि च कर्माणि
आरंभकानि क्रियमाणानि च यस्य तं २ समं परस्परपीडया ३ तेषामिति यथाप्रयाणाग्रमात्यानांचतुर्थो राजा आराध्यत्वेन भाति यथावाधर्मार्थकामानांचतुर्थो मोक्षस्वरूप आत्मा
आराध्यत्वेन भाति तथेनं धर्मादयः स्वयमुपतिष्ठन्तीत्यर्थः ४ परमध्येतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगंतारं वेदान् वेदानां ब्रह्मकर्मनीतिनिष्ठमिति विशेषणत्रयार्थः ५

अधिष्ठानेति चलापिलक्ष्मीर्हृदास्पदाऽभूत् परायणं पराकाशं तद्वतीतां प्राप्तेत्यर्थः ६ महान् अथर्ववेदोक्ततत्त्वर्था गोपासनायुक्तः ऋग्यजुःसामसांभ्योज्योतिष्टोमादिः ७ । ८ तुल्यं युगपत् तुल्यमित्यत्र तुल्येति पाठे द्युत्यानेत्राणि प्रीत्या हृदयानि चरेमिरे इत्यन्वयः ९ देवेन देवो राजा तत्कर्मणा पाळनेन न केवलं रेमिरे अपि तु भावेन भक्त्या तत्र हेतुः यदि तन्मनःकांतं मनोरमं प्रजानां १० कर्म

अधिष्ठानवतीलक्ष्मीः परायणवतीमतिः ॥ वर्धमानोऽखिलो धर्मस्तेनासीत् पृथिवीक्षिताम् ६ आत्माभिः सहितो राजा चतुर्भिर्गणैर्धर्मवतः ॥ प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ७ तंतुधौम्यादयो विप्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥ बृहस्पतिसमामुख्याः प्रजापतिमिवामराः ८ धर्मराजे ह्यतिप्रीत्या पूर्णचंद्र इवामले ॥ प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ९ न तु केवलं देवेन प्रजाभावेन रेमिरे ॥ यद्बभूव मनःकांतं कर्मणा सचकार तत् १० न ह्ययुक्तं न चासत्यं नासह्यं न च वाऽप्रियम् ॥ भाषितं चारुं भाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ११ सहि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ॥ चिकीर्षन् सुमहातेजारे मे भरतसत्तम १२ तथा तु मुदिताः सर्वे पांडवा विगतज्वराः ॥ अवसन् पृथिवीपालांस्तापयंतः स्वतेजसा १३ ततः कतिपया हस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ॥ उष्णानि कृष्णवर्ते ते गच्छावो यमुनां प्रति १४ सुहृज्जनवृत्तौ तत्र विहत्य मधुसूदन ॥ सायान्हे पुनरेष्यावो रोचतां ते जनार्दन १५ ॥ वासुदेव उवाच ॥ कुंतीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ॥ सुहृज्जनवृत्ताः पार्थविहरे मया सा सुखम् १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ आमंत्र्यतौ धर्मराजमनुज्ञाप्य च भारत ॥ जग्मतुः पार्थगोविंदौ सुहृज्जनवृत्तौ ततः १७ विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुममनुत्तमम् ॥ गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरं दंरपुरोपमम् १८ भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ॥ माल्यैश्च विविधैर्गंधैर्युक्तं वाष्पेयपार्थयोः १९ विवेशांतः पुरं तूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ॥ यथोपजोषं सर्वं श्वजनश्चिक्रीड भारत २० स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधराः ॥ मदस्वलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वा मलोचनाः २१ वनेकाश्चिज्जलेकाश्चिक्काश्चिद्वेश्मसुचांगनाः ॥ यथादेशं यथाप्रीतिं चिक्रीडुः पार्थकृष्णयोः २२ द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च ॥ प्रायच्छतां महाराजस्त्रीणां तस्मिन्मदोत्कटे २३ काश्चित्प्रहृष्टानन्तु तृकुशुश्च तथाऽपराः ॥ जहसुश्च परानार्यः पपुश्चान्या वरासवम् २४ रुरुधुश्चापरास्तत्र प्रजघुश्च परस्परम् ॥ मंत्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् २५ वेणुवीणां मृदंगानां मनोज्ञानां च सर्वशः ॥ शब्देन पूर्यते हर्म्यं तद्वनं सुमहर्द्धिमत् २६ तस्मिन्स्तदा वर्तमाने कुरुदाशार्दनं दनौ ॥ समीपं जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् २७ तत्र गत्वामहात्मानो कृष्णोपरपुरं जयौ ॥ महार्हासनयोराजं स्ततस्तौ सन्निषीदतुः २८ तत्र पूर्वव्यतीतानि विकांतानीतराणि च ॥ बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ २९ तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ॥ अभ्यागच्छतदा विप्रो वासुदेवधनं जयौ ३०

नामिषकरत्नमुक्तावाहमनसाभ्यामपि तदा हृदाभ्यां नहीति असत्यं दुःखं अहितमिति पाठेऽपि स एवार्थः अप्रियं प्रीत्यनुत्पादकं भाषितं वचनं जज्ञे प्रादुर्बभूव ११ । १२ । १३ उष्णानि निदाघविनानि १४ । १५ कुंतीमाता यस्येति हे कुंतीमातर्हेऽर्जुन १६ । १७ गृहैः मध्ये यमुनां निर्मितैः क्रीडावाप्यादियुक्तैः १८ भक्ष्याद्यैर्युक्तं विहारस्थानं विवेशांतः पुरं कर्तुं रत्नैर्युक्तं १९ । २० २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ उद्देशं प्रदेशं २७ । २८ । २९ । ३०

हरिर्पिंगः नीलपीताखिलांगः ज्वलन्मश्रुः ज्वालावत्पीतश्मश्रुः ३१ । ३२ उपसृष्टं समीपागतमुपलक्ष्य उत्पत्य आसनात् ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेय्ये भारतभावदीपे द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीदिति १ वां भिक्षेयुवांदातुं समर्थो प्रार्थये २ तस्यान्नस्यदाने ३ क्रियतामिति भाषमाणो तो प्रत्यब्रवीदित्यन्वयः ४ । ५ । ६ । ७ भूतानि बहिर्निर्गंतुकामानि

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ॥ हरिर्पिंगो ज्वलन्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ३१ तरुणादित्यसंकाशश्चिरवासाजटाधरः ॥ पद्मपत्राननः पिंगस्तेजसा प्रज्वलन्निव ३२ उपसृष्टं तु तं कृष्णो भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ॥ अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि खांडवदाहपर्वणि ब्राह्मणरूप्यनलागमने द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सो ब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ॥ लोकप्रवीरौ तिष्ठंतौ खांडवस्य समीपतः १ ब्राह्मणो बहुभोक्ताऽस्मि भुंजेऽपरिमितं सदा ॥ भिक्षेवाष्पेयपार्थो वामेकां तृप्तिं प्रयच्छतम् २ एवमुक्तां तमवृत्तांतस्तौ कृष्णपांडवौ ॥ केनात्रेन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ३ एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः ॥ भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मानि बोधतम् यदन्नमनुरूपं मे तद्युवांसं प्रयच्छतम् ५ इदमिद्रः सदा दावं खांडवं परिरक्षति ॥ न च शक्रो मयं हं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ६ वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ॥ सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ७ तत्र भूतान्यनेकानि रक्षतेऽस्य प्रसंगतः ॥ तं दिधक्षुर्न शक्रो मिदं दग्धुं शक्यते जसा ८ समां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघांभोभिः प्रवर्षति ॥ ततो दग्धुं न शक्रो मिदं दिधक्षुर्दाविमीप्सिम् ९ स युवाभ्यां सहायाम्भ्यामस्त्रविद्यां समागतः ॥ दहेयं खांडवं दावमेतदन्नं वृत्तं मया १० युवांस्तु दग्धारास्ताभूतानि च समंततः ॥ उत्तमास्त्रविदौ सम्यक् सर्वतो वारयिष्यथः ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवानग्निः खांडवं दग्धुमिच्छति ॥ रक्ष्यमाणं महेंद्रेण नानासत्त्वसमायुतम् १२ न ह्येतत्कारणं ब्रह्मन् लपं संप्रतिभाति मे ॥ यद्दाहसं कुद्वः खांडवं हव्यवाहनः १३ एतद्विस्तरशो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ खांडवस्य पुरादाहो यथासमं भवन्मुने १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणु मे ब्रुवतो राजन् सर्वमेतद्यथा तथम् ॥ यन्निमित्तं ददाहाग्निः खांडवं पृथिवीपते १५ हंत ते कथयिष्यामि पौराणीं मृषिसंस्तुताम् ॥ कथामिमानं रश्रेष्ठ खांडवस्य विनाशिनीम् १६ पौराणः श्रूयते राजन् राजा हरिहयोपमः ॥ श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुतः १७ यज्वादानपतिर्धौमान्यधानान्योऽस्तिकश्चन ॥ ईजे च समहायज्ञैः क्रतुभिश्चात्तदक्षिणैः १८ तस्य नान्याऽभवदुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप ॥ सत्रे क्रियासमारंभे दानेषु विविधेषु च १९ ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेव मीजे सभूमिपः ॥ ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचनाः २० कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्तेन राधिपम् ॥ ततः प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः २१ चक्षुर्विकलतां प्राप्तान् प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ॥ ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु न राधिपः २२ सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिर्परैः सह ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये २३

१६ । १७ महापज्ञैः पंचभिर्देवयज्ञादिभिः स्मार्तैः । क्रतुभिः श्रोतेज्योतिष्टोमादिभिः । महासत्रैरिति पाठे सत्रमन्नदानं लोकप्रसिद्धेः १८ सत्रे यज्ञे १९ । २० । २१ । २२ । २३

२४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४ बुद्धिमोहं बुद्धिवैकल्यं त्वरासंभावितस्त्वरारवशोऽस्मदीयश्रमाज्ञानादित्यर्थः ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१
 सत्रमाहर्तुकामस्यसंवत्सरशतंकिल ॥ ऋत्विजोनाभ्यपद्यंतसमाहर्तुमहात्मनः २४ सचराजाऽकरोद्यत्नमहांतंससुहृज्जनः ॥ प्रणिपातेनसांत्वेनदानेनचमहायशाः
 २५ ऋत्विजोऽनुनयामासभूयोभूयस्त्वतंद्रितः ॥ तेचास्यतममिप्रायनचक्रुरमितौजसः २६ सचाश्रमस्थानराजर्षिस्तानुवाचरुपाऽन्वितः ॥ यद्यहंपतितोवि
 प्राःशुश्रूषायानचस्थितः २७ आशुत्याज्योऽस्मियुष्माभिर्ब्राह्मणैश्चजुगुप्सितः ॥ तन्नार्हथकृतश्रद्धां व्याधातयिमुतद्यताम् २८ अस्थानेवापरित्यागं कर्तुमेद्विज
 सत्तमाः ॥ प्रपन्नएवोविप्राःप्रसादं कर्तुमर्हथ २९ सांत्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वतः कार्यवत्तया ॥ प्रसादयित्वावक्ष्यामियन्नः कार्यद्विजोत्तमाः ३० अथवाऽहंपरित्य
 क्तोभवद्विद्वेषकारणात् ॥ ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामियाजनार्थद्विजोत्तमाः ३१ एतावदुक्त्वावचनं विररामसपार्थिवः ॥ यदानशेकूराजानंयाजनार्थंपरंतप ३२
 ततस्तेयाजकाःकुद्धास्तमृचुर्नृपसत्तमम् ॥ तवकर्माण्यजस्रं वैवर्ततेपार्थिवोत्तम ३३ ततोवयंपरिश्रांताःसततं कर्मवाहिनः ॥ श्रमादस्मात्परिश्रांतान्सत्वंनस्य
 तुमर्हसि ३४ बुद्धिमोहंसमास्थायत्वरासंभावितोऽनघ ॥ गच्छरुद्रसकाशं त्वंसहित्वांयाजयिष्यति ३५ साधिक्षेपंवचःश्रुत्वा संकुद्धःश्वेतकिर्नृपः ॥ कैलासं पर्वतंग
 त्वातपउग्रं समास्थितः ३६ आराधयन्महादेवंनियतः संशितव्रतः ॥ उपवासपरोराजन्दीर्घकालमतिष्ठत ३७ कदाचिद्वादशेकालेकदाचिदपिषोडशे ॥ आहार
 मकारोद्राजामूलानिचफलानिच ३८ ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन्स्थाणुरिवाचलः ॥ षण्मासानभवद्राजाश्वेतकिःसुसमाहितः ३९ तंतथानृपशार्दूलंतप्यमानंम
 हत्तपः ॥ शंकरःपरमप्रीत्यादर्शयामासभारत ४० उवाचचैमंभगवान्स्निग्धगंभीरयागिरा ॥ प्रीतोऽस्मिनरशार्दूलंतपसातेपरंतप ४१ वरं वृणीष्वभद्रंतेयंत्वमि
 च्छसिपार्थिव ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंरुद्रस्यामिततेजसः ४२ प्रणिपत्यमहात्मानंराजर्षिःप्रत्यभाषत ॥ यदिमेभगवान्प्रीतःसर्वलोकनमस्कृतः ४३ स्वयंमां देवदेवे
 शयाजयस्वसुरेश्वर ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंराज्ञातेनप्रभाषितम् ४४ उवाचभगवान्प्रीतःस्मितपूर्वमिदं वचः ॥ नास्माकमेतद्विषयेवर्ततेयाजनंप्रति ४५ त्वयाचसु
 महत्तप्तंतपोराजन्वरार्थिना ॥ याजयिष्यामिराजंस्त्वांसमयेनपरंतप ४६ ॥ रुद्रउवाच ॥ समाद्वादशराजेंद्रब्रह्मचारीसमाहितः ॥ सततंत्वाज्यधाराभिर्यदितर्पय
 सेऽनलम् ४७ कामंप्रार्थयसेयं त्वमतःप्राप्स्यसितंतप ॥ एवमुक्तश्चरुद्रेणश्वेतकिर्मनुजाधिपः ४८ तथाचकारतत्सर्वयथोक्तंशूलपाणिना ॥ पूर्णेतुद्वादशेवर्षेपुन
 रायान्महेश्वरः ४९ दृष्ट्वैवचसराजानंशंकरोलोकभावनः ॥ उवाचपरमप्रीतःश्वेतकिर्नृपसत्तमम् ५० तोषितोऽहंनृपश्रेष्ठत्वयेहाद्येनकर्मणा ॥ याजनं
 ब्राह्मणानांतुविधिदृष्टंपरंतप ५१

४२। ४३। ४४ याजनंप्रतियाजनबुद्धिश्यत्वयाचसुमहत्तपस्तप्तं एतद्याजनमस्माकंविषयेनवर्ततेइतिसंबंधः वयंतुनयाजनेऽधिकारिणइत्यर्थः ४५ सततंत्वाज्यधाराभिः अच्छिन्नयाआज्यधारया बहु
 त्वमवयवाभिप्रायं ४६। ४७। ४८। ४९। ५० आद्येनअनादिवेदबोधितेन विधिदृष्टंब्राह्मणानांमिदंहविरितिचतुर्धाकरणमंत्रलिङ्गानुमितविधिदृष्टं ५१

अतइति स्वयंयज्ञभोक्ताभूत्वाऋत्विङ्मानभंगमयात्स्वयंनयाजयामीत्यर्थः ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६० दीक्षिताःकर्मसुनिष्णाताः ६१। ६२। ६३। ६४। ६५
 ६६। ६७। ६८। ६९। ७० प्रकृतिस्वभाव ७१ वसोर्धारापात्रविशेषः । येनहूयमानंघृतद्रव्यंसततधारारूपेणक्षरति । तेनहुतंहविरर्थाद्भूतमेव । वसोर्धारांजुहोतीत्युपक्रम्यघृतस्यवाएवमेवाधारेति

अबोऽहंत्वांस्वयंनयाजयामिपरंतप ॥ ममांशस्तृक्षितितलेमहाभागोद्विजोत्तमः ५२ दुर्वासाइतिविख्यातःसहित्वांयाजयिष्यति ॥ मन्नियोगान्महातेजाःसं
 भाराःसंभ्रियंतुते ५३ एतच्छ्रुत्वातुवचनंरुद्रेणसमुदाहृतम् ॥ स्वपुरंपुनरागम्यसंभारान्पुनराजयत ५४ ततःसंभृतसंभारोभूयोरुद्रमुपागमत् ॥
 संभृताममसंभाराःसर्वोपकरणानिच ५५ त्वत्प्रसादान्महादेवश्वोमेदीक्षाभवोदिति ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंतस्यराज्ञोमहात्मनः ५६ दुर्वाससंसमाहूयरु
 द्रोवचनमब्रवीत् ॥ एषराजामहाभागःश्वेतकिर्द्विजसत्तम ५७ एनंयाजयविप्रेंद्रमन्नियोगेनभूमिपम् ॥ वाढमित्येववचनंरुद्रंत्वपिरुवाचह ५८ ततःसत्रंसम
 भवत्तस्यराज्ञोमहात्मनः ॥ यथाविधियथाकालंयथोक्तंबहुदक्षिणम् ५९ तस्मिन्परिसमातेतुराज्ञःसत्रेमहात्मनः ॥ दुर्वाससाऽभ्यनुज्ञाताविप्रतस्थुःस्मयाजकाः
 ६० येतत्रदीक्षिताःसर्वेसदस्याश्चमहौजसः ॥ सोऽपिराजन्महाभागःस्वपुरंप्राविशत्तदा ६१ पूज्यमानोमहाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ वंदिभिःस्तूयमानश्चनागै
 र्वाभिनंदितः ६२ एवंवृत्तःसराजर्षिःश्वेतकिर्नृपसत्तमः ॥ कालेनमहताचापिययौस्वर्गमभिष्टुतः ६३ ऋत्विग्भिःसहितःसर्वैःसदस्यैश्चसमन्वितः ॥ तस्यसत्रेप
 पौवद्विर्हविर्द्वादशवत्सरान् ६४ सततंचाज्यधाराभिरैकात्म्येतत्रकर्मणि ॥ हविषाचततोवह्निःपरांतृप्तिमगच्छत ६५ नचैच्छत्पुनरादातुंहविरन्यस्यकस्यचित् ॥
 पांडुवर्णोविवर्णश्चनयथावत्प्रकाशते ६६ ततोभगवतोवह्नेर्विकारःसमजायत ॥ तेजसाविप्रहीणश्चग्लानिश्चैनंसमाविशत् ६७ सलक्षयित्वाचात्मानंतेजोहीनंहुता
 शनः ॥ जगामसदनंपुण्यंब्रह्मणोलोकपूजितम् ६८ तत्रब्रह्माणमासीनमिदंवचनमब्रवीत् ॥ भगवन्परमाप्रीतिःकृतामेश्वेतकेतुना ६९ अरुचिश्चाभवत्तीव्रातांन
 शक्रोम्यपोहितम् ॥ तेजसाविप्रहीणोऽस्मिबलेनचजगत्पते ७० इच्छेयंत्वत्प्रसादेनस्वात्मनःप्रकृतिस्थिराम् ॥ एतच्छ्रुत्वाहुतवहाद्भगवान्सर्वलोककृत् ७१ हव्य
 वाहमिदंवाक्यमुवाचप्रहसन्निव ॥ त्वयाद्वादशवर्षाणिवसोर्धाराहुतंहविः ७२ उपयुक्तंमहाभागतेनत्वांग्लानिराविशत् ॥ तेजसाविप्रहीणत्वात्सहसाहव्यवाहन ७३
 मागमस्त्वयथावह्नेप्रकृतिस्थोभविष्यसि ॥ अरुचिनाशयिष्येऽहंसमयंप्रतिपद्यते ७४ पुरादेवनियोगेनयत्त्वयाभस्मसात्कृतम् ॥ आलयं देवशत्रूणांसुघोरंखांडवं
 वनम् ७५ तत्रसर्वाणिसत्वानिनिवसंतितिषिभावसो ॥ तेषांत्वंमेदसात्तप्तःप्रकृतिस्थोभविष्यसि ७६ गच्छशीघ्रंप्रदग्धुं त्वंततोमोक्षयसिकिलिषात् ॥ एतच्छ्रुत्वातु
 वचनंपरमेष्ठिमुखाद्भ्युतम् ७७

वाक्यशेषात् ७२ उपयुक्तंमुक्तं

७३ मागमःग्लानिमिति विपरिणामेनानुपज्ज्यते यथेत्यस्ययथापूर्वमित्यर्थः ७४ किंतत्खांडवमित्याकांक्षायांपुरावृत्तंस्मारयतिपुरेति ७५ ७६ किलिषात्ग्लानिरूपात् ७७

उत्तमंजवमास्थायप्रदुद्रावदुताशनः ॥ आगम्यखांडवंदावमुत्तमंवीर्यमास्थितः ॥ सहस्राप्राज्वलच्छाग्निःकुद्धोवायुसमीरितः ७८ प्रदीप्तंखांडवंद्वेष्टयैस्युस्तत्र
निवासिनः ॥ परमंयत्नमातिष्ठन्पावकस्यप्रज्ञांतये ७९ करैस्तुकरिणःशीघ्रंजलमादायसत्वरः ॥ सिषिचुःपावकंकुद्धाःशतशोऽथसहस्रशः ८० बहुशीर्षा
स्ततोनागाःशिरोभिर्जलसंततिम् ॥ मुमुचुःपावकाभ्याशेसत्वरःक्रोधमूर्च्छिताः ८१ तथैवान्यानिसत्वानिनानाप्रहरणोद्यमैः ॥ विलयंपावकंशीघ्रमनयन्
भरतर्षभ ८२ अनेनतुप्रकारेणभूयोभूयश्चप्रज्वलन् ॥ सप्तकृत्वःप्रशमितःखांडवेहव्यवाहनः ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिखांडवदाहपर्वणिअग्निप
राभवेत्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सतुनैराश्यमापन्नःसदाग्लानिसमन्वितः ॥ पितामहमुपाग
च्छत्संकुद्धोहव्यवाहनः १ तच्चसर्वयथान्यायंब्रह्मणेसंन्यवेदयत् ॥ उवाचचैनंभगवान्सुहूर्तसविचिंत्यतु २ उपायःपरिदृष्टोमेयथात्वंधक्ष्यसेऽनघ ॥ कालंच
कंचिक्षमतांततस्त्वावक्ष्यतेऽनल ३ भविष्यतःसहायैतेनरनारायणौतदा ॥ ताभ्यांत्वंसहितोदावंधक्ष्यसेहव्यवाहन ४ एवमस्त्वितितंवाह्निर्ब्रह्माणंप्रत्यभा
षत ॥ संभूतौतौविदित्वातुनरनारायणावृषी ५ कालस्यमहतोराजंस्तस्यवाक्यंस्वयंभुवः ॥ अनुस्मृत्यजगामाथपुनरेवपितामहम् ६ अब्रवीच्चतदाब्र
ह्मायथात्वंधक्ष्यसेऽनल ॥ खांडवंदावमद्यैवमिषतोऽस्यशचीपतेः ७ नरनारायणौतौपूर्वदेवौविभावसो ॥ संप्राप्तौमानुषेलोकेकार्यार्थं हिदिवौकसाम् ॥
८ अर्जुनवासुदेवंचयौतौलोकोऽभिमन्यते ॥ तावेतौसहितावेहिखांडवस्यसमीपतः ९ तौत्वंयाचस्वसाहाय्येदाहार्थंखांडवस्यच ॥ ततोधक्ष्यसितंदावंरक्षि
तंत्रिदशैरपि १० तौतुसत्वानिसर्वाण्यित्तोवारयिष्यतः ॥ देवराजंचसहितौतत्रमेनास्ति संशयः ११ एतच्छ्रुत्वातुवचनंत्वरितोहव्यवाहनः ॥ कृष्ण
पार्थावुपागम्ययमर्थंत्वन्मभाषत १२ तंतेकथितवानस्मिपूर्वमेववृत्तोत्तम ॥ तच्छ्रुत्वावचनंत्वग्नेर्बोभत्सुर्जातवेदसम् १३ अब्रवीष्टपशार्दूलतत्कालसदृशंव
चः ॥ दिघक्षुंखांडवंदावमकामस्यशतक्रतोः १४ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ उत्तमास्त्राणिमेसंतिदिव्यानिचवहूनिच ॥ यैरहंशकुयांयोद्धुमपिव
ज्रधरान्वहून् १५ धनुर्मेनास्तिभगवन्बाहुवीर्येणसंमितम् ॥ कुर्वतःसमरेयत्नंवेगंयद्विषहेन्मम १६ शैरैश्चमेऽर्थोबहुभिरक्षयैःक्षिप्रमस्यतः ॥ नहिवोद्धुं
रथःशक्तःशरान्ममयथेप्सितान् १७ अश्वांश्चदिव्यानिच्छेयं पांडुरान्वातरंहसः ॥ रथंचमेघनिर्घोषंसूर्यप्रतिमतेजसम् १८

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ सत्विति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ मिषतःपश्यतः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ शतक्रतोःसंबन्धि १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० करणानियुद्धसाधनानिधनुरादीनि २१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥ ७४ ॥ एवमिति १ आदित्यमदितेःपुत्रं २
प्रतिगृह्यपूजादिनास्वायत्तीकृत्य ३ । ४ । ५ । ६ महामात्रमतिप्रमाणं समृद्धं प्रधानं वा ७ । ८ । ९ राजतैरजतवर्णैः १० । ११ भानुमंतं दीप्तिमंतं भौमनोवि
तथाकृष्णस्यवीर्येणनायुधंविद्यतेसमम् ॥ येननागान्पिशाचांश्चनिहन्त्यान्माध्वोरणे १९ उपायंकर्मसिद्धौचभगवन्चकुर्महसि ॥ निवारयेयंयेनेंद्रवर्षमाणं
महावने २० पौरुषेणतुयत्कार्यंतत्कर्तारौस्वपावक ॥ करणानिसमर्थानिभगवन्दातुमर्हसि २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिखांडवदाहपर्वणि
अर्जुनाग्निसंवादेचतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसभगवानधूमकेतुर्दुताशनः ॥ चिंतयामासवरुणं
लोकपालंदिदक्षया १ आदित्यमुदकेदेवंनिवसंतंजलेश्वरम् ॥ सचतच्चितितंज्ञात्वादृशयामासपावकम् २ तमब्रवीद्धूमकेतुःप्रतिगृह्यजलेश्वरम् ॥ चतुर्थं
लोकपालानां देवदेवंसनातनम् ३ सोमेनराज्ञायदत्तं धनुश्चैवेषुधीधते ॥ तत्प्रायच्छोभयंशीघ्रंरथंचकपिलक्षणम् ४ कार्यंचसुमहत्पार्थोगांडीवेनकरिष्य
ति ॥ चक्रेणवासुदेवश्चतन्ममाद्यप्रदीयताम् ५ ददानीत्येववरुणःपावकंप्रत्यभाषत ॥ तददुतंमहावीर्ययशःकीर्तिविवर्धनम् ६ सर्वशस्त्रैरनाष्टयंसर्वश
स्त्रप्रमाथिच ॥ सर्वायुधमहामात्रंपरसैन्यप्रघर्षणम् ७ एकंशतसहस्रेणसंमितंराष्ट्रवर्धनम् ॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैःशोभितंशृङ्गमव्रणम् ८ देवदानवगंधर्वैः
पूजितंशाश्वतीःसमाः ॥ प्रादाच्चैवधनूरत्नमक्षय्यौचमहेषुधी ९ रथंचदिव्याश्वयुजंकपिप्रवरकेतनम् ॥ उपेतंराजतैरश्वैर्गांधर्वैर्ममालिभिः १० पांडु
राभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ११ भानुमंतंमहाघोषंसर्वरत्नमनोरमम् ॥ ससर्जयंसुतपसाभौमनोभुवनप्रभुः १२
प्रजापतिरनिर्देश्ययस्यरूपंरवेरिव ॥ यंस्मसोमःसमारुह्यदानवानजयत्प्रभुः १३ नवमेघप्रतीकाशंज्वलंतमिवचश्रिया ॥ आश्रितौतंत्रथश्रेष्ठंशक्रायुधसमावुभौ
१४ तापनीयासुरुचिराध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ तस्यांतुवानरोदिव्यःसिंहशार्दूलकेतनः १५ दिघक्षान्वितस्त्रस्मसंस्थितोमूर्ध्वशोभत ॥ ध्वजेभूतानितत्रासन्वि
धानिमहांतिच १६ नादेनरिपुसैन्यानायिषांसंज्ञाप्रणश्यति ॥ सतंनानापताकाभिःशोभितंरथसत्तमम् १७ प्रदक्षिणमुपावृत्त्यदैवतेभ्यःप्रणम्यच ॥ सन्नद्धःकवची
खड्गीवद्धगोधांगुलित्रकः १८ आरुरोहतदापार्थोविमानंसुकृतीयथा ॥ तच्चदिव्यंधनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणानिर्मितंपुरा १९ गांडीवमुपसंगृह्यबभूवमुदितोऽर्जुनः ॥ हुता
शनंपुरस्कृत्यततस्तदपिवीर्यवान् २० जग्राहबलमास्थायज्ययाचयुयुजेधनुः ॥ मौर्व्यांतुयोज्यमानायांबलिनापांडवेनह २१ येशृण्वन्कूजितंतत्रतेषांवैव्यथितं
मनः ॥ लब्ध्वारथंधनुश्चैवतथाऽक्षय्येमहेषुधी २२

श्वकर्मा १२ । १३ शक्रायुधसमोदेहवासश्छविभ्यां नीलपिशंगवर्णो १४ तापनीयासौवर्णो सिंहशार्दूलवद्भयंकरःकेतनःकायोयस्यसः । केतनंखांडवेकायेतिविश्वः १५ । १६ नादेनयेषां १७ । १८
१९ । २० ज्ययामौर्व्या २१ । २२

कल्पःसमर्थःसाह्यकर्मणि साहायके वज्रवरत्रासानाभौयस्यतत् सूत्रवद्वसकुनिवत्पुनःप्रयोजुहस्तमायातीत्यर्थः । 'वज्रत्रपुवरत्रयोः' इति मेदिनी २३ अतएवाग्नेयमस्त्रमिवास्त्रं २४ । २५ । २६ तदेवहस्तिप्रसिद्धमिति २७ । २८ । २९ युयुत्सतापोऽनुमिच्छता ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ सप्तार्चिःकालीकरालीप्रभृतिसप्तजिह्वावान् ३५ । ३६ दद्यतोदह्यमानस्य ३७ ॥ इति

वभूवकल्पःकौतेयःप्रहृष्टःसाह्यकर्मणि ॥ वज्रनाभंततश्चक्रंददौकृष्णायपावकः २३ आग्नेयमस्त्रंदयितंसचकल्योऽभवत्तदा ॥ अब्रवीत्पावकश्चैवमेतेनमधुसूद न २४ अमानुपानपिरणेजेप्यसित्वमसंशयं ॥ अनेनतुमुप्याणदिवानामपिचाहवे २५ रक्षःपिशाचदैत्यानांनागानांचाधिकस्तथा ॥ भविष्यसिनसंदेहःप्र वरोऽपिनिवर्हणे २६ क्षिप्तंक्षिप्तंरणेचैतत्त्वयामाधवशत्रुषु ॥ इत्वाऽप्रतिहतंसंख्येपाणिमेप्यतितेपुनः २७ वरुणश्चददौतस्मैगदामशनिनिःस्वनाम् ॥ दैत्यां तकरणीघोरांनाम्राकौमोदकींप्रभुः २८ ततःपावकमभूतांप्रहृष्टावर्जुनाच्युतौ ॥ कृतास्त्रौशस्त्रसंपन्नौरथिनौध्वजिनावपि २९ कल्यौस्वोभगवन्योऽनुमपिसर्वैः सुरासुरैः ॥ किंपुनर्वज्रिणैकेनपन्नगार्थेयुयुत्सता ३० ॥ अर्जुनउवाच ॥ चक्रपाणिर्हृषीकेशोविचरन्धुविर्वीर्यवान् ॥ चक्रेणभस्मसात्सर्वविसृष्टेनतुवीर्यवान् ॥ त्रिषुलोकेषुतन्नास्तिपन्नकुर्याज्जनार्दनः ३१ गांडीवंधनुरादायतथाऽक्षय्येमहेपुधी ॥ अहमप्युत्सहेलोकान्विजेतुंयुधिपावक ३२ सर्वतःपरिवार्यैवंदावमेतंमहा प्रभो ॥ कामंसंप्रज्वलाद्यैवकल्यौस्वःसाह्यकर्मणि ३३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसभगवान्दाशार्हेणार्जुनेनच ॥ तैजसरूपमास्थायदावंदग्धुंप्रचक्रमे ३४ सर्वतःपरिवार्याथसप्तार्चिर्ज्वलनस्तथा ॥ ददाहखांडवंदावंद्युगांतमिवदर्शयन् ३५ प्रतिगृह्यसमाविश्यतद्वनंभरतर्षभ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषःसर्वभूतान्यकंपयत् ३६ दह्यतस्तस्यचबभौरूपंदावस्यभारत ॥ मेरोरिवनगेंद्रस्यकीर्णस्यांशुमतोऽंशुभिः ३७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिखांडवदाहपर्वणि गांडीवादिदा नेपंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तौरथाम्यारथश्रेष्ठौदावस्योभयतःस्थितौ ॥ दिक्षुसर्वासुभूतानांचक्रा तेकदनंमहत १ यत्रयत्रचदृश्यंतेप्राणिनःखांडवालयाः ॥ पलायंतःप्रवीरौतौतत्रतत्राभ्यधावताम् २ छिद्रंनस्मप्रपश्यंतिरथयोराशुचारिणोः ॥ आवि द्धावेवदृश्येतेरथिनौतौरथोत्तमौ ३ खांडवेदह्यमानेतुभूताःशतसहस्रशः ॥ उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदंतःसमंततः ४ दग्धैकदेशावहवोनिष्ठप्ताश्चतथाऽ परे ॥ स्फुटिताक्षाविशीर्णाश्चविधुताश्चतथापरे ५ समालिङ्ग्यसुतानन्येपितृन्प्रातृनथापरे ॥ त्यक्तुंनशेकुःस्नेहेनतत्रैवानिधनंगताः ६ संदष्टदशनाश्चान्ये समुत्पेतुरनेकशः ॥ ततस्तेऽस्तीवधूर्णतःपुनरग्नौप्रपेदिरे ७

आदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ तौरथाम्यामिति आश्रितोत्तरंथंश्रेष्ठमितिद्वयोरेकरथस्थत्वंप्रागुक्तंतच्छोभायात्रंभाव्युपयोगसूचनार्थं इहतुपृथग्रथ स्थावेवेतिज्ञेयं १ । २ आविद्धावेवाऽलातचक्रवद्भ्रमितावेव ३ । ४ निष्ठप्ताअतितप्ताः विशीर्णाःकर्कटीफलवद्विदीर्णाः विधुताः भयाद्विधुताः ५ । ६ । ७

८ । ९ शरीरेदीप्तैर्लोहप्रतिमावदत्यंततप्तैः १० वसुरेतासिवद्धौ ११ । १२ मय्यतोमय्यमानस्म १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ अक्षोरथचक्रद्वयसंधानकाष्ठंतत्प्रमाणावक्षमात्राः

दग्धपक्षाक्षिचरणाविचेष्टंतोमहीतले ॥ तत्रतत्रस्मदृशंतोविनश्यंतःशरीरिणः ८ जलाशयेषुतप्तेषुकाथ्यमानेषुवन्हिना ॥ गतसत्त्वाःस्मदृश्यंतेकूर्ममत्स्याःसमं ततः ९ शरीरैरपरेदीप्तैर्देहवंतइवाग्रयः ॥ अदृश्यंतवनेतत्रप्राणिनःप्राणिसंक्षये १० कांश्चिदुत्पततःपार्थःशरैःसंछिद्यखंडशः ॥ पातयामासविहगानप्रदीप्तेव सुरेतसि ११ तेशराचितसर्वांगानिनदंतोमहारवान् ॥ ऊर्ध्वमुत्पत्यवेगेननिपेतुःखांडवेपुनः १२ शरैर्म्याहतानांचसंधशःस्मवनौकसाम् ॥ विरावःशुश्रुवेघोरः समुद्रस्येवमथ्यतः १३ वन्धेऽपिप्रदीप्तस्यखमुत्पेतुर्महार्चिषः ॥ जनयामासुरुद्रेगंसुमहांतंदिवौकसाम् १४ तेनार्चिषासुसंतप्तादेवाःसर्पिपुरोगमाः ॥ ततो जग्मुर्महात्मानःसर्वेऽप्यदिवौकसः ॥ शतक्रतुंसहस्राक्षंदेवेशमसुरार्दनम् १५ ॥ देवाऽऽशुः ॥ किंन्विमेमानवाःसर्वेदह्यंतेचित्रभानुना ॥ कच्चिन्नसंक्षयःप्राप्तोलोकाना ममरेश्वर १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वावृत्रहातेभ्यःस्वयमेवान्ववेक्ष्यच ॥ खांडवस्यविमोक्षार्थंप्रययौहरिवाहनः १७ महतारथवृंदेननानारूपेणवासवः ॥ आकाशंसमवाकीर्यप्रवर्षसुरेश्वरः १८ ततोऽक्षमात्राव्यसृजन्धाराःशतसहस्रशः ॥ चोदितादेवराजेनजलादाःखांडवंप्रति १९ असंप्राप्तास्तुताधारास्ते जसाजातवेदसः ॥ खण्डवसमशुष्यंतनकाश्चित्पावकंगताः २० ततोऽनुचिहाकुद्धोभृशमर्चिष्मतस्तदा ॥ पुनरेवमहामेघैरंभांसिव्यसृजद्बृह २१ अर्चिर्धा राभिसंबद्धंधूमविधुत्समाकुलम् ॥ वभूवतद्वनंघोरंस्तनयित्सुसमाकुलम् २२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि खांडवदाहपर्वणिइंद्रक्रोधेपञ्चविंशत्यधिकद्विश ततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्याथवर्षतोवारिपांडवःप्रत्यवारयत् ॥ शरवर्षेणवीभत्सुरुत्तमास्त्राणिदर्शयन् १ खांडवंचव नंसर्वपांडवोबहभिःशरैः ॥ प्राच्छादयदमेयात्मानीहारेणैवचंद्रमाः २ नचस्मकिंचिच्छक्रोतिभूतंनिश्चरितुंततः ॥ संछाद्यमानेखेवाणैरस्यतासव्यसाचिना ३ तक्षकस्तुनतत्रासीन्नागराजोमहाबलः ॥ दह्यमानेधनेतस्मिन्कुरुक्षेत्रंगतोहिसः ४ अश्वसेनोऽभवत्तत्रतक्षकस्यसुतोवली ॥ सयत्नमकरोतीवमोक्षार्थंजा तवेदसः ५ नशशाकसनिर्गंतुंनिरुद्धोऽर्जुनपत्रिभिः ॥ मोक्षयामासतंमातानिगीर्यभुजगात्मजा ६ तस्यपूर्वाशिरोग्रस्तंपुच्छमस्यनिगीर्यते ॥ निगीर्यमाणासा क्रामत्सुतंनागीमुमुक्षया ७ तस्याःशरेणतीक्ष्णेनपृथुधारेणपांडवः ॥ शिरश्चिच्छेदगच्छंत्यास्तामपश्यच्छचीपतिः ८

१९ । २० । २१ । २२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेपंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ॥ तस्याथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ निगीर्यतेयावताकाले नतावेतेवनिगीर्यमाणाअर्जुनेनहन्यमानासतीआक्रामत्क्रांतवतीत्वमितिज्ञेयः मुमुक्षयामोचनेच्छया ७ । ८

१। १० अमृतिष्ठो निराश्रयः असंततिर्वा ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७ निष्प्रतीकारं लवदाश्रयात् भाविगलानि हीनं हृष्टं पौंस्यसः १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४ अयः कणान् लोहगुलिकाः पिबतीति तथा विधमाग्नेयोषधवल्लेन गर्भसंभृता लोहगुलिकास्तारका इव विकीर्येते न तद्यत्र मयः कणपलोहमयः । तथा च काश्मसंज्ञस्य भ्रमिबलेन महान्तोऽपि पापाणां अतिदूरे क्षिप्यते

तं मुमोच यिषुर्वज्रीवातवर्षेण पांडवम् ॥ मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ९ तांचमायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वंचितः ॥ द्विधा त्रिधा च खगतां प्राणिनः पांडवोऽच्छिनत् १० शशापतंच संकुद्धो विभत्सुर्जिह्वा गामिनम् ॥ पावको वासुदेवश्चाप्यप्रतिष्ठो भविष्यसि ११ ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खंवित्त्याशुगैः शरैः ॥ योधयामास संकुद्धो वंचनांतामनुस्मरन् १२ देवराजोऽपि तं दृष्ट्वा संखवं समरेऽर्जुनम् ॥ स्वमस्त्रमसृजती वंछा दयित्वाऽखिलं नमः १३ ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन् सर्वसागरान् ॥ वियत्स्थो जनयन् मेघान् जलधारासमाकुलान् १४ ततोऽग्निमुचो घोरांस्तडित्स्तनितनिःस्वनान् ॥ तद्विधातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् १५ वायव्यमभिमंत्र्याथ प्रतिपत्तिविशारदः ॥ तेनेन्द्राग्निमेघानां वीर्यैर्जस्तद्विनाशितम् १६ जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ क्षणेन चाभवद्घोमसंप्रशांतरजस्तमः १७ सुखशीतानिलवहं प्रकृतिस्थार्कमंडलम् ॥ निष्प्रतीकारं दृष्ट्वा द्रुतभुग्विविधा कृतिः १८ सिच्यमानो वसौ घैस्तैः प्राणिनां देहानिःसृतैः ॥ प्रज्ज्वालाय सोऽर्चिष्मान् स्वनादैः पूरयन् जगत् १९ कृष्णभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तंच दावमहंकृताः ॥ खमुत्पेतुर्महाराज सुपर्णाद्याः पतत्रिणः २० गरुत्मान् च सप्तदशैः पक्षतुंडनखैस्तथा ॥ प्रहर्तुकामो न्यपतदा काशात् कृष्णपांडवौ २१ तथैवोरगसंघाताः पांडवस्य समीपतः ॥ उत्सृजंतो विषं घोरं निपेतुर्ज्वलिताननाः २२ तांश्च कर्तृशरैः पार्थः सरोषाग्निमुक्षितैः ॥ विविशुश्चापि तं दीप्तं देहाभावाय पावकम् २३ ततोऽसुराः संगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजंतो रणार्थिनः २४ अयः कणपचक्राश्मभुशुं ड्युद्यतवाहवः ॥ कृष्णपार्थौ जिघांसंतः क्रोधसंमूर्च्छितौ जसः २५ तेषामतिव्याहरतांश्च वर्षप्रभुंचताम् ॥ प्रमथोत्तमांगानि विभत्सुर्निशितैः शरैः २६ कृष्णश्च सुमहातेजाश्च क्रेणारि विनाशनः ॥ दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् २७ अथापरे शरैर्विद्धाश्च क्रवेगेरितास्तथा ॥ वेलाभिवसमासाद्य व्यतिष्ठन्नमितौ जसः २८ ततः शक्रोऽतिसंकुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ॥ पांडुरंगमास्थाय तावुभौ समुपाद्रवत् २९ वेगेनाग्निमादाय वज्रमस्त्रं च सोऽसृजत् ॥ हतावेताविति प्राह सुरान् सुरसूदनः ३०

तत्काष्ठमयं यंत्रं । भुशुं डो चर्मरज्जुमयं यंत्रं पापाणक्षेपणमेव तेरुद्यताः बाहवो चेपांते असुरादयः अयः कणपचक्राश्मभुशुं ड्युद्यतवाहवः । क्रोधसंमूर्च्छितौ जसः क्रोधेन संवर्द्धितौ जसः २५ अतिव्याहरतां कथमानानां २६ । २७ यथा च क्रवेगेन जलावर्त्तप्रवाहेण ईरितास्तृणादयो वेलां प्राप्य विष्टितत्वं स्तब्धत्वं प्राप्य तिष्ठन्ति एवं च क्रवेगेन अस्त्रबलजवेन ईरिता असुराद्याः कृष्णार्जुनौ प्राप्य व्यतिष्ठन्तित्यर्थः । चक्रः कोवे इत्युपक्रम्य कुंभकारोपकरणाद्ययोः ॥ जलावर्त्तोऽपि इति मेदिनी २८ । २९ । ३०

३१ गदां चैवेत्यत्र शिविकामिति पाठे शिविकागदेति पाञ्चः । शिविकामिति सामुस्वारोपादृतं तत्तद्वत्समीपद्वयमायुधमितितुत्वं । तच्च द्रविडैर्वर्त्तपुप्रसिद्धं दारुमयं लोहमयमपि बलवत्सुसंभाव्यत एव ३२ । ३३ । पर्वतंचापि त्र्यत्र विचक्रं परीति पाठे विचक्रं त्रिशूलं ३४ अयं माशपीत्यत्र संधिरिव विरक्षितः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ निमित्तानि सूचकानि उल्कापातादीनि ३९ । ४० । ४१ । ४२

ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ॥ जगद्गुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा ३१ कालदंडं यमोराज नृगदां चैव धनेश्वरः ॥ पाशांश्च तत्र वरुणो विचित्रांच तथाऽग्निम् ३२ स्कंदः शक्तिसमादाय तस्थौ मेरुरिवाचलः ॥ ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगद्गतेऽश्विना अपि ३३ जगद्देवधनुर्धाता मुसलं तु जयस्तथा ॥ पर्वतंचापि जगद्गुहं कुदस्त्वष्टामहाबलः ३४ अंशस्तु शक्तिं जगद्गुहं मृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ प्रगृह्य परिघं घोरं विचचारय मा अपि ३५ मित्रश्च क्षुरपयंतं चक्रमादाय तस्थिवान् ॥ पूषा भगश्च संकुद्धः सविता च विशांपते ३६ आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णपार्थौ प्रदुहुः ॥ रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ३७ विश्वे देवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ३८ कृष्णपार्थौ जिघांसंतः प्रतीयुर्वि विधायुधाः ॥ तत्राहुतान्यदृश्यंत निमित्ता निमहाहवे ३९ युगांत समरूपाणि भूतसंमोहनानि च ॥ तथा दृष्ट्वा सुसंखवं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ४० अभीतौ युधि दुर्धर्पा तस्थुः सज्जकार्मुकौ ॥ आगच्छतस्ततो देवानुभौ युद्धविशारदौ ४१ व्यताडयेतां संकुद्धौ शरैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ असह्यं संकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ४२ भयाद्रणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशि श्रियुः ॥ दृष्ट्वा निवारितान् देवान् माधवेनार्जुनेन च ४३ आश्चर्यमगमंस्तत्र मुनयो नभसि स्थिताः ॥ शक्रश्चापितयोर्वीर्यमुपलभ्या सकृद्रणे ४४ बभूव परमप्रीतो भूयश्चेतावयो धयत् ॥ ततोऽश्मवर्षं सुमहद्वज्रसृजत्पाकशासनः ४५ भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ॥ तच्छरैर्जुनो वर्षं प्रतिजघ्रेऽत्यमर्षितः ४६ विफलं क्रियमाणं तत्समवेक्ष्य शतक्रतुः ॥ भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं पाकशासनः ४७ सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः ॥ विलयंगमयामास हर्षयन् पितरं तथा ४८ तत उत्पाट्य पाणिभ्यां मंदराच्छिखरं महत् ॥ सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पांडुनंदनम् ४९ ततोऽर्जुनो वेगवद्विज्वलितग्निरजिह्वगैः ॥ शरैर्विध्वंसयामास गिरेः शृंगं सहस्रधा ५० गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ॥ सार्कचंद्रग्रहस्येव नभसः परिशीर्यतः ५१ तेनाभिपततादा वंशैलेन महता भृशम् ॥ शृंगेण निहतास्तत्र प्राणिनः खांडवा लयाः ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि खांडवदाहपर्वणि देवकृष्णार्जुनयुद्धे सप्तविंशत्याधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ ॥ समाप्तं च खांडवदाहपर्व ॥ ॥ अथ मयदर्शनपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा शैलनिपातेन भीषिताः खांडवालयाः ॥ दानवाराक्षसानां गास्तरक्षवृक्षवनौकसः १

प्रभिन्नामदच्युताः केसरिणउत्पन्नकेसरायुवानइत्यर्थः २ दावंवनं ३ उत्पातनादानिर्घातादयस्तच्छब्देनसंत्रासितेवनेइतिशेषः संचारितेइतिपाठेऽपिसएवार्थः ४ । ५ ररासशब्दंकृतवान् ६
 द्विपाःप्रभिन्नाःशार्दूलाःसिंहाःकेसरिणस्तथा ॥ मृगाश्चमहिषाश्चैवशतशःपक्षिणस्तथा २ समुद्रिग्राविससृपुस्तथान्याभूतजातयः ॥ तंदावंसमुदैक्षंतकृष्णौ
 चाभ्युद्यतायुवौ ३ उत्पातनादशब्देनसंत्रासितइवस्थिताः ॥ तेवनंप्रसमीक्ष्याथदह्यमानमनेकधा ४ कृष्णमभ्युद्यतास्त्रचनादंसुमुचुरुल्वणम् ॥ तेननादे
 नरौद्रेणनादेनचविभावसोः ५ ररासगगनंकृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ॥ ततःकृष्णोमहाबाहुःस्वतेजोभास्वरंमहत ६ चक्रंव्यसृजदत्युग्रंतेषांनाशायकेशवः ॥ ते
 नार्ताजातयःक्षुद्राःसदानवनिशाचराः ७ निकृताःशतशःसर्वाणिपेतुरनलक्षणान् ॥ तत्रादृश्यंततेदैत्याःकृष्णचक्रविदारिताः ८ वसारुधिरसंपृक्ताःसंध्यायामि
 वतोयदाः ॥ पिशाचान्पक्षिणोनागान्पशून्श्चैवसहस्रशः ९ निघ्नंश्चरतिवाष्ण्यैःकालवत्तत्रभारत ॥ क्षिप्तंक्षिप्तंपुनश्चक्रंकृष्णस्यामित्रघातिनः १० छित्त्वानि
 कानिसत्वानिपाणिमेतिपुनःपुनः ॥ तथातुनिघ्नतस्तस्यपिशाचोरगराक्षसान् ११ बभूवरूपमत्युग्रंसर्वभूतात्मनस्तदा ॥ समेतानांचसर्वेषांदानवानांचसर्वशः
 १२ विजेतानाभवत्कश्चिच्छृण्वपांडवयोर्मृधे ॥ तयोर्वलात्परित्रातुंतंचदावंयदासुराः १३ नाशकुवनशमयितुंतदाऽभूवन्पराङ्मुखाः ॥ शतक्रतुस्तुसंप्रेक्ष्यावि
 मुखानमरांस्तथा १४ बभूवमुदितोराजनप्रशंसन्केशवार्जुनौ ॥ निवृत्तेष्वथदेवेषुवागुवाचाक्षरीरिणी १५ शतक्रतुंसमाभाष्यमहागंभीरानिःस्वना ॥ नते
 सखासन्निहितस्तक्षकोभुजगोत्तमः १६ दाहकालेखांडवस्यकुरुक्षेत्रंगतोह्यमौ ॥ नचशक्यौयुधाजेतुंकथंचिदपिवासव १७ वासुदेवार्जुनावेतौनिबोधवचना
 न्मम ॥ नरनारायणावेतौपूर्वदेवौदिविश्रुतौ ॥ भवानप्यभिजानातियद्वीर्योयत्पराक्रमौ ॥ नैतौशक्यौदुराधर्षाविजेतुमजितौयुधि १९ अपिसर्वपुल्लोकेषुपु
 राणावृषिसत्तमौ ॥ पूजनीयतमावेतावपिसर्वैःसुरासुरैः २० यक्षराक्षसगंधर्वनरकिन्नरपन्नगैः ॥ तस्मादितःसुरैःसार्धंगंतुमर्हसिवासव २१ दिष्टंचाप्यनुपश्यै
 तत्खांडवस्यविनाशनम् ॥ इतिवाक्यमुपश्रुत्यतथ्यमित्यमरेश्वरः २२ क्रोधामर्षौसमुत्सृज्यसंप्रतस्थेदिवंतदा ॥ तंप्रस्थितंमहात्मानंसमवेक्ष्यदिवौकसः २३
 सहिताःसेनयाराजन्ननुजग्मुःपुरंदरम् ॥ देवराजंतदायांतंसहदेवैरेक्ष्यतु २४ वासुदेवार्जुनौवीरौसिंहनादंविनेदतुः ॥ देवराजेतेराजनप्रहृष्टौकेशवार्जुनौ २५
 निर्विशंकंवनवीरौदाहयामासतुस्तदा ॥ समारुतइवाभ्राणिनाशयित्वाऽर्जुनःसुरान् २६ व्यधमच्छरसंघातैर्देहिनःखांडवालयान् ॥ नचस्मकिंचिच्छक्रोतिभूतं
 निश्चरितुंततः २७ संछिद्यमानमिषुभिरस्यतासव्यसाचिना ॥ नाशकुवंश्चभूतानिमहांत्यपिरणेऽर्जुनम् २८ निरीक्षितुममोघास्त्रयोर्दुचापिकुतोरणे ॥
 शतंचैकेनविव्याधशतेनैकंपतत्रिणाम् २९

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

३० । ३१ गंगोदधिचराइतिअतिदूरस्थोपलक्षणं ३२ । ३३ एकायनगताःसंधीभूताः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ कृतांदत्ता सुधांस्वभोजनं ३८ । ३९ । ४० । ४१

व्यसवस्तेऽपतन्नग्रीसाक्षात्कालहताइव ॥ नचालभंततेशर्मरोधःसुविषमेषुच ३० पितृदेवनिवासेषुसंतापश्चाप्यजायत ॥ भूतसंघाश्चवहवोदीनाश्चकुर्महास्वनम्
 ३१ रुरुदुर्वारणाश्चैवतथासृगतरक्षवः ॥ तेनशब्देनवित्रेसुर्गंगोदधिचराज्ञपाः ३२ विद्याधरगणाश्चैवयेचतत्रवनौकसः ॥ नत्वर्जुनंमहाबाहोनापिकृष्णंजनार्द
 नम् ३३ निरीक्षितुंवैशक्रोतिकश्चिद्योर्दुंकुतःपुनः ॥ एकायनगतायेऽपिनिष्पेतुस्तत्रकेचन ३४ राक्षसादानवानागाजघ्नेचक्रेणतानहारिः ॥ तेतुभिन्नशिरोदे
 हाश्चक्रवेगाद्गतासवः ३५ पेतुरन्येमहाकायाःप्रदीप्तेवसुरेतसि ॥ समांसरुधिरौवैश्वसाभिश्चापितर्पितः ३६ उपर्याकाशगोमूत्वाविधूमःसमपद्यत ॥ दीप्ताक्षो
 दीप्तजिह्वश्चसंप्रदीप्तमहाननः ३७ दीप्तोर्ध्वकेशःपिंगाक्षःपिबन्प्राणभृतांवसाम् ॥ तांसकृष्णार्जुनकृतांसुधांप्राप्यहुताशनः ३८ बभूवमुदितस्तृप्तःपरांनिर्वृ
 तिमागतः ॥ तथाऽसुरंमयंनामतक्षकस्यनिवेशनात् ३९ विप्रद्रवंतंसहसाददर्शमधुसूदनः ॥ तमाग्निःप्रार्थयामासदिधक्षुर्वातसारथिः ४० शरीरवान्
 जटीभूत्वानदन्निवबलाहकः ॥ विज्ञायदानवेंद्राणामयंवैशिलिपनांवरम् ४१ जिघांसुर्वासुदेवस्तंचक्रमुद्यम्यधिष्ठितः ॥ सचक्रमुद्यतंद्वादिधक्षंतंचपावकम् ४२ अभि
 धावार्जुनेत्येवंमयस्त्राहीतिचाब्रवीत् ॥ तस्यभीतस्वनंश्रुत्वामामैरितिधनंजयः ४३ प्रत्युवाचमयंपार्थोजीवयन्निवभारत ॥ तंनभेतव्यमित्याहमयंपार्थोदयापरः
 ४४ तंपार्थेनाभयेदतेनमुचेर्भ्रातरंमयम् ॥ नहंतुमैच्छदाशार्हःपावकोनददाहच ४५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तद्वनंपावकोधीमान्दिनानिदशपंचच ॥ ददाह
 कृष्णपार्थाभ्यांरक्षितःपाकशासनात् ४६ तस्मिन्वनेदह्यमानेषडग्निर्नददाहच ॥ अश्वसेनंमयंचैवचतुरःशार्ङ्गकास्तथा ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि
 मयदर्शनपर्वणि मयदानवत्राणे अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ किमर्थंशार्ङ्ग
 कानग्निर्नददाहतथागते ॥ तस्मिन्वनेदह्यमानेब्रह्मन्नेतत्प्रचक्ष्वमे १ अदाहेह्यश्वसेनस्यदानवस्यमयस्यच ॥ कारणंकीर्तितंब्रह्मन्शार्ङ्गकाणांनकीर्तितम् २
 तदेतदहुतंब्रह्मन्शार्ङ्गकाणामनामयम् ॥ कीर्तयस्वाग्निसंमर्देकथंतेनविनाशिताः ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ यदर्थंशार्ङ्गकानग्निर्नददाहतथागते ॥ तत्तेसर्वप्र
 वक्ष्यामियथाभूतमरिंदम् ४ धर्मज्ञानांसुरख्यतमस्तपस्वीसंशितव्रतः ॥ आसीन्महर्षिःश्रुतवान्मंदपालइतिश्रुतः ५ समार्गमाश्रितोराजवृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥
 स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वीविजितेंद्रियः ६ सगत्वातमसःपारंदेहमुत्सृज्यभारत ॥ जगामपितृलोकायनलेभेतत्रतत्फलम् ७

४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ शार्ङ्गकान्पक्षिविशेषान् ४७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥
 किमर्थमेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७

८ आवृताःप्रतिविद्धभोगाः ९ । १० । ११ । १२ प्रजायस्वप्रजेच्छाङ्कुरु १३ अपत्यसंतावेसंतवेरविच्छेदे १४ । १५ जरितांनामभार्या १६ लपितांनामापराभार्या १७ तान्वालानपा
स्येतिसंबंधः १८ । १९ । २० । २१ । २२ सुखमितिजिवरूपेणभोक्तृत्वं २३ गृह्णतिब्रह्मरूपेणामोचरत्वं त्रिविधं दिव्यं भौममौदर्यं च २४ अष्टधापंचभूतात्मनामूर्यचंदयजमानरूपेण च यज्ञवाहं

सलोकानफलान्द्वैतपसानिर्जितानपि ॥ पप्रच्छधर्मराजस्यसमीपस्थान्दिवौकसः ८ ॥ मंदपालउवाच ॥ किमर्थमावृतालोकाममैतेतपसाज्जिताः ॥
किमयानकृतंतत्रयस्यैतत्कर्मणःफलम् ९ तत्राहंतत्करिष्यामिदर्थमिदमावृतम् ॥ फलमेतस्यतपसःकथयध्वं दिवौकसः १० ॥ देवाउचुः ॥ ऋणि
नोमानवाब्रह्मजयंतेयेनतच्छृणु ॥ क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येणप्रजयाचनसंशयः ११ तदपाक्रियतेसर्वयज्ञेनतपसाश्रुतैः ॥ तपस्वीयज्ञकृच्चसिनचतेविद्यतेप्रजा
१२ तद्विमेप्रसवस्यार्थेतवल्लोकाःसमावृताः ॥ प्रजायस्वततोलोकानुपभोक्ष्यसिपुष्कलान् १३ पुत्राप्नोतरकात्पुत्रस्त्रायतेपितरंश्रुतिः ॥ तस्मादपत्यसं
तानेयतस्वब्रह्मसत्तम १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वामंदपालस्तुवचस्तेषां दिवौकसाम् ॥ कनुशीघ्रमपत्यस्याद्बहुलंचेत्यचितयत् १५ सचित
यन्नभ्यगच्छत्सुबहुप्रसवान्खगान् ॥ शार्ङ्गिकांशार्ङ्गिकेभूत्वाजरितांसमुपेयिवान् १६ तस्यांपुत्रानजनयच्चतुरोब्रह्मवादिनः ॥ तानपास्यसतत्रैवजगाम
लपितांप्रति १७ बालान्सतानंङगतान्सहमात्रामुनिर्वने ॥ तस्मिन्गतेमहाभागेऽपितांप्रतिभारत १८ अपत्यस्नेहसंयुक्ताजरितावहचितयत् ॥ तेन
त्यक्तानसंत्याज्यानृषीनंङगतान्वने १९ नजहौपुत्रशोकार्ताजरिताखांडवेसुतान् ॥ बभारचैतान्संजातान्स्ववृत्त्यास्नेहविक्रवा २० ततोऽग्निंखांडवंदग्धु
मायांतंष्टृष्टवानृषिः ॥ मंदपालश्चरंस्तस्मिन्वनेलपितयासह २१ तंसंकल्पंविदित्वाऽग्नेर्ज्ञात्वापुत्रांश्चबालकान् ॥ सोऽभितुष्टावविप्रिर्षिर्वाह्मणोजातवेदसम् २२
पुत्रान्प्रतिवदन्भीतोलोकपालंमहौजसम् ॥ मंदपालउवाच ॥ त्वमग्रेसर्वलोकानांमुखंत्वमसिहव्यवाद् २३ त्वमंतःसर्वभूतानांगूढश्चरसिपावक ॥ त्वामेकमाहुः
कव्यस्त्वामाहुस्त्रिविधंपुनः २४ त्वामष्टधाकल्पयित्वायज्ञवाहमकल्पयन् ॥ त्वयाविश्वमिदंसृष्टंवदंतिपरमर्षयः २५ त्वद्वतेहिजगत्त्वंसद्योनश्येदुताशन ॥
तुभ्यंकृत्वानमोविप्राःस्वकर्मविजितांगतिम् २६ गच्छंतिसहपत्नीभिःसुतैरपिचशाश्वतीम् ॥ त्वामग्रेजलदानाहुःखेविषक्तान्सविद्युतः २७ दहंतिसर्वभूतानि
त्वतोनिष्क्रम्यहेतयः ॥ जातवेदस्त्वयैवेदंविश्वंसृष्टंमहाद्युते २८ तवैवकर्मविहितंभूतंसर्वचराचरम् ॥ त्वयाऽपोविहिताःपूर्वत्वयिसर्वमिदंजगत् २९ त्वयिहव्यं च
कव्यंचयथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ त्वमेवदहनोदेवत्वंधातात्वंब्रह्मरूपतिः ३०

यज्ञनिर्वाहकं २५ त्वयासद्रूपेणविमानश्येददर्शनंगच्छेत् निरविष्टानकभ्रमायोगादित्यर्थः कर्मिणांत्वमेवगतिरित्याह तुभ्यमिति २६ पालनंसंहारश्चतवैवकर्मणिइत्याह त्वामिति २७
हेतयोज्ज्वालाःजगत्सृष्टिस्त्वत्तएवेत्याहजातवेदइति २८ तवैवेति कर्मविधायकोवेदोऽपितवैववाक्यं । 'निःश्वसितमेतद्वेदः'इत्यादिश्रुतेः आपइतिभूतांतरोपलक्षणं त्वयिअधिष्ठाने २९ हव्या
दिप्रतिष्ठाभोक्तृत्वेनफलदातृत्वेनचत्वमेवेत्याह त्वयीति ३०

३१ । ३२ । ३३ खांडवेवने तेनहेतुना कालेदाहेवलायांशार्ङ्गिकाणांदिधक्षयानप्रजज्वाल ३४ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेऊनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥
ततइति परायणंत्रातारं १ निशम्यआलोच्य २ वक्षंवनं ३ कर्षयंतिपीडयंति अवर्हाअजातपक्षाः परायणास्त्रातारः ४ सरणेगमने ५ तरितुंवनंलंघितुं निःसारयितुमंततइतिपाठेअंत

त्वमश्विनौयमौमित्रःसोमस्त्वमसिचानिलः ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंस्तुतस्तदातेनमंदपालेनपावकः ३१ तुतोषतस्यनृपतेमुनेरमिततेजसः ॥
उवाचचैनंप्रीतात्माकिमिष्टंकरवाणिते ३२ तमब्रवीन्मंदपालःप्रांजलिहव्यवाहनम् ॥ प्रदहन्खांडवंदावंममपुत्रान्विसर्जय ३३ तथेतितत्प्रतिश्रुत्यभगवान्ह
व्यवाहनः ॥ खांडवेतेनकालेनप्रजज्वालदिधक्षया ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शनपर्वणि शार्ङ्गिकोपाख्याने ऊनत्रिंशदधिकद्विशततमो
ध्यायः ॥ २२९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्रज्वलितेवह्नौशार्ङ्गिकास्तेसुदुःखिताः ॥ व्यथिताःपरमोद्विग्नानाधिजग्मुःपरायणम् ३ नि
शम्यपुत्रकान्वालान्मातातेषांतपस्विनी ॥ जरिताशोकदुःखार्ताविललापसुदुःखिता २ ॥ ॥ जरितोवाच ॥ अयमग्निर्दहन्क्षमितायातिभीषणः ॥
जगत्संदीपयन्भीमोममदुःखविवर्धनः ३ इमेचमाकर्षयंतिशिशवोर्मदचेतसः ॥ अवर्हाश्चरैर्हीनाःपूर्वेषांनःपरायणाः ४ त्रासयंश्चायमायातिलेलिहानोम
हीरुहान् ॥ अजातपक्षाश्चसुतानशक्ताःसरणेगम ५ आदायचनशक्रोमिपुत्रांस्तरितुमात्मना ॥ नचत्यकुमहंशक्ताहृदयंदूयतीवमे ६ कंतुजह्यामहंपुत्रं
कमादायब्रजाम्यहम् ॥ किनुमेस्यात्कृतंरुत्वामन्यध्वंपुत्रकाःकथम् ७ चिंतयानाविमोक्षंवीनाधिगच्छामिर्किंचन ॥ छादयिष्यामिवोगात्रैःकरिष्येमरणं
सह ८ जरितारौकुलंहेतज्येष्ठत्वेनप्रतिष्ठितम् ॥ सारिसृक्कःप्रजायेतपितृणांकुलवर्धनः ९ स्तंभमित्रस्तपःकुर्याद्गोणोब्रह्मविदांवरः ॥ इत्येवमुक्त्वाप्रययौ
पितावोनिर्घृणःपुरा १० कमुपादायशक्येयंगंतुंकष्टाऽऽपदुत्तमा ॥ किनुकृत्वाकृतंकार्यंभवेदितिचविह्वला ॥ नापश्यत्स्वधियामोक्षंस्वसुतानांतदानलात्
११ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंबुवाणांशार्ङ्गिकास्तेप्रत्यूचुरथमातरम् ॥ स्नेहमुत्सृज्यमातस्त्वंपतयन्नहव्यवाद् १२ अस्मास्विहविनष्टेषु
भवितारःसुतास्तव ॥ त्वयिमातर्विनष्टायांननःस्यात्कुलसंततिः १३ अन्ववेक्ष्यैतदुभयंक्षेमंस्याद्यत्कुलस्यनः ॥ तद्वैकर्तुंपरःकालोमातरेषभवेतव १४
मात्वंसर्वविनाशायस्नेहंकार्षीःसुतेपुनः ॥ नहीदंकर्ममोघंस्त्रालोककामस्यनःपितुः १५

तोनिरग्निदेशे ६ किंन्यति किंकृत्वाकृतकृत्यास्यामित्यर्थः ७ । ८ प्रजायेतप्रजारूपेणोत्पद्येत ९ । १० गंतुंलंघितुं ११ पतगच्छ १२ । १३ । १४ नोऽस्माकंसर्वविनाशायस
र्वेषांविनाशायसुतेपुस्नेहंमाकार्षीरितिसंबंधः १५

१६ । १७ विहंतुंदूरीकर्तुं वादोवचनं १८ क्रव्यादाखुर्मासादउदुरुः पश्यमानाःपश्यतः १९ मोघोनिष्फलाऽपत्योत्पत्तिः ध्रियेतजीवेत २० । २१ शिष्टादिष्टःशिष्टैरादिष्टः २२ ॥ इति
आदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपे त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ छ ॥ अस्मादिति १ । २ वह्निरागच्छेदित्यप्रसंशयोषतोवायोःसकाशाद्द्वेर्निवर्त्तनद्वयं ३ । ४ । ५ । ६

॥ जरितोवाच ॥ ॥ इदमाखोर्विलंभू मौवृक्षस्यास्यसमीपतः ॥ तदाविशध्वंस्वरितावह्वेन्नवनोभयम् १६ ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ॥
एवंप्रतिकृतं मन्येज्वलतः कृष्णवर्त्मनः १७ ततएष्याम्यतीतेऽग्नौ विहंतुं पांसुसंचयम् ॥ रोचतामेषवोवादो मोक्षार्थं च दृताशनात् १८ ॥ शार्ङ्गकाञ्चुः ॥
अवर्हान्मांसभूताः कव्यादासुर्विनाशयेत् ॥ पश्यमानाभयमिदं प्रवेष्टुं नात्र शकुमः १९ कथमग्निर्नो धक्ष्येत्कथमासुर्ननाशयेत् ॥ कथं न स्यात्पितामोघः कथं
माताघ्रियेतनः २० विलआखोर्विनाशः स्यादग्रेकाशचारिणाम् ॥ अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम् २१ गर्हितं मरणं न स्यादासुना भक्षिते विले ॥
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् २२ ॥ इति श्री महाभारते आदिपर्वणि मयदर्शनपर्वणि जरिता विलापे त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥
॥ जरितोवाच ॥ ॥ अस्माद्विलान्निष्पतितमासुं श्येनो जहार तम् ॥ क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च यातो नात्र भयं हि वः १ ॥ ॥ शार्ङ्गकाञ्चुः ॥ न हतं तं वयं विद्मः
श्येनेनासुं कथंचन ॥ अन्येऽपि मवितारोऽप्रतेभ्योऽपि भयमेव नः २ संशयो वन्निहरा गच्छेद्दृष्टं वा योर्निवर्तनम् ॥ मृत्युर्नो विलवासिभ्यो विले स्यान्नात्र संशयः ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्माता विंशिष्यते ॥ चरखेत्वं यथान्यायं पुत्रानाप्स्यसि शोभनात् ४ ॥ ॥ जरितोवाच ॥ अहं वेगेन तं यातमद्राक्षं पततां वरम् ॥
विलादासुं समादाय श्येनं पुत्रा महाबलम् ५ तं पतंतं महावेगात्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ॥ आशिषोऽस्य प्रयुंजाना हरतो मूषिकं विलात् ६ यो नो द्वेष्टारमादाय
श्येनराजप्रधावसि ॥ भवत्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ७ स यदा भक्षितस्तेन श्येनेनासुः पतत्रिणा ॥ तदाऽहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां पुनर्गृहम् ८ प्रवि
शध्वं विलं पुत्रा विश्रब्धानास्तिवोभयम् ॥ श्येनेन मम पश्यंत्याहूत आसुर्महात्मना ९ ॥ शार्ङ्गकाञ्चुः ॥ न विद्महे हतं मातः श्येनेनासुं कथंचन ॥ अवि
ज्ञायनशक्यामः प्रवेष्टुं विवरं भुवः १० ॥ ॥ जरितोवाच ॥ अहं तमभिजानामि हतं श्येनेन मूषिकम् ॥ नास्ति वोऽत्र भयं पुत्राः क्रियतां वचनं मम ११ ॥ शा
र्ङ्गकाञ्चुः ॥ ॥ न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथाभयाद्धिनः ॥ समाकुले पुज्ञाने पुनश्च द्रिक्तमेव तत् १२ न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्चेत्थयेव यम् ॥ पीडय
माना विभर्ष्यस्मान्कासती केवयंतव १३

दिवमास्थानिरमित्रोऽशत्रुर्भव अक्षयः स्वर्गस्तेऽस्त्विति भावः हिरण्ययो दिव्यदेहः ७ प्रत्युपायां प्रत्यागतवत्यस्मि ८ । ९ । १० । ११ नत्वमिति अस्मांस्त्यक्त्वा गंतुमिच्छंत्यास्तवमिध्यैवा यमुपचारो न वास्तव इति भावः समाकुलेषु संदिग्धेषु ज्ञानेषु ज्ञातव्यकार्येषु तद्विलक्षणं बुद्धिकृतं बुद्धिमदाचरितं नेव विलेशत्रुसद्भावशंकायां सत्यां बलात्तत्र प्रवेशो न युक्त इति भावः १२ नचेति अस्मान्नेवोपकर्तुं नृभूतभाव्युपकारशून्यान् किमिति विभर्षि वयं तव केन केपीत्यर्थः त्वं वासती अस्माकं कानकापि मातृसंबन्धस्य भ्रांतिकल्पितत्वादित्यर्थः १३

१४ आयाः आगच्छेः नोऽस्मान् १५ । १६ तत इति अग्निदाहात्प्रगेवतक्षकवज्जरितापिगताऽतोदाहात्पडेवमुक्ता इति पूर्वोक्तमविरुद्धं १७ । १८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ पुरत इति अत्र संसाराच्छ्रयं महामोहानलव्याप्तायां माताऽपि न त्रातुं समर्थी किंतु सर्वस्वार्थकामा एवेति संसृच्य ग्रहप्रवसर्वां स्वातुं समर्थ इत्यस्मिन् अध्याये सूच्यते कथापक्षे तु स्पष्ट एवार्थः । तत्र जरितारिर्नाशितकामादिशत्रुगणआह पुरत इति मरणात् प्रागेव ज्ञानार्थं यतितत्त्वं तत्तश्च मरणव्यथां ज्ञानी न प्राप्नोति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयंते' इति श्रुतेरित्याद्यश्लोकोक्तत्वं । कृच्छ्रकालो मरणकालः व्यथां प्राणोत्क्रमणपीडां १ एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह यस्त्विति विचेताः अजितचित्तः व्यथितां देहोत्तरे निपात्य कर्मणावशीकृतः महच्छ्रेयोमोक्षं २ उक्तव्यथानाशः सत्संगादेव भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह द्वाभ्यां धीर इति धीरो ध्यानवान् मेधावी ऊहापोहकुशलोऽतस्त्वमेवास्मात्पाहीति भावः ३ त्वदनुग्रहं विना नास्ति तरणोपाय इत्याह ज्येष्ठ इति ४ द्रोणवाक्ये क्षयं गृहं । अध्यात्मं तु हरतीति हिरण्यं विपयवासनासैवरेतो बीजं यस्य समोहो मरणकालिकः क्षयं देहगेहमेवेति सप्तजिह्वाः 'कालीमनोजवाधूमाकरालीलोहिता तथा । स्फुलिं गिनी विश्वरुचिः सप्तजि

तरुणीदर्शनीयाऽसिसमर्थभर्तुरेपणे ॥ अनुगच्छपतिमातःपुत्रानाप्स्यसिशोभनान् १४ वयमग्निसमाविश्यलोकानाप्स्यामशोभनान् ॥ अथास्मान्नदहेदग्निराया
स्त्वंपुनरेव नः १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ताततःशार्ङ्गपुत्रानुत्सृज्यखाण्डवे ॥ जगामत्वरितादेशंक्षेममग्रेरनामयम् १६ ततस्तीक्ष्णाचिरभ्यागात्त्व
रितोहव्यवाहनः ॥ यत्रशार्ङ्गावभूवुस्तेमंदपालस्यपुत्रकाः १७ ततस्तंज्वलितंदृष्ट्वाज्वलनंतेविहंगमाः ॥ जरितारिस्ततोवाक्यंश्रावयामासपावकम् १८ ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शनपर्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ॥ जरितारिरुवाच ॥ पुरतःकृच्छ्रकाल
स्यधीमान्जागर्तिपूरुषः ॥ सकृच्छ्रकालं संप्राप्यव्यथानै वैतिकर्हिचित् १ यस्तुकृच्छ्रमनुप्राप्तंविचेतानावबुध्यते ॥ सकृच्छ्रकालेव्यथितोनश्रेयोर्विदतेमहत् २
॥ सारिसृक्क उवाच ॥ धीरस्त्वमसिमेधावीप्राणकृच्छ्रमिदंचनः ॥ प्राज्ञःशूरोबहूनांहिभवत्येकोनसंशयः ३ ॥ स्तंवमित्र उवाच ॥ ज्येष्ठस्तातोभवतिवैज्येष्ठो
मुंचति कृच्छ्रतः ॥ ज्येष्ठश्चेन्नप्रजानातिकनीयान्किंकरिष्यति ४ ॥ द्रोण उवाच ॥ हिरण्यरेतास्त्वरितोज्ज्वलन्नायातिनःक्षयम् ॥ सप्तजिह्वाननःकूरोलेलिहानो
विसर्पति ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवंसंभाष्यतेऽन्योन्यंमंदपालस्यपुत्रकाः ॥ तुष्टुवुःप्रयताभूत्वायथाऽग्निंशृणुपार्थिव ६ ॥ जरितारिरुवाच ॥ आत्माऽपि
वायोर्ज्वलनशरीरमसिवीरुधाम् ॥ योनिरापश्चतेशुक्रंयोनिस्त्वमसिचांभसः ७

व्हाविभावसोः' । पक्षेपंचेद्रियाणिबुद्धिमनसीचतद्युक्तमाननं

मुखंभोगसाधनंयस्यसः लेलिहानोप्रसिष्यम्विसर्पतिष्पाप्नोति अतःस्वमोक्षायस्वयमेवयतितव्यमितिभावः ५ । ६ एवमधिकारिणमुत्थाप्यअग्निस्तुतिव्याजेनतत्त्वमुपदिशति । ब्रह्मेतद्ब्राह्मणतत्त्वये
त्युपसंहारेऽग्निवाक्यात् । तत्रमुख्यब्रह्मविद्याधिकारार्थसमष्ट्युपासनाजरितारिराहत्मासीतिद्वाभ्यां । वायोःसूत्रात्मनः 'वायुर्वैगौतमतत्सूत्रंवायुरेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टिः'इतिश्रुतेः । आत्मास्वरूपमसि ।
झरीरमसिवीरुधामिति विराढात्मत्वमुक्तं । वीरुधांयोनिःपृथ्वीआपश्चतेतवशुक्रंबीजंत्वदुत्पन्नं । 'अग्नेरापःअद्भ्यःपृथिवी'इतिचश्रुतेः । आपस्तेऽक्षमित्यस्यव्याख्यायांनिस्त्वमसिचांभसइति ।
यद्वावायोरात्माअंतरिक्षंमरीचिशब्दितं । वीरुधांयोनिःपृथ्वीमरुशब्दिता यत्पृथिव्याअधस्तात्तदापोयद्विजउपरिष्ठात्तदंभः तथाचलोकसृष्टिरुक्ताभवति । 'अदोभःपरेणदिवंयौःप्रतिष्ठांतरिक्षंमरीचयःपृ
थिवीमरोयाअधस्तात्ताआपः'इत्यैतरेयेश्रुतालोकसृष्टिरुक्ताभवति । सहमान् लोकानसृजतांभोमरीचिर्मरमापइत्युपक्रम्यात्रलोकात्मत्वेनस्तुतिर्नलोककर्तृत्वेनेत्यतःसमष्ट्युपासनायामेवतात्पर्यम् ७

८ अत्रानधिकारीसारिणीसुक्तेऽपि गीमलगाभौयस्यससारिसुक्तेबाह्यभोगासक्तोव्यष्टिरूपमेवाग्निप्रार्थयतेमातेति प्रणष्टाददर्शनगता ९ शिवंशांतलीकहितं हेतयीज्वालाःपूर्वोक्ताः १० गोपुरविरदिमपु
रविरपित्वमेवेत्यर्थः । परेणास्मान् अस्मत्तोदरेप्रेहि परेणेत्येनंबतं ११ एवंव्यष्टिपासनासिद्धस्यसार्वात्म्योपासनां सर्वस्वत्विदं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रप्रसिद्धां शांडिल्यविद्यादिरूपांस्तं वमित्राख्यः सर्व
प्राणिसमुदायसखाआह सर्वमित्यादिना त्वयीदं कनकेकुंडलादिवत् १२ बहुधाकार्यरूपेण एकधाकारणरूपेण १३ त्रीन्लोकानिति ब्रह्मांडोपलक्षणं पचसिंहरसि समिद्धस्तमोगुणेन प्रवृद्धः अ
त्रहेतुंश्रोतं दर्शयति त्वंसर्वस्येति प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानं प्रतिष्ठालयस्थानं एतेन 'एषयोनिःसर्वस्यप्रभवाप्ययोहिभूतानां' इति श्रुतेरर्थो दर्शितः १४ यत्तुनांतःप्रज्ञमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तुरीयं निर्विशेषं
तदेतद्गोब्रह्मविदांवरहस्युपक्रमाद्ब्रह्मेतद्व्याहृतं त्वयेत्यग्निनाऽपि द्रोणस्यैवस्तुतत्वाद्यद्रोणवाक्यस्यविषय इति ज्ञायते ॥ अत्रचनांतःप्रज्ञादिवाक्यार्थो न च दृश्यतेऽतः कष्टमेतत् श्रुतिबलेनैव स्पष्टीकुर्मः
त्वमन्नमिति हेजगत्पतेत्वमन्नं । 'अद्यतेऽत्तिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यते' इति श्रुतेर्विराडसि । किमसौ नित्यः नेत्याह प्राणिभिर्भुक्तमिति प्राणः सूत्रात्मास उपस्थित्वेनास्तियेषांते प्राणिनः सूत्रो

उर्ध्वचाधश्चसर्पतिष्ठतः पार्श्वतस्तस्था ॥ अर्चिषस्तेमहावीर्यरश्मयः सवितुर्यथा ८ ॥ ॥ सारिसृक् उवाच ॥ माताप्रणष्टापितरं न विद्वः पक्षाजातानैव नोभूम्
केतो ॥ न न स्त्राताविद्यते वै त्वदन्यस्तस्मादस्मांश्चाहिवालांस्त्वमग्रे ९ यदग्रेतेशिवं रूपं ये च ते सप्तहेतयः ॥ तेन नः परिपाहित्वमार्तान्नः शरणेषिणः १०
त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो नान्यस्तप्ताविद्यते गोपुदेव ॥ ऋषीन्स्मान् बालकान्पालयस्व परेणास्मान्प्रेहि वैहव्यवाह ११ ॥ ॥ स्तं वमित्र उवाच ॥ सर्व
मग्रेत्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ त्वंधारयं सिभूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च १२ त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमंहविः ॥ मनीषिणस्त्वाजानंति बहुधा चैकधा
ऽपि च १३ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यवाहकाले प्राप्ते पचसि पुनः समिद्धः ॥ त्वंसर्वभुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा १४ ॥ ॥ द्रोण उवाच ॥
त्वमन्नं प्राणिभिर्भुक्तं मंतर्भूतं जगत्पते ॥ नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् १५ सूर्योभूत्वारश्मिभिर्जातवेदोभूमेरंभोभूमिजातानरसांश्च ॥ विश्वानादाय पुन
रुत्सृज्य काले दृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसी ह शुक्र १६

पासकास्तैर्भुक्तमुपसंहृतं । एतेन स्थूलसूक्ष्मेलय उक्तः । तथा अंतर्मध्ये भूतानि सूत्रशरीरारंभक्राण्यपंचीकृतवियदादीनि यस्य सौऽतर्भूतोऽसि । भूतलयस्थानमप्यासि । एतेन सूक्ष्मस्य कारणे वि
छापनमुक्तं । अतएव जगतः स्थूलसूक्ष्मकार्यस्य पतेः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रत्वं नित्यं प्रवृद्धोऽसि । कार्यकारणब्रह्मणोः सोपाधिकयोरुपाधितिरोभावाविर्भावानुसारि प्रवृद्धत्वं । निरुपाधिकस्य तु नि
त्यमेव तत् । त्वयि शुद्धे प्रतिष्ठितं सर्वकार्यकारणात्मकं रज्ज्वा मिवोरगादिकर्मिभूतं त्वं पचसिंहरसि । एवं च नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञमित्यादि श्रुतेरर्थः स्थूलसूक्ष्मकारणरूपातीतं निष्कलं शिवश
ब्दाभिधेयं प्रतिपादितम् १५ सूर्य इति हेतुः शुक्रसर्वोपाधिकालुप्यहीनत्वं सूर्योभूत्वारसानादाय पुनरुत्सृज्य काले दृष्ट्वा भावयसीति संबंधः । त्वं भूम्नादीनां रसान्स्त्वानि आदाय संहृत्य सूर्यः कारणा
त्मा भूत्वा बीजमात्ररूपेण स्थित्वा पुनः प्रबोधकाले दृष्ट्वा चित्सत्ताप्रदानेन पृथिव्यादीनि जनयसीत्यर्थः १६

एतारस्य ब्रह्मसत्ताया आश्रयत्वेन दृश्यमानाः सत्सदिति प्रत्ययविषयभूता वीरुदात्मो जडपदार्था अपित्वत्त एवोत्पन्ना इत्यर्थः तेन प्रधानादेः कारणत्वं निरस्तं । सुभद्रश्चेत्यत्र समुद्रश्चेति पाठे महोदधिः श
ब्देन महान्ति ब्रह्मांडाद्बहिःस्थितान्युदकानि धीयंतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽनेकब्रह्मांडशक्तिसंपुटाश्रयभूतो जलावरणरूपः समुद्रो ग्राह्यः तच्चावरणांतराणामप्युपलक्षणं १७ एवं परापरब्रह्मरूपेणाग्निस्तु
त्वा उपस्थितभयनिवृत्तिप्रार्थयते इदमिति हेतिग्मांशोतीक्ष्णकरवद्धे सन्नेव स शरीरं । वरुणस्य रसनं द्रियाधिपतेः परायणमत्यन्तालंबनं पक्षिदेहेन हिसर्वरसास्त्रादोलभ्यते अतस्त्वं शिवोऽतरात्मा

त्वत्तपुताः पुनः शुक्रवीरुधो हरितच्छदाः ॥ जायंते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधिः १७ इदं वै सद्भतिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥ शिवस्त्राता भवास्माकं माऽस्मान्
द्यविनाशय १८ पिंगाक्षलोहितग्रीवकृष्णवर्त्मन् द्रुताशन ॥ परेण प्रेहि मुंचास्मान्सागरस्य गृहानिव १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेन ब्रह्मवा
दिना ॥ द्रोणमाह प्रतीतात्मा मंदपालप्रतिज्ञया २० ॥ अग्रिरुवाच ॥ ऋषिद्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मेतद्व्याहृतं त्वया ॥ ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् २१ मं
दपालेनैव यूयं मम पूर्वं निवेदिताः ॥ वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स्मह २२ तस्य तद्वचनं द्रोणत्वया यच्चेह भाषितम् ॥ उभयं मे गरीयस्तु ब्रह्म किं करवाणिते ॥
भृशं प्रीतोऽस्मि मद्रं ते ब्रह्मं स्तोत्रेण सत्तम २३ ॥ द्रोण उवाच ॥ इमे मार्जारकाः शुक्रनिष्यमुद्रेजयंति नः ॥ एतान्शुरुष्वदग्धांस्त्वं द्रुताशनसबांधवान् २४ ॥ वैशं
पायन उवाच ॥ तथा तत्कृतवानग्रिभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ॥ ददाहखांडवं दावं समिद्धो जनमेजय २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शनपर्वणि शार्ङ्ग
कोपाख्याने द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मंदपालोऽपि कौरव्यचितयामास पुत्रकान् ॥ उक्त्वाऽपि च सतिग्मांशुनै
व शर्माधिगच्छति १ सतप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ॥ कथं नु शक्ताः शरणे लपिते मम पुत्रकाः २ वर्धमाने हुतवहे वा ते चाशुप्रवायति ॥ असमर्था विमोक्षाय
भविष्यंति ममात्मजाः ३ कथं त्वशक्तात्राणाय मातातेषां तपस्विनी ॥ भविष्यति हि शोकात्तापुत्रत्राणमपश्यती ४ कथमुद्धीयनेऽशक्ता न पतने च ममात्मजान् ॥ सं
तप्यमाना बहुधा वाशमाना प्रधावती ५ जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक् कथंच मे ॥ स्तं वमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ६ लालप्यमानं तमृषिं मंदपालं तथावने ॥
लपिता प्रत्युवाचे दंसासूयमिव भारत ७ न ते पुत्रेष्वेक्षाऽस्ति याचृषीनुक्तवानसि ॥ तेजस्विनो वीर्यवंतो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ८ त्वयाऽग्नौ ते परीताश्च स्वयं हि मम स
न्निधौ ॥ प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ९ लोकपालो न तं वाचमुक्त्वा मिथ्या करिष्यति ॥ समक्षं बंधुकृत्येन तेन ते स्वस्थमानसम् १० तामेव तु ममामित्रां
चितयन्परितप्यसे ॥ ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराऽभवत् ११

अस्माकं त्राता भव १८ सागरस्य गृहान् नदीप्रवाहानि वाऽनभिभाव्यास्वाभिभावकांश्च ज्ञात्वा मुंच १९ प्रतीतात्मा हृष्टः २० । २१ मह्यं मम २२ । २३ । २४ । २५ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ मंदपाल इति उक्ता मम पुत्रान्मादहेति प्रार्थ्यापि १ शरणे गृहे कथं नु न कथमपि २ । ३ । ४ उद्धीयने ऊर्ध्वपतने
पतनेति र्यगमने वाशमाना रुदती ५ । ६ । ७ । ८ परीताः ज्ञापिताः ९ समक्षमिति हेतुस्त्वत्तेन तव मानसं तेन हेतुना बंधुकृत्यलक्षणे रक्षणे समक्षमभिमुखं न किंतु तामेव त्पादिस्पष्टार्थ १० । ११

नहीति पक्षवतासहायवता सुहृज्जनेननिःस्नेहेननितरांस्नेहवताशक्तेनचपीड्यमानआत्मापुत्रदाररूपःकथंचनउपद्रष्टुमुपेक्षितुंनहिष्याय्य १२ अतस्त्वज्जरितामेवगच्छेयधिक्षिप्याह गच्छेति १३
एवकामवृत्तानाहचरेनचरामि १४ भूतंजरितायामपत्यं । भाव्यर्थेत्वयिजनयितव्येअपत्ये १५ । १६ जरितानामतःजरितंजाताअस्याःसाजरितासर्वेद्रियव्याकुला १७ । १८ । १९ २०

नहिपक्षवतान्याय्यनिःस्नेहेनसुहृज्जने ॥ पीड्यमानउपद्रष्टुंशक्तेनात्माकथंचन १२ गच्छत्वज्जरितामेवयदर्थपरितप्यसे ॥ चरिष्याम्यहमप्येकायथाकुपुरुषा
श्रिता १३ ॥ मंदपालउवाच ॥ नाहमेवंचरेलोकेयथात्वमभिमन्यसे ॥ अपत्यहेतोर्विचरेतच्चकृच्छ्रगतंमम १४ भूतंहित्वाचभाव्यर्थेयोऽवलंबेत्समंदधीः ॥
अवमन्येततंलोकोयथेच्छसितथाकुरु १५ एषहिप्रज्वलन्नग्निल्लिहानोमहीरुहान् ॥ आविग्नेहदिसंतापंजनयत्यशिवंमम १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्मा
द्देशादतिक्रान्तेज्वलनेजरितापुनः ॥ जगामपुत्रकानेवजरितापुत्रगृहिणी १७ सातान्कुशलिनःसर्वान्विमुक्तान्जातवेदसः ॥ रोह्यमाणान्दृष्टशेवनेपुत्राग्निरा
मयान् १८ अश्रूणिमुमुचेतेपांदर्शनात्सापुनःपुनः ॥ एकैकश्येनतान्सर्वान्क्रोशमानाञ्चपद्यत १९ ततोभ्यगच्छत्सहसामंदपालोऽपिभारत ॥ अथतेसर्व
एवैनंनाभ्यनंदंस्तदासुताः २० लालप्यमानमेकैकंजरितांचपुनःपुनः ॥ नचैवोचुस्तदाकिंचित्तृप्तिंसाध्वसाधुवा २१ ॥ मंदपालउवाच ॥ ज्येष्ठःसुत
स्तेकतमःकतमस्तस्यचानुजः ॥ मध्यमःकतमश्चैकनयान्कतमश्चते २२ एवंबुवंतंहुःस्वार्तंकिमान्प्रतिभाषसे ॥ कृतवानपिहित्यागंनैवशांतिमितोल
भे २३ ॥ जरितोवाच ॥ किंनुज्येष्ठेनतेकार्यंकिमनंतरजेनते ॥ किंममध्यमजातेनकिंकनिष्ठेनवापुनः २४ यांत्वंमांसर्वतोहीनामुत्सृज्यासिगतःपुरा ॥
तामेवलपितांगच्छतरुर्णाचारुहासिनीम् २५ ॥ मंदपालउवाच ॥ नस्त्रीणांविद्यतेकिंचिदमुत्रपुरुषांतरात् ॥ सापलकमृतेलोकेनान्यदर्थविनाशनम् २६
वैराग्रीदीपनंचैवभृशमुद्वेगकारिच ॥ सुव्रताचापिकल्याणीसर्वभूतेषुविश्रुता २७ ॥ अरुंधतीमहात्मानंवसिष्ठंपर्यशंकत ॥ विशुद्धभावमत्यंतंसदाप्रियहिते
रतम् २८ सप्तर्षिमध्यगंवीरमवमेनेचतंमुनिं ॥ अपध्यानेनसातेनधूमारुणसमप्रभा ॥ लक्ष्यालक्ष्यानाभिरूपानिमित्तमिवपश्यति २९ अपत्यहेतोःसंप्राप्तं
तथात्वमपिमामिह ॥ इष्टमेवंगतेहित्वंसातथैवाद्यवर्तते ३० नहिभार्येतिविश्वासःकार्यःपुंसाकथंचन ॥ नहिकार्यमनुध्यातिनारीपुत्रवतीसती ३१

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ स्त्रीणांभुवःपरलोकेपुरुषांतराहतेसापलकंचकृतेऽप्यतृतीयमर्थेनाशनंपुरुषार्थघातकंनस्ति २६ तदुभयंनिंदति वैराग्रीति एतच्चापारिहार्यंसतीनामपीत्याह
सुव्रतेति २७ । २८ निमित्तंभर्तृलक्षणमिवपश्यतिकपदेन । अतएवनाभिरूपाप्रच्छन्नवेपा । तेनहेतुनालक्ष्यालक्ष्याच २९ इष्टमांसं तथाऽरुंधतीवशंकमानात्वमिवसाऽपितथैवमयिअपत्यहेतोर्व्याकुले
सतिसालपिताऽपितथैववर्तते ३० अतःस्त्रीणामासोनास्तीत्याह नहीति कार्यंभर्तृशुश्रूषादि अनुध्यातिमनसिकरोति ३१

३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ ॥ ॥ युष्माकमिति १ मातुर्धर्मज्ञतांचवःमातुर्वोयुष्मत्संबंधितयाधर्मज्ञ
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तेसर्वेएवैनंपुत्रांसम्यगुपासते ॥ सचतानात्मजान्सर्वानाश्वासयितुमुद्यतः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शन
पर्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ मंदपालउवाच ॥ युष्माकमपवर्गार्थविज्ञतोऽज्वलनोमया ॥ अग्निनाच
तथेत्येवंप्रतिज्ञातंमहात्मना १ अग्नेर्वचनमाज्ञायमातुर्धर्मज्ञतांचवः ॥ भवतांचपरंवीर्यपूर्वनाहमिहागतः २ नसंतापोहिवःकार्यःपुत्रकाहदिमांप्रति ॥ ऋषी
न्वेदहुताशोऽपिब्रह्मतद्विदितंचवः ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमाश्वासितान्पुत्रान्भार्यामादायसाद्विजः ॥ मंदपालस्ततोदेशादन्यदेशंजगामह ४ भगवा
नपितिग्मांशुःसमिद्धःखांडवंततः ॥ ददाहसहकृष्णाम्यांजनयनजगतोहितम् ५ वसामेदोवहाःकुल्यास्तत्रपीत्वाचपावकः ॥ जगामपरमांतिर्दिश्यामासचार्जु
नम् ६ ततोऽस्तरिक्षाद्भगवानवतीर्यपुरंदरः ॥ मरुद्गणैर्वृतःपार्थकेशवंचेदमब्रवीत् ७ कृतंयुवाभ्यांकर्मदममरैरपिदुष्करम् ॥ वरंवृणीतंतुष्टोऽस्मिदुर्लभंपुरुषेष्वि
ह ८ पार्थस्तुवरयामासशक्रादस्त्राणिसर्वशः ॥ प्रदातुंतच्चशक्रस्तुकालंचक्रेमहायुतिः ९ यदाप्रसन्नोभगवान्महादेवोभविष्यति ॥ तदातुभ्यंप्रदास्यामिपांडवा
स्त्राणिसर्वशः १० अहमेवचतंकालंवेत्स्यामिकुरुनंदन ॥ तपसामहताचापिदास्यामिभवतोऽप्यहम् ११ आग्नेयानिचसर्वाणिवायव्यानिचसर्वशः ॥ मदीयानि
चसर्वाणिग्रहीष्यसिधनंजय १२ वासुदेवोऽपिजग्राहप्रीतिपार्थेनशाश्वतीम् ॥ ददौसुरपतिश्चैववरंकृष्णायधीमते १३ एवंदत्त्वावरंताभ्यांसहदेवैर्मरुत्पातिः ॥
हुताशनमनुज्ञाप्यजगामत्रिदिवंप्रभुः १४ पावकश्चतदादावंदग्ध्वासमृगपाक्षिणम् ॥ अहानिपंचचैकंचविररामसुतर्पितः १५ जग्ध्वामांसानिपीत्वाचमेदांसि
रुधिराणिच ॥ युक्तःपरमयाप्रीत्याताडुवाचाच्युतार्जुनौ १६ युवाभ्यांपुरुषाभ्याम्यातर्पितोऽस्मियथासुखम् ॥ अनुजानामिवावीरौचरतंयत्रवांचितम् १७ एवं
तौसमनुज्ञातौपावकेनमहात्मना ॥ अर्जुनोवासुदेवश्चदानवश्चमयस्तथा १८ परिक्रम्यततःसर्वेत्रयोपिभरतर्षभ ॥ रमणीयेनदीकूलेसहिताःसमुपाविशन् १९
॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांआदिपर्वणिमयदर्शनपर्वणिवरप्रदानेचतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ समाप्तंमयदर्शनपर्वदि
पर्वच ॥ इतःपरंसभापर्वभविष्यतितस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोब्रवीन्मयःपार्थवासुदेवस्यसंनिधौ ॥ प्रांजलिःशुक्लयावाचापूजयित्वापुनःपुनः१

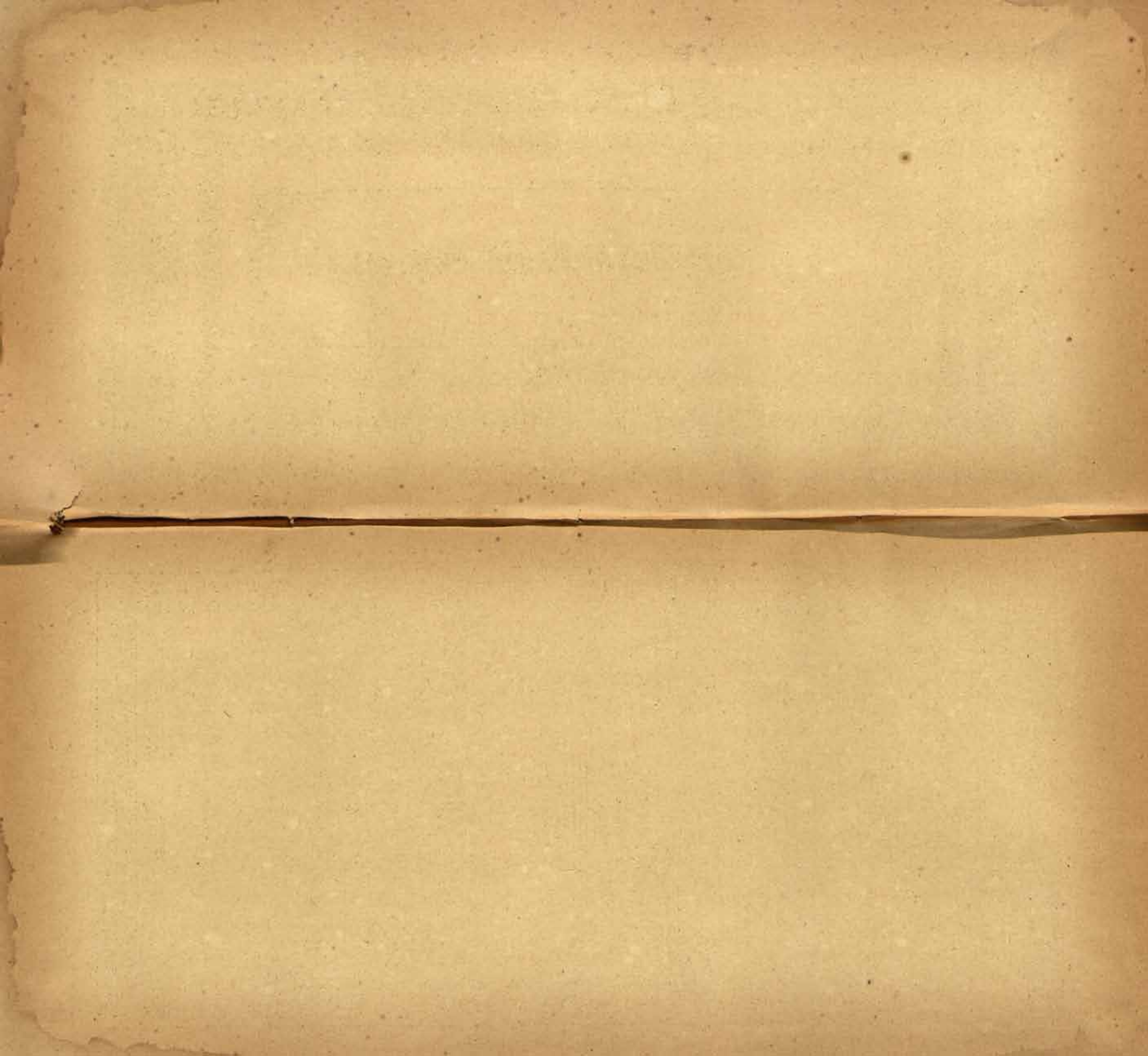
तांयुष्मदीर्यपरमंधर्मज्ञानंमातुरस्तीतिविज्ञायेत्यर्थः २ ब्रह्मतदेदांतप्रसिद्धं ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ चरतंयत्रवांचितमि
त्यनेनाप्रतिहतगतित्वद्वयोरपिदत्तमयेत्यर्थः १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ ॥ ॥

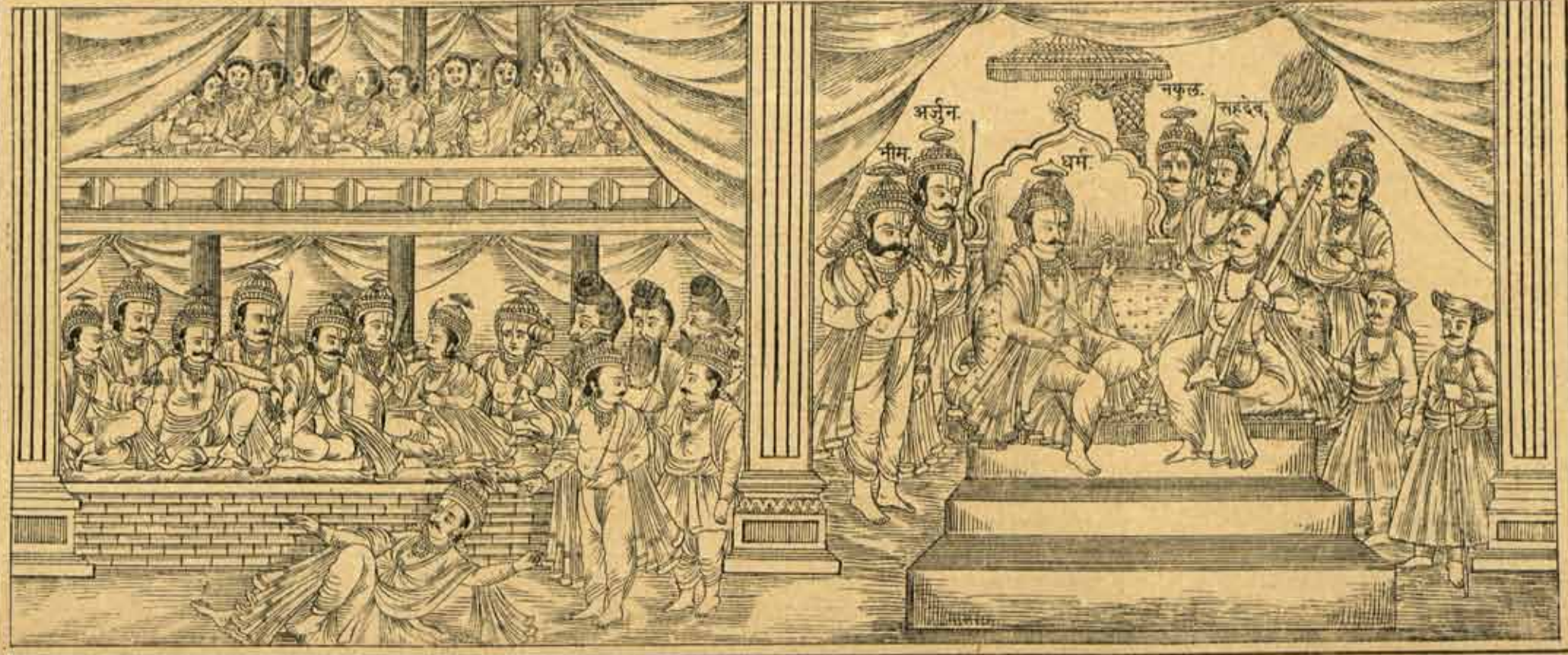
अस्मिन्पर्वणि श्रीवेदव्यासेनसप्तविंशत्यधिकद्विशताध्यायःप्रतिज्ञाताः तथापि लेखकप्रमादाच्चतुस्त्रिंशदधिकद्विशताध्यायाः श्लोकवैषम्यंचदृश्यते

तत्कुत्राधिक्यंजातंतत्तज्ज्ञापतेएवमग्निपर्वस्वपिभूनाधिकविषयेज्ञेयम् ।

॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते सटीकं सभापर्व प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ बीजाङ्कुरद्रुमसमेश्वरसूत्रविश्वान्मोक्षाय धितयत यूयमेदमुच्यते ॥ दास्याय बीजाङ्कुरद्रुमसमेश्वरसूत्रविश्वान्मोक्षाय धितयत यूयमेदमुच्यते ॥ १ ॥ जीवि भुजिः स्व परसृष्टवर्ण्येव यत्रेशता परधिया निजमायया वा ॥ सृष्टेरुपाधिभिरसंगचितावपीष्टा तस्मिन्ममास्तु रतिरात्मनि लक्ष्मणाय ॥ २ ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपु र्यान् ॥ प्राचां गुरुणां हृदयानुरूपं कुर्मः सभापर्वणि भावदीपं ॥ ३ ॥ तत्र पूर्वस्मिन्पर्वण्यंते शार्ङ्गकाः ज्ञानबलादेव बन्धिमुखाद्विमुक्ता इत्युक्तं तच्च ज्ञानं भगवद्रक्तिबलादेव लभ्यत इति प्रतिपादनायेदं सभापर्व आरभ्यते । तत्र भक्तावपि रुच्युत्पादनार्थं भक्तिबलेनैव पाण्डवानां दिव्यसमालाभाद्यैश्वर्यं द्वेषेणापि भगवद्व्यानं भगवत्सायुज्यप्रापकमिति शिशुपालनि र्याणेन ध्यानमाहात्म्यं निरपराधिष्वपि पाण्डवेष्वभक्तानां दुर्योधनादीनां द्वेषोत्पत्त्याऽभक्तदोषाः द्यूते द्रौपदीत्राणेन भगवतो भक्तपक्षपातित्वं समर्थानामपि पाण्डवानां सापराधेष्वपि

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽब्रवीन्मयः पार्थ वासुदेवस्य सन्निधौ ॥ प्राञ्जलिः शृङ्खलायावाचा पूजयित्वा पुनः पुनः २ ॥ मय उवाच ॥ अस्मात्कृष्णात्सु संरब्धात्पावकाच्च दिधक्षतः ॥ त्वया त्रातोऽस्मिकौ ते यद्ब्रह्म किं करवाणिते ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ॥ प्रीतिमान्भवमेनित्यं प्रीतिमंतो वयं चते ४ ॥ मय उवाच ॥ युक्तमे तत्त्वयि विभो यथाऽऽस्थ पुरुषर्षभ ॥ प्रीतिपूर्वमहं किंचित्कर्तुमिच्छामि भारत ५ ॥ अहं हि विश्वकर्मा विद्वानवानां महाकविः ॥ सोऽहं वै त्वत्कृतं कर्तुं किंचिदिच्छामि पाण्डव ६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसे मया ॥ एवं गतेन शक्यामि किंचित्कारयितुं त्वया ७ ॥ न चापितव संकल्पं मोघमिच्छामि दानव ॥ कृष्णस्य क्रियतां किंचित् तथा प्रतिकृतं मयि ८ ॥ चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ॥ मुहूर्तमिव संदध्यौ किमयं चोद्यतामिति ९ ॥ ततो विचिंत्य मनसा लोकना थः प्रजापतिः ॥ चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति १० ॥ यदित्वं कर्तुं कामोऽसि प्रियं शिल्पवतांवर ॥ धर्मराजस्य दैतेययादृशीमिह मन्यसे ११ ॥ यां कृ तां नानुकुर्वति मानवाः प्रेक्ष्य धिष्ठिताः ॥ मनुष्यलोके सकले तादृशीं कुरुवै सभाम् १२ ॥ यत्र दिव्यानभिप्रायान् पश्येम हि कृतांस्त्वया ॥ आसुरान्मानुषांश्चैव सभां तां कुरुवै मय १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रतिगृह्यतु तद्वाक्यं संप्रहृष्टो मयस्तदा ॥ विमानप्रतिमां च क्रेपाण्डवस्य शुभां सभाम् १४ ॥ ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ सर्वमेतत्समावेद्य दर्शयामास तुर्भयम् १५

दुर्योधनादिष्वप्रकोपेन भक्तानां तितिक्षा चेति भक्तगुणाश्च दर्शिताः । तत्रोपकर्त्रे प्रत्युपकारोऽवश्यं कर्तव्य इत्येतदर्थं यितुं पाण्डवार्थं मयेन बन्धितो मोचितेनाऽभूतपूर्वा सभा कृतोति तावद्वर्ण्यते । ततोऽब्रवीन्मयः पार्थमित्यादिना २ स्वादवदाहे कृष्णाच्चक्रेण जिघांसतः ३।४।५ विश्वं कर्म कृतिसाध्यं यस्य स विश्वकर्मा महाकविः शिल्पपंडितः ६ एवं गते प्रत्युपका रायं प्राप्ते त्वयिसति ७।८ संदध्यौ विचारितवान् ९।१० हेदैतेय हेदानव ११।१२ आसुरान्मानुषानित्युपलक्षणं देवगंधर्वादीनामप्यभिप्रायान् लेपचित्रे लेख्यचित्रे च चतुर्दशमुवनान्तर स्थतत्तज्जातीयस्वभावाधिकनानाविधलीलाप्रदर्शनेन मनोवृत्तीः पश्येम । यदर्थनेन ब्रह्मांडांतरवर्ति सर्वं वस्तुजातं दृष्टव्यं भवतीत्यर्थः १३ विमानप्रतिमेति नाम विमानसदृशीवा १४।१५

१६ पूर्वदेवो वृषपर्व दानवस्तस्य चरितं बिंदुसरसि यज्ञकरणादि १७ आश्वस्य स्वस्थचितो भूत्वा प्रचक्रमे आरब्धवान् १८। १९। २० किष्कुर्हस्तः । सर्वतश्चतुर्दिशु २१ ॥ इति सभापर्वणिनेलकंठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ उचित्वेति १। २। ३। ४ अर्थ्य अर्थादनपेतं तथ्यं सत्यं । लघु स्वल्पाक्षरं । युक्तं युक्तिमतः । अत एवानुत्तरं पूर्वपक्षवदप्रत्याख्येयं । तथ्यं पथ्यं हितं वाक्यं गुरु स्वल्पाक्षरं मृदु । इति पाठे पथ्यं सन्मार्गादनपेतं गुरु बह्वर्थं ५ स्वजनगामीनि मात्रादिषु स्वबांधवेषु कुशलसंदेशक पाणि ६ भामिनी दीप्तिमती भाविनीमिति पाठे सद्भावयुक्तां ७ वंदे चेति । पुरुषसत्तमः पुरुषेष्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेषु पंचस्वाद्यो व्यवहारतः सत्यः उत्तरोत्तरेषां तु पूर्वपूर्वाधिष्ठानत्वात्तत्तदपेक्षया सत्यतरत्वं पुच्छं ब्रह्म तु षष्ठं तेषामधिष्ठानभूतं मोक्षेऽप्यबाध्यत्वात्सत्तमः । ननु कथं सत्तमे 'अस्थूलमनणु निष्कलं निष्क्रियं शांतं' इत्यादिश्रुतेः

तस्मैयुधिष्ठिरः पूजायथार्हमकरोत्तदा ॥ सतुतांप्रतिजग्राहमयः सत्कृत्यमारुत १६ सपूर्वदेवचरितंतदातत्रविशांपते ॥ कथयामासदैतेयः पांडुपुत्रेषुभारत १७ सकालंकंचिदाश्वस्यविश्वकर्माविचिंत्यतु ॥ सभांप्रचक्रमेकर्तुं पांडवानां महात्मनाम् १८ अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः ॥ पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमंगलः १९ तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान् पायसेन सहस्रशः ॥ धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् २० सर्वतु गुणसंपन्नां दिव्यरूपां मनोरमां ॥ दशकिष्कुसहस्रांतां मापयामास सर्वतः २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभास्थाननिर्णये प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ वैशं पायन उवाच ॥ उपित्वा खांडवप्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ॥ पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनाहोऽभिपूजितः १ गमनाय मतिचक्रे पितुर्दर्शनलालसः ॥ धर्मराज मथामंश्य पृथांच पृथुलोचनः २ वंदे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वंद्यः पितृष्वसुः ॥ सतयामूर्ध्नु पाद्मातः परिष्वक्तश्च केशवः ३ ददर्शनंतरं कृष्णो भगिनीं स्वामहाय शाः ॥ तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या बाष्पसमन्वितः ४ अर्चयंत्यं हितं वाक्यं लघुयुक्तमनुत्तरम् ॥ उवाच भगवान् भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ५ तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि सः ॥ संपूजितश्चाप्यसकृत् शिरसा चाभिवादितः ६ तामनुज्ञाय वाष्पेयः प्रतिनंद्य च भामिनीम् ॥ ददर्शनंतरं कृष्णां धौम्यं चापि जनार्दनः ७ वंदे च यथान्यायं धौम्यं पुरुषसत्तमः ॥ द्रौपदीं सांत्वयित्वा च आमंश्य च जनार्दनः ८

सर्वविशेषशून्ये नामरूपवदनादिक्रियायोगो घटेतेति चेत् अत्र ब्रूमः 'कौलिके प्रतिमाद्वारा चैत्रे भोग इवेशता । असंगे भूम्नि जीवौघकल्पितोपाधियोगतः' । अनादौ संसारे जीवेश्वरविभागस्याप्यनादित्वाद्ब्रह्मं भुजंग इव जीवौघस्याविद्यया शुद्धेऽपि चिदात्मानि ईशसूत्रादिकं कल्पितमिदमेव ब्रह्मणः शरीरमिति । यथा कौलिकः प्रतिमां कृत्वेदमेव चैत्रस्य शरीरमिति भावयति तद्वत् । यथा च प्रतिमाद्वारा चैत्रस्य भोगो भवत्येवं शुद्धायामपि चिति जीवौघकल्पितोपाध्याद्वारा ईशनादिकं भवति । एतावांस्तु विशेषः जीवस्य स्वाविकाकल्पितं शरीरांतरमस्तीति प्रतिमानिमित्तकोऽपि भोगः स्वदेहावच्छेदेनैव जायते न प्रतिमावच्छेदेन । चित्तेस्तु तदभावाद्भिभूत्वाच्च परकल्पितोपाध्यवच्छेदेनैव नियंतृत्वादिकं भवति । तच्चाकर्भजत्वाच्चित्तौ न संसृज्यते यथा जीवे भोगः यथा वा कल्पितसर्पगतं भीषणत्वं रज्ज्वां । एवं च व्यवहारतः संसारस्यायं तशून्यत्वात्तत्कारणीभूतस्येशादेरपि तथात्वं-

वक्तव्यं किमुत ईशादिकारणीभूतायाः कृष्णमूर्तेः । तथा हि बीजांकुरतरुपमेष्वीशसूत्रविराट्सु अंतर्बीजगर्भफलोपमः श्रीकृष्णोऽनंतकोटिब्रह्माण्डनायक इति प्रसिद्धं अयमेव श्रीमच्छंकरभगवत्पादैर्वेदांतसारे वनवृक्षदृष्टांतेन समष्टिव्यष्टिरूपेण स्थूलसूक्ष्मकारणानि प्रतिपाद्य समष्टिवनवृष्टांतेन प्रतिपादितः । 'शास्त्रेऽप्यंतस्तद्वर्माणपदेशात्' इत्यत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यरुमभुर्हिरण्यकेश आप्राणनखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथाकप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' इति नामरूपवन्तमादित्यमंडलांतर्गतं नारायणमुदाहृत्य तस्य ऋक् च साम च गेष्णाविति नारायणस्य कृत्स्नप्रपंचात्मके ऋक्सामे अंगुलिपर्वणी इत्युक्तं । ततोऽनंतकोटिब्रह्मांडाश्रयत्वं सूर्याकृतेर्ब्रह्मणो युज्यते । अयमेव नंदनंदनो महामायावी सुप्तिप्रलयकैवल्येषु कर्मोपरमेसति जगदिद्रजालं स्वमूर्त्यासह तिरोधाय पास्तसमस्तविशेषं

भ्रातृनभ्यगमद्विद्वान्पार्थेन सहितो बली ॥ भ्रातृभिः पंचभिः कृष्णो वृतः शक्रइवामरैः ९ यात्राकालस्य योग्यानि कर्माणि गरुडध्वजः ॥ कर्तुं कामः शुचिर्भूत्वा स्नातवान्समलंकृतः १० अर्चयामास देवांश्च द्विजांश्च यदुपुंगवः ॥ माल्यजाप्यनमस्कारैर्गंधैरुच्चावचैरपि ११ सकृत्वासर्वकार्याणि प्रतस्थेत स्थुपांवरः ॥ उपेत्य स यदुश्रेष्ठो वा ह्यक्ष्णाद्विनिर्गतः १२ स्वस्तिवाच्याहृतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः ॥ वसुप्रदाय च ततः प्रदक्षिणमथाकरोत् १३ कांचनं रथमास्थाय ताक्षकैतनमाशुगम् ॥ गदाचक्रासिशाङ्गाद्यैरायुधैरावृतं शुभम् १४ तिथावप्यथ नक्षत्रे मुहूर्ते च गुणान्विते ॥ प्रययौ पुंडरीकाक्षः शैब्यसुग्रीववाहनः १५ अन्वाकुरोह चाप्येनं प्रेम्णाराजायुधिष्ठिरः ॥ अपास्य चास्य यंतारं दारुकं यंत सत्तमम् १६ अभीषून्संप्रजग्राह स्वयंकुरुपतिस्तदा ॥ उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनंसितम् १७ रुक्मदंडं दृढद्वाहुर्विदुधावप्रदक्षिणम् ॥ तथैव भीमसेनोऽपि यमाभ्यां सहितो बली १८ पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक्पौरजनैः सह ॥ स तथा भ्रातृभिः सर्वैः केशवः परवीरहा १९ अन्वीयमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः ॥ पार्थमामंय गोविंदः परिष्वज्य सुपीडितम् २० युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा ॥ परिष्वक्तो भृशं तैस्तु यमाभ्यामभिवादितः २१ योजनार्धमथोगत्वा कृष्णः परपुरं जयः ॥ युधिष्ठिरं समामंय निवर्तस्वेति भारत २२ ततोऽभिवाद्य गोविंदः पादौ जग्राह धर्मवित् ॥ उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्नु पाद्मायकेशवम् २३ पांडवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः २४

ब्रह्मात्मानं प्रापयति कर्मशेषसत्त्वे पुनरुद्भावयति च । ततश्चास्य स्वाविकाभावादसंगत्वं पराविद्याकल्पितोपाधिसंबंधात्प्रतिमाया भोजकत्ववन्नियंतृत्वमविद्यायाश्चायं तशून्यत्वात् त्रित्यत्वं चेति सिद्धं । ततश्चासंगत्वाद्युक्तमस्य पुरुषसत्तमत्वं जनगमयितृत्वरूपजनार्दनत्वेन नियंतृत्वं नियंतृत्वादेव च 'उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम्' इति वक्ष्यमाणरीत्या जनशिक्षार्थं धौम्यवदनेन वैदिकमर्यादापरिपालकत्वं द्रौपदीसांत्वनेन च सुहृदनुग्राहकत्वं चेत्यादि सर्वं समंजसं । अयमेवार्थो मंगलश्लोकाभ्यामस्माभिः संशुद्धीतो न विस्मर्तव्यः ८ भ्रातृन् पितृष्वसुः पुत्रान् ९ । १० । ११ तस्थुषां स्थितिमतां वरः सनातन इत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ अभीषून् रथाश्वरश्मीन् १७ । १८ । १९ सुपीडितं गाढं यथा भवति तथा परिष्वज्य २० । २१ । २२ । २३ । २४

संविदे पुनरेष्यामीति निश्चयं कृत्वा २५ लोचनैरिति सर्वेन्द्रियाग्राह्यापि परमात्मानं प्रथमं प्रतिमादिषु संचित्य । मनोभिरिति पश्चात्प्रतिमां त्यक्त्वा मनसैव चितयेदित्युक्तं २६ २७ मनसो लये शौरिर्मानसमूर्तिरूपोऽतर्दधे । अत एव ते अकामा निर्विकल्पसमाधिस्थाः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति श्रुतेः । यतो गांविदे निर्विकल्पे ब्रह्माणि गतं लीनं मानसं येषां ते तथाभूताः २८ निवृत्येति समाधिसुखानुभवानंतरं व्युत्थानं ध्वनितं २९ स गत्वेति पाठे गत्वा शीघ्रगमनशीलः । गमेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति कनिष् । अनुदातोपदेशेत्यनुनासिकलोपे ष्वस्येति तुगागमः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ कल्पया मास एवमेवं करिष्यामीति

ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ॥ निवृत्य च तथा कृच्छ्रात्पाण्डवान्सपदानुगान् २५ स्वांपुरीप्रययौ हृष्टो यथाशक्रोऽमरावतीम् ॥ लोचनैरनुजग्मुस्ते तमाद्यष्टिपथात्तदा २६ मनोभिरनुजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् ॥ अतस्तमनसामेव ते पांके शवदर्शने २७ क्षिप्रमंतर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ॥ अकामा एव पार्थास्ते गोविंदगतमानसाः २८ निवृत्योपययुस्तूर्णस्वंपुरं पुरुषर्षभाः ॥ स्यंदनेनाथ कृष्णोऽपि त्वरितं द्वारकामगात् २९ सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतोया यिना तदा ॥ दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ॥ सगतो द्वारकां विष्णुर्गुरुमानिववेगवान् ३० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ निवृत्य धर्मराजस्तु सहभ्रातृभि रच्युतः ॥ सुहृत्परिवृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ३१ विमृज्य सुहृदः सर्वान् भ्रातृन् पुत्रान् श्वधर्मराट् ॥ मुमोद पुरुषव्याघ्रो द्रौपद्या सहितो नृप ३२ केशवोऽपि मुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ पूज्यमानो यदुश्चैरुग्रसेनमुखैस्तथा ३३ आहुकं पितरं वृद्धं भातरं च यशस्विनीम् ॥ अभिवाद्य बलं चैव स्थितः कमललोचनः ३४ प्रद्युम्नसां वनिशठांश्चारुदेष्णंगदंतथा ॥ अनिरुद्धं च भानुं च परिष्वज्य जनार्दनः ३५ स वृद्धैरभ्यनुज्ञातोरुक्मिण्या भवनं ययौ ॥ मयोऽपि समहाभागः सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ विधिवत्कल्पयामास सभां धर्मसुताय वै ३६ ॥ इति श्रीमहामारुते सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि भगवद्वाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ॥ आपृच्छेत्वांगमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम् १ उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ॥ यियक्षमाणेषु पुरादानवेषु मया कृतम् २ चित्रमणिमयं भांडं रम्यं बिंदुसरः प्रति ॥ सभायां सत्यसंधस्य यदा सीदृषपर्वणः ३ आगमिष्यामि तद्दृष्ट्वा यदिति प्रतिभारत ॥ ततः सभां करिष्यामि पाण्डवस्य यशस्विनीम् ४ मनःप्रल्लादिनीं चित्रां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ अस्ति बिंदुसरस्युग्रागदाचकुरुनंदन ५ निहिताभावयाम्येवं राजा हत्वारणे रिपून् ॥ सुवर्णबिंदुभिश्चित्रागुर्वीभारसहा दृढा ६

मनसि विचारयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इति सभा० नैलकंठीये भारतभा० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ अथेति । १ । २ भांडमिव भांडं मूलधनं विचित्ररंगोपादानद्रव्यं कृतं हिंगुलादिवन्निर्मितं मणिमयं मणिप्रचुरं । येन कृत्रिममयूरादीनां चंद्रकलोचनादीनि क्रियन्ते ३ । ४ । ५ राजा वृषपर्वणा निहिता सेदानीमप्यस्तीति भावयामीति योज्यं । ततोऽर्वाभीमसेनं विना तदुद्यमनयोग्यस्य पुंसोऽजातत्वादिति भावः । भारसहा गदांतरेण सन्निपाते सत्यविचाल्वा यतो दृढा ६

सा वै ज्ञातसहस्रस्य लक्षस्य गदालक्षेण तुल्येत्यर्थः । स्वर्णभारसहस्रस्येति पाठे तु 'तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुला' इति शास्त्रोक्तमानेन गुर्वीत्यर्थः ७ । ८ प्रागुदीचीमैशा नीं उत्तरेणोत्तरतः ९ हिरण्यशृंगो मैनाकावयवभूतो गिरिः १० ईश्वरेण प्रजापतिना ११ । १२ दृष्टांततः शास्त्रसिद्धांततः १३ भूतपतिर्महादेवः सृष्ट्वा सृष्टिकर्ता । अत्रापि गत्वेति वत् कनिष् १४ । १५ शिष्टसंप्रतिपत्तये इति पाठेऽपि शिष्टान् धर्मानुष्ठाने प्रवर्तयितुमित्यर्थः १६ । १७ स्फाटिकं स्फटिक इत्युपलक्षणं नानारत्नमयं सितसारंगपिङ्गादिवर्णानां महामणी नां चूर्णानि यथापेक्षितं मिश्राणि शुक्पारावतमयूरजपादाडिमजंबूफलवर्णाद्यवांतरमिश्ररंगरचनार्थं वृषपर्वयागे सभायं संपादितं तत्रोपयुक्तावशिष्टमानीतवानित्यर्थः १८ किंकरैः सविशतसहस्रस्य संमिता शत्रुघातिनो ॥ अनुरूपा च भीमस्य गांडोर्वभवतो यथा ७ वारुणश्च महाशंखो देवदत्तः सुघोषवान् ॥ सर्वमेतत्प्रदास्यामि भवतेना त्रसंशयः ८ इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीं दिशंगतः ॥ अथोत्तरेण कैलासान्मैनाकं पर्वतं प्रति ९ हिरण्यशृंगः सुमहान् महामणिमयोगिरिः ॥ रम्यं बिंदुस रानामयत्रराजाभगीरथः १० द्रुष्टुं भागीरथीगंगामुवास बहुलाः समाः ॥ यत्रेष्टं सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ११ आहताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम ॥ यत्र यूपामणिमयाश्चैत्याश्वापि हिरण्यमयाः १२ शोभार्थं विहितास्तत्र न तु दृष्टांततः कृताः ॥ यत्रेष्टासगतः सिद्धिं सहस्राक्षः शचीपतिः १३ यत्र भूतपतिः मृ द्वासर्वान् लोकान्सनातनः ॥ उपास्यते तिग्मतेजाः स्थितो भूतैः सहस्रशः १४ नरनायकौ ब्रह्मायमः स्थाणुश्च पंचमः ॥ उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये १५ यत्रेष्टं वासुदेवेन सत्रैर्वर्षगणान्वहन् ॥ श्रद्धधानेन सततं धर्मसंप्रतिपत्तये १६ सुवर्णमालिनो यूपार्थं चैत्याश्वाप्यतिभास्वरान् ॥ ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च केशवः १७ तत्र गत्वा सजग्राह गदां शंखं च भारत ॥ स्फाटिकं च सभाद्रव्यं यदा सीदृषपर्वणः १८ किंकरैः महरक्षोभिर्यदरक्षन्महद्वनम् ॥ तदगृह्णान्मयस्त त्रगत्वा सर्वमहासुरः १९ तदा हत्य च तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ॥ विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयीं शुभाम् २० गदां च भीमसेनाय प्रवरां प्रददौ तदा ॥ देवदत्तं चार्जुनाय शंखं प्रवरमुत्तमम् २१ यस्य शंखस्य नादेन भूतानि प्रचक्रं पिरे ॥ सभा च सामहाराजशातकुंभमयद्रुमा २२ दशकिष्कुसहस्राणिसमंता दायतां भवत् ॥ यथावद्वैर्यार्कस्य सोमस्य च यथा सभा २३ आजमाना तथाऽत्यर्थं दधार परमं वपुः ॥ अभिघ्नतो वप्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् २४ प्रवभौ ज्वलमानेन दिव्यादिव्येन वर्चसा ॥ नवमेघप्रतीकाशादिवमावृत्य विष्टिता ॥ आयता विपुला रम्या विपाप्मा विगतकृमा २५ उत्तमद्रव्यसंपन्नारत्नप्राकार तोरणा ॥ बहुचित्रा बहुधनामुकृता विश्वकर्मणा २६ नदाशाही सुधर्मावा ब्रह्मणो वास्थतादृशी ॥ सभारूपेण संपन्नायां चक्रे मातिमान्मयः २७

रक्षसां जातिविशेषैः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ दिव्या दिव्येन वर्चसा अलोकिकेन च तेजसा नवमेघप्रतीकाशा नवभिर्मेघैरिव मेघैश्चित्तज्ञे च मत्कारामृतवर्षिभिः शृंगारादिभीरुस्तत्तच्चित्रेष्वभिनीय प्रदर्शितैः शोभमाना दिवमावृत्य व्याप्यामि मूयेति यावत् । विष्टिता विशेषेण स्थिता । विपाप्मा पापघ्नी दिव्यतेजःसंपन्नत्वात् । विगतकृमा श्रमच्छेदिनी । व्युदास्त्वत्र विचित्रमणिवैदिकेति पाठे कल्पयन्ति २५ प्राकारः परिधिभित्तिः तोरणानि बहिर्द्वाराणि । प्राकारमालिनीत्यपि पाठः २६ दश अहिंसादीन् यम नियमान् इति ते दशार्हा भगवद्रक्षा बलिबाणप्रभृतयस्तेषामियं दशार्हा । सात्वतीति पाठे सात्परमात्मा सोऽस्त्येषां ते सात्वतस्तेषामियं सात्वतीति स एवार्थः २७

वहंतीति सभाया जंगमत्वमुक्तं अत एव विमानप्रतिमेति नाम तस्या युक्तं २८ २९ नलिनी कमलवर्ती सरसी । वैदुर्यैरिन्द्रनलिमणिमयैः पत्रेव्यासां मणिनालमयांजुजां मणिमयना
लां कनकांजुजां च 'मयः शिल्पिनि दैत्यानां करमेऽश्वतरेपि च' इति विश्वः । 'करमःकलभो वाऽष्टापदे' इति च विश्वः । मणिनालोऽज्ज्वलांजुजामिति पाठे तु मणिमयानि नालेषु विकस्व
राण्यंजुजानि यस्यां सा तथा । मणिमयनालेषु स्वच्छांजुजां वा ३० पद्मसौगंधिकवर्ती पद्माकारैः सौगंधिकैः पद्मरागैर्युक्ता । पद्मरागमयपद्माभित्यर्थः । 'सौगंधिकं तु कल्हारेपद्म
रागेच' इति मेदिनी । हैमसौगंधिकवतीमिति पाठे स्पष्टार्थः । पुष्पितैर्विकसितैः । निष्पंकेति विद्यमानमपि सलिलमतिस्वच्छत्वादाश्रयरूपेणैव प्रकाशते न स्वरूपेण स्फटिकजपा
कुसुमवत् । अनेन तत्र स्थलभ्रमकारणमुक्तं ३१ मंदानिलेन समुद्रतां समुच्छलितविंदुं । अत एव सर्वतः प्रसृतनलिनीपत्रेषु मुक्तातुल्यैर्जलविंदुभिराचितां व्याप्तां । महामणिमयाः

तांस्मत्तत्रमयेनोक्तारक्षंतिचवहंतिच ॥ सभामष्टौसहस्राणिक्किरानामराक्षसाः २८ अंतरिक्षचराधोरामहाकायामहाबलाः ॥ रक्ताक्षाःपिंगलाक्षाश्चशुक्ति
कर्णाःप्रहारिणः २९ तस्यांसभायांनलिनीचकाराप्रतिमांमयः ॥ वैदूर्यपत्रविततामणिनालमयांजुजाम् ३० पद्मसौगंधिकवर्तीनानाद्रिजगणायुताम् ॥
पुष्पितैःपंकजैश्चित्रांकूर्मैर्मत्स्यैश्चकांचनैः ॥ चित्रस्फटिकसोपानानिष्पंकसलिलांशुभाम् ३१ मंदानिलसमुद्रतांमुक्ताविंदुभिराचिताम् ॥ महामणिशिलाप
ट्टबद्धपर्यंतवेदिकाम् ३२ मणिरत्नाचितांतांतुकेचिदभ्येत्यपार्थिवाः ॥ दृष्ट्वाऽपिनाभ्यजानंततेऽज्ञानात्प्रपतंत्युत ३३ तांसभामभितोनिर्त्यंपुष्पवंतोमहा
द्रुमाः ॥ आसन्नानाविधालालाःशीतच्छायामनोरमाः ३४ काननानिसुगंधीनिपुष्करिण्यश्चसर्वशः ॥ हंसकारंडवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ३५ जलजा
नांचपद्मानांस्थलजानांचसर्वशः ॥ मारुतोगंधमादायपाण्डवानस्मनिषेवते ३६ ईदृशींतांसभांकृत्वामासैःपरिचतुर्दशैः ॥ निष्ठितांधर्मराजायमयोराज
न्यवेदयत् ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिसभाक्रियापर्वणिसभानिर्माणेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्रवेशनंतस्यांच
क्रेराजायुधिष्ठिरः ॥ अयुतंभोजयित्वातुब्राह्मणानांनराधिपः १ साज्येनपायसेनैवमधुनामिश्रितेनच ॥ भक्ष्यैर्मूलैःफलैश्चैवमांसैर्वाराहहारिणैः ॥ कृसरे
णाथजीवंत्याहविष्येणचसर्वशः २ मांसप्रकारैर्विविधैःखाद्यैश्चापितथानृप ॥ चोष्यैश्चविविधैराजनपेयैश्चबहुविस्तरैः ३

शिलापट्टा दीर्घचतुरस्रपापाणास्तैर्बद्धाः पर्यंते समीपे चतुर्दिक्षु वेदिकाः यस्यास्तां ३२ मणिरत्नचितां तां नलिनीं त्वभ्येत्याधिगत्य ज्ञात्वा । अयं भावः अदृष्टपूर्वैरतिमास्वरैः पत्र
नालपुष्पैराच्छन्नत्वात्सलिलस्य काचमय्यां वैदूर्यमणिमय्यां वा भुवि कृत्रिमाण्येव कमलादीनीति भ्रमान्मणिरत्नचिता भूमिरेवेयमिति तां नलिनीं ज्ञात्वा स्थलभ्रमाज्जले पतंतीति
३३ तां सभामभित इति कर्मप्रवचनीययोगात् द्वितीया तस्याः सभायाः समंतत इत्यर्थः ३४ पुष्करिण्यस्तटाकाः ३५ । ३६ परिचतुर्दशैश्चतुर्दशाधिकैः ॥ ३७ ॥ ॥ इति
सभापर्वणि नैलकंठ्ये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ तत इति १ कृसरेण तिलमिश्रौदनैः । 'ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरेः परिकीर्तितः । तिलकल्का
न्विनिक्षिप्य श्रितो वा कृसरो भवेत्' इति गृह्यविदः । जीवत्या पाकविशेषेण ओदनस्यैव यवनभाषया विरिंजि इत्युच्यते । शाकविशेषेणेत्यन्ये २ । ३

अहतैःअनृपभुक्तैः ४ । ५ देवतानि द्वारादिषु स्थानेषु पितामहादीनि । 'द्वारे पितामहं विंश्यात्' इति गृह्यात् ६ मल्लाः बाहुयोधिनः झल्ला लकुटयोधिनः ७ । ८ । ९ । १०

अहतैश्चैववासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि ॥ तर्पयापासविप्रेन्द्रात्रानादिग्भ्यःसमागतान् ४ ददौतेभ्यःसहस्राणिगवांप्रत्येकशःपुनः ॥ पुण्याहघोषस्तत्रासीदि
वस्पृगिवभारत ५ वादित्रैर्विविधैर्दिव्यैर्गंधैरुच्चावचैरपि ॥ पूजयित्वाकुरुश्रेष्ठोदेवतानिनिवेश्यच ६ तत्रमल्लानटाझल्लासूतवैतालिकास्तथा ॥ उपत
स्थुर्महात्मानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरम् ७ तथासकृत्वापूजांतांभ्रातृभिःसहपांडवः ॥ तस्यांसभायारम्यायारमेशक्रोयथादिवि८ सभायामृषयस्तस्यांपांडवैःसहआ
सते ॥ आसांचक्रुर्नरेन्द्राश्चनानादेशसमागताः ९ असितोदेवलःसत्यःसर्पिर्मालीमहाशिराः ॥ अर्वावसुःसुमित्रश्चमैत्रेयःशुनकोबलिः १० बकोदाल्भ्यःस्थूल
शिराःकृष्णद्वैपायनःशुकः ॥ सुमंतुर्जैमिनिःपैलोव्यासशिष्यास्तथावयम् ११ तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्चससुतोलोमहर्षणः ॥ अप्सुहोम्यश्चघौम्यश्चअणीमांड
व्यकौशिकौ १२ दामोष्णीषश्चैवलिश्चपर्णादोघटजानुकः ॥ मौजायनोवायुभक्षःपाराशर्यश्चसारिकः १३ बलिवाकःसिनीवाकःसप्तपालःकृतश्रमः ॥ जातूकर्णः
शिखावांश्चआलंबःपारिजातकः १४ पर्वतश्चमहाभागोमार्कंडेयोमहामुनिः ॥ पवित्रपाणिःसावर्णोभालुकिर्गालवस्तथा १५ जंघाबंधुश्चैरभ्यश्चकोपवेगस्तथा
भृगुः ॥ हरिवभ्रुश्चकौडिन्योवधुमालीसनातनः १६ काक्षीवानौशिजश्चैवनाचिकेतोऽथगौतमः ॥ पैंग्योवराहःशुनकःशांडिल्यश्चमहातपाः १७ कुरुरोवेणुजंघोऽ
थकालापःकठएवच ॥ सुनयोधर्मविद्वांसोऽष्टतात्मानोजितेन्द्रियाः १८ एतेचान्येचबहवोवेदवेदांगपारगाः ॥ उपासतेमहात्मानंसभायामृषिसत्तमाः १९ कथयं
तःकथाःपुण्याधर्मज्ञाःशुचयोऽमलाः ॥ तथैवक्षत्रियश्रेष्ठाधर्मराजमुपासते २० श्रीमान्महात्माधर्मात्मासुंजकेतुर्विवर्धनः ॥ संग्रामजिदुर्मुखश्चउग्रसेनश्चवी
र्यवान् २१ कक्षसेनःक्षितिपतिःक्षेमकश्चापराजितः ॥ कंबोजराजःकमठःकंपनश्चमहाबलः २२ सततंकंपयामासयवनानेकएवयः ॥ बलपौरुषसंपन्नान्
कृतास्त्रानमितौजसः ॥ यथासुरान्कालकेयान्देवोवज्रधरस्तथा २३ जटासुरोमद्रकानांचराजाकुंतिःपुलिंदश्चकिरातराजः ॥ तथांगवांगौसहपुंड्रकेणपां
ड्योद्विराजौचसहांध्रकेण २४ अंगोवंगःसुमित्रश्चशैब्यश्चामित्रकर्शनः ॥ किरातराजःसुमनायवनाधिपतिस्तथा २५ चाणूरोदेवरातश्चभोजोभीमर
थश्चयः ॥ श्रुतायुधश्चकालिंजोयसेनश्चमागधः २६ सुकर्माचेकितानश्चपुरुश्चामित्रकर्शनः ॥ केतुमान्वसुदानश्चवैदेहोऽथकृतक्षणः २७ सुधर्माचा
निरुद्धश्चश्रुतायुश्चमहाबलः ॥ अनृपराजोदुर्धर्षःक्रमजिच्चसुदर्शनः २८ शिशुपालःसहसुतःकरूपाधिपतिस्तथा ॥ वृष्णीनांचैवदुर्धर्षाःकुमारादेवरूपिणः
२९ आहुकोविपृथुश्चैवगदःसारणएवच ॥ अक्रूरःकृतवर्माचसत्यकश्चशिनेःसुतः ३०

३१ । ३२ । ३३ रौरवाजिनवाससोमृगचर्मपरीधानाः ३४ । ३५ । ३६ सप्तविंशतिश्चित्रसेनाया गंधर्वगणाः ३७ साम्यं तालविशेषः शंपेत्यपि पाठः शंपा दक्षिण हस्तगृहीततालविशेषः । 'शंपादक्षिणपातस्तु वामे ताल इति स्मृतः' इत्युक्तेः । प्रमाणे गीतवाद्यतालानां ध्वनिसाम्ये । लये द्रुतमध्यविलंबिते । स्थाने उरः शिरः कंठादी ३८ ३९ । ४० । ४१ इति सभापर्वणि नैलकंठीये मारुतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ अथ तत्रोपविष्टेष्विति । अत्र नारदो युधिष्ठिरं प्रश्नमुखेन राजधर्मानुशास्ति १ तत्र शास्तुः स्व रूपं तावद्व्याचष्टे अस्यापि कणिकतुल्यता माभूदिति वेदोपनिषदां वेत्तेति वेदाः ऋग्यजुःसामायर्वाणः । उपनिषदो रहस्यविद्याश्चतुर्विधाः । तत्र कर्मागाववद्रोपासनं 'उपावा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः' इत्यादिशास्त्रविहितं कर्मिणेष्वश्वदिषु विराड्दृष्टिकरणं । प्रतीकोपासनं 'अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादित्यादिमूर्तिषु ब्रह्मदृष्टिकरणं अहंग्रहोपासनं 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देव ते अहं वै त्वमसि' इति व्यतिहारेणात्मनो देवतायाश्चाभेदचितनं । ज्ञानं ब्रह्मात्मानुभवः । वेदानां कर्मप्रतिपादकानां तदंतर्गतानामुपनि

भीष्मकोऽथाकृतिश्चैवयुमत्सेनश्चवीर्यवान् ॥ केकयाश्चमहेष्वासायज्ञसेनश्चसौमकिः ३१ केतुमान्वसुमांश्चैवकृतास्त्रश्चमहाबलः ॥ एतेचान्येचबहवःश्रियामुख्यसंमताः ३२ उपासतेसभायांस्सकुंतीपुत्रयुधिष्ठिरम् ॥ अर्जुनयेचसंश्रित्यराजपुत्रामहाबलाः ३३ अशिक्षंतधनुर्वेदंरौरवाजिनवाससः ॥ तत्रैवाशिक्षिताराजन्कुमारावृष्णिनंदनाः ३४ रौक्मिणेयश्चसांबश्चयुयुधानश्चसात्यकिः ॥ सुधर्माचानिरुद्धश्चशैब्यश्चनरपुंगवः ३५ एतेचान्येचबहवोराजानःपृथिवीपते ॥ धनंजयसखाचात्रनित्यमास्तेस्सतुंबुरुः ३६ उपासतेमहात्मानमासीनंसप्तविंशतिः ॥ चित्रसेनःसहामात्योगंधर्वाप्सरसस्तथा ३७ गीतवादित्रकुशलाःसाम्यतालविशारदाः ॥ प्रमाणेऽथलयेस्थानेकिन्नराःकृतनिश्चमाः ३८ संचोदितास्तुंबुरुणागंधर्वसहितास्तदा ॥ गायंतिदिव्यतानैस्ते यथान्यायमनस्विनः ३९ पांडुपुत्रानृषींश्चैवमयंतउपासते ॥ तस्यांसभायामासीनाःसुव्रताःसत्यसंगराः ४० दिवीवदेवाब्रह्माणंयुधिष्ठिरमुपासते ४१ ॥ इतिम०भा० सभापर्वणिसभाक्रियापर्वणिसभाप्रवेशोनामचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ समाप्तंचसभाक्रियापर्व ॥ ॥ ४ ॥ ॥ अथलोकपालसभाख्यानपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ अथतत्रोपविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ महत्सुचोपविष्टेषुगंधर्वेषुचभारत १ वेदोपनिषदांवेत्ताऋषिःसुरगणार्चितः ॥ इतिहासपुराणज्ञःपुराकल्पविशेषवित् २ न्यायविद्वर्मतत्त्वज्ञःषडंगविदनुत्तमः ॥ ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः ३

पदां च वेत्ता पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता । अत एव ऋषिः मंता फलं प्रति वेदोक्तकृत्फलभागी कृतानुष्ठानत्वात् । अत एव सुरगणार्चितः । इतिहासपुराणे प्रसिद्धे । पुराकल्पो बहुकृतं कमन्वाख्यानं 'देवासुराः संयत्ता आसन्' इत्यादिकं वेदोक्तं । विशेषः एककर्तृकमन्वाख्यानं परिकृत्यारूपं । 'हरिश्चंद्रो ह वैभस ऐश्वराको राजाऽपुत्र आस' इत्यादि तस्य योग बलात् प्रत्यक्षदर्शी २ न्यायः पंचांगमधिकरणं । यथा 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ॥ संगतिश्चेति पंचांगं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः' । अत्र यूपस्य स्वरं करोतीति वा क्यं विषयः । तत्र पृथी यूपसंबन्धीति कर्तृव्यतालक्षणार्थो उत यूपाययवलक्षणार्थेति संदेहो विशयः । एतावेव पूर्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ । कल्पनालाघवानुग्रहादुत्तरः सिद्धांतः । फलमनुष्ठानमे दः । पूर्वपक्षे तक्षणाष्टास्त्रीकरणादिना काष्ठांतरं यूपसदृशं निर्मातव्यं । सिद्धांते एकदेशस्य पृथक्करणमात्रमिति । इदमेव पंचकं मोक्षधर्मेषूक्तं । 'सूक्ष्मं सांख्यक्रमो चौभौ निर्णयः-

सप्रयोजनः । पंचैतान्यनुजानीहि वाक्यमित्युच्यते बुधैः' इति । सूक्ष्मं महनार्थत्वाद्विषयः । सांख्यमेवमेवं वेति विचारः । क्रमोऽतिक्रमः सिद्धांतस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थः । निर्णयः सिद्धांतः । प्रयोजनं फलमिति । वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपायः । एवं पूर्वोत्तरमीमांसाधिकरणानि न्यायास्तद्वित् । धर्मज्ञो मन्वादिप्रणीतशास्त्रतत्त्वज्ञः । षडंगवित् शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दोविचितिनिरुक्तं ज्योतिषमिति षड्वेदांगानि । अनुत्तमोऽत्युत्कृष्टः । ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः ऐक्यादित्रयं सर्वेष्वपि शास्त्रेषु समानं । यथा मीमांसायां समिधो यजतीत्यादिप्रयाजाद्यंगवाक्यानां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति महावाक्येनैकवाक्यत्वमैक्यं । संयोगनानात्वं संयोगपृथक्त्वं । यथा दध्ना जुहोतीति वाक्यान्नित्यमपि दधि दध्नेद्रियकामस्येति वाक्यांतरेणैद्रियार्थमपि पृथग्विधीयते तेन द्वयमपि युगपदध्ना साध्यत इति । समवायः एकास्मिन्कर्मण्यनेकेषां धर्माणां सन्निपातः । यथा इष्टिपशुसोमात्मके राजसूये इष्ट्यादीनां दर्शादित्रिकद्वयस्येव साक्षरत्परमाऽपूर्वजनकत्वे उपनिपातो न त्वंगानामिव परंपरया परमापूर्वोपकारकत्वं । यद्वा 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति आत्मविविदिषोत्पादकापूर्वं वेदानुवचनादीनामेककार्यकारित्वलक्षणमैक्यं । नन्वेककर्ममत्त्वाभावे कथमेषामैक्यमत आह संयोगनानात्वेति । स्वस्व वाक्योत्पन्नानां पृथक्फलानामप्येषां संयोगपृथक्त्वन्वयायेन विविदिषार्थत्वमपि पुक्तमेवेत्यर्थः । नन्वेषां समुच्चितानामेककार्यकारित्वे समुच्चयासंभवः राजसूयादीनां ब्राह्मणाद्यनुपयोगित्वात् प्रत्येकं चेदितरवैयर्थ्यमित्याशंक्याह । समवायविशारद इति समवायो यथाधिकारं कर्मसंबन्धः । अयमर्थः ब्राह्मणादीनां राजसूयादिष्वनधिकारात् तत्प्राप्तिः । विविदिषायाः पापनिवृत्तिफलकेनित्यैरेवोत्पत्तेर्न तदर्थं फलतो निषिद्धानां ज्ञेयादीनां प्राप्तिः । अत एव हेतुद्वयात्पविष्टेष्वद्यादिकं काम्यमपि न निवार्यते । नित्यानामपि न सर्वेषां

वक्ताप्रगल्भोमेधावीर्यमृतिमान्नयवित्कविः ॥ परापरविभागज्ञःप्रमाणकृतनिश्चयः ४

समुच्चयः विविदिषाख्यदृष्टफलकत्वात् । तस्मात् सर्वकर्मसमुच्चयो नापीतरवैयर्थ्यमिति । एवंरूप एव समुच्चयोऽत्र समवायशब्दार्थः । अस्मिन्मुख्ये विशारदो विवेकसमर्थः । यद्वा ऐक्यं साधर्म्यात्पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वेन रूपेण । संयोगनानात्वमसाधारणधर्मसंबन्धस्तेन पृथिवीत्वजलत्वादिरूपेण भेदोऽपि समवायः शरीरे पंचानामपि भूतानां मेलकः । एतेषां तत्त्वं साधर्म्यं वैधर्म्यं संकरं च ज्ञातुं कुशल इत्यर्थः ॥ ३ ॥ न केवलं ज्ञातुमेव कुशलः किंतु वक्तुमित्याह वक्तेति । वक्ताऽपि समानाधिकरण एवेत्याह प्रगल्भ इति असंबद्धप्रलापी नेत्यर्थः । यतो मेधावी ऊहापोहकुशलः । तादृशोऽपि स्मृतिमान् अधीतं न नाशितवानित्यर्थः । नयविदायविभागादिव्यवहारवित् । कविरनागतदर्शी । परापरविभागज्ञः परापरयोर्ज्ञानकांडकर्मकांडयोर्विभागो यथायोग्यं शिष्येषु विभजनं तज्ज्ञः । यतः प्रमाणकृतनिश्चयः प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमादि । तच्च द्विविधं लौकिकमलौकिकं च आद्यं घटवह्निस्वर्गादिविषयं । द्वितीयम् निर्विशेषात्मवस्तुतत्त्वविषयम् । तथाहि अहंकारादिकमात्मनि सुषुप्त्यादावदृष्टत्वात्तन्मिथ्येति तत्र प्रत्यक्षं सुप्तौ निर्विशेषत्वं । तथा द्रष्टृदृश्यौ एकोपादानकौ मास्यभासकत्वात् श्रोत्रशब्दवत् भास्यभासकौ च दृश्यद्रष्टारौ तस्मादेकोपादानकौ यौ न तथा तौ नैकोपादानकौ यथा शब्दव्याणाविति व्यतिरेकतो वा साध्य सिद्धौ सत्यामुपादानोपादेयोरभेदाद्दृष्टमात्रं वस्तुतत्त्वमिति सिद्धयति अनुमानादप्यात्मनो निर्विशेषत्वम् । घटज्ञानं पटज्ञानमिति दृशि विशेषदर्शनानुभवस्य घटाकाशादिवदोपाधिकत्वात् । तथाऽग्नौऽप्यात्मनो निर्विशेषत्वे प्रसिद्धः । 'अस्यूलमनणु निर्गुणं निष्क्रियम्' इत्यादिः ४

नन्वनुमानबलाच्चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षं ब्रजमानः प्रस्तर इत्यादिरागमश्च शिथिलीक्रियते । अनुमानमपि नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यंगत्वात् शंखवदित्यादिकं 'नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि स स्नेहं सवासा जलमाविशेत्' इत्यागमेन । तथा च सर्वमपि प्रमाणं सदोषमतस्तत्र कृतनिश्चयत्वं दूरापेतमित्याशंक्याह पंचावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् । तत्र परं बोधयितुं प्रवृत्तस्यानुमानवाक्ये प्रतिज्ञादयः पंचावयवाः । तत्र पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । धूमादिति हेतुः । यथा महानस इति दृष्टांत उदाहरणम् । धूमवांश्चायमित्युपनयः । तस्माद् वह्निमानिति निगमनं । अस्मिन्वाक्ये गुणोऽनुकूलतर्को यदि वह्निमान्न स्यात्तर्हि धूमवानपि न स्यात् । दोषो षडो वह्निमानित्यादाविवाश्रयासिद्धिप्रभृतिः । तावुमौ वेतीति तथा । तथा चानुमानं प्रत्यक्षागमौ शिथिलीकरोतु । व्रीहिमसूरादौ शुचित्वाशुचित्वविभागस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् तत्रानुकूलतर्कभाव एवानुमानबाधको न त्वागम इति स्थितं । तथा च लौकिकप्रमाणाधिकारिणे अपरं कर्मक्रांढमेव विभजते इतरस्येतरादिति विवेकः । ५ । यथावत्कृतानिश्चयः लौकिकानां प्रमाणानां प्रामाण्यमादाय धर्मार्थकामानां पुरुषार्थत्वनिश्चयः । इतरेषां प्रामाण्यमुपजीव्यमप्युपमय मोक्षरसस्य पुरुषार्थत्वनिश्चयः । तदा लौकिकप्रमाणवाधात् । वेदा अवेदा इति श्रुतेः । 'लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्' इत्यभियुक्तोक्तेश्च । आत्मनिश्चयादर्वागेवेति शेषः । आ आत्मनिश्चयादिति वा छेदः । महामतिः आत्मज्ञः । 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति तस्यैव सार्वज्ञश्रुतेः ६ सांख्ययोगविभागज्ञः सांख्यं वेदांतविचारः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः अनयोर्विभाग उपयोगः तत्र श्रवणात्मको वाक्यार्थविचारः प्रमाणगतासंभावनानिवृत्त्युपयोगी मननाख्यः श्रुतस्यार्थस्य तर्केणानुसंधानरूपो विचारः प्रमेयगतासंभावनाविवृत्त्युपयोगी अद्वैतमेव वेदो वदति युक्तियुक्तं चैतदेवेति सांख्यवि

पंचावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ॥ उत्तरोत्तरवक्ताचवदतोऽपि बृहस्पतेः ५ धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत्कृतानिश्चयः ॥ तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यास्य महामतिः ६ प्रत्यक्षदर्शी लोकस्यतिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ सांख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सुः सुरासुरान् ७

भागः । निदिध्यासनापरपर्यायो योगः अनात्मसु देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपां विपरीतभावनां निवर्त्य ज्ञातृज्ञानज्ञेयाभाववंतं दृढमात्रप्रत्ययं मोचयतीति योगविभागः । ये तु 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं' इति वासिष्ठवचनमुदाहृत्य चित्तनाशाख्यात्मदर्शनस्य द्वावुपायाविति वदन्ति । तेषां 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतिविरोधः । संवादिभ्रमवद्योगोऽपि ज्ञानं जनयित्वैव फलद इति चेतस्योपसर्जनत्वं कर्मणामिव स्यात्तथा च नोपायांतरं योग इत्यापतति । वासिष्ठवाक्यं तु क्रममेदमाह नतूपायभेदं । तथा च कृतोपास्तेर्योग उपसर्जनं वाक्यार्थसंभवं ज्ञानं प्रधानं । अकृतोपास्तेस्तु ज्ञानमुपसर्जनं योगः प्रधानं । यथा दृष्टगोपिंडस्याप्यगृहीतशब्दार्थसंगतिकस्य इयं गौरिति वाक्यमेव गवाज्ञानानुत्पन्नचक्षुस्तेन विषयीकृतेऽपि गोपिंडे गोबुमुत्सानुवृत्तेः । एवं साक्षात्कृतत्वं पदार्थस्यापि तत्त्वमसीति वाक्यमेव संसारानर्थमूलब्रह्माज्ञानस्य निवर्तकं न मनस्तेन दृष्टेऽपि त्वमर्थे ब्रह्माज्ञानानुवृत्तिदर्शनात् । एवं साक्षादिमती गौरिति लक्षणतो ज्ञातगोपदार्थस्यापि गोपिंडदर्शनमेव गोबुमुत्सानिवर्तकं न तु वाक्यं । तथा श्रवणादिना ज्ञातब्रह्मपदार्थस्यापि योगादेव दर्शनं न तु वाक्यात् तेन तत्त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति । मनसैवानुवृत्त्यमिति च शब्दमनसोर्ज्ञानकरणत्वानुवादकश्रुत्योर्व्यवस्था सिद्ध्यति । तदिदमुक्तं सांख्ययोगविभागज्ञ इति । विभागो हि द्वयोः समुच्चित्येककार्यकारिस्वे सति संभवति न तु व्रीहियववद्विकल्पैककार्यकारिस्वे इत्यास्तां तावत् । 'सांख्ययोगी पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः' इत्यत्र प्रपंचयिष्यमाणत्वात् । एवं ब्राह्मणा विद्यया संपन्नत्वमुक्ता

राजयोगविद्यांतरसंपत्तिमप्याह निर्विवित्सुः सुरासुरानित्यादिना । निर्विवित्सुः विवित्सुर्विचारं कर्तुमिच्छुः निर्विवित्सुस्तद्विरोधी उभयेषां धीप्रमोषणेन कलहप्रवर्तकः । यद्वा निर्वेदो युद्धादुपरतिस्तं कर्तुमिच्छुः लोकनाशमयादित्यर्थः । एतेन भेदाभिज्ञत्वमुक्तं ७ संधिः साम । विग्रहो निग्रहो दण्ड इत्यर्थः अनुमानविभागवित् स्वपरशक्तिबलाबलेऽनुमानतो निश्चिन्त्य विभागं विभजनं परामात्यादिभ्यो धनप्रदानं तद्वित् । अनुमाय विभागविदिति गौडाः पठन्ति । एवं च नीतिशास्त्रप्रसिद्धोपायचतुष्टयाभिज्ञत्वमुक्तं । पाङ्गुण्यविधियुक्तश्च षड्गुणाः संधिविग्रहयानासनद्विधीभावसमाश्रयाख्यास्त एव पाङ्गुण्यं । स्वार्थेऽप्यत्र । तस्य विधिरज्ञातज्ञापनं तेन युक्तः । सर्वदा विजिगीषुभ्यः पाङ्गुण्यादिकमुपदिशति स्वस्य निःशत्रुत्वेऽप्याधिकारिकत्वात् । तत्र संधिविग्रहोऽप्रत्येकं द्विविधौ । प्रबलदुर्बलयोर्विजिगीषावतोः समभूमौ युद्धप्रसंगे आद्यो विग्रहमिच्छति दण्डेनैव परः संधिमिच्छति दानेनेति । तयोरेव दुर्बलोऽप्येवमुर्गाश्रितश्चेद्बलवताऽपि सह देशोल्लंठनादिना विग्रहमिच्छति । इतरस्तु तेन सहाल्पकरग्रहेणापि संधिमेवेच्छति । तथा च दुर्बलद्वारको संधिविग्रहावन्यो प्रबलद्वारकावन्यो । तदिदमुक्तरामायणे 'द्वियोनी संधिविग्रहौ' इति । तत्र प्रबलयोर्निर्विग्रहः यानासनयोः प्रयोजकः । दुर्बलयोनिः संधिद्विधीभावसमाश्रययोः । तथोक्तं कामंदकीये । 'संधेश्च

संधिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ॥ पाङ्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ८ युद्धगांधर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिघस्तथा ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणैर्मुनिः ९ लोकाननुचरन्सर्वानागमतांसभानृप ॥ नारदः सुमहातेजाऋषिभिः सहितस्तदा १० पारिजातेन राजेंद्रपर्वतेन च धीमता ॥ सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ११ सभास्थान्पाण्डवान्द्रुप्रीयमाणो मनोजवः ॥ जयाशीर्भिस्तुतं विप्रो धर्मराजानमार्चयत् १२ तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ॥ सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह १३ अभ्यवाद्यत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ॥ तदर्हमासनंतस्मै संप्रदाययथाविधि १४ गांचैव मधुपर्कं च संप्रदायार्थमेव च ॥ अर्चयामासरत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् १५ तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ॥ सोर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ॥ धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् १६

विग्रहस्यापि द्वैगुण्यं संप्रचक्षते ॥ यानासने विग्रहस्य रूपं संधेः परं द्वयम्' इति द्वौ गुणभूतौ यस्य स द्विगुणः स च स च तौ तयोर्भावो द्वैगुण्यं तत्र यानं विजिगीषोरिति प्रति यात्रा । आसने कदाचिच्छक्तिप्रतिबंधे च तत्रैव शत्रोर्दुर्गमावेष्टय तत्र धान्यादिप्रवेशनं प्रतिब्रजताऽवस्थानं । बलवता विग्रहे बलवत्तरेण तच्छत्रुणा संधिं कृत्वा उभयत्र दासोऽस्मीति वाचैवात्मसमर्पणं कर्तव्यं न कर्मणेति स द्विधीभावः । यथोक्तं तत्रैव 'बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचाऽऽत्मानं समर्पयन् । द्विधीभावेन वर्तेत काकाशिवदलक्षितः' इति । अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्दुर्गभूपालाद्याश्रयणं समाश्रयः । एवं चोपायांतर्गतौ संधिविग्रहावन्यौ पाङ्गुण्यांतर्गतौ चान्याविति न पुनरुक्तिः ८ युद्धगांधर्वसेवी तदुभयप्रिय इत्यर्थः सर्वत्र सर्वांश्च विद्यासु सर्वेषु कर्मसु चाऽप्रतिचोऽप्रतिहतः । पूर्णशक्तित्वात् । अन्यैरसंगत्वकारुण्यादिभिः मुनिरात्मतत्त्वानुसंधानवान् ९ आगमदागतवान् । १० । ११ । आर्चयत् पूजितवान् १२ । १३ । १४ । १५ । १६

कच्चिदर्थश्च कल्पत इति । कच्चिदिति कामप्रवेदने स्वाभिप्रायाविष्करणे । त्वदीया अर्थाः स्वकार्ये यागदानकुटुंबभरणादौ समर्था भवन्त्विति ममाभिप्राय इत्यर्थः । एवं करिष्यामि यथैतदुक्तमित्यन्ते राज्ञांगीकृतत्वापदुपेशपरोयं ग्रंथ इत्यवसीवते । अर्थधर्मकाममोक्षास्त्वदीयानविहतानिच्छामीति क्रमेण पादचतुष्टयार्थः । कच्चिदिति सर्वत्र संबंधनीयं । तत्रापि मनश्चांस्तरात्मानि प्रणिधीयमानं न प्रतिहन्यते वृत्त्यन्तरेरित्यन्त्यपादार्थः १७ त्रिपुतमाधममध्यमेषु ऋत्विक्पुरोहितादिषु धर्मेण सहितां वृत्तिं वर्तसे दंडबद्धेष्वादिष्वर्थेन सहितां प्रजासु पालनपद्धमागहाराभ्यां धर्मार्थसहितामिति विवेकः । धर्मार्थौ च धर्मार्थौ चेति द्वंद्वेकशेषः तैः सहितामिति समासः १८ कच्चिदर्थेनेति । अर्थलोभाद्धर्मबाधो नीचानां धर्म लोभाद्धर्मबाधो विरक्तानां कामेन प्रीतिसारेण तात्कालिकसुखाभासप्रदर्शनबलेन मोहयता धर्मार्थयोर्बाधः कामुकानां प्रसक्तः । त्वयि राज्यप्राप्तिकूलानां नीचत्वविरक्तत्वकामुकत्वानां ममावमिच्छामीत्यर्थः १९ परस्परविरोधिनामेपां कथमेकेनानुष्ठानमित्याशंक्य कालभेदेनेत्याह कच्चिदर्थमिति । 'पूर्वाह्णे चाचरेद्धर्मं मध्याह्णेऽर्थमुपार्जयेत् । सायान्हे चाचरेत्काममि त्येवावैदिकी श्रुतिः' इति दक्षोक्तकालव्यवस्थामास्थाय त्रिवर्गं सेवेत्यर्थः । सदावरदेति संबोधनेन परानुग्रहकृतो धर्मः सर्वस्मिन्नपि काले कर्तव्य इति सूचयति । समभिः पाठे अनेन म्बेणात्मसाम्येनेत्यर्थः २० कच्चिद्राजेति षड्गुणाः 'वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित्कविः' इति नारदस्तुतो सूचिता वक्तृत्वादयः । अत्र राजगुणेषु वक्तृत्वं चारामात्यादिषु यथायोग्यं

॥ नारदउवाच ॥ कच्चिदर्थश्चकल्पतेधर्मेचरमतेमनः ॥ सुखानिचानुभूयंतेमनश्चनविहन्यते १७ कच्चिदाचरितंपूर्वैर्नरदेवपितामहैः ॥ वर्तसेवृत्तिम सुद्रांधर्मार्थसहितांनिषु १८ कच्चिदर्थेनवाधर्मधर्मेणार्थमथापिवा ॥ उभौवाप्रीतिसारेणनकामेनप्रवाधसे १९ कच्चिदर्थचधर्मचकामचजयतांवर ॥ विभ ज्यकालेकालज्ञःसदावरदसेवसे २० कच्चिद्राजगुणैःषड्भिःसप्तोपायांस्तथाऽनघ ॥ बलाबलंतथासम्यक्चतुर्दशपरीक्षसे २१

कार्योपदेशकौशलं । प्रागल्भ्यं

शत्रुदमनादावुत्कर्षप्रदर्शनं । मेधावित्वं तर्ककौशलं । स्मृतिमान्कविरिति चातीतानागतयोः परामर्शित्वं । नयविदिति नीतिशास्त्रवित्त्वं । एतै राजगुणैरुपायान्बलाबलमन्यांश्चतुर्दश त्वं परीक्षसे इति योजना । हेअनघ चतुर्दशमी राजदोषैर्वर्जित ते च वक्ष्यते 'नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रतां । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पंचवृत्तितां । एकचित्तनमर्थानामन र्थज्ञैश्च चित्तनं । निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणं । मंगलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः । कच्चित्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश' इति । नास्तिक्यं परलोकापलापः । प्रमादोऽनवधानता । दीर्घसूत्रतांचिरक्रियत्वं । पंचवृत्तितां पंचेन्द्रियपरवशतां । अर्थानां प्रयोजनानामेकचित्तनमेकेनैव चित्तनं । अनर्थज्ञैर्विपरीतार्थदर्शिभिः सह चित्तनं मंत्रः । मंगल मुत्सवः । आदिपदाहेवपूजादि तस्याप्रयोगमननुष्ठानं प्रत्युत्थानं च सर्वतः युगपत्सर्वदिग्वस्थितशत्रुदेशेन दंडयात्रेति तदर्थः यद्वा अघं पराजयमूलं विंशतिवर्गस्तद्वहित स च कामं दकीये उक्तः । 'बालो वृद्धो दीर्घरोमी तथा ज्ञातिबाहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वपि सक्तिमान् । अनेकचित्तमंत्रश्च देवब्राह्मणानि दकः । देवोपहतकश्चैव देवचित्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः । अदेशस्थो बहुरिपुर्भुक्तो कालेन पथ्य सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अभी । एतैः संधिं न कुर्वीत विग्रही स्यात्तु केवलम्' इति । उपायाः सप्त सामदानभेददंडमंत्रौषधेन्द्रजालाख्याः । बलाबलं स्वपरपक्षयोः साम्यं । परस्य हीनता स्वस्य वा हीनतेति त्रिविधं । यथायोगं बुद्ध्यादिभिः

सामादयः परीक्षणीयाः किमनेन शत्रुणा साम कर्तव्यं न वा । कर्तुमारब्धं चेत् सिद्धयति न वा । सिद्धं चेदंते कुशलं न वेति चारप्रेषणादिना च बलाबलप्रभृतिकं परीक्षणीयं । तथा चतुर्दश देशादयोऽपि परीक्षणीयाः । ते च नीतिशास्त्रोक्ताः । 'देशो दुर्गं रथो हस्तिवाजियोधाधिकारिणः । अंतःपुरान्नगणनाः शास्त्रलेख्यधनासवाः । परीक्षया ह्यधिपास्ते पां चतुर्दश नरेश्वरैः' इति । योधाः शूराः । अधिकारिणो देशपालदुर्गपालसेनापत्यादयः । गणना अश्वरथधनादीनां संख्या । लेख्यमायव्ययनिर्णयाय सर्वस्य पत्रारोहकरणं । धनं पर्याप्तमपर्याप्तं चेति विचार्य । आसवाः मद्यवदपकारिणः प्रच्छन्नशत्रवः । असव इति पाठे असुर्बलमित्यर्थः । बलाबलेन सम्यक्त्वमिति पाठे स्वीयं परकीयं च देशादिकमुक्तविधेन बलाबलेन बुद्ध्या चारैश्च परीक्षणीयमित्यर्थः २१ एतदेवाह कच्चिदात्मानमिति । आत्मानं प्रबलं परान् दुर्बलान्परीक्ष्य सेवसे राज्यं । तथा विपरीते जयमूलस्य कोशस्य वृद्धये सं धाय परैः सह साम कृत्वाऽष्टौ कर्माणि । 'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं । खन्याकरकरादानं शून्यानांच निवेशनं । अष्टौ संधानकर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिः' इति शास्त्रो क्तानि सेवसे । कुंजरबंधनं बहुमक्षकत्वात्तेषां यथाविभागं ग्रामीणधनैरेव ग्रामे ग्रामे पोषणार्थं बंधनं । खनी रत्नाद्युत्पत्तिस्थानं आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानमिति भेदः । खननमात्रे ण धमनादिनाऽभिमुखीकरणेन च तयोस्तल्लामहेतुत्वात् २२ कृष्यादिनाऽपि कोशवृद्धिः स्वाम्यादिप्रकृतिसप्तकस्य परैर्धनादिना मोहने कृते सति न भवतीत्यत आह कच्चित्प्रकृतय

कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्यपरांश्चजयतांवर ॥ तथासंधायकर्माणिअष्टौभारतसेवसे २२ कच्चित्प्रकृतयःसप्तनलुप्ताभरतर्षभ ॥ आढ्यास्तथाऽव्यसनिनःस्वनुर काश्चसर्वशः २३ कश्चिन्नकृतकैर्दूतैर्येचाप्यपरिशंकिताः ॥ त्वतोवातवचामात्यैर्भिद्यतेमंत्रितंतथा २४ मित्रोदासीनशत्रूणांकच्चिद्वेत्सिचिकीर्षितम् ॥ कच्चित्संधियथाकालंविग्रहंचोपसेवसे २५

इति सप्त । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिच । राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' इति कोशोक्ताः । तत्र स्वामिरूपा प्रकृतिः सप्तविधा । 'दुर्गाध्यक्षो बलाध्यक्षो ध र्माध्यक्षश्चमूपतिः । पुरोधा वैद्यदैवज्ञो सप्त प्रकृतयः स्मृताः' इति प्रोक्ताः । बलाध्यक्षो बलस्य चतुरंगस्याहारादिदानेनपालकः । धर्मः कार्यमात्रं । चमूपतिर्दुर्द्धे चम्वाः प्रणेता । अ मात्यो मंत्रीः । सुहृन्मायान्यायविभागकर्ता पर्वद्रूपः । एते न तावका लुप्ताः परैर्मोहिता मामुवन् । लुप्यतेर्मोहनार्थस्येदं रूपं लुप्ताश्चेदुर्गादीनामेव नाशापत्तिरित्यर्थः । अथवा त एवा द्याःसंतो व्यसनिनो द्यूतपानादिरताः माभूवन् । 'हृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमात्पापं करोति' इति स्मृतेरस्त्यादयस्य व्यसनप्रसक्तिस्तदाऽपि न कोशादीनां वृद्धिः स्यात् । कथं तर्हि स्युः सर्वप्रकारैः स्वनुरक्ता अत्यंतं स्वामिकार्ये प्रीतिमंतः २३ दुर्गाध्यक्षादीनां लोभतो विपरीतकार्यकारित्वेन नाशहेतुत्वं प्रसिद्धं । अमात्यसुहृदोस्तु लोभने कथं नाशहेतुत्वमित्याशंक्य मंत्रभेदेनेत्याह कच्चिन्नेत्यादिना अपरिशंकिताः । येषु दोष्टचशंका नास्ति तैः कृतकैः कृत्रिमैः सुहृद्भूतैर्दूतैरुभयवेतनेस्तव मंत्रितं मंत्रो न भिद्यते प्रकाश्यते कच्चिद् । तर्कैर्दूतैर्वेति पाठे सम्यगापि मंत्रितं कुयुक्तिभिर्न विज्ञाव्यत इत्यर्थः । त्वतो वा कृतकमित्रं प्राति कथयतोऽमात्यैर्वाकृतकैर्मंत्रितं भिद्यत इति सर्वत्र संबंधनीयं २४ मित्रेति मित्रं सम्यक् परीक्ष्य तेन सह संमंज्य बलवता शत्रुणा संधिं दुर्बलेन सह विग्रहं मध्यमेनोभयवेतनेनोदासीनेन राज्ञा च सह वृत्तिं साम्येन स्थितिं च कुर्यादिति सार्द्धंश्लोकायः २५

तत्र मित्रं कैर्गुणैः परीक्षेतेत्यत आह कश्चिदात्मसमा इति । शुद्धाचारत्वं कुलीनत्वं च नैर्मल्यस्यासाधारणं लिंगं । शुद्धाः संबोधनक्षमा इत्यत्र शुचयो जीवितक्षमा इति पाठे आप
न्यग्रस्य राज्ञ उज्जीवने क्षमा इत्यर्थः २६ किमेवंविधेन मंत्रेणेत्यत आहार्धेन विजयइति २७ मंत्रभेदो माभूदित्युक्तं तत्फलमाह कश्चित्संवृतेति २८ कश्चिन्निद्रेति यथाकालं स्वप्रभवो
धवता ब्राह्मे मुहूर्तेऽमात्यादिभिः सह कृतस्य मंत्रस्य पर्यालोचनं कर्तव्यं । 'ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चितयेदात्मनो हितम्' इति स्मृतेस्तदा निर्णीतोऽर्थो न विष्ठवत इत्यवसायात् २९
कश्चिन्मंत्रेति । 'षट्कर्णो भिद्यते मंत्र' इति प्रसिद्धेर्ब्राह्मणमेव मंत्रयितव्यमित्यर्थः । मंत्रभेदो न कर्तव्य इत्युक्तं तदुपसंहरति कश्चित इति ३० स्वाम्यमात्यादिप्रकृतिसप्तकानुग्रहात्
कृष्यादिकर्मोष्ठकसिद्धितश्चकोशवृद्धिरित्युक्तं तदनुवदति विशेषविधानार्थं कश्चिदर्थानिति अर्थानर्थमाप्नुयायान् । लघुमूलानल्पव्ययसाध्यान् । महोदयान् प्रचुरफलान् तादृशान्क
ष्याद्यारंभकर्तृनन्यान्वैश्यादीन् । तेभ्योऽपि करादानेन कोशवृद्धिरेव भवतीति भावः ३१ कश्चिन्न सर्वे इति । कर्मणा अंत्यंते बध्यंत इति कर्माताः कृष्यादिकर्मबद्धाः कृषीवलादयः

कश्चिद्वृत्तिमुदासीनेमध्यमेचानुमन्यसे ॥ कश्चिदात्मसमावृद्धाः शुद्धाः संबोधनक्षमाः २६ कुलीनाश्चानुरक्ताश्चकृतास्तेवीरमंत्रिणः ॥ विजयोमंत्रमूलोहि
राज्ञोभवतिभारत २७ कश्चित्संवृतमंत्रैस्तेअमात्यैःशास्त्रकोविदैः ॥ राष्ट्रसुरक्षितंतातशत्रुभिर्नविलुप्यते २८ कश्चिन्निद्रावशंनैषिकश्चित्कालेविबुद्धयसे ॥
कश्चिच्चापररात्रेषुचितयस्यर्थमर्थवित् २९ कश्चिन्मंत्रयसेनैकःकश्चिन्नबहुभिःसह ॥ कश्चितेमंत्रितोमंत्रोनराष्ट्रंपरिधावति ३० कश्चिदर्थान्विनिश्चित्यलघुमू
लान्महोदयान् ॥ क्षिप्रमारभसेकर्तुंनविघ्नयासितादृशान् ३१ कश्चिन्नसर्वेकर्माताःपरोक्षास्तेविशंकिताः ॥ सर्वेवापुनरुत्सृष्टाःसंसृष्टंचात्रकारणम् ३२
आप्तेरलुब्धैःक्रमिकैस्तेचकश्चिदनुष्ठिताः ॥ कश्चिद्राजन्कृतान्येवकृतप्रायाणिवापुनः ३३ विदुस्तेवीरकर्माणिनानवातानिकानिचित् ॥ कश्चित्कार
णिकाधर्मेसर्वशास्त्रेषुकोविदाः ॥ कारयंतिकुमारांश्चयोधमुख्यांश्चसर्वशः ३४ कश्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकंकीणासिपंडितम् ॥ पंडितोह्यर्थकृच्छ्रेषुकुर्यान्निः
श्रेयसंपरम् ३५ कश्चिदुर्गाणिसर्वाणिघनधान्यायुधोदकैः ॥ यंत्रैश्चपरिपूर्णानितथाशिल्पिधनुर्धरैः ३६ एकोऽप्यमात्योमेधावीश्वरोदांतोविचक्षणः ॥
राजानंराजपुत्रंवाप्रापयेन्महतींश्रियम् ३७

कश्चित्ते परोक्षा अज्ञाता न संति । अथवा विशंकिताः अविश्वास्याः न संति । अथवा पुनरुत्सृष्टाः पुनःपुनस्त्यक्तोपात्ताः संसृष्टं स्नेहः । 'संसृष्टं त्रिषु संगते' इति मेदिनी चिरपारिग्र
हात् ज्ञाताःविश्वास्याः स्निग्धाश्च कर्मकरा अत्र महोदये कर्मणि कारणमुदयनिमित्तं ज्ञात्वा तादृशानेव संसृष्टीयादित्यर्थः ३२ एतदेवाहार्धेन आप्तेरिति । क्रमिकैर्द्व्यक्रमागतैः । ते
च कृष्यादयश्चकश्चिदेति मंत्रगुप्तिवत्कर्मगुप्तिरपि कर्तव्येत्यर्थः ३३ अनवाप्तान्यनारब्धानि न विदुः कश्चिदिति आवृत्त्या योज्यं । कोशवृद्धयुपायमुक्त्वा बलवृद्धयुपायमाह कश्चित्का
रणिका इति । कारणं ज्ञापनं शिष्येभ्योविद्याप्रतिपादनं तदर्थं चरंति ते कारणिकाः कृपद्रोणसदृशा आचार्याः कारयंति शिक्षयंति ३४ सुहृदुर्गाभात्यसंपदं क्रमेण त्रिभिराह
कश्चित्सहस्रैरित्यादिभिः । अर्थकृच्छ्रेषु प्रयोजनसंकटेषु । निःश्रेयसं कल्याणं । ३५ । ३६ । ३७ ।

पृष्टो राष्ट्रसंपदमाह कश्चिदष्टादशान्येष्विति । तीर्थानि मंत्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यवगाह्य राजा कृतकृत्यो भवति । तानिचोक्तानि नीतिशास्त्रे । 'मंत्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूप
तिः ॥ पंचमो द्वारपालश्च पृष्टोऽतर्वेशिकस्तथा ॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकस्तथा ॥ कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥ प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्मा
णकस्तथा ॥ धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दंडपालस्त्रिपंचमः ॥ षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रांतपालकः ॥ अटवीपालकांतानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥ चारान्विचारयेतीर्थेष्व
त्मनश्च परस्य च ॥ पाखंडादीनविज्ञातान्योन्यमितरेष्वपि ॥ मंत्रिणं युवराजं च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्' इति । एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वे हलायुधः । 'योनौ जलवतारे च मं
त्र्याद्यष्टादशस्वपि ॥ पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्थादृशनेष्वपि' इति । परेषामष्टादशसु स्वस्य मंत्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पंचदशसु च तीर्थेषु चारान्वयैः परस्परं चाविज्ञातांस्त्रीस्त्री
न्ययुज्य तत्रत्यां वार्तां सर्वचारसंवादे तथ्या जानीयात् ज्ञात्वा च स्वप्रजानामनुरंजनेन परप्रजानां दुःखितानामभयदानादिना आकर्षणेन च स्वराष्ट्रं वर्धयेदित्युक्तं भवति ३९
पूर्वोक्तानां गोणस्वामिनां संपदं विवक्षुर्मुख्यस्वामिसंपदं तावदाह कश्चिद्विषामिति । अविदितः परकिंकरैः । प्रतिपन्नः सावधानः । प्रतियत्त इति पाठे प्रतीकारे यत्नवान् । नित्ययु

कश्चिदष्टादशान्येषुस्वपक्षेदशपंचच ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वैत्सितीर्थानिचारकैः ३८ कश्चिद्विषामविदितःप्रतिपन्नश्चसर्वदा ॥ नित्ययुक्तोरिपून्सर्वा
न्वीक्षसेरिपुसूदन ३९ कश्चिद्विनयसंपन्नःकुलपुत्रोबहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुप्रष्टासत्कृतस्तेपुरोहितः ४० कश्चिदग्निपुतेयुकोविधिज्ञोमतिमानृजुः ॥ हुतं
चहोष्यमाणंचकालेवेदयतेसदा ४१ कश्चिदंगेषुनिष्णातोऽज्योतिषःप्रतिपादकः ॥ उत्पातेषुचसर्वेषुदेवज्ञःकुशलस्तव ४२ कश्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमे
षुचमध्यमाः ॥ जघन्याश्चजघन्येषुभृत्याःकर्मसुयोजिताः ॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहान्शुचीन् ॥ श्रेष्ठान्श्रेष्ठेषुकश्चित्वन्नियोजयसिकर्मसु ४३
कश्चिन्नोग्रेणदंडेनभृशमुद्विजसेप्रजाः ॥ राष्ट्रतवानुशासंतिमंत्रिणोभरतर्षभ ४४ कश्चित्त्वानावजानंतियाजकाःपतितंतथा ॥ उग्रप्रतिग्रहीतारंकामयानमिव
स्त्रियः ४५ कश्चिदृष्टश्चशूरश्चमतिमानृतिमानृशुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्चदक्षःसेनापतिस्तथा ४६

क्तो नित्योद्योगी ३९ विनयसंपन्नः शिक्षायुक्तः । कुलपुत्रः सत्कुलजः । अनुसूयुः परगुणेषु दोषारोपमकुर्वन् । अनुप्रष्टा शास्त्रचर्चाकुशलः । असंकीर्ण इति पाठे सदसद्विवेकवान्
४० ऋजुरकुटिलः ४१ अंगेषु सामुद्रिकशास्त्रोक्तरीत्या अंगानां परीक्षायां । उत्पातेषु दिव्यभौमशारीरेषु घूमकेतुभूकंपवामनेत्रस्फुरणादिष्वागाम्यशुभसूचकेषु ४२ सेनापत्याकर
कोशाध्यक्षकृष्याद्यवेषणानि मुख्यमध्यमनीचानि । उपधातीतान् छलरहितान् श्रेष्ठेषु मंत्रकार्येषु ४३ । ४४ पतितमितिव्यतिरेकदृष्टांतः नावजानंति नावमन्यंते तत्र हेतुः उग्रप्र
तिग्रहीतारं उग्रमिति क्रियाविशेषणं । यद्वा उग्रं हिंस्रं कर्म तेन प्रतिग्रहीतारं धनस्य प्रजापीडकमित्यर्थः । 'यथोक्तं प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो महानलः ॥ राज्ञः प्राणान् बलं
कोशं नादग्ध्वा विनिवर्त्तते' इति । तथा च नाशहेतुकर्मकारिणोऽज्ञैवोचितास्तस्त्वया तन्न कर्तव्यमित्यर्थः । कामयानं कामतो यानं पर्यटनं यस्य तं स्वैरिणमिव भ्रष्टत्वादर
तिप्रदत्त्वाच्च स्त्रियोऽवमन्यंते तद्वत् ४५ हृष्टो धनमानादिना ४६

ष्टावदाताः प्रगल्भा निष्कपटाश्च अत एव विक्रांता जयं कृतवन्तः । एवं गौणस्वामिसंपदमुक्त्वा तद्विद्वहेतुमाह त्वया सत्कृत्य मानिता इत्यादिना ५७ भक्तमहरहर्देयं धान्या दि । वेतनं मासांतदेयं वित्तं । विकर्षणं कालातिक्रमः ४८ दौर्गत्यात् दारिद्र्यं ४९ प्रधानतः मंत्रिणमारभ्यमंत्रिप्रभृतय इत्यर्थः ५० सांपरायिकान् संग्रामहितान् शूरान् गज रथतुरगारोहान् पदार्थीश्वर्यान्प्रयोजनानि नानुशास्ति । सर्वस्यैकाधिपत्ये तद्वेदेन सर्वनाशो युगपदेव स्यादिति भावः ५१ कच्चित्पुरुषेति । कृतज्ञो भवेदिति भावः ५२ कच्चिद्विद्ये ति । बुद्धिदान् मानयस्वेति भावः ५३ कच्चिद्वारानिति । जीवतां शूराणां विश्वासार्थं । व्यसनं चेति परलोकार्थं ५४ तदेवाह युद्धे वेति ५५ सर्वस्या इति प्रजानुकूल्यमपि जपहेतुः ५६ एवं विजयहेतुं प्रकृतिसंपदमुक्त्वा विजयकालमाह कच्चिद्व्यसननिमित्तं । व्यसनैः 'स्त्री द्यूतं मृगया मयं नृत्यं गीतं वृथाटनं ॥ वाद्यं निंदा दिवास्वापो व्यसनानि नृणां दश' इत्युक्तं । त्रिविधं बलं मंत्रकोशभृत्यबलानि । प्रभुमंत्रोत्साहशक्तीर्वा ५७ पार्ष्णिमूलं पार्ष्णिग्राहकः आदिर्यस्य तत् द्वादशविधं मंडलं तच्चोक्तं कामंदकीये । 'अमात्यराष्ट्रदुर्गा णि कोशो दंडश्च पंचमः ॥ एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्भोत्साहः कृतश्रमः ॥ जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ अरिभिर्मित्रमरे

कच्चिद्वलस्यतेमुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः ॥ षष्ठावदाताविक्रांतास्त्वयासत्कृत्यमानिताः ४७ कच्चिद्वलस्यभक्तंचवेतनंचयथोचितम् ॥ संप्राप्तकालेदात व्यंददासिनविकर्षसि ४८ कालातिक्रमणादेतेभक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुः कुर्वीतेदौर्गत्यात्सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ४९ कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वांकुलपुत्राः प्रधा नतः ॥ कच्चिप्रणांस्तुवार्थेषुसंत्यजंतिसदायुधि ५० कच्चिन्नैकोबहूनर्थान्सर्वशः सांपरायिकान् ॥ अनुशास्ति यथाकामं कामात्माशासनातिगः ५१ क च्चित्पुरुषकारेणपुरुषः कर्मशोभयन् ॥ लभतेमानमधिकंभूयोवाभक्तवेतनम् ५२ कच्चिद्विद्याविनीतांश्चनरान्ज्ञानविशारदान् ॥ यथार्हं गुणतश्चैवदानेना भ्युपपद्यसे ५३ कच्चिद्वारान्मनुष्याणांतवार्थेषुमृत्युमीयुषाम् ॥ व्यसनंचाभ्युपेतानांविभर्तिभरतर्षभ ५४ कच्चिद्व्यादुपगतंक्षीणवारिपुमागतम् ॥ युद्धेवाविजितं पार्थपुत्रवत्परिरक्षसि ५५ कच्चित्वमेवसर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ॥ समश्चानभिंशंक्यश्चयथामातायथापिता ५६ कच्चिद्व्यसनिनंशत्रुं निशम्यभरतर्षभ ॥ अभियासिजवेनैवसमीक्ष्यत्रिविधंबलम् ५७ यात्रामारभसेदिष्ट्याप्राप्तकालमरिंदम ॥ पार्ष्णिमूलंचविज्ञायव्यवसायंपराजयम् ५८

मित्रं मित्रमित्रमतः परं ॥ अथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरस्कृताः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनंतरं ॥ आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनंतरः ॥ अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ मंडलाद्विहरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥ अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः' इति । विजिगीषुशत्रू तयोर्भिन्ने तन्मित्रे चेति त्रीणि द्वंद्वानि क्रमेण पुरतः । विजिगीषोः पृष्ठतः पार्ष्णिग्राहोऽक्रंदौ पार्ष्णिग्राहः पृष्ठरक्षकः । आक्रंदः प्रोत्साहकः । एतयोरनुग्राहकावासारौ तत्तत्पृष्ठगतौ पार्ष्णिग्रा हासार आक्रंदासारश्चेतिदश पुरुषाः । विजिगीषुशत्रोः पार्श्वे मध्यमः सवर्षा पार्श्वे उदासीनः । इति मंडलं पार्ष्णिमूलमित्युच्यते । व्यवसायं कृत्यनिश्चयं कृत्यं च 'अलब्धवेत नो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः ॥ क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतिश्च भीषितः ॥ यथाभिलाषितैः कामैर्मिद्यादेतांश्चतुर्विधान् ॥ परकीयान् स्वकीयांस्तु रक्षेद्विजयकामुकः' इति नीतिशास्त्रोक्तं । पराजयं पराजयमूलानां व्यसनानां परपक्षे सद्भावं स्वपक्षे चाभावं विज्ञाय दिष्ट्या विशेषतो देवज्ञादिद्वारा ज्ञात्वा । तत्र देवं व्यसनं पंचविधं मानुषं-

च पंचविधं । यथोक्तं कामंदकीये । 'हुताशनो जलं व्याधितुमिच्छं मरकस्तथा । इति पंचविधं देवं व्यसनं मानुषं परं । अयुक्तेभ्यश्च चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलो माच्च प्रजानां पंचधा मयम्' इति ५८ उपच्छन्नानि परैरलक्ष्याणि । रत्नानि उत्कृष्टवस्तूनि भेदायेत्यर्थः ५९ । ६० स्वनुष्ठिताः शोभनेन पुरुषेण सम्यगनुष्ठिताः । विधिवद्गुणाः ये सामादयः विधिवदनुष्ठिताः संतो गुणाः हिताय भवन्त्यन्यथा विपरीताय यथोक्तमभियुक्तैः । चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सात्वतमक्रियेति । यद्वा सामादयोऽवश्यमनुष्ठेयाः यतो राज्ञां गुणाः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाः विधिवदग्निहोत्रादिविधिवदवश्यानुष्ठेयाः तदकरणे स्वराष्ट्रभंगादिना जातेन प्रजापीडनेन राज्ञां दोषोत्पत्तिः ६१ मूलं स्वराज्यदंडप्र त्ययिभिः शूरैरधिष्ठितं सत् दंडं परानभिभाव्यं कृत्वा ६२ अष्टांगसंयुक्ता 'रथा नागा हया योधाः पत्तयः कर्मकारकाः । चारा देशिकमुख्याश्च ध्वजिन्यष्टांगिका मता' । चतुर्विधबला मौलमैत्रभृत्यादिकैर्बलैर्युक्ता बलमुख्यैः सेनापतिभिः प्रतिवर्धिनी प्रातिकूल्येनच्छेदिनी ६३ लवःसस्यच्छेदनकालः मुष्टिःसस्यानां गोपनकालः दुर्भिक्षमिति यावत् । लूज् छेदने मुष

बलस्यचमहाराजदत्त्वावेतनमग्रतः ॥ कच्चिच्चबलमुख्येभ्यः परराष्ट्रेपरंतप ॥ उपच्छन्नानिरत्नानिप्रयच्छसियथार्हतः ५९ कच्चिदात्मानमेवाग्रेविजित्य विजितेन्द्रियः ॥ परान्नाजिगीषसेपार्थप्रमत्तानजितेन्द्रियान् ६० कच्चितेयास्यतः शत्रून्पूर्वयांतिस्वनुष्ठिताः ॥ सामदानंचभेदश्चदंडश्चविधिवद्गुणाः ६१ कच्चिन्मूलंदृढं कृत्वापरान्यासिविशांपते ॥ तांश्चविक्रमसेजेतुंजित्वाचपरिरक्षसि ६२ कच्चिदष्टांगसंयुक्ताचतुर्विधबलाचमूः ॥ बलमुख्यैः सुनीतातेदिपतां प्रतिवर्धिनी ६३ कच्चिलवंचमुष्टिंचपरराष्ट्रेपरंतप ॥ अविहायमहाराजनिहंसिसमरेरिपून् ६४ कच्चित्स्वपरराष्ट्रेपुबहवोऽधिकृतास्तव ॥ अर्थान्समाधि तिष्ठतिरक्षंतिचपरस्परम् ६५ कच्चिदभ्यवहार्याणिगात्रसंस्पर्शनानिच ॥ घ्रेयाणिचमहाराजरक्षंत्यनुमतास्तव ६६ कच्चित्कोशश्चकोष्ठंचवाहनंद्वारमा युधम् ॥ आयश्चकृतकल्याणैस्तवभक्तैरनुष्ठितः ६७ कच्चिदाभ्यंतरेभ्यश्चबाह्येभ्यश्चविशांपते ॥ रक्षस्यात्मानमेवाग्रेतांश्चस्वेभ्योमिथश्चतान् ६८ क च्चित्रपानेद्यूतेवाक्रोडासुप्रमदासुच ॥ प्रतिजानंतिपूवाह्णेव्ययंव्यसनजंतव ६९

स्तेये आभ्यामधिकरणे वक्तिनी । परराष्ट्रे क्षेत्रस्थेषु सस्येषु सुखलब्धान्नैर्दुर्भिक्षे च राजकुललब्धभक्तोपजीविभिर्निरन्नताक्रांताः शत्रवः सुखं जेया इत्यर्थः ६४ स्वपरराष्ट्रेषु स्वेति दृष्टांतार्थं स्वराष्ट्रे इव परराष्ट्रे प्रविष्टाः बहवोऽधिकृताः स्थाने स्थाने स्थिताः स्थानपत्यादयोऽर्थान् प्रयोजनानि प्रजावशीकरणकरग्रहणादीनि रक्षंति च परस्परं संभूय परकीय मागतं सेनापत्यादिकमभिभूय राष्ट्रं स्वीयांश्च रक्षंतीत्यर्थः ६५ अभ्यवहार्याणि भक्ष्याणि । गात्रसंस्पर्शनानि वस्त्राणि । संघर्षणानीति पाठे चंदनागुरुकुंकुमकस्तूरिकादीनि । घ्रेया णि उत्तमधूपादीनि । अनुमताः विश्वस्ताः । तव त्वदर्थं रक्षंति न तु देशांतरोत्पन्नानि तानि स्वयमेव स्वीकुर्वतीत्यर्थः ६६ कोशो धनगृहं । कोष्ठं धान्यस्थानं ६७ आभ्यंतरेभ्यः सृदादिभ्यः । बाह्येभ्यः सेनापत्यादिभ्यः । तानुभयान्स्वेभ्यः पुत्रामात्यादिभ्यः । तानपि मिथः पुत्रममात्यादमात्यं च पुत्राद्रक्षसि ६८ कच्चिन्नेति पानादिव्यसनजं व्ययं तव पूर्वाह्णेपार्श्वचरणकाले भृत्याः न प्रतिजानंति नावेदयंति । आवेदने हि तदानीमागताः शिष्टाः पुरोहितादयः पानादिदुर्व्यसनासक्तं त्वां ज्ञात्वा त्यजेयुरिति भावः ६९

सुभिक्षसाम्यदुर्भिक्षेष्वायस्य पादेन पादाभ्यां त्रिभिः पादैर्वा व्ययः संशुद्धयते पूर्यते । सर्वथाऽपि कोशवृद्धिः कार्येति भावः ७० दुर्गतात् दरिद्रान् ७१ अनुतिष्ठति निवेदयति ७२ अनुप्रौढत्वहितकामत्वज्ञानानंतरं प्रियान् कर्मभ्योऽपकर्षोऽधिकारच्युतिः सा च पूर्व किल्बिषमप्राप्य दोषमदृष्ट्वा न कर्तव्येत्यर्थः ७३ । ७४ अप्राप्तव्यवहाराः अप्रौढाः ७५ । ७६ देवमातृका वृष्टिनिष्पाद्यसस्या ७७ प्रत्येकं च शतं प्रतिशतमेकवृद्धयेति संबंधः । एकैकः प्रतिमासं वर्धनीय इत्यर्थः । पादिकं च शतं वृद्धयेति पाठे तु वर्षस्य शतचतुर्थांशो वृद्धिः तथा च किंचिदधिकद्वयुत्तरवृद्धिः । आद्ये संबंधके वृद्धिरन्यत्र निर्वधके इति विभागः यत् । 'द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंचकं च समं शतं । मासस्य वृद्धिं वृद्धीयात्' इति त्रिकादि पक्षस्त्वाध मणिकव्यवसायानुसारेणेति ज्ञेयं ७८ वार्ता कृषिर्वाणिज्यं पाशुपाल्यं कुसीदं चेति चतुर्विधा ७९ कञ्चिच्छूरा इति । प्रतिग्रामं पंचपंचेति । स्वनुष्ठिताः शोभनमनुष्ठितमनुष्ठानं येषां ते

कञ्चिदायस्यचाद्धेनचतुर्भागेनवापुनः ॥ पादभागैस्त्रिभिर्वाऽपिव्ययःसंशुद्धयतेतव ७० कञ्चिज्ज्ञातीन्गुरुन्वृद्धान्वणिजःशिल्पिनःश्रितान् ॥ अभीक्ष्ण मनुगृह्णासिषनधान्येनदुर्गतान् ७१ कञ्चिच्चायव्ययेयुक्ताःसर्वेगणकलेखकाः ॥ अनुतिष्ठतिपूर्वाह्नेनित्यमायंव्ययंतव ७२ कञ्चिदर्थेषुसंप्रौढान्हितकामा ननुप्रियान् ॥ नापकर्षसिकर्मभ्यःपूर्वमप्राप्यकिल्बिषम् ७३ कञ्चिद्विदित्वापुरुषानुत्तमाधममध्यमान् ॥ त्वंकर्मस्वनुरूपेषुनियोजयसिभारत ७४ कञ्चि ब्रलुब्धाश्चौराववैरिणोवाविशांपते ॥ अप्राप्तव्यवहारावातवकर्मस्वनुष्ठिताः ७५ कञ्चिन्नचैरैर्लुब्धैर्वाकुमारैःस्त्रीबलेनवा ॥ त्वयावापीड्यतेराष्ट्रंकाञ्चितु ष्ठाःकृषीवलाः ७६ कञ्चिद्राष्ट्रेतडागानिपूर्णानिचवृंहतिच ॥ भागशोविनिविष्टानिनकृषिदेवमातृका ७७ कञ्चिन्नभक्तबीजंचकर्षकस्यावसीदति ॥ प्रत्ये कंचशतंवृद्ध्याददास्युणमनुग्रहम् ७८ कञ्चित्स्वनुष्ठितातातवार्तातेसाधुभिर्जनैः ॥ वार्तायांसंश्रितस्तातलोकोऽयंसुखमेधते ७९ कञ्चिच्छूराःकृतप्रज्ञाःपं चपंचस्वनुष्ठिताः ॥ क्षेमंकुर्वतिसंहत्यराजनजनपदेतव ८० कञ्चिन्नगरगुप्त्यर्थंग्रामानगरवत्कृताः ॥ ग्रामवच्चकृताःप्रांतास्तेचसर्वेत्वदर्पणाः ८१ कञ्चि द्रलेनानुगताःसमानिविषमाणिच ॥ पुराणिचौरानिघ्नंतश्चरंतिविषयेतव ८२ कञ्चित्स्त्रियःसांत्वयसिकञ्चिताश्चसुरक्षिताः ॥ कञ्चिन्नश्रद्धास्यासांकाञ्चि हृद्यंनभापसे ८३ कञ्चिदात्ययिकंश्रुत्वातदर्थमनुचित्यच ॥ प्रियाण्यनुभवन्नशेषेनत्वमंतःपुरेनृप ८४ कञ्चिद्वैप्रथमौयामौरात्रेःसुस्वाविशांपते ॥ संचितयसिधर्मार्थौयामउत्थायपश्चिमे ८५

तथा । ते च प्रज्ञास्ता समाहर्ता संविधाता लेखकः साक्षी चेति । समाहर्ता प्रजाभ्यो द्रव्यमुद्बुद्धौकीकृत्य राज्ञेर्षयिता । संविधाता प्रजासमाहर्त्रैरेकवाक्यताघटकः संहत्य एकी भूय ८० नगरवादित्यनेन बहुभिः शूरैरधिष्ठिताः ग्रामाः । बहुतरैर्नगराणि । बहुतमैर्जनपदेश्वरस्थानं पुरसंज्ञं । ग्रामाः शूद्रजनबहुलाः । आपणादियुक्तं नगरं । प्रांताः सीमास्था आ दिकानां ग्रामाः । ते च सर्वे त्वदर्पणाः ते प्रांतग्रामनगरपुरेशास्त्वय्येव कृताकृतस्य धनस्य चार्पणं निवेदनं येषां ते तथाभूताः । प्रांताधिपो ग्रामाधिपतौ सोऽपि नगराधिपतौ सोऽपि देशाधिपतौ सोऽपि साक्षाद्राज्ञि सर्वे निवेदयतीत्यर्थः ८१ विषमाणि सदुर्गाणि निघ्नंतो ये चरंति तान् बलेन सहितः पुराध्यक्षोऽनुब्रूवेदित्यर्थः । समेषु विषमेष्वपीति पाठे विषमेषु इतिकालेषु । अतिवृष्ट्यादय इत्ययः ८१ आसां वचनं आसां पुरश्च गुह्यं न भापसे ८३ आत्ययिकमकल्याणं ८४ पश्चिमे चतुर्थे तस्मादेव द्वौ प्रथमौ द्वितीयतृतीयावित्यर्थः ८५

८६ । ८७ यमवत् स हि दंडेषु क्रूरः पूज्येषु विनयवान्तरद्वत् ८८ आबाधं दुःखं नियमेन पथ्याशनादिना मानसमाबाधम् ८९ अष्टांगायां चिकित्सायां । 'निदानं पूर्वलिङ्गानि क पाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिरौषधी रोगी परिचारक एव च' इत्यष्टावंगानि । अथवा रोगो रोगहेतुः आरोग्यमारोग्यहेतुः तेषां लक्षणानिच ९० अर्थिनो याचकाः । प्रत्यर्थिनः परंपरा गतवृत्तिप्रतिबंधात्क्षुब्धचित्ताः । प्रत्येत्य तदर्थिनः शत्रवो वा । न शब्दद्वयेन पश्येदेवेत्युच्यते ९१ । ९२ । ९३ कञ्चिन्नेति । योऽरिर्बलेन पूर्वं परिपीडित एव न हतः स एव कालांतरे मंत्रेणोभाभ्यां च मंत्रबलाभ्यां कञ्चिद्बलवात्रेति योजना । कञ्चित्ते इति पाठे ते तव बले सैन्ये योऽरिः पूर्वपीडित इत्यादि पूर्ववत् ९४ प्रधानतः प्राधान्येन । हताः दानमा

कञ्चिदर्थयसेनित्यमनुप्यान्समलंकृतः ॥ उत्थायकालेकालज्ञैःसहपांडवमंत्रिभिः ८६ कञ्चिद्रक्तावरधराःखड्गहस्ताःस्वलंकृताः ॥ उपासतेत्वामभितो रक्षणार्थमरिंदम ८७ कञ्चिदंडचेपुयमवत्पूज्येषुचविशांपते ॥ परीक्ष्यवर्तसेसम्यगप्रीयेषुप्रियेषुच ८८ कञ्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेनवा ॥ मानसं वृद्धसेवाभिःसदापार्थापकर्षसि ८९ कञ्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टांगायांविशारदाः ॥ सुहृदश्चानुरक्ताश्चशरीरेतेहिताःसदा ९० कञ्चिनलोभान्मोहाद्वामा नाद्वापिविशांपते ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनःप्राप्तान्नपश्यसिकथंचन ९१ कञ्चिन्नलोभान्मोहाद्वाविश्रंभात्प्रणयेनवा ॥ आश्रितानांमनुप्याणांवृत्तित्वंसंरुणत्सि वै ९२ कञ्चित्पौरानसहितायेचतेराष्ट्रवासिनः ॥ त्वयासहविरुध्यंतेपरैःक्रीताःकथंचन ९३ कञ्चिन्नदुर्बलःशत्रुर्बलेनपरिपीडितः ॥ मंत्रेणबलवान्कश्चिदुभाभ्यां चकथंचन ९४ कञ्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वाम्भूमिपालाःप्रधानतः ॥ कञ्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषुसंत्यजंतित्वयाहताः ९५ कञ्चित्तेसर्वविद्यासुगुणतोऽर्चाप्रवर्तते ॥ ब्राह्मणानांचसाधूनांतवनैःश्रेयसीशुभा ॥ दक्षिणास्त्वंददास्येषानित्यंस्वर्गापवर्गदाः ९६ कञ्चिद्वैमंत्रयीमूलेपूर्वैराचरितेजनैः ॥ यतमानस्तथाकर्तुं त स्मिन्कर्मणिवर्तसे ९७ कञ्चितवगृहेऽज्ञानिस्वादून्यश्रंतिवैद्विजाः ॥ गुणवंतिगुणोपेतास्तवाध्यक्षंसदक्षिणम् ९८ कञ्चित्कतूनेकचित्तोवाजपेयांश्चसर्वशः ॥ पुंडरीकांश्चकार्त्स्न्येनयतसेकर्तुमात्मवान् ९९ कञ्चिज्ज्ञातीन्गुरुन्वृद्धान्देवतांस्तापसानपि ॥ चैत्यांश्चवृक्षान्कल्याणान्ब्राह्मणांश्चनमस्यसि १०० कञ्चिच्छोकोनमन्युर्वात्वयाप्रोत्पाद्यतेऽनघ ॥ अपिमंगलहस्तश्चजनःपार्श्वेऽनुतिष्ठति १०१ कञ्चिदेषाचतेबुद्धिर्वृत्तिरेषाचतेऽनघ ॥ आयुष्याचयशस्या चधर्मकामार्थदर्शिनी २ एतयावर्तमानस्यबुद्ध्याराष्ट्रंनसीदति ॥ विजित्यचमहीराजासोऽत्यंतंसुखमेधते १०३

नाभ्यां वशीकृताः । आहता इति वा पाठः ९५ विद्यासु साधूनां ब्राह्मणानां गुणतो गुणं दृष्ट्वाऽर्चा पूजा प्रवर्तते ९६ तथाकर्तुं पूर्वैराचरितवत्कर्तुं तस्मिन्मंत्रयीमूले ९७ तवाध्यक्षं त्वत्समक्षं सदक्षिणं सदक्षिणालाभं यथा स्यात्तथाऽश्रंति ९८ । ९९ चैत्यान्स्थंडिलवतो ग्रामसूचकान् वृक्षान् १०० शोको नीचानां । मन्युः श्रेष्ठानां । मंगलहस्तो मंगलप्रदो मंत्रादिवित् पुरोहितादिः । अनुतिष्ठति स्वस्त्ययनं करोति १०१ या एषा इदानीं दृतिरस्ति सैव सार्वदिकी कञ्चिदस्तीत्यर्थः १ । १०३

कच्चिदायं इति । आयो विशुद्धात्मा च सन्नपि कस्मिंश्चिन्निधौ कर्मणि निमित्ते क्षारितो धनधान्यादिना रिक्तः कृतः । 'राजभिः कृतदंडास्तु शुद्रयन्ति मलिनाजनाः' इत्यादिशास्त्रप्रा
माण्याच्छुचिरपि समुत्पन्नशस्त्रकुशलेरनुपासितपंडितैर्मूर्खैरमात्यैः कच्चिन्न वध्यते हन्यते अधिकधनलोभात् । अदृष्ट इति सविस्मयपाठे तु शास्त्रकुशलेरमात्यैरज्ञात इत्यर्थः ४ दुष्टः
स्वभावतः तत्कारी दुष्टकर्मकारी तज्ज्ञैश्चोरान्वेषिभिः कोष्ठपालैर्दृष्टः सकारणश्चोरितद्रव्यसहितो गृहीतो विष्टतश्चेति योजना ५ उत्पन्नानिति । चो वार्थे आदयस्य दारिद्र्यस्य
वास्थानुत्पन्नान् बीजकणिशान्यायेन स्वल्पकालेनैव बहुगुणां वृद्धिं प्राप्तान् तवामात्याः मिथ्या अनृतान् चौर्यादिनाऽन्यायेनार्जितानिति कच्चिन्न पश्यन्ति । जनैः पिशुनैः । हताः

कच्चिदायो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ॥ अदृष्टशस्त्रकुशलेर्नलोभाद्ध्यते शुचिः १०४ दुष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ॥ कच्चिन्नमुच्यते स्तेनो
द्रव्यलोभात्तरर्षभ ५ उत्पन्नान् कच्चिदाव्यस्य दारिद्र्यस्य च भारत ॥ अर्थान्नमिथ्यापश्यन्ति तवामात्या हता जनैः ६ नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्र
ताम् ॥ अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पंचवृत्तिताम् ॥ एकचित्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चित्तनम् ७ निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणम् ॥ मंगलाद्यप्रयोगं
च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ८ कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥ प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपि पार्थिवाः ९ कच्चित्ते सफलावेदाः कच्चित्ते सफलं धन
म् ॥ कच्चित्ते सफलादाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् १० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथं वै सफलावेदाः कथं वै सफलं धनम् ॥ कथं वै सफलादाराः कथं वै सफलं
श्रुतम् ११ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अग्निहोत्रफलावेदादत्तश्रुतफलं धनम् ॥ रतिपुत्रफलादाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् १२ ॥ ॥ वैशंपाय
न उवाच ॥ ॥ एतदाख्यायसमुनिर्नारदो वै महातपाः ॥ पप्रच्छानंतरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् १३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कच्चिदभ्याग
ता दूरादग्निजो लाभकारणात् ॥ यथोक्तमवधार्यते शुलंकं शुल्कोपजीविभिः १४ कच्चित्ते पुरुषाराजन्पुरे राष्ट्रे च मानिताः ॥ उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिर
वंचिताः १५ कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहितागिरः ॥ नित्यमर्थविदां तात यथा धर्मार्थदर्शिनाम् १६ कच्चित्ते कृषितंत्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ॥ धर्मार्थं
च द्विजातिभ्यो दीयेते मधुसर्पिषी १७ द्रव्योपकरणं किंचित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ॥ चातुर्मास्यावरं सम्यङ् नित्यतः संप्रयच्छसि १८ कच्चित्कृतं विजानी
षे कर्तारं च प्रशंससि ॥ सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ११९

हृतविवेकाः । पाठांतरे धनैर्हता वशीकृताः । लुब्धो हि लिप्सुः परत्रासं तमपि दोषमारोप्य तादृशं जिहीर्षतीति प्रसिद्धं ६ नास्तिक्यमित्यादिसार्द्धश्लोकत्रयं व्याख्यातम् ७ । ८
९ । १० । ११ । १२ । १३ कच्चिदभ्यागता इति अवधार्यते दाप्यन्ते शुलंकं राजग्राह्यं करं १४ पण्यानि विक्रेयद्रव्याणि उपधाभिश्चुल्लेः १५ । १६ कृषितंत्रेषु कृष्युत्पाद्ये
षु पुष्पफलेष्वार्द्रशुष्कधान्येषु । तथा गोषु जातेषु पुष्पफलेषु दुग्धघृतरूपेषु तत्रेषु सत्सु । मधुसर्पिषी । 'अन्नं वै मधु' इति श्रुतेर्धान्यादिकमन्नं घृतं च यल्लोके ब्रह्मोत्तरमित्युच्यते
१७ द्रव्यं शिल्पिनां वेतनं उपकरणं स्वकार्यसाधनसामग्री । यथा चित्रोत्पादने रजकद्रव्यादि चातुर्मास्यावरं मासचतुष्टयपर्याप्तानधिकम् १८ । ११९

सूत्रं संक्षेपवाक्यं व्यवस्था वा । हस्त्यादीनां लक्षणपरीक्षाचिकित्सीषधोहीपनमादनादिप्रकारप्रतिपादकग्रंथसिद्धांतमात्रसंज्ञेपयुक्तान् गृह्णासि तत्तदाचार्येभ्यः १२० यंत्राण्यामेयौष
धवलेन सीसकांस्यद्वयप्रक्षेपकाणि लोहमयानि भाषायां नालशब्दाभिधेयानि तेषां सूत्रं सूचकं शास्त्रं । नागरं नगरहितम् २१ अस्त्राणि मंत्रप्रयुक्तानि शस्त्राणि । ब्रह्मदंड अ
भिचारिकविद्या २२ व्यालः सर्पः व्याघ्रादेरप्येतदुपलक्षणम् २३ प्रव्रजितान् जातिबहिष्कृतान् अन्नमात्रार्थिनो दीनान् २४ । २५ । २६ । २७ उपसंहरति एवं यो वर्तते इति
१२८ ॥ ॥ इति० समापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे पंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ संपूज्याथाभ्यनुज्ञात इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ दिव्यसमालाभाद्भविष्यो युधिष्ठिर उवा
कच्चित्सूत्राणिसर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ॥ हस्तिसूत्राश्च सूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो १२० कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहेते भरतर्षभ ॥ धनुर्वेदस्य मूत्रं वै यंत्र
सूत्रं च नागरम् २१ कच्चिदस्त्राणिसर्वाणि ब्रह्मदंडश्च तेऽनघ ॥ विषयोगास्तथा सर्वविदिताः शत्रुनाशनाः २२ कच्चिदाग्नेभ्याश्चैव सर्वव्यालभया तथा ॥ रोगर
क्षोभयाश्चैव राष्ट्रं स्वपरिरक्षसि २३ कच्चिदंघ्रांश्च मूकांश्च पंगून् व्यंगान् बांधवान् ॥ पितेव पासि धर्मज्ञतथा प्रव्रजितानपि २४ षडनर्था महाराज कच्चित्तेष्टतः
कृताः ॥ निद्राऽऽलस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता २५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ॥ प्रण
म्य पादावभिवाच्य तुष्टो राजाऽब्रवीन्नारदं देवरूपम् २६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञाहि मे भूय एवाभिवृद्धा ॥ उक्त्वा
तथा चैव चकार राजालेभे महीं सागरमेखलां च २७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ॥ स विहृत्येह सुसुखो शकस्यैति
सलोकताम् १२८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते समापर्वणिलोकपालसभाख्यानपर्वणि नारदप्रश्नमुखेन राजधर्मानुशासने पंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ ध्य ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात्परम् ॥ प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ भ
गवन्मया यमाहृतं यथावद्धर्मनिश्चयम् ॥ यथाशक्तियथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया २ राजभिर्यद्यथा कार्यपुरा वैतन्न संशयः ॥ यथान्यायोपनीतार्थकृतं हेतु
मदर्थं वत् ३ वयंतु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो ॥ न तु शक्यं तथा गंतुं यथा तैर्नियतात्मभिः ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यंतदभिपू
ज्य च ॥ मुहूर्तात्प्राप्तकालं च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् ५ नारदं सुस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ॥ अपृच्छत्पांडवस्तत्र राजमध्ये महाद्युतिः ६ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ भवान्संचरते लोकान्सदानानां विधान्वहन् ॥ ब्रह्मणानिर्भितान् पूर्वप्रेक्षमाणो मनोजवः ७ ईदृशी भविता काचिद्वृष्टपूर्वासभाकचित् ॥ इतो वा श्रे
यसी ब्रह्मस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् ॥ पांडवं प्रत्युवाचे दंस्मयन्मधुरयागिरा ९
च भवानिति । संचरते । समोगम्यच्छीति सूत्रे गमोर्गत्यर्थमात्रोपलक्षणपरत्वाच्चरेरपि तद्वत् कर्मव्यतिहारे वा तद्वत् । त्वं हि लोकेषु संचरसि लोकाश्च हार्दिकाशनिष्ठे त्वायि संचरन्ती
ति वाऽर्थः तेन सर्वज्ञत्वमुक्तं । पूर्वं मनुष्यसृष्टेः प्राङ्निर्भितान् देवलोकानित्यर्थः ७ कचिदिति देवलोकपेक्षया मनुष्यलोके कचित्काले वा भविता भवित्री । अनागतदर्शित्वात्तव
तदापि विदितमेवेत्यर्थः ८ स्मयन् युधिष्ठिरस्यापि गर्वोऽभूद्वतामहाभाग्याज्ञानं चेति विस्मयं प्राप्नुवन् ९

मानुषेषु न दृष्टा न श्रुतेति अग्रेऽपि न द्रक्ष्यते न श्रोष्यते पूर्वकल्पसमानरूपत्वादुत्तरस्यापीत्यर्थः १० कैलासेति कुबेरस्येत्यर्थः ११ गतक्रमामविद्यादिक्लेशैर्वर्जिता तेन पूर्वात् तत्स
त्वं ज्ञायते दिव्यादिव्यैरिति । दिव्या दिविभवा रंभोर्विश्यादयः । अदिव्यास्तदन्ये मानुषाः पित्रादयः । 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
स पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इति ब्रह्मलोके तत्सत्त्वस्यापि श्रवणात् । अभिप्रेयते संकल्प्यते इत्यभिप्रायाः विषयास्तैः । विश्वरूपिणी भावकसंकल्पानुसारिनानारूपवर्ती मान

॥ नारदउवाच ॥ ॥ मानुषेषु न मेतातदृष्टपूर्वानचश्रुता ॥ सभामणिमयीराजन्यथेयंतवभारत १० सभापितृराजस्यवरुणस्यचर्धमतः ॥ कथयिष्ये
तथेद्रस्यकैलासनिलयस्यच ११ ब्रह्मणश्चसभादिव्याकथयिष्येगतक्रमाम् ॥ दिव्यादिव्यैरभिप्रायैरूपेतां विश्वरूपिणीम् १२ देवैः पितृगणैः साध्यैर्यज्वभि
नियतात्मभिः ॥ जुष्टां मुनिगणैः शांतिर्वेदयज्ञैः सदक्षिणैः ॥ यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्तते भरतर्षभ १३ नारदेनैव मुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ प्रांजलिभ्रातृभिः
साद्धैतैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः १४ नारदं प्रत्युवाचे दधर्मराजो महामनाः ॥ सभाः कथयताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे वयम् १५ किं द्रव्यास्ताः सभा ब्रह्मन्किं विस्ताराः
किमायताः ॥ पितामहं च केतस्यां सभायां पर्युपासते १६ वासवं देवराजं च यमं वैवस्वतं च के ॥ वरुणं च कुबेरं च सभायां पर्युपासते १७ एतत्सर्वं यथान्यायं
ब्रह्मर्षे वदतस्तव ॥ श्रोतुमिच्छामसहिताः परं कौतूहलं हि नः १८ एवमुक्तः पांडवेन नारदः प्रत्यभाषत ॥ क्रमेण राजन् दिव्यास्ताः श्रूयतामिह नः सभाः १९
॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरसभाजिज्ञासायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ शक्रस्य
तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मनिर्मिता ॥ स्वयं शक्रेण कौरव्यनिर्जिता कर्मप्रभा १ विस्तीर्णा योजनशतं शतमर्धमायता ॥ वैहायसी कामगमापंचयोजनमु
च्छ्रिता २ जराशोकक्रमापेतानिरातं काशिवा शुभा ॥ वेदमासनवतीरम्या दिव्यपादपशोभिता ३ तस्यां देवेश्वरः पार्थ सभायां परमासने ॥ आस्तेशच्या
महेन्द्राण्याश्रिया लक्ष्म्या च भारत ४ विभ्रद्रपुरनिर्देशं किरीटीलोहितांगदः ॥ विरजो वराश्चित्रमाल्यो ही कीर्तिद्युतिभिः सह ५ तस्यामुपासते नित्यं महात्मा
नंशतक्रतुम् ॥ मरुतः सर्वशोराजन्सर्वे च गृहमेधिनः ६ सिद्धादेवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा ॥ मरुत्वंतश्च सहिता भास्वंतो हेममालिनः ७ एते सानुचराः स
र्वे दिव्यरूपाः स्वलंकृताः ॥ उपासते महात्मानं देवराजमरिंदमम् ८ तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते ॥ अमला धूतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्रयः ९

सीमित्यर्थः १२ जुष्टां सेवितां यदि श्रवणे बुद्धिर्वर्तते तर्हि कथयिष्ये इति पूर्वेण संबंधः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारत
भावदीपे षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ ॥ शक्रस्येति कर्मभिर्विश्वकर्मणो यत्नैर्निर्मिता शक्रेण निर्जिता चेति संबंधः १ अध्यर्द्धं सार्धमायता दीर्घा वैहायसी खेचरी २ निरातंका निर्भया ।
शिवा शांतजना शुभा कल्याणावहा ३ शच्या नामतः श्रिया शोभया ४ । ५ मरुतो गृहमेधिन इति सामानाधिकरण्यम् ६ । ७ । ८ । ९

सोमसुतः सोमाभिषवकर्तारः सोमयाजिन इति यावत् १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अर्थः अर्धाद्यभिमानिन्यो देवताः २० ब्रह्मणोऽगात् प्र
सूतोऽग्निरंगिरा इति विश्रुतः । 'दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयाविति त्रयी । निर्मथ्यो वेद्युतः शूरः संवर्तो लौकिकस्तथा । जाठरो विषगः क्रव्यात् क्षेमवान् वैष्णवस्तथा । दस्यु

तेजस्विनः सोमसुतो विशोकाविगतज्वराः ॥ पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ १० शंखश्चलिखितश्चैव तथा गौरशिरामुनिः ॥ दुर्वासाः क्रोधनः श्येनस्त
था दीर्घतमामुनिः ११ पवित्रपाणिः सावर्णिग्यज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः ॥ उद्दालकः श्वेतकेतुस्तांड्यो भांडायनिस्तथा १२ हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चंद्रश्च पा
थिवः ॥ हृद्यश्चोदरशांडिल्यः पाराशर्यः कृषीबलः १३ वातस्कंधो विशाखश्च विधाता काल एव च ॥ करालदंतस्त्वष्ट्राच विश्वकर्मा च तुंगुरुः १४ अयोनि
जा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिनः ॥ ईशानं सर्वलोकस्य वाज्रिणं समुपासते १५ सहदेवः सुनोथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः ॥ समीकः सत्यवाक् चैव प्रचेताः सत्य
संगरः १६ मेघातिथिर्वा मदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ मरुतश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्र महातपाः १७ कक्षीवान् गौतमस्ताक्षर्यस्तथा वैश्वानरो मुनिः ॥ मु
निः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्यमयः १८ संवर्तो देवहव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान् ॥ दिव्या आपस्तथौषध्यः श्रद्धामेधा सरस्वती १९ अर्थो धर्मश्च का
मश्च विद्युतश्चैव पांडव ॥ जलवाहास्तथा मेघावायवस्तनयि त्रवः २० प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावकाः सप्तविंशतिः ॥ अग्रीषोमैतथेन्द्राग्नी मित्रश्च सविताऽर्य
मा २१ भगो विश्वे च साध्याश्च गुरुः शुकस्तथैव च ॥ विश्वावसुश्चित्रसेनः सुमनस्तरुणस्तथा २२ यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव ग्रहास्तोभाश्च भारत ॥ यज्ञवाहाश्च
येमंत्रास्सर्वे तत्र समासते २३ तथैवाप्सरसो राजनगंधर्वाश्च मनोरमाः ॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च विविधैरपि २४ रमयंति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम् ॥
स्तुतिभिर्मंगलैश्चैव स्तुवंतः कर्मभिस्तथा २५ विक्रमैश्च महात्मानं बलवृत्रनिघ्नदमम् ॥ ब्रह्मराजर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा २६ विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्दीप्य
माना इवाग्रयः ॥ स्रग्विणो भूषिताः सर्वे यांति चायांति चापरे २७ बृहस्पतिश्च शुकश्च नित्यमास्तां हितत्रवै ॥ एते चान्ये च बहवो महात्मानो यतवताः २८ वि
मानैश्चंद्रसंकाशैस्सोमवत्प्रियदर्शनाः ॥ ब्रह्मणः सहशाराजन्भृगुः सप्तर्षयस्तथा २९ एषा सभामयाराजन् दृष्टा पुष्करमालिनी ॥ शतक्रतोर्महाबाहो याम्या
मपि सभां शृणु ३० इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि इंद्रसभावर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नारदउवाच ॥
कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिरनिबोधताम् ॥ वैवस्वतस्य यां पार्थ विश्वकर्मा च कारह १

मान् बलदश्चैव शांतः पुष्टो विभावसुः । ज्योतिष्मान् भरतो भद्रः स्विष्टकृदसुमान् क्रतुः । सोमश्च पितृमांश्चैव पावकाः सप्तविंशतिः २१ । २२ एवं यज्ञदक्षिणादयः २३ । २४
२५ । २६ । २७ । २८ । २९ पुष्करमालिनी नामतः ३० ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथयिष्ये इति १

तैजसी ज्योतिर्मयी सौवर्णी वा भूयसी महती पूर्वसभातः २ सर्वतः कामरूपिणी यस्यां सर्वं वस्तु संकल्पसमकालमेव सर्वोत्पत्तं भवतीत्यर्थः ३ । ४ कामाः काम्यमाना वि
षयाः प्रभूतं बहुलं भक्ष्यमपूपादि भोज्यमोदनादि ५ लेह्यं खंडशर्करादि चोष्यमित्थुकांढादि स्त्रजः परंपराः तस्य भक्ष्याद्यन्नस्यकामफलाः आभ्रादेरपिपसनादिकफलमुद्रवाति का
मानुसारादित्यर्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ राम इति रामलक्ष्मणयोर्विष्णुशेषरूपेण स्वस्थानस्थयोरपि प्रतिमाकूपेण उ
तैजसीसासभाराजनबभूवशतयोजना ॥ विस्तारयामसंपन्नाभूयसीचापिपांडव २ अर्कप्रकाशाभ्राजिष्णुःसर्वतःकामरूपिणी ॥ नातिशीतानचात्युष्णा
मनसश्चप्रहर्षिणी ३ नशोकोनजरातस्यांक्षुत्पिपासेनचाप्रियम् ॥ नचदैन्यंक्रुमोवाऽपिप्रतिकूलनचाप्युत ४ सर्वेकामाःस्थितास्तस्यायेदिव्यायेचमानु
षाः ॥ सारवच्चप्रभूतंचभक्ष्यभोज्यमरिंदम ५ लेह्यंचोष्यंचपेयंचहृद्यंस्वादुमनोहरम् ॥ पुण्यगंधाःस्त्रजस्तस्यनित्यंकामफलाहुमाः ६ रसवंचितोयानिशी
तान्युष्णानिचैवहि ॥ तस्यांराजर्षयःपुण्यास्तथाब्रह्मर्षयोऽमलाः ७ यमवैस्वतंतातप्रहृष्टाःपर्युपासते ॥ ययातिर्नहुषःपूरुर्माधातासोमकोटगः ८ त्रसद्
स्युश्चराजर्षिःकृतवीर्यःश्रुतश्रवाः ॥ अरिष्टनेमिःसिद्धश्चकृतवेगःकृतिर्निमिः ९ प्रतर्दनःशिविर्मत्स्यःपृथुलाक्षोबृहद्रथः ॥ वार्तोमरुतःकुषिकःसांकाश्यः
सांक्रुतिर्ध्रुवः १० चतुरश्वःसदस्योर्मिःकार्तवीर्यश्चपार्थिवः ॥ भारतःसुरथश्चैवसुनीथोनिशठोऽनलः ११ दिवोदासश्चसुमनाअंबरीषोभगीरथः ॥ व्य
श्वःसदश्चावध्यश्चःपृथुवेगःपृथुश्रवाः १२ पृषदश्चोवसुमनाःक्षुपश्चसुमहाबलः ॥ रुषद्वर्षसेनश्चपुरुकुत्सोध्वजीरथी १३ आर्षिपेणोदिलीपश्चमहात्माचा
प्युशीनरः ॥ औशीनरिःपुंडरीकःशर्यातिःशरभःशुचिः १४ अंगोऽरिष्टश्चैवशुभ्रःसृजयोजयः ॥ भांगासुरिःसुनीथश्चनिषधोऽथवहीनरः १५ क
रंधमोवालिहकश्चसुद्युम्नोबलवान्मधुः ॥ ऐलोमरुतश्चतथाबलवान्पृथिवीपतिः १६ कपोतरोमाट्टणकःसहदेवार्जुनौतथा ॥ व्यश्वःसाश्वःकृशाश्वश्चरा
शविंदुश्चपार्थिवः १७ रामोदाशरथिश्चैवलक्ष्मणोऽथप्रतर्दनः ॥ अलर्कःकक्षसेनश्चयोगोराश्वएवच १८ जामदग्न्यश्चरामश्चनाभागसगरौतथा ॥
भूरियुम्नोमहाश्वश्चपृथाश्वोजनकस्तथा १९ राजवैन्योवारिसेनःपुरुजिज्जनमेजयः ॥ ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तिश्चराजोपरिचरस्तथा २० इंद्रद्युम्नोभीमजा
नुगौरिपृष्ठोऽनघोलयः ॥ पद्मोऽथमुचुकुंदश्चभूरियुम्नःप्रसेनजित् २१ अरिष्टनेमिःसुद्युम्नःपृथुलाश्वोऽष्टकस्तथा ॥ शतंमत्स्यानृपतयःशतंनीपाःशतं
हयाः २२ घृतराष्ट्राश्चैकशतमशीतिर्जनमेजयाः ॥ शतंचब्रह्मदत्तानांवीरिणामीरिणांशतम् २३ भीष्माणंदेशतेऽप्यत्रभीमानांतुतथाशतम् ॥ शतं
चप्रतिविंध्यानांशतंनागाःशतंहयाः २४ पलाशानांशतंज्ञेयंशतंकाशकुशादयः ॥ शतानुश्चैवराजेंद्रपांडुश्चैवपितातव २५ उशंगवःशतरथोदेवराजो
जयद्रथः ॥ वृषदर्भश्चराजर्षिर्बुद्धिमान्सहमंत्रिभिः २६

पासकानुग्रहार्थमत्रावस्थानं बोध्यं १८

१५ । २० । २१ । २२ घृतराष्ट्राश्चैकशतमिति पुराणेषु प्रायेणाधिकारिणामेव कीर्तनात्तेषां च प्रतिकल्पं समाननामरूपकर्मत्वाद्नेककल्पं धर्मसमावातिनां तेषां बहुत्वं युक्तं ।
सेनापत्यादिशब्दवदधिकारवाचित्वाद्घृतराष्ट्रादिशब्दानां २३ । २४ अयमेव न्यायः पलाशादियज्ञियद्रव्याद्यभिमानिदेवतासु ज्ञेय इत्याशयवानाह पलाशानामिति २५ । २६

२७ । २८ । २९ । ३० कालचक्रंचेति संवत्सराद्याभिमानिन्योदेवताः दुष्कृतकर्माणोविद्याविहीनकर्ममात्रनिष्ठाः ३१ । ३२ । ३३ असंवाधाजसंकीर्णा ३४ । ३५ संन्यासिनः
निष्कामकर्मकर्तारः काम्यानांकर्मणात्यागिनोवा । पूर्वेषामपिआपस्तंबेनतथाऽऽग्नेफलार्थनिमित्ते छायागंधइत्यनूपयेते । एवंधर्मचर्यमाणमर्थाअनूपयन्तइति आनुषंगिकफलमा
गित्वदर्शनात् निर्मितेरोपिते अर्थादिव्यान्नपानादयः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० पुष्करैर्मूर्तिमद्भिस्तीर्थविशेषमालिनीशोभिनीम् ४१ ॥ इतिसमापर्वणिजैलकंटीये भारतमावदी
अथापरेसहस्राणियेगताःशशविंदवः ॥ इष्ट्वाऽश्वमेधैर्बहुभिर्भहद्भिर्भूरिदक्षिणैः २७ एतेराजर्षयःपुण्याःकीर्तिमंतोबहुश्रुताः ॥ तस्यांसभायाराजेंद्रवैवस्व
तमुपासते २८ अगस्त्योऽथमतंगश्चकालोमृत्युस्तथैवच ॥ यज्वानश्चैवसिद्धाश्चयेचयोगशरीरिणः २९ अग्निष्वात्ताश्चापितरःफेनपाश्वोष्मपाश्वये ॥ सु
धावंतोबर्हिषदोमूर्तिमंतस्तथाऽपरे ३० कालचक्रंचसाक्षाच्चभगवान्हव्यवाहनः ॥ नरादुष्कृतकर्माणोदक्षिणायनमृत्यवः ३१ कालस्यनयनेयुक्तायमस्य
पुरुषाश्वये ॥ तस्यांशिंशपपालाशास्तथाकाशकुशादयः ३२ उपासतेधर्मराजंमूर्तिमंतोजनाधिप ॥ एतेचान्येचबहवःपितृराजसभासदः ॥ नशक्याः
परिसंख्यातुंनामभिःकर्मभिस्तथा ३३ असंवाधाहिसापार्थरम्याकामगमासभा ॥ दीर्घकालंतपस्तप्त्वानिर्मिताविश्वकर्मणा ३४ ज्वलंतीभासमानाचते
जसास्वेनभारत ॥ तामुग्रतपसोयांतिसुवताःसत्यवादिनः ३५ शांताःसंन्यासिनःशुद्धाःपूताःपुण्येनकर्मणा ॥ सर्वेभास्वरदेहाश्चसर्वेचविरजोबराः ३६
चित्रांगदाश्चित्रमाल्याःसर्वेज्वलितकुंडलाः ॥ सुकृतैःकर्मभिःपुण्यैःपारिवर्हैश्चभूषिताः ३७ गंधर्वाश्चमहात्मनःसंघश्चाप्सरोगणाः ॥ वादित्रंनृत्यगीतं
चहास्यंलास्यंचसर्वशः ३८ पुण्याश्चगंधाःशब्दाश्चतस्यांपार्थसमंततः ॥ दिव्यानिचैवमाल्यानिउपतिष्ठंतितित्यशः ३९ शतंशतसहस्राणिधर्मिणांतं
प्रजेश्वरम् ॥ उपासतेमहात्मानंरूपयुक्तामनस्विनः ४० ईदृशीसासभाराजन्पितृराज्ञोमहात्मनः ॥ वरुणस्यापिवक्ष्यामिसभांपुष्करमालिनीम् ४१ ॥
॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिलोकपालसभाख्यानपर्वणियमसभावर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ ॥ युधि
ष्ठिरसभादिव्यावरुणस्यामितप्रभा ॥ प्रमाणेनयथायाम्याशुभप्राकारतोरणा १ अंतःसलिलमास्थायविहिताविश्वकर्मणा ॥ दिव्यैरत्नमयैर्दृक्षैःफलपुष्प
प्रदैर्युता २ नीलपीतैःसिताःश्यामैःसितैर्लोहितकैरपि ॥ अवतानैस्तथागुल्मैर्मजरीजालधारिभिः ३ तथाशकुनयस्तस्यांविचित्रामधुरस्वराः ॥ अ
निर्देश्यावपुष्पंतःशतशोऽथसहस्रशः ४ सासभासुखसंस्पर्शानशीतानचधर्मदा ॥ वेश्मासनवतीरम्यासितावरुणपालिता ५ यस्यामास्तेसवरुणोवारु
ण्याचसमन्वितः ॥ दिव्यरत्नांबरधरोदिव्याभरणभूषितः ६ स्रग्विणोदिव्यगंधाश्चदिव्यगंधानुलेपनाः ॥ आदित्यास्तत्रवरुणंजलेश्वरमुपासते ७
वांसुकिस्तक्षकश्चैवनागश्चैरावतस्तथा ॥ कृष्णश्चलोहितश्चैवपद्माश्चित्रश्चवीर्यवान् ८ पेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ युधिष्ठिरेति १ दिव्यैरितितस्यामित्युत
रश्लोकादपकृत्यते २ अवतानैर्वितानवदृक्षस्वरूपाच्छादकैर्लताप्रतानैः सिता वद्धाः प्रवेशादितिशेषः ३ वपुष्मंतः प्रज्ञस्तदेहाः ४ । ५ वारुण्यावरुणान्या माध्यावा ६ । ७ । ८

कंबलाश्वतरौनागौघृतराष्ट्रबलाहकौ ॥ मणिमान्कुंडधारश्चकर्कोटकधनंजयौ ९ पाणिमान्कुंडधारश्चवलवान्पृथिवीपते ॥ प्रहादोमुषिकादश्चतथैवजन
मेजयः १० पताकिनोमंडलिनःफणावंतश्चसर्वशः ॥ एतेचान्येचबहवःसर्पास्तस्यायुधिष्ठिर ॥ उपासतेमहात्मानंवरुणंविगतक्रमाः ११ बलिवैरोच
नोराजानरकःपृथिवीजयः ॥ संहृदोविप्रचित्तिश्चकालखंजाश्चदानवाः १२ सुहनुर्दुर्मुखःशंखःसुमनाःसुमतिस्ततः ॥ घटोदरोमहापार्श्वःक्रथनःपिठर
स्तथा १३ विश्वरूपःस्वरूपश्चविरूपोऽथमहाशिराः ॥ दशग्रीवश्चवालीचमेघवासादशावरः १४ टिड्ढिभोविटभूतश्चसंहृदश्चंद्रतापनः ॥ दैत्यदानव
संघाश्चसर्वेरुचिरकुंडलाः १५ स्रग्विणोमौलिनश्चैवतथादिव्यपरिच्छदाः ॥ सर्वेलब्धवराःशूराःसर्वेविगतमृत्यवः १६ तेतस्यांवरुणदेवधर्मपाशधरंसदा ॥
उपासतेमहात्मानंसर्वेसुचरितव्रताः १७ तथासमुद्राश्चत्वारो नदीभागीरथीचसा ॥ कालिंदीविदिशावेणानर्मदावेगवाहिनी १८ विपाशाचशतदुश्चंद्र
भागासरस्वती ॥ इरावतीवितस्ताचसिंधुर्देवनदीतथा १९ गोदावरीकृष्णवेणाकावेरीचसरिद्वरा ॥ किंपुनाचविशल्याचतथावैतरणीनदी २० तृती
याज्येष्ठिलाचैवशोणश्चापिमहानदः ॥ चर्मण्वतीतथाचैवपर्णाशाचमहानदी २१ सरयूवार्वत्याथलांगलीचसरिद्वरा ॥ करतोयातथाऽऽत्रेयीलौहित्यश्च
महानदः २२ लघ्वतीगोमतीचैवसंध्यात्रिस्रोतसीतथा ॥ एताश्चान्याश्चराजेंद्रसुतीर्थालोकविश्रुताः २३ सरितःसर्वतश्चान्यास्तोर्थानिचसरांसिच ॥
कूपाश्चसप्रस्रवणादेहवंतयुधिष्ठिर २४ पल्वलानितडागानिदेहवंत्यथभारत ॥ दिशस्तथामहीचैवतथासर्वेमहीधराः २५ उपासतेमहात्मानंसर्वेजलच
रास्तथा ॥ गीतवादित्रवंतश्चगंधर्वाप्सरसांगणाः २६ स्तुवंतोवरुणंतस्यांसर्वेएवसमासते ॥ महीधरारत्नवंतोरसायेचप्रतिष्ठिताः २७ कथयंतःसुमधु
राकथास्तत्रसमासते ॥ वारुणश्चतथामंजीसुनाभःपर्युपासते २८ पुत्रपौत्रैःपरिवृतो गोनाम्नापुष्करेणच ॥ सर्वेविग्रहवंतस्तेतमीश्वरमुपासते २९ एषा
मयासंपत्तावारुणीभरतर्षभ ॥ दृष्टपूर्वासभारम्याकुबेरस्यसभांश्रुणु ३० ॥ इतिमहाभारते स० लोकपालसभाख्यानपर्वणिवरुणसभावर्णने नवमो
ऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ सभावैश्रवणीराजनशतयोजनमायता ॥ विस्तीर्णासितातिथैवयोजनातिसितप्रभा १ तपसानिर्जिताराजस्वयंवे
श्रवणेनसा ॥ शशिप्रभाप्रावरणाकैलासशिखरोपमा २ गुह्यकैरुह्यमानासाखेविषक्तेवशोभते ॥ दिव्याहेममयैरुच्चैःप्रासादैरुपशोभिता ३ महारत्नवती
चित्रादिव्यगंधामनोरमा ॥ सिताभ्रशिखराकाराह्वमानेवदृश्यते ४ दिव्याहेममयैरंगैर्विद्युद्गिरिवचित्रिता ॥ तस्यांवैश्रवणोराजाविचित्राभरणावरः ५

सभापर्वणिनैलकंठीयेभारतमावदीपे नवमोऽध्यायः ९ ॥ ॥ समेति १ शशिप्रभाप्रावरणा शशिप्रभामपि धावत्येनातिरस्करोतीत्यर्थः २ विषकालमा ३ रंगैरितिच्छेदः ४ ५

६।७ मनोहृदयसंल्लादीतिपाठे मनाश्चितं हृदयंकदंबगोलकाकृतिर्मासखंडः ८ दिव्यतानैरम्यैस्तानैर्गीतशास्त्रप्रसिद्धैरेकोनपंचाशत्संख्यैः ९।१०।११।१२।१३।१४

स्त्रीसहस्रैर्वृतःश्रीमानास्तेज्वलितकुंडलः ॥ दिवाकरनिभेपुण्येदिव्यास्तरणसंवृते ॥ दिव्यपादोपधानेचनिषण्णःपरमासने ६ मंदाराणामुदारणां
वनानिपरिलोडयन् ॥ सौगंधिकवनानांचगंधगंधवहोवहन् ७ नलिन्याश्चालकाख्यायानंदनस्यवनस्यच ॥ शीतोह्यसदंद्वादीवायुस्तमुपसेवते ८
तत्रदेवाःसगंधर्वांगणैरप्सरसांवृताः ॥ दिव्यतानैर्महाराजगायंतिस्मसभागताः ९ मिश्रकेशीचरंभाचचित्रसेनाशुचिस्मिता ॥ चारुनेत्राघृताचीचमेन
कापुंजिकस्थला १० विश्वाचीसहजन्वाचप्रम्लोचाउर्वशीइरा ११ वर्गाचसौरभेयीचसमीचीबुधुदालता ॥ एताःसहस्रशश्चान्यानृत्यगीतविशारदाः १२
उपतिष्ठंतिधनदंगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ अनिशंदिव्यवादित्रैर्नृत्यगीतैश्चसासभा १३ अशून्यारुचिराभातिगंधर्वाप्सरसांगणैः ॥ किन्नरानामगंधर्वानरा
नामतथाऽपरे १४ मणिभद्रोऽथधनदःश्वेतभद्रश्चगुह्यकः ॥ कशेरकोगंडकंभूःप्रद्योतश्चमहाबलः १५ कुस्तुंबरुःपिशाचश्चगजकर्णोविशालकः ॥ वराहक
र्णस्ताम्रौष्ठःफलकक्षःफलोदकः १६ हंसचूडःशिखावर्तोहेमनेत्रोविभीषणः ॥ पुष्पाननःपिंगलकःशोणितोदःप्रवालकः १७ वृक्षवास्यनिकेतश्चचिरवासाश्च
भारत ॥ एतेचान्येचबहवोयक्षाःशतसहस्रशः १८ सदाभगवतीलक्ष्मीस्तत्रैवनलकूबरः ॥ अहंचबहुशस्तस्यांभवंत्यन्येचमद्विधाः १९ ब्रह्मर्षयोभवंत्यत्रत
थादेवर्षयोऽपरे ॥ क्रव्यादाश्चतथैवान्येगंधर्वाश्चमहाबलाः २० उपासतेमहात्मानंतस्यांधनदमीश्वरं ॥ भगवान्भूतसंघैश्चवृतःशतसहस्रशः २१ उमापतिःप
शुपतिःशूलभृद्भगनेत्रहा ॥ त्र्यंबकोराजशार्दूलदेवीचविगतक्रमा २२ वामनैर्विकटैःकुब्जैःक्षतजाक्षैर्महारवैः ॥ मेदोमांसाशनैरुग्रैरुग्रवन्वामहाबलः २३ ना
नाप्रहरणैरुग्रैर्वतैरिवमहाजवैः ॥ वृतःसखायमन्वास्तेसदैवधनदंनृप २४ प्रहृष्टाःशतशश्चान्येबहुशःसपरिच्छदाः ॥ गंधर्वाणांचपतयोविश्वावसुर्हहाहुहः
२५ तुंडुरुःपर्वतश्चैवशैलूषश्चतथाऽपरः ॥ चित्रसेनश्चगीतज्ञस्तथाचित्ररथोऽपिच २६ एतेचान्येचगंधर्वाधनेश्वरमुपासते ॥ विद्याधराधिपश्चैवचक्र
धर्मासहानुजैः २७ उपाचरतितत्रस्मधनानामीश्वरंप्रभुम् ॥ किन्नराःशतशस्तत्रधनानामीश्वरंप्रभुम् २८ आसतेचापिराजानोभगदत्तपुरोगमाः ॥ इमः
किंपुरुषेशश्चउपास्तेधनदेश्वरं २९ राक्षसाधिपतिश्चैवमहेंद्रोगंधमादनः ॥ सहयक्षैःसगंधर्वैःसहसर्वैर्निशाचरैः ३० विभीषिणश्चधर्मिष्ठउपास्तेभ्रातरंप्रभुम् ॥
हिमवान्पारियात्रश्चविध्यकैलासमंदराः ३१ मलयोदरुश्चैवमहेंद्रोगंधमादनः ॥ इंद्रकीलःसुनाभश्चतथादिव्यौचपर्वतौ ३२ एतेचान्येचबहवःसर्वेमेरुपु
रोगमाः ॥ उपासतेमहात्मानंधनानामीश्वरंप्रभुम् ३३ नंदीश्वरश्चभगवान्महाकालस्तथैवच ॥ शंकुकर्णमुखाःसर्वेदिव्याःपारिषदास्तथा ३४

३५ । ३६ । ३७ आस्तेइत्यावृत्त्या योजनीयं । यदाभवः कदाचित्कुबेरसमामध्यास्ते तदाकुबेरोऽपि भवादनुज्ञांप्राप्य तन्निकटआस्तेउपविशति ३८ । ३९ । ४० ॥ इति०म०भा०
नैलकंठीयेभारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ पितामहेति १ देवयुगेकृतयुगे २ । ३ मानसीमित्यनेनभौतिकत्वव्यावृत्तिः तथाहि 'आतिवाहिकएवाऽयंत्वादृशैश्चित्तदेहकः ।
आधिभौतिकयाबुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात्'इति वासिष्ठोक्तरीत्याप्रपंचस्य त्रैविध्यं दृश्यते । तत्रायंस्थूलभूतमयआधिभौतिकः सूक्ष्मभूतमयआतिवाहिकः । सएवअतिअत्यंतकार्याका
रं वोढुं समर्थोऽतिवाहीसूक्ष्मभूतसंघस्तेननिर्वृतइतियोगात् । अतएवतत्रेन्द्रादिलोकरूपेस्वर्गे । 'यन्नदुःखेनसंभिन्नंचग्रस्तमनंतरं । अभिलाषोपनीतंचतत्सुखं स्वःपदास्पदम्'इति

काष्ठःकुटीमुखोदंतीविजयश्चतपोधिकः ॥ श्वेतश्चवृषभस्तत्रनर्दन्नास्तेमहाबलः ३५ धनदंराक्षासाश्चान्येपिशाचाश्चउपासते ॥ पारिषदैःपरिवृतमुपा
यांतंमहेश्वरम् ३६ सदाहिदेवदेवेशंशिवंत्रैलोक्यभावनम् ॥ प्रणम्यमूर्ध्नापौलस्त्योबहुरूपमुमापतिम् ३७ ततोऽभ्यनुज्ञांसंप्राप्यमहादेवाद्भनेश्वरः ॥ आस्ते
कदाचिद्भगवान्भवोघनपतेःसखा ३८ निधिप्रवरमुख्यौचशंखपद्मौधनेश्वरौ ॥ सर्वान्निधिनप्रगृह्याथउपास्तांविधनेश्वरम् ३९ सासभातादृशरिम्यामया
दृष्टांतरिक्षगा ॥ पितामहसभांराजनकीर्तयिष्येनिबोधताम् ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिलोकपालसभाख्यानपर्वणिधनदसभावर्णनंनामदशमो
ऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ नारदउवाच ॥ पितामहसभांतातकथ्यमानानिबोधमे ॥ शक्यतेयाननिर्देष्टुमैवंपोतिभारत १ पुरादेवयुगेराजन्नादित्यो
भगवान्निदिवः ॥ आगच्छन्मानुषलोकादिदृष्टुर्विगतकृमः २ चरन्मानुषरूपेणसमादृष्ट्वास्वयंभुवः ॥ सतामकथयन्मह्यं दृष्ट्वातत्वेनपांडव ३ अप्रमेयांस
भांदिव्यामानसीभरतर्षभ ॥ अनिर्देश्यांप्रभावेणसर्वभूतमनोरमाम् ४ श्रुत्वागुणानहंतस्याःसभायाःपांडवर्षभ ॥ दर्शनेप्सुस्तथाराजन्नादित्यमिदमब्रु
वम् ५ भगवन्द्रष्टुमिच्छामिपितामहसभांशुभाम् ॥ येनवातपसाशक्याकर्मणावाऽपिगोपते ६ औषधैर्वातथायुक्तैरुतमापापनाशिनी ॥ तन्ममाचक्ष्वभगव
न्पश्येयंतांसभायथा ७ सतन्ममवचःश्रुत्वासहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ प्रोवाचभरतश्रेष्ठव्रतंवर्षसहस्रिकम् ८ ब्रह्मव्रतमुपास्स्वत्वंप्रयतेनांतरात्मना ॥ ततोऽ
हं हिमवत्पृष्ठेसमारब्धोमहाव्रतम् ९ ततःसभगवान्सूर्योमामुपादायवीर्यवान् ॥ आगच्छतांसभांब्राह्मीविपाप्माविगतकृमः १० एवंपोतिसाशक्याननि
र्देष्टुंनराधिप ॥ क्षणेनहिबिभर्त्यन्यदनिर्देश्यंवपुस्तथा ११ नवेदपरिमाणंवासंस्थानंचापिभारत ॥ नचरूपमयातादृक्दृष्टपूर्वकदाचन १२

स्वर्गपदनिर्वचनंसंगच्छते । संभिन्नंमिश्रं । ग्रस्तंभोगोत्तरपापावहं । अभिलाषःसंकल्पः । तत्राप्याधिभौतिकस्य तत्त्वमातिवाहिकः । रज्जुरिवभुजंगस्य । अस्यापितत्त्वं चि
त्तमेवतद्विमुक्तंचित्तदेहकइति । तादृशीचप्रजापतिसभाऽतो मानसत्वंतत्रयुक्तं ४ । ५ । ६ औषधैर्ज्योतिष्मत्यादिभिः कल्पोक्तप्रकारेणसाधितैः ७ । ८ ब्रह्मव्रतंहादंब्रह्मो
पासनां ९ ततःसइति सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतीति ब्रह्मसभाप्रवेशोऽधिदैवं प्रत्यक्षसूर्यस्यैवद्वारत्वं अध्यात्मंतुहडाख्यसूर्यनाडीद्वारा १० एवमितिमानसत्वादेव रज्जुरगवत्सत्यसतीवे
तिनिर्वक्तुं नशक्या क्षणेनेतिरज्जुर्यथा भावकबुद्धयनुरोधात् स्रक्सर्पदंढधारादिरूपा तथेयमपिर्वैकुण्ठकैलासादिरूपेणभातीत्यर्थः ११ । १२

१३ स्तंभोरीति यतो नक्षरानापक्षयवत्यतःशाश्वतीनित्या । 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्'इतिश्रुतेः १४ । १५ अतिचंद्रमितिस्वयमित्यव्ययं स्वयमहंकरोमि स्वयंत्वंकरोपि सस्वयं
कृतवानित्यादि प्रयोगादव्याकृतप्रत्यगात्मवाचकं सएवप्रभाप्रकाशकं ज्योतिर्यस्यासास्वयंप्रभा । जागरेहिसूर्यादीनां घटादिप्रकाशकत्वंदृष्टं तदात्मनएवेति साधयितुंसूर्या
द्यभावकाले स्वप्नप्रकृत्यात्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरिति श्रुत्यासादोपमुक्तं १६ तस्यामिति सःमहत्तत्त्वाभिमानो सूक्ष्ममनआख्यः । यंप्रकृत्यस्मर्यते । 'मनोमहान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वं
द्रिःख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञासंविच्चित्तिश्चैव स्मृतिश्चपरिपठ्यते'इति । अतएवभगवान्सर्वैश्वर्यवान् देवमाययास्वाविद्यया विदधल्लोकानितिशेषः । विदधदेवमानुषानितिपाठोऽपि

सुसुखासासदाराजन्नशीतानचधर्मदा ॥ नक्षुत्पिपासेनग्लानिंप्राप्यतांप्राप्नुवंत्युत १३ नानारूपैरिवकृतामणिभिःसासुभास्वरैः ॥ स्तंभैर्नचघृतासा
तुशाश्वतीनचसाक्षरा १४ दिव्यैर्नानाविधैर्भाविर्भासद्विरमितप्रभैः १५ अतिचंद्रंचसूर्यंचशिखिंचस्वयंचप्रभा ॥ दीप्यतेनाकपृष्ठस्थाभर्त्सयंतीवभास्क
रम् १६ तस्यांसभगवानास्तेविदधदेवमायया ॥ स्वयमेकोऽनिशंराजन्सर्वलोकपितामहः १७ उपतिष्ठंतिचाप्येनंप्रजानांपतयःप्रभुम् ॥ दक्षःप्रचे
ताःपुलहोमरीचिःकश्यपःप्रभुः १८ भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्चगौतमोऽथतथाऽगिराः ॥ पुलस्त्यश्चक्रतुश्चैवप्रहादःकर्दमस्तथा १९ अथर्वागिरसश्चैववालखिल्या
मरीचिपाः ॥ मनोऽतरिक्षंविद्याश्चवायुस्तेजोजलंमही २० शब्दस्पर्शौतथारूपंरसोर्गंधश्चभारत ॥ प्रकृतिश्चविकारश्चयच्चान्यत्कारणंभुवः २१ अग
स्त्यश्चमहातेजामार्कंडेयश्चवीर्यवान् ॥ जमदग्निर्भरद्वाजःसंवर्तश्चयवनस्तथा २२ दुर्वासाश्चमहाभागऋष्यशृंगश्चधार्मिकः ॥ सनत्कुमारोभगवान्योगाचा
योमहातपाः २३ असितोदेवलश्चैवजैगीषव्यश्चतत्त्ववित् ॥ ऋषभोजितशत्रुश्चमहावीर्यस्तथामणिः २४ आयुर्वेदस्तथाऽष्टांगोदेहवांस्तत्रभात ॥ चंद्रमाः
सहनक्षत्रैरादित्यश्चगभस्तिमान् २५ वायवःक्रतवश्चैवसंकल्पःप्राणएवच ॥ मूर्तिमंतोमहात्मानोमहाव्रतपरायणाः २६ एतेचान्येचबहवोब्रह्माणंसमुपस्थि
ताः ॥ अथोषधर्मश्चकामश्चहर्षोद्वेषस्तपोदमः २७ आयांतितस्यांसहितागंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ विंशतिःसप्तचैवान्येलोकपालाश्चसर्वशः २८ शुक्रोबृहस्प
तिश्चैवबुधोऽंगारकएवच ॥ शनैश्चरश्चराहुश्चग्रहाःसर्वेतथैवच २९ मंत्रोरथंतरंचैवहरिमानवसुमानपि ॥ आदित्याःसाधिराजानोनामद्वंद्वैरुदाहृताः३०म
रुतोविश्वकर्माचवसवश्चैवभारत ॥ तथापितृगणाःसर्वेसर्वाणिचहर्वीप्यथ ३१ ऋग्वेदःसामवेदश्चयजुर्वेदश्चपांडव ॥ अथर्ववेदश्चतथासर्वशास्त्राणिचैवह ३२

स्वाविद्ययेत्यध्याहार्यम् । एकोऽनिशं सत्स्वपिस्वसृष्टेषु पदार्थेष्वैन्द्रजालिकवदेकएवेत्यर्थः १७ एकस्यैवविद्यैकव्यंग्यं सार्वान्मयमहंमनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं प्रपंच
यति उपतिष्ठंतीत्यादिनाऽध्यायशेषेण १८ । १९ । २० यच्चान्यत्काळादृष्टादि २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ सप्तचैवान्येइति सप्तविंशतिर्नक्षत्राणित्येके । अन्येतु विं
शतिर्गंधर्वाप्सरसांगणाः सप्तचान्ये गंधर्वामुख्याः तेच । 'हंसोहहाहुर्विश्वावसुर्वरुचिस्तथा । वृषणस्तुबुरुश्चैव गंधर्वाःसप्तकीर्तिताः'इति २८ । २९ मंत्रःसामगानाश्चयमृतोमन्त्रायाही
त्यादिः । रथंतरंसामविशेषः । हरिमानवसुमानिति कर्मविशेषयोरिन्द्रनामनी । साधिराजानःसेन्द्राः । नामद्वंद्वैरग्नीषोर्मेन्द्राग्न्यादिभिः ३० हर्वीपि व्रीहिपश्वादिजीवाः ३१ । ३२

दृष्टं प्रगल्भं दृष्टं आपतमं वरिष्ठं श्रेष्ठतमम् २७ । २८ । २९ कथं भवेत्फलवतीति शेषः ३० । ३१ । ३२ आत्मवान् जितचित्तः ३३ विमृशो कथं यज्ञः सिद्धयेत् कथं वालोकानशोनस्या
दिति विमर्शकृतवान् । सामर्थ्यं पृथ्वीं जेतुं । योगधनसंपत्तिं । व्ययागमौ धनस्यैव ३४ एतान्सम्यक् संख्यादिनाधियाचविमृश्य । ३५ । ३६ । सर्वस्मात् लोकयत इति लोको
दृश्यं मूलाज्ञानं तस्मात्परं । 'तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः । अतएवाप्रमेयं बाह्यमनसातीतत्वात् । कामात् । बहुस्याप्रजायेयेत्यादि श्रुतादीनां न तु कर्मवशात्वात् ३७ देवानां स
सधर्म्यं पांडवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशांपते ॥ दृष्टमिष्टं वरिष्ठं च जग्राह मनसाऽरिहा २७ श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मन क्षमम् ॥ पुनः पुनर्मनोदधे
राजसूयाय भारत २८ सभ्रातृभिः पुनर्धोमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः ॥ मंत्रिभिश्चापि सहितो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मंत्रयामास मंत्रावि
त् २९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ इयं याराजसूयस्य सभ्राह्मस्य सुकृतोः ॥ श्रद्धधानस्य वदतः स्पृहामेसा कथं भवेत् ३० ॥ वंशपायन उवाच ॥ एवमु
क्तास्तु ते तेन राज्ञा राजा विलोचन ॥ इदमुचुर्वचः काले धर्मराजं युधिष्ठिरम् ३१ अहंस्त्वमासि धर्मराजसूयं महाकृतम् ॥ अथैवमुक्तेनृपतावृत्तिभिर्कापिभि
स्तथा ३२ मंत्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः प्रत्यपूजयन् ॥ सतुराजामहाप्राज्ञः पुनरेवात्मनाऽऽत्मवान् ३३ भूयां विमृशे पार्थ लोकां नाहितकाम्यया ॥ सा
मर्थ्ययोगं संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ३४ विमृश्य सम्यक् च धिया कुर्वन् प्राज्ञो न सीदति ॥ न हियज्ञसमारंभः केवलात्मविनिश्चयात् ३५ भवतीति समाज्ञाय
यत्नतः कार्यमुद्रहन् ॥ सनिश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ३६ सर्वलोकात्परं मत्वा जगाम मनसा हरिम् ॥ अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं नृपु ३७
पांडवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसंमतैः ॥ नास्य किंचिदविज्ञातं नास्य किंचिदकर्मजम् ३८ न स किञ्चिन्नविषहेदिति कृष्णममन्यत ॥ स तु तनैष्ठिको बुद्धि
त्वापार्थो युधिष्ठिरः ३९ गुरुवदत गुरुवे प्राहिणो हूतमजसा ॥ शीघ्रगेन रथेनाशुसदृतः प्राप्य यादवान् ४० द्वारकावासिनं कृष्णं द्वारवत्यां समासदत् ॥
दर्शनाकांक्षिणं पार्थ दर्शनाकांक्षयाऽच्युतः ४१ इंद्रसेनेन सहित इंद्रप्रस्थमगात्तदा ॥ व्यतीत्य विविधावान् देशां स्त्वरवानक्षिप्रवाहनः ४२ इंद्रप्रस्थ
गतं पार्थमभ्यगच्छ जनार्दनः ॥ स गृहे पितृवद्भात्रा धर्मराजेन पूजितः ४३ भीमेन च ततोऽपश्यत्स्वसारं प्रीतिमान्पितुः ॥ प्रीतः प्रीतेन सुहृदारेभे
स सहितस्तदा ४४ अर्जुनेन यमाभ्यां च गुरुवत्पर्युपासितः ॥ तं विश्रांतं शुभे देशे क्षणिनं कल्पमच्युतम् ॥ धर्मराजः समागम्य ज्ञापयत्स्वप्रयोजनम् ४५
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ प्रार्थितो राजसूयो मेन चासौ केवलेऽस्य ॥ प्राप्य ते येन तत्ते हि विदितं कृष्ण सर्वशः ४६ यस्मिन् सर्वं स भवति यश्च सर्वत्र
पूज्यते ॥ यश्च सर्वेश्वरो राजा राजसूयं स विंदति ४७ तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ॥ तत्र मे निश्चितं तं तव कृष्ण गिरा भवेत् ४८ केचिद्विसौहृदा देव
न दोषं परिचक्षते ॥ स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदंत्युत ४९

मतेः कर्मभिर्बालेनापि पूतनावधादिभिः । संमितैरिति पाठे देवकर्म तुल्यैरित्यर्थः । अनुज्ञानता । नास्येति सर्वज्ञः सर्वकृत् सर्वसह इति पाठत्रयार्थः । ३८ । ३९ । भूतगुरुवेऽपि गुरुवदा
शीर्वादसंदेशादिना युक्तं ४० । ४१ । ४२ भ्रात्रापितृष्वसृजेन ४३ । ४४ क्षाणिनं सावसरं कल्पसमर्थं ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९

५० । ५१ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ सर्वैरिति । सर्वराजजयाद्राजसूयेऽधिक्रियते । राजजयश्च प्रधानमल्लनिर्बहणन्यायेन जरासंधवधेनैव
जायत इत्यभिप्रेत्याह जानत इत्यादिना । अवरजमर्वां जातम् । यद्वा यत्पलायनपरमवशे पितृक्षत्रं तस्मादवरात्रीचाज्जातं नीचजम् । अतएव क्षत्रसंज्ञितं न तु क्षत्रकर्मयोग्यम् २ तैश्चायं कुलसं
कल्पः सर्वक्षत्रसमुदायेन संकेतः कृतो यः सर्वक्षत्रजित्सः अस्माकं मध्ये सभ्राह्म राजा मपिराजा भविष्यतीति वक्ष्यमाणः । निदेशवाग्भिः पूर्वपूर्वोपदेशवाक्यैः । इमं सिद्धं तत्ते विदितम् । निदेश
वाग्भिरिति पाठे अस्वतंत्रैः क्षत्रियैरित्यर्थः ३ तत्र पूर्वमैलः सभ्राह्म जात इत्याह ऐलस्येति ऐलः पुरुरवाः इक्ष्वाकुवंशस्य च मनोरिला इक्ष्वाकुश्च । तत्र इलायाः पुरुरवादयः इक्ष्वाकोनां
प्रियमेव परीप्संते केचिदात्मनियद्वितम् ॥ एवं प्रायाश्च दृश्यं ते जनवादाः प्रयोजने ५० त्वं तु हेतून् तीत्यैतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च ॥ परमं यत्क्षमं लोके यथा
वदन्तुमर्हसि ५१ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि राजसूयारंभपर्वणि वासुदेवागमने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ सर्वैर्गुणैर्भ
हाराज राजसूयं त्वमर्हसि ॥ जानतस्त्वेव ते सर्वं किंचिद्वक्ष्यामि भारत १ जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम् ॥ तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसंज्ञितम् २ कृतो
ऽयं कुलसंकल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप ॥ निदेशवाग्भिस्तत्ते हि विदितं भरतर्षभ ३ ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ॥ राजानः श्रेणिबद्धाश्च तथाऽन्ये क्ष
त्रियाभुवि ४ ऐलवंश्याश्च ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः ॥ तानि चैकशतं विद्वि कुलानि भरतर्षभ ५ ययातेस्त्वेव भोजानां विस्तरो गुणतो महान् ॥ भजतेऽ
द्य महाराज विस्तरं सचतुर्दिशम् ६ तेषां तथैव तालक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते ॥ इदानीमेव वैराजन् जरासंधो महीपतिः ७ अभिभूय श्रियंतेषां कुलानामभिषेचि
तः ॥ स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाऽऽक्रम्य सर्वशः ८ सोऽवनीं मध्यमां भुक्त्वा मिथो भेदममन्यत ॥ प्रभुर्यस्तु परो राजायस्मिन्नेकवशे जगत् ९ ससाम्राज्यं
महाराज प्राप्तो भवति योगतः ॥ तं सराजं जरासंधं संश्रित्य किल सर्वशः १० राजन्सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ॥ तमेव च महाराज शिष्यवत्समुप
स्थितः ११ वक्रः करूपाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ॥ अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ १२ जरासंधं महावीर्यतौ हंसडिंभकाबुधौ ॥ वक्रदंतः करू
पश्चकरभो मेघवाहनः ॥ मूर्ध्ना दिव्यमणिं विभ्रद्यमहुतमणिं विदुः १३ मुरुचनरकंचैव शास्तियो यवनाधिपः ॥ अपर्यंतं बलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा
१४ भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा ॥ सवाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा च विशेषतः १५ स्नेहबद्धश्च मनसा पितृवद्भक्तिमांस्त्वयि ॥ प्रतीच्यां द
क्षिणं चांतं पृथिव्याः प्रतियोनृपः १६

मागादयश्चेति सोमसूर्यवंशीयराजसु द्वौ मुख्यौ तयोः प्रकृतिं प्रजाभिवर्जान्करदत्त्वात् । काऽसौ प्रकृतिरित्यत आह राजान इति श्रेणिबद्धास्तं त्यां दाम्नाबलीवर्दा इवाऽऽज्ञया बद्धाः ४ वं
शद्वयेऽप्येवं क्रमतः शतं सभ्राजां कुलानि जातानि त्याह ऐलवंश्या इति ५ ययातेर्वशे इति शेषः अद्यसंप्रति ६ इदानीमेवाभिषेचितो नरेन्द्रैरिति शेषः ७ । ८ मध्यमां मधुरादेशरूपाम
स्मदीयामस्माद्वारवर्तागतेषु मुक्त्वा मिथोऽस्माभिः सह भेदं वैरममन्यत तेन सः अस्मान्सर्वश्रेष्ठान् जित्वा स एव साम्राज्यं प्राप्त इत्याह प्रभुरित्यादिना चतुर्जस्तु परो राजेति पाठे चतुर्ज
रासंधः द्वेमातरोपिता जरासंधस्येति चतुर्भ्यो जातत्वात् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ भगदत्तो मध्यस्थ इत्याह भगेति १५ । १६

स्वस्वक्षेत्रकुंतिभोजएकपवेत्याह मातुलइति १७ पौंड्रकोऽपिपरपक्षेएवास्तीत्याह जरेति १८ । १९ । २० अस्मच्छशुरोमीष्मकोऽपिपरपक्षेएवास्तीत्याह चतुर्थेति पृथिव्याश्चतुर्था
शभाक् २१ । २२ । २३ सःबलंकुलंचाऽऽत्मनोऽज्ञातवान्यतोमच्छत्रुपक्षेगत्वा मयाजामात्राऽपिसह कलहमिच्छतीतिभावः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

मातुलोभवतःशूरःपुरुजित्कुंतिवर्द्धनः ॥ सतेसन्नतिमानेकःस्नेहतःशत्रुसूदनः १७ जरासंधंगतस्त्वेवपुरायोनमयाहतः ॥ पुरुषोत्तमविज्ञातोयोऽसौचेदि
षुदुर्मतिः १८ आत्मानं प्रतिजानातिलोकेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् ॥ आदत्तेसततंमोहाद्यःसचिन्हं चमामकम् १९ वंगपुंड्रकिरातेपुराजाबलसमान्वितः ॥ पौंड्र
कोवासुदेवेतियोऽसौलोकेऽभिषिष्टः २० चतुर्थभाट्टमहाराजभोजइंद्रसखोबली ॥ विद्याबलाद्योव्यजयत्सपांडवकथकैशिकान् २१ भ्रातायस्याकृतिः
शूरोजामदभ्यसमोऽभवत् ॥ सभक्तोमागधंराजाभीष्मकःपरवीरहा २२ प्रियाण्याचरतःप्रह्वानसदासंबंधिनस्ततः ॥ भजतोऽभजत्यस्मानप्रियेषुव्यव
स्थितः २३ नकुलंसवलंराजन्नभ्यजानात्तथाऽऽत्मनः ॥ पश्यमानोयशोदीप्तंजरासंधमुपस्थितः २४ उदीच्याश्चतथाभोजाःकुलान्यष्टादशप्रभो ॥ जरा
संधमयादेवप्रतीचींदिशमास्थिताः २५ शूरसेनाभद्रकाराबोधाःशाल्वाःपटच्चराः ॥ सुस्थलाश्चसुकुट्टाश्चकुलिंदाःकुंतिभिःसह २६ शाल्वायनाश्चरा
जानःसोदर्यानुचरैःसह ॥ दक्षिणायेचपांचालाःपूर्वाःकुंतिपुकोशलाः २७ तथोत्तरांदिशंचापिपरित्यज्यभयादिताः ॥ मत्स्याःसन्त्यस्तपादाश्चदक्षिणां
दिशमाश्रिताः २८ तथैवसर्वपांचालाजरासंधभयादिताः ॥ स्वराज्यंसंपरित्यज्यविद्रुताःसर्वतोदिशम् २९ कस्यचित्त्वथकालस्यकंसोनिर्मध्ययादवान् ॥
बार्हद्रथसुतेदेव्याबुपागच्छद्वृथामतिः ३० अस्तिःप्राप्तिश्चनाम्रातेसहदेवानुजेष्वले ॥ बलेनतेनस्वज्ञातीनभिभूयवृथामतिः ३१ श्रेष्ठचंप्रातःसतस्या
सीदतीवापनयोमहान् ॥ भोजराजन्यवृद्धैश्चपीडयमानैर्दुरात्मना ३२ ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्संभावनाकृता ॥ दत्त्वाऽकूरायसुतनुंतामाहुकसुतां
तदा ३३ संकर्षणद्वितीयेनज्ञातिकार्यमयाकृतम् ॥ हतौकंससुनामानौमयारामेणचाप्युत ३४ भयेतुसमतिक्रान्तेजरासंधेसमुद्यते ॥ मंत्रोऽयंमंत्रितोराज
नकुलैरष्टादशावरैः ३५ अनारमंतोनिघ्नंतोमहास्रैःशत्रुघातिभिः ॥ नहन्यामोवयंतस्यत्रिभिर्वर्षशतैर्वलम् ३६ तस्यह्यमरसंकाशौबलेनबलिनावरौ ॥
नामभ्यांहंसडिंभकावशस्त्रनिधनाबुभौ ३७ ताबुभौसहितौवीरौजरासंधश्चवीर्यवान् ॥ त्रयस्त्रयाणांलोकानांपर्याप्ताइतिमेमतिः ३८ नहिकेवलमस्माकंया
वंतोऽन्येचपार्थिवाः ॥ तथैवतेषामासीच्चुद्धिर्दुद्धिमतांवर ३९ अथहंसइतिख्यातःकश्चिदासीन्महानृपः ॥ रामेणसहतस्तत्रसंग्रामेऽष्टादशावरे ४०
हतोहंसइतिप्रोक्तमथकेनापिभारत ॥ तच्छ्रुत्वाडिंभकोराजन्यमुनांऽभस्यमज्जत ४१ विनाहंसेनलोकऽस्मिन्नाहंजीवितुमुत्सहे ॥ इत्येतांमतिमास्थाय
डिंभकोनिघ्नंगतः ४२ तथातुडिंभकंश्रुत्वाहंसःपरपुरंजयः ॥ प्रपेदेयमुनामेवसोऽपितस्यान्यमज्जत ४३

त्यादिनाप्राक्प्रदर्शितैः ३५ नहन्यामोऽनहतवतः वर्षशतैर्वर्षशततुल्यैस्त्रिभिर्वर्षैरित्यर्थः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ सहंसः इतः मरणतुल्यामूर्छाप्रपितः ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ॥

तौसराजजरासंधःश्रुत्वाचनिघ्नंगतौ ॥ पुरंश्चन्येनमनसाप्रययौभरतर्षभ ४४ ततोवयममित्रघ्नतस्मिन्प्रतिगतेनृपे ॥ पुनरानंदिनःसर्वमथुरायांवसा
महे ४५ यदात्वभ्येत्यपितरंसावैराजीवलोचना ॥ कंसभार्याजरासंधं दुहितामागधंनृपम् ॥ चोदयत्येवराजेंद्रपतिव्यसनदुःखिता ४६ पतिघ्नमेजहीत्ये
वंपुनःपुनररिंदम ॥ ततोवयंमहाराजतंमंत्रंपूर्वमांत्रितम् ४७ संस्मरंतोविमनसोव्यपयातानराधिप ॥ पृथक्तेनमहाराजसंक्षिप्यमहतींश्रियम् ४८ प
लायामोभयात्तस्यससुतज्ञातिबांधवाः ॥ इतिसंचित्यसर्वेस्मप्रतीचींदिशमाश्रिताः ४९ कुशस्थलीपुरीरम्यारैवतेनोपशोभिताम् ॥ ततोनिवेशंतस्यां
चकृतवंतोवयंच ५० तथैवदुर्गसंस्कारंदेवैरपिपुरासदम् ॥ स्त्रियोऽपियस्यांयुध्येयुःकिमुद्राणिमहारथाः ५१ तस्यांवयममित्रघ्ननिवसामोऽकुतोभयाः ॥
आलोच्यगिरिमुख्यंतमागधंतीर्णमेवच ५२ माधवाःकुरुशार्दूलापरांसुदमवाप्नुवन् ॥ एवंवयंजरासंधादभितःकृतकिल्विषाः ५३ सामर्थ्यवतःसंबंधाद्गोमंतं
समुपाश्रिताः ॥ त्रियोजनायतंसद्वात्रिस्कंधंयोजनावधि ५४ योजनांतिशतद्वारंवीरविक्रमतोरणम् ॥ अष्टादशावरैर्नद्वंक्षत्रियैर्युद्धदुर्मदैः ५५ अष्टादश
सहस्राणिभ्रातृणांसंतिनःकुले ॥ आहुकस्यशतंपुत्राएकैकस्त्रिदशावरः ५६ चारुदेष्णःसहभ्रात्राचक्रदेवोऽथसात्यकिः ॥ अहंचरौहिणेयश्चसांबःप्रद्युम्नएवच
५७ एवमेतेरथाःसप्तराजन्नन्यात्रिवोधमे ॥ कृतवर्माह्यनाष्टाष्टिःसभीकःसमितिजयः ५८ कंकःशंकुश्चकुंतिश्चसप्तैतेवैमहारथाः ॥ पुत्रौचांधकभोजस्यवृद्धो
राजाचतेदश ५९ वज्रसंहननावीरावीर्यवंतोमहारथाः ॥ स्मरंतोमध्यमंदेशं वृष्णिमध्येव्यवस्थिताः ६० सत्वंसम्राट्गुणैर्युक्तःसदाभरतसत्तम ॥ क्षत्रेसम्राज
मात्मानंकर्तुमर्हसिभारत ६१ नतुशक्यंजरासंधेजीवमानेमहाबले ॥ राजसूयस्त्वयाऽवाप्तुमेषाराजन्मतिर्भम ६२ तेनरुद्धाहिराजानःसर्वेजित्वागिरिव्रजे ॥
कंदरेपर्वतैर्द्रस्यसिंहनेवमहाद्विपाः ६३ सहिराजजरासंधोयियसुर्वसुधाधिपैः ॥ महादेवंमहात्मानमुमापतिमरिंदम ६४ आराध्यतपसोग्रेणनि
र्जितास्तेनपार्थिवाः ॥ प्रतिज्ञायाश्चपारंसगतःपार्थिवसत्तम ६५ सहिनिर्जित्यनिर्जित्यपार्थिवान्पृतनागतान् ॥ पुरमानीयबद्धाचचकारपुरुषव्रजम् ६६
वयंचैवमहाराजजरासंधभयात्तदा ॥ मथुरांसंपरित्यज्यगताद्वारवर्तीपुरीम् ६७ यदित्वेनंमहाराजयज्ञंप्राप्तुमभीप्ससि ॥ यतस्वतेषांमोक्षायजरासं
धवधायच ६८ समारंभोनशक्योऽयमन्यथाकुरुनंदन ॥ राजसूयस्यकात्स्न्येनकर्तुमतिमतांवर ६९ इत्येषामेमतीराजन्यथावामन्यसेऽनघ ॥ एवंगते
ममाचक्ष्वस्वयंनिश्चित्यहेतुभिः ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिराजसूयारंभपर्वणिकृष्णवाक्येचतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ उक्तंत्वयाबुद्धिमतायन्नान्योवक्तुमर्हति ॥ संशयानांहिनिर्मोक्तात्वन्नान्योविद्यतेभुवि १

॥ इतिसभापर्वणिनेलकंटीयेभारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२१ ३ राजसूयदुष्प्रापमत्वाशममेवपरमन्वानआहविशालेति भूमिरिवस्थिरानिश्चयात्मिकाचित्तवृत्तिः साबहुलाविषयभेदाद्बहुप्रकारा इदंसाधयिष्यइत्येवंरूपा । अतएवविशाला
शालंवलालाआवरणं निरावरणाब्रह्मलोकायापिस्पृहयति । बहुरत्नसमाचिताबहुभिरनतैस्तत्तज्जात्युत्कृष्टैर्विषयेर्व्याप्ताः पुरुषः कार्येषुस्वस्यबलाबलंनजानाति । सदूरंगत्वाबुद्धेःपरां
निष्ठांप्रत्यगात्मरूपांप्राप्य श्रेयोभोक्षारयंविजानातिनान्यथा । बहुषुदुष्प्रापेष्वर्थेषुव्यासक्ताचित्तत्वात् । यथोक्तंभगवता'व्यवसायिकावुद्धिरेकेहकुरुनंदन । बहुशाखाह्यनंताश्वबुद्धयोऽ
व्यवसायिना'इति व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयइति । प्राचस्तुभूमिर्मत्रस्यविषयः । विशालाविस्तीर्णा । बहुशाखापुरुषभेदेनबुद्धिभेदात् बहुलाबहुपायविस्फुरणात् । अतएवबहुभिर्मन्त्रैः
सहमंज्यते । बहुभिर्भूहिरण्यहस्त्यश्वरथमित्रस्त्रीप्रभृतिभिरनेकैरत्नैःसमन्विता । एतस्यामंत्रभूमौविगाह्यमानायांदूरंगत्वा अंगपंचकपदुण्डुशक्तित्रयसिद्धित्रयसमोपायादिसमस्तनी
तिभूमिमवगाह्य । अतस्त्वमेवसर्वज्ञोऽस्मिद्वितीया कार्याकार्यनिश्चयवेत्सीतिभावः ४ 'यत्पृथिव्यांवीहिर्वयंहिरण्यपशवःस्त्रियः । नालमेकस्यतत्सर्वमितिमत्वाशमंत्रजेत'इत्युक्तः शमए

गृहेगृहेहिराजानःस्वस्यस्वस्यप्रियंकराः ॥ नचसाम्राज्यमाप्तास्तेसम्राट्शब्दोद्विक्तच्छाभाक् २ कथंपरानुभावज्ञःस्वंप्रशंसितुमर्हति ॥ परेणसमवेतस्तु
यःप्रशस्यःसपूज्यते ३ विशालाबहुलाभूमिर्बहुरत्नसमाचिता ॥ दूरंगत्वाविजानातिश्रेयोवृष्णिकुलोद्बह ४ शममेवपरमन्व्येशमात्क्षेमंभवेन्मम ॥ आरंभे
पारमेष्ठ्यंतुनप्राप्यमितिमेमतिः ५ एवमेतेहिजानांतिकुलेजातामनास्विनः ॥ कश्चित्कदाचिदेतेषांभवेच्छ्रेष्ठोजनार्दन ६ वयंचैवमहाभागजरासंधमया
त्तदा ॥ शंकिताःस्ममहाभागदौरात्म्यात्तस्यचानघ ७ अहंहितवदुर्द्वर्षभुजवीर्याश्रयःप्रभो ॥ नात्मानंबलिनंमन्येत्यायितस्माद्विशंकिते ८ त्वत्सकाशाच्चरा
माच्चभीमसेनाच्चमाधव ॥ अर्जुनाद्वामहाबाहोहंतुंशक्योनवेतिवै ॥ एवंजानन्निहवर्ण्ययविमृशामिपुनःपुनः ९ त्वमंप्रमाणभूतोऽसिसर्वकार्येषुकेशव ॥
तच्छ्रुत्वाचाब्रवीद्भीमोवाक्यंवाक्यविशारदः १० ॥ ॥ भीमउवाच ॥ ॥ अनारंभपरोराजावल्मीकइवसीदति ॥ दुर्बलश्चानुपायेनबलिनंयोऽधि
तिष्ठति ११ अतंद्रितश्चप्रायेणदुर्बलोबलिनंरिपुम् ॥ जयेत्सम्यक्प्रयोगेणनीत्याऽर्थानात्मनोहितान् १२ कृष्णेनयोमयिवलंजयःपार्थेधनंजये ॥ माग
धंसाधयिष्यामइष्टिंत्रयइवाग्रयः १३ ॥ ॥ कृष्णउवाच ॥ ॥ अर्थानारभतेबालोनानुबंधमवेक्षते ॥ तस्मादर्थिनमृष्यंतिबालमर्थपरायणम् १४
जित्वाजय्यान्यौवनाश्विःपालनाच्चभगीरथः ॥ कार्तवीर्यस्तपोवीर्याद्वलानुभरतोविभुः १५

वश्रेयानित्याहशममिति शमस्वीकारेहेतुमाह आरंभे राजसूयारंभेकतुफलंपारमेष्ठ्यंपरमेष्ठितादात्म्यंदुष्प्रापंअशक्तत्वादस्माकमित्यर्थः ५ कृष्णमेवोद्दिश्याहएवमिति एतेऽस्मदीयाः
समासदः मनस्विनोभीमादयः श्रेष्ठः सर्वान्जेतुंसमर्थोभविष्यतीतिजानाति ६ नत्वस्माकंमध्ये तादृशः कश्चिदस्तीत्याहवयंचेति ७ शंकायाहेतुमाहअहंहीति ८ तथाऽपित्वत्प्रभृती
नांचतुर्णामध्येकश्चिदेनहंतुंसमर्थोऽस्तिनवेतिविमृशामि युष्माकमप्यनंतशक्तित्वंजानन्निहवर्ण्ययविमृशामि त्वत्सकाशादिति ९ । १० । ११ नीत्याऽर्थानात्मनोहितान् नीत्येतिवृत्तीयांतवा १२
मागधंजरासंधम् १३ भीमप्रकोपयन्कृष्णउवाच अर्थानिति बालोऽव्युत्पन्नः । अनुबंधंविपाकम् । अर्थपरायणंस्वकार्यतत्परम् । नमृष्यंतिनविचारयति १४ यौवनाश्विर्भीमाद्या ज
यान्जेतव्यान् बाह्यांतरशत्रून्जित्वा । जयादयः पंचसाम्राज्यहेतवइतिभावः । हिक्वाकरानितिपाठे करत्यागादयः पंच १५

सर्वाकारंजयादिपंचप्रकारम् । यौवनाश्विप्रभृतय एकैकेनगुणेनसाम्राज्यंप्राप्तास्तेतुत्सवैरपिगुणैरिच्छसीतिभावः १६ तानेवगुणानाह निग्राह्याः निग्रहमर्हतिनेग्राह्याः चि
जिताः शत्रवएवलक्षणं ध्वजो यस्यसाम्राज्यस्य । एतेनजयपूर्वकं तन्मुख्यमित्युक्तं तच्चयौवनाश्वेदष्टं । प्राप्तिःपालनं भगीरथेप्राप्तिरिति साम्राज्यलक्षणमित्येकदेशानुपमेणयो
ज्यम् । साचधर्मादिलक्षणैःसहिते तियोज्यम् । धर्मोयोगःकार्तवीर्यं । अर्थोवृद्धिर्भरते । नयोनीतिबलंभरते १७ बार्हद्रथोजरासंधइत्यतःप्राक् मंत्रान्वक्याननुमृशानुमेवमेवस
तांयुगे । निग्राह्यलक्षणंप्राप्तोधर्मासिनयलक्षणैःइतिपठति । जरासंधस्तत्साम्राज्यं निग्राह्यलक्षणंप्राप्तइति साद्वेनसंबंधः । किंभूतः सः धर्मासिनयलक्षणैःधर्मोत्तमोनी
तिश्चएतैर्लक्षणैः सतांयुगेसर्वेएवमेव वयमिव मंत्रानुविचारान् वश्यान्स्वकृतिसाध्याननुमृशाननुतिष्ठन् सर्वाकारं साम्राज्यमिच्छतस्तव जरासंधः प्रतिकूलोस्तीतिविद्धि । तर्हि
सर्व सप्राडस्त्विति चेत्तस्य राजपीडाकरत्वात्नेत्याह नचेति । १८ । १९ । नोऽस्माभिर्नचदष्टः जरासंधेन अभागोऽस्वीकृतः । पुरुषतःमूर्द्धाभिषिक्तेषुपुरुषेषु । तेनसर्वे व

ऋद्धयामरुतस्तान्पंचसम्राजस्वनुशुश्रुम् ॥ साम्राज्यमिच्छतस्तेतुसर्वाकारंयुधिष्ठिर १६ निग्राह्यलक्षणंप्राप्तिर्धर्मार्थिनयलक्षणैः १७ बार्हद्रथोजरासं
धस्तद्विद्विभरतर्षभ ॥नचैनमनुरुद्धयंतकुलान्येकशतंनृपाः॥ तस्मादिहबलादेवसाम्राज्यंकुरुतेहिसः १८ रत्नभाजोहिराजानोजरासंधमुपासते ॥ नचतुष्य
तितेनापिबाल्यादनयमास्थितः १९ मूर्द्धाभिषिक्तंनृपतिंप्रधानपुरुषोबलात् ॥ आदत्तेनचनोदष्टोऽभागःपुरुषतःकचित् २० एवंसर्वान्वशेचक्रेजरासंधःश
तावरान् ॥ तंदुर्बलतराराजाकथंपार्थउपैष्यति २१ प्रोक्षितानांप्रमृष्टानाराज्ञांपशुपतेर्गृहे ॥ पशूनामिवकाप्रीतिर्जीवितेभरतर्षभ २२ क्षत्रियःशस्त्रमरणोय
दाभवतिसत्कृतः ॥ ततःस्ममागधंसंख्येप्रतिबाधेमयद्वयम् २३ षडशीतिःसमानीताःशेषाराजंश्चतुर्दश ॥ जरासंधेनराजानस्ततःक्रूरंप्रवत्स्यते २४ प्राप्तुया
त्सयशोदीप्तंत्रयोविघ्नमाचरेत् ॥ जयेद्यश्चजरासंधंससम्राणिनयतंभवेत् २५ ॥ इ०म०भा०समाप०राजसूयारंभप०कृष्णवाक्येपंचदशोऽध्यायः॥१५॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ सम्राड्गुणमभीप्सन्वैयुष्मान्स्वार्थपरायणः ॥ कथंप्रहिणुयांकृष्णसोऽहंकेवलसाहसात् १ भीमार्जुनावुभौनेत्रेनोमन्येजना
र्दनम् ॥ मनश्चक्षुर्विहीनस्यकीदृशंजीवितंभवेत् २ जरासंधबलंप्राप्यदुष्पारंभीमविक्रमम् ॥ यमोऽपिनविजेताजौतत्रवःकिंचिचेष्टितम् ३

शीकृताइत्यर्थः २० शतावरान्शतन्यूनान् २१ प्रमृष्टानांरुद्रदेवत्योऽयमिति प्रत्येकमभिपृष्टानां २२ वदासत्कृतोभवतीत्यध्याहृत्य योज्यं । तताराज्ञानिग्रहाद्वेतोः प्रतिबाधेम
हेतुमाशास्महे यन्मागधंप्रतिबाधेम तत्ततोहेतोरितिथोयं २३ क्रूरराजवधारयं कर्म पशुपतयेबालिदानं प्रवत्स्यतेकारयिष्यति २४ तंदुर्बलतराराजाकथंपार्थ उपैष्यतीतितस्य
दुर्जयत्वमुक्ताऽपि तज्जयएव साम्राज्यहेतुरित्याहप्राप्तुयादिति सप्रादांजेतव्य इत्याभिप्रायः २५ ॥ ॥इतिसमावर्धणिनैलकंडीयेभारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥
सम्राडिति । एवंजरासंधाद्विपितो राजा कृष्णेनयइत्यादिनाश्लोकेन भीमेनोक्तउपायो दुष्करइत्याह युष्मान्कृष्णभीमार्जुनान् प्रहिणुयाजरासंधवधार्थमितिशेषः २ । २ वि
जेताजेप्यति श्रमोऽपिविजयेताजाविति गौडपाठे तु श्रमःश्रमणोदुर्बलोऽपि जरासंधेसहायेसाति विजयेत शत्रूनिशेषः । ३

अथांतरेष्टफलाद्विपरीतफलेकार्यं युक्तं पुरुषं प्रति अनर्थः प्रतिपद्यते प्राप्नोति तस्मात्कार्वाकुरुं मिष्टा प्रतिपतिः राजसूयबुद्धिर्न युक्ता ४ कार्यस्य संन्यासं कर्ममात्रस्य त्यागं न तु कुरु
मात्रस्य । काषायं सुलभमित्यंते दर्शनात् पारिव्राज्यमेव रोचयेदित्यर्थः ५ । ६ वीर्यमुत्साहः । पक्षो वासुदेवः । भूमिर्मन्त्रपूर्वकः कार्यनिश्चयः । बलं शरीरसेनादिरूपं सामर्थ्यम् ७ वैद्याः
विद्यावंतः बलेनेति उत्साह एव श्रेयानित्यर्थः ८ । ९ । १० । ११ सिद्धिर्योगोऽप्यंताभिनिवेश इति यावत् । 'सिद्धिर्निष्पत्तिर्योगयोः' इति विश्वः । तच्च सिद्धिरूपवीर्यं । कर्म
परिस्पंदो देवं भाग्यं तदुभयापेक्षं । नोपयुज्यते न कार्यक्षमो भवति १२ तेन प्रमादेन शत्रुभ्यः शत्रुतः १३ । १४ तस्मादुत्साहवता कर्मैव कर्तव्यं जायायेत्याह जरेति १५

अस्मिन्स्वर्थांतरेयुक्तमनर्थः प्रतिपद्यते ॥ तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु कार्या युक्ता मतामम ४ यथाऽहं विष्टशाम्येकस्तसावच्छ्रयतामम ॥ संन्यासं रोचयेसाधु
कार्यस्यास्य जनार्दन ॥ प्रतिहंति मनो मेऽद्य राजसूयो दुराहरः ५ वैशंपायन उवाच ॥ पार्थः प्राप्य धनुः श्रेष्ठमक्षयौ च महेषु धी ॥ रथं ध्वजं सभां चैव युधि
ष्ठिरमभाषत ६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ धनुः शस्त्रं शरावीर्यपक्षो भूमि र्यशो बलम् ॥ प्राप्तमेतन्मयाराज न दुष्प्राप्य दभीप्सितम् ७ कुले जन्मप्रशंसंति वैद्याः
साधु सुनिष्ठिताः ॥ बलेन सदृशं नास्ति वीर्यं तु मम रोचते ८ कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ निर्वीर्ये तु कुले जातो वीर्यवांस्तु विशिष्यते ९ क्षत्रि
यः सर्वशो राजन्यस्य वृत्तिर्द्विषज्ये ॥ सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि वीर्यवान् हितरेद्रिपून् १० सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ गुणो भूता गुणाः सर्वेति धांति
हि पराक्रमे ११ जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्मदेवं च संश्रितम् ॥ संयुक्तो हि बलैः कश्चित्प्रमादान्नोपयुज्यते १२ तेन द्वायेण शत्रुभ्यः क्षीयते सवलोरिपुः १३ दैन्यं
यथा बलवति तथा मोहो बलान्विते ॥ तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्वाज्यौ जयार्थिना १४ जरासंधविनाशं च राज्ञा च परिरक्षणम् ॥ यदिकुर्याम्यज्ञार्थं किं ततः
परमं भवेत् १५ अनारंभे हि नित्यतो भवेदगुणनिश्चयः ॥ गुणास्त्रिः संशयाद्वा जन्मैर्गुण्यं मन्यसे कथम् १६ काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् ॥ सा
म्राज्यं तु भवेच्छक्यं वयं योत्स्यामहे परान् १७ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि राजसूया रंभपर्वणि जरासंधवधमंत्रणे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ वासुदेव उवाच ॥
जातस्य भारते वंशे तथा कुल्याः सुतस्य च ॥ यवैर्युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता १ न स्मृत्युं वयं विद्मरात्रौ वायदिवादिवा ॥ नचापिकंचिदमरमयुद्धेनानुशुश्रुम
२ एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ॥ नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ३ सुनयस्यानपायस्य संयोगे परमः क्रमः ॥ संगत्या जायतेऽसाम्यं साम्यं च न भवेद्द्वयोः ४

अकरणे दोषमाह अनारंभ इति कर्मण इति शेषः । आरब्धमपि प्रतिकूलं चेत्तत्राह गुणात्पूर्वोक्ता दुरादिसंपत्तिरूपात् नैर्गुण्यमशक्तत्वं १६ पश्चादशक्तत्वं निश्चयादूर्ध्वं का
षायं गौरिकरं कृत्स्नं १७ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ जातस्येति १ । २ । ३ सुनयस्य शोभनस्य मंत्रस्य । अनपायस्य दै
वादिप्रातिकूल्यहीनस्य । संयोगे प्राप्तौ सत्यां परम उत्कृष्टः क्रमः उपक्रमः सिध्यति । तेन च संगत्या द्वयोर्भेदेना साम्यमन्यतरोत्कर्षो जायते चकारो हेतौ । यतो द्वयोर्युध्यतोः
साम्यं न भवति तस्माद्विना युद्धमशक्तत्वं निश्चयायोगादशक्तिकं कया तूष्णीमवस्थानं पराभवहेतुरिति भावः ४

विपक्षे दोषमाह अनयस्यानुपायस्य संयोगे परमः क्षय इति । ननु परस्यापि नयादिमत्त्वे कथं स्वस्य जयः स्यादित्याशंक्याह । संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोरिति । द्वयोरुपायादि
साम्ये तु द्वयोरपि परस्परमयाज्ये संशय एव भवति । ननु जयः चात् पराजयो वा । किंतु तादृशेन द्वावापि तिष्ठत इत्यर्थः ५ साम्येऽप्यारंभवैफल्यमित्याशंक्य स्वस्योत्कर्षं
माह साद्धेन तेवयमिति ६ नन्वेवं महतो राजकस्योत्थापने क्रतुविघ्न एव भवेदित्याशंक्याह व्यूढेति ७ । ८ उत्कर्षकामप्राप्तिः सिद्धा साम्यं तु नैव भवेदित्याह एक इति । श्रियं सा

अनयस्यानुपायस्य संयोगे परमः क्षयः ॥ संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोः ५ तेवयं नयमास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः ॥ कथमंतं न गच्छेम वृक्षस्ये वनदी
रयाः ॥ परं ध्रे पराक्रांताः स्वरंध्रावरणे स्थिताः ६ व्यूढानीकैरतिबलैर्न युद्धचेदरिभिः सह ॥ इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्मया पीहरोचते ७ अनवद्या ह्यसं
बुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसन्नतत् ॥ शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ८ एको ह्येव श्रियं नित्यं विभर्ति पुरुषर्षभः ॥ अंतरात्मेव भूतानां तत्क्षयं नैव लक्षये ९ अ
थैवं निहत्या जौ शेषेणापि समाहताः ॥ प्राप्नुयामततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कृष्णकोयं जरासंधः किं वीर्यः किं पराक्रमः ॥ य
स्त्वां स्पृष्ट्वा ग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ११ ॥ कृष्ण उवाच ॥ शृणुराज न जरासंधो यद्वीर्यो यत्पराक्रमः ॥ यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बहुशः कृतविप्रियः १२
अक्षौहिणीनां तिसृणां पतिः समरदर्पितः ॥ राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिर्बली १३ रूपवान्वीर्यसंपन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ नित्यं दीक्षां किततनुः शत
क्रतुरिवापरः १४ तेजसा सूर्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ यमांतकसमः क्रोधे श्रिया वै श्रवणोपमः १५ तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम ॥ व्यासेन पृ
थिवीसर्वासूर्यस्येव गभस्तिभिः १६ सकाशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ॥ उपये मे महावीर्यो रूपद्रविणसंयुते ॥ तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः १७
नातिवर्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां सन्निधौ तदा ॥ सताभ्यां शुशुभे राजापत्नीभ्यां वसुधाधिपः १८ प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ तयोर्मध्यगतश्चा
पिराजवसुधाधिपः १९ गंगायमुनयोर्मध्ये मूर्तिमानिव सागरः ॥ विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमभ्यगात् २० न चर्वशकरः पुत्रस्तस्या जायत कश्चन ॥
मंगलैर्बुधभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टभिः ॥ नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्द्धनम् २१ अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः ॥ शुश्रावतपसि श्रांतमुदारं च
डकौशिकम् २२ यदृच्छयः ऽऽगतं तं तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ॥ पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वरत्नैरतोषयत् २३ तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवागृषिसत्तमः ॥ प
रितुष्टोऽस्मिराजेंद्र वरं वरय सुव्रत २४

म्राज्यलक्ष्मी । तत्तस्मादन्यतरजयनिश्चयाद्धेतोरहं क्षयं स्वीयं नैवोपलक्ष्ये किंतु परस्यैव क्षयो भविष्यतीत्यर्थः । सत्क्षयं चैवेति पाठे तस्य जरासंधस्य क्षयं लक्षये संभावये ९
निहत्यसंप्राप्य शेषेण वधेन वधहेतुना शत्रुणा शेषः संकर्षणेऽनंते उपयुक्तेतरे वधे इति विश्वः । ज्ञातयो जरासंधबद्धाराजानः १० । ११ । १२ पतिः पालकः १३ । १४
यमो वैवस्वतः अंतकः कालः १५ । १६ । १७ नातिवर्तिष्ये वैषम्यं न करिष्ये १८ । १९ । २० । २१ । २२ । रत्नैर्गुणैर्भोगैरुत्कृष्टद्रव्यैः २३ । २४

२५ । २६ । २७ अवानमशुष्कं सरसमितिवावत् । 'आमेफलेशलाटुःस्याच्छुष्केवानमुभेत्रिष्टु' इत्यमरः । अवातमिति पाठे नास्ति पातयिता वातोवस्यतत् २८ । २९ । ३०
 ३१ । यथासमयं यथाप्रतिज्ञं नातिवर्तिष्येदिति दर्शितरीत्या ३२ । ३३ । ३४ प्रजायेतामुपुवतुः ३५ स्फिक् कट्याजधोभागः ३६ तेशकले ३७ गर्भसंघवे गर्भपातेसति ३८
 ततःसभार्यःप्रणतस्तमुवाचबृहद्रथः ॥ पुत्रदर्शननैराश्याद्वाप्ससंदिग्धयागिरा २५ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्राज्यमुत्सृज्यप्रस्थितोऽहंतपोवनम् ॥ किं
 वरेणाल्पभाग्यस्यकिंराज्येनाप्रजस्यमे २६ ॥ कृष्णउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वामुनिर्ध्यानमगमत्क्षुभितेंद्रियः ॥ तस्यैवचाप्रवृक्षस्यछायायांसमुपाविशत्
 २७ तस्योपविष्टस्यमुनेरुत्संगोनेपपातह ॥ अवानमशुकादष्टमेकमात्रफलंकिल २८ तत्प्रगृह्यमुनिश्चेष्टोहृदयेनाभिमन्यच ॥ राज्ञेददावप्रतिमंपुत्रसंप्रा
 प्तिकारणम् २९ उवाचचमहाप्राज्ञस्तंराजानंमहामुनिः ॥ गच्छराजनकृतार्थोऽसिनिवर्तस्वनराधिप ३० एतच्छ्रुत्वामुनेर्वाक्यंशिरसाप्रणिपत्यच ॥ मु
 नेःपादौमहाप्राज्ञःसन्तुपःस्वगृहंगतः ३१ यथासमयमाज्ञायतदासन्तुपसतमः ॥ द्वाभ्यामेकंफलंप्रादात्पत्नीभ्यांभरतर्षभ ३२ तेतदाभ्रांदिधाकृत्वाभक्षया
 मासतुःशुभे ॥ भावित्वादिपिचार्थस्यमत्यवाक्यतयामुनेः ३३ तयोःसमभवद्गर्भःफलप्राशनसंभवः ॥ तेचदृष्ट्वासन्तुपतिःपरांमुदमवापह ३४ अथकालेमहा
 प्राज्ञयथासमयमागते ॥ प्रजायेतामुभेराजनशरीरशकलेतदा ३५ एकाक्षिबाहुचरणेअर्द्धोदरमुखस्फिचे ॥ दृष्ट्वाशरीरशकलेप्रवेपतुरुभेभृशम् ३६ उ
 द्विग्रेसहसंमन्यतेभगिन्यौतदाऽबले ॥ सजीवेप्राणिशकलेतज्यजातेसुदुःखिते ३७ तयोर्धात्र्यौसुसंवीतेकृत्वातेगर्भसंघवे ॥ निर्गम्यांतःपुरद्वारात्समुत्सृज्या
 भिजग्मतुः ३८ तेचतुष्पथानिक्षिप्तेजरानामाथराक्षसी ॥ जग्राहमनुजव्याघ्रमांसशोणितभोजना ३९ कर्तुकामासुखवहेशकलेसातुराक्षसी ॥ संयोजयामा
 सतदाविधानबलचोदिता ४० तेसमानितिमात्रेतुशकलेपुरुषर्षभ ॥ एकमूर्तिधरोवीरःकुमारःसमपद्यत ४१ ततःसाराक्षसीराजनविस्मयोत्फुल्ललोचना ॥
 नशशाकसमुद्रोद्वंजसारमयंशिशुम् ४२ बालस्ताम्रतलंमुष्टिं कृत्वाचास्येनिधायसः ॥ प्राक्रोशदतिसंरब्धस्ततोयद्वतोयदः ४३ तेनशब्देनसंभ्रांतः
 सहसांस्तःपुरेजनः ॥ निर्जगामनरव्याघ्रराज्ञासहपरंतप ४४ तेचाबलेपरिम्लानेपयःपूर्णपयोधरे ॥ निराशेपुत्रलाभायसहसैवाभ्यगच्छताम् ४५ तेऽ
 थदृष्ट्वातथाभूतेराजानंचेष्टसंततिम् ॥ तंचबालंसुबलिनंचितयामासराक्षसी ४६ नार्हामिविषयेराज्ञोवसंतोपुत्रष्टादिनः ॥ बालंपुत्रमिमहंतुंधार्मिकस्यम
 हात्मनः ४७ सातंबालमुपादायमेघलेखेवभास्करम् ॥ कृत्वाचमानुषंरूपमुवाचवसुधाधिपम् ४८ ॥ ॥ राक्षस्युवाच ॥ ॥ बृहद्रथसुतस्तेऽयंमया
 दत्तःप्रगृह्यताम् ॥ तवपत्नीद्वयेजातोद्विजातिवरशासनात् ॥ धात्रीजनपारित्यक्तोमयाऽयंपरिरक्षितः ४९ ॥ ॥ कृष्णउवाच ॥ ॥ ततस्तेभरतश्रे
 ष्ठाशिंराजसुतेशुभे ॥ तंबालमभिपद्याशुप्रसन्नवैरम्यपिंचिताम् ५० ततःसराजासंहृष्टःसर्वतदुपलभ्यच ॥ अपृच्छद्वेमगर्भाभंराक्षसीतामराक्षसीम् ५१
 ३९ सुखवहे एकीकृतयोर्वहनां हि सुखेनभवतीतिप्रसिद्धं ४० समानीतमात्रे संयोजितमात्रे ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० अराक्षसीविषतः ५१

कामया कामेनयासीतीच्छाविहारिणी ॥ ५२ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारत भावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ जरेति १ । २ । ३ तिष्ठमाना सुस्थिरा ४ । ५ । ६ । ७
 ॥ राजोवाच ॥ ॥ कात्वंकमलगर्भाभेममपुत्रप्रदायिनी ॥ कामयाब्रूहिकल्याणिदेवताप्रतिभासिमे ५२ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिराजसूयारंभपर्व
 णिजरासंधोत्पत्तौसप्तदशोऽध्यायः १७ ॥ ॥ ॥ ॥ राक्षस्युवाच ॥ ॥ जरानामाऽस्मिभद्रंतेराक्षसीकामरूपिणी ॥ तववेश्मनिरा
 जेंद्रपूजितान्यवसंसुखम् १ गृहेगृहेमनुष्याणानित्यंतिष्ठामिराक्षसी ॥ गृहदेवीतिनाम्नावैपुरासृष्टास्वयंभुवा २ दानवानांविनाशायस्थापितादिव्यरू
 पिणी ॥ योमांभक्त्यालिखेत्कुड्येसपुत्रायौवनान्विताम् ३ गृहेतस्यभवेद्द्विदिरन्यथाक्षयमाप्नुयात् ॥ त्वद्गृहेतिष्ठमानाऽहंपूजिताऽहंसदाविभो ४ लिखि
 ताचैवकुड्येषुपुत्रैर्बहुभिरावृता ॥ गंधपुष्पैस्तथाधूपैर्भक्ष्यभोज्यैःसुपूजिता ५ साऽहंप्रत्युपकारार्थंचितयाम्यनिशंतव ॥ तवेमेपुत्रशकलेदृष्टवत्यस्मि
 धार्मिक ६ संश्लेषितेमयादैवात्कुमारःसमपद्यत ॥ तवभाग्यान्महाराजहेतुमात्रमहंत्विह ७ मेरुंवाखादितुंशक्ताकिंपुनस्तवबालकम् ॥ गृहसंपूजनान्तु
 ष्ठ्यामयाप्रत्यर्पितस्तव ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वातुसाराजस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ससंगृह्यकुमारंतंप्रविवेशगृहंनृपः ९ तस्यबालस्य
 यत्कृत्यंतच्चकारनृपस्तदा ॥ आज्ञापयच्चराक्षस्यामगधेषुमहोत्सवम् १० तस्यनामाकरोच्चैवपितामहसमःपिता ॥ जरयासंधितोयस्माज्जरासंधोभव
 त्वयम् ११ सोऽवर्धतमहातेजामागधाधिपतेःसुतः ॥ प्रमाणबलसंपन्नोदुताहुतिरिवानलः ॥ मातापित्रोर्नंदिकरःशुक्लपक्षेयथाशशी १२ ॥ ॥ इति
 श्रीमहाभारतेसभापर्वणिराजसूयारंभपर्वणिजरासंधोत्पत्तौअष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ ॥ कस्यचित्त्वथकाल
 स्यपुनरेवमहातपाः ॥ मगधेषूपचक्रामभगवांश्चंडकौशिकः १ तस्यागमनसंहृष्टःसामात्यःसपुरःसरः ॥ सभार्यःसहपुत्रेणानिर्जगामबृहद्रथः २ पाद्याध्या
 चमनीयैस्तमर्चयामासभारत ॥ सन्तुपोराज्यसहितंपुत्रंतस्मैन्यवेदयत् ३ प्रतिगृह्यचतांपूजांपार्थिवाद्भगवानृषिः ॥ उवाचमागधंराजन्प्रहृष्टेनांतरात्म
 ना ४ सर्वमेतन्मयाज्ञातंराजनदिव्येनचक्षुषा ॥ पुत्रस्तुशृणुराजेंद्रयादृशोऽयंभविष्यति ५ अस्यरूपंचसत्वंचबलमूर्जितमेवच ॥ एषश्रियासमुदितः
 पुत्रस्तवनसंशयः ६ प्रापयिष्यतितत्सर्वविक्रमेणसमान्वितः ॥ अस्यवीर्यवतोवीर्यनानुयास्यंतिपार्थिवाः ७ पततोवैनतेयस्यगतिमन्येयथाखगाः ॥ वि
 नाशमुपयास्यंतियेचास्यपरिपंथिनः ८ देवैरपिविसृष्टानिशस्त्राण्यस्यमहीपते ॥ नरुजंजनयिष्यंतिगिरेरिवनदीरयाः ९ सर्वमूर्धाभिपिक्तानामेषमूर्ध्निज्वलि
 ष्यति ॥ प्रमाहरोऽयंसर्वेषांज्योतिषामिवभास्करः १० एनमासाद्यराजानःसमृद्धबलवाहनाः ॥ विनाशमुपयास्यंतिशलभाइवपावकम् ११ एषश्रियासमुदि
 ताःसर्वराज्ञांग्रहीष्यति ॥ वर्षास्विवोदीर्णजलानदीर्नदनदीपतिः १२ एषधारयितासम्यक्क्रातुर्वर्ण्यमहाबलः ॥ शुभाशुभमिवस्फीतासर्वसस्यधराधरा १३
 ८१९।१०।११ नंदिकरः समृद्धिकृत् ॥ १२ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ ॥ ॥ ॥ कस्येति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वेषांभूतानामात्मवत्प्रियतमस्येत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ अशस्त्रनिधनौ नविद्यतेशस्त्रेण निधनं ययोस्तौ
२६ । २७ नीनिहेतोर्बलीयसास्पर्धानकर्तव्येतिनीतिस्तदर्थः ॥ २८ ॥ ॥ इति सभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्याज्ञावशगा सर्वेभविष्यन्तिनराधिपाः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यवायोरिवशरीरिणः १४ एषरुद्रंमहादेवंत्रिपुरांतकरंहरम् ॥ सर्वलोकेष्वतिबलःसाक्षा
द्वक्ष्यतिमागधः १५ एवंब्रुवन्नेवमुनिःस्वकार्यमिवर्चितयन् ॥ विसर्जयामासचृपंबृहद्रथमथारिहन् १६ प्रविश्यनगरींचापिज्ञातिसंबंधिभिर्वृतः ॥ अभि
पिच्यजरासंधंमगधाधिपातिस्तदा १७ बृहद्रथोनरपतिःपरांनिर्वृतिमाययौ ॥ अभिषिक्तेजरासंधेतदाराजाबृहद्रथः ॥ पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनचरोऽ
भवत् १८ ततोवनस्थेपितरिमात्रोश्चैवविशंपते ॥ जरासंधःस्ववीर्येणपार्थिवानकरोद्वशे १९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ अथदीर्घस्यकालस्य
तपोवनचरोनृपः ॥ सभार्यःस्वर्गमगमतपस्तप्त्वाबृहद्रथः २० जरासंधोऽपिनृपतिर्यथोक्तंकौशिकेनतत् ॥ वरप्रदानमाखिलंप्राप्यराज्यमपालयत् २१ नि
हतेवासुदेवेनतदाकंसेमहीपतौ ॥ जातोवैवैरनिर्वधःकृष्णेनसहस्यैवै २२ भ्रामयित्वाशतगुणमेकोनयेनभारत ॥ गदाक्षिप्त्वाबलवतामागधेनगिरिव्रजात्
२३ तिष्ठतोमथुरायांवैकृष्णस्याहुतकर्मणः ॥ एकोनयोजनशतेसापपातगदाशुभा २४ दृष्ट्वापोरैस्तदासम्यग्गदाचैवानिवेदिता ॥ गदावसानंतत्ख्या
तंमथुरायाःसमपितः २५ तस्याऽऽस्तांहंसडिंभकावशस्त्रनिधनाबुधौ ॥ मंत्रेमतिमतांश्रेष्ठौनीतिशास्त्रेविशारदौ २६ यौतौमयातेकथितौपूर्वमेवमहाब
लौ ॥ त्रयस्त्रयाणांलोकानांपर्याप्ताइतिमेमतिः २७ एवमेषतदावरिबालिभिःकुरांधकैः ॥ वृष्णिभिश्चमहाराजनीतिहेतोरुपेक्षितः २८ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेसभापर्वणिराजसूयारंभपर्वणिजरासंधप्रशंसायामेकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ समाप्तंचराजसूयारंभपर्व ॥ ॥ अथजरासंधवधपर्व ॥
॥ वासुदेवउवाच ॥ ॥ पतितौहंसडिंभकौकंसश्चसगणोहतः ॥ जरासंधस्यनिधनेकालोऽयंसमुपागतः १ नशक्योऽसौरणेजेतुंसर्वैरपिसुरासुरैः ॥ प्राणयु
द्धेनजेतव्यःसहत्युपलभामहे २ मयिनीतिर्वलंभीमेरक्षिताचावयोर्ययः ॥ मागधंसाधयिष्यामइष्टिंत्रयइवाग्रयः ३ त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजनेसनरा
धिपः ॥ नसंदेहोयथायुद्धमेकेनाप्युपयास्यति ४ अवमानाच्चलोभाच्चबाहुवीर्याच्चदर्पितः ॥ भीमसेनेनयुद्धायध्रुवमप्युपयास्यति ५ अलंतस्यमहाबा
हुर्भीमसेनोमहाबलः ॥ लोकस्यसमुदीर्णस्यनिधनायांतकोयथा ६ यदिमेहृदयंवेत्सियदितेप्रत्ययोमयि ॥ भीमसेनार्जुनौशीघ्रंन्यासभूतौप्रयच्छमे ७
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्तोभगवताप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ॥ भीमार्जुनौसमालोक्यसंप्रहृष्टमुखौस्थितौ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
॥ अच्युताच्युतमामैवंव्याहरामित्रकर्शन ॥ पांडवानांभवान्नाथोभवंतंवांश्रितावयम् ९

पतिताविति १ । २ जयोऽर्जुनः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ बलोघः सेनाप्रवाहो दिवक्षणैः प्रणेतव्यः । अन्याथा अंधजडवदं किंचित्करं बलमित्यर्थः १६ एतदेव स दृष्टांतमाह यत इति । धीवराः वरधियो यतो यस्मिन् देशे निम्नमयत्नत आक्रमणीयं स्थानं भवति तंहिततः द्वितीयार्थतसिः । इष्टं निरुपद्रवं देशं प्रति जडं सैन्यं नयंति न तु मृत्युमुखे महावीरस्याग्रे पातयंति अत्र दृष्टांतः यथा धीवरान् दीजलजीविनो यथा हि उद्रं कुल्यारूपं ततस्ते नैव मार्गेण जलं शरि इष्टं केदारादिप्रदेशं नयंति तद्वत् १७ बलापेक्षायानीति रेव श्रेष्ठेत्युपसंहरति तस्मादिति १८ । १९ । २० । २१

यथावदसिगोविंदसर्वतदुपपद्यते ॥ नहिवमग्रतस्तेषांयेषांलक्ष्मीःपराङ्मुखी १० निहतश्चजरासंधोमोक्षिताश्वमेहीक्षितः ॥ राजसूयश्वमेलब्धोनिदेशेतव
तिष्ठतः ११ क्षिप्रमेवयथात्वेतत्कार्यंसमुपपद्यते ॥ अप्रमतोजगन्नाथतथाकुरुनरोत्तम १२ त्रिभिर्भवद्भिर्हि विनानाहंजीवितुमुत्सहे ॥ धर्मकामार्थरहितो
रोगार्तइवदुःखितः १३ नशौरिणाविनापार्थोनशौरिःपांडवंविना ॥ नाजेयोऽस्त्यनयोर्लोकेकृष्णयोरितिमेमातिः १४ अयंचबालिनांश्रेष्ठःश्रोमानपित्रको
दरः ॥ युवाभ्यांसहितोवीरःकिंकुर्यान्महायशाः १५ सुप्रणीतोबलौघोहिकुरुतेकार्यमुत्तमम् ॥ अंधंबलंजडंप्राहुःप्रणेतव्यंविचक्षणैः १६ यतोहिनेम्रं
भवतिनयंतिहिततोजलम् ॥ यतश्छिद्रंततश्चापिनयंतेधीवराजलम् १७ तस्मान्नयविधानज्ञंपुरुषंलोकविश्रुतम् ॥ वयमाश्रित्यगोविंदयतामःकार्यसिद्धये
१८ एवंप्रज्ञानयवलंक्रियोपायसमन्वितं ॥ पुरस्कूर्वीतकार्येषुकृष्णकार्यार्थसिद्धये १९ एवमेवयदुश्रेष्ठयावत्कार्यार्थसिद्धये ॥ अर्जुनःकृष्णमन्वेतुभीमो
न्वेतुधनंजयं ॥ नयोजयोबलंचैवविक्रमोसिद्धिमेष्यति २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्तास्ततःसर्वेभ्रातरौविपुलौजसः ॥ वाष्पेयःपांडवेयौ
चप्रतस्थुर्मागधंप्रति २१ वर्चस्विनांब्राह्मणानांस्नातकानांपरिच्छदम् ॥ आच्छाद्यसुहृदांवाक्यैर्भनोज्ञैरभिनंदिताः २२ अमर्षादमितसानांज्ञा
त्यर्थमुख्यतेजसाम् ॥ रविसोमाग्निवपुषांदीप्तमासीत्तदावपुः २३ हतंमेनेजरासंधंहृष्टाभीमपुरोगमौ ॥ एककार्यसमुद्यंतौकृष्णौयुद्धेऽपराजितौ २४ ई
शौहितौमहात्मानौसर्वकार्यप्रवर्तिनौ ॥ धर्मकामार्थलोकानांकार्याणांचप्रवर्तकौ २५ कुरुभ्यःप्रस्थितास्तेतुमध्येनकुरुजांगलम् ॥ रम्यंपन्नसरोगत्वा
कालकूटमतीत्यच २६ गंडकीचमहाशोणंसदानीरांतथैवच ॥ एकपर्वतकेनद्यःक्रमेणैत्याव्रजंतते २७ उत्तीर्यसरयूरम्यांहृष्टापूर्वाश्वकोसलान् ॥ अती
त्यजग्मुर्मिथिलांमालांचर्मण्यर्तानीदीम् २८ अतीत्यगंगांशोणंचत्रयस्तेप्राङ्मुखास्तदा ॥ कुशचीरच्छदाजग्मुर्मागधंक्षेत्रमच्युताः २९ तेशश्वद्गोध
नाकीर्णमंबुमंतंशुभद्रमम् ॥ गोरथंगिरिमासाद्यददृशुर्मागधंपुरम् ३० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिजरासंधवधपर्वणिकृष्णपांडवमागधयात्रायां
विंशोऽध्यायः २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परिच्छदमजिनदंढकमंढलुकापायादिरूपांसामग्रीमाच्छाद्यस्वीकृत्य तयास्वंपेतिरोधायवा २२ । २३ । २४ ईशानरनारायणौ सर्वाणिकार्याणिनिमेषोन्मेषादिमहाप्रलयांतानि
वर्तयितुंशीलंययोस्तौ नियंतारावित्यर्थः २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ ३० ॥ इतिसमापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

पुष्पमागधः मगधदेशसंबन्धी निवशोविन्यासः १। २। ३। ४। ५ गौतमस्यक्षयादिति क्षयादश्वर्यात् असौ श्रुत्यांजातोऽपिकाक्षीवदादीनां वंशोमानवंशंमजते । सर्गातमस्यनृपाणां
सुपर्यनुग्रहः ६ गौतमस्यक्षयं गृहं ७ गौतमौको गौतमस्य ओको गृहं ८। ९। १०। ११। १२। १३ पुरस्यगिरिं पुरप्राकारसंलग्नगिरितुल्यं महास्तंभं 'वुरुज' इति भाषायां प्रसिद्धं १४
चेत्यकं नगरसूचकं १५ यत्रेति मांसादं मांसाहारमृषभं वृषभाकारंदेत्यमाससादहतवान् । भेरीर्दुभीन् । मासतालाभिर्मासेनतालो ध्वनिपरिच्छेदोयासां ताभिराकृतिभिरुपल
ब्धिता इति योज्यं । महतोहिकास्यादिमाजनस्य सकृदाहतस्य चिरकालानुवर्ती ध्वनिरिति प्रसिद्धं । पूर्वतुमासशब्देन द्वादशसंख्या तालशब्देन मध्यमांशुष्टप्रमाणं चोक्त्वा द्वादश
॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ एष पार्थमहान् भाति पशुमान्नित्यमंबुमान् ॥ निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः १ वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ॥
तथा कृषिगिरिस्तातशुभाश्चेत्यकपंचमाः २ एते पंचमहाश्रृंगाः पर्वताः शीतलद्रुमाः ॥ रक्षंती वाभिसंहत्य संहतांग गिरिव्रजम् ३ पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गंध
वद्भिर्मनोहरैः ॥ निगूढा इव लोघ्राणां वनैः कामिजनप्रियैः ४ शूद्रायां गौतमौ यत्र महात्मा संशितव्रतः ॥ औशीनर्याम जनयत्काक्षीवाद्यान्सुतान्मुनिः ५
गौतमस्य क्षयात्तस्माद्यथाऽसौ तत्र सन्नानि ॥ मजते मागधं वंशं स नृपाणामनुग्रहः ६ अंगवंगादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः ॥ गौतमक्षयमभ्येत्य रमंते स्म
पुराज्जुन ७ वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः ॥ लोघ्राणां च शुभाः पार्थ गौतमौ कः समीपजाः ८ अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ ॥ स्वस्ति
कस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ९ अपरिहार्या मेघानां मागधामनुनाकृताः ॥ कौशिको मणिर्माश्चैव चक्राते चाप्यनुग्रहम् १० एवं प्राप्य पुरं रम्यं दु
राधर्षं संमततः ॥ अर्थसिद्धित्वं नृपमांजरासंधोऽभि मन्यते ११ वयमासादनेतस्य दर्पमद्यहरेमाहि ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रात
रो विपुलौजसः १२ वार्ष्णेयः पांडवौ चैव प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ॥ हृष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्वर्ण्यं समाकुलम् १३ स्फीतोत्सवमना घृष्यमासेदुश्वागिरिव्रजम् ॥
ततो द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् १४ बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथानगरवासिभिः ॥ मागधानां तुरुचिरं चैत्यकं तस्माद्रवन १५ यत्र मांसादमृषममा
ससाद बृहद्रथः ॥ तंहत्वामासतालाभिस्तिस्रो भेरीरकारयत् १६ स्वपरे स्थापयामास तेन चानह्यचर्मणा ॥ यत्र ताः प्राणदन्भेयो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः
१७ भक्ता भेरीत्रयं तेषु चैत्यप्राकारमाद्रवन् ॥ द्वारतोऽभिमुखाः सर्वे ययुर्नाना युधास्तदा १८ मागधानां सुरुचिरं चैत्यकं तस्माद्रवन ॥ शिरसी
वसमाग्रं तोजरासंधं जिघांसवः १९ स्थिरं सुविपुलं शृंगं सुमहत्तत्पुरातनम् ॥ अर्चितं गंधमाल्यैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् २० विपुलैर्बाहुभिर्वीरा
स्तेऽभिहत्याभ्यपातयन् ॥ ततस्ते मागधं हृष्टाः पुरं प्रविशुस्तदा २१

तालप्रमाणाभिरिति व्याचक्षते । आकृतिभिः संमिता इत्यध्याहृत्य योजना उभयत्र समाना । 'तालः करतलं' इति मध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामानेतालः सङ्गादिमुष्टिषु इति
विश्वः । मांसनालाभिरिति गौडपाठे तु मांसस्य नालवद्वेष्टनकर्त्रीभिर्मांसनालाभिर्वर्षाभिः १६ तेन चर्मणा चानह्येति व्यवहितेन संबंधः अवचूर्णिता अवकीर्णा व्याप्ता इत्यर्थः यत्र
पुरस्य गिरौ १७ । १८ चैत्यकं चित्या द्रवदां च यनेन विवृतं १९ शृंगं तंगिरिभेव शृंगवदुच्छ्रितं भाषायां 'मनुरा' इति प्रसिद्धं २० । २१

२२ पर्यग्न्यकुर्वन् ज्वलतोऽल्मुकेन परितो ध्राम्यमाणेन यज्ञियं पशुमिव पर्यग्निकृतवन्तः २३ । २४ । २५ । २६ विरागवसनाः विचित्ररागवसनाः २७ गोवासंगोष्ठं २८ । २९ कक्षाः द्वारदे
शा उत्तममध्यमाधमाधमजनावस्थितियांग्याः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ स्वस्त्यस्तुकुशलं राजन् कुशलं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा स्वस्ति सुतरां यदस्त्यविना
एतस्मिन्नेव काले तु ब्राह्मणावेदपारगाः ॥ दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तानि जरासंधमदर्शयन् २२ पर्यग्न्यकुर्वन् शत्रुपद्विरदस्थं पुरोहिताः ॥ ततस्तच्छांतये राजा जरामं
धः प्रतापवान् ॥ दाक्षितो नियमस्थोऽसावुपवासपरोऽभवत् २३ स्नातकव्रतिनस्ते तु बाहुशस्त्रानिरायुधाः ॥ युयुत्सवः प्रविशुर्जरासंधेन भारत ॥
२४ मक्ष्यमाल्यापणानां च ददृशुः श्रियमुत्तमां ॥ स्फीतां सर्वगुणोपेतां सर्वकामसमृद्धिनीं २५ तां तु दृष्ट्वा समृद्धिते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ॥ राजमार्गेण गच्छं
तः कृष्णभीमधनंजयाः ॥ बलाद्ब्रूहीत्वामाल्यानिमालाकारान्महाबलाः २६ विरागवसनाः सर्वेऽस्त्रिणो मृष्टकुंडलाः ॥ निवेशनमथाजग्मुर्जरासंधस्य धीम
तः २७ गोवासमिव वीक्षंतः सिंहैर्मवता यथा ॥ शालस्तंभानि भास्तेषां चंदनागुरुरूपिताः २८ अशोभंतं महाराजवाहवो युद्धशालिनां ॥ तान् दृष्ट्वा दिरद
प्रख्यान् शालस्कंधानि वोद्वृजन् ॥ व्यूढोरस्कान् मागधानां विस्मयः समपद्यत् २९ तत्त्वतीत्यजना कीर्णाः कक्षास्तिस्रो नरर्षभाः ॥ अहंकारेण राजानमुपत
स्थुर्गतव्यथाः ॥ ३० तान्पाद्यमधुपर्कार्हान् गवार्हान् सत्कृतिं गतान् ॥ प्रत्युत्थाय जरासंध उपतस्थे यथाविधि ३१ उवाच चैतान् राजाऽसौ स्वागतं वोऽ
स्त्विति प्रभुः ॥ मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय ३२ तेषां मध्ये महाबुद्धिः कृष्णो वचनब्रवीत् ॥ वक्तुं नायाति राजेंद्र एतयोर्नियमस्थयोः ३३ अवाङ्मि
निशीथात्परतस्त्वया सार्धं वदिष्यतः ॥ यज्ञागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गतः ३४ ततोऽर्धरात्रे संप्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजाः ॥ तस्य ह्येतद्भूतं राजन् वभू
वभुवि विश्रुतम् ३५ स्नातकान् ब्राह्मणान् प्रातान् श्रुत्वा ससामितिं जयः ॥ अप्यर्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्वच्छति भारत ३६ तांस्त्वपूर्वेण वेषेण दृष्ट्वा स नृपसत्तमः ॥
उपतस्थे जरासंधो विस्मितश्चाभवत्तदा ३७ ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासंधं नरर्षभाः ॥ इदमूचुरभिन्नाः सर्वे भरतसत्तम ३८ स्वस्त्यस्तुकुशलं राजन्निति तत्र व्य
वस्थिताः ॥ तं नृपं नृपशार्दूलप्रेक्षमाणाः परस्परं ३९ तान् ब्रवीज्जरासंधस्तथा पांडवयादवान् ॥ आस्यतामिति राजेंद्र ब्राह्मणच्छास्त्रं संवृतान् ४० अथोप
विविशुः सर्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ॥ संप्रदीप्तास्त्रयोलक्ष्म्या महाध्वरइवाग्रयः ४१ तानुवाच जरासंधः सत्यसंधो नराधिपः ॥ विगर्हमाणः कौरव्यवेशग्रहणवैकृता
न् ॥ न स्नातकव्रता विप्राबहिर्माल्यानुलेपनाः ४२ भवंतीति नृलोकेऽस्मिन् विदितं मम सर्वशः ॥ केयूयं पुष्पवंतश्च भुजैर्ज्याकृतलक्षणैः ४३ बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च
ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ॥ एवं विरागवसनावहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ सत्यं वदत केयूयं सत्यं राजसुशोभते ४४ चैत्यकस्य गिरेः शृंगं भित्त्वा किमिह छद्मना ॥
अद्वारेण प्रविष्टाः स्थनिर्भयाराजकिलिषात् ४५

शिरोक्षपदं वत्तेऽस्तु । कृष्णसमक्षं मारिष्यमाणस्य तत्प्राप्त्यवश्यं भावादिति भावः । माजीवेत्यर्थः ३९ । ४० । ४१ बहिर्माल्यानुलेपनाः बहिःसमावर्तनादिनिमित्तं विना ४२ । ४३ । ४४ । ४५

वाचिवीर्यं ननुक्रियायां विलिङ्गस्थं अन्यलिङ्गमन्यत्कर्मैत्यर्थः ४६ अर्हणां पूजां अस्मदागमे अस्मान्प्रत्यागमने ४७ । ४८ । ४९ स्नातकत्वं समर्थं बहिर्मात्यन्वादिकमपि क्षत्रियत्वेन स
मर्थयते विशेषतयादिना ५० वचस्तस्य वाग्वीर्यवत्त्वस्य ५१ । ५२ अद्वारेणेत्यादिनावैरंप्रकाशयति ५३ । ५४ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नैलकंठे विभारतभावदीपे काव्यशो
वदध्वं वाचिवीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ कर्मचैतद्विलिङ्गस्थं किं वोऽद्य प्रसमीक्षितम् ४६ एवं च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिनाऽर्हणां ॥ प्रणीतानानुगृह्णाति
कार्यं किं वाऽस्मदागमे ४७ एवमुक्ते ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः ॥ स्निग्धगंभीरयावाचा वाक्यं वाक्यं विशारदः ॥ ४८ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ स्नातका
न ब्राह्मणान् राजानं विद्वद्यस्मांस्त्वं नराधिप ॥ स्नातकव्रतिनो राजान ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ४९ विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च संत्युत ॥ विशेषवांश्च सततं क्ष
त्रियः श्रियमृच्छति ५० पुष्पवत्सु ध्रुवाश्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयं ॥ क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ॥ अप्रगल्भं वचस्तस्य तस्माद्वाहं द्रथेरितम्
५१ स्ववीर्यं क्षत्रियाणां तु बाहोर्धातान्यवेशयत् ॥ तदिदं क्षासि चेद्राज न द्रष्टाऽस्य द्यन संशयः ५२ अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहान् ॥ प्रविशंति नराधीरा
द्वाराण्येतानि धर्मतः ५३ कार्यवन्तो गृहानेत्यशत्रुतो नार्हणां वयं ॥ प्रतिगृह्णीमताद्विद्वि एतन्नः शाश्वतं व्रतं ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि जरासंध
वधपर्वणि कृष्णजरासंधसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ जरासंध उवाच ॥ ॥ न स्मरामि कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ४ चिंतयंश्च न पश्यामि
भवतां प्रति वैकृतं १ वैकृते वाऽसति कथं मन्यध्वं मामनागसम् ॥ अरिं वै ब्रूत हे विप्राः सतां समय एष हि २ अथ धर्मोपघाताद्वि मनः समुपतप्यते ॥ योऽना
गसि प्रसजति क्षत्रियो हिन संशयः ३ अतोऽन्यथा चरं लोके धर्मज्ञः सन्महारथः ॥ वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहंति च ॥ त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि श्रेयान्वै
साधुचारिणां ॥ नान्यं धर्मं प्रशंसंति ये च धर्मविदो जनाः ५ तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः ॥ अनागसं प्रजानां च प्रमादादिव जल्पथ ६
श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ कुलकार्यं महाबाहो कश्चिदेकः कुलोद्भवः ॥ वहते यस्तन्त्रियोगाद्वयमभ्युद्यतास्त्वयि ७ त्वया चोपहृता राजन क्षत्रिया लोकासिनः ॥
तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किमनागसम् ८ राजाराजः कथं साधून् हिंस्यान्नृपतिस्तम ॥ तद्राजः सन्निगृह्यत्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ९ अस्मांस्तदेनोपगच्छेत्क
तं वाहं द्रथ त्वया । वयं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः १० मनुष्याणां समालंभो न च दृष्टः कदाचन ॥ सकथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शंकरम् ११

अध्याय ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैकृतमपकारः १ कथमरिं मन्यध्वंतद्ब्रूत एषः सत्यवचनस्य समयः मर्यादा २ प्रसजति प्रसज्यत्यर्थं द्रव्योपघातमारोपयति सः क्षत्रियः
वृजिनां कष्टांगतिमाप्नोति संशय इति योजना ३ उपहंति चात्मानं ४ । ५ । प्रजानां चानागसं जल्पथ विपरीतमर्थवदथ ६ वैरमूलं प्रकाशयति कुलोति ७ । ८ । ९ एनोपगच्छेत् एनः
पापं कर्तुं उपगच्छेत् प्राप्नुयात् संघिरार्थः १० । ११

ननु ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत इत्यादिना सर्वजातीयानां सर्वकर्मणां मानुषाणामालंभो देवतार्थवधः श्रूयते इत्याशंक्याह सवर्णो हीति १२ । १३ । १४ । १५ अभिजनं सजातीयं पालयतयाजा
नन् १६ । १७ स्वर्गोति । ब्रह्मवेदः । यज्ञः तपो वेदोक्तं कर्म च । स्वर्गयोनिः सुखहेतुः । युद्धे मृत्युश्चाव्यभिचारवान् स्वर्गहेतुः । वेदादीनामव्रतादीनां प्रतिस्वर्गहेतुत्वं नास्ति युद्धे मृत्युस्तु न तथे
त्यर्थः १८ एष युद्धे मृत्युः । एन्द्रः इन्द्रसंबन्धी । वैजयंतः प्रासादः । तत्प्राप्तिहेतुरित्यर्थः येन लब्धेन समाहितः पूर्णः १९ स्वर्गमार्गहेतोर्विग्रहो वैरमरमाभिः सह यथावत्पुण्यातिशयात् तत्राऽन्य
सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यसि ॥ कोऽन्य एव यथा हि त्वं जरासंध वृथामतिः १२ यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां
तत्फलं समवाप्नुयात् १३ तत्त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्तानुसारिणः ॥ ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनिहंतुमिहागताः १४ नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव
तत् ॥ मन्यसे सच ते राजन सुमहान् बुद्धिविप्लवः १५ को हि जानन्नभिजनमात्मवान् क्षत्रियो नृप ॥ नाविशेत्स्वर्गं तुलंरणांतरमव्ययम् १६ स्वर्गं ह्येव स
मास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः ॥ जयंति क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्वि मनुजर्षभ १७ स्वर्गयोनिर्महद्ब्रह्म स्वर्गयोनिर्महद्यज्ञः ॥ स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मृत्युः सोऽव्य
भिचारवान् १८ एष ह्यैन्द्रो वैजयंतो गुणैर्नित्यं समाहितः ॥ येनासुरान्पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः १९ स्वर्गमार्गाय कस्य स्याद्विग्रहो वै यथा तव ॥ मागधैर्विपु
लैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितः २० मावमंस्थाः परान् राजन्नास्ति वीर्यं नरे नरे ॥ समं ते जस्त्वया चैव विशिष्टं वानरेश्वर २१ यावदेतदसंबुद्धं तावदेव भवेत्तव ॥
विपक्षमेतदस्माकमतो राजन् ब्रवीमि ते २२ जहि त्वंसदृशेष्वेवमानं दर्पं च मागध ॥ माऽगमः स सुता मात्यः सबलश्च यमक्षयम् २३ दंभोद्भवः कार्तवीर्य उत्तर
श्च बृहद्रथः ॥ श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबलानृपाः २४ युयुक्षमाणास्त्वतो हिन वयं ब्राह्मणा ध्रुवम् ॥ शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरो पांडवा विमौ ॥ अनयोर्मा
तुलेयं च कृष्णं मां विद्वि ते रिपुं २५ त्वामाह्वयामहे राजन स्थिरो युध्यस्व मागध ॥ मुंचवानृपतीन् सर्वान् गच्छवा त्वं यमक्षयम् २६ जरासंध उवाच ॥ ॥ ना
जितान्वैनरपती न हमादृशिकांश्चन ॥ अजितः पर्यवस्थाता कोऽत्र योनमयाजितः २७ क्षत्रियस्यैतदेवा दुर्धर्म्यं कृष्णोपजीवनं ॥ विक्रम्य वशमानीय काम
तोयत्समाचरेत् २८ देवतार्थमुपाहृत्य राज्ञः कृष्णकथं भयात् ॥ अहमद्य विमुच्येयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् २९ सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः ॥ द्वाभ्यां
त्रिभिर्वीयोत्स्येऽहं युगपत्पृथगेव वा ३० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा जरासंधः सह देवाभिषेचनम् ॥ आज्ञापयत्तदाराजा युयुत्सुर्भीष्मकर्मभिः ३१

स्यास्ति अत्र हेतुः क्षत्रियावमान इत्याह मागधैरिति सैन्यैरेव न बाहुबलेन २० । २१ विपक्षमसह्यं विगतः सहायः सोऽहं योग्यः सोऽहं स्यतत् । यद्वा तवैतावद्बलमस्माकं विपक्षं सुसहम् २२
२३ । २४ युयुक्षमाणास्त्वतो हि त्वत्तस्त्वां युयुक्षमाणाः योगः कपटेनहननं तत्कर्तुमिच्छंतः । 'योगो विप्रव्यघातनि' इति विश्वः । मुमुक्षमाणा इति पाठे नृपानिति शेषः ब्राह्मणमुवा इति
पाठे ब्राह्मणाधमाः २५ । २६ अजितोऽन्यैरिति शेषः पर्यवस्थाता शत्रुः २७ । २८ । २९ व्यूढेन व्यूहं रचयति स्थितेन ३० । ३१

३२ हंसदिभकविक्रमिकाचित्रसेन । वित्याह यथोचित ३३ । ३४ मधुभिर्पादवैः ३५ नहुतुमियेपेत्यन्वयः तत्रहेतुःब्राह्मीमिति ॥ ३६ ॥ ॥ इति सभापर्वणिनेलवन्दीयेभारतभावदीपे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ आदायपुरोहितःउपतस्थेइतिसाद्धसंबंधः । अगदानौषधानि । निर्वृतीर्वेदनानिच दुःखमूर्च्छयोःकालेसुखसंज्ञाकराणि ४ समन
ह्यत्सन्नद्वोबभूव ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० कक्षैर्दोर्मूलैःकक्षाप्रकोष्ठगतारज्जुधुन्वानौ यतस्तत्रकक्षेआस्फोटंचक्रतुः । बाहुमूलास्फालनेनागदबंधरज्जुरोषं कंपयंतावित्यर्थः ११ १२

सतुसेनापतिराजासस्मारभरतर्षभ ॥ कौशिकंचित्रसेनंचतस्मिन्युद्धउपस्थिते ३२ ययोस्तेनामनोराजनहंसेतिदिभकेतिच ॥ पूर्वसंकथितंपुंभिर्नृलो
केलोकसत्कृते ३३ तंतुराजन्विभुःशौरिराजानंबलिनावरम् ॥ स्मृत्वापुरुषशार्दूलःशार्दूलसमविक्रमम् ३४ सत्यसंधोजरासंधंभुविभीमपराक्रमम् ॥ भाग
मन्यस्यनिर्दिष्टमवध्यंमधुभिर्मृधे ३५ नात्मनात्मवतांमुख्यइयेमधुसूदनः ॥ ब्राह्मीमाज्ञांपुरस्कृत्यहंतुंहलधरानुजः ३६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस
भापर्वणिजरासंधवधपर्वणिजरासंधयुद्धोद्योगेद्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ ततस्तंनिश्चितात्मानंयुद्धाययदुनंदनः ॥ उवाच
वाग्मीराजानंजरासंधमधोक्षजः १ ॥ कृष्णउवाच ॥ त्रयाणांकेनतेराजन्योद्धुमुत्सहतेमनः ॥ अस्मदन्यतमेनेहसज्जिभिवतुकोयुधि २ एवमुक्तःसनृपति
र्युद्धंवेमहायुतिः ॥ जरासंधस्ततोराजाभीमसेनेनमागधः ३ आदायरोचनांमालयमंगलान्यपराणिच ॥ धारयन्नगदानमुख्यान्निर्वृतीर्वेदनानिच ॥ उप
तस्थेजरासंधयुयुत्सुवैपुरोहितः ४ कृतस्वस्त्ययनोराजाब्राह्मणेनयशस्विना ॥ समनह्यज्जरासंधःक्षेत्रधर्ममनुस्मरन् ५ अवमुच्यकिरीटंसकेशान्समनु
गृह्यच ॥ उदतिष्ठज्जरासंधोवेलातिगइवार्णवः ६ उवाचमतिमान्राजाभीमंभीमपराक्रमः ॥ भीमयोत्स्येत्वयासाद्धंश्रेयसानिर्जितंवरम् ७ एवमुक्ताजरासंधो
भीमसेनमरिंदमः ॥ प्रत्युद्ययौमहातेजाःशक्रंबलइवासुरः ८ ततःसंमंयकृष्णेनकृतस्वस्त्ययनोबली ॥ भीमसेनोजरासंधमाससादयुयुत्सया ९ ततस्तौ
नरशार्दूलौबाहुशस्त्रौसमीयतुः ॥ वीरौपरमसंहृष्टावन्योन्यजयकांक्षिणौ १० करग्रहणपूर्वतुकृत्वापादाभिर्वंदनम् ॥ कक्षैःकक्षाविधुन्वानावास्फोटंतत्रच
क्रतुः ११ स्कंधेदोभ्यांसमाहत्यानिहत्यचमुहुर्मुहुः ॥ अंगमंगैःसमाश्लिष्यपुनरास्फालनंविभौ १२ चित्रहस्तादिकंकृत्वाकक्षाबंधंचचक्रतुः ॥ गलगंडाभि
घातेनसस्फुलिगेनचाशनिम् १३ बाहुषाशादिकंकृत्वापादाहताशिराबुभौ ॥ उरोहस्तंततश्चक्रेपूर्णकुंभौप्रयुज्यतौ १४

चित्रहस्तादिकंहस्तस्यातिवेगेनाकुंचनप्रसारणोपर्यधश्चालनमुटीकरणानिचित्रहस्ताः । आदिपदात्पादस्याप्याकुंचनादि । कक्षाबंधंपरस्परकक्षायांहस्तौकृत्वाबंधनं । गलेति
गलेगंडेनमालदेशेनाभिघातस्तेन । पाषाणसदृशांगत्वाच्चयोरभिघातेन विस्फुलिगेत्पत्त्याऽऽशनिवज्जिभिवसृजतुरित्यर्थः १३ । बाहुषाशादिकंचरणषाशादिशब्दार्थः पादाभ्यां
आहताः शिराःस्त्रायवोयाभ्यांतौ । दृढप्रहारेणनाडीपर्यंतमपिवेदनावंतावित्यर्थः । उरोहस्तंतरासि चपेटाप्रहारं । पूर्णकुंभौ ग्रथितांगुलिभ्यांहस्ताभ्यांपराशिरसःपीडनं पूर्णकुंभः । द्विस्वं
परस्परंद्वावपिचक्रतुरितिवक्तुं १४

१५ तलेनचपेटया १६ आहत्यजघुदशेषं कृत्वा बाहुभिर्बहुत्वाद्वावापिभयः उदरमादायप्रचक्रतुःप्रचिक्षिपतुः । कृविक्षेपेऽस्यरूपं १७ एवंकट्यांसुपाश्वेचप्रचक्रतुः । तक्षवंतौ तक्ष
स्तनूकरणंग्रासंकोचइत्यर्थःतद्वंतौ । अधोहस्तमुदरस्याधस्ताद्धस्तंकृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकंठेस्वोरासिचकंठोरःसमीपेआनीयाक्षिपदास्फालितवान् १८ पृष्ठस्यमूसंबंधे
नजातंमंगंपराभव । बाहुभ्यामुदरादिनिपीडनेसंपूर्णमूर्च्छाम् १९ तृणपीडंरज्जुकरणेतृणमिवयत्रबाह्वादिकंव्यावर्त्यतेतद्युद्धंतृणपीडं । पूर्णयोगंयोगोविश्रब्धघातनंतचपूर्ण । अन्यत्रमु
ष्टेःपातंप्रदक्ष्यान्यत्रपातनामित्यर्थः । एवमादीनिपादाकर्षणशीर्षकक्षीकरणादीनि २० । २१ । २२ निग्रहःहस्ताभ्यांकंधराकर्षणेनशत्रोरधोमुखीकरणं । प्रग्रहःशत्रोरुत्तानपात

करसंपीडनंकृत्वागर्जतौवारणाविव ॥ नर्दतौमेघसंकाशौबाहुप्रहरणाबुभौ १५ तलेनाहन्यमानौतुअन्योन्यंकृतवीक्षणौ ॥ सिंहाविवसुसंकुद्धावारुण्याकृ
ष्ययुध्यताम् १६ अंगेनांगंसमापीड्यबाहुभ्यामुभयोरपि ॥ आहत्यबाहुभिश्चापिउदरंचप्रचक्रतुः १७ उभौकट्यांसुपाश्वेतुतक्षवंतौचशिक्षितौ ॥
अधोहस्तंस्वकंठेतूदरस्योरासिचाक्षिपत् १८ सर्वातिक्वांतमर्यादंपृष्ठभंगंचचक्रतुः ॥ संपूर्णमूर्च्छाबाहुभ्यांपूर्णकुंभंप्रचक्रतुः १९ तृणपीडंयथाकामंपूर्ण
योगंसमुष्टिकम् ॥ एवमादीनियुद्धानिप्रकुर्वंतौपरस्परम् २० तयोर्युद्धंततोद्रष्टुंसमेताःपुरवासिनः ॥ ब्राह्मणावाणिजश्चैवक्षत्रियाश्चसहस्रशः २१ शूद्रा
श्चनरशार्दूलस्त्रियोदृद्धाश्चसर्वशः ॥ निरंतरमभूत्तत्रजनोंधैरभिसंवृतम् २२ तयोरथभुजाघातान्निग्रहप्रग्रहात्तथा ॥ आसीत्सुभीमसंपातोवज्रपर्वतयो
रिव २३ उभौपरमसंहृष्टौबलेनबलिनावरौ ॥ अन्योन्यस्यांतरंप्रेम्सुपरस्परजयैषिणौ २४ तद्भूमिमुत्सार्यजनंयुद्धमासीदुपप्लवे ॥ बालिनोःसंयुगेराजन
वृत्रवासवयोरिव २५ प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामतुकर्षविकर्षणैः ॥ आचकर्षतुरन्योन्यंजानुभिश्चावजघ्नतुः २६ ततःशब्देनमहतामर्त्यंतौपरस्परम् ॥ पा
षाणसंघातनिभैःप्रहारैरभिजघ्नतुः २७ व्यूढोरस्कौदीर्घभुजौनियुद्धकुशलाबुभौ ॥ बाहुभिःसमसज्जेतामायसैःपरिघैरिव २८ कार्तिकस्यतुमासस्यप्रवृत्तं
प्रथमेऽहनि ॥ अनाहारंदिवारात्रमविश्रांतमवर्तत २९ तद्वृत्तंतुत्रयोदश्यांसमवेतंमहात्मनोः ॥ चतुर्दश्यांनिशायांतुनिर्वृतामागधःकृमात् ३० तराजानंतथाक्वां
तंदृष्ट्वा राजनजनार्दनः ॥ उवाचभीमकर्माणंभीमसंबोधयन्निव ३१ क्वांतःशत्रुर्नकौतेयलभ्यःपीडयितुंरणे ॥ पीडयमानोहिकास्न्येनजह्याज्जीवितमात्मनः ३२
तस्मात्तेनैवकौतेयपीडनीयोजनाधिपः ॥ सममेतेनयुध्यस्वबाहुभ्यांभरतर्षभ ३३ एवमुक्तःसकृष्णेनपांडवःपरवीरहा ॥ जरासंधस्यतद्रूपंज्ञात्वाचक्रेमातिवधे ३४

नार्थपादाकर्षणं २३ । २४ उत्सार्यजनं हस्तबाहुबंधेनपरस्परापसारणाद्वरीकृतप्रेक्षकजनं । उपप्लवेयुद्धभूमौ । उपहरेइतिपाठेनिकटदेशे २५ प्रकर्षणेपश्चादपसारणेइतरोऽनुक
र्षत्यवाङ्मुखंपातयितुं । आकर्षणेअर्वाकर्षणेइतरोविकर्षति तिर्थेडनयतीत्यर्थः । आचकर्षतुःदेहौविलिलिखतुः प्रहारैरितिशेषः २६ । २७ नियुद्धंनियुद्धयुद्धं २८ अनाहारंनास्त्याहरण
माहारउपसंहारोयस्यतत् । अविश्रांतंनविशेषेणश्रांतोऽन्यतरोयस्मिस्ततया २९ तद्वृत्तंतादृशप्रकारंयुद्धंत्रयोदश्यांसमवेतं त्रयोदशीपर्यंतजातभितिशेषः । कृमात्कृमंप्राप्यानि
वृत्तःनियुद्धात्प्रवृत्तोऽभूत् ३० संबोधयन्निव शिष्टाचारप्रदर्शनव्याजेनशत्रुवधकालं सूचयन्निव ३१ । ३२ तस्मात्तेत्वया ३३ तद्रूपंक्वांतंरूपं ३४

संभंकोप ॥ ३५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपेत्रयोर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ भीमसेन इति ॥ १ ॥ अनुरोधितुं निरोद्धं प्राणेन बलेन २ । ३ । ४ । ५ जानुभ्यां धनुर्व्यं
 त्रिवृष्टं संक्षिप्य विनाम्य ६ । ७ । ८ । ९ । १० कुलद्वारि गृहद्वारि ११ आतरीर्माजुर्नौ बांधवान् जरासंधवधवद्वावृषान् १२ ते कृष्णरत्नमुजं च कुरित्यन्वयः १३ । १४ सोदर्यवान्
 ततस्तमजितं जेतुं जरासंधं वृकोदरः ॥ संभं बलिनां श्रेष्ठो जग्राह कुरुनंदनः ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि जरासंधवधपर्वणि जरासंधकांतौ त्रयो
 विशोऽध्यायः २३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनंदनम् ॥ बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासंधवधे
 प्सया १ नायं पापो मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् ॥ प्राणेन यदुशादूलबद्धकक्षेण वाससा २ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् ॥ त्वरयन् पुरुष
 व्याघ्रो जरासंधवधे प्सया ३ यत्ते देवंपरंतत्वं यच्च ते मातरि श्वनः ॥ बलं भीमजरासंधे दर्शयाशु तदद्य वै ४ एवमुक्तस्तदा भीमो जरासंधमरिंदमः ॥ उक्षिप्य
 भ्रामयामास बलवंतं महाबलः ५ भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ ॥ बभंज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विनाद च ६ करे गृहीत्वा चरणद्वेधाचक्रे महाबलः ७
 तस्य निष्पिष्यमाणस्य पांडवस्य च गर्जतः ॥ अभवत्तु मुलो नादः सर्वप्राणिभयंकरः ८ वित्रे सुर्मा गधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः ॥ भीमसेनस्य नादेन जरासं
 धस्य चैव ह ९ किं नु स्याद्विमवान् भिन्नः किं नु सिद्ध्यति तमही ॥ इति वै मागधा जहृ भीमसेनस्य निःस्वनात् १० ततो राज्ञः कुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् ॥ रा
 त्रौ गता सुमुत्सृज्य निश्चक्र मुररिंदमाः ११ जरासंधं रथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ॥ आरोप्य आतरीचैव मोक्षयामास बांधवान् १२ ते वै रत्नभुजं कृष्णं
 त्वार्हाः पृथिवीश्वराः ॥ राजानश्च कुरासाद्य मोक्षिता महतोभयात् १३ अक्षतः शस्त्रमपन्नो जितारिः सह राजभिः ॥ रथमास्थाय तदिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात्
 १४ यः स सोदर्यवान्नाम द्वयोर्धी कृष्णसारथिः ॥ अभ्यासघाती संदृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः १५ भीमार्जुनाभ्यां यो धाम्यामास्थितः कृष्णसारथिः ॥ शुशुभे
 रथवर्धोऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः १६ शक्रविष्णुहिसंग्रामे चैरुस्तारकामये ॥ रथेन तेन वै कृष्ण उपाकृत्य यौ तदा १७ तप्तचामीकराभेण किंकिणीजाल
 मालिना ॥ मेघनिर्घोषनादेन जैत्रेणामित्रघातिना १८ येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव ॥ तं प्राप्य समहृष्यंतरथं ते पुरुषर्षभाः १९ ततः कृष्णं
 महाबाहुं भ्रातृभ्यां सहितं तदा ॥ रथस्थं मागधादृष्ट्वा समपद्यंत विस्मिताः २० हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमोजवे ॥ अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेना
 तीव्रभारत २१ असंगो देवविहितस्तस्मिन् रथवरे ध्वजः ॥ योजनाददृशे श्रीमान् निद्रायुधसमप्रभः २२ चितयामास कृष्णोऽथ गरुत्मंतं स चाभ्ययात् ॥
 क्षणे तस्मिन् स्तनेनासीच्चैत्यवृक्ष इवोत्थितः २३

हस्ताभ्यां शराणां प्रक्षेपात् । अभ्यासघाती । पुनः पुनरावृत्तिरभ्यासस्तं परकीयं हंतुं शीलमस्य धनुर्विद्यायां परोत्कर्षजता । संदृश्योरमणीयांगः १५ । १६ शक्रविष्णु इति हि शिद्वद्वार्ये ।
 तारकामये तारका तारावृहस्पतिभार्या सैव आभयवद्विनाशहेतुर्धस्मिन् । आमयोरोगः १७ । १८ । १९ । २० । २१ असंगोरथस्पर्शहीनः २२ चैत्यवृक्षो ग्रामादिचिह्नभूतो वृक्षः २३

२४ । २५ रिष्यते हिंस्यते विध्यते इत्यपि पाठः २६ । २७ । २८ । २९ ३० । ३१ । ३२ ३३ । ३४ । ३५ । ३६ पार्थिवत्वं साम्राज्यं ३७ । ३८ कच्छान्मोचितेभ्यो धनग्रहणं यशोहा

व्यादितास्यैर्महानादैः सहभूतैर्ध्वजालयैः ॥ तस्मिन् रथवरे तस्थौ गरुत्मान् पन्नगाशनः २४ दुर्निरीक्ष्यो हि भूतानां तेजसाऽभ्यधिकं बभौ ॥ आदित्य इव
 मध्याह्ने सहस्रकिरणान्वृतः २५ न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापिनरिष्यते ॥ दिव्यो ध्वजवरो राजन दृश्यते च हमानुषैः २६ तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिः
 स्वनम् ॥ निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पांडवाभ्यां सहाच्युतः २७ यं लेभे वासवाद्राजावसुस्तस्माद्बृहद्रथः ॥ बृहद्रथात्क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथं नृप २८ स निर्याय म
 हाबाहुः पुंडरीकेक्षणस्ततः ॥ गिरिव्रजाद्विस्तस्थौ समदेशे महायशाः २९ तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा ॥ ब्राह्मणप्रमुखाराजन्विधिदृष्टेन क
 र्मणा ३० बंधनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ॥ पूजयामासु रूचुश्चस्तुतिपूर्वमिदं वचः ३१ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देव किनंदने ॥ भीमार्जुनवलो
 पेतो धर्मस्य प्रतिपालनम् ३२ जरासंधं हृदयोरेदुःखपंकेनि मज्जतां ॥ राज्ञां समभ्युद्धरणं यदि दं कृतमद्य वै ३३ विष्णोः समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे ॥ दि
 ष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तिमाप्तं ते यदुनंदन ३४ किं कुर्मः पुरुषव्याघ्रशाधिनः प्रणतिस्थितान् ॥ कृतमित्येव तद्विद्विन्नपैर्यद्यपि दुष्करम् ३५ तानुवाच हर्षाकेशः
 समाश्वास्य महामनाः ॥ युधिष्ठिरो राजसूयं कतुमाहर्तुमिच्छति ३६ तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चि कीर्षतः ॥ सैव भवद्विज्ज्ञायसाहाय्यं क्रियतामिति ३७
 ततः सुप्रोतमनस्ते नृपानृपसत्तम ॥ तथेत्येवाब्रुवन् सर्वे प्रातिगृह्यास्यतां गिरम् ३८ रत्नभाजं च दाशार्हं च कुरुते पृथिवीश्वराः ॥ कच्छाज्जग्राह गोविंदस्ते
 पांतदनुकंपया ३९ जरासंधात्मजश्चैव सहदेवो महामनाः ॥ निर्ययौ स जनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ४० सनीचैः प्रणतो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः ॥ सहदे
 वोनृणां देववासुदेवमुपस्थितः ४१ भयार्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाऽभयं तदा ॥ आददेऽस्य महार्हा गिरत्नानि पुरुषोत्तमः ४२ अभ्यर्षितस्तत्रैव जरासंधात्म
 जमुदा ॥ गत्वैकत्वं च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव सत्कृतः ४३ विवेश राजायुतिमान् बार्हद्रथपुरं नृप ॥ अभिषिक्तो महाबाहुर्जरासंधिर्महात्मभिः ४४ कृष्ण
 स्तुसहपार्थाभ्यां श्रिया परमया युतः ॥ रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुरुषर्षभः ४५ इंद्रप्रस्थमुपागम्य पांडवाभ्यां सहाच्युतः ॥ समेत्य धर्मराजानं प्रियमा
 णोऽभ्यभाषत ४६ दिष्ट्या भीमेन बलवान् जरासंधो निपातितः ॥ राजानो मोक्षिताश्चैव बंधनावृपसत्तम ४७ दिष्ट्या कुशलिनौ चैव भीमसेनधनं जयौ ॥
 पुनः स्वनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ४८ ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परिषस्वजे ४९ ततः क्षीणे जरासं
 धे भ्रातृभ्यां विहितं जयम् ॥ अजातशत्रुसाद्यमुमुदे भ्रातृभिः सह ५०

निकरमितिसंक्रात् ३९ । ४० ४१ । ४२ एकत्वं संख्यं यथावयः ज्येष्ठानुक्रमेण प्रथमं भीमेन ततः कृष्णेन ततोऽर्जुनेन ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५०

५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० इति स० नै० मा० मा० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ क्षत्रियस्य शत्रुजयेन घनार्जनं धर्मः इति शिष्टाचारेण दर्शयितुं पांडवा
नां दिग्विजयमुपक्रामयति सप्तभिरध्यायैः । पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमित्यादिना १ पक्षो वासुदेवः भूमिर्दुर्ग २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० खांडवप्रस्थं खांडवदाहेन रुष्यापितं स्थानं ११
यथावयः समागम्य भ्रातृभिः सह पांडवः ॥ सत्कृत्य पूजयित्वा च विससर्जनं राधिपान् ५१ युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते च पाहृष्टमानसाः ॥ जग्मुः स्वदेशां स्त्वारि
तायानैरुच्चावचैस्ततः ५२ एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ पांडवैर्घातयामास जरासंधं मरितदा ५३ घातयित्वा जरासंधं बुद्धिपूर्वमरिदमः ॥ धर्म
राजमनुज्ञाप्य पृथाङ्गणां च भारत ५४ सुभद्रां भीमसेनं च फाल्गुनं यमजौ तथा ॥ धौम्यमामंत्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ५५ तेनैव रथमुख्येन मनस
स्तुल्यगामिना ॥ धर्मराजविमृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ५६ ततो युधिष्ठिरमुखाः पांडवा भरतर्षभ ॥ प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्रिष्टकारिणम् ५७ ततो
गते भगवति कृष्णे देवाकिनंदने ॥ जयलब्ध्वासुविपुलं राज्ञां दत्त्वाऽभयं तदा ५८ संवर्धितं यशोभूयः कर्मणा तेन भारत ॥ द्रौपद्याः पांडवाराजं परांप्रीतिमव
र्धयन् ५९ तस्मिन्काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् ॥ तद्राजा धर्मतश्चक्रे प्रजापालनकीर्तनम् ६० ॥ इति श्रीम० स० जरासंधवधपर्वणि जरासंधवधे चतुर्विं
शोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ समाप्तं चेदं जरासंधवधपर्व ॥ अथादिग्विजयपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौचमहेषुर्धौ ॥ रथं ध्वजं
सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत १ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ धनुरस्त्रं शरार्वायै पक्षोभूमि र्यशो बलम् ॥ प्राप्तमेतन्मयाराजं नृदुष्प्रापं यदर्भाप्सितम् २ तत्र
कृत्यमहं मन्ये कोशस्य परिवर्धनम् ॥ करमाहारयिष्यामिराज्ञः सर्वां वृषोत्तम ३ विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदपालिताम् ॥ तिथावथ मुहूर्ते च नक्षत्रे चाभि
पूजिते ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ धनं जयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ स्निग्धगंभीरनादिन्यातंगिरा प्रत्यभाषत ५ स्वस्तिवाच्याह तो विप्रान् प्रया
हि भरतर्षभ ॥ दुहृदामप्रहर्षाय सुहृदानंदनाय च ६ विजयस्तेषु वं पार्थ प्रियं काममवाप्स्यसि ॥ इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ७ अग्निदत्तेन दिव्ये
न रथेनाद्भुतकर्मणा ॥ तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्षभौ ८ ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजेन पूजिताः ॥ दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनिः ९ भीमसे
नस्तथा प्राचीं सह देवस्तु दक्षिणाम् ॥ प्रतीचीं न कुलोराजं न दिशं व्यजयतां स्ववित् १० खांडवप्रस्थमध्यस्थो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ आसीत्परमया लक्ष्म्या
सुहृद्व्रणवृतः प्रभुः ११ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि दिग्विजयसंक्षेपकथने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥
दिशामभिजयं ब्रह्मन् विस्तरेणानुकीर्तय ॥ न हि हृष्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धनं जयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते ॥
यौगपद्येन पार्थैर्हि निजितेयं वसुंधरा २ पूर्वकुलिंदविषये वशे चक्रमहोपतीन् ॥ धनं जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ३
॥ इति सभापर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ १ । २ । ३

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ एवमिति ज
आनर्तान्कालकूटांश्च कुलिंदांश्च विजित्य सः ॥ सुमंडलं चावजितं कृतवान्सहसैनिकम् ४ सतेन सहितो राजन्सव्यसाची परंतपः ॥ विजिग्येशाकलं द्वीपं प्र
तिविध्यं च पार्थिवम् ५ शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः ॥ अर्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तु मुलोऽभवत् ६ सतानपि महेश्वासानां विजिग्ये भरतर्षभ ॥
तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ७ तत्र राजामहानासीद्भगदतो विशांपते ॥ तेनासीत्सुमहद्युद्धं पांडवस्य महात्मनः ८ सकिरातैश्च चीनैश्च वृतः प्रा
ग्ज्योतिषोऽभवत् ॥ अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ९ ततः सदिवसानष्टौ यो धयित्वा धनं जयम् ॥ प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामविगतकृमम् १० उ
पपन्नं महाबाहो त्वयि कौरवनंदन ॥ पाकशासनदाया देवीर्यमाहवशोभिनि ११ अहं सखामहेद्रस्य शकादनवरोरणे ॥ न शक्ष्यामि च ते तात स्थातुं प्रमुखतो
युधि १२ त्वमीप्सितं पांडवेयं ब्रूहि किं करवाणिते ॥ यद्रक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक १३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कुरुणा मृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठि
रः ॥ धर्मज्ञः सत्यसंधश्च यज्वा विपुलदक्षिणः १४ तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयतां ॥ भवान्पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च ॥ ततो नाज्ञापया
मित्वां प्रीतिपूर्वंप्रदीयताम् १५ ॥ भगदत्त उवाच ॥ कुंती मातर्यथामेत्वं तथाराजा युधिष्ठिरः ॥ सर्वमेतत्करिष्यामि किंचान्यत्करवाणिते १६ ॥ इ० म०
स० दिग्विजयप० अर्जुन दिग्विजये भगदत्तजये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनं जयः ॥ अनेनैव कृतं सर्वं भवि
ष्यत्यनुजानता १ तं विजित्य महाबाहुः कुंतीपुत्रो धनं जयः ॥ प्रययादुत्तरांतस्मादिशं धनदपालिताम् २ अंतर्गिरिचकौ ते यस्तथैव च बहिर्गिरिम् ॥ तथै
वोपगिरिचैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ३ विजित्य पर्वतान्सर्वान्ये च तत्र नराधिपाः ॥ तान्वशे स्थापयित्वा च धनान्यादाय सर्वशः ४ तैरेव सहितः सर्वैर्नुरज्यचता
वृषान् ॥ उलूकवासिनं राजन् ब्रह्मंतमुपजग्मिवान् ५ मृदंगवरनादेन रथनेमिस्वनेन च ॥ हस्तिनां च निनादेन कंपयन् वसुधामिमाम् ६ ततो ब्रह्मंतस्त्वारि
तो बलेन चतुरंगिणा ॥ निष्क्रम्य नगरात्स्माद्यो धयामास फाल्गुनम् ७ सुमहान्सन्निपातोऽमूद्धनं जयब्रह्मंतयोः ॥ न शशाकब्रह्मंतस्तु सोढुं पांडवविक्रमम् ८
सोऽविषह्यतमं मत्वा कौंतेयं पर्वतेश्वरः ॥ उपावर्तत दुर्धर्षो रत्नान्यादाय सर्वशः ९ सतद्राज्यमवस्थाप्य उलूकसहितो ययौ ॥ सेनाविंदुमथो राजन राज्यादा
शुसमाक्षिपत् १० मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसंकुलम् ॥ उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ११ तत्रस्थः पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात् ॥ किरीटी
जितवान् राजन् देशान्पंचगणांस्ततः १२ स देवप्रस्थमासाद्य सेनाविदोः पुरं प्रति ॥ बलेन चतुरंगेन निवेशमकरोत्प्रभुः १३ सतैः परिवृतः सर्वैर्विष्वगश्वं
नराधिपम् ॥ अभ्यगच्छन् महातेजाः पौरवं पुरुषर्षभ १४

नैव करदानेनैव अनुजानता अनुज्ञां दत्तवता १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ सन्निपातः संघर्षः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१९ उत्सवसंकेतानुष्ठीपुंसयोः परस्परप्रतिरेवरत्यर्थसंकेतः ननुदापत्यव्यवस्था पशूनामिवयत्रास्तीत्यर्थः १६ मंडलैः क्षुद्रराज्यैः १७ । १८ अभिसारीनगरीम् १९ । २० । २१ । २२
 २३ प्रागुत्तरामैशानीम् २४ । २५ । २६ । २७ जवनानुधावेनशीघ्रान् आशुगान् यदृच्छयाचलनसमर्थान् २८ निष्कुण्ठैलविशेषम् २९ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीयेमार
 विजित्यचाहवेशूरान्पार्वतयान्महारथान् ॥ जिगायसेनयाराजन्पुरंपौरवरक्षितम् १५ पौरव्युधिनिर्जित्यदस्यूनपर्वतवासिनः ॥ गणानुत्सवसंकेतानज
 यत्सप्तपांडवः १६ ततःकाश्मीरकान्वीरान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ व्यजयल्लोहितंचैवमंडलैर्दशमिःसह १७ ततस्त्रिगताःकौंतेयंदावाःकोकनदास्तथा ॥
 क्षत्रियावहवोराजनुपावर्ततसर्वशः १८ अभिसारीततोरम्यांविजिग्येकुरुनंदनः ॥ उरगावासिनंचैवरोचमानंरणेजयत् १९ ततःसिंहपुरंरम्यंचित्रायुधसुर
 क्षितम् ॥ प्राधमद्रलमास्थायपाकशासनिराहवे २० ततःसुह्वांश्चोलांश्चकिरीटीपांडवर्षभः ॥ सहितःसर्वसैन्येनप्रामथ्यकुरुनंदनः २१ ततःपरम
 धिकांतोबालहीकान्पाकशासनिः ॥ महतापरिमर्देनवशेचक्रेदुरासदान् २२ गृहीत्वातुवलंसारंफाल्गुनःपांडुनंदनः ॥ दरदान्सहकांबोजैरजयत्पाकशास
 निः २३ प्रागुत्तरांदिशयेचवसंत्याश्रित्यदस्यवः ॥ निवसंतिवनेयेचतान्सर्वानजयत्प्रभुः २४ लोहान्परमकांबोजान्पिकानुत्तरानपि ॥ सहितांस्ता
 न्महाराजव्यजयत्पाकशासनिः २५ ऋषिकेष्वपिसंग्रामोवभूवातिभयंकरः ॥ तारकामयसंकाशःपरस्त्वृषिकपार्थयोः २६ सविजित्यततोरान्नृषिकान्
 णमूर्धनि ॥ शुकोदरसमांस्तत्रहयानघ्नौसमानयत् २७ मयूरसदृशानन्यानुत्तरानपरानपि ॥ जवनानाशुगांश्चैवकार्यसमुपानयत् २८ सविनिर्जित्यसं
 ग्रामेहिमवंतंसनिष्कुटम् ॥ श्वेतपर्वतमासाद्यन्यविशत्पुरुषर्षभः २९ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिदिग्विजयपर्वणिफाल्गुनदिग्विजयेनानादेशजयेसप्त
 विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सश्वेतपर्वतंवीरःसमतिक्रम्यवीर्यवान् ॥ देशंकिंपुरुषावासंडुमपुत्रेणराक्षितम् १ महतासन्निपातेनक्ष
 त्रियांतकरेणह ॥ अजयत्पांडवश्रेष्ठःकरेचैनन्यवेशयत् २ तंजित्वाहाटकंनामदेशंगुह्यकराक्षितम् ॥ पाकशासनिरव्यग्रःसहसैन्यःसमासदत् ३ तांस्तुसां
 त्वेननिर्जित्यमानसंसरउत्तमम् ॥ ऋषिकुल्यास्तथासर्वाददर्शकुरुनंदनः ४ सरोमानसमासाद्यहाटकानभितःप्रभुः ॥ गंधर्वरक्षितंदेशमजयत्पांडवस्ततः
 ५ तत्रतितिरिकल्माषान्मंडूकाख्यान्हयोत्तमान् ॥ लेभेसकरमत्यंतंगंधर्वनगरात्तदा ६ उत्तरंहरिवर्षंतुससमासाद्यपांडवः ॥ इयेषजेतुंतंदेशंपाकशास
 ननंदनः ७ ततएनमहावीर्यमहाकायामहाबलाः ॥ द्वारपालाःसमासाद्यहृष्टावचनमब्रुवन् ८ पार्थनेदंत्वयाशक्यंपुरंजेतुंकथंचन ॥ उपावर्तस्वकल्याण
 पर्याप्तमिदमच्युत ९ इदंपुरंयःप्रविशेद्भुवनंसभवेन्नरः ॥ प्रीयामहेत्वयावीरपर्याप्तोविजयस्तव १० नचात्रकिंचिज्जेतव्यमर्जुनात्रप्रदृश्यते ॥ उत्तराः
 कुरवोह्येतेनात्रयुद्धंप्रवर्तते ११ प्रविष्टोऽपिहिकौंतेयनेहेद्रक्ष्यासि किंचन ॥ नाहिमानुषदेहेनशक्यमत्राभिवीक्षितम् १२
 तभावदीपेसप्तविंशोऽध्यायः २७ ॥ ॥ ॥ सइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ नसभवेत्प्रियेतेत्यर्थः १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ क्षुमाअतसीविशेषः । 'क्षुमा'अतसीनीलिकयोःइतिमेदिनी । तत्तनुनिर्भेतानिक्षौमान्याजिनानिच १६ १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीये
 भारतभावदीपेअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ एतस्मिन्निति १ बलचक्रेणसेनासमूहेन दंशितेनसन्नद्धेन २ । ३ । ४ दशार्णान् देशान् निरायुधं बाहुयुद्धं ५ आधि
 अथहपुरुषव्याघ्रकिंचिदन्यच्चिकीर्षसि ॥ तत्प्रबूहिकरिष्यामोवचनात्तवभारत १३ ततस्तानब्रवीद्राजवर्जुनःप्रहसन्निव ॥ पार्थिवत्वंचिकीर्षामिधर्म
 राजस्यधीमतः १४ नप्रवेक्ष्यामिवोदेशंविदुष्यदिमानुषैः ॥ युधिष्ठिराययत्किंचित्करपण्यंप्रदीयताम् १५ ततोदिव्यानिवस्त्राणिदिव्यान्याभरणानि
 च ॥ क्षौमाजिनानिदिव्यानितस्यतेप्रददुःकरम् १६ एवंसपुरुषव्याघ्रोविजित्यदिशमुत्तराम् ॥ संग्रामान्सुबहून्कृत्वाक्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा १७ सवि
 निर्जित्यराज्ञस्तान्करेचविनिवेशयत् ॥ धनान्यादायसर्वेभ्योरत्नानिविविधानिच १८ हयांस्तितिरिकल्माषान्शुकपत्रनिभानपि ॥ मयूरसदृशानन्या
 न्सर्वाननिलरंहसः १९ वृत्तःसुमहताराजन्बलेनचतुरंगिणा ॥ आजगामपुनर्वीरःशक्रप्रस्थंपुरोत्तमम् २० धर्मराजायतत्पार्थोधनंसर्वसवाहनम् ॥ न्यवे
 दयदनुज्ञातस्तेनराज्ञागृहानययौ २१ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिदिग्विजयपर्वणिअर्जुनोत्तरदिग्विजयेअष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥ ॥ ॥
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुभीमसेनोऽपिवीर्यवान् ॥ धर्मराजमनुज्ञाप्यययौप्राचींदिशंप्रति १ महताबलचक्रेणपरराष्ट्रावमर्दिना ॥
 हस्त्यश्वरथपूर्णेनदंशितेनप्रतापवान् २ वृत्तोभरतशार्दूलोद्विषच्छोकविवर्धनः ॥ सगत्वानरशार्दूलःपंचालानांपुरंमहत् ३ पंचालानविविधोपायैःसां
 त्वयामासपांडवः ॥ ततःसगंडकान्शूरोविदेहान्भरतर्षभः ४ विजित्यालेपेनकालेनदशार्णानजयत्प्रभुः ॥ तत्रदाशार्णकोराजासुधर्मालोमहर्षणम् ॥ कृ
 तवान्भीमसेनेनमहद्युद्धंनिरायुधम् ५ भीमसेनस्तुतद्वद्वातस्यकर्ममहात्मनः ॥ अधिसेनापतिंचक्रेसुधर्माणंमहाबलम् ६ ततःप्राचींदिशंभीमोययौभी
 मपराक्रमः ॥ सैन्येनमहताराजन्कंपयन्निवमेदिनीम् ७ सोऽश्वमेधेश्वरंराजन्रोचमानंसहानुगम् ॥ जिगायसमरेवीरोबलेनबालिनांवरः ८ सतंनिर्जित्य
 कौंतेयोनातितिविणकर्मणा ॥ पूर्वदेशंमहावीर्योविजिग्येकुरुनंदनः ९ ततोदक्षिणमागम्यपुलिंदनगरंमहत् ॥ सुकुमारवंशेचक्रेसुमित्रंचनराधिपम् १० तत
 स्तुधर्मराजस्यशासनाद्भरतर्षभः ॥ शिशुपालंमहावीर्यमभ्यगाज्जनमेजय ११ चेदिराजोऽपितच्छ्रुत्वापांडवस्याचिकीर्षितम् ॥ उपनिष्क्रम्यनगरात्प्रत्य
 गृह्णात्परंतप १२ तौसमेत्यमहाराजकुरुचेदिवृषौतदा ॥ उभयोरात्मकुलयोःकौशल्यंपर्यपृच्छताम् १३ ततोनिवेद्यतद्राष्ट्रंचेदिराजोविशांपते ॥ उवाच
 भीमंप्रहसन्किमिदंकुरुपेऽनघ १४ तस्यभीमस्तदाऽचख्यौधर्मराजचिकीर्षितम् ॥ सचतंप्रतिगृह्यैवतथाचक्रेनराधिपः १५ ततोभीमस्तत्रराजनुषित्वा
 त्रिदशाःक्षपाः ॥ सत्कृतःशिशुपालेनययौसबलवाहनः १६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिदिग्विजयपर्वणिभीमदिग्विजयेएकोनविंशोऽध्यायः २९ ॥
 चक्रेइतिसंबंधः । जित्वातस्यबलंज्ञात्वासेनापत्यं तस्मैदत्तवानित्यर्थः । अधिसेनापतिंसेनापतिष्वधिकं मुख्यंचक्रे इतिवार्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ वृषौश्रेष्ठौ १३
 १४ । १५ त्रिदशाः त्र्यधिकादशत्रयोदश १६ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५ सुद्धाः रादाः मागधानभ्यधाद्वली करं प्रयच्छतेत्युक्तवान् पूर्वमेव पराक्रांतत्वात् १६।१७

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः कुमारविषये श्रेणिमंतमथाजयत् ॥ कोसलाधिपतिं चैव बृहद्वलमरिंदमः १ अयोध्यायां तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महाबलम् ॥ अजयत्पांडवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा २ ततो गोपालकक्षं च सोत्तरानपि कोसलान् ॥ मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं चाजयत्प्रभुः ३ ततो हिमवतः पार्श्वं समभ्येत्य जलोद्भवम् ॥ सर्वमल्पेन कालेन देशं च क्रेवशंबली ४ एवं बहुविधान् देशान् विजिग्ये भरतर्षभः ॥ भल्लाटमभितोजिग्ये शुक्तिमंतं च पर्वतम् ५ पांडवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः ॥ सकाशिराजं समरे सुबाहुमनिवर्तिनम् ६ वशे च क्रेमहाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ततः सुपाश्वर्माभितस्तथाराजपतिक्रथम् ७ युध्यमानं बलात्संख्ये विजिग्ये पांडवर्षभः ॥ ततो मत्स्यान् महातेजामलदांश्च महाबलान् ८ अनघानभ्यांश्चैव पशुभूमिं च सर्वशः ॥ निवृत्य च महाबाहुर्मदधारं महीधरम् ९ सोमधेयांश्च निजित्य प्रययावुत्तरामुखः ॥ वत्सभूमिं च कौंतेयो विजिग्ये बलवान्बलात् १० भर्गणामधिपं चैव निषादाधिपतिं तथा ॥ विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान्बहून् ११ ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवंतं च पर्वतम् ॥ ततः सैवाजयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा १२ शर्मकान्वर्मकांश्चैव व्यजयत्सां त्वपूर्वकम् ॥ वैदेहकंच राजानं च न कंजगतीपतिम् १३ विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ शकांश्च बर्बरांश्चैव अजयच्छद्रपूर्वकम् १४ वैदेहस्थस्तु कौंतेय इन्द्रपर्वतमंतिकात् ॥ किरातानामधिपतीं जयत्सप्तपांडवः १५ ततः सुह्यान् प्रसुह्यांश्च सप्तक्षानतिवीर्यवान् ॥ विजित्य युधि कौंतेयो मागधानभ्यधाद्वली १६ दंडं च दंडधारं च विजित्य पृथिवीपतीन् ॥ तैरेव सहितैः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् १७ जारासंधिं सांत्वायित्वा करे च विनिवेशयत् ॥ तैरेव सहितैः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवद्द्वली १८ सकंपयन्निवमहीबलेन चतुरंगिणा ॥ युयुधेपांडवश्रेष्ठः कर्णेनाभिघ्नघातिना १९ सकर्णं युधिनिजित्य वशे कृत्वा च भारत ॥ ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्वतवासिनः २० अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ॥ पांडवो बाहुवीर्येण निजघान महाभूधे २१ ततः पुंड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम् ॥ कौशिकीकच्छानिलयं राजानं च महौजसम् २२ उभौ बलभृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥ निजित्या जौ महाराजवंगराजमुपाद्रवत् २३ समुद्रसेनं निजित्य चंद्रसेनं च पार्थिवम् ॥ ताम्रलिप्तं च राजानं कर्कटाधिपतिं तथा २४ सुह्यानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः ॥ सर्वान् मलेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभः २५ एवं बहुविधान् देशान् विजित्य पवनात्मजः ॥ वसुतेभ्य उपपादाय लौहित्यमगमद्द्वली २६ ससर्वान् मलेच्छनृपतीन् सागरानूपवासिनः ॥ करमाहारयामासरत्नानि विविधानि च २७ चंदनागुरुवस्त्राणि मणिमौक्तिकं कंबलम् ॥ कांचनं रजतं चैव विद्रुमं च महाधनम् २८ ते कोटीशतसंख्येन कौंतेयं महता तदा ॥ अभ्यवर्षन् महात्मानं धनवर्षेण पांडवम् २९

१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९

३० ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ तथैवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पटञ्चरान् चोरदेशान् ४।५६।७।८।९।१०

इन्द्रप्रस्थमुपागम्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ३० ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि भीमप्राचादिग्विजये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ॥ महत्यासेन याराजन् प्रययौ दक्षिणां दिशम् १ सशूरसेनान्कात्स्न्येन पूर्वमेवाजयत्प्रभुः ॥ मत्स्यराजं च कौरव्यो वशे च क्रेवलाद्वली २ अधिराजाधिपं चैव दंतवक्रं महाबलम् ॥ जिगाय करदं चैव कृत्वा राज्येन्यवेशयत् ३ सुकुमारं वशे च क्रे सुमित्रं च नराधिपम् ॥ तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्सप्तद्वारान् ४ निषादभूमिं गोशृंगं पर्वतप्रवरं तथा ॥ ततः सैवाजयद्भीमान् श्रेणिमंतं च पार्थिवम् ५ नरराष्ट्रं च निजित्य कुंतीभोजमुपाद्रवत् ॥ प्रीतिपूर्वच तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम् ६ ततश्चर्मण्वतीकूलेर्जभकस्यात्मजं नृपम् ॥ ददर्श वासुदेवं शेषितं पूर्ववैरिणा ७ चक्रे तेन स संग्रामं सहदेवेन भारत ॥ सतमाजौ विनिजित्य दक्षिणाभिमुखौ यौ ८ सेकानपरसेकांश्च व्यजयत्सुमहाबलः ॥ करं तेभ्य उपपादाय रत्नानि विविधानि च ९ ततस्तेनैव सहितो नर्मदामभितो ययौ ॥ विंदानुविंदावाव्यौ सैन्येन महता वृतौ ॥ जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान् १० ततो रत्नान्युपादाय पुरं भोजकटं ययौ ॥ तत्र युद्धमभूद्राजानां दिवसद्वयमच्युत ११ सविजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनंदनः ॥ कोशलाधिपतिं चैव तथा वेणाट्याधिपम् १२ कांतारकांश्च समरे तथा प्राक्कोशलानृपान् ॥ नाटकेयांश्च समरे तथा हरेवंकान् युधि १३ मारुवं च विनिजित्य रम्यग्राममथो बलात् ॥ नाचीनानर्बुकांश्चैव राज्ञश्चैव महाबलः १४ तांस्तानाटविकान् सर्वान् जयत्पांडुनंदनः ॥ वाताधिपं च नृपतिं वशे च क्रेमहाबलः १५ पुलिंदांश्चरणेजित्वा ययौ दक्षिणतः पुरः ॥ युयुधेपांडवराजेन दिवसनकुलानुजः १६ तं जित्वा समहाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम् ॥ गुहामासादयामास किष्किंधालोकविश्रुताम् १७ तत्र वानरराजाभ्यां मैदेन द्विविदेन च ॥ युयुधेदिवसान्सप्तनचतौ विवृतिंगतौ १८ ततस्तुष्टौ महात्मानौ सहदेवाय वानरौ ॥ ऊचतुश्चैव सहष्टौ प्रीतिपूर्वमिदं वचः १९ गच्छ पांडवशादूर्लरत्नान्यादाय सर्वशः ॥ अविघ्नमस्तु कार्याय धर्मराजाय धीमते २० ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ ॥ तत्र नीलेन राज्ञा सचक्रे युद्धं नरर्षभः २१ पांडवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् ॥ ततोऽस्य सुमहद्युद्धमासीद्भीरुभयंकरम् २२ सैन्यक्षयकरं चैव प्राणानां संशयावहम् ॥ चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान् हव्यवाहनः २३ ततो रथाहयानागाः पुरुषाः कवचानि च ॥ प्रदीप्तानि व्यदृश्यंत सहदेवबले तदा २४ ततः सुसंभ्रांतमनावभूव कुरुनंदनः ॥ नोत्तरं प्रतिवक्तुं च शक्नोऽभूज्जनमेजय २५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवान्वन्हिः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि ॥ सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वैद्विज २६

११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ प्रत्यमित्रः शत्रुः २६

पारदादिकःस्वेनानुयायापिपरकीयत्वात् परदारासक्तः गृहीतःविवशः २७ । २८ । २९ चकमे मानुषस्वरूपेणशब्दतः कामयामास एवंसर्वेषामपिगृहेत्युक्तं सर्वेषामिति तथाचसः
उपनीतःस्वीकृतः नीलस्यराज्ञोअविदितइतिशेषः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ शोभनःसुतरांवाइष्टकृत्वमियकृत्अतिशयेनास्विष्टकृतमः छंदयामासप्रीणितवान् ३५ । ३६ छंदतः
इच्छातः अनतिग्राह्याःअस्यंतं सुग्रहाःनबभूवुःसर्वासांअग्निनापरिगृहीतत्वात् ३७ अप्रतिवारणे प्रातिकूल्येनस्त्रीणांवारणंकर्तुंनशक्तःकश्चिद्राविष्यतीतिवरः तदेवाहस्वैरिण्यइतिमर्तुरन्य
॥वैशंपायनउवाच॥ तत्रमाहिष्मतीवासीभगवान्हव्यवाहनः ॥श्रूयतेहिगृहीतोवैपुरस्तात्पारदारिकः२७नीलस्यराज्ञोदुहितावभूवातविशोभना ॥ साऽग्नि
होत्रमुपातिष्ठद्रोधनायपितुःसदा२८व्यजनैर्धूयमानोऽपितावत्प्रज्वलतेनसः॥यावच्चारुपुटौष्ठेनवायुनानविधूयते२९ततःसभगवानग्निश्चकमेतांसुदर्शनाम्॥
नीलस्यराज्ञःसर्वेषामुपनीतश्चसोऽभवत्३०ततोब्राह्मणरूपेणरममाणोयदृच्छया॥ चकमेतांवरारोहांकन्यामुत्पललोचनाम् ॥ तंतुगजायथाशास्त्रमशासद्वा
मिकस्तदा ३१ प्रजज्वालततःकोपाद्भगवान्हव्यवाहनः ॥ तं दृष्ट्वाविस्मितोराजाजगामशिरसाऽवनिम् ३२ततःकालेनतांकन्यांतथैवाहितदानृपः॥प्रददौवि
प्ररूपायवन्ह्येशिरसानतः ३३ प्रतिगृह्यचतांसुभूनीलराज्ञःसुतांतदा ॥ चक्रेप्रसादंभगवांस्तस्यराज्ञोविभावसुः ३४ वरेणच्छंदयामासतंनृपंस्विष्टकृ
तमः ॥ अभयंचसजग्राहस्वसैन्येवैमहीपतिः ३५ ततःप्रभृतियेकेचिदज्ञानातांपुरीनृपाः ॥ जिगीषांतिबलाद्राजंस्तेदह्यंतेस्मवन्निहना ३६ तस्यांपुर्या
तदाचैवमाहिष्मत्यांकुर्वद्बह ॥ बभूवुरनतिग्राह्यायोपितश्छंदतःकिल ३७ एवमग्निर्वरं प्रादात्स्त्रीणामप्रतिवारणे ॥ स्वैरिण्यस्तत्रनार्योहियथेष्टंविचरं
त्युत ३८ वर्जयंतिचराजानस्तत्पुरंभरतर्षभ ॥ भयादग्नेर्महाराजतदाप्रभृतिसर्वदा ३९ सहदेवस्तुधर्मात्मासैन्यं दृष्ट्वाभयादितम् ॥ परीतमग्निनाराजन्
नाकंपतयथाऽचलः ॥ उपस्पृश्यशुचिर्भूत्वासोऽब्रवीत्पावकंततः ४० ॥ ॥ सहदेवउवाच ॥ ॥ त्वदर्थोऽयंसमारंभःकृष्णवर्त्मनोऽस्तुते ॥ मुखं
त्वमसिदेवानांयज्ञस्त्वमसिपावक ४१ पावनात्पावकश्चासिवहनाद्धव्यवाहनः ॥ वेदास्त्वदर्थंजातावैजातवेदास्ततोह्यसि ४२चित्रमानुःसुरेशश्चअनलस्त्वं
विभावसो ॥ स्वर्गद्वारस्पृशश्चासिदुताशोज्ज्वलनःशिखी ४३ वैश्वानरस्त्वंपिंगेशःप्लवंगोभूरितेजसः ॥ कुमारसूस्त्वंभगवान् रुद्रगर्भोहिरण्यकृत् ४४
अग्निर्देदातुमेतेजोवायुःप्राणंददातुमे ॥ पृथिवीबलमादध्याच्छिवंचापोदिशंतुमे ४५ अपांगर्भमहासत्वजातवेदःसुरेश्वर ॥ देवानांमुखमग्नेत्वंसत्येनविपु
नीहिमाम् ४६ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैवदैवतैरसुरैरपि ॥ नित्यंसुदुतयज्ञेषुसत्येनविपुनीहिमाम् ४७ धूमकेतुःशिखीचत्वंपापहाऽनिलसंभवः ॥ सर्वप्राणि
षुनित्यस्थःसत्येनविपुनीहिमाम् ४८ एवंस्तुतोऽसिभगवन्प्रीतेनशुचिनामया ॥ तृष्टिपुष्टिश्रुतंचैवप्रीतिचाग्नेप्रयच्छमे ४९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
इत्येवंमंत्रमाग्नेयंपठन्त्योजुहुयाद्विभुम् ॥ ऋद्धिमान्सततंदांतःसर्वपापैःप्रमुच्यते ५०

स्यवाशरीरेप्रविश्याग्निरेवास्माकंभोगंकरोतीतिनिश्चयादित्यर्थः

३८ । ३९ ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ तृष्टिअलंबुद्धिम् प्रीतिसुखम् ४९ आग्नेयंमंत्रं श्लोकरूपंमंत्राष्टकं जुहुयात्पायसादिनास्वाहातैर्मन्त्रैर्होमं कुर्यात् ५०

५१ । ५२ अत्यगात्पुनरातिक्रम्यसैन्यंनददाहेत्यर्थः ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७०
॥ सहदेवउवाच ॥ ॥ यज्ञविघ्नमिमंकर्तुंनार्हस्त्वंहव्यवाहन ॥ एवमुक्त्वातुमाद्रेयःकुशैरास्तीर्यमेदिनीम् ५१ विधिवत्पुरुषव्यघ्नःपावकप्रत्युपाविशत् ॥
प्रमुखेतस्यसैन्यस्यभीतोद्विग्नस्यभारत ५२ नचैनमत्यगाद्वान्हिर्वेलाभिवमहोदधिः ॥ तमुपेत्यशनैर्वान्हिरुवाचकुरुनंदनम् ५३ सहदेवंतृणांदेवंसांत्वपू
र्वमिदं वचः ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकौरव्यजिज्ञासेयंकृतामया ॥ वेदिसर्वमभिप्रायंतवधर्मसुतस्यच ५४ मयातुरक्षितव्येयंपुरीभरतसत्तम ॥ यावद्राज्ञोहिनी
लस्यकुलेवंशधराइति ५५ ईप्सितंतुकरिष्यामिमनसस्तवपांडव ५६ ततउत्थायहृष्टात्माप्रांजलिःशिरसानतः ॥ पूजयामासमाद्रेयःपावकंभरतर्षभ
५७ पावकेविनिवृत्तेतुनीलोराजाऽभ्यगात्तदा ॥ पावकस्याज्ञयाचैवमर्चयामासपार्थिवः ५८ सत्कारेणनरव्याघ्रंसहदेवंयुधांपतिम् ॥ प्रतिगृह्यचतांपू
जांकरेचविनिवेश्यच ५९ माद्रीसुतस्ततःप्रायाद्विजयीदाक्षिणांदिशम् ॥ त्रैपुरंसवशेकृत्वाराजानममितौजसम् ६० निजग्राहमहाबाहुस्तरसापौरवे
श्वरम् ॥ आकृतिंकौशिकाचार्यंयत्नेनमहताततः ६१ वशेचक्रेमहाबाहुःसुराष्ट्राविपतिंतदा ॥ सुराष्ट्रविषयस्थश्चप्रेषयामासरुक्मिणे ६२ राज्ञोभो
जकटस्थायमहामात्रायधीमते ॥ भीष्मकायसधर्मात्मासाक्षादिद्रसखायवै ६३ सचास्यप्रतिजग्राहससुतःशासनंतदा ॥ प्रीतिपूर्वमहाराजवासुदेवमवे
क्ष्यच ६४ ततःसरत्नान्यादायपुनःप्रायात्तयुधांपतिः ॥ ततःशूर्पारकंचैवतालाकटमथापिच ६५ वशेचक्रेमहातेजादंडकांश्चमहाबलः ॥ सागरद्रोपवा
सांश्चनृपतीन्म्लेच्छयोनिजान् ६६ निषादान्पुरुषादांश्चकर्णप्रावरणानपि ॥ येचकालमुखानामनरराक्षसयोनयः ६७ कृत्स्नंकोल्लगिरिंचैवसुरभीपट्टनं
तथा ॥ द्वीपंताम्राव्हयंचैवपर्वतरामकंतथा ६८ तिमिगिलंचसन्तृपंवशेकृत्वामहामतिः ॥ एकपादांश्चपुरुषान्केरलानवनवासिनः ६९ नगरींसंजयंतीं
चपांडुंकरहाटकम् ॥ दूतैरेववशेचक्रेकरंचैनानदापयत् ७० पांडवांश्चद्रविडांश्चैवसहितांश्चोड्केरलैः ॥ अंध्रांस्तालवनांश्चैवकलिंगानुष्ट्रकर्णिकान्
७१ आटवींचपुरीरम्यांयवनानांपुरंतथा ॥ दूतैरेववशेचक्रेकरंचैनानदापयत् ७२ ततःकच्छगतोधीमान्दूतान्माद्रवतीसुतः ॥ प्रेषयामासराजेंद्रपौ
लस्त्यायमहात्मने ॥ विभीषणायधर्मात्माप्रीतिपूर्वमरिंदमः ७३ सचास्यप्रतिजग्राहशासनंप्रीतिपूर्वकम् ॥ तत्रकालकृतंवीमानभ्यमन्यतसप्रभुः ७४
ततःसंप्रेषयामासरत्नानिविविधानिच ॥ चंदनागुरुकाष्ठानिदिव्यान्याभरणानिच ७५ वासांसिचमहार्हाणिमणीश्चैवमहाधननान् ॥ न्यवर्ततततोधीमा
न्सहदेवःप्रतापवान् ७६ एवंनिर्जित्यतरसासांत्वेनविजयेनच ॥ करदान्पार्थिवान्कृत्वाप्रत्यागच्छदरिंदमः ७७ धर्मराजायतत्सर्वनिवेद्यभरतर्षभ ॥ कृ
तकर्मासुखंराजजुवासजनमेजय ७८ ॥ ॥ इतिश्रीमन्महाभारतेसभापर्वणिसहदेवदक्षिणादिग्विजयेएकत्रिंशोऽध्यायः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिटीकायांएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नकुलस्येति १।२।३ रोहीतकंगिरिम् ४ मत्तमगूरसज्ञैःक्षत्रियैः ५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३ पुठभेदनं पतनम् १४।१५।१६।१७ करभाणां उष्णाम् १८।१९।२० ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ ॥ ॥ रक्षणात् शत्रूणां दस्यूनाम् १ बलीनां कराणां निकामं यथेष्टं वर्षतीति निकामवर्षी ॥ वैशंपायन उवाच ॥ नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ॥ वासुदेवाजिता माशां यथाऽसावजयत्प्रभुः १ निर्यायत्वां डवप्रस्थात्प्रतीचीमभितो दिशम् ॥ उद्दिश्य मतिमान्प्रायान्महत्यासेनया सह २ सिंहनादेन महता योधानां गजितेन च ॥ रथेनोमिनिनादैश्चकंपयन्वसुधामिमाम् ३ ततो बहुध नरं म्यंगवाढ्यं धनधान्यवत् ॥ कार्तिकेयस्य दयितं रोहितकमुपाद्रवत् ४ तत्र युद्धं महत्त्वासीच्चरैर्मतमयूरकैः ॥ मरुभूमिं सकात्स्येन तथैव बहुधान्यकम् ५ शैरीषकं महत्त्वं च वशे चक्रे महाद्युतिः ॥ आक्रोशं चैव राजपितेन युद्धमभून्महत् ६ तान् दशार्णान्सजित्वा च प्रतस्थे पांडुनंदनः ॥ शिबीं स्त्रिगर्तान् वष्टा न्मालवान्पंचकर्पटान् ७ तथामध्यमकेयांश्च वाटधानान् द्विजानथ ॥ पुनश्च परितृप्याथ पुष्करारण्यवासिनः ८ गणानुत्सवसंकेतान् व्यजयत्पुरुषर्षभः ॥ सिंधुकूलाश्रिता ये च ग्रामणीयामहाबलाः ९ शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ॥ वर्तयंति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः १० कृत्स्नं पंचनदं चैव तथैवामरपर्वतम् ॥ उत्तरज्योतिषं चैव तथा दिव्यकटंपुरम् ११ द्वारपालं च तरसावशे चक्रे महाद्युतिः ॥ रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः १२ तान्सर्वान्सवशे चक्रे शासनादेव पांडवः ॥ तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय भारत १३ सचास्य गतभीराजन् प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुठभेदनम् १४ मातुलं प्रीतिपूर्वेण शल्यं चक्रे वशे बली ॥ स तेन सत्कृतो राज्ञा सत्काराहो विशांपते १५ रत्नानि भूरीण्यादाय संप्रतस्थे युधांपतिः ॥ ततः सागरकुक्षिस्थान् म्लेच्छान् परमदारुणान् १६ पल्लवान् बर्बरांश्चैव किरातान् यवनान् शकान् ॥ ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च पार्थिवान् ॥ न्यवर्तत कुरु श्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् १७ करभाणां सहस्राणिकोशं तस्य महात्मनः ॥ ऊर्ध्वदंशमहाराजकृच्छ्रादिव महाधनम् १८ इंद्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम् ॥ ततो माद्रीसुतः श्रीमान् धनं तस्मै न्यवेदयत् १९ एवं विजित्य नकुलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ प्रतीचीं वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभ २० ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि नकुलप्रतीचीजये द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ ॥ ॥ समाप्तं च दिग्विजयपर्व ॥ ॥ अथ राजसूयपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ॥ शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्म निरताः प्रजाः १ बलीनां सम्यगादानात् धर्मतश्चानुशासनात् ॥ निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् २ सर्वा रंभाः सुप्रवृत्ता गोरक्षाकर्षणं वाणिक् ॥ विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणः ३ दस्युभ्यो वंचकेभ्यो वाराजन् प्रतिपरस्परम् ॥ राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयंत मृषागिरिः ४ अवर्षं चातिवर्षं च व्याधिपावकमूर्छनम् ॥ सर्वमेतत्तदनासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ५ स्फीतः समृद्धः २ सुप्रवृत्ताः स्वस्य परेषां च हितावहाः नतु कुराः राजकर्मणः राज्ञः पुण्यात् ३ दस्युभ्यः चोरेभ्यः वंचकेभ्यः धूर्तेभ्यः राज्ञो राजवल्लभतो वा मृषागिरो वा नाश्रूयंत सर्वेऽपि सत्यवादिनः राजवदित्यर्थः दस्यवोऽपि परस्परं वंचयंति नाप्यन्यानेवं अन्यत्र ते जातिताः खला अपि न तत्कर्म कुर्वतीत्यर्थः ४ मूर्छनं प्रदीपनम् ५

जग्मुः राजानं प्रतीतिशेषः नान्यैः जिगीषादभिः ६ निचयो भांडागारम् ७ कोशो धनम् कोष्ठं वस्त्रधान्यादि तयोः परीमाणम् ८।९ ऋषिर्नारायणः अदृश्य इति छेदः विजानतां विदुषां अदृश्यः प्रत्यगात्मत्वात् अविजानतां तु कार्यकारणरूपेण दृश्यः। तथा च श्रुतिः 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातं गविजानतां' इति १० प्रभव उत्पत्तिस्थानं अप्ययोलयस्थानम् ११ प्राकारः प्रियं कर्तुं मुपस्थातुं बालिकं स्वभावजम् ॥ अभिहर्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कार्यैः कथंचन ६ धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य वृद्धे निचयो महान् ॥ कर्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ७ स्वकोष्ठस्य परीमाणं कोशस्य च महीपतिः ॥ विज्ञाय राजा कौंतेयो यज्ञायैव मनोदधे ८ सुहृदश्चैव ये सर्वे पृथक्सहिताऽब्रुवन् ॥ यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र सांप्रतम् ९ अथैवं ब्रुवतामेवं तेषामभ्याययौ हरिः ॥ ऋषिः पुराणो वेदात्माऽदृश्यश्चैव विजानताम् १० जगतस्तस्युषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाप्ययश्च ह ॥ भूतमव्यभवन्नाथः केशवः केशिमुदनः ११ प्राकारः सर्ववृष्णिनामापत्स्वभयदोऽरिहा ॥ बलाधिकारे निक्षिप्य सम्यगानकदुंदुभिम् १२ उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ॥ धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महताऽऽवृतः १३ तं धनौघमपर्यंतरन् सागरमक्षयम् ॥ नादयन् रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् १४ पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ॥ कृष्णेन समुपेतो जहृषे भारतं पुरम् १५ तं मुदाऽभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ॥ सपृष्ठाकुशलं चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः १६ धौम्यद्वैपायनमुत्तैर्ऋत्विग्भिः पुरुषर्षभ ॥ भीमार्जुनयमैश्चैव सहितः कृष्णमब्रवीत् १७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वत्कृते पृथिवी सर्वा मद्गशे कृष्णवर्तते ॥ धनं च बहुवाण्यं त्वत्प्रसादादुपार्जितम् १८ सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवद्देवकीसुत ॥ उपयोक्तुं द्विजाग्र्येभ्यो हव्यवाहे च माधव १९ तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्हं सहितस्त्वया ॥ अनुजैश्च महाबाहो तन्माऽऽज्ञातुमिहार्हसि २० तदीक्षापय गोविंद त्वमात्मानं महाभुज ॥ त्वया पृथ्विदाशार्हं विपाप्मा भविता ह्यहम् २१ मां वाऽप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरेनुजैर्विभो ॥ अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तं कृष्णः प्रत्युवाचे दंबहृक्का गुणविस्तरम् ॥ त्वमेव राजा शार्दूलसंभ्राडर्हो महाक्रतुम् ॥ संप्राप्नुहित्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् २ यजस्वाभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्य वस्थिते ॥ नियुंक्ष्व त्वं च मां कृत्ये सर्वकर्ताऽस्मिते वचः २४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सफलः कृष्णसंकल्पः सिद्धिश्च नियता मम ॥ यस्य मे त्वंहृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पांडवो भाट्टभिः सह ॥ ईजितुं राजसूयेन साधनान्युपचक्रमे २६ ततस्त्वाज्ञापयामास पांडवो रिति बर्हणः ॥ सह देवं युधांश्रेष्ठं मंत्रिणश्चैव सर्वशः २७ अस्मिन् क्रतौ यथोक्तानि यज्ञां गानि द्विजातिभिः ॥ तथोपकरणं सर्वमंगलानि च सर्वशः २८ प्राकार इवरक्षकः बलाधिकारं सेनाधिपत्यम् १२।१३।१४ जहृषे हर्षप्राप १५।१६।१७।१८।१९ मामां अनुज्ञातुम्। तदनुज्ञातुमर्हसीत्यपि पाठः २० त्वं दीक्षस्वेति वक्तव्ये आत्मानं दीक्षापथे त्युक्तिः अकर्तुरात्मनो दीक्षणायोगादौ पाधिकमेव प्रतिबिंबचलतन्मायेनैव तस्य दीक्षापनं ज्ञेयम् २१।२२।२३ श्रेयसिकल्याणकरे २४।२५।२६।२७।२८

अधियज्ञानपज्ञियानसंभारान्आज्यपशवादीन् २९ । ३० काम्यतदितिकामाःमृष्टात्रादीनि ३१ । ३२ । ३३ । धनंजयानां धनंजयगोत्राणांमध्येऽष्टःसुसामानामांगिरसः ३४ । ३५
होत्रगाःसप्तसंख्याः ३६ ऊहयित्वाचतंविधिंराजसूयेनयक्षेस्वाराज्यमवाप्रवानीतिसंकल्पादिरूपमुहं कृत्वादेवयजनंयज्ञस्थानम् ३७ शरणानिपत्नीशालादीन्यङ्गमाराणि ३८ । ३९
अधियज्ञांश्चसंभारान्धौम्योक्तान्क्षिप्रमेवहि ॥ समानयंतुपुरुषायथायोगंयथाक्रमम् २९ इंद्रसेनोविशोकश्चपूरुश्चार्जुनसारथिः ॥ अत्राद्याहरणयुक्ताः
संतुमत्प्रियकाम्यया ३० सर्वकामाश्चकार्यंतारसगंधसमन्विताः ॥ मनोरथप्रीतिकरादिजानांकुरुसत्तम ३१ तद्वाक्यसमकालंचकृतंसर्वन्यवेदयत् ॥
सहदेवोयुधांश्रिष्ठोधर्मराजोयुधिष्ठिरे ३२ ततोद्वैपायनोराजन्नुत्विजःसमुपानयत् ॥ वेदानिवमहाभागान्साक्षान्मूर्तिमतोद्विजान् ३३ स्वयं ब्रह्मत्वमकरो
त्तस्यसत्यवतीसुतः ॥ धनंजयानामृषभःसुसामासामगोऽभवत् ३४ याज्ञवल्क्योबभूवाथब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तमः ॥ पैलोहोतावसोःपुत्रोधौम्येनसहितोऽभ
वत् ३५ एतेषांपुत्रवर्गाश्चशिष्याश्चभरतर्षभ ॥ बभूवुर्होत्रगाःसर्वेवेदेदेदांगपारगाः ३६ तेवाचयित्वापुण्याहमूहयित्वाचतंविधिम् ॥ शास्त्रोक्तंपूजया
मासुस्तदेवयजनंमहत् ३७ तत्रचक्रुर्नुज्ञाताःशरणान्युतशिल्पिनः ॥ गंधवंतिविशालानिवेश्मानीवादिबौकसाम् ३८ ततआज्ञापयामाससराजाराज
सत्तमः ॥ सहदेवंतदासद्योमंत्रिणंपुरुषर्षभः ३९ आमंत्रणार्थं दूतांस्त्वंप्रेषयस्वाशुगान्द्रुतम् ॥ उपश्रुत्यवचोराज्ञःसदूतान्प्राहिणोतदा ४० आमंत्रयध्वं
राष्ट्रेषुब्राह्मणान्भूमिपानथ ॥ विशश्चमान्यान्शूद्रांश्चसर्वानानयतेतिच ४१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ समाज्ञतास्ततोदूताःपांडवेयस्यशासनात् ॥
आमंत्रयांबभूवुश्चआनयंश्चापारन्द्रुतम् ॥ तथापरानपिनरानात्मनःशीघ्रगामिनः ४२ ततस्तेतुयथाकालंकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरम् ॥ दीक्षयांचकिरेविप्रा
राजसूयायभारत ४३ दीक्षितःसतुधर्मात्माधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ जगामयज्ञायतनंरुतोविप्रेःसहस्रशः ४४ ब्राह्मिज्ञोतिमिश्रैवसुहृद्भिःसचिवैःसह ॥ क्ष
त्रियैश्चमनुष्यैर्द्रैर्नानादेशसमागतेः ४५ अमात्यैश्चनरश्रेष्ठोधर्मोविग्रहवानिव ॥ आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्रविषयेभ्यस्ततस्ततः ४६ सर्वविद्यासुनिष्णातावेदेदेदो
गपारगाः ॥ तेषामावसथांश्चर्धर्मराजस्यशासनात् ४७ बह्वत्राच्छादनैर्युक्तान्सगणानांपृथक्पृथक् ॥ सर्वर्तुगुणसंपन्नान्शिल्पिनोऽथसहस्रशः ४८ तेषु
तेन्यवसत्राजन्ब्राह्मणाभृशसत्कृताः ॥ कथयंतःकथाबह्वीःपश्यंतोनटनर्तकान् ४९ भुंजतांचैवविप्राणांवदतांचमहास्वनः ॥ अनिशंश्रूयतेतत्रमुदितानां
महात्मनाम् ५० दीयतांदीयतामेषांभुज्यतांभुज्यतामिति ॥ एवंप्रकाराःसंजल्पाःश्रूयंतेस्मात्रनित्यशः ५१ गवांशतसहस्राणिशयनानांचभारत ॥
रुक्मस्ययोपितांचैवधर्मराजःपृथक्ददौ ५२ प्रावर्ततैवयज्ञःसपांडवस्यमहात्मनः ॥ पृथिव्यामेकवीरस्यशक्रस्येवत्रिविष्टपे ५३ ततोयुधिष्ठिरोराजाप्रे
षयामासपांडवम् ॥ नकुलंहास्तिनपुरंभीष्मायपुरुषर्षभः ५४

४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ रुक्मस्यकांचनस्यशयनानांलुलिकादिसहितानांतल्पादीनाम् ५२ । ५३ । ५४

५५ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येदीपेत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ सगत्वेति । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ ॥ यज्ञसेनोदुषदः ॥ ९ । १० । ११ । १२ ।
द्रोणायष्टतराष्ट्रायविदुरायरुपायच ॥ भ्रातृणांचैवसर्वेषांयेशुरक्तायुधिष्ठिरे ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीमन्महाभारतेसभापर्वणिराजसूयपर्वणिराजनिमंत्रणं
नामत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ सगत्वाहास्तिनपुरंनकुलःसमितिजयः ॥ भीष्ममामंत्रयांचकेष्टतराष्ट्रंचपांडवः ॥ १ ॥
सत्कृत्यामंत्रितास्तेनआचार्यप्रमुखास्ततः ॥ प्रययुःप्रीतमनसोयज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ॥ २ ॥ संश्रुत्यधर्मराजस्ययज्ञंयज्ञविदस्तदा ॥ अन्येचशतशस्तुष्टे
र्मनोभिर्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ द्रष्टुकामाःसभांचैवधर्मराजंचपांडवम् ॥ दिग्भ्यःसर्वेसमापेतुःक्षत्रियास्तत्रभारत ॥ ४ ॥ समुपादायरात्नानिविविधानिमहां
तिच ॥ घृतराष्ट्रश्चभीष्मश्चविदुरश्चमहामतिः ॥ ५ ॥ दुर्योधनपुरोगाश्चभ्रातरःसर्वएवते ॥ गांधारराजःसुबलःशकुनिश्चमहाबलः ॥ ६ ॥ अचलोटप
कश्चैवकर्णश्चरथिनांवरः ॥ तथाशल्यश्चबलवान्बालिहकश्चमहाबलः ॥ ७ ॥ सोमदत्तोऽथकौरव्योभूरिर्भूरिश्रवाःशलः ॥ अश्वत्थामाकृपोद्रोणःसैधवश्च
जयद्रथः ॥ ८ ॥ यज्ञसेनःसपुत्रश्चशल्वश्चवसुधाधिपः ॥ प्राग्ज्योतिषश्चनृपतिर्भगदत्तोमहारथः ॥ ९ ॥ सतुसर्वैःसहम्लेच्छैःसागरानूपवासिभिः ॥
पार्वतीयाश्चराजानोराजांचैवबृहद्बलः ॥ १० ॥ पौंड्रकोवासुदेवश्चवंगःकालिंगकस्तथा ॥ आकर्षःकुंतलश्चैवमालवाश्चांध्रकास्तथा ॥ ११ ॥ द्राविडाः
सिंहलाश्चैवराजाकाशमीरकस्तथा ॥ कुंतिभोजोमहातेजाःपार्थिवोगौरवाहनः ॥ १२ ॥ बालिहकाश्चापरेश्वराराजानःसर्वएवते ॥ विराटःसहपुत्राभ्यांमावे
ल्लश्चमहाबलः ॥ १३ ॥ राजानोराजपुत्राश्चनानाजनपदेश्वराः ॥ शिशुपालोमहावीर्यःसहपुत्रेणभारत ॥ १४ ॥ आगच्छत्पांडवेयस्ययज्ञंसमरदुर्मदः ॥
रामश्चैवानिरुद्धश्चकंकश्चसहसारणः ॥ १५ ॥ गदप्रद्युम्नसांवाश्चचारुदेष्णश्चवीर्यवान् ॥ उल्मुकोनिशठश्चैववीरश्चांगावहस्तथा ॥ १६ ॥ वृष्णयोनिखि
लाश्चान्येसमाजग्मुर्महारथाः ॥ एतेचान्येचबहवोराजानोमध्यदेशजाः ॥ १७ ॥ आजग्मुःपांडुपुत्रस्यराजसूयंमहाक्रतुम् ॥ ददुस्तेषामावसथान्धर्मरा
जस्यशासनात् १८ बहुभक्षान्वितान्नाजन्दीर्घिकावृक्षशोभितान् ॥ तथाधर्मात्मजःपूजांचक्रेतेषांमहात्मनाम् १९ सत्कृताश्चयथोदिष्टान्जग्मुरावस
थान्प्राः ॥ कैलासशिखरप्रख्यानमनोज्ञान्द्रव्यभूषितान् २० सर्वतःसंवृतानुच्चैःप्राकारैःसुकृतैःसितैः ॥ सुवर्णजालसंवीतान्मणिकुट्टिमभूषितान् २१
सुखारोहणसोपानान्महासनपरिच्छदान् ॥ स्रग्दामसमवच्छन्नानुतमागुरुगंधिनः २२ हंसैर्दुवर्णसहशानांयोजनसुदर्शनान् ॥ असंवाधान्समद्वारान्
युतानुच्चावचैर्गुणैः २३ बहुधातुनिबद्धांगान्निर्मवाच्छिखराणिच ॥ विश्रांतास्तेततोऽपश्यन्भूमिपाभूरिदक्षिणम् २४

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ दीर्घिका गृहवापी १९ । २० मणिकुट्टिममणिबद्धाभूमिः २१ । २२ । २३ आवस्थान्अपश्यन्नितिअनुकृष्टेनसंबंधःवद्वार्थे २४

१५ । इत्तिसभापर्वणि नलेकंटीये भारतभावेदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४ ॥ ॥ पितामहमिति ॥ १ । २ प्रणयंतु प्रकटं श्रेयः प्रापयंतु अभिमंत्रिताः प्रार्थिताः संतः ३ । ४ । ५ । ६
 हिरण्यस्य कांचनस्य सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य ७ स्वामिवस्वीयवदित्यर्थः ८ अर्हणानि उपायनानि ९ सर्वलोकसमावृत्तः सर्वैः उपायनप्रदेलोकैः समावृत्तः वेष्टितः पिप्रीषुः प्रीणयितुमिच्छुः
 १० । ११ । १२ सविमानाग्रैः द्रष्टुमागतानां देवानां विमानैः सहितानि संलग्नानि अग्राणि उपरिभागावेषांतैः १३ लोकराजविमानैः इंद्रादिलोकपालविमानैः लोकराजः स्वर्गो वा तत्रत्यैर्विमा
 वृत्तंसदस्यैर्बहुभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ तत्सदः पार्थिवैः कीर्णब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ भ्राजते स्म तदाराजत्राकपृष्ठं यथाऽमरैः ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमन्महा
 भारते सभापर्वणि राजसूयपर्वणि निमंत्रितराजागमने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ पितामहं गुरुं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ॥ अ
 भिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणं कृपद्रोणिदुर्योधनविर्विशती ॥ अस्मिन्यज्ञे भवंतो मामानुगृह्णंतु सर्वशः ॥ २ ॥ इदं वसुमहश्चैव य
 दिहास्ति धनं मम ॥ प्रणयंतु भवंतो मां यथेष्टमभिमंत्रिताः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा स तान्सर्वानदीक्षितः पांडवाग्रजः ॥ युयोजस योथागमधिकारेष्वनंतरम् ४
 भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् ॥ परिग्रेहब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ५ ॥ राज्ञां तु प्रतिपूजार्थं संजयं संन्ययोजयत् ॥ कृताकृतपरिज्ञाने
 भीष्मद्रोणौ महामती ॥ ६ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ॥ दक्षिणानां च वैदाने कृपं राजान्ययोजयत् ॥ ७ ॥ तथाऽन्यान्पुरुषव्याघ्रास्त
 स्मिंस्तस्मिन् योजयत् ॥ बालिहकोष्ठतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ॥ नकुलेन समानीता स्वाभिवत्तत्रेभिरे ८ क्षताव्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ॥
 दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ ९ ॥ चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं ह्यभूत् ॥ सर्वलोकसमावृत्तः पिप्रीषुः फलमुत्तमम् ॥ १० ॥ द्रष्टुकामः स
 भांचैव धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम् ॥ ११ ॥ रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्द्धयत् ॥ कथंतु मम कौरव्यो रत्नदानैः समामुयात्
 १२ यज्ञमित्येव राजानः स्पर्धमाना ददुर्धनम् ॥ भवनैः सविमानाग्रैः सोदकैर्वैलसंवृतैः १३ लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ॥ कृतैरावसथैर्दिव्यै
 विमानप्रतिमैस्तथा ॥ १४ ॥ विचित्रैरत्नवद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ॥ राजभिश्च समावृत्तैरतीव श्रीमद्भिः ॥ अशोभत सदाराज न कौतेयस्य
 महात्मनः ॥ १५ ॥ ऋद्ध्या च वरुणदेवं स्पर्धमानो युधिष्ठिरः ॥ षडग्रिनाथयज्ञेन सोऽयजदक्षिणावता ॥ १६ ॥ सर्वान्जनान्सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत्
 अन्नवान् बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ॥ रत्नोपहारसंपन्नो बभूव स समागमः १७ इडाज्यहोमाहुतिभिर्मंत्रांश्च शिक्षाविशारदैः ॥ तस्मिन् न हितं तदुद्देवास्तते
 यज्ञे महर्षिभिः १८ यथा देवास्तथा विप्रादक्षिणां नमहाधनैः ॥ तत्तपुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञमुदान्विताः १९ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्व
 णिराजसूयपर्वणियज्ञकरणे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ समाप्तं च राजसूयपर्व ॥ अथार्धाहरणपर्व ॥

नैः स्वर्गिणामप्याश्चर्यकरोऽयं यज्ञ इत्यर्थः १४ कौतेयस्य यज्ञ इति शेषः १५ ऋद्ध्या तु वरुणदेवमित्यादेरध्यायशेषस्य तात्पर्यं सर्वांगसंपूर्णोऽयं यज्ञ इत्यर्थे षडग्रिनाथ इत्यर्थः आरंभणीयः
 क्षत्रः षुतिः यष्टिः द्विः रात्रिः दशपेय इति १६ रत्नोपहारसंपन्न इत्यत्र रक्षोपहारकर्मण्य इति पाठे रक्षसां नाशे साधुना कर्मणा युक्तः १७ इडाकर्मस्विष्टकृदूर्ध्वशिष्टं हविः प्रतिपत्तिकर्ममंत्र
 शिक्षाविशारदैः मंत्रैश्च शिक्षाया च हस्तक्रियायां च विशारदैर्कैस्त्विग्भिः १८ । १९ ॥ ॥ इत्तिसभापर्वणि नलेकंटीये भारतभावेदीपे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

ततोऽभिषेचनीयेऽन्दिब्राह्मणाराजभिः सहेत्यादिका शिशुपालवधांता दशाध्यायी नानाविधमतभेदोपन्यासपूर्वकं कृष्णशिशुपालरूपकेण ब्रह्मणि जीवस्य महाकाशमठाकाशान्यायेन लयं
 दर्शयति तत्र कथापक्षे प्रत्यक्षवृत्त्यैव लभ्योर्थः स्पष्टः अध्यात्मपक्षे तु परोक्षवृत्तिलभ्यतया तत्त्वं दुर्व्याख्येयमिति मकाश्यते तदेव अभिषेचनीये राजसूयांगभूते सोमयागविशेषे १।१ कर्मांतरं
 मध्ये मध्ये कर्मविरामकालं उपासंतः उपगच्छंतः प्राप्तवतः । असगतावित्यस्य रूपम् । कर्मच्छिद्रं प्राप्य जल्पकथां च कुरित्यर्थः । अमितौजसः बहुप्रतिभावंतः ३ एवमेतदिति स्वपक्षस्यापनं
 नचाप्येवमिति परपक्षदूषणं एवं प्रतिवादिपक्षेऽपि । बहवस्तु सामान्याः वितंडास्वपक्षपरपक्षस्थापनाहीनांकयाम् ४ कृशान् युक्तिदौर्बल्यात् अकृशान् युक्तिप्रावल्यात् तत्र विपरीतं
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽभिषेचनीयेऽन्दिब्राह्मणाराजभिः सह ॥ अंतर्वेदीं प्राविशुः सत्कारार्हमहर्षयः १ नारदप्रमुखास्तस्यामंतर्वेद्यां महात्मनः ॥
 समासीनाः शुशुभिरसहराजर्षिभिस्तदा २ समेता ब्रह्मभवने देवादेवर्षयस्तथा ॥ कर्मांतरमुपासंतो जलपुरमितौजसः ३ इदमेवं न चाप्येवमेवमेवं
 चान्यथा ॥ प्रत्युच्चुर्बहवस्तत्र वितंडावादिनो द्विजाः ४ कृशान् र्थास्ततः केचिदकृशास्तत्र कुर्वते ॥ अकृशांश्च कृशांश्च कुर्वंतुभिः शास्त्रनिश्चयैः ५
 तत्र मेधाविनः केचिदनुमानैः प्रपूरितम् ॥ विचिक्षिपु र्यथैशेनानभोगतमिवामिषम् ६ केचिद्धर्मार्थकुशलाः केचित्तत्र महाव्रताः ॥ रोमिरेकेथयंत
 श्वसर्वभाष्यविदां वराः ७ सावेदिर्वेदसंपन्नैर्द्वंद्वजिमहर्षिभिः ॥ आवभासे समाकीर्णानि क्षत्रैर्द्यौरिवायता ८ न तस्यां सन्निधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चा
 व्रती ॥ अंतर्वेद्यां तदाराजं युधिष्ठिरनिवेशने ९ तांतुलक्ष्मीव तोलक्ष्मीं तदा यज्ञविधानताम् ॥ तुतोष नारदः पश्यन् धर्मराजस्य धीमतः १०
 अथ चिंतां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ॥ नारदस्तु तदा पश्यन् सर्वक्षत्रसमागमम् ११ सस्मारचपुरावृत्तां कथां तां पुरुषर्षभ ॥ अंशावतरणे याऽसौ
 ब्रह्मणो भवनेऽभवत् १२ देवानां संगमंतं तु विज्ञाय कुरुनंदन ॥ नारदः पुंडरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् १३ साक्षात्स विबुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः ॥
 प्रतिज्ञां पालयंश्चेमां जातः परपुरंजयः १४ संदिदेश पुरायोऽसौ विबुधान् भूतकृत्स्वयम् ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंतः पुनर्लोकानवाप्स्यथ १५ इति नारा
 यणः शंभुर्भगवान् भूतभावनः ॥ आदिश्य विबुधान्सर्वान् जायत यदुक्षये १६ क्षितावंधकृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः ॥ परया शुशुभेलक्ष्म्या न क्षत्राणा
 मिवोदुराद् १७ यस्य बाहुबलं सेंद्राः सुराः सर्व उपासते ॥ सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिर्मर्दनः १८ अहो बत महद्भूतं स्वयं भूर्यमिदं स्वयम् ॥ आदा
 स्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् १९ इत्येतां नारदश्चिंतां चिंतयामास धर्मवित् ॥ हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञैरीज्यंत मीश्वरम् २०

कुर्वति हेतुमिर्ना विधेस्तर्कः ९ । ६ तत्रेति परोक्षस्य दूषणे एवावृत्ताः ननु शास्त्रतत्त्वे इति भावः ७ । ८ । ९ । १० अथ चिंतां समापेदे इत्यादि तस्यौ स बहुमानत इत्यंतो ग्रंथः नारदस्य पूर्वा
 परानुसंधानात् क्षत्रक्षयस्यातः परं उपक्रमो जात इति चिंता चित्तव्यया स्मृतिर्वा अंशावतरणात् प्राक् ब्रह्मसमाया निश्चितस्य भूभारहरणस्याभूदित्यर्थः ११ । १२ । १३ क्षत्रेक्षत्रियजातौ जा
 तः आविर्भूतः १४ । १५ नारायणस्यैव वंशभृत्वं चतुर्धा परपर्यायं भूतभावनत्वं चेति युक्तं एकस्यैव त्रिमूर्तिधारित्वात् यदुक्षये यदुगृहे १६ । १७ । १८ महद्भूतं महाविष्णुः स्वयंभूः अस्मदा
 दिवच्छरीरव्यपाश्रयत्वेनापि भवनं न सहते इत्यर्थः आदास्यति आच्छेत्तुमिच्छति पुनरिति असकृदेतदनेन कर्मकृतमस्तीति सूचितम् १९ । २०

धर्मविदांश्रेष्ठो नारदः धर्मराजस्य यज्ञैरिज्यम् २१ । २२ संयुजं संबन्धि न इव हुरादिम् प्रियमित्रम् २३ । २४ एकैकशः प्रत्येकम् अथ अथापिष्णामध्येवरिष्ठाय प्रथममिति शेषः २५ । २६ बुद्ध्या बुध्यति जानाति वस्तु तत्त्वमनयेति बुद्धिः श्रवणमननध्यानात्मिका चेत्तोष्टतिः तयानिश्चित्य साक्षात्कृत्य अर्हणीयतमं अर्हणीयाः ब्राह्मणाः देवताप्रसादहेतुत्वात् अर्हणीयतराः देवाः कामपूरकत्वात् अर्हणीयतम आत्मा सर्वस्य तत्प्रीत्यर्थत्वात् तथाच श्रुतिः । 'नवाअरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवंत्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवंतीति तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादंतरं यदयमात्मा' इति च । भुवीत्यनेनात्मैव कर्मभूमावर्हणीयः । 'इह चेदेदीदथ सत्यमस्ति न चेदेदीर्महती विनाष्टिः' इति श्रुतेरन्यत्र तदलाभात् २७ एवमात्मनो जिज्ञास्यत्वमुक्तास्वरूपमाह एष हीति एष पुरोवर्ती श्रीकृष्णः सूर्यश्च ज्योतिषां पदार्थप्रकाशकानां सूर्यचंद्राग्निवागादीनां चंद्राग्नितारादीनां च समस्तानां सम्यग्गस्तंगतानां स्वभावस्थायामन्विच मध्येऽस्तस्तपन्नाभातीति योजना । अयं भावः न तावदाग्निः स्वयं ज्योतिः सूर्यकांतादिद्वारा सूर्यस्यैव इव नादात्तद्रूपेणारूढत्वात् । नापि चंद्रतारादि तस्य जलमयस्य सूर्यज्योतिषैव भास्यत्वात् यथाऽयं दृष्टांत एवंच लुरादयोऽपि न स्वशक्त्या प्रकाशकाः किंतु आत्मसत्तानुवेधादेव तथा यथाऽयं भावेऽपि सूर्यः इतरानिरपेक्षः प्रकाशयति एवमात्मा च लुराद्यु

तस्मिन् धर्मविदांश्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः ॥ महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानतः २१ ततो भीष्मोऽब्रवीद्राज न धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ क्रियतामर्हणं राज्ञायथार्हमिति भारत २२ आचार्यमृत्विजं चैव संयुजं च युधिष्ठिर ॥ स्नातकं च प्रियं प्राहुः षडर्घ्यार्हं चृपंतथा २३ एतानर्घ्यानि भिगतानाहुः संवत्सरो पितान् ॥ तद्दमेकालपूगस्य महतोऽस्मानुपागताः २४ एषामेकैकशो राजन्नर्घ्यानीयतामिति ॥ अथ चैषां वरिष्ठाय समर्था योपनीयताम् २५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घ्यमेकस्मै कुरुनंदन ॥ उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह २६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो भीष्मः शांतनवो बुद्ध्यानिश्चित्य वीर्यवान् ॥ वाष्णेयं मन्यते कृष्णं पूजनीयतमं भुवि २७ एष ह्येषां समस्तानां तेजो बलपराक्रमैः ॥ मध्येतपस्त्रिवाभाते ज्योतिषामिव भास्करः २८ असूर्यमिव सूर्येण निर्वातमिव वायुना ॥ भासितं लहादितं चैव कृष्णेन दंसदोहिनः २९

परमेऽपि स्वप्रेस्वप्रकाशेनैव सर्ववासनामयं पदार्थजातप्रकाशयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यादि श्रुतिभ्यः तेजो बलपराक्रमैः तेजः प्रकाशः बलं तेजोतराभिभवसामर्थ्यं पराक्रमः निरवशेषेण तमोनाशकत्वं च दृष्टांते तेज आदि दार्ष्टान्तिके चित्प्रकाशः बलं अबाध्यस्वम् पराक्रमः सर्वोपादानत्वेन सर्वव्यापकत्वं च । कथापक्षे तु तेजः कांतिः बलं पराभिभवसामर्थ्यम् पराक्रमः संग्रामोद्यमः २८ असूर्यमिवेति । यथा गाढाधकारसंघटादि असत्कल्पं अप्रकाशमानं च तस्य सत्तास्फूर्ती सूर्येणैव भवतः । एवं अहंकारादेर्घटांतस्यार्थजातस्य सत्ताप्रकाशौ चिदधीनावेवेति पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् एवं तथा निवाते वातशून्येऽपवरके निदावे विद्यमानान्जंतून् वातएवाल्हादयति एवं अयं स्वरूपानंदेन जगदाल्हादयति । 'एष ह्येषानंदयति एतस्यैवानंदस्यान्यानि मूतानि मात्रा मुपजिवंति' इति श्रुतेः सोऽयं प्रत्यग्दृशिरूप एव सन्न दर्पणेन मुखमिव स्वमायया परागृह्यत्वमिवापादितः पूजनीयः अत्र हि देहाद्युपाधिविस्मरणेन लब्धपदं चित्तं मोक्षाय कल्पते तथोक्तं भगवता पतंजलिना । 'बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहात्संयमात्प्रकाशावरणक्षय इति' बहिः मूर्त्यादौ अकल्पिता देहादिप्रत्ययेनासंकीर्णा महाविदेहेति धारणाया नाम २९

३० । ३१ । ३२ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्यायः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ कर्तृत्वादिकं कृष्णे वास्तवमेव न तु मायिकमाविद्यकं वा शरीरमात्रस्य कर्मजन्यत्वनियमात् मिथ्याभूतस्यापि वास्तवार्थक्रियाकारित्वेऽपि रजतादेरपि रजतोचितद्रवीभावापत्तेऽप्यभिसंयमानो जैमिनिमतानुसारी शिशुपालः वर्णाश्रमवयस्तपोविद्यादिभिरेव पुंसां श्रेष्ठ्या श्रेष्ठ्या विभागं बहुमन्यमानः नृपांतरसाधारण्येन कृष्णमपूज्यं करोति नायमिति । वाष्णेयं वृष्णिषूत्पन्न इति पूर्वोक्तं स्वयंभूत्वं निराकृतं तद्विआत्मनः सर्वसाधा तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् ॥ उपजन्हेऽथ विधिवद्वाष्णेयायार्घ्यमुत्तमम् ३० प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ शिशुपालस्तुतां पूजां वासुदेवेन चक्षमे ३१ स उपाह्वय भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ॥ अपाक्षिप द्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ३२ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणं कृष्णार्घदाने षष्ठोऽध्यायः ३६ ॥ ॥ शिशुपाल उवाच ॥ नायमर्हति वाष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु ॥ महीपतिपुत्रैश्चैव राजवत्पार्थिवार्हणम् १ नायं युक्तः समाचारः पांडवेषु महात्मसु ॥ यत्कामात्पुंडरीकाक्षं पांडवार्चितवानसि २ बालायूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पांडवाः ॥ अयं च स्मृत्य तिकांतो ह्यापगे योऽल्पदर्शनः ३ त्वाद्दृशोऽधर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ॥ भवत्यभ्यधिकं भीष्मलोकेष्वमृतः सताम् ४ कथं ह्यराजादाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ॥ अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ५ अथ वामन्यसे कृष्णं स्थविरं कुरुपुंगव ॥ वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ६ अथ वा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान् ॥ रुपदेतिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ७ आचार्यमन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनंदन ॥ द्रोणेतिष्ठति वाष्णेयं कस्मादार्चितवानसि ८ ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनंदन ॥ द्वैपायने स्थिते वृद्धे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ९ भीष्मेशांतनवराजन् स्थिते पुरुषसत्तमे ॥ स्वच्छंदं मृत्युके राजन् कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया १० अश्वथाग्निस्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे ॥ कथं कृष्णस्त्वयाराजन् चर्चितः कुरुनंदन ११ दुर्योधने च राजे द्रेस्थिते पुरुषसत्तमे ॥ कृपे च भारताचार्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः १२ दुर्मुखे पुरुषाचार्यमतिक्रम्य तथाऽर्चितः ॥ भीष्मके चैव दुर्द्धर्षे पांडुवत्कृतलक्षणे १३ नृपे च रुक्मिणीश्रेष्ठे एकलव्ये तथैव च ॥ शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्त्वयाऽर्चितः १४ अयं च सर्वराज्ञां वैबलश्चाधी महाबलः ॥ जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत १५ ये नात्मबलमाश्रित्य राजानो युधिनिर्जिताः ॥ तंच कर्णमतिक्रम्य कथं कृष्णस्त्वयाऽर्चितः १६ नैव विद्वानैव चाचार्यो न राजा मधुसूदनः ॥ अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया १७ अथ वाऽभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ॥ किराजभिरिहानीतैरवमानाय भारत १८ वयं तु न भयादस्य कौंतेयस्य महात्मनः ॥ प्रयच्छामः करान्सर्वे न लोभान्न च सांत्वनात् १९ अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ॥ करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यसे २०

रणं देहस्य तु अस्मदादिव देवक्या जातत्वात् दुर्वचमिति भावः १ । २ आपगे यो भीष्मः ३ । ४ । ५ ननु अस्मदादिव ज्ञातोऽप्यराजापि वृद्धत्वादिना हेतुना पूज्यः कृष्ण इत्याशंक्य निराकृतं अथ वामन्यसे इत्यादिना ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

प्राप्तोलक्षणं राजचिह्नं छत्रचामरादि संप्राप्तलक्षणः । प्राप्तपत्रे च द्वितीययेति समासः । तदन्वयोऽप्राप्तलक्षणस्तम् वस्तुवृत्त्याऽपि अतादृशं असंगतिमात्रत्वात् । 'अलक्षणमर्चित्य' इत्यादि श्रुतेरिति वाग्देवतायास्तात्पर्यम् २१ । २२ धर्मच्युतत्वमेवाह योऽयमिति राजानं कंसम् २३ । २४ । २५ । २६ अयुक्तामिति आत्मनः अयुक्तां पूजां अद्वैते पूज्यपूज्यकभावाभावेन भेदस्यायोगात् तथापि हविषोनिःस्पंदं देशं प्राशितुं द्रौपदीशकेशपवतप्राशनाय प्राप्य द्विचंद्रादिवन्मायया भेदमारुढो भक्तो पदतत्वात्तावदेव बहुमन्यसे निजने निमन्ये अंतरिक्षेऽवसतीति श्वावायुः । 'मातरि श्वासदागतिः' इति कोशः । मातर्यंतरिक्षेऽवसतीति यास्कः इति सरस्वत्याशयः । कथापक्षे तु स्पष्टपदार्थः २७ प्रलंभं ते अवलंबते २८ । २९ । ३० । ३१ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ तत इति १ अधर्मश्चेति वेदकगम्या परदेवताकृष्णो न तर्कगम्या तर्कबलेन तुतां प्रत्याक्षेपणस्य शाकल्य

किमन्यदवमानाद्विद्येदेन राजसंसदि ॥ अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्धेनार्चितवानसि २१ अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशोगतम् ॥ कोहि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तानियोजयेत् २२ योऽयं वृष्णि कुले जातो राजानं हतवान्पुरा ॥ जरासंधं महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् २३ अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टायुधिष्ठिरात् ॥ दर्शितं कृपणत्वं च कृष्णेऽस्य निवेदनात् २४ यदि भीताश्चकौ ते याः कृपणाश्च तपस्विनः ॥ ननु त्वयाऽपि बोद्धव्यं यां पूजां माधवार्हसि २५ अथ वा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन ॥ पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि २६ अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहुमन्यसे ॥ हविषः प्राप्य निःस्पंदं प्राशिताश्चेव निजने २७ न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामपमानः प्रयुज्यते ॥ त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलंभं ते जनार्दन २८ कृषिदेदारक्रियायादगंधे वारूपदर्शनम् ॥ अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन २९ दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ॥ वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथा तथम् ३० इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ॥ निर्ययोऽदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ३१ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाभिहरणेशिशुपालक्रोधोनाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रव ॥ उवाच चैनं मधुरं सत्त्वं पूर्वमिदं वचः १ नेदं युक्तं महीपालयादृशं वै त्वमुक्तवान् ॥ अधर्मश्च परो राजन् पारुष्यं च निरर्थकम् २ न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिवः ॥ भीष्मः शान्तनवस्त्वेन मां ज्वमं स्थास्त्वमन्यथा ३ पश्य चैतान् महीपालं स्त्वतो वृद्धतरान् बहू न ॥ मृष्यंते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षंतुमर्हसि ४ वेदतत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ॥ न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथेनं वेदकौरवः ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ नास्मै देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सांत्वनम् ॥ लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणानां भिमन्यते ६

स्वेव तवाधर्मो महान् भवतीत्यर्थः यतः पारुष्यं च निरर्थकम् पुरुषधर्मः कर्तृत्वादिः पौरुषम् तदपि सुप्ति समाध्यादौ प्रत्यगात्मनि अदर्शनात् रज्जुरगादिव दामासमात्रं तत्राधिष्ठानभूतं आत्मवस्तु कृष्ण एव निरधिष्ठानकप्रमायोगात् कथापक्षे पारुष्यं दुर्वाक्यत्वम् २ एतच्च योगबलेनैव भीष्मो वेदेत्याह न हीति परो धर्मः अयं तु परमो धर्मो ययोगेनात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तः यतस्तं भीष्मो वेदास्तोऽस्य वचस्य विश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ३ । ४ । ५ अनुनयः न यो युक्तिस्तामनुपश्यात् भवतीति अनुनयो मननानंतरमाविधानं योग इति यावत् सनास्मै असंभावनाग्रस्ताय देयः । पक्षे अनुनयः कुपितप्रसादनं सगुणोपास्त्यभावादनधिकारिणे इत्यर्थः सांत्वनं शमम् ६

तत्र मूढं मूढभाषयैव बोधयेदिति न्यायेन शिशुपालमतमनुसृत्यैव कृष्णस्याधिक्यमाह द्वाभ्याम् क्षत्रिय इति ७ । ८ इतोऽप्यधिकमाह न हीति त्रैलोक्यांतर्गतानां ब्रह्मादीनामित्यर्थः ९ इदानीं तनक्षत्रियेभ्यः कृपणाः श्रेष्ठाः हि रण्याक्षादयः वार्ष्णेये सर्वप्रतिष्ठितं विलीनम् किं न ककुडलन्यायेन नेत्याह निखिलेनेति सत्यामपि कनकबुद्धौ कुंडलवृद्धयनपायात् रज्जुसर्पन्यायेनैवैयं प्रतिष्ठा । ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति श्रुतेश्च । पक्षांतरे तु ब्रह्मणः कनकवत्परिणामित्वं कुंडलस्यैव प्रपंचस्य क्रियायां प्रविलाप्यत्वं च स्यात् । तथा च 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्यसंगत्वश्रुतेर्ज्ञानादेवेत्यवधारणस्य च व्याकोप इति दिक् १० । ११ उक्तार्थप्रमाणमाह ज्ञानवृद्धा इत्यादिना १२ कर्माणि पूतनावधादीनि १३ । १४ कृतार्थकृतं अर्थउपकारम् १५ । १६ १७ वैश्यानामिति लक्ष्मीपतित्वात्पुराणपुरुषत्वाच्च १८ । १९ नियताऽच्युतेऽकर्मजत्वात् अन्यत्र कर्मजत्वादेवामस्यैव भवतीत्यर्थः २० लोकसंपन्नज्ञानसंपन्नम् २१ । २२ क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः ॥ यो मुंचति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ७ अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ॥ न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतेजसा ८ न हि कैवल्यमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ॥ त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयं महाभुजः ९ कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ॥ जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् १० तस्मात्स्वस्वपितृद्वेषुकृष्णमर्चामनेतरान् ॥ एवं वक्तुं न चाहं स्त्वं माते भूद्धिरीदृशी ११ ज्ञानवृद्धामयाराजन् बहवः पर्युपासिताः ॥ तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् १२ समागतानामश्रौषं बहून्बहुमतान्सताम् ॥ कर्माण्यपि च यान्यस्य जन्मप्रभृतिधीमतः १३ बहुशः कथ्यमानानि नैर्भूयः श्रुतानि मे ॥ न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् १४ न संबंधं परस्त्वय कृतार्थं वा कथंचन ॥ अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुविभूत सुखावहम् १५ यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायाचं प्रयुज्महे ॥ न च कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः १६ गुणैर्वृद्धानाति क्रम्य हरि रर्च्यतमो मतः ॥ ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः १७ वैश्यानां धान्यधनवान् शूद्राणामेव जन्मतः ॥ पूज्यतायां च गोविंदे ह तूद्वावपि संस्थितौ १८ वेदे वेदांगविज्ञानं बलं चाभ्यधिकं तथा ॥ नृणां लोके हि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते १९ दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं हि कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ॥ संततिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताऽच्युते २० तमिमं लोकसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ॥ अर्घ्यमर्चितमर्चां सर्वसंक्षंतुमर्हथ २१ ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ॥ सर्वमेतद्वृषीकेशस्तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः २२ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः ॥ कृष्णस्य हि कृते विश्वमिदं भूतं चराचरम् २३ एष प्रकृतिरव्यक्ता कृता चैव सनातनः ॥ परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मात्पूज्यतमोऽच्युतः २४

लोकवृद्धा कृष्णमाहात्म्यमुक्त्वा शास्त्रदृष्ट्याऽपि तदाह कृष्ण एवेति उत्पत्तिरपि उपादानमपि अव्ययः अविनाशी अपरिणामित्वात् रज्जुवत्परिणाम्युपादानस्य नाशावश्यंभावादिति भावः अप्यय इति पाठे लयस्थानम् कृष्णस्य कृते कृष्णार्थं सर्वशेषित्वात्कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये निपात्यते भूतं उत्पन्नं तेन विमाश्य पितृवत्कृष्ण एव सत्य इत्यपि ज्ञेयम् २३ नन्वपरिणामित्वे कृष्णस्य कथं परिणामिनमाकाशादिकं प्रत्युपादानत्वं कारणस्य कार्यसजातीयत्वनियमादित्याशंक्याह एष प्रकृतिः उपादानजगतः अव्यक्ता अप्रकटारज्जुरिव स्पष्टमदृष्टा सर्पस्य कर्ता महदहंकारादिरप्ययमेव । परिणामवद्विवर्तेऽपि कार्यस्य कारणानन्यत्वात् महदादेश्च विवर्तरूपत्वात् । नन्वन्योऽन्यत्रान्यत्कल्पयति महदादेस्तु कथं सदात्मनि स्वस्वकल्पकत्वमित्याशंक्याह सनातन इति सुप्तिप्रलयादावपि तेषां संस्कारात्मना सत्त्वमस्ति अतः कदाचित्प्रतीयमानत्वात् नित्यत्वेऽपि भ्रमत्संस्कारपरंपराया बीजांकुरवदनादित्वान्महदादिरपि सना

ततोऽनादिरेवेत्यर्थः । नन्वेवेष्टतकाठिन्यवदात्मनि महदादेराविर्भावतिरोभावौक्तौ स्यातां तथाचात्मसमसत्ताकत्वं तयोः स्यादित्यत आह परइति सर्वभूतेभ्य उत्पन्नेभ्यो महदादेभ्योऽतिरिक्तः महदाद्युपादानं त्वज्ञानमेव ननुचिदात्मा तदपि रज्ज्वज्ञानवत्तदनाद्यपि बाधे सति वस्तुतया कालत्रयेऽपि तत्कार्यनासीदिति प्रत्ययात् । यादृशोयक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायेन कार्यवत् अनिर्वचनीयत्वमेव कल्प्यते अतः कृष्णपर्वणो न त्वज्ञानं त्रैकालिकबाधविषयत्वात्तस्येति भावः । पूज्यतमइति निरुपाधिकप्रेमविषयत्वेन सर्वशेषित्वं प्रत्यगात्मत्वं चोक्तम् अच्युतइति भोक्तृत्वरूपविकारनिषेधः अहंकारस्यैव भोक्तृत्वादात्मनि च जलचंद्रचांचल्यवत्तदुपधानात्कल्पितमिति भावः २४ अतएव कृष्णाद्वैतं सिद्धमित्याह बुद्धिरित्यादिना प्रतिष्ठितं रज्जुरमवत्कृष्णानन्यत्वादित्यर्थः बुद्धिरहंकारः मन इतींद्रियाण्येकादश महान्महत्त्वं वायुरित्यादिपंचकेन पंचतन्मात्राणां स्थूलभूतानां च ग्रहणम् चतुर्विधं

बुद्धिर्मनोमहदायुस्तेजोऽभःखंमहीचया ॥ चतुर्विधंचयद्रूतंसर्वकृष्णे प्रतिष्ठितम् २५ आदित्यश्चंद्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ॥ दिशश्च विदिशश्चैव सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् २६ अग्निहोत्रमुखावेदागायत्री छंदसां मुखम् ॥ राजामुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् २७ नक्षत्राणां मुखं चंद्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ॥ पर्वतानां मुखं मेरुर्गुरुः पततां मुखम् २८ ऊर्ध्वतिर्यग्धश्चैव यावती जगतो गतिः ॥ सदेवकेषु लोकेषु भगवान्केशवो मुखम् २९ अयंतु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते ॥ सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ३० यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं प्रतिमात्रः ॥ सर्वैष इत्येव था धर्मं न तथा चेदिराडयम् ३१ स वृद्धबालेष्वथवा पार्थिवेषु महात्मसु ॥ को नाहं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ३२ अथैनां दुष्टतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति ॥ दुष्टतायां यथान्याय्यं तथाऽयं कर्तुमर्हति ३३ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाभिहरणे भीष्मवाक्यं नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः ॥ व्याजहारोत्तरतः सहदेवोऽर्थवद्वचः १ केशवं केशिंहं तारमप्रमेयपराक्रमम् ॥ पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपाः २ सर्वेषां बलिनां भूमिमेदं निहितं पदम् ॥ एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ३ स एव हि मया वध्यो भविष्यति न संशयः ॥ मतिमंतश्च ये केचिदाचार्यपितरंगुरुम् ४ अर्च्यमर्चितं मर्ह्यं हि मनुजानं तु ते नृपाः ॥ ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ५ मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये वै दर्शिते पदे ॥ ततोऽप तत्पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्धनि ६ अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन्साधुसाध्विति ॥ आविध्य दजितं कृष्णं भविष्यद्रूतजल्पकः ७ सर्वसंशयनिर्मोक्तानारदः सर्वलोकवित्त उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ८ कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यंति ये नराः ॥ जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेयानसंभाष्याः कदाचन ९

जरायुजादिभौतिकम् २५ । २६ । २७ । २८ । २९ सर्वत्र सर्वदा सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन संतमिति शेषः ३० उत्कृष्टं धर्मं आत्मदर्शनम् ३१ । ३२ । ३३ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारता भावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ य एवं विधः कृष्णः स एव वसुदेवसूनु रिति सहदेवप्रतिज्ञानारदवचनाभ्यां निश्चेतुं मध्यायमारभते एवमुक्त्वा तद्विना १ अप्रमेयो निर्गुणत्वात् परं पश्चाद्वाविकार्यतत् आक्रामति व्याप्राप्तीति पराक्रमलपादानम् अप्रमेयश्चासौ पराक्रमश्चेति समासः शुद्धशबलब्रह्मरूपोऽयं केशिंह इत्यर्थः २ । ३ । ४ । ५ । ६ कृष्णं इयामम ७ । ८ ननु उपाध्य विवक्षया ब्रह्मभावोऽस्मदादीनामप्यस्ति तद्विवक्षायां तु फलशलादुवत्कृष्णस्यास्माकं च ज्ञानैश्वर्यतारतम्येऽपि तस्य व्यावृत्तत्वेनास्मदादिवदुभयविधब्रह्मभावो

नास्त्येवेत्याशंक्याह कृष्णमिति यथापरिमाणतारतम्यस्य विभ्रातिराकाशादौ देशतः कालतश्च परिच्छेदाभावात्तदृष्टा तथाप्येव्येतारतम्यस्यापि द्रष्टव्या । ननु प्रलये कार्यमात्रनाशस्य वक्तव्यत्वात्कथं कृष्णविग्रहस्य कालापरिच्छेद्यत्वं पुज्येतेति चेन्न तस्याकार्यत्वात् नहि पूर्वोदाहृतस्य हिरण्यमभुत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणः कार्यत्वं वक्तुं शक्यं । अतस्तद्वर्णपदेशादिति न्यायविरोधात् शास्त्रांत्यन्यायविरोधाच्च । तत्र हि नित्यसिद्धेश्वरादवर्णादीनां ज्ञानध्यानसिद्धानामीश्वराणामैश्वर्यं विद्यदादिजगत्सृष्टिसंहारादिव्यापारवर्जतेन सह भोगसाम्यमात्रम् हेतुश्चात्रोक्तः असन्निहितत्वादिति भौतिकपदार्थसृष्ट्यादिसमकाले हि तेषां सृष्टिप्रलयाविति न तेभूतोत्पत्तिलयकाले सन्निहिताः अयंतुतदानीमपि सन्निहितोऽस्तीति नित्यपव व्यवहारतः सर्गपरंपराया आद्यंतं गृह्यत्वात्तद्वेतुहेतोरस्यापि तथात्वं दुर्वारम् । नन्वस्य नित्यत्वे तल्लोकादेरपि नित्यत्वं वाच्यम् । तथाचाद्वैतस्य तिरिति चेत् तत्रातोसि यथात्रैलोक्यनाशेऽपि ब्रह्मलोकाद्यस्ति तथा ब्रह्मलोकनाशेऽपि तल्लोकादिकमस्ति यथासत्स्वपि ब्रह्मलोकादिषु अस्मदादीनां शुद्धकैवल्यमप्रतिहतं तथातस्मिन्नपि सति भविष्यतीति कानोहानिः । ये तु तल्लोक ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पूजयित्वा च पूजाहं ब्रह्मक्षत्रविशेषवित् ॥ सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् १० तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ॥ अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ११ स्थितः सेनापतिर्योऽहं मन्यध्वं किंतु सांप्रतम् ॥ युधितिष्ठामसन्नह्यसमेतान् वृष्णिपांडवान् १२ इति सर्वान्समुत्साह्य राजस्तान् चेदिपुंगवः ॥ यज्ञोपधाताय ततः सोऽमंत्रय तराजभिः १३ तत्राहूता गताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ॥ समदृश्यंतं संकुद्रा विवर्णवदनास्तथा १४ युधिष्ठिराभिषेकं च वासुदेवस्य चार्हणम् ॥ न स्याद्यथा तथा कार्यमेवं सर्वे तदाऽब्रुवन् १५ निष्कर्षांश्चिश्चयात्सर्वे राजानः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् १६ सुहृद्विर्वार्यमाणानां तेषां हि वपुरावभौ ॥ आभिषादपठष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् १७ तं बलौघमपर्यंतं राजसागरमक्षयम् ॥ कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुभुधेतदा १८ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाभिहरणसमाप्तिर्नाम ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ समाप्तं चेदमर्धाभिहरणपर्व ॥ अथ शिशुपालवधपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सागरसंकाशं दृष्ट्वा नृपतिमंडलम् ॥ संवर्तवाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्णवम् १ रोषात्प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ॥ भीष्मं मतिमतां मुख्यं वृद्धं कुरुपितामहं २ बृहस्पतिं बृहतेजाः पुरुहूत इवाऽरिहा ॥ असौ रोषात्प्रचलितो महानृप तिसागरः ॥ अत्रयत्प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ३ यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात्प्रजानां चाहितं भवेत् ॥ यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्यापितामह ४ इत्युक्तवाति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ उवाचे दं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ५ मा भैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वासिंहं हंतुमर्हति ॥ शिवः पंथाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ६

माप्तिरेव कैवल्यमित्याहुस्तदश्रोतमिति व्युत्पादितमन्यत्र । 'केचिदाहुरिमं सांबं केचिद्विष्णुं परेरविम् ॥ केचिद्विशंकेष्यं बांमद्विधाः पार्थसारथिम्' ॥ तस्माद्युक्तं कमलपत्राक्षस्य पूर्वोक्तरीत्या असंगस्य साक्षाद्ब्रह्मत्वं इतरेषां तूपाधितादात्म्यव्यवहितमिति महान्भेद इति युक्तं कृष्णस्यार्चनयितमस्त्वम् । प्रत्यग्दशरेव देहेन्द्रियाद्युपाधिसान्निध्यात् मुकुरमुखवत्कृष्णरूपेण चरमेजन्मनि परागृह्यात्मना भासमानत्वादिदिदिक् ९ । १० । ११ । १२ । १३ सुनीथः शिशुपालः १४ । १५ निर्वेदात् अपमानेन देहादौ वैराग्यात् आत्मनिश्चयात्स्वबलवत्त्वनिश्चयात् १६ । १७ समयं संकेतम् १८ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारता भावदीपे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ तत इति १ । २ अत्रस्वंतं भवेद्यन्न इति पाठे नः अस्माकं स्वंतं शुभोदकम् ३ । ४ । ५ शिवः पंथाः कृष्णाश्चरूपः सुनीतः सुनीतिसहितः ६

७।८।९।१० नूनमेतदिति । 'यद्यद्विभूतिमत्स्वममतेजोऽशसंभवं' इति भगवद्वचनात् शिशुपालोऽपि विभूतिमत्त्वात् पूर्वभगवत्पार्थदत्त्वाच्च पारमेष्ठ्यं रंज्ञानैश्वर्यादिरूपं तेजोऽस्तितस्यादानंतदेहपातेनैव तंहं तुमिच्छतीत्यर्थः । पुनः शब्दो हिरण्याक्षायपेक्षया ११ । १२ आदातुं संहर्तुं विद्यते विपर्ययं प्राप्नोति १३ कुतः कृष्णोऽन्ये पातेजास्यादत्तेन तु तानि पृथक्किं तंतीत्यत आह चतुर्विधानामिति चेत्तनाचेतनप्रपंचस्य जले तरंगबुद्बुदन्यायेन तत्रैवोत्पत्तिप्रलययोः श्रवणात् । एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां मिति तदनन्यत्वाच्च सर्वस्येति भावः १४ । १५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ननु विभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भिरित्यादिग्रंथो भगवन्निर्दिष्टावनेनोद्धि जैस्तमसिपातितः' इत्यादिदोषस्मरणमनुपपन्नं स्यात् । बृहदारण्यकपंचमे च ब्रह्मविदं याज्ञवल्क्यं द्विषतः शाकल्यस्य सद्यो मृत्युर्लुकोऽस्थनाचसंस्कारालाभेन दुर्गतिश्च सूचिता साक्षा ब्रह्मद्विषस्तु ततोऽप्यधिकं दुःखं वक्तव्यं स्यात् । अत्र च द्विषतोऽपि शिशुपालस्यापराधशतं ज्ञात्वा तस्मै भगवता स्वसायुज्यं दत्तमित्युच्यते तस्मान्निर्दायं प्रकरणासंगते भगवत्समवेत

प्रसुप्ते हि यथा सिंहश्चानस्तस्मिन्समागताः ॥ भवेयुः सहिताः सर्वे तथेव सुधाधिपाः ७ वृष्णिर्हि सिंहस्य सुतस्य तथाऽमी प्रमुखे स्थिताः ॥ भवन्ते तात संकुद्धाः श्वानः सिंहस्य सन्निधौ ८ न हि संबुध्यते यावत्सुप्तः सिंह इवाच्युतः ॥ तेन सिंहो करोत्येतान् नृसिंहे यदि पुंगवः ९ पार्थिवान् पार्थिवश्रेष्ठः शिशुपालोऽप्यचेतनः ॥ सर्वान्सर्वात्मना तात नेतुं कामो यमक्षयम् १० नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षजः ॥ यदस्य शिशुपालस्य तेजस्तिष्ठति भारत ११ विष्णुताचास्य भद्रं ते बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ चेदिराजस्य कौंतेय सर्वेषां च महीक्षिताम् १२ आदातुं च नरव्याघ्रोऽयं यमिच्छत्ययं तदा ॥ तस्य विष्णुवते बुद्धिरेवं चेदिपते यथा १३ चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः ॥ प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर १४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः ॥ भीष्मं रूक्षाक्षरावाचः श्रावयामास भारत १५ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि युधिष्ठिराश्वासनं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ४० ॥ ॥ ॥ ॥ शिशुपाल उवाच ॥ ॥ विभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भीषयन् सर्वपार्थिवान् ॥ नव्यपत्रपसे कस्माद्बुद्धः संकुलपांसनः १

त्वाच्चाभूतार्थवाद एव तथा हि । त्रिविधोऽर्थवादः 'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ॥ भूतार्थवादस्तद्वचनानादर्थवादस्त्रिधा मतः' इत्युक्तलक्षणः । एतेषां क्रमादुदाहरणानि । 'प्रजापतिरात्मनो वपासुदक्स्वदत्' स्ववपस्त्वने देहस्यैव नाशो भवतीत्यभूतार्थवादोऽयम् । 'अग्निर्हिमस्य भेषजम् । भेषातिर्थिह काण्वायनं भेषो भूत्वेन्द्रो जहार' इत्यादीनि । तस्मादिह निव कस्यमुक्तिर्विच्छेदस्तु भूतार्थवाद एवेति चेन्न तद्वत्कृत्स्नस्यापि भारतस्य तथात्वापत्तेः । अनन्यगतिकप्रकरणबाधापत्तेश्चानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतबलाबलमिति न्यायेनाकाशादिश्रुतिवन्निर्दाश्रुतिरपि गौण्यात् तस्या ब्रह्मपरतया नेयेति युक्तमुत्पद्यमानः । अत एव श्रीमद्भागवतेऽपि हरिर्निर्दायं स्तुतिपरत्वेनैव व्याख्यातः श्रीधरस्वामिभिः । एवं भीष्मेण प्रबोधि तः शिशुपालः स्वबोधमाविश्विकीर्णं भीष्मतावन्महीकरोति विभीषिकाभिरिति । हेनव्यप सत्त्वं कुलपांमध्ये बुद्धः सन्नः अस्मान् पार्थिवान् बह्वीभिर्बिभीषिकाभिः भीषयन् कस्मात्प्रपसे इति योजना नोत्तुंस्तोतुं योग्यं नव्यं पाति गोपायतीति हे नव्यप हे परमेश्वर तत्त्वगूहनपर कुलपां कुलपतीनां कुलतारकाणां ब्रह्मविदामध्ये बुद्धः सन्नः अस्मान् पार्थिवान् शरीराकारपरिणतपृथिवीसात्रनिष्ठान् पृथिव्यंशबाहुल्यात् शरीरस्य पृथिवीत्वम् । 'यच्छरीरं सा पृथिवी' इति श्रुतेः । देहाभिमानयुक्तान् बह्वीभिर्ना विषमे देवतीभिर्बिभीषिकाभिः संसारमिति हेतु

भिः प्रमातृत्वप्रमुखाभिः कर्तृत्वभोक्त्वादिभिः भीषयन् भीषयितुं किमिति प्रपसे त्वया वृद्धेनास्माकं संसारमयं प्रदर्शनीयमेव ननु तत्रास्माकमधिकारमाशंक्य मीतिहरतस्वंगोपनीयमित्यर्थः १ ननु वस्तुतत्त्वमपि उक्तमेवेत्याशंक्य यथा ज्ञातं तथानोक्तमित्याह युक्तमिति तृतीयायां प्रकृतौ वैतर्क्यात् एतदेव धर्मादपेतायै वक्तुं युक्तमित्यन्वयः । द्वे प्रकृतौ परिणामिन्यो माया तस्यां चित्प्रतिबिम्बश्च । तृतीया प्रकृतिस्त्वेतदुभयाध्यासाधिष्ठानं निर्विशेषं वस्तु तत्र वर्तता वर्तमानेन तन्मात्रनिष्ठेन त्वया धर्मादपेतः मोक्षः तस्या कर्मसाध्यत्वात् तदर्थः । धर्मादित्यल्लक्षमासः । सोक्षार्थ एतदेव तृतीयप्रकृतिरूपं वक्तुं युक्तम् ननु सगुणं । अस्माकं ब्रह्मलोकांतस्योपासनाफलस्यानपेक्षितत्वादित्यर्थः । एवं च यथा ज्ञातं तथानोक्तमित्युक्तं भवति उक्तेऽर्थे हेतुमाह त्वंहि सर्वं कुरुतम इति २ एतदेव सट्टांतं विवृणोति नावीति यथाऽरित्रकर्णधारादिमत्यां महाना विसंबद्धाद्बुद्धानौः पारंप्राप्नोति । यथा वाऽंशरीरं जडत्वात् अंशः अन्नं । 'मिस्सास्त्रीभक्तं धोऽन्नं' इत्यमरः । अन्वियात् अनुलक्षीकृत्य चलेत् । अन्नं ह प्राण इति श्रुतेरनुभवाच्च । तथा भूताः त्वदधीन गतयस्त्वदधीनजविनाश्च कौरव्याः येषां चास्मदादीनां त्वं अग्रणीः पुरोभूत्वा पुत्रार्थं प्रापस्तेऽपि तथा भूता एवेत्यर्थः । तस्मादनन्यगतिकानामस्माकं अवश्यं त्वया उपदेशः कर्तव्य इति भावः ३ पूतनेति अस्थसगुणब्रह्मणः प्रव्यथितं निगुणेऽपि गुणारोपेण वस्तुतत्त्वमो

युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्तता त्वया ॥ वक्तुं धर्मादपेतायै त्वंहि सर्वं कुरुतमः २ नाविनौरिव संबद्धायथाऽधोऽधोऽधमन्वियात् ॥ तथा भूता हि कौरव्यायेषां भीष्मत्वमग्रणीः ३ पूतनाघातपूर्वाणिकर्माण्यस्य विशेषतः ॥ त्वया कीर्तयताऽस्माकं भूयः प्रव्यथितं मनः ४ अवलितस्य मुखस्य केशवंस्तोतुमिच्छतः ॥ कथं भीष्मन ते जिह्वाशतधेयं विदार्थते ५ यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्मबालतरैर्नरैः ॥ तमिमं ज्ञानवृद्धः सन्नगोपं संस्तोतुमिच्छसि ६ यद्यनेन हता बाल्येशकुनिश्चित्रमत्र किम् ॥ तौ वाऽश्ववृषभौ भीष्मयौ न युद्धविशारदौ ७ चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् ॥ पादेन शकटं भीष्मतत्र किंकृतमद्भुतम् ८ वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन घृतोऽचलः ॥ तदा यो वद्धनो भीष्मन तच्चित्रं मतं मम ९ भुक्तमेतेन बह्वन्नं कीडतानगमूर्धनि ॥ इति ते भीष्मशृण्वानाः परे विस्मयमागताः १० यस्य चानेन धर्मज्ञभुक्तमन्नं बलीयसः ॥ स चानेन हतः कंस इत्येतन्नमहाद्भुतम् ११

पनात् दुःखितामित्यर्थः ४ अवेति । लिप्तस्य मुखस्य इच्छत इति कर्मणि षष्ठ्यः । लिप्तं विषयसंगिनं मूर्खमूर्खमां केशवंस्तोतुमिच्छतं अत्र तुच्छमापि भगवद्भक्तं मां पालय हितोपदेशेनेति भावः । अस्याश्चर्यमेतदित्याह कथमिति हे भीष्महे विद्वद् हे विद्वन् न तेन मेमादृशोऽपि उपनतेऽप्येदं जिह्वाशतधेयं त्वया शतधा कथनं इत्यर्थे तेनेत्यनेके प्रकारैः तत्त्वप्रतिपादयितुमिति शेषः ५ यत्रेत्यत्र सगुणे कुत्सानिदाबालतरैः आपातत उपनिषन्मात्राध्येतुं भिर्बुद्धिभिः । बालेतरैरिति पाठे वृद्धैरपि । 'यन्मनसान्मनुते येनाहुर्भनोऽमृतं ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यद्विदमुपासते' इत्यब्रह्मत्वे कुत्सा प्रयोक्तव्या । तमिमंगोपयतीति गोपः तंगोपं व्यधिकरणे द्वितीये । तस्य शबलस्य गूहनकर्तारं शुद्धं संस्तोतुं सम्यक्प्रस्तोतुमिच्छसि । प्रार्थनायां पंचमोलकारः । तं प्रस्तोतुं इच्छां कुर्वित्यर्थः ६ अनंतब्रह्मांडाधिपे मायाविन्यपि पूतनाघातादिकमत्यंत तुच्छमित्याह यद्यनेन तयादिना शकुनिः पूतना पाठांतरे शकुनिवत् खेचरवृणावर्तः ७ । ८ । ९ । इति ते त्वत्तः शृण्वानाः विस्मयमागताः नाहमित्यर्थः १० यस्य चेतियस्य द्रौपद्यादेः अन्नं अदनीयं शाकलेशादिभुक्तं सचकंसः कामयमानो दुर्वासः स्तृष्यादिकं इच्छन् अनेन कृष्णेन हतः गतः अनुसृतः । हेतुर्गत्यर्थत्वात् । तदिष्टं संप्राप्तमित्यर्थः । सर्वात्मनि कृष्णेशाकलेशेन नृपे विश्ववृषिर्जातित्यपि नाद्भुतमित्यर्थः ११

नतेनेशिशिष्यसमीपेकथयतां सतांमुखात् इदं वदुः कं पूतना वधादि मया श्रुतम् । किं ज्ञातस्यार्थस्यानिरूपणेनेति भावः । हे कुलाधम कुलं गृहं अधमं यस्य गृहातीत सन्ध्यासधर्मतः । यत्तु वा कथं अहं वक्ष्ये वोदुः शक्येतत्कुरु आमधर्मज्ञ अपक्वधर्मः क्षयिष्णुफलत्वात् कर्मोपास्तीति दमिज्ञं मां प्रति तदेव वाक्यं अपूर्वार्थप्रतिपादकं वचः निर्गुणब्रह्मविषयं कुरु । तच्चाहं ज्ञातुं शक्ये इत्यर्थः १२ स्त्रीष्विति प्रतिश्रेयोऽङ्गीकारः यश्च स्वयित्वेनाङ्गीकृतस्तस्मिन्नित्यर्थः । 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रये' इति मेदिनी १३ हिंसाया अनिष्टसाधनत्वमुक्तं तत्स्वयिविज्ञानवातिवितथं व्यर्थम् । 'हत्वाऽपि स इमां लोकां ब्रह्मति न निबध्यते' इत्युक्तेः १४ ज्ञानेति ज्ञातज्ञापनं व्यर्थमित्यर्थः १५ गोघ्न इति गां वाचं हन्ति हिनस्ति । 'यतो वाचो निवर्तते' इति श्रुतेः । स्वस्माद्वावर्तयति त या स्त्रीवस्त्रीसृष्टौ सहायभूता माया तद्धता वाचामायिकस्य गुणवतः स्तुतिः कर्तव्या असौत्वमायः वागतीतः कथं संस्तवमर्हति न कथमपीति १६ मतिमतां मतिमद्भिः श्रेष्ठः प्रशस्यतमः संभावयतीति जनार्दनः संसारवर्द्धनेन जनपीडनकरः मायावीर्ध्वरः त्वद्वाक्यात् तव वक्ष्यवचसो वाक्यात् एतत्सर्वं पूतनाघातादि आत्मानि संभावयतिसत्यत्वेनैव दर्शयति श्रेष्ठेन त्वया यदेव वक्तव्यं तदेव लोकः सत्यमित्यध्यवस्यति वस्तुतस्तु एतत्सर्वं कृष्णे क्रियारोपणं वितथं । 'निष्कलं निष्क्रियं' इत्यादि श्रुतेः १७ तत्र 'सर्वे ब्रह्मवदिष्यन्ति संप्राप्तुकलौ युगे । नानुतिष्ठं

न ते श्रुतमिदं भीष्मनूनं कथयतां सताम् ॥ यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञं वाक्यं कुरुकुलाधम १२ स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणे पुत्र ॥ यस्य चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः १३ इति संतोऽनुशासंति सज्जनधर्मिणः सदा ॥ भीष्मलोके हितस्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते १४ ज्ञानवृद्धं च वृद्धं च भूयां संकेशं वम ॥ अजान त इवाख्यासि संस्तु वन्कौरवाधम १५ गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च स न भीष्मत्वद्वाक्याद्यदि पूज्यते ॥ एवं भूतश्च यो भीष्मकथं संस्तवमर्हति १६ असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ॥ संभावयति चाप्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः ॥ एवमेतत्सर्वमिति तत्सर्वं वितथं ध्रुवम् १७ न गाथागाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति ॥ प्रकृतिं याति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा १८ नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्यानां त्रसंशयः ॥ अतः पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते १९ येषामर्च्यतमः कृष्णस्त्वं च येषां प्रदर्शकः ॥ धर्मवांस्त्वमधर्मज्ञसतां मार्गादवह्रुतः २० को हि धर्मिणमात्मानं जानन्न ज्ञानविदां वरः ॥ कुर्याद्यथा त्वयी भाष्मकृतं धर्ममवेक्षता २१ चेत्वं धर्मं विजानासि यदि प्राज्ञा मतिस्तव ॥ अन्यकामा हि धर्मज्ञा कन्यका प्राज्ञमानिना ॥ अंबानामेति भद्रं ते कथं साऽपहृता त्वया २२ तां त्वयाऽपहृतां भीष्मकन्यां नैषितवान्यतः ॥ भ्राता विचित्रवीर्यस्ते सतां मार्गमनुष्ठितः २३

तिमैत्रेयशिरोदरपरायणाः

इति । शब्दमात्रं वदंति न शमादि पराभवन्ति तादृशो भीष्मो न भवतीत्याह द्वाभ्यां न ग्रायेति । भूलिङ्गो नाम भूशायी पक्षी मासाहसमित्यनिशं वदन्नपि सिंहदंष्ट्रांतरस्थं मांसमादत्ते स्वयं साहसमतिशयितं करोति तथानहिंसादिकं कर्तव्यमिति वदन्नन्यो हिंसा मेव करोतीत्यर्थः १८ त्वं तु अस्मिन् चरमे जन्मानि यथा वदसि तथैव करोषीत्याह नूनमिति प्रकृतिः शरीरं जघन्या च रेमा तथा पाण्डवानामपि प्रकृतिर्जघन्याऽतः हेतोः पापीयसी वेदोक्तधर्मसंरक्षकतरा । पातीति पाः वेदोक्तो धर्म इति पासं दपदनिर्वचने न्यासेनैव व्याख्यातत्वात् तं पातीति पापातिशये न पापा पापीयसीतियोगात् १८ चरमे देहत्वे गमकमाह येषामिति अतो हेतोः सर्वथा त्वं अवेतिसंबंधः । कं अवेत्युच्यते यः अधर्मज्ञः धर्मज्ञो न भवति यश्च सतां मार्गात् प्रतक्ष्युतः तमिति यत् च्छब्दाध्याहारेण योज्यम् २ यथा वदसि तथा करोषीत्येतद्दर्शयितुं भीष्मस्य ब्रह्मचर्यदाढ्यं स्तौति पंचभिः कोहीति धर्मिणं धर्मोऽधिकारिणम् २१ अन्येति हे प्राज्ञमानिना त्वया स्तुताया कन्यका सा त्वत्तः कथं भद्रं आप न कथं च न दृष्टत्वात्तव ब्रह्मचर्यस्य २२ तव भ्राताऽपि तादृश इत्याह तामिति यदर्थं हृता सभाताऽपि तानैषितवान् अन्यकामा हीति पूर्वोक्तहेतोरेवेत्यर्थः २३

अंबानामन्याप्राथम्यमानेनापि त्वया ब्रह्मचर्येन त्यक्तमित्युक्ता धर्मसंकटेऽपि त्वया तत्र त्यक्तमित्याह दारयोरिति यस्य विचित्रवीर्यस्य हे प्राज्ञ तव मिषतः पश्यतः मानिनः मानवतः २४ को हि धर्म इति हे भीष्म ते तव निकटे आहिर्ब्रह्मसुरस्तस्य धर्मो दंभदर्पादिः कोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः । तव कोपि दंभादिरासुरो धर्मो नास्ति अतः यदि दंधारयासि ब्रह्मचर्यतद्वया व्यासेनेव त्व याऽपि भ्रातृक्षेत्रेषु अपत्योत्पादनं कर्तुं युक्तमेवासीदित्यर्थः । वाशब्दोद्धार्ये । ल्यब्लोपे पंचम्यौ । मोहं प्राप्येव क्लीबत्वं प्राप्येव मूर्च्छितवत् क्लीबवद्भासंभावितविश्वं तव ब्रह्मचर्यमित्यर्थः २५ न त्विति हे धर्मज्ञ कचिदपि साधने शमदमादौ तव उपचयं वृद्धिं न पश्यामीति न अपितु पश्याम्येव । हिते हितनिमित्तं त्वया वृद्धाश्च सेविता इत्यपि पश्यामि तत्र लिङ्ग्येवं धर्ममब्रवी रिति २६ एवं कृष्णस्यैव पूज्यत्वरूपं धर्म इष्टं दत्तमिति सार्द्धं श्लोकत्रयं वाक्यं इष्टादिकं अपत्यस्य षोडशीमपिकलानां हति अनपत्यस्य च व्रतादिकं मोघमित्येवं अन्येनराः कथयंतीति योजना २७ । २८ सत्त्वं अनपत्यः स न मिथ्या धर्म आध्यासिकधर्मोऽपत्योत्पादनादिः तस्य अनुसारकः तं अनुसर्तुं वृद्धो वयोतीतत्वादयो ग्योऽसीत्यर्थः । अनुशासनादिति पाठे मिथ्याध

दारयोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः ॥ तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि २४ को हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्यमिदं वृथा ॥ यद्धारयसि मोहा द्वाक्लीबत्वाद्धानसंशयः २५ न त्वहंतव धर्मज्ञ पश्याम्युपचयं कचिन् ॥ न हिते सेविता वृद्धाय एवं धर्ममब्रवीः २६ इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ॥ सर्व मेतदपत्यस्य कलानां हति षोडशीम् २७ वतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्मयत् ॥ सर्वतदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् २८ सो नपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्या धर्मानुसारकः ॥ हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभिः प्राप्नुयावधम् २९ एवं हि कथयंत्यन्येनरा ज्ञानविदः पुरा ॥ भीष्मयत्तदहंसम्यक् वक्ष्यामि तव शृण्वतः ३० वृद्धः किल समुद्रांतिकश्चिद्धं सोऽभवत्पुरा ॥ धर्मवागन्यथा वृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति च ३१ धर्मं चरतमाऽधर्ममिति तस्य वचः किल ॥ पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्मसततं सत्य वादिनः ३२ अथास्य भक्ष्यमाजन्तुः समुद्रजलचारिणः ॥ अंडजार्भीष्मतस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ३३ ते च तस्य समभ्याशे निक्षिप्यां डानि सर्वशः ॥ समुद्रां भस्यमज्जंत चरंतो भीष्मपक्षिणः ३४ तेषां डानि सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् ॥ सहंसः संप्रमत्तानामप्रमत्तः स्वकर्मणि ३५ ततः प्रक्षीयमाणेषु ते पुतेषु तेषु डजोऽप रः ॥ अशंकतमहाप्राज्ञः सकदाचिद्दर्शह ३६ ततः सकथयामास दृष्ट्वा हंसस्य किलिबषम् ॥ तेषां परमदुःखार्तः स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ३७ ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समीपगाः ॥ निजघ्नस्तं तदा हंसं मिथ्या वृत्तं कुरुदह ३८ तेषां हंससधर्माणमपीमेव सुधाधिपाः ॥ निहन्तुर्भीष्म संकृद्धाः पक्षिणस्तमिवांडजम् ३९

मांनुशासनं देहाभिमानियोग्यं शास्त्रविहायानपत्यश्च वृद्धश्च जातोऽसीतिसंबंधः तस्मात्तदहंसवत्संन्यासिवत् ज्ञातिभ्यः ज्ञानेभ्यः तत्त्वज्ञानात् श्रवणादिव्यापारभेदात् बहुत्वं वधं गतिमोक्षं गत्यर्थस्य हंतरेति दंभं श्रवणमनननिदिध्यासनैः सम्पगनुष्ठितैरात्मानं प्राप्नुहीत्यर्थः २९ यस्त्वनृताभिसंधिः शब्देनैव ज्ञानं वदति न च ध्यानेन साक्षात्करोति स वध्यत इत्यस्मिन्नर्थे हं साख्यायिका माह एवं हीत्यादिना कुरुदह इत्यंतेन ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ तेषां मिथि तेषां सुधायाः शरीररूपायाः पृथ्व्याः अधिपाश्चालकाः प्रा णा एकादशेन्द्रियाणि च त्वानिहन्तुरपि इतरानिव नाना योनिपातेन हिंस्युरपि न तु हिंसितवन्तः । तत्र हनने दृष्टांतः संकृद्धाः पक्षिणस्तमंडजा भवन्ति । अपिकाका हिंसाया अमावं द्योतयति तत्र हेतुः हंससधर्माणं । हंसाः ध्यानाभिज्ञावः तत्तुल्यं सदा ध्यायि च जितप्राणैर्द्रियगणमित्यर्थः ३९

शाब्दपाठित्यमेवलोकेबहुलं नत्वार्थिकमित्यर्थे पूर्वोक्तकार्यसंप्राप्तिकागाथाऽस्तीत्याह भाषाभिति ४० अभिहतेकाभादिभिः रौपि वदसि धर्म एतत्तवअशुचि अंडभक्षणकर्म वाच
मतीयतेउक्तिविरुद्धमित्यर्थः ४१ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीये भारतमावदीपेएकाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ एवंभीष्मप्रशंसामुखेन हरिस्तुत्वासंप्राति जरासंधस्तुत्याऽपि तंस्तौ
ति समेद्वत्यादिना 'निर्दोषं हिसमं ब्रह्म' इतिगीतोक्तेः समेद्वत्याणि जरासंधोऽपि बहुमतः श्रेष्ठः यःअयं प्रस्यगात्मादासइतिमत्वाऽनेन स्वामिनाकृष्णेन युद्धेन इयेष नेच्छितवान् १
अनेनेत्यन्वादेशादयमर्थस्य प्रतीचः तदर्थेन कृष्णेनामेदं दर्शयति केशवेनेति कः ब्रह्मा २ केशवादिभिर्यत्कृतं तदेवाह अद्वारेणेत्यादिना कृष्णेन जरासंधानुग्रहार्थगच्छता गजेन्द्रा
नुग्रह इव चतुर्भुजं गरुडारूढंस्वरूपंनप्रकाशितं किंप्राप्तिद्वमपि कृष्णरूपं ब्राह्मणवेवेणाच्छादितं तत्तद्ब्रह्मासाधुमन्यते अन्यथा सर्वेषांतत्स्वरूपदशां ब्रह्मलोकोलंघनेन ब्रह्मणोप
मानोभवतीति दुःसहंतस्य तथाचश्रुतिः 'तस्मादेपांतत्र प्रियंयदेतन्मनुष्या विद्युः' इति । एवादेवानां एतत्तद्ब्रह्म अद्वारेणप्रवेशादिकं मानुषं नादृचमनुकुर्वतः शत्रुत्वाभिनयार्थं
युक्तमेतत्लौकिकमर्यादाप्रदर्शनार्थम् ३ स्तुतिपक्षेचतुर्थी पष्ठर्थे दुरात्मनो लोकस्याग्रे अस्मैकृष्णाय पाद्यंदातुंनेषितं तत्स्वरूपगृहनायेतिभावः ४ विरुतं भोजनप्रत्या
गाथामप्यत्रगायंतियेपुराणविदोजनाः ॥ भीष्मयांतांचतेसम्यक्कथयिष्यामिभारत ४० अंतरात्मन्यभिहतेरौपिपत्ररथाशुचि ॥ अंडभक्षणकर्मैतत्तव
वाचमतीयते ४१ इतिश्रीमन्महाभारतेसभापर्वणिशिशुपालवधपर्वणिशिशुपालवाक्येएकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ शिशुपालउवाच ॥ समेबहुमतो
राजाजरासंधोमहाबलः ॥ योऽनेनयुद्धेनेयेषदासोऽयमिति संयुगे १ केशवेनकृतंकर्मजरासंधवधेतदा ॥ भीमसेनार्जुनाभ्यांचकस्तत्साध्वितिमन्यते २
अद्वारेणप्रविष्टेनछद्मनाब्रह्मवादिना ॥ दृष्टःप्रभावःकृष्णेनजरासंधस्यभूपतेः ३ येनधर्मात्मनाऽऽत्मानंब्रह्मण्यमविजानता ॥ नेषितंपाद्यमस्मैतदातुम
ग्रेदुरात्मने ४ भुज्यतामिति तेनोक्ताःकृष्णभीमधनंजयाः ॥ जरासंधेनकीरव्यकृष्णेनविरुतंकृतम् ५ यद्ययंजगतःकर्तायथैनंमूर्खमन्यसे ॥ कस्मान्नब्राह्म
णंसम्यगात्मानमवगच्छति ६ इदंत्वाश्चर्यभूतंमेयदिमेपांडवास्त्वया ॥ अपकृष्टाःसतांमार्गान्मन्यंतेतच्चसाध्विति ७ अथवानैतदाश्चर्येपांत्वमसिभार
त ॥ स्त्रासधर्माचवृद्धश्चसर्वार्थानांप्रदर्शकः ८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वास्त्रुक्ष्णंरूक्षाक्षरंबहु ॥ चुकोपबलिनांश्रेष्ठोभीमसेनःप्रतापवान् ९
रूयानंवैराभिनयायेत्यर्थः ५ एवंकृष्णेनसह जीवतैर्वैकमत्यं प्राप्यांते कृष्णदर्शनेनैवप्राणांस्त्यजता तत्साधुज्यं प्राप्तमित्याह यद्ययमिति अयंजरासंधाख्यो जीवपवजगतः
कर्तामवेत् तर्हिपुनं मूर्खप्रतियथातथाकस्मात् अन्यसेचेष्टसे मूर्खवदेनंकथं मन्यसेइत्यर्थः । अत्रोत्तरग्रंथात् कृष्णस्तुतौ भीष्मेण पूतनावधादि असकृजरासंधपराजयांतं च
वाक्यजातमुक्तमितिज्ञेयम् अयंच ब्राह्मणं ब्राह्मणवेवेणागतंकृष्णं मरणकालेपि कस्मात्आत्मानं प्रत्यगात्मभावेन सम्यक्नावगच्छति किंतुअवगच्छत्येव अयंभावः । जीवश्चेत्पर
स्तर्हिजीवेन कृतंपरेणैव कृतमितिजीवो नस्तोतव्यः पर्यनुयोक्तव्यो वा । 'कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेव आकाशआनंदो न स्यात्' इतिश्रुतेः । तस्यैवसर्वचेष्टाप्रवर्तकत्वात् । तथा
'अंतेमतिः सागतिः' इति स्मृतेरंतंकृष्णं पश्यतःकृष्णभावः सिद्धइतितस्य लोकदृष्ट्या कृष्णद्रोहित्वेपि न काचिद्भानिः अंतंकृष्णदर्शनहेतोरनेकजन्मांतरानुष्ठितस्य पुण्यपुंजस्यस
त्वात्पुण्यवानेवेति स भंतव्यइति ६ एवंमूर्खाणां । विरुद्धवदाभासमानैर्वाक्यैः कृष्णतद्वक्ताश्च स्तुत्वा संप्रत्यनुपदोक्तरीत्या सद्यःकैवल्यप्राप्तये कृष्णसन्निधौ मृत्युसंपादनार्थं ता
नेवनिदांति स्पष्टार्थैर्वाक्यैः । इदं त्वित्यादिना । तुशब्दउक्तवैपरीत्यद्योतनार्थः ७ । ८ रूक्षं अर्थतः रूक्षाक्षरं शब्दतश्च ९

१० । ११ । १२ महासेनं कार्तिकेयम् १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीयेभारतमावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ रास शब्दंचकार १
तथापद्मप्रतीकाशेस्वभावयतविस्तृते ॥ भूयःक्रोधाभिताम्राक्षेरक्तेनेत्रेबभूवतुः १० त्रिशिखांभृकुटीचास्यददृशुःसर्वपार्थिवाः ॥ ललाटस्थांत्रिकूटस्थां
गंगांत्रिपथगामिव ११ दंतान्संदशतस्तस्यकोपाददृशुराननम् ॥ युगांतिसर्वभूतानिकालस्येवजिघत्सतः १२ उत्पतंतंतुवेगेनजग्राहैनंमनास्विनम् ॥
भीष्मएवमहाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः १३ तस्यभीमस्यभीष्मेणवार्यमाणस्यभारत ॥ गुरुणाविविधैर्वाक्यैःक्रोधःप्रशममागतः १४ नातिचक्रामभीष्मस्य
सहिवाक्यमरिंदमः ॥ समुद्धृतोघनापायेवेलामिवमहोदधिः १५ शिशुपालस्तुसंकुद्धेभीमसेनेजनाधिप ॥ नाकंपततदावीरःपौरुषेस्वेव्यवस्थितः १६ उ
त्पतंतंतुवेगेनपुनःपुनररिंदमः ॥ नसतंचितयामाससिंहःकुद्धोमृगंयथा १७ प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यंचेदिराजःप्रतापवान् ॥ भीमसेनमभिकुद्धंद्वाभीमपराक्र
मम् १८ मुंचैनंभीष्मपश्यंतुयावदेनंनराधिपाः ॥ मत्प्रभावविनिर्दग्धंपतंगमिववन्हिना १९ ततश्चेदिपतेर्वाक्यंश्रुत्वातत्कुरुसत्तमः ॥ भीमसेनमुवाचे
दंभीष्मोमतिमतांवरः २० ॥ ॥ इतिश्रीमन्महाभारतेसभापर्वणिशिशुपालवधपर्वणिभीमक्रोधेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥
॥ चेदिराजकुलेजातरुक्षएषचतुर्भुजः ॥ रासभारावसदृशंरासचननादच १ तेनास्यमातापितरौत्रेसतुस्तौसबांधवौ ॥ वैरुतंतस्यतौदृष्ट्वात्यागाय
कुरुतांमतिम् २ ततःसभार्यंनृपतिसामात्यंसपुरोहितम् ॥ चिंतासंमूढहृदयंवागुवाचाशरीरिणी ३ एषतेनृपतेपुत्रःश्रीमानजातोबलाधिकः ॥ तस्माद
स्मान्नभेतव्यमव्यग्रःपाहिवैशिशुम् ४ नचवैतस्यमृत्युर्वैनकालःप्रत्युपस्थितः ॥ मृत्युर्हंतास्यशस्त्रेणसचोत्पन्नोनराधिप ५ संश्रुत्योदाहृतंवाक्यंभूतमं
तर्हितंततः ॥ पुत्रस्नेहाभिसंतप्ताजननीवाक्यमब्रवीत् ६ येनेदमीरितंवाक्यंममैतंतनयंप्राति ॥ प्रांजलिस्तंनमस्यामिब्रवीतुसपुनर्वचः ७ याथातथ्ये
नभगवान्देवोवायदिवेतरः ॥ श्रोतुमिच्छामिपुत्रस्यकोऽस्यमृत्युर्भविष्यति ८ अंतर्भूतंततोभूतमुवाचेदंपुनर्वचः ॥ यस्योत्संगेगृहीतस्यभुजावभ्याधि
काबुभौ ९ पतिष्यतःक्षितितलेपंचशीर्षाविवोरगौ ॥ तृतीयमेतद्बालस्यललाटस्थंतुलोचनम् १० निमज्जिष्यतियंदृष्ट्वासोऽस्यमृत्युर्भविष्यति ॥ व्यक्षं
चतुर्भुजंश्रुत्वातथाचसमुदाहृतम् ११ पृथिव्यांपार्थिवाःसर्वेअभ्यांगच्छन्दिदृक्षवः ॥ तान्पूजयित्वासंप्राप्तान्यथाहंसमहीपतिः १२ एकैकस्यनृप
स्यांकेपुत्रमारोपयत्तदा ॥ एवंराजसहस्राणांपृथक्त्वेनयथाक्रमम् १३ शिशुरंकेसमारूढोनतत्प्रापनिदर्शनम् ॥ एतदेवतुसंश्रुत्यद्धारवत्यांमहाबलौ १४
ततश्चेदिपुरीप्राप्तौसंकर्षणजनार्दनौ ॥ यादवौयादवींद्रुंस्वसारंतौपितुस्तदा १५

१ । ३ । ४ मृत्युः स्थूलदेहवियोगः कालः यमः मृत्युः हंता ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० तथाचेति रासभारावसदृशंसमुदाहृतंशब्दम् ११ । १२ । १३ निदर्शनं बाहुपातादिकंज्ञापकम् १४

कुशलंबलकोशादिवृद्धिः अनामयं आरोग्यम् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । अपराधशतमिति हिमसिद्धं वधाहर्णामन्येषामपिमयाऽपराधशतं क्षाम्यं
हेपितृष्वसःतेपुत्रस्यतु संबंधवशात्सर्वथाक्षाम्यमेवेत्यर्थः २४ यः अहयतेयुद्धायेति शेषः २५ ॥ इतिसमापवर्णि नैलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ नेपे
ति कृष्णस्यैवविनिश्चयइत्यनेन कृष्णप्रेरितोऽयंप्रलपतीत्युक्तम् १ कालपरीतात्माकालेनप्रस्तदेहः २ हरेस्तेजोऽशस्यास्य शिशुपालस्यपुष्पहारिस्तस्वांशंआदातुं संहर्तुमिच्छति ।
पुनःअन्वदोहिरण्यकशिखाद्यपेक्षया ३ । ४ । समुर्ध्वःकृष्णकोपयितुं मिथ्यैवसंकुद्धोऽपिसन् उत्तरंउत्कृष्टतरंवनंउवाच ५ पुनस्तदेवाहद्विषतांनइति समानाधिकरणेपष्ठयौ केशव

अभिवाद्ययथान्यायंयथाश्रेष्ठंनृपंचताम् ॥ कुशलानामयंपृष्ठानिषण्णौरामकेशवौ १६ साम्यचर्यतौतदावीरौप्रीत्याचाम्यधिकंततः ॥ पुत्रंदामोदरोत्संगेदेवी
संन्यदधात्स्वयम् १७ न्यस्तमात्रस्यतस्यांकेभुजावम्यधिकाबुभौ ॥ पेततुस्तच्चनयनंन्यमज्जतललाटजम् १८ तदृष्ट्वाव्यथितात्रस्तावरंकृष्णमयाचत ॥
ददस्वमेवरंकृष्णभयार्तायामहाभुज १९ त्वं ह्यार्तानांसमाश्वासोभीतानामभयप्रदः ॥ एवमुक्तस्ततःकृष्णःसोऽब्रवीद्यदुनंदनः २० मामैस्त्वंदेविधर्मजेन
मतोऽस्तिभयंतव ॥ ददामिकंवरंकिंचकरवाणिपितृष्वसः २१ शक्यंवायदिवाशक्यंकरिष्यामिवचस्तव ॥ एवमुक्ताततःकृष्णमब्रवीद्यदुनंदनम् २२ शि
शुपालस्यापराधानक्षमेधास्त्वंमहाबल ॥ मत्कृतेयदुशार्दूलविद्धयेनमेवरंप्रभो २३ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ अपराधशतंक्षाम्यंमयाह्यस्यपितृष्वसः ॥ पु
त्रस्यतेवधार्हस्यमात्वंशोकेमनःकृथाः २४ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमेषनृपःपापशिशुपालःसुमंदधीः ॥ त्वासमाहूयतेवीरगोविंदवरदार्पितः २५ ॥ इतिश्री
मन्महाभारतेसमापर्वणिशिशुपालवधपर्वणिशिशुपालवृत्तांतकथनेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ नैषाचेदिपतेर्बुद्धिर्ययात्वाहयते
ऽच्युतम् ॥ नूनमेषजगद्भर्तुःकृष्णस्यैवाविनिश्चयः १ कोहिमांभीमसेनाद्यक्षितावर्हतिपार्थिवः ॥ क्षेमं कालपरीतात्मायथैषकुलपांसनः २ एषह्यस्यमहां
बाहुस्तेजोऽश्वहरेर्ध्रुवम् ॥ तमेवपुनरादातुमिच्छत्युततथाविभुः ३ येनैषकुरुशार्दूलशार्दूलइवचेदिराट् ॥ गर्जत्यतीवदुर्बुद्धिःसर्वानस्मानचितयन् ४
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततो नममृषेचैद्यस्तद्भीष्मवचनंतदा ॥ उवाचचैनंसंकुद्धःपुनर्भीष्ममथोत्तरम् ५ ॥ शिशुपालउवाच ॥ द्विषतांनोऽस्तुभीष्मैष
प्रभावःकेशवस्ययः ॥ यस्यसंस्तववक्तात्वंबंदिवत्सततोत्थितः ६ संस्तवेचमनोभीष्मपरेषारमतेयदि ॥ तदासंस्तौषिराज्ञस्त्वमिमं हित्वाजनार्दनम् ७ दरदं
स्तुहिबाल्हीकामिमंपार्थिवसत्तमम् ॥ जायमानेनयेनेयमभवद्धारितामही ८ वंगांगविषयाध्यक्षंसहस्राक्षसर्मबले ॥ स्तुहिकर्णमिमंभीष्ममहाचापविकर्षणम् ९

स्ययःप्रभावःसःद्विषतां तद्विषतामप्यस्माकमस्तु ६ एवंईश्वरप्रभावंप्राध्यं तन्मूलहेतुंद्वेषमाहेतरस्तवेन संस्तवेचेत्यादिना हित्वेतिदधातेःरूपं जनार्दनंहृदिनिधाय तद्रूपत्वेन इत
रानुराज्ञःस्तुहीत्यर्थः निंदापक्षेत्तुजुरेवार्थः ७ जायमानेनेतिपाठे दारिता भीमेनमातुरंकातपतताशिलेव येनमही विदारिता । यजमानेनेति पाठ ऋत्विग्भ्यो दिस्सताभयंप्रा
पिता । ब्राह्मणानामधिपत्ये खलनिग्रहायोगादिति भावः ८ । ९

१० । ११ । १२ । १३ । १४ वैप्रतिसमः विगतःप्रतिसमोयस्यसतपा स्वार्थेतद्धितः अनुलङ्घ्यर्थः १५ केशवंआतिक्रम्यजयद्रथं किंप्रशंससीतियोज्यं निंदापक्षेत्तुपष्टपवार्थः १६ । १७
१८ । १९ । २० । २१ शल्यादीनिनि स्तवायस्तुयतेइतिव्युत्पत्त्यास्तवः परमेश्वरःतस्मैतत्प्राप्तये किंनस्तौपि अपितुसर्वान् परमेश्वरत्वेनैवस्तुहीत्यर्थः २२ किंहीति पितामात्रेतिवत्
सहार्थयोगाभावेऽपि तृतीया वृद्धतमेनत्वयासह कथयतांउपादिशतांवृद्धानां वचनं मतोमयानश्रुतंततः किंकर्तुःशक्यं अज्ञत्वादकिंचित्करोऽहमित्यर्थः २३ एवंस्वगर्वपरिहृत्ययत् ज्ञा
नंतदाहआत्मेति देहबुद्ध्या आत्मपरयोःस्तवोवा ईश्वरबुद्ध्यातयोर्द्वेषोवानकर्तव्यइति तेत्वत्तःनःअस्माभिः श्रुतमितियोज्यम् २४ अस्तव्यंवाचामगोचरत्वात् मोहात् मोहंअज्ञानं
आश्रित्येतिल्यप्लोपे पंचमी मायिकैर्गुणैःसर्वैश्वर्यादिभिः निर्विशेषचिन्मात्रस्यकेशवस्यस्तवं कश्चित्तदभिज्ञो नानुमन्यते २५ एतदेवाहकथमिति भीष्ममजस्य अविद्योपाधोजं

यस्येमेकुंडलेदिव्येसहजेदेवनिर्मिते ॥ कवचंचमहाबाहोबालार्कसहस्रप्रभम् १० वासवप्रतिमोयेनजरासंधोऽतिदुर्जयः ॥ विजितोबाहुयुद्धेनदेहभेदंचलं
मितः ११ द्रोणंद्रोणिंचसाधुत्वंपितापुत्रौमहारथौ ॥ स्तुहिस्तुत्याबुभौभीष्मसततंद्विजसत्तमौ १२ ययोरन्यतरोभीष्मसंकुद्धःसचराचराम् ॥ इमांस्सु
मर्तीकुर्यान्निःशेषामितिमेमतिः १३ द्रोणस्यहिसमंयुद्धेनपश्यामिनराधिपम् ॥ नाइवत्थाम्नःसमंभीष्मनचतौस्तोतुमिच्छसि १४ पृथिव्यांसागरांता
यांयोवैप्रतिसमोभवेत् ॥ दुर्योधनंतराजेंद्रमतिक्रम्यमहाभुजम् १५ जयद्रथंचराजानंरुताखंडविक्रमम् ॥ इमंकिंपुरुषाचार्यलोकेप्रथितविक्रमम् ॥ अति
क्रम्यमहावीर्यंकिंप्रशंससिकेशवम् १६ वृद्धंचभारताचार्यतथाशारदतंकुपम् ॥ अविक्रम्यमहावीर्यंकिंप्रशंससिकेशवम् १७ धनुर्द्धराणांप्रवरंरुक्मिणंपुरु
षोत्तमम् ॥ अतिक्रम्यमहावीर्यंकिंप्रशंससिकेशवम् १८ भीष्मकंचमहावीर्यंदंतवक्रंचभूमिपम् ॥ भगदंतंयूपकेतुंजयत्सेनंचमागधम् १९ विराट्द्रुपदौचो
भौशकुर्निचबृहद्बलम् ॥ विदानुर्विदावावंत्यौपांल्यंश्वेतमथोत्तमम् २० शंखंचसुमहाभागंवृषसेनंचमानिनम् ॥ एकलव्यंचविक्रांतंकालिंगंचमहारथ
म् ॥ अतिक्रम्यमहावीर्यंकिंप्रशंससिकेशवम् २१ शल्यादीनपिकस्मात्त्वंनस्तौषिवसुधाधिपान् ॥ स्तवाययदितेबुद्धिर्वर्ततेभीष्मसर्वदा २२ किं
हिशक्यंमयाकर्तुंयद्वृद्धानांत्वयानृप ॥ पुराकथयतानूनंनश्रुतंधर्मवादिनाम् २३ आत्मनिंदाऽऽत्मपूजाचपरनिंदापरस्तवः ॥ अनाचरितमार्याणामिति
तेभीष्मनःश्रुतम् २४ यदस्तव्यमिमंशश्वत्सोमोहात्संस्तौषिभक्तिः ॥ केशवंतच्चतेभीष्मनकश्चिदनुमन्यते २५ कथंभोजस्यपुरुषेवर्गपालेदुरात्मानि ॥
समावेशयसेसर्वजगत्केवलकाम्यया २६

वस्यपुरुषेपुरिशये अंतरात्मनिसाच्चिदानंदरूपे वर्गः देहेन्द्रियादिसंवातःतस्यपालयितरि । 'कोहोवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्पात्' इति श्रुतेः । अदुरात्मानि उपाधिष
र्मकालुष्याहुःस्थित आत्मादुरात्मा विराट्सूत्रेश्वराख्यः तद्विज्ञेजगत्कथं समावेशयसे नाहिमुद्वटन्यायेनात्रजगत्समावेशः अपरिणामित्वादस्य किंतुहिरण्यसर्वन्यायेन तथाचाज्ञा
नमेवजगदुपादानं अयंतुतदाधिष्ठानमात्रम् यथोक्तम् । 'अस्यद्वैतंद्रजालस्य यदुपादानकारणं ॥ अज्ञानंतदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते' इति । केवलस्यनिर्गुणस्यकाम्यया इच्छयास
गुणोपासकानानिर्गुणप्राप्तिः सद्योनसंभवतित्यर्थः । प्रक्षेभोजस्यकंसस्यवर्गपालेगोसंघपाले २६

अथचेति तेत्वत्संबन्धिनां एषांसांबुद्धिः प्रकृतिनयाति स्वकारणेनलीयते तर्हि भूलिंगशकुनिर्यथाऽन्यद्वदत्यन्यत्करोति तद्वत्तेश्चकामयते शबलं वदतीत्यर्थः भुवलिङ्गतीति भूलिंगो बिलशाबीपक्षिविशेषः । एषेतिपाठेष्वास्मदीयाबुद्धिः तेत्वदीयात्वद्वत्तेतियोज्यं तदास्वस्यैवशकुन्युपमत्वम् २७ अर्थविगर्हिताः उक्तिविपरीतक्रियया अर्थोविगर्हितोयासांताः २८ वाशतेशब्दकरोति २९ मांसार्गलंदंष्ट्रांतरलग्नस्य मांसस्यबहिर्निर्गतभागंउल्लोम ३० इच्छतइति साहिपक्षिणीमृत्युमुखे प्रविष्टापितदुपेक्षयाजीवन्तीयया लोकानुपदिशतिमासाहस मिति तथात्वमपिदेहधारित्वान्मृत्युमुखेपतितोपि मृत्युनाउपेक्षितोजीवसि अस्मांश्चोपदिशसिमृत्युमुखे नपतितव्यमितितत्रहेतुः अधर्मिष्ठेति सर्वधर्मशून्यं ब्रह्म अधर्मितत्रिष्ठ । ब्रह्मनिष्ठो हिमृत्युमुखेनपततीति वेदशास्त्रप्रसिद्धम् ३१ अत्रैवहेत्वंतरमाह इच्छतामिति पूजायांबहुवचनम् शंतनोःस्वपितुरिच्छयावरदानेनापि जीवसीत्यर्थः लोकविदिति द्विष्टकर्मतिच्छेदःलो

अथचैषानतेबुद्धिःप्रकृतिनयातिभारत ॥ मयैवकाथितंपूर्वभूलिंगशकुनिर्यथा २७ भूलिंगशकुनिर्नामपाश्वेहिमवतःपरे ॥ भीष्मतस्याःसदावाचःश्रूयतेऽ र्थविगर्हिताः २८ मासाहसमितीदंसासततंवाशतेकिल ॥ साहसंचात्मनाऽतीवचरंतीनावुध्यते २९ साहिमांसार्गलंभीष्ममुखात्सिंहस्यखादतः ॥ दंतां तरविलग्रंयतदादत्तेऽल्पचेतना ३० इच्छतःसाहिसिंहस्यभीष्मजीवत्यसंशयम् ॥ तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठसदावाचःप्रभाषसे ३१ इच्छतांभूमिपालानांभी ष्मजीवस्यसंशयम् ॥ लोकविद्विष्टकर्माहिनान्योऽस्तिभवतासमः ३२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततश्चेदिपतेःश्रुत्वाभीष्मःसकडुकं वचः ॥ उ वाचेदंवचोराजंश्चेदिराजस्यशृण्वतः ३३ इच्छतांकिलनामाहंजीवाम्येषामहीक्षिताम् ॥ सोहंनगणयाम्येतांस्तृणेनापिनराधिपान् ३४ एवमुक्तेतुभो ष्मेणततःसंचुक्रुशुर्नृपाः ॥ केचिज्जहृषिरेतत्रकेचिद्भीष्मजगहिरे ३५ केचिदूर्ध्वहेष्वासाःश्रुत्वाभीष्मस्यतद्वचः ॥ पापोऽवलितोवृद्धश्चनायंभीष्मोऽर्हति क्षमाम् ३६ हन्यतांदुर्मतिर्भीष्मःपशुवत्साध्वयंनृपाः ॥ सर्वैःसमेत्यसंरब्धैर्दह्यतांवाकटाग्रिना ३७ इतितेषांवचःश्रुत्वाततःकुरुपितामहः ॥ उवाचम तिमानभीष्मस्तानेववसुधाधिपान् ३८ उक्तस्योक्तस्यनेहांतमहंसमुपलक्ष्ये ॥ यत्तुवक्ष्यामि तत्सर्वंशृणुध्वंसुधाधिपाः ३९ पशुवद्वातनं वामेदहनंवाक टाग्रिना ॥ क्रियतांमूर्ध्नोवोन्यस्तंमयेदंसकलंपदम् ४० एषतिष्ठतिगोविंदःपूजितोऽस्माभिरच्युतः ॥ यस्यवस्त्वरतेबुद्धिर्मरणायसमाधवम् ४१ कृष्ण माह्वयतामद्युद्धचक्रगदाधरम् ॥ यावदस्यैवदेवस्यदेहंविशतुपातितः ४२ ॥ इतिश्रीमन्महाभारतेसभापर्वणिशिशुपालवधपर्वणिभीष्मवाक्येचतु श्रुत्वारिंशोऽध्यायः ४४ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःश्रुत्वाभीष्मस्यचेदिराडुरुविक्रमः ॥ युयुत्सुर्वासुदेवेनवासुदेवमुवाचह १

कआत्मा'आत्मानमेवलोकमुपासीत'इतिश्रुतेः तद्विद्विष्टं द्वेषयुक्तं हिस्त्रं क्षात्रं कर्मस्येत्येवंविधोपि क्षत्रियोऽपि अत्यंतं ब्रह्मविदसीत्यर्थः । पक्षांतरेतुस्पष्टार्थएवग्रंथः ३२ । ३३ एवंगूढा मिसंधिनाशिशुपालेन स्तुतोपिभीष्मः तस्याभिलषितंकेवल्यंदातुं तदुक्तीनारूढयानिदापरत्वमाश्रित्य वैरमुद्योतयन्नुवाच इच्छतांकिलेत्यादिना ३४ । ३५ । ३६ कटाग्रिनाकक्षा ग्रिना ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ कृष्णमिति देहंविशतिवत्यनेनस्वस्य शिशुपालीयं वैकुण्ठात्पतनादिकंपूर्ववृत्तंविदितमस्तीतिदर्शितम् ४२ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदी पेचतुश्रुत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ उरुविक्रमःउरुर्महान् विश्वव्यापी विक्रमः पादविक्षेपोयस्य सशिशुपालो हरिणासहाभेदात् १

तावत्तरणं गच्छयावत्त्वानिहन्मि निश्चयेनप्राप्नोमि हंतेर्गत्यर्थत्वेन प्राप्त्यर्थत्वात्सद्यःकैवल्येषु मां जरासंधमिव जितमात्रं मा भुञ्चेत्यर्थः सहितं सर्वपांडवैरिति पांडवानामपि विष्णवंशत्वंदर्शयति २ अवध्याःअवधौ मर्यादायांसाधवः मर्यादापरिपालकाः मेमताः एषेतुर्विष्टतिरेषां लोकानामसंभेदायेति परमात्मनस्तावन्मर्यादाविधारकत्वं स्पष्टं तदंश त्वात्पांडवानामपीत्यर्थः । अत्रहेतुमाह नृपतीनिति अराजा नास्तिरंजकोऽस्मादन्य इतिअराजा । 'एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूताति मात्रामुपजीवन्ति । एषहोवानंदयति'इत्यादिना परमात्मनएव मुख्यरंजकत्वश्रुतेः ३ त्वांदासं त्वा अंदासमितिच्छेदः त्वात्वांअंदो बंधः । अदिबंधनेधातुः । तंअस्याति क्षिपतीतिअंदासंबंधनाशकम् बाल्यादारभ्येतिशेषः दुर्मतिंअ

आव्हयेत्वारणंगच्छमयासार्द्धजनार्दन ॥ यावदद्यनिहन्मि त्वांसहितं सर्वपांडवैः २ सहत्वयाहिमेवध्याःसर्वथाकृष्णपांडवाः ॥ नृपतीन्समतिक्रम्ययैरराजा त्वमर्चितः ३ येत्वांदासमराजानंबाल्यादर्चीतिदुर्मतिम् ॥ अनहंमहवत्कृष्णवध्यास्तइतिमेमतिः ४ इत्युक्त्वा राजशार्दूलस्तस्थौगर्जन्नमर्षणः ॥ एवमुक्त स्ततःकृष्णोमृदुपूर्वमिदंवचः ॥ उवाचपार्थिवान्सर्वान्ससमक्षंचवीर्यवान् ५ एषनःशत्रुरत्यंतपार्थिवाःसात्वतीसुतः ॥ सात्वतानांनृशंसात्मानहितोऽनपका रिणाम् ६ प्राग्ज्योतिषपुरंयातानस्मान्ज्ञात्वानृशंसकृत् ॥ अदहद्वारकामेषस्वस्त्रीयःसन्नराधिपाः ७ क्रीडतोभोजराजस्यएषरैवतकेगिरौ ॥ हत्वावध्वा चतान्सर्वान्उपायात्स्वपुरंपुरा ८ अश्वमेधेहयंमध्यमुत्सृष्टरक्षिभिर्वृतम् ॥ पितुर्मयंजविघ्नार्थमहरत्पापनिश्चयः ९ सौवीरान्प्रतियातांचबभूरेपतप स्विनः ॥ भार्यामभ्यहरन्मोहादकामांतामितोगताम् १० एषमायाप्रतिच्छन्नःकरूपार्थेतपस्विनीम् ॥ जहारभद्रां वैशालीं मातुलस्यनृशंसकृत् ११ पितृष्वसुःकृतेदुःखंसुमहन्मर्षयाम्यहम् ॥ दिष्ट्याहीदंसर्वराजांसन्निधावद्यवर्तते १२ पश्यंतिहिभवंतोऽद्यमद्यतीवव्यतिक्रमम् ॥ कृतानितुपरोक्षं मेयानितानिनिबोधत १३ इमंत्वस्यनशक्ष्यामिक्षंतुमद्यव्यतिक्रमम् ॥ अवलेपाद्गार्हस्यसमग्रेराजमंडले १४ रुक्मिण्यामस्यमूढस्यप्रार्थनाऽऽसी न्मुमूर्षतः ॥ नचतांप्राप्तवान्मूढःशूद्रोवेदश्रुतीमिव १५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमादिततःसर्वेसहितास्तेनराधिपाः ॥ वासुदेववचःश्रुत्वाचे दिराजंव्यगर्हयन् १६ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशिशुपालःप्रतापवान् ॥ जहासस्वनवद्वासंवाक्यंचेदमुवाचह १७ मत्पूर्वोरुक्मिणीकृष्णसंसत्सुपरिकीर्तयन् ॥ विशेषतःपार्थिवेषुव्रीडांनकुरुपेकथम् १८ मन्यमानोहिकःसत्सुपुरुषःपरिकीर्तयेत् ॥ अन्यपूर्वास्त्रियंजातुत्वदन्योमधुसूदन १९

महं दुःस्थितांमर्तिप्रवेष्टुंअनहमित्यर्थः अहंवत् पूज्यवत्तेऽपिवध्याः अवोपसर्गस्य भागुरिमतेन अकारलोपः पूर्ववदर्थः ४ । ५ एवंगूढाशयेन स्तुतोऽपि भगवान् रूढयथाभिप्रायेण लोकदृष्ट्यातंहंतुवैरमाविष्करोति एषनःशत्रुरित्यादिना नहितः सुप्सुपोति समासःनैकधेत्यादिद्वत् द्वेपीत्यर्थः ६ । ७ । ८ । ९ सौवीरान् देशविशेषान् इतोहस्तिनापुरातगतं प्रस्थितां सुवीरात्प्रतिपत्तौ चेतिपाठप्रतिपत्तौविवाहकाले बभूरोयादवस्य १० दोषांतरमाहएषइति करूपार्थेकरूपोदेशभेदः तद्राजार्थेअण् मायाप्रतिच्छन्नः कपटेनतद्वेषकृत्वेत्यर्थः वैशालीं विशालापुरी तदधिपस्यकन्याम् ११ । १२ तानिपूर्वाक्कानिनिबोधत १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । मत्पूर्वापित्रादिभिःपूर्वमह्यप्रतिश्रुताम् १८ मन्यमानःस्वीकुर्वाणः १९

क्षमक्षमस्व श्रद्धापितृष्वसुर्वचसि अवश्यानुष्ठेयत्वबुद्धिः २० । २१ । २२ याचतः इति पाठे याचने याचः तस्मात् प्रथमा येतसिः २३ याचितं मया दत्तमप्रतिश्रुतं तानि शतं आपराधानि वधयिष्यामिवधं प्रापयिष्यामि । प्यंताववधशब्दात् लृट् २४ । २५ तेजोर्लिङ्गशरीरं अर्घ्यं संसारनादितयाऽनादि २६ । २७ तच्च भगवता स्वमहिमानं प्रकाशयता सर्वेषां दृष्टिविषयी

क्षमवायदितेश्रद्धामावाकृष्णममक्षम ॥ रुद्राद्वापि प्रसन्नाद्वा किमेत्वतो भविष्यति २० तथा ब्रुवत एवास्य भगवान्मधुसूदनः ॥ मनसाऽर्चितयज्ञकंदैत्यवर्ग निषूदनम् २१ एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्तगते सति ॥ उवाच भगवानुच्चैर्वाक्यं वाक्यविशारदः २२ शृण्वंतु मे महीपाला ये नैतत्क्षमितं मया ॥ अपराध शतं क्षाम्यं मातुरस्यैव याचने २३ दत्तं मया याचितं च तद्वै पूर्णं हि पार्थिवाः ॥ अधुनावधयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् २४ एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठ श्वेदिरा जस्य तत्क्षणात् ॥ व्यपाहरच्छिरः कुक्षश्चक्रेणामित्रकर्षणः २५ सपपात महाबाहुर्वज्राहत इवाचलः ॥ ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्न्यंददधुर्नृपाः २६ उत्पतंतं महाराज गगनादिवभास्करम् ॥ ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् ॥ वंदेत तदा तेजोविवेश च नराधिप २७ तदद्भुतमन्यंत दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ॥ यद्विवेश महाबाहुं ततेजः पुरुषोत्तमम् २८ अनभ्रे प्रवर्षयौः पपात ज्वलिताग्निः ॥ कृष्णेन निहते चैवे चालच वसुंधरा २९ ततः केचिन्महीपालानां ब्रु वंस्तत्र किंचन ॥ अतीतवाक्पथे काले प्रेक्षमाणानां जनार्दनम् ३० हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यर्पिषन्नमर्षिताः ॥ अपरे दशनैरोष्ठान दशनक्रोधमूर्छिताः ३१ रहश्च केचिद्वाष्पेयं प्रशंसुर्नराधिपाः ॥ केचिदेव तु संरब्धामध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् ३२ प्रहृष्टाः केशवजग्मुः संस्तुवन्तो महर्षयः ॥ ब्राह्मणाश्च महा त्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ३३ शंसुर्निर्वृताः सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ॥ पांडवस्त्वब्रवीद्भ्रातृन्सत्कारेण महीपातिम् ३४ दमघोषात्मजं वीरं संस्कारय तमाचिरम् ॥ तथा च कृतवन्तस्ते भ्रातुर्वै शासनं तदा ३५ चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतेः ॥ अभ्यर्षिचतुर्दश पार्थः सह तैर्वसुधाधिपैः ३६ ततः सकु रराजस्य क्रतुः सर्वसमृद्धिमान् ॥ यूनां प्रीतिकरो राजन्सबभौ विपुलौजसः ३७ शांतविघ्नः सुखारंभः प्रभूतधनधान्यवान् ॥ अन्नवान्बहुभक्षश्च केशवेन सुराक्षि तः ३८ समापयामास च तं राजसूयं महाक्रतुम् ॥ तंतुयज्ञं महाबाहुरासमाप्तेर्जनार्दनः ॥ ररक्ष भगवान्शौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ३९ ततस्त्वबभूव सन्नातं धर्मा त्मानं युधिष्ठिरम् ॥ समस्तं पार्थिवं क्षत्रमुपगम्येदमब्रवीत् ४० दिष्ट्या वर्द्धसि धर्मज्ञसां प्राज्यं प्राप्तवानसि ॥ आजमीढाजमीढानां यशः संवर्धितं त्वया ४१ कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान्कृतः ॥ आपृच्छामो नरव्याघ्रसर्वकामैः सुपूजिताः ४२ स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः ४३

कृतं तेन अद्भुतं तमेतद्वर्णनम् । यद्विवेश महाबाहुं ततेजः पुरुषोत्तममिदं तस्य शिशुपालवधस्य तात्पर्यं द्वेषादिना प्यंते भगवत्स्मरणं तत्प्राप्तिहेतुरित्यथोक्तं श्रीमद्भागवते । 'गोप्यः कामाद्र यात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ॥ संवधा कृष्णयः स्नेहाद्युभक्त्या वयंप्रभो' इति कृष्णप्राप्तादिति शेषः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ समाजयत प्रीणितवान् ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ संगृह्यानि रुध्य ६४ । ६५ त्वात्वांसंविदंसमयं ६६ अनुगमनादिशिष्टाचारप्रदर्शकोऽयं यायशेषः स्पष्टार्थः ६७ । ६८ इति सभापर्वणिनेलकंडीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्ते राजसूये तु यथार्हं पूज्य नृपतीन् भ्रातृन्सर्वानुवाच ह ॥ राजानः सर्वे एवैते प्रीत्याऽस्मान्समुपागताः ४४ प्रस्थिताः स्वानिराष्ट्राणि मामापृच्छ च परंतपाः ॥ तेऽनुव्रजत भद्रं वो विषयांतं नृपोत्तमान् ४५ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय पांडवा धर्मचारिणः यथार्हं नृपतीन्सर्वानेकैकं समनुव्रजन् ४६ विराटमन्वयात् पूर्णं दृष्ट्युन्नतः प्रतापवान् ॥ धनं जयो यज्ञसेनं महात्मानं महारथम् ४७ भीष्मं च धृतराष्ट्रं च भीमसेनो महाबलः ॥ द्रोणं तु ससुतं वीरं सहदेवो युधापतिः ४८ नकुलः सुबलः राजन्सहपुत्रं समन्वयात् ॥ द्रौपदेयाः ससौभद्राः पार्वतीयान् महारथान् ४९ अन्वगच्छंस्तथैवान्यान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभाः ॥ एवं सुपूजिताः सर्वे जग्मुर्विप्राः सहस्रशः ५० गतेषु पार्थिवे द्रेषु सर्वेषु ब्राह्मणेषु च ॥ युधिष्ठिरमुवाचे दं वासुदेवः प्रतापवान् ५१ आपृच्छेत्वांगमिष्यामि द्वारकां कुरुनंदन ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि ५२ तमुवाचैवमुक्तस्तु धर्मराजो जनार्दनम् ॥ तव प्रसादाद्गोविंद प्राप्तः क्रतुवरो मया ५३ क्षत्रं समग्रमपि च त्वत्प्रसादाद्दशैः स्थितम् ॥ उपादाय बलिं मुख्यं मामेव समुपस्थितम् ५४ कथं त्वद्गमनार्थं मे वाणी वितरतेऽनघ ॥ न ह्यहं त्वास्मृते वीर रतिं प्राप्नोमि किंचित् ५५ अवश्यं चैव गंतव्या भवता द्वारका पुरी ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिरः सहायवान् ५६ अभिगम्या ब्रवीत्प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः ॥ साम्राज्यं समनुप्राप्ताः पुत्रास्तेऽप्यपि हृष्यसः ५७ सिद्धा र्थावसुमंतश्च सात्वं प्रीतिमवाप्नुहि ॥ अनुज्ञातस्त्वया चार्हं द्वारकां गंतुमर्हसि ५८ सुभद्रां द्रौपदीं चैव सभाजयत केशवः ॥ निष्क्रम्यांतः पुरातस्माद्युधिष्ठिर सहायवान् ५९ स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्य च ॥ ततो मेघवपुः प्रख्यं स्यंदनं च सुकल्पितम् ६० योजयित्वा महाबाहुर्द्वारकां समुपस्थितः ॥ उपस्थितं रथं दृष्ट्वा ताक्ष्यं प्रवरकेतनम् ६१ प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामनाः ॥ प्रययौ पुंडरीकाक्षस्ततो द्वारवर्ती पुरीम् ६२ तं पद्मचामनुव्रज धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् वासुदेवं महाबलम् ६३ ततो मुहूर्तं संगृह्य स्यंदनप्रवरं हरिः ॥ अब्रवीत् पुंडरीकाक्षः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ६४ अ प्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहिविशांपते ॥ पर्जन्यामिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ६५ बांधवास्त्वोपजीवंतु सहस्राक्षमिवामराः ॥ कृत्वा परस्परैर्गैवं संवि दं कृष्णपांडवौ ६६ अन्योन्यं समनुज्ञाप्य जग्मतुः स्वगृहान् प्रति ॥ गते द्वारवर्ती कृष्णे सात्वतप्रवरं नृप ६७ एकोदयो धनो राजा शकुनिश्चापिसौबलः ॥ तस्यां सभायां दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधो नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ समाप्तं च शिशुपालवधपर्व ॥ ॥ अथ द्यूतपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे ॥ शिष्यैः परिवृतो व्यासः पुरस्तात्समपद्यत १

क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे इत्यादेः सभायां रमणीयायां तस्यामास्ते नराधिप इत्यंतस्याध्यायस्य तात्पर्यं कुलक्षयनिमित्तभूतस्य कापुरुषस्य मरणमेव श्रेय इति सर्वैः सह प्रीत्या जीवितव्यमिति १

२।३।४।५।६।७।८। दिव्याअशनिपातादयः । आंतरिक्षाधूमकेत्वादयः । पार्थिवाःभूकंपादायः ९।१०।११।१२ कपालिकपालिनं सुपांसुलुगितिआर्षेद्वितीयालोपे
सतिपरमेव्योमन्नित्यादिवत्प्रातिपदिकमात्रं शिष्यते । विभक्तेःस्थानिवत्त्वाप्रलोपाभावस्तस्यचापदांतस्यत्वादनुस्वारोऽपिभवतीति । मत्वर्थीयप्रत्ययांतरंवाकल्प्यंएवमन्यत्रापिज्ञेयम्
सोऽभ्ययादासनात्तूर्णभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ पाद्येनासनादानेनपितामहमपूजयत् २ अथोपविश्यभगवान्कांचनेपरमासने ॥ आस्यतामितिचोवाच
मराजंयुधिष्ठिरम् ३ अथोपविष्टंराजानंभ्रातृभिःपरिवारितम् ॥ उवाचभगवान्व्यासस्तत्तद्वाक्यविशारदः ४ दिदृचावर्धसिकौतेयसाम्राज्यंप्राप्यदुर्लभम् ॥
वर्धिताःकुरवःसर्वेत्वयाकुरुकुलोद्धह ५ आपृच्छेत्वांगमिष्यामिपूजितोऽस्मिंविशांपते ॥ एवमुक्तःसकृष्णेनधर्मराजोयुधिष्ठिरः ६ अभिवाद्योपसंगृह्यपि
तामहमथाब्रवीत् ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ संशयोद्विपदांश्रेष्ठममोत्पन्नःसुदुर्लभः ७ तस्यनान्योऽस्तिवक्तावैत्वामृतेद्विजपुंगव ॥ उत्पातांस्त्रिवि
धानप्राहनारदोभगवानृषिः ८ दिव्यांश्चैवांतरिक्षांश्चपार्थिवांश्चपितामह ॥ अपिचैद्यस्यपतनाच्छन्नमोत्पातिकंमहत ९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ रा
ज्ञस्तुवचनंश्रुत्वापराशरसुतःप्रभुः ॥ कृष्णद्वैपायनोव्यासइदंवचनमब्रवीत् १० त्रयोदशसमाराजन्नुत्पातानांफलमहत ॥ सर्वक्षत्रविनाशायभविष्यति
विशांपते ११ त्वामेकंकारणंकृत्वाकालेनभरतर्षभ ॥ समेतंपार्थिवंक्षत्रंक्षयंयास्यतिभारत ॥ दुर्योधनापराधेनभीमार्जुनबलेनच १२ स्वप्नेद्रक्ष्यसिराजं
द्रक्ष्यपतित्वंष्टपध्वजम् ॥ नीलकंठंभवस्थाणुकंपालिंत्रिपुरांतकम् १३ उग्ररुद्रंपशुपतिंमहादेवमुमापतिम् ॥ हरंशर्ववृषंशूलंपिनाकिंछातिवाससम् १४
कैलासकूटप्रतिमंवृषभेऽवस्थितंशिवम् ॥ निरीक्षमाणंसततंपितृराजाश्रितांदिशम् १५ एवमीदृशकंस्वप्नंद्रक्ष्यसित्वंविशांपते ॥ मातृकृतेह्यनुध्याहिका
लोहिदुरतिक्रमः १६ स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यामिकैलासपर्वतंप्रति ॥ अप्रमत्तःस्थितोदांतःपृथिवींपरिपालय १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमु
क्तासभगवान्कैलासपर्वतंतयौ ॥ कृष्णद्वैपायनोव्यासःसहशिष्यैःश्रुतानुगैः १८ गतेपितामहेराजाचिंताशोकसमन्वितः ॥ निःश्वसन्कृष्णमसकृत्तमेवार्थं
विचिंतयन् १९ कथंतुदैवंशक्येतपौरुषेणप्रवाधितुम् ॥ अवश्यमेवभवितायदुक्तंपरमर्षिणा २० ततोऽब्रवीन्महातेजाःसर्वान्भ्रातृन्युधिष्ठिरः ॥ श्रुतंवे
पुरुषव्याघ्रायन्मां द्वैपायनोऽब्रवीत् २१ तदातद्वचनंश्रुत्वाभरणेनिश्चितामतिः ॥ सर्वक्षत्रस्यनिधनेयदहंहेतुरीप्सितः २२ कालेननिर्मितस्तातकोम
मार्थोऽस्तिजीवतः ॥ एवंब्रुवंतंराजानंफाल्गुनःप्रत्यभाषत २३ माराजन्कश्मलंधोरंप्राविशोबुद्धिनाशनम् ॥ संप्रधार्यमहाराजयत्क्षमंतत्समाचार
२४ ततोऽब्रवीत्सत्यंमृतिर्भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ द्वैपायनस्यवचनंतत्रैवसमचिंतयन् २५ अद्यप्रभृतिमद्रवंप्रतिज्ञांभेनिबोधत ॥ त्रयोदशसमास्ता
तकोममार्थोऽस्तिजीवतः २६ नप्रवक्ष्यामिपुरुषंभ्रातृन्युध्यापार्थिवान् ॥ स्थितोनिदेशेज्ञातीनांयोक्ष्येतत्समुदाहरन् २७

१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७॥

२८।२९।३०।३१।३२।३३ ॥ इतिसभापर्वणि नैलकंठीयेभारतभाष्येदीपेष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ वसन्तदुर्योधनस्तस्यामित्याद्यध्यायद्वयस्यतात्पर्यं पापिष्ठःपरकल्याणंद्वयम
रणमिच्छतिछलेनपरलक्ष्मींवाहर्तुमिच्छति निर्णयइति १ अभिप्रायान्देवादीनांकीर्तितात्स्थानाद्यभिनयप्रदर्शकचित्रादिगतानांशयविशेषान् । नागसाह्वयेनागेनहस्तिनासमानना
एवंमेवर्तमानस्यस्वसुतेष्वितरेषुच ॥ भेदोनभवितालोकेभेदमूलोहिविग्रहः २८ विग्रहंदूरतोरक्षन्प्रियाण्येवसमाचरन् ॥ वाच्यतानगमिष्यामिलोकेषु
मनुजर्षभाः २९ भ्रातृज्येष्ठस्यवचनंपांडवाःसंनिशम्यतत् ॥ तमेवसमवर्तंतधर्मराजहितेरताः ३० संसत्सुसमयंकृत्वाधर्मराज्भ्रातृभिःसह ॥ पितृस्तर्प्य
यथान्यायंदेवताश्चविशांपते ३१ कृतमंगलकल्याणोभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ गतेपुक्षत्रियेद्रेषुसर्वेषुभरतर्षभ ३२ युधिष्ठिरःसहामात्यःप्रविवेशपुरोत्तमम् ॥
दुर्योधनोमहाराजशकुनिश्चापिसौबलः ॥ सभायारमणीयायांतत्रैवास्तेनराधिप ३३ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिपूतपर्वणियुधिष्ठिरसमयेषदचत्वारि
शोऽध्यायः ॥४६॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ वसन्तदुर्योधनस्तस्यांसभायांपुरुषर्षभ ॥ शनैर्ददर्शतांसर्वसिमांशकुनिनासह १ तस्यादिव्यानभिप्रायान्द
दर्शकुरुनंदनः ॥ नदृष्टपूर्वायेतेननगरेनागसाह्वये २ सकदाचित्सभामध्येघातंराष्ट्रोमहीपतिः ॥ स्फाटिकंस्थलमासाद्यजलमित्यभिशंकया ३ स्वस्रोत्क
र्षणंराजाकृतवान्बुद्धिमोहितः ॥ दुर्मनाविमुखश्चैवपरिचक्रामतांसभाम् ४ ततःस्थलेनिपतितोदुर्मनाव्रीडितोऽनृपः ॥ निःश्वसन्विमुखश्चापिपरिचक्राम
तांसभाम् ५ ततःस्फाटिकतोयावैस्फाटिकांबुजशोभिताम् ॥ वार्ष्णीमत्वास्थलमिवसवासाःप्रापतज्जले ६ जलेनिपतितंदृष्ट्वाभीमसेनोमहाबलः ॥ जहास
जहसुश्चैवकिंकराश्चसुयोधनम् ७ वासांसिचशुभान्यस्मैप्रददूराजशासनात् ॥ तथागतंतुतंदृष्ट्वाभीमसेनोमहाबलः ८ अर्जुनश्चयमौचोभौसर्वेतेप्राहसंस्त
दा ॥ नामर्षयस्ततस्तेषामवहासममर्षणः ९ आकारंरक्षमाणस्तुनसतान्समुदैक्षत ॥ पुनर्वसनमुक्षिप्यप्रतरिष्यन्निवस्थलम् १० आरुरोहततःसर्वेजहसु
श्चपुनर्जनाः ॥ द्वारंतुपिहिताकारंस्फाटिकंप्रेक्ष्यभूमिपः ॥ प्रविशन्नाहतोमूर्ध्निव्याघूर्णितइवस्थितः ११ तादृशंचपरंद्वारंस्फाटिकोरुकपाटकम् ॥ विष
ट्टयन्कराभ्यांतुनिष्क्रम्याग्रेपपातह १२ द्वारंतुवितताकारंसमापेदेपुनश्चसः ॥ तद्वृत्तंचेतिमन्वानोद्वारस्थानादुपारमत् १३ एवंप्रलंभान्विविधान्प्राप्य
तत्रविशांपते ॥ पांडवेयाभ्यनुज्ञातस्ततोदुर्योधनोऽनृपः १४ अप्रहृष्टेनमनसाराजसूयेमहाकतौ ॥ प्रेक्ष्यतामहुतामृद्विजगामगजसाह्वयम् १५ पांडव
श्रीप्रतप्तस्यध्यायमानस्यगच्छतः ॥ दुर्योधनस्यनृपतेःपापामतिरजायत १६ पार्थान्सुमनसोदृष्ट्वापार्थिवांश्चवशानुगान् ॥ कृत्स्नंचापिहितलोकमाकु
मारंकुरुद्वह १७ महिमानंपरंचापिपांडवानांमहात्मनाम् ॥ दुर्योधनोघातंराष्ट्रोविवर्णःसमपद्यत १८ सतुगच्छन्नेकाग्रःसभामेकोऽन्वर्चितयत् ॥
श्रियंचतामनुपमाधर्मराजस्यधीमतः १९ प्रमतोऽधृतराष्ट्रस्यपुत्रोदुर्योधनस्तदा ॥ नाभ्यभाषत्सुबलजंभाषमाणंपुनःपुनः २०

ब्रिहस्तिनापुरे २ द्यूतमूलमुपादातयतिसकदाचिदिति ३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ तद्वृत्तं, दर्श १३ प्रलंभान्वचनानि १४।१५।१६।१७।१८ अनेकाग्रो विक्षिप्तचित्तः १९।२०

कुतोमूलं किंमूलं कुत इति प्रथमार्थे तासिः ६ । ७ । ८ विशितीदनं मांसमयमंत्रं आजानेयाः जात्यश्वाः ९ विहाराः कीडास्थानानि १० वाचिवद्वं वाग्व्यापारमात्रसाध्यं ११
 १२ प्रकृतीः प्रजाः क्लेशान्मुमुक्षुमां च यितुमिच्छन्नेव पुरुष इत्युच्यते १३ त्वत्प्रकृतयो निष्केशा एव संतीत्यत आह यतः संतोषेभ्यश्चैल्लुब्धिः श्रियं विद्यमाना मापि हंतीति संतुष्टस्य
 प्रजाः क्लेशं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः अभिमानं गर्वं अनुक्रोशोदया मयं स्वोच्छेददृष्टिः महत्पदमिति शेषः १४ । १५ ऋद्धचतो वर्द्धमानान् आत्मानमिति च्छेदः । पूर्वरूपमपि । निशम्य
 विज्ञाय अदृश्यामापि व्यवहितत्वात् कैतेयश्रियं मनसोद्यतां पश्यन्निवविषणोऽस्मीत्यर्थः १६ । १७ । १८ कदलीमृगाः हरिणविशेषास्तेषां मोकान्पजिनानितान्येव कृष्ण
 ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ दुर्योधन कुतोमूलं भृशमार्तोऽसिपुत्रक ॥ श्रोतव्यश्चेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुनंदन ६ अयं त्वां शकुनिः प्राह विवर्णं हरिणं कृशम् ॥
 चित्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य त्वसंभवम् ७ ऐश्वर्यं हि महत्पुत्रत्वयि सर्वप्रतिष्ठितम् ॥ भ्रातरः सुहृदश्चैव नाचरंति तवाप्रियम् ८ आच्छादयसि प्रावारान्
 श्रासिपिशितौदनम् ॥ आजानेयावहंत्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ९ शयनानि महार्हाण्योपितश्च मनोरमाः ॥ गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथा सुखम्
 १० देवानामिव ते सर्ववाचिवद्वं न संशयः ॥ सदीन इव दुर्धर्षकस्माच्छोचसिपुत्रक ११ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ अश्रम्याच्छादयेचाहं यथा कुपुरुषस्तथा ॥
 अमर्षधारये चोग्रं निनीषुः कालपर्ययम् १२ अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परं स्थितः ॥ क्लेशान्मुमुक्षुः परजान्सर्वपुरुष उच्यते १३ संतोषो वै श्रियं हंति ह्यभि
 मानं च भारत ॥ अनुक्रोशमये चोभेयैर्वृत्तौ नाश्रुते महत् १४ न मां प्रीणाति महुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिर ॥ अतिज्वलंतीं कैतेये विवर्णं करणीमम् १५ सपत्नान्
 दृष्ट्वा तोऽऽमानं हीयमानं निशम्य च ॥ अदृश्यामपि कैतेयः श्रियं पश्यन्निवोद्यताम् १६ तस्मादहं विवर्णं श्वदीनश्च हरिणः कृशः ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि
 स्रातकाग्रहमेधिनः १७ त्रिंशद्दासीक एकैकोयान् विभर्तियुधिष्ठिरः ॥ दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रात्र मुत्तम् ॥ भुंजते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने
 १८ कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ॥ कांबोजः प्राहिणो तस्मै परार्ध्यान् पिकंबलान् ॥ गजयोषिद्वान्धस्य शतशोऽथ सहस्रशः १९ त्रिशतं चोष्ट्र
 वामीनां शतानि विचरंत्युत ॥ राजन्यावलिमादाय समेता हि नृपक्षये २० पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते ॥ आहरन्कतुमुख्येऽस्मिन्कुंतीपु
 त्रायभूरिशः २१ न कचिद्धिमया तादृग्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥ यादृग्धनागमो यज्ञे पांडुपुत्रस्य धीमतः २२ अपर्यंतं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप ॥ शमनं वाभि
 गच्छामि चित्तयानो विशांपते २३ ब्राह्मणावाटधानाश्च गोमंतः शतसंघशः ॥ त्रिखर्ववलिमादाय द्वारितिष्ठंति वारिताः २४ कमंडलूनुपादाय जातरूप
 मयान् शुभान् ॥ एतद्धनं समादाय प्रवेशं लेभिरे न च २५

श्यामारुणानि चित्रवर्णानीत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ वाटाः क्षेत्रादिवृत्तवस्तासां घाना अभिनवोद्भेदोयेषां इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः सस्यादिसंपन्नक्षेत्रादिवृ
 त्तिसंत इत्यर्थः । 'वाटो वृत्तो च मार्गो चेति । घाना भ्रष्टव्ये प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्भिदि' इति विश्वः । त्रिखर्वखर्वत्रयसंख्यं २४ कमंडलूनि । 'इंद्रियं वा एतदस्मिन्लोके यद्वा वि' इति खंडे
 बह्वच ब्राह्मणेऽपि मधुघृतमापश्चेत्यभिपेक्षया विहितानि । तत्रेतेषामभेददर्शनादि ह कमंडलून् घृतपूर्णानिति द्रष्टव्यम् २५

यथैवेति अमरः सोमस्तस्य स्त्रियोषधयः । तद्विव्यं मधुअस्मै कांस्यं कांस्यपात्रस्थं कृत्वा आहारीत् । अर्थात् सोम एव । तथा वारुणं वरुणप्रेषितं दधिप्रसिद्धं कलश इव कलशोजल
 पूर्णत्वात्समुद्र आहारीत् । दधिरिति पुंस्त्वमार्पणं लेखकप्रमादो वा । अन्पेतु कलशोदधिः समुद्रः । मध्वमृतं । जलमित्यन्ये । अमरस्त्रियो नद्यः । वारुणं वरुणसंबंधीति व्याचक्षते २६
 शैक्यं वरत्रामयं पात्राधारभूतं शैक्यं कावडी' इति प्रसिद्धं तत्र स्थितं पात्रं शैक्यं एतेन समुद्राय आपउक्ताः । अन्या अपि पुण्या आपोऽभिषेकार्थमुक्ताः प्रदेशांतरे । 'वापी कूपतडाकेभ्योऽह
 देभ्यः सरस्तथा ॥ चतुर्भ्यश्च समुद्रेभ्यः पल्वलादभिसंधितः ॥ प्रयागादेव यजनाजलान्यादाय सर्वतः ॥ गंगासरस्वती चैव नर्मदा च दृष्टवती ॥ एभ्योजलं समादाय तत्राभिषिचि
 द्विजाः' इति २७ । २८ पतत्रिणः खेचरजातीयाः तैरेवोत्तरसमुद्रजलमानीति मित्यर्थः अन्यथा चतुर्भ्यश्च समुद्रेभ्य इत्यनुपपन्नस्यात् २९ । ३० परिविष्यतां परिवेष्यमाणानां संज्ञासं

यथैव मधुशक्रायधारयंत्यमरास्त्रियः ॥ तदस्मै कांस्यमाहारीं द्वारुणं कलशोदधिः २६ शंखप्रवरमादाय वासुदेवोऽभिषिक्तवान् ॥ शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्न
 विभूषितम् २७ दृष्ट्वा च ममतस्सर्वं खरूपमिवामवत् ॥ गृहीत्वा तनुगच्छंति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ २८ तथैव पश्चिमं यांति गृहीत्वा भरतर्षभ ॥ उत्तरं तु नग
 च्छंति विनातातपतत्रिणः २९ तत्र गत्वार्जुनो दंडमाजहारामितं धनम् ॥ इदं चाहुतमत्रासीत् तन्मे निगदतः शृणु ३० पूर्णेशतसहस्रे तु विप्राणां परिविष्यता
 म् ॥ स्थापिता तत्र संज्ञाऽभूच्छंखो घ्मायति नित्यशः ३१ मुहुर्मुहुः प्रणदतस्तस्य शंखस्य भारत ॥ अनिशं शब्दमश्रौषंत तोरोमाणि मेऽह्वयन् ३२ पार्थि
 वैर्बहुभिः कीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः ॥ अशोभत महाराज नक्षत्रैर्यौरिवामला ३३ सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वैजनेश्वर ॥ यज्ञे तस्य महाराज पांडुपुत्रस्य धीम
 तः ३४ वैश्या इव महीपालाद्विजातिपरिवेषकाः ॥ न सा श्रीर्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ गुह्यकाधिपतेर्वापिया श्रीराजान्युधिष्ठिर ३५ तां दृष्ट्वा पांडुपु
 त्रस्य श्रियं परमिकामहम् ॥ शान्तिं न परिगच्छामि दह्यमानेन चेतसा ३६ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ यामेताम तुलां लक्ष्मीं दृष्ट्वा न सिपांडवे ॥ तस्याः प्रा
 तावुपायं मे शृणु सत्यपराक्रम ३७ अहमक्षेप्यभिज्ञातः पृथिव्यामपि भारत ॥ हृदयज्ञः पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने ३८ द्यूतप्रियश्च कैतेयो न च जानाति देवितुम् ॥
 आहूतश्चैष्यति व्यक्तं द्यूतादपि रणादपि ३९ नियतं तं विजेष्यामि कृत्वा तु कपटं विभो ॥ आनयामि सृष्टिं तां दिव्यां चोपाह्वयस्व तम् ४० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमु
 क्तः शकुनिनाराजा दुर्योधनस्तबः ॥ घृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदांतरमब्रवीत् ४१ अयमुत्सहते राजन् श्रियमाहर्तुमक्षयित् ॥ द्यूतेन पांडुपुत्रस्य तदनुज्ञा तु महसि ४२

केतः ३१ । ३२ उपतिष्ठंत्यस्मिन्नित्युपस्थानं संभां ३३ उपादाय स्थिता इति शेषः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ अक्षेप्यपारोष्यभिज्ञातः कुशलः । हृदयज्ञः पातयिष्यमाणानामक्षणां
 जयपराजयावहत्वाभिज्ञः । पणज्ञस्तदनुसारेण द्रव्यप्रयोगवित् । विशेषज्ञो दिक्कालाद्यानुकूल्याभिज्ञः ३८ द्यूतात् द्यूतहेतोः रणाद्रणहेतोः ३९ कपटमक्षाधिष्ठाया देवताया वशीकरणं
 यद्वा । सर्वतश्चतुष्कोणतया द्वादशदारेष्वक्षेप्यहत्लानि भवन्ति । येषु त्रिषु त्रिषु देवयित्रोर्नामनी लिख्येते । तत्र कपटमतः सुपरिमक्षं कृत्वा परनामांकेतप्रदेशं गर्भं गुरुद्रव्यसंछिष्टं
 कृत्वा पातितस्याक्षस्य स्वनामैवोपरि भवति तदा स्वस्य जयः परस्य नामाधस्यं तस्य पराजय इति ४० । ४१ अपदांतरमनुपदमेव ४२

४३ । ४४ त्वाऽसौ त्वात्वामसौ निवर्तयिष्यति । त्वाऽसावित्वादेर्विवर्णतांचैव सशोकतांचित्यंतस्य दुर्योधनविलापस्यतात्पर्यं पुण्यवतामीश्वरप्रसादलभ्यांवृद्धिद्वया पापिनांपरितापोभवतीति ४५ । ४६ । ४७ । ४८ रत्नैः संस्तीर्य रत्नखचितां कृत्वा तक्षणावर्धकिनः सर्वशः सर्वदेशीयान् ४९ । ५० । ५१ ५२ । ५३ व्यवसायं विनिश्चयं ५४ । ५५ दिष्टदेवं ५६ ५७

॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ क्षतामं त्रीमहाप्राज्ञः स्थितो यस्यास्मि शाने ॥ तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ४३ सहिधर्मपुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परंहितम् ॥ उभयोः पक्षयोर्युक्तं वक्ष्यत्यर्थं विनिश्चयम् ४४ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ निवर्तयिष्यति त्वाऽसौ यदि क्षता समेष्यति ॥ निवृत्ते त्वयि राजेंद्र मरिष्येहमसंशयम् ४५ सत्त्वं मयि मृते राजन् विदुरेण सुखी भव ॥ भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि ४६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ आर्तवाक्यं तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निश्चयः ॥ घृतराष्ट्रोऽब्रवीत्प्रेष्यान् दुर्योधनमते स्थितः ४७ स्थूणा सहस्रैर्बृहती शतद्वारां समामम ॥ मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वंतु शिल्पिनः ४८ ततः संस्तीर्य रत्नैस्तां तक्षणावर्धकं सर्वशः ॥ सुकृतां सुप्रवेशां च निवेदय तमेशने ४९ दुर्योधनस्य शांत्यर्थं मिति निश्चित्य भूमिपः ॥ घृतराष्ट्रो महाराज प्राहिणो द्विदुराय वै ५० अष्टद्वारं विदुरं स्वस्य नासत्किंश्चिद्विनिश्चयः ॥ द्यूते दोषांश्च जानन् स पुत्रस्नेहादकृष्यत ५१ तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान् कलिद्वारमुपस्थितम् ॥ विनाशमुखमुत्पन्नं घृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ५२ सोऽभिगम्य महात्मानं भ्राता भ्रातरमग्रजम् ॥ सूर्ध्वा प्रणम्य चरणाविर्दं वचनमब्रवीत् ५३ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ नाभिनं दामिते राजन् व्यवसायमिमं प्रभो ॥ पुत्रैर्भेदो यथान स्याद् द्यूतहेतोस्तथा कुरु ५४ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ क्षतः पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहो न भविष्यति ॥ यदि देवाः प्रसादनः करिष्यंति न संशयः ५५ अशुभं वा शुभं वाऽपि हितं वा यदि वाऽहितम् ॥ प्रवर्ततां सुहृद् द्यूतं दिष्टमेतन्न संशयः ५६ मयि सन्निहिते द्रोणे भीष्मे त्वयि च भारत ॥ अनयो देवविहितो न कथंचिद्भविष्यति ५७ गच्छ त्वं यथा सुस्थाय ह्येवा तसमैर्जवे ॥ खांडवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ५८ नवाच्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते ॥ दैवमेव परमन्ये येनैतदुपपद्यते ५९ इत्युक्तो विदुरो धीमान्ने दमस्तीति चिंतयन् ॥ आपगेयं महाप्राज्ञमन्य गच्छत्सुदुःखितः ६० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं समभवद् द्यूतं भ्रातृणां तन्महात्ययम् ॥ यत्र तद्वचनं प्राप्तं पांडवैर्भोपितामहैः १ केचन तत्र सभास्ताराराजानो ब्रह्मवित्तम् ॥ केचैनमन्वमोदंत केचैनं प्रत्यषेधयन् २ विस्तरेणैतदिच्छामि कथं प्रमानं त्वया द्विज ॥ मूलं ह्येतद्दिनाशस्य पृथिव्याद्विजसत्तम ३ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा व्यासशिष्यः प्रतापवान् ॥ आचक्षेऽथ यद्द्यूतं तत्सर्वं वेदतत्त्ववित् ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणु मे विस्तरेणैमां कथां भारतसत्तम ॥ भूय एव महाराज यदि ते श्रवणमेति ५

५८ । ५९ आपगेयं भीष्मम् ६० ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठोये भारतभावादीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ कथमिति व्यसनमापत्तव १ सभास्ताराः सभासदः २ । ३ । ४ । ५

६ । ७ । ८ । ९ । १० भेदो वैरं ११ । १२ । १३ । १४ । १५ संमूर्छितमिति पाठे विवृद्धं १६ आमर्षमसहिष्णुताम् १७ साधारणी विशेषरहिता १८ स्थिरः स्थावरः पापान्तुल्योऽस्मि यतो न विदीर्णो भवामि १९ आवर्जिताः दासवद्वशाः २० पर्युदस्ताः दूरारजिताः २१ ज्येष्ठो वयोऽधिकः श्रेष्ठः प्रशस्यतमः युक्तो नियुक्तः २२ अर्धहारिणां बहुमूल्यवतां रत्नानां विदुरस्य मतिं ज्ञात्वा घृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने पुनः ६ अलं द्यूतेन गांधारे विदुरो न प्रशंसति ॥ न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो विदुष्यति ७ हितं हि परममन्ये विदुरो यत्प्रभाषते ॥ क्रियतां पुत्रतत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव ८ देवर्षिर्वासवमुरुर्देवराजाय धीमते ॥ यत्प्राह शास्त्रं भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ॥ तद्वेदविदुरः सर्वसहस्यं महाकविः ९ स्थितस्तु वचने तस्य सदाऽहमपि पुत्रक ॥ विदुरो वाऽपि मे धावी कुरूणां प्रवरो मतः १० उद्धवो वामहाबुद्धिर्वृष्णीनामर्चितो नृप ॥ तदलं पुत्रद्यूतेन द्यूते भेदो हि दृश्यते ११ भेदे विनाशो राजस्य तत्पुत्रपरिवर्जय ॥ पित्रामात्राच पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् १२ प्राप्तस्त्वमसितवामपि त्वपैतामहं पदम् ॥ अधीतवान्कृतीशास्त्रे लालितः सततं गृहे १३ भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये विदसोर्किनो भनम् ॥ पृथक्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् १४ तत्प्राप्तोऽसि महाबाहो कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ स्फीतराष्ट्रं महाबाहोपि त्वपैतामहं महत् १५ नित्यमाज्ञापयन् भासिदिविदेवेश्वरो यथा ॥ तस्य ते विदितं प्रज्ञशोकमूलमिदं कथम् ॥ समुत्थितं दुःखकरं तन्मेशं सितुर्महसि १६ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ अश्राम्याच्छादयामीति प्रपश्यन् पापपूरुषः ॥ नामर्षी कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः १७ न मां प्रीणाति राजेंद्र लक्ष्मीः साधारणी विभो ॥ ज्वालिता मेव कौतेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे १८ सर्वांच पृथिवींचैव युधिष्ठिरवशानुगाम् ॥ स्थितोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि ते १९ आवर्जिता इवाभांति नीपाश्चित्रकौकुराः ॥ कारस्कारालोहजंघायुधिष्ठिरनिवेशने २० हिमवत्सागरानूपाः सर्वे रत्नाकरास्तथा ॥ अंत्याः सर्वे पयुदस्ता युधिष्ठिरनिवेशने २१ ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशांपते ॥ युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे २२ उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानां मर्धहारिणाम् ॥ नादृश्यत परः पारो नापरस्तत्र भारत २३ न मे हस्तः समभवद्भुतत्प्रतिगृह्यतः ॥ अतिष्ठंतमयि श्रांते गृह्यदूराहृतं वसु २४ कृतां विदुसरो रत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदां ॥ अपश्यं न लिनीं पूर्णां सुदकस्येव भारत २५ वस्त्रमुत्कर्षति मायि प्राह सत्सृकोदरः ॥ शत्रोर्ऋद्धिर्विशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् २६ तत्र स्मयदिशक्तः स्यात्पातयेऽहं वृकोदरम् ॥ यदि कुर्यात्समारंभं भीमं हंतुं न राधिप २७ शिशुपाल इवास्माकं गतिः स्यात्त्रात्र संशयः ॥ सपत्नेनावहासो मे समादहति भारत २८ पुनश्च तादृशी मे ववर्षी जलजशालिनीम् ॥ मत्वा शिलासमांतो ये पतितोऽस्मि न राधिप २९

मश्वगजादितत्तज्जात्युत्कृष्टवस्तूनां पुरःस्थितानां प्रांतापरांतौ देशतइयताधारणं चक्षुषानकर्तुं शक्यमित्यर्थः २३ समभवत्समर्थो नाभवत् अतिष्ठंतमतीक्षां कृतवंतः वसुन आहर्तारो वसुदातुं २४ स्फाटिकाश्छदा इव छदाः उपकंठस्थसोपानादयो यस्यास्तां विदुसरो रत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदां २५ । २६ । २७ । २८ । २९

३० । ३१ प्रलंबं वचनां ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ यन्मयेति १ फलतः संख्यापरिच्छेदतो भूमितो देशभेदतो वा नाविदमितिसंबंधः अपितथापि मुख्यतो वक्ष्यमाणधनं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः यद्वा फलतो जातं वस्त्रादि भूमितो जातं हीरादि २ और्णान्मेषरोमजान् । बैलान्बिलवासिमृषकादिरोमजान् । वार्षदंशान् विडालरोमजान् जातरूपपारिष्कृतान्मुवर्णतंतुनिर्वा तद्विदुभिर्वाचित्रितान् और्णाः प्रावाराअन्यान्याजिनानीति वा विभागः ३ तित्तिरिक्लमाषान् तित्तिरिपन्निव चित्रान् । उष्ट्रा वाम्योर्गर्दमाश्वसंकरजाः । उभयेऽपि पीत्वादिना पुष्टिगताः ४ गोवासनाबलीवर्दपोषकाः क्षेत्रादिवृत्तिमंतो ब्राह्मणाः । तथा दासनीया दास्ययोग्याः शूद्रादयो ब्राह्मणा तत्रमां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सुखरम् ॥ द्रौपदी च सहस्त्रीभिर्व्यथयंती मनोमम ३० क्लिन्नवस्त्रस्य तु जले किं कराराजनोदिताः ॥ ददुर्वासां सिमेऽन्यानि तच्च दुःखं परमम् ३१ प्रलंबं च शृणुष्वान्यद्दत्तो मे नराधिप ॥ अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा ॥ अभिहृत्याशिलां भूयोललाटेनास्मि विक्षतः ३२ तत्रमां यमजौ दूरादालोक्याभिहतं तदा ॥ बाहुभिः परिगृहीतां शोचंतौ सहिता बुभौ ३३ उवाच सहदेवस्तु तत्रमां विस्मयन्निव ॥ इदं द्वारमितो गच्छ राजन्नि ति पुनः पुनः ३४ भीमसेनेन तत्रोक्तो घृतराश्रुत्तमजेति च ॥ संबोध्य प्रहासित्वा च इतो द्वारं नराधिप ३५ नामधेयानिरत्नानां पुरस्तात् श्रुतानि मे ॥ यानि दृष्टानि मे तस्यामनस्तपतितन्त्रमे ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यन्मया पांडवेयानां दृष्टं तच्छृणु भारत ॥ आहतं भूमिपालैर्हि वसुमुख्यं ततस्ततः १ नाविदं मूढमात्मानं दृष्ट्वा हंतदरेर्धनम् ॥ फलतो भूमितो वापि प्रतिपद्यस्व भारत २ और्णान्बैलान् वार्षदंशान् जातरूपपरिष्कृतान् ॥ प्रावाराजिनमुख्यांश्च कांबोजः प्रददौ बहून् ३ अश्वांस्तित्तिरिक्लमाषांश्चिशतं शुकनासिकान् ॥ उष्ट्रवामीश्चिशतं च पुष्टाः पीलुश्चर्मागुदैः ४ गोवासना ब्राह्मणाश्च दासनीयाश्च सर्वशः ॥ प्रीत्यर्थं ते महाराज धर्मराजो महात्मनः ५ त्रिखर्वबलिमादाय द्वारितिष्ठंति वारिताः ॥ ब्राह्मणा वाटघाताश्च गोमंतः शतसंघशः ६ कमंडलून् पादाय जातरूपमयान् शुभान् ७ एवं बलिं समादाय प्रवेशं लेभिरेन च ॥ शतं दासी सहस्राणां कार्पासिकानि वासिनाम् ८ श्यामास्तन्व्यो दीर्घकेश्यो हेमाभरणभूषिताः ॥ शूद्रा विप्रोत्तमार्हाणि रां क्वाप्यजिनानि च ९ बलिं च कृत्स्नमादाय भरुकच्छनि वासिनः ॥ उपनिन्युर्महाराज हयान् गांधारदेशजान् १० इंद्रकृष्टैर्वर्तयंति धान्यैर्ये च न दीमुखैः ॥ समुद्रनिष्कुटे जाताः पारे सिंधुचमानवाः ११ ते वै रामाः पारदाश्च अभीराः कितवैः सह ॥ विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च १२

एववातादृशाः । यथोक्तं मुखां ब्राह्मणान्पुष्करप्रादुर्भावे । 'यस्यैवैवं श्रुतं राजन्नगृहीतं विशांपते । कामंतं धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत्' इति । अस्मिन्पक्षे त्रिखर्वत्रीणि याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः स्वर्वाणि न्युवजानि धनलामरूपफलहीनानि येषां त्रिखर्वाः । विद्याध्ययनसत्कर्मशून्यत्वाद्याजनादिहीना इत्यर्थः । तैस्त्रिखर्वसंज्ञः प्रदेयो बलिस्त्रिखर्वबलिस्तमित्यर्थः वारिता इत्यनेन ते पामर्यं तहीनता दर्शिता ५ । ६ । ७ कार्पासिको देशविशेषः ८ । ९ भरुकच्छो देशः कांचनमयः सजलप्रदेशोऽस्मिन्सतथा 'भरुर्भर्तुरिकांचने । अथ कच्छः स्याद नये' इति विश्वः १० समुद्रसभीपस्थानिष्कुटे गृहोद्याने समुद्रनिष्कुटे । इंद्रकृष्टैरेवैवाकृष्टैर्नतु कर्षणादिके त्रियकयत्नापेक्षैर्वनधान्यैः । दृष्ट्यभावे तु नदीमुखैर्नदीप्रभवैः ११ । १२

फलजं मधूकादिजातीयं १३ । १४ । १५ अश्मसारहीरपद्मरागादिमणयस्तन्मयं भांडं भूषणं । 'भांडं भूषणमात्रेऽपि' इति विश्वः । त्सरुः खड्गमुष्टिः १६ द्वचक्षादयः प्राच्यदेशभेदाः १७ नानावर्णान् रसमान् १८ । १९ प्रमाणेन देर्ध्यं पृष्ट्यादिना रागेण रम्यवर्णेन च संपन्नानधिकान् २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ कुटीकृतं चित्रगुच्छाकारं कृतं । 'स्यात्कुटीकुंभदा' अजाविकंगोहिरण्यं खरोष्ट्रं फलजं मधु ॥ कंबलान् विविधांश्चैव द्वारितिष्ठंति वारिताः १३ प्राग्योतिषाधिपः शूरो म्लेच्छानामधिपो बली ॥ यवनैः सहितो राजा भगदतो महारथः १४ आजानेयान् हयान् शीघ्रानादायानि लंहरसः ॥ बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारितिष्ठंति वारिताः १५ अश्मसारमयं भांडं शुद्धदंतं तस्मिन् सीन् ॥ प्राग्योतिषाधिपो दत्त्वा भगदतोऽब्रजतदा १६ व्यक्षां रुयक्षान् ललाटाक्षान्नानादिभ्यः समागतान् ॥ औष्णीकानंतवासांश्च रोमकान् पुरुषादकान् १७ एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारिवारितान् ॥ राजानो बलिमादाय नानावर्णानेकशः १८ कृष्णग्रीवान् महाकायान् रसमान् दूरपातिनः ॥ आजन्हुर्दशसाहस्रान्विनी तान् दिक्षु विश्रुतान् १९ प्रमाणरागसंपन्नान्वंक्षुतीरसमुद्रवान् ॥ बल्यर्थं ददतस्तस्मै हिरण्यं रजतं बहु २० दत्त्वा प्रवेशं प्राप्तास्ते युधिष्ठिरानिवेशने ॥ इंद्रगोपकवर्णाभान् शुकवर्णान् मनोजवान् २१ तथैवैन्द्रायुधनिभान् संध्याभ्रसदृशानपि ॥ अनेकवर्णान् रण्यान् गृह्णात्वाऽश्वान् महाजवान् २२ जातरूपमनर्ध्वं च ददुस्तस्यैकपादकाः ॥ चीनान् शकांस्तथा ओड्रान् बर्बरान् वनवासिनः २३ वाष्णेयान् हारहूणांश्च कृष्णान् हैमवतांस्तथा ॥ नीपान् नृपान् धिगतान् विविधान् द्वारवारितान् २४ बल्यर्थं ददतस्तस्य नाना रूपानेकशः ॥ कृष्णग्रीवान् महाकायान् रसमान् शतपातिनः ॥ अहर्षुर्दशसाहस्रान्विनी तान् दिक्षु विश्रुतान् २५ प्रमाणरागस्पर्शाढ्यं बाल्हीचीनसमुद्रवम् ॥ और्णचरां क्वंचैव कीटजं पट्टजं तथा २६ कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः ॥ श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमा विकंष्टुचाजिनम् २७ निशितांश्चैव दीर्घासीन् दृष्टि शक्तिपरश्वधान् ॥ अपरांतसमुद्रतांस्तथैव परशून् शितान् २८ रसान् गंधांश्च विविधान् रत्नानि च सहस्रशः ॥ बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारितिष्ठंति वारिताः २९ शकास्तुषाराः कंकाश्च रोमशाः शृंगिणो नराः ॥ महागजान् दूरगमान् गणितान् बुदान् हयान् ३० शतशश्चैव बहुशः सुवर्णपद्मसंमितम् ॥ बलिमादाय विविधं द्वारितिष्ठंति वारिताः ३१ आसनानि महार्हाण्यानानि शयनानि च ॥ मणिकांचनचित्राणि गजदंतमयानि च ३२ कवचानि विचित्राणि शस्त्राणि विविधानि च ॥ रथांश्च विविधाकारान् जातरूपपरिष्कृतान् ३३ हयैर्विनीतैः संपन्नान् चैवाग्नपरिवारितान् ॥ विचित्रांश्च परिस्तोमान् रत्नानि विविधानि च ३४ नाराचान् धनराचान् शस्त्राणि विविधानि च ॥ एतद्वत्त्वामहद्व्यं पूर्वदेशाधिपानृपाः ॥ प्रविष्टायज्ञसदं नृपां डवस्य महात्मनः ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

स्यांचमुरायांचित्रगुच्छके' इति विश्वः २७ अपरां तात्पाश्चिमदेशात्समुद्रतान् २८ रसान् रसवंतितर्जुजादीनि । गंधान् गंधवंति मृगमदादीनि २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ चैवाग्नपरिवारितान् व्याघ्रचर्मणापरिवृतान् । परिस्तोमान् गजकंबलान् 'परिस्तोमः कुयोद्वयोः' इत्यमरः ३४ । ३५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥

दायं करार्थदेयधनं । दायोदाने पीतकादिधने इति विश्वः १ । २ । ३ । ४ कृष्णानित्यादयोमणिभेदाः पाठांतरे हिमजं हिमालयजम् ५ । ६ । ७ लौहित्यं पर्वतम् ८ । ९ कालीय
कस्य कृष्णागुरोः १० । ११ निचितं राशीकृतं पर्वतेभ्योऽपि भूरिवर्चसं तेजस्वि । अर्श आद्यच् १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ कृतकालाः कृतप्रस्तावाः कृतद्वारा इति पाठे

॥ दुर्योधन उवाच ॥ दायंतु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ॥ यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महातंधनसंचयम् १ मेरुमंदरयोर्मध्ये शैलौ दामभितोनर्दी ॥ ये ते कीचकवे
णूनां छायां रम्या सुपासते २ खसा एका सनाह्वर्हाः प्रदरा दीर्घवेणवः ॥ पारदाश्च कुलिंदाश्च तंगणाः परतंगणाः ३ तद्वै पिपीलिकं नाम उद्धृतं यत्पापिलकैः ॥
जातरूपं द्रोणमेयमहार्पुः पुंजशो नृपाः ४ कृष्णानललामांश्च मरान्शुक्लांश्चान्यान्शशिप्रभान् ॥ हिमवत्पुष्पजं चैव स्वादुक्षौद्रं तथा बहु ५ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्य
पोढमाल्यमंबुभिः ॥ उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ६ पार्वतीया बलिचान्यमाहृत्य प्रणताः स्थिताः ॥ अजातशत्रोर्नृपतेर्द्वारिष्ठं तिष्ठति वारिताः
७ ये परार्धे हिमवतः सूर्योदयगिरौ नृपाः ॥ कार्ष्णेच समुद्रांते लौहित्यमभितश्च ये ८ फलमूलशना ये च किराताश्चर्मवाससः ॥ क्रूरशस्त्राः क्रूरकृतस्तांश्च प
श्याम्यहंप्रभो ९ चंदनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ॥ चर्मरत्नसुवर्णानां गंधानां चैव राशयः १० कैरातकीनाम युतं दासीनां च विशांपते ॥ आह
त्य रमणीयार्थान् दूरजान्मृगपक्षिणः ११ निचितं पर्वतेभ्यश्च हरिण्यं भूरिवर्चसं ॥ बलिचक्रमादाय द्वा रितिष्ठंति वारिताः १२ कैरातादरदादवाः शूरा वै य
मकास्तथा ॥ औदुंबरादुर्विभागाः पारदा बालिहकैः सह १३ काश्मीराश्च कुमाराश्च घोरकाहंसकायनाः ॥ शिवि त्रिगर्तयो धेयाराज्याभद्रकेकयाः १४ अंबष्ठाः
कौकुरास्ताक्ष्या वस्त्रपाः पल्हवैः सह ॥ वशातलाश्च मौलियाः सहस्रद्रुकमालवैः १५ पौड्रिकाः कुकुराश्चैव शकाश्चैव विशांपते ॥ अंगावंगाश्च पुंड्राश्च शाणवत्यागयास्त
था १६ सुजातयः श्रोणिमंतः श्रेयांसः शस्त्रधारिणः ॥ अहार्पुः क्षत्रियावितंशतशोऽजातशत्रवे १७ वंगाः कलिंगमगधास्ताम्रलिप्ताः सुपुंड्रकाः ॥ दौवालि
काः सागरकाः पत्रोर्णाः शैशवास्तथा १८ कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत ॥ तत्रस्थाद्धारपालैस्ते प्रोच्यंते राजशासनात् ॥ कृतकालाः सुबलयस्ततोद्धार
मवाप्स्यथ १९ ईषादंतान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावृतान् ॥ शैलाभा त्रित्यमतांश्चाप्यभितः काम्यकंसरः २० दत्त्वैकैकोदशशतान् कुंजरान् क्वचावृतान् ॥
क्षमावंतः कुलीनाश्च द्वा रेण प्राविशंस्तथा २१ एते चान्ये च बहवो गणादिभ्यः समागताः ॥ अन्यैश्चौपाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभिः २२ राजा चित्ररथो
नाम गंधर्वो वासवानुगः ॥ शतानि च त्वार्यददद्वयानां वातरं हसां २३ तुंबुरुस्तु प्रमुदितो गंधर्वो वाजिनांशतं ॥ आम्रपत्रसवर्णानामददद्वेममालिनां २४ कृतरा
जाचकौरव्यः शूकराणां विशांपते ॥ अददद्वज रत्नानां शतानि सुबहून्यथ २५ धिराटेन तु मत्स्येन बल्यथ हेममालिनाम् ॥ कुंजराणां सहस्रे द्वेमतानां समुपाहृते २६

द्वारं प्रतीहारेण सख्यम् २९ ईषादंतान् लांगलदंडतुल्यदंतान् हेमकक्षाः सुवर्णवरत्राः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ शूकराः देशभेदास्तेषाम् २५ । २६

२७ । २८ यज्ञसेनेन दत्तानीति शेषः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ समुद्रसारं मुक्ताफलादि ३५ कुथान् करिकंबलान् ३६ । ३७ । ३८ । ३९ पर्यस्त इव भूदेशोऽपि स्वर्गो भूत
इव उपग्राहानुपहारान् ४० । ४१ । ४२ प्रमीयमाणं स्वार्यादिना मानेन गण्यमानं आममपकं ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदी
पांशुराष्ट्रद्वसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान् ॥ अश्वानां च सहस्रे द्वे राजन्कांचनमालिनाम् २७ जवसत्त्वोपपन्नानां वयस्थानां नराधिप ॥ बलिचक्रमादाय
पांडवेभ्यो न्यवेदयत् २८ यज्ञसेनेन दासीनां सहस्राणि चतुर्दश ॥ दासानामयुतं चैव सदारानां विशांपते ॥ गजयुक्ता महाराज रथाः षड्विंशतिस्तथा २९ रा
ज्यं च कृत्स्नं पार्थेभ्यो यज्ञार्थं निवेदितम् ॥ वासुदेवोऽपि वार्ष्णेयो मानं कुर्वन्किरीटिनः ३० अददद्वजमुख्यानां सहस्राणि चतुर्दश ॥ आत्मा हि कृष्णः पार्थस्य
कृष्णस्यात्मा धनंजयः ३१ यद्व्यादर्जुनः कृष्णं सर्वं कुर्यादसंशयम् ॥ कृष्णो धनंजयस्यार्थे स्वर्गलोकमपित्यजेत् ३२ तथैव पार्थः कृष्णार्थे प्राणानपि परित्य
जेत् ॥ सुरभीश्चंदनरसान् हेमकुंभसमास्थितान् ३३ मलयादहर्दुराचैव चंदनागुरुसंचयान् ॥ मणिरत्नानि भास्वंतिकांचनं सूक्ष्मवस्त्रकम् ३४ चोलपांड्या
वपि द्वारं न लेभातेषु पस्थितौ ॥ समुद्रसारं वेदूर्यमुक्तासंघांस्तथैव च ३५ शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन् ॥ संवृता मणिचरीरेस्तु श्यामास्ताम्रांत
लोचनाः ३६ ताम्रहोत्वनरास्तत्र द्वा रितिष्ठंति वारिताः ॥ प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रियाश्च विनिर्जिताः ३७ उपाजन्तुर्विश्वे वशूद्राः शुश्रूषवस्तथा ॥
प्रीत्या च बहुमानाश्च व्युपागच्छन् युधिष्ठिरम् ३८ सर्वे म्लेच्छाः सर्ववर्णा आदिमध्यांतजास्तथा ॥ नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरेव च ३९ पर्यस्त इव
लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ॥ उच्चावचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून् ४० शत्रूणां पश्यतो दुःखान् मुमूर्षामेव जायत ॥ भृत्यास्तु ये पांडवानां तांस्तेव
क्ष्यामि पार्थिव ४१ येषामामं च पक्वं च संविधते युधिष्ठिरः ॥ अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ४२ रथानामर्धदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥ प्रमीय
माणामामं च पच्यमानं तथैव च ४३ विसृज्यमानं चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च ॥ नाभुक्तवंतं नापीतं नालं कृतमसत्कृतम् ४४ अपश्यं सर्ववर्णानां युधिष्ठिरनि
वेशने ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ४५ त्रिंशद्दासीक एकैकोयान् विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ सुप्रीताः परितुष्टाश्च ते ह्याशंसंत्यरिष्यन् ४६ दशा
न्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ भुंजते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ४७ अभुक्तं भुक्तवद्वापि सर्वमाकुञ्जवामनम् ॥ अभुंजानायाज्ञसेनी प्रत्य
वैक्षद्विशांपते ४८ द्वौ करौ न प्रयच्छेतां कुंती पुत्राय भारत ॥ सांवाधिकेन पांचालाः सख्येनांधकवृष्णयः ४९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतप
र्वणि दुर्योधनसंतापे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ ॥ आर्यास्तु ये वैराजानः सत्यसंधामहावताः ॥ पर्याप्त
विद्यावक्तारो वेदांतावभृथष्टुताः १ धृतिमंतोऽहीनिषेवाधर्मात्मानो यशस्विनः ॥ मूर्धाभिषिक्तास्ते चैनं राजानः पर्युपासते २
वेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ आर्यास्त्विति १ ऋषिनिषेवाः कृष्णावंतः । ऋषिनिषेवा इति पाठे ऋषिवाक्यान्निषेधिकायेपाते २

३।४।५ अनुकंपयाधःस्थितदारु ६।७ अज्ञानशकटान् हेमनद्वान्धनपूर्णान् । 'अज्ञःकर्षेतुषेचक्रे शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः ८ उपासंगानिषंगं सुत्सुं शोभनमुष्टिर्जसिखं
शैक्यं शिक्यं दृष्टं पात्रं ९।१०।११।१२।१३।१४ वारुणं शंखं कलशोदधिः समुद्रः निष्कसहस्रेण सुवर्णेन सुकृतं आलिप्तं शंखं १५ कश्मलोच्छ्रा १६।१७।१८।१९ मां च

दक्षिणार्थं समानीताराजभिः कांस्यदोहनाः ॥ आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यंस्तत्र तत्रगाः ३ आजन्हुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत ॥ अभिषेकार्थं मव्य
ग्राभांडमुच्चावचं नृपाः ४ बाल्हीकोरथमाहार्षीजां बूनदविमूषितम् ॥ सुदक्षिणस्तु युयुजेश्वेतैः कांबोजैर्हयैः ५ सुनीथः प्रीतिमांश्चैव ह्यनुकर्षमहाबलः ॥
ध्वजं चेदिपतिश्चैव महार्षीस्वयमुद्यतम् ६ दक्षिणात्यः सन्नहनं स्रगुणीषेचमागधः ॥ वसुदानो महेश्वरसोराजेंद्रं पाटिहाय नम् ७ मत्स्यस्त्वक्षान् हेमनद्वाने
कलव्यउपानहौ ॥ आवंत्यस्त्वभिषेकार्थमापो बहुविधास्तथा ८ चेकितान उपासंगंधनुः काश्य उपाहरत् ॥ अर्चिचसुत्सुं शल्यः शैक्यं कांचनमूषणम् ९
अभ्यर्षिचत्ततो धौम्यो व्यासश्च सुमहातपाः ॥ नारदं च पुरस्कृत्य देवलं चासितं मुनिम् १० प्रीतिमंत उपातिष्ठन्नभिषेकं महर्षयः ॥ जामदग्न्येन सहितास्त
थाज्ये वेदपारगाः ११ अभिजग्मुर्महात्मानो मंत्रवद्भूरिदक्षिणम् ॥ महेंद्रमिव देवेंद्रं दिविसप्तर्षयो यथा १२ अधारयच्छत्रमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥
धनं जयश्च व्यजने भीमसेनश्च पांडवः १३ चामरे चापि शुद्धे द्वे द्वे यमौ जगृहस्तथा ॥ उषागृह्णाद्यमिंद्राय पुराकल्पे प्रजापतिः १४ तमस्मै शंखमाहार्षी
द्वारुणं कलशोदधिः ॥ शैक्यं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्मणा १५ तेनाभिषिक्तः कृष्णेन तत्र मेकश्मलो भवत् ॥ गच्छंति पूर्वादपरं समुद्रं चापि द
क्षिणम् १६ उत्तरं तु न गच्छंति विना तातपतत्रिभिः ॥ तत्र स्मदध्मुः शतशः शंखान् मंगलकारकान् १७ प्राणदंत समाध्मातास्त तोरोमाणि मेऽह
षन् ॥ प्रापत नभूमिपालाश्च ये तु हीनाः स्वतेजसा १८ वृष्टद्युम्नः पांडवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ॥ सत्वस्थावीर्यसंपन्ना ह्यन्योन्याप्रियदर्शनाः ॥
१९ विसंज्ञानभूमिपान् दृष्ट्वा मां च ते प्राह संस्तदा ॥ ततः प्रहृष्टो बीभत्सुः प्रादाद्धेमविषाणिनाम् २० शतान्यनडुहां पंचद्विजमुख्येषु भारत ॥ नरंति देवो ना
भागो यौवनाश्वो मनुर्न च २१ न च राजापृथुर्वै न्योनचाप्यासीद्भृगुरिथः ॥ ययातिर्न दुषोवापि यथाराजा युधिष्ठिरः २२ यथाऽतिमात्रं कौंतेयः श्रिया परम
यायुतः ॥ राजसूयमवाप्यैवं हरिश्चंद्र इव प्रभुः २३ एतां दृष्ट्वा श्रियं पार्थे हरिश्चंद्रे यथाविभो ॥ कथं तु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारत २४ अंधेनेव युगं न द्दं
विपर्यस्तं न राधिप ॥ कनीयांसो विवर्द्धंते ज्येष्ठा हीयंत एव च २५ एवं दृष्ट्वा नाभिर्विदामि शर्मसमीक्षमाणोऽपि कुरुप्रवीर ॥ तेनाहमेवं कृतं शतांगतश्च विवर्णतां
चैव सशोकतां च २६ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥

॥४९॥

विसंज्ञं दृष्ट्वा २०।२१।२२।२३।२४ युगं द्वापराख्यं अंधेनेव विधात्रा न द्दं संबद्धमत एव विपर्यस्तं २५।२६ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

त्वविहात ज्येष्ठाया अपत्यं ज्यैष्ठिनेयः । कल्याण्यादीनामिन्द्रदक्ष १ अव्युत्पन्नं परकपटानभिज्ञं । समानार्थं तुल्यधनं । तुल्यमित्रं त्वन्मित्राद्रोहिणं । अद्विषंतं च त्वामपीति शेषः २।३
सप्तगायत्र्यादीनिच्छंदांसि तंतव इव यस्य यज्ञपटस्य तं ४।५।६।७।८।९।१० अंतर्वेद्यां यज्ञे ११ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे चतुःपंचाशत्तमोऽध्या
यः ॥ ५४ ॥ ॥ यस्येति कार्योदके निर्णायकमहापोहकौशलं प्रज्ञा १ नाविनौरिवेत्यस्वातंत्र्यं द्वितीयो विकल्पः २ आहरिष्यंति राजानस्तवापि विपुलं धनमित्युक्तं तत्राह भविष्य

मृतराष्ट्र उवाच ॥ त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्रमापांडवानद्विषः ॥ द्वेष्टा ह्यसुखमादत्तेयैव निधनं तथा १ अव्युत्पन्नसमानार्थं तुल्यमित्रं युधिष्ठिरम् ॥ अ
द्विषंतं कथं द्विष्यात्वा दृशो भरतर्षभ २ तुल्याभिजनवीर्यश्च कथं भ्रातुः श्रियं नृप ॥ पुत्रकामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्यमाशुचः ३ अथ यज्ञविभूतितां कांक्षसे म
रतर्षभ ॥ ऋत्विजस्तव तन्वंतु सप्ततंतुं महाध्वरम् ४ आहरिष्यंति राजानस्तवापि विपुलं धनम् ॥ प्रीत्या च बहुमानाच्चरन्त्याभरणानि च ५ अनार्या च
रितं तात परस्वस्पृहणं भृशम् ॥ स्वसंतुष्टः स्वधर्मस्थोयः स वै सुखमेधते ६ अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु ॥ रक्षणं समुपात्तानामेतद्वै भव लक्षण
म् ७ विपत्तिष्वव्यथोदक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः ॥ अप्रमत्तो विनीतात्मानित्यं भद्राणि पश्यति ८ बाहूनि वै तान्माच्छेत्सीः पांडुपुत्रास्तथैव ते ॥ भ्रातृणां त
द्धनार्थं वै मित्रद्रोहं च माकुरु ९ पांडोः पुत्रान्माद्विषस्वेहराजंस्तथैव ते भ्रातृधनं समग्रम् ॥ मित्रद्रोहे तात महानधर्मः पितामहायेतव तेऽपि तेषाम् १० अंतर्वे
द्यां ददद्वित्तं कामाननुभवन् प्रियान् ॥ क्रीडन्स्त्रीभिर्निरातंकः प्रशाम्य भरतर्षभ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे चतुःपंचाशत्त
मोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ॥ न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वीं सुपरसानिव १ जानन्मै मोहयसि मां
नाविनौरिव संयता ॥ स्वार्थे किं नावधानं ते उता हो द्वेष्टि मां भवान् २ न संती मे धार्तराष्ट्रा येषां त्वमनुशासिता ॥ भविष्यमर्थमाख्यासि सर्वदा कृत्यन्मनः ३
परनेयोऽग्रणीर्यस्य समार्गान् प्रतिमुह्यति ॥ पंथानमनुगच्छेयुः कथं तस्य पदानुगाः ४ राजन्परिणतप्रज्ञो वृद्धसेवी जितेंद्रियः ॥ प्रतिपन्नान्स्वकार्येषु संमो
हयसिनो भृशम् ५ लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाहवृहस्पतिः ॥ तस्माद्राज्ञाऽप्रमतेन स्वार्थश्चित्यः सदैव हि ६ क्षत्रियस्य महाराज जयेवृतिः समाहिता ॥ स
वै धर्मस्त्वधर्मो वा स्ववृत्तौ कापरीक्षणा ७ प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव साराथिः ॥ प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां जिघृक्षुर्भरतर्षभ ८ प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो यो
ऽरिप्रवाधते ॥ तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदानं शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ९ शत्रुश्चैव हि मित्रं च न लेख्यं न च मातृका ॥ यो वै संतापयति यं शत्रुः प्रोच्यते नृप १०

मितिकृत्यभिदानीमेवानुष्ठेयमर्थं द्यूतेन शत्रुश्रीहरणरूपं प्रयोजनं तद्भविष्यत्यज्ञकालिकं वदसि ३ ननु विदुरो द्यूतं न मन्यते इत्याशंक्याह परनेय इति अस्माकमग्रणीत्वं विदुरशिष्य
णीयो मामूरित्यर्थः ४ जानन्नेवाहंतवाहितं वदामीति चेत्तत्राह राज्ञिति मोहमेव वदसि ननु हितं वदसीत्यर्थः ५ प्रशाम्य भरतर्षभेति त्वदुक्तो निवृत्तिरूपो धर्मो बुभूषणाभस्माकनेष्ट
इत्याह लोकेत्यादिना ६।७।८।९ ननु विप्रियकर्ता शत्रुर्न च पांडवास्तथा संतीत्याशंक्याह शत्रुरिति १०

११ । १२ । १३ । ब्राह्मणसंन्यासिनम् १४ साधारणीतुल्यावृत्तिर्जीविका एकामिषत्वमित्यर्थः १५ । १६ । १७ मातेरोचिष्टरुचिकरीमाभूत् । सत्ववतांबुद्धिमता । नयोनीतिः धि
ष्ठितः स्थितः । अयं नयोधीमद्भिः शिरसावोढव्यइत्यर्थः १८ जन्मवृद्धिमिव जन्मप्रमृतिर्जीवद्देहादेया वृद्धिः स्वाभाविकीतामिव । एधते वर्धते । सद्योऽर्धानां वृद्धिर्येन ससद्यो वृद्धिः । वि
क्रमः पराक्रमः १९ नाप्राप्येति पांडवेश्वर्यमप्राप्य अनवाप्य अदृष्टेति यावत् । संशयो वितर्को न भविष्यति ना भविष्यत् वितर्कमेवाह अवाप्स्येति पांडवेश्वर्यदृष्टाददं हर्तव्यं वामयामर्तव्यं
असंतोषः श्रियो मूलतस्मात्तंकामयाम्यहम् ॥ समुच्छये यो यतते सराजन्परमोनयः ११ मम त्वं हिन कर्तव्यमैश्वर्ये वाधनेऽपि वा ॥ पूर्वावाप्तं हरंत्यन्ये राजव
र्धितं विदुः १२ अद्रोहसमयं कृत्वा चिच्छेदनमुचेः शिरः ॥ शक्रः साऽभिमततात्पर्यरिपौ वृत्तिः सनातनी १३ द्रवेतौ ग्रसते भूमिः स पौ बिलशयानिव ॥ राजा
नंचा विरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् १४ नास्ति वैजातितः शत्रुः पुरुषस्य विशांपते ॥ येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः १५ शत्रुपक्षं समृध्यंतं यो मोहा
त्समुपेक्षते ॥ व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः १६ अल्पोऽपि ह्यारिरत्यर्थं वर्धमानः पराक्रमैः ॥ वल्मीको मूलज इव ग्रसते वृक्षमंतिकात् १७ आज
मीढरिपो लक्ष्मीर्मातेरोचिष्टभारत ॥ एष भारः सत्ववतानयः शिरसि धिष्ठितः १८ जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकांक्षते ॥ एधते ज्ञातिषु स वै सद्यो वृद्धि
र्हि विक्रमः १९ नाप्राप्य पांडवेश्वर्यं संशयो मे भविष्यति ॥ अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शिष्ये वा निहतो युधि २० एतादृशस्य किमेऽद्य जीवितेन विशांपते ॥ वर्ध
ते पांडवानित्यं वयं त्वस्थिरवृद्धयः २१ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ शकुनि उवाच ॥
यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पांडुपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेन जयतां वर १ आहूय तां परं राजन्कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अगत्वा संशयमहमयुध्वाच च मूमु
खे २ अक्षानक्षिपन्नक्षतः सन्विद्वानविदुषोजये ॥ ग्लहान्वन्तं पिमे विद्विशरानक्षांश्च भारत ३ अक्षाणां हृदयं मे ज्यां रथं विद्विममास्फुरम् ४ ॥ दुर्योधन उ
वाच ॥ अयमुत्सहते राजन् श्रियमाहर्तुमक्षयित्व ॥ द्यूतेन पांडुपुत्रेभ्यस्तदनुज्ञातुमर्हसि ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य
महात्मनः ॥ तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ६ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ ॥ व्यपनेष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः ॥ पांडवानां हिते यु
क्तो न तथा मम कौरव ७ नारभेतान्यसामर्थ्यात् पुरुषः कार्यमात्मनः ॥ मतिरसाम्यं द्रयोर्नास्तिकार्येषु कुरुनंदन ८ भयं परिहरन्मंदआत्मानं परिपाल
यन् ॥ वर्षासु क्लिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति ९ नव्याधयो नापियमः प्राप्तुं श्रेयः प्रतीक्षते ॥ यावदेव भवेत्कल्पस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् १० ॥ धृतरा
ष्ट्र उवाच ॥ ॥ सर्वथा पुत्रबलिभिर्विग्रहो मे न रोचते ॥ वैरं विकारं मृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ११

वेत्येव वितर्को जात इत्यर्थः २० अस्थिरा वृद्धिर

हिता वृद्धिः संपद्येतां २१ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ यां त्वमिति १ । २ ग्लहान् पणान् ३ आस्फुरमक्षविन्यासपातनादिरुचा
नम् ४ । ५ । ६ । ७ नारभेतेति परबुद्धिर्विनाशायेति भावः ८ भयं भयं शंकाहेतुं द्यूतादिकं परिहरन् ९ कल्पः समर्थः १० विकारं पूर्वावस्थाच्युति । अनायसमलोहजम् ११

अनर्थं ख्यताख्यमनर्थहेतुं । संशयं न संशुक्तं १२ पुराणेन लादिभिः । व्यवहारः प्रवृत्तिः । प्रणीतः अनुष्ठितः । अत्ययो नाशः । संप्रहारो युद्धं १३ स्वर्गद्वारं सुखद्वारं शत्रूणां भिषवो धनला
भश्च सुखं तच्च न केवलेन धनेन यज्ञादिद्वारा वा । अतएव विशिष्टं श्रेष्ठं दुरोदरं द्यूतं १४ उपाक्रम्य संस्मृत्य भाविमवितुमैश्वर्यं कर्तुं शीलमस्येति भाविनश्रेयस्करमित्यर्थः १५ दृष्टं ज्ञातं बु
द्धिविद्यानुगेन बुद्धिरूपा पोहकौशलं । विद्याशास्त्राध्ययनं दिव्यं ज्ञानं वा १६ परमं प्रयत्नादधिकं दुस्तरं यत्नशतेनाप्यपरिहार्यं १७ क्रोशमात्रं आयता दीर्घा तद्विस्तारं क्रोशमात्रवि
अनर्थमर्थमन्यसे राजपुत्रसंग्रथनं कलहस्याति याति ॥ तद्वै प्रवृत्तं तु यथा कथंचित्मृजेदसीन्निशितान्सायकांश्च १२ दुर्योधन उवाच ॥ द्यूते पुराणे व्यवहारः
प्रणीतस्तत्रात्ययो नास्ति न संप्रहारः ॥ तद्रोचतां शकुनेर्वाक्यमद्य सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व १३ स्वर्गद्वारं द्योव्यतानो विशिष्टं तद्वर्तिनां चापितथैव युक्त
म् ॥ भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेव दुरोदरं पांडवैस्त्वं कुरुष्व १४ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ वाक्यं न मे रोचते यच्च योक्तं यत्ते प्रियं तत्क्रियतां न रेंद्र ॥ पश्चा
त्तप्यसे तदुपाक्रम्य वाक्यं न हीदृशं भाविवचो हि धर्म्यम् १५ दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैव सर्वं विपश्चिता बुद्धिविद्यानुगेन ॥ तदेवैतदवशस्याभ्युपैति महद्भयं क्षत्रियजी
वघाति १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी दैवं मत्वा परमं दुस्तरं च ॥ शशासोच्चैः पुरुषान् पुत्रवाक्ये स्थितो राजा दैवसंमूढचे
ताः १७ सहस्रस्तं भाहिमैव दूर्यचित्रांशतद्वारां तोरणस्फाटिकाख्याम् ॥ सभामग्र्यां क्रोशमात्राय तां मे तद्विस्तारामाशु कुर्वंतु युक्ताः १८ श्रुत्वा तस्य त्वरिता
निर्विशंकाः प्राज्ञादक्षास्तां तदाचक्रुराशु ॥ सर्वद्रव्याण्युपजन्तुः सभायां सहस्रशः शिल्पिनश्चैव युक्ताः १९ कालेनाल्पेनाथनिष्ठांगतां तां सभारं यां बहुरत्नां
विचित्रां ॥ चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेतामाचरु युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः २० ततो विद्वान् विदुरं मंत्रिमुख्यमुवाचे दं धृतराष्ट्रो न रेंद्रः ॥ युधिष्ठिरं राजपुत्रं च ग
त्वामद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व २१ सभेयं मे बहुरत्नाविचित्रांशग्यासनैरुपपन्नमर्हैः ॥ सादृश्यतां भ्रातृभिः सार्द्धमेत्यसु हृदयं त्वं वर्ततामत्र चेति २२ ॥ इ
ति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरानयने षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो
नराधिपः ॥ मत्वा च दुस्तरं दैवमेतद्राजं श्वकारह १ अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषां वरः ॥ नाभ्यनंदद्रोचो भ्रातुर्वचनं चेदमब्रवीत् २ ॥ विदुर उवाच ॥
नाभिनंदे नृपते प्रेषमेतं मे वक्तुं कथाः कुलनाशादिभेदि ॥ पुत्रैर्मित्रैः कलहस्ते भुवं स्यादेतच्छ्रेयं द्यूतकृते न रेंद्र ३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ नेह क्षतः कलहस्तप्यते
मानं चेद्वै प्रतिलोमं भविष्यत् ॥ धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वजगच्चेष्टति न स्वतंत्रम् ४

स्तारां युक्ताः सन्नद्धाः १८ । १९ निष्ठानिष्पन्नत्वं । हैमैरास्तरैरिति पाठे सुवर्णतंतुनिर्मितैः कशिपुभिः २० । २१ । २२ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
मतमाज्ञायेति १ । २ प्रेषमाज्ञावचनं । द्यूतकृते द्यूतनिमित्तं ३ दिष्टस्य दैवस्य वशे धात्रास्थापयित्रा अंतर्धामिणा प्रयोजकेन इदं जगच्चेष्टति तथा च श्रुतिः । एष ह्येव साधु कर्मकारयति तं
यमेभ्यो लोकेभ्य उन्ननीषते । एष ह्येव साधु कर्मकारयति तं यमो निनीषते इति । पूर्वकर्मोपेक्ष इति एव सत्यसतिवामार्गे प्रवर्तयतीति श्रुतेरर्थः । तिष्ठतीति पाठे कार्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ४

५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ तत इति १ तत्पुरमिति संबन्धः द्विजातिभिश्चैवर्णिकैः २ । ३ तं प्रतिष्ठतराष्ट्रं अपृच्छत् ४ कुश
लेन अस्मत्कुशलहेतोः ५ आत्मरतिः आत्मनः स्वस्योत्कर्षपरतिर्यस्य । ननु धर्ममन्वीक्षते इति भावः । दृष्टात्मेति पाठे कठिनचित्तः ६ अव्ययं धनादेरविनाशं ७ स्म्यतां क्रीडाक्री
यताम् ८ दुरोदराद्युत्काराः । कितवान् धूर्तान् कपटिन इति यावत् । इत्यागतः इति हेतोः । जुषस्वरोच्य ९ बुद्धयमानः । 'अन्ये जायां परिमृशन्त्यस्य स्याद्युधद्वेदने वाज्यक्षः । पि
तामाताभ्रातर एनमादुरजानीमोनयता बद्धमेतम्' इति श्रुत्युक्तान् द्यूतदोषान् जानन् । अक्षः पाशो यस्य वेदने बुद्धौ । अगृधत्तमर्थं कृतवान् । वाजीवेगवान् । अक्षैर्दीव्ये इति यस्य बुद्धि
तदद्य विदुरप्राप्य राजानं मम शासनात् ॥ क्षिप्रमानयदुर्ध्वं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतं युधिष्ठिरानयने सप्तपंचाशत्तमो
ऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारैर्महाजैर्वलिभिः साधुदांतैः ॥ बलाव्रियुक्तो घृतराष्ट्रेण राज्ञामनीषिणां पांडवानां सकाशे
१ सोऽभिपत्य तदध्वानमासाद्य नृपतेः पुरम् ॥ प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो द्विजातिभिः २ सराजगृहमासाद्य कुबेरभवनोपमम् ॥ अभ्यागच्छत धर्मा
त्मा धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ३ तंवैराजासत्यघृतिर्महात्मा अजातशत्रुर्विदुरं यथावत् ॥ पूजापूर्वप्रतिगृह्याजमीढस्ततोऽपृच्छ घृतराष्ट्रं सपुत्रम् ४ युधिष्ठिर उ
वाच ॥ विज्ञायते ते मनसोऽप्रहर्षः कश्चित्क्षतः कुशलेनागतोऽसि ॥ कश्चित्पुत्राः स्थविरस्यानुलोमावशानुगाश्चापिविशोऽथ कश्चित् ५ विदुर उवाच ॥ रा
जामहात्मा कुशली सपुत्र आस्ते वृत्तो ज्ञातिभिर्निद्रकल्पः ॥ प्रीतो राजन पुत्रगुणैर्विनीतो विशोक एवात्मारतिर्महात्मा ६ इदं तु त्वांकुराजोऽभ्युवाच पूर्वपृ
ष्ट्वा कुशलं चाव्ययं च ॥ इयं सभा त्वत्सभा तुल्यरूपा भ्रातृणां ते दृश्यतामेत्यपुत्र ७ समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां सुहृद्यूतं कियतां स्म्यतां च ॥ प्रीयामहे भवतां
संगमेन समागताः कुरवश्चापि सर्वे ८ दुरोदरा विहिता ये तु तत्र महात्मना घृतराष्ट्रेण राज्ञा ॥ तान् द्रक्ष्यसे कितवान् सन्निविष्टानित्यागतोऽहं नृपते तज्जुषस्व ९
युधिष्ठिर उवाच ॥ द्यूतक्षतः कलहो विद्यते नः को वै द्यूतं रोचते बुध्यमानः ॥ किं भवान् मन्यते युक्तरूपं भवद्वाक्ये सर्व एवास्थिताः स्म १० विदुर उवाच ॥
जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं कृतश्च यत्नोऽस्य मयानिवारणे ॥ राजा च मां प्राहिणो च त्वत्सकाशं श्रुत्वा विद्वन् श्रेय इहा चरस्व ११ युधिष्ठिर उवाच ॥ केतवान्ये कि
तवादीव्यमाना विनाराज्ञो घृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ॥ पृच्छामि त्वां विदुर ब्रह्मिन्स्तान्यैर्दीव्यामः शतशः सन्निपत्य १२ विदुर उवाच ॥ गांधारराजः शकुनिर्विशां प
तेराजाऽतिदेवीकृतहस्तो मताक्षः ॥ विविंशतिश्चित्रसेनश्च राजा सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च १३

रुपन्नाससद्यप्य पराभूयत इत्यर्थः । तथाऽपि आज्ञागुरुणां ह्यविचारणीयेति न्यायेन तत्त्वदुक्तमवश्यमनुतिष्ठेयमित्याह किंवेति सर्वव्ययं पांडवाः १० द्यूतकृते इह लोकहानिर्गुर्वज्ञोऽहं
ने परलोकहानिरतः श्रेय आमुष्मिकं हितं गुर्वज्ञापालनं प्रशस्तं तदेव आचरेत्यर्थः ११ शतशः शतेन धनेन असंख्यातेनेत्यर्थः सन्निपत्य संगम्य १२ अति अतिक्रम्य मर्यादां देवितुं शी
लमस्य सः अतिदेवी । युष्मद्देहदारादिकमपि पणीकरिष्यतीत्यर्थः । कृतहस्तः यथेष्टमक्षपातने कुशलः यतो मताक्षः ज्ञाताक्षतत्त्वः । यद्वाऽतिदेवीकृतहस्त इत्येकं पदं देवीराज्ञीपदीत
स्यात्कृतो व्यापारितो हस्तो यैस्ते तदभिलाषवतो दुर्योधनाद्यास्तानप्यतिक्रान्तः अतिदेवीकृतहस्तः । तेषां पदार्थो भवेच्छान्तिं अयं तु द्यूतेन हरिष्यतीत्यर्थः १३

महाभयाः महत्तमं येभ्यस्ते मायोपधाः कपटपुरस्कारशीलाः १४ दुरोदरं द्यूतं । 'दुरोदरो द्यूतकारेण द्यूते दुरोदरम्' इति विश्वः १५ न निवर्ते निवृत्तं मां परेरुपणोऽयमिति वक्ष्यंतीति भावः
१६ प्रायात्रिकं प्रकृष्टा धनदारादिसहितायाः प्रायात्रा तस्यामुपयुक्तं सर्वप्रायात्रिकं शक्यं व्यादि । सगणो भ्रात्रादिगणयुक्तः । सानुयात्रः सर्वसेवकयुक्तः । आदि अंतुं शीलमस्य तत्
आदिकृतांतमुखं कृत्वा विधाय १७ मनुजानंतोऽपि कुलक्षयावहाय द्यूताय कुतो निर्गता इत्यत आह दैवमिति दैवंप्राक्तनं कर्म धातुस्तद नुरोधेन प्रवर्तयितुः सितः बद्धः १८ सन्निविष्टोऽपि
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ महाभयाः कितवाः सन्निविष्टा मायोपधा देवितारोऽत्र संति ॥ धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वजगतिष्ठति न स्वतंत्रम् १४
नाहं राज्ञो घृतराष्ट्रस्य शासनाग्रं तु मिच्छामि कवे दुरोदरम् ॥ इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव तदस्मि कर्ता विदुरात्थमां यथा १५ न चाकामः शकुनिना देविता
ऽहं न चेन्मां जिष्णुराह्वयिता सभायाम् ॥ आहूतोऽहं निवर्ते कदाचित् दाहितं शाश्वतं वैव्रतं मे १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा विदुरं धर्मराजः
प्रायात्रिकं सर्वमाज्ञाप्य तूर्णं ॥ प्रायाच्छोभूते सगणः सानुयात्रः सहस्रीभिर्द्रौपदीमादिकृत्वा १७ दैवं हि प्रज्ञां मुष्णाति च क्षुस्ते जइवापतत् ॥ धातुश्च वशमन्वेति
पाशैरिव नरः सितः १८ इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सहस्रत्रायुधिष्ठिरः ॥ अमृष्यमाणस्तस्याथ समाह्वानमरिदमः १९ बालिहकेन रथं यतमास्थाय परवीर
हा ॥ परिच्छन्नो ययौ पार्थो भ्रातृभिः सह पांडवः २० राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः ॥ घृतराष्ट्रेण चाहूतः कालस्य समयेन च २१ सहास्ति
न पुरंगत्वा घृतराष्ट्रं हं ययौ ॥ समियाय च धर्मात्मा घृतराष्ट्रेण पांडवः २२ तथा भीष्मेण द्रोणेन कर्णेन च कृपेण च ॥ समियाय यथान्यायं द्रौणिना च विभुः
सह २३ समेत्य च महाबाहुः सोमदत्तेन चैव ह ॥ दुर्योधनेन शल्येन सौबलेन च वीर्यवान् २४ ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः ॥ दुःशासनेन वी
रेण सवैर्भ्रातृभिरेव च २५ जयद्रथेन च तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः ॥ ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परिवारितः २६ प्रविवेश गृहं राज्ञो घृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥
ददर्श तत्र गांधारीं देवीं पतिमनुव्रताम् २७ स्नुषाभिः संवृतां शश्वताराभिरिव रोहिणीम् ॥ अभिवाद्य सर्गां धरितया च प्रतिनंदितः २८ ददर्श पितरं वृद्धं
प्रज्वाच क्षुषमीश्वरम् २९ राज्ञा मूर्द्धन्युपाग्रातास्ते च कौरव नंदनाः ॥ चत्वारः पांडवाराज न भीमसेन पुरोगमाः ३० ततो हर्षः समभवत् कौरवाणां
विशांपते ॥ तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् पांडवान् प्रियदर्शनान् ३१ विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञातारत्नवंति गृहाणि च ॥ ददृशुश्चोपयातांस्तान् द्रौपदीप्रमु
खाः स्त्रियः ३२ याज्ञसेन्याः परावृद्धिदृष्ट्वा प्रज्जलितामिव ॥ स्नुषास्ता घृतराष्ट्रस्य नातिप्रमनसोऽभवन् ३३

१९ बालिहकदेशजेनाश्वेन जातावेकवचनं । 'अथ बालिहकं बालिहकं धीरहिगुणोः । द्वावेतौ पुंसि देशस्य प्रभेदे तुरगांतरे' इति मेदिनी । परिच्छन्नः परिवृत्तो भ्रातृभिः तैश्च सह । परिच्छन्न इ
ति पाठे अल्पपरिवारः २० ब्रह्मपुरः सरोव्राक्षणपुरःसरः कालस्य समयेन संकेतेन अमुकस्मिन् दिने आगतव्यमित्येवं रूपेण २१ समियाय घृतराष्ट्रेण सह संगतः तेन परिष्वक्त इत्यर्थः २२
२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ददर्श पितरं वृद्धतराष्ट्रं प्राति पुनरागत इत्यर्थः २९ एवमन्येऽपि च कुरित्याह राज्ञेति राज्ञा घृतराष्ट्रेण ३० । ३१ । ३२ प्रमनसः संतुष्टचित्ताः ३३

संविदंमियः कथां व्यायामः श्रमः पूर्वायिषां तानि प्रतिकर्मकेशप्रसाधनादिपरिष्कारं ३४ । ३५ । ३६ रतिविहारिणां स्त्रीसंगेनकीडतां ३७ । ३८ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदी
पेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ५८ ॥ प्रविश्येति ॥ १ ॥ समेयानायथार्हमाशीर्नत्यादिनासंगतिर्कुर्वाणाः स्पर्ध्यानिस्पर्धाकराणि पश्यतांस्पृहणीयानीति यावत् २ । ३ उपस्तीर्णा आस्फुरा
रुयेनाक्षपातनवाससा उपरिस्तीर्णा कृतक्षणाः कृतसंकेताः उन्मत्तापातयित्वा ४ निरुतिर्वचनं । देवनंद्युतं । पापं पापहेतुः । यतो न च नीतिः । द्यूते सत्यं नास्तीत्यर्थः ५ निरुतो शाठ्ये एवं
शाठ्येन ६ संख्यां सम्यक्ख्यानं जयपराजयद्वारविवेकं । निरुतो छले परेण क्रियमाणे । विधिज्ञो द्यूतेति कर्तव्यताऽभिज्ञः यश्च महामातिर्जयावहं पणं कृत्वा पराजयावहं चिकित्सति स द्यूतं
जानाति स च प्रक्रियासु द्यूतक्रियासु सर्वकर्तुं सहते उत्सहते ७ यतु देवनं पापमित्युक्तं तत्राह अक्षग्लह इति पाशाधीनो ग्लहः पणोजयपराजयरूपो व्यवहारः सप्रतिकूलश्चेन्नो युष्माकमस्मा
ततस्ते पुरुषव्याघ्रागत्वास्त्रीभिस्तु संविदम् ॥ कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म च ३४ ततः कृतान्हिकाः सर्वे दिव्यचंदनभूषिताः ॥ कल्याणमनस
श्चैव ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च ॥ मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ ३५ उपगीयमाना नारीभिरेखपनकुरुपुंगवाः ॥ अनंतरंच तत्प्राप्य प्रीताः परपुरं
जयाः ३६ जगाम तेषां सारात्रिः पुण्या रतिविहारिणाम् ॥ स्तूयमानाश्च विश्रांताः काले निद्रामथात्यजन् ३७ सुखोपितास्ते रजनीं प्रातः सर्वे कृताह्निकाः ॥
सभारंभ्यां प्रविशुः कितवैरभिनांदिताः ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरसभागमने षष्ठपंचाशत्तमोऽध्यायः ५८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
प्रविश्यतां सभां पार्था युधिष्ठिर पुरोगमाः ॥ समेत्य पार्थिवान् सर्वान् पूजार्हान् भिषूज्य च १ यथा वयः समेयाना उपविष्टायथार्हतः ॥ आसनेषु विचित्रेषु स्प
र्ध्यां स्तरणवत्सु च २ तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्वेष्वथ नृपेषु च ॥ शकुनिः सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ३ ॥ शकुनिरुवाच ॥ उपस्तीर्णा सभाराजन् सर्वे त्वयि कृ
तक्षणाः ॥ अक्षानुस्वादेन स्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निरुतिर्देवनं पापं न क्षात्रोऽत्र पराक्रमः ॥ न च नीतिर्धृवाराजन् किं द्यूतं प्रशं
ससि ५ नहि मानं प्रशंसति निरुतौ कितवस्य हि ॥ शकुने मैवं नो जैषीरमार्गेण नृशंसवत् ६ ॥ शकुनिरुवाच ॥ यो वेति संख्यां निरुतौ विधिज्ञश्चेष्टास्वखिन्नः
कितवोऽक्षजासु ॥ महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं सर्वैरसहते प्रक्रियासु ७ अक्षग्लहः सोऽभिभवेत्परं न स्तेनैव दोषो भवतीह पार्थ ॥ दीव्यामहे पार्थिवमाविशंकां
कुरुष्व पाणं च चिरंचमाकृथाः ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः ॥ इमानि लोकद्वाराण्यो वै भ्राम्यति सर्वदा ९ इदं वै देवनं पापं
निरुत्या कितवैः सह ॥ धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं न तु देवनम् १० नार्यां म्लेच्छंति भाषाभिर्माययानचरंत्युत ॥ अजिह्वमशठं युद्धमेतत्सत्पुरुषवतम् ११

कंच दीव्यतां मध्ये परमभिभवेत् । तेनैव अक्षग्लहेनैव दोषः परामवाख्यो भवति न त्वत्र स्वेच्छया कपटं कर्तुं शक्यं देवाधीनत्वादक्षपातस्येत्यर्थः । पाणं पणनीयद्रव्यंच कुरुष्व । वचनेन प्र
त्यक्षेण वा पुरः कुरुष्वेत्यर्थः ८ अयमसितः योलोकद्वाराणि स्वर्गापवर्गप्रापकाणि कर्मज्ञानादीनि भ्राम्यति तेषु संचरति सोऽयमेव माहेति संबंधः ९ द्विविधं देवनमक्षः शास्त्रैश्च तत्रार्थं
निदिष्टा परंप्रशंसति इदं वेति १० म्लेच्छंत्यपशब्दं कुर्वति भाषाभिर्गीर्भिः । मायया कपटेन चरति न कर्म कुर्वति । वाचा देहेन च कीदृश्यं न कुर्वतीति भावः । अतएव अजिह्वं
कुटिलं । अशठं कुटिलपुरुषहीनम् ११

ब्राह्मणार्थाय ब्राह्मणप्रयोजनाय शिक्षितुं विद्यामुपादातुं षट्तामहेयेन धितेन तद्वैवित्तमपहर्तुमाऽतिदेवीः सर्वस्वस्वपणीकरणेनातिद्यूतं माकृथाः १२ न च क्षपाताधीनो जयस्तवापि समा
न इत्याशंक्याह निरुत्येति निरुत्या नीचकर्मणाह कितवस्य एतद्वृत्तं कृतिनो न पूज्यते । सतानं प्रशंस्यमित्यर्थः १३ निरुत्या जीगीषाख्येन नीचकर्मणा बहूनि मे अकृता कर्त्तव्यानि पुद्गलै
स्त्वेन संस्वेन पृच्छे इति मंत्रवर्णाद्युद्धेन वा देन वा जिगीषानीचमेव कर्म तथाऽपि जनाः व्यावहारिकालोकास्तां जिगीषया शत्रुं प्रति गतिं निरुतिं नीचकर्मत्वेन नाहुः । श्रुतेर्विरक्ता विषयत्वादि
त्यर्थः । आकृता कर्त्तव्ययोग्यानि कर्त्तव्यानि भविष्यन्ति । तान्येवाह स्वेन एकेन युद्ध्येत्वेन संपृच्छे इति श्रुत्यर्थः १४ दार्ष्टान्तिकमाह अक्षौरिति १५ । १६ एवं त्वं निरुतिं छलं
शक्तितो ब्राह्मणार्थाय शिक्षितुं प्रयतामहे ॥ तद्वैवित्तमाऽतिदेवीर्मजैषीः शकुने परान् १२ निरुत्या कामयेनाहं सुखान् द्यूतधनानि वा ॥ कितवस्येह कृतिनो
वृत्तमेतन्न पूज्यते १३ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ श्रोत्रियः श्रोत्रियानेति निरुत्यैव युधिष्ठिर ॥ विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निरुतिं जनाः १४ अ
क्षैर्हि शिक्षितोऽभ्येति निरुत्यैव युधिष्ठिर ॥ विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निरुतिं जनाः १५ अकृतास्त्रुतास्त्रुश्वदुर्बलं बलवत्तरः ॥ एवं कर्मसु सर्वेषु निरु
त्यैव युधिष्ठिर ॥ विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निरुतिं जनाः १६ एवं त्वं मामिहाभ्येत्यनिरुतियदि मन्यसे ॥ देवनाद्विनिवर्तस्व यदि ते विद्यते भयम् १७
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ आहुतो न निवर्तयामि ते मेव तमाहितम् ॥ विधिश्च बलवान् राजन् दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः १८ अस्मिन् समागमे केन देवनं मे
भविष्यति ॥ प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति ततो द्यूतं प्रवर्तताम् १९ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ अहं दाताऽस्मि रत्नानां धनानां च विशांपते ॥ मदर्थे देवि ताचायं शकु
निर्मातुलोमम् २० युधिष्ठिर उवाच ॥ अन्येनान्यस्य वै द्यूतं विषमं प्रतिभाति मे ॥ एतद्विद्वद्बुधादस्त्वकाममेव प्रवर्तताम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते सभाप
र्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरशकुनिसंवादे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ उपोह्यमाने द्यूते तुराजानः सर्वे एव ते ॥ घृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां
सभां ततः १ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ॥ नातिप्रीतेन मनसा तेऽन्ववर्तत भारत २ ते द्वंद्वशः पृथक्चैव सिंहग्रीवामहौजसः ॥ सिंहासनानि मूरीणि
विचित्राणि च भेजिरे ३ शुशुभे सा सभारान् राजभिस्तैः समागतैः ॥ देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिविष्टपम् ४ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ प्रावर्तत महारा
ज सुहृद् द्यूतमनंतरम् ५ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं बहुधनो राजन् सागरावर्तसंभवः ॥ मणिर्हारोत्तरः श्रीमान् कनकोत्तमभूषणः ६ एतद्राजन्ममधनं प्रतिपा
णोऽस्ति कस्तव ॥ येन मां त्वं महाराज धनेन प्रतिदीव्यसे ७ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ संति मे मणयश्चैव धनानि सुबहूनि च ॥ मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयस्वेन दुरोदरम् ८
न्यसेत हि श्रोत्रियाश्च श्रोत्रिय इव विद्यावतो मत्तः परामवभीतस्त्वं द्यूताद्विनिवर्तस्वेत्यर्थः १७ विधिः कारयितां स्तर्यामी दिष्टं देवं १८ प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति । प्रतिपाणः पणप्रति
मः १ तवाल्लघनत्वान्मनुज्यो धनिकः कोऽन्यो देविताऽस्तीति भावः । पणश्चैव हि कोन्यस्त इति पाठे तु पणः पणनकर्ता को न्यस्तस्त्वया । मृत्युमुखे इति शेषः । तव मया सह देवितुमन
हेत्वा दिति भावः १९ । २० । २१ ॥ इति स० नै० भा० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ उपोह्यमाने उपस्थाप्यमाने १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ प्रतिपाणः एतत्तुल्यमूल्यं
द्यूतार्थस्थापितं वस्तु ७ दुरोदरं पणं अर्थेषु त्वयापि तेषु मत्सरोर्हीनमूल्यत्वादिदोषबुद्धिः ८

९ ॥ इतिसमापर्वणिनैलकंटीयेभारतभावादीपेष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ मत्तेति कैतवकेन कितवैर्निर्दृतेनकपटेन । अरीहणादित्वादुष्मत्तगर्वित १ साष्टपलशतं सुवर्णानानिष्कः । मांडिन्योमंजूषाः कुंडिन्यइतिपाठे कुंडिन्यः पात्रविशेषाः भरिताः पूरिताः हिरण्यंधनं जातरूपमकुप्यं स्वर्णरीप्यात्मकं २ । ३ सहस्रसमितः सहस्ररथतुल्यः । वैयाघ्रोव्याघ्रचर्मोवन्दः । स्वचक्रोपस्करइतिपाठेस्वस्यचक्रं समुदायस्तत्रोपस्करउल्लासादिना शत्रुप्रतिकारेयत्नोयेनसः । किकिणीनांक्षुद्रघंटिकानां जालेनसंवृतः ४ उपावहदानीतवाम् ५ कुररः पक्षिविशेषस्ते नतुल्यप्रभाः कुररच्छायाः । कुमुदच्छायाः इतिपाठांतरं । एषांपदाद्भूमौन्यस्ताद्भूमिमुपस्पृशन् भूचरोनमुच्येत । अतिदूरस्थोऽपिभूचरएषां पादाक्रांतपवभवतीत्यर्थः । येनमुच्यतेपदाम्भिम

वैशंपायनउवाच ॥ ततो जग्राहशकुनिस्तानक्षानक्षतत्त्ववित् ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्यूतारंभेष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मत्तकैतवकेनैवयज्जितोऽस्मिदुरोदरे ॥ शकुनेहंतदीव्यामोग्लहमानाः परस्परम् १ संति निष्कसहस्रस्यमांडिन्योभरिताः शुभाः ॥ कोशो हिरण्यमक्षयं जातरूपमनेकशः ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया २ वैशंपायनउवाच ॥ कौरवाणां कुलकरं ज्येष्ठं पांडवमच्युतम् ॥ इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं नृपम् ३ युधिष्ठिरउवाच ॥ अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ॥ सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किकिणीजालमंडितः ४ संहद नो राजरथोयइहास्मानुपावहत् ॥ जैत्रोरथवरः पुण्यो मेघसागरनिःस्वनः ५ अष्टौ यंकुररच्छायाः सदश्वाराष्ट्रसंमताः ॥ वहंति नैषां मुच्येत पदाद्भूमिमुपस्पृशन् ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं श्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ७ युधिष्ठिरउवाच ॥ शतं दासीसहस्राणितरुण्यो हेमभद्रिकाः ॥ कंबुकेशूरधारिण्यो निष्ककंठयः स्वलंछिताः ८ महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चंदनोक्षिताः ॥ मणान्हेमचविभ्रत्यश्चतुःषष्टिविशारदाः ९ अनुसेवां चरंतीमाः कुशलानृत्यसामसु ॥ स्नातकानाममात्यानां राज्ञां च ममशासनात् ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया १० वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ११ युधिष्ठिरउवाच ॥ एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युतसंति मे ॥ प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा १२ प्राज्ञामेवाविनोदां ता युवानो मृष्टकुंडलाः ॥ पात्रीहस्तादिवारात्रमतिथीन्भोजयंत्युत ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया १३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत १४

मुपस्पृशन्निति पाठे उपस्पृशन्नित्येकत्वमार्थः । भूचराः येन मुच्यंते अतिक्रम्यंते इत्यर्थः ६ । ७ हेमभद्रिकाः हेममयाः भद्रिकाः मांगलिकालंकाराः मंगलसूत्रादयो यासां ताः । कंबवः शंखवल्यानि निष्कोवक्षोभूषणं ८ चतुःषष्टिषु कलामुविशारदाः । कलानामानि तु श्रीमद्रागवतदशमस्कंधटीकायां श्रीधरस्वामिभिर्दर्शितानि ९ स्नातकादीनामनुसेवां पादप्रक्षालनादिरूपां सेवामनुश्चाचरंति परिचरंति सामग्रीतिः प्रीत्युत्पादनं वा १० । ११ प्रावारवसनाः पट्टावराच्छादनाः १२ । १३ । १४

नागागजाः । हेमकक्षाः सुवर्णगजज्वजः । कृतापीडाः कृतभूषणाः । पद्मिनो गलगंदस्थलादिपुष्पचिह्निताः । हेममालिनः स्वर्णमालावन्तः १५ ईषालांगलदंडः अष्टकरेणवः अष्टहस्तिनीकाः १६ । १७ । १८ दंडो ध्वजदंडः १९ मूर्तिवैतन्तश्च मासकालिकं न त्वान्हिकं । वार्षिकं चेति वक्तुं पुनर्वैतनग्रहणं २० दुरात्मवान् दुष्टचित्तः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

युधिष्ठिरउवाच ॥ सहस्रसंख्यानागामे मतास्तिष्ठंति सौबल ॥ हेमकक्षाः कृतापीडाः पद्मिनो हेममालिनः १५ सुदांताराजवहनाः सर्वशब्दक्षमायुधि ॥ ईषादंता महाकायाः सर्वे चाष्टकरेणवः १६ सर्वे च पुरभेत्तारो नवमेघनिभागजाः ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया १७ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवं वादिनं पार्थ प्रहसन्निवसौबलः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत १८ युधिष्ठिरउवाच ॥ रथास्तावन्त एव मे हेमदंडाः पताकिनः ॥ हयैर्विनीतैः संपन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभिः १९ एकैको ह्यत्र लभते सहस्रपरमांभृतिम् ॥ युध्यतोऽयुध्यतो वाऽपिवैतन्मासकालिकम् ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया २० वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने कृतवैरो दुरात्मवान् ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २१ युधिष्ठिरउवाच ॥ अश्वांस्तितिरिक्त्वा पान्नां धर्वां हेममालिनः ॥ ददौ चित्ररथस्तुष्टोयांस्तान्गांडोवधन्वने २२ युद्धे जितः पराभूतः प्रीतिपूर्वमरिदमः ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया २३ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २४ युधिष्ठिरउवाच ॥ रथानां शकटा नां च श्रेष्ठानां चायुतानि मे ॥ युक्तान्येव हतिष्ठंति वा हेरुच्चावचैस्तथा २५ एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चो यस्य सहस्रशः ॥ यथा समुदिता वीराः सर्वे वीरपराक्रमाः २६ क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठंति भुंजानाः शालितं डुलान् ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे विपुलवक्षसः ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया २७ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २८ युधिष्ठिरउवाच ॥ ताम्रलोहैः परिवृतानि धयो ये चतुःशताः ॥ पंचद्रौणिकैकैकः सुवर्णस्याहतस्यैव २९ जातरूपस्य मुख्यस्य अनर्घ्यस्य भारत ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया ३० वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि देवने एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं प्रवर्तिते द्यूते धोरे सर्वापहारिणि ॥ सर्वसंशयनिर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् १ ॥ विदुरउवाच ॥ महाराज विजानीहियत्त्वा वक्ष्यामि भारत ॥ मुमूर्षोरौषधमिव नरो चेतापिते श्रुतम् २ यद्वै पुरा जातमात्रो रुरावगोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ॥ दुर्योधनो भारतानां कुलग्नः सोऽयं युक्तो भवतां कालहेतुः ३ एहेव संतं गोमायुं त्वं वै मोहान्न बुध्यसे ॥ दुर्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यांगिरं मम ४

२७ । २८ ताम्रलोहैः परिवृतास्ताम्रभाजनेषु लोहभाजनेषु च मुद्रितमुखेषु निहिता इत्यर्थः निधिर्निक्षेपद्रव्यं अहतस्य केवलस्य २९ । ३० । ३१ ॥ ॥ इतिसभापर्वणि नैलकंटीये भारतभावादीपेष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ एवमिति १ । २ रुरावशब्दकृतवान् ३ काव्यां कविना शुक्रेणोक्तानीति गिरं ४

माध्विकोमधुपण्यवान् प्रपातंभृगुं । प्रपातंस्मादितिपुत्पतेः । मज्जिततत्रैवमधुनिनिमग्नोभवति । ततःप्रपातनंचाधिगच्छति ५ मधुवन्मधुनेवमत्तोविवशः ६ । ७ नियोगाद्वैवयो
गात् ८ । ९ चित्रवर्हान्मयूरान् १० । ११ जंभत्यागनिमित्तं सर्वज्ञः सर्वेषांप्राणिनांभावेचित्ताशयेजानातीतितथाभूतः काव्यः शुक्रःअयंसर्वशत्रुभयंकर इतिभाषतेस्म । सर्वेषांस्व
परपत्नीयाणांशत्रुश्च भयंकरश्चेतिसतया । त्यजेत्कुलार्थेपुरुषमिति भाषतइतिवायोर्ज्य १२ न्यपीडयत्तद्वान् लोभान्मांसलोभात् १३ आयतिमुत्तरकालंपरलोकमुपकारिणां
वधात्वननाशयत् । तदात्वंसांप्रतं । इहापिसुखप्राप्यंधनं व्यनाशयत् । तत्तस्मादर्थकामोघनकामः १४ पत्रिहापक्षिहा पुष्पमिव पुष्पमुपहार्यधनं १५ अंगारकारीवृक्षशाखांत

मधुवैमाध्विकोलब्ध्वाप्रपातंनैवबुध्यते ॥ आरुह्यतंमज्जतिवापतनंचाधिगच्छति ५ सोयंमतोऽक्षयूतेनमधुवन्नपरीक्षते ॥ प्रपातंबुध्यतेनैववैरंकृत्वामहा
स्थैः ६ विदितंमेमहाप्राज्ञभोजेष्वेवासमंजसम् ॥ पुत्रसंत्यक्तवान्पूर्वपौराणांहितकाम्यया ७ अंधकायादवाभोजाःसमेताःकंसमत्यजन् ॥ नियोगात्तुहते
तस्मिन्नृष्णेनामित्रघातिना ८ एवंतेज्ञातयःसर्वेभोदमानाःशतंसमाः ॥ त्वन्नियुक्तःसव्यसाचीनिगृह्णातुसुयोधनम् ९ निग्रहादस्यपापस्यमोदंतांकुरवः
सुखम् ॥ काकेनेमांश्चित्रवर्हान्शार्दूलान्क्रोष्टुकेनच ॥ क्रीणीष्वपांडवान्राजनमामज्जीःशोकसागरे १० त्यजेत्कुलार्थेपुरुषंग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत् ॥ ग्रामं
जनपदस्यार्थेआत्मार्थेपृथिवीत्यजेत् ११ सर्वज्ञःसर्वभावज्ञःसर्वशत्रुभयंकरः ॥ इतिस्मभाषतेकाव्योजंभत्यागेमहासुरान् १२ हिरण्यष्ठाविनःकांश्चित्प
क्षिणोवनगोचरान् ॥ गृहेकिलकृतावासानलोभाद्राजान्यपीडयत् ॥ सचोपभोगलोभांधोहिरण्यार्थीपरंतप १३ आयतिंचतदात्वंचउभेसद्योव्यनाश
यत् ॥ तदर्थकामस्तद्वत्त्वंमाद्रुहःपांडवानृप १४ मोहात्मातपस्यसेपश्चात्पत्रिहापुरुषोयथा ॥ जातंजातंपांडवेभ्यःपुष्पमादत्स्वभारत १५
मालाकारइवामेस्त्रेहंकुर्वन्पुनःपुनः ॥ वृक्षानंगारकारीवमैनान्धाक्षीःसमूलकान् ॥ माऽगमःससुतामात्यःसबलश्चयमक्षयम् १६ समवेतान्निहि
कःपार्थान्प्रतियुध्येतभारत ॥ मरुद्भिःसहितोराजन्नपिसाक्षान्मरुत्पतिः १७ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिद्यूतपर्वणिविदुराहितवाक्येद्विषष्टितमोऽध्यायः
६२ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ द्यूतंमूलंकलहस्याभ्युपैतिमिथोभेदंमहतेदारुणाय ॥ तदास्थितोऽयंघृतराष्ट्रस्यपुत्रोदुर्योधनःसृजतेवैरमुग्रम् १
प्रातिपेयाःशांतनवाभीमसेनाःसबालिहकाः ॥ दुर्योधनापराधेनलुच्छंम्राप्स्यंतिसर्वशः २ दुर्योधनोमदेनैषक्षेमंराष्ट्रंव्यपोहति ॥ विषाणंगौरिवमदात्स्व
यमारुजतेऽऽत्मनः ३ यश्चित्तमन्वेतिपरस्यराजनवीरःकविःस्वामवमन्यदृष्टिम् ॥ नावंसमुद्रेइवबालनेत्रामारुह्यधेरेव्यसनेनिमज्जेत् ४

निघर्षणेनवन्त्युपादकोवायुरिव त्वमेतेषांपरस्परसंघर्षणेन कुलक्षयंमाकुर्वित्यर्थः १६ । १७ ॥ इतिसभापर्वणि नैलकंठीयेभारतभावदीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ द्यूतमिति
द्यूतंदारुणायभयाय अभ्युपैतीतिबंधः १ प्रातिपेयाःप्रतीपान्वयजाः । लुच्छंसंकटं २ क्षेमंव्यपोहति राष्ट्रमुपश्रुतंकरोतीत्यर्थः आरुजते मंगमयति । आत्मनःपूर्वरूपमार्थ ३
अन्वेतिअनुसरति । कविःक्रांतदर्शी । स्वांष्ट्रिंक्रांतदर्शित्वं । बालनेत्रामव्युत्पन्नेनदृष्टिम् ४

ग्लहतपणं करोति । प्रीयायसेअतिशयेन प्रीयसे । यदंताऽयंअप्रथमस्यापियकारस्याद्वित्वमार्थ । प्रीयायसइतिह्रस्वपाठेत्प्रियमिवआचरसे । अतिनर्माऽतिविनोदप्राप्तेसंप्रहारो
युद्धंआजायतेयुद्धरूपेण परिणमते अतः समुन्मज्जतिसंप्रहार इतिपाठः ५ आकर्षस्तेऽवाक्फलःसुप्रणीतः आकर्षोद्यूतं । आवाक्नीचगामि फलंयस्यसोऽवाक्फलः हानिमृत्पुनरक
प्रद इत्यर्थः । सुप्रणीतःसम्यक्प्रणीत उपस्थापितः शकुनिनेत्युपहासः । 'आकर्षःशारिफलके पाशकेद्यूतद्विभे' इतिविश्वः । आकर्षस्तेस्वेधनेकुप्रणीतइतिपाठे स्वंधनंराज्यपुत्रा
दितत्रआकर्षो घनाद्याकर्षणसाधनं काष्ठादिमयोहस्तः कुत्सितेनशकुनिना प्रणीतः । यतोऽयंद्यूतरूपः समाधिर्नियमो मंत्रपदोमंत्रपूर्वको भवतांहृदिप्ररूढः । किंतावतेत्यतआहपु
धिष्ठिरेणेति अयमेव आकर्षःफलहः कलहरूपेणपरिणंस्यत इत्यर्थः ६ तत्फलमाहप्रातिपेयाइति काव्यां कविनादीर्घदर्शिनामया ईरिता मंददुर्योधनं । मात्यगाहइतिपाठे वःपु
ष्पाकंमध्येकश्चिदिमं कलहवैश्वानरं माऽत्यगादतिक्रम्य माऽगात् । किंतुअवांगेव शाम्यध्वमित्याहोत्तरार्धेन ७ अयुद्धेनप्रशामयस्वोति राजानंप्रत्युक्तं । युद्धेकोदोषइत्यतआह
यदेतिद्वीपद्वीपः आपत्समुद्रे मज्जतामाश्रयः ८ प्रभवउत्पत्तिः यावदिच्छेस्तावत्तेधनमस्तीत्यर्थः । अत्यंततृष्णाऽप्यफलेत्याह बहिहि जयःअजयःजितवान् किंतेतदततःस्मान्न

दुर्योधनोग्लहतेपांडवेनप्रीयायसेत्वंजयतीतितच्च ॥ अतिनर्माजायतेसंप्रहारोयतोविनाशःसमुपैतिपुंसाम् ५ आकर्षस्तेऽवाक्फलःसुप्रणीतोहृदिप्रौढो
मंत्रपदःसमाधिः ॥ युधिष्ठिरेणकलहस्तवायमर्चितितोऽभिमतःस्वंधुना ६ प्रातिपेयाःशांतनवाःशृणुध्वंकाव्यावाचंसंसदिकौरवाणाम् ॥ वैश्वानरंप्रज्व
लितंसुघोरंमायास्यध्वंमंदमनुप्रपन्नाः ७ यदामन्युंपांडवोऽजातशत्रुर्नसंयच्छेदक्षमदामिभूतः ॥ वृकोदरःसव्यसाचीयमौचकोऽत्रद्वीपःस्यात्तुमुलेवस्त
दानीम् ८ महाराजप्रभवस्त्वंधनानांपुरातूतान्मनसायावदिच्छेः ॥ बहुवितान्पांडवांश्चेज्यस्त्वंकिंतेतत्स्याद्वसुविदेहपार्थान् ९ जानिमिहेदेवितंसौवल
स्यवेदद्यूतेनिकृतिपार्वतीयः ॥ यतःप्राप्तःशकुनिस्तत्रयातुमायूयुधोभारतपांडवेयान् १० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिद्यूतपर्वणिविदुरवाक्ये
षष्टितमोऽध्यायः ६३ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ परेषामेवयशसाश्चाधसेत्वंसदाक्षतःकुत्सयन्धार्तराष्ट्रान् ॥ जानीमहेविदुरयत्प्रियस्त्वंबालानि
वास्मानवमन्यसेनित्यमेव १ सविज्ञेयःपुरुषोऽन्यत्रकामोनिंदाप्रशंसेहितथायुनक्ति ॥ जिह्वाकथंतेहृदयंव्यनक्तियोनज्यायसःकथामनसःप्रातिकूल्यम् २

किमपि । अतोहेतोर्वसु विदेहपार्थान् पार्थानेवधनरूपेण विंदलभस्व । वसुजित्वेहपार्थानितिपाठे वसुजित्वावसुजयशीलः । अन्येभ्योऽपिदृश्यंतइति जयतेःकनिष् । तादृशस्त्वंपा
र्थानेवईहईहस्व इच्छाविषयान्कुरु । तेनैवतवमहाल्लाभइत्यर्थः ९ वेदजानीते निकृतिछलं मायूयुधःमायोधयः १० ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्या
यः ॥ ६३ ॥ ॥ परेषामिति यदप्रियःप्रीयायस्य बालान्मूर्खान् । अस्मिन्पादेऽक्षराधिक्यमार्थम् १ सइति अन्यत्रइष्टजयेऽनिष्टपराजयेचकामोऽभिलाषो यस्यसोऽन्यत्रकामोवि
ज्ञेयः । तत्रलिङ्गनिष्टप्रशंसा अनिष्टनिंदाचेत्याहनिंदेति तेतवजिह्वाकथं हृदयंहृदिस्थमस्माद्वेधंव्यनक्ति अवाच्यमपि प्रकटयतीत्यर्थः । जिह्वामनस्तेहृदयंव्यनक्तियोनज्यायसः
रात्मनसःप्रातिकूल्यमितिपाठे जिह्वावागिद्विधं तत्सहितं मनस्तत्प्रवर्तकभंतःकरणंतद्वेतवद्वदयं बुद्धिमाशयंव्यनक्ति यतः अंतरान्मनसःअपेक्षया बाह्यं वाचःप्रातिकूल्यंज्यायः ।
विद्यमानोऽप्यस्मात् द्वेषोलोकलज्जाभयात् त्वया वाचा नवक्तव्यइत्यर्थः २

एतदेवाहउत्संगेचेति पापीयःपापतरं भर्तृघ्नत्वात्स्वामिद्रोहात् पापीयमाहुरितिपाठे पापायहितं तस्मैहितमितिच्छः ३ संप्रयोगपेक्यंसख्यमित्यर्थः । संप्रयोगादस्माभिःसहसख्यं कृत्वातान्प्रशंसन् मुहुर्ब्रुवन्तरेषयासि । अस्मद्वेष्योमवसीत्यर्थः । संप्रमोहादित्यापिपाठः । तेषांसखाभूत्वाभौख्यादस्माभिःसहद्वेषं करोषि । संबधस्यसाम्येसत्येतदयुक्तमित्यर्थः ४ अक्षमक्षंतुमयोग्यंनिगूढते गुह्यंसर्वोऽपि । त्वंतुत्प्रकाशयसीतिभावः । तदाश्रितःपार्थिवश्रितः पार्थिवंघृतराष्ट्रयतोयथेष्टंभाषसे ५ । ६ अहंदुर्योधनःकर्तेतिचमामंस्थामामन्यस्व । मास्वमंस्थाइतिपाठेमामितिशेषः । तितिक्षुक्षमावतःक्षिणुक्षपय । नात्रास्माकमपराधइत्यर्थः ७ कस्तर्हिकर्तेत्यतआह एकइतिप्रवणत्तन्नित्रात् ८ भिनत्तियेनानियुक्तः स्वीयमपिशिर स्ताडयतीत्यर्थः । भोजयतोणिचश्चेतितह । साक्षान्मृत्युमप्यहिंसर्ष योरक्षयतेइत्यर्थः । एवमनिष्टेऽपिकर्मणि सपवमंप्रेरयतीत्यर्थः । तेनशासनेनशास्यमेवामित्रं विदितिमाप्नोति ९

उत्संगेचव्यालइवाहितोऽसिमार्जारवत्पोषकंचोपहंसि ॥ भर्तृघ्नत्वांनहिपापीयआहुस्तस्मात्क्षतःकिंनविभेषिपापात् ३ जित्वाशत्रून्फलमाप्तमहद्वैमाऽस्मा नक्षतःपरुषाणीहवोचः ॥ द्विषद्भिस्त्वंसंप्रयोगाभिनंदीमुहुर्द्वेषयासिनःसंप्रयोगात् ४ अमित्रतायातिनरोऽक्षमंब्रुवन्निगूढतेगुह्यममित्रसंस्तवे ॥ तदाश्रितोऽपत्रपक्विबाधसेयदिच्छसित्वंतदिहामिभाषसे ५ मानोज्वमंस्थाविद्यमनस्तवेदंशिक्षस्वबुद्धिस्थविराणांसकाशात् ॥ यशोरक्षस्वविदुरसंप्रणीतंमाव्या पृतःपरकार्येषुभूस्त्वम् ६ अहंकर्तेतिविदुरमाचमंस्थामानोनित्यंपरुषाणीहवोचः ॥ नत्वांपृच्छामिविदुरयद्वितंमेस्वस्तिक्षतर्मातितिक्षुक्षिणुत्वम् ७ एकःशास्तानद्वितीयोऽस्तिशास्तागर्भेश्यानंपुरुषंशास्तिशास्ता ॥ तेनानुशिष्टःप्रवणादिवांभोयथानियुक्तोऽस्मितथाभवामि ८ भिनत्तिशिरसाशैलम हिंभोजयतेचयः ॥ धीरेवकुरुतेतस्यकार्याणामनुशासनम् ॥ योबलादनुशास्तीहसोऽमित्रंतेनविदति ९ मित्रतामनुवृत्तंतुसमुपेक्षेतपंडितः ॥ प्रदीप्ययःप्रदीप्ताग्निप्राक्रिरंनाभिधावति ॥ भस्मापिनसर्विदेतशिष्टंकचनभारत १० नवासयेत्पारवर्ग्यद्विषंतंविशेषतःक्षतरहितंमनुष्यम् ॥ सयत्रेच्छसिविदुरतत्रगच्छसुसांत्विताह्यसतीस्त्रीजहाति ११ ॥ विदुरउवाच ॥ एतावतापुरुषंयेत्यजंतितेपांसख्यमंतवहूहिराजन् ॥ राज्ञांदिचितानिपरिभुता निसांत्वंदत्वामुसलैर्घातयंति १२ अबालत्वंमन्यमोराजपुत्रबालोऽहमित्येवसुमंदबुद्धे ॥ यःसौहृदेपुरुषंस्थापयित्वापश्चादेनदूषयतेसबालः १३

समुपेक्षेतशासनमितिशेषः स्वत्पालकत्वेनत्वन्मित्रं मांत्वमेवंमाशाधीत्यर्थः । यदुक्तंवेराग्निप्रशमयस्वेति तत्राहप्रदीप्येति प्रकर्षेणदीप्तोदीपनीयोऽग्निर्यस्य सप्रदीप्ताग्निःकर्पूरस्तं प्राक् पूर्वप्रदीप्ययःशमयितुंचिरंनाभिधावति सतस्यकर्पूरस्य भस्मापिनविदति । तथाचैवंपांडवान्प्रकोप्य यदिसमूलान्नाशयामि तद्येतेमानिर्मूलमुन्मूलयिष्यंतीतिभावः । अत्रप्रदीप्यप्रा कप्रदीप्ताद्विप्रागुंरत्नानिधावतीतिपाठांतरंनिर्मूलं १० पारवर्ग्यपरवर्गेशत्रुसंवेजातं ११ एतावतानीतिशिक्षणेन साक्षिवत्पुत्रेमायिवा पक्षपातमकुर्वन्नहिराजन् देष्टतराष्ट्राज्ञाही ति परिभुतानिद्वेषेतिशेषः । तर्हितेसांत्वंदत्वाघातयंति कोपंप्रच्छादयंत्येव । अयंतुकोपप्रकाशनात् राजनीतिविदितिभावः १२ अबालत्वंपंडितत्वमात्मनइतिशेषः । बालोऽहंविदु रइतिचमन्यसेताद्विपरीतमित्याह यद्वितिसुहृत्सुआविश्वासकृदेवबालइत्यर्थः । अबालस्त्वमितिपाठेत्वंबाल इतिदुर्योधनेकाकूतयायोज्यं १३

ध्रुवस्थिरंराज्यादिकंनरोचेन्नरोचते । यद्वाधुवनिश्चितहितोपदेष्टेतिशेषः । भरतर्षभस्यत्युपहासः १४ । १५ यत्तुपरुषाणिमावोचइत्युक्तंतत्राह लभ्यतइति पथ्यंपरिणामेहितं १६ । १७ हेमहाराजयमसंतोनिबंतितं सतापेयंमन्युर्देन्यंपिब । मन्युर्देन्येकतौकुधीत्युक्तं । तच्चाव्याधिजंकितुकदुजंदूषणजं । 'दूषणेकदु'इतिविश्वः । तीक्ष्णंमर्मच्छिन्नं । उष्णंतापजनकं । यशो मुपंकीर्तिप्रदं । परुषंरुक्षं । निःस्नेहंरुक्षिर्बाधि पूतिदुष्टं तद्रंधि दुष्टवदाभासमानं । औपधमप्येतादृशंअव्याधये जायतेतदव्याधिजं । कदुजंकदुकयादिकदुद्रव्यजं । तीक्ष्णंवेदनाकरं । उ

नश्रेयसेनीयतेमंददुद्धिःस्त्रीश्रोत्रियस्येवगृहेप्रदुष्टा ॥ ध्रुवंनरोचेद्भरतर्षभस्यपतिःकुमार्याइवषष्टिवर्षः १४ अतःप्रियंचेदनुकांक्षसेत्वंसर्वेषुकार्येषुहिताहि तेषु ॥ स्त्रियश्चराजन्जडपंगुकांश्चपृच्छत्वंवैतादृशांश्चैवसर्वान् १५ लभ्यतेखलुपापीयान्नरोनुप्रियवागिह ॥ अप्रियस्यहिपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः ॥ १६ यस्तुधर्मपरश्चस्याद्वित्वाभर्तुःप्रियाप्रिये ॥ अप्रियाण्याहपथ्यानि तेनराजासहायवान् १७ अव्याधिजंकदुजंतीक्ष्णमुष्णंयशोमुषंपरुषंपूतिगंधिम् ॥ सतापेयंनपिबंत्यसंतोमन्युंमहाराजपिबप्रशम्य १८ वैचित्रवीर्यस्ययशोधनंचवांछाम्यहंसहपुत्रस्यशश्वत् ॥ यथातथातेऽस्तुनमश्नतेऽस्तुममापिच स्वस्तिदिशंतुविप्राः १९ आशीविषान्नेत्रविषान्कोपयेन्नचपंडितः ॥ एवंतेऽहंवदामीदंप्रयतःकुरुनंदन ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिविदुरहि तवाक्येचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ बहुवितंपराजैषीःपांडवानांयुधिष्ठिर ॥ आचक्ष्ववितंकौतेययदितेऽस्त्यपराजितम् १ युधिष्ठिरउवाच ॥ ममवित्तमसंख्येयंदहवेदसौबल ॥ अथत्वंशकुनेकस्माद्वित्तंसमनुपृच्छसि २ अयुतंप्रयुतंचैवशंकुंपद्मंतथावुदम् ॥ खर्वशंखानि खर्वचमहापद्मंचकोटयः ३ मध्यंचैवपरावंचसपरंचात्रपण्यताम् ॥ एतन्ममधनंराजंस्तेनदीव्याम्यहंत्वया ४ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुत्तिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ गवाश्वंबहुधेनूकमसंख्येयमजाविकम् ॥ यत्किंचिदनुपर्णाशांप्राक् सिंधोरपिसौबल ॥ एतन्ममधनंसर्वेतेनदीव्याम्यहंत्वया ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुत्तिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधि ष्ठिरमभाषत ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पुरंजनपदोभूमिरब्राह्मणधनैःसह ॥ अब्राह्मणाश्चपुरुषाराजन्निष्ठधनंमम ॥ एतद्राजन्ममधनंतेनदीव्याम्यहंत्व या ८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुत्तिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ राजपुत्राइमे राजन्शोभंतेयैर्विभूषिताः ॥ कुंडलानिचनिष्काश्चसर्वैराजविभूषणम् ॥ एतन्ममधनंराजंस्तेनदीव्याम्यहंत्वया १०

ष्णंजाड्यनाशकं । यशोमुषंकामोदीपनेन । परुषंघृतादिसाधनहीनं पूतिगंधिलशुनादिवदुर्गंधि । पिबमन्युमौषधंवागिल । प्रशम्यप्रशममारोग्यंचप्राप्नुहि १८ शश्वन्निरंतरं १९ आशीविषान्दंष्ट्राविषान् । नेत्रविषान्दंष्ट्राविषान् । शस्त्रेणक्रोधदृष्ट्याच पांडवास्त्वांधयंतीतिभावः २० ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ बह्विति पराजैषीर्हारितवान् १ । २ । ३ सपरंसाधिकंपराधार्द्विषयिकं ४ । ५ पर्णाशा नदी ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ । १३ । १४ अप्रियवत्ताप्रियमपि द्यूतेत्यजामीत्यर्थः १५ । १६ । १७ सुमनसापरस्परमैकमत्यवतांभेदवैमत्यं १८ मत्तः वित्तविवशचित्तत्वेनाधर्मकर्ता । सगर्तेनरकेत्याणु
स्थाणुत्वमृच्छतिप्रामोति । आच्छतीतिपाठे आरुपूर्वस्यरूपं । ज्येष्ठोवयसाधिकः । वरिष्ठो गुणैरधिकः १९ मत्तत्त्वमेवाहस्वप्रदति मत्तस्य ममवचः क्षंतव्यमितिभावः २० संख्येसंप्राप्ते
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुतिंसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ११ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ इया
मोयुवालोहिताक्षः सिंहस्कंधो महाभुजः ॥ नकुलग्लह एवैकोविद्धयेतन्ममतद्धनम् १२ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ प्रियस्तेनकुलो राजनराजपुत्रो
युधिष्ठिर ॥ अस्माकं वशतां प्राप्तो भूयः केनेह दीव्यसे १३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वा तु तानक्षान् शकुनिः प्रत्यदीव्यत ॥ जितमित्येवशकुनि
र्युधिष्ठिरमभाषत १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अयं धर्मान्सह देवोऽनुशास्ति लोके ह्यस्मिन् पंडितारुयांगतश्च ॥ अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्याम्यहं चाप्रिय
वत्प्रियेण १५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुतिंसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत १६ ॥ शकुनिरुवाच ॥ मा
द्रीपुत्रौ प्रियौ राजस्तवेमौ विजितौ मया ॥ गरीयांसौ तु ते मन्ये भीमसेन धनं जयौ १७ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ अधर्मे चरसे नूनं योनावेक्षसि वै नय
म् ॥ योनः सुमनसां मूढा विभेदं कर्तुमिच्छसि १८ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ गर्ते मत्तः प्रपतते प्रमत्तः स्थाणुमृच्छति ॥ ज्येष्ठो राजन वरिष्ठोऽसिनमस्ते
भरतर्षभ १९ स्वप्ने तानि न दृश्यंते जाग्रतो वा युधिष्ठिर ॥ कितवायानि दीव्यंतः प्रलपंत्युत्कटा इव २० ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ योनः संख्येनौरिव
धारने ता जेतारि पूणाराजपुत्रस्तरस्वी ॥ अनर्हता लोकवीरेन तेन दीव्याम्यहं शकुने फाल्गुनेन २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरु
तिंसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २२ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ अयं मया पांडवानां धनुर्वरः पराजितः पांडवः सव्यसाची ॥
भीमेन राजन दयितेन दीव्ययत्कैतवं पांडवतेऽवशिष्टम् २३ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ यो नोनेता यो युधिः प्रणेता यथावज्जीदानवशत्रुरेकः ॥ ति
र्यक्प्रेक्षी सन्नतधूर्महात्मा सिंहस्कंधो यश्च सदा त्यमर्षी २४ वलेन तु ल्योयस्य पुमान्निविद्यते गदाभृतामश्र्य इह हरिर्मदनः ॥ अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्याम्य
हं भीमसेनेन राजन २५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुतिंसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २६ ॥
॥ शकुनिरुवाच ॥ बहुवित्तं पराजैषीर्भ्रातृंश्च सहया द्विपान् ॥ आचक्ष्व वित्तं कैतेय यदितेऽस्य पराजितम् २७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अहं विशिष्टः सर्वेषां
भ्रातृणां दयितस्तथा ॥ कुर्यामहं जितः कर्मस्वयमात्मन्युपप्लुते २८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुतिंसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकु
निर्युधिष्ठिरमभाषत २९ ॥ शकुनिरुवाच ॥ एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजयेः ॥ शिष्टे सति धने राजन पाप आत्मपराजयः ३०
तरस्वीवेगवान् २१ । २२ कैतवांकितवेभ्य आहर्तव्यं धनं २३ । २४ । २५ । २६ । २७ उपप्लुते जिते २८ । २९ पापिष्ठमत्यधमं पापः पापहेतुः ३०

ग्लहेपणविषये राजानं प्रति एवमुक्त्वा राज्ञां पांडवानां पराजयं च लोकवीरान् प्रति उक्त्वा शकुनिरुवाचेत्युत्तरेण संबंधः ३१ आत्मानं प्रति पणं पुनर्जय दास्यान्मोचय । नोचेद्वीपदीवाऽस्म
हासी भविष्यतीत्यर्थः ३२ नातिरोहिणीनातिरक्ता ३३ शारदोत्पलसेविन्यालक्ष्म्या रूपेण समानया । श्रियालावण्यसौभाग्यादिरूपया च समानया । श्रीतिभिर्नृपदं छांदसस्तृतीयाया
लुकपूर्वसवर्णो वा ३४ तथैवेति लक्ष्मीसाम्प्रमुच्यते ३५ धर्मकामार्थसिद्धिं धर्मकामयोरर्थयोः सिद्धिर्यया सा तथाता । अर्थाभितिपाठे सिद्धिभिवसिद्धि ३६ । ३७ मल्लिकेवसुरभिरि
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा मताक्षस्तान् ग्लहे सर्वानवस्थितान् ॥ पराजयं लोकवीरानुक्त्वा राज्ञां पृथक्पृथक् ३१ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ अ
स्तिते वै प्रियाराज न ग्लह एकोऽपराजितः ॥ पणस्वरुष्णां पांचालीं तथाऽत्मानं पुनर्जय ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नैव हस्वानमहतीन कशानातिरोहिणी ॥
नीलकुंचितकेशी च तथा दीव्याम्यहं त्वया ३३ शारदोत्पलपत्राक्षया शारदोत्पलगंधया ॥ शारदोत्पलसेविन्यारूपेण श्रीसमानया ३४ तथैव स्यादानृशं
स्यात्तथा स्याद्रूपसंपदा ॥ तथा स्याच्छीलसंपत्त्यायामिच्छेत्पुरुषः स्त्रियम् ३५ सर्वैर्गुणैर्हि संपन्नमनुकूलां प्रियंवदाम् ॥ यादृशी धर्मकामार्थसिद्धिमिच्छे
न्नरः स्त्रियम् ३६ चरमं संविशति या प्रथमं प्रति बुध्यते ॥ आगोपालाविपालेभ्यः सर्वैवेदकृताकृतम् ३७ आभाति पद्मवद्वक्त्रं सस्वेदं मल्लिकेवच ॥ वेदीमध्यादी
र्धकेशीताम्रास्यानातिलोमशा ३८ तथैवं विधयाराज नृपांचाल्याऽहं सुमध्यया ॥ ग्लहं दीव्यामिचावर्ग्याद्रौपद्याहंत सौबल ३९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन धर्मिता ॥ विग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृतागिरः ४० चुक्षुमे सा सभाराज नृराज्ञां संजज्ञिरे शुचः ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां
स्वेदश्च समजायत ४१ शिरोऽहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ॥ आस्ते ध्यायन्न धोवक्रोनिःश्वसन्निवपन्नगः ४२ धृतराष्ट्रस्तु तंहृष्टः पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ॥
किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ४३ जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सहदुःशासनादिभिः ॥ इतरेषां तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ४४ सौबलस्त्वभिधायै
वं जितकाशीमदोत्कटः ॥ जितमित्येव तानक्षान् पुनरेवान्वपद्यत ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीपराजये पंचषष्ठितमोऽध्यायः ६५ ॥
॥ दुर्योधनउवाच ॥ एहि क्षतद्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्यां संमतां पांडवानाम् ॥ संमार्जतां वैश्मपैरुशीघ्रं तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला १ ॥ विदुरउवाच ॥
दुर्विभाषं भाषितं त्वाद्देशेन न मंदं संबुद्ध्या सिपाशबद्धः ॥ प्रपाते त्वलंबमानो न वेत्ति व्याघ्रान्मृगः कोपयसेऽतिवेलम् २ आशीविषास्तेशिरसि पूर्णकोपामहा
विषाः ॥ माकोपिष्ठाः सुमंदात्मनः मागमस्त्वं यमक्षयम् ३ नहि दासीत्वमापन्ना लक्ष्णा भवितुमर्हति ॥ अनीशेन हिराज्ञैषापणेन्यस्तेति मेमतिः ४

तिशेषः संमोदो मल्लिकेवचेति गौडपाठे संमोदः परिमलः वेदीवल्लक्ष्म्या ३८ सुमध्यया सुंदरमध्यया ३९ । ४० । ४१ । ४२ आकारं हर्षकृतं स्वाभिप्रायं ४३ । ४४ एवमभिधाय
अस्तिते वै प्रियाराज नित्यादिकमुक्त्वा जितकाशीजयशोभी ४५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ एहीति वैश्मसंमार्जता परेतु
पराकृताधिकृतासती एतु आयातु १ दुर्विभाषं दुर्विकल्पं १ । ३ । ४

वेणुःवेनापरनामाराजा सहिष्यैश्वर्यप्राप्य मान्यान्अमानयन् सद्योनष्टःएवमयमपीत्यर्थः ५ अरुंतुदःमर्मभेदी । नृशंसवादी पुरुषवादी । हीनतःनीचेन कर्मणाद्युतादिना परं शत्रुं अ
भ्याददीतवशेकुर्वति उपतीदाहिकां । रुशतीमितिपाठे अकल्याणी । पापलोक्यान्तरकावहां ६ । ७ अजोहिशस्त्रमगिलत्किलकडाति इयंकया वनैकचरप्रसिद्धा एकोऽजः शस्त्रम
गिलत्गिलितुमारब्धस्ततस्तदशक्नुवन् भूमौआस्थनिपात्यपद्रवामुच्चाल्य भोक्तुमारब्धः ततस्तस्मिन्नुच्चलितेसति शिरसासहस्वस्यकंठस्य निरुंतनंप्राप्यममार । तद्वस्त्रमपिपांडवैर
शस्त्रेणस्वहननंमाकृयाइतिप्राञ्चः । कश्चित्किलमत्स्यवाती बडिशंवाग्यविष्टेनोपलिप्य यावज्जलाशयेपातयति तावद्बृहच्छागेनचापलातत्सपिष्टमेवगिलितं तन्निष्कासने विदीर्ण
कंठश्छागो ममारेत्याख्यायिकाऽत्र दृष्टांतार्थमुक्ता । पदयोजनातु एकःअजः वोरंशस्त्रं बडिशमगिलत्गिलितवान् । कुतोऽस्यघोरत्वंतत्राह अस्यअजस्याशिरसासह भूमौशस्त्रेविपन्ने
विशेषेणप्राप्तेसति स्वस्यकंठस्यनिरुंतनं कर्तनंछेदहेतुःयतोऽभवदित्यन्वयः । अजकंठस्त्रंशस्त्रं सूत्रेणाकृत्यमाणंतच्छिरसासहैव तदेहाद्विमक्तमभूदित्यर्थः । पद्भिरपास्यभूमिभि

अयंघतेवेणुरिवात्मघातीफलंराजाधृतराष्ट्रस्यपुत्रः ॥ दूतंहिवैरायमहाभयायमतोनबुध्यत्ययमंतकालम् ५ नांरुंतुदःस्यान्नृशंसवादीनहीनतःपरमभ्या
ददीत ॥ ययाऽस्यवाचापरउद्विजेतनतांवदेदुपतीपापलोक्याम् ६ समुच्चरंत्यतिवादाश्वक्काचैराहतःशोचतिरात्र्यहानि ॥ परस्यनामर्मसुतेपतंतिता
नपंडितोनावसृजेत्परेषु ७ अजोहिशस्त्रमगिलत्किलैकःशस्त्रेविपन्नेशिरसाऽस्यभूमौ ॥ निरुंतनंस्वस्यकंठस्यघोरंतद्वद्वैरमाकृथाःपांडुपुत्रैः ८ नर्किंचिदि
त्थंप्रवदंतिपार्थावनेचरंवागृहमेधिनंवा ॥ तपस्विनंवापरिपूर्णविद्यंभपंतिहैवंश्वनराःसदैव ९ द्वारंसुघोरंनरकस्यजिह्वानबुध्यतेधृतराष्ट्रस्यपुत्रः ॥ तमन्वे
तारोवहदःकुरूणांयूतोदयेसहदुःशासनेन १० मज्जंश्वलाबूनिशिलाःप्लवंतेमुह्यंतिनावोऽभसिशश्वदेव ॥ मूढोराजाधृतराष्ट्रस्यपुत्रोनेमेवाचःपथ्यरूपाः
शृणोति ११ अंतोनूनंभविताऽयंकुरूणांसुदारुणःसर्वहरोविनाशः ॥ वाचःकाव्याःसुहृदांपथ्यरूपानश्रूयंतैर्वर्धतेलोभएव १२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते
सभापर्वणिदूतपर्वणिविदुरवाक्येष्टपाठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ धिगस्तुक्षत्तारमितिब्रुवाणोदर्पे
णमतोधृतराष्ट्रस्यपुत्रः ॥ अवैक्षतप्रातिकामीसभायामुवाचचनैपरमार्यमध्ये १ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ प्रातिकामिनद्रौपदीमानयस्वनतेभयं
विद्यतेपांडवेभ्यः ॥ क्षताह्वयंविदत्येवभीतोचस्माकंष्टादिकामःसदैव २

तिपाठेदुःशस्त्रेविपन्नेपद्भिर्भूमिमास्य कंठस्यकंठनंछेदनं आपेत्यध्याहृत्ययोज्यं । अयंभावःपशुकंठात्रिष्कास्यमानेबडिशे पशुरेव अंतरिक्षस्थोऽभवत्तुततो बडिशंविपुज्यते ततश्चप
शोर्भरणनिश्चयाद्वडिशार्थी तस्यकंठच्छेदंकृतवानिति एवंबडिशस्थानीया द्रौपदीस्पृशन् छागइव स्वमपिनंश्यसीतिभावः ८ पार्थाःनर्किंचिद्वदंति । श्वनरास्तुनर्किंचिद्वदंतिअन्य
दुर्वाक्यादितिशेषः । वनेचरंवानप्रस्थं । भपंतिहैवंश्वनराः शुनकतुल्याःनराःआपत्सु धीरानुद्दिश्यभपंति । धीरास्तुधीरत्वादेवतत्रगणयंतीत्यपिपांडवान्प्रत्यापयतीति ध्वनिः ९
यूतोदयेयूतकृतेउत्कर्षे १० अलाबुमज्जनादिवत्कृतमप्यहितवदुष्टानांभातीत्याश्चर्यम् ११ अंतोनाशकरः १२ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीये भारतमावदपिषष्टिपाठितमो
ऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ धिगस्त्विति अधिब्रुवाणइतिपाठेइतिशब्दाध्याहारः । अधिकंनिर्भयादं ब्रुवाणइत्यर्थः । प्रातिकामीशब्दईकारांतद्व्रतंश्च १ विवदतिविपरीतंवदति २

सिंहगोष्ठंसिंहस्थानं ३ । ४ कैतवंकितवेभ्योदेयंधनं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ लघीयान्नचितरः १४ संविधाताईश्वरः । स्पशौमुखदुःखे वृद्धबालौ पंडितमूर्खौ
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्तःप्रातिकामीसमूतःप्रायाच्छीघ्रंराजवचोनिशम्य ॥ प्रविश्यचश्वेवहिसिंहगोष्ठंसमासदन्महिषीपांडवानाम् ३ ॥ प्रा
तिकाम्युवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरोयूतमदेनमतोदुर्योधनोद्रौपदित्वामजैषति ॥ सात्वंप्रपद्यस्वधृतराष्ट्रस्यवेश्मनयामित्वांकर्मणयाज्ञसेनि ४ ॥ ॥ द्रौपद्यु
वाच ॥ ॥ कथंत्वेवंदसिप्रातिकामिन्कोहिदीव्येद्वार्ययाराजपुत्रः ॥ मूढोराजायूतमदेनमतोह्यभून्नान्यकैतवमस्यकिंचित् ५ ॥ ॥ प्रातिकाम्यु
वाच ॥ ॥ यदानाभूत्कैतवमन्यदस्यतदाऽदेवीत्पांडवोऽजातशत्रुः ॥ न्यस्ताःपूर्वभ्रातरस्तेनराज्ञास्वयंचात्मात्वमथोराजपुत्रि ६ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥
गच्छत्वंकितवंगत्वासभायांपृच्छसूतज ॥ किंतुपूर्वपराजैषीरात्मानमथवानुमाम् ७ एतज्ज्ञात्वासमागच्छततोमानयसूतज ॥ ज्ञात्वाचिकीर्षितमहंरा
ज्ञोयास्यामिदुःखिता ८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ सभांगत्वासचोवाचद्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ॥ युधिष्ठिरंनरेद्राणामध्येस्थितमिदं वचः ९ क
स्येशोनःपराजैषीरितित्वामाहद्रौपदी ॥ किंतुपूर्वपराजैषीरात्मानमथवापिमाम् १० युधिष्ठिरस्तुनिश्चेतागतसत्त्वइवाभवत् ॥ नतंसूतंप्रत्युवाचवचनं
साध्वसाधुवा ११ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ इहैवागत्यपांचालीप्रश्नेनंप्रभाषताम् ॥ इहैवसर्वेश्रृण्वंतुतस्याश्चैतस्ययद्वचः १२ ॥ ॥ वैशंपा
यनउवाच ॥ ॥ सगत्वारराजभवनंदुर्योधनवशानुगः ॥ उवाचद्रौपदीसूतःप्रातिकामीव्यथान्निव १३ ॥ ॥ प्रातिकाम्युवाच ॥ ॥ सभ्यास्त्वमी
राजपुत्र्याह्वयंतिमन्येप्राप्तःसंशयःकौरवाणाम् ॥ नवैसमृद्धिपालयतेलघीयान्यस्त्वांसभानेष्यतिराजपुत्रि १४ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ एवंनूनंव्यदधात्संविधा
तास्पर्शाबुभौस्पृशतोवृद्धबालौ ॥ धर्मत्वेकंपरमंप्राहलोक्तेसनःशमंधास्यातिगोप्यमानः १५ सोऽयंधर्मोमाऽत्यगात्कौरवान्वैसभ्यान्गत्वापृच्छधर्म्यवचोमे ॥
तेमांब्रूयुर्निश्चितंतत्करिष्येधर्मात्मानोनीतिमंतोवरिष्ठाः १६ श्रुत्वासूतस्तद्वचोयाज्ञसेन्याःसभांगत्वाप्राहवाक्यंतदानीम् ॥ अधोमुखास्तेनचकिंचिद्बु
र्निबंधंतंघातैराष्ट्रस्यबुद्धा १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ युधिष्ठिरस्तुतच्छ्रुत्वादुर्योधनचिकीर्षितम् ॥ द्रौपद्याःसंभतंदूतंप्राहिणोद्धरतर्षभ १८ एकवस्त्रात्
धोनीवीरोदमानारजस्वला ॥ सभामागम्यपांचालिश्चशुरस्याग्रतोभव १९ अथत्वामागतांद्वाराजपुत्रींसभांतदा ॥ सभ्याःसर्वेविनिर्देनमनोभिर्धृतारा
ष्ट्रजम् २० सगत्वात्वरितंदूतःकृष्णायाभवनंचृप ॥ न्यवेदयन्मतंधीमानधर्मराजस्यनिश्चितम् २१ पांडवाश्चमहात्मानोदीनादुःखसमन्विताः ॥ सत्येना
तिपरीतांगानोदीक्षंतेस्मर्किंचन २२ ततस्त्वेषांमुखमालोक्यराजादुर्योधनःसूतमुवाचहृष्टः ॥ इहैवैतामानयप्रातिकामिन्प्रत्यक्षमस्याःकुरवोब्रुवंतु २३

मानंदुर्योधनस्याज्ञाभंगेन तस्य श्रेष्ठत्वं विहायतिरस्कृत्य २४ उद्विजते विभेति अवशाः अस्मदासत्वात् २५ । २६ परहिधि कृतासती एहि २७ । २८ ऊर्मिमत्सुवेणी रूपेण संनिवेशिततयाच
प्रवहन्नदीजलवन्निम्रोन्नतेषु ऊर्मयः वेण्यलंकारास्तद्वत्तुवा २९ । ३० । ३१ । ३२ कृष्णजिष्णुहरिनरी नारायणनरावित्यर्थः ३३ यथोपजोषं यथाच ३४ । ३५ उपनीतशास्त्राः अध्या

ततः सूतस्तस्य वशानुगामी भोतश्च कोपादुपदात्मजायाः ॥ विहायमानं पुनरेव सभ्यानुवाच कृष्णां किमहं ब्रवीमि २४ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ दुःशासनैष म
मसूतपुत्रो वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ॥ स्वयंप्रगृह्यान् ययाज्ञसेनीं किं ते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः २५ ततः समुत्थाय सराजपुत्रः श्रुत्वा भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः ॥
प्रविश्य तद्देशं महारथानामित्यब्रवीद्रौपदी राजपुत्रीम् २६ एहो हि पांचालि जिताऽसि कृष्णे दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ॥ कुरुन्मजस्वायतपत्रनेत्रे धर्मेण
लब्धाऽसि सभां परैहि २७ ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा विवर्णमाभूज्य मुखं करेण ॥ आर्ताप्रदुद्रावयतः स्त्रियस्तावदस्य राज्ञः कुरुपुंगवस्य २८ ततो जवेनाभिस
साररोषाद्दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ॥ दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु जग्राह केशेषु नरेंद्रपत्नीम् २९ ये राजसूयावभृथे जलेन महाकतौ मंत्रपूतेनासक्ताः ॥ ते
पांडवानां परिभूय वीर्यबलात्प्रमृष्टा घृतराष्ट्रेण ३० सतां पराकृष्य सभासमीपमानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ॥ दुःशासनो नाथवतीमनाथवच्चर्षवायुः क
दलीमिवार्ताम् ३१ सा कृष्यमाणानमितांगयाष्टिः शनैरुवाचाथ रजस्वलाऽस्मि ॥ एकंच वा सोममंदबुद्धे सभानेतुं नार्हसि मामनार्य ३२ ततोऽब्रवीत्तां प्रस
भं निगृह्य केशेषु कृष्णे पुतदास कृष्णाम् ॥ कृष्णं च जिष्णुं च हरिं नरं च त्राणाय विक्रोशतियाज्ञसेनी ३३ ॥ ॥ दुःशासन उवाच ॥ ॥ रजस्वला वा भव
याज्ञसेनी एकां वरावाऽप्यथ वा विवस्त्रा ॥ द्यूते जिता चासि कृताऽसि दासी दासीषु वा स श्वयथोपजोषम् ३४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ प्रकीर्णकेशी
पतिता ध्वंस्त्रा दुःशासनेन व्यवबूयमाना ॥ ऋमत्यमर्षेण च दह्यमाना शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ३५ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ इमे सभायामुपनीत
शास्त्राः क्रियावंतः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ गुरुस्थाना गुरुवश्चैव सर्वे तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ३६ नृशंसकर्मस्त्वमनार्य वृत्तमामा विवस्त्रां कुरुमाविकार्षीः ॥ न
मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः सेंद्राऽपि देवाय दिते सहायाः ३७ धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोऽपलक्ष्यः ॥ वाचाऽपि भर्तुः परमाणुमात्रमिच्छा
मिदोषं न गुणानविमृज्य ३८ इदं त्वकार्यं कुरु वरि मध्ये रजस्वलां यत्परि कर्षसे माम् ॥ न चापि कश्चित् कुरुतेऽत्र कुत्सां ध्रुवं तवेदं मतमभ्युपेतः ३९ धिगस्तु
नष्टः खलु भारतानां धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ॥ यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलं प्रीक्षंति सर्वे कुरवः सभायाम् ४०

पितृशास्त्राः । गुरुस्थानाः गुरुतुल्यस्थानाः पित्रादितुल्याः । एवमेकवस्त्रत्वेन ३६ । ३७ निपुणोऽपलक्ष्यः सूक्ष्मबुद्धिमान्निरेवज्ञेयः वाचेति नाहमपराधिनां भार्याऽस्मीति भावः ३८ कश्चिद्
पितृवत्कुत्सां न कुरुते किंतु सर्वोऽपि जन्मस्त्वदीयं मतमभ्युपेतः ३९ ४०

अस्य राज्ञो घृतराष्ट्रस्य ४१ । ४२ । ४३ आधूय आकृष्य ४४ । ४५ । ४६ भर्तुर्वशतां दासमार्याऽपि दास्येवेति भावः ४७ जितोऽस्मीति वदतास्मैव पराजितो न तु स्त्री ४८ न च राजज
येनैव त्वज्जयः सिद्धयति द्यूतमर्यादाविदा शकुनिर्नैव तव पृथक्पणीकरणं दित्याह द्यूते इति राजा तु पराजयात्वापणीकृतवान्नस्वेच्छयाऽतोऽस्वामी कथं पणितवानिति राज्ञोऽपि
दोषो नास्ति । तथा च शकुनिबुद्धयैव त्वमजिता तच्च शकुनिर्न मन्यते इत्याह नेति यतः पणीकृता अतः प्रागजिता । यतश्च परदासेन पणीकृता ततोऽप्यजितैवेति भावः ४९ नातिकृत

द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं क्षत्रुस्तथैवास्य महात्मनोऽपि ॥ राज्ञस्तथाहीममधर्ममुग्रं न लक्षयंते कुरुवृद्धमुख्याः ४१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ त
थाब्रुवंती करुणं सुमध्यमाभर्तुं न कटाक्षैः कुपितान पश्यत् ॥ सा पांडवान् कोपपरीतदेहान्संदपियामास कटाक्षपातैः ४२ हतेन राज्येन तथा धनेन रत्नैश्च मुखै
र्न तथा बभूव ॥ यथात्र पाकोपसमीरितेन कृष्णा कटाक्षेण बभूव दुःखम् ४३ दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णामवेक्षमाणां कृष्णान्पतीस्तान् ॥ आधूय वेगेन
विसंज्ञकल्पा मुवाच दासीति हसनसशब्दम् ४४ कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः संपूजयामास हसनसशब्दम् ॥ गांधारराजः सुबलस्य पुत्रस्तथैव दुःशासनमभ्यनं
दत् ४५ सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्येताभ्यामृते धार्तराष्ट्रेण चैव ॥ तेषामभूदुःखमतीव कृष्णां दृष्ट्वा सभायां परिकृष्यमाणाम् ४६ ॥ भीष्म उवाच ॥ न
धर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवेकुंशक्रोमिते प्रश्रमिमं यथावत् ॥ अस्वाम्यशक्तः पणितुं परस्वस्त्रियाश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ४७ त्यजेत सर्वां पृथिवीं सृष्ट्वा युधिष्ठिरो
धर्ममथोन जह्यात् ॥ उक्तं जितोऽस्मीति च पांडवेन तस्मान्न शक्रो मि विवेकुमेतत् ४८ द्यूतेऽद्वितीयः शकुनिर्नरेषु कुंतीसु तस्तेन निःसृष्टकामः ॥ न मन्य
तेतां निःकृतियुधिष्ठिरस्तस्मात्प्रते प्रश्रमिमं ब्रवीमि ४९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ आहूय राजा कुशलैरनार्यैर्दृष्ट्वात्मभिर्नैकतिकैः सभायां ॥ द्यूताप्रियैर्नातिकृ
तप्रयत्नः कस्मादयं नाम निःसृष्टकामः ५० अशुद्धभावेर्निःकृतिप्रवृत्तैरबुध्यमानः कुरुपांडवाभ्यः ॥ संभूय सर्वैश्च जितोऽपि यस्मात्पश्चादयं कैतवमभ्युपेतः
५१ तिष्ठंति चेमेकुरवः सभायामीशाः सुतानां च तथा स्नुषाणां ॥ समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्यं विब्रूतमे प्रश्रमिमं यथावत् ५२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथाब्रुवं
ती करुणं रुदंतीमवेक्षमाणां कृष्णान्पतीस्तान् ॥ दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि वाक्यान् युवाचामधुराणि चैव ५३ तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च स्रस्तोत्तरीयाम
तदर्हमाणाम् ॥ वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च चक्र कोपं परमार्तरूपः ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदी प्रश्ने सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

प्रयत्नोऽनभ्यस्तद्यूतः । राजा मांसभायामाहूय कथं निःसृष्टकामः अनीशोऽपि सन्न मदाह्वानेन शत्रून् सकामां कथं कृतवानित्यर्थः ५० जितोऽपीति आत्मपराजया वसानत्वाद्द्यूतस्य
कथं ततोऽप्युपरि देवित्वानित्यर्थः ५१ विब्रूतविस्पष्टं ब्रूत न तु भीष्मवत्संदिग्धमिति भावः ५२ तथेति भीष्मेण द्रौपदीमाहात्म्यख्यापनाय प्रश्रयोत्तरं नोक्तं । दुःशासनस्तु पांडवपक्षपातिना
ऽपि भीष्मेण संशयोपन्यासादस्माकमेव जय इति मन्वानो यत्किंचित्प्रललापेत्यर्थः ५३ परमत्यंतम् ५४ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

भवंतीति १।२।३।४।५ तेतवपुरहतिशेषः संप्रधक्ष्यामि ६।७।८ परकामेनपरेच्छया ९ एवमिति एवंत्वदुक्तप्रकारेण अस्मिन्प्रस्तुते विषयेकतंकुशलं धर्मपालनाख्यं यदि नविद्यानजानीयां तर्हिबाहूदहेयमेव । यतो जानाम्यतो नदहामीत्यर्थः १०।११।१२।१३।१४ सर्वतोदिशं सर्वदेशीयाः १५।१६।१७।१८।१९ महीक्षिताराज्ञां ग्रा

॥ भीमउवाच ॥ भवंतिगेहेबंधक्यः कितवानांयुधिष्ठिर ॥ नताभिरुतदीव्यंतिदयाचैवास्तितास्वपि १ काश्यप्यद्वनमाहार्षीद्व्ययचान्यदुत्तमम् ॥ त
थाऽन्येपृथिवीपालायानिरत्नान्युपाहरन् २ वाहनानिधनंचैवकचान्यायुधानिच ॥ राज्यमात्मावयंचैवकैतवेनहृतंपरैः ३ नचमेतत्रकोपोऽभूत्सर्व
स्येशोहिनोभवान् ॥ इमंत्वतिक्रमंमन्येद्रौपदीयत्रपण्यते ४ एपाह्यनर्हतीवालापांडवान्प्राप्यकौरवैः ॥ त्वल्लतेक्षितेक्षुद्रैर्दृशंसैरकृतात्मभिः ५
अस्याःकृतेमन्युरयंत्वायिराजन्निपात्यते ॥ बाहूतेसंप्रधक्ष्यामिसहदेवाग्निमानय ६ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ नपुराभीमसेनत्वमीदृशीर्वदितागिरः ॥ प
रैस्तेनाशितंनूनंनृशंसैर्धर्मगौरवम् ७ नसकामाःपरेकार्याधर्ममेवाचरोत्तमम् ॥ भ्रातरंधार्मिकंज्येष्ठंकोऽतिवर्तितुमर्हति ८ आहूतोहिपरैराजाक्षात्रवंतमनु
स्मरन् ॥ दीव्यतेपरकामेनतत्रःकीर्तिकरंमहत् ९ ॥ भीमसेनउवाच ॥ ॥ एवमस्मिन्कृतंविद्यायदिनाहंधनंजय ॥ दीप्तेऽग्नौसहितौवाहूनिर्दहेयंवल
दिव १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ तथातान्दुःखितान्दृष्ट्वापांडवान्पुत्रराष्ट्रजः ॥ कृष्यमाणांचपांचालीविकर्णइदमब्रवीत् ११ याज्ञसेन्यायदुक्तं
द्राक्यंविब्रूतपार्थिवाः ॥ अविवेकेनवाक्यस्यनरकःसद्यएव नः १२ भीष्मश्चपुत्रराष्ट्रश्चकुरुवृद्धतमाबुभौ ॥ समेत्यनाहतुःकिंचिद्विदुरश्चमहामतिः १३ भा
रद्वाजश्चसर्वेषामाचार्यःकृपएवच ॥ कुतएतावपिप्रश्रंनहतुर्द्विजसत्तमौ १४ येत्वन्येपृथिवीपालाःसमेताःसर्वतोदिशम् ॥ कामक्रोधौसमुत्सृज्यतेबुधंतुय
थामति १५ यदिदंद्रौपदीवाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा ॥ विमृश्यकस्यकःपक्षःपार्थिवावदतोत्तरम् १६ एवंसबहुशःसर्वानुक्तवांस्तान्सभासदः ॥ नचतेपृ
थिवीपालास्तमूचुःसाध्वसाधुवा १७ उक्त्वासकृत्थासर्वान्विकर्णःपृथिवापतीन् ॥ पाणौपाणिंविनिष्पिष्यनिःश्वसन्निदमब्रवीत् १८ विब्रूतपृथिवीपाला
वाक्यंमावाक्यंचन ॥ मन्येन्याय्यंदत्राहंतद्विवक्ष्यामिकौरवाः १९ चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठाव्यसनानिमहीक्षिताम् ॥ मृगयांपानमक्षांश्चग्राम्येचैवातिरक्त
ताम् २० एतेषुहिनरःसक्तोधर्ममुत्सृज्यवर्तते ॥ यथाऽयुक्तेनचकृतांक्रियांलोकोनमन्यते २१ तदयंपांडुपुत्रेणव्यसनेवर्ततामृशम् ॥ समाहूतेनकितवै
रास्थितोद्रौपदीपणः २२ साधारणीचसर्वेषांपांडवानामर्निदिता ॥ जितेनपूर्वचानेनपांडवेनकृतःपणः २३ इयंचकीर्तिताकृष्णासौबलेनपणार्थि
ना ॥ एतत्सर्वंविचार्याहंमन्येनविजितामिमाम् २४

म्येक्षीभोगे २० तथेति कृताऽप्यकृतैव सा क्रियेत्यर्थः २१ समाहूतेनपेरितेन २२ सर्वेषामार्या कथमेकेन पणीकर्तुं शक्येत्याह साधारणीति २३ एतत्सर्वं राज्ञो व्यसनित्वं
जितत्वं परप्रवर्तितत्वं द्रौपद्याः साधारणत्वंचेति हेतुचतुष्टयम् २४

२५।२६ वेकृतानिविपरीतानि २७।२८ तान्येवाहयदिति २९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७ प्राज्ञवादिकःप्राज्ञमानी ३८ अवकीर्यसमंततस्त्यक्त्वा ३९
४० आकृष्यमाणइति हरिः सर्वदुःखसंहर्ताखलसंहर्तावा । गोविंदोगवाभिर्द्वियाणांविदतीतिविंदोलब्धा । सर्वेन्द्रियचालकत्वात्सन्निहितो मां कथंनजानासि । सन्निहितोऽप्यशक्तः
किंकुयादतआहद्वारकावासिन्निति एकरात्रेणैवस्वीयानापदःसकाशादुद्धर्तुंमुद्रमध्यपुरीनिर्माणं तांपुरींप्राप्तिसर्वनगरस्ययुगपत्प्रापणंचकुर्वतस्तव ममत्राणमपिस्करमित्यर्थः । ननुस
न्निहितःशक्तश्चकिमितिदुष्टाननुगृहीयादतआह कृष्ण स्मृतमात्रएवसर्वदोषकर्षण । ननुतयापि'अनृतंसाहसंमायामूर्खत्वमतिलोभता॥ अशींचनिर्दयत्वंचस्त्रीणांदोषाःस्वभावजाः'इत्युक्तेः
एतच्छ्रुत्वामहान्नादःसभ्यानामुदतिष्ठत ॥ विकर्णंशंसमानानांसौबलंचापिर्निदिताम् २५ तस्मिन्नुपरतेशब्देराधेयःक्रोधमूळितः ॥ प्रगृह्यरुचिरंबाहुमि
दंवचनमब्रवीत् २६ ॥ कर्णउवाच ॥ दृश्यंतेवैविकर्णेहवैकृतानिवहून्यपि ॥ तज्जातस्तद्विनाशाययथाग्रिररणिप्रजः २७ एतेनकिंचिदप्याहुश्चोदिता
ह्यपिकृष्णया ॥ धर्मेणविजितामेतामन्यंतेद्रुपदात्मजाम् २८ त्वंतुकेवलबाल्येनधातंराष्ट्रविदीर्यसे ॥ यद्ग्रीषिसभामध्येबालःस्थविरभाषितम् २९ नच
धर्मयथावत्त्वंवेत्सिदुर्योधनावर ॥ यद्ग्रीषिजितांकृष्णानजितेतिमुमंदधीः ३० कथंहाविजितांकृष्णामन्यसेपुत्रराष्ट्रज ॥ यदासभायांसर्वस्वन्यस्तवान्पां
डावाग्रजः ३१ अभ्यंतराचसर्वस्वेद्रौपदीभरतर्षभ ॥ एवंधर्मजितांकृष्णामन्यसेनजितांकथं ३२ कीर्तिताद्रौपदीवाचाअनुज्ञाताचपांडवैः ॥ भवत्यवि
जिताकेनहेतुनैषामतातव ३३ मन्यसेवासभामेतामानांतामेकवाससम् ॥ अधर्मेणेतितत्रापिशृणुमेवाक्यमुत्तमम् ३४ एकोभर्तास्त्रियादेवैर्विहितःकुरुनं
दन ॥ इयंत्वेकवशगाबंधकीतिविनिश्चिता ३५ अस्याःसभामानयनंनचित्रमितिमेमतिः ॥ एकांवरधरत्वंवाऽप्यथवाऽपिविवस्वता ३६ यच्चैषांद्रविणं
किंचिद्याचैषायेचपांडवाः ॥ सौबलेनेहतत्सर्वधर्मेणविजितंवसु ३७ दुःशासनसुबालोऽयंविकर्णःप्राज्ञवादिकः ॥ पांडवानांचवासांसिद्रौपद्याश्चाप्युपाहर
३८ तच्छ्रुत्वापांडवाःसर्वेस्वानिवासांसिभारत ॥ अवकीर्योत्तरीयाणिसभायांसमुपाविशन् ३९ ततोदुःशासनोराजनद्रौपद्यावसनंवलात् ॥ सभामध्येस
माक्षिप्यव्यपाक्रुष्टंप्रचक्रमे ४० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ आकृष्यमाणेवसनेद्रौपद्याचिंतितोहरिः ॥ गोविंदद्वारकावासिन्नकृष्णगोपीजनप्रिय ४१ कौरवैः
परिभूतांमांकिंनजानासिकेशव ॥ हेनाथहेरमानाथव्रजनाथार्तिनाशन ॥ कौरवार्णवमग्रांमासुद्धरस्वजनार्दन ४२ कृष्णकृष्णमहायोगिन्विश्वाम्निवश्वभा
वन ॥ प्रपन्नांपाहिगोविंदकुरुमध्येऽवसीदतीम् ४३

स्वाभाविकस्त्रीदोषोनापनेतुंशक्यो नह्याशीविषदंष्ट्राभूतस्त्रवाकर्तुंशक्येत्यतआह गोपीजनप्रिय नरेषुतावदत्यंतनीचागोपास्तस्त्रिष्यस्तुततोऽपिनीचतरास्तास्वपितवानुग्रहोदृश्यते
किमुत मादृश्यात्वदेकशरणायां त्वयैवराजसूयाभिषेकेणानुगृहीतायामितिभावः ४१ केशव कश्चअश्चइशश्चब्रह्मविष्णुरुद्रास्तैःसहवातिगच्छतीतिकेशव ब्रह्मादीनामपिप्रवर्तक तदा
त्मकेति । अतः सर्वथात्वंमामनुगृहीत्वेतिभावः । आर्तिनाशनेति गोवर्द्धनोद्धरणदावाभिप्रायानिनामार्तिस्त्वयैवपथानाशिता तथाममाप्यार्तिनाशयेतिभावः ४२ विश्वा
त्मन्विश्वान्तर्यामिन्नित्यर्थः । विश्वभावन विश्वकर्तुः अंतर्यामित्वेनशत्रुंवाऽस्मिन्नर्थेउदासीनंकुरु । अथवाविश्वकर्तृत्वेन वस्त्राणिबहूनिमर्पयेतिभावः ४३

मामिनीदीप्तिमती स्वस्मिन् मगवदनुग्रहनिश्चयाच्छत्रुनगणयेतीत्यर्थः ४४ गवहरितः करुणातिशयाद्गदकंठः ४५ धर्मोऽन्तरितः धर्मपवर्गं तरेवं खेतद्वावंगतवान् । गत्वा च तां वस्त्रपूः समावृणोच्च ४६ । ४७ नानारागाणि च विरागाणि केवलश्वेतानि च । 'नास्त्यकार्यकदर्याणां नास्त्यक्षाम्यं महात्मनां ॥ नास्त्यपेक्षयोर्हरेर्भक्तइति च्युते प्रदर्शितम्' ॥ ४८ । ४९ शशा

इत्यनुस्मृत्य कृष्णं साहरिं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ प्रारुदहुः खिताराजन्मुखमाच्छाद्य भामिनी ४४ याज्ञसेन्यावचः श्रुत्वा कृष्णो गवहरितोऽभवत् ॥ त्यक्त्वा शय्या सनपञ्चाकृपालुः कृपयाऽभ्यगात् ४५ कृष्णं च विष्णुं च हरिं नरं च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ॥ ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा समावृणो द्वैविधैः सुवस्त्रैः ४६ आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशांपते ॥ तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ४७ नानारागविरागाणिवसनान्यथैव प्रभो ॥ प्रादुर्भवंति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ४८ ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्वोरदर्शनः ॥ तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वे महीभृतः ॥ शशंसुर्द्रौपदी तत्र कुत्संतोऽष्टतराष्ट्रजम् ४९ शशापतत्रभीमस्तुराजमध्ये बृहत्स्वनः ॥ क्रोधाद्विस्फुरमाणौष्ठो विनिष्पिष्य करेकरम् ५० ॥ भीम उवाच ॥ इदं मे वाक्यमादध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ॥ नोक्तपूर्वनरे रन्यैर्न चान्यो यद्वादिष्यति ५१ यद्येतदेव मुक्त्वाऽहं न कुर्यात्पृथिवीश्वराः ॥ पितामहानां पूर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ५२ अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च ॥ नपि वेयं बलाद्रक्षोभित्वा चेद्बुधिर्युधि ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् ॥ प्रचकुर्वहुला पूजां कुत्संतोऽष्टतराष्ट्रजम् ५४ यदा तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः ॥ ततो दुःशासनः श्रांतो व्रीडितः समुपाविशत् ५५ धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र समूलोमहर्षणः ॥ सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुंती सुतांस्तथा ५६ न विब्रुवंति कौरव्याः प्रश्रमेतमिति स्मह ॥ सुजनः क्रोशति स्मात्र दृष्टराष्ट्रं विगर्हयन् ५७ ततो बाहू समुत्क्षिप्य निवार्य च सभासदः ॥ विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ५८ ॥ विदुर उवाच ॥ द्रौपदी प्रश्रमुक्त्वा रौद्रो रवीति त्वनाथवत् ॥ न च विब्रूतं तं प्रश्रं सभ्या धर्मोऽत्र पीडयते ५९ सभां प्रपद्यते ह्यार्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाट् ॥ तवै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयंत्युत ६० धर्मप्रश्रमतो ब्रूयादर्थः सत्येन मानवः ॥ विब्रूयुस्तत्र तं प्रश्रं कामक्रोधबलातिगाः ६१ विकर्णेन यथा प्रज्ञमुक्तः प्रश्नो न राधिपाः ॥ भवंतोऽपि हितं प्रश्नं विब्रूयुस्तथा मति ६२ यो हि प्रश्नं विब्रूयाद्धर्मदर्शिसभांगतः ॥ अचूतेया फलाऽवाप्तिस्तस्याः सोऽर्धसमश्नुते ६३ यः पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शिसभांगतः ॥ अनृतस्य फलं कृत्स्नं संप्राप्नोतीति निश्चयः ६४ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ प्रल्हादस्य च संवादं मुनेरांगिरसस्य च ६५ प्रल्हादो नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः ॥ कन्याहेतोरांगिरसं सुधन्वानमुपा द्रवत् ६६

पशुपयंकृतवान् ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ धर्मपीडामेवाह सभामिति आतस्यात्राणेन सभ्यानां धर्मनाशोऽस्त्येव यथोक्तं । 'न सभां प्रविशेत्माज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ॥ अत्रुवन् विब्रूवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी' इति ६० । ६१ । ६२ एतदेवाह यो हि प्रश्नं विब्रूयामित्यादिना ६३ । ६४ आंगिरसस्य सुधन्वनः ६५ । ६६

केशिन्याकन्यया विरोचनसुधन्वानौ पृष्टौ युवयोः कोज्यायान् कुलशीलादिना श्रेष्ठ इति तौ च स्वस्वव्यायस्त्वं प्रतिजानानौ प्राणेनैव पण्येन देवं पणं चक्रतः । प्राणयोरिति विषयसप्तमी । प राजितेन यावज्जीवं जेतुर्दास्वकर्तव्यमित्यर्थः प्राणानामीश्वरस्तवेत्युपसंहारात् ६७ । ६८ विवदनाम्नसावादात् ब्रह्मदंडः ब्रह्मणानिमितः कालदंडः । ब्रह्मशाप इत्यपि केचित् ६९ ७० व्यथितः कं पयुक्तः ७१ । ७२ । ७३ अविब्रुवन् विस्पष्टमब्रुवन् ७४ मोकर्णशिथिलः उभयपक्षस्पर्शी प्रतिमुंचति क्षिपाति ७५ अंजसात त्वतः ७६ धर्मोऽधर्मेण विद्धः द्वयोर्विवदतोर अहंज्यायानहंज्यायानितिकन्येप्सया तदा ॥ तयोर्देवनमत्रासीत्प्राणयोरिति नः श्रुतम् ६७ तयोः प्रश्नविवादोऽभूत्प्रल्हादं तावत्पृच्छताम् ॥ ज्यायान्क आ वयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि माष्टृषा ६८ सवैविवदनाद्भीतः सुधन्वानं विलोकयन् ॥ तं सुधन्वाऽब्रवीत्कुद्धो ब्रह्मदंड इव ज्वलन् ६९ यदि वैवक्ष्यसि मृषा प्रल्हादाथ न वक्ष्यसि ॥ शतधाति शिरोवज्जीवज्रेण प्रहरिष्यति ७० सुधन्वनातथोक्तः सन् व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ॥ जगाम कश्यपं दैत्यः परिप्रष्टुमहौजसम् ७१ प्र ल्हाद उवाच ॥ त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च ॥ ब्राह्मणस्य महाभाग धर्मकृच्छ्रमिदं शृणु ७२ यो वै प्रश्नं विब्रूयाद्वितथं चैव निदिशेत् ॥ केवैतस्य परेलोकास्तन्ममाचक्ष्वत्पृच्छतः ७३ ॥ कश्यप उवाच ॥ जानन्नविब्रुवन् प्रश्नान् कामात् क्रोधाद्भयात्तथा ॥ सहस्रवारुणा नृपाशानात्मनि प्रतिमुंचति ७४ साक्षी वाऽविब्रुवन् साक्ष्यं गोकर्णशिथिलश्चरन् ॥ सहस्रवारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुंचति ७५ तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमंजसा ७६ विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ॥ न चास्य शल्यं कृतंति विद्धास्तत्र सभासदः ७७ अर्धहरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ॥ पादश्चैव सभासत्सु येन निदंति निदितम् ७८ अनेनाभवति श्रेष्ठो मुच्यंते च सभासदः ॥ एनो गच्छति कर्तारिर्निदाहो यत्र निदयते ७९ वितथं तु वदेयुर्धर्मप्र ल्हादपृच्छते ॥ इष्टापूर्तं च ते प्रंतिसप्तसप्तपरावरान् ८० हतस्वस्य हियदुःखं हतपुत्रस्य चैव यत् ॥ ऋणिनः प्रतियच्चैव स्वार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ८१ स्त्रियाः पत्या विहीना या राज्ञा ग्रस्तस्य चैव यत् ॥ अपुत्रायाश्च यदुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ८२ अध्यूढायाश्च यदुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ॥ एतानि वै समान्या दुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ८३ तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥ समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चेति धारणात् ८४ तस्मात्सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थान्यां न हीयते ॥ कश्यपस्य वचः श्रुत्वा प्रल्हादः पुत्रमब्रवीत् ८५ श्रेयान्सुधन्वा त्वतो वै मत्तः श्रेयांस्तथाऽंगिराः ॥ माता सुधन्वनश्चापि मातृतः श्रेयसी तव ॥ विरोचनसुधन्वाऽयं प्राणानामीश्वरस्तव ८६

कः स्वयं मिथ्यावादी सन्नितरं धर्मिष्ठं मिथ्यावादीति वदति सोऽयमधर्मेण धर्मस्य वेधः तत्राऽवचनान्मिथ्यावचनात्संदिग्धवचनाद्वा ये धर्मशल्यं न निकृंतंति न च्छिदंति त एव तेनाधर्मेण विद्धा भवंति ७७ तदेव विवृणोति धर्ममिति धर्ममधर्मस्येति शेषः श्रेष्ठः सभापतिः ७८ । ७९ इष्टं यागादि । आपूर्तं वाप्यादि । परावरान्भूतान्माभिनश्च ८० । ८१ । ८२ अध्यूढायाः कृतसपत्नीकायाः ८३ समक्षेति साक्षाद्दर्शनाद्वा आपवाक्याद्वा अधिगतस्यार्थस्य धारणात्साक्षीत्यर्थः ८४ तस्मादिति लोभादिदोषात्तस्य विद्यानेतुधर्माद्विद्यतपत्वेत्यभिप्रायः ८५ । ८६

८७ । ८८ । ८९ । ९० ॥ इति सभापर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदीपे अष्टाष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ पुरस्तादिति । तावत्प्रतीक्ष दुःप्रज्ञदुःशासन नराधमेत्यतः परंपुरस्तादिति पठंतिके
 शित् प्रतीक्षप्रतीक्षस्व १ । २ । ३ । ४ दृश्यामिपृथग्जनस्त्रीवत्तदृश्यमिवात्मानं करोमि ५ । ६ । ७ विगाहेपर्यालोचयामि ८ । ९ पांडूनां पांडवानां । आर्षस्तद्वितलुक् । पार्षतस्य दृष्टव्य
 प्रस्य । कथमियां प्राप्नुयां १० । ११ । १२ । १३ । १४ । किमज्ञत्वात्र विवेक्तुमर्हसि नेत्याह बलवानिति बलवान् कर्णदुर्योधनादिर्धृत्ते सपवधर्मः । परस्तु दुर्बलेनोक्तोऽभिहतः । ध
 र्मोऽप्यधर्मो भवतीति भावः । अभिहितः परैरिति पाठे त्वधर्मवेलायामपि परैर्बलवद्भिरुक्त एव धर्मो भवति न दुर्बलौक इत्याकारं प्रश्लिष्ययोग्यं १५ ननु बलवत्तरस्त्वमेव सत्यं ब्रूहीत्यत आ
 सुधन्वोवाच ॥ ॥ पुत्रस्नेहं परित्यज्य यस्त्वं धर्मं व्यवस्थितः ॥ अनुजानामिते पुत्रं जीवत्पेशतं समाः ८७ ॥ विदुर उवाच ॥ ॥ एवं वै परमं धर्मं श्रुत्वा सर्वे स
 भासदः ॥ यथा प्रश्रुतं तु कृष्णायामन्यध्वं तत्र किं परम् ८८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचुः किंच न पार्थिवाः ॥ कर्णो दुःशासनं त्वाहं कृष्णां दा
 सीं गृहान्नय ८९ तां वैपमानां सवीडां प्रलपंतीं स्म पांडवान् ॥ दुःशासनः सभामध्ये विचर्षत पस्विनीम् ९० ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौप
 द्याकर्षणे अष्टाष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ पुरस्तात् करणीयमेन कर्तव्यं मुत्तरम् ॥ विव्दलाऽस्मि कृताऽनेन कर्षता बलिना बलात् १
 अभिवादं करोम्येषां कुरूणां कुरुसंसदि ॥ न मे स्यादपराधोऽयं यदिदं न कर्तव्यम् २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सा तेन च समाधूता दुःखेन च तपस्विनी ॥ प
 तिता विललापे दंसभायामतथोचिता ३ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ स्वयं वरेयाऽस्मि नृपैर्दृष्टारं गे समागतैः ॥ न दृष्टपूर्वाचान्यत्र साहमद्य सभांगता ४ यानवा
 युर्न चादित्यो दृष्टवंतौ पुरा गृहे ॥ साऽहमद्य सभामध्ये दृश्यामि जनसंसदि ५ यानमृष्यंति वा तेन स्पृश्यमानां गृहे पुरा ॥ स्पृश्यमानां संहतेऽप्यपांडवास्तां
 दुरात्मना ६ मृष्यंति कुरुवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ स्नुषां दुहितरं चैव क्लिश्यमाना मनर्हती ७ किं नृपः कृपणं भूयो यदहं स्त्री सती शुभा ॥ सभामध्यं विगा
 हेऽद्य कुरुधर्मो महीक्षिताम् ८ धर्म्यां स्त्रियं सभापूर्वेन नयंतीति नः श्रुतम् ॥ सनष्टः कौरवे येषु पूर्वो धर्मः सनातनः ९ कथं हि भार्या पांडूनां पार्षतस्य स्वसासती ॥
 वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम् १० तामिमां धर्मराजस्य भार्यां सदृशवर्णजाम् ॥ ब्रूत दासी मदासी वा तत्करिष्यामि कौरवाः ११ अयं मां सुदृढं क्षुद्रः
 कौरवाणां यशोहरः ॥ क्लिश्नातिनाऽहं तत्सोढुं चिरं शक्यामि कौरवाः १२ जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं मां यथानृपाः ॥ तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत्करिष्या
 मिकौरवाः १३ ॥ भीष्म उवाच ॥ उक्तवानस्मि कल्याणि धर्मस्य परमागतिः ॥ लोकेन शक्यते ज्ञातुमपि विज्ञैर्महात्मभिः १४ बलवांश्च यथा धर्मलोके पश्य
 ति पूरुषः ॥ स धर्मो धर्मवेलायां भवत्यभिहतः परः १५ न विवेक्तुं च ते प्रश्रमि मंशक्रोमि निश्चयात् ॥ सूक्ष्मत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च कार्यस्यास्य च गौरवात् १६
 हनेति विवेक्तुं विविच्य वक्तुं । अयमस्याशयः यद्येतामजितासीति वक्ष्ये तदाऽन्यायां विना पीडितैषा सद्यः कोपेन कौरवाभ्यां जयेत् । तथा च द्रौपद्यपमानजोवा कुरुनाशजोवा दोषो महानि
 तिसंशये धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मत्वेति । देवकार्यमेव कौरवनाशेन भवतीत्यशक्यं । सर्वेषां वध्यानामिह संयोगाभावाद्ब्रह्ममिदं । पांडवानां सत्त्वात् परदासत्वाच्च तत्त्वामिनां कौ
 रवाणां नाशनं द्रौपद्या अपि दोषाय स्वाभिस्वामिनां शस्त्र सुतरामकार्यत्वादिति हेतुत्रयं विविच्य वाक्येनेति १५

ननु बलवत्कृतिरेव धर्मश्चेत् स्वधर्मेण बलवत्तराहमेनां शापाग्निना वक्ष्ये इत्याशंक्याह नूनमिति अवश्यभाविनोऽर्थेन त्वया तपोव्ययः कर्तव्य इति भावः १७ इदमेव वृत्तं स्वद्वर्तारो
 ऽप्यास्थिता अतस्त्वमपि तथैवातिष्ठस्वेति द्वाभ्यामाह कुलेष्विति १८ । १९ । २० । २१ ॥ इति सभापर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदीपे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ तथास्त्विति
 १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ सभ्याः प्रशंसुः तेषां चेलाश्चेदाः प्रेष्यास्तु वेषानिवेषान् तत्र तत्र समाचारप्रापणं परस्परं चक्षुः संकेतं वाचकम् । सभायां दुर्योधनेनोक्तमात्रावार्त्तास्यः सर्वत्र प्र
 नूनमंतः कुलस्यास्य भवितानचिरादिव ॥ तथा हि कुरुवः सर्वलोभमोहपरायणाः १७ कुलेषु जाताः कल्याणव्यसनैराहता भृशम् ॥ धर्म्यान् मार्गांश्च्यवंते
 येषां नस्त्वं बभूवः स्थिता १८ उपपन्नं च पांचालितदेवं वृत्तमिदं शम् ॥ यत्कच्छ्रमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्वेक्षते १९ एते द्रोणादयश्चैव वृद्धा धर्मविदो जनाः ॥ शून्यैः
 शरिरैस्तिष्ठंति गता सवइवानताः २० युधिष्ठिरस्तु प्रश्रेऽस्मिन् प्रमाणमिति मे भतिः ॥ अजितां वा जितां वेति स्वयं व्याहर्तुमर्हति २१ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्व
 णि द्यूतपर्वणि भीष्मवाक्ये एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा तु दृष्ट्वा बहु तत्र देवीं रूयमाणां कुररीमिवार्त्ताम् ॥ नोचुर्वचः साध्वथवा
 ऽप्यसाधुमहीक्षितो धार्तराष्ट्रस्य भीताः १ दृष्ट्वा तथा पार्थिवपुत्रपौत्रांस्तूष्णीं भूतान् दृष्ट्वा तत्राष्टस्य पुत्रः ॥ समयं निवेदं च न वभाषे पांचालराजस्य सुतां तदा
 नीम् २ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ तिष्ठत्वयं प्रश्र उदारसत्वे भीमेऽर्जुने स ह देवै तथैव ॥ पत्न्यौ च तेन कुलेयाज्ञसे निवदंत्वे ते वचनं त्वत्प्रसूतम् ३ अनीश्वरं विबुवं
 त्वार्यमध्ये युधिष्ठिरं तव पांचालिहेतोः ॥ कुर्वतु सर्वे चानृतं धर्मराजं पांचालित्वं मोक्षयसे दासभावात् ४ धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा स्वयं चेदं कथयत्विद्रकल्पः ॥
 ईशो वा ते ह्यनीशोऽथ वैषवाक्यादस्य क्षिप्रमेकं भजस्व ५ सर्वे हीमे कौरवेयाः सभायां दुःखां तरेवर्तमानास्तवैव ॥ न विबुवंत्यार्यसत्त्वायथावत्पतींश्च ते समवेक्ष्या
 लपभाग्यान् ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सभ्याः कुरुराजस्य तस्य वाक्यं सर्वे प्रशंसुस्तथोच्चैः ॥ चेला वेषांश्चापि च कुर्नदं तोहाहेत्यासीदपि चैवार्त्ता नदः
 ७ श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनोहरं तद्वर्षंश्चासीत् कौरवाणां सभायाम् ॥ सर्वे चासनपार्थिवाः प्रीतिमंतः कुरुश्रेष्ठं धार्मिकं पूजयंतः ८ युधिष्ठिरं च ते सर्वे समुदक्षंतपार्थि
 वाः ॥ किं नु वक्ष्यति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ९ किं नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधिपांडवः ॥ भीमसेनो यमौ चोभौ भृशं कौतूहलान्विताः १० तस्मिन्नुप
 रतेश्चेभीमसेनोऽब्रवीदिदम् ॥ प्रगृह्य रुचिरं दिव्यं भुजं चंदनचर्चितम् ११ ॥ भीमसेन उवाच ॥ यद्येपगुरुस्माकं धर्मराजो महामनाः ॥ न प्रभुः स्या
 त्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेम हि १२ ईशोनः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ॥ मन्यतेऽजितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् १३

कीर्णेत्यर्थः । चेला वेषान् वस्त्राणामणानीति प्राञ्चः । तत्रैव ह्येति कौरवपक्षपातिष्वेव । पांडवानां न्यायपक्षपातिनां प्रमाणीकरणे द्रौपदीदास्यान्मुक्ताभाविष्यति तेन च सर्वेषामस्माकं दुःखं
 भविष्यतीत्यभिप्रायः ७ । ८ साचित्यं ९ । १० । ११ यद्ययं नः कुलस्य प्रभुर्न स्यात्तर्हि न मर्षयेम हि यतोऽयं प्रभुस्ततो मर्षयामहे इत्यर्थः १२ ईश इति अजितमिति कुलेदः द्रौपदीपणमाव
 प्रागिति शेषः । यद्ययमात्मानमजितं मन्यते तर्हि वयं पूर्वमेव भवद्भिर्जिताः संतः इदानीं विजिताः द्रौपद्यैर्मिथ्यावादेन सुतरां जिताः स्मरत्यर्थः । अतो द्रौपदीनदासभावमापन्नो विभावः १३

नन्वजितेनापित्वया किंस्यात्तत्राह नहीत्यादि १४ । १५ पाशसितः पाशवद्धः १६ तलासिभिश्चपेदाख्यैः १७ । १८ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ क्वचित् 'त्रयः किलेमे सधनाः सभायां भीष्मः क्षताकौरवाणां गुरुश्च । ये स्वाभिनेन्दुष्टमं वदंति वा छंति वृद्धिनच विक्षिपंति' इति श्लोकः प्रथमः 'त्रयः किलेमे अधना' इति द्वितीयः । सधनाः सभर्था धर्मो ह्यने इत्यर्थः । वृद्धिस्वामिनो मूलच्छेदं । नच विक्षिपंति पापकरणे व्याकुलाश्च न भवंति । दासस्य पत्नी हीनेश्वरा दासधनं च सर्वहीनेश्वरं सत् मन्त्रे कल्याणमाजि तयो रीश्वरे द्वयमपित्तसनीयमित्यर्थः । तथा च स्मृतिः । 'त्रय एवाधना लोके भार्या दासस्तथा सुतः ॥ यत्ते समधिगच्छति यस्त्यैते तस्य तद्धनम्' इति । तथा च राजजयेनैव तत्पत्न्यपि जितेव न तु नहि मुच्येत मे जीवनपदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ मर्त्यधर्मापराधश्यापांचाल्यामूर्धजानिमान् १४ पश्य ध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भूजौ मे परिधाविव ॥ नैतयोरंतरं प्राप्य मुच्येतापिशतक्रतुः १५ धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि संकटम् ॥ गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च १६ धर्मराज निस्पृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ धार्तराष्ट्रानिमान् पापात्रिष्विषेयं तलासिभिः १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ॥ क्षम्यतामिदमित्येवं सर्वं सभा व्यतेत्वयि १८ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमवाक्ये सप्ततितमोऽध्यायः ७० ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ त्रयः किलेमे ह्यधना भवंति दासः पुत्रश्चास्त्रतंत्राचनारी ॥ दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रेहीनेश्वरा दासधनं च सर्वम् १ प्रविश्य राज्ञः परिवारं भजस्व तत्ते कार्यं शिष्टमादिश्यतेऽत्र ॥ ईशास्तु सर्वं तव राजपुत्रिभवंति वै धार्तराष्ट्रानपार्थाः २ अन्यं वृणीष्व पतिमा शुभाविनियस्माद्दास्यं नलभसि देवनेन ॥ अवाच्यावै पतिपुत्रकामवृत्तिर्नित्यं दास्ये विदितं तत्तवास्तु ३ पराजितो न कुलो भीमसेनो युधिष्ठिरः सह देवार्जुनौ च ॥ दासीभूता त्वंहि वै याज्ञसेनि पराजितास्ते पतयो नैव संति ४ प्रयोजनं जन्मनि किं न मन्यते पराक्रमं पौरुषं चैव पार्थः ॥ पांचाल्यस्य द्रुपदस्यात्मजा मिमांसभामध्ये व्यदेवाद्ग्लहेषु ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षो भृशानिः शश्वासत दास्यं स्तूरूपः ॥ राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो दहन्निवैनं क्रोधसंरक्तदृष्टिः ६ ॥ भीम उवाच ॥ नाहं कुप्ये सुत पुत्रस्य राजन्नेष सत्यं दासधर्मः प्रदिष्टः ॥ किं विद्विषो वै मामेव व्याहरेयुर्ना देवीस्त्वं यद्यनयानरेन्द्र ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेन वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ॥ युधिष्ठिरमुवाचे दंतूष्णीभूतमचेतनम् ८ भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ तेनृपशासने ॥ प्रश्नब्रूहि च कृष्णां त्वमजितां यदि मन्यसे ९ एवमुक्त्वा तु कौतेयमपो ह्यवसनं स्वकम् ॥ स्मयन्नि वैक्ष्य पांचालीमैश्वर्यमदमोहितः १० कदलीदंडसदृशं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम् ११ अभ्युत्समयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव ॥ द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् १२ तत्राजितेन जितेन वा पराजितेति विमर्शः संभवतीति भावः १ परिवारं दारान् भजस्व पादसंवाहनादिना सेवस्व २ अन्यमिति पतिजयेनात्मजयं न मन्यसे चेदपतिकात्वं रत्यर्थमन्यं पतिवृणीष्व । पतिपुत्रकामवृत्तिर्यथेष्टं वर्तनं लोके स्त्रीणामत्राच्यं दास्ये तु तद्विदितं प्रसिद्धं । अतः परिमितपतिकाद्वारमा वादनं तपतिकं दास्यमेव तवास्ति त्विति भावः ३ नैव संत्यस्मदासाः पांडवा अस्माभिः प्रत्याख्याताश्चेत्यानेव भोक्तुं समर्था भवेयुरिति भावः ४ प्रयोजनमिति यद्गमां व्यदेवीत्सजन्मनि प्रयोजनं जन्मसाफल्यं किं न मन्यते अपि तु मन्यत एव । एवं पराक्रमाद्वावपि योज्यम् ५ । ६ एष दासधर्मः भर्तुरुत्कर्षवर्णनम् ७ । ८ । ९ अपो ह्यापलब्ध १० । ११ अभ्युत्समयित्वा प्रोत्साह्य १२

१३ । १४ । १५ उदपादिः उत्पन्नः १६ अतिद्यूतं पणिसप्रव्यमर्यादामतिक्रांतं । योगक्षेमौ योगोलब्धेन राज्यादिना संबंधस्तस्य भेदः कल्याणं । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः १७ परिषत्सभा । संप्रदुष्येत् धर्मातिक्रमादिति शेषः । कितवो युधिष्ठिरः अपराजितात्मा सन् पूर्वचेतुर्ग्लहिष्यत्पणीकृतवानभविष्यत्तर्हि साभवद्दासी स्यादेवेति भावः १८ यस्य येन धनेनामीशो दी

भीमसेनस्तमालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते ॥ प्रोवाच राजमध्ये तं सभां विश्रावयन्निव १३ पितृभिः सह ससालोक्यं मास्म गच्छेद्दृकोदरः ॥ यद्येतमूरुगदया न भिद्यांति महाहवे १४ क्रुद्धस्य तस्य सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यः पावकार्चिषः ॥ वृक्षस्येव विनिश्चरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः १५ ॥ विदुर उवाच ॥ परं भयं पश्यत भीमसेनात् क्रुद्धयध्वं पार्थिवाः प्रातिपेयाः ॥ दैवेरितो नूनमयं पुरस्तात्परोऽनयो भरतेषूदपादि १६ अतिद्यूतं कृतमिदं धार्तराष्ट्राय स्मात्स्त्रियं विवदध्वं सभायाम् ॥ योगक्षेमौ नश्यतो वः समग्रौ पापान्मंत्रान्कुरवो मंत्रयंति १७ इमं धर्मं कुरवो जानता शुध्वस्ते धर्मे परिषत्संप्रदुष्येत् ॥ इमां चेत्पूर्वकितवोऽग्लहिष्यदीशोऽभविष्यदपराजितात्मा १८ स्वप्रेयथैतद्विजितं धनं स्यादेवं मन्येयस्य दीव्यत्यनीशः ॥ गांधारराजस्य वचो निशम्य धर्मादस्मात्कुरवो माऽपयात १९ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ भीमस्य वाक्ये तद्देवार्जुनस्य स्थितोऽहं वैयमयोश्चैव मेव ॥ युधिष्ठिरं ते प्रवदं त्वनीशमथो दास्यान्मोक्षयसे याज्ञसेनि २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ ईशो राजा पूर्वमासीद्ग्लहेनः कुंती सुतो धर्मराजो महात्मा ॥ ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा तज्जानीध्वं कुरवः सर्व एव २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे गोमायुरुचैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥ तं रासभाः प्रत्यभाषंत राजन्संमततः पक्षिणश्चैव रौद्राः २२ तं वैशब्दं विदुरस्तत्त्ववेदी शुश्राव घोरं सुबलात्मजा च ॥ भीष्मो द्रोणो गौतमश्चापि विद्वान्स्वस्तिस्वस्तीत्यपि चैवाहुरुचैः २३ ततो गांधारी विदुरश्चापि विद्वान्स्तमुत्पातं घोरं मालक्ष्य राज्ञे ॥ निवेदयामास तुरारं वत्तदा ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे २४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतोऽसि दुर्योधनं दंष्टुद्वेयस्त्वं सभायां कुरुपुंगवानाम् ॥ स्त्रियं सभाभाषसि दुर्विनीतविशेषतो द्रौपदी धर्मपत्नीम् २५ एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी हितान्वेषी बांधवानामपायात् ॥ कृष्णां पांचालीमब्रवीत्सां त्वपूर्वं विमृश्यैतत्प्रज्ञया तत्त्वबुद्धिः २६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ वरं वृणीष्व पांचालिमतो यदभिवांछसि ॥ वधूनां हि विशिष्टा मे त्वंधर्मपरमासती २७ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ददासि चेद्वरं मम ह्यं वृणोमि भरतर्षभ ॥ सर्वधर्मानुगः श्रीमान् दासोऽस्तु युधिष्ठिरः २८ मनस्विनमजानंतो मैवं ब्रूयुः कुमारकाः ॥ एष वै दासपुत्रो हि प्रतिविध्यं ममात्मजम् २९ राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथानान्यः पुमान्क्वचित् ॥ राजभिर्लालितस्यास्य न युक्ता दासपुत्रता ३०

व्यतितत् स्वप्रेयथा धनमाभासजितं तद्वदित्यर्थः 'यस्त्यैते तस्य तद्धनम्' इति स्मृतिस्तु दासभावेऽर्जितं धनं स्वाभिगाभीत्याह न तु ततः प्राक्तनमपीति मापयातमागच्छत १९ । २० । २१ अग्निहोत्रे गृह्याभि सती २२ सुबलात्मजा गांधारी २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ प्रतिविध्यं युधिष्ठिरसुतम् २९ । ३०

स्ववशानपराधीनान् ३२ । ३३ वरमादातुं नोत्सहेयतोऽनर्हो ३४ अनर्हत्वेमेवाह एकामिति ३५ पापीयांसो दासभावेन नीचाः वेत्स्यन्ति लप्स्यन्ति । विष्टल लाभे इत्यस्य रूपं ३६ ॥ इति
सभा ० भा ० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ यान इति १ । २ अष्टवेनोकाहीने अप्रतिष्ठे अगाधे अंभसीवांमसि विपत्समुद्रे ३ । ४ ज्योतीषि लोकप्रकाशकान्यपत्यं कर्म विद्या चेति । यतोय
स्माद्धेतोस्ततो ज्योतिस्त्रया त प्रजाः स्यावरजंगमाः सृष्टाः अयं भावः । कर्मोपास्ति प्राप्य लोकद्वयमपत्यप्राप्य श्राप्य लोकः । तथा च श्रुतिः । 'सोऽयं लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा पितृलो
को विद्यया देवलोकोऽति । विद्या उपासना पितृलोकः स्वर्गः देवलोकः ब्रह्मलोकः ५ मरणानंतरमेतान्येव ज्योतीष्युपकुर्वतीति वाह अमेध्ये इति अमेध्ये अशुचौ ६ तन्न इति नः दाराणां भित्तिं

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं भवतु कल्याणियथा त्वमभिभाषसे ॥ द्वितीयं ते वरं भद्रे ददामि वरयस्व ह ॥ मनोहि मे वितरति नैकं त्वं वरमर्हसि ३१ ॥ द्रौपद्युवाच ॥
सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेन धनं जयौ ॥ यमौ च वरये राजन्न दासान् स्ववशानहम् ३२ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथाऽस्तु ते महाभागे तथा त्वं नंदिनोच्छसि ॥
तृतीयं वरयास्मत्तो नासि द्वाभ्यां सुसंस्कृता ॥ त्वं हि सर्वस्नुपाणामि श्रेयसी धर्मचारिणी ३३ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ लोभाधर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे ॥ अन
र्हं वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ३४ एकमाहुर्वंश्य वरं द्रौपदोऽक्षत्रस्त्रियो वरौ ॥ त्रयस्तुराज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ३५ पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो
मम ॥ वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन् पुण्येन कर्मणा ३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदी वरलाभे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥
॥ कर्ण उवाच ॥ यान श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपाण्येन संमताः ॥ तासामेतादृशं कर्म न कस्याश्च न शुश्रुम १ क्रोधा विष्टेषु पार्थे पुधा तं राष्ट्रेषु चाप्यति ॥ द्रौपदी पां
डुपुत्राणां कृष्णा शांतिरिहा भवत् २ अष्टवेभ्यः समग्रानामप्रतिष्ठे निमज्जातम् ॥ पांचाली पांडुपुत्राणां नैरेषा पारमाश्रयत् ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तद्वै श्रु
त्वा भीमसेनः कुरुमध्ये त्यमर्षणः ॥ स्त्री गतिः पांडुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः ४ ॥ भीम उवाच ॥ त्रीणि ज्योतीषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ॥ अपत्यं कर्म वि
द्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ५ अमेध्ये वै गत प्राणैश्च न्येजातिभिरुज्झिते ॥ देहे त्रितयमेवैतत्पुरुषस्योपयुज्यते ६ तत्रो ज्योतिरभिहतं दाराणामभिमर्श
नात् ॥ धर्मं जय कथं स्वित्स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ न चैवोक्तान चानुक्ता हीनतः पुरुषा गिरः ॥ भारतप्रतिजल्पन्ति सदा तूतमपूरुषाः ८
स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ॥ संतः प्रतिविजानंतो लब्धसंभावनाः स्वयम् ९ ॥ भीम उवाच ॥ इहैवैतां स्तूरा सर्वान्हन्मि शत्रून् समागतान् ॥ अथ
निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान्हन्मि भारत १०

भिमर्शनादाभिहतं । अभितः सर्वतो हतं गतं ज्ञातमस्माभिरित्यर्थः । अभिहितमिति पाठे ओहाङ्गतावित्यस्य रूपं । यः संसदि परदारान् स्पर्धुं न प्रपते स विविक्तेऽवश्यं पारदारिकः स्यादेवेति
भावः । एवं सर्वान्निदित्वा कर्णसमुद्दिश्याह । धनं जयेति तथा चाभिमृष्टं परैः अभिमृष्टेभ्यो दारेभ्यो जातमपत्यं कथं स्वित्स्यात् संकरजत्वा त्रीचकर्मकदेवस्यात् । सूतबीजाद्वीरोत्पत्ते
रसंभवात् कंसवत्कर्णोऽप्यसुरबीजोद्भवः कुरकर्मकरत्वादिति भावः ७ हीनतोहीनैः प्रतिजल्पन्ति प्रत्युत्तरयन्ति ८ प्रतिविजानंतः कृतस्वप्रतीकारं जानंतः लब्धसंभावनाः प्राप्तपूजाः
९ इहैवैतां स्तूरा सर्वान् तूरात्वरया त्वरतेः किपि ज्वरत्वेत्युपधावकारयोक्तम् । एतान् स्तूतानित्युपपाठः निष्क्रम्य इतः स्थानादिति शेषः समूलान् कोशदेशदुर्गादिसहितान् १०

विवदितेन विवादेन ११ । १२ । १३ स्रोतोभ्यो निर्गममार्गेभ्यः १४ । १५ जोषंतूष्णीं आस्व उपविश १६ । १७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ७२ ॥
राजमिति १ अरिष्टं निर्विघ्नम् २ । ३ । ४ यत इति शांतिरेव बुद्धेः फलमित्यर्थः अदारुणिकाष्ठमित्रे पाषाणादौ मृदुरेव बाधपत इत्यर्थः ५ बाधनेऽपि सतां हतमाह नेति ६ संत इति
किन्नो विवदितेनेह किमुक्तेन च भारत ॥ अथैवैतां निहन्मीह प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ११ इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठैर्भ्रातृभिः सह ॥ मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुर्मु
हुर्दक्षत १२ सांख्यमानो वीक्षमाणः पार्थेना क्लिष्टकर्मणा ॥ खिद्यत्येव महाबाहुरंतर्दाहेन वीर्यवान् १३ कुद्वस्यतस्य स्रोतोभ्यः कर्णादिभ्यो नराधिप ॥
सधूमः सस्फुलिंगार्चिः पावकः समजायत १४ भुक्नुती कृतदुष्प्रेक्ष्यमभवत्स्यतन्मुखम् ॥ युगांतकाले संप्राप्ते कृतांतस्येव रूपिणः १५ युधिष्ठिरस्तमावार्य
बाहुना बाहुशालिनम् ॥ मेवमित्यब्रवीच्चैनं जौषमास्वेति भारत १६ निवार्य च महाबाहुं कोप संरक्तलोचनम् ॥ पितरं समुपातिष्ठ दृतराष्ट्रं कृतांतजलिः १७ ॥ इ
ति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमक्रोधे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ राजन किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मांस्त्वमीश्वरः ॥
नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने १ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्ति गच्छत ॥ अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशास
त २ इदं चैवावबोद्धव्यं वृद्धस्य मम शासनम् ॥ मयानि गदितं सर्वपथ्यं निःश्रेयसं परम् ३ वेत्थ त्वं तात धर्माणां गतिं सुदृष्ट्वा युधिष्ठिर ॥ विनीतोऽसि महाप्राज्ञ
द्वानां पर्युपासिता ४ यतो बुद्धिस्ततः शांतिः प्रशमं गच्छ भारत ॥ नादारुणि पतेच्छस्त्रं दारुण्ये तन्निपात्यते ५ न वैराण्यमिजानंति गुणान् पश्यन्ति नागु
णान् ॥ विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत मपूरुषाः ६ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ॥ संतः परार्थं कुर्वन्ना नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ७ संवादे पुरुषाण्युदु
धिष्ठिर नराधमाः ॥ प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतेऽनुक्ताः पुरुषमुत्तरम् ८ न चोक्तानैव चानुक्तास्त्वहिताः पुरुषा गिरः ॥ प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा तूतमपूरुषाः ९
स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ॥ संतः प्रतिविजानंतो लब्धा प्रत्ययमात्मनः १० असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः प्रियदर्शनाः ॥ तथा चरितमार्येण त्व
याऽस्मिन्सत्समागमे ११ दुर्योधनस्य पारुष्यं ततात हृदि माकृथाः ॥ मातरं चैव गांधारीमां च त्वं गुणकाक्षया १२ उपस्थितं वृद्धमवपितरं पश्य भारत ॥
प्रेक्षापूर्वमया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् १३ मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणां च बलाबलम् ॥ अशोच्याः कुरवो राजन ये पांत्वमनुशासिता १४ मंत्री च विदुरो
धीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ त्वयि धर्मोऽर्जुने धैर्यं भीमसेने पराक्रमः १५ शुद्धाच गुरुशुश्रूषायमयोः पुरुषाभ्ययोः ॥ अजातशत्रो भद्रं ते स्वां डवप्रस्थ
माविश ॥ भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्रधर्मे ते धीयतां मनः १६

प्रत्युपकाराशया उपकारं कुर्वतीत्यर्थः ७ अधममध्यमोत्तमानां कलहप्रसंगे वृत्तमाह संवादे इति ८ दुर्वचोभिरुक्ता अनुक्तावा संतोऽहितादुःखकर्त्रोः यतः पुरुषाः मर्मच्छिदस्तादृशमिहिरः
९ संत इति जातमोपपद्येन परस्यापि दुःखं माभूदिति जानंत इत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ भ्रातृभिर्दुर्योधनादिभिः १६

सर्वसमयं कृत्वा मदुक्तं तत्तयैवास्त्विति प्रतिज्ञाय १७ । १८ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ अनुज्ञातानिति १ दृतराष्ट्रेण यथाप्रतिज्ञं
सुहृद्व्युत्तेकतेऽपि पुरुषकाराद्बलवत्तरदैवकौरवान्सर्वभूपक्षयहेतोः अनुद्युते प्रावर्तयदित्याह अनुज्ञातानिति २ भरतश्रेष्ठो भरतस्य दुर्योधनस्य दृष्ट्या श्रेष्ठः प्रशस्यतमो दुःशासनः ३ स्थ
॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तो भरतश्रेष्ठधर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ कृत्वाऽयं समयं सर्वप्रतस्थे भ्रातृभिः सह १७ ते रथान्मेघसंकाशानां स्थायसहस्रं ॥ प्र
ययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थं पुरोतमम् १८ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दृतराष्ट्रवरप्रदानपूर्वकर्मिन्द्रप्रस्थं प्रति युधिष्ठिरगमने त्रिसप्ततितमोऽध्या
यः ॥ ७३ ॥ ॥ समाप्तं च द्यूतपर्व ॥ ॥ अथानुद्युतपर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा स रत्नधनसंचयान् ॥ पांडवान् धार्तराष्ट्रा
णां कथमासीन् मनस्तदा १ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा दृतराष्ट्रेण धीमता ॥ राजन दुःशासनः क्षिप्रं जगाम भ्रातरं प्रति २ दुर्योधनं समा
साद्य सामात्यं भरतर्षभ ॥ दुःखात्तो भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ३ ॥ दुःशासन उवाच ॥ ॥ दुःखेनैतत्समानीतं स्थविरो नाशयत्यसौ ॥ शत्रुसाहमयद्रव्यं
तद्बुध्यध्वं महारथाः ४ अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापिसौबलः ॥ मिथः संगम्य सहिताः पांडवान् प्रातिमानिनः ५ वैचित्रवीर्यराजानं दृतराष्ट्रमनीषिणम् ॥
अभिगम्य त्वरायुक्ताः शृङ्गवचनमब्रुवन् ६ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ न त्वये दंष्ट्रतराज नयज्जगाद बृहस्पतिः ॥ शक्रस्य नीतिं प्रवदन् विद्वान् देवपुरोहितः ७
सर्वोपायैर्निहतं व्याशत्रवः शत्रुसूदन ॥ पुरायुद्धाद्बलाद्वाऽपि प्रकुर्वीत त्वाहितम् ८ ते वर्यपांडवधनैः सर्वान्संपूज्य पार्थिवान् ॥ यदितान् यो धायिष्यामः किं वै
नः परिहास्यति ९ अहीनाशी विषान् क्रुद्धान्नाशाय समुपस्थितान् ॥ कृत्वा कंठे च पृष्ठे च कः समुत्सृज्य मर्हति १० आतशस्त्रारथगताः कुपितास्तात पांडवाः ॥
निःशेषं वः करिष्यंति क्रुद्धा ह्याशी विषा इव ११ सन्नद्धो ह्यर्जुनो याति विष्टुत्य परमेषुधी ॥ गांडिवमुदुरादत्ते निःश्वसं श्वनिरीक्षते १२ गदां गुर्वीं समुद्यम्य त्वरित
श्च कौदरः ॥ स्वरथं योजयित्वाऽऽशुनिर्याति इति नः श्रुतं १३ नकुलः खड्गमादाय चर्मचाप्यर्द्धचंद्रवत् ॥ सहदेवश्च राजा च चक्राकारमिंगितैः १४ ते त्वा
स्थाय रथान्सर्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् ॥ अभिप्रंतोरथवातान् सेनायोगाय निर्ययुः १५ नक्षंस्यंते तथाऽस्माभिर्जातु विप्रकृताहिते ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं
कस्ते पांक्षंतु मर्हति १६ पुनर्दीव्यामभद्रं ते वनवासाय पांडवैः ॥ एवमेतान् वशे कर्तुं शक्यमः पुरुषर्षभ १७ ते वा द्वादश वर्षाणि वर्यवायूतनिर्जिताः ॥
प्रविशेम महारण्यमजिनैः प्रतिवासिताः १८

विरोद्ध इति साधिक्षेपमुक्तं शत्रुसाहस्यवशं गमयदममयत्प्रापितवान् ४ पांडवान् प्रतिप्रतिकर्तुं ५ । ६ त्वया इदं किं श्रुतमिति काकानजो योजना अपितु श्रुतमेव ७ पुरायुद्धात् युद्धमक
त्वेत्यर्थः बलाद्युद्धेन वा ये अहितं कुर्वन्ति ते निहतं व्यादित्योजना ८ तान् पांडवान् परिहास्यति नक्षंति ९ । १० । ११ परमेषुधी श्रेष्ठो निषंगौ १२ । १३ आकारमभिप्रायमिंगितैश्चेष्टितैः
चक्रैः आविष्टैः कृद्विक्षेपे इत्यस्य रूपं १४ सेनायोगाय सैन्यमेलनाय १५ नक्षंस्यंते नक्षमां करिष्यन्ते जातुकदाचित् विप्रकृताः विकारं प्रापिताः तेषामध्ये १६ । १७ । १८

सजनेन समानजनेनाज्ञाताः १९ । २० सविद्यामक्षवशीकरणविद्यासहिताम् २१ सारवद्बलवत् २२ । २३ व्यध्वगतान् दूरगतान् २४ वैश्यापुत्रो युयुत्सुः २५ । २६ अकामानां द्यूतमनि
च्छतां सताम् २७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ अथेति १ । २ । ३ मर्तिमाभिर्मांऽस्थाः अभिमतां माकुरु ४ धमेदुद्धो धयेत् ५

त्रयोदशं सजनेन अज्ञाताः प्रतिवत्सरम् ॥ ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश १९ निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ अक्षानुस्वापुन द्यूतमिदं कुर्व
तु पांडवाः २० एतत्कृत्य तमं राजन् तस्माकं भरतर्षभ ॥ अयं हि शकुनिर्वेदसविद्यामक्षसंपदम् २१ दृढमूला वयं राज्ये मित्राणि परिगृह्य च ॥ सारवादिपुलंसे
न्यसत्कृत्य च दुरासदम् २२ ते च त्रयोदश वर्षं पारयिष्यंति चेद्भूतम् ॥ जेष्यामस्तान् वयं राजन् रोचतांते परंतप २३ ॥ दृतराष्ट्र उवाच ॥ तूर्णं प्रत्यानयस्वै
तान् कामं व्यध्वगतानपि ॥ आगच्छंतु पुनर्द्यूतमिदं कुर्वतु पांडवाः २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो द्रोणः सोमदत्तो बाह्विकश्चैव गौतमः ॥ विदुरो द्रोणपुत्रश्च
वैश्यापुत्रश्च वीर्यवान् २५ भूरिश्रवाः शांतनवो विकर्णश्च महारथः ॥ मायूतमित्यभाषंत शमोस्त्विति च सर्वशः २६ अकामानां च सर्वेषां सुहृदामर्थदर्शिनाम् ॥
अकरोत् पांडवाह्वानं दृतराष्ट्रः सुतप्रियः २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि युधिष्ठिरप्रत्यानयने चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महाराज दृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ पुत्रहार्दाद्धर्मयुक्ता गांधारी शोककरीता १ जाते दुर्योधने क्षता महामतिरभाषत ॥ नयि
तां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः २ व्यनद ज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत ॥ अंतोनूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ३ मानिमज्जीः स्वदोषेण महाप्सुत्वा हि
भारत ॥ मावाला नाम शिष्टानामभिर्मंस्थामर्तिप्रभो ४ माकुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि ॥ बद्धं सेतुं कोऽनुभिद्याद मेच्छां तं च पावकम् ५ शमो स्थिता
नकोऽनुपार्थान् कोपयेद्भरतर्षभ ॥ स्मरंतं त्वामाजमीढं स्मारयिष्याम्यहं पुनः ६ शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिश्च येन चेतराय च ॥ न वै वृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन् क
थंचन ७ त्वन्नेत्राः संतुते पुत्रमात्वा दीर्णाः प्रहासिषुः ॥ तस्मादयं मद्रचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः ८ तथा तेन कृतं राजन् पुत्रस्नेहान्नराधिप ॥ तस्य प्राप्तं फलं
विद्धि कुलांतरणाय यत् ९ शमेन धर्मेण नयेन युक्ता याते बुद्धिः साऽस्तु ते मा प्रमादीः ॥ प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीमृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् १० अथाब्र
वीन्महाराजो गांधारी धर्मदर्शिनीम् ॥ अंतःकामं कुलस्यास्तु न शक्नोमि निवारितुम् ११ यथेच्छंति तथैवास्तु प्रत्यागच्छंतु पांडवाः ॥ पुनर्द्यूतं च कुर्वतु माम
काः पांडवैः सह १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि गांधारीवाक्ये पंचसप्ततितमोऽध्यायः ७५ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥

६ । ७ त्वन्नेत्रास्त्वमेव नेता ये पांते त्वन्नेत्राः दीर्णास्त्वन्नेत्रे भिन्नमर्यादाः संतः प्रहासिषुः जीवितस्यागोनेति शेषः ८ । ९ मा प्रमादीरनवाहितो माभूः मृदुप्रौढा मृदुपुसमाहितासति प्रौढाभूत्वा
१० अंतो नाशः कामं यथेष्टम् ११ । १२ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

ततइति १।२।३।४। असंभवेइति घृतराष्ट्रमुद्दिश्योक्तम् ५।६।७ यथोपजोषं यथासुखम् ८ पूजितमिष्टम् ९।१०।११।१२।१३।१४ व्यवसाये निश्चयेन १५ संवे
गादतिशयात् १६ एनंदुर्योधनं हेमरतर्षभं घृतराष्ट्र १७ न्हियाकार्पण्यदोषाभिर्वृत्तइतिलज्जा याभर्मसंयोगार्थीर्थाद्यटनजात् १८।१९।२० गजाश्वादिकंबहुधेनूकंबहुदोग्रीकंपणी
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोव्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामीयुधिष्ठिरम् ॥ उवाचवचनाद्राजो घृतराष्ट्रस्यधीमतः १ उपास्तीर्णासभाराजत्रक्षानुस्वायुधिष्ठिर ॥
एहिपांडवदीव्येतिपितात्वाऽऽहेतिभारत २ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ धातुर्नियोगाद्रूतानिप्राप्तुवंतिशुभाशुभम् ॥ ननिवृत्तिस्तयोरस्तिदेवितव्यं पुनर्यदि ३
अक्षयूत्तसमाह्वानंनियोगात्स्थविरस्यच ॥ जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ असंभवेहेममयस्यजंतोस्तथाऽपिरामोलुलुभेष्टगाय ॥
प्रायःसमासन्नपराभवाणां धियोविपर्यस्ततराभवन्ति ५ इतिब्रुवन्निवृत्तेभ्रातृभिः सह पांडवः ॥ जानंश्चशकुनेर्मायापार्थोद्युतमियात्पुनः ६ विविशुस्तेसभांतातुपुन
रेवमहारथाः ॥ व्यथयंतिस्मचेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः ७ यथोपजोषमासीनाः पुनर्युतप्रवृत्तये ॥ सर्वलोकविनाशाय देवोपनिपीडिताः ८ ॥ शकुनिरुवाच ॥
अमुंचत्स्थविरोयद्वोधनं पूजितमेवतत् ॥ महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणुभो भरतर्षभ ९ वयंवाद्वादशाब्दानियुष्माभिर्युतनिर्जिताः ॥ प्रविशेममहारण्यं रौरवा
जिनवाससः १० त्रयोदशंचसजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ॥ ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ११ अस्माभिर्निर्जिता यूयवने द्वादशवत्सरान् ॥ वस
ध्वं कृष्णया सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः १२ त्रयोदशंचसजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ॥ ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश १३ त्रयोदशेचनिवृत्ते पुनरेव
यथोचितम् ॥ स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथवेतैः १४ अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर ॥ अक्षानुस्वापुनर्युतमोहिदीव्यस्वभारत १५ अथसभ्याः
सभामध्ये समुच्छिन्नकरास्तदा ॥ ऊचुरुद्विग्नमनसः संवेगात्सर्व एव हि १६ ॥ सभ्या ऊचुः ॥ अहोधिग्बाधवानैनं बाधयंति महद्भयम् ॥ बुद्ध्या बुद्धयेन वा
बुद्धयेदयं वै भरतर्षभ १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ जनप्रवादान्सुबहून् शृण्वन्नपिनराधिपः ॥ हियाचधर्मसंयोगात्पार्थोद्युतमियात्पुनः १८ जानन्नपिमहा
बुद्धिः पुनर्युतमवर्त्तयत् ॥ अप्यासन्नो विनाशः स्यात्कुरुणामिति चिंतयन् १९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथं वैमद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ॥ आहूतो वि
निवर्त्तत दीव्यामिशकुनेत्वया २० ॥ शकुनिरुवाच ॥ गवाश्च बहुधेनूकमपर्यंतमजाविकम् ॥ गजाः कोशो हिरण्यं च दासी दासाश्च सर्वशः २१ एष नो ग्लह
एवैको वनवासाय पांडवाः ॥ यूयं वयं वा विजिता वसेम वनमाश्रिताः २२ त्रयोदशंच वै वर्षमज्ञाताः सजने तथा ॥ अनेन व्यवसायेन दीव्यामपुरुषर्षभाः २३
समुक्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत ॥ प्रतिजग्राहतं पार्थो ग्लहं जग्राह सौबलः ॥ जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभाप
र्वणि अनुवृत्तपर्वणि पुनर्युधिष्ठिरपराभवेष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

कृतमिति शेषः २१ संप्रत्येकपक्षपणइत्याह एषइति २१।२३ समुक्षेपेण एकैनेव वनो
पक्षेपेण सकृद्व्याहृतमात्रेणेत्यर्थः प्रतिजग्राह तं ग्लहं मंगीचकार ततः सौबलोग्लहं जग्राह पाशं पातितवान् २४ ॥ इति सभापर्वणि नेलकंटीये भारतमावदीपवत्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

ततइति दीक्षाव्रतग्रहणं तत्संजातं ये पाते दीक्षिताः १।२ पांडोः स्त्रियौ पांडौ उद्धृतइत्युद्धृतात् स्त्रीभ्योऽङ्गिति कितयोरपत्यानि पांडवेयाः ३ समैः सर्वैर्वर्त्मभिर्मार्गैः अस्थलैः आगंतु
भिरतिसंकीर्णत्वात् स्थलहीनैः । संप्रयाता अस्मान्प्रतीतिशेषः । सर्वेऽद्य देवा अनुकूला इत्यर्थः । गुणैः श्रीमत्त्वादिभिर्ज्येष्ठास्तथाश्रेष्ठावयसा । अतएव श्रेयांसः प्रशस्यतराः ४।५ महा
सिपुः सभायां दुर्योधनं जले पतितं दृष्ट्वा हासं कृतवन्तः ६ सत्राहानुष्णीषकवचकटिबंधादीन् । भानुमंतिपुवर्णतंतुमयत्वादींस्मिति । विवास्यंतां परिधाप्यंतां । रुक्ः कृष्णमृगः ७ ईदृशा अ
स्मत्सदृशाः अफळानिर्वीर्याः ८ इदंचेतियत्तद्वेतिच्छेदः । यदिदं रौरववासः । आहवेष्टयज्ञेषु । यान्येव संग्रामनामानि यज्ञनामानि तियास्कः । ईदृशानां दीक्षितानामिव पांडवा
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ॥ अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् १ अजिनैः संवृतान् दृष्ट्वा हृतराज्यानरिंद
मान् ॥ प्रस्थितान्वनवासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् २ प्रवृत्तं धार्तराष्ट्रस्य चक्रं राज्ञो महात्मनः ॥ पराजिताः पांडवेया विपत्तिं परमांगताः ३ अद्य देवाः संप्र
याताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः ॥ गुणज्येष्ठास्तथाश्रेष्ठाः श्रेयांसो यद्वयं परैः ४ नरकं पातिताः पार्था दीर्घकालमनंतकम् ॥ सुखाच्च हीनाराज्याच्च विनष्टाः शाश्व
ताः समाः ५ घनेन मत्ता ये ते स्म धार्तराष्ट्रान् प्रहासिपुः ॥ ते निर्जिता हृतधना वनमेष्यंति पांडवाः ६ चित्रान्सत्राहानवमुंचंतु चैषां वासांसि दिव्यानि च भानुमं
ति ॥ विवास्यंतां रुक् चर्माणि सर्वे यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ७ न संतिलोकेषु पुमांस ईदृशा इत्येव भावितबुद्धयः सदा ॥ ज्ञास्यंति तेऽऽत्मानमिमेऽद्य पां
डवा विपर्यये षंडतिला इवाफलाः ८ इदं हि वासो यद्वेदशानां मनस्विनां रौरवमाहवेष्टु ॥ अदीक्षितानामजिनानियद्द्वलीयसां पश्यत पांडवानाम् ९ महाप्रा
ज्ञः सौमकिर्यज्ञसेनः कन्यापांचाली पांडवेभ्यः प्रदाय ॥ अकर्षी द्वै सुकृतं नेह किंचित् क्लीबाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः १० सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान् दृष्ट्वा
ऽरण्ये निर्धनान् प्रतिष्ठान् ॥ कात्वं प्रीतिलप्स्यसे याज्ञसेनि पतिवृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ११ एते हि सर्वे कुरवः समेताः क्षांता दांताः सुद्रविणोपपन्नाः ॥ एषां
वृणीष्वैकतमं पतित्वेन त्वानयेत्कालविपर्ययोऽयम् १२ यथाऽफलाः षंडतिला यथा चर्ममया मृगाः ॥ तथैव पांडवाः सर्वे यथा काकयवा अपि १३ किं पांडवांस्ते
पतितानुपास्य मोघः श्रमः षंडतिलानुपास्य ॥ एवं नृशंसः परुषाणि पार्थान् श्रावयद् घृतराष्ट्रस्य पुत्रः १४ तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽस्य मर्षी निर्भर्त्स्योच्चैः सान्निष्टहौ
वरोषात् ॥ उवाच चैनं सहसैवोपगम्य सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् १५ ॥ भीमसेनउवाच ॥ क्रूरपापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ॥ गांधारविद्यया हित्वं राजम
ध्ये विकृत्यसे १६ यथा तु दसिमर्माणि वाक्शरैरिह नो भृशम् ॥ तथा स्मारयिता तेऽहं कृतं नमर्माणि संयुगे १७ ये च त्वामनुवर्त्तते क्रोधलो भवशानुगाः ॥
गोप्ताः सानुबंधांस्तान्नेताऽस्मि यमसादनम् १८

नादृश्यते । तच्चतद्वत्पश्यत । यद्दददीक्षितानां केवत्तादीनामजिनानीति योजना । अदीक्षायामपि दीक्षितवासां सिवसानाः केवर्त्तकवृत्त्यंतइत्यर्थः ९ यज्ञसेनोदुपदः १० सूक्ष्मप्रावा
रां रुच्छपरिधानीयवस्त्रान् । अप्रतिष्ठान् हृतस्थानान् ११ कालविपर्ययः क्लेशकालः स्वाननेयन्नकर्मत् । नत्वा तपेदि स्थपि पाठः १२ काकयवानिस्तंडुलं तुणधान्यं १३ । १४ । १५ गा
ंधारस्य शकुनेर्विद्यया । ननु बाहुबलेनेति भावः १६ स्मारयिता स्मारयिष्यामि १७ सानुबंधान्सपुत्रबाधवान् १८

अजिनैर्विवासितमाच्छादितं तावन्मात्रयासंप्रत्यासहराज्याद्विष्णुतमित्यर्थः । धर्मेणनिबद्धोनिबद्धोभागो रिपुमर्दनारंभोयस्यतं । मधुपकैर्गौरीरितिभिन्निवेदिताया गोर्वधउत्सर्ग
श्रद्धः तत्सामान्यादंतकरूपायातिथयेनिवेदिताः पांडवपशवउत्सृष्टास्ते पुनर्वयंमृत्युमुखात्प्रमुक्ता इत्युत्सृष्टमात्राएववेगेनपलायंते पुनरस्मानयंमावधिष्टेतितेषांपारिहासेनव्याकुली
करणायपुनराव्धानंक्रियतेगौरीरिति । मृत्युभयात्पशुवत्प्राणभयात्पलायंतइतिपांडवानांकातरत्वसूचकोऽयमुपहासः । अस्योत्तरंद्रोणपर्वणि भीमसेनोवक्ष्यति । 'येऽस्मान्पूर्वप्रभू'

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंब्रुवाणमजिनैर्विवासितदुःशासनस्तंपरिचृत्यतिस्म ॥ मध्येकुरूणांधर्मेनिबद्धमार्गैर्गौरीरितिस्माव्हयन्मुक्तलज्जः १९ भीमसेन
उवाच ॥ नृशंसपरुषंवक्तुंशक्यंदुःशासनत्वया ॥ निरुत्थाहिधनंलब्ध्वाकोविकथितुमर्हति २० मैवस्मसुठतांलोकान्गच्छेत्पार्थवृकोदरः ॥ यदिवक्षो
हितेभित्वानपिवेच्छोणितरणे २१ धार्तराष्ट्रानरणेहत्वामिषतांसर्वधान्विना ॥ शर्मंगंगाऽस्मिनचिरात्सत्यमेतद्विमिते २२ ॥ वैशंपायनवाच ॥ तस्यराजा
सिंहगतेःसखेलंदुर्योधनोभीमसेनस्यहर्षात् ॥ गतिंस्वगत्याऽनुचकारमंदोनिर्गच्छतांपांडवानांसभायाः २३ नैतावताकृतमित्यब्रवीतवृकोदरःसन्निवृत्तार्ध
कायः ॥ शीघ्रंहित्वानिहतंसानुबंधंसंस्मार्याहंप्रतिवक्ष्यामिमूढ २४ एवंसमीक्ष्यात्मानिचावमानंनियम्यमन्युंबलवान्समानी ॥ राजानुगःसंसादिकोरवाणां
विनिष्क्रामन्वाक्यमुवाचभीमः २५ ॥ भीमसेनउवाच ॥ अहंदुर्योधनंहंताकर्णंहंताधनंजयः ॥ शकुनिंचाक्षकितवंसहदेवोहानिष्यति २६ इदंचभूयोवक्ष्यामि
सभामध्येबृहद्वचः ॥ सत्यंदेवाःकरिष्यंतियत्रोयुद्धंभविष्यति २७ सुयोधनमिमंपापंहंताऽस्मिगदयायुधि ॥ शिरःपादेनचास्याहमधिष्ठास्यामिभूतले
२८ वाक्यशूरस्यचैवास्यपरुषस्यदुरात्मनः ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपाताऽस्मिमृगराडिव २९ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नैववाचाव्यवसितंभीमविज्ञायतेसताम् ॥
इतश्चतुर्दशेवर्षेद्रष्टारोयद्रविष्यति ३० ॥ भीमसेनउवाच ॥ दुर्योधनस्यकर्णस्यशकुनेश्चदुरात्मनः ॥ दुःशासनचतुर्थानांभूमिःपास्यतिशोणितम् ३१
॥ अर्जुनउवाच ॥ असूयितारंद्रष्टारंप्रवक्तारंविकथनम् ॥ भीमसेननियोगात्तेहंताऽहंकर्णमाहवे ३२ अर्जुनःप्रतिजानीतेभीमस्यप्रियकाम्यया ॥ कर्णं
कर्णानुगांश्चैवरणेहंताऽस्मिपत्रिभिः ३३ येचान्येप्रतियोत्स्यंतिबुद्धिमोहेनमांनृपाः ॥ तांश्चसर्वानहंवाणौनेताऽस्मियमसादनम् ३४ चलेद्विहिमवा
न्स्थानान्निष्प्रभःस्याद्दिवाकरः ॥ शैत्यंसोमात्प्रणश्येतमत्सत्यंविचलेद्यदि ३५ नप्रदास्यातिचेद्राज्यमितोवर्षंचतुर्दशे ॥ दुर्योधनोऽभिसत्कृत्यसत्यमेत
द्रविष्यति ३६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तवतिपार्थेतुश्रीमान्माद्रवतीसुतः ॥ प्रगृह्यविपुलंबाहुंसहदेवःप्रतापवान् ३७

त्यंतिमुद्गौरीरितिगौरीरिति ॥ तान्वयंप्रतिनृत्यामः पुनर्गौरीरितिगौरीरिति'इति । उत्सृष्टान्पशुनिवभीषयितुमाव्हयंतो येऽस्मान्पूर्वप्रभूत्यंति तानेवयुद्धेविदारितान् दृष्ट्वानृत्यामइतितवर्थः
१९ । २० । २१ मिषतापश्यतां २२ । २३ प्रतिवक्ष्यामि अस्यपरिहासस्योत्तरमितिशेषः २४ आत्मनिचिते २५ । २६ । २७ । २८ परुषस्यकर्कशस्य २९ व्यवसितंचिकीर्षितं
द्रष्टारःद्रक्ष्यामः ३० । ३१ द्रष्टारमुतेजकंप्रवक्तारंकुबुद्धेः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्यदीपेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ अ ॥ आमंत्रयामीति १ । २
सौबलस्यवधंप्रेप्सुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ क्रोधसंरक्तनयनोनिःश्वसन्निवपन्नगः ३८ ॥ सहदेवउवाच ॥ अक्षान्यान्मन्यसेमूढगांधाराणांयशोहर ॥ नैतेऽ
क्षानिशितावाणास्त्वयैतेसमरेवृताः ३९ यथाचैवोक्तवान्भीमस्त्वामुद्दिश्यसबांधवम् ॥ कर्ताऽहंकर्मणस्तस्यकुरुकार्याणिसर्वशः ४० हंताऽस्मितरसा
युद्धेत्वामेवहसबांधवम् ॥ यदिस्थास्यसिग्रामेक्षत्रधर्मेणसौबल ४१ सहदेववचःश्रुत्वानकुलोऽपिविशांपते ॥ दर्शनीयतमोनृणामिदंवचनमब्रवीत् ॥
४२ ॥ नकुलउवाच ॥ सुतेयंयज्ञसेनस्यद्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजैः ॥ यैर्वाचःश्रावितारूक्षाःस्थितैर्दुर्योधनप्रिये ४३ तान्धार्तराष्ट्रान्दुर्वृतान्मुमुक्षुंका
लनोदितान् ॥ गमायेष्यामिभूयिष्ठानहंवैस्वतक्षयम् ४४ निदेशाद्धर्मराजस्यद्रौपद्याःपदवर्षाचरन् ॥ निर्धार्तराष्ट्रांपृथिवीकर्ताऽस्मिनचिरादिव ४५
वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंतेपुरुषव्याघ्राःसर्वेव्यायतबाहवः ॥ प्रतिज्ञाबहुलाःकृत्वाधृतराष्ट्रमुपागमन् ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिअनुद्युत
पर्वणिपांडवप्रतिज्ञाकरणेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ आमंत्रयामीभरतांस्तथावृद्धं पितामहम् ॥ राजानंसोमदत्तंचमहा
राजंचबालिहकम् १ द्रोणंकृपंचपांश्चान्यानश्वत्थामानमेवच ॥ विदुरंधृतराष्ट्रंचधार्तराष्ट्रांश्चसर्वशः २ युयुत्सुंसंजयंचैवतथैवान्यान्सभासदः ॥ सर्वाना
मंत्र्यगच्छामिद्रष्टाऽस्मिपुनरेत्यवः ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ नचकिंचिदथोचुस्तंहियासन्नायुधिष्ठिरम् ॥ मनोभिरेवकल्याणंदध्युस्तेतस्यधीमतः
४ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ आर्यापृथाराजपुत्रीनारण्यंगंतुमर्हति ॥ सुकुमारीचवृद्धाचनित्यंचैवसुखोचिता ५ इहवस्यातिकल्याणीसत्कृताममवेश्मनि ॥
इतिपार्थाविजानीध्वमगदंवोऽस्तुसर्वशः ६ ॥ पांडवाऊचुः ॥ ॥ तथेत्युक्त्वाब्रुवन्सर्वेयथानोवदसेनघ ॥ त्वंपितृव्यःपितृसमोवयंचत्वत्परायणाः ७ यथा
ऽऽज्ञापयसेविद्वंस्त्वंहिनःपरमोऽगुरुः ॥ यच्चान्यदपिकर्तव्यंताद्विधत्स्वमहामते ८ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरविजानीहिममेदंभरतर्षभ ॥ नाधर्मेणजि
तःकश्चिद्व्यथतेवैपराजये ९ त्वंवैधर्म्यविजानीषेयुद्धेजेताधनंजयः ॥ हंताऽऽरिणांभीमसेनोनकुलस्त्वर्थसंग्रही १० संयंतासहदेवस्तुवौम्योब्रह्मविदुत्तमः ॥
धर्मार्थकुशलचैवद्रौपदीधर्मचारिणी ११ अन्योन्यस्यप्रियाःसर्वतथैवप्रियदर्शनाः ॥ परैरभेद्याःसंतुष्टाःकोवोनस्पृहयेदिह १२ एषवैसर्वकल्याणःसमाधि
स्तवभारत ॥ नैनंशत्रुर्विषहतेऽक्रेणापिसमोऽप्युत १३ हिमवत्यनुशिष्टोऽसिमेरुसावर्णिनापुरा ॥ द्वैपायनेनकृष्णेननगरेवारणावते १४ भृगुतुंगेचरामे
णहृषद्वत्यांचशंभुना ॥ अश्रौषीरसितस्यापिमहर्षेरंजनंप्रति १५ कल्माषीतीरसंस्थस्यगतस्त्वंशिष्यतांभृगोः ॥ द्रष्टासदानारदस्तेधौम्यस्तेऽयंपुरोहि
तः १६ माहासीःसांपरायेत्वंबुद्धितामृषिपूजिताम् ॥ पूरुरवसमैलंत्वंबुद्ध्याजयसिपांडव १७

५ उ. गदमारोग्यम् ६ । ७ । ८ मममतामिति शेषः ९ । १० । ११ । १२ समाधिर्भनःस्वाध्यकरोनियमः १३ । १४ । १५ । १६ माहासीर्मात्यज सांपरायेपरलोकविषये १७

विधारणेनियमने १८ विसर्गेदानेसंयमेवशीकरणे । पूर्वश्लोकाद्धृतमनाइत्यनुकुर्य्योष्यं । आत्मप्रदानं सर्वहितार्थं शरीरादेर्व्यापारणं । उपजीवनंजीवनहेतुत्वं । ऐंद्रेइति लोकापालगुणान्पंचभूतगुणांश्च सर्वसंपत्तिहेतून्जयादीन्प्राप्नुहीत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतमावदीपेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ तस्मि

शक्त्याजयसिराज्ञोन्यान्प्रीनधर्मोपसेवया ॥ ऐंद्रेजयेधृतमनायाम्येकोपविधारणे १८ तथाविसर्गेकौबेरेवारुणेचैवसंयमे ॥ आत्मप्रदानं सौम्यत्वमद्रथ
श्वेवोपजीवनम् १९ भूमेक्षमाचतेजश्चसमग्रसूर्यमंडलात् ॥ वायोर्बलंप्राप्नुहि त्वंभूतेभ्यश्चात्मसंपदम् २० अगदं वोऽस्तुमद्रं वोऽद्रष्टाऽस्मि पुनरागतान् ॥
आपद्धर्मार्थं कच्छेषु सर्वकार्येषु वा पुनः २१ यथावत्प्रातिपद्येथाः काले काले युधिष्ठिर ॥ आपृष्टोऽसीहकौतेयस्वस्ति प्राप्नुहि भारत २२ कृतार्थस्वस्ति मंतं
त्वां द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ नहि वोऽजिनं किंचिद्वेदकश्चित्पुराकृतम् २३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पांडवः सत्यविक्रमः ॥ भीष्मद्रोणौ नम
स्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः २४ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि युधिष्ठिरवनप्रस्थानेऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
तस्मिन्संप्रस्थिते कृष्णापृथाप्राप्य यशस्विनीम् ॥ अपृच्छ दृशदुःखात्तयाश्चान्यास्तत्रयोषितः १ यथाह्वदनाश्लेषान्कृत्वा गंतुमिषेवसा ॥ ततो निनादः
सुमहान् पांडवांतःपुरेऽभवत् २ कुंती च भृशसंतप्ता दौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् ॥ शोकविद्वलयावाचा कच्छाद्वचनमब्रवीत् ३ वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यस
नमहत् ॥ स्त्रीधर्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ४ नत्वा संदेष्टुमर्हामि भर्तुं न प्रतिशुचिस्मिते ॥ साध्वी गुणसमापन्ना भूषितं ते कुलद्वयम् ५ सभाग्याः
कुरवश्चेमे येन दग्धास्त्वयाऽनवे ॥ अरिष्टं व्रजपंथानं मदनुध्यानवृंहिता ६ भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैकृतं नोपजायते ॥ गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयःसि प्रमवा
प्स्यसि ७ सहदेवश्च मे पुत्रः सदाऽवेक्ष्यो वने वसन् ॥ यथेदं व्यसनं प्राप्य नायं सिदिन्महामतिः ८ तथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला ॥ शोणितकैकवस
नामुक्तकेशी विनिर्ययौ ९ तां क्रोशंतीं पृथादुःखादनुवव्राज गच्छतीम् ॥ अथापश्यत्सुतान्सर्वान् हताभरणवाससः १० रुचर्मामृततनून् न्हिया किंचिदवा
ह्मुखान् ॥ परैः परीतान्संहृष्टैः सुहृद्भिश्चानुशोचितान् ११ तदवस्थान्सुतान्सर्वान् पमृत्यातिवत्सला ॥ स्वजमानाऽवदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु १२
॥ कुंत्युवाच ॥ कथं सद्धर्मचारित्रान् वृत्तस्थितिं विभूषितान् ॥ अश्रुद्रान्दृढभक्तांश्च देवतेज्यापरांसदा १३ व्यसनं वः समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ॥
कस्याप्यध्यानजं चेदमागः पश्यामि वो धिया १४ स्यात्तुमद्भाग्यदोषोऽयं याऽहं युष्मान्जीजनम् ॥ दुःखायासभुजोऽयं यथ्युक्तानप्युतमैर्गुणैः १५

त्रिति १ । २ । ३ । ४ । ५ अरिष्टं निर्विघ्नं मदनुध्यानवृंहिता स्त्रीगुणेन प्रातिव्रत्येन युक्ताऽपि मातृगुणेन वात्सल्येनापि विद्धिता । भर्तृपुत्रभक्तिस्नेहवती भवेति भावः ६ । ७ । ८ शोणिता
कैकवसनारजस्वला ९ । १० । ११ स्वजमाना आलिंगमाना १२ । १३ अपध्यानजं क्रोधजम् १४ । १५

ऋद्धि विनाकृताः संपाद्विहीनाः वृद्धीति पाठेऽपि संप्रवार्थः १६ शतशृंगात्पर्वतात् १७ पुत्रार्धिपुत्रविषयां मनःपीडाम् १८ । १९ अभिसंधितावृता महामम २० भो पुत्रकाः वोयु
ष्मान्निहास्ये २१ असुधर्मे प्राणधारणे अंतवति विनाशवति प्रमादतः पांडोरिव ममांतः किं नु नैव विहितः २२ । २३ अनादिनिधनमिति द्वारकावासिन्युपाधिमाति उत्पत्तिनाशयो निरा
करणम् । अनुपाधौ कारणापाधौ वातयोरप्रसक्तेः । अतएवोत्पत्तौ चतुर्भुजं रूपमेव बसुदेवेन दष्टं । यत्तु शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः । अर्जुनो दाहयासासपुरुषैरासकारिभिः इति
कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वने ऋद्धि विनाकृताः ॥ वीर्यसत्त्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाः कृशाः १६ यद्येतदेवमज्ञास्यं वनेवासो हिवो भुवम् ॥ शतशृंगान्मृते पांडो नाग
मिष्यंगजा ह्वयम् १७ धन्यं वः पितरं मन्येत पोमेधान्वितं तथा ॥ यः पुत्राधि मसंप्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् १८ धन्यां चार्तीद्रियज्ञानामिमां प्राप्तां परांग
तिम् ॥ मन्येतुमाद्र्धिधर्मज्ञां कल्याणीं सर्वथैव तु १९ रत्यामत्याच गत्याच ययाऽहमभिसंधिता ॥ जीविता प्रियतां मह्यं विद्वांसं क्लेशभागिनीम् २० पुत्रकानवि
हास्येवः कच्छलब्धान्प्रियान्सतः ॥ साऽहं यास्यामि हिव नं हा कृष्णे किं जहासिमाम् २१ अंतवत्यसुधर्मेऽस्मिन्धात्रा किं नु प्रमादतः ॥ ममांतो नैव विहितस्ते
नायुर्न जहाति माम् २२ हा कृष्ण द्वारकावासिनः कासि संकर्षणानुज ॥ कस्मान्न त्रायसे दुःखान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् २३ अनादिनिधनं ये त्वामनुध्यायंति वै
नराः ॥ तांस्त्वं पासीत्ययं वादः सगतो व्यर्थतां कथम् २४ इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्यानुवर्तिनः ॥ नार्हंति व्यसनं भो कुंते न्वेषां क्रियतां दया २५ सेयं नी
त्यर्थे विज्ञेयु भीष्मद्रोणकृपादिषु ॥ स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता २६ हा पांडो हामहाराज कासि किं सुपेक्षसे ॥ पुत्रान्विवास्यतः साधून् नरि
भिर्वृतनिर्जितान् २७ सहदेव निवर्तस्वननुत्वमसि मे प्रियः ॥ शरीरादपि माद्रेयमां मात्याक्षीः कुपुत्रवत् २८ व्रजंतु भ्रातरस्तेऽमीयदिसत्याभिसंधिनः ॥ म
त्परित्राणजं धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि २९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं विलपती कुंतीमिवाद्यप्रणम्य च ॥ पांडवा विगतानं दावनायैव प्रवव्रजुः ३० विदुरश्चा
पितामार्तां कुंतीमाश्वास्य हेतुभिः ॥ प्रावेशय दृढं क्षतास्वयमार्ततरः शनैः ३१ धार्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्चानिखिलेनोपलभ्यतत् ॥ गमनं परिकर्षे च कृष्णाया
यूतमंडले ३२ रुद्रुः सुस्वनं सर्वाविर्निदंत्यः कुरून्भृशम् ॥ दध्युश्च सुचिरं कालं करासक्तमुखां बुजाः ३३ राजा च धृतराष्ट्रस्तु पुत्राणामनयंतदा ॥ ध्या
यन्नुद्विग्नहृदयो न शांतिमधिजग्मिवान् ३४ संचितयज्ञनेकाग्रः शोकव्याकुलचेतनः ॥ क्षतुः संप्रेषयामास शीघ्रमागम्यतामिति ३५ ततो जगाम विदुरो धृत
राष्ट्रनिवेशनम् ॥ तं पर्यपृच्छत्संविग्रो धृतराष्ट्रो जनाधिपः ३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि द्रौपदीकुंतीसंवादे एकोनाशीतित
मोऽध्यायः ७९ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमागतमथो राजा विदुरं दीर्घदर्शिनम् ॥ साशंक इव प्रच्छद्वृतराष्ट्रोऽभिकासुतः १

शरीरवाहवचनं तदनुत्पत्तिवचनविरोधात् तिरोभावमात्राभिप्रायम् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० हेतुभिर्देवप्राबल्यादिप्रतिपादकैर्बचनैः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अनेका
ग्रो व्याकुलचित्तः ३५ । ३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ॥ तमागतमिति १

२ ज्ञातकथय ३।४।५।६।७ यास्तान्निश्चदेवतानि ८।९।१० घृणीदयावान् ११।१२।१३।१४।१५ असक्ताः परस्परमलप्राः १६।१७।१८।१९
 धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ कथं गच्छति कौंतेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनः सव्यसाचीमाद्रीपुत्रौ च पांडवौ २ धौम्यश्चैव कथं क्षतद्रौपदी च यशस्विनी ॥ श्री
 तुमिच्छाम्यहं सर्वं तेषां शंसविचेष्टितम् ३ ॥ विदुर उवाच ॥ वस्त्रेण संवृत्य मुखं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ बाहू विशालौ संपश्यन् भीमो गच्छति पांडवः ४ सिक
 तावपन्सव्यसाचीराजानमनुगच्छति ॥ माद्रीपुत्रः सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ५ पांसूपालितसर्वांगो नकुलश्चित्तविलहः ॥ दर्शनीयतमो लोके राजानम
 नुगच्छति ६ कृष्णातुकेशैः प्रच्छाद्य मुखमायतलोचना ॥ दर्शनीया प्ररुदतीराजानमनुगच्छति ७ धौम्योरौ द्राणिसामानियाम्यानि च विशांपते ॥ गाय
 त्र गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ विविधानी हरूपाणि कृत्वा गच्छति पांडवः ॥ तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजं तिते ९
 ॥ विदुर उवाच ॥ निकृतस्यापिते पुत्रैर्हते राज्ये धनेषु च ॥ न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः १० योऽसौ राजा घृणी नित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत ॥ निकृत्या
 भ्रंशितः क्रोधान्नोन्मीलयाति लोचने ११ नाहं जनं निर्देह्यं दृष्ट्वा घेरेण चक्षुषा ॥ सपिधाय मुखं राजा तस्माद्गच्छति पांडवः १२ यथा च भीमो व्रजति तन्मे निग
 दतः शृणु ॥ बाहोर्बलेनास्ति समो मेति भरतर्षभ १३ बाहू विशालौ कृत्वाऽसौ तेन भीमोऽपि गच्छति ॥ बाहू विदर्शयन् राजन् बाहुद्रविणदर्पितः १४ चि
 कीर्षन् कर्मशत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानु रूपतः ॥ प्रादिशन् शरसंपातान् कुंतीपुत्रोऽर्जुनस्तदा १५ सिकतावपन्सव्यसाचीराजानमनुगच्छति ॥ असक्ताः सिकता
 स्तस्य यथा संप्रति भारत ॥ असक्तं शरवर्षाणितथामोक्षयति शत्रुषु १६ न मे कश्चिद्विजानीयान् मुखमयेति भारत ॥ मुखमालिप्य तेनासौ सहदेवोऽपि ग
 च्छति १७ नाहं मनां स्याददेयं मार्गं स्त्रीणामिति प्रभो ॥ पांसूपालितसर्वांगो नकुलस्तेन गच्छति १८ एकवस्त्रा प्ररुदतीमुक्तकेशी रजस्वला ॥ शोणितेनाक्त
 वसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् १९ यत्कृतेऽहमिदं प्राप्ता तेषां वर्षे चतुर्दशे ॥ हतपत्न्यो हतसुता हतबंधुजनप्रियाः २० बहुशोणितदिग्धा गयो मुक्तकेश्योरजस्व
 लाः ॥ एवं कृतोदकाभार्याः प्रवेक्ष्यंति गजाह्वयम् २१ कृत्वा तु नैर्ऋतान् दर्भान् धीरो धौम्यः पुरोहितः ॥ समानि गायत्र्याम्यानि पुरतो याति भारत २२ हते
 पुभरतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा ॥ एवं सामानि गायंतीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति २३ हाहा गच्छंति नो नाथाः सामवेक्षध्वमीदृशं ॥ अहो धिक्कुरुद्वानां
 बालानामिव चेष्टितं २४ राश्रेभ्यः पांडुदायादाल्लोभान्निर्वासयंतिये ॥ अनाथाः स्मवयं सर्वे वियुक्ताः पांडुनंदनैः २५ दुर्विनीतेषु लुब्धेषु काप्रतिः कौरवेषु
 नः ॥ इति पौराः सुदुःखार्ताः क्रोशंति स्म पुनः पुनः २६ एवमाकारालिगैस्ते व्यवसायं मनोगतम् ॥ कथयंतश्च कौंतेया वनं जग्मुर्मनस्विनः २७ एवं ते पुन
 राश्रेषु निर्यत्सु गजसाह्वयात् ॥ अनभ्रविद्युतश्चासनभूमिश्च समकंपत २८

हतपत्न्यो हतमर्तृकाः २०।२१ नैर्ऋतान् निर्ऋतिकोणमान् २२।२३।२४।२५।२६ व्यवसायं निश्चयम् २७ निर्यत्सु गच्छन्तु २८

२९ प्रत्याहरंति नगरसमीपे प्रेतमांसां स्थादन्त्यानयांति प्रतिकूलं भवति वा ३०।३१।३२।३३।३४ ब्राह्मींश्चित्रमणिमाद्यैश्चर्यं सर्वेषु लोकेषु कामचारम् ३५ द्वीपमाश्रयम् ३६
 ३७।३८ सराजकान् राजसमूहसहितान् ३९।४०।४१।४२।४३।४४ देवदत्तो देवैर्दत्तः साध्वसो भयं मूर्तिमत् ४५।४६ संगमः संग्रामः सृष्टप्राणः प्राणत्यागेनापीत्यर्थः

रादुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशांपते ॥ उल्काचाप्यपसव्येन पुरं कृत्वा व्यशोर्यत २९ प्रत्याहरंति कव्यादाद्युग्रगोमायुवायसाः ॥ देवाय तनचैत्येषु प्राकाराह्वा
 लकेषु च ३० एवमेते महोत्पाताः प्रादुरासन् दुरासदाः ॥ भरतानामभावाय राजन् दुर्मित्रिते तव ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं प्रवदतो रेवतयोस्तत्र वि
 शांपते ॥ धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च विदुरस्य च धीमतः ३२ नारदश्च सभामध्ये कुरूणामग्रतः स्थितः ॥ महर्षिभिः परितृतोरौद्रवाक्यमुवाच ह ३३ इतश्चतुर्दशे वर्षे
 विनक्ष्यं ब्रीहिकौरवाः ॥ दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ३४ इत्युक्त्वा दिवमाक्रम्य क्षिप्रमंतरधीयत ॥ ब्राह्मींश्चित्रमणिमाद्यैश्चर्यं सर्वेषु लोकेषु कामचारम् ३५ ततो
 दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापिसौ बलः ॥ द्रोणं द्वीपमन्यं तराज्यं चास्मै न्यवेदयन् ३६ अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्योधनममर्षणम् ॥ दुःशासनं च कर्णं च सर्वानेव च
 भारतान् ३७ अवध्यान् पांडवान् प्राहुर्देवपुत्रान् द्विजातयः ॥ अहं वै शरणं प्राप्ता न वर्तमानो यथाबलम् ३८ गता सर्वात्मना भक्त्या धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ॥
 नोत्सहेयं पारित्यक्तुं देवं हि बलवत्तरम् ३९ धर्मतः पांडुपुत्रा वै वनं गच्छंति निर्जिताः ॥ ते च द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यंति पांडवाः ४० चरितब्रह्मचर्याश्च क्रोधामर्ष
 वशानुगाः ॥ वैरं निर्याता यिष्यांति महद्दुःखाय पांडवाः ४१ मया च भ्रंशितो राजन् द्रुपदः सखि विग्रहे ॥ पुत्रार्थमयजद्राजावधाय मम भारत ४२ याजोपयाजत
 पसापुत्रं लेभे स पावकात् ॥ दृष्टुं भ्रंशं द्रौपदीं च वेदीमध्यात्सु मध्यमाम् ४३ दृष्टुं भ्रंशं पुत्रार्थं नां स्यालः संबंधतो मतः ॥ पांडवानां प्रियरतस्तस्मान्मां भयमा
 विशत् ४४ ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान् कवचीशरी ॥ मर्त्यधर्मतया तस्मादद्य मे साध्वसो महान् ४५ गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः परवीरहा ॥ रथातिरथसं
 ख्यायां योऽग्रणी रजुनो युवा ४६ मृष्टप्राणो भृशतरं तेन चेत्संगमो मम ॥ किमन्यद्दुःखमधिकं परमं भुवि कौरवाः ४७ दृष्टुं भ्रंशं द्रोणमृत्युरिति विप्रथितं वचः ॥
 मद्बधाय श्रुतोऽप्येष लोके चाप्यतिविश्रुतः ४८ सोऽयं नूनमनुप्राप्तस्त्वत्कृते काल उत्तमः ॥ त्वरितं कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ४९ सुहृतं सुखमेवैतताल
 च्छायेव हेमनी ॥ यजध्वं च महायज्ञैर्भोगान् श्रितदत्तच ५० इतश्चतुर्दशे वर्षे महत्प्राप्स्यथ वैशसम् ॥ द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ५१ सम्यगा
 हगुरुः क्षत्तरुपावर्तय पांडवान् ॥ यदि तेन निवर्तते सत्कृतायां तु पांडवाः ॥ सशस्त्ररथपादाताभोगवंतश्च पुत्रकाः ५२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्व
 णि अनुसूततपर्वणि विदुरधृतराष्ट्रद्रोणवाक्ये अंशान्तितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ॥ ॥ परममनंतम् ४७।४८ नैतदेतावता कृतं पृतच्छ्रेयः कल्याणं

नैतावता पांडवानिर्वासनमात्रेण कृतं भवति ४९ हेमनी हेमंतसंवाधिनी ५० वैशसं नाशये ५१।५२ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्विपे अंशान्तितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वनंगतेष्विति १।२।३ युद्धशौडैर्युद्धेक्षैः ४।५।६।७ अवाचीनानि विपरीतानि ८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ अपेक्षतावशेषकतिपयानामेकस्यवा

॥ वैशंपायन उवाच ॥ वनंगतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ॥ धृतराष्ट्रं महाराज तदार्चिता समाविशत् १ तंचितयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ निःश्व
संतमने काग्रमिति होवाच संजयः २ ॥ संजय उवाच ॥ अवाप्य वसुसंपूर्णं विसुधां वसुधाधिप ॥ प्रवाज्य पांडवान् राज्याद्राज न किमनुशोचसि ३ ॥ धृतरा
ष्ट्र उवाच ॥ अशोच्यत्वं कुतस्ते पांये पांयैरेभविष्यति ॥ पांडवैर्युद्धशौडैर्हि बलवद्भिर्महारथैः ४ ॥ संजय उवाच ॥ तवेदं सुकृतं राजन् महद्वैरमुपस्थितम् ॥
विनाशो येन लोकस्य सानुबंधो भविष्यति ५ वार्यमाणो हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ पांडवानां प्रियां भार्यां द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ६ प्राहिणोदानयेहेति पु
त्रो दुर्योधनस्तव ॥ सूतपुत्रं सुमंदात्मानिर्लज्जः प्रातिकामिनम् ७ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ॥ बुद्धितस्यापकर्षति सोऽवाचीनानि पश्यति ८
बुद्धौ क्लृप्तभूतायां विनाशे समुपस्थिते ॥ अनयोनयसंकाशो हृदयात्त्रापसर्पति ९ अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः ॥ उत्तिष्ठन्ति विनाशाय नूनं त
च्चास्य रोचते १० न कालो दंडमुद्यम्य शिरः कृतं ततिकस्य चित् ॥ कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ११ आसादितमिदं घोरं तु मुलं लोमहर्षणम् ॥ पांचा
लीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् १२ अयोनिजां रूपवतीं कुलेजातां विभावसोः ॥ कोनुतां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् १३ पर्यानयेत्सभामध्ये विना
दुर्धृतदेवि नम् ॥ स्त्रीधर्मिणी वरारोहा शोणितेन परिहृता १४ एकवस्त्राऽथ पांचाली पांडवानभ्यवैक्षत ॥ हतस्वान् हतराज्यांश्च हतवस्त्रान् हताश्रियः १५
विहीनान्सर्वकामेभ्यो दासभावमुपागतान् ॥ धर्मपाशपरिक्षिप्तान् शक्तानि विक्रमे १६ कुद्वांचानर्हतीं कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि ॥ दुर्योधनश्च कर्णश्च कद्रुका
न्यभ्यभाषताम् १७ इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मे दिनी १८ अपिशेषं भवेदद्य पुत्रा
णाममसंजय ॥ भरतानां स्त्रियः सर्वा गांधार्या सहसंगताः १९ प्राक्रोशन् भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां सभागताम् ॥ धर्मिष्ठां धर्मपत्नीं च रूपयौवनशालिनीम् २० प्र
जाभिः सह संगम्य ह्यनुशोचन्ति नित्यशः ॥ अग्निहोत्राणि सायाह्नेन चाहूयन्त सर्वशः २१ ब्राह्मणाः कुपिताश्चासनद्रौपद्याः परिकर्षणे ॥ आसीन्निष्ठानको घो
रो निर्घातश्च महानभूत् २२ दिवउल्काश्चापंततरादुश्चार्कमुपाग्रसत् ॥ अपर्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन्भयम् २३ तथैव रथशालासु प्रादुरासीदुताशनः ॥
ध्वजाश्चापिव्यशीर्यन्त भरतानामभूतये २४ दुर्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन् भैरवं शिवाः ॥ तास्तदा प्रत्यभाषन्तरा सभाः सर्वतो दिशः २५ प्रातिष्ठत ततो भी
ष्मो द्रोणेन सह संजय ॥ कृपश्च सोमदत्तश्च वाल्हीकश्च प्रहामनाः २६

जीवनं भविष्यतीत्यर्थः १९।२०।२१ निष्ठानकः प्रलयदुर्मुनिश्चंडवात इत्यर्थः । निष्ठानक इति पाठेऽपि सपर्ययः निर्वातो वज्रशब्दः २२।२३।२४ शिवाः शृंगालाः २५।२६

२६ अनुज्ञासिपमनुज्ञातवान् अडभावार्थः पाठांतरं तु सुगमम् २७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९ ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यमाणमर्या
दापुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनुश्रीनीलकंठविरचिते भारतभाष्ये सभापर्वप्रकाशे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ ॥

ततोऽहमब्रुवं तत्र विदुरेण प्रचोदितः ॥ वरंददानि कृष्णायैकांक्षितं यद्यदिच्छति २७ अष्टोत्तत्र पांचाली पांडवानामदासताम् ॥ सरथान्सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञा
सिषमप्यहम् २८ अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ एतदंतास्तु भरताय द्रुः कृष्णा सभागता २९ येषां पांचालराजस्य सुता सा श्रीरनुत्तमा ॥ पांचाली पां
डवाने तान् देवमृष्टोपसर्पति ३० तस्याः पार्थाः परिक्रेशन् क्षंस्यन्ते ह्यमर्षणाः ॥ वृष्णयो वामहेष्वासाः पंचाला वामहारथाः ३१ तेन सत्याभिसंधेन वासुदेवेन राक्षिताः ॥
आगमिष्यति बीभत्सुः पंचालैः परिवारितः ३२ तेषां मध्ये महेश्वासो भीमसेनो महाबलः ॥ आगमिष्यति धुन्वानो गदादंडमिवांतकः ३३ ततो गांडीवनिर्घोषं शु
त्वा पार्थस्य धीमतः ॥ गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं न राधिपाः ३४ तत्र मेरोचते नित्यं पार्थैः सामनविग्रहः ॥ कुरुभ्यो हि स दामन्ये पांडवान् बलवतरान् ३५ तथा हि बल
वान् राजा जरासंधो महायुधि ॥ बाहुप्रहरणे नैव भीमेन निहतो युधि ३६ तस्य तेशम एवास्तु पांडवैर्भरतर्षभ ॥ उभयोः पक्षयोर्युक्तं क्रियतामविशंकया ३७ एवं कृ
ते महाराज परं श्रेयस्त्वमाप्स्यसि ॥ एवं गावल्गणे क्षता धर्मार्थसहितं वचः ३८ उक्तवान्नृहीतं वै मया पुत्रहितैषिणा ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां संहि
तायां वैयासक्यां सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि धृतराष्ट्रसंजयसंवादे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ समाप्तमनुद्युतपर्व ॥ सभापर्व समाप्तम् ॥ एतत्सर्वं
सभापर्वमया श्रुत्वा तं महर्षयः ॥ अध्यायाः सप्त तिज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १ ॥ श्लोकानां द्वे सहस्रे तु सप्त श्लोकशतानि च ॥ श्लोकाश्चैकादश तथा पर्वण्य
स्मिन् प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥ अस्यानंतरमारण्यकं पर्वं भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्माभिः ॥ धार्त
राष्ट्रैः सहामात्यैर्निहत्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥ अथास्मिन्पर्वणि वृत्तांताः ॥ मयाभिगमनम् ॥ सभानिर्माणम् ॥ सभाप्रवेशः ॥ नारदागमनम् ॥ कच्चिप्रश्नः ॥
॥ देवसभा वर्णनम् ॥ राजसूयमंत्रः ॥ जरासंधोत्पत्तिः ॥ जरासंधवधः ॥ राजमोक्षणम् ॥ दिग्विजयः ॥ राजसूयः ॥ राज्ञामागमनम् ॥ बल्याहरणम् ॥
॥ राज्ञानियोगः ॥ अर्घाभिहरणम् ॥ शिशुपालकोपः ॥ शिशुपालवधः ॥ यज्ञसमाप्तिः ॥ वासुदेवगमनम् ॥ दुर्योधननिवासः ॥ सभायां दुर्योधनावहासः
॥ दुर्योधनामर्षः ॥ दुर्योधनचिंता ॥ धृतराष्ट्रमंत्रः ॥ पांडवाह्वानम् ॥ पांडवपराजयः ॥ द्यूतेन राज्यहरणम् ॥ द्रौपदीप्रकर्षणम् ॥ द्रौपदीवरप्रदानम्
॥ अनुद्युतम् ॥ पांडवपराजयः ॥ वनप्रस्थानमिति ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ अत्रापि पूर्वपूर्वलिपिकरप्रमादादिना अध्यायाधिक्यं श्लोकाधिक्यं च दृश्यते परं कुत्राधिक्यं जातं तत्रिश्च योनभवति ॥

XES

॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्व समाप्तम् ॥

CATALOGUED

Mahābhārata
Epics — India
Sanskrit Lit — Epics

cat.
V.R. 31/1/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. 8995
Sa 8 Km / G.N.B.

Author—

Title—Mahabharata.
Parts 1 and 2.

Borrower No. | Date of Issue | Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.